

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ
ТА ЙОГО ДОБА

*ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ
ТА ЙОГО ДОБА*

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ ТА ЙОГО ДОБА

**ВИДАННЯ ФУНДАЦІЇ ІМ. ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ
МЮНХЕН, 1974**

E W H E N K O N O W A L E T Z
U N D S E I N E E P O C H E
A N D H I S E P O C H
E T S O N É P O Q U E

Передне слово		7
ЮНАЦЬКІ РОКИ		
<i>Остап Грицай</i>	Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 року	17
<i>Степан Шах</i>	Молодість Є. Коновальця	45
<i>Осип Зінкевич</i>	Студентські роки Є. Коновальця	88
У ПОЛУМ'І ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ		
<i>Михайло Єремійв</i>	Є. Коновалець на тлі української визвольної боротьби	115
<i>Андрій Мельник</i>	Київ-Мотовилівка-Карабчіїв	166
<i>Дмитро Герчанівський</i>	З Є. Коновальцем за державну незалежність	178
<i>Михайло Курах</i>	Січово-Стрілецькі формації в українських арміях	227
УВО — ПІДЗЕМНЕ ВІЙСЬКО УКРАЇНИ		
<i>Листи Є. Коновальця</i>	Листи Коновальця на Україну 1921 р.	239
<i>Зиновій Книш</i>	Є. Коновалець в очах молодшої генерації УВО	274
<i>Зиновій Книш</i>	Начальна Команда УВО у Львові	288
<i>Осип Навроцький</i>	УВО, політичні партії, диктатура ЗУНР та уряд УНР	298
<i>Григорій Васькович</i>	Є. Коновалець і Є. Петрушевич в 1920-1921 рр.	303
<i>Михайло Бажанський</i>	Початки УВО на Покутті	316
<i>Осип Мельникович</i>	До історії УВО в Чехо-Словаччині	328
<i>Іван Кедрин-Рудницький</i>	Видатна індивідуальність	341
ОУН У БОРОТЬБІ З ОКУПАНТАМИ		
<i>Осип Бойдуник</i>	Як дійшло до створення ОУН	359
<i>Юрій Артющенко</i>	Легія Українських Націоналістів	380
<i>Степан Ленкавський</i>	Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес	395
<i>Володимир Янів</i>	Зустріч з полк. Є. Коновальцем на тлі настроїв доби	426
<i>Євген Врецьона</i>	Мої зустрічі з Полковником	466
<i>Дарія Ребет</i>	Націоналістична молодь і молодечий націоналізм	482
<i>Зенон Пеленський</i>	Між двома конечностями	502
<i>Лев Ребет</i>	ОУН на ЗУЗ у половині 1930-их років	525

<i>Михайло Коржан</i>	Фрагмент з діяльності ОУН на північних землях Західної України	537
<i>Володимир Макар</i>	Його війни	552
<i>Денис Квітковський-Квітка</i>	Є. Коновалець і Буковина	561
<i>Юрій Бойко</i>	Націоналізм на СУЗ у добі Коновальця	577
ДІЇ ОУН ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ		619
<i>Олекса Бойків</i>	Моя співпраця з Полковником	621
<i>Дмитро Андрієвський</i>	Обставини 30-их років і ПУН	654
<i>Євген Онацький</i>	Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні	665
<i>Євген Бачина-Бачинський</i>	Є. Коновалець у Женеві	701
<i>Орест Питляр</i>	Є. Коновалець в очах молодого студента	746
<i>Яків Маковецький</i>	Є. Коновалець у Швейцарії	755
<i>Яків Маковецький</i>	Підготова атентату в Женеві	785
<i>Денис Квітковський-Квітка</i>	Відгомін женевського процесу на Буковині	806
<i>Михайло Шарик</i>	Його слідами по Україні і Канаді	810
<i>Петро Задорецький</i>	Фрагмент з поїздки Коновальця по Америці	833
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ОУН		849
<i>Ігор Каменецький</i>	Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами	851
<i>Костянтин Зеленко</i>	Великобританія і Україна	883
<i>Євген Ляхович</i>	Діяльність ОУН в Лондоні в 1933-1935 рр.	907
СМЕРТЬ КОНОВАЛЬЦЯ І СВІТОВИЙ ВІДГОМІН		927
<i>Омелян Кушпета</i>	Вбивство Є. Коновальця у світлі нідерландських публікацій	930
КОНОВАЛЕЦЬ — ОРГАНІЗАТОР ВИЗВОЛЬНИХ ДІЙ		957
<i>Богдан Кордюк</i>	Є. Коновалець — військовий і політичний організатор	959
<i>Юрій Бойко</i>	Коновалець — борець за самостійність	978
ПОКАЖЧИКИ:		
	Іменний покажчик	981
	Географічний покажчик	1007

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

По довгих роках праці випускаємо у світ Божий оцей збірник. Є він плодом зусиль не якогось вузького гурту людей, в ньому виявляє себе українство в діяспорі, виявляє своїми позитивами власну духову пружність і матеріальну спроможність, а коли є у цьому негативи (а де ж без них обійшлося!), то й вони відображують собою наші колективні спроможності.

Фундація ім. Коновальця, як многочленне тіло, наявне в усіх-усюдах еміграційних, Управа Фундації — діловий штаб, у якому кувалося пляни Збірника та заходжувалося невпинно коло його реалізації, політичні середовища — всі три ОУН, — Редакційна Колегія, автори, що беруть участь у політичнім житті або й такі, що давно стоять поза політикою, промінентні особистості і скромні працівники нашого громадського життя, — всі вони своїм грошем, пером, порадою, зацікавленістю штовхали діло збірника вперед, поки воно успішно завершилося. Довго й нелегко йшла праця. Основна хиба — відсутність працівників, яким можна було б за платню доручити систематичне виконання тягара обов'язків. Недостача висококваліфікованих сил для виконання цілого ряду завдань, переважаність тих осіб, на яких у праці слід було б найбільше рахувати, творили особливі труднощі, помилки, гальмували або й завертали в початкову стадію зроблене — такими були обставини. Та й не тільки це. Величезний плюс — співпраця трьох націоналістичних середовищ довкола справи збірника й цілокупності завдань Фундації — обертався інколи до нас своєю прикрою стороною і ускладняв нам відносини, затримував нам роботу, поки глибше українське «раціо» брало верх і можна було далі ділово йти вперед.

Творення Збірника, як на мене, виявило дві прекрасні властивості української природи. Поперше, практично доведено, що коли перед представниками наших націоналістичних середовищ стоїть дуже конкретизоване завдання, то воно, кінець-кінцем, спроможне однодушно захопити всіх і дати в результаті значущий суспільний ефект. Подруге, виявилось ще раз, що українська людина схильна до жертви не тільки в драматичній боротьбі на позиціях, у підпіллі, вона може бути ентузіастом і в тихій непомітній роботі, віддаючись їй без матеріальної компенсації або за таку жалюгідну нікчемну винагороду, яка тільки символізує «оплату».

Наслідком усього сказаного, в результаті великих зусиль, постав солідний том, краєкутній камінь для дальних дослідів постаті ел. пам. Є. Коновальця і його доби.

*

1958 р. політичне українство широко відзначало у Роттердамі — передусім силами трьох націоналістичних середовищ — 20-у річницю з дня трагічної загибелі Полковника. Паралельно задумано було відразу видати збірник у пам'ять Загиблого. Та на відповідній нараді перша застанова над можливостями пока-

зала, що справа збірника в короткому часі зовсім не до розв'язання. Так виникла konieczність заснування спеціальної Фундації.

Щоб надати задумові конкретної форми, створено у березні 1959 р. «Підготовчу Комісію для дослідів життя і діяльності полк. Є. Коновальця» (Д. Андрієвський, Я. Бенцаль, Я. Маковецький, Р. Дебрицький, М. Борис). Комісія розробила статут задуманої організації та завербувала ряд суспільно-громадських інституцій і осіб у члени її. За статутом, мало бути це об'єднання такою одиницею, яка дбала б про різні форми вшанування пам'яті Є. Коновальця: доповіді, відзначення річниць та видання дослідів про Покійного. Вже організаційна робота для створення Фундації виявилася досить складною, і основоположні збори її вдалося скликати аж 12 травня 1961 р. На голову Фундації обрано мене, і на цій пості довелося мені залишитися аж дотепер. Моїм заступником став мгр. Я. Бенцаль, рішуча і ділова людина, що багато спричинилася до перших успіхів у нашій праці, його смерть у 1964 р. була для нас великою втратою. Поза цим до першої Управи вибрано д-ра Г. Васьковича, д-ра Я. Маковецького, ред. Р. Дебрицького, д-ра О. Вінтоняка, ред. Є. Мацяха. Сповнений плянів і надій Є. Мацях на весні 1962 року несподівано захворів і вмер. За іншими членами Управи надовго закріпилися певні функції: за д-ром О. Вінтоняком — секретарські (з березня 1968 передані ред. Дебрицькому), за д-ром Я. Маковецьким — фінансові справи (з тим, що час від часу помагав йому в цій ділянці ред. Р. Дебрицький), д-р Г. Васькович перебрав на себе референтуру дослідчу, яка в першій половині нашої діяльності несла із собою помітні обтяження — і я із вдячністю мушу відзначити заслуги цих визначних українських діячів, що 12 років витривало несли на собі тягар громадського обов'язку. В другій каденції (з 19. 12. 1963 р.) до Управи вибрано ще й ред. М. Бориса (вклад якого в збирання матеріалів до збірника особливо великий й заслуговує на спеціальну подяку). В третій каденції (з 8. 3. 1968 р.) він уже не брав участі у праці, натомість Управа поповнилася інж. П. Пашником і мгр. М. Антохієм.

Склад Контрольної Комісії був для трьох каденцій лише частинно сталим: проф. д-р Б. Кордюк, д-р М. Коновалець і ред. С. Ленкавський постійно залишалися членами К. К. Проф. д-р В. Орелецький належав до кандидатів лише в першій каденції. Головою був спочатку полк. А. Мельник. Його смерть усі ми боляче пережили. По ньому КК очолив д-р М. Коновалець, а склад Комісії поповнився Головою ПУН-у ред. О. Штулем.

Хоч основним завданням Фундації став збірник, проте і громадське відзначення травневих дат 1963, 1968 і 1973 вимагало багато зусиль.

Із почуттям морального вдоволення слід визнати, що відзначення сумних річниць кожного разу перетворювалося в широку національну демонстрацію. З'їжджалися люди з різних країн, не бракувало і представників з-за океану.

Урочисті церковні служби, академії в репрезентативних залах, участь в урочистостях славного «Візантійського хору» під орудою проф. д-ра М. Антоновича, масові походи на цвинтар Кросвейк — все це залишало незабутнє враження в учасників, але все це вимагало й великого організаційного зусилля.

Поруч жертовної допомоги проф. М. Антоновича з його хором на першому місці слід вдячно згадати видатну організаторську роллю д-ра Я. Маковецького, а в річницях 1963 та 1968 також істотну підтримку організаційних заходів з боку ред. Р. Дебрицького. В улаштуванні річниць заслуговує на велике признание підтримка Української Громадської Централі в Голляндії, особливо ж дбайливе ставлення до справи з боку д-ра О. Кушпети і родини Кубаєвичів.

Принадібно згадаю про наукові Конференції Фундації. Їх відбулося п'ять. Завданням їхнім було викликати громадську дискусію навколо доповідей, які в піз-

нішому мали б бути оформлені як праці до збірника. Конференції нам вдалися. Відбувалися вони у Мюнхені з численною аудиторією, в цілому прочитано й обговорено 19 доповідей.

Та, як уже сказано, центральним завданням було увічнити пам'ять Провідника неподіленої ОУН збірником.

Уже після перших заходів стало ясно, що це завдання аж ніяк не легке.

До нас про Є. Коновальця писано принагідні (до річниць смерти) статті, брошури, в яких було багато щирого настрою, політичної пропаганди, гльорифікації Полковника, зате мало було спокійних вдумливих оцінок, а ще менше фактичних даних. Навіть сировинного матеріялу не було зібрано; здебільшого, не було і відомо, де його можна знайти.

Самий плян збірника не можна було витрясти з рукава. Був лише задум: приготувати комплекс джерельних матеріялів і ґрунтовних дослідів. Змістовний характер останніх мав вияснитися на підставі обліку автури, авторських плянів та їх узгіднення, а також і на основі розбудови фінансової бази Фундації.

Для всього цього слід було розгойдати суспільну опінію, викликати інтерес до нашої праці, і, як виявилось, на початку наше суспільство дуже поволі сприймало ідею Фундації, мало вірило в можливість співдії її складників і не надто охоче нам допомагало. Два роки ми пробивали стіну байдужості, на 80 ділових індивідуалізованих листів до передбачуваних авторів прийшло лише 6 ділових відповідей.

Доводилося поширювати листу бажаних авторів: колишніх співпрацівників Полковника, журналістів, дослідників, взагалі культурних людей, що хотіли б присвятитися писанню; не раз це вимагало упертого розшукування адрес осіб, що зійшли з овиду публічного життя.

На третьому році збирання матеріялів ситуація змінилася, коли збирачем став М. Борис. У справі збірника він вислав 247 листів, і вже на 3 жовтня 1963 р. мали ми перші наслідки — 12 статей-матеріялів у течці Управи.

В листах до авторів насамперед наголошувано потребу солідного і джерельного підходу до опрацьованих тем. У відповідь на це ми отримували не раз прохання, щоб продовжити реченець опрацювання теми.

Збирання матеріялів, хоч і дуже поволі, все таки поступало вперед, а в парі з тим формувалася й фізіономія збірника. Широкий зондаж серед автури, розкиданої по всьому світі, показав, що збірник може бути присвячений не тільки Полковникові Коновальцеві, але й його добі. Сама постать Полковника у світлі епохи мала б постати в усій своїй історичній значенності.

Замовлювання рукописів розвивалося за пляном, що був немов би синтезою наших задумів і можливостей автури. Часто ми, Управа, пропонували авторові тему чи давали йому поради щодо тематичного обсягу статті, при чому ми дбали зарані, щоб кожна стаття пасувала до відповідного розділу збірника.

Наприкінці 1964 р. було вже доцільно сформуувати Редакційну Колегію, очолену якої припало мені. Редакційна екіпа складалася поволі, не всі, що давали згоду на участь у ній, мали змогу ефективно присвячуватися праці і з часом відходили. Найбільший тягар праці у період 1965-1967 рр. лягав на плечі ред. М. Бориса, а по його відході, з 1968 р., значна вага завдань перенеслася на ред. С. Ленкавського; цим нашим колегам завдячуємо ми виконання лев'ячої частини праці. Поза тим довгий час до Редакційної Колегії належали д-р Г. Васильович, д-р Я. Маковецький, мґр. Д. Ребет. Ніхто зі згаданих осіб не щадив часу, ні зусиль, редагування було справді колегіяльним процесом, на кількох десятках засідань не бракувало теоретичних дискусій, які переходили в академічному

тоні й допроваджували майже завжди до спільного висновку, так що мені, як голові, дуже рідко доводилося шукати розв'язок з екстремних ситуацій. Значну частину статей зрецензовано в письмовій формі, до рецензування притягано членів редколегії (С. Ленкавський, І. Жеґуць), компетентних сторонніх осіб (В. Стахів, І. Майстренко), а навіть і консультантів з-за океану (О. Навроцький, Я. Гайвас, М. Селешко).

Авторам залишали ми можливість вибору жанру (спогади, розвідка, есей, комбінація документів тощо). Вважалося за доцільне, щоб автори навілювали події й постаті Полковника зі своєї персональної точки зору, їм гарантовано право критичного погляду на минувшину і незалежну позицію в оцінках, з одною лише вимогою — дотримуватися об'єктивності.

Редколегія поборювала напушисту фразеологію, інерцію емоційної героїзації постаті Полковника, спроби окремих авторів випнути свою особу в історичних подіях минулого, зайву багатомовність. Деякі автори губили відчуття того, що вони пишуть до збірника і розганялися на монографію (отримано, наприклад, статтю на 160 стор. машинопису!). В таких випадках доводилося різати текст ножицями, а після всіх скорочень узгоджувати остаточну редакцію із авторами; цю делікатну місію Редакційна Колегія переклала в основному на мене. Я волів узгоджувати остаточний текст у живій розмові з авторами і не цурався виїздив з Німеччини для зустрічей і дискусій. Майже всі автори виявили зрозуміння до вимог, що постали як імператив над усіма нами, і йшли на потрібний компроміс. Рівнобіжно із редагуванням змісту провадилася також редакція мовна, до якої (за оплатою) взявся І. Костецький, що мовно виправив більшість манускриптів. Однак остаточний стилістично-мовний перегляд залишався таки за Редакцією, і його доводилося виконувати мені. Складність цієї справи очевидна, і навряд чи розв'язання її спроможне задовольнити всі вимоги мовного пуризму. Мовна строкатість нашої еміграції величезна, а рівень мовної культури аж ніяк не є високим: накопичення діалектизмів, змішання різних правописних традицій, лексичних і синтаксичних впливів країн розселення еміграції, майже повна відсутність можливостей студій норм літературної мови — всі ці хиби нашого «мовного підсоння» певною мірою відбилися і на надсиланих матеріалах до збірника.

Розуміється, ми взяли за принцип — документи, листи, друкувати зі збереженням тих мовних питомостей, які їм властиві та творять їхній історичний колорит; лише правопис, коли він не усуває діалектичної оригінальності документу, піддався тут коректурі. Що ж стосується до статей, то тут завдання було складніше, з одного боку, слід було зберегти по можливості найповніше індивідуальний стильовий акцент кожного автора, з другого — усувати все те, що було творивом еміграційного мовного хаосу. За джерело мовних взірців ми взяли праці О. Синявського «Норми української літературної мови», студії з української фразеології проф. М. Сулими, нариси Гладкого про газетну мову, — коротко, все те, що було вершком українських мовних осягів кінця 20-их років, коли українізація в УРСР розчищала нашій мові позиції панівної мови в культурнім, науковім і громадським житті.

Правописною нормою став для нас словник Г. Голоскевича, а коли він не вистачав, то розв'язували ми правописне питання в дусі закладених у згаданому словнику мовознавчих принципів.

Відповідальність за припилювання технічного боку коректури у друкові впала на С. Ленкавського, за мовну коректу на проф. д-ра Олександрю Сулиму-Бойко, а за виготовлення покажчиків на п. Галину Левчук, про що згадую тут із почуттям вдячності.

На середину липня 1967 р. ми вже розпоряджали 52 рукописами, зібрано було також 520 рідкісних фот, значна частина з них ще ніколи не була публікована. Зібраний інвентар збірника вже давав змогу розглянутися остаточно, відкласти набік те, що не надавалося до використання, систематизувати придатне і в рамках остаточного реального плану побачити, чого ще бракує, та пробувати спільно надолужувати браки. Останні замовлення на матеріяли до збірника датуються 1968 роком.

Коли ми переходили до фіналізування редакційної праці, я в листі до членів Фондації писав: «Праця над збірником є річчю епохальною для еміграції. В нашій духовій житті на чужині ніколи ще не було, за винятком Енциклопедії Українознавства, такого тривалого духового зусилля, навколо якого зосередилася увага настільки чисельного кола людей різних світоглядів, темпераментів, політичних програм тощо. Орієнтовно ми маємо зібраних близько 1 300 сторінок рукописів... Можна сказати, що цей здобуток Фондації істотно міняє уяви про національно-визвольні процеси, дає глибоке обґрунтування великим фактажем усього того, про що ми мали лише приблизне поняття».

Фіналізування праці звертало особливу увагу на фінансову базу. Її мали дати члени Фондації: установи, організації, товариства і приватні особи, що вписалися до складу членів нашої інституції. Їх було 45. Вони мали платити членські внески, але платили нерегулярно, і фінансовому референтові д-рові Я. Маковецькому доводилося на прогрозі всього існування Фондації виявляти багато енергії й винахідливості, щоб стягати засоби на поточні видатки і на передбачуване видання книги (він же ж таки вів gratis і все фінансове діловодство наше, зразковість якого постійно відзначала Контр. Ком.). Крім членських внесків, збирано також і пожертви, на ювілейних академіях в Роттердамі продавано ювілейні жетони (організував ред. Р. Дебрицький), стягано передплату на збірник. Хоч про платню комусь із нас і мови не могло бути, все таки видатки текли неперервним струмом. Так самі поштові витрати становили за 1964-1967 роки 1.935,62 нім. марок, фотокопії й фота за той же час обійшлися 5.414,70 нім. марок, а гонорарів виплачено 3.354,76.

І коли на 8. 3. 1968 р. ми мали в запасі лише 9.534,43 нім, стало ясно, що для реалізації видання потрібен якийсь надзвичайний захід, що приніс би нам гроші. Помічні дружні руки знайшлися; підтримано нас з двох рамен: з одного боку, ПУН на чолі із Головою ред. О. Штулем, а з другого — рівночасно Провід ЗЧ ОУН з його Головою Я. Стецьком. Обидва чинники гарантували порівну потрібну позичку на друк збірника, погодившись взамін за фінансову поміч відібрати для своїх організацій відповідну кількість надрукованих примірників збірника.

Розв'язана фінансова проблема дала змогу шукати видавця. На основі кошторисних пропозицій кількох видавництв ми вирішили друкувати збірник у друкарні «Ціцero», і в лютому 1971 р. підписала Фондація угоду з видавництвом. Ділову співпрацю із друкарнею Управа та Редколегія здійснювали через ред. С. Ленкавського, і йому та дир. П. Пашникові вдячні ми за технічне подолання труднощів цього складного друку.

*

Збірник лежить перед Вами, шановний Читачу, і якщо б Вам хотілося вже на початку схопити його внутрішній плян, його змістові акценти й вартості, то я зобов'язаний Вам прийти на поміч.

Відкривається книга розділом «Юнацькі роки». Галицька провінція, а поруч неї цілий світ у його духовій многогранності — і на цьому тлі Євген, спочатку вдумлива, чуйна дитина, а далі працьовитий юнак, що вбирає в себе проблематику доби — таку картину розгорнуло перо незабутнього д-ра О. Грицяя.

Стаття д-ра г. к. Степана Шаха «Молодість Є. Коновальця» доповнює картину, епоха початку ХХ ст. в Галичині стає немов би намацальною, поруч іде низка штрихів із життя юнака Євгена — учня, студента, нарешті, австрійського вояка в першій світовій війні. Немов кадри з фільму, з різними дрібними, але потрібними деталями.

А далі О. Зінкевич вдало документує студентську діяльність майбутнього Провідника, малює нам не тільки працю, але розкриває і значення її.

Розділ V «У полум'ї війни і революції» починається статтею Михайла Єремєєва. Широка панорама українського життя на Наддніпрянщині, наш український Київ з його часописами, з інтелігенцією, з театром Садовського... Все це майстерно зображує інж. Єремєєв. Він показує й бурхання національно-революційного піднесення у столиці, веде нас у саме серце революції, в будинок Центральної Ради. Революційний захват, хаос, і от серед хаосу з'являється спочатку непомітна, скромна фігура Коновальця. Події йдуть із неймовірною швидкістю, і в повітрі їх виростає Коновалець, спокійна організуюча постать. Враження безпосереднього життя схвилювано дихає зі сторінок нашого автора.

Стаття А. Мельника — «Київ, Мотовилівка, Карабчіїв» — це звіт людини, що була найближчим помічником Коновальця у боях; в оповіданні про зударі з ворогом чуємо ми прискорений ритм сердець двох воїнів, їхню радість перемоги, їхню затяту незламність у днях скрути...

Стаття Дмитра Герчанівського розгортає перед нами образ того, як Коновалець в умовах революційної розгойданости, розкладової пропаганди ворога спробував творити дисципліновані, свідомі своїх завдань військові з'єднання. Автор віддає ту атмосферу вояцької діловости і здруження, що панували там, де керував Коновалець. Хто студював історичні чини Січових Стрільців, той віднайде у статті відомі факти, події, але знайде й нове, що заховав у своїй пам'яті тільки сотн. Герчанівський.

Стаття М. Кураха завершує розділ прецизною клясифікацією споріднених військових формацій: УСС, Січових Стрільців, Запорізької Січі, 6-ої Січової Стрільчої дивізії — не зайвий екскурс у термінологію і вирізнення понять, що починають сплутуватися в пам'яті нащадків.

Далі — розділ: «УВО — підземне військо України». Діяльність УВО дотепер була широко навітлена на сторінках журналів і газет, знаємо ряд книг, передусім, З. Книша на цю тему. Та те, що дає збірник, є все таки дуже важливим.

Загляньмо в «Листи Коновальця на Україну 1921 р.», вперше доступні з нашого збірника, і ми опинимось біля колиски УВО, побачимо настрої, міркування Коновальця на тему, що і як робити, тут перед нами постає внутрішнє «Я» революціонера та його бачення ходу світових подій.

Статті З. Книша, О. Навроцького, М. Бажанського, О. Мельниковича — це представлення різних, здебільшого мало відомих фактів, настрої покоління увіствів, але й різні точки зору на минулі події, в яких ще жевріє пристрасть пережитого. Не шкодить. Історик у майбутньому робитиме свій остаточний присуд.

Дуже важливий здобуток — це фактичне вияснення відносин між диктатором Петрушевичем та УВО (стаття д-ра Г. Васьковича, сотн. О. Навроцького); розходження між Петрушевичем і Коновальцем показано дуже пластично. Д-рові Васьковичу вдалося використати тогочасну українську пресу і з допомогою цього матеріалу унаочнити картину розходжень.

Стаття ред. Кедрин «Видатна індивідуальність» — це скорше психологічний шкід, який накреслює автор талановитою рукою журналіста на підставі своїх зустрічей з Коновальцем на поч. 20 рр. Кедрин перекреслює утерту уяву про Коно-

вальця як героя, для автора він державний муж. «Героїв було і є багато, а державних мужів та індивідуальностей — мало, напрочуд мало» — каже він.

Дальший розділ — «ОУН у боротьбі з окупантами». Тут, передусім, широке полотно подій, що ведуть до кінечности заснування ОУН. Про це розповідають ті, що творили ОУН: інж. О. Бойдуник, ред. С. Ленкавський, Ю. Артюшенко, Є. Врецьона та рект. проф. д-р В. Янів. Особливо виразно відтворено атмосферу 1-го Конгресу Українських Націоналістів і ролю в ньому Вождя ОУН.

Уперше оце виступило в рамках одного збірника ціле гроно революційних діячів 20-30 рр., яких пізніше доля поділила на різні табори. Але те, що вони говорять про постання ОУН, створює суцільну, об'єктивну, сповнену живою субстанцією картину. Цікаво, як вони подібно, з однаковим враженням говорять про спосіб головування Коновальця на засіданнях, про його поведінку як провідника!

Нам бракувало синтетичного образу розгортання підпілля ОУН в Галичині. Тому вважали ми за доцільне включити у збірник уже раніш друкований текст бл. пам. проф. д-ра Л. Ребета «ОУН на ЗУЗ в половині 30-их років», що бодай почасти латало проріху.

Пошастило нам із відтворенням настроїв молодого галицького покоління ОУН, якому суджено було повніше виявити себе в останніх роках дії Коновальця (мгр. Дарія Ребет, В. Макар).

Вперше просторо вдалося представити розгортання боротьби на північних землях Західньої України (о. М. Коржан). Документація тут була настільки широка, що з-за наших друкарських умов не змогли ми її повнотою використати.

Ряд епізодів революційної дійсности вдалося занотувати також із терену Буковини (д-р Д. Квітковський).

Дотепер проблема, як Коновалець впливав на організування націоналістичного підпілля на Східніх Українських Землях, залишилася зовсім неясною. Я стосовно цієї проблеми навів у статті «Націоналізм на СУЗ у добі Коновальця» десятки фактів і міркувань — і тепер уже не доводиться говорити голослівно про дію ОУН на Наддніпрянщині, це тепер уже доведений факт, хоч і вільно сумніватися у тих чи інших окремих деталях.

Розділ «Дії ОУН поза межами України» зяє у нас прогалинами. Важливіша і цікава стаття інж. Д. Андрієвського не вичерпує еміграційної дійсности ОУН 20-их—30-их рр. Надхненні спогади М. Шарика і П. Задорецького віддають заокеанську атмосферу, в якій робив перші організаційні кроки український націоналізм в США та Канаді, одначе многогранної дійсности творення там націоналістичних організацій ми цим не показали.

Зате багатющими виявилися матеріяли, що стосуються перебування полк. Коновальця в Женеві. Спогади ред. О. Бойкова, О. Питляра і щоденник сп. Є. Бачини-Бачинського відтворюють женеvські обставини життя Полковника майже з фотографічною докладністю. Містимо тут і листування Полковника з членами ПУН-у (матеріяли проф. Є. Онацького).

Незвичайно цікава в цих листах критика самого себе; читаючи цю самохарактеристику Коновальця, трудно стриматися від вислову бажання: як добре було б, коли б наші сьогоднішні керівники уміли таким критичним оком глянути на самих себе. Інших членів ПУН-у Коновалець критикує дуже принципово, даючи портрети своїх товаришів, показуючи їх світлі й тіневі сторони. Але особистого в цій критиці немає, вона об'єктивна, з неї ясно, кого треба усунути, кому помогти в ростові, як взаємно один у одного вчитися.

Матеріяли д-ра Я. Маковецького витягають на світ Божий притрушену попелом забуття трагічну сторінку з життя Полковника, переслідування його большевицькою розвідкою, готування атентату на нього, заходи швайцарських комуні-

стів на спілку з урядами Москви й Варшави, показують брудну рафінованість совєтської агентури — все це промовисто вирізьблюється зі зібраних документів і пресових реляцій!

Розділ «Зовнішня політика ОУН», хоч і не вичерпує означеної проблематики, є все таки наскрізь свіжо і добре удокументовано розгорненим (проф. д-р І. Каме-нецький, К. Зеленко, Є. Ляхович). Ми свідомо пішли на те, щоб для міжнародної політики ОУН дати ширший історичний фон, представити цілість політики Англії й Німеччини перед 2-ою світовою війною. З появою наших матеріалів має остаточно розвіятися легенда про орієнтацію Коновальця на «фашистську Німеччину».

Стаття проф. О. Кушпети «Вбивство Є. Коновальця у світлі нідерландських публікацій» є сумлінною джерельною працею, яка виносить на світло денне всі подробиці роттердамського злочину Кремля.

Збірник ми закінчуємо двома статтями — узагальненнями, двома силветками Коновальця — пера проф. д-ра Кордюка і моєю. Наші погляди на Полковника близькі, але вони взаємно не покриваються. Ми не хочемо читача сугерувати. Догматично приписаних поглядів на визначних діячів не повинно бути. Нехай читач сам усвідомлює собі постать великої людини, користаючи з наших міркувань так, як знайде це за потрібне.

Книга, нарешті, іде у світи, вставши в себе багато нашої енергії, яку ми їй віддали любовно і щиро.

Нехай же їй присвітить сонечко української доброзичливости скрізь, де живе українська людина!

Проф. д-р Ю. Бойко

Юнацькі роки

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ
ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

I.

Десятиліття, за якого Євген Коновалець прийшов у життя — це останній десяток років ХІХ віку. Час, за якого ми сьогодні живемо, — говорить в одній статті з року 1891, — править для творчих умів за джерело величних і визначних своєю глибиною сюжетів. Це суміш і подвигів національного героїства, і прірв внутрішнього роздору, насолоди розкошами життя й стогону нужди, запеклої фізичної праці робітників руки і повної ваги творчости працівників чола, поступу, техніки й науки, розквіту й трагічного завмирання та жагучої боротьби простодушної віри з вільнодумством нової філософії. І скрізь оті суперечності зазначаються гостро, ніби сповіщаючи заздалегідь, що кожна з них — це одне із сфінксових облич грядучого, нового століття, за устійнення якого генераціям майбутнього доведеться змагатись на життя і смерть.

Правда — чутлива шведська письменниця й реформаторка виховання доросту Еллен Кей, яка так знаменно доповнює свого понурого суперника Августа Стріндберга, називає минаюче століття благовісно: віком дитини. І називається ще воно віком техніки, віком електрики, віком винаходів та віком наукових дослідів. Але берлінський апологет Бісмарка, пресовий бойовик Максиміліян Гарден називає минаючий вік залізним, і цим він ніби з'ясовує найглибше ество, найтайнішу суть того духу непримиренних суперечностей, що пронизує собою весь кінець століття і детермінує з твердою послідовністю початок нового.

Бо це суперечності, що їх може поєднати тільки велика боротьба. Боротьба епох і століть, змагання генерацій і народів.

На основі споминів, записаних мною з уст полк. Євгена Коновальця взимку 1937 року та напровесні 1938 року. — О. Г.

Останнє десятиліття XIX століття, на порозі якого родиться «залізний командир» України — це саме з погляду на суперечності цього десятиліття ніби одна гарячкова агонія конаючої епохи миру. Зокрема ж — у державі Франца Йосифа та в її головному українському середовищі, в Галичині, де в Євгена Коновальця між селом Зашковом та Львовом минали перші роки молодости.

Народжений 14 червня 1891 року в Зашкові у Львівському повіті, син народнього вчителя Михайла та Марії з шляхетського роду Венгжи-

Родинний дім Коновальців

новських (дід і прадід були священники), Коновалець уже малим хлоп'ям мав нагоду пізнавати, власне в сільській закутині, суперечності епохи в громадському та національному житті Галицької України, суперечності, що такими помітними рисами зазначувалися на тлі франц-йосифінської ери. Польський дідич, що був паном українського села, мешкав у блискучому палаці і мав найбільше майна з усіх.

В українського селянина, цього віковичного парія на своїй — не своїй, пребагатій скарбами землі, кожен чужинний зайда, кожен паразит міг забирати право до життя. А, врешті, й тісні, скромні обставини в оточенні власного родинного життя, життя родини народнього вчителя, що в державі Франца Йосифа належав до найскупіше оплачуваних державних (крайових) службовців! Справді, не надто сприятливий був світ малого Євгена — той вузький обріями, журливий долею світ

Євген у п'яту річницю свого народження
(Зашків, 1897)

галицького українського села 90-х років минулого віку. Цей світ турботним видом дивиться на нас із сторінок Франкових оповідань про людське життя в поті чола та на дні, і з Стефаникових малюнків, важких своїм німим горем кам'яних хрестів...

Скрізь і всюди суперечності. Болючі суперечності середовища та століття...

Євген Коновалець вчиться й кінчає три перші класи народньої школи в Зашкові. З часу отих дитинних років збереглася світлинка, на якій бачимо Євгена Коновальця хлопчиком з ціпком у лівій руці. Високе чоло з невеличкою гривкою волосся, пронизливі очі та затиснені уста, в яких нема ні сліду усмішки, а, навпаки — криється щось суворе й сторожко серйозне. Все це вкупі справляє враження, що хлопець твердо наважився або наступати на когось, або від когось невідступно боронитися. Ви так і почуваете з усієї картинки завзяте:

— Не дамся!

Світ галицького села 90-х років не довго був осередком життя юнака. До V-ї класи ось ходить він уже в школі вправ при учительському семінарі у Львові, з членів учительської ради якої полк. Євген Коновалець згадував з живим признанням відомого свого часу українського

педагога Григорія Врецьону (1839-1901), що був довгий час редактором «Шкільної Часописі», автором різних підручників і популярних оповідань, та як катехита о. Євгена Гузара. Цей останній, що народився 1854 р., помер 1918 р., був теж гаразд відомий як педагог і як автор книги про життя святих й історію церкви. Взагалі ж Євген Коновалець, — як побачимо далі, — умів згадувати своїх учителів та людей, з якими йому довелося працювати, з пошаною. Коли я згадував про те, що пам'ятаю ще сьогодні портрети Врецьони з наших тодішніх популярних календарів, Полковник озивався на те радісним:
— А правда?

І так само з піететом говорив він про особу й діяльність свого старого катехита.

Ясність і безсторонність судження полк. Євгена Коновальця прикметні й для його споминів — на жаль, надто короткого, мемуарного твору — «Причинки до історії української революції» (Прага, 1928, стор. 39). Твір цей можемо зарахувати до найкоштовніших документів про життя й діяльність Євгена Коновальця.

Перше десятиліття нового віку — часи гімназійної науки Євгена Коновальця. Його школою стає українська Академічна гімназія у Львові. Подібно, як Дівочий інститут у Перемишлі для української жіночої молоді того часу, так і Академічна гімназія у Львові була для українського юнацтва важлива, хоч з національного погляду може й не зовсім ідеальна установа.

Під час, коли її учнем був Євген Коновалець, вона визначалася двома учителями незабутньої пам'яті. З них один — директор Едвард Харкевич, другий — проф. Іван Боберський.

Проф. Боберський за тодішніх обставин був в учительській раді Академічної гімназії, і як педагог, і громадський діяч, справжнім оновителем. Директор Харкевич, натомість, як керманіч установи і вчитель — був радше зразковий службовець і урядовець. Але як людина він умів захопити молодь гімназії своєю елегантністю і культурністю, своїм тонким, справді аристократичним тактом і спокоем, своєю високою освіченістю. Харкевич, між іншим, прекрасно знав і викладав французьку мову, так що хотілося б його назвати найрадіше вчителем хисту й культури життя. Саме його ім'я Едвард — це своєрідне *poimen-omen* — мало в собі щось від Петронія, від французького сальоновця епохи мадам Рекам'є. А до того це була гарна, шляхетна людина, попри всю серйозність педагога — щирий приятель молоді, яка в нього була просто закохана.

Його й згадував полк. Коновалець як того з учителів в Академічній гімназії, що «імпував йому своїм спокоем і тактом».

Але, як це вже зазначено, властивим реформатором учительської праці над молоддю в Академічній гімназії став проф. Іван Боберський. «Він

мав на мене найбільший вплив», казав полк. Коновалець про нього. І слушно. Бо проф. Боберський, у той час найкращий германіст в усій Галичині (польська гімназійна професура не мала тоді, як це виявилось під час З'їзду галицьких германістів у Львові 1911 р., нікого, кого вона змогла б протиставити цьому українському педагогові!), відступав свідомо від традиційного шаблону гімназійного навчання в нас. Для нього не існували мертві параграфи, ані приписи шкільного правильника. Проф. Боберський змагався за те, щоб створити в класі те, що німці називають *Arbeitsgemeinschaft*. Завдання вчителя тут було рівною мірою і завданням кожного його учня. Учень проф. Боберського почував себе в нього своєрідним співробітником. Учні Боберського побоювалися лише одного, а саме — чи можуть вони відповісти всеціло домаганням цього маломовного, суворого на вигляд, а, проте, своєю невмолимою серйозністю привабливого вчителя. Так, момент чисто індивідуальної вартості учня, його вартості, як дозріваючої людини і члена організованої громади, був для проф. Боберського мірилом його погляду на ту чи ту одиницю в його класі.

Це незвичайним способом підносило самосвідомість кожного його учня, охоту до праці, амбіцію вибитися понад інших і заслужити признання цього виняткового професора-виховника. Бо, подібно, як директор Харкевич своєю культурністю, так проф. Боберський тісною, просто таки стратегічною організованістю гімназійної праці помітно виховував нову генерацію української молоді, тієї, що навчившись від нього дисципліни обов'язку, змогла незабаром вигонати найвищий обов'язок — обов'язок посвятитись нації.

Правда, для правильного виховування нашої молоді в такому строго національному дусі, як це бачимо тоді по польських гімназіях, наша гімназія у Львові далеко не поклала стільки праці, скільки її можна було в той час покласти. Про проф. Боберського у зв'язку з його діяльністю, як голови «Сокола-Батька», як творця української руханки, а далі (під час I-ої світової війни), як голови Бойової Управи у Відні — ми маємо всі підстави говорити, як про одного з визначних діячів нашого національного відродження. І саме так оцінював його особу й працю і полк. Коновалець, коли казав мені, мовляв, «три найважливіші моменти моєї молодости це: проф. Боберський, акт Мирослава Січинського та знайомство з наддніпрянською еміграцією».

В офіційних брошурах і святкових промовах чути було про чудесного, доброго старенького цісаря, цього «першого джентлмена Європи», про незліченні блага його преславною панування, про свободу культурного розвитку, з якої користуються його щасливі народи. Але в самому нутрі імперії Франца Йосифа було інакше. Щодо свободи культурного розвитку, культурної праці та взагалі свободи духу, то в колишній Австро-Угорщині зберігався до останнього часу дух замаскованої ре-

акції, яку підтримували передусім таємні гуртки двірської камарильї («найгіршого, що є в Австрії», як казав Бісмарк), а далі — реакційне, чорно-жовте урядовство, що все ще дихало духом Меттерніха та ославленого поліцаймайстра Зедльницького.

В такій атмосфері кожний цісарський службовий осередок, особливо ж такий, як учительська рада ледве толерованої української гімназії, мусів набрати менш або більш «урядового» характеру. Було це *malum necessarium* епохи. Бо не забуваймо й про те, що коли польські вчителі того часу влаштовували патріотичні виступи з усією свободою, то за ними стояла суто польська Крайова Шкільна Рада, українські члени якої були заздалегідь підібрані на те, щоб стати зняряддям у руках австро-польської влади.

У гімназії Євген Коновалець учився добре — «був більш, ніж другий у класі» — й, зокрема, багато читав. Наприклад, у проф. І. Боберського він здав як приватну лектуру всього Ібсена. Ця особливіша увага гімназиста Коновальця до творів великого скептика Норвегії чи, радше, *fin de siècle*, на мою думку, — дуже знаменна. Бо Ібсен — це трагічний крик епохи, яка бачить, як падають і розвалюються дотеперішні ідеали й «ідоли», але яка спасенного божества майбутнього ще не добачає. Епохи, що як Йов у ранах, карається на Прокрустовому ложі своїх суперечностей, зтяжних конфліктів, катастрофальних криз і нерозгаданих проблем, але визвольного заповіту проголосити не спроможна. Коли ми, мертві, воскреснемо, — наче провіщує Рубек-Ібсен в епізоді свого життя й творчості, — то хіба що лиш на те, щоб спізнати, що все наше дотеперішнє це одне-єдине блукання душі, яку мучать омани, душі, для якої справжнє визволення це тільки — смерть.

Але шлях, яким скептик Ібсен веде Рубека й Ірину на вершини — це не пустиня кволого життя, життя, в якому ведеться невпинна боротьба за якийсь химерний, нехай навіть і хибний, але в даний момент усе таки... ідеал! І сама жагучість життєвих змагань у творах Ібсена захоплює Коновальця.

— Мене цікавила тут боротьба вищої одиниці з громадою, цікавили мене люди, що шукали чогось нового, а коли гинули, то — чому гинули? — говорив Євген Коновалець про Ібсена.

І з цього погляду він в одній з наших розмов обмірковував глибше такі твори Ібсена, як «Примари» та «Дика качка», висловлюючи при тому цікаві й оригінальні думки (наприклад, що Освальд — це символ епохи).

З своїх гімназійних часів Полковник згадував проф. Іллю Кокорудза, що вчив його латини та української мови і додався йому своєю «справедливістю й серйозністю». Згадував товаришів — Михайла Струтинського та Федя Дацькова, — цього останнього потім як редактора «Канадійського Фармера», — говорив про те, що він уже як гім-

назист заходив залюбки до «Академічної Громади» читати пресу, а поза тим він був членом таємного самоосвітнього гуртка своїх товаришів. Той гурток мав свою власну бібліотеку і домівку у Ставропігії, де й відбувалися сходини цього гуртка, на яких чергові референти читали лекції на освітні теми, що їх метою була підготовка до праці для народу.

У зв'язку з цим Полковник згадав про Дидика як одного з тих, що брали участь у праці таємного гуртка, але чогось ближчого про нього не сказав. Далі ж зазначив, що громадським життям і громадською працею зацікавився він — Євген Коновалець — доволі рано: вперше прилюдно, як промовець, він виступає вже як учень п'ятої класи в читальні в Зашкові, а рік перед матурою бере участь в I-му Всеукраїнському Студентському Конгресі, який справив на Євгена Коновальця велике враження, особливо ж промовами учасників із східніх земель (1908).

З тих часів гімназійної науки учитель С. Чучман малює нам молодого Коновальця так:

«Струнка постать, продовгасте обличчя, правильні риси обличчя й задумливі очі, що завжди дивились у далеч, і незначна усмішка в кутку губів, що дуже часто скидалася на іронічну. Все ходив гарно вдягнений, але його елегантність не мала в собі нічого силуваного та крикливого . . . Загалом він був маломовний, не забирав надто часто голосу ані в наших дебатах, ані в дискусіях з нашим професором філософії. Не шукав симпатій у товаришів підхліблюванням чи демагогічними промовами. Не носили ми його на руках як свого трибуна. Однак, ми завжди вибирали його в склад репрезентації, що мала нас заступити чи то перед директором, чи господарем класи, чи, врешті, на прилюдних виступах. Бо протягом довголітнього перебування з ним у кожного з нас виробився вже ясний погляд на його особу з тим, що він не надуже наше довір'я і що зможе достойно й успішно нас заступити. Ми мали також не раз нагоду переконуватися, що його солідарність і рішучість великою мірою рятували нас від тиску, під який нам доводилось потрапляти. Бо хоч його аргументація була суворо речева, проте вона спиралася на тривких основах». («В гімназійній лавці з Є. Коновальцем»).

Таким юнаком Євген Коновалець після матури, складеної 1909 р., записується на правничий факультет університету у Львові.

Перші роки його молодости завершуються.

II.

Після того, як молодий Коновалець по maturi 1909 р. записався в університет у Львові як слухач прав, перші роки свого життя тоді він присвятив виключно організаторській праці в рідному селі Зашкові.

— Моею метою в той час — зазначав Полковник, згадуючи про те в одній з наших розмов, — була абсолютна організація як Зашкова, так і довколишніх сіл Львівського повіту — і в напрямі посилення просвіти села, і з погляду закріплення економічно-господарських основ нашого життя, як от заснування селянських спілок для ощадностей та позик на лад Райфайзена.

І що ця мета стає для нашого, покищо дев'ятнадцятилітнього юнака завданням такої ваги, що він ще багато років потім згадує про неї як про абсолют національного обов'язку, то це треба підкреслити доволі чітко з огляду на умови нашого національного та громадського життя в тодішній Галицькій Україні.

Оце у кожній закутині нашої країни висувався проти нас трикратний фронт смертельного нам ворожого презирства: польського, москвофільського та австріяцько-бюрократичного презирства до українців та до українства. Нещадного, непримиренного презирства, що уособлювалося між польськими людьми в кожному старості і в кожному урядовці, в кожному судді, вчителі, професорі й духовнику.

Справді, хто з поляків тоді не готов був писати свого проекту на знищення українства, — писати й прилюдно проголошувати і найсміливіші, отже й найбезсоромніші з них, бо що нахабніші були вони своїм цинізмом, то краще було їх авторам виступати з ними прилюдно?

Адже славетна боротьба тодішніх польських ватажків за польський характер університету у Львові це — тільки один відтинок польського бою проти українства. Поза тим той бій поляки поширювали в усіх можливих ділянках прилюдного життя, завжди під алярмуючий гомін тривожного крику! *Ucraina ante portas!* Зокрема за польський характер Львова та львівської околиці — отож, саме за середовище організаційної праці молодого Коновальця та його товаришів — польські зайди змагалися з завзяттям, гідним запалу горлачів за польськість університету. До того ж усі ті їхні донкіхотські, по суті речі, півбожевільні замисли були все таки грізні тим, що їх ініціатори та речники бралися негайно при допомозі найявнішого гвалту та насильства до діла, тоді, як українське громадянство всецілого відпору проти таких ворожих наступів у повному об'єднанні всіх своїх сил і рядів організувати не вміло, ані, на жаль, ще не завжди мало охоту.

Ворог, одначе, наступав на нас, де тільки міг, вигукуючи, разом з тим, про страшливу загрозу — з нашої сторони!

Ось, наприклад, відносно Львова й околиці пан Прушинський не вагався ні на хвилину виступити з пляном, викладеним в окремій брошурі¹, відповідно до якого Львів мав бути обведений на просторі двох миль кільцем польських — або всеціло спольонізованих — сіл, на те, щоб таким чином, спинити наплив українського населення до Львова і не допустити до «повного зукраїнщення Львова як столиці Польщі» (!). І зараз же, згідно з тим пляном стривоженого Україною польського блазня, всі можливі сили польської пропаганди мали бути спрямовані в сторону загроженої околиці польської столиці на землі Данила: польська шкілька і польський костьол, польська крамничка і польський кооператив, польська читальня і польська капличка мали заснуватись негайно по українських селах Львівського повіту, користуючися, з цього погляду, щонайдоцільнішою допомогою з сторони австро-польської влади та її органів, від місцевого польського вчителя та ксьондза-пробоца починаючи.

І хоч воно й полякам не було так легко здійснювати цей плян хоч би лиш частково, проте треба сказати, що не довше, ніж через рік, уже наші підльвівські села, як от Пикуловичі, Підбірці і Миклашів, а далі Чижиків, Товців, Кугаїв і Підтемне, були — завдяки шалючій енергії польонізаторів української землі — укріплені польськими школами й костьолами. Таким темпом ішла та робота і в інших середовищах нашого краю.

Це вже був метод здійснювання «*snów o potędze*».

З інших плянів щодо нищення українського елементу у Львові згадаю ще задум кандидата до Львівської Міської Ради, Болеслава Левицького², що піддав думку не приймати на сторожів будинків і на домашню службу ніяких українців, а спроваджувати на те виключно поляків з Західньої Галичини, що рік-річно ладилися емігрувати до Прусії та до Америки³. З того Б. Левицький вираховував у своїх комбінаціях річний приріст польського населення у Львові на 3-4 тисячі.

«Все те, — говорив Полковник, споминаючи про ці безсоромні заходи польських приبلуд, — у зв'язку з незвичайним обуренням, що його викликав серед нас спосіб боротьби поляків проти українського університету, спонукало мене й тих, що готові були працювати зо мною, вести працю у львівському повіті з усією дбайливістю та з повним розумінням того, що йдеться не лише про культурно-просвітню працю в тому чи тому селі, а й про цілість нашої національної справи так, як ми, молоді, могли її тоді розуміти. Та тільки ж було ще й те лихо, що нам у нашій роботі в повіті заколючували — крім поляків — ще й наші москвофіли. Вони саме тоді, у зв'язку з напруженою політичною ситуацією в усій Європі, зокрема ж, одначе, у зв'язку з війною на Балканах, почали в Галичині, завдяки Дудикевичам, Бендасюкам, Вергунам та Марковим, справді одчайдушну агітацію проти Австрії. В Петер-

бурзі цю агітацію підтримували граф Бобринський і Савенко, пропагуючи боротьбу на життя і смерть з Австрією як спільним ворогом Росії та всіх слов'ян. Були в нас, правда, округи, — як от Поділля, Опілля та Покуття, — де москвофільська пропаганда зустрічалася з дуже енергійним відпором населення. Та, на жаль, так воно не було всюди. Оскільки не помиляюся, при виборах до парламенту в 1911 р. з усіх українських голосів, відданих на українських кандидатів, було 74% наших, а 26% москвофільських⁴.

Та, не зважаючи на всі ті перепони, молодий організатор береться з питомою йому серйозністю до праці, у висліді якої Зашків мав незабаром читальню у власній домівці, спорудженій, — як це зазначав Полковник, — виключно його заходами, та свою дружину «Сокола». Тим то його повнотою успішна організація рідного села, проведена ним спершу мало не самотужки, придбала йому ім'я, відоме в усьому повіті. Поза тим, її завершенням був святковий «фестин» в Зашкові, що його згадував Є. Коновалець як один з найкращих моментів його молодих літ, тісно зв'язаний з першою плянковою працею для рідної нації.

Дальшим вислідом та успіхом його організаторських починів у Зашкові було те, що філія «Просвіти» на Львівський повіт покликала нашого «правника» на організатора всього Львівського повіту в межах того ж товариства.

Тоді Коновалець здав перший правничий іспит і увійшов у взаємини з о. Йосифом Фолисом⁵.

Згадуючи про те, як нам доводилось змагатися з ворожими затіями в таких численних ділянках нашого громадського та політичного життя, Полковник залюбки підкреслював здатність передбачливої ініціативи та рухливої активності як ту властивість, що її нам треба було доконче мати проти такого завзятого й непримиренного ворога, яким були для нас тоді поляки. На жаль, треба сказати, що спосіб боротьби з нашої сторони не виявляв тих прикмет такою мірою, як це годилося б нам, як прадідним господарям обложеної поляками землі. І це давалося нам у знаки, здебільшого, там, де поляки намагалися випереджувати нас раптовим насаджуванням своїх шкілок, костьолків та капличок. Ось у такому випадку.

За 10 км. від Львова за жовківською рогачкою, в селі Жидатичах, що належало до громади Сороки, погоріла була в 1906 р. церква. З огляду на це місцеві селяни побудували для тимчасового вжитку каплицю, склали на нову церкву 600 корон, а як забезпечення платні для самостійного «сотрудника», про призначення якого для Жидатич старалися (досі доїжджав до них тільки парох із Сорок) — 2 400 кор. При тому вони подбали про хату для «сотрудника». Прохання щодо призначення їм самостійного «сотрудника» внесла громада Жидатичі ще

в 1906 р., як це показує автентичний лист Митрополичого Секретаріату — за підписом секретаря Митрополита — з 30. IV. 1906 р. Але що ж? Протягом найближчих 7 років — аж до 1913 р., коли цю справу порушила наша преса⁶ — бажаний і такий дуже потрібний «сотрудник» для Жидатич ще не був призначений, громада була без священника, без духовного й духового провідника, і тимчасовий кінець був такий, що провід усієї роботи взяв у селі — польський парох. Він, користуючися з того, що організаційна акція з нашої сторони йшла більш, ніж мляво, встиг за той час златинізувати пів села, притягнув наших людей до костьола й до плебанії, подбав для села про польського вчителя та про польську викладову мову, заснував читальню T.S.L.⁷ та крамницю K.R.⁸ і поставив собі завданням довести до того, «щоб у селі не було ні одного русина»!

А якщо читати нашу пресу з останніх років перед вибухом світової війни в 1914 р. ґрунтовніше, то там прикладів на недостачу ініціативи в нас, нерухливість та свідому пасивність стільки, що іноді просто страх бере на думку про те, що, так душевно наставлені, ми мали незабаром складати іспит з нашої державно-творчої зрілості на арені європейського світу.

Але повернімось до нашої теми.

Після того, як Коновалець два перші роки після матури прожив у рідному селі, присвятивши тут весь свій вільний від науки час організаційній роботі, він в 1911 р. виїжджає на постійний побут до Львова. Але вже й до того часу він живо цікавився життям та працею українського студентства у столиці краю та брав активну участь у пропам'ятній тоді боротьбі нашої академічної молоді за український університет. Боротьбі, яка краще, ніж усе інше, виявила як нечувану нахабність польських зайд на українській землі, так і всю зрадницьку податливість австрійського уряду, його презирство й нещирість до нас. Найважливіше: боротьба показала нам властивий шлях до найвищої визвольної мети нації, шлях тієї самостійної зваги, яка не бажала рахуватися ні з лукавими обіцянками віденського уряду, ні з обурливими маневрами з боку польських нацьковувачів у стилі Гломбінських, Віняжів та Стажинських. Самостійна чинність бажала покладатися тільки на власну силу 40-мільйонової нації . . .

Ми не повинні забути того, що наша академічна молодь того часу, як гідна попередниця молоді України під Крутами, несла на своїх молодих плечах оту боротьбу за рідний університет у галицькій столиці. Вона навчала й своїх батьків жертвою крові та всецілою посвятою, що епоха паперових протестів і покірних меморандумів до «найяснішого пана» у Відні минула безповоротно, а настає час боротьби на життя і смерть — як єдиного засобу прикінцевого вирішення справи

так чи так. В одній брошурі з того часу — «Університет через підписку» (1902) — містяться такі знаменні слова:

«Тому, що ми переконані, що дорога добути університет через Відень не принесе результатів⁹, вважаємо необхідним показати хибні дороги двох груп нашої нації, котрі то групи, ставлячи односторонні теорії як необхідну практичну програму розвою нашої нації, заводять її на бездоріжжя, притупляючи змисл до самостійної праці над собою всієї нації, заставляючи націю думати й вірити, що спасення сплине на неї згори через кількох представників, котрі все вимолять, випросять, „виборють” для неї у Відні».

А на іншому місці:

«Конституція коли і принесла плоди для сильних, то вона нічого не дала тим, котрі нічого не бажали; вона для нас датується не від 1848 р. і не від 1861 р., а щойно від недавніх часів, коли й ми почули в собі силу...»¹⁰.

Щодо активної участі Полковника в боротьбі за львівський університет, то він подав мені в передостанній розмові з ним, — узимку 1937 р., — що він був при тому заарештований і що виступав на процесі 101-ки як свідок. Як відомо, з приводу сутички, в якій поляки застрілили Коцка, заарештовано 128 наших студентів. Я думаю, що саме тоді й Коновалець був між заарештованими, тим більше, що про свій виступ на процесі Полковник згадував у безпосередньому зв'язку з баталією в університеті та з арештом.

А про смерть Коцка, з легким натяком на популярний у той час роман А. Франса:

— Ті польські боги багли вже тоді у своїй ненаситності нашої крові... Так — у своїй всепольській ненаситності! Бо й те ще варт воно пригадати з того часу, що хоч поляки й складали всього 15% населення всієї Австрії, а проте, вони мали — як показує нам наглядно це «Вісник розпорядків міністерства просвіти»¹¹ — 27,5% всіх гімназій в Австрії. За статистичним виказом точніше: всіх середніх шкіл в Австрії було 490 (343 гімназії + 147 реальних), з того німецьких 222 (140 + 82), чеських 110 (68 + 42), польських 107 (93 + 14), італійських 14 (8 + 6), українських 10 (10 + 0!), хорватсько-сербських 8 (6 + 2), словінських (1 + 0). І в такому бюджеті сойм призначив суму 30 000 корон на допомогу для українських і польських бурс. З того, — як це бачимо з тогочасної соймової інтерпеляції, — польські бурси одержали 23 100 кор., а українські 6 900.

Або таке: президія міста Львова має роздати на цілі населення відповідну суму. І от вона дає на польські національні цілі суму 49 000, а на українські — ні сотика¹²!

Зокрема ж діткливо вразило нашу суспільність у лютому 1913 р., коли переговори в університетській справі, з огляду на явно неприхильне становище до нас австрійського уряду, були зірвані.

Тоді саме заступники українських академічних організацій, між якими бачимо й Євгена Коновальця, проголосили протест, в якому говорилося таке:

«Ми, українська академічна молодіж, що перші підняли боротьбу за український університет, хочаби сповнити думку українських гетьманів і заспокоїти неминучу потребу нації, ми, що радо поносили жертви та кров'ю припечатали право на власний храм науки, — глибоко відчуваємо неприхильне становище правительства і польської репрезентації у великій просвітно-культурній справі українського народу і складаємо однодушний протест проти такого безпримірного в культурних державах трактування справи культурного домагання нашої нації»¹³.

А далі:

«До хвилі введення в життя самостійного університету у Львові буде українська молодіж стояти з усією рішучістю на сторожі прав українського народу в теперішньому утраквістичному університеті імени цесаря Франца I у Львові. Українська університетська молодіж, уважаючи себе рівноправними горожанами львівського університету з студентами польської народности, не стерпить ніякого кроку в напрямі обмеження тепер обов'язуючих прав на користь нашого народу, а буде домагатися виповнення всіх тих управнень, які закон нам признає і які наслідком злої волі і одностороннього становища досі не введені як годиться в життя. А стати в обороні цих прав молодіж готова кожної хвилі і вона зуміє достойним та рішучим виступом гідно відперти заходи коло обмеження прав нашого народу в теперішньому університеті»¹⁴.

Бо якщо наші поети в тому часі, — поети того рівня, що автор «Мойсея», — мали повне право таврувати віщим словом насильно накидане народові ярмо рабства, то в лоні того народу назривало вже доволі нових сил на те, щоб наперекір усяким труднощам, витівкам і перепонам, які творилися з боку поляків та їхніх урядових союзників і з боку заскоружлої в назадняцтві частини громадянства, підкріплювати культурну творчість народу, особливо в околі суспільно-організаційного життя, та поглиблювати фронти оборони національних прав українства на землі Данила. Коли молодий Коновалець, приступаючи до праці в рідному селі, намічав собі й завдання економічного характеру, то це було впливом і відгуком тієї економічно-господарської та економічно-фінансової організації краю, пропам'ятними досягненнями якої були такі наші інституції, як «Народна Торгівля» (1883), «Дністер» (1891), «Краевий Союз Кредитовий» (1898), «Краевий Союз Реві-

зійний» (1903), або акційне товариство «Земельний Банк Гіпотечний» (1910).

Зазначимо, що на тлі тієї епохи, починаючи від 1900 р., в Галичині за почином д-ра Кирила Трильовського, як першого голови і генерельного отамана, організуються руханково-пожежні Січі, яких в 1914 році було 916 (об'єднаних в «Українському Січовому Союзі»)¹⁵. Року 1894-го заходами В. Нагірного та В. Лаврівського постає у Львові український «Сокіл», що за головування проф. Івана Боберського — так само любленого і шанованого молодим Коновальцем за час його науки в Академічній гімназії, — став і справді творчим осередком усього руханкового та спортивного руху в нас, доповненого дедалі організуванням стрілецьких куренів при сокільських товариствах.

Словом:

Ділянки культурної творчості народу, а з тим і фронти оборони національних прав українства на землі Данила, закріплюються дедалі міцніше. І що при організації тих фронтів, — у меншому або більшому зв'язку з діяльністю нашої тодішньої парламентарної репрезентації в Австрії під проводом д-ра Костя Левицького, — академічна молодь бере, здебільшого, активну участь і що одним з провідників тієї молоді останніми роками перед вибухом світової війни є Євген Коновалець, — це те знамено епохи, що ніби вже тепер указує шлях до переламових подвигів у недалекому майбутньому.

Він — Коновалець — поширює свою організаційну діяльність дедалі видатніше.

З постійним побутом у Львові — від 1911 р. — він разом з Романом Дашкевичем засновує при львівській філії «Просвіти» студентський просвітній гурток, який нараховував 70 членів. Головою тут був Дашкевич, а Коновалець виконував обов'язки відпоручника «Просвіти».

«Ми, — оповідав мені Полковник, — розпоряджали відповідними фондами й підготовляли нашу працю так, що щонеділі виїздило з нашого доручення 50-60 референтів, студенти й студентки, на просвітню роботу, здебільшого з рефератами й доповідями, на села. Тоді на такі реферати був між нашими селянами й робітниками просто голод, і скільки доповідачів ми не висилали б, усе було замало. Зокрема ж наші передміські читальні у Львові домагались раз-у-раз підмоги з цього погляду, гірко нарікаючи на старшу інтелігенцію, особливо ж на надто вже льояльних до уряду наших педагогів, що такою працею, — в якій протилежності до поляків! — зовсім не цікавилися¹⁶. А на нас, студентів, ішли до влади при кожній нагоді з найдрібнішого приводу злісні доноси та позбавлені ґрунту скарги, так що нам треба було зважати гаразд на кожне слово, що говорилося, і на кожен наш крок у даному гурті, бо за нами стежили шпіони польські, москвофільські і донощики

з-поміж наших же таки людей, заражених льюальністю до австро-польського режиму вщерть».

У Львові Коновалець став також членом управи ЦЕСУСу, де головою був Осип Когут (його ім'я на першому місці між підписами на згаданому вже мною протесті в університетській справі) і до якої належали ще Юлько Охримович, Олена Степанівна, Володимир Бандрівський, Юліян Костецький, Роман Дашкевич і Петро Дідушок. Більшість членства тут, — казав Полковник, — були соціялісти й радикали, і відповідно до того 4 секції: соціялістів, радикалів (Когут), безпартійних (Охримович) і націонал-демократів, на чолі яких стояв Коновалець, перебравши головство тієї секції після Олега Пежанського 1912 року. Рівночасно з тим Коновалець увійшов як представник студентства до тіснішого Народного Комітету, що був тоді осередком нашої політичної роботи, де вирішувалися всі справи, зв'язані з нашим національним життям. Приналежність до нього давала змогу брати участь у повному активному житті народу.

Головою комітету був, як відомо, д-р Кость Левицький.

III.

Як один з чільних представників ЦЕСУСу, — який у той час мав уже за собою чотири роки свого існування¹⁷, — Коновалець брав участь у II Всеукраїнському Студентському З'їзді в липні 1913 р. у Львові. На ньому він виголосив реферат «Справа університету». Поза тим з'їзд залишився Полковникові у тривкій пам'яті, особливо завдяки відомому рефератові Дмитра Донцова «Сучасне політичне положення нації і наші завдання»¹⁸. Донцов належав тоді до групи емігрантів із Східної України, з якими молодий Коновалець знайомився як студент у Львові і з яких він, крім Донцова, згадував ще Степаненка, — мабуть, кооператора Олександра, що його заслали згодом більшовики на Московщину, де він 1924 р. помер, — Андрія Жука¹⁹ та д-ра Миколу Залізняка.

«Знайомство з людьми цього кола, — говорив Полковник, — дало мені щойно змогу зрозуміти гаразд принцип соборности України і кермуватись ним як основною засадою в моїй праці далі. При тому не без значення для нас було й те, що ці діячі в хаосі тодішніх політичних обставин орієнтувалися з усією рішучістю на Австрію і при її допомозі надіялися — на випадок сподіваної тоді війни — повести успішно нашу національну справу. Можу сказати, що, обіч науки у проф. Боберського та акту Січинського, знайомство з придніпрянською еміграцією — це третій найважливіший момент моєї молодости».

Зокрема, про згаданий уже реферат Донцова Полковник висловлю-

вався ще й тепер з живим признанням, зазначаючи, що на галицькому ґрунті та в тодішніх умовах нашого життя він, завдяки своїй ширшій та сміливішій концепції, був своєрідною сенсацією.

Правда, провідний соціал-демократичний підхід тодішнього Донцова, який так яскраво виступає в його рефераті «Школа й релігія», виголошеному на З'їзді української академічної молоді у Львові в липні 1909 р.²⁰, позначався в референта й тут з усією чіткістю. «Я, як соціал-демократ, — каже Донцов, — менше, ніж хтось інший, схильний визнавати універсальність принципу загальнонаціональних інтересів»²¹. — «Та суть, — додає він, — у житті нації моменти, коли саме існування, ціла її будучина наражена на небезпеку. Таким моментом був для Франції і Польщі 1793 рік, для Німеччини 1813, 1908 для Туреччини. Тепер же цей момент наступив для нас. У такі моменти виправдано укладати одну спільну політичну програму, коли не для цілої нації, то бодай для її переважної більшості» (стор. 6).

Усталюючи отак передумови програми, Донцов дає у своєму рефераті спершу ґрунтовну характеристику зрадливої дволикості російського лібералізму, репрезентованого тоді такими типами, як Мілюков, Струве та їхні однодумці, демаскуючи їх як, — по суті речі, — теж незрушних прихильників ненаситного імперіялізму Москви. Бо «замість здійснення цих надій, — каже референт, — що їх покладали на демократичний інститут російських лібералів, ми дочекалися надзвичайно цікавого факту: в той час, як свідомість угоди з поляками захоплює дедалі правіші верстви російської суспільності, в той саме час до табору рішучих ворогів українства переходять дедалі лівіші російські елементи. Мобілізація подавляючої частини політично активної російської суспільності проти головних постулатів українства — стала фактом доконаним. Мусіли, зрештою, признати це й ті апостоли порозуміння межі вовком і ягням, що з упертістю маньяка роками повчали нас щодо потреби «доброго тону» супроти російських поступовців» (стор. 12).

Взагалі ж, чуємо, «нині немає такої підлоти, — аж до зради своїх власних принципів, — котрої не допустилися б російські ліберали там, де йдеться про поширення загарбницької політики царату» (стор. 13). «І тому, — завершує Донцов, — коли наша нація відчуває в собі силу й волю до життя, коли вона відчуває в собі організаційний талант, котрий вона так блискуче колись виявила, коли вона не хоче добровільно замкнутися в тій туні, котру їй готують російські молодотурки, — єдиним виходом для неї мусіла б бути програма не автономізму, лише політичного сепаратизму, в тій чи тій формі — все одно» (стор. 17).

Після того наш референт, з'ясувавши в широких перспективах загальної політичної ситуації в тодішній Європі, характеризувану ним як

наближення загальноєвропейського конфлікту в зв'язку з «пробудженням неісторичних націй» (стор. 24), висунув, як відомо, орієнтацію на Австрію як необхідний постулат хвилі в сторону українців з огляду на можливість збройного конфлікту між Австрією та Москвою. Бо «пробудження неісторичних націй, — аргументував Донцов, — (а, зосібна, української) в Росії і крах надій на російський лібералізм викликали для українців потребу нової політичної гравітації, тоді, як пробудження неісторичних націй в Австро-Угорщині і конечно її еволюція у сторону національної рівноправности створює з цієї останньої новий, потрібний нам центр слов'янської гравітації . . . Тому, коли б ми тепер, у тій великій бурі, гуркіт котрої вже ловить наше вухо, не кинули всі наші сили . . . на сторону противників Росії, то це був би злочин перед нашою нацією і її будучиною . . .» Значить: «Чинний уділ в австро-російському конфлікті по стороні Австрії з метою реалізації програми сепаратизму — ось має бути гасло нинішнього дня» (стор. 24-25).

Згадуючи про враження, що його справили колись на нього провідні думки того визначного голосу Д. Донцова, Полковник підкреслював, з одної сторони, його помітно активну рішучість у той час, коли політична робота нашого тодішнього національного проводу в Галичині не виявляла нескитно простої лінії, якої треба було надіятися саме тоді. Ну, а «орієнтація» на Австрію? Та, що, — як це ми чули, — мала тоді бути в нас гаслом дня? Я пригадую собі, як хмарилось високе чоло Полковника, коли йому доводилось висловлювати думки, зв'язані з цим, на око таким простим питанням, проте повним затаєних, непримирених суперечностей.

Праця Євгена Коновальця в останні часи перед вибухом світової війни визначалась продовжуванням університетських студій у живому контакті з громадською роботою нашої академічної молоді у Львові та організаційною діяльністю по гуртках і товариствах тут і в околиці. Свідомством того є організаційні звіти, що їх складав Коновалець при нагоді чергових зборів львівської філії «Просвіти». Я знайшов згадку про такий його реферат, виголошений ним на загальних зборах філії «Просвіти» у Львові, що почались у середу 19 березня 1913 року. «Делегатів читалень Львівського повіту і міста Львова, — читаємо про те в „Ділі” того ж дня, — з'явилося понад 200. І відрадний цей факт, що вперше львівська українська інтелігенція заінтересувалася ближче цим повітом (1913 р. вперше! — О. Г.) та прибула на збори, а це подає надію, що вдасться нам бодай по змозі протидіяти тій навалі ворожої сторони, — поляків і москвофілів, — які йдуть повним наступом, не перебираючи в засобах, щоб лиш добути щонайбільше успіхів з їхньої денационалізаційної роботи. Збори відбувалися в дуже поважному тоні і з великим зацікавленням. Відкрив їх радник д-р Євген Озаркевич, після чого покликав до президії о. декана Богдана Елія-

шевського з Зашкова, а на секретарів Гриця Хомина, студента прав, і Михайла Гайворонського, вчителя з Зашкова. Головний відділ презентує його містоголова о. сов. Теодозій Лежогубський. Звіт відділу склав його секретар, Григорій Микитей, після чого Євген Коновалець обговорив у своєму рефераті просвітню акцію в місті Львові і в повіті, а Петро Бубела прочитав реферат на тему «Стан повіту і плян дальшої акції».

Як бачимо: це невеличкий собі, а все таки важливий документ часу. Він показує нам, передусім, як прекрасно вели організаційну працю у Львівському повіті наші студенти під проводом Євгена Коновальця як організатора повіту з рамени Головного відділу «Просвіти», коли на загальних зборах філії змогло явитися 200 делегатів низових клітин. А далі: як міцно вмів закріпити Коновалець організаційні основи у своєму рідному селі Зашкові, коли між його представниками на зборах ми бачимо й пароха цього села і його вчителя! Справді, якщо молодий Коновалець поклав собі після матури завдання оту «абсолютну організацію» свого села й повіту, про яку я згадував у цій моїй праці вже раніше, то ці слова не були ніякою фразою, а заповідали мужньо вирішений і довершений чин. І було це досягнення, гідне загального стану загальних зборів централі «Просвіти»: тут число відпочинків читалень становило 2 500, число делегатів від членів товариства 2 000, а всіх членів, якщо були б зібрались разом — 130 000. Полковник Євген Коновалець згадує з великим признанням пропагандивну роботу нашого відомого тоді журналу у Відні «Ukrainische Revue» (спершу «Ruthenische Revue»), заснованого 1903 р. з доручення Українського Національного Комітету, а видаваного відомим публіцистом Романом Сембратовичем (згодом д-ром В. Кушнірем) при ближчій співучасті послів В. Яворського як ініціатора та д-ра А. Коса.

Він з признанням згадував пропаганду нашої справи на європейському форумі. Нею Полковник цікавився вже як учень вищої гімназії, а як слухач університету стежив пильно за всіма виявами національної праці та активності, особливо ж у зв'язку з задушливою політичною атмосферою в усій Європі, яка згодом і наше громадянство спонукала серйозно думати про безпосередню небезпеку війни, а з цим і про конечність ділової підготовки до неї. Ще студентом першого року прав Коновалець в 1910 р. був у Львові на рефераті Юзефа Пілсудського «Organizacja strzelców», і з того часу питанням такої військової організації дуже цікавився, знаючи при тому, що вже тоді в колах нашого молодого активу була думка створити щось на зразок пізнішого Українського Січового Стрілецтва. Велику роль тут відігравав, як чітко підкреслював Полковник, студент Іван Чмола, незабаром один з наших найактивніших військових діячів, зокрема щодо організації тієї частини збройної сили України, що її створення

й подвиги зв'язані назавжди з іменем та пам'яттю Коновальця, а саме — армії Січових Стрільців.

У тих перших початках у Львові йшлося переважно про здобуття дозволу на збройні вправи нашого студентства.

«Бо разом з тим, — казав мені Полковник, — як у нас надії на Австрію в разі війни все таки, наперекір різним політичним орієнтаціям та її дотеперішній політиці відносно нас, проступали дедалі наново, то й військова думка вже кристалізувалася».

Згадував він і про те, як тоді Д. Вітовський, М. Цеглинський та В. Янович турбувалися ув'язненим Мирославом Січинським, чин якого Полковник відзначав, — як про це я вже споминав, — при кожній нагоді, як діло епохального значення.

Щодо справи військової організації студентства, то вона, як подає О. Думін²², «зародилась у найгарячіших головах — у колах середньо-шкільної молоді, в її явних, тайних чи напівтайних пластових і освітніх гуртках десь коло 1909 р.». І якщо полк. Коновалець згадував при тому особливу роллю І. Чмоли, то він мав, мабуть, на думці «Мазепинський курс мілітарний», таємний гурток у Львові, в якому, крім Чмоли, брали ще участь відомі потім старшини УСС В. Кучабський та незабутньої пам'яті Ф. Черник. Їхніми заходами з'явилися і перші військові підручники.

Бо подих грядучої війни був дедалі гостріший, і наше громадянство вже в 1912 р. не хотіло зустрітися з нею без відповідної підготовки.

12 грудня 1912 р. наше жіноцтво, передбачаючи воєнну хуртовину, відбуває під проводом і за почином відомої діячки і організаторки, Марії Білецької (1864-1938) довірочну нараду українських жінок, які виносять відповідні резолюції й плани підготовки на час воєнної акції. Утворився Виконавчий комітет з панею Білецькою як головою і негайно проголосив поклик до всього нашого громадянства з закликом скласти датки на майбутні «потреби України». Далі, 15 грудня, відбулися довірочні збори «Українського Студентського Союзу», де, — як зазначає Думін, — вирішено почати військове навчання серед української молоді. 16 грудня зібрався міжпартійний комітет за участю д-ра Л. Цегельського, д-ра С. Томашівського, проф. І. Боберського й відомої діячки Константи́ни Малицької (Віри Лебедової), завданням якого було опрацювати статuti для «Українського Стрільцького Товариства».

— Отак і з нашої, української сторони, — казав Полковник, — було протиставлено польським заходам щодо військового виховання молоді відповідну ініціативу в цьому напрямі.

Правда, сьогодні ми знаємо, що ця справа в нас так дуже легко й самозрозуміло, як у поляків, не пішла. Тут ми мали подолати ряд труднощів, і то не тільки чисто формального або технічного характеру. Бо як, з одного боку, польські власті в Галичині намагалися нам чинити,

З цього погляду, всякого роду труднощі й перешкоди, так, з другої сторони, політичні сфери українського громадянства ставилися до цього нового руху в народі байдуже й не давали йому ніякої підмоги. Особливо ж старше покоління нашої інтелігенції не могло ніяк погодитися з тією новою ідеєю в нас, саме в яскравому протиставленні до поляків, у яких заклики Пілсудського натрапляли заздалегідь на палке захоплення.

І справді, якщо воно так було, то хіба не чудуватися нам на цю справді казкову швидкість, з якою українська молодь, ведена й підбадьорювана до нової національної активності, особливо з часу її завзятої боротьби за свій університет у Львові, протягом найкоротшого, декількома місяцями визначуваного часу, змогла з огляду на збройну боездатність засвоїти собі те все, що в польській молоді було здобутками цілої епохи? І вже в найближчий час після вибуху війни вона була спроможна здивувати світ усіма тими збройними подвигами, що їх здійснило передусім Українське Січове Стрілецтво на Маківках і Лисонях, а далі Січове Стрілецтво «залізного командира» Євгена Коновальця.

Пригадаймо собі з цього погляду хоч би пропам'ятне признание, уділене Усусусам з приводу героїчної оборони Маківки (я наведу його текст, коли буду говорити про військову службу Полковника) з боку генерала Фляйшмана або добре відомі слова Винниченка про боездатність нашого молодого стрілецтва! Дійсно, які ж горді можемо бути ми, українці, з історії нашої останньої визвольної боротьби, від першої світової війни починаючи, і як дуже треба нам цінити й шанувати кожне найдрібніше зусилля, що склалося з нашої сторони для неї, кожную кістку й кожную краплину крові, жертвувану на вівтарі всежертви нашими героями, зокрема ж їхніми незабутніми провідниками! Бо хоч воно і так, що старше громадянство в нас, — вірне традиціям «благорозумної» льояльності й стриманости ще з часів Литви й Польщі, — не могло зрозуміти й оцінити гаразд ваги військового вишколення молоді, а вже зовсім — можливість потреби збройно боротися за батьківщину, проте молодь, наша галицька гімназійна та академічна молодь у Львові, зрозуміла й оцінила вагу всього тим краще і зараз же взялася за діло. Поки там наші батьки раду радили над проектами організації стрілецтва, поділені при тому (бо як же ж інакше?) на два табори, — радикальний і національно-демократичний, — то юнаки, об'єднані дружньо у своїх таємних гуртках, бралися за працю й писали на гектографах військові журнали і підручники²⁸ А у просторих льохах домівки на вул. Коперника 5 відбувалась наука стріляння.

Усі ми пам'ятаємо ще добре і пам'ятатимемо навіки той чудово могутній аплявз, — ні не аплявз, а вибух горіння душ! — що ним ми 28 червня 1914 р. вітали на вулицях Львова наші перші стрілецькі ряди, які

Українські Січові Стрільці в окопах
В першому ряді 2-ий ліворуч: Андрій Мельник (з бородою); перша праворуч
Софія Галечко
В останній трійці посередині: Василь Кучабський (в уланській шапці
без дашка)

своїм виступом на майдані «Сокола-Батька» мали так блискучо звеличати пропам'ятний здвиг, та їх збройні вправи під проводом Кліма Ґутковського, тоді командира Бориславського відділу.

Той пересвітлий здвиг обновлених сил українства в Галичині, понурим епілогом якого, на жаль, була того ж дня вістка про вбивство ерцгерцогської пари в Сараєві!

І незабаром демон війни, велитенської світової війни, розпростер над Європою свої криваві крила...

Широкі маси українського народу по той бік Збруча, а саме її найсвідомішої частини, певно думали тут так, як і ті наші наддніпрянські інтелігенти, що не були під безпосереднім гнітом московським, а працювали для справи батьківщини на еміграції, заснувавши тут з початком війни пропам'ятний Союз Визволення України (1914-1918), в маніфесті якого читаємо: «Оце ж історична необхідність вимагає, щоб між Західньою Європою і Московщиною постала самостійна українська держава... І отак державна самостійність України є національно-політичною плятформою Союзу...»

Правда, австрійська влада, вірна своєму традиційному ставленню до українства аж до кінця свого існування, ще й тепер, коли ми, українці, були вже, сказати б, союзниками монархії в її боротьбі проти Росії, не спішилась іти нам у наших змаганнях на руку. Загально відомо, на які труднощі натрапляли ми при творенні легіону наших стрільців, і то завдяки лукавству з польської сторони, так, як це було за Франца Йосифа за весь час його володіння. І ми знаємо теж, на які гоніння з австрійської сторони був виставлений український народ у Галичині через злочинні польські наклепи на нас, як, нібито, зрадників Австрії на користь та на службі Росії...

Та, проте, як я це вже зазначив, українська молодь, згуртована в рядах стрілецтва, здійснює негайно ж подвиги, що їх подивляли навіть старі цісарські генерали. Тим то й наш молодий тоді діяч Євген Коновалець, що з вибухом війни був покликаний, — як уже раніш асентерований, — до військової служби при 19-му полку піхоти у Львові, намагався спершу вступити до УСС. Та до цього воно, з огляду на труднощі, що були пов'язані тоді з таким переходом з рядів регулярної армії в ряди нашого легіону, не дійшло. Тоді Коновалець виїхав з похідною сотнею на карпатський фронт, де виконував службу до початку травня 1915 р., тобто до дня боротьби на горі Маківці, в якій, як старшина при згаданому 19-му полку піхоти, брав участь і тут же потрапив у московський полон.

Це та пропам'ятна боротьба, в якій наші юнаки, — як я вже згадував, — причинилися головним чином до перемоги над наступаючими москалями, з приводу чого командуючий генерал 130-ї австрійської бригади, до якої український батальйон 1 і 2 належав, дивізіонер

Г. Фляйшман відзначив чин українських легіонерів спеціальним денним наказом, в якому читаємо:

Станиця, 2 травня 1915.

«Протягом ряду днів намагається ворог вибити пролім у наших становищах. Як раніше його наступи звернені були на Татарівку, так тепер його гасло: „Ма к і в к а !” Будь-що-будь він мусить її здобути.

Справді, з страшною перевагою, з нечуваною настійливістю, з погордою до смерті й невтомною тривалістю поновлює він останніми днями свої напади. Лишена зовсім сама на себе, без допомоги зовнішніх резервів, намагається хоробра, але така мала числом залога, здобуваючися вже на нелюдські зусилля, у відповідності до своєї присяги, зберегти й збільшити славу армії, відперти ворога. Та надто великі були труднощі, надто могутній ворог, надто велике фізичне виснаження в наслідок раніших, цілі тижні триваючих трудів. І залога захиталася, — ворогові вдалося у двотижневих боях здобути частинно становища нашого героїчно воюючого відділу. Та тут же, в найгірнішу хвилю, з'явилися українці.

Будь-що-будь, відвічний ворог мусить бути відпертий! Повні запалу, надхненні справжнім патріотизмом, з розмахом, мов бурхлива буря, якій ніщо опертися не в силі, кинулися молоді, хоробрі сини цієї країни, в обороні рідної землі на ворога, приневолюючи його відступити від того, що він уже вважав здобутим. Небезпеку було перемажено.

Українські Стрільці два рази вирішили бій на нашу користь. Гордо можуть вони дивитися на свої подвиги, вічна лишиться в історії слава тих добрих діл, — золотий лавровий листок також в історії їхнього народу. Важка була боротьба й вимагала жертв...»

А при кінці говориться:

«Українці! Повні гордості, можете дивитись на ваші найновіші героїчні подвиги, кожний мусить пишатися приналежністю до вашого корпусу. Ви маєте право вважати себе вибраним відділом, і я певний, що в кожному небезпечному становищі можна на вас розраховувати»²⁴.

IV

Той бій на горі Маківці, в якому Є. Коновалець потрапив у московський полон, став і справді, — за словами австрійського головного командування, — «золотим листком слави» в історії Українського Січового Стрілецтва. Він виявив чудово героїчну стихію в молоді українського народу, навіть наперекір тому, що загальні життєві обставини, серед яких їй доводилося зростати в Австрії, від цісарсько-королівської австрійської школи починаючи, не стояли, властиво, ні в якому відношенні до величі героїчних подвигів, здійснюваних нею.

Так само важливою обставиною при тому є ще й те, що такі виступи УСС, як оборона Маківки, були з їхньої сторони не тільки засвідченням особистої хоробрости кожного з них, але і головно їхньої державницької свідомости. З цього погляду варт згадати сьогодні, як наші Усусуси під час побуту у Варпалянці, вислухавши 11. V. 1915 р. звіт послів Синґалевича та д-ра Л. Цегельського про поновлення й поширення Загальної Української Ради²⁵, ухвалили на пропозицію десятника Стецюка, таку однодушно прийняту резолюцію: «Стрілецтво, зібране 11 травня 1915 р. у Варпалянці, висловлює якнайбільшу радість з приводу створення Загальної Української Ради і щирим серцем вітає її відпоручників.

Стрілецтво сподівається, що З.У.Р. як орган ініціативи і езекутиви буде в українській політиці опирати свою одноцільну діяльність на самостійницькій національній ідеології, яка є підставою і стрілецької праці²⁶. Стрільці глибоко відчують значення Загальної Української Ради і вже її саме існування та її діяльність підносять на душі Українське Січове Стрілецтво.

Вкінці ж зазначаємо, що стрілецтво буде завсігди з великим зацікавленням стежити за діяльністю З.У.Р., а З.У.Р. може на стрілецтво завсігди розраховувати як на національний чинник»²⁷.

Словом:

Українська нація як союзник Центральних держав в їхній зятяжній боротьбі проти Москви, виявилася чинником з кожного погляду позитивним, певним і творчим, так що оте таке важливе узгіднення головних напрямних діяльності Загальної Української Ради з провідною метою стрілецтва становило на овиді часу і справді незрушену заперуку прикінцевого успіху. Та що ж? Уже протягом найближчих місяців, як перший удар у сторону українства по боці Центральних держав, наступили переговори у справі створення Польського королівства, а 5 листопада 1916 р. відома енуціяція цісарського уряду відносно відокремлення Галичини — як хитро і злодійськи наміченої складової частини майбутнього польського королівства. І не грає ролі те, хто це робив — чи то Штірк, чи Кербер²⁸, перед тими поляками, легіони яких, — у яскравім протиставленні до Парсіфалевої вірности Українського Стрілецтва! — зраджували Австрію так само, як і чехи, де тільки могли²⁹. Це був важливий захід австрійського суверена взагалі, крок уряду, що за словами стосовної проклямації Загальної Української Ради з 6. XI. 1917 р., «всупереч запевненням, даваним поодиноким особам з української політичної репрезентації... іґнорував найсправедливіші й протягом багатьох десятків років ненастанно підношені правнополітичні домагання українського народу і, йдучи назустріч позбавлення ґрунту претенсіями поляків до українських земель, перейшов до денного порядку над історичними правами укра-

їнського народу до його прабатьківської землі й над його фактичними потребами. . . »³⁰

Щось є із глибшого фатуму в тому, що Євген Коновалець, молодий австрійський старшина, не губиться передчасно в безпросвітній дедалі сірині австро-німецького фронту, а, як полонений у бої під Маківкою, покидає ближчу батьківщину і опиняється у глибу ворожої території: спершу в Чорному Ярі над Волгою, а далі, до року 1917 — Царицині*. Про свій побут у Чорному Ярі Полковник не зазначив нічого особливого, зате ж про часи в Царицині подав мені декілька подробиць, зв'язаних з починами його першої організаційної діяльності в московському полоні. Найперше він зазначив, що у Царицині, українських старшин, крім нього, майже не було, тоді, як у близькому до Царицина місті Дубовці, в таборі полонених, були майже всі визначніші Усусуси. Це була група старшин Українського Січового Стрілецтва, що — як подає полк. Роман Сушко у своїх споминах³¹, — 21. IX. 1916 р. попала у московський полон під Бережанами, а під весну 1917 р. докотилась до Дубовки. Були тут: сотники Мельник, Сушко, Чмола, чотар Кучабський, хорунжі Матчак, Пасіка, Загаевич, Микуляк, Герчанівський, Дорошенко і підхорунжі Андрух, Савчин, Рондяк і Козак. А українських старшин австрійської армії було бл. 60 душ. Полк. Р. Сушко зазначає при тому, що полоненим жилося тяжко, передусім морально. Час проходив у таборі цілком марно, і тому й захотілося заповнити його чимось корисним. «Отак наші почали з руханки, опісля перейшли до науки мов, а влітку 1917 р. ми вже мали кількасоттовому бібліотеку, куплену нами, як то кажуть, за гроші, відняті від рота. Тоді було влаштовано, в порозумінні із старшинами інших націй, і університетські та політехнічні курси»³².

Як бачимо розбуджений до визвольної активності дух українського вояцтва не міг ніяк погодитися з мертвотною порожнечою таборового животіння й намагався тут, по змозі, шукати джерел нового підйому душ на благо раз висунутого найвищого ідеалу нації.

Бо на овидах епохи вівтар усежертви народу розпалювався згодом дедалі могутніше . . .

У таборі в Царицині після вибуху революції та відповідно до того, як почалися деякі вольності, Коновалець узявся до організації українців у Царицині. Правда, в міжчасі його хотіли звідси вислати до Хабаровська на Зеленому Клині, але тому, що в царицинському таборі було багато чехів і румунів, він таки лишився тут як перекладач, добуваючи тим змогу розгортати почату ним тут організаційну працю. Тривкий контакт з наддніпрянцями налагоджено, щоправда, аж після вибуху революції в Росії, коли, як зазначає і Р. Сушко³³, «потворились таємні гуртки з головною метою знайти спільну думку й підготову до активної участі в національній роботі на теренах Вільної України. Тоді

по гуртках гарячково виучувано російську мову, географію і політичну економію Росії, зокрема ж України, перекладено муштровий статут російської армії на українську мову, студійовано партійне життя, словом — ішла підготовка до військової і громадської праці...»

Увійшовши у контакт з цивільними й військовими українцями в Царицині, Коновалець засновує тут «Царицинську Українську Раду». Як зазначав Полковник, було багато гарних і зворушливих моментів.

«Усе тут, — оповідав він, — горнулося до України знову, а ми, галичани, користувались, як українські брати, великою симпатією».

Царицинська Рада виросла під проводом Коновальця на дуже численну організацію. Полковник улаштував для наших людей популярні доповіді й реферати, вчив їх співати й організував тут театральний гурток, словом, його колишня організаційна діяльність у рідному Зашкові ніби оживає знову, але вже в рамках далеко ширшого й важливішого почину. Згадував він і про труднощі, що їх він при тій організаційній роботі мав з мовою. Наші українські брати в Царицині не володіли, на жаль, рідною мовою настільки, щоб порозуміватися нею з усією легкістю, через що організаційна робота Коновальця тут була також і культурно-просвітня. Зате своєрідною нагородою для нього за ті труди був виступ царицинських українців на травневому святі, де українці з'явилися як окрема група, з національним прапором та співаючи українських пісень, з яких Полковник наводив слова:

Нам pomoже святий Юр
І Пречиста Мати
Україну будувати...

«Все це, — як зазначав він з помітним зворушенням, — викликало велике захоплення і розбуджувало світлі надії відносно нашого майбутнього».

— Але вже тут, — казав Полковник, — ми зустрінулися з більшовиками, промовці яких балакали тоді страшенно багато про безкровну революцію, ось як більшовицький агітатор Мінін. Мушу сказати, що своєю особистою поведінкою ті більшовики вже й тоді не прихилили до себе нікого. А попри працю в Царицинській Раді мали місце з моєї сторони заходи щодо українізації, зокрема, я докладав сил до того, щоб виділити тут українців в окремі військові частини. І це, справді, нам удалося. З української частини в царицинському гарнізоні нам пощастило організувати український батальйон, і коли ця справа стала актуальною, я порозумівся з І. Чмолою в Дубовці щодо переведення цих людей — їх було бл. 1000 чоловік — в Україну».

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Powiat lwowski, jego ludność i instytucje, 1911.
- ² «Як поляки хотіли би усунути руський елемент зі Львова» (Діло, 1913 р., ч. 6).
- ³ Статистика еміграції в Європі за 1912 рік виявила, що найбільше емігрантів виїхало з Австрії: загалом 178 862, — тоді як з Росії виїхало їх 162 395, з Німеччини 27 788, Швейцарії 3 505.
- ⁴ Найбільшу кількість голосів віддано тоді за москвофільських кандидатів у таких політичних повітах: Грибів, Горлиці, Кросно і Ясло в Західній Галичині, Сянік, Броди, Жовква, Турка, Жидачів, Зборів і Ярослав — у цілості віддано за українських кандидатів голосів 362 956, а за москвофільських 127 108 (Діло 1913 р., ч. 5).
- ⁵ О. Йосиф Фоліс (1862-1917) український громадський діяч і філантроп, від 1907 р. посол до австрійського парламенту. Весь свій маєток заповів на національні цілі.
- ⁶ Стаття «Небезпека» в Ділі, ч. 38, 1913 р.
- ⁷ Towarzystwo Szkoły Ludowej.
- ⁸ Kółko Rolnicze.
- ⁹ Підкреслення мої.
- ¹⁰ За текстом, що його подав В. Мудрий у брошурі: «Боротьба за огнище української культури в західних землях України». Львів, 1923, стор. 51-52.
- ¹¹ Verordnungsblatt für Kultus und Unterricht. Wien, Jänner 1912.
- ¹² Для ілюстрації про обставини в 1941 р. (тобто, коли писалась ця стаття. — Ред.) подаю про наше і польське шкільництво на західньоукраїнських землях такі дані: у Львові 15 українських народніх шкіл, в яких є бл. 5 000 шкільних дітей та понад 150 учителів; польських народніх шкіл на терені Львова 37, в них бл. 13 000 дітей та понад 400 учителів. Фахове шкільництво: українських шкіл цього типу 5, польських 12, учнів у них 3 500. Дитячі садки: українських 19, дітей в них 1 150; крім того, 8 кухонь, в яких діставало поживу 1 935 українських дітей; польських садків, ведених міським відділом суспільної опіки, на терені Львова 29; в них 1 854 дітей, віком від 3-7 років. Але поза тими польськими садками ще кільканадцять захоронок та передшкіл, якими опікувався Польський Комітет Допомоги, та всякі притулки, ведені при численних у Львові жіночих і чоловічих римо-католицьких монастирях. (Наступ, 1942, ч. 1).
- ¹³ «За український університет. Голос академічної молоді». Діло, 1913, ч. 26.
- ¹⁴ Цей протест, підписаний, — крім Коновальця, — ще 21 представниками тодішніх українських академічних організацій, між іншим, Оленою Степанівною та Ольгою Гамораківною як представницями жіночої молоді.
- ¹⁵ За прикладом Галичини постали такі ж Січі на Буковині 1903 р., на Закарпатті від 1920, і за океаном в Америці та Канаді.
- ¹⁶ З цього погляду гідний нашої уваги ще й сьогодні допис про городецьку читальню (Діло, березень 1913 р.).

- ¹⁷ «В роковини». Українське студентство в минулому й сучасному 1938.
- ¹⁸ Видано заходами «Молодої України» у Львові 1913 р.
- ¹⁹ А. Жук видав у той час брошуру «Українська Кооперація в Галичині». Київ. — Львів, 1913.
- ²⁰ Виданий у Львові 1910 р. накладом Українського Студентського Союзу.
- ²¹ Всі підкреслення оригіналу.
- ²² Там же, стор. 14-15.
- ²³ Ось заголовна сторінка журналу «Відгуки» з 1913 р.: Відозва. І. Вихор: В передодні іспиту. Л. Житейський: В справі фізичного виховання. А. Сосняк: Під ювілей І. Франка. О. Степаненко: На тему військового образования. Дописи з Перемишля, з Сокала та зі Львова, звіти, оцінки, хроніка і бібліографія. А от — сторінка однієї з книжечок Товариства «Січові Стрільці»: 5384/І. Вібліотека Вічного Революціонера, ч. 1. Вука: Кріс австрійського пішого війська. Часть І. Многострадальний кріс В 90. Ціна 20 сот.
- ²⁴ Вістник Союзу Визволення України, травень-червень, 1915, ч. 19-20, стор. 5.
- ²⁵ Це була політична організація півавстрійських українців, що постала 5. V. 1915 р. у Відні, як поширення Головної Української Ради. Вона складалася з 34 членів (з Галичини 24, Буковини — 7 і від Союзу Визволення України — 3) і обстоювала створення вільної української держави з наших земель під Росією, а в Австрії — територіально-національну автономію та з'єднання українських земель в один автономний край. Головою Загальної Української Ради був д-р Кость Левицький.
- ²⁶ Підкреслення мое.
- ²⁷ Вістник Союзу Визволення України, травень-червень 1915, ч. 19-20, стор. 6.
- ²⁸ Дивись про це статтю А. Крезуба «Штірк чи Кербер». Літопис Червоної Ка-лини, 1930, V, стор. 3.
- ²⁹ О. Кузьма: «З листопадових днів 1918 р.». Вступ.
- ³⁰ Вістник Союзу Визволення України, III, ч. 64 з 12. XI. 1916.
- * Тепер Волгоград, пристань над долішньою Волгою. — Ред.
- ³¹ «Мої спомини про першу сотню С.С». В журналі Національна Думка. Прага, 1926, стор. 27.
- ³² Там же, стор. 27.
- ³³ Там же, стор. 27.

МОЛОДІСТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

«Могутня пам'яті сила. Коли якась річ з очей уже щезла, але в пам'яті ще збереглася, то не пропала вона. Треба її лиш пригадати.»

Св. Августин: «*Confessiones*», кн. X., гл. 18.

Зашків — це було середньо заможне село. Хати були дерев'яні, забудування просторі, обійстя чисті, дахи криті стріхами, а на них численні гнізда бузьків. Зашків нараховував, як читаємо в повоєнному «Шематизмі» львівської архієпархії на рік 1935-36, — 1 569 греко-католиків, 264 — римо-католиків і 64 мойсеевого віровизнання. У приєднаному до Зашкова — під лісом — Завадові було: 248 греко-католиків, 182 римо-католиків і 2 мойсеевого віровизнання.

Посередині села на горбочку стояла мурована, в 1908 р. — за плянами львівського архітекта інж. Василя Нагірного, — побудована церква св. Михаїла (на місці давньої, з XVIII сторіччя дерев'яної церкви, що її розібрали). Неподалік церкви була залізнична станція — за Австрії з двомовним, польсько-українським, написом. Через село протікає річка, що її в Зашкові називали «Недільщина». На польській мапі околиць Львова вона називалась «*Dumny Potok*». За Яричевом, коло села Полтва, вона впадає у львівську річку Полтву. В цій Недільщині залюбки купались не тільки зашківські діти, а й чужі літники, що приїздили сюди під час вакацій зі Львова на «вивчати». За залізничним шляхом стояв мурований шкільний будинок, де приміщалась народня школа з українською мовою навчання — початково як двоклясова, а перед першою світовою війною вже й як чотириклясова. По війні, в 1935 р., було в ній 203 дітей, а в присілку Завадів — 37 дітей. У Зава-

Батьки полковника Євгена Коновальця: Марія з роду Венґжиновських (мати), Михайло Коновалець (батько)

дові по війні введено польську мову навчання, а в Зашкові школу змінено на двомовну.

Управителем народньої школи в Зашкові був довгі роки перед 1-ою світовою війною і децю по війні — Михайло Коновалець. Другою учительською силою була його дружина Марія.

Зашківці вирізнялись в околиці працьовитістю, скупістю й упертістю. Працьовитість давала їм достаток, скупість охороняла від пияцтва, а впертість тримала їх при своєму обряді і служила за підставу національного патріотизму. Визначались вони при тому свіжим, здоровим виглядом, а жіноцтво своерідною красою. У сусідньому Куликові хлопці співали, щоб, мабуть, докучити своїм міщанським дівчатам, злосливо характеристичну пісню:

«В З'єскові дівч'єта —
Солодкі малини,
Наші кавальєри —
Пицат аж за ними.»

Живила зашківців чорна, урожайна земля, вдачу різьбили їм буйні ліси й квітчасті луги. Зашківські ліси гомоніли співами птахів, притягали до себе людей соковитими малинами, рясними черницями, ожинами та м'ясистими грибами.

У районах зашківських лісів жило багато звірини. Були там стада серн, оленів, безліч зайців, до села закрадалися з лісів лиси за курми, а коло гори Берекавиці ховались і борсуки. На левадах бджоли збирали «щедрий» мед, що його зашківські пасічники продавали давніше до куликівської медоситні, а віск до воскобойні, яка виливала свічки для вжитку церков і домашніх потреб (коли не було ще нафтових ламп) на всю куликівську околицю.

Мешканці Зашкова були твердими реалістами, але рівночасно й романтиками. Завдяки саме цим рисам характеру в Зашкові розвинулося суворе громадське, а рівночасно й жертвенне патріотичне життя. А керувала ним у трьох, а радше чотирьох поколіннях родина Коновальців. Про родовід Коновальців не маю джерельних матеріалів. Тому треба спертися також і на усних оповіданнях, тут і там уже друкованих споминах або на даних, що походять від останнього потомка цього роду, тобто, д-ра прав Мирона Коновальця, який живе у Мюнхені. Але й він далі свого діда нічого вже не знає, а в часі утечі в 1944 р. на Захід усі документи йому пропали. Одначе, я все таки спробую сягнути глибше, бо, як сусід, дещо про це знаю.

Батько полковника Євгена Коновальця, Михайло Коновалець, був управителем народньої школи у Зашкові. Дід полк. Євгена — о. декан Михайло Коновалець, був парохом у Зашкові, а прадід Полковника по бабці — о. Скоробогатий — був також парохом у Зашкові. Жили, отже, і працювали чотири покоління тієї самої родини поспіль у Зашкові. Тому полк. Євген оправдано називав село Зашків своїм «родинним» селом, наче «glebae adscriptus» — тобто, «приписаним до скиби» рідної землі.

Парох Зашкова, о. Михайло Коновалець, нар. 1824 р., був людиною енергійною, визначався проповідницьким талантом, був щирим народовецьким патріотом. Тому він і вибився поміж священиками свого ярівського деканату, а львівська митрополічна консисторія іменувала його своїм почесним радником, а також деканом цього підльвівського деканату. Одружений був о. Михайло Коновалець з Марією Скоробогатою, донькою о. Скоробогатого, пароха в Зашкові і ярівського декана. Походив о. декан Михайло Коновалець родом з містечка Комарно, повіт Рудки, перемиської дієцезії. Він був міщанським сином. Цікавим повинно бути для нас також питання, як цей міщанський хлопець із Комарна пішов до Львова до шкіл, коли скінчив духовну семінарію, як заїхав до Зашкова і там одружився з донькою пароха Скоробогатого.

Мені оповідала про це стара «їмосць» Йоася з Метеллів Пелех, вдова по о. Іванові Пелехові, мати куликівського декана о. Йосифа Пелеха, пароха у Сулимові, де вона жила перед першою світовою війною. Ця старенька Йоася Пелех, яка відзначалася свіжою пам'яттю, оповіла,

що її чоловік, о. Іван Пелех (який заснував в Ярославі бурсу ім. св. Івана) і о. Михайло Коновалець — були шкільні товариші і колеги з львівської духовної семінарії. Забрав їх з Комарнянщини до Львова, до своєї «бурси» о. д-р Яків Геровський (1794-1850), проф. львівського університету, виховав їх, і вони обидва закінчили теологію в 1852 р. й одружилися з доньками його приятелів: Іван Пелех одружився з донькою куликівського пароха о. Метеллі, а питомець М. Коновалець з донькою о. Скоробогатого в сусідньому Зашкові.

Отець декан Михайло і Марія, з Скоробогатих, Коновальці мали 9 дітей: 4 синів і 5 дочок. Найстарший син Орест став священником і був довголітнім парохом у Страдчі коло Львова, а його син Євген, підхорунжий УГА, згинув у лютому 1919 р. у боях за Львів, між Городком та Яновом (у групі отамана Андрія Долуда). Другий з ряду син Євген помер на запалення легенів студентом прав у Львівському університеті під час військової служби при австрійській армії. Третій був Михайло, згодом управитель школи в Зашкові. Четвертий, Володимир (нар. 1860 року) став священником (рукоположений 1886 р.) і заслужився як парох Малехова, 5 км. на північ від Львова, та прилучених до парохії Дублян, де була Державна Рільнична Академія. (Ця остання стала — на жаль — ще за Австрії централею польського наступу на українське релігійне і національно-культурне життя у львівському повіті). Почесний радник митрополичої консисторії о. Володимир Коновалець енергійно й успішно протиставився цьому польському наступові, побудував у Дублянах 1912 р. муровану церкву, заснував читальню «Просвіти», організував у Малехові станицю «Сокола» і навіть зорганізував читальняну духову оркестру, що грала потім по всій околиці на українських святах. Але за це поляки відплатились йому вже під час першої світової війни. Його син — Володимир, абсолювент Академічної гімназії, австрійський вояк, брав у 1918 р. участь у боях під Києвом з більшовиками і, поранений, утратив ногу. По війні він став священником у ста-ніславівській дієцезії і був катехитом.

Найстаршою донькою о. М. Коновальця була Олімпія, що вийшла заміж за о. Стрільбицького, пароха Наварії коло Щирця. Друга Сидонія, одружилася з урядовцем Великопольським, третя Стефанія стала дружиною о. Кисілевського, що був парохом на Лемківщині, а з кінцем 1896 року виїхав до США. Четверта донька Лукія була заміжня за Іваном Устіяновичем, урядовцем обезпеченого т-ва «Дністер» у Львові і діяльним членом «Сокола-Ватька». П'ята — Євгенія, наймолодша, стала дружиною о. радника Володимира Стернюка, вельми заслуженого пароха в Пустомитах під Львовом, якого поляки у травні 1919 р. ув'язнили в «Бригідках» у Львові, а потім вивезли до концтабору в Домб'ї. Його дочка Оксана вийшла заміж за проф. Северина Левицького, енергійного опікуна «Пласту» за Польщі.

Родина Скоробогатих, вітка з Зашкова, була також численна й патріотична. Було в о. пароха Скоробогатого 2 сини й 3 дочки. Обидва брати — Корнило і Стефан Скоробогаті — були вчителями в народніх школах. Три сестри Марія, Теодора й Анна були заміжні: дві за священниками, а з наймолодшою — Анною оженився Михайло Мармаш, учитель у Зашкові, син якого о. Володимир (нар. 1877 р.) був останнім перед другою світовою війною — від 1929 р. — парохом Зашкова. Його більшовики вивезли на Сибір з дружиною і сином, де усі й загинули.

Помер о. декан Михайло Коновалець у 1889 р., на 65 році життя, у Зашкові, де його й поховано. Спочив він вічним сном там, де лежав уже його попередник і тесть о. Скоробогатий. Там, на зашківському цвинтарі, поховано і його дружину, Марію, у родинному гробівці.

Отже, родина Коновальців була численна і, так у Львівському повіті, як і в самому Львові, добре знана з громадської праці. Усі члени родини тримали між собою теплий родинний зв'язок.

*

Третій з черги син о. декана Михайла Коновальця, Михайло, нар. 1859 р., почав учителювати у своєму родинному селі Зашкові від 1889 року. Одружений він був з учителькою Марією Срокою, дочкою скарбового урядовця в Новому Санчі. Вона походила за матір'ю з польської шляхетської гербової родини Венгжиновських, родом із Бохні, коло Кракова. Перебуваючи, однак, серед родини Коновальців-Скоробогатих, вона з часом повністю, переважно при дітях, зукраїнилася. Було у Михайла і Марії Коновальців трьох синів, донька померла. Найстарший син Євген народився 14 червня 1891 р., другий Мирон — 22 липня 1894 р., третій Степан — 15 травня 1896 р.

Михайло й Марія Коновальці вчили в зашківській двоклясовій школі — з українською мовою навчання. Польська мова була обов'язкова як предмет навчання. Школа, початково дуже скупо обладнана, з часом дістала вигідні лавки для дітей, столи, а управа школи зорганізувала шкільну бібліотеку. Перед першою світовою війною ця школа розрослася так, що при ній створено ще й окремий відділ однокласівки. Для цього відділу Повітова Шкільна Рада приділила додаткову вчительську силу.

Учительська праця за австрійських часів у Галичині була важка, а при цім скупо оплачувана з крайових фондів. Учителі були не державними «цісарсько-королівськими» урядовцями, як, напр., гімназійні вчителі й професори, а лише крайовими урядовцями, а у Львові, автономному місті, — міськими урядовцями. А до цього все ще давалася взнаки в високих австрійських урядових чинників (принаймні у Галичині!) ремінісценція з давньої інструкції «Politische Verfassung der Schulen

in den K. K. Erbstaaten», де виразно було сказано: «Бажанням Високого Уряду є — не заохочувати селян до вищої освіти, щоб вони не ухилилися від робочого стану своїх батьків», а, навпаки, заохочувати їх, щоб вони були «добрими й згідливими сусідами, вірними підданими свого Монарха та свого дідича». У Східній Галичині око Крайової Шкільної Ради при ц. к. Намісництві стежило особливо бачно, щоб народні вчителі не переступали надто границь цієї давньої «традиції». А вже зовсім строго політична влада забороняла вчителям цікавитись політичними питаннями крайової політики. Ця остання перебувала в руках польських консервативних діячів.

Управитель зашківської школи Михайло Коновалець «політикою» як такою не займався. Зате він пильнував свою школу, навчав дітей самовіддано, прищеплював їм любов до української мови, притягав їх практично до церкви, вчивши співати до Служби Божої. Разом із своїм музикальним парохом о. Теодором Леонтовичем, який перебрав по смерті його батька о. декана М. Коновальця парохію у Зашкові, він заснував хор при церкві, а сам відзначався гарним теноровим голосом і співав на концертах сольо. Він учив також хлопців щепити овочеві дерева в приватних садах своїх батьків.

Марія Коновалець учила дівчат — поза програмовою наукою у школі — шити, стебнувати, гачкувати і навіть подбала про машину до шиття для своїх учениць. Ба, що більше, вона вчила їх також правил гігієни, навчала, як робити при скаліченнях бандажі, як подавати першу санітарну допомогу. Лікаря в селі не було, і треба було за лікарем чи лікарями їхати до Куликова.

Наслідком такої праці в школі, систематично веденої управителем, зросла з роками українська національна свідомість у селі. Зашків почав вибиватися поміж сусідніми селами львівського повіту. Заслужився М. Коновалець також при будові мурованої, закінченої в 1908 р., церкви в Зашкові.

Із Зашкова хлопці почали під впливом управителя школи ходити до Академічної гімназії у Львові і то ще перед тим, як його власні сини вступили туди. Одним з таких визначніших зашківських студентів був інж. агрономії Микола Творидло, абсолювент Рільничої Академії в Дублянах коло Львова, згодом один з директорів централі «Сільського Господаря» і «Центро-Союзу» у Львові, а за Польщі сенатор — з рани Українського Націонал-Демократичного Об'єднання — польського сенату в Варшаві, вивезений більшовиками на Сибір 1945 року, де він і помер.

Із Зашкова походив і знаний український кооператор інж. Дмитро Форнальчик, який по закінченні Академічної гімназії здобув диплом інженера в Академії «der Bodenkultur» у Відні.

На політичного провідника в селі виробився молодий господар Михай-

ло Граб, що закінчив дві чи три класи в Академічній гімназії. Саме його заходами, і за допомогою не так самого управителя школи М. Коновальця, як радше вже його сина Євгена, побудовано в Зашкові, в 1910 році «Народний Дім», що було новиною в цій частині Львівського повіту. У «Народному Домі», з залю на збори й театральні вистави, примістилась читальня «Просвіти», споживчий склеп кооперативу, «Сокил» і навіть 1 відділ нар. школи. (Цей зашківський вїйт М. Граб виїхав у 1944 р. із Зашкова на Захід, а звідси емігрував до Америки, де й до нині в здоров'ї проживає). А село Зашків, що ставилося до більшовиків негативно, де була боївка УПА, більшовики частинно спалили, а активних людей вивезли на Сибір.

Ця діяльність Михайла Коновальця, що був спокійної вдачі, супроти інших тактовний, який передплачував урядову газету «Народну Часопись» (український додаток до урядового щоденника «Gazeta Lwowska»), а читав тижневик «Свободу», орган Націонал-Демократичної Партії, не подобалась повітовому старості у Львові. Маршалком львівського повіту був довгі роки дідич Валеріян Кшечунович, власник маєтків у Яричеві і в Підлісках Великих, повіт Львів. Приїздив він восени на організовані управою домініканських лісів полювання в зашківських лісах і в Зашкові зустрічався також з директором М. Коновальцем. Цей маршалок В. Кшечунович, батько якого Леон Кшечунович (посол до сойму), знався ще з о. деканом Михайлом Коновальцем, попередив директора М. Коновальця, щоб він «заспокоївся» і до «політики» в селі не втручався, бо на нього вже, мовляв, прийшло донесення до повітового староства з постерунку жандармерії, і староство може вимагати перевести його «ze względuw służbowych» з «родинного» Зашкова кудись на захід.

М. Коновалець «заспокоївся». Але зате його син Євген, уже студент університету, зайняв його місце в громадському житті. Це мало ті наслідки, що коли в серпні 1914 р. вибухнула війна між Австро-Угорщиною та Росією, батька М. Коновальця жандармерія арештувала та відставила до ув'язнення у «Бригідках» у Львові. Звідти його вивезли з транспортом до найсуворішого табору інтернованих у Талергофі (у Сирії), куди посилали всіх заарештованих за москвофільство з Галичини й Чехії. Заарештовано тоді також і його брата о. Володимира Коновальця, пароха в Малехові — як москвофіла, хоч він весь час належав до Української Націонал-Демократичної Партії, організував читальні «Просвіти» і «Соколи».

Обидва брати Коновальці зустрілися за лояльність супроти Австрії і за їхню вірність до «наймилостивіше пануючого» (від 1848–1916 р.) цісаря і короля Франца Йосифа I. у Талергофі!⁴ Визволили їх звідтам щойно в березні — насправді, в травні — 1915 р. голова українського парламентарного клубу в Відні, президент «Загальної Української

Ради» — д-р Кость Левицький та посол львівської округи о. Йосиф Фолис. По відступі російської армії в червні 1915 р. зі Львова М. Коновалець повернувся до Зашкова і провадив далі науку в селі 1916-1918 років.

Коли українці перебрали 1 листопада 1918 р. владу у Львові в свої руки, М. Коновалець допоміг організувати українську громадську владу в Зашкові і в сусідніх селах з односельчанином Грабом та місцевим парохом, почесним радником митроп. Консисторії о. Богданом Елія-

ТРИ БРАТИ КОНОВАЛЬЦІ

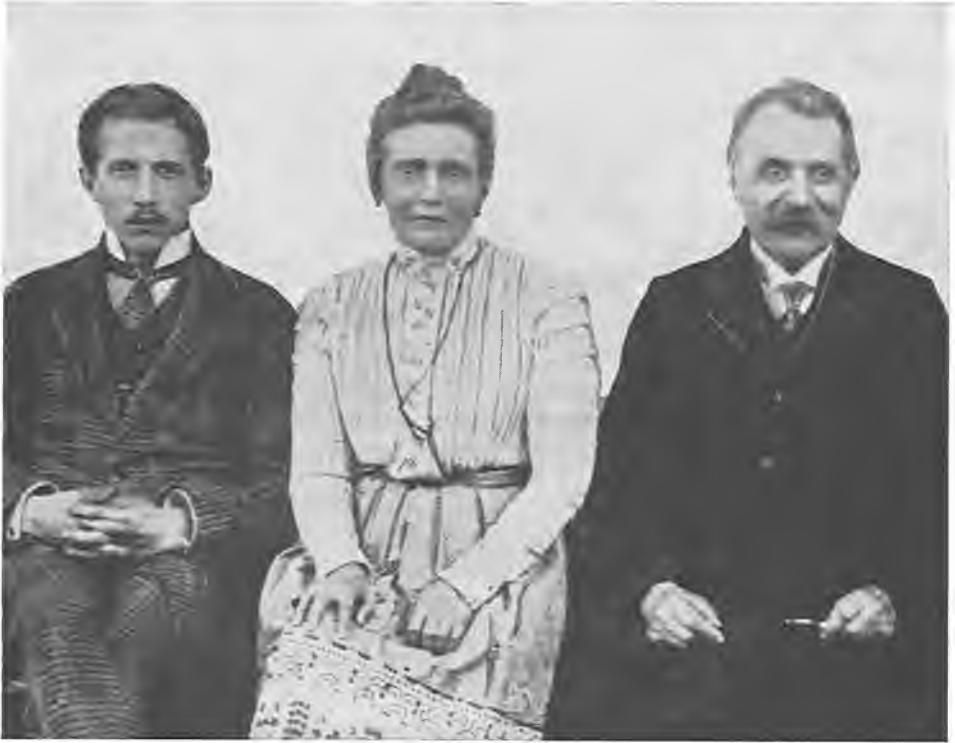
Михайло Коновалець після звільнення з табору в Талергофі з сином Євгеном (початок 1915 р.)

Сидять батьки Полковника: Марія і Михайло Коновальці; стоять брати: лікар д-р Степан і редактор д-р Мирон Коновальці (Зашків, 1937)

шевським, що по смерті о. Т. Леонтовича перебрав у 1909 р. парохію у Зашкові. Від 21. 11. 1918 р. Зашків був відтятий від Львова, а фронт облоги Львова опинився яких 5 км. на південь від Зашкова.

Під час облоги Українською Галицькою Армією Львова дир. Михайло Коновалець з дружиною перебували в Зашкові. Однак, коли з початком січня 1919 р. з півночі генерал Ромер продирався з Варшави через Раву, Жовкву, Куликів з відсіччю до Львова, Коновальці виїхали з Зашкова через Дорошів-Яричів на схід і заїхали до свого свояка д-ра

Студент II-го року прав Євген Коновалець, мати і батько
(Зашків, 1912 р.)

Гриця Гарматія, лікаря в Теревовлі. Наш курінь під командою сотн. Михайла Климкевича, що його Начальна Команда УГА перекинула 1. 1. 1919 р. поспішно з південного фронту під Львовом (з бойової лінії Давидів-Зубря) на північний фронт під Львовом, зайняв у погоні за польськими відділами ген. Ромера 10 січня Куликів і Зашків. Сотник М. Климкевич, родом з Рави Руської, що був шкільним колегою Євгена Коновальця, і я, поручник УГА при цьому курені, хотіли відвідати пп. Коновальців, але їх уже не застали. Про їх виїзд оповів нам сторож школи Михайло Палій.

Другий син Коновальців — Мирон² — один з членів Військового Комітету, що підготовляв уночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. переворот у Львові, стояв тоді на фронті під Львовом у Рокитні, а третій син — Стефан³, медик, служив при Січових Стрільцях на Східній Україні, під командою брата Євгена.

З відступом УГА в 1919 р. за Збруч дир. Михайло Коновалець з дружиною перейшов до Константинова Старого, де вони обоє організува-

ли народню школу і вели її до 1920 р. По спиненні більшовицького наступу в Польщі над Вислою в 1920 р. обоє Коновальці повернулися до Львова, переїхали до Зашкова і тут, по проведенні проти них слідства, перебрали знову на якийсь час управу школи в Зашкові. Дир. Михайло Коновалець пішов на емеритуру передчасно, в 1923 році, а його дружина Марія вчила ще рік довше. Як емерити, вони оселились у власному домі в Зашкові. На емеритурі Михайло Коновалець брав ще активну участь у житті свого фахового т-ва «Учительської Взаємопомочі», яке мало власний дім у Львові, при вул. Люблинської Унії, ч. 12, і видавало орган «Учительське Слово», що його редагував «злюкавтований» учитель Іван Герасимович. Директор М. Коновалець належає до Контрольної Комісії т-ва і Головної («політичної») Ради, що в ній проводили голова т-ва інсп. Іван Ліщинський і учитель Дмитро Великанович, пізніший посол з рамени УНДО до варшавського сойму. (Зліквідували його більшовики в 1940 р. заславши на Сибір).

Дружина Марія Коновальцева померла 4 лютого 1938 р., отже 3 місяці перед трагічною смертю свого улюбленого найстаршого сина, полк. Євгена. Коновалець пережив, отже, смерть дружини і сина ще на два роки в Зашкові і помер на 82 році життя, у 1940 р. (коли більшовики зайняли були Львів і Галичину по Сян). Обоє бл. п. Коновальці спочивають вічним сном в родинному Зашкові.

*

Вихованням дітей займалася ніжна, але енергійна мати. Це була модерна вчителька, яка переростала знанням і педагогічним хистом своїх співтоваришів(шок) за фахом. Вона виголошувала навіть виклади на районних фахових учительських конференціях, що їх організував прогресивний повітовий шкільний інспектор Лешега, шкільний товариш Михайла Коновальця ще з львівської учительської семінарії, шляхетний оборонець М. Коновальця від доносів та закидів.

Марія Коновалець керувалась при навчанні шкільних дітей і вихованні своїх синів педагогічними засадами великого швейцарського педагога Йогана Гайнріха Пестальоці (1746-1827), за напрямом його твору «Wie Gertrud ihre Kinder lehrt». М. Коновальцева була прикладницею практичного виховання, а не абстрактного навчання, за думкою Пестальоці, який каже: «діяти й виконати це для кожної людини головна справа». Тому вона виховувала своїх синів твердо, навіть дещо по-спартанськи. Але вона допомагала їм радо в іграх. Однак, Генко повинен був уміти сам собі виробляти «забавки», як, напр., ліпити орла, смока, стругати шаблю з березового дерева, клеїти військове «чако» з кольоровими відзнаками з паперу, з хлопцями у військово

«бавитися», в лісі шатро ставити, на річці «човно» з вітрилом пускати і т. п.

Науку розпочав Євген під наглядом батька й керівництвом матері, в зашківській школі. Були тоді в ужитку видані Крайовою Шкільною Радою «Буквар» і «Elementarzs», писані рукою незрівнянного каліграфавчителя Стефана Татуха, родом з Куликова, що був учителем у Жовкві, а по війні учителем 7-клясової школи ім. Маркіяна Шашкевича в Перемишлі († 1934 р.). Проекти почерку букв до «Букваря» були обговорювані у домі Коновальців у Зашкові. У шкільній бібліотеці були завжди нові числа ілюстрованого журналу для дітей «Дзвінок», що виходив від 1890 р. під редакцією проф. Володимира Шухевича у Львові. Дописували до нього Іван Франко та Константина Малицька, яка була навіть особисто заприятельнена з Коновальцями і до Зашкова часто приїздила, щоб «відохнути свіжим воздухом».

Генко Коновалець любив розв'язувати ребуси з «Дзвінка». Він радо перечитував різні сцени з «Лиса Микити» і вмів відтворювати сценічно, «як звірі говорили». А вже найбільшою атракцією для нього був дарунок від матері — кольорово ілюстрований «Робінзон Крузо», який полонив усю фантазію хлопця. Він наслідував його на острові річки Недільщини під лісом з двома ровесниками.

У зашківській народній школі німецької мови не вчили. А хто хотів іти до гімназії, мусів при вступному іспиті виявити знання німецької мови в диктанті і в граматиці. М. Коновалець підготовляв кандидатів до гімназії сам приватно. Так підготовляв він і сина Євгена. Але для ліпшого опанування всього наукового матеріалу, Коновальці вислали в 1900 р. свого найстаршого сина Євгена до 4-ї кляси народньої школи до Львова, саме до «Школи вправ» — на вул. Длугоша, що була при державній учительській семінарії (номінально утраквістичній) на вул. Калечій, директором якої був ксьондз Волч, добрий вирозумілий педагог.

У цій «Школі вправ» учителювали тоді два українські вчителі і був окремий греко-католицький катехит о. Євген Гузар, впливовий у Львові громадянин. З учителів були Стефан Скоробогатий, тіточний брат М. Коновальця, та Григорій Врецьона (1839-1901). Учнем Генком зайнявся в школі дядько Степан Скоробогатий, а на станцію батьки віддали його до тітки Теодори з Скоробогатих Адамок, що мешкала в домі НТШ, на вул. Стефана Чарнецького, ч. 26.

*

У липні 1901 р. Євген Коновалець здав вступний іспит до 1 кл. Академічної гімназії у Львові, за директора шкільного радника Едварда Харкевича (1895-1909). Приміщалась тоді Академічна гімназія все ще (від 1864 р. безперервно) в комірнім, у будинку «Народного Дому»,

на вул. Театральній ч. 22, де вона не мала навіть подвір'я для свого вжитку. Нараховувала тоді ця найбільша в Галичині українська гімназія 16 відділів: I і II кл. по три відділи, від III-VIII по два відділи, а в кожному відділі понад 50 учнів. У 1903 р. коли я прийшов до I кл., було вже 4 відділи I кл., II і III по 3 відділи, а від IV-VIII по два — разом 20 відділів. Щойно в 1907 р. Академічна гімназія дочекалася власного, державними грошми побудованого шкільного будинку, з гімнастичною залею і власним, хоч і маленьким подвір'ям, на вул. Сапеги ч. 14 і ріг вул. Захаріясевича ч. 1 (коло політехнікуму). Тоді, в 1907 р., відкрито й філію при Академічній гімназії, управителем якої став шкільний радник Ісидор Громницький (1907-1917). Головне заведення переїхало до нового будинку, а в «Народному Домі» залишилась новостворена філія. Євген Коновалець, тоді учень VII кл., перейшов до нового будинку, а в філії залишились його молодші брати: Мирон, тоді учень III кл., та наймолодший брат Стефан, учень I кл. Ходили ми всі тоді в шкільних, у 1895 р. в галицьких гімназіях, уведених мундурках. Учні на приватних станціях гуртувались переважно регіональними групами, і то навіть за становими й соціальними групами своїх батьків. Окремо, отже, гуртувались священничі сини («панічі»), окремо міщанські сини, і так само сини народніх учителів. Селянські хлопці йшли переважно до бурс. Так отже численна група міщанських синів з Комарна, що їх загально учні називали «цибульниками», мешкали на вул. Сніжній ч. 9 (коло Старого Ринку), яворівці (з Яворова), так зв., «колотушники» на вул. Скарбківській ч. 4, угнівці (з Угнова) («юхтярі») на вул. Жовківській (коло церкви св. Николая), учні з Рави Руської та Магерова («горшкодраї») на площі Бенедиктинок і частинно на вул. св. Панни Марії Снежної ч. 7, що примикала до площі сестер Бенедиктинок, сокальці («кідрики») на вул. Шкарповій ч. 2 (коло Стрілецької площі), а куликівці т. зв. «козороги», бо в Куликові, мовляв, мудрагелі-ковалі «козам роги кують» — також на вул. Шкарповій — ч. 5, у Леонида Лужницького, емерита — поштового контролера, дядька о. катехита Леонида Лужницького. Там примістили родичі і мене, коли в 1903 р. прийшов я до I кл. Академічної гімназії.

А що Генко Коновалець мешкав, як уже сказано, на вул. Стефана Чарнецького, то лиш Вали Губернаторські розділяли наші вулиці одну від другої.

Ці сплянтовані колишні оборонні Вали Губернаторські, порослі каштанами й акаціями, вже другого тижня мого побуту у Львові звели нас з Є. Коновальцем разом.

Вибрався я, учень I кл., гарного дня у вересні 1903 р. з двома колегами-куликівцями — Дмитром Лозинським, уч. I г кл., Петром Гімеровичем, уч. I г кл., та двома сокальцями — Йосифом Тріскою, уч. I а кл. і другим Йосифом Тріскою, учнем III б кл., на ці Вали на прогу-

лянку, а радше — по каштани тирольського сорту. Ми збирали їх і ховали в кишені звичайно на те, щоб потім кидати ними⁴.

І тут наш колега Йосиф Тріска, третак, зустрів свого колегу-третака — Євгена Коновальця. Усі ми познайомилися. А коли Є. Коновалець почув, що ми куликівці, то зайнявся нами як найближчими «краянами» з повним відданням до нас. З Губернаторських Валів він проводив нас через Театинську вулицю на Бисокий Замок, і тоді вперше я був на цьому замку. Його вершок, тобто висипаний у 1869 р. «Копець Люблинської Унії», при добрій погоді я бачив з Куликова, навіть з-під нашої хати. Тоді він запросив нас у найближчу суботу на прогулянку на Кайзервальд. Там ми мали заграти «в кічку».

Ми в Куликові такої гри не знали. Тому він мусів нам це все пояснити, а саме яку довжину поля до гри вимірювати, як «класти палестру», як «давати кампи», як «ловити кічку», як «палити палестру», як «вчисляти пункти» і як партнерів до гри вибирати «льосом». Ця улюблена тоді у Львові учнівська гра дуже мені подобалася, і я став постійним партнером Є. Коновальця.

Наш колега — третак Йосиф Тріска — запросив нас потім також до себе, де мешкали самі сокальці, — на Шкарповій вул. ч. 2. Там було «гніздо» шахістів, а їх маестром був учень V кл. Осип Демчук⁵. Є. Коновалець визнавався вже в правилах гри в шахи і запропонував О. Демчукові навчити також і мене цієї гри, щоб, мовляв, «Шаха шахувати» і «Шахові мата давати». Мешкав там також Осип Семенюк, учень V кл., син паламаря в Сокалі; визначався двометровою висотою. Згинув як сотник легіону Є. Коновальця 1918 р. в боях за Київ.

Є. Коновалець мав чималий талант до руханкових ігор та розваг, яких навчився вже в гімназії він невтомного пропагатора тілесних вправ, проф. Івана Боберського, що організував для учнів також окремі вечірні руханкові години шведської гімнастики — в гімнастичній залі «Сокола-Батька», в старім ще будинку «Дністра», на Руській вулиці. Вправлявся там і Євген Коновалець, і він захопив також і мене приходити «на гімнастику» до «Сокола».

Учні були поділені на 4 групи: I групу становили учні I та II кл., і її провідником був Стефан Гайдучок, уч. II кл., а його заступником Петро Франко (син поета І. Франка), уч. II кл. (По війні стали обидва учителями тілесних вправ при гімназіях). II групу складали учні III і IV кл., її провідником був учень V кл. Семен Магальяс, а заступником Петро Бубела, уч. IV кл. У цій групі вправлявся Євген Коновалець. Але недовго ходив я з Є. Коновальцем на ці тілесні вправи шведської гімнастики до залі «Сокола-Батька». В березні 1904 р. перейшов я з станції до бурси Українського Педагогічного Т-ва, що приміщалася, як уже було сказано, при Вірменській вул. ч. 2, напроти Народного Дому ч. 1, де була й наша Академічна гімназія. В бурсі були ми, неначе

Євген Коновалець, учень IV класи
I-ої Академічної гімназії (Львів, 1905)

замкнені і нікого з нас навіть до «Сокола» вечорами не випускали. Водили нас наші настоятелі три рази в тиждень по обіді парами на прохід — на Високий Замок, і звідти ми верталися додому. До бурси Євген Коновалець не заходив, бо настоятелі нерado дивилися на відвідини в бурсі, це псувало їм домашній порядок; був він усього один чи два рази і жалів мене у тісноті. Головним настоятелем нашого поверху був учень VII кл. Семен Демидчук, родом з Бужська, що провадив «руханку» вечером в кімнатах перед сном... А Є. Коновалець та інші «стаційники» висмівали нас з приводу цієї бурсацької «гімнастики» серед ліжок і лавок.

Футболу не любив, щоправда, Євген Коновалець, але вже в VI кл. до футбольної гімназійної дружини «Україна» належав і там навчився правил цієї нелегкої гри. Він організував потім свою футбольну команду в Зашкові при читальні «Просвіта», і це була новина в цілій околиці.

Євген Коновалець був енергійної вдачі, але опанований, добре товарисько наставлений, ввічливо усміхався в часі розмов, тому умів здобувати в ровесників повагу, а у старших признание. Клясові колеги

любили його. Найближчими його приятелями були: Стефан Біляк, син возного при Крайовому Виділі, пізніший адвокат у Львові, і Михайло Струтинський, родом з Підмихайля, повіт Калуш, по війні редактор у Львові.

Професорів в Академічній гімназії мав Євген Коновалець протягом 8 років побуту в школі багато, і то різної якости й вартости. Безперечний вплив на його духовий розвиток, на оформлення його характеру мали три професори. Одним з них був україніст (чи, як тоді ми говорили, «рутеніст») шкільний радник Ілля Кокорудз, директор тієї гімназії від 1909-1927 р. Своїми викладами, а в першу чергу пояснюваннями лицарського епосу XII стол. «Слово о полку Ігоревім» проф. І. Кокорудз розпалював у серцях своїх учнів (програмово читали ми цей епос у V класі) гордість за староукраїнську лицарськість і вказував на велич старокиївської держави та на соборність усіх українських земель.

Коли він сам з видимим захопленням рецитовав з пам'яті (і від нас, своїх учнів, цього також вимагав) деякі місця у староукраїнським оригіналі, то ми горіли. Ось, приміром:

Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своем златоконаннѣмъ столѣ, подпер горы угорскыи своими желѣзными плѣки, заступив королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча бремени через облакы, суды ряда до Дуная. Грозы твоя по землям текут, отворяеши Киеву врата, стрѣляеши с отня злата стола салтъани за землями. Стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, бугега Святѣславлича!

З нової української літератури улюбленим поетом у Євгена Коновальця був від юнацьких років автор «Лиса Микити» — Іван Франко, якого алегоричний «дивний сон» з 1878 р. п. н. «Каменярі» став неначе програмою праці Є. Коновальця. Він закінчував свої промови Франковими словами:

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняем правді путі,
А щастя всіх прийде по наших аж кістках!

З-поміж наймолодших українських поетів любив учень Євген Коновалець лірика Василя Пачовського; але, мабуть, не так за дуже тоді почитні його «пісні та й вірші», що вийшли під назвою «Розсипані перли» (Львів, 1901), як радше за його трагедію «Сон української ночі», що появилася у Львові 1903 року. Василем Пачовським цікавилися ми також і з льокальних причин, бо поет присвятив свою збірку «Розсипані перли» нашій, так би мовити, сусідці, доньці о. дек. Івана Радецького, пароха в Марвичях б. Куликова і приїздив навіть у наші околиці. (І я бачив поета Василя Пачовського вперше 1905 р. в Куликові на пошті).

Другим професором, що мав великий вплив на вироблення історичного погляду своїх учнів, був історик проф. Василь Білецький, ідеаліст, націоналіст і республіканець (за тодішніх цесарсько-королівських часів!). Його виклади чи то про атенського демократичного державного діяча й полководця Перікла, чи про вибух великої французької революції кінця XVIII ст., чи про революційні течії «весни народів» в Австро-Угорщині 1848 р. — розвознювали в молоді прагнення до свободи, до створення власної української демократичної республіки. В. Білецький переклав на українську мову видані в 1807-1808 рр. «Reden an die deutsche Nation» німецького філософа Йогана Готліба Фіхте (1762-1814), видрукував їх своїм коштом і роздавав учням, якщо вони приходили до нього здавати пророблений за час одного півріччя науковий матеріал — «на ліпшу клясу на свідоцтві». Дістав також і Євген Коновалець таку книжечку з промовами Й. Г. Фіхте «на пам'ятку». І цей високий, худорлявий, з сивою борідкою професор Василь Білецький, з легкою ходою, яструбиним зором, еластичним рухом рук, з високозвучним голосом, схильний до гіркої сарказму й добродушного гумору, він, що вимагав від учнів знання матеріалу, підготував на терені Академічної гімназії і на терені Львова плідний ґрунт до виступів повоєнних провідників українського націоналізму — з Дмитром Донцовим і Євгеном Коновальцем на чолі. Помер проф. В. Білецький у 1931 році на 75 році життя, у Львові⁶.

Однак, найбільший вплив на духовий розвиток молодого Євгена Коновальця мав, як він оповідає у своєму споміні, незрівнянної вартости педагог, учитель німецької мови (германіст Академічної гімназії) і тіловиховник проф. Іван Боберський (1872-1947). Він був головою «Сокола-Батька», ініціатором спортивного, а згодом і військового виховання українського молодого покоління. Цей невичерпної енергії учитель, ідеаліст і реаліст одночасно, притягав до себе всіх здібних працьовитих учнів. Притягнув він до себе й учня Є. Коновальця.

Він вимагав від учнів крім знання наукового матеріалу, приписаного програмою навчання, тобто знання німецької мови і літератури, — ще й здавати йому приватну лектуру «на ліпшу клясу» на свідоцтві. Лектуру для учнів він добирив сам — відповідно до їхнього знання німецької мови, до здібностей і зацікавлень суспільними проблемами. До лектури треба було вписувати у зшиток важливі звороти, синоніми, записувати зміст прочитаної книжки, над якою він влаштовував цілеспрямовану дискусію. У дискусію включались і інші учні.

Зокрема, для Є. Коновальця проф. Боберський вибрав модерного тоді німецького драматурга Гергарта Гавптмана (1862-1946) і на першу лектуру вручив йому актуальну драму «Die Weber» (з 1892 р.), яка закликала до реформи суспільного життя. Під впливом Є. Коновальця її переклав згодом на українську мову молодий письменник Микола Го-

лубець, наш шкільний, а мій клясовий колега з Академічної гімназії, що від 1909 р. мешкав у Зашкові у свого родича, о. пароха Богдана Еліяшевського. Видав він її коштом о. Б. Еліяшевського окремою книжкою п. н. «Ткачі», і її виставив театр «Руської Бесіди».

Проф. І. Боберський збудив у Є. Коновальця зацікавлення до творчості шведського письменника Авґуста Стріндберґа (1849-1912), який полонив молодого читача-ідеаліста своїм протестом проти бездушності людей у їхніх взаєминах, своїм закликком до особистої «чесности з собою». Найвизначнішою лектурою була драма «Ein Totentanz», яку М. Голубець також переклав на українську мову й дав їй назву «Танець тіней». Чи цей переклад вийшов окремою книжкою, мені невідомо. І М. Голубець, і Є. Коновалець старалися, щоб цю драму відогравав у році смерті А. Стріндберґа, 1912, український театр на львівській сцені. Але театр чомусь її не виставив, хоч міський театр (польський) її грав, навіть з посмертною згадкою про письменника у вступі. Є. Коновалець читав також і оповідання Стріндберґа. Він зробив спробу перекласти «Історичні мініатюри»⁷.

З науки клясичної філології більше підходила Є. Коновальцеві латина, ніж грека. З грецьких письменників він найвище цинив Арістотеля (384-322 перед Хр.), дослідника логіки, тобто форм законів думання; отже вище від спостерігача ідей, філософа Платона. Платон (429-348) — це, на думку Є. Коновальця, мрійник-ідеаліст, а Арістотель — в ідеях реаліст. Євґенові Коновальцеві підходив, у його наставленні, більше Арістотель. У нього Платон — це світ ідей, а Євґен Коновалець був реалістом у своїх ідеях, у дефініціях своїх думок та в етиці.

З латинських письменників відповідав наставленню і нахилам Є. Коновальця великий римський промовець, політик, консул і адвокат Марк Туллій Ціцерон (106-43 перед Хр.). Імпонувала йому ціцеронська елоквенція більше, ніж «пустомельна» ораторська балаканина атенського промовця Демостена (381-322). Тому він вивчав з власної ініціативи витяги з промов Ціцерона напам'ять в оригіналі й залюбки цитував їх у дискусіях. Він подивлявся успішну Ціцеронову оборону поета Архія перед римським судом, і, мабуть, тоді вже зродилася в нього думка — стати адвокатом, промовцем, реальним політиком.

Вже як учень VI кл. Євґен Коновалець вступив до таємного кружка учнів Академічної гімназії, завданням якого було усвідомлювати своїх членів національно і підготовляти їх політично до майбутньої громадської праці. «І під імпульсом саме тих в „Кружку” плеканих ідей», — пише пізніше Коновалець у своєму, на еміґрації в 1937 р. написаному «Зіставленні найважливіших подій із мого життя» (копія якого знаходиться в моїх руках) — почав я інтересуватися тими проблемами, що хвилювали тодішнє галицьке суспільство. А були ними у першу чергу — боротьба за демократичну чотириприкметникову реформу вибору до

австрійського парламенту у Відні і боротьба за утравістичні права у Львівському університеті, згл. за існування самостійного українського університету у Львові. І тоді, в міру моїх сил, почав я ближче інтересуватися своїм власним селом, заходити до існуючої вже в Зашкові читальні «Просвіти» та читати там реферати. Одначе, ширшу діяльність почав я щойно по закінченні гімназійних студій»⁸. Закінчив Є. Коновалець гімназійні студії іспитом зрілості в червні 1909 року.

*

У шкільному році 1909/10, тобто коли Є. Коновалець вступив до університету, імастрикульованих було 3 456 слухачів — польської, української, жидівської і німецької національностей. Урядова й викладава мова була польська. Між польськими й українськими студентами існувала тоді пристрасна національна ворожнеча; жида й німці зберігали нейтральність, але мовно підтримували поляків. Польська молодь маніфестувала польський характер університету, а українська обороняла його утравістичний, ніби урядовий, характер, тобто боролася за створення окремого українського університету у Львові, як це було в Празі, де створено два університети: німецький і чеський. 1910 року дійшло у Львівському університеті до барикадової боротьби між польськими й українськими студентами таки в самому будинку школи, під час якої згинув від револьверової кулі польського бойовика український студент прав Адам Коцко, близький знайомий родини Коновальців. До другої такої студентської боротьби в університетському будинку дійшло 1912 р., під час маніфестаційного 250-річного ювілею існування Львівського університету, якому сенат надав тоді назву «imienia Króla Jana Kazimierza» — замість дотогочасної австрійської урядової «ім. цисаря Франца I» (від 1804 р.).

Польська студентська молодь гуртувалася тоді переважно у двох своїх товариствах, а то в: «Czytelnia Akademicka», ще в 1867 р. оснований, яка мала суто націоналістичний характер, та «Życie Akademickie», де переважали демократи, тах звані «людовці». Соціалісти мали своє окреме студентське товариство «Ognisko», до якого також належали й жидівські ліві соціал-демократи. Жида-сіоністи мали своє окреме товариство. Українська студентська молодь належала до свого т-ва «Академічна Громада», що виводила свій початок від 1870 р. заснованого «Руського Студентського Кружка» — «Академічеській Кружокъ», до якого ще належали Іван Франко та Михайло Павлик і до якого Михайло Драгоманов заходив на дискусії. Цей «Академічеській Кружокъ» приміщався в «Народному домі», а в 1874 р. почав видавати свій друкований журнал «Другъ»; у його 19 числі з 1875 р. помістив М. Павлик статтю п. н. «Академічна громада», в якій, між іншим, писав: «Мета товари-

ства мусить бути в тому, щоби тісно зв'язати інтелігенцію з народом, а не відривати її від народу, тому що з цього може вийти щось антинародне», що відчужить інтелігенцію від народньої мови. І з цього часу виділялися в «Акад. Кружку» чітко дві групи: демократична (народовців) і консервативна (твердоруска). З кінцем ХІХ ст. «Академічний Кружокъ» розпався на чисто народовецьку «Академічну громаду» та твердоруский «Другъ», що приміщався в будинку «Народного Дому».

З початком ХХ ст. було в «Академічній громаді» — 4 групи студентів — різних політичних гуртків. І коли 1909 р. Є. Коновалець вступив до університету, вписався в члени «Академічної громади», яка тоді приміщалася в комірному на вул. Оссолінських ч. 10/ІН. Але впродовж початкових років своїх університетських студій молодий адепт «*iuris prudentiae*» («правничої мудрости») мешкав у Зашкові, у батьків, доїжджаючи на виклади до Львова 18 км залізницею.

Але, хоч і доїздив, він брав жваву участь у бурхливому тодішньому житті Львова. Отож, напр., він брав активну участь у демонстраціях в університеті 1 липня 1910 р., коли трагічно згинув, як уже згадано, від кулі польського студента наш студент Адам Коцко, добрий знайомий родини Коновальців, до яких він приїздив зі своєю матір'ю. Але до тюрми і на пізніший процес «101» Є. Коновалець не потрапив, бо поліція заарештувала з бл. 300 учасників лише 101 студентів, а саме тих, що потрапили їй до рук «випадково».

Зрештою, він учився вдома з скриптів, зроблених на основі професорських викладів, що їх можна було купити в університеті, в «Правничому кружку». Ці два роки побуту вдома студент права Є. Коновалець використав на просвітньо-організаційну працю у своєму селі і в околиці. З приводу цієї організаційної діяльності, яка почасти мусіла мати таємний характер, Є. Коновальцеві доводилося «зустрічатися» з жандармерією, що підозріло дивилася на його «швендання» по селі, на його «проходи» до сусідніх сіл, і польська інтелігенція навіть робила на нього донесення до повітового староства у Львові.

Протягом цих двох років енергійному Є. Коновальцеві пощастило надзвичайно пожвавити діяльність читальні «Просвіти» в Зашкові і в сусідстві, зорганізувати перше в цій околиці гімнастично-пожежне т-во «Сокіл», поставити на ноги місцевий кооператив, а при ньому створити кооперативний споживчий sklep. Але цим кооперативним sklepом створив він собі ворога в особі приватного skleпаря — неукраїнця, бо кооперативний sklep у селі утворив цьому крамареві загрозиливу в його існуванні конкуренцію... Організував він для молоді сходини й свята з музикою й танцями — з синьо-жовтими декораціями.

Зрештою, за допомогою новозорганізованого громадського комітету, до якого ввійшли вже молоді господарі, збудовано в Зашкові, на закупле-

ній площі власний «Народний Дім» з окремою театральною залюю. Там знайшли приміщення читальня «Просвіти», «Сокіл» із своєю пожежною «сикавкою», кооперативна крамниця і навіть 1 відділ народної школи, бо шкільний будинок був уже замалий. У створеному окремому відділі вчив саме вчитель Михайло Гайворонський, в особі якого Є. Коновалець знайшов довіреного в організаційній праці помічника. Обом їм допомагав порадами парох о. Б. Еліяшевський.

При музичній допомозі М. Гайворонського підготовлено при читальні «Просвіти» мелодраму Івана Котляревського «Наталка Полтавка» і виставлено її в цій театральній залі «Народного Дому» як першу виставу в Зашкові. Це була також неабияка сенсація у львівському повіті.

Ця діяльність Є. Коновальця і розмах організаційного життя в Зашкові мали ширше, ніж тільки льокальне значення. Впливали вони на сусідні села, де були ще здавна «твердоруські» читальні «Общества ім. Михаїла Качковського». Висунув Є. Коновалець і потребу закладати кооперативні «дахівкарні» по селах, щоб заступити на дахах домів і господарських будинків солом'яні стріхи черепицями, а тим самим запобігти частим пожежам. Одночасно він розпочав акцію проти заснування «Кулка рольнічого» в Зашкові. Пропагатором цих «Кулек» в околиці був парох сусіднього, повністю спольщеного села Костеїв (Kos-siejów) — домініканець кс. Боніфаці з конвенту отців Домініканців у Львові.

Разом з тим студент Є. Коновалець пильно підготовлявся до першого правничого іспиту. Вчився він разом із своїм товаришем ще з гімназії Петром Бубелою, родом з Лисинич коло Львова, про якого буде ще мова далі. Вони склали іспит перед літніми феріями з добрим успіхом у 1912 р. Є. Коновалець мав намір вступити до канцелярії одного з львівських адвокатів, щоб поволі набрати практики в адвокатському званні.

При цій нагоді годиться пригадати, що виклади у Львівському університеті велися, від 1867 р. почавши, польською мовою, нею також велися всі кольоквії й іспити. Українською мовою викладалися й складано іспити лише винятково у тих професорів, що мали право викладати українською мовою, яка урядово називалася: *ruski język*! На філософському факультеті були три українські катедри, на геологічному — 2, правничому — 2, а на медичному — ні однієї!

В 1909/10 шкіль. році, коли до університету вступив Є. Коновалець, на теологічному факультеті українською мовою викладали — о. проф. д-р Іван Бартошевський і о. проф. д-р Тит Мишковський (лемко); в 1912 р. дістав право доцентури о. д-р Василь Масцюх, докторант Віденського університету, лемко родом (по війні від 1934 р. Апостольський адміністратор Лемківщини), який викладав церковне право. На

філософічному факультеті викладали два україністи й один історик по-українськи: проф. д-р Кирило Студинський, що викладав українську літературу 1-ї і 2-ї доби (до Івана Котляревського) і граматику української мови та проф. д-р Олександр Колесса, що викладав нову добу української літератури; він був одночасно послом до Віденського парламенту — з Націонал-Демократичної Партії — і через це занедбував свої обов'язки професора, з чого студенти були дуже невдоволені. 1913 року дістав право доцентури славіст д-р Іларіон Свенціцький, директор і кустос українського «Національного музею» у Львові; він викладав тоді східнослов'янські літератури зі староболгарською включно. На історичному відділі філософічного факультету викладав українською мовою — з 1894 р. почавши — проф. Михайло Грушевський російський громадянин, емігрант, що займав катедру історії Східної Європи, а в цьому засягу також й історію Руси-України. 1912 року йому до помочі прийшов доцент д-р Стефан Томашівський, що був етатовим професором філії Академічної гімназії у Львові. На правничому факультеті були дві українські катедри — до карного і до спадкового права, а викладачами були: проф. д-р Станіслав Дністрянський і проф. д-р Стебельський; 1912 р. став доцентом д-р Вергановський, суддя при Апеляційнім суді у Львові, який пізніше став надзвичайним професором правничого факультету; але яке право він викладав, я вже не пам'ятаю.

З-поміж польських професорів Львівського університету за часів Є. Коновальця найзавзятішим противником утраквізації університету був професор права Станіслав Грабський, який заперечував узагалі існування української нації. По війні він був кількакратним міністром освіти й релігійних віровизнань Польщі, і за його то урядування ухвалив польський сойм у Варшаві 1924 р. відомі шовіністичні закони в справі шкільництва, які серед українського суспільства в Галичині дістали назву «Lex Grabski»⁹.

Восени 1912 р. Є. Коновалець переїхав напостійно до Львова. Оселився він в Академічному Домі на вул. Супінського ч. 21, і вживався в розднане, сильними ударами пульсуюче студентське життя. При «Академічній Громаді» існували тоді окремі спеціальні секції: 1) секція «студенток», 2) секція «поступової молоді», 3) секція «культурно-освітня» і 4) секція «націонал-демократичної молоді». Крім цього, були фахові товариства правників, медиків, студентів філософії, техніків, ветеринарів та співаків «Бандурист». У цих секціях і товариствах щодня відбувалися засідання, сходина, реферати. Там була й централія таємних «кружків української молоді» по гімназіях. У цій роботі, переважно в секції культурно-освітній, Євген Коновалець брав дуже жваву участь.

По переїзді Є. Коновальця до Львова його вибрано на загальних збо-

рах IV секції «націонал-демократичної молоді» при «Академічній громаді» 11 грудня 1912 р. заступником голови секції. Головою став студент прав Володимир Пежанський¹⁰.

Тоді управа філії «Просвіти» на Львівський повіт, що від ювілейного 1911 року носила назву «ім. Маркіяна Шашкевича», покликала Є. Коновальця на свого секретаря й організатора повіту, а навіть до редакційної співпраці в органі «Просвіти», у місячнику «Письмо з Просвіти», що його редагував Коновальцеві добре вже знаний з «Просвіти» студент філософії Юліян Балицький¹¹. Приміщалась філія «Просвіти» тоді у Львові в будинку Матірнього т-ва, Ринок 10, на II поверсі. Тут новий організатор філії з своїм шкільним товаришем Стефаном Біляком розвинув надзвичайно успішну працю. Він організував щонедільні виклади по читальнях і в самому місті Львові, і в повіті, а на допомогу йому прийшли студенти-колеги з Академічного Дому, навіть з дальших повітів Галичини.

Між іншим, Є. Коновалець запровадив при викладах по читальнях так звані «Чарівні лямки», тобто скіоптікони, що було тоді взагалі новою. Нав'язав він взаємини й з питомцями Духовної Семінарії і заангажував їх також до участі в просвітній праці по читальнях Львівського повіту. Тодішній ректор — о. д-р Йосиф Боцян, родом з Буська, (по війні єпископ луцький), радо давав дозвіл на те, але філія «Просвіти» мусіла місяць наперед подавати йому програму й розклад виїздів. Коли я писав ювілейну історію «Просвіти»¹² з нагоди її 60-літньої річниці в 1928 р., я перечитав книгу протоколів львівської філії, писаних рукою Є. Коновальця, і витяги з неї вмістив на сторінках 81-89 цієї своєї книжки. Річне звідомлення Є. Коновальця з праці філії «Просвіти», виголошене ним на загальних зборах членів філії 19.II. 1913 р., було вміщене в «Ділі» з 21. III. 1913 р., де, зокрема, читаємо:

«Делегатів читалень Львівського повіту і міста Львова було приявних на зборах понад 200. І відрадний цей факт, що вперше заінтересувалася українська львівська інтелігенція ближче цим повітом і подає надію, що вдасться, бодай по змозі, протидіяти тій навалі ворожої сторони поляків, які йдуть повним наступом проти нас у Львівському повіті, не перебираючи в засобах, щоб лиш добути щонайбільше успіхів з їх денационалізаційної роботи.»

«Збори відкрив голова філії — лікар д-р мед. Євген Озаркевич. Після того покликано до президії зборів о. декана Богдана Еліяшевського, пароха в Зашкові, а на секретаря зборів М. Гайворонського, учителя з Зашкова. Звіт з діяльності управи філії склав секретар — Євген Коновалець і обговорив плян дальшої організаційної праці «Просвіти» в повіті. Студент прав Петро Бубела, родом із Лисинич коло Винник, прочитав реферат п. н. «Стан Львівського повіту і плян дальшої праці»¹³.

Коновальцеві й Бубелі прийшов на допомогу в просвітній праці студент прав Семен Магальяс, родом із Винник під Львовом, по війні — 1922 року — мій наступник на пості директора канцелярії «Просвіти»¹⁴. З дальших галицьких повітів приступили до праці в рамках львівської філії «Просвіти» студент прав Роман Дашкевич, що вже в 1911 р. організував виклади по читальнях, і студент філософії Гриць Микитей, а на місто Львів — студент прав Стефан Біляк, знаменитий по війні організатор львівського міщанства, що скупчилось у «Міщанському Братстві», на вул. Руській, ч. 3. З цим д-ром С. Біляком співпрацював

Зліва направо в першому ряді: стоїть Мирон Коновалець; сидять: Марія Коновалець, панна Коцко, пані Коцко (мати вбитого поляками студента Адама Коцка), біля неї її внучка; стоїть: Степан Коновалець (брат)
У другому ряді: Євген Коновалець і його приятель Петро Бубела, згодом член Українського Військового Комітету у Львові, і заступник державного секретаря військових справ ЗУНР (Зашків, 1913)

і я по війні, вже як секретар головної управи т-ва «Просвіта». Ми опрацювали спільну книжку: «Інструкції для виділів філій і читалень „Просвіта”», що вийшла накладом головного виділу у 1922 році¹⁵.

*

Під час університетських студій у Львові, студент прав Євген Конова-

лець належав до «Українського Студентського Союзу» (УСС), що існував у Львові від 1909 року і об'єднував студентські товариства в усій Австрії, тобто «Академічну Громаду» у Львові, «Академічну Громаду» в Кракові, у Відні «Січ», в Леобен — «Товариство Гірників», у Чернівцях — «Союз» і «Січ», а, крім того, ще й два «буршівські» товариства (корпорації з оборонами чести в двобоях) у Львові «Роксоляна» і в Чернівцях «Чорно море».

На II загальних зборах «Українського Студентського Союзу» в 1913 р. вибрано випробуваного вже в організаційній праці при філії «Просвіти» Євгена Коновальця до головної управи Союзу. У склад цієї управи увійшли: 1. Голова — студент прав Осип Когут, як представник Радикальної Партії, 2. заступник голови — студент прав Петро Дідушок, член Соціал-демократичної Партії; члени виділу: 3. Осип Навроцький, студент прав (Радикальна Партія), 4. Олена Степанівна, студентка філософії (Радикальна Партія), 5. Юліян Охримович, студент філософії, 6. Володимир Котецький, студент філософії, 7. Роман Дашкевич, студент прав (всі три останні безпартійні) і 8. Євген Коновалець — представник Націонал-Демократичної Партії.

Усі тут перераховані були тоді вже визначними індивідуальностями і відіграли в дальшому суспільному житті важливу роль. Вони заслугоували б на те, щоб їм присвятити окремі портрети. Живими з них залишився майор Осип Навроцький у Вінніпегу (Канада) та полковник Роман Дашкевич в Куфштайні (Австрія).

В управі «Українського Студентського Союзу» Євген Коновалець розвинув жваву діяльність, про що свідчать хоч би часті оголошення в «Ділі» з того часу. Зокрема, в «Ділі», ч. 121, з 2. 6. 1913, оголошено, що в «Академічній Громаді» 4. червня студент прав Є. Коновалець виголосить звіт на тему „Одне з важних завдань молодіжці під теперішню хвилю”. Вхід вільний. Гостям раді. По звіті — внутрішня нарада». На внутрішню нараду «у важливих і актуальних справах», що має відбутися 6 травня 1913 р. в льокалі «Академічна Громада» (вул. Оссолінських, ч. 10), просить Є. Коновалець усіх членів IV Секції «Українського Студентського Союзу»¹⁵. У «Ділі» з 18 липня 1913 р., ч. 157, Рада IV Секції «УСС» вмістила таке цікаве організаційне оголошення: «Студентів (ок) вищих і абітурієнтів середніх шкіл, прихильників націонал-демократичної програми, що стало перебувають у Львові, Відні, Чернівцях, Кракові, Празі, Іннсбруці і Градці (Грацу), як також тих, що змушені перебувати на провінції, проситься подати негайно свої точні адреси на руки Євгена Коновальця в Зашкові, пошта Куликів.»¹⁷.

Про життя і настрої студентів в «УСС» Є. Коновалець пише у своєму вище згаданому «Зіставленні найважливіших подій з мого життя»: «Тодішнє студентське життя гуртувалося біля „Українського Сту-

дентського Союзу". В головній управі цього „Союзу" були заступлені всі політичні напрямки, які існували тоді серед українського суспільства, а тим самим і серед студентства. При „УСС" існували 4 секції: Перша гуртувала в собі прихильників соціал-демократичної програми, друга секція, так зв. безпартійних, тобто тих, які не знаходили собі місця ні в одному з існуючих угруповань, третя секція гуртувала прихильників радикальної програми — тобто прихильників тодішньої Радикальної Партії, а четверта секція — прихильників Націонал-Демократичної Партії. Розглянувшись в тодішньому студентському житті, я вирішив приступити до чертвртової секції. Рішаючим для мене була та обставина, що соціал-демократична програма моему світоглядю не підходила. Програму Радикальної Партії я вважав взагалі абсурдною, бо на ділі від програми Соціал-демократичної Партії різнилася вона хіба тим, що на всі лади старалася ляяти наше духовенство, яке в той час у нашому національному відродженні грало величезну роль, і що вона ширила атеїзм, а це знову уважав я — хоч би з уваги на виховні моменти — надзвичайно погубним. До „безпартійних" примкнути я теж не хотів, бо вважав, що в ті часи така з боку молодого покоління нездекларованість — є річчю шкідливою. Тому й рішився я вступити до четвертої секції, бо визнавав, що тодішня Націонал-Демократична Партія несла на собі майже виключно тягар усїєї національної роботи в Галичині.»

Такі, отже, були політичні погляди студента Є. Коновальця і вони промостили йому дорогу до Української Націонал-Демократичної Партії і привели його, молодого студента, навіть до самого проводу цієї найбільшої в краю політичної партії.

В цьому саме «Українському Студентському Союзі» перебрав Є. Коновалець, хоч він був одним із наймолодших членів. Провід націонал-демократичних студентів.

Як член головної управи «УСС», тодішньої репрезентації всього українського студентства, Є. Коновалець брав участь у II Загальному Українському Студентському Конгресі, що відбувся в липні 1913 р. в залах «Народного Дому» у Львові. На третій день цього з'їзду він виголосив свій реферат про «Університетську справу», тобто про боротьбу за український університет у Львові.

Зміст цього реферату вмістив, між іншим, орган т-ва «Учительська Громада» у Львові — «Наша Школа», що виходив у 1913 р. під редакцією проф. д-ра Стефана Томашівського, у статті п. н. «Студентський конгрес», на сторінках 271-282. Свій реферат Є. Коновалець закінчив п'ятьма резолюціями, які піддано під голосування й одногосно прийнято. Вони заслуговують на те, щоб їх при цій нагоді пригадати:

«Українське студентство, зібране на II Всеукраїнському Студентському Конгресі: 1) Ж а д а е від правительства, щоб у порозумінні з україн-

ською парламентарною репрезентацією воно полагодило беззаяжно справу заснування українського університету у Львові, у формі цісарського розпорядку і одночасно внесло законопроект у цій справі. 2) *З а к л и к а* є українську парламентарну і соймову репрезентацію, щоб вона справу заснування самостійного українського університету взяла як перший і найважливіший постулат української політики в найближчому часі. 3) *К о н с т а т у*є, що українська молодь не зрікається ніяких способів боротьби, які в даній хвилі могли б причинитися до здобуття самостійного українського університету у Львові. 4) *С т в е р д ж у*є, що львівський університет ім. цісаря Франца І є утравістичний і таким мусть він залишитися аж до введення в життя самостійного українського університету у Львові. 5) *З а к л и к а* є українську молодь до суворого пильнування прав української мови у львівському університеті.»

Під час дискусій над цими постулятами «падали гострі докори з приводу неясного стану університетської справи в сторону парламентарної репрезентації», яку заступали на цьому конгресі послі, професори львівського університету, д-р Олександр Колесса і д-р Станіслав Дністрянський¹⁸.

Крім того, цей ІІ Всеукраїнський Студентський Конгрес ще й з іншої сторони відбився у тривкій пам'яті Є. Коновальця. На конгресі він зустрівся безпосередньо з гуртком молодих політичних емігрантів із Східної України, чи як тоді говорили, з групою «закордонців», а саме з Андрієм Жуком, Миколою Залізнякам, Маріяном Меленевським та Дмитром Донцовим. «Контакт і знайомство з людьми того колу, — пише у споміні Є. Коновалець, — дали мені щойно змогу зрозуміти гаразд принцип соборности України і кермуватись ним опісля як основною засадою у моїй дальшій праці.»

Дмитро Донцов (* 1883, живе тепер за океаном) виголосив на Студентському Конгресі свій, переламового для тодішнього галицької молоді значення, реферат п. н. «Сучасне положення нації і наше завдання». Доповідь цю видано потім заходами «Молодої України» окремою брошурою у Львові, 1913 р. Реферат Донцова справив на молодих слухачів, каже далі Коновалець, «беззаперечне враження» тим, що ці «втікачі з царської Росії орієнтувалися в хаосі тодішніх політичних відносин з усією рішучістю на Австрію і надіялися на випадок сподіваної війни з Росією повести успішно українську національну справу».

Є. Коновалець додає:

«Можу сказати, що обіч науки у проф. І. Боберського в гімназії та акту Мирослава Січинського (в 1909 р.), знайомство з Дмитром Донцовим — це третій найважливіший момент моєї молодости.»

Д. Донцов відкидав тоді вже всяку програму автономії України в ра-

мах Росії і жадав повного політичного відокремлення від Росії в тій чи іншій формі¹⁹.

Д-р Микола Рибак згадує у своєму, вищенаведеному, споміні: «50 років по матурі» про вплив цих студентів-революціонерів з Великої України так:

«В 1906 р. прибули до Львова з України студенти, яких царський уряд переслідував за участь у тодішній революції. Тоді перебували у Львові Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізник, Павло Крат, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Маріян Меленевський та інші. Вони стали для нас символом тих змагань, які увінчалися успіхом у 1917-1920 рр. Ми мали тоді перед очима наочний доказ, що самостійницька думка в Україні не то, що не завмирає під царським батоном, але набрала реальних форм в часі революційних змагань*²⁰.

Цей молодий емігрант Д. Донцов захитав при тому обоженюваного тоді серед галицької поступової молоді ідола Михайла Драгоманова. Він висунув також клич військового виховання української молоді й систематичного перевиховування широких мас народу в дусі військової організації проти Москви.

Головним пропагатором цього нового напрямку був серед мешканців «Академічного Дому» студент філософії Іван Чмола, один із основоположників — крім проф. д-ра Олександра Тисовського — нової молодечої організації «Пласт», пізніший сотник Січових Стрільців. Він почав видавати 1913 р. новий журнал для молоді «Відгуки». Цим журналом Іван Чмола зробив серед академічної і студентської молоді зворот у напрямі військового виховання — тобто в «січовій» організації і в «пластовій». У «січовій» домівці на Коперниковій вул. почалися курси військового вишколу (тоді ще теоретичного), а в «пластовій» організації учнів Академічної гімназії відбувалися таємні сходина, де обговорювано, під проводом Петра Франка, військову підготовку — навіть всупереч статуту організації «Пласту», який був оголошений проф. О. Тисовським у «Звіті» Академічної гімназії за 1912-1913 рік²¹. Євген Коновалець був натомість заангажований в організації «Сокола-Батька» і був за масову організацію «Соколів» по селах для дорослих, здатних уже до військової служби людей.

Виразне протиросійське становище зайняла Українська Репрезентація у Віденському парламентаві вже 1912 р. — на випадок війни Росії з Австрією. Вона почала приготувати, навіть у порозумінні з центральним віденським урядом, збройні вишколи при «сокільських» і «січових» організаціях²².

*

Євген Коновалець, тоді 22-річний студент прав, дозрівав, щоправда, як бачимо, політично у проводі «Українського Студентського Союзу», але політичного вишколу він набирив у рамках «Тіснішого Народного Комітету» — Української Націонал-Демократичної Партії, — почавши від 1913 року. У цьому Тіснішому Народному Комітеті вирішувалися тоді всі найактуальніші питання української політики в тодішній Австрії.

Побут у Тіснішому Народному Комітеті був для — на клясичній літературі вихованого — Є. Коновальця великою школою на майбутнє, бо давав йому можливість придивитися ближче до методів тодішньої політики та простудіювати точніше тодішніх політиків Націонал-Демократичної Партії. А із шкільної лектури знав він, що вже старогрецький біограф Темістокла — Плутарх — твердив, що сини передових родин, які бажали б присвятитися політичному життю і стати політичними провідниками («простатес ту дему»), повинні здобувати в тому напрямі «знання і практику від визначних державних мужів через особистий з ними контакт». («Темістокл», 2, 4). Мав, отже, молодий Євген Коновалець у цьому «Комітеті» змогу набирати політичної практики від найвидатніших тоді на галицькому небосхилі політиків, а зокрема, від голови найбільшої партії і президент клубу д-ра Костя Левицького та таких послів і політиків, як д-ра Євгена Олесницького, д-ра Теофіла Окуневського, д-ра Володимира Охримовича, д-ра Євгена Петрушевича, д-ра Володимира Бачинського, д-ра Лонгіна Цегельського, д-ра Степана Барана, судового радника і голови «Просвіти» Івана Кивелюка, редактора «Діла» д-ра Василя Панейка, судді Володимира Сінгалевича де Шеллінга, посла о. Стефана Онишкевича, посла о. Йосифа Фолиса, о. шамбеляна д-ра Стефана Юрика, пароха Золочева та інших.

Правда, уже від 1912 р., тобто від Балканської війни, народи Австро-Угорщини сподівалися війни з Росією, але вони не припускали, що ця війна так раптово їх заскочить. 28 червня 1914 року, саме в день, коли у Львові відбувався величавий з'їзд з цілого краю «Соколів», «Січей» і «Стрілецьких дружин» для вшанування 100-річчя народження Тараса Шевченка, сербські революціонери застрілили на вулиці столиці Боснії — Сараєва — австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда і його дружину. Конфлікт з цього приводу між Австро-Угорщиною та Сербією перетворився, завдяки Росії, що вважала себе опікункою Сербії, у світову війну.

Народи усього світу були дослівно заскочені несподівано скорим, немаче блискавичним, темпом дипломатичних подій. І так: 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина в порозумінні з Німеччиною виповіла війну

Сербії. Реагуючи на це, Росія зарядила 29 липня мобілізацію своїх військових сил в Європі, а наступного дня, тобто 30 липня загальну мобілізацію своїх військових сил в Європі й Азії. 31 липня проголосила Німеччина у себе загальну мобілізацію, а 1 серпня проголосила мобілізацію Франція — о 16 год., а вже о 19 год. цього ж дня виповіла Німеччина війну Росії. Два дні пізніше — 3 серпня, Німеччина виповіла війну також Франції, а вже 4 серпня о 5 год. ранком переступили несподівано німецькі війська кордон нейтральної Бельгії. Внаслідок цієї інвазії — без виповідження війни — перестрашена Англія виповіла війну Німеччині. 5 серпня Австрія виповіла війну Росії. 12 серпня виповіли Франція й Англія війну Австрії. І тоді розгорілася — з великим «захопленням», а й з перестрахом — перша світова війна, до якої долучилася ще й Японія, що виповіла 23 серпня війну Німеччині й Австрії, а союзниця Австрії — Італія — проголосила свою нейтральність... Цісар Франц Йосиф I видав уже 28. 7. 1914 р. мобілізаційний наказ із закликом «До моїх народів»!

А як зареагував український політичний провід на це?

Уже 1 серпня Українська Націонал-Демократична Партія, Радикальна і Соціал-Демократична Партії у Львові створили міжпартійну Головну Українську Раду, і її очолив голова парламентарної репрезентації у віденському парламенті д-р Кость Левицький, а його заступником став посол з Буковини — Микола Василько. З рамени Українського Студентського Союзу брав у цих воєнно-політичних нарадах Головної Української Ради участь також і Євген Коновалець, хоч був уже мобілізований до військової служби при австрійській армії.

*

5 серпня 1914 р. розпочалася на кордонах Східньої Галичини війна між Австро-Угорщиною та Росією. А 3 серпня 1914 р. Головна Українська Рада видала свій «Маніфест» до українського народу в Австрії й закликала українців стати одностайно по боці Австро-Угорщини проти Росії, як «найбільшого ворога України». «Побіда Австро-Угорської Монархії, — писалося в маніфесті, — буде нашою перемогою. Тільки той народ має права, який вміє їх здобувати. Тільки той народ має історію, який вміє її творити рішучими ділами. Головна Українська Рада кличе Тебе, Український Народе, до діла, яким Ти здобудеш собі нові права, утвориш новий період у своїй історії, займеш місце в ряді народів Європи. До бою!»²³.

Головна Українська Рада закликала не лише українське населення боротися в рядах австрійської армії проти Росії, але й створила 6. 8. 1914 року українську військову організацію «Легіон Українських Січових Стрільців» при львівському XI корпусі австрійської армії, командиром якого був генерал Гофман. На командира цього першого

українського легіону Головна Українська Рада покликала австрійського резервового поручника проф. Михайла Галущинського, тоді директора першої в країні української приватної гімназії в Рогатині, а перша станиця цього легіону примістилася тимчасово в Стрию.

Євген Коновалець старався дістатися до цього українського легіону добровольців, але він був уже 1912 р. призваний до австрійської армії і як «однорічний доброволець» приділений до 19 полку Крайової Оборони у Львові. Тому команда львівського XI корпусу не відпустила його до Легіону Українських Січових Стрільців, бо до нього могли зголошуватися лише добровольці, ще не зв'язані обов'язковою службою при австрійській регулярній армії, тобто або молодші річники, або до армії при наборі до активної служби не прийняті.

Зрештою, і з формальних причин не міг запряжений уже на вірність і послух «Einjähriger Freiwilliger» Є. Коновалець вступити до легіону українських добровольців, що не були ще на вірність Австрії запряжені і до армії ще не включені. Хоч Українських Січових Стрільців формально з 6 серпнем 1914 р. у Львові створено, то запряжено їх щойно 1 вересня 1914 р. на Закарпатті, в Горонді коло Мукачева, на терені тодішньої Угорщини, де зорганізовано для них кадру, умундуровано їх старими уніформами «Landwehr»-и, а з 3 вересня озброєно їх крісами, але перестарілої марки Верндля на один набій. Не поставлено їх отже нарівні з польським стрілецьким легіоном, що стояв під командою «strzelca» Юзефа Пілсудського. А організуванням — з рамени Головної Команди ц. і к. армії — зайнявся полк. Ігнатій фон Моллік.

До цього львівського 19 полку «Landwehr»-и «нарокував» 2 серпня 1914 р. і я — як «однорічний доброволець», хоч при наборі 1912 року приділено мене до гірської артилерії в Трієнті (південний Тіроль). Але, коли я 1 серпня зголосився в команді на залізничному двірці у Львові, щоб дістати «маршрут» їзди до Тіролю, то комендант двірця спрямував мене одним розчерком пера до 19 полку Крайової Оборони Львова, кажучи: «До Тіролю далеко, а з півночі ворог у нас за плечима.»

Тут, на касарнянім подвір'ї 19 полку у Львові, на вул. Петра й Павла ч. 29, зустрілися ми обидва з Євгеном Коновальцем 2. 8. 1914 р. Величезне подвір'я між касарнями та розлогий «Übungsplatz» (площа до вправ) чорніли від непроглядного числа покликаних до воєнної служби резервістів та новобранців. Старшин не було видно. Уночі з 1 на 2 серпня вирушили вже 2 маршбатальйони в повному, приписово воєнному, виряді проти прискореним і несподіваним темпом на кордоні змасованої російської армії — в напрямі оборонної, у воєнній пляні закресленої лінії Оліїв — Гологори — Олесько — Буськ над Бугом — Красне. Над цілою цією масою незорганізованих ще людей володів

звинний і крикливий фельдфебель (старший булавний) Тимко Чорний²⁴, селянський син з Бараніх Переток над Бугом, у Сокальському повіті.

З українських студентів Львівського університету опинилися разом з нами такі «краяни» з львівського та сусідніх жовківського і сокальського повітів: Дмитро Блавацький, студент прав, родом із Сторонятина коло Куликова, Маріян Божейко, син о. пароха із Ставчан, повіт Львів, Михайло Мельник, студент прав, родом із Желдця, коло Куликова, повіт Жовква, Володимир Микитин, студент філософії, син учителя з Колоденця, коло Куликова, повіт Жовква, Михайло Химак, абсолювент прав, родом із Запитова, повіт Львів, Володимир Гребеняк, студент філософії (археологія), син возного при галицькому соймі у Львові, даліше — Хризостом Гуглевич, виховник німецької гімназії у Львові (річник матури 1911), студент романістики в університеті в Парижі (син греко-католического пароха з львівського повіту), Євген Грицик, матурист Академічної гімназії (що мав студювати теологію), родом із села Радванці, повіт Сокаль, Роман Голюка, студент прав, син канцеляриста при ц. к. Намісництві у Львові, Стефан Кармеліта, студент медицини, Йосиф Олійник, абсолювент учительської семінарії в Сокалі, родом з Виткова Нового, Михайло Хмара, учитель, родом з Сокаля, Павло Равлик, абсолювент гімназії, родом із Сокаля, Теофіл Гус, учитель, Роман Самборський, абсолювент учительської семінарії у Львові та ін., імена яких годі мені вже собі пригадати. Більшість «однорічників», однак, становили поляки, жиди і кілька німців. Був навіть один чех, Петро Грушка з Шлеська. Всі ставилися один до одного толерантно, говорили між собою, як хто хотів. Тон, однак, надавала, як на львівські відносини, польська мова, але урядовою мовою була німецька.

Фельдфебель Тимко Чорний зорганізував з доручення команди полку нас «однорічників» в окрему сотню з двома «цугами» (чотами), умундурував усіх у військовому магазині, дав нам черевики «комісники», торністри, коци до накриття, приділив одного кухаря і відіслав нас до будинку народної школи ім. Адама Міцкевича на Театральной вул. (коло Промислового музею), замість тримати нас у казарні, де не було місця. Командиром нашої однорічницької сотні корпусна команда XI корпусу іменувала старшого, вже пенсіонованого, але з вибухом війни реактивованого майора Аміровича, польського вірменина зі Львова. Комендантом чот стали: у 1-ій чоті, до якої належали ми з Є. Коновальцем, резервовий лейтенант Рогошевський (на ім'я, мабуть, Роман), син греко-католицького пароха з сокальського повіту, за фахом учитель природи в сокальській державній гімназії (польській), в другій лейтенант Келлер, віденець, активний офіцер. «Опікуном» сотні став штандовий «зупак» — цугсфюрер Ганс Ляйтхус, син німецького колоніста з Сапезанки коло Камінки Струмилової. На компанійного лікаря приділено до нас резервового лікарського асистента — д-ра мед. Теофіла Полянського, сина греко-католицького пароха в Підлісках Великих коло Яричева, повіт Львів (по війні лікар у Ковелі на Волині), а обов'язки санітара обняв студент медицини Борух Бардах, також «однорічник». На «абріхтерів», себто вишкільників, що мали нам дати перший військовий вишкіл, приділили до нас учителів-резервистів, по двох для кожної чоти. У нашій чоті були: Казімір Рудницький, що вчителював у школі «св. Антоніо» на Лучакові у Львові і Василь Бень²⁵, родом із Ременова коло Куликова, повіт Жовква що був учителем у Запитові коло Яворова, повіт Львів. У другій чоті «абріхтерами» були: Владислав Журавський, учитель зі школи на Левандівці коло Львова та Едвард Лянґ, родом з Візенберґу коло Куликова, що був учителем у Жовкві. А щоб ми, «однорічні добровольці», віддавали належну честь своїм вишкільникам-інфантеристам, майор Амірович іменував їх «фрайтерами» (тобто, старшими стрільцями), з однією білою зіркою на комірі. Рахунковим підстаршиною став для цілої сотні капраль Габріель Єтер, бухгалтер з фірми

Бачевського у Львові, а провіантовим доставцем і наглядачем над кухнею — резервіст Ілько Шерстило, учитель, родом з Сулимова коло Куликова. Їсти давали нам багато, кожний діставав у їдунку з кітла, скільки йому смакувало. Жолд виплачували нам щодаки — по 90 крейцарів і 50 гелерів як польовий додаток («фельдцупшлаг»).

Ми дістали з команди кріси («Манліхери») і ходили за місто на Кайзервальд на вишкіл. Василя Беня Є. Коновалець знав із своєї праці при філії «Просвіти» у Львівському повіті, бо й В. Бень працював у рамках філії «Просвіти» і був товаришем учителя М. Гайворонського. Це знайомство Є. Коновальця з В. Бенем вийшло нам тоді на користь, бо «фрайтер» В. Бень дозволяв «інфантеристові» Є. Коновальцеві виходити з школи ввечорі до міста. Той зустрічався в місті з чільними українськими провідниками і приносив нам нові «вісті», а здебільшого — «як іде нашим на фронті»? Є. Коновалець став через це — поза часописами — нашим «джерелом» і добрим інформатором. Для прикладу наведу тут бодай одну «сенсаційну» вістку, що її приніс нам з міста Є. Коновалець 10 чи 11 серпня, яку собі пригадую і яку я пізніше провірив.

Довідався він від свого «інформатора» з Націонал-Демократичної Партії, що в митрополичій палаті на Святоюрській горі* відбулися під проводом митрополита Андрея графа Шептицького таємна нарада, в якій взяли участь з української сторони голова парламентарної репрезентації д-р Кость Левицький, його заступник буковинський посол Микола Василько, організатор «Союзу Визволення України» — емігрант з російської України Олександр Скоропис-Йолтуховський (що від 1910 року жив у Львові), адвокат д-р Стефан Федак, віцедиректор Крайового Банку і дир. «Дністра» та ще два політики — а з австрійської урядової сторони — шеф штабу XI (львівського) корпусу, ген. майор Франц фон Рімль, консул Еммануїл Урбас, як відпоручник австрійського міністерства закордонних справ і ще якийсь високий урядовець з Відня з рамени шефа кабінету міністрів графа Олександра Гойоша.

І тоді обговорено створення й вивінування окремого українського військового легіону при львівському XI корпусі, якому рішено надати назву «Українські Січові Стрільці». А прапором цих УСС має бути — на синьожовтій корогві державний австрійський двоголовий орел на одному боці, а на другому — галицький крайовий лев; національ-

* Про цю конференцію на Святоюрській горі згадує також і о. проф. Теофіл Горникевич у своєму I томі «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922», на стор. 8–11 і наводить дослівно пропам'ятного листа митрополита Андрея Шептицького з 15 серпня 1914 р. п. н. «Erzbischof Szeptycki an Urbas: Pro memoria über die Organisation der Ukraine in militärischer, sozial-rechtlicher und kirchlicher Hinsicht mit dem Ziel ihrer Loslösung von Russland».

Кінна стежа Українських Січових Стрільців

ний прапор має бути на чорно-жовтім держаку. Обговорено тоді також — у надії на перемогу над Росією — створення на теренах від Збруча по Дні української держави з Києвом як столицею. На чолі держави має стати монарх з титулом «гетьман», що продовжуватиме історію України від 1775 р., коли то цариця Катерина II скасувала Січ. Нова українська держава стояла б у союзі з Австро-Угорською монархією.

Можна собі уявити, яке це викликало у нас зацікавлення! Але мішалось водно з цими вістками, що приходили з фронту...

За перших днів нашої військової служби панував у Львові, як, зрештою і в цілій країні, хаос. Російська армія наступала прискіпаним темпом з півночі й зі сходу, а австрійська... відступала. Ми готувалися вже 29 серпня до «впорядкованого» відступу на захід, на «укріплені позиції», з яких перша була на захід від Львова — на лінії становищ біля Янева і здовж болотистої Верещиці під Городком, а звідси на південь аж по Дністер.

30 серпня 1914 р. наша сотня вимаршувала у повному воєнному еквіпункту, а кожний з нас із 120 набоями, з торністрою, заповненою консервами, сухарями, фельдфляшкою, і новим крісом марки Манліхера, зі Львова — в напрямі на захід. Нам говорили, що ми йдемо на фронт під Городком, як резерва, або до Перемишля, щоб скріпити залогу кріпости. Але коли ми прийшли серед спеки до залізничної станції у Зимній Воді, то тут нас затримали. Нас навантажили вночі в довгий тягаровий поїзд, і ми вночі ще виїхали в напрямі Самбора — Турки над Стриєм, а звідти — повільно — переїхали через кордон на Угорщину й заїхали до Ужгороду.

Тим часом росіяни зайняли 3 вересня без бою Львів, а в боях від 7-9 вересня над Верещицею проломили наступом з півночі всю фронтону лінію австрійців і зіпхнули австрійську армію на третю оборонну лінію Сяну: Ярослав — Журавиця — Перемишль — Хирів. З Ужгороду нас вивезено по короткім побуті на Словаччину і приміщено в Левочі. Тут організовано для нас повний вишкіл і створено школу резервових старшин з усіх полків львівського XI корпусу.

Було нас у школі понад 360 однорічників. Ми угрупувалися згідно з нашою приналежністю до матірніх полків. Речником однорічників 19 полку всі «камеради» вибрали спільно українця Євгена Коновальця. На заступника обрано німця зі Львова Альфреда Абдермана. Комендантом школи став капітан Травнічек, знімчений чех, а загальний військовий вишкіл («муштру») перебрав капітан львівського 19 полку Горошкевич, поляк зі Львова²⁶.

Але на Словаччині ми не затрималися довго. Коли російська армія здобула на Лемківщині просмик Дуклю і наближалася до долини ріки Попраду та зайняла Мушину — Лелюхів — Орлів над Попрадом, що становили входову браму в наддунайську китловину, нас вивезли до

Стирії — Кніттенфельду — біля Грацу. По дорозі ми пережили залізничну катастрофу, в якій загинуло бл. 40 людей.

У Стирії переорганізовано нашу школу. Змінено «абріхтерів», яких заступлено тірольськими підстаршинами, дістали ми нових викладачів-офіцерів. Комендантом школи (номінальним) став підполк. Оттагаль, а інспектором ген.-лейтенант Блюм, пізніший (в 1916 р.) бригадир на східньому фронті під Бережанами. Він велів «бефердерувати» (іменувати) нас «однорічних добровольців» капралами — з двома білими зірками на комірі. А приміщені ми були в касарні, у старих казематах. Площа вправ поза містом була простора; там була і стрільниця.

У нашій школі викладали нам багато, тримали нас у строгій дисципліні, вимагаючи від нас багато. Серед викладів і вправ зосереджувано всю нашу увагу на польову тактику, звичайно, в офензивному розумінні*.

Звертали пильно нашу увагу в школі й на стріляння з крісів, скорострілів, револьверів і тоді запізнали нас уперше з уживанням ручних гранат у наступі на ворожі окопи та бункри. Вправляли нас як треба регулювати цілевість стрілянини в розстрільній лінії — у формаціях чоти, сотні і батальйону при наступах та в обороні.

Вишкіл був, щоправда, прискорений, але він дав нам цілість організації військового знання й досвід польової служби. Однак на основі бо-

* «Фельддінст», тобто польову службу, викладав нам капітан генерального штабу Вінклер (віденець, мабуть, Йозеф на ім'я). Він висвітлив нам історію розвитку австрійської польової бойової тактики від прусько-австрійської війни 1866 р. почавши, осудив «непродуману» тактику тодішнього шефа австрійського ген. штабу генерал-фельдцугмайстра Людвіка фон Бенедєка (1804-1881), що допровадив у бою під Садовою (в Чехії) 3-го липня 1866 р. до катастрофи австрійської армії; потім обговорив переможну тактику шефа пруського генерального штабу графа Гельмута Мольтке (1800-1891) у німецько-французькій війні 1870-1871 р., головню в часі боїв за твердиню Мец (27 жовтня 1870 р.) і дійшов до нової польової тактики японців — випробуваної в часі російсько-японської війни 1904-1905 рр. у Манджурії, під Харбіном і Порт-Артуром; при цім нав'язав він — з признанням — до оборонної тактики ген. Германа Кусманєка, тодішнього коменданта військової твердині Перемишля, що по-геройськи протиставився безустанним наступам облягаючої російської від 17. 9. 1914 р. армії під командою болгарського генерала Радка Дімітрієва. (Перемишль упав щойно 22. 3. 1915 року).

Вів капітан Вінклер з нами також дискусії або й відповідав на ставлені нами питання. Одним з тих, що ставили найбільше конкретних питань і дискутували з ним з нашого полку — був капрал Євген Коновалець.

Технічні виклади мав поручник-сапер інж. Владислав Сікорський, з львівського 30 полку піхоти. Він учив нас, як затягати засіки з кільчастих дротів, як копати стрілецькі рови з «бешунгами», як будувати «унтерштенди» і т. п. Цей австрійський капітан В. Сікорський досягнув по війні ступня полковника польської армії і наступав на наш фронт УГА з весною 1919 р. під Сокалем, на позиції 5 бригади I корпусу УГА — із своєї «фортеці» на Холмщині, у Долгобичеві, яку зайняв ще в листопаді 1918 р. Пізніше в 1921-1922 рр. став шефом ген. штабу польської армії, а в 1924-1925 навіть міністром військових справ Польщі.

лючого досвіду і втрат на галицькому фронті порвано з перестарілою австрійською традицією і застосовано нову — пруську муштру та німецьку фронтову тактику. А саме тактику — примінену начальним вождем німецької армії на східньому фронті ген. Павлом фон Гінденбургом, на основі плянів шефа ген. штабу Еріха Людендорфа в боротьбі під Танненбергом у Східніх Прусах (26–28 серпня 1914 р.) та над Мазурськими озерами (від 7–15 вересня 1914 р.), в яких знищено російську армію, що зайняла була східню частину Пруссії*.

По закінченні 4-місячного курсу іменовано нас кадет-аспірантами і відіслано до полків. Але не всі повернулися до своїх матірних полків. Багатьох переведено до інших полків львівського XI корпусу, які не мали у себе багато кадет-аспірантів, тобто, кандидатів на майбутніх запасних офіцерів. Серед інших переведено й мене до 35 полку стрільців, тобто до золочівського полку, кадр якого стояв тоді в Юденбурзі в Сирії.

Кадет-аспірант Євген Коновалець повернувся до кадру свого матірнього полку, якого кадр стояв тоді також у Сирії, десь у долині ріки Муру, недалеко Грацу. Весною 1915 р., коли центральні держави приготували під команду німецького генерала, фельдмаршала Августа фон Макензена офензиву проти російського фронту під Горлицями і Тарновом (від 1–3. 5) приділено Є. Коновальця та Володимира Гребеняка до чергового, новозорганізованого маршбатальйону (похідного куреня) 19 полку, що відходив приспішеним темпом на російський фронт у Карпатах, де також готувалася спільна німецько-австрійська офензива проти російської армії. У червні 1915 р. Є. Коновалець, як кадет, під час наступу на гору Маківку у Скільщині (в Карпатах) попав у російський полон, а кадет В. Гребеняк поліг на полі бою.

*

У полоні Є. Коновалець з іншими австрійськими старшинами пережив нужду, холод і голод, але здоров'я його перемогло всі недостачі. Другу половину 1915 р. і майже цілий 1916 р. він перебував у таборі полоне-

* Наш викладавець гавптман Йозеф Вінклер не щадив при таких нагодах вогневої тактики австрійського головнокомандуючого генерал-фельдмаршала Конрада фон Гецендорфа (Hötzendorff), якого армія задержалася на полудні щойно в Карпатах, а на заході над Дунайцем. Але Конрад Гецендорф втішався довір'ям старого цісаря Франца Йосифа I (і щойно, коли вступив на престол 21 листопада 1916 р. новий цісар Карло I, усунено фельдмаршала К. фон Гецендорфа з проводу в австрійському генеральному штабі — 27. 2. 1917, коли вже не було що рятувати). А закінчував капітан Вінклер свої фахово і речево ведені виклади і вправи в терені закликком до вірности супроти цісаря та нашого всім спільного австрійського «фатерлянду». При різних нагодах апелював до нашої вояцької хоробрости й особистої офіцерської чести, а коли вже під кінець прощався з нами, пригадав нам знаний вислів французького цісаря Наполеона Бонапарта, що, мовляв, «кожний вояк носить булаву маршала у своїй набійниці!» І побажав нам успіхів, відзначень і авансів.

них у Чорному Ярі, маленькому степовому містечку, розташованому над Волгою, між Царицином (Волгоград) та Астраханню над Каспієм. Наприкінці 1916 р. таборова команда перекинула його до іншого табору полонених, у самому Царицині. Недалеко Царицина, у місцевості Дубовка, перебував другий табір австрійських полонених, в якому було велике число полонених на Маківці з легіону УСС-ів.

У цьому ж Царицині захопила Євгена Коновальця російська революція в березні 1917 р. Користуючись від червня 1917 р. більшими свободами, що виникли також і в таборах полонених, він постарався нав'язати контакт з полоненими УСС-ами, що перебували в таборі Дубовці коло Царицина. Тоді спільно з цими галицькими УСС-ами він нав'язав зносини з українцями-наддніпрянцями, що перебували тоді в Царицині і почали «регіонально» організовуватися. Одночасно він почав робити відповідні приготування до втечі з табору полонених.

По пляновій підготовці Є. Коновальцеві пощастило втекти разом із сотником УСС Іваном Чмолюю, студентом філософії у Львівському університеті і членом «Українського Студентського Союзу», до Києва, де почала розгортатися українська національна революція.

З приїздом Є. Коновальця до Києва «вибила» для нього історична година діяння: у проводі визвольних змагань українського народу і будові власної держави. Але це вже виходить поза рами мого спогаду. Я стояв тоді на фронті під Бережанами, над річкою Ценівка, напроти села Куропатники. На відтинку нашого 35 полку (комендантом нашого куреня був майор Мирон Тарнавський) наступило з вибухом революції в Росії «завішення зброї». Російські вояки навіть перейшли до нас на Великдень із своїх окопів, щоб з нами «похристосуватися» яйцем. Були це «депутати» українських частин²⁷.

Історичну оцінку військової діяльності Є. Коновальця — як верховного коменданта організованих ним на терені Києва з полонених українців австрійської армії Січових Стрільців — подала вже обширна мемуаристика співучасників тих подій 1917-1918-1919 рр. на Україні, а також частково і дослідна історична критика молодшого вже покоління. Одначе, роля полковника Є. Коновальця в історії визвольних змагань українського народу все ще не оцінена належно. Але це психологічно навіть виправдано. Німецький новітній філософ Николай Гартман (1882-1946), творець теорії «des idealen Seins», сказав: «Не треба забувати, що сучасник не має ще критично виробленого погляду на сучасні йому події. Натомість епігон бачить уже легко ріжницю, бо для нього з роками історія сама накреслила межову лінію оцінки подій»²⁸.

*

Я належу і до сучасників, і до ровесників сл. п. полк. Є. Коновальця. З-поміж його сучасників і співробітників подав вартісну оцінку осо-

бистоти й організаційної праці полк. Є. Коновальця сотник УСС Осип Навроцький у згаданому вже збірнику «Срібна Сурма», у спогаді п. н. «Полковник Євген Коновалець». А з-поміж ровесників уклав я оцінку Євгена Коновальця образно в своєму спогаді²⁹.

«З 5 000 матуристів Академічної гімназії поставлю всього 4-х най-визначніших на чоло їх, а то: покійних уже — сеньйора всіх матуристів Академічної гімназії адвоката д-ра Стефана Федака, благородного жертводавця — директора тієї ж гімназії — шкільного радника Іллю Кокорудза і заслуженого полковника корпусу СС — Євгена Коновальця, а з живих — Архипастиря скитальців Високопреосвященного Архиепископа і Апостольського Візитатора Кир Івана Бучка. Імена їх чотирьох заступлять перед історією гімназії почесно всіх колишніх вихованців Академічної гімназії.»³⁰.

*

По війні ми зустрілися з полк. Є. Коновальцем³¹ у лютому 1921 р. у Львові. Приїхав він до Львова з Відня, де його батько був ще до 1923 року в активній учительській службі.

Про ціль побуту полк. Є. Коновальця в 1920 р. з своїми найближчими співробітниками-старшинами СС у Відні сл. п. підполк. СС інж. Михайло Курах у своєму спогаді пише так: «Після ліквідації поляками корпусу СС виїхав полк. Є. Коновалець на захід — до Відня; переїхали з ним його старшини Мельник, Дашкевич, Кучабський, Чиж, Матчак, Андрух і Даньків, де мали вони зайнятися організацією тих військовиків, що опинились в Австрії, Німеччині, Угорщині, Румунії, Італії і Чехо-Словаччині. В цім напрямі пороблено певні заходи»³².

Там, у Відні, отже вже 1920 р., почалося перше організування українських військовиків, яке в краю набрало характеру підпільної «Української Військової Організації» під командою Євгена Коновальця, коли він приїхав до Львова.

У Львові Є. Коновалець шукав для себе окремої кімнати. Був тоді ще нежонатий. Зайшов він до улюбленої ним перед війною «Просвіти», Ринок, ч. 10, де я був, попри свої учительські обов'язки в Академічній гімназії, директором канцелярії «Просвіти» та виконував обов'язки секретаря Головного віділу т-ва. Я, також тоді ще нежонатий, мешкав у п. Герміни Шухевич, на вул. Собіщана, ч. 7, у вдови по проф. Володимирові Шухевичеві.

Зайшов я з полк. Є. Коновальцем до п. Г. Шухевичевої. Вона мала якраз одну вільну кімнату у своїй віллі на 1 поверсі з окремим входом і радо погодилися віднайняти її йому. Таким чином, ми обидва опинилися під одним дахом, коло Високого замку. Мешкала там тоді і дочка пані Шухевич — Дарія Старосольська, дружина проф. д-ра Володимира Старосольського, що перебував ще за кордоном на еміграції у

Празі, з двома своїми дітьми: Юрком і донею Лясею. Крім цього, був у бабуні Герміні на станції її улюблений внук, кучерявий блондин Роман Шухевич, син Володимира Шухевича, судді в Камінці Струмиловій. Роман Шухевич був тоді учнем III кл. Академічної гімназії. Під час нашого побуту у віллі Г. Шухевичевої нав'язався між колишнім комендантом київського корпусу Січових Стрільців полк. Є. Коновальцем та майбутнім верховним командиром УПА Романом Шухевичем (з часів другої світової війни) тісний зв'язок, який заважив на житті і діяльності Р. Шухевича та трагічній долі всієї його родини. А мені, поручникові УГА, призначила доля бути між ними обома споючим звеном.

У гостинній кімнаті, що була умебльована в гуцульському стилі ще проф. Володимиром Шухевичем, гостила нас зчаста пані Герміна чайком з малиновим соком і вела з нами розмови на різні теми. Був при тому й її внук Ромко, що прислуховувався уважно до наших оповідань. Пізнав я його ще в березні 1919 року, коли я приїхав з фронту під Львовом до Камінки Струмилової, до команди I корпусу УГА і був із сотником Богданом Гнатевичем, адьютантом полк. О. Микитки, гостем у домі пп. Володимира й Євгенії Шухевичів³⁹.

Пані Герміна Шухевич оповідала нам про «старі часи» у Львові, ще про кардинала Сильвестра Сембратовича, про Івана Франка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, про окупацію Львова росіянами 1914 р., про авдієнцію її чоловіка у графа Шереметьєва, про заарештування митрополита Андрея Шептицького, Костя Паньківського, Константини Малицької та інших українців у Львові, а ми їй про наші переживання на фронтах так під час австро-російської війни, як і під час визвольних змагань українських армій — під Львовом і в Києві. Уважно слухав наші розповіді учень Ромко. Його очі горіли цікавістю, чоло морщилося, вушка аж червоніли, а Євген Коновалець умів своїм стоїчним способом ведення розмов приковувати слухачів до себе. Ромко Шухевич також не раз заходив до Є. Коновальця. Ми робили часом поблизу на Високому замку спільні прогулянки, при чому розмовляли на актуальні теми. Одного разу під час нашої спільної прогулянки по Кайзервальді, полковник Є. Коновалець поклав руку на плече Р. Шухевича, в чому палкий юнак відчув особливий доказ вирізнення з боку Є. Коновальця. Цю сцену можна б порівняти з подібною подією в житті 13-річного македонського королевича Олександра, пізнішого великого полководця і завойовника Сходу короля Олександра Великого (356-323 рр. перед Хр.).

Олександр ріс і виховувався початково вдома під пильним орлиним оком своєї енергійної матері — між співтоваришами ігор у місцевості Пелла (40 км на захід від Солуня). Але коли він підріс і став уже «паїсом», тобто, коли йому було 13 років, покликав батько, македонський

король Филип, на виховника для сина свого домашнього лікаря і македонського земляка філософа Арістотеля з Атен. Арістотель виховував 4 роки свого королівського учня здебільшого розмовами під час прогулянок садами та кружганками. І залишилося з того часу зображення Арістотеля з молодим Олександром. На ньому видно, як філософ Арістотель, поклавши руку на плече учня, у розмові, задуманий, проходить садом і оповідає йому про грецького героя Ахілла, а молодий Олександр дивиться блискучими очима в обличчя виховника³⁴. Так вдивлявся й 14-річний учень Роман Шухевич в очі свого співбесідника, полковника Євгена Коновальця. Отже, сцени в історії повторюються...³⁵.

А коли в «Деклярації Проводу ОУН» з травня 1945 р. верховний командир УПА Р. Шухевич (Тарас Чупринка) заявляє, що «ми продовжуємо труд і працю наших батьків»³⁶, то я вірю, що він мав на думці — попри УГА — першою мірою свого духового інспілятора з 1921-1922 років, на вул. Собіщини ч. 7 — верховного командира корпусу Січових Стрільців у Києві 1917-1919 рр. — полковника Євгена Коновальця. Розійшлися ми з Є. Коновальцем 1922 р. Того року одружилися і він і я. Тоді й випроводилися ми від пані Герміни Шухевич.

Одружився полк. Є. Коновалець з донькою знаного з своєї патріотичної громадської праці адвоката д-ра Стефана Федака — Ольгою³⁷, сестрою поручника УГА Стефана Федака, що 30 вересня 1921 р. стріляв на Ринку у Львові до маршала Юзефа Пілсудського, коли той — у властивості «начальника паньства» — приїхав на терен «Малопольські Виходній».

Я перейшов на власне помешкання, до свого тестя о. д-ра Йосифа Застирця, проф. Академічної гімназії, а полк. Є. Коновалець виїхав, і то потайки, через вільне місто Гданськ — за кордони Польщі, на Захід. Там він жив з дружиною, а потім і сином одинаком Юрком по різних країнах західної Європи, і то навіть під псевдонімами. З цих країн він керував підпільно-революційними УВО і ОУН на рідних землях, переважно на теренах окупованих Польщею. Цю підпільну діяльність він розпочав ще під час побуту у Львові, у віллі пані Герміни Шухевич. Приходили туди до нього «потайки» його співробітники з київських часів при корпусі Січових Стрільців — сотн. Михайло Матчак і сотн. Ярослав Чиж. Виконував полк. Є. Коновалець — як провідник ОУН — тяжкі, нам досі ще не повністю відомі, добровільно на себе накладені обов'язки — дослівно аж... до загину 1938 року в Роттердамі.

А під кінець нехай вільно мені буде сказати, що я при писанні цього спогаду про полк. Євгена Коновальця придержувався тактичних порад старогрецького історіософа Демокрита (з V ст. до Хр.), який каже, що при оцінці видатних людей «подавати треба правду», а не «творити якийсь поетичний міт».

ПРИМІТКИ І ЛІТЕРАТУРА

¹ Австрійський табір інтернованих, до якого замикали підозрілих у шпигунстві для царської Росії, найчастіше на основі необґрунтованих доносів польських урядників в австрійських старостах. — *Ред.*

² Мирон Коновалець, по війні — доктор прав, присвятився журналістиці. У Львові він працював в Українському Видавництві Івана Тиктора і редагував другий львівський щоденник «Новий Час», а по другій світовій війні — на еміграції — був головним редактором органу Апостольського Візитатора, Архипастиря скитальців — Архiepіскопа Івана Бучка, — популярного тижневика «Християнський Голос» у Мюнхені. Редактор д-р Мирон був одружений з Володимирою Парівною, родом з Яворова, кол. ученицею української гімназії «Дівочого інституту» в Перемишлі, що померла 26. 12. 1964 р. у Мюнхені. Про суспільно-громадську працю д-ра Мирона Коновальця див. Енциклопедію Українознавства, стор. 1106.

³ Брат, Стефан Коновалець, по війні доктор медицини, розпочав — по нострифікації празького докторату медицини в університеті в Познані — лікарську практику в Куликові, звідки, як нежонатий, опікувався старими батьками в Зашкові. Під час другої світової війни він працював далі в Куликові. Але коли зближались більшовики до Львова, він виїхав до Австрії і там, коло Лінцу, над Дунаєм, заскочили його більшовики і вивезли на Сибір, де він помер.

⁴ При цьому спомині про полк. Є. Коновальця годиться згадати й про цих моїх перших приятелів з гімназії. Отже, Йосиф Тріска, уч. I. а кл., з яким я перший раз у житті фотографувався, помер на сухоти по закінченні II кл. гімназії. Йосиф Тріска, уч. III. б кл., вступив по IV класі до монастиря оо. Василіян у Крехові, закінчив там новіціят, закінчив теологічні студії, став ієромонахом, але помер у 1926 р. також на сухоти. Дмитро Лозинський став на війні повітовим суддею у Лимановій, повіт Новий Торг над Дунайцем, де його замордували в часі війни польські партизани — в 1945 р., а Петро Гімерович, що по IV кл. перейшов до торговельної школи, попав 1915 р., як австрійський вояк у російський полон, в 1917 р. вступив до корпусу Січових Стрільців полк. Євгена Коновальця і наложив головою в боях за Київ 1918 р.

⁵ Осип Демчук був під час польсько-української війни сотником УГА і командантом сокальської бригади — I корпусу УГА, а по війні став адвокатом і вів адвокатську канцелярію у Сокалі. Помер він на еміграції у Франції 25. 10. 1965 року, на 77 році життя.

⁶ Характеристику його та інших учителів і виховників, я подав у «Львів — місто моєї молодости», ч. III.

⁷ Проф. І. Боберський був і моїм професором, від V кл. почавши, а спортовим виховником, як уже сказано, у I кл. Зроблений мною ще в I кл., в залі «Сокола», «борг» я сплатив проф. І. Боберському щойно, коли я став у 1932 р. директором української державної гімназії в Перемишлі і перебрав там головуство українського спортивного клубу «Сян». Клуб за мого головування придбав спортову площу в Перемишлі, подібно, як клуб «Україна» у Львові за його головування. Для гімназійного спортивного гуртка «Сянова чайка» влаштував я в 1935 р. «Олімпійські ігрища» в Перемишлі, виславши проф. І. Боберському наш «олімпійський»

привіт, за який він щиро дирекції подякував. Ми почали також видавати в Перемишлі перший і одинокий у Галичині ілюстрований спортовий тижневик «Змаг», за що проф. І. Боберський прислав нам похвальне признание. Жив він тоді з дружиною у Стирії, Австрія, бо не хотів за Польщі повертатися до Львова. Диви С. Шах: цит. твір, част. III.

⁸ Д-р Микола Рибак, матурист Академічної гімназії з 1908 р., перед війною адвокат у Перемишлі, тепер у Філядельфії, пише у своєму споміні п. н. «50 років по матурі» в щоденнику «Америка», ч.ч. 126-129, з 1958 р., про тайні кружки учнів Академічної гімназії та про Євгена Коновальця: «Ми мали свої тайні кружки, провідниками яких були Є. Коновалець, М. Струтинський та інші. Влітку сходились ми поза містом, а взимку в Академічному домі, у мешканнях кількох знайомих академіків. Ми були у зв'язку з цілою групою тайних кружків по середніх школах у Львові, а навіть мали один центральний провід.» (ч. 128).

⁹ Як зареагував на ці закони полк. Є. Коновалець, чи ведена ним УВО 1926 р., дивись Ст. Шах: «Роман Шухевич — символ незламності», Мюнхен, 1966, стор. 52-54.

¹⁰ «Діло», ч. 283, з 17. 12. 1912 р.

¹¹ Ю. Балицького вивезли росіяни, зайнявши в 1914 р. Львів, на Сибір, де він і пропав без сліду.

¹² Книжка ця вийшла — тому, що я був уже тоді директором державної гімназії в Перемишлі — під моїм журналістичним псевдонімом — Степан Перський: «Популярна Історія Товариства „Просвіта”», Львів, 1932, 4^о, стор. 1-268, видання т-ва «Просвіта», ч. 780.

¹³ Петро Бубела так організував своє село, як Є. Коновалець свій Зашків. Його старанням побудовано в Лисиничах перший у львівському повіті пам'ятник Т. Шевченка, фотознятку якого я вмістив у цитованій «Історії „Просвіти”», на стор. 81. П. Бубела, австрійський резервний оберлейтенант 30 львівського полку, відграв під час польсько-української війни 1918-1919 рр. важливу роль як заступник міністра військових справ сотн. Дмитра Вітовського при уряді ЗУНР у Станиславові. Про його гімназійні часи дивись Ст. Шах: «Львів...», ч. III, стор. 82.

¹⁴ Ст. Перський: Популярна історія «Просвіти». Львів, 1932, стор. 203.

¹⁵ Ст. Перський: там же, стор. 105.

¹⁶ «Діло», ч. 97, з 5. V. 1913.

¹⁷ З «Діла» взяті цитати з книжки Зиновія Книша: «Срібна Сурма», збірник II. Торонто, стор. 130-131.

¹⁸ «Наша Школа», Львів 1913, стор. 279.

¹⁹ Д-р Остап Грицай: «На вівтарі всежертви. Риси малюнку життя полк. Євгена Коновальця», Відень, 1938.

²⁰ «Америка» з 18. 7. 1958, ч. 128.

²¹ Ст. Шах: там же, ч. III.

²² К. Левицький: «Історія політичної думки галицьких українців від 1848 до 1914 р.», Львів, 1926, стор. 634-635.

²³ Д-р Кость Левицький, *op. cit.*, стор. 720.

²⁵ Василь Бень, сільський учитель двокласової школи, перебрав по війні 1929 р. управу 7-класової народної школи ім. Маркіяна Шашкевича у Львові. 1915 року як капрал 19 полку він попав у російський полон, а під час революції став полковником Армії УНР і навіть другим особистим ад'ютантом головного отамана Симона Петлюри, з яким повернувся 1920 р. до Польщі і тут перебрав свою давню вчительську посаду в Запитові, повіт Львів. У 1929-1932 рр. учив я його сина в Академічній гімназії у Львові. Дивись Ст. Шах, цит. твір, ч. II, стор. 154.

²⁶ Син спольщеного — в 1880-их роках — українського купця, що торгував сукнами і мав крамницю на Ринку — ріг Краківської вулиці; у 1919 р. став австрійський полковник Горошкевич польським генералом і брав участь у наступах на УГА під Львовом.

²⁷ Спогади про ці «відвідини» на фронті помістив я у 40-річчя вибуху революції в Росії 1917 р. у «Християнському Голосі» з 21 квітня 1957 р., чч. 16-17 (ч. 31-32) п. н. «Солдати, війна покінчена!»

²⁸ Nicolai Hartmann: „Das Problem des geistigen Seins“. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften. Berlin, стор. 556.

²⁹ Ст. Шах; цит. твір, III, стор. 244.

³⁰ В спогаді «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія», Мюнхен 1956, вид. «Християнського Голосу», пропущено між «найзнаменитішими учнями» гімназії ім'я бл. пам. перемиського єпископа Григорія Лакоти, родом з Голодівки коло Комарна, мученика за віру в більшовицькому концтаборі в Абазі коло Воркути. Про нього докладніше пишу в своїм спогаді «Між Сяном і Дунайцем», ч. I, Мюнхен 1960, вид. «Християнського Голосу», та в спогаді «Пам'яті перемиського Владика Йосафата Коциловського», Мюнхен, 1956, вид. «Християнський Голос», стор. 36.

³¹ У Відні зустрічався він з президентом ЗУНР, д-ром Є. Петрушевичем і його співробітниками д-ром Костем Левицьким та Володимиром Сінгалевичем. І в порозумінні з екзильним урядом приїхав Є. Коновалець до Львова. Тут з початком 1921 р. почалися таємні переговори представників польського уряду з Варшави — в особах д-ра Порай-Мадейського та проф. історика графа Станіслава Лося з о. мітратом Титом гербу Столбут Войнаровським на Святоюрській горі — в справі «унормування українського народу в польській державі.» Про ці переговори пише о. Т. Войнаровський: «Історичні постаті Галичини ХІХ-ХХ ст.», вид. НТШ у Філядельфії 1961, стор. 66-69. Але уряд ЗУНР на ці пертрактації не погодився, а полк. Є. Коновалець їх стопедував.

³² «Вісті», орган військово-політичної думки. Мюнхен, 1967 р., ч. 124, стор. 5.

³³ Ст. Шах: «Роман Шухевич — символ незламности». Мюнхен, 1966 р.

³⁴ Див. про цю сцену в книжці Йоахіма Фернау (Fernau) п. н. „Die Geschichte der Griechen“. Rosen für Apoll. Berlin-Grünwald, 1963, стор. 300.

³⁵ Про знайомство полк. Є. Коновальця з Р. Шухевичем і про пізнішу їх обох підпільну працю в рамках Організації Українських Націоналістів подав я дещо докладніше у вище згаданому спогаді «Роман Шухевич — символ незламности» (на стор. 40-51).

³⁶ «Український Самостійник», Мюнхен 1956, ч. 10 з 4 березня 1956.

³⁷ Дружина сл. пам. полк. Євгена Коновальця, Ольга, живе по смерті чоловіка і самотнього сина, бл. пам. інж. Юрка, що помер у розквіті віку 19 грудня 1958 р. у Римі, вповні осамітнена на еміграції, переживаючи зі стоїчною рівновагою свою подружню й материнську трагедію.

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

Час, в якому проводив свої гімназійні часи і студентські роки Євген Коновалець, був багатий на різні події в українському суспільному й політичному житті. Це був час, коли український народ переходив процес спаяння, коли з «рутенців», «русинів», «малоросів», «хохлів» — творилась велика українська нація і поволі, але все більше й більше виразно зроджувався в уяві тодішнього українця образ самостійної і соборної української держави. Хоч кличі самостійности так під австрійською, як і під російською займанщиною не були ще загальносприйнятливі для пересічного українця й нашого суспільного діяча — то серед середньошкільної і студентської молоді вони стають раз-у-раз популярніші, щоб уже вкоротці стати ціллю змагань свідомої частини нації.

Український національний рух, хоч і не був новістю, стає до виразної боротьби за ясно скристалізовані самостійницькі цілі в студентські роки Є. Коновальця. В цих кількох роках (1911-1914) його світогляд майже цілковито зформувався; у вирі загальноукраїнських і студентських подій кристалізувались також його провідницькі якості.

Вже в цих роках Євген Коновалець вмів ясно розрізнити більш і менш важливі справи для нації як цілоти і для Галичини, як її частини. Він знав, що треба було насамперед просвітити неграмотні тисячі українського населення, яке б також розуміло і сприймало ідеї самостійности України, тому з самопосвятою поринав у працю «Просвіти». Він знав, що для здобуття держави і втримання її треба величезної кількості кадрів будівничих різних професій, різної кваліфікації. Знав, що ці кадри, душею й тілом українські, зможе підготувити українському народові український університет. Тому зі вступом на університетські студії він включається в активну боротьбу за український університет у Львові і за якийсь час її очолює. Він знав також, що для

будови держави потрібно не лише професійних сил, але і політично свідомих і грамотних політичних провідників, дипломатів, та що вести політичну боротьбу можуть лише політичні групи, тому він включився в Українську Національно-Демократичну Партію, найсильнішу тоді в Галичині, програма і цілі якої були в тодішньому часі найбільш сприйнятливі його духовому наставленню, хоч на тодішнє студентство вона мала менші впливи, ніж Українська Радикальна чи Соціал-Демократична Партії. Він знав, що без віри в Бога, без релігійности, що дає людині духову силу і ставить основи морально-етичні у співвідношенні між одиницями, не може бути духового розвитку даного народу. Тому Євген Коновалець стояв осторонь тих діячів, що провадили антицерковні виступи.

Життя молодого Є. Коновальця позначалось скромністю назовні і великими вимогами до себе самого на всіх ділянках, де він виявляв свою діяльність. Всюди він намагався виконати взятий на себе обов'язок якнайкраще, немов би від цього залежала доля всього народу.

В нашій новітній історії так склалося, що українське студентство відіграло в визвольному русі чи не першорядну роль. Воно захоплювалося новими ідеями, які часом з насміхом сприймало старше громадянство, воно започатковувало працю іншого характеру, здобувало свої права не лише пером і знанням, але, коли було потрібно, також і боротьбою за права свого народу.

Добу в українській історії, на тлі якої виростав Євген Коновалець, можна сміло назвати в Галичині добою студентського підйому. Ідеї, які згодом ставали всенациональними, в своєму зародку були насамперед студентськими ідеями. І якраз в це студентське життя включився Євген Коновалець, вибившись в дуже короткому часі на одного з його провідників.

Він передусім був сильною індивідуальністю, з великою вірою в правильність виконуваного, тому не захоплювався хвилими настроями, не переходив з одного табору до іншого, як це траплялося з його ровесниками.

Не кожному в двадцять років життя доводилось стільки працювати, скільки працював Є. Коновалець. І якраз з гуртків середньошкільників, зі студентської діяльності, де розпочав свій старт молодий зашкільський юнак, він дійшов до найвищих щаблів у житті нації.

Будучи ще учнем гімназії, Є. Коновалець цікавиться українським суспільним і політичним життям та вже тоді належить до тайних студентських гуртків.

«Вже в гімназії, — писав Є. Коновалець¹, — належав я до тайного гімназійного кружка², якого завданням було підготовляти своїх членів до громадської й освітньої праці серед нашого народу по селах. Під імпульсом саме тих плеканих у цьому кружку ідей я... вже від 6-ої класи почав інтересуватися тими проблемами, які хвилювали тодішнє наше суспільство, зокрема виборчою реформою до

віденського парламенту й галицького сойму, й уже тоді, в міру моїх сил, в часі святочних і літніх ферій почав я інтересуватися своїм власним селом, заходити до вже існуючої читальні «Просвіти» та читати там реферати.

Однак ширшу діяльність почав я щойно після покінчення гімназії. Записавшись на правничий факультет, я на протязі двох перших років моїх університетських студій залишався на селі і тільки час-до-часу доїздив до Львова, що з уваги на близьку віддасть (18 км.), не справляло мені ніяких труднощів. Ці два роки посвятив я майже виключно на піднесення просвітнього і взагалі організаційного рівня як мого, так і довколишніх сіл. З приводу тої діяльності приходилося мені вже тоді мати різні труднощі, бо місцева жандармерія дуже скоро звернула на мене увагу та намагалася різними способами, а зокрема погрозами в бік батька, котрий як учитель був досить від влади залежний, перешкаджати й спинювати ту мою діяльність».

В роках від 1909 до 1912, після складення матури, Є. Коновалець поринає з головою у суспільну діяльність, в рідному і в довколишніх селах, даючи доповіді й організуючи «Просвіти» і «Соколи». Він виявляє великі організаторські здібності, прекрасно знаючи ментальність і психіку українського селянина, знає як до нього підійти та захопити українським рухом.

За своє поле діяльності в останніх роках гімназії і в перших студентських роках вибрав Є. Коновалець «Просвіту», бо вважав, що це на той час був єдиний спосіб дати масивові народу освіту рідною мовою й перебороти москвофільські впливи та збудити його національні почування.

Заснована в 1868 р. з ініціативи галицьких народовців «Просвіта» об'єднувала в своїх рядах передовий актив другої половини ХІХ-го століття. Товариство ставило своєю ціллю робити все те, «що могло б причинитися до пізнання народу, його побуту та історії³, ставши всеобіймаючою установою, при якій творились різні організації чи то молоді, як «Соколи» і «Січі», чи організації різного іншого характеру. До розвитку «Просвіт» і споріднених з ними організацій спричинились дуже багато національно свідомі студенти, зокрема ті, які стояли на плятформі народовецтва.

Така діяльність, яка була чи не найбільш потрібною для загалу галицького населення, захоплювала багатьох студентських діячів, а в тому і молодого Коновальця. Працюючи у «Просвіті» він був свідомий, що від львівського повіту залежить, чи Львів буде українським, чи ні. У своїй організаторській праці Є. Коновалець діставав допомогу всього провідного активу Львова, зокрема «Просвітнього кружка», що його головою протягом кількох передвоєнних років був Роман Дашкевич, який об'єднував здібних студентів, охочих їздити в неділі з рефератами по селах Львівщини. Реферати виголошувано в «Просвіті» або спеціально для «Соколів» чи «Січей». Велике враження серед тисяч наших селян львівського і суміжних повітів викликав реферат поета Василя Пачовського «Українська справа у майбутній війні»,

з яким однієї неділі в грудні 1912 р. виїхало на села понад сто студентів⁴, а звичайно кожної майже неділі на села виїздило зі Львова принайменше 30–40 студентів. При тому вони не лише несли національну свідомість для українського селянина, але й самі загартувалися ідейно за конкретною працею.

Протягом двох років молодий Коновалець оживив діяльність читальні «Просвіти», заклав кредитову кооперативу і sklep, організував будівання «Народного Дому», в якому приміщувалися всі народні установи села Зашкова.

За гімназійних років Коновалець був активним спортсменом, відомим зі своєї вправності в дуже популярній тоді грі в «кічку». Відчуваючи вже тоді, на 18 році життя, важливість організування молоді, він закладає в селі Зашкові гімнастично-пожежне товариство «Сокіл», яке постало в тому часі в містах і селах Галичини.

Свою підготовленість до організаційної праці, свою настирливість у виконванні повзятого зобов'язання Є. Коновалець дістав зокрема у проф. Івана Боберського, активного націонал-демократа і голови товариства «Сокіл», який мав на молодого учня великий вплив.

Є. Коновалець мав до цього свого вчителя велику пошану і саме йому чи не найперше міг завдячувати свою всесторонню підготовку до тих подій, які згодом висунули його на чоло Січових Стрільців, а після програми наших Визвольних Змагань на чоло УВО і ОУН.

Вийшовши з учительської і священничої родини, Коновалець-гімназист напевно переходив тяжку боротьбу в своєму нутрі. Коли тодішня молодь під впливом безбожництва і антиклерикалізму була захоплена соціалістичними кличами Драгоманова, Павлика, Франка, які були володарями думок серед тодішньої молоді — то Коновалець мусів довго боротись, можливо з самим собою, щоб вибрати правильний шлях, може шлях меншости, але який був би найкорисніший для його народу.

Його характер гартувався. Ібсенівські герої давали йому багато до думання. Вже тоді він шукав може ще в глибині своєї душі чогось нового, якихось нових шляхів для свого народу, які б доосновно перетворили народню ментальність, об'єднали народ в одну цілість, а насагу і енергію спрямували в одному напрямку. Зародки того великого майбутнього вже тоді починали жевріти не лише в глибині його душі, але й в його логічних розумуваннях.

Працьовитість молодого Коновальця, почуття обов'язку і відповідальність, а при тому скромність і безкорисність дуже скоро висунули його за студентських часів на вершини просвітнього і політичного життя Львова.

*

На український студентський рух в Галичині, в який включився Є. Коновалець, мали виразні впливи тодішні політичні партії, які хоч і різнились між собою своїми програмами відносно соціального питання, однак усі в основу своєї праці ставили національну автономію або постулять української незалежної держави.

Останні роки XIX-го століття і перші XX-го позначилися деякими розходженнями між старшою генерацією студентства (з якої вийшли Павлик, Трильовський, Франко) і молодшою. Старша генерація студентства рішуче виступила проти т. зв. формального націоналізму, проти державної форми існування окремої нації, проти віри, наголошуючи на раціоналізм у цих справах і роблячи ставку на суто соціальні справи та домагаючись відсепарування церкви від держави. Кінець XIX-го століття позначається конфліктом між молоддю і старшим громадянством, який дорівнював, а може й перевищував конфлікт «дітей» з «батьками» пізніших 1930-их років. В 1891 р., коли всі українські товариства Львова влаштували спільно тридцять років смерті Т. Шевченка, українське студентство відмовилось взяти участь в цих святкуваннях, закидаючи старшому українському громадянству опортунізм і угодовство.

Якраз в цьому часі до голосу прийшла нова, динамічна генерація українського студентства, на чолі якої вибилися такі визначні студентські, а згодом і громадські діячі, як Ю. Бачинський, автор книжки «Ukraina irredenta», Володимир Охримович, Євген Левицький, Вячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Олександр Колесса, Осип Партицький, Лев Лопатинський, Шахнович та інші. Разом з цим поколінням приходили в студентське, а також в суспільно-громадське життя нові ідеї, концепції, нові дерзання. Хоч багато зі студентських діячів були активними членами різних політичних напрямків, та всі вони виразно стояли на принципах незалежності України, від цих принципів не відступали, хоч і шукали різних шляхів, як дійти до своєї заповітної мети. Своїми ідеями і працею ця нова студентська генерація була новаторською в українському житті. Вона вдається наперед до студій різних суспільних і політичних рухів тодішньої Європи. В її рядах зроджується ідея «економічного націоналізму», яку обосновував В. Будзиновський, і ідея «політичного націоналізму», яку пропагував Євген Левицький.

Праця українського студентства Галичини набирає тепер конкретнішого змісту: на ці роки припадає боротьба за український університет у Львові, яка не вгаває аж до вибуху першої світової війни і в яку вже вкоротці енергійно поринає молодий Коновалець.

«Студентська молодь тоді, — пише про попереднє десятиріччя О. Назарук, — електризувала цілу суспільність, як ніколи перед тим і видала більшу масу енер-

гії ніж у всіх попередніх періодах разом. Велика експансія збірної енергії в тому періоді відсвіжувала атмосферу серед цілої суспільности і причинювалася до підйому її свідомости у найтемніших масах»⁵.

Ці роки позначаються бурхливими поривами студентської молоді, поривами повними революційної самопосягати і романтики боротьби. Боротьба за українські високі школи охоплює наше студентство всієї соборної України. Постійні арешти в Києві, Одесі, Харкові, Львові, Відні, гучні процеси, голодівки, тюрми і заслання відкривають нову бурхливу сторінку в житті української академічної молоді.

Духова пов'язаність студентства з різних земель скріплює соборницькі загальноукраїнські вузли спільности чину і мети. Ідеї М. Міхновського і його клич самостійної України став кличем усієї студентської молоді під обидвома окупаціями — російською і австро-угорською від самого початку ХХ-го століття.

Нове століття в житті студентства з-під обидвох займанщин позначилось двома головними моментами: розпрацюванням, поширенням і закріпленням ідеї самостійности України і боротьбою за український університет у Львові та за українські катедри в університетах Києва, Харкова і Одеси.

Після сецесії 1901 з львівського університету боротьба за український університет і дальше продовжується, набираючи своєї кульмінаційної точки в 1907 р. В своєму запалі й революційному піднесенні студенти влаштували 23 січня бурхливе віче в будинку університету, у висліді якого зруйновано університетську авлю, після чого стався арешт 116 студентів, які провели відому в цілій Європі голодівку.

Частина активу наддніпрянського студентства була примушена виїхати або до Львова або взагалі за кордон. У Львові опиняються сильні індивідуальности студентського життя — Микола Залізняк, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко та цілий ряд інших. Під їхнім впливом і при співучасті львівських студентських діячів скликано на липень 1909 р. I-ий Конгрес українського студентства у Львові, який через свою легальність зумів запевнити тяглість дальших студентських традицій⁶.

*

Є. Коновалець, склавши іспит зрілости в Українській Академічній Гімназії у Львові в червні 1909 р. і ставши студентом, бере участь в липні 1909 в I студентському українському Конгресі, що відбувся у Львові. Конгрес розглядав не лише суто студентські справи, але загальноукраїнські — під обидвома займанщинами. Коментатор цього з'їзду в київській «Раді» М. Лозинський до великого успіху й історичного значення цього з'їзду зарахував, що:

«У з'їзді взяли участь і вперше на прилюдному форумі виступали представники українського студентства з-під австрійської і російської займанщини. Цим з'їзд придбав загальнонаціональний український характер, став маніфестацією національної єдності українського народу по обох боках кордону»⁷.

У висліді нарад і резолюцій цього першого українського студентського Конгресу у Львові вже вкоротці, 25 жовтня 1909 р., постає централія українського студентства Австрії — Український Студентський Союз (УСС), який кермував студентським життям у межах, дозволених законами, тоді як КУМ⁸ керував працею нелегальною, більш революційного характеру. Український Студентський Союз очолив студентський діяч з Наддніпрянщини Микола Залізник, а в склад Управи входило також кілька емігрантів з-під Російської України⁹.

Потрясаючою як для нього, так і для всього студентства і громадянства, була кривава демонстрація 1 липня 1910 р. в приміщеннях львівського університету, в якій загинув від польської кулі молодий багатонадійний студент Адам Коцко. Ця демонстрація, яка зібрала кілька сот українського студентства і навіть середньошкільників, була найбільшою подією в мурах університету після сецесії 1901 року. Коли всякі мирні домагання не давали бажаних результатів, тоді студентство було примушене перейти до революційних методів боротьби, які довели до смерті А. Коцка, а згодом до гучного процесу 101, який тривав майже чотири місяці, від 10 лютого до липня 1911 р., коли було проголошено присуд.

Втіленням боротьби за університет стає Адам Коцко, який стає гідним прикладом для його товаришів і наступних поколінь.

«Біля нього (А. Коцка), — пише Стед, — збирається гурток студентів, що в кожній справі та в кожному напрямі йшов на перший вогонь. Він віддає академічному життю всю свою душу. 1906-ий рік і його «барикади» мають у своїх перших рядах бл. пам. Адама. Звідси Покійник виходить з раною в голові. Пізніше — демонстрації в університеті, виборча реформа, агітація за рільничі страйки, не одна «Січ» і читальня «Просвіти» має в ньому визначного основника і невтомного та повного посвяти працівника. З енергією та одушевленням працює на всіх ділянках тодішнього громадського життя. При цьому не забуває своїх фахових студій, складає перший правничий іспит після знаменитої підготовки»¹⁰.

Під кличем «Боротьбою здобудеш ти право своє!» боротьба за український університет далі продовжувалась, не зважаючи на те, що поляки у відповідь на цей клич відібрали і тих кілька українських катедр, які були у львівському університеті.

Після липневих подій 1910 р., під час яких гине А. Коцко, солідарність і національна спаяність українського студентства ще більше скріплюється. На вимогу університетських властей скласти зізнання — всі студенти відмовляються, внівши листа до університетської дисциплінарної комісії, в якому з'ясовується, що причиною студентських демонстрацій є те, що:

«1. власне університетські власті, які переводять дисциплінарне слідство, є тим чинником, який завжди виступав ворожо проти домагань українського народу в університетській справі; 2. що ті самі університетські власті є провокаторами і безпосередніми винувниками липневих подій; вкінці, 3. що дисциплінарне слідство ведеться крайньо тенденційно та з виразною цією репресією проти української молоді»¹¹.

У відповідь на перше, а згодом ще двократне відмовлення зізнань сенат провів строгі репресії проти студентів¹².

Події у львівському університеті, безперервні демонстрації, вбивство Потоцького, смерть А. Коцка — це були ті чинники, які національно кристалізували не лише студентство, але й загал української суспільності під обидвома окупаціями. Боротьба за університет чи українські катедри охоплює всі українські землі: Чернівці, Київ, Харків, Одеса, стають полем віч, демонстрацій, а в наслідку їх, зокрема на Наддніпрянщині, уживано нових репресій, арештів і заслань.

Після короткотривалої полегшії, спричиненої революцією 1905 р., вся студентська діяльність на Наддніпрянській Україні знову йде в підпілля. По десятиох роках діяльності, коли ставлено наголос на культурницькі справи, студентство Наддніпрянщини переходить еволюцію і уважає культурництво лише за засіб, за форму роботи, яка має довести до поглиблення змісту. Головний наголос в 1910-их роках студентство Наддніпрянщини ставить на політичну роботу, серед нього проходить боротьба в наскрізь толерантних формах за ідейну гегемонію над цілістю студентства.

Політична зрізничкованість і побудова Громад на принципі фракцій, які змагались за різні ідеї і програми, мала дуже позитивний вплив на виробленість студентства, його ментальність і приучування від молодости до національної солідарності й толерантності. В умовах нелегальщини, репресій і переслідувань праця набирала познач революційної романтики, і до неї включалось щораз більше студентства.

Львівські події зі смертю А. Коцка мали великий вплив на Наддніпрянщину, скріплювали соборницькі інтенції і пов'язаність двох частин українського народу. Найхарактеристичнішим відображенням того часу є лист студенток Київських Вищих Жіночих Курсів до українських студентів Львова:

«Славна смерть звитяга... Вона надає сили, збуджує кращі поривання. Ім'я Адама Коцка — гасло, що кличе нас до боротьби за кращу долю нашого народу... Привіт, товариші львівці, товариші Адама Коцка! Ваша героїчна боротьба за право українського університету і всього пригніченого українського народу — гарячий докір нашій сучасній байдужості, і цей докір зробить діло, розіб'є морок російського туману і знов надасть нам сили до нової боротьби!... Плачемо разом з матір'ю і родиною о наших незабутніх герої!.. Шана і слава дужим і завзятим!.. Українки Київських Вищих Жіночих Курсів»¹³.

В 1912 р. Коновалець, склавши свій перший правничий іспит і тим часом підготовивши на своє місце в рідному і довколишніх селах мо-

лодий актив для праці в «Соколах» і «Просвіті» — переїздить до Львова, де замешкує. У Львові Коновальця покликано стати головним секретарем філії «Просвіті» на Львівський повіт і її політичним секретарем. На цей рік припадає його активна участь у студентській секції Української Націонал-Демократичної Партії і взагалі в студентському житті.

Характеризуючи тодішнє політичне життя, Є. Коновалець писав:

...«Розглянувшись в тодішньому студентському житті, я рішився приступити до четвертої секції (націонал-демократичної). Рішаючою для мене була та обставина, що соціал-демократична програма моему світоглядю не підходила; програму радикальної партії вважав я взагалі абсурдною, бо на ділі від програми соціал-демократичної партії ріжнилася вона хіба тим, що на всі лади старалася лаяти наше священство, яке в той час у нашому національному відродженні грало величезну ролю, та ширила атеїзм, що знову, з уваги на виховні моменти, вважав я в тодішній нашій дійсності надзвичайно погубним. До безпартійних пристати я теж не хотів, бо вважав, що в ті часи така, з боку молодого покоління, нездекларованість є річчю шкідливою. Тому я рішився вступити до четвертої секції, бо визнавав, що тодішня Націонал-Демократична Партія несла на собі майже виключно тягар всієї національної роботи в Галичині»¹⁴.

Кілька років перед першою світовою війною події в українському житті висунули молодого Коновальця на передове місце не лише серед студентства, але й серед українського громадського і політичного життя взагалі.

«Полк. Євген Коновалець не з'явивсь в українській суспільності несподівано, — пише товариш Є. Коновальця по праці на студентському відтинку — Осип Навроцький, — його організаційний хист, політична зручність і військовий авторитет виявили себе в світлий спосіб у часі визвольних українських змагань, але він вступив в них не тільки з природними їх зародками в своїй індивідуальності, він мав уже за собою деякий досвід у житті, знання української суспільности і здібність концентруватися на найважливіших у даний момент справах»¹⁵.

Є. Коновальця виделегувано до Тіснішого «Народного Комітету», в якому тоді вирішувано всі найактуальніші питання української політики в Австрії. Участь в ТНК дала йому змогу не лише запізнатись з усіма нюансами українського політичного життя, але й рівночасно познайомитися з визначними українськими політиками, пізнати їхні кваліфікації та й, мабуть, зважувати питання, з якими політичними силами й кадрами ми тоді збиралися до будови самостійної України. Так Коновалець був у близьких відносинах зокрема з д-ром Костем Левицьким, д-ром Євгеном Олесницьким, д-ром Володимиром Охримовичем, д-ром Лонгіном Цегельським, д-ром Степаном Бараном, Василем Панейком, д-ром Теофілем Окуневським і багатьма іншими, які хоч згодом стояли на інших позиціях, як Є. Коновалець, то все ж таки і пізніше він згадував про них, як людей, які відіграли велику ролю у формуванні його політичного кредо.

Кваліфікації молодого Є. Коновальця-політика дуже скоро відкрили провідники націонал-демократичної студентської секції, бо навіть менше як після одного року його перебування у Львові вони вибрали його на заступника голови секції. На загальних Зборах IV-ої Секції (націонал-демократичної), які відбулись 11 грудня 1912 р., вибрано управу в такому складі: Володимир Пежанський — голова, Євген Коновалець — заступник, Юліян Чайківський — секретар, Іван Савицький — скарбник, Михайло Возняк і Юрій Полянський — члени. Троє з них були студентами права, а решта студенти філософії. Активність нової управи видно по тому, що вже на наступний день секція влаштувала доповідь студ. Баб'яка на тему: «Сучасна хвиля та українська академічна молодіж», в якій головний наголос поставлено на участь студентства в політичному житті і в боротьбі за університет, яка після смерті А. Коцька була децю притихла, а тепер знову починала з повною силою активізуватись¹⁶.

Друга половина 1912 р. позначається активізацією праці в Пласті, яка набирала щораз більше мілітарного характеру. В крутежі скомплікованих міжнародніх подій, коли балканські зударі викликали припущення австрійсько-російського військового конфлікту, утверджувалась як серед студентства, так і серед українського громадянства свідомість потреби української збройної сили, такої сили, яка б у випадку війни могла боротись за самостійність України.

Погляди на цю справу і оцінка поточних подій розбурхувала студентське життя, яке шукало нових ідей і нових концепцій. З найбільш революційними і новаторськими ідеями виступав тоді пластовий діяч і активний учасник студентського життя Іван Чмола, якого і можна уважати за батька української мілітарної модерної думки.

Туга за власною збройною рукою виростала в Галичині поволі.

Події, які розгравались на міжнародній політичній шахівниці, дали змогу і поштовх для студентства, менш заангажованого в політичних питаннях, випнути ідеї мілітарної підготовки українського народу. Обидві концепції — одна політично-дипломатична, друга мілітарно-бойова — були на часі і, як одна, так і друга, не заперечуючи себе взаємно, ставили перед обличчя народу виразно дві лінії, якими треба було йому йти. Обидві ці концепції, хоч і викликали часом бурхливі дискусії, включно з самообвинуваченням, були потрібні, бо в іншому разі на одному з відтинків нашої боротьби за державність була б залишилася порожнеча.

Для старшого громадянства ідея мілітарної підготовки до надходячих подій у перших початках не була сприйнятлива. Воно просто не вірило в можливість вибуху війни¹⁷, але з часом, під впливом міжнародніх подій і конфліктів, ця ідея закорінювалась і здобувала право громадянства серед української спільноти.

Останні місяці 1912 р. треба вважати за час, коли найпалкіше дискутовано питання майбутнього України, зокрема у випадку війни між Австрією і Росією. Численні збори студентства чи мішані — студентства і громадянства; були переповнені рефератами на актуальні теми.

Під впливом розворушення студентства і громадянства доповідями і пресою загал, зокрема активна академічна молодь, поділилася на два головні табори: одні з Іваном Чмолою на чолі і своїм органом «Відгуки» пропагували і змагались за військову підготову українського

30433

ВІДГУКИ

орган української молоді.

ЗМІСТ.

В ювілей смуту
А. Пилипко: Юр.
М. Вільшанко: Незділнене життя.
Керній: З негода Шевченківська.
 облога.
Л. Житийський: Приязнь до нашої
 психі.
Микола Козіцак: Мовсідість мови.
Рієтте Катис: Петро Кравоткін.
С. П.: Гляст.
Ів. Блаженний: Життя нашої молоді.
О. Степаненко: На тему військового
 озброєння.
 Дописи: Перекинься, З українським
 гминази — Стрий, Жіночий се-
 минар.
 З часописної молоді: Життя
 Хроїна. З приводу виступу в Сін-
 галечича — Стрільцям Говори-
 сть. — Військова наука в се-
 редній школах.

ц 3 4 Март 1912

Іван чмола,
 редактор «Відгуків», про-
 пагатор і організатор пер-
 ших українських відділів
 військового вишколу в
 Т-ві «Січ» і «Сокол» перед
 війною; полковник Січо-
 вих Стрільців; скартмастер
 Пластового Уладу і вій-
 ськовий вишкільник мо-
 лоді; співробітник Началь-
 ної і Крайової Команди
 УВО на ЗУЗ

народу до майбутніх подій, інші, яких речником був Ф. Федорців, уважали, що найпевнішим шляхом до осягнення волі України є пле-кання культурних цінностей. Речники цього погляду рекрутувались, зокрема, зі старшого студентства і мали переважні впливи в Управі Українського Студентського Союзу, яка навіть більшістю голосів 15 грудня 1912 р. прийняла резолюцію такого змісту:

«Може сповнитися незадовго мрія нації. В городі Льва стане українська святиня науки. Нашим сердечним бажанням приспішити цю хвилю, а обов'язком витворувати культурні цінності: Той шлях найпевніше заведе нас до «Вольної України»¹⁸.

У противагу цьому наставленню І. Чмола і «відгуківці» кидали виразні і недвозначні кличі, які мали перемінити обивательську вдачу пересічного громадянина на здібного лицаря, який готовий був би боротись зі зброєю в руках за визволення України. І. Чмола, якого треба уважати за найвидатнішу постать тодішнього студентського життя, обстоював «потребу підготовки національної самооборони шляхом закладання стрілецьких дружин та ширення самостійницьких кличів поміж народом, щоб у той спосіб надати ідеалові Самостійної України реальний зміст і бути приготованими на всякий випадок евентуальних міжнародних конфліктів»¹⁹.

«Відгуки» в своїх статтях гостро критикували рабську льояльність деяких нотаблів до Австрії, обивательську ментальність і наставлення до цілого ряду національних справ, відкликались до українських історичних традицій, які мали зворушити оспалість і незацікавленість українськими справами великої частини молоді.

«Лягаєш спати, встаєш рано... хай все ввижається як грізне мemento, як меч Дамокля, що нарід твій закований, безчещений, а ти його член! Ти раб! А коли падатимеш під навалом праці і конатимеш в життєвій борні, то так як жовнір вмираючий в полі бачить свій рідний кут і хату і найдорожчих, так тобі ввижається образ Вольного Народа.

Але того щастя і тієї розкоші не добудеш ні кар'єрою, ні льояльністю, ні опортунізмом, ані заслонюванням себе фразою-добуванням культурних цінностей, але працею і самопосвятою.

В ювілей Генія найкращий дарунок зложимо Йому, коли за молитву свою приймемо:

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать !...»

для Вольної і Самостійної України.

Це наша програма на нині, а стимулом тієї праці буде сильна віра у ясне Завтра»²⁰.

З такими кличами вступало українське студентство в 1913 рік. Хоч після появи першого числа «Відгуків», в лютім 1913 р., від нього відмежувався публічно Український Студентський Союз, опублікувавши окрему заяву в пресі, та все ж таки ідеї «відгуківців» здобували раз-у-раз більшу популярність, беручи перевагу над гаслами прихильників «культурних цінностей».

Посередині між цими двома напрямками стояло студентство націонал-демократичних переконань, до якого належав також Є. Коновалець. Цей гурт головний натиск ставив на політичну працю, працю в «Просвітах», і на дальшу боротьбу за український університет у Львові. Ве-

лика частина цього студентства, хоч в початках не брала активної участі у творенні стрілецьких частин, то вже вкоротці дуже активно включалась у цю справу.

Події йшли швидко, і настрої мінялися...

«Военна горячка росла, — писала О. Степанівна, — з неї піднялася оживлена, бойова акція, як серед молоді так і жіноцтва. В лютім появилися «Відгуки», орган войовничо настроєної молоді. Його ціль — ширення самостійницької ідеї, гуртування молоді в її ім'я, призадумання над способом її осягнення і над її формою»²¹.

В другому числі «Відгуків», яке появилось в березні 1913 р., І. Вихор (Чмола) перейшов в дальший наступ за перемогу військової ідеї. Він писав:

«Час протиставити опортунізму велику ідею, що домагається діла і жертв! Ех! З дужих грудей добивається жажда діла й сотворення сили для діла. Сила, пев-

Іван Боберський,
провідник січово-сокіль-
ського здвигу 29 червня
1914 р.

Д-р Кирило Триловський,
основник «Січей» 1900 р.
і перший голова «Січового
Союзу»

Инж. Василь Нагірний,
основник т-ва «Сокіл»
1894 р. і перший голова
«Сокола Батька»

ність себе і свідомість цілі. Бо не мир, але війна жде нас! А що сумніше і найболючіше — то те, що стрічаємо нехить а то й ворожість не чужих, а таки своїх рідних людей. Але на те оглядатись не сміємо, і це нас в роботі не спинить!

Нині творім мілітарну силу, готовість і рішучість духа.

Нині до зброї, а завтра у похід!»²².

Вже вкоротці під натиском міжнародніх подій і ідей, пропагованих «відгуківцями», створено у Львові спільний комітет, в якого склад входили представники старшого громадянства (націонал-демократи) — проф. І. Боберський, д-р Л. Цегельський, д-р С. Томашівський, проф. К. Малицька і від студентства — І. Чмола, Р. Дашкевич, М. Балицький і С. Гайдучок. Цей Комітет розпрацював можливості організування військового товариства, яке мало носити назву «Українське Стрілецьке Товариство». Відбувши свої основуючі збори ще 12 грудня 1912 р., Комітет вніс двічі, раз в лютому, а пізніше в травні 1913 р. проект ста-

туту до австрійської влади, але обидва рази той статут був відкинений. Був так само відкинений статут представників радикальної і соціал-демократичної партій, що проектували творити «Товариство Українських Стрільців». Головним промотором цього проекту був Кирило Трильовський, голова Українського Січового Союзу. Щойно після того, коли д-р К. Трильовський вніс новий варіант статуту, згідно з яким стрілецькі товариства не будуть творити ані окремої централі, ані союзу, а будуть лише окремими самостійними товариства-

Воля або смерть!
— монограма початкових букв цього клича була членською відзнакою в 93 відділах «Січових Стрільців I і II»

Відділ Т-ва «Січові Стрільці» в Бориславі з кошовим інж. Пилипом Левицьким посередині

ми, тоді той статут затверджено. Перші Загальні Збори відбулися 18 березня 1913 р., і на них вибрано головою д-ра В. Старосольського, соціал-демократа, а пізніше, після вступу до нього студентського стрілецького гурту — його заступником, на місце Дм. Катамая, вибрано І. Чмолу. В січні 1914 р. створено ще одну стрілецьку групу, яка називалась «Січові Стрільці II». Ріжниця між двома групами була хіба та, що «Січові Стрільці I» уважали себе школою старшин, а «Січові Стрільці II», в яких організовано студентство і середньошкільну молодь (очолював їх Р. Дашкевич), уважали себе організацією рядовиків і революційним військом. Наприкінці 1913 р. (27 грудня) створився

також Стрілецький Курінь Сокола-Батька, який очолював Сень Горук, і з рядів якого вийшло згодом багато старшин.

Переборюючи багато труднощів і переборюючи їх протягом всього часу свого існування, військові частини, навколо яких бували і пристрасні дискусії, були потребою хвилини, і хоч в 1913 р. децю була притихла воєнна гарячка, то за почином, передусім, студентства Січові Стрільці відбували свої вправи, переходили вишкіл, здобуваючи фізичний і духовий гарт і готуючись до великих подій²³.

Передове студентство було охоплене стрілецьким рухом, а ідейні надхненники бачили правоту своїх новаторських концепцій. Вони не задовольнялись досягненнями. Зі Львова їхні ідеї поширювались по всій Галичині, здобуваючи чим далі більше прихильників.

Рівночасно з цим ішла звичайна студентська робота, яка може не була такою захоплюючою, але яка вимагала не менше праці і зусиль. І якраз у таку роботу був всеціло заглиблений Є. Коновалець. В 1913 р. на місце М. Пежанського він очолив IV-ту Секцію Студентського Союзу, яка охоплювала студентів націонал-демократів.

«Він очолював IV-ту секцію націонал-демократичної партії та був її визначним провідником, — пише про Є. Коновальця Юліян Каменецький, — належав до КУМ-у, який, мабуть, також очолював, та відігравав провідну роль в Українському Студентському Союзі. В студентському житті вибивався в тому часі як його провідник, хоч були в тому часі такі визначні індивідуальності як Роман Дашкевич, Іван Чмола, Осип Когут, Володимир Котецький та багато інших.

На всіх вічах, які були скликувані КУМ-ом, головним бесідником був Є. Коновалець. Поривав слухачів не так чаром слова, як більше розумовою аргументацією і знанням справи. Тому ніколи не було спротиву на порушені ним проблеми. Пригадую віче, скликане в справі демонстрації проти галицьких і чеських москвофілів у Львові весною 1914 р. Говорив на ньому Є. Коновалець. Змалював перше на історичнім тлі завдання і цілі москвофільського руху, шкоди його для українців як нації і у висліді візвав до участі в масовій демонстрації проти з'їзду москвофілів на українській землі. В демонстрації взяло участь понад 800 студентів. Від двірця до центру міста маршували чвірками та співали революційні і національні пісні, в готелі, напроти пам'ятника Міцкевича, де відбувався з'їзд, вибили камінням вікна та вигукували протимосковські кличі. Звичайна і кінна поліція вмаршувала тоді з шаблями і почала розганяти демонстрантів. Багато було легше і тяжче ранених, а біля 20-ти студентів арештовано. Ранених студенти забрали до Академічного Дому, щоб не попали також в руки поліції.

Але успіх був повний. Про демонстрацію заговорила львівська і віденська преса, а львівські події відбулись також в австрійському парламенті.

Є. Коновалець очолював також канцелярію повітової львівської «Просвіти». Я тоді працював в канцелярії т-ва «Відродження», яка межувала з «Просвітою». Часто зустрічався я з Є. Коновальцем, але за роботою не було часу на балачки. Знаю, що при філії «Просвіти» був організований зі студентів «Просвітний гурток», члени якого кожної неділі і свята роз'їздили по селах із популярно-науковими рефератами. Висилкою студентів керував і давав їм інструкції — Євген Коновалець.

Був членом «Академічної Громади». До «Січових Стрільців I і II» не належав, хоч признавав їхню доцільність. Більше цікавився політичними справами Націонал-Демократичної Партії, в якій підготовлявся відіграти поважнішу роль»²⁴.

Так само й Осип Навроцький, який в часі студентських років Є. Коновальця був головою Українського Студентського Союзу, згадуючи про нього, пише, що «Є. Коновалець був вродженим політиком», мав «політичний нерв» і тому за своїх студентських часів інтересувався і займався високо-політичною справою — українського університету»²⁵.

Подібно характеризує його студентські роки історик українського стрілецького руху д-р Степан Ріпецький, пишучи про Є. Коновальця:

«Як активний член Націонал-Демократичної Партії, провадив секретаріат тієї ж партії на Львівський повіт та з її рамени виступав на численних зборах і вічах, переважно у Львівському повіті. В останніх 2-3-ох роках до війни 1914 р. були актуальні такі політичні акції, в яких Коновалець брав активну участь: а) справа самостійного українського університету у Львові; б) справа нової виборчої реформи до союму у Львові; в) протимосквофільська акція»²⁶.

Про зацікавлення молодого Є. Коновальця політичними справами свідчать і численні нотатки в тодішній львівській пресі. Дуже часто він скликає довірочні наради націонал-демократичного студентства, зокрема, ця його діяльність посилюється після вибрання його головою IV-ої Секції УСС на місце В. Пежанського. Він бере участь у конференції, спільно з іншими представниками студентства, з митрополитом гр. А. Шептицьким; організує і втримує діловий зв'язок зі студентством націонал-демократичних поглядів всіх студентських осередків Австрії. Напередодні II-го Всеукраїнського Студентського Конгресу у Львові, в підготовці якого він бере активну участь як член З'їздової комісії Головної Ради УСС, він виголошує доповідь «Одно з важних завдань молодіжці під теперішню хвилю», в якій головний наголос ставить на посилення боротьби за український університет²⁷, як один з дуже важливих відтінків праці студентства.

В 1913 р. він кидає всі свої сили на боротьбу за український університет, виказуючи в цій праці багато ініціативи, послідовности і настирливости. Здається, в цьому часі Є. Коновалець очолює і КУМ, після відходу від нього довголітнього його голови Корнила Заклинського.

У своїй праці він спирається, передусім, на своїх політичних однодумців, націонал-демократів, а також і на Управу та Головній Раді Українського Студентського Союзу, членом якої на пост скарбника його вибрано вперше 15 грудня 1912 р., за головства Осипа Когута. Згодом, 2 листопада 1913 р., Є. Коновальця вибрано разом з С. Індишевським і І. Чмолою до Контрольної Комісії УСС, що вже було почесним постом і висловом великого довір'я до цих трьох визначних діячів студентського життя.

1913 рік треба уважати роком у житті Є. Коновальця, коли він дійшов до вершин у студентському житті, активізувавши університетське пи-

тання в повнім обсязі, мобілізуючи для цієї цілі студентство, інтелігенцію й громадянство не лише галицької України, але і Наддніпрянщини.

Захопившись візією існування українського університету у Львові, як святині української науки і культури, Є. Коновалець ініціює підписання спільної декларації представниками всіх студентських організацій і секцій — «За український університет». Підписання цієї декларації було спричинене зірванням переговорів українського представництва щодо університетської справи в встрійській Державній Раді, на форумі якої польська сторона домагалась, щоб українці погодились на безреченцеву обіцянку заснувати український університет в неозначеному місці. Такі домагання поляків, які за підтримкою австрійського уряду мали за ціль спинити українців в культурному розвитку, до глибини душі обурили українське організоване студентство, яке рішилось ще наполегливіше боротись за свої права.

«В цій так поважній хвилі — пишеться в студентській декларації — заявляємо торжественно, що ми і надалі стоятимемо з цілою рішучістю при домаганню цілого народу за заснування самостійного українського університету з осідком у Львові та що в стремлінні за здійснення цього домагання не спинять нас ніякі невдачі, а противно, кожний удар проти змагань нашого народу буде гартувати наші сили проти історичного противника... До цілої української суспільности звертається молодь з зазивом, щоби вона і на будуче берегла з усією рішучістю університетської справи, як нашого начального культурного домагання і щоби за здійснення його була готова кожною хвилі стати одною лавою. Бо лише дорогою спільною, пляново обдуманого акції молоді з цілим народом дійдемо до справдішнього заснування самостійного українського університету у Львові!»²⁸.

Справа українського університету широким відгомоном рознеслась і по різних університетах України й осередках українського студентського життя Росії. Всім ясно тоді було, що без власного університету, який би готував кадри для культурного життя нації і її державного будівництва, справа здійснення самостійности України може знову протягаться на довгі роки. Це відповідно оцінило українське студентство Наддніпрянщини, яке у заснуванні українського університету у Львові вбачало «бути чи не бути» українській нації взагалі.

«Увага України російської, — писало „Діло“, — далі напружена на справі заснування українського університету у Львові. Можна без переборщення сказати, що національно і політично свідомо Україна вп'ялила свій зір на справі, від рішення якої, може, залежати буде доля Сходу Європи»²⁹.

З різних університетських міст Росії напливали листи до Львова.

«Ми студенти-українці Військово-медичної Академії, — писало 10 студентів з Петербурґу, — увесь час пильно та з захопленням слідили за боротьбою українського парламентарного союзу у Відні за український університет у Львові... Висловлюємо надію, що вкінці, дякуючи боротьбі галицьких та буковинських українців, при моральній підмозі всіх українців постане наш університет у Львові. Нехай живе український університет у Львові!».

«Не відкладайте зброї в справі боротьби за нашу рідну школу, — писало 46 студентів з Одеси, — не зупиняйтесь доти, доки український люд не буде задоволе-

ний духово та політично. З цього боку кордону наші надії з благанням простягають до Вас руки».

«Од щирого серця бажаємо нашим послам, — писало 8 студенток Медичного Інституту з Петербургу, — щоби не падали духом в тяжкій боротьбі за відкриття власного огнища освіти; нехай не почувають себе самотніми в тій боротьбі, нехай знають, що з захопленням слідкуємо ми за всім, що діється в Галичині і що кожний їх успіх примушує радісно битися наші серця; нехай не спускають вони безсильно своїх крил в той мент, коли вже так близько бажана ціль, так близько здійснення . . .»³⁰.

Всі ці листи і багато інших та всі відгуки з Наддніпрянщини пильно простудйовував Є. Коновалець, якому довелось очолити боротьбу за святиню української науки, на яку були звернені очі всієї соборної України. Це скріплювало і додавало моральної підтримки, якої так потрібні кожному діячеві на суспільному відтинку і котра приходила в найбільш потрібний час.

Є. Коновалець уважав, що боротьба за університет — це першорядна справа, яку не можна занехати ані на одну хвилину, не зважаючи на те, що після кількадесятирічної, безрезультатної боротьби в деякого починали опускаться руки і зроджувалась безнадійність і апатія. Коновалець ще з більшою силою і ще з більшою енергією береться за реалізування цього великого діла.

Кілька місяців перед II-им Всеукраїнським Студентським Конгресом, 3 квітня 1913 р., Є. Коновалець виступає з рефератом «Стан університетської справи» на студентських зборах Львова, на яких І. Чмола виголосив другий реферат про потребу революційно-стрілецької організації. Ці дві справи якраз охоплювали весь зміст студентського життя в останніх роках перед першою світовою війною. Вони себе не заперечували, себе не виключали, а навпаки доповнювали, роблячи студентську діяльність багатогранною.

Останній, перед світовою війною, Всеукраїнський З'їзд Студентства, знову висунув Є. Коновальця в центр подій, яких він був активним організатором і учасником. Цей важливий з'їзд, який мав за ціль не лише розглянути ряд актуальних українських справ, але також відмітити 40-літній Ювілей діяльності І. Франка, стягнув на себе увагу всієї України, під обидвома займанщинами, а його висновки й резолюції стали напрямком для дальшої праці.

Підготовку цих величніх святкувань вела спеціальна З'їздова Комісія, до якої входив також Є. Коновалець³¹. У передз'їздовому заклику говорилось, щоби в часі цього з'їзду

«ми відвернулись на хвилину від сіроти дня, від дрібничковости, турбот і жалів і заспівали пісню — не в його честь (І. Франка, цього він не бажає), тільки в честь нашого відродження, поступу й розвою. По всій австрійській Україні нехай гомін іде, нехай цілий народ від великого до малого зверне свої очі на Того, що в добру і лиху годину загрівав нас до боротьби, що розширювала горизонти на ясний світ, що вчив нас любови, праці і посвяти, що лелівав в наших не раз зневірених серцях надію на зоряну будучину нації»³².

Цей З'їзд, який відбувся 2-4 липня 1913 р., був величним здвигом українського студентства і разом показом найкращих українських містецьких сил, які брали участь у ювілейних святкуваннях І. Франка. На самому з'їзді виголошено шість важливих доповідей: 1. «Українська молодь за останніх 40 літ» (Корнило Заклинський), 2. «Сучасне положення нації і наші завдання» (Д. Донцов), 3. «Молодь російської України, її завдання» (реферат з Наддніпрянщини був відчитаний О. В. Котецьким), 4. «Справа самостійного українського університету у Львові» (Є. Коновалець), 5. «Народне виховання і шкільництво» (В. Данилович), 6. «Участь молоді в просвітній і політичній праці». Вісью з'їзду, згідно з твердженням Миколи Голубця, був реферат Д. Донцова, в якому він кинув гасло відсепарування України від Росії, замінюючи думку про автономію України в межах Росії гаслом безоглядного «сепаратизму». Реферат Д. Донцова викликав бурю нападів на український рух зі сторони різних російських партій і органів. Д. Донцов у висліді своєї доповіді поставив такі резолюції, які були прийняті з'їздом і які мали дуже велике значення в дальшому українському політичному житті:

«1. З огляду на те, що ні українська політика російського уряду, ні українська політика російського лібералізму, зараженого імперіялістичними ідеями «великої Росії», ні соціальна структура царату, ні політичні інтереси російського міщанства взагалі, яке трактує Україну як свою колонію, ані заборчі пляни царату щодо Галичини не лишаять жадної надії на можливість нормального і спокійного розвою для нашої нації в межах Російської імперії, ба навіть і в Галичині; 2. З огляду на те, що розвиток Австрії в напрямі федерації вільних націй створює з неї природний центр політичної гравітації для цілої нації; 3. З огляду на те, що теперішня міжнародня ситуація, то є загострення міжнародніх, а спеціально австро-німецько-російських антагонізмів, якнайкраще сприяє полученню українського питання з питанням міжнародньої політики, вважаємо конечним боротися за програму політичного сепаратизму від Росії.

II. З'їзд українського студентства сподіється, що головним союзником у тій боротьбі буде щиро-демократична та справді поступова частина польського громадянства.

III. Акцією, що могла б служити наміченій меті, вважає З'їзд поборювання московських впливів в австрійській Україні й широку пропаганду політичного сепаратизму від Росії закордоном, як також мілітарне виховання молоді.

IV. Змагаючи до цієї мети, українська молодь не повинна спускати з ока питань біжучої політики, приймаючи активну участь в щоденній політичній боротьбі, як по цей, так і по той бік кордону»³³.

Ці програмові резолюції II-го Студентського З'їзду в загальноукраїнському масштабі сколихнули не лише все українство, але і наших ворогів і стали протягом дальших років нашої визвольної боротьби нашим гаслом. Хоч справа сепарації України від Росії не була новою справою, але, поставлена з різкістю і яскравою явністю саме на студентському форумі, вона дала новий зміст для дальших змагань, найчіткіший після гасла самостійної України, киненого М. Міхновським.

Як доповідь Д. Донцова, так і його резолюції були центром усієї програми з'їзду, поруч якої за своєю важливістю і актуальністю (доповіді про мілітаризацію на з'їзді не було, хоч ці справи підносили і їх обстоювали І. Чмола і Троян) треба вважати доповідь Є. Коновальця про дальшу боротьбу за український університет. Резолюції Є. Коновальця, самозрозуміло, були іншого характеру, вони охоплювали лише одну ділянку нашого змагу, якою була боротьба за університет. В них говориться:

«Українське студентство зібране на II. Всеукраїнським З'їзді:

1. Жадає від правительства, щоби в порозумінню з українською парламентарною репрезентацією безпovolочно полагодило справу заснування українського університету у Львові в формі цісарського розпорядження і рівночасно внесення законопроекту в цій справі.
2. Взиває українську парламентарну і соймову репрезентацію, щоби справу заснування самостійного українського університету у Львові взяла знову як перший і найважніший постулат української національної політики в найближчому часі.
3. Стверджує, що українська молодь не зрікається ніяких середників боротьби, які в даній хвилі могли би причинитися до здобуття самостійного українського університету у Львові.
4. Стверджує, що львівський університет Франца І. є утраквістичний і таким мусить остатися аж до введення в життя самостійного українського університету у Львові.
5. Взиває українську молодь до строгого перестерігання прав української мови на львівським університеті»³⁴.

На цьому Студентському З'їзді були заступлені всі студентські осередки, студентство підросійської України, українські вчені, політики, письменники. Доповіді на з'їзді виголошували самі представники студентства, які немов склали іспит політичної і національної зрілості перед своїми професорами, провідними діячами старшого громадянства. Студентство, яке перше в нашій новітній історії кинуло клич політичної самостійності України, практично тепер шукало шляхів, якими треба б до цієї цілі йти. І цими шляхами була: мілітарна підготовка всього населення до боротьби за українську державу, боротьба за український університет, який готував би національні кадри для держави, просвічення мас населення культурно і політично, щоби воно знало, хто воно і за що та як має змагатись.

Вийшовши морально і ідейно збудованим з II-го Всеукраїнського Студентського Конгресу, Є. Коновалець дальше брав активну участь у політичній праці, zarazом очолюючи і дальше боротьбу за український університет. Багато енергії вложив він в підготову народнього з'їзду Української Націонал-Демократичної Партії, який відбувся 25-26 грудня 1913 р. Цілий з'їзд, в якому активну участь брав також Є. Коновалець, обертавсь довкола справ університету, виборчої реформи до галицького сойму і автономії Галичини. Головним доповідачем на з'їзді був д-р К. Левицький, а на ньому виступав також основоположник Української Радикальної Партії, Іван Франко, який схвалив працю

націонал-демократів, які якраз тоді керували українською політикою. І. Франко, виразно накреслив ціль наших дальших змагань: автономія — це той мінімум, який можна в наявних обставинах досягнути. Ціль нашої праці і боротьби — самостійна Україна.

І якраз з цією виразною програмою, підбудовувачами і творцями якої протягом останніх десятиліть були студенти, українство вступало в новий рік, «рік грози і надій» — як його назвав М. Голубець — 1914 р. Цей рік великих надій для всього українського народу пройшов під знаком ювілейних святкувань 100-річчя з дня народин Тараса Шевченка. Величні святкування відбулись у Львові, а наддніпрянська Україна, з царською забороною, святкувала «німий ювілей», який знову приніс розрухи студентства по всіх високих школах, демонстрації, страйки, арешти і нові заслання...

9 березня 1914 р. на святкуваннях у Львові великий український парламентарист д-р Євген Олесницький промовляв:

«Не однаково доводиться всім українським землям стрічати велике свято епохи. Закована Україна й старовинний Київ наш стрічають ці великі роковини глухою мовчанкою... Наша побідна пісня мішається з брязкотом оков, наложених на український народ там, де родився і жив Кобзар, де стоїть його могила, куди наче до української Мекки, звернені очі й серце народу...»³⁵.

Дальшою найбільшою подією перед першою світовою війною був сокільсько-січовий здвиг 28 червня 1914 р., в якому взяло участь понад 12 тисяч організованих «соколів» і «січовиків».

В цей день загинув в Сараєві австрійський престолонаслідник Франц Фердинанд. В цей день починалась перша світова війна...

«У поході, вулицями Львова, не було стриму радості тисячів українського громадянства, яке обсіпало стрілецькі ряди квітами, а окликає «Хай живе українське військо», «Най жие зброя», «Слава українським крісам» — не було кінця»³⁶.

У всіх цих здвигах брав участь також молодий 23-річний Є. Коновалець. За ним залишились роки його юности і молодости, в яких він готувавсь бути політиком і українським дипломатом. Бурхливі події зробили його неперевершеним вояком, який дав українській нації й українському урядові знамениту армію — «Січових Стрільців», а згодом УВО і ОУН.

ЛІТЕРАТУРА І ПРИМІТКИ

¹ Євген Коновалець: «Зіставлення найважливіших подій із мого дотеперішнього життя й діяльності», рукопис, зберігається у «Фундації дослідів життя й діяльності Є. Коновальця» у Мюнхені.

² Про діяльність гуртків в Академічній гімназії у Львові, до одного з яких належав і Є. Коновалець, пише Степан Шах, у своїй книжці «Львів — місто моєї молодости», ч. II. «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія» (Мюнхен 1956, стор. 362). С. Шах пише, що серед гімназистів були в тому часі «тайні гуртки» — «клясові кружки» і загальношкільні традиційні «громади», які своєю традицією сягали 1860 років. «Дух в цих тайних кружках, — пише С. Шах — був за моїх часів патріотичний, національний, але з радикальною драгоманівською закраскою». Перед першою світовою війною ці таємні гуртки Академічної Гімназії мали свої нелегальні журнали «Життя», «Відгуки», «Вічний Революціонер».

³ Володимир Дорошенко: «Просвіта» — її заснування й праця», Філадельфія Па., ЗДА, 1959 р. Стор. 102.

⁴ Ген.-хор. д-р Дашкевич Роман: «Початки Українських Січових Стрільців». «Народня Воля» чч. 25-35, 1954 р. Скрантон, ЗДА.

⁵ З передмови Осипа Назарука до збірника Віденської «Січі», 1908 р.

⁶ Ненормальні обставини, в яких доводилось жити і працювати українському студентству перед першою світовою війною, довели до деякого помішання дат і назв різних студентських з'їздів. Дотепер є занотовано аж кілька «перших» всеукраїнських студентських з'їздів. Київський з'їзд в 1898 р. називає себе «першим з'їздом», згодом, десять років пізніше, знову в Києві відбувається з'їзд в 1908 р., який також називається «першим», як так само «першим» називає себе львівський конгрес в 1909 р., хоч О. Гермайзе називає цей з'їзд Другим всеукраїнським студентським з'їздом, а в цитованих ним резолюціях цього з'їзду говориться, що це був другий з'їзд; львівське «Діло» і київська «Рада» з 1909 р. пишуть про цей з'їзд, як «I. Конгрес українського студентства у Львові». Як бачимо, поняття «перший», у цих випадках, відносне.

⁷ М. Лозинський: «Після з'їзду української молодіжи», стаття III. «Рада», ч. 182, Київ, 13 серпня (26 серпня) 1909 р.

⁸ КУМ — таємний Комітет Української Молоді, заснований біля 1907 р. під головством М. Залізняка, що керував нелегальними акціями для скріплення боротьби за український університет у Львові.

⁹ Київська «Рада» ч. 250 з 5/18 листопада 1909 р. в своїй хроніці подає такий повний склад першої Ради (Управи) УСС: Микола Залізник — голова; Ф. Загора — товариш голови; Л. Марків, О. Курбас, С. Левицький, О. Левицький, О. Охримович, В. Левицький, В. Юринець, С. Даниловичівна, О. Черкавський і О. Калитовський — члени; І. Стефанович, В. Дорошенко, Б. Ставничий, Д. Басараб, М. Чайківський, Личковський — кандидати. Члени Контрольної Комісії: В. Питлик, Я. Кульчицький, Т. Водяний.

Очолення Українського Студентського Союзу М. Залізником, а також участь в ньому інших наддніпрянських діячів, зокрема В. Дорошенка, піднесли його не

лише формально, але й за змістом своєї праці до загальноукраїнської легальної студентської централі.

¹⁰ Стед: Адам Коцко. «Шлях молоді», журнал юнацтва ОУН, ч. 4. На чужині, 1947 року. Адамові Коцкові було 28 років, коли він загинув. Відомий він був зі своїх подорожей по Галичині і Наддніпрянщині. Бував навіть в Америці; повернувшись звідти, писав цікаві розповіді у львівських газетах.

¹¹ Після смерти А. Коцка день 1 липня проголошено в Галичині «Днем синьої квітки». В цей день розпродавано квіти синього кольору, а прихід призначувалося для хворих студентів.

¹² У висліді рішення сенату львівського університету одного студента викинено з університету назавжди, одного на два семестри, одного на один, 17 студентам (в тому чотирьом дівчатам) уділено строгу ректорську нагану з загрозою виключення, 31 студентам — деканську нагану, а 11 — деканське упізнання.

¹³ Авторкою листа була студентка В. Пушкар. Лист був спрямований до редакції «Діла», але нам не вдалося установити, чи він був у «Ділі» опублікований.

¹⁴ Цитоване вище «Зіставлення» Є. Коновальця.

¹⁵ Осип Навроцький: «Полковник Євген Коновалець, формування його індивідуальності в передісторії і в початках УВО», «Срібна Сурма», Збірник II, Вид. «Срібна Сурма», Торонто, стор. 166.

¹⁶ «Діло», ч. 238, Львів, 17 грудня 1912 р.

¹⁷ Осип Навроцький розповідає в своїй вище цитованій праці, що до першого зудару між мілітаристично наставленим студентством, групою «Відгуків» і «культурниками» дійшло наприкінці 1912 р. на зустрічі студентських діячів — Івана Чмола (з групою відгуківців), О. Навроцького, голови Українського Студентського Союзу, В. Пезанського, голови «Академічної Громади і IV-ої націонал-демократичної секції», В. Палієва, голови «Академічної Помочі» і В. Бандрівського, голови «Бандуриста» з представниками старшого громадянства д-ром В. Панейком, д-ром О. Назаруком, д-ром М. Лозинським, Я. Весоловським (члени редакції «Діла»), проф. Ст. Томашівським, д-ром В. Охримовичем і іншими. На цій зустрічі І. Чмола виступив з доповіддю про можливість вибуху війни і про потребу підготовки українців до творення власної військової сили. Його думки і тези з іронією і насміхом були відкинені представниками старшого громадянства, за винятком проф. С. Томашівського.

¹⁸ Олена Степанів: «Напередодні великих подій». Власні переживання і думки, 1912-1914», Львів, 1930. Видавнича Кооператива «Червона Калина». Стор. 45. Книжка О. Степанів, активного учасника студентського, а згодом стрілецького життя, є чи не найкращим спомином, в якому в безпосередній і щирій формі описуються події 1912-1914 рр.

¹⁹ Степан Ріпецький: «Українське Січове Стрілецтво» — визвольна ідея і збройний чин», Вид. «Червона Калина», Нью-Йорк, 1956 р., стор. 360. Автор цієї праці в кількох розділах докладно з'ясує, як дійшло до створення Українських Січових Стрільців, яке було ідеологічне підґрунтя до цього почину та яку роль відіграло українське студентство при цьому. Праця цитує багато матеріалів з тодішніх студентських видань, зокрема «Відгуків».

²⁰ І. Вихор (І. Чмола?): «На стрічу великим подіям», «Відгуки», Львів, лютий 1913 р., стор. 3-6. Цитується за працею С. Ріпецького «Українське Січове Стрілецтво», стор. 32.

²¹ Цитовані спомини О. Степанівної.

²² І. Вихор: «В передодні іспиту», «Відгуки» ч. 2, Львів, 1913 р.

²³ Про деталі творення Січових Стрільців і про багато закулісових справ, пов'язаних з цим, є в нас багата література і чимало споминів, важливіші з них — це цитовані спомини О. Степанівної, Р. Дашкевича, книжка С. Ріпецького, а також спомини С. Шухевича: «Видиш, брате мій», проф. І. Боберського, М. Голубця: «Рік грози і надій — 1914», О. Навроцького, О. Назарука, Н. Гірняка: «Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців», та інші.

²⁴ Лист проф. Юліана Каменецького з 12 грудня 1963 р.

²⁵ Лист сотн. Осипа Навроцького з 31 жовтня 1963 р.

²⁶ Лист д-ра Степана Ріпецького з 3 жовтня 1963 р.

²⁷ «Діло», ч. 97 з 5 травня 1913 р., ч. 120 з 31 травня 1913 р., ч. 121 з 2 червня 1913 р., ч. 157 з 18 липня 1913 р.

²⁸ «Діло» ч. 26, Львів, 4 лютого 1913 р. Цей заклик підписали такі представники студентських організацій: Осип Когут, Юрко Полянський, Ольга Гамораківна, Олена Степанівна, Антін Жила, Гриць Ничка, Володимир Котецький, Володимир Мельник, Володимир Пежанський, Євген Коновалець, Дем'ян Попович, Юліан Чайківський, Федь Федорців, Федь Гула, Павло Лещій, Володимир Целевич, Володимир Білосор, Лев Ганкевич, Володимир Бандрівський, Дмитро Бурко, Антін Зелений, Василь Косаревич.

²⁹ і ³⁰ «Діло», ч. 32, Львів, 11 лютого 1913 р.

³¹ До З'їздової Комісії входили, крім Є. Коновальця, також такі визначні студентські діячі: М. Балицький, М. Бараник, М. Гамораківна, П. Дідушок, М. Желехівський, А. Жила, І. Индишевський, В. Котецький, (голова Українського Студентського Союзу), І. Моравський, С. Никифоряк, Ю. Охримович, О. Степанівна, М. Струтинський і Ф. Федорців.

³² «З'їзд українського студентства», «Діло», ч. 128, Львів, 11 червня 1913 р.

³³ Цитована книжка М. Голубця: «Рік грози і надій — 1914».

³⁴ «Шляхи», ч. 7. Львів, 15 липня 1913 р.

³⁶ Цитовані вище спомини ген. Р. Дашкевича: «Початки Українських Січових Стрільців».

У полум'ї збройних змагань

ПОЛКОВНИК ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ НА ТЛІ
УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

Було це близько шістдесят років тому. Буйна українська весна відкрила бульвари та майдани тисячолітнього Києва свіжою ніжною зеленню, з розлогих парків доносився запах квітів та ямину, цілі хмари білого, жовтого чи зеленого весняного пуху носилися в повітрі і рясно вкривали вулиці та майдани, надаючи цьому ясному весняному ранковій вигляд якогось містичного ритуального свята.

Численні кияни, що користаючи з гарної погоди проходжувалися в Володимирському саді чи дивилися на Дніпро з височини Купецького зібрання, з зацікавленням приглядалися найбільшому дніпровському пароплаву «Олександр II», який був пришвартований не при звичайній подільській пристані, а значно нижче, під самим Царським садом, і на якому йшла якась дивна метушня. Сотки людей прибували до нього на трамваях, на візниках чи просто приходили пішки й поспішали на пароплав, який жахливим ревом своїх могутніх сирен нагадував запізнілим, що він скоро відпливе. А на пароплаві, де вже зібралось якихсь 800 люда, де-не-де виступали з натовпу знайомі постаті київських українців, оточені ватагами молоді, переважно студентів.

Ось коло середньої щогли Микола Лисенко, вже зовсім сивий, випростав свою постать і уважно слухає видющого кобзаря Кучеренка, який артистично співає:

*«Ой, варився кисіль сорок вісім неділь,
Стій, милий, не вмирай, киселика дожидай...»*

Недалеко від нього окремо стоїть невеличкий, говірливий гурток театральних артистів, а біля них оточена ватагою безжурної студентської молоді, красуня, донька Михайла Старицького Людмила, яка

тішитися весною, молодістю та Дніпром і не знає, що прийде час, коли в тому самому золотOVERХОМУ Києві катівська куля перерве її многоцінне та бурхливе життя.

Ось з бакборду долітають вибухи веселого сміху. Це Олександр Кошиць у синьому однострої Духовної Академії, молодий і завше веселий, бавить молодь приказками та анекдотами, від яких присутні не раз беруться за боки. Але ця веселість не всім подобається, і Валерія О'Конор Вілінська відходить від молоді в напрямку старших, випроставши з незадоволеним виглядом свою струнку високу постать. Її ірландська кров протестує проти такої безмежної веселости в такий урочистий день, коли київська українська громада, чи, краще сказати, кияни-українці, зібралися майже in en masse, щоб відбутися першу масову прощу на могилу Тараса. Вона ділиться своїм обуренням з Софією Русовою, яка, вже зовсім сива, проходиться по чардаку з своїм сином одинаком — Юрком, який користується з okazji, щоб утекти від мами і сховатися поміж молоддю. Він ще зовсім зелений юнак, але чудово знає рідну мову (чим мало хто може похвалитися), а щодо жартів та байок, то він не вступить і самому Кошицю.

Над натовпом, який з захопленням слідкує за його майстерним веслуванням, високо підноситься голова його приятеля, величезного Цимбала, знаного усьому Києву за його гумористичними виступами на благодійних концертах. Тепер уже не пригадую собі, чи дійсно він мав артистичні здібності, а пам'ятаю тільки, що сама поява на сцені його величезної постаті з добродушно дитячою посмішкою, вже зразу викликала оплески та веселість глядачів. Поруч з ним тримається знаний член Старої Громади — Жебуньов — типовий інтелігент, обережний, делікатний і завше запнутий на всі гудзики, але його культура та освіта викликають повагу молоді і надають ще молодому українському рухові шляхетне забарвлення. Жебуньов не любить натовпу і відходить до величезного переднього комина пароплава, де на лавці вигідно розташувалася родина його приятелів — Чикаленків. Батько, Євген Харлампович, видавець єдиної, в той час, на всю Україну щоденної газети «Рада», відомий меценат, і три його сини, з яких два старші вписали кілька років пізніше свої імена на сторінки модерної української історії. Але Чикаленко (родина татарського походження) не є тільки меценатом, а й чинним діячем українського відродження. Він тонко знає українську мову, історію і побут і принагідно може показати такого гопака, який і не снівся фаховим українським танцюристам.

Вслід за Жебуньовим, довкола Чикаленків збирається потроху ще деяка кількість українських родин, в яких ще не перервалася, на користь Москви або Польщі, нитка української національної традиції: Ковалеви, Яновські, Косачі, Антоновичі і ще дехто. Їх дуже мало, та

Вид з Києва на Дніпро в революційні роки

вони є тим джерелом, яке за декілька місяців революції перетвориться в могутню ріку, а далі в народне море, яке залле своїми розбурханими хвилями всю розлогу Україну.

Але треба бути Вергілієм, або, принаймні, Котляревським, щоб правдиво описати всі постаті та типи тодішніх українських знаменитостей, а тому я ще тільки згадаю заїжджого гостя, якого доля випадково занесла в цей день до Києва, — львівського студента Ємця, невеликого, білявого, у великих окулярах і в чудернацькому австріяцькому плащі, хлопця, який був також центром загальної уваги.

Ось брати Іван і Прокіп Федорченки розмовляють з братами Щербаківськими, натурально, про археологію, яка тоді щойно увійшла в моду. Вадим Щербаківський оповідає про розкопи в садибі Трубецьких на старому місті, де знайдено масові гробовища побитих Ярославом Мудрим печенігів, і переконує Біляшевського, що під Десятинною церквою напевне лежить тіло останнього київського князя. Будучність показала, що він мав рацію, бо тіло, дійсно, знайшли в 1936 році, але тоді Біляшевський дивився на нього своїми дивними від хвороби очима, і було не знати, чи він згоден, чи ні з ним. Трохи далі знаменитий Олександр Мишуга з круглим, трохи набряклим обличчям, розмовляє по-італійськи з своїм улюбленим учнем Андрієм Чехівським. Не вважаючи на вже не абияку спеку, шия Мишуги закутана теплим шаликом. Це він

береже від дніпрового вітру своє горло, яке вже принесло йому мільйони. З другої групи, складеної, здебільшого, з жінок та дівчат, доноситься феноменальний голос Миколи Садовського. Поруч нього, в пишному старокозацькому строї випросталася оградна постать відомого всьому Києву козака Куцовола, полтавця, з надзвичайно типовим запорізьким обличчям, яке ніби зійшло з образу Репіна, і яке йому приносить не абиякий зиск. Він позує для малярів, і його частенько викликають, навіть до Петербургу. Інша групка молоді щільно оточила славного гусяра Войтиченка, прохаючи його щось заграти. Але він, самотній гусяр на Україні, рішуче відмовляється витягти з багато гаптованого щирим золотом чохла свої гусли, за якими він дивиться, як мати за хворою дитиною. Він обіцяє заграти в салоні пароплава, а тут, на дніпровському вітрі, він за мільйони не розкриє свій улюблений струмент.

Раптом на приборді сталася метушня і почулися оплески. Це молодь вітала сміливі еволюції Манасевича, власника єдиного тоді в Києві українського склепу, який на байдарці, яка була в Києві новинкою, крутився як качка довкола пароплава, не вважаючи на прудку течію, яка б знесла кожний інший човен, бо під київським берегом ні один не міг плисти вгору. Манасевич довго добивався права зробити фірму українською мовою, але все діставав відмову, бо в Києві того часу толеровано фірми на всіх мовах, окрім української. Тоді він самостійно замовив напис «Український фотографічний склад» і прибив його над своїм склепом на Прорізній вулиці (вулиця, яка прорізала вали, насипані Ярославом Мудрим). Коли ж з'явився поліцей і запитав, що це за мова, він пояснив, що це державна мова, тільки малограмотний маляр так перекрутив, що прийдеться переробити. Поліцей дістав пару карбованців «на горілку», і на тім справа закінчилася. Таким чином, Манасевич був єдиний на весь Київ купець, що пізніше не мусів перекладати назву своєї фірми на українську мову, згідно з розпорядженням Генерального Секретаріату внутрішніх справ Центральної Ради.

— Чуєш, шепотіли в натовпі, з зацікавленням прислухаючися до розмови галичанина, адже ж він не знає ні слова по-російськи.

Не знати по-російськи було в тодішньому Києві так само дивно, якби мати три руки чи дві голови, і натовп молоді все тісніше обступав рідкого гостя, який, до речі, не дуже то й знав по-українськи, бо говорив тим вишуканим «язичієм», яким послуговувалася тодішня галицька інтелігенція, коли справа йшла про високі матерії.

Українську мову, натурально, знала переважна більшість присутніх на пароплаві, бо то була рідна мова, але нею в ті часи послуговувалися насамперед для розмов з селянами і ці розмови не виходили за межі сільських інтересів. В цій ділянці майже всі тодішні «свідомі», як тоді

говорилося, українці вживали значно ліпшої, барвистої і суто української мови, ніж та, якою говорить сучасна українська інтелігенція, але, як тільки розмова виходила поза межі села, майже всі попадали на слизьке. Говорити про культурні речі українською мовою, було важко, як незвиклому, говорити чужою мовою, якої він знає лише початки, і, щоб подолати ці труднощі, треба було надлюдських зусиль. І це в той час, як на пароплаві зібралася сама сметанка київської української громади, щоб відбути спільну прощу на могилу Шевченка.

В Каневі на могилі Шевченка за царських часів

Натовп весело гомонів, але його голоси були раптом покриті могутнім ревом дніпровської сирени, колеса заплескали по воді, і пароплав відійшов від берега, відкриваючи все ширше захопленим глядачам безпорівнянну панораму старого Києва. Хоривиця, Щекавиця та Старе Місто осліплююче сяяли під гарячим промінням весняного сонця золотими банями незчисленних церков, а на Подолі славне запорізьке Братство, яке підносилося на середині розлогого майдану, ніби то інший корабель, відпливало все далі і далі, в міру того як пароплав відходив від берега. Раптом, всім, як вітром зняло шапки, несподівано запала глибока мовчанка, яку порушив могутній бас Миколи Садовського: *«Як умру...»*

... то поховайте» — підхопив, знаменитий на всю Україну, кришталевий тенор Влодка, а за ним тисячоголосий хор прочан і провожаючих на тлі славетної октави Лук'яненка, яку знавці порівнювали з ревом Ненаситця, і чудесна мелодія полилася з такою силою, що, як оповідали після, її було чути аж до пам'ятника св. Володимира. На пристані та набережній, оскільки було видно, всі, обслуга, рибалки, приїжджі селяни, як по команді, поскидали шапки, і навіть огрядний поліцай, що вартував на березі, витягнувся струнко і відсалютував по-військовому. Під цей величний спів сутонаціонального українського гімну, пароплав скрутив на приборд і вийшов на середину Дніпра.

В мої наміри не входить ні описувати велич нашого славного Дніпра, ні красу вкритих лісом берегів його, ні одчайдушну зручність «дубів» — далеких нащадків запорізьких чайок, які в'юнами крутилися довкола величезних плотів, спрямовуючи їх поміж закрутів та заток безпечно аж до козацького моря. Не буду також описувати той незабутній момент, коли пароплав привітав Могилу традиційним троїстим ревом сирени і коли всі мимоволі зняли шапки та брилі, і схилили голови, побачивши на обрії над кручею, поміж широкополих дніпровських ланів, високий білий хрест. Моїм завданням є лише зазнайомити сучасне громадянство, а насамперед молодь, з тими обставинами, на тлі яких відбулося згодом на протязі неповного року чудодійне відродження України і був положений наріжний камінь майбутньої української державности — IV Універсал.

Після дводенної чарівної подорожі по прозорих дніпрових хвилях прочани повернулися до Києва. На повороті вже більш як половина подорожників говорила, не соромлячися, по-українськи, але цей поступ не мав, провдоподібно, тривалих наслідків, бо, зійшовши з пароплава, жменька українців втопилася, як крапля в морі, в півмільйоновому населенні російсько-малоросійського Києва.

*

Міцно приборканий в другій половині XIX-го століття український національний рух, став після революції 1905 року потроху відживати, але він був такий слабенький, як віддих сплячої дитини, і здавалося, що найлегший поліційний вітрець зможе назавше перервати цей, ледве жевріючий огник національної традиції. Про самостійність тоді майже ніхто не думав, бо це було, наче дістати місяць з неба, а найскрайніші радикали не йшли далі, ніж українізація нижчої школи і заснування української преси. — «Стійте, — скажуть мені дехто з моїх сучасників, які не мають історичного підходу до політики — а брошура Миколи Міхновського „Самостійна Україна“?». Отже, панове, ця славетна брошура тільки потверджує те, що я кажу, бо в тодішньому політичному українському громадянстві вона не мала значного позитивного

відгуку, партійні організації кепкували з неї, вважаючи її цілком утопічною, а сам автор її продовжував свою фахову діяльність у державному суді, виголошуючи свої промови досить доброю російською мовою.

Головна біда цієї доби була та, що українці ще не мали загально засвоєного спільного національного імени. В Галичині вони ще часто називали себе руськими, або русинами, на Закарпатті руснаками, а на Наддніпрянщині раз-у-раз просто ніяк. Наддніпрянець, який гостро відчував свою відрубність від москалів, казав про себе: ми «тутешні», або ми «наші», на Полтавщині та Київщині були «козаки». Пригадую собі, як ми ще в 1912 р. співали з запалом у Львові з незабутнім Кирилом Трильовським: «Ми руські хлопи-радикали», або: «Гей-но вставайте руськіє люди», в той час як на Наддніпрянщині слово «руський» було тотожне слову «москаль», яке нарід вживав залюбки: «Пішов у москалі» — пішов до війська, «московка» — жінка некрута. Пригадую собі, як на мене здивовано подивилися львів'яни, як я сказав про одного галицького приятеля, що він пішов у москалі, бо він відбував військову службу. Від самого свого з'явлення в мові поняття «українець» стало предметом кепкування москалів і малоросів. Пригадую собі, як ілюстрацію, що в першому на Україні українському гімназійному органі «Відродження», який ми заклали в 1907 р. втрюх з Євгеном Нероновичем і Петром Чикаленком, передовиця Нероновича в першому числі починалася словами: «Українець, що це таке?», а далі автор передавав розмову з малоросом, який дивується цьому «новотворові». Я пригадав собі ці слова десять років пізніше, коли слово українець не викликало вже в Києві жадного здивування і коли, вже на посаді головного редактора «Вістей Центральної Ради», я дістав з Волині листа, писаного, звичайно, ярижкою, який починався так: «Прийшов до нас якийсь чоловік, який каже, що він українець. Що це таке? Ми його тим часом замкнули» . . . (цитую з пам'яті, але примірник є в моїх архівах). Отже, вже під час Центральної Ради слово українець було на селі ще не досить відоме і селянам треба було пояснювати, що це таке.

Політично-економічні обставини на початку століття також не сприяли піднесенню національного почуття. Над імперією повів дух лібералізму, функціонувала так-сяк Державна Дума, газети виходили без цензури, з'явилася нова політична література, і це супроводилося могутньою хвилею економічного розвитку. З'явилися в великому числі нечувані досі посади в ділянці освіти, кооперації, агрономії, будування, фінансів, адміністрації тощо, і наші хуторяни квапилися якнайскорше скінчити курс і летіти стрімголов до Росії, Сибіру, Кавказу, чи Середньої Азії, де посади оплачувалися значно вище, ніж на Україні. Але й ті, що залишалися на Батьківщині, топилися в російськiм морі, бо ро-

Микола Міхновський
основоположник і перший ідеолог
українського націоналізму,
загинув у Києві 3 травня 1924 року

сіяни, які працювали по неросійських землях, діставали ще від часів Олександра II секретний і дуже значний додаток до платні «за обрусение края». Отже, росіяни масово валили на Україну. Цікаво відмітити, що цей додаток «за обрусение» діставали не тільки росіяни, а також лівобережці «сьогобочні», як їх тоді називали, що працювали на правому боці Дніпра, в так званому Генерал-Губернаторстві, яке охоплювало Київщину, Поділля та Волинь і було останнім слідом колишнього панування Польщі.

Коли українець хотів зробити добру кар'єру, то мусів сховати до кишені свій націоналізм, бо «малоросійські симпатії» одразу робили його підозримим. Отже, охочі входили до загальноросійських потужних політичних організацій, а наші організації животіли і поширювалися дуже помалу, а особливо тому, що треба було діяти помацки, щоб не натрапити на провокаторів, яких, як це виявилось після революції, не бракувало.

Не треба думати що — як у цьому переконані чужинці — кожного підозрілого або й зловленого на гарячому, зараз же пакували до вагона і відправляли з жандармами на Сибір. Це вже були старі часи, а в наші, адміністрація назагал вживала гострих репресій тільки щодо професійних революціонерів, а не професійні, навіть у випадку досить тяж-

ких провін (таємні друкарні, розповсюдження проклямацій, мітинги, демонстрації тощо), відбували адміністративно кілька місяців в'язниці, а потім або випускалося їх на волю, або, в найгіршому випадку, висилано на деякий час до Росії чи на Кавказ, де вони могли робити, що хотіли. Деякі легко діставали урядовий дозвіл виїхати закордон, де вже перетворювалися в професійних революціонерів.

Отже, щоб не викликати суперечок, я наведу тільки свій власний досвід: в лютому 1914 р. був у Києві утворений міжстудентський Комітет для революційних обходів 100-ліття народження Шевченка, в якому я був делегатом від Політехніки. Комітет, який вже зорганізував демонстрації, був заарештований на останньому засіданні і ув'язнений. Хоча демонстрації відбулися з такою силою, що адміністрація мусіла випустити на демонстрантів дончаків, і мали безсумнівно революційний характер, п'ятеро з нас: Є. Крем'янська, П. Котов, вірменин Баград, ще одна студентка Соня, прізвища якої я не пам'ятаю, і я, були випущені через місяць, а решта, які вже мали справи з поліцією, дістали 2-3 місяці в'язниці. При цьому цікаво відмітити: на допитах вияснилося — жандарми не мали жадного поняття про те, що я в минулих роках двічі був у Львові і в Празі і виступав на студентських з'їздах з гострими промовами проти царату.

Мушу сказати — *horribile dictu!* — що цей місяць перебування в сумнозвісній Лук'янівці є одним з найкращих спогадів мого життя. Перш за все, натурально, ми всі були героями, яких прославляв увесь Київ. У в'язниці ми вели жваве жартівливе листування з нашими дівчатами, яке передавали сторожі, могли мати, які хочемо, газети і книжки і діставали дуже смачний харч з сусіднього ресторану, без жадного обмеження кількості напоїв. А що ми сиділи по трое-четверо в камері, обіди в'язнів були досить бурхливі. Сторожі були ввічливі, бо їм частенько перепадала чарка, і вони надіялися на добрий «на чай», який натурально і діставали. Випускали на прохід щоденно лише на півгодини, а тому часу було багато, і там я написав велику гумористичну поему про наш арешт, яка мала не абиякий успіх і серед в'язнів, і в місті. Очевидно, що не всі в'язниці були такого ідилічного характеру, але й опи-сую тільки те, що сам зазнав.

Зрештою, ці бурхливі демонстрації, найдужчі, що їх будьколи зазнав Київ, були виявом не націоналізму, а загальнореволюційного настрою того часу, для якого кожний претекст був добрий*.

* Так, з нагоди смерті Толстого в 1910 р. відбулися теж демонстрації, а в додаток ще був проголошений студентський страйк на три місяці. Чому? Цього ніхто не міг пояснити, бо Толстого ніхто не зачіпав. Він утік уночі з хати, застудився і помер в дорозі. Страйк був проголошений в найбільшій аудиторії університету, в присутності якихсь 3 000 студентів, які всі голосували «за». Проти було тільки двоє, що викликало загальний сміх і свист, хоча я тепер бачу, що вони були одинокі, які думали логічно. Їм, очевидно, не дали говорити і вигнали з аудиторії.

Наші гучні Шевченківські демонстрації не мали майже жадного впливу на розвиток українського національного руху. Як ми повернулися з в'язниці до наших шкіл, то застали той самий сумний образ. На 5 000 студентів університету «Українська Громада» заледве нараховувала 150 членів, і то на папері, а в Політехніці, де я був довший час головою Громади, число її членів, на 3 000 студентів, було 50-60, а на збори приходило не більш двох десятків. Так було і по інших високих школах, а по середніх, окрім духовної семінарії, взагалі не було жадного українського руху. Високі школи були організовані в Інформаційне Бюро, по одному заступнику від кожної, а що я був майже беззмінно його членом, ці цифри були мені докладно відомі.

Ці Громади були, натурально, нелегальні і, поза мізерними членськими вкладками, не мали жадних коштів. Отже, коли виникло питання післати делегатів на ювілей Івана Франка до Львова, то обрали мене, очевидно, тому, що я лише один згодився їхати на власний кошт. У Львові я побачив з сумом, що я був однісіньким делегатом з Наддніпрянщини, бо інші міста взагалі нікого не післали.

Не вважаючи на таку мізерію, ми все ж таки не складали рук і на весні завжди робили так звані «масовки», себто мітинги, десь на Дніпрі або по околишніх лісах. Там збиралося від усіх шкіл 200-300 студентів, говорилися промови, пропаговано політичні партії. Там я заприятливівся з Зеровим та Гермайзе. Не вважаючи на нашу молодість і безсумнівний патріотизм, ці маніфестації відбувалися досить мляво, бо багато учасників боялися поліції і старалися якнайскорше скінчити і приступити до «майовки», себто спільного обіду на траві.

Цей сумний стан речей був за час мого перебування в Політехніці майже сталим, і виглядів на поліпшення не було. Лише з 1905 року серед українського свідомого громадянства стало помічатися деяке пожвавлення. З'явилися органи друку: «Рада», «Наша Хата», «Огні» в Києві, а також інші по деяких інших містах. В той час, як російська преса в тому ж Києві платила своїм співробітникам міністерську платню, в українській пресі треба було писати задарма, а іноді, ще доплачувати. Тому здібні українські журналісти переходили часто до російської преси, де легко робили собі і славу і маєтки. Так Дорошевич, Аверченко, Теффі, брати Яблоновські, Чаговець, Савенко і багато інших, стали «славою» російської преси, а одночасно, майже без винятку, «україножерами». «Киевская Мысль» мала власних кореспондентів по всіх більших містах імперії і майже по всіх столицях Європи, а коли я, їдучи до Праги на Сокільський Здвиг, зайшов до «Ради» і запропонував писати дописи, натурально, безкоштовно, то редактор подивився на мене згори, відвернувся і сказав набік: «Це нас не цікавить». В таких обставинах, українці, навіть найбільш націоналістично наставлені, не

могли обійтися без російської преси, якщо хотіли знати, що робиться в світі.

Зате в ділянці мистецтва український рух став, безсумнівно, робити поступ. Потворилися українські хори, відбувалися українські концерти, був заснований «Український Клюб» (знов «український» в Києві), великий поступ зробив український театр, який рішуче розірвав з «ковбасою та чаркою» і вийшов на широкий шлях. Поза відомими драмами Старицького та Карпенка-Карого з'явилися нові п'єси Винниченка, Васильченка, Черкасенка, а також переклади з Шекспіра, Мольєра, Ібсена, Гамсуна та інших, які тоді володіли симпатіями публіки. Лисенко написав нові опери, які виставляв той же театр Садовського. До старіючих корифеїв Заньковецької та братів Тобілевичів додалися нові сили, які володіли серцями молоді і примушували її потроху переходити на українську мову. Натомість загал виявляв щодо української мови небуденну інерцію, і в українських театрах майже вся зала уперто говорила по-російськи. Це було, почасти, наслідком кпин російської преси, яка, не сміючи тим часом одверто виступати проти українців, щоб не втратити плащика лібералізму, висміювала, що могла, і А. Яблоновський писав в дуже розповсюдженій на Україні «Киевской Мысли», що український Гамлет має говорити:

«Бути, чи не бути? — ось де заковика». Навіть в клясичному «Запорожцеві за Дунаєм» всі співали по-українськи, а султан традиційно співав і говорив по-російськи.

Ми, тодішне юнацтво, потроху звикали до того, що Гамлет або Вільгельм Тель, говорять по-українськи, а старшим змосковценим громадянам, певне, було дуже тяжко звикнути, що ці високі особи говорять мовою, яку вони досі звикли чути лише від селян та обслуги. Так, певне, було і на початках ренесансу, коли Данте і Петрарка зачали писати високо-культурні твори народньою мовою.

Рівнобіжно з театром український рух поступав і на музичному ґрунті. Українські концерти ввійшли в моду і збирали повну залю. Ледве животіючі перед тим українські народні хори вийшли на широкий шлях, з'явилися декілька давно забутих кобзарів, а Шевченківські свята, які були відновлені після заборони Валуєва, мало-по-малу перетворювалися в величезні народні маніфестації, які збирали еліту київської української інтелігенції. Лисенко особисто диригував хором, співали Мишуга, Цесевич, Внуковський, Воронеж, Федорець (все оперові співаки), а Заньковецька, Федорець, брати Тобілевичі, Дорошенкова та Садовський викликали деклямаціями зітхання та сльози присутніх.

Коли Садовський шепотів, а не казав своїм феноменальним басом: «Б'ють пороги!» — то слухачам, дійсно, било в груди неначе молотом, а перед очима ставав як живий образ занедбаной Хортиці, колишньої колиски козацької слави. Одного разу я мав щастя почути, як Саксаган-

Перший Український Національний Хор у Києві

ський, Садовський та Карпенко-Карий співали втрійку: «Ой, за цвіла червона калина». Після того мені довелося чути багато найславніших світових артистів, але я навіть не пам'ятаю, що вони співали, тоді як ця проста народня пісня так врізалася мені, тоді ще неповнолітньому хлопцеві, в пам'ять, що як зараз бачу мов живі постаті славних братів, в пишних козацьких жупанах, які сиділи при столі з правого боку сцени Лук'янівського Народнього Дому, де звичайно відбувалися Шевченківські свята.

Цей рух потроху розпросторився й на село, де його вогнищем були, головно, школи, попівські та поміщицькі садиби. Студенти, які приїздили на вакації, привозили з собою хвилю дерусифікації і культурницької праці. Вони влаштовували хори, вечерниці, читання, а інколи й театральні вистави в спеціально пристосованих до того величезних клунях, де збиралося іноді населення з декількох сіл. Відновлялися потроху народні свята, які вже почали були занепадати: свято Юра, Зажинки, Обжинки, Коляда, а особливо свято Івана Купала, яке знову стало улюбленим святом сільської молоді, без різниці клясів, і справ-

лялося згідно з тисячолітнім ритуалом. По селах з'явилися деякі українські книжки; жінки і дівчата плакали над Катериною, а школярі залюбки вчили «Байки» Глібова, «Співомовки» Руданського, а подекуди й «Енеїду». Саме бо ця Енеїда, позичена місцевим учителем, відкрила очі мені, ще малому хлопцеві, на український світ.

Але все це, як уже було сказано, не мало політичного характеру. Правда, по високих школах уже й тоді потворилися фракції українських революційних партій, звичайно, скалькованих з російських, але ці партії, які були ще в десять разів слабші за Громади і, збудовані на соціалістичній платформі, не ставили окреслених національних домагань окрім неясної автономії, щодо якої ніхто не мав певної програми. Нема що й казати, що з такими силами ніхто й не наважувався мріяти про самостійність.

Тяжко сказати, як еволюціонувала би в дальшому справа організації українських сил, коли б на допомогу не прийшов цілком несподівано... російський уряд. Після славного Мармарош-Сиготського процесу, де виявилось, що російський уряд сипав грошики Дудикевичу і його угорусам, в Петербурзі догадалися, що можна сипнути й своїм «малоросам», і на Україні зачалася гостра боротьба поміж «мазепинцями» і «богданівцями». «Мазепинці» — це були ми, а «богданівці» — новостворений «Союз Русского Народа», програма якого була: «не было, нет і не будет».

На чолі цієї акції обмосковлення стали: народній учитель Храпаль, член Державної Думи від Київщини — Савенко і редактори газети «Киевлянин» Д. Піхно і В. Шульгин, всі українці з діда-прадіда, а Піхно, як тоді казали, з польського — колишній великий «хлопоман». Власне, завданням Союзу було пропагувати ідею величності російського народу, який нібито складається з трьох галузей (росіяни, українці й білоруси), а фактично воно звелось на боротьбу з «іногородцями», як офіційно звали всіх неросіян, а спеціально в Україні на боротьбу з українськими ідеями. «Союзники» диспонували великими коштами, які їм постачав III Відділ (Охранка).

Існував ще й інший антиукраїнський тактичний хід.

Славнозвісний почаївський чернець Виталій, який недавно помер в ЗДА митрополитом, заявив себе, як відомо, українцем, заложив українську друкарню і став вести російську пропаганду українською мовою. Це саме він підніс культ Берестечка, побудував там церкву на козацьких кістках і влаштував щорічні прощі в день побойовища, на які сходилися десятки тисяч людей. Натомість «союзники», не маючи досить культурних сил, обмежувалися висміюванням в газеті Піхна всього українського і публічно виставляли «мазепинців», як зрадників та провокаторів. Одночасно з цією кампанією поширилася в Росії антиукраїнська література, серед якої визначилася книжка

Щоголева (також українця) «Современное украинство». Ця книжка була просто доносом поліції на український рух, і цікаво відмітити, що автор її так добре вистудіював українське питання в Росії та в Австрії, що вона могла б служити дуже добрим підручником з історії, коли б не зловна тенденція, якою вона насичена. В той час вона служила тільки базою для адміністративних репресій проти української преси, а особливо «Просвіт».

Акція родить протиакцію і, замість того, щоб цілковито знищити, як вони думали, українську ідею, напасники підсилили її і дали українському рухові можливість загартуватися в дійсній, а не теоретичній боротьбі. З другого боку, акція «Союза Русского Народа» збудила теж і в російській ліберальній пресі Імперії зацікавлення долею України. Український Клуб в Державній Думі збільшився до 44 депутатів, з яких дехто на загальних засіданнях промовляв по-українськи. Російські партії, починаючи від дуже поміркованих кадетів, включили в свою програму народню школу в національній мові. Деяке розвинування симпатії тодішніх ліберальних кіл до України дозволило поширити діяльність ТУП-у — Товариства Українських Поступовців — до якого ми, молоді, не мали вступу і взагалі сміялися з того, що він «тупає» на місці. Але в цей час ТУП виявив не аби яку діяльність, а особливо в Державній Думі, де він мав великі зв'язки з партіями центру і лівиці, передусім серед недержавних народів.

Не можна також пройти мовчанкою діяльність української кооперації, яка розвивалася пишним цвітом і була фактично єдиною установою на Україні, де українці вели перед, бо вона мала безпосередні зв'язки з народними масами. Зрештою, вона одна встояла, коли воєнна хуртовина знищила всі українські організації і розпорочила ще слабенькі українські сили, бо вона переключилася на працю для війська.

*

Негайно після вибуху війни, вся українська преса і всі українські товариства були закриті, молодь змобілізовано, а старших віддано під догляд поліції, або, як М. Грушевського, вислано на Сибір. Всякі збори та концерти були заборонені і навіть Український Клуб в Києві був закритий і перетворений на шпиталь*.

* Розрухи, про які мало хто знає, і які вибухли у нас на Поліссі, були також поставлені Охраною на рахунок українців, хоча вони поставали без жадного політичного проводу. На вістку про мобілізацію молодь Північної Київщини, а в тому числі й мого рідного села Забуяння, де ще були живі спогади про гайдямаччину, замість того, щоб являтися, потворили ватаги і цілий тиждень блукали по лісах, живлячися по селах і розбиваючи, рідкі в цій околиці, панські маєтки. Заскочена військова влада не знала, що робити, але цей рух, який не мав про-

Коли ж граф Бобринський, нешлюбний нащадок «вражої матері», проголосив у львівській ратуші, тупнувши ногою: «Здесь русская земля», коли ми довідалися про таємну брошуру, видану Генеральним Штабом Південної Армії, очевидно, не без участі наших землячків-москвофілів, де була інструкція, як боротися з українством в Галичині й де перераховувалися всі інституції та особи, що їх треба знищити або, принаймні, ізолювати, то найбільш оптимістично настроєні повісили голови.

Дальші події показували лише, що наша справа зазнає щораз дошкульніших ударів: ось, через Київ проїхав в'язнем у гострій ізоляції митрополит Шептицький, ось з'явилися лави галицької інтелігенції, простуючи на Сибір, ось, газети принесли звістку, що полонені січовики мають бути розстрілювані, як зрадники, а в Києві з'явилися «трофеї», надіслані з фронту, як пересторога українцям. Ніколи не забуду почуття розпачу, яке мене охопило, коли я побачив на виставі «трофеїв» великий прапор «Сокола Батька», «постріляний, порубаний», під яким я ще пару років тому весело маршував поруч з незабутнім Гайдучком, начальником «Сокола Батька», співаючи:

Соколи, соколи, ставайте в ряди!

Здавалося, що вже кінець всьому, що царат знищить Галичину, як знищив Наддніпрянщину, і що від України не залишиться нічого іншого, як та «домовина, широка, глибока», і хто би сказав тоді, що пару років пізніше на старому князівському Софійському майдані в Києві пролунає в ясному зимовому повітрі:

«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною не від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.»

*

Революція прийшла несподівано, як приходить на Україні весна і, як весна, вона була убрана в весільні шати, які викликали захоплення всіх, за винятком, само собою, членів «Союза Русского Народа», поліції і жандармів. Після безконечної, безвиглядної війни, вона принесла виснаженим народам Російської Імперії найрожевіші надії.

Всі революції, без винятку, народжувалися в крові та бруді, щоб скінчитися зреченням від своїх принципів і перетворитися в якийсь нормальний режим. Ця зробила якраз навпаки: вона прийшла без насильства в чистоті довго очікуваної нареченої, щоб потім захлинутися в крові та бруді, але тоді ще ніхто цього не припустив.

воду, згас сам по собі. Хлопці розійшлися по містечках, де були вербунки і, зрештою, не дістали жадної кари, але «Союз Русского Народа», який дуже підніс голову, обвинувачував в усьому «Мазепинців». Називати себе українцем стало дуже небезпечно.

Само собою розуміється, що вибух революції не обійшовся без участі нашого брата, українця. Початок її, як відомо, був зроблений Волинським полком, який був укомплектований майже виключно, з українців і який вийшов до міста під команду Михайла Авдієнка, майбутнього члена Центральної Ради, і став роззброювати поліцію. За його прикладом пішов Семенівський полк, також переважно український, і режим повалився так, як валяться всі режими, починаючи від фараонів і кінчаючи Гітлером. Ріжниця була тільки в тому, що винятково обійшлося майже без пролиття крові.

Довге підготування революції і заздалегідня гльорифікація її досягнень зробили своє діло. Революцію всі зустріли, як початок правдивої золотої доби. Генерали поначіпляли червоні відзнаки, і київський губернатор Маклаков виходив на балькон свого палацу, щоб промовляти до натовпу, також ідилічно настроєного. Загальний настрій був такий, що навіть злочинці припинили на деякий час грабунки, нібито й злодії були раді давно очікуваній свободі.

Російські революційні партії, хоча були за війни розпорошені, все ж мали деякі кадри. Вони вийшли з підпілля і відразу стали керувати народнім рухом, а згодом і державою. За прикладом Москви і Петербургу по містах України потворилися Ради Робітничих, Селянських і Військових Депутатів, де перед вели російські політичні партії, які діставали директиви з Росії і самодержавно володіли Україною. Отже, лише в цей час українці вперше собі усвідомили слабкість своїх сил і брак належної організації. В Радах і в адміністрації вони топилися в російському морі, як соломинка, а на село, несвідоме і виснажене війною, не можна було тим часом спиратися.

Не зважаючи на це, українці зачали розвивати надмірно широку супроти їхніх фактичних сил працю: засновано українські гімназії, деякі народні школи перейшли на українську мову, кооперативні і земські публікації почали частково виходити по-українськи, і взагалі було зроблене все можливе, що не виходило поза межі мовної автономії. Бракувало тільки твердого політичного проводу, який був знайдений в Центральній Раді, а особливо в особі її голови проф. М. Грушевського.

Д. Дорошенко вважав днем заснування Української Центральної Ради 17 березня, але я думаю, що це було тільки уконституювання, бо пригадую собі ще до революції збори в садибі Чикаленка, де я бував, як заступник молоді, і де вже заложено підвалини майбутнього центру. Ближчі відомості про цей період є в моїх архівах. В кожному випадку Центральна Рада, хоча вже й заснована, не виявляла до повороту М. Грушевського з Сибіру майже жадної діяльності, і тільки з його приїздом ми відчули, що наша справа опинилася в твердих руках. Хоча між нами не бракувало людей освічених та високо-культурних, але

Професор Михайло Грушевський голова Центральної Ради в Києві 1917-1918 рр.
Президент Української Народньої Республіки 1918 р.

ні один з них не дорівнював М. Грушевському ні освітою, ні досвідом, а, головню, рішучістю. Він зразу стер з нас той інтелігентський порох ХІХ століття, який межував з толстовством, і прищепив нам принцип Дантона: сміливість, сміливість і ще раз сміливість, хоча наше становище було значно слабше, ніж становище Дантона і його товаришів. Тут треба признати, що, здається, перший раз в історії всі українці потягли за заповітом Мазепи «в один гуж» і сліпо пішли за Грушев-

Будинок
Педагогічного Музею,
де засідала
Українська Центральна
Рада

ським, а я, несподівано для самого себе, став одним з найближчих його співробітників.

Я не маю ні наміру, ні можливости подати в межах цього огляду бо-дай ширшого нарису історії Центральної Ради, а тому спинюся тільки на головних фактах, які, як дороговкази, відмічають її шлях до самостійности, а також побіжно постараюся спростувати легенди, які обсіли її акцію, як черепашки могутній корабель, потоплений хуртовиною і спочилий на дні моря.

Першим актом Грушевського було: знайти помешкання і здобути кошти. Помешкання було знайдене в будинку Педагогічного Музею, де містилася під той час Летунська школа, яка з нехиттю та погордою відступила нам один досить величенький покій, з якого ми зробили за-

лю засідань, і дві умивальні, де був улаштований Секретаріат. На умивальники ми поклали дошки для креслення, яких було багато, і це були столи. Хтось нам пожертвував стару російську машинку, бо українських машинок тоді ще в Києві не було, і машиністом став один галичанин, людина некористлива і щиро віддана справі. Шкодную, що забув його прізвище, бо ми всі називали його просто Василем.

В цей час я ще не був Секретарем Центральної Ради, але М. Грушевський, який вмів використовувати людей, одразу помітив мою діяльну вдачу і радо давав мені доручення.

Так-сяк улаштувавшись, Центральна Рада видала заклик до громадянства про збір коштів. Проводження цієї акції було доручене інж. В. Ковалеві, а я був призначений йому на допомогу. Заклик був переданий через земства і кооперативи, і ми обчислювали можливий збір на кількадесят тисяч карбованців, а він, несподівано для всіх, дав 3.500.000. Це, натурально, дуже нас підтримало на душі і піднесло репутацію Грушевського як ініціатора.

Революція тоді була ще новинкою, свята і маніфестації йшли одні за одними майже без перерви. Святкували хто чим дуж і, нормально, Центральна Рада не могла залишитися позаду. Отже, українську маніфестацію призначено на 1-ше квітня — день жартів і, дійсно, він мені мало не зробив досить несмачний жарг. Грушевський призначив мене головним керівником маніфестації і промовцем, а я, (сам невеликий на зріст) взяв собі для допомоги одного товариша політехніка, який був ще менший за мене.

В призначений час ми з'явилися до Володимирського собору, де був призначений збір, і були дуже втішені, побачивши там дуже багато делегацій, вишикуваних в доброму порядку і з прапорами на чолі. Було їх щонайменш 5 000 люда. Ми були дуже горді побачити такий, як нам здавалося, блискучий успіх і, ставши попереду колони, дали команду походові. Ми пішли Бібіковським бульваром, а потім Великою Володимирською, весело співаючи, але, коли ми дійшли до Софійського майдану, моя веселість зразу зникла. Я собі уявляв величезну площу порожньою і думав, як поставити делегації, щоб її трохи «умеблювати» і щоб це не виглядало жалюгідно, але ми там застали натовп щонайменш 100 000 люда, який заповнював не тільки майдан, а й околицьні вулиці. Здалека було видно поміст під пам'ятником Богдана Хмельницького, де вже стояла Президія Центральної Ради, але було ясно, що дістатися туди без допомоги танків не було жадної можливості. Я був у розпачі, коли несподівано побачив В. Ковалю, високого майже на два метри, і ми відразу вирішили його використати. Він взяв прапор і, високо його піднісши, пішов просто в натовп, а ми за ним з голосним криком: «дорогу делегації Центральної Ради». Маневр вдався дуже доб-

ре, люди поволі розступалися, і ми дійшли безпечно до пам'ятника в супроводі всіх делегацій.

Ніколи не забуду того, що я відчув, коли з помосту побачив справжнє море голів і подумав, що це, принаймні, половина всього дорослого населення Києва, яке себе вважає українцями. Будучина показала, що, на жаль, це була тільки святочна декорація.

Промовляв першим М. Грушевський, який дав короткий нарис українсько-російських стосунків, за ним Винниченко, який умів блискуче нічого не сказати, отже, не пам'ятаю про що, далі я, про Переяславський договір, а потім М. Ковалевський, який хотів бути останнім і зле на тому вийшов, бо мав голос значно слабший, ніж Винниченко і я. А що промовці не ховали слів до кишені, то перший раз російська преса зреферувала маніфестацію досить сухо.

*

Це почуття кінця нашої ізоляції ще збільшилося на Всеукраїнському Конгресі 19 квітня 1917 р.

Вщерть наповнена найбільша в Києві заля Купецького зібрання була багато прибрана прапорами та квітами. Перед столом президії стояв великий портрет Шевченка весь уквітчаний і прибраний вишиваними рушниками. Учасниками були переважно селяни, поміж якими визначався полтавець в багатому старокозацькому жупані, очевидно витягнутому з прадідівської скрині, який міряв 2 м 25 см. Це був справжній Острияниця або Наливайко, і я ніколи не бачив ні раніше, ні пізніше такого імпозантного козака.

Погода була надзвичайно гарна, настрій був піднесений, і овації йшли за оваціями. Плескали Грушевському, плескали Винниченкові, а найбільш оплесків випало на долю матроса Письменного, який, як тільки увійшов до залі, просто підійшов до портрета Шевченка і став перед ним на струнко. Авдиторія зразу не зрозуміла що до чого, а коли зрозуміла, то стався справжній землетрус, Грушевському довелося дзвонити пару десятків разів, доки люди заспокоїлися.

Але ось сталася якась метушня, і заля зловісно загула. Це з'явилася делегація лівих есерів, з Левком Ковалевим на чолі і з великим червоним прапором. Дехто вже скочив з місця, і їх не пустили б, коли б не вмішався сам Грушевський. В дальшому вони всі перейшли до більшовиків і були згодом розстріляні в Харкові.

Тут я вперше почув справжніх селянських промовців. В Центральній Раді були дуже добрі промовці, але їх не можна було порівняти з цими. Це були справжні Демостени, а один імпровізував віршами так складно, нібито читав з книги. Імена їх залишаться назавше невідомі, а з відомих говорили, оскільки собі пригадую, Грушевський, Єфремов, Винниченко, Письменний, В. Садовський, О. Шульгин і я від молоді. Було,

Перший Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради 1917 року.
Сидять зліва: І. Стещенко, Х. Варановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра.
Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, В. Марлос

натурально, багато інших, мені невідомих, а цих я як зараз бачу на трибуні. Всі говорили добре чи дуже добре, окрім В. Садовського, який не був промовцем і нібито читав лекцію з соціології.

Конгрес перевів вибори до Центральної Ради і потвердив усім нам мандати, але я з цього не скористав, бо був змобілізований і висланий на Чернігівщину завідувати тракторними майстернями.

*

Після мого повороту до чинної праці вже в характері Секретаря Центральної Ради я застав великі зміни. Вона вже посідала весь будинок Педагогічного Музею, і число її членів поповнилося делегатами від Військового, Селянського та Робітничого з'їздів, духовенства та українських політичних організацій. Депутати вже майже заповнювали досить велику півкруглу залю засідань, залишаючи для публіки тільки хори та місця під стінами, де сиділи також запрошені гості. Президія сиділа на сцені за довгим столом, вкритим зеленим сукном. Вона була поповнена і складалася з Голови, чотирьох заступників та чотирьох секретарів. Для чергового секретаря був звичайно з правого боку, як дивитися з залі, окремий столик. Це була так звана Мала Рада, яка скликала на сесії Велику, число членів якої переходило за вісімсот. Велика Рада засідала в Троїцькому Народньому Домі. Фактично всю справу провадила Мала Рада, а на сесіях Великої була більше інформація, пропаганда, доповіді з місць, а подекуди й балаканина, якщо приїздили балакучі депутати, яких Грушевський дотепно назвав «балалайками».

Важливим органом праці Центральної Ради була Організаційна Комісія, заснована моїм незабутнім товаришем по школі Кузьмою Коржем, чи то на пораду М. Грушевського, чи з його власної ініціативи. З огляду на надзвичайну скромність К. Коржа, про неї мало хто знав і в той час, а тепер всі про неї забули, хоча вплив її на організацію українського руху був величезний. Через вже згадану скромність К. Коржа вона навіть не мала приміщення, а містилася в кінці коридору, де й переховувала в єдиний шафі свої матеріяли. Праця її полягала в тому, що вона увійшла в зв'язки з Українськими Громадами по всіх високих школах Києва і постачала студентам, що їхали на вакації, інформації, директиви й друкований матеріял для пропаганди, який, таким чином, розходився по цілій Україні, яка, тоді ще не зачеплена більшовицькою пропагандою, радо горнулася до своєї національної влади. В Комісії працювало ще декілька студентів і студенток, всі ідеалістично і без жадної винагороди, як майже всі члени Центральної Ради.

К. Корж, каліка, розбитий тяжким ревматизмом, сидів за своїм столиком майже цілий рік, не думаючи за жадну винагороду. Його роз-

стріляв, під час першої більшовицької навали в лютому 1918 р. перший український чекіст Євген Касьяненко, також наш спільний товариш по політехнічній Громаді. Разом з ним загинули і дехто з його співробітників.

Повернувшись до Центральної Ради, я відразу зорієнтувався, що вона має дуже слабеньку технічну організацію. Їй бракувало меблів, урядовців, машинок і машиністок. В ті часи ніхто не чекав на призначення, і я, порадившись з Грушевським, самочинно взявся за організацію Секретаріату. Були закуплені меблі, машинки, поставлені телефони, найнятий завідувач господарства, веселий чудасій Боронило, який був ні до чого, але був делегований Соціал-Демократичною Партією, а до нього додалися ще два помічники, вже безпартійні: студент Євген Божко і жид чернігівець Ілля Глянц. До нашого машиніста, галичанина, були додані ще 4 машиністки, з яких одна — пані Білецька, дружина професора, також виїхала закордон і мешкає десь в Америці. До єдиного нашого авта, старого Рено-Шнайдера, позиченого нам Військовим Генеральним Комітетом, додалося ще чотири. Один з них, дуже гарний Мерседес, який колись належав великому цукровару Бродському, був приділений для виключного користування М. Грушевському. Всі ці великі реформи дуже тішили нашого Голову, який терпіти не міг їздити старим автом, бо воно не тримало тиснення, і Борис мусів керувати одною рукою, а другою цілий час помпувати бензину. Через те авто інколи робило по вулиці чудернацькі зигзаги, але в той час в Києві циркулювало не більш пари десятків авт, отже, нещасливі випадки були дуже рідкі.

Таким чином, потроху всі технічні посади було обсаджено, і машина закрутилася. Після 2-го Універсалу була заведена стенографія під керівництвом галичанина Леонтовича, доброго фахівця, який колись стенографував у Львівському Соїмі, а потім я його зустрів у Празі як начальника стенографічного відділу парламенту. Оглядаючися тепер з історичної віддалі, констатую зі здивуванням, що на всю цю працю я не діставав жадних коштів. Рахунки на все, що замовлялося та набувалося, посилалися до каси, яка також виплачувала за моїм підписом платню всім урядовцям. Генеральні Секретарі одержували по 500 карбованців місячно, а члени Малої Ради і члени Президії в той час ще не діставали платні.

Мої товариші з Секретаріату провадили секретарювання головно на засіданнях і технічною працею мало цікавилися, а я, навпаки, ходячи коло організаційної праці, яка мені дуже подобалася, бо давала мені повну незалежність, залишив свої виступи на трибуні Центральної Ради і секретарювання. Фактично, оскільки пам'ятаю, я секретарював тільки на засіданні 22 січня, а тому моїх підписів під іншими універсалами немає.

Треба відзначити, що через відсутність рутини в революційний час ця праця була дуже заплутана та тяжка, бо до Центральної Ради приходили натовпами люди з неймовірними справами. Поза делегатами та рідкими дипломатами приходили люди, яким щось вкрали, інші шукали помешкання, жінки, яким пропав чоловік, і просто люди, які скаржилися на сусідів. Тому що я приймав щоденно, то щоб пропустити всіх прохачів, я мусів придумати систему: я сказав видрукувати адреси головних установ, від яких залежало рішення і, зрозумівши за пару слів суть справи прохача, я давав йому відповідну адресу і радив йому поспішати, а тим часом кликав дальшого. Мій товариш за секретарством Яків Левченко, кол. волосний писар, який теж приймав іноді відвідувачів, вважав мою систему дуже недемократичною і, вислухавши півгодинне оповідання жінки, як в неї вкрали на ринку торбинку, співчуваюче кивав головою, розводив руками і жалкував, що нічого не може зробити, а потім питав мене, куди її відіслати. Цей спосіб був, справді, дуже демократичний, але Левченко приймав за цілий ранок двох-трьох, в той час як я пропускав три-чотири десятки прохачів, поміж якими було чимало делегатів з провінції.

Я провадив цю працю з місячною перервою під час виходу Центральної Ради до Житомира, до 7-го квітня, коли здимісіонував з огляду на політичні розходження з Президією Центральної Ради і Радою Міністрів. Маючи зв'язки в аристократичних колах Києва, я був в курсі того, що радикальна політика Центральної Ради не подобається німецькому командуванню і що воно, мало-по-малу, під впливом російських політиків та високих урядовців, яких сила-силенна наїхала до Києва, втікаючи від більшовицького голоду та терору, схиляється до відновлення, в тій чи іншій формі, Російської Імперії. З огляду на те, що в той час на Україні стояла 600 000 австро-німецька армія, ця загроза була цілком реальна, але мої товариші з Президії нічого про те й слухати не хотіли, вважаючи, що по Берестейській умові німці не мають вмішуватися до нашої внутрішньої політики. Бачачи, що нічого не можна вдіяти, я здимісіонував разом з трьома іншими членами Центральної Ради, Л. Чикаленком, С. Вікулом і В. Садовським, подавши мотивовану заяву. Заледве три тижні по тому наші передбачення цілком виправдалися. 28 квітня німці вдерлися несподівано до Центральної Ради і заарештували декілька її членів та міністрів, а другого дня вона відбула своє останнє засідання, бо влада вже перейшла до рук гетьмана.

Якщо вважати початком акції Центральної Ради її першу відозву до населення з 22 березня 1917 р., вона існувала всього 13 місяців і один тиждень, і за цей короткий час вона з нікому невідомої приватної організації купки інтелігентів розвинулася в справжній парламент, що контролював справжню Раду Міністрів, які мали вже під собою справжній державний апарат.

За цей короткий час Центральна Рада проголосила незалежність України, що її визнала Франція, Англія, Німеччина, Австрія, Болгарія та Туреччина, і склала в Бересті міжнародній трактат з трьома європейськими й одною азійською державами.

*

На початку 1918 р. частини Червоної Армії підступили до самого Києва і в той же час київські більшовики підняли загальне повстання проти української влади й атакували нас переважаючими силами. Їх базою було Задніпров'я, де вони поставили батареї тяжких гармат, привезених з фронту, а в місті величезний будинок арсеналу, збудований ще за Мазепи, з величезними мурами, маленькими вікнами і повний зброї. Розташований тимчасово в Києві Польський Легіон, укомплектований майже виключно з галицьких поляків, частинно приєднався до більшовиків і з мінометів атакував касарні Січовиків на Вознесенському спуску. Більшість українізованих полків з гучними гетьманськими іменами, а поміж ними й полк імени Грушевського, якщо не приєдналися відверто до більшовиків, то оголосили нейтралітет, і лише поодинокі відділи стали на оборону Центральної Ради та її уряду. Отже Центральна Рада опинилася в становищі, яке я описую нижче, себто під постійною загрозою фізичного знищення. Зрештою, вона була майже конфінована в своєму будинку, бо більшовицька артилерія була протягом 11 днів по безборонному місту, намагаючися трапити до Центральної Ради, але, на щастя, це їй не вдалося. Всі довоєнні будинки (1-ша і 2-га гімназії та Левашовський пансіон) були дуже ушкоджені, а в будинок Центральної Ради за весь час бомбардування не попало ні одне стрільно. На наше щастя, більшовицькі гармати гостро дотримувалися недавно проголошеного Леніним 8-годинного робочого дня і регулярно стріляли від 8-ої до 12-ої та від 2-ої до 6-ої, так, що в перерві можна було виходити, правда, з ризиком пасти під заблукану кулю.

Отже, десь коло 15 січня, коли я сам залишився в Центральній Раді, до мене прийшов наш сторож Журавель, який був щиро нам відданий, колишній підстаршина особистої охорони Миколи II, і повідомив, що прийшла якась делегація.

Делегація в такий час, під обстрілом? Натурально, я був дуже здивований, але сказав просити її до Секретаріату.

Моє здивування ще подвоїлося, коли я побачив перед собою якийсь десяток дуже поважних панів в коштовних кожухах, під якими були фракки з циліндрами та білими рукавичками в руках. Це був київський консульський корпус, який прийшов до Центральної Ради з проханням спинити бої в місті, щоб урятувати місцеві чужинецькі колонії. Не вважаючи на трагічність моменту і на врочистий вигляд делегації,

я мав велику охоту взяти все це з комічного боку, бо ясно, що я був цілковито безсилий зробити, щоб то не було, але тому, що під той час я був єдиним заступником українського Парляменту, я з поважним виглядом з'ясував делегатам, що Центральна Рада є установа законодавча і що їм, як дипломатам, треба звертатися до Міністерства Закордонних Справ.

Така відповідь цілковито задовольнила делегацію, яка, одразу ж, попросила мене відпровадити її до Міністерства і представити Міністрові.

Не можу сказати, щоб ця пропозиція мені дуже всміхалася, бо стрільна били дуже густо, але — стан зобов'язує — і ми повагом вийшли на Велику Володимирську.

Ця прохідка залишиться назавше мені в пам'яті, бо ми йшли повільною ходою, як належить високим особам, і провадили відповідну обставинам ввічливу розмову, в той час, як стрільна били в сусідні будинки, інколи рясно осипаючи нас уламками цегли.

На щастя, подорож була недовга, бо Міністерство Закордонних Справ містилося недалеко Центральної Ради, в будинку відомого багатія Терещенка, і за кілька хвилин ми були вже в кабінеті В. Голубовича, мого товариша по Політехніці, якому я дуже церемонно представив делегатів.

Пан міністер був, очевидно, так само безсилий як і я, бо він був відрізаний від усього, але він, людина дуже культурна, відразу увійшов у гру і сказав з дуже поважним виглядом, що він готов зробити все можливе для київських чужинців, але, делегація мусить звернутися до тих хто стріляє, а не до тих, хто не стріляє, бо, дійсно, ми не стріляли за браком гармат.

Це було цілком логічно, і делегація, після належних чемностей, залишила Міністерство. По її відході В. Голубович сказав мені, що хоча Франція і Англія вже офіційно визнали наш уряд, але, відрізані від нас фронтами, вони не можуть нам дати жадної допомоги, в той час як Центральні Держави вже ведуть у Бересті пертрактації з більшовиками, щоб окупувати Україну.

*

Ця справа вже була піднесена в Центральній Раді, і до Берестя вже була післана делегація в такому складі: Микола Левитський, Микола Любинський і Олександр Севрюк. Треба сказати, що ми відпроваджували їх не з легким серцем, бо не знали, чи колись ще побачимось; адже майже по всьому краю грасували між Києвом і Берестям більшовики. Отже, наша делегація, яка подорожувала в супроводі численних експертів, перекладачів та урядовців, була декілька разів заарештована і мала бути розстріляна, якби не мала з собою числа харківської більшовицької газети, де писалося про надіслання до Берестя більшови-

Підписання Берестейського миру, 9 січня 1918 року

цької української делегації. Це її рятувало, і тільки тому вона змогла щасливо дістатися до Берестя.

Там вона вже застала дві більшовицькі делегації, російську, на чолі з Троцьким, і українську на чолі з Шахраєм. Ці дві делегації вже посунули переговори досить далеко і стояли на тому, що Центральна Рада вже не існує і що Київ захопила Червона Армія.

Можна собі уявити, наскільки завдання нашої делегації було тяжким. Троцький мав наказ від Леніна віддавати німцям все, що вони забажають, в той час, як наша мала від Центральної Ради наказ у нічому не вступатись і твердо стояти на ґрунті об'єднання всіх українських земель. Боротьба була дуже нерівна, але тут на допомогу українцям знов прийшло справжнє чудо. Всі телеграфічні сполучення перервалися, і не можна було говорити ні з Москвою, ні з Харковом, аж ось несподівано відновилося сполучення з Києвом.

Ніколи не забуду цього моменту, коли ми, несподівано для нас самих, увійшли в контакт з нашою делегацією в Бересті, яку вже вважали неіснуючою. Центральна Рада, або краще сказати її рештки, засідала в підвалі, бо заля засідань була вся засипана битим склом з даху. Для

Президії, під той час дуже нечисленної, стояв невеличкий стіл, а делегати сиділи на простих лавках. Під стінкою стояв другий невеликий стіл з телеграфічним апаратом, а коло нього куняв телеграфіст, бо апарат мовчав вже декілька днів. Раптом, несподівано для всіх, апарат задзвонив і заклацав. Телеграфіст стрепенувся і за хвилинку подав Грушевському текст. Це був Севрюк, який повідомляв про становище і просив негайного потвердження, що Український Уряд тримає Київ.

Ця телеграма була неначе промінь сонця, який вдерся в темний льох. Похилені голови піднеслися, в очах засвітилася надія, Грушевський негайно склав відповідь, яку я переписав, і до Берестя полетіла вістка не тільки про те, що ми в Києві, але й про наші недавні успіхи. Напередодні Січовики, після двотижневих завзятих боїв здобули арсенал, а з Одеси наспіла вістка, що екіпажі Чорноморської Фльоти їдуть ешелонами на допомогу Центральній Раді.

Ця телеграма врятувала ситуацію. А що більшовики не мали контакту ні з Харковом, ні з Москвою, переговори з ними були залишені на пізніше і, після довгих пертракцій, 9-го лютого 1918 р. був, нарешті, підписаний славний Берестейський трактат.

*

Як коло всяких великих подій, так і довкола Центральної Ради скоро потворилися легенди, які перешкоджають суспільству ставитися до її діяльності безсторонньо. Найбільш розповсюджена з них полягає в тому, що Центральна Рада була наскрізь соціалістична і провадила соціалістичну політику.

Треба мати на увазі, що вся тодішня інтелігенція була наскрізь демократична, і в ній перед вели соціалістичні партії, які користалися в той час попертям майже цілоти свідомого громадянства Російської Імперії. Отже, з початком революції вони вийшли з підпілля на широкий світ і, завдяки їхній пропаганді, соціалізм увійшов у моду, так само, як входять в моду великі капелюхи. Тому до клясичних революційних партій есдеків та есерів додалася ціла низка інших, які нічого спільного з соціалізмом не мали, але беззмінно додавали до своїх назв префікс «соц», без якого в той час не можна було фактично приступити до жадної політичної акції. Так створилися партії соціалістів-федералістів, які не були ні соціалістами ні федералістами, націонал-соціалісти, соціалісти-самостійники і т. п., які, якщо й мали програми, то не мали в них нічого соціалістичного.

Ця мода була остільки сильна, що незабутній М. Любинський, уславлений своєю промовою під час берестейських пертракцій, дотепний, як всі воляняки, зовсім без жарту пропонував мені створити партію соціал-аристократів, щоб зрівноважити соціал-демократів. Зрештою ці партії, які, здебільшого, являли собою конгломерат людей нічим

між собою не зв'язаних, не витримали революції. Деякі зникли цілковито, інші пристали до відповідних російських партій, а знов інші поділилися на фракції так по-чудернацькому, що вже згаданий К. Корж, який теж був дуже дотепний, казав мені, сміючися, що їх партія (есери) поділилася на правих, лівих, право-лівих і ліво-правих, що, фактично, не було жадним жартом, а сумною дійсністю. Одного разу, коли я довгенько розмовляв в кулуарах з М. Ковалевським, тоді міністром земельних справ, по його відході підійшов до мене есдек, робітник Паламарчук і сказав мені з обуренням на вухо: що це ви, товаришу, так довго з ним розмовляли? Це ж есер! В його уяві есер був найгіршим ворогом, бо есери були конкуренти його власної партії.

Окрім двох провідних партій, деяку ролю грали ще есефи, завдяки інтелігентським кадрам, а решта партій не мала жадної ваги. Коли, наприклад, на селянському з'їзді Голова Партії Соціалістів-Самостійників Олександр Степаненко запропонував проголосити негайно незалежність України, його пропозиція збрала тільки 12 голосів на 1 500 делегатів, з яких переважна більшість голосилася до есерів.

Сила партій полягала не в якості, а в кількості. Обидві провідні партії вели завзяту боротьбу за душі. Я описав це, хоча вже по Центральній Раді, в великій сатиричній поемі*.

Це вписування до соціалістичних партій усіх діяльних елементів, було настільки загальним в той час явищем, що галицька молодь, яка вже зачала прибувати з полону до Києва, відразу і без вагання вписувалася майже без винятку до тої чи тої, не вважаючи на те, що в краю більшість з них належала до радикалів або до націонал-демократів релігійного забарвлення. Зрештою, все це не мало жадного значення, бо обидві керуючі партії, а за ними і вся решта дрібного партійного порошу, одностайно працювали на національній ниві, забуваючи про свої програми. Я маю враження, що коли б обставини були інші, то вони б невдовзі перетворилися в нормальні національні партії, залишивши невеликим групам наївних або сектантів бавитися в соціалізм.

Щоб ілюструвати цей стан речей в добі Центральної Ради, наведу лише мій власний досвід, бо, таким чином, не ризикую викликати спростування.

По вступленні до Політехніки, я зараз же почав шукати можливости революційної боротьби і приєднався до групи українських есдеків. Чому не до есерів? Тільки тому, що вони голосилися до москалів — Чернишевського і Михайловського, а еседеки до чужинців — Маркса й Енгельса. Інших, як я вже зауважив, політичних груп не було. У фракції нас було 5-6, і нічого соціалістичного ми не робили, бо знали про соціалізм лише те, що мусить знати кожний, що кінчив середню школу. Все ж таки це була така-сяка організація, з якою ми брали

* Назва поеми «Поток Багатир».

участь у студентських революційних виступах, як той, за який я попав до в'язниці. Очевидно, що за такі «заслуги» з вибухом революції я вже вважався старим революціонером і був відомий як українець, а тому швидко пішов по щаблях партійного поступу. Те, що я мав освіту, очевидно, також вплинуло, бо за пару місяців я вже був членом Центрального Комітету, редактором центрального органу «Робітнича Газета», секретарем Центральної Ради і членом різних комісій та делегацій то-що, і виконуючи це все, я констатував, що не було жадної різниці поміж моїм поступуванням і поступуванням членів інших партій, бо всі провадили виключно національну політику.

Проти соціальної політики партій Центральної Ради більшовики діяли демагогічно. Коли Центральна Рада прийняла земельний закон і оповістила, що хлібороби мають дістати по 10 гектарів ґрунту на родину, що було тяжко, бо землі бракувало, більшовики відповіли афішею, яка була розліплена в Києві і по всій Україні, і в афіші було сказано, що Центральна Рада дає так мало землі, бо не хоче відбирати її від дідичів, а що вони, більшовики, дадуть селянам по 100 гектарів на родину і ще по два відра горілки. Афіша закінчувалася закликком знищити Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, «який складається з самих генералів». Отже, щоб врятувати цю новонароджену, ще в пелюшках українську державу, Центральна Рада була змушена провадити «соціалістичну» політику, бо іншого виходу не було. В цьому об'єдналися всі партії і всі свідомі українці, і, коли в Центральній Раді було поставлене питання про націоналізацію землі, питання, від якого з жахом відкараскуються всі закордонні соціалісти, за нього однодушно голосували не лише наші соціалісти, а також всі есери, соціал-самостійники і інші, які нічого спільного з соціалізмом не мали.

Справа в тому, що в цей час існуючий соціалізм уже перетворився в більшовицький, і Ленін оголосив війну Центральній Раді. Його війська йшли на Київ з піснею:

*Ех, яблочко с боку красное,
Что Украине конец — дело ясное.*

Червоні мали наказ розстрілювати всю українську інтелігенцію і вже очистили Полтавщину та Чернігівщину. Розстріляні були всі захоплені священики, члени Центральної Ради і всі її комісари та урядовці. Про військових вже немає чого й говорити. Навала йшла просто на Київ, де, по його захопленні, було розстріляно, за наказом Ремньова, Овсієнка і Євгенії Бош біля 20 000 люда. Спеціально були розшукувані українські соціалісти і члени Центральної Ради, але й усіх, що мали якісь українські посвідки, не минали кулі. Так загинули визначні члени Центральної Ради Пугач, Зарудний та Бочковський, які думали, що вони, як ліві есери, нічим не ризикують.

Натурально, центром, до якого міряли більшовики свої набої, була

Центральна Рада, і вона опинилася в добі проголошення IV Універсалу в дуже тяжкому становищі. Вона засідала майже без перерви і не мала достатньої охорони. Всі вірні їй частини та всі її члени військові були в боях на вулицях, а більшовики все наближалися. Вони вже захопили готель «Прагу» на віддалі якихсь може 300 м., поставили на даху кулемети й били по Центральній Раді, розбивши вщерть її скляну баню і вибивши всі шиби. Прийшлося покинути залю засідань і засідати в підвалі з другого боку будинку.

Як я вже казав, в той час всякий міг виявити ініціативу, і я сам себе призначив комендантом будинку. Змобілізував своїх урядовців, а в тому числі й дівчат, озброїв їх японськими карабінами, які ми знайшли в льоху, там же навчив їх стріляти, і ми несли сторожу в вестибюлі будинку, забарикадувавши всі інші двері меблями. Вулицею часто проходили ватаги озброєних, і ми ніколи не знали: чи то наші, чи вороги. З нас вправно стріляти вміли тільки двоє, а тому я звелів решті тримати рушниці завше догори, що було не зайве. «Прагу» здобули другого дня січовики, чого ми були свідками. До готелю під'їхали два панцерники, коло дверей вибухла граната, січовики вискочили й кинулися до середини. Їх було, здається, не більше десятка. Пройшло пару хвилин, і на терасі, де стояли кулемети, зчинилася метушня. Обслуга забігала, як миші, на всі боки. Ще хвилинка, і більшовики полетіли, як жаби, з десятого поверху. Наші вояки заощаджували набої. Цей успіх осмілив нашу залогу, і деякі урядовці попросили мене пустити їх на вулицю повоювати. Я їм не боронив, бо цілий квартал був уже в наших руках, але просив не так воювати, як шукати поживи для членів Центральної Ради, які сиділи голодні. Отже, вони виходили гуртом яких 6-8 хлопців і поверталися з поживою, оповідаючи про свої діла. Особливо тішився Василь, сільський хлопчик років 15-ти, який помагав по господарству. Він, правдоподібно, не мав жадного поняття про небезпеку й усе приходив до мене хвалитися, скільки він положив більшовиків. Але одного разу він не повернувся, а з ним і галичанин Ємець, який був під Крутами і перший приніс мені вістку про трагедію. Після цього я заборонив ці забавки.

Я пишу це не для чого іншого, як тому, щоб змалювати тло, на якому Центральна Рада провадила свою «соціалістичну» політику, і я певен, що коли б вона провадила іншу, то більшовики могли б її так же легко зліквідувати, як вони зліквідували в Києві Управу Військової Округи, Генеральний Штаб і військові школи.

*

Друга легенда, що Центральна Рада не дбала про військо, може мати успіх тільки в тих, хто ніколи не заглядав до української історії. В поширенні цієї легенди найбільш винні загальні ідеї революції, в яких звучало, що наступив «золотий вік», коли військова сила стане цілком

непотрібним спомином старих режимів, і що війська або взагалі не буде, або воно буде замінене міліцією. Але провід Центральної Ради був зовсім іншої думки і не пропускав жадної нагоди діяти в напрямку організації військової сили. Так, це була Центральна Рада, яка перша піднесла в Петербурзі питання творення національних частин; вже в першому Генеральному Секретаріаті вона утворила посаду Секретаря військових справ, обсажену С. Петлюрою, і вона найбільш спричинилася до утворення Військового Генерального Комітету. Вона скликала військові з'їзди, на яких традиційно головував сам М. Грушевський, а йому товаришували С. Петлюра, В. Винниченко, М. Міхновський, М. Порш — всі були членами Центральної Ради, і вона на них делегувала своїх найліпших промовців. Українізовані частини, прибуваючи до Києва, голосилися просто до Центральної Ради, і їх завжди вітав сам Михайло Грушевський, який з'ясовував їм політику Центральної Ради і заохочував боротися за свою національну владу. Центральна Рада також радо давала свій патронат для утворення нових українських полків з бучними історичними іменами. Члени її, а спеціально М. Міхновський, організовували військові мітинги для пропаганди українських ідей серед вояків, яких в той час у Києві була велика сила. Для них навіть були закладені при університеті курси українознавства, де я викладав історію зносин України з Росією. На жаль, треба визнати, що добра воля не могла замінити фахових знань та воєнних здібностей, і всі ці заходи, базовані головним чином на пропаганді, не дали, як показали пізніші події, очікуваних наслідків. При першій небезпеці переважна більшість цих пишних полків, про які так дбала Центральна Рада, відмовила їй у допомозі, проголосила неутралітет або просто стала на бік ворога. Ця епічна боротьба за самостійність велася, з огляду на вище з'ясовані обставини, так би мовити, аматорським способом, але вона показала, що в той час на всю Україну знайшлася єдина людина, яка заздалегідь зорієнтувалася в ситуації й мала досить волі, знань та організаційних здібностей, щоб дібрати собі відповідних співробітників, і в катастрофально несприятливих обставинах створити сталу і здисципліновану військову силу, яка відіграла значну роль в дальшому розвитку подій на Україні. Дуже можливо, що це саме вона і врятувала в сумні січні дні 1918 р. Центральну Раду від фізичного знищення, що й дало їй можливість проголосити хартію існування України — IV-ий Універсал. Цією людиною був полковник Євген Коновалець.

Роль Петлюри в організації всенародньої боротьби за волю України була величезна, але в пізніший час, коли Україна вже стала визнаною державою і коли вже широкі маси населення усвідомили собі ідею незалежності. А в цей непевний перехідний період перше місце в цій справі належить, безперечно, полк. Є. Коновальцеві.

Це не значить, що він перший підніс ідею створення української збройної сили — вона вже висіла в повітрі, але він перший зумів перевести її в життя в той час, як інші спроби завели чи то через нездібність та некомпетентність їх ініціаторів, чи то через невміння перебороти несприятливі обставини. Ці спроби, залишилися, здебільшого, незнаними і я вважаю своїм обов'язком оповісти суспільству про ці давно забуті факти.

*

Ще в 1915 році в самий розпал війни, поручник Віктор Чехівський, брат Володимира Чехівського, майбутнього Голови Ради Міністрів за Директорії, відомий український революціонер, який перебував з своїм відділом у Києві, склав плян вибрати пару десятків певних вояків українців, захопити Генеральний Штаб, проголосити телеграфічно незалежність України і закликати вояків-українців, щоб складали зброю та верталися додому. Коли вже все було готове, він відкрився своїм братам, які його умовили покинути цю утопічну ідею. Висланий на фронт, він загинув у першому ж бою.

Наведу, як незнаний історичний факт, що ще в грудні 1916 р. М. Міхновський, мій товариш щодо праці в Генеральному Штабі (натурально, російському) зібрав в Українському Клубі в Києві таємну нараду в складі проф. В. Ковалю, Барановського, пор. Л. Гана, інваліда, та мене і запропонував, в передбаченні можливих подій, розпочати пропаганду створення української військової сили таким способом: кожний з нас мусів з'ясувати, котрі з знайомих вояків є українці і пропонувати їм вважати себе членами майбутньої української армії. На його думку, в випадку поразки Росії, ми мали б відразу готову військову силу. Цікаво відмітити, що для переведення в життя такого грандіозного та небезпечного для його учасників проєкту, він, сам адвокат, вибрав на співробітників не українських генералів чи полковників, яких не бракувало, а професора, урядовця, поручника військового часу, до того ж інваліда, і мене — простого вояка.

М. Міхновський був типовим українським інтелігентом кінця минулого віку, з широкими, але подекуди фантастичними проєктами, здійснення яких у житті він часто залишав на інших. Він був одним з творців славної Харківської Української Громади, він заснував не менш славний часопис «Сніп», але будучи визначним промовцем і публіцистом, він не допильнував, щоб видигнені ним ідеї й ініціативи були переведені в життя вкладом його особистих зусиль. На початках організаційної праці Центральної Ради Міхновський виявив надзвичайно енергійну і плідну діяльність в організації війська: улаштував мітинги та маніфестації, на які неодмінно запрошував мене як промовця, склав проєкт першого Українського Охочекомонного Полку, заснував

Український Військовий Клуб і т. п., але все це не доводив до кінця, залишаючи іншим, і мав пеха в доборі реалізаторів, які, здебільшого, були нездібні продовжувати його творчі задуми. Остання наша зустріч відбулася в день гетьманського перевороту. Міхновський заявив мені з сумом, що з таким гетьманом він співпрацювати не буде і в той же день виїхав до Харкова, покидаючи, таким чином, свою політичну акцію. Пізніше, побачивши, що виробляють більшовики, він, як відомо, покінчив самогубством.

Я зробив цей невеличкий історичний відступ для того, щоб показати, що навіть люди великого хисту, патріотизму та енергії витрачали свої зусилля без великого успіху, а полк. Є. Коновалець зумів у тих умовах досягнути конкретні наслідки.

*

28 квітня, коли на засідання Центральної Ради вдерся, на чолі відділу озброєних вояків з рушницями наготові, німецький старшина і, наміривши свій револьвер просто в обличчя М. Грушевському, звелів чистою російською мовою всім встати і піднести руки вгору під страхом негайного застрілення, то Голова Центральної Ради не встав і рук не підніс, а навпаки, твердо і виразно, німецькою мовою, щоб бути зрозумілим німецьким воякам, заявив, що він протестує з найбільшою рішучістю проти такого нечуваного порушення міжнародних звичаїв і договорів.

Зніжковілий німець не тільки не виконав свою загрозу, а навпаки, скоро забрався, заарештувавши двох депутатів: Гаєвського і М. Любинського, яких за пару годин вже було й випущено. Не вважаючи на цю подію, Центральна Рада продовжила своє засідання ще другого дня, на якому ухвалила проєкт Конституції УНР, змінила земельний закон, скасувавши націоналізацію землі, і обрала М. Грушевського Президентом Української Народньої Республіки.

Діставши тим часом відомості про гетьманський переворот і про офіційну його підтримку німецькою командою, вона не самозліквідувалася, а лише відрочила свої засідання, заповівши своїм членам і прихильникам і далі боротися за незалежну українську республіку.

Автор цих рядків не має на меті твердити, що Центральна Рада була ідеальною та бездоганною установою. Навпаки, вона мала багато недоліків, а найперше, дуже малий державний досвід більшості її членів. Найбільша частина їх були або студенти, або молодики, які ледве закінчили освіту, але ще не мали жадного життєвого досвіду. До того, ще треба було викреслити з їх життя чотири роки тяжкої війни, коли вони жили, так би мовити, поза суспільством і його організаційним життям. Не можна також не взяти до уваги, що акція Центральної Ради відбувалася в Києві, серед наскрізь ворожого населення і в присутності по-

тужних, спочатку російської, а потім австро-німецької окупаційних армій, що Центральна Рада витримала тяжку війну з більшовиками і працювала майже цілий час під загрозою щохвилиної небезпеки фізичного знищення. Ситуація була така, що далекозорий М. Грушевський уже в червні 1917 р. склав сміливий плян перенесення столиці України з Києва до Канева, де б скупчилися всі діяльні українські елементи під охороною вірних Центральній Раді частин. Але в часі війни та революції виконання його натрапило б на такі труднощі, що він навіть не зголосив свій проєкт, цілком слухний, на мою думку — в Центральній Раді, а лише показав його найближчим співробітникам, а в тому числі й мені.

Але, визнаючи льояльно слабкість і недосвідченість наших тодішніх кадрів, не треба думати, що в них полягала причина, що наша боротьба скінчилася поразкою. Навпаки, наша недосвідченість широко компенсувалася патріотизмом, відданістю ідеї і величезним потенціалом енергії і віри в націю. З цією зброєю ми боролися більш як три роки проти потужних ворогів, і лише тоді, коли більшовики і Денікін взяли нас поміж двох вогнів, а наші сусіди виявили скандальний егоїзм, за який тепер дорого платять, ми муісіли уступити, але ніколи не склали зброї.

*

Від самого дня свого заснування і до останнього дня свого існування Центральна Рада вела завзяту боротьбу, боротьбу часто неясну і непевну, бо в той час, як свої її частенько покидали, їй несподівано приходили на допомогу елементи, які на початку не мали нічого спільного з українцями. Все це, за короткий час існування Центральної Ради, багато разів мінялося, як в калейдоскопі.

Першою великою перешкодою праці Центральної Ради був той факт, що до вже згаданої несвідомости українського населення додавалася ще більша і наскрізь ворожа несвідомість неукраїнського елемента, якого вже кілька генерацій вирости й виховалися в переконанні, що жадної України немає і ніколи не було.

Коли ще Пушкін відбивав свідомість відрубности України від Росії і її ненависти до Москви, бо в нього козаки кажуть про Мазепу:

Нащо тремтячою рукою
Він ще тримає булаву?
Вже час нам вдарити війною
На цю ненависну Москву...

— наступні генерації все це цілковито забули, бо підлягали урядовій пропаганді, яка зачалася після скасування української державної автономії в кінці XVIII ст. Завдяки заходам уряду, слово Україна стало зникати з усіх європейських енциклопедій, і в 1869 р. Казімір Делямар, відомий бонапартист, писав у своїй знаменитій брошурі: «Двадця-

тимільйоновий нарід забутий історією! На початку нашого століття кожна освічена людина знала, що то є Україна, а тепер треба себе присвятити спеціальним студіям, щоб довідатися про її існування».

Другою перешкодою для розвитку ідеї незалежності України, була мода на федерацію, яка панувала в той час в Європі, як поновно панує й тепер. Федерація на протязі другої половини XIX ст. вважалася найліпшим державним устроєм; наводилися як приклади США і Швайцарія, і громадська опінія в Росії була в цілості за утворенням імперської федерації. На це згоджувалися всі народи кол. імперії, так до революції, як і під час революції, за єдиним винятком поляків. Отже, перший конгрес народів Росії, що його скликала Центральна Рада в червні 1917 р. в Києві, прийняв одноголосно принцип федерації. Йти проти загальної опінії — значило не лише згіршити собі всіх можливих спільників, а ще й дістати титул контрреволюціонера, якого б потім обвинувачували в усіх невдачах. Зрештою, ідея була утопічна, бо, як показалося даліше, жадна федерація з росіянами не є можлива. Це, зрештою, зрозуміли у свій час всі народи кол. імперії, але пізніше ніж Україна, проголосивши свою незалежність тільки влітку 1918 р., а деякі ще на цілий рік пізніше.

Третя важлива перешкода полягала в питанні національних меншостей, які становили значний відсоток населення України, і на початку революції кожна меншина тягла у свій бік. Поляки — до історичної Польщі, а жида і росіяни до демократичної Росії. Згодом ситуація змінилася: поляки одностайно пристали до Центральної Ради, жида в переважній більшості, а росіяни, хоч і вступали до Центральної Ради, але постійно стояли на ворожому становищі. А що вони, в спілці з русифікованими поляками та жидами володіли в Києві пресою, театрами, клубами, каварнями тощо, їх опозиція у великій мірі зашкочила акції Центральної Ради.

До цих дуже істотних перешкод, з якими прийшлося боротися, додалася ще одна, найголовніша: це — негативне становище петербурзького уряду, який взагалі не прийняв першої делегації Центральної Ради, другій делегації хотів надиктувати свою волю, і лише тоді, коли побачив, що Центральна Рада має підтримку селянства й війська і може рішуче вплинути на хід війни, пішов дуже неохоче на пертрактації, але вже було запізно, бо дні його самого були пораховані.

Петербург спочатку накинув Центральній Раді участь національних меншостей, на які думав спертися, бо вони заступали не тільки свої національності, а й свої політичні партії. Вони делегували до Центральної Ради своїх найліпших діячів. Ці київські російського напрямку елементи були майже всі прекрасні промовці й дивилися на досить сіренький в той час склад Центральної Ради з неприхованою погордою. Спочатку вони, дійсно, нам заімпонували, але ми скоро заува-

жили, що вони нічого не розуміють в українських справах і тягнуть, заплющивши очі, за Петербургом, а тому стали давати їм відсіч. Зрештою, частина їх невдовзі підлягла впливам Центральної Ради, і їх значення підупало. Для ілюстрації пригадаю переломове засідання з приводу інструкції Петербургу Генеральному Секретаріатові, яка робила його відповідальним перед Петербургом. Промовці меншостей висловлювалися за безоглядне прийняття цієї інструкції, і головним їх речником був редактор найбільшої газети «Киевская Мысль», відомий журналіст і революціонер Балабанов. Він сказав блискуче документовану промову і сів, з зневагою поглядаючи на українців. Коли ось встав Соломон Гольдельман, член Партії Соціалістів-Сіоністів, який сказав, несподівано для всіх: «промова товариша Балабанова до нас ніяк не стосується, бо ми тут на українській землі, ми є члени українського парламенту, і з Петербургом нам не по дорозі». Ця заява зробила враження вибуху бомби, і інструкцію змінено. З того дня всі жида та поляки пристали до українців, а інші потроху покинули Центральну Раду.

Всі ці перешкоди набирали особливої ваги, якщо взяти до уваги, що війна ще тривала. Ціла Україна, а спеціально великі міста були під окупацією кількомільйонної армії, яка вже почала розкладатися на фронті, але старшинські кадри якої ще заховували дисципліну. Захоплене обіцянками «великої безкровної» (революції) та палкими промовама Керенського, вісімсоттисячне населення столиці України, у великій частині вже давно зденаціоналізоване, а тепер ще більш зрусифіковане присутністю в місті пари десятків російських та козацьких полків, ставилося в масі вороже до будь-яких національних гасел. Воно, назагал, підлягало впливам наскрізь російських Рад Робітничих, Селянських та Військових Депутатів, які, теж таки, не були нічим іншим, як слухняними філіями московських та петербурзьких централей. З свого боку, численні тоді політичні та професійні організації одностайно стояли на платформі спасання революції і вважали автоматично всі національні рухи, окрім російського, ножем в її делікатну спину.

Проголошення Першого Універсалу дуже збентежило панівну російську демократію, і Голова Ради Робітничих Депутатів Києва, Незлобін, прилюдно заявив, що на претенсії українців треба відповідати багнетами.

Ця порада була б, напевне, виконана з ініціативи якогось старшини, члена «Союза Русского Народа», але в той час Центральна Рада ще вважалася за анахронічну та мізерну провінціяльну організацію, на яку не варто звертати уваги, що, фактично, і врятувало її від знищення. З нею ще ніхто не числився і, в той час, як російські організації захопили в Києві всі урядові будинки й усі школи, де містилися також

кавказькі, жидівські, польські, чехо-словацькі та інші національні організації та установи, вони уділили Центральній Раді в її власній столиці, як вже було сказано, лише три покої в Педагогічному Музеї, з яких два були умивальнями.

Отже, в таких обставинах проголошення I-го Універсалу занепокоїло і подратувало панівні елементи та їх пресу, які напочатку відповіли на нього зневагою та кепкуванням. Російська преса Києва та всієї України підняли Центральну Раду на сміх, називаючи Універсал — «Універсальним засобом проти революції» і виставляючи в комічному вигляді новостворений Генеральний Секретаріят, який, дійсно, за браком засобів на початках не міг зорганізувати праці. Так російські журналісти радили С. Петлюрі змобілізувати по крамницях всіх олов'яних солдатів і створити з них українське військо, а Генеральному Секретарю Міжнародних справ С. Єфремову нав'язати добросусідські стосунки з Слобідкою — селом на другім боці Дніпра.

Ця кампанія проти України щораз зростала й набирала на сили, бо загроза більшовицького панування в російських столицях спонукала інтелігенцію масами втікати на Україну, де було що їсти, і загроза більшовизму була значно менша.

В числі цієї інтелігенції була значна кількість визначних науковців, літераторів та митців, які, прибуваючи від російських злиднів у спокійний та багатий Київ, одразу включалися в його життя і в подяку за гостинність розвивали шалену протиукраїнську пропаганду.

Отже, потворилося з десятків малих театрів, де грали відомі артистичні сили, і добрий десяток нових газет, де також співробітниками були знані літератори. Я випадково зареєстрував для нащадків титули цих часописів у новорічному фейлетоні, де Старий Рік виступає в світі, зліплений з київських російських газет:

«Мир», «Наш Путь», «Молва» та «Мысли»,
Дуньки¹ значнее число,
«Утро», «Вечер», «Голос Юди»²
Все на світі тій було.

Отже, відрізані від Росії — московські і закордонні газети доходили дуже нерегулярно, — бо війна ще тривала, всі ці письменники та журналісти надолужували на кпинах з українців.

Науковці знущалися з української граматики та перекручували українську історію, поети, а спеціально сатирики кпили і в віршах, і в прозі, а особливий успіх мали театри, де сатири та карикатури на Україну й українців мали стало великий успіх у київських росіян і новоприбулої публіки.

¹ «Киевская Мысль».

² «Голос Киева».

В деяких театрах щовечора робили облік. В перерві між двома виставами якийсь дотепний актор запитував зі сцени, чи серед присутніх є українці, і просив їх встати. Як ніхто не вставав, то він зараз же робив висновок, що в Києві немає жадного українця, що викликало рясні оплески публіки, але як знаходився якийсь наївний, що вставав, то сміху і кпинам не було кінця. Здебільшого наївний громадянин мусів утікати з театру, а актор кричав йому вслід: «театр тепер очищений від єдиного київського українця».

Само собою зрозуміло, що в цих театрах і навіть по каварнях було іноді небезпечно говорити по-українськи.

Якщо, при тому ще взяти до уваги, що в той час українські часописи на Україні були нечисленні та ще до того українські журналісти не зналися на газетній техніці (газети приходили на пару день, а то й на тиждень пізніше російських), то немає що й казати, що російська пропаганда відіграла величезну роль в дальших подіях і посередньо дуже спричинилася до пізнішої більшовицької окупації. Як приклад тодішнього становища нашої преси можу навести факт, що новорічне число «Робітничої Газети», де був надрукований мій віршований річний огляд, в якому я також згадував про полк. Є. Коновальця:

Петлюра, Мельник, Коновалець
Скликали козаків на ралець...

— було розіслане лише 4-го січня, в той час, як кпини Ядова, Савенка, Мятлева, Яблоновського та інших вийшли точно опівночі на 1-ше січня 1918 р. І це за три тижні до проголошення незалежності.

Але ця протіакція не зупинилася на кпинах та жартах і, коли 9-го липня 1917 р. опубліковано відозву Генерального Секретаріату, московська преса всієї імперії відповіла загальною атакою, яка об'єднала всі без винятку політичні течії російського чи зрусифікованого громадянства.

Невеличка тогочасна українська преса, яку не читали ні росіяни, ні малороси, була, як потопаючий човник, на цьому розбурханому океані ненависти, наклепів, знущань, а то й загроз, і становище ускладнялося ще тим, що тогочасні українці не спромоглися утворити серйозну українську публікацію на російській мові, на зразок славнозвісної «Украинской Жизни», яку ще недавно редагував в Москві С. Петлюра. Отже, широкі кола громадянства мали враження, що українці мовчать, бо не мають матеріялу для відповіді.

*

Таке було становище в Києві в добі I-го Універсалу, коли одного ранку Ілля Г., урядовець Центральної Ради, викликав мене з засідання, повідомивши, що прийшла якась делегація. Я вийшов і побачив на сходах декілька молодих людей у піввійськовому убранні, серед яких я

одразу пізнав мого приятеля Петра Дідушка, львівського студента, з яким я познайомився на ювілеї Івана Франка у Львові, і який дуже дружньо зацікавився мною, єдиним делегатом з Наддніпрянщини. Ми з ним листувалися аж до початку війни і, немає чого казати, я був дуже радий побачити його в Центральній Раді. Він мене повідомив, що вони всі четверо, австрійські старшини, були в російському полоні і, звільнені під час революції, прибули до Києва, де не мають жадних зв'язків. Він познайомив мене з своїми товаришами: невеличким, білявим, з дуже симпатичною усмішкою Ю. Охримовичем і високим, худорлявим, поважного вигляду, І. Лизанівським.

— А це також ваш товариш? — запитав я на адресу скромного молодика, який стояв пару кроків збоку, не вмішуючися в розмову.

— Так, так, це наш, відповів якимсь недбайливо Дідушок, зараз я вас познайомлю — і додав стиха — це Євген Коновалець, він, уважайте, зовсім не політик, а тільки про військо й думає.

Запросивши новоприбулих на місце для публіки, я, по скінченні засідання, познайомив їх з проф. Грушевським, який був дуже радий прибуттю цієї групи молоді та енергійної галицької інтелігенції, якої нам дуже бракувало, і, поговоривши з ними дуже ласкаво, просив мене зробити все можливе, щоб включити їх в політичну працю і тим підсилити наші, досить на той час слабенькі сили.

Це було не тяжко зробити. На мою рекомендацію, Дідушок вписався негайно до Соціал-Демократичної Партії, а Лизанівський та Охримович до Соціалістів-Революціонерів, і пару тижнів пізніше вони вже засідали в Центральній Раді делегатами від цих партій. Коли ж я запитував їх про Коновальця, який мені дуже подобався своєю скромністю, то вони тільки похитували головами та казали, що він не політик, а все возиться з військом, що, на їх думку, ніяк не відповідало політичному моменту.

З часу нашого першого знайомства мені доводилося бачити Є. Коновальця досить рідко, бо він, дійсно, тримався на боці від політики, в яку стрімголов упірнали його товариші. Час-до-часу він приходив до Центральної Ради і заходив до мене завжди з конкретними проханнями, але, здебільшого, він посилав до мене когонебудь з своїх ближчих старшин, бо знав, що я негайно полагоджую справи. В ті часи спеціалізація в організації української державности ще не зробила великих успіхів, і майже все потрібне і непотрібне переходило через Секретаріят Центральної Ради. В останній раз я мав візиту одного з його ад'ютантів, який дуже «довірено» запропонував мені від його імені zorganizувати напад на потяг Державного Банку й відібрати гроші для Центральної Ради. Признаюся, що ця пропозиція була для мене несподіванкою, і я зreferував справу проф. Грушевському, який мені сказав її відкинути, з огляду на те, що в той час Центральна Рада вже

Перші українські гроші після Великого Київського Князівства

вийшла з своєї ізоляції і повною парою йшла до перебрання всієї влади на Україні. Отже, не варто було наражатися на можливість підсилити ворожу пропаганду, в той час, як так, чи інакше, Державний Банк мав невдовзі перейти до наших рук, що й дійсно сталося.

Чергове наше побачення відбулося вже в цілком інших і дуже сумних обставинах.

Коли на початку 1918 р. київські більшовики, осмілені чутками про наближення міцної Червоної Армії підняли були загальне повстання і захопили Поділ і частину Високого міста, всюди йшли випадкові сутички, кулі літали по всіх вулицях, і виходити з хати було дуже небезпечно. В цей сумний час проф. Грушевський покликав мене до себе і спитав, чи я зможу десь дістати один мільйон карбованців і передати ці гроші в Штаб Дивізії Січових Стрільців, яка залишилася без коштів. Він додав, що ні в скарбниці, ні в Міністерстві фінансів немає нікого і що треба шукати приватно. Мільйон карбованців в той час ще складало коло пів мільйона доларів, а тому доручення було не легке, але, зателефонувавши на всі боки, я з'ясував, що можу дістати ці кошти тільки в касі С.-Д. партії, і то на мою власну відповідальність.

Не можу сказати, що я взявся за цю місію з дуже великим захопленням, бо стрілянина йшла по всьому місту. Стрільяли з дахів, стрільяли з вікон, стрільяли просто вздовж вулиць, а хто і в кого — невідомо. До того, Центральна Рада містилася в центрі міста, каса партії не дуже

далеко, на розі Фундуклеївської, а зате Штаб Дивізії розташувався дуже далеко — на Печерському, і, щоб до нього дістатися, треба було два рази пересікти дуже небезпечний Хрещатик, де стрілянина йшла з двох боків.

Але нічого було робити, бо, окрім мене, ніхто не міг би дістати гроші, і я поїхав на мотоциклі, яким керував завідувач господарства Центральної Ради студент Євген Божко, брат якого невдовзі по тому згинув під Крутами, а він сам рік пізніше в Жмеринці.

Скарбник партії Микола Ковальський (пізніше Голова Громадського Комітету в Варшаві, який загинув у німецькому концтраку) був тяжко хворий, але без вагання видав мені потрібний мільйон карбованців «лопатками» (банкноти по 50 карб.), що складало порядний міх, на який ми сіли й поїхали далі. Через завали снігу їхати приходилося дуже помалу, і нас обстрілювано кілька разів, але стріляли зле. Кулі свистали або високо вгорі, або били в брук, здебільшого, з-заду мотоцикла. Найгірше було на Хрещатику, де стрілянина йшла з обох боків вулиці, але ми миттю просмикнулися з Фундуклеївської на Лютеранську і вже спокійніше покотили до Печерського. Тут, за декілька хвилин, після безглуздої стрілянини в центрі міста, ми попали нібито на зовсім інший світ. Тут я вперше побачив на власні очі наслідки таємної праці полк. Є. Коновальця. Чисто одягнене, добре озброєне воєнство, дисципліна, телефони, вартові, зв'язкові і все, що належить для справжньої військової частини. Це все дивувало й заспокоювало. Тому що січовики частенько відвідували Центральну Раду і багато з них знали мене з обличчя, нам не зробили жадної перешкоди, і за пару хвилин ми вже були в штабі. Є. Коновалець, якому товаришувало ще двоє вищих старшин, зустрів мене дуже радо, і то не тільки через наявність мішка з грішми, а як старого приятеля, і був дуже радий мати свіжі інформації про Центральну Раду і про становище в центрі міста.

Він уважно вислухав усі мої інформації, а коли я згадав йому про страхіття хатньої війни, він сказав мені з поблажливою лагідною усмішкою:

— Хіба ж це війна? Це дурниці, а війна ще буде.

Його штаб, як собі пригадую, стояв не в будинку, а в якійсь повітці на зразок трамвайної буди, яка була посередині вулиці і складалася з покою й передпокою, де був стіл, заставлений телефонами, і сиділи декілька телефоністів. Розпитавши нас докладно і почастувавши гарячою кавою, що було на той час великою рідкістю, Полковник дав нам охорону, яка нас відпроварила аж до Хрещатика, де, з огляду на темряву, стрілянина вже уцухла. Дальша подорож уже пройшла спокійно, і тільки вже в Центральній Раді я згадав, що забув взяти поквитування на той мільйон карбованців, але в ті часи це було пустою справою.

Між українцями панувало повне довір'я, і я дістав поквитування вже по повороті української влади до Києва, коли Штаб Січової Дивізії повернувся до столиці. Місяць по тому я був свідком бою січовиків, які охороняли Центральну Раду, з гетьманцями, які намагалися до неї вдертися, щоб, правдоподібно, заарештувати її членів. Напад легко відбито. Січовики не мали жадних втрат, а гетьманці відступили, забіраючи кількох своїх, чи то поранених чи то забитих. Ця охорона дала можливість Президії Центральної Ради залишити будинок, щоб більш ніколи до нього не вертатися, і евакуювати деякі архіви.

*

Коли Грушевський, вже як стемніло, виходив, останнім, з історичного будинку, в якому нещодавно проголошено незалежність України, якийсь невідомий, в однострою Січового Стрільця, підскочив до нього й намагався вдарити його багнетом. Січовики встигли його обеззброїти і заарештувати, але він був забитий того ж вечора, так що справа зосталася назавше нез'ясованою. Газети писали, що то був якийсь російський старшина, а Д. Дорошенко думає, що то нібито був галичанин Гриник. В кожному випадку, атентатник не був січовиком.

З огляду на те, що з боку гетьманців можна було очікувати на дальші атентати, чільні діячі Центральної Ради перейшли на нелегальний стан. Отже одного вечора прийшов до мене якийсь невідомий мені молодий галичанин і, назвавшись Калиновичем, просив мене допомогти рятувати Грушевського, який ховався нібито на Іванівській вулиці, у якогось робітника. Справа була дуже непевна, але з огляду на те, що це був з певністю не росіянин, я згодився з ним піти вже пізнього вечора, і дійсно, він мене привів у бідний одноповерховий будиночок, де ховався недавній президент Української Народньої Республіки. Проф. Грушевський був дуже радий мене побачити і сказав мені з сумом, що всі його залишили, і що навіть його родина не сміє ним зацікавитися, боячися навести ворогів на його слід. Опікувався ним тільки цей Калинович, і професор, відчуваючи, що треба змінити схованку, післав його по мене. На щастя, я напередодні оглядав на Звіринцю віллу Корчак-Чепурківського, цілком ізольовану, на самій кручі над Дніпром, де нікого не було, і я запропонував туди його завезти. Грушевський дуже зрадив, бо добре знав господаря хати і вважав цю схованку дуже певною, але коли я порадив йому виголоти бороду, щоб його не пізнали на вулиці, він категорично відмовився:

«Мою бороду знає вся Україна, — сказав він твердо, — і я краще розлучуся з життям, ніж з нею». Ми побачили, що жадні переконування не допоможуть і, не вважаючи на гаряче літо, замотали йому шию з бородою зимовим шаликом і повезли на візнику на Звіринець. На Печерському змінили візника, а останню частину дороги пройшли пішки. Коли я, пару тижнів пізніше, поїхав відвідати кол. Президента, буди-

нок був замкнутий і там уже нікого не було. Корчак-Чепурківський також не знав, куди вони перенеслися. Таким чином, я більш ніколи не бачив Калиновича, шляхетне поводження якого з приємністю перший раз відмічаю в спогаді і буду дуже радий, якщо він відгукнеться. Зрештою, кол. Голова Центральної Ради мав щасливу думку перенестися до іншої схованки, бо невдовзі потому стався відомий вибух запасів муніципалітету кол. російської армії, який дуже ушкодив Печерське та Звіринець, і будинок Корчак-Чепурківського, який стояв порожній, злетів з кручі просто в Дніпро.

Після здобуття Києва наприкінці 1918 року, в якому Січові Стрільці відіграли першорядну роль, як одинока дійсно по-військовому організована частина, мені ще декілька разів довелося бачитись з полк. Коновальцем.

Я зустрічався з Коновальцем у день вступу Директорії до Києва, на урочистому обіді в Українському Клубі і пару разів у Галицькому Старшинському Клубі, до якого я частенько заглядав, маючи там багато приятелів. При цих зустрічах я міг наочно сконстатувати, що ні січовики, ні їх комендант не забули послуг, які я їм зробив в тяжкі часи.

Воєнна хуртовина розвіяла нас по світах, і я опинився в Римі, де чув від сотника Я. Индишевського, який відвідав нашу Делегацію, що в часі здобуття Києва полк. Коновалець був один з нечисленних комендантів, які стояли проти виходу із столиці і радили негайно атакувати Денікіна. Будучність показала, що він мав повну рацію і що білі росіяни були варті червоних.

Український текст дипломатичного паспорту:

УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПАСПОРТ

Правительство Української Народньої Республіки сим подає до відома всім, що власник цього дійсно є пан *Єремій Михайло*, секретар *Надзвичайної Дипломатичної Місії в Італії* і тому просить Високи Правительства Чужоземних Держав і пропонує кожному, до кого це може відноситись, а військовим та цивільним установам Української Народньої Республіки наказує, щоби власникові цього не тільки не чинено ніяких перепон при переїзді, чи проживанню повсюду, але щоби були вжиті заходи для оказання йому всякої допомоги.

Паспорт цей видається в цілях установлення ідентичности особи, а також за для уможливлення вільного переїзду в Чужоземні Держави, що підписами та приложенням Державної печатки стверджується.

Міністр Закордонних Справ: В. Чеховський

За Директора Департаменту Чужоземних Зносин (підпис нечіткий)

Ліворуч скорочений французький текст дипломатичного паспорту. Під підписом заступника Директора Чужоземних Зносин — дата: 1. XI. 19. Нижче румунська поворотна віза з Кам'яця Подільського до Букарешту з важністю до 1. 12. 1919 р.

РАДА НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

La République Démocratique de l'Ukraine

Міністерство Зарубожніх Справ

Ministère des Affaires

Étrangères

Etrangères

Дипломатичний Паспорт

Passport Diplomatique

Правительством Укр. Народної Республіки сим, подля до вѣдма всім, що власник цього Диплома є *Михайло Михайлович Шиньковський*

Savoir faisons à tous ceux à qui il appartient, que le porteur du présent passeport est *M. M. Michailowitch Schinkowsky, Secrétaire de la Mission*

І тому просить Високе Правительство Чужоземних Держав (виплатити) кожному, до кого це може відноситись, військовим та цивільним установам Укр. Народної Республіки наказу, щоби власників цього не тільки не чинило ніяких перелон при переїзді, чи проживанню повсюду, але щоби були вжиті заходи для оказання йому всякої допомоги.

En ces fins Nous prions toutes les Hautes Puissances de même qu'invitons chacun, en ce qui le concerne et ordonnons aux Autorités militaires et civiles de l'Ukraine de laisser partout librement passer le porteur du présent et de lui accorder aide et assistance en cas de besoin.

Паспорт цей видається в цілях установлення ідентичности особи, а також за для уможливлення вільного переїзду в Чужоземні Держави, що підписами та приложенням Державної печатки стверджується.

En foi de quoi le présent passeport a été délivré avec apposition du sceau de l'État.

Kiev le 17/12/1918

Міністр Зарубожніх Справ: *В. Г. Сидоренко*

Ministre des Affaires Étrangères: *W. Fickler*

Директор Департаменту Чужоземних Зносів: *В. Г. Сидоренко*

Directeur du Département: *Serg. Timonov*

MARKLE C'ARTIER GENERAL

BIUROUL 2 TRAVAIL INFORMATIUN

Se autoriza ca... H. Fedak... del până la 1/12/18

Чужоземні візи на українському дипломатичному паспорті. Зліва вгорі продовження важности документа до 18. 3. 1919 р. українським консулом у Відні Г. Сидоренком, нижче румунська й італійська візи. Праворуч: австрійська віза, продовження документа міністром закордонних справ А. Лівіцьким та румунська віза.

*

В часі мого короткого побуту в Кам'янці, останньої і трагічної української столиці, в листопаді 1919 р. я відвідав Штаб Січових Стрільців, який стояв на Замку, зустрів там кількох знайомих, але обидва полковники, Коновалець і Мельник, були на фронті. Я мав про них відомості від самого С. Петлюри.

Це був якраз той сумний день, коли я, не вірячи своїм очам, прочитав прибите на стовпі, писане рукою на брудному клаптику паперу, трагічне повідомлення, про перехід Галицької Армії на бік Денікіна.

Прибувши пару день перед тим до Кам'янця із спокійного, радісного та соняшного Риму, я, як той Еней, «попав на зовсім інший світ», і ця остання українська столиця здалася мені справжнім пеклом. Холод, бруд, брак всього, а до того сум, непевність та розпач. Пошесні хвороби і босі козаки на гарматах, вкритих якимись рогожками, що ледве тримали в замерзлих руках зброю. І на цьому трагічному, наскрізь дантівському тлі одинокою провідною зорею сяло ім'я Петлюри. Він єдиний усе знав, про все думав, все упорядковував і ніколи не губив бадьорости та рівноваги. За ці декілька місяців, що ми не бачилися, він виріс на справжнього народнього героя і вождя. Все населення, а в тому числі й урядові кола, вірили тільки в нього, і всі мені радили, а також і інші члени Директорії, йти просто до нього, і вони не помилялися. Він зустрів мене дуже приязно і за пару хвилин полагодив усі мої справи.

Отже, прочитавши це неймовірне, на мою думку, оголошення, я негайно вдався до Головного Отамана, який, як виявилось, вже посилав по мене, і я був прийнятий негайно. Він мені спокійно потвердив сумну новину, а на моє несміливе запитання:

— А Коновалець? — відповів з властивою йому лагідною усмішкою: — Ні, цей не з таких. Він з нами, і ми або разом переможемо, або разом згинемо, але ми ще разом повоюємо.

Цей епічний спокій Головного Отамана в момент, який я вважав трагічним, відкрив мені секрет його впливу на маси. Він ніколи цього спокою не губив, і в найтяжчих становищах, які траплялися дуже часто, примушував усіх мимоволі вірити в нього і в перемогу.

*

Дальший розвиток подій я знав тільки з преси, бо Петлюра того ж дня доручив мені вивезти його родину до Львова, що я й зробив наступного ранку, покидаючи ще вдосвіта сумний Кам'янець, до якого вже наближались густі лави денікінської кінноти.

Пройшло пару років, і я, покинувши Рим, опинився в тихому Фесляві під Віднем. У мене під той час гостював А. Лівичський, тодішній прем'єр вже екзильного уряду. Він приймав у мене відвідувачів, між якими одного ранку зголосилося двоє молодих людей, убраних по-цивільному,

Александр

але від яких на три гони несло військом. Це були полковники Є. Коновалець і А. Мельник, які хотіли скласти візиту прем'єрові.

Натурально, вони були радо прийняті, і розмова з ними, як це завжди бувало з А. Лівицьким, затяглася на довгі години. Питання, зрозуміло, йшло про можливість співпраці з Польщею, але даремне пан Прем'єр витрачав свої небуденні адвокатські та дипломатичні здібності. Наші гості дуже лагідно, але рішуче трималися думки, що така співпраця неможлива і що треба шукати інших спільників. По їх відході А. Лівицький сказав мені, сумно похитуючи головою:

— Ми втратили двох добрих полковників, і я боюся, що й третій скрутить. Справа йшла про Василя Вишиваного, який відвідав нас напередодні.

*

Пролетіло знов декілька років і, виконуючи наказ С. Петлюри, який ще в Кам'янці доручив мені скоординувати українську пропаганду закордоном, я відійшов від нашої внутрішньої політики і присвятив себе виключно інформації чужинців. Отже, стоячи набоці, я автоматично залишився на старих національних позиціях часів Центральної Ради, коли всі українці виявили дух братерства і єдності і, в перший раз в нашій історії, «потягли в один гуж», як того бажав Мазепа, що й мало своїм наслідком IV Універсал — хартію волі та незалежності України.

Тому, довідавшись переїздом через Женеву, що полк. Є. Коновалець там перебуває стало, я поспішив його відвідати. Він жив у великому новому будинку на Правобережжі, і двері відкрила молода гарна пані, яка на моє здивування, стала в дверях і почала мене розпитувати, хто я такий і чого мені треба? Полковник, почувши мій голос, вийшов сам мені назустріч і з'ясував своїй дружині, хто я такий.

Хоч він гостив мене дуже дружньо, і ми довго згадували старі часи, але, все таки, я тоді відчув вперше, що настає нова доба запеклої внутрішньої боротьби, в якій я раз назавжди вирішив не брати участі.

Розумний і культурний господар дуже зручно обходив усі гострі питання, і ми розпрощалися дружньо, як і в старі часи, але кілька днів по тому, моє враження, що щось увірвалося, вповні потвердилося на зборах женеvської Студентської Громади, де були присутні як гості, окрім полк. Коновальця і мене, ще О. Шульгин, сотн. Р. Ярий, А. Лівицький, М. Троцький та інші.

Всі промовці підкреслювали приємну можливість контактів на неvтральному женеvському ґрунті і повну (тодішню) свободу політичної пропаганди в Швайцарії, але загальнонаціональної єдності, яку ми мали на Україні, вже не відчувалося, і молоді студенти, здебільшого, буковинці, здивовано прислухалися до промов, не завжди, очевидно,

розуміючи, про що йшла мова. Зрештою, всі присутні погодилися на тому, що, не зважаючи на різні шляхи, мета є одна — незалежність і воля України, і на цьому ми розійшлися. Це було моє останнє побачення з полк. Є. Коновальцем.

*

Пару десятків років пізніше, вже по II-ій війні, повертаючися з Стокгольму до Женеви, я заїхав до Роттердаму, який уже давно хотів відвідати. Мене тягла до цього міста не цікавість побачити місце одної з найбільших українських трагедій, а непереможна хвиля давніх спогадів, які з віком набирають щораз більшої сили і які несподівано насунули на мене при слові «Роттердам».

Вийшовши з потягу, я опинився в досить прикрому становищі: незнайоме мільйонне місто, незнання мови . . . Як в цих обставинах знайти те, що мені треба?

На всякий випадок, я зайшов до інформаційного бюро і звернувся до першої службовки з неспівзвучним запитанням, чи не знає вона, на якому цвинтарі похований Євген Коновалець? Дівчина неохоче відповіла мені, що в бюро немає відомостей про цвинтарі, але згодилася запитати у співробітників, чи хтось не знає. Але ледве вона підійшла до першого і показала йому папірець, на котрому я написав ім'я, як той скочив з місця і закричав на весь голос.

Коновалець! Коновалець! Україна! Україна!

На цей крик майже ціле бюро зірвалося з місць, і добрий десяток урядовців прибігли до мене, пояснюючи мені півдесятком різних мов, де знаходиться могила Полковника. Вони дуже щиро вибачилися, що дівчина, яка тількищо приїхала, того не знала, що знає, як вони казали, кожний роттердамець. Вони посунули свою ввічливість до того, що вивели мене майже під руки на майдан, посадили в таксівку і звеліли шоферу їхати, куди треба.

На розлогому, квітучому, як садок, цвинтарі, нова несподіванка: сторож, який, звичайно, по всіх цвинтарях довго розшукує потрібне прізвище по запорошених картотеках, одразу показав мені без жадної надуми стежку і сказав, що це дуже близько. З самого краю чорний нагробок.

Це, дійсно, було недалеко, і за пару хвилин ходу по чудовому парку я вже стояв перед могилою. З першого погляду я був досить розчарований її виглядом. В ній, окрім напису, не було нічого українського, ні навіть слов'янського, а масивність, вага і чорний мармур, без сумніву, належали до центральної Європи. Який контраст з саркофагами київських князів та значних козаків — всі з білого каменю, чи з надгробками львівських митрополитів, славними пам'ятками соняшних Візантії та Риму.

Але це враження не тривало довго. Гарячі промені липневого сонця продерлися через гущавину дерев, зм'якшили строгі лінії геометричного нагробка, чорнота якого засвітилася теплим відблиском, він зробився ніби легшим та майже прозорим, а одночасно з тим набігла мимохіть непереможна хвиля спогадів: засніжений, темний Київ, глухі вибухи гарматних стрілен, безглузда несамовита стрілянина, а посеред цього пекла невеличка оаза тиші, ладу та дисципліни: трамвайна буда, де молодий стрункий і одягнений нібито на параді комендант каже мені з лагідною усмішкою:

— Хіба це війна? Це дурниці, а війна ще буде.

І дійсно, вона була і ще триває.

КИЇВ — МОТОВИЛІВКА — КАРАБЧИЇВ, ДЕ НАШІ СЕРЦЯ
СПОВНЯЛИСЬ ГОРДОЩІВ ТА РАДОЩІВ

Як в особистому житті людини, так і у збірності, в якій вона діє, бувають дні й моменти, оповиті хмарами невдач або поразок, та бувають і соняшні, ясні дні успіхів та перемог. Хоч і як боляче вриваються в нашу душу наші неуспіхи, проте їх заступають оті радісні хвилини, за яких важилося майбутнє того, що нашому серцю найдорожче. Це ті хвилини, коли кинутий на терези долі меч ніс рятунок.

Мій перший спогад стосується до юних днів відновленої української державности. Сорок п'ять років тому*, в шоломах, замаєних китайкою, Січове Стрілецтво на чолі з командиром Євгеном Коновальцем, у дружньому суперництві з Гайдамацьким кошем Симона Петлюри, напрувесні 1918 року поспішало відбити захоплений перед тим більшовицькими ватагами золотoverхий Київ. Завзяті бої за Арсенал, що припали на січень того самого року, бої за Михайлівський монастир та Педагогічний музей — осідок Української Центральної Ради — вкривали славою січові й гайдамацькі лави. Хоч вони й скінчилися нашим відступом із столиці, проте факт, що ми трималися протягом двох кривавих тижнів, дозволив Українській Центральній Раді ухвалити конституцію Української Народньої Республіки і подати неоціненну допомогу нашій мировій делегації в Бересті, яка ухвалила й підписала мировий договір.

Над скелястими берегами Ірпеня, 9 лютого до нас дійшла радісна звістка з Берестя про здійснення цього договору з Центральними державами. Звістка вмить змінила настрої стрілецтва і стала спонукою до нашого протинаступу. А протинаступ вивершився у здобутті Києва стрільцями та гайдамаками — надвечір 3 березня 1918 року. Ворога відкинуто на лівий беріг Дніпра.

* Статтю-спогад написано у травні 1964 р. — Редакція

Наступного дня струнки лави Січового Стрілецтва проходили вулицями Києва під ентузіастичні вигуки його населення. Воно вітало своїх визволителів від північного загарбника.

Значення Січового Стрілецтва у цій фазі визвольних змагань було непроминальне. Своїми жертвами воно врятувало Українську Центральну Раду, супроводило її в відступі на Житомир — Сарни й у повороті назад, у Київ, для відновлення державницької праці, що її звели були нанівець німецькі багнети. Воно захистило, не віддало на поталу голову Української Центральної Ради, Михайла Грушевського після того, як німці розігнали Раду. Воно залишилося вірне вояцькій присязі служити Україні та її легальній владі, тим то погодилося радше дозволити німцям себе роззброїти, аніж дати свою згоду на гетьманський державний переворот і визнати владу ставленика німецьких та московських чинників на Україні.

Найбільша, однак, заслуга Січового Стрілецтва — уможливлення українській делегації іменем свого уряду укласти мировий договір у Бересті. Це мало місце 9 лютого 1918 року. Центральні Держави визнали де юре самостійність Української Народньої Республіки. До цього був змушений також і уряд більшовиків, який там же підписав мировий договір.

Після того, як Україну в грудні 1917 р. визнали де факто Англія, Франція та Італія, а в лютому 1918 р. визнали де юре Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина, — наша Батьківщина ввійшла у сферу міжнародніх взаємин та міжнароднього права.

Стрілецька діяльність цього періоду тісно пов'язана з особою Євгена Коновальця.

Йому належить левина частина зусиль у початкових кроках Січового Стрілецтва. Вирвавшись з царицинського табору полонених, він спромігся в розбурханому Києві, серед надзвичайних труднощів, довести до успіху формування Галицько-Буковинського, а згодом — Куреня Січових Стрільців. Цю військову формацію він надхнув патосом жертвенної відданості відновленій українській державності. Він уберіг формацію від розкладу, що його несла революційна хвиля і що перед нею не встоялися попередні українські військові формації. І лише гетьманський переворот, який спирався на півмільйонову німецьку армію на Україні, перекреслив ту роль Січового Стрілецтва в державному будівництві, яка очікувала його в майбутньому.

Ми були свідомі свого обов'язку супроти України та її легальної влади. Після того, як відбулась безуспішна розмова, що на неї Гетьман запросив Євгена Коновальця разом зо мною, перед лицем реального факту — факту наявності на українській землі німецької армії, яка багатократно переважала нас — стрілецтво склало зброю. Луцькі касарні, де воно стаціонувало, були оточені німецькими кулеметами й

гарматами. Стрілецьтво полишало касарні з важким серцем, але з непохитною вірою, що воно незабаром повернеться до Золотоверхого і, вийшовши на чергову «збірку», стане знову на службу своєму народові. Такий учинок стрільців свідоме українське громадянство сприйняло з повним визнанням і неприхованою симпатією. Доказом того може служити хоча б визначна грошова допомога для Січових Стрільців, що їй передано до розпорядимости командира Євгена Коновальця. Ці гроші виділено з п'ятимільйонової суми, асигнованої Радою міністрів і піднятої в державному банку напередодні гетьманського державного перевороту.

Гетьман

Павло Скоропадський

Голова Української Держави

з 29 квітня до 14 грудня 1918 р.

В очікуванні того, як далі розвиватимуться події, і будучи наготові знову взяти в них участь, коли настане слушна хвилина, стрілецьтво розсіялося тим часом по всій Україні. Євген Коновалець же залишився в Києві, щоб бути безперервно там, де бився живчик українського державного життя на цьому його новому, критичному етапі.

*

«Вірно служили й вірно служити хочемо Україні та боронити її від усіх ворогів, що загрожують її самостійності. Січове Стрілецьтво заявляє вірність самостійній Україні й Вашій Світлості як Гетьманові ні від кого незалежної Української Держави.»

Таку заяву склала моїми устами делегація Стрілецької Ради в гетьманському палаці в половині серпня 1918 року. Заява сталася наслідком переговорів Євгена Коновальця з гетьманом Павлом Скоропадським, гетьманським урядом та німецьким командуванням у Києві. У переговорах ішлося про віднову формації Січових Стрільців під назвою «Окремий загін Січових Стрільців».

Переговори ці проводив Євген Коновалець протягом кількох місяців у порозумінні й за згодою Українського Національного Союзу. На певний час взаємини Союзу з гетьманськими колами були покращали, і можна було сподіватися, що це поліпшення призведе до співпраці. Схилився Національний Союз до співпраці з Гетьманом тому, що на Україні з кожним днем міцнішали московські сили і Київ був залитий російськими дружинами, що там формувалися. Вони жорстоко знущалися з українського селянства, висилані, як «карательные отряды», гетьманською владою для приборкування селянських заворушень. Німецькі кола подавали цим дружинам свою допомогу й недвозначно тяжіли до «единой неделимой».

Щоб протиставитися московському натискові, Гетьман під ту пору схильний був іти на поступки Українському Національному Союзові. І, щоб одержати збройне оперття проти російських збройних сил, він і дав свою згоду на віднову формації Січових Стрільців. Як сказано, віднова малася на увазі в куди скромніших рамах: не полк С.С., а «Окремий загін С.С.».

Під тиском російських чинників у гетьманському уряді підляг зміні намір примістити Січове Стрілецтво в Києві, а вирішено розташувати його в Білій Церкві. Отже, проголошена під кінець серпня «збірка» вмить стягнула стрілецтво з усіх усюдів до Білої Церкви. З першого ж дня закипіла там гарячкова праця. Насамперед заходилися влаштувати приміщення у зруйнованих бараках, а згодом розпочався військовий вишкіл. Його провадили досвідчені та енергійні інструктори: сотник Богдан Гнатевич, поручник Володимир Чорній-Розенберг і Володимир Стрільчук. Усіх їх я викомандирував в Єлисаветі, у Коші С.С. Завдяки їхнім інтенсивним, умілим заходам пощастило протягом неповних трьох місяців з різноманітної людської маси створити військову частину, що дорівнювала першим формаціям, Куреневі С.С. чи Полкові С.С., ба — перевищувала їх. Надісланий Гетьманом на інспекцію «Окремого загону С.С.» генерал Олександр Лігнав міг звітувати про цю нову формацію з кожного погляду якнайкраще.

Праця йшла гарячковим темпом. Ми були свідомі, що доведеться стати до збройної розправи з московськими чорносотенцями і що кожної хвилини може від Гетьмана надійти заклик піднятися на збройну оборону самостійности України. До Білої Церкви доходили глухі чутки про заходи російських кіл, але в нас жила віра, що Гетьман учинить

опір їхньому натискові. Адже для того ж і дав він згоду відновити Січове Стрілецтво, щоб на випадок загрози покликати його на оборону самостійности очолюваної ним Української Держави.

Громом з ясного неба була для нас останніми днями жовтня конфіденційна звістка щодо декларації Гетьмана про федерацію України з Росією. Ця декларація перекреслювала акт 22 січня 1918 року й усі акти по ньому, вона зводила Україну до ролі пляцдарму в відбудові тюрми народів — довоєнної Росії. Нам усім стало ясно, що коли Гетьман не додержав вірности Україні, то на нас ліг обов'язок обороняти її самостійність всупереч волі Гетьмана, ба навіть — проти Гетьмана.

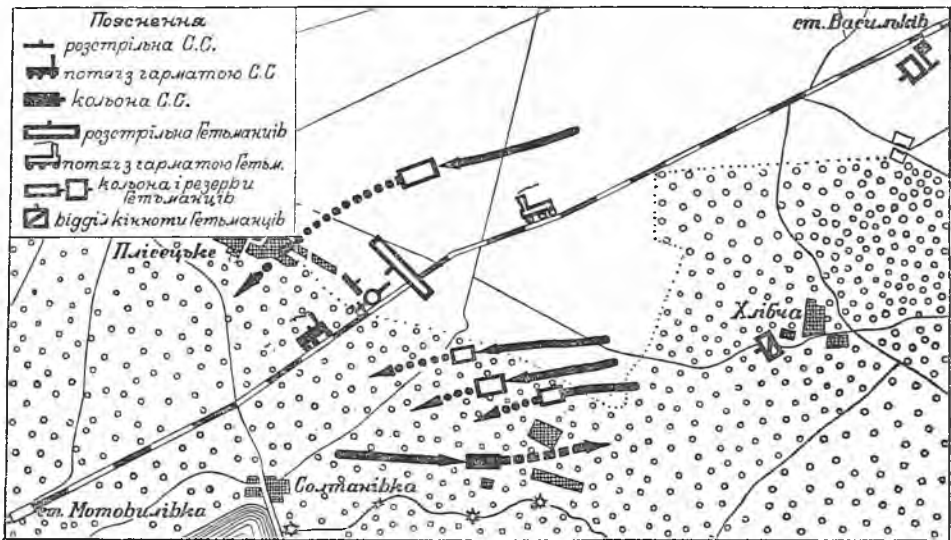

Схема боїв під Мотовилівкою 17-19 листопада 1918 р.

Вночі 29 жовтня Український Національний Союз нагло зажадав контакту з нами. Я та Федь Черник подалися з компетенції і з доручення Стрілецької Ради поспішно до Києва. Там Микита Шاپовал з'ясував нам ситуацію, а згодом Володимир Винниченко повідомив про ухвалу Українського Національного Союзу підняти повстання проти Гетьмана. Від імени Стрілецької Ради ми склали заяву про те, що стрілецтво візьме участь у народньому повстанні, яке має врятувати українську державність. Стрілецька Рада на чолі з полковником Коновальцем наступного дня повнотою акцептувала цю заяву, і Команда Окремого загону С.С. ужила негайних заходів, щоб підготувати наш похід проти захопленого московськими добровольчими дружинами Києва.

14 листопада 1918 року Гетьман видав повселюдний універсал про федерацію України з Росією. Цей універсал автоматично звільнив Січове Стрілецтво від присяги вірності Гетьманові, тому що присяга органічно була пов'язана з присягою служити самостійній Україні, а не федерованій у чужій державності. Коли висланник Гетьмана, полковник Блаватний, прибув до Білої Церкви напередодні нашого виступу, ми заявили йому недвозначно:

— Січове Стрілецтво було, є і залишиться вірним Україні. Воно підтримує всіма силами Гетьмана в будівництві самостійної Української Держави і оборонить її, бо на шляху до самостійної України ніякий ворог Січовому Стрілецтву не страшний.

Ні ця заява, ні особиста спроба полковника Коновальця вплинути на Гетьмана не дали наслідків. Стало ясно, що тільки збройна рука стрілецтва здатна скасувати цей ганебний акт «злуки» України з її віковичним ворогом. І окремих загін С.С. став відразу центром всенароднього протигетьманського повстання.

15 листопада до Білої Церкви прибули В. Винниченко та С. Петлюра, члени нової української влади, Директорії, що її покликав до життя Український Національний Союз у Києві. Полум'я повстання спалахнуло по всій Україні.

Свідоме великої відповідальності і своєї ролі в цьому всенародньому зрушенні, Січове Стрілецтво, з наказу Команди Окремого загону С.С., рушило надвечір 16 листопада в нашвидку влаштованих трьох ешелюнах у напрямі на Київ. Подолавши німецький опір у Хвастові вночі на 17 листопада, воно захопило станцію Мотовилівку і вранці 18 листопада вступило у бойовий зв'язок з ворогом. Цим ворогом були офіцерські добровольчі загопи генерала Святополк-Мірського та Сердюцька дивізія, які, захопивши станцію Васильків, широким фронтом, силою понад 8 000 бійців, почали наступ на стрілецькі сотні, що, своєю чергою, рушили в бойовому порядку з станції Мотовилівки в напрямі Василькова.

Зав'язався жорстокий бій. У бою взяли участь усі стрілецькі сили: чотири піхотинські сотні, одна кулеметна сотня та одна гарматна батарея. Завдяки хоробрій поставі стрілецтва й умілому керуванню старшин Федя Черника та Романа Дашкевича завдано поразки вдесятеро сильнішому ворогові. Розгромлені російські загопи втратили понад 600 убитими і стільки ж пораненими. Ми ж окупили нашу перемогу героїчною смертю старшин Федя Черника та Миколи Загаєвича, 17 підстаршин та стрільців і стількома ж пораненими.

Росіяни, вкривши в нашому скорострільному та гарматному вогні густим трупом мотовилівські поля, поспішно подалися на Васильків, але ми захопили Васильків ще того самого вечора, переслідуючи ворога в напрямі Києва. Частини Сердюцької Дивізії та кінний дивізіон під ко-

мандуванням підполковника Юрія Отмарштайна в цьому відступі участі не взяли, а перейшли зо зброєю на наш бік. Тим вони помітно скріпили наші лави.

Наша мотовилівська перемога, яка зламала хребет збройним московським силам, вирішила успішний наслідок протигетьманського повстання. До нього приєдналися всі інші українські військові формації Ліво- та Правобережжя, а до того — тисячні маси селянства, що палали гнівом за злочинні дії каральних загонів. Ця перемога врятувала державницьку тяглість і зберегла самостійність, що їх був перервав федераційний універсал Гетьмана.

Штаб Осадного Корпусу СС у Хвастові в листопаді 1918 р.

В першому ряді зліва направо: пор. В. Чорній-Розенберг (в білій шапці), полк. Юрій Отмарштайн, полк. Є. Коновалець, сотн. М. Матчак, полк. А. Мельник

Я спинаюсь на цьому періоді діяльності Січових Стрільців і моєї співпраці з сл. п. Євгеном Коновальцем у збірнику, присвяченому для його вшанування, щоб прихилити увагу до факту, що це саме йому припав найбільший тягар праці цього періоду.

Коли німці нас були роззброїли і ми розбрелися по всіх-усюдах, він залишився, як сказано, у Києві. Знавши, на яких глиняних ногах стояла гетьманська держава, він невтомно працював над справою зближення деяких гетьманських кіл з Українським Національним Союзом. Він намагався відкрити німецькому командуванню очі на його згубну

політику на Україні, і будь-що-будь переконав Гетьмана (на жаль, не надовго!), що тільки спираючись на українські національні сили, він спроможеться без чужої допомоги, німецької чи московської, встояти при кермі України. З цією діяльністю пов'язується й факт участі в гетьманському уряді таких визначних українських діячів, як Дмитро Дорошенко та Максим Славінський, і, зрештою, факт, що Гетьман дав дозвіл на віднову формації Січових Стрільців.

Навіть після проголошення Гетьманом федераційного універсалу, напередодні нашого виступу, полковник Коновалець, свідомий грізної ситуації, з'являється у Гетьмана і, вказуючи на загрозу катастрофи, що її викличе цей універсал, просить Гетьмана зробити універсал нечинним. При тому він готовий віддати себе разом із Січовим Стрілецьством до розпорядимості Гетьмана, щоб протиставитися наступові російських сил на Україні.

І навіть після нашої мотовилівської перемоги, під час тривання облоги Києва, полковник Коновалець, під прикриттям делегації до німецького командування, відчайдушно наражаючи своє життя на небезпеку, вживає ще раз заходів, щоб перед остаточним зайняттям нами Києва таки вплинути на зміну наставлення Гетьмана.

Усі ці заходи, всі ці зусилля даного періоду діяльності Січового Стрілецтва, спрямовані на рятунок осягів української революції, на рятунок самостійності України — усі ці подвиги носять печать духу однієї з-поміж нас людини. Нею був полковник Євген Коновалець.

Тим то в цих рядках, що стосуються розділу «Мотовилівка», конче треба було спинитися над поодинокими фазами цих заходів і зусиль, що їх увінчанням була перемога під Мотовилівкою — наш стрілецький Маратон.

Маєстатичний в'їзд Директорії до Києва і величні похорони наших героїв, що полягли в мотовилівському бої, були похідними подіями, якими тодішній свідомий український світ потверджував правильність нашої тодішньої дії. Наслідок наших змагань: тяглість, тривання української державности, що її символом стала тоді Директорія Української Народньої Республіки.

Для мене цей період співпраці з полковником Євгеном Коновальцем править за радісний спогад, який заслуговує на те, щоб його закріпити на папері як пошану й подив супроти того, хто нами верховодив, хто керував нашими зусиллями у вірній службі Україні.

*

Мій черговий спогад спільної праці з Євгеном Коновальцем стосується літньої пори 1919 року.

Після моєї відставки у Штабі Дійової Армії УНР, я повернувся до Корпусу Січових Стрільців і був призначений заступником його командира. Йдеться про той сумний час, коли, як видавалося, так на сході,

як і на заході від Збруча встоятися збройною силою нам уже не пощастить. Обидві українські армії відступали: Армія УНР від більшовиків, а Галицька Армія — від поляків. Ворожі сили переважали, і відступ відбувався до одного спільного пункту — до Кам'янця Подільського, що був на той час осідком влади УНР та ЗОУНР. Сили наші скупчувались якраз в осередку того трикутника, що його утворювали Збруч, повітряна лінія Підволочиськ — Могилів та Дністер.

Стан Армії УНР, у складі якої боролосся Січове Стрілецтво, був жалюгідний. Низка невдач останнього часу, зокрема, програні у проскурівському районі бої від'ємно відбилися на вояцтві. Бойовий запал погас, порив надщербився. У безперервних битвах майже всі частини зазнали великих утрат, бійці були повнотою виснажені.

Головною причиною цих невдач і поразок був цілковитий брак набоїв і взагалі зброї. Здобути її можна було тільки від ворога, шляхом захоплення його складів, бо Україна перебувала в повній ізоляції, і постачати їй зброю з-за кордону не дозволяла всемогутня Антанта.

У цій надзвичайно важкій ситуації, близькій до катастрофи, Січове Стрілецтво спромагається на неймовірне. Відірвавшись від ворога, воно скупчується в Лянцкороні, протягом тижня переформовується у «Групу Січових Стрільців» (у складі 10-ї та 11-ї дивізій) і, впорядкувавшись та відпочивши, стає в бойовій готовості до виконання своїх завдань. На той час фронт наблизився до Кам'янця вже на 70 кілометрів, а станція Балин потрапляла під обстріл ворожої артилерії.

16 липня в кам'янецький трикутник-пляцдарм почали входити через Збруч перші частини Української Галицької Армії. Щоб забезпечити їй район зосередження, Штаб Дійової Армії УНР видав 21 липня наказ перейти в загальний наступ по всьому фронті. Головне завдання припало обом стрілецьким дивізіям під командуванням Групи С.С., очоленої командиром полк. Євгеном Коновальцем та його начальником штабу, полковником ген. штабу Марком Безручком. Допоміжними були — ліворуч Волинська, праворуч Запорізька Групи.

Головний натиск ворога йшов у напрямі на станцію Балин. Йому за мету правило захопити Кам'янець. Ворог прорвався між Групою С.С. та Волинською групою і загрожував відтяти Групу С.С. від Штабу Дійової Армії УНР у Кам'янці.

У такій ситуації 11-та дивізія вирушає форсованим маршем на фронт і в завзятих боях відкидає ворога на північ. При тому вона захоплює Франпіль. На зміну їй підходить 10-та дивізія, і 11-та дивізія того ж дня одержує наказ негайно вдаряти у фланг і тили ворога, Таращанської бригади — через Леваду на Карабчів.

Відкритий лівий фланг і тили Групи С.С. та її штаб у Тинній протягом 22 і ночі з 22 на 23 липня довелося прикривати від ударів ворога кінним дивізіоном, технічною сотнею, навіть останнім резервом, що його

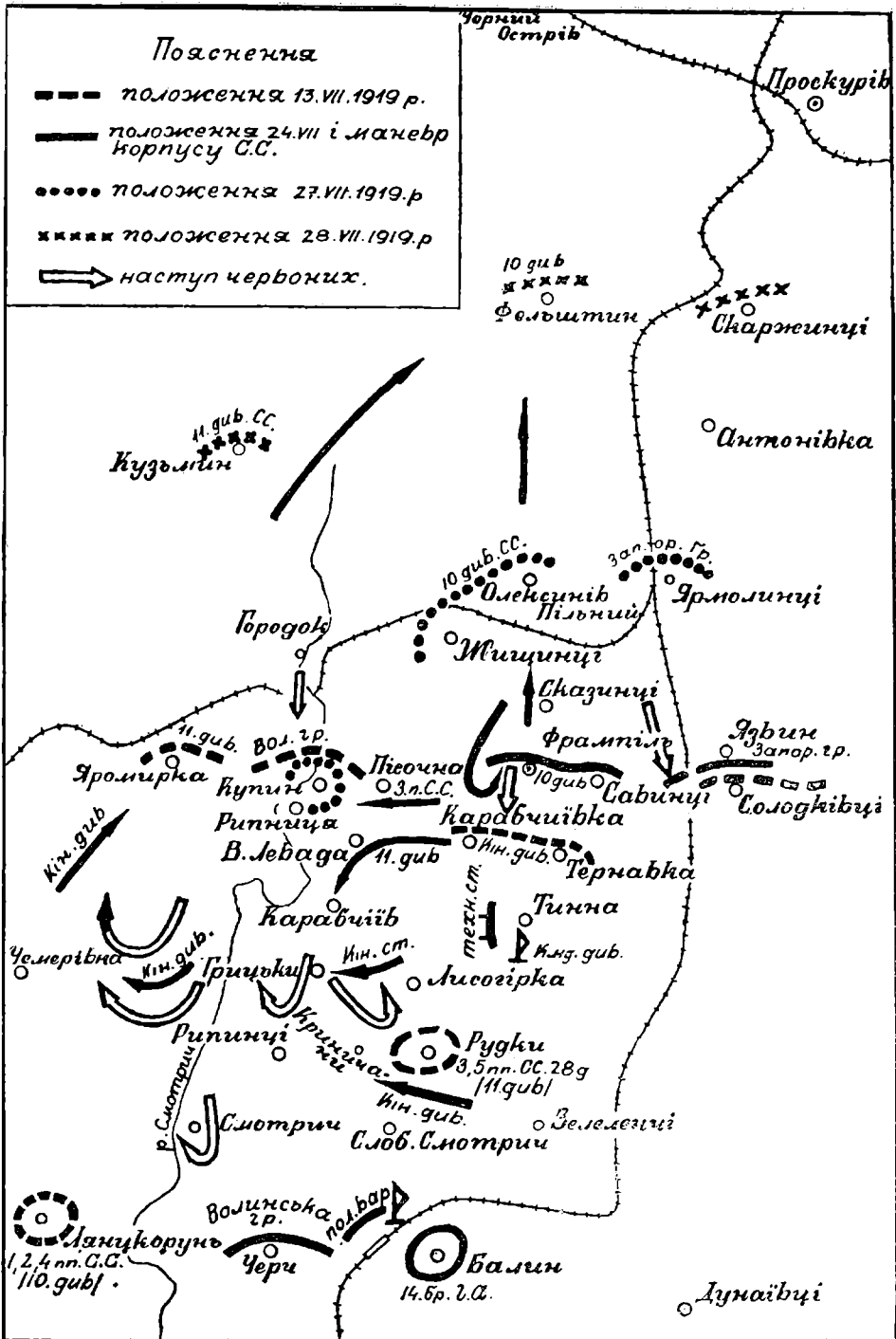

Схема бойових операцій Корпусу СС у напрямку Проскурова і Чорного Острова в дні 13-28 липня 1919 р.

становила польова варта Групи С.С. Завдяки майстерному маневруванню начальника штабу полк. Безручка, при точному виконанні поодинокими полками наказів, під умілою рукою їхніх полководців, зокрема, при концентричному ударі з півночі й сходу силами 10-ї та 11-ї дивізій, нарешті, у наслідку бравурного наскоку кінного дивізіону з півдня — протягом 22 та 23 липня під Карабчиевом розгромлено найдужчу на цьому фронті більшовицьку частину. Це й була ота до нахабности активна Таращанська бригада, — складена, до речі, на 90 відсотків з українців з Великої України.

Більша частина цієї бригади полягла трупом у карабчівських лісах. У наші руки потрапило понад п'ятсот полонених з усім обозом і великим майном, зокрема — складом зброї.

Належно оцінюючи тодішню загрозливу ситуацію, що в ній операція могла призвести до катастрофи не тільки Групи С.С., а й усїєї Армії УНР, вирішуючи тим долю Української Галицької Армії, що зближалася, треба зробити такий висновок: Командування Групи С.С. сумлінно виконувало наказ Штабу Дійової Армії УНР, але при тому воно вказувало й на надмірний ризик виконуваної операції. Вирішила, отже, всю справу віра Січового Стрілецтва у власні здібності, у свої моральні та бойові сили, вирішила хоробра настава, що кидала бійців на відчайдушні діла, включно до атак багнетами. Дводенний бій закінчився блискучим успіхом і ввійшов в історію Січового Стрілецтва як одна з його найславніших перемог над ворогом.

Незабутньою для мене назавжди залишиться повна напруження й непевності ніч з 22 на 23 липня у штабі Групи С.С. у Тинній. Командир Групи та його начальник штабу працювали зосереджено. Обидва зберігали холонокровність, обидва вірили в успіх добре опрацьованого ними бойового завдання, обидва були впевнені в тому, що полководці такого покою, як Роман Сушко та Франц Борис, спроможуться завдання виконати за всяку ціну.

Пригадую: коли на прикриття станції Балин удосвіта відійшла польова варта, що охороняла штаб Групи, полк. Марко Безручко, сягаючи по свою рушницю, з якою ніколи під час операцій не розлучався, жартівливо звернувся до командира Групи:

— Куди накажете, пане полковнику, спрямувати цей останній резерв? Євген Коновалець підвівся від телефону, з якого щойно отримав коротке звітлення про ситуацію на фронті, погідно відповів:

— Затримаємо його для охорони штабу, а самі чекатимемо на перемогу. В перемогу ж — моя глибока віра.

Перемога прийшла десять годин по тому. Глибока віра у слухність своєї справи була притаманна полковникові Коновальцеві. З неї він черпав моральні сили. Спираючись на неї оборонною рукою, він вихо-

див з найважчих ситуацій і нею ж шляхетно запліднював душі свого довілля протягом усього життя. Тим і не дивно, що «Віра» — це псевдонім Полковника у керованому ним нашому підпіллі.

Дружній потиск руки зворушеного радісною звісткою командира Групи був виявом визнання й подяки мистцеві карабчівської операції — полковникові ген. штабу Маркові Безручкові. Цей потиск руки я пам'ятаю посьогодні — він навів мене на спомин про Карабчів, гордість Січового Стрілецтва.

З ЄВГЕНОМ КОНОВАЛЬЦЕМ
ЗА ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (1917—1919 р.)

З Євгеном Коновальцем я стрінувся щойно в таборі полонених вояків австрійської армії в Царицині на «Даргові», як не помиляюся, 12 березня 1917 року. Тоді нашу групу старшин, що перебула в цьому таборі десь від перших днів грудня 1916 року, забирали звідти, щоб перевезти її 50 верстов на північ від Царицина — в посад Дубовку. Тоді саме, як ми ждали надворі на провідника нашого конвою, він, — Євген Коновалець, прощався з поручником Андрієм Мельником і Романом Сушком та хорунжим Михайлом Матчаком, а через них і з нами. Хтось із львов'ян відповів на запити кількох з-поміж нас, що це один з найдіяльніших організаторів і молодих громадських працівників не тільки у Львові, а й у Львівщині взагалі. А чотар Василь Кучабський додав, що цей саме Коновалець один з тих, що можуть і творять обставини.

З першого погляду, Коновалець видався мені тоді людиною добродушною й повною енергії, рішучою, а при тому зрівноважено опанованою. Тоді він був над чимось глибоко сконцентрований думкою. Така ж скупченість думки була помітна тоді й у Мельника. А було від чого, бо Мельник щойно другого дня, як ми були вже в Дубовці, сказав нам, що в Петербурзі почалась революція. Видно, це сказав йому Коновалець.

За кілька днів наші старшини, що були в місті на закупі харчових продуктів до нашої кухні, принесли відомість про зречення царя від престолу та ув'язнення його.

Нашим приміщенням у Дубовці був приватний одноповерховий дім «Челюканова один»¹ при головній вулиці, звідки бічною вулицею було близько до церкви й базару поблизу неї. Пильнувала нас весь час команда солдатів з двома унтерофіцерами.

У цьому домі були Українські Січові Стрільці: поручники Андрій Мельник і Роман Сушко; чотарі Іван Чмола, Василь Кучабський; хорунжі й підхорунжі Михайло Дорошенко², Микола Загаевич, Михайло Матчак, Іван Андрух, Дмитро Герчанівський, Федь Микуляк, Петро Пасіка, Роман Рондяк, Михайло Савчин, (Не пригадую собі, з якої частини був Степан Козак. Дехто подає його як УСС).

Українці з інших австрійських частин: ляйтнанти Лев Гаванський, Петро Вовк, Ілля Кук, Н. Левицький; фенрихи, кадети, кадет-аспіранти Дмитро Бурко, Ярослав (або Роман) Колтунюк, Корнило Кушнірук, Н. Михаськів, Н. Стецьків.

Чехи: сотник Н. Дворжак, фенрих Н. Коваржік.

Поляки — 5 або 7 старшин (прізвищ не пам'ятаю).

Крім наведених, було там ще 6 старшинських джур (4 українців, 1 чех і 1 поляк).

З огляду на те, що з цією групою старшин, українців тісно пов'язане плянування та дії також і Євгена Коновальця, про які тут буде мова, треба зупинитись бодай на найважливіших подіях таборового життя цієї групи.

Перше припущення, яке виникало при вістці про революцію в Росії, була думка про неминучий розпад деспотичної імперії на окремі національні самостійні держави. Україна мала б знайти у цьому русі передове місце. А з того й висновок, що полоненим українцям по російських таборах треба себе зберегти і якось приготувати, щоб бути корисними для свого народу в таку історичну пору.

Пишу «якось», бо годі було нам, полоненим, на початку революції передбачити дальший розвиток подій. Одне було певне, саме, що свідоміші полонені незабаром почнуть утікати на Україну. Виникало питання, чи не прийти б нам з грошовою допомогою бодай двом-трьом таборам полонених українців та заохотити до цього й інші скупчення старшин українців.

Перший у нашому домі висунув цю справу або А. Мельник, або В. Кучабський, або Микола Загаевич. Під час дискусії вирінула пропозиція — готувати наших полонених по таборах до вступлення в українську армію, яка — на думку дискутуючих — незабаром почне формуватись, як тільки створиться уряд України. Думали навіть створити з полонених окрему військову частину, якщо б це було можливо. Кожний розумів, що це складна, важка до виконання справа. Тим не менш, хотілося насамперед шукати підтримки серед українців у Києві.

На нараді в нашій кімнаті винесено постанову посилити розшуки знайомих у Саратові, Самарі, Сибіру, Донщині, а передусім установити тісний зв'язок з Є. Коновальцем у Царицині, бо він мав знайомих у Києві. Тоді 14 чи 16 старшин українців у нашій кімнаті оподаткувалися по три рублі на місяць для допомоги іншим таборянам.

Тим часом кожен у нашій кімнаті взявся поглиблювати свої знання. Тепер уже не одиниці вивчають російську, французьку та англійську мови, як це було раніш в Царицині й Уфі, а студіюють групами. Крім мов, дехто вивчає російську літературу, географію України («Юга России»), інші — політичну економію, національне питання, партійні справи, психологію маси. Започатковано переклад на українську мову в порядку російської армії. Дехто вправляється у стенографії. Був навіть курс пасічництва, з рисунням вуликів (Гаванський).

Наша кімната стає в певні години учбовою залєю з відповідною для цього програмою дня і введенням кількох годин пильної мовчанки під час навчання. Мовчанки не можна було порушити навіть під час відвідин полонених з інших домів. Був призначений час на дискусії, наради, читання преси («репортер» Матчак) і т. д.

Ріжниця між УСС-ми та українцями з інших полків австрійської армії затиралася непомітно й швидко в Уфі та Царицині, а в Дубовці ми були однією суцільною групою українців. Так тільки якось складалося, що ініціатива в усьому виходила з-поміж УСС-ів (мабуть, тому, що вони були тут відносно численною однородною спільнотою однієї військової, так би мовити, «автономної» формації в австрійській армії). Проте, справи були обговорювані й вирішувані спільно всіма українцями.

Коли, однак, порушено було питання покинути табори, передістатися на Україну, приєднувати полонених до майбутнього українського війська, виникла суперечність у поглядах. Одні, з-поміж не-УСС-ів, спираючись на наявний стан справи, — мовляв, війну ще не закінчено, а ми лиш полонені, — заступали думку, що якщо Росія розвалиться наслідком революції, то й повна перемога певніша по стороні Австрії, — а ми ж бо її громадяни. Нашу працю для України австрійське військове командування й уряд можуть і будуть вважати за зламання присяги і зраду. Це відбилося б насамперед на наших родинах удома, ще заки нас досягнуть і покарають за законом.

Інші були погляду, що нам на Україні можуть сказати: «Ви, галичани, їдьте собі щасливо до своїх родин, вони там на вас уже довго ждуть!»

Пригадую собі такий запит і відповідь:

П. Вовк:

— Ну, добре, дістанемося в Україну. Що ми практично знаємо, за винятком одиниць, щоб відразу стати до роботи? На Україні стоять сильні залоги російської армії...

На це М. Матчак:

— Будемо вулиці замітати й виручимо тих, що щось знають. Там і так мало робочих рук, бо близько чотирьох мільйонів людей у війську. Революція розвивалася, прибирала на силі й жорстокості, все далі й глибше. Відомості про події ширилися блискавично-швидко.

УНІВЕРСАЛ

Української Центральної Ради

до українського народу, на Україні й по-за Україною сушого.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!
Возв'язуючи ти постави наг **УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ**, на сторожі прав і вольностей Української Землі.
Найкращі сили твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських виборли нас **УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ**, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольности
Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:
Хай буде Україна вільною. Не одділюючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам пораджувати своїм життям. Хай пореток і лад на Україні дають—виборні, вселюдним, рішним, правими і тайними голосуваннями—**Всеросійському Українські Зборні (Сойми)**. Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас на Україні, мають право видавати тільки ці **Українські Зборні**.

Ті ж закони, що мають аби давати по всій російській державі, повинні видаватися у **Всеросійським Парламенті**.
Ніщо краде нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.
Ніщо краще наших селян не може знати, як пораджувати своїм землею і через те ми хочемо, щоб після того, як буде озв'язано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народу, як буде видано про це закони на **Всеросійському Урядовому Зібранні**, право пораджування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашими **Українськими Зборні (Соймами)**.

Так сказави виборні люде з усієї Землі Української.
Сказавши так, вони вибрали зпоміж себе нас, **УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ**, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його право і творити новий лад вільної **АВТНОМІОНОЇ УКРАЇНИ**.
І ми, **УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА**, звалячи новою свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і пригужали до цієї великої роботи.

Ми гадали, що **Центральне Російське Правительство** простягне нам руку в сій роботі, що угоди з ним ми, **Українська Центральна Рада**, зможемо дати лад нашій землі.

Але **Тимчасове Російське Правительство** одкинуло всі наші догагання, одкинуло простягнену руку українського народу.
Ми яхсали до **Петрограду** своїх делегатів (послів), щоб вони представили **Російському Тимчасовому Правительству** наші догагання.
А найгодовніші догагання ті були такі:

Щоб **Російське Правительство** прилюдно окремим актом завадало, що воно не стоїть проти національної воли України, проти права нашого народу на **АВТНОМІОНО**.

Щоб **Центральне Російське Правительство** по всіх еправах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українським справам.

Щоб місцева власть на **Вірші** була об'єднана одним представником від **Центрального Російського Правительства**, се-б то, вибраним селом, комісаром на **Вірші**.

Щоб певна частина грошей, які збираються в **Центральну Казну** з нашого народу, була видана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці догагання наші **Центральне Російське Правительство** **ОДКИНУЛО**.
Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, на право самому пораджувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіди, одказавши нас до майбутнього **Всеросійського Урядового Зібрання**.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісара. **НЕ СХОТІЛО РАЗОМ З НАМИ ТВОРИТИ НОВИЙ ЛАД**.
Так само **НЕ СХОТІЛО ПРИЗНАТИ КОМІСАРА НА ВСЮ УКРАЇНУ**, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовило повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, **Народе Український**, нас применюєно, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладді та занепад. Боги **Тимчасове Російське Правительство** не може дати над у нас, коли не хоче дати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні йти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на наших землях.

І через те ми, **УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА**, видаємо цей **УНІВЕРСАЛ** до всього нашого народу і оповідаємо: **ОДНІЙІ САМІ БУДЕМО ТВОРИТИ НАШЕ ЖИТТЯ**.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города одніи знає, що настав час великої роботи.
Од сього часу можемо споді, кожна волость, кожна зупина повітова чи земська, яка стоїть за інтереси **Українського Народу**, повинна мати **НАЙПИСНІШІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗНОСИНИ** з **ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ**.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосередилась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дуже організацію та освідження народу, і тоді **ПЕРЕВІБРАТИ АДМІНІСТРАЦІЮ**.

В городах і тих місцях, де українська людність живе існуючі з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно **ПРИЙТИ ДО УГОДИ Й ПОРІЗУМІННІ З ДЕМОКРАТІЮ ТИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ** і разом з ними приступити до підготовки нового цивільного життя.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА прославляє люду, що народи неукраїнські, що живуть на наших землях, також згадують про лад та спокій в наших краях і в сей тяжкий час всесвітнього безладу дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації **АВТНОМІОНОЇ УКРАЇНИ**.

І коли ми зробимо сю підготовку організаційну роботу, ми силчимо представників від усіх народів **Землі Української** і народною владою для всі. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, **Всеросійське Урядові Зібрання** має затвердити своїми законами.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом **УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ** стоїть велика і висока справа, яку аби треба вважати, щоб вністи народ свій по вільній шлях.

Треба сил для того. Треба душин, силних рук. Треба великої національної праці. А для успіху наперед насамперед потрібні великі кошти (гроши). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у **Всеросійську Центральну Казну**, а сам не має, та немає й тепер від неї грош, що повинен би йти на се.

І через те ми, **Українська Центральна Рада**, приписуємо всім організаціям громадянам сел і городов, всім українським громадянським урядам і установам з 1-го числа місяця липня (жовт) надати на ладність особливий податок на різну справу і тогди і негайно ретурнувати переслати його в **КАСЬНІЩУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**.

Народе Український! В тих руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладу й ретурну змагати з нами, одностайно і з усім народом, що ти, народ, держиш себе вільним, хочеш гордо і людно стати вперем з нашими українськими деловими громадянами і всіми з дружно.

Ухвалено: у **КІИВІ**, **Року 1917** місяця червня (ліпня) числа 10.

I. УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Не минуло багато часу, як ми довідалися з короткої нотатки якоїсь російської газети (а незабаром по тому читали й в українських часописах — від Є. Коновальця з Царицина) про могутні маніфестації по всій Україні з приводу падіння царату, про створення у Києві українського передпарляменту — Української Центральної Ради, генеральних секретаріатів, про поставання українських військових частин на фронті й у тилах (т. зв. «українізація»), про створення в Києві «Першого українського козацького ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку»³ та полку ім. гетьмана Полуботка, про Перший і Другий Всеукраїнські Військові З'їзди, про «Вільне Козацтво», про Перший і Другий Універсали Української Центральної Ради.

Все те — глибоко потрясаючі переживання! Це ж у революційному могутньому стихійному піднесенні Україна визволялася з довгої неволі, відроджувалася суверенна держава українського народу: «однині самі будемо творити наше життя...»

Обговорюючи прочитане, ми поринали в те могутнє піднесення. Часом здавалося, немов би це «творення життя» забере багато часу, поки політичні партії та групи впораються з клубком програм, проблем, планування, тактики. Та ми сліпо вірили, що під впливом організації «низів» і вимог «військових з'їздів» Українська Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат покінчать з автономістичними декларациями, стануть на шлях повної незалежності України, як лише трохи захищуються впливи Тимчасового Уряду, послабнуть через революцію його військові сили на фронті, а зокрема, на Україні, якщо Керенському не вдасться наступ на західньому фронті.

Та наша група в Дубовці не була тільки «по-мрійницькому настроена». З таборів військовополонених європейської та азійської Росії, чи була в них певна свобода виходу на кілька годин поза табори, чи не була (як от у Дубовці), українці так чи так одинцем утікали на Україну.

Серед таких подій і обставин Є. Коновалець дістає в комендантурі свого табору термінову відпустку й у липні їде до Києва. Там він пропонує Генеральному Секретаріатові Української Центральної Ради вжити урядових заходів, щоб перевести полонених українців на Україну, зформувати з них добровільну військову частину і поставити її в розпорядження Української Центральної Ради. У Києві тоді вже при Українській Центральній Раді діяв «Галицько-Буковинський Комітет допомоги жертвам війни», а в ньому, і в Києві взагалі, було багато добрих знайомих Є. Коновальця з-поміж закладників, переселенців, полонених. Саме в цьому комітеті пропозицію прихильно стрінуту та схвалено, оформлено й передано секретареві Генерального Військового Комітету при Центральній Раді — С. Петлюрі. Цей останній поставився до неї прихильно, але на її вирішення треба було ще почекати,

щоб оминати закид росіян щодо участі «австрійців» в українській армії.

Про те, що бачив і чув у Києві, він інформував нас, повернувшись з відпустки в царицинські бараки полонених. Передав він нам і кілька часописів, привезених з Києва.

Був у той час із нами в Дубовці муж великий творчим духом і ділами — Іван Чмола. Він був думки, щоб не чекати тут вирішення справи про військові частини з полонених українців, а покинути Дубовку, дістатись до Києва і там на місці робити те, що буде треба.

Одного дня Чмола таки поїхав у Київ, пообіцявши втримувати з нами тісний зв'язок. Він побажав нам успіхів у намірах українізувати в Царицині полк і перевезти його з майном до Києва.

У вересні втік з Царицина до Києва й Є. Коновалець.

№ 6. Ціна 15 к. **ВІСТИ** травень (май) 1917 р.
З УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

МЕЛІТАС І ВИДАЄ КОМІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Треті загальні збори Української Центральної Ради

Відомості про треті загальні збори Української Центральної Ради в Києві

Засідання Центр. Ради 5 травня 1917 р.

Під заголовком газети нечіткий напис:
Укладає і видає Комітет Української Центральної Ради

Справа з формуванням військових частин з полонених ждала сприятливих для її вирішення обставин. Ми чекали на відомості від Чмоли й Коновальця, а тим часом стежили за дальшим розвитком революції. Для громадян Дубовки революції немов і не було. Вони трималися думки, мовляв, «начальство само все вирішить». Поза малими змінами в поліції та адміністративних установах нічого не змінилося, як і на базарі, серед рибальської бідноти, серед робітників по овочевих садах, серед молоді, яка виспівувала «частушки», а в неділі облягала вулиці Дубовки та вкривала їх і залю кіна грубою верствою лущиння з соняшника й гарбуза. Як за попередніх років, так і тепер скрізь вільно ходили визнавці різних сект і пояснювали свою науку. За містом виливали величезний дзвін до головної церкви Дубовки.

Але сталася одного разу подія, що сколихнула Дубовку. Свого таки земляка, що вкрав з млина пас, «сход» присудив «вишомполувати», а роз'юшена юрба сікла тіло своєї жертви, вела містом, біла, плювала

на нього, ревіла, а тоді вивела за місто й розстріляла. Цієї дикої екзекуції добрі дубовчани, може, й донині соромляться.

Біля «Галицько-Буковинського Комітету допомоги жертвам війни» в Києві збиралося дедалі більше й більше біженців і полонених галичан та буковинців. За почином кількох членів комітету, наприкінці жовтня 1917 року відбулося віче галичан і буковинців, що перебували в Києві та його околицях. На вічу промовляв і Є. Коновалець. Він говорив про потребу створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії, прилучення західноукраїнських земель до України. Ця думка була прийнята усіма учасниками віча⁴. Кілька членів цього ж Галицько-Буковинського Комітету, між ними Є. Коновалець, Р. Дашкевич і Ф. Черник, поставили «Чесько-Словацькому Комітетові» домагання не втручатись у війну українців з росіянами і забрати з Києва частини «Чесько-Словацького Легіону», що їх закликав був собі на допомогу командувач Київської військової округи полк. Оберучев проти більшовиків⁵. Ці останні, подібно, як це сталося в Петрограді, хотіли й у Києві перебрати владу у свої руки. Преможемцем вийшла Українська Центральна Рада. На її засіданні 12 листопада (1917 р.) Микола Порш повідомив, що чехи і словаки виходять з Києва⁶.

Після падіння Тимчасового Уряду в Петрограді, 12 листопада 1917, надійшла до Галицько-Буковинського Комітету письмова згода Генерального Секретаріату Військових Справ Української Центральної Ради на формування окремих військових частин з полонених українців австрійської армії. А в київській газеті «Нова Рада» з 13 листопада, ч. 203, була надрукована про те відозва^{7а} з закликом зголошуватись добровольцями. Цій майбутній частині надано назву «Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців». Відозву підписали: Іван Лизанівський, Федір Черник, Євген Коновалець, Іван Чмола, Роман Дашкевич, Микола Низькокклон і Григорій Лисенко.

19 листопада 1917 року⁸ Р. Дашкевич привіз із Дарниці перших 22 добровольців, яких приміщено на вул. Пирогівській, ч. 9. По тому прибували інші, що зголошувалися в тому ж приміщенні або в Галицько-Буковинському Комітеті, або ж їх привозили вербункові емісари з скупчень полонених по Україні. Незабаром зформовано першу сотню під команду Ф. Черника, яка з 25. XII. 1917 до 7. I. 1918 рр. брала вже участь у виправі куреня полку ім. гетьм. Петра Дорошенка проти бешкетних більшовицьких ватаг у районі Бахмача.

Формувалася й друга сотня під команду І. Чмоли. Комендантом куреня став поручник російської армії Олександр Лисенко, а начальником постачання штабскапітан Микола Черкасів, обидва за призначенням Генерального Секретаря Військових Справ. У курені, за інструкцією «Всеукраїнської Ради Військових Депутатів», впроваджено

засаду «виборного начала», тобто виборности комендантів сотень і чот та курінної «Стрілецької Ради». Давався взнаки брак старшин.

Чмола, Черник і Коновалець передавали в Дубовку, щоб ми готувались переїхати до Києва.

У зв'язку з цим у нашій кімнаті (в домі «Челюканова один») відбулася секретна нарада у вужчому гурті стосовно втечі. Зорганізовано зголошення тих, які наважились утікати.

Загаєвич, Андрух і Кушнірук відходять у Царицин, влаштовуються в тамтешньому полку з метою дослідити можливості його українізації й перевезення до Києва. Та виявилось, що українців у тому полку було замало, військові частини розкладалися, росіяни трималися цупко полкового майна й магазинів.

Отже, як було вирішено на Свят-Вечір, з дому «Челюканова один» утекли: Мельник, Сушко, Кучабський, Матчак, Пасіка, Бурко, Герча-

ВІДОЗВА ГУРТКА СТАРШИН ЗАХІДНІХ ЗЕМЕЛЬ

12 листопада 1917 р. в Києві

Ми, Галицькі, Буковинські і Угорські Українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь в творенні нового державного ладу в Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборів собі український народ.

Сповнюючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла би допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено Третім Універсалом.

В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріату, Тимчасова Головна Рада Українців Західніх Земель в Києві приступила до формування Галицько-Буковинського Куреня СС при першому Українському Запасовому Полку і доручила гурткові старшин видати відозву — заклик до вояків, що повертали з російського полону чи бувших російських вояків, що не мали приділу.

(Відозва закликала вступати добровільно в ряди куреня)

Відозву підписали: Голова Іван Лизанівський, заст. голови Гриць Лисенко, секретар Ф. Черник, члени: Микола Низькокклон, Іван Чмола, С. Коновалець і Р. Дашкевич.

Д. Дорошенко: «Історія України», т. I, стор. 419.

Члени Українського Генерального Військового Комітету і члени Президії Всеукраїнської Ради Військових Депутатів на нараді в Києві з початком липня 1917 року (всередині під портретом Шевченка С. Петлюра)

нівський, Козак, Колтунюк, Микуляк, Савчин. Боровшись всю ніч із хуртовиною («пургою»), наступного дня пополудні вони були вже в приміщеннях царицинського полку.

Тут пробули добу чи дві, передягнулись хто в що міг. Декілька цивільних загорток і військових шинелів приготували Загаевич з Андрухом, декому дістався якийсь документ, що привіз на той час з Києва підхор. УСС Грималюк (старання Коновальця), а решта, замість документів, запаслась «семечками» й зернятами гарбуза. Дібралися до станції Царицин і від'їхали поїздом на Вороніж — Курське — Київ. З ними їхав комендант одного з куренів царицинського полку, штабскапітан чи капітан, Максимович (не пригадую собі, чи він приїхав до Києва).

По дорозі доповнювали цей поїзд вагонами, повними подорожніх, і все тягнуло в Україну. Одні поверталися з заслання, росіяни їхали за хлібом або просто втікали від жорстокостей розбурханих інстинктів серед своїх же земляків.

Ми були в дорозі вже сьомий чи восьмий день, коли наш поїзд став серед поля і далі не рушив. Перед ним — кількасот кроків розібраного залізничного шляху, а там далі ждав уже поїзд України. Кількатисячна маса наших співпідорожніх рвонула тепер бігом до того поїзду. Посередині цього розібраного шляху засипаний снігом потічок — границя Росії та вільної Української Народньої Республіки.

Третій Український Військовий З'їзд в Києві.

Посередині стоять: С. Петлюра і М. Грушевський. (Кінець жовтня 1917 року)

З правого боку представники французької, бельгійської і румунської Військових місій

Д. Дорошенко «Історія України» I, стор. 188
(В деяких інших виданнях під цією самою клішею підписано, що це фото з нагоди проголошення ІІІ-го Універсалу)

Переступивши границю, хоч і не замарковану ніяким тимчасовим знаком і без жадної граничної сторожі, тут же, на березі цього потічка, декотрі подорожні падали на коліна, христилися, прогортали сніг, цілували цю вже українську землю і рясно скроплювали її своїми сльозами. Були тут ті, що тужили й діждалися волі України, відмежування її від Росії, були й поворотці з довголітнього заслання.

Наступного дня вранці наша група втікачів з Дубовки була вже в Києві, у приміщенні «Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців». Там її зустріли Чмола, Черник, Коновалець, Домарадський, Гладкий і Семець. Із розмов з ними ми дізналися, що перший комендант куреня О. Лисенко рідко бував у курені, мало ним цікавився, на початку січня вибув на інше призначення, а на його місце прийшов кол. сотник Українських Січових Стрільців Василь Дідушок. Цей, однак, на рішуче домагання кількох УСС-ів, уже по кількох днях мусів покинути курінь. Таким чином, куренем опікується від початку, його фактично формує, харчує, веде в ньому зайняття з стрільцями й керує ним «Стрільська Рада» в складі голови — Романа Дашкевича, його заступника — Михайла Кураха, секретаря — Богдана Литвина і членів: Осипа Вудкевича, Семена Кушніра, Михайла Олійника та Івана Вирвича. Черник, Чмола і Домарадський інформували, що до куреня потрапляють одиниці, які підпали під впливи революційної лемагогії; вони викликають серед стрільців різного роду невдоволення, наслідком чого утруднюють комендантам сотень їхню працю. Легковірні стрільці покидають курінь, а це стримує його розріст і утримання ладу. Декотрі члени цієї курінної «Стрільської Ради» є за «ради» й за «виборне начало» тому, що цього вимагала інструкція «Всеукраїнської Ради Військових Депутатів», а інші за те, щоб «ради», як один із «здобутків революції», — «демократизували» військо, вибирали командний склад, мали контролю над його діяльністю й могли його легко змінити. Тож таким мав бути й «Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців».

Виникла нагальна потреба ревізії дотеперішньої плятформи і утримання дисципліни в курені, щоб він раніше чи пізніше не пішов слідами деморалізованих частин і щоб не змарнувалася праця над його формуванням. Щоб обговорити пов'язані з цим питання й намітити плян праці, за почином Чмоли, Черника й Коновальця відбуто наступного дня нараду з частиною прибулих із Дубовки.

Присутні на цій нараді твердили, мовляв, «військові ради» й виборність командного складу не виправдали себе ні на фронті, ні в тилу, ні в російських, ні в т. зв. «українізованих» частинах, не утримали дисципліни, а частинно й спричинилися до розвалу армії. З огляду на це всі однозгідно стали проти «виборного начала» і проти «рад» у курені, а висловилися за збереження відповідальності перед зверхниками, а не

перед підлеглими. Військову дисципліну вирішили, щоправда, утримувати не під загрозою кар, а як сувору самодисципліну. Вона має впливати з розуміння, що на Україні йде тепер боротьба насамперед за національно-політичне визволення й державну незалежність Української Народньої Республіки в складі всіх українських земель. Україні була потрібна духово сильна, морально здорова, відпорна на ворожу пропаганду, однорідно вишколена й сильна армія для оборони та зміцнення волі всього українського народу, а не котроїсь одної партії, для оборони з волі народу встановленої влади без впливу війська чи іншої, накиненої йому сили.

Організуючи формації Січових Стрільців, треба було триматися засади «якість перед кількістю», бо не байдужий, «дресований» на зразок чужих нам займанницьких армій, а свідомий труднощів, невгод, потреб батьківщини і своїх обов'язків громадянин-вояк потрібен Україні під сучасну пору й на майбутнє. Український вояк у нашому розумінні і в нашій формації не був платним найманцем. Гідність Січового Стрільця як українського вояка-громадянина мала бути збережена на найвищому рівні. Військову службу Україні в нашій формації ми починали від рядовика, з узглядненням, мірою потреби і можливості, дотеперішніх військових ступнів, бойового досвіду та інших моральних і командних властивостей. Ні тепер, ні потім не бажали ми носити бойових відзначень займанницьких армій (російської, австрійської та їм союзних). Кари в курені: звернення уваги, докір, догана з попередженням, видалення з рядів Січових Стрільців, а в дуже тяжких випадках — і гостріші кари, за відповідними законами. В такому напрямі й треба було повести освідомну працю, а старшина мав бути в усьому прикладом.

У склад Стрілецької Ради ввійшли б тепер командири сотень, а мірою розросту формації, замість них — командири куренів, полків. Команда формації може покликати й інших старшин, щоб вислухати думки. Щодо всіх порад і пропозицій вирішує командир Січових Стрільців без ніякого голосування.

Є. Коновалець став командиром цього «Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців» кілька днів по тому, як відійшов колишній сотник УСС Василь Дідушок. На нараді Коновалець мав перед собою старшин різних частин, отже, дуже уважно вислуховував думки кожного промовця, часто ставив короткі запитання. Сам забирав голос кілька разів. Коротко й ясно він окреслював становище на Україні, методи ворожої пропаганди серед населення, зокрема серед українських військових частин. Він вирізнявся даром проникати в суть порушуваних справ.

Крім чотирьох-п'ятьох втаємничених, решта присутніх на цій нараді ще не знала, що він намічений кандидатом на коменданта куреня по

А. Мельник,
помічник командира Куреня

М. Курах,
підполковник

М. Матчак,
адьютант Куреня

Ю. Отмарштайн,
підполковник

В. Кучабський,
согник

його реорганізації. Він був задоволений з перебігу наради, але зауважив, що на зборах усього куреня висунені тут головні принципи реорганізації куреня стрінуться з опозицією. Проте він покладав надію на

кінцевий успіх, бо назагал, як казав, у курені високо ідейні люди, і це він радив мати на увазі.

Кілька днів по цій нараді курінь переїхав до будинків Духовної Семінарії при Вознесенському спуску, де Стрілецька Рада 19 січня 1918 року скликала збори всього куреня, щоб з'ясувати загальну ситуацію на Україні (військова агресія Совнаркому), завдання куреня та реорганізації Стрілецької Ради у зв'язку з постановою Центральної Ради про демобілізацію армії і створення міліції⁹.

На цих зборах, за участю бл. 600 чоловік, питання військової дисципліни, «демократизації» війська, виборности командного складу і «рад» були докладно обговорювані й пояснювані в душі наведених організаційних принципів. Нарешті, згідно з цими поясненнями, було прийняте рішення величезною більшістю голосів. Більшістю голосів прийнято й пропозицію — дотеперішню Стрілецьку Раду замінити новою, укладеною з командирів сотень на становищі дорадчого органу Команди куреня. Прийняті зборами організаційні принципи нова Стрілецька Рада доповнила пунктом — вимагати від вступника в курінь підписання заяви про готовність боротись і проти Австрії, а Команда куреня впровадила їх як зобов'язуючі в курені.

На цих зборах 19 січня змінено дотеперішню назву куреня на «Перший Курінь Січових Стрільців». Мотиви до цього: вийти поза межі окупаційного поділу українських земель, а поповнювати формуції Січових Стрільців місцевими добровільцями та добровільцями з-поза українських земель.

Командиром куреня обрано на цих зборах Євгена Коновальця, помічником Андрія Мельника, ад'ютантом Михайла Матчака.

Командирами сотень обрано: 1-ї — Роман Сушко, 2-ої — Іван Чмола, скорострільної — Федь Черник, запасної — Василь Кучабський, командиром гарматної батареї — Роман Дашкевич (покищо було 12 зголошених гармашів).

Командирів чот дібрали собі командири сотень на цих же зборах.

Більшість присутніх на цих зборах уже трохи знала Євгена Коновальця. Мельника знали лиш УСС-и. А. Мельник був високого росту, поставний, репрезентативний, спокійний, акуратний, добрий військовий організатор, бойовий старшина, дбайливий за підкомандних, улюблений командир сотні Українських Січових Стрільців. І цей підбір нової Команди куреня Коновалець — Мельник виявився щасливим для всієї формуції Січових Стрільців, серед якої і з якою вони тісно злилися в гармонійній співпраці. Вони самовіддано, невідхильно від обраного напрямку, чесно і безпретенсійно служили Україні під час революції і відродження української державности, в добу війни з агресорами, в добу боротьби з окупантами.

Ті, що з різних причин не могли помиритися з рішенням зборів ку-

рення 19 січня, залишили курінь уже наступного дня (їх було тоді 83 людей). Постала навіть загроза, що Шевченківський полк був готовий допомогти заарештувати всіх «контрреволюційних старшин» та повернути першу Стрілецьку Раду. Цьому, однак, запобіг Роман Дашкевич, як лише довідався про те. Про пляноване арештування оповідав авторові цих рядків Михайло Курах ще в Києві.

На першій нараді новообраної Команди куреня з командирами сотень (нова Стрілецька Рада) ухвалено заходи щодо освідомної праці й перешколювання стрільців на командирів сотень і чот. Запасна сотня мала готувати кадри старшин та підстаршин і формувати нові сотні. Вишкіл піхотинний був для всіх, поки знайдуться фахівці до інших родів зброї. Впоряд УСС був тимчасовий, хоч певні зміни вже й було введено. В курені не мало бути вимовного голосного здоровлення старшин привітаним відділом, як це було в російській армії.

Господарем куреня Є. Коновалець залишив Івана Данькова, дотеперішнього господаря Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців. На начальника курінної канцелярії він призначив Гриця Гладкого, на помічника коменданта запасної сотні — Дмитра Герчанівського. По сотнях розпочалися бесіди про прийняті на останніх зборах куреня постанови. Працю поділено, командний склад знав напрямок праці, стрільці починали розуміти поняття «самодисципліни». Перед усіма була одна ясна спільна ідея, народжувалася сила хотіння все зробити для неї. Поглиблювалося розуміння ворожої розкладової пропаганди і дій, шкідливих цій ідеї.

Командир куреня Є. Коновалець швидко нав'язав особистий контакт з командою міста Києва (з інж. Ковенком, з нач. штабу ген. Осецьким), з штабом «Протибільшовицького фронту» (сотн. Шинкар), з штабом «Гайдамацького Коша Слобідської України» (отаман С. Петлюра), щоб включитися під одне верховне командування. Він безнастанно турбується про забезпечення свого куреня свіжими і консервними харчами, зброєю, одягом, бо треба було перемагати з боку складів чи магазинів не малі труднощі, що їх вони ставили Данькову. Таким чином, господар куреня, хоч у малих кількостях, але стягає до свого магазину кілька кулеметів, рушниць, набої, ручні гранати, одяг, взуття, запасні харчі.

По сотнях відбувалась напружена освідомна праця і при звичаювання до однієї команди легкими вправами (це ж були фронтові вояки, тільки з різних частин, і в більшості вони знали лише німецьку команду).

У січні 1918 року Україна була в дуже тяжкому становищі. Її заливала повінь солдатів, які полишили фронт. На Україну стягалися втікачі з російських губерній (багатії, урядовці, офіцери). Усі «єдинонеділимці», від монархістів до більшовиків, вели з усіх кінців, — хоч кожна політична група й по-своєму — концентричний наступ проти

України та її органів влади всіма засобами пропаганди й деморалізації. Особливої гостроти набрала ця кампанія по поваленні влади Тимчасового Уряду і обеззброєнні вірних йому військ у Києві та по проголошенні Третього Універсалу Української Центральної Ради. Більшовикам не вдалося захопити тоді владу в Києві. У грудні 1917 р. комуністична Росія розпочала загарбницьку війну проти України, маскуючи свою інтервенцію як допомогу «українському радянському урядові», який віддзеркалював інтереси незначної частини російсько-комуністичного елемента на Україні.

12 січня 1918 року¹⁰ прибули до Берестя Литовського представники Української Центральної Ради для мирових переговорів з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини і складення з ними сепаратного миру.

Українська Центральна Рада дебатувала над текстом свого Четвертого Універсалу, який вона видала з датою 22 січня 1918 року і яким проголосила Українську Народню Республіку самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

«Червона Гвардія» під проводом полк. М. Муравйова рушила на Полтаву і Київ.

Мир України і визнання її незалежності хоч би середньоевропейськими державами були серйозно загрожені.

Українські військові частини місцевих залог завзято стримували просування військ Муравйова, а тим українським частинам шкодили і послаблювали їхні тили збройні путчі більшовиків.

Українські оборонні збройні сили маліли з кожним днем. Із бл. 15 тисяч¹¹ в районі Києва ще на початку січня 1918 року (за відомостями пполк. Ю. Капкана), залишилися переважно добровільні формації, і то в більшості у стадії початкових формувань (Богданівці, Полуботківці, Богунівці, Гайдамацькі, Вільного Козацтва, Юнацької школи, Студентського куреня ім. Українських Січових Стрільців¹², Першого Куреня Січових Стрільців тощо). Інші, частина за частиною, проголошували «нейтралітет» або переходили на сторону ворога.

Муравйов наказував своїм безпосереднім підкомандним: «... Військам обох армій, Єгорова і Берзіна, наказую безпощадно знищити в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції...»¹³.

Більшовики (Георгій Пятаков, Леонід Пятаков, Євгенія Бош, М. Тарноградський, А. Грінвіч, Крейсберг)¹⁴ підготовляли повстання в Києві. На розпорядження команди міста Києва, проведено обшук по домах за незданою зброєю. Команда Першого Куреня Січових Стрільців оголосила в себе бойове поготівля. Врешті, для стримування ворога, відійшов на Лівобережжя курінь Гайдамацького Коша Слобідської України силою до 300 бійців при одній батерії гармат¹⁵, під командою отамана

Софійський майдан у Києві під час проголошення акту соборности
22 січня 1919 року

цього Коша Симона Петлюри. З Першого Курення Січових Стрільців відійшла туди перша його сотня (179 бойовиків¹⁶) під командою сотника Романа Сушка.

Дальше поповнення добровільцями залишених у Києві 2-ої скоро-стрільної і запасної сотень Першого Курення Січових Стрільців перервали вже бойові дії.

Старанно підготоване більшовицьке повстання в Києві таки почалося. Більшовики вже мали певну вправу, хоч би з виступу в листопаді минулого року проти війська полк. Оберучева з метою захопити владу в свої руки. Повстання почалося тепер виступом боївок в кількох районах Києва¹⁷. Воно поширилося швидко й енергійно. Дорогу українським частинам з Лівобережжя в Київ готувався замкнути Наливайківський полк у Броварах (1 200-1 400 багнетів), але він був вчасно обеззброєний трьома чотами (140 багнетів) першої сотні Січових Стрільців¹⁸ під командою сотника Р. Сушка. Зате Никольську Слобідку і міст на Дніпрі їм довелося брати від більшовиків завзятим боєм.

29 січня 1918 року, зараз по обіді, курінний Є. Коновалець скликав старшин на нараду. На обличчях присутніх відбивалася серйозність

хвилини. Курінний командир з'ясував загальну ситуацію в місті, приблизно, так:

— Більшовики намагаються захопити Київ у свої руки випробуваним способом і тактикою, перешкодити у складенні сепаратного миру України з середньоевропейськими державами та в визнанні ними незалежності України фактично і правно, улегшити для війська Муравйова, висланого петроградським Совнаркомом, окупацію щойно проголошеної Четвертим Універсалом незалежної і суверенної Української Народньої Республіки. Більшовицькі боївки в Києві поповнюють місцеві робітники, вороже до самостійності України населення, збільшовичені солдати, а також і офіцери, які сподіваються тим знайти помилування для себе в Муравйова. Є серед тих боївок і міська біднота, що надіється на наживу в «буржуїв». Найтрагічніше у цьому — «неутралітет» більшості українських військових частин, бо невідомо, чи й вони не скерують зброю проти частин, що обороняють Київ від більшовиків. Декотрі з таких «здержливо-неутральних» уже дають збройну поміч більшовикам. Не маємо ні наказів, ні вказівок, ні зв'язку з Командою міста, ні з штабом Шинкаря. Видно, що всі вони зв'язані боями. Тож без дальшої затримки, зараз по цій нараді, ми вступимо в бій з більшовиками в обороні незалежності України та її столиці. Ми мусимо всіма силами охоронити Центральну Раду, ліквідувати сильне вороже гніздо в Старокиївській дільниці, опанувати середмістя й Поділ, зв'язатися й допомогти Чорним і Червоним Гайдамакам, Вільному Козацтву та іншим частинам, стиснути й ліквідувати скупчення ворога на Печерському. Ворога стерегтися з вікон та дахів будинків і звернути на це увагу стрільців для дотримання обережності в боях чи денебуду на стійках. Проти нас кинуте гасло: «Бий австріяків-мадярів!» Ті, що оборонятимуть нашу казарму, нехай не дадуться спровокувати якимсь одним-двома пострілами навмання. Тих, що нас атакують, треба засипати відразу сильним вогнем усієї зброї, яку маємо. Команда куреня залишається тут на місці. Сюди присилати необхідні ситуаційні звідомлення, спрямовувати поранених, доставляти вбитих.

Він говорив короткими реченнями, «по-вояцьки», але так образно, що коли скінчив говорити, Черник не стримався й «випалив»:

— Згинемо з честю, згинемо смертю спартанців, а не дамо пропасти ідеї незалежності України!

Хоч ці слова Черника не були потрібні на нараді, але вони з мовою Коновальця довго залишалися в пам'яті присутніх саме тому, що, справді, навіть самій ідеї незалежності України готували «погребеніє» не лише чужі, а й свої.

Чмола і Черник дістали від помічника командира куреня А. Мельника бойові накази, Кучабському доручено оборону нашої казарми.

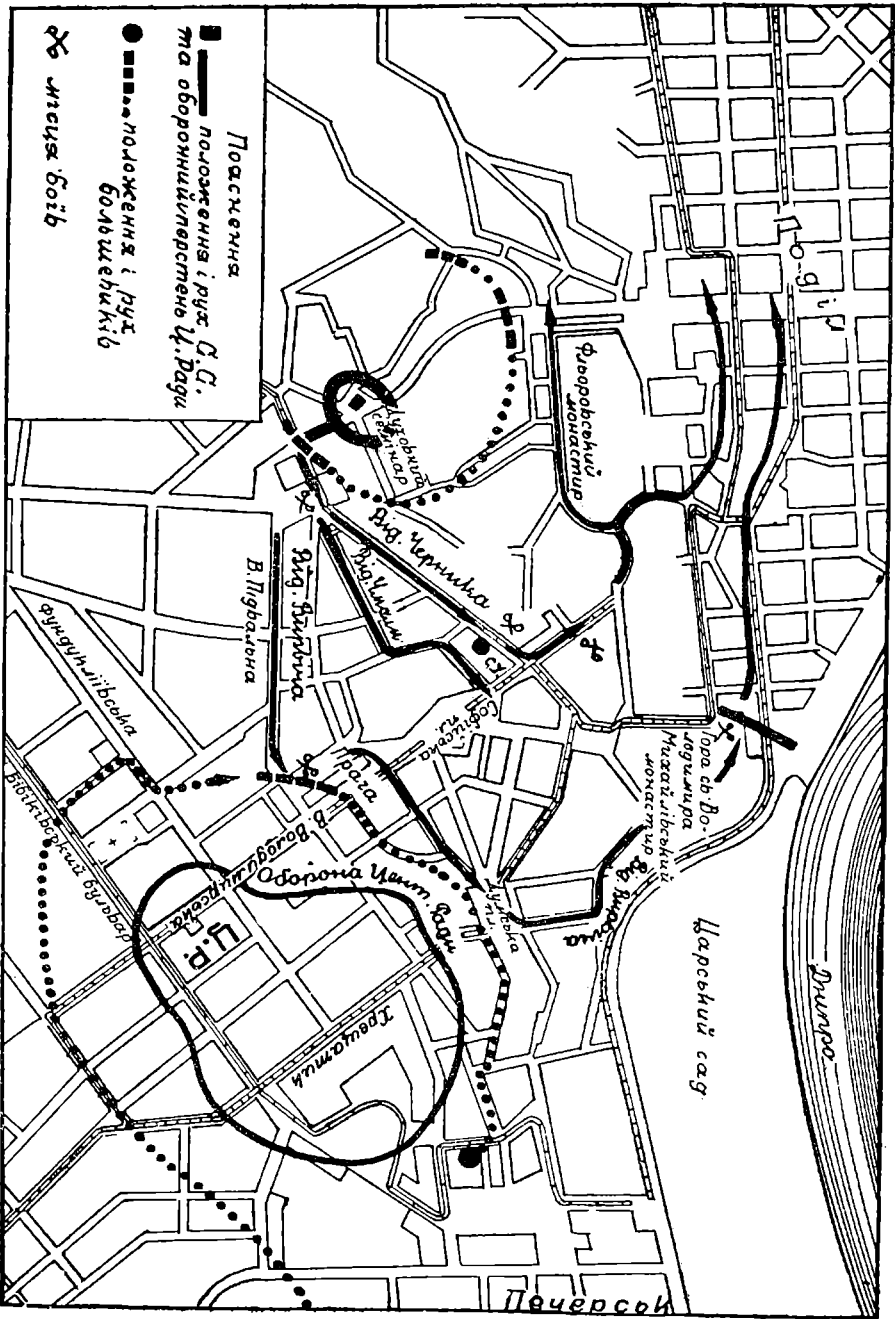

Схема боїв з більшовицьким бунтом у Києві з 29 до 31 січня 1918 р.

Кілька хвилин пізніше¹⁹ вийшла з казарми вліво по Вознесенському спуску, а тоді до Сінної площі — перша чота 2-ї сотні, під командою Петра Пасіки, а за нею їхало «панцирне» авто (грузовик, обкладений усередині мішками з піском довкола стін, з кулеметом і обслугою).

Бої Січових Стрільців з більшовицькими повстанцями в Києві в січнілютому 1918 року описали учасники в альманахові Січових Стрільців «Золоті Ворота», тож годі їх тут переповідати. Та не зашкодить зазначити, що на хід тих боїв мав вплив і раптовий випад стрільців з казарми на вулиці і негайний перехід у бравурний наступ при доброму орудуванні зброєю. Крім цього, відіграли також роллю швидка орієнтація стрільців у становищі, спритність, енергія, швидкість дій, військовий досвід у «боротьбі зблизка», у т. зв. «одиничній боездатності», і подивугідна витривалість.

Був час, що в курені не було ні одного «немуштрованого». Брав участь у боях начальник курінної канцелярії Г. Гладкий, господарська частина, навіть поранені. Якийсь час обороняв казарму Є. Коновалець, коли Кучабський був скерований на Поділ. Був у бойовій лінії на Подолі А. Мельник. Цей останній приносив теж теплу перекуску вартовим, яких не було ким замінити, і тому вони не сходили з своїх постів.

Годиться з пошаною згадати, що в боях на Андріївському спуску і на Подолі в нашому відділі хоробро воювала з рушницею в руках студентка Київського університету Маруся (на жаль, прізвище її забулося).

Для історичної правди треба зауважити, що більшовицькі «банди», як їх дехто називає, билися завзято, зблизка, на своїх барикадах (Львівська вул., Сінна площа, Старокиївська дільниця, Трьохсвятительська вул., Андріївський спуск, Житомирська вулиця, — Фролівський манастир²⁰, Щекавиця, околиця готелю «Прага», околиця Думської площі, Купецького саду, Поділ, Печерське, Слобідка і т. д.).

Незаперечний також факт, що з 29 І. до 2. ІІ. 1918 року Січові Стрільці таки відбили від більшовиків середмістя Києва, майже весь Поділ, з частиною Вільного Козацтва відкинули повстанців з району готелю «Прага», зв'язалися з українськими частинами в районі Міської Думи — Інститутської вул., допомогли перервати зв'язок більшовицьких бойових груп Поділ — Печерське, спричинилися до перемоги над противником на Печерському, Подолі, стали охороною Української Центральної Ради, а з Києва виступили в наказаний їм час.

Пройшовши своє «бойове хрищення», Перший Курінь Січових Стрільців брав опісля участь у боях з більшовиками на шляху Київ — Житомир — Коростень — Сарни — Маневичі²¹. Під час тих боїв він доповнився й бив противника ще й гарматами під командою сотн. Романа Дашкевича²². Хоч обидві піхотні й скорострільна сотні куреня були

дещо проріджені в боях, курінь разом з іншими українськими частинами також і далі бив і гнав ворога з України, стараючись увійти першим у Київ, випередити німецькі війська, що, по підписанні Берестейського миру 9 лютого 1918 року, йшли допомагати Україні визволитись від російської окупаційної армії. Німецьку армію зустрічав на станції Маневичі військовий міністер Української Народньої Республіки Олександр Жуковський. В його розпорядженні був тоді й автор цієї статті, за наказом курінного Є. Коновальця.

Якщо за перших двох-трьох днів боїв у Києві були в декого певні сумніви, чи нова команда куреня і взагалі новоприбулі в курінь старшини дадуть собі раду і спроможуться серед тодішніх обставин ліпше керувати куренем, ніж це було перед зборами куреня 19 січня або якщо комусь було тяжко уявити собі в той час сувору дисципліну в війську без «капральства», а «демократизацію» без «виборного начала», — то той протягом місяця лютого переконався, що це таки можливе. Не малу роль відіграла при тому й солідність курінного Коновальця.

У цьому початковому етапі існування куреня старшини й стрільці одні одних ліпше пізнали й зрозуміли, ніж це сталося б у казармі за такий короткий час. Стрільці зжилися й полюбили своїх командирів сотень і чот, бо вони разом перебули приємне і трудне, все, що приносив із собою час. Команду куреня вони глибоко шанували, бо вона дбала про них, успішно керувала боями. З особливою пошаною ставилися стрільці до курінного Коновальця. Хоч він і не шукав популярности серед них, не «загрівав» їхній дух, все таки можна було почути розмови стрільців між собою про нього як про приязно-уважливого супроти стрільців, приступного, без «панібратства», вирозумілого; не поблажливого, проте справедливого. В їхній думці з курінного Коновальця був «штрамацький» і відповідний комендант.

Перший Курінь Січових Стрільців був між першими українськими частинами, які 1 березня 1918 року вступили назад у столицю України — Київ²³. Тут тепер починався другий його етап²⁴, один із найсвітліших за весь час існування формації Січових Стрільців — етап організаційно-вишкільний. Він тривав несповна два місяці: лише до кінця квітня. Безпосередньої загрози нового нападу більшовицького війська на Україну покищо не було. А що на Україні схрещувалися тепер виразніше стратегічні пляни Німеччини та Франції, то, доки щось станеться, треба було якомога швидше й найліпше використати той час і «підтягнути» частини Січових Стрільців. І Січові Стрільці стали тепер виладовувати усю свою розбуджену бойову енергію на піднесення в собі духово-морального стану, плекання самостійницько-державницького світогляду, ліпше розуміння необхідности беззастережної оборони народоправної української влади, військову дисципліну, поглиблення військового знання, доповнення й дальшу розбудову куреня.

Перенесення до Києва тлінних останків героїв, що полягли під Крутами
29 січня 1918 року

(Фрагмент з похоронів у Києві 19 березня 1918 р.)

У Києві й поза ним заговорили про Січових Стрільців як про одну з передових українських військових частин, як про гвардію Української Центральної Ради та уряду. Почався вплив добровільців до Січових Стрільців не лише з-поміж галичан, буковинців і закарпатців, а й наддніпрянців. Перший Курінь Січових Стрільців розростався в перший піхотний полк. Військове міністерство затвердило Є. Коновальця полковником.

У гарматній батареї, що містилася в Михайлівському монастирі, і в запасній сотні, яку тепер перейменовано в запасний курінь, з осідком на Львівській вул., ч. 24²⁵, розгорнуто інтенсивну працю. В запасному курені «пересівано густим ситом» прибуваючих добровільців (наука недавнього досвіду!). Наприклад: відпадав старшина, який питався про «жалування», а не брав до уваги, що скарбниця молоді Української Народньої Республіки ще порожня, що Січові Стрільці не є найманим військом, а ставлять себе в розпорядження своїй державі і задовольняються тим, що вони одержують на необхідні видатки. Відпадав зразу й вояк, який твердо обстоював погляд «не козирять» нікому, навіть із-за звичайної ввічливості, навіть і голові Української Центральної Ради. У початках було кілька випадків, що й такі вміли маску-

Старшини Січових Стрільців з представниками Українських Січових Стрільців (УСС) у Києві навесні 1918 року. (С-и у круглих шпалках, «пеглнорізка», УСС-и в високих шпалках, «мазеліниках», Сидять зліва направо: полковий лікар полк. д-р І. Рихло, сотн. П. Пасіка, ноковий лікар полк. д-р К. Боевідка, ор. УСС д-р Н. Гірняк, полк. Є. Коновалець, ор. УСС Т. Рожанковський, сотн. В. Дідущок, полк. А. Мельник, сотн. Р. Сушко; 2-ий ряд зліва сидять: хор. В. Дзюковський, хор. І. Пак, чот. І. Чорниш, хор. Т. Кзіма, сотн. І. Чмола, сотн. М. Мартчак, сотн. Ф. Черник, сотн. А. Домарадецький; 3-ій ряд стоять: десятник УСС В. Гірняк, сотн. М. Харамбура, сотн. І. Андрух, сотн. В. Ку-чабський, сотн. М. Вісик, сотн. Г. Гладкий, хор. Д. Грималюк, чот. Ф. Мамчур; 4-ий ряд: хор. І. Видиць, сотн. М. За-пасвич, сотн. І. Рогульський, підхор. УСС О. Трицей, чот. М. Мареніш, підхор. УСС В. Біляч, ст. ст. Н. Н.

ватись, але по двох-трьох днях просили про звільнення й відходили (такий випадок був у сотні І. Андруха). Потім ми були ще обережніші. Полковник Є. Коновалець дуже цікавився новоприбулими старшинами, як і щойно іменованими з підстаршин²⁶. Принагідно вступав з ними одинцем у коротку розмову. Він був задоволений з них.

Не знаю ні одного випадку ані в той час, ані пізніше, щоб він дав себе намовити прийняти дефіляду випущеної з запасного куреня нової сотні, хіба що лише тоді, коли він був між тими, хто приймали дефіляду (голова Української Центральної Ради, хтось із міністрів або отаман С. Петлюра). Він був із-зовні поважний, ба не раз видавався грізним, а, тим часом, любив веселих і при них сердечно сміявся (повні гумору оповідання сотн. Миколи Бісика або, вже у 1919 році, оповідання сотн. Цяпки). Високо шанував творчу ініціативу (Дашкевич — організація артилерії, Даньків — господарство і т. д.). Старався вирізнути бойовиків (Рогульський, Турок, Купранець та ін.).

Організаційні правила, які лягли в основу формування куреня від його зборів 19 січня, були на цьому етапі де в чому виправлені, доповнені, і на них виріс зовсім новий прототип всеукраїнського вояка — Січового Стрільця.

Цих «Січовиків» кияни бачили щодня на варті (Центральна Рада тощо), бачили при повороті з вправ, як вони твердо при тому маршували або співали — піхотинці, скорострільники. Кияни спинялись і спостерігали зразкову першу гарматну батарею, коли вона часом проїздила вулицями міста.

Вислідом цієї організаційної й вишкільної праці до кінця квітня 1918 року, тобто до гетьманського перевороту, був утворений неповний ще полк у складі лише двох піхотних куренів (1 — Сушко, 2 — Чмола) по чотири сотні, кінної розвідки з 50 шабель, гарматної батареї з 8 гармат і запасного куреня з двома піхотними й двома скорострільними сотнями, з лікарською опікою, маленьким шпиталем (пересувним), санітарним персоналом, добре функціонуючим господарством (постачанням).

Формування і вишкіл сотень у запасному курені вимагали більше місця й часу, ніж це було в теперішньому його приміщенні. До того ж команда запасного куреня планувала розгортання всієї української армії на зразок Січових Стрільців, за допомогою спеціалістів різних ділянок військовознавства, виготовлення підручників, приготування старшинських і підстаршинських кадрів і т. д. Командир полку Коновалець ужив навіть і в цьому напрямку певних заходів, і сам голова Української Центральної Ради проф. Михайло Грушевський цінував дотеперішню працю Січових Стрільців і висловлювався за створення сильної дисциплінованої української армії.

Полковника Є. Коновальця всюди радо бачили, зустрічали, потребували. То була якась справа з німецьким командуванням, то обшук, щоб

відібрати зброю від населення, то ліквідація спроби якогось більшовицького виступу поза Києвом, — усе щось нове, що переривало нормальну працю в куренях. Як дисциплінований старшина, полковник Коновалець приймав усі розпорядження компетентних чинників української влади, а сотні виконували їх старанно, тактовно супроти населення.

Микола Ковалевський пише про полковника Є. Коновальця у своїй книзі «При джерелах боротьби» так:

«В багатьох відношеннях цей полк Січових Стрільців був зразковим і став прибічною гвардією голови Української Центральної Ради й уряду. Виказуючи такий великий організаційний успіх, Євген Коновалець по своїй вродженій скромності не хапався за ранги і не шукав високих призначень. Своє призначення на командира полку він дістав від нашого військового міністра, а, власне, від Симона Петлюри вже тоді, як це впливало з самого стану речей. Він був не тільки організатором Січового Стрільцтва, але й його комендантом. В політичних справах Коновалець дуже пильно прислухався до всього, що діялося в Україні, однак не ввійшов до жадної з тодішніх політичних партій»*. А дещо далі, на цій самій сторінці, автор продовжує: «Я особисто дуже любив з ним розмовляти про різні актуальні події і слухати його спокійну, речеву та ясну оцінку цих подій.»

В іншому місці:

«Кілька місяців інтенсивної праці зробили його спочатку комендантом одної з найсильніших військових одиниць у Києві, потім уже й політичним діячем, що мав свій погляд на справи і відчував за собою моральне право сказати своє слово при вирішуванні важніших справ»**.

Та Січові Стрільці, а в першу чергу їхній командир, мали й своїх зависників та ненависників, чи то серед когось із військових кіл, чи то серед когось із політичних груп, чи то серед когось з уряду. Комусь, наприклад, не подобалося, що вони, хоч і українці, але галичани, отже «австрійці — вчорашні вороги». Інші бачили в них «націоналістів», «шовіністів», отже «політиканство» у війську. Ще інші мали їх за небажаних «мілітаристів» і т. д., за щось навіть шкідливе.

Цього роду «постріли» не досягали Січових Стрільців. Вони мовчки, але послідовно крокували далі раз обраним шляхом.

У Києві почали ширитись голоси критики Берестейського миру — як політичної помилки Української Центральної Ради. Деякі пункти цього пакту починали поступово «линяти», аж 28 квітня 1918 року відділ німецьких озброєних вояків увійшов у залю засідань Української Центральної Ради, брутально перервав це засідання, комендант від-

* Там же, стор. 540.

** Там же, стор. 541.

дїлу заарештував кількох членів уряду, а решта присутніх мусїла залишити залю. Великі землевласники України, під охороною чималого віддїлу війська, обрали генерала Павла Скоропадського гетьманом України, а 30 квітня, за допомогою німецького війська, він узявся обсаджувати державні установи, усуваючи звідти представників уряду Української Народньої Республіки, і перебрав, таким чином, владу у свої руки.

Були на черзі й Сїчові Стрільці. Їх до краю дратувала причаєність німців у цьому перевороті. Під час розмов полк. Є. Коновальця з Гетьманом стосовно визнання влади цього останнього з боку Сїчових Стрільців виявилось, що Гетьман нічого не вирішує без німців, а ці очікували від полк. Коновальця, що він підлягатиме їхнім вимогам, визнає і підкориться гетьманові або складе зброю.

Сїчові Стрільці відмовилися визнати владу Гетьмана під диктатом німців. Тоді німці оточили густим замкнутим кільцем свого війська стрілецькі казарми на Львівській вул., ч. 24, перед брамою і в подвір'ї поставили два броневики, скерували на казарми ще й гармати та зажадали складення зброї. Загрожувала жахлива масакра людей, бо не тільки стрільці, а й кілька старшин хотїли кинутись на німців, а не дати себе обеззброїти. Скликана полк. Коновальцем нарада всіх старшин, що були тоді у казармі, вирішила більшістю голосів розформувати полк, добровільно скласти зброю на подвір'ї казарми, як державне майно України, але не в присутності німецького війська. Це останнє мало залишити казарми і обсажені ним прилягаючі вулиці, а стрільців розпустити як вільних громадян.

Німецьке командування погодилося на це і запевнило полк. Є. Коновальцеві (на його домагання) недоторканість голови Української Центральної Ради проф. Михайла Грушевського з боку і німців, і органів влади Гетьмана. Воно погодилося також не переслідувати Сїчових Стрільців, а їхнім старшинам залишити револьвери.

1 травня 1918 року прочитано сотням полку наказ команди про розформування полку, складення зброї і розпущення з казарм усіх Сїчових Стрільців як вільних громадян. Коли німці зняли облогу, сотня за сотнею складала зброю. Проф. Михайло Грушевський, що перебував у казармі під охороною Сїчових Стрільців, був глибоко зворушений цією картиною. Він пройшов мовчки попри складену зброю, і в його очах блищали сльози. Двоє стрільців застрілилися, бо не могли переболїти такого сумного кінця свого полку.

В означену годину того самого дня заїхали до казарм С. С. на вантажних автах німецькі вояки, забрали зброю, лишили при брамі своїх вартових і від'їхали.

Ліквідацію полку провадив М. Матчак за допомогою кількох старшин (їхніх прїзвищ не пригадую собі). Старшини й стрільці покидали ка-

Січові Стрільці складають зброю 1 травня 1918 року

зарми маленькими групами по кілька чоловік, хто з вірою, а хто «з переконанням», що раніше чи пізніше полковник Коновалець накаже «збірку» тепер розформованого полку (стрільцям не дораджувано їхати в Галичину), скоро лиш з'ясується, чи Гетьман вирішить стати твердо й непохитно на незалежно-державницькій платформі і знайде підтримку в народі, бодай у більшості українських політичних чинників, а чи зіпреться на російські «праві» кола. У першому випадку Січове Стрільцтво ставило б себе в розпорядження гетьмана, а в другому випадку — в розпорядження національного незалежницько-державницького представництва.

Такі були загальні думки, над якими розважали В. Кучабський, Ф. Черник і автор цієї статті, перш ніж розійшлися з казарми запасного куреня. (В. Кучабський і автор цієї статті мешкали в одній кімнаті, а Черник був тут щоденним «надхненником ратного духа». До того ж Черник порятував автора цих рядків сумою 300 карбованців з «ліквідаційних» грошей, як він казав, і дістав посвідку про одержання цих грошей).

Полк. Є. Коновалець, дійсно, з великою увагою стежив за діяльністю гетьманського уряду, поведінкою німців²⁷, зростом впливів російських «єдинонеділимців», відгомонам цього в країні, становищем українських

політичних груп. Упевнившись у підтримці з боку цих останніх, полк. Коновалець наважився і 11 липня спробував досягти того, щоб Гетьман відновив діяльність формації Січових Стрільців. 18 серпня²⁸ він одержав дозвіл на формування «Окремого Загону Січових Стрільців» у Білій Церкві.

У «Причинках до історії української революції» Коновалець зазначає: «Декляруючи урядові Української Держави бажання знову творити Січове Стрілецтво, я сам спершу, а пізніше і делегація Січових Стрільців з Білої Церкви заявили й виразно це підкреслювали, що Січові Стрільці будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної і від нікого незалежної української державности.»

Полк. Коновалець докладав усіх зусиль, щоб відтягнути діячів колишньої Центральної Ради від драстичних виступів проти Гетьмана і притягнути їх до позитивної праці в державному апараті. Він, хоч і втримував контакт з опозиційним Українським Національним Союзом, проте відвідував і Гетьмана, пригадуючи йому конечність державницько-самостійницької політики. Вже по проголошенні «Грамоти» про федерацію, коли Стрілецька Рада прийняла була рішення про збройний виступ, полк. Є. Коновалець на власну руку пішов до Гетьмана з апелем завернути з погубного шляху і поставив Гетьманові такі вимоги: 1) відкликання маніфесту про федерацію з Росією; 2) скликання Національного Конгресу з представників усіх партій і організацій (як плянував Український Національний Союз, а не дозволив гетьманський уряд. — Д. Г.); 3) розформування російських добровільчих військових відділів; 4) перенесення Окремого Загону Січових Стрільців з Білої Церкви до Києва, при чому Січові Стрільці дадуть Гетьманові повну моральну і збройну підтримку. І тільки коли Гетьман дав відмовну відповідь, полк. Коновалець наважився на збройний виступ.

Д-р Матвій Стахів у своїй праці «Україна в добі Директорії УНР» том 1, стор. 34-35, пише, що після появи грамоти гетьмана П. Скоропадського з 14 листопада 1918 року про його змагання до відбудови «Великої Росії» не було ні однієї української політичної організації, яка не була б за всенародне повстання. Покликаючись на Є. Коновальця («Причинки до історії української революції»), д-р М. Стахів пише, що полк. Коновалець 15 листопада зустрівся з лідером єдиної партії, яка не належала до Українського Національного Союзу, Української Партії Хліборобів-Демократів — Сергієм Шеметом, і цей тоді виразно висловився за конечність повстання. Також і д-р Дмитро Донцов, шеф пропаганди гетьманського уряду, висловився того ж дня перед полк. Є. Коновальцем за повстання.

Встановлена і вибрана Українським Національним Союзом Директорія, як найвищий керівний державний орган, почала те повстання з Білої Церкви 15 листопада спеціальною декларацією і закликом про пов-

стання до всього населення України, а наступного дня (16 листопада) — збройним виступом Окремого Загону Січових Стрільців. Далі відбувся переможний бій Січових Стрільців з гетьманськими частинами під Мотовилівкою 18 листопада 1918 року, всенародне повстання по всій Україні, облога Києва військом Директорії та його здобуття в день зречення з гетьманства Павла Скоропадського і передання влади його уряду до рук Директорії УНР³⁹, тобто — 14 грудня 1918 року.

Хоч Директорія оголосила колишнього гетьмана поза охороною закону за державну зраду Українській Народній Республіці і за злочинства супроти українського народу, проте полк. Є. Коновалець, як комендант Осадного Корпусу, не чигав на його смерть, не видав наказу арештувати його.

Глибоковникливий і передбачливий полковник (отаман становищем³⁹), Є. Коновалець, ще перед зрадагуванням у Білій Церкві заклику до повстання, звертав увагу членам Директорії на можливі ускладнення наслідком масового напливу повстанців і браку відповідного приймального апарату, недостатньої кількості старшин і підстаршин, а також на те, що серед повстанців напевно буде немало розкладового елемента, і це утруднюватиме формування боездатних частин для фронту й тилу. Однак, цього не взято до уваги. Передбачення полк. Коновальця почали справджуватися вже під час облоги Києва, коли декотрі частини воліли затримуватися в казармах своїх збірних пунктів, ніж відійти на фронт, а пізніше входили в конфлікти з адміністраційною владою Директорії в даних місцевостях.

Не взяла до уваги Директорія і пропозиції полк. Коновальця встановити якусь адміністраційно-поліційну владу для Києва, щоб утримати безпеку й порядок у столиці. І хоч він наводив аргумент, мовляв, Січовому Стрілецтву, поповненому новими частинами за час повстання, буде необхідний спокій по здобутті Києва, щоб скріпити себе внутрі, то Директорія таки наказала полк. Коновальцеві перебрати всю владу в Києві до часу приїзду туди Директорії, а після того затримати владу для збереження безпеки в столиці, вважаючи Січових Стрільців за найпевнішу частину тодішньої української регулярної армії — «національну гвардію».

В'їзд Директорії до Києва відбувся 19 грудня 1918 року.

Тяжкі були початки правління Директорії Української Народньої Республіки. Села були розбурхані революцією, німецькими та австро-угорськими реквізиційними військовими відділами, карними експедиціями за гетьманської влади, розкладовою пропагандою «червоних» і «білих» прихильників неподільності Росії. Розпочалась нова військова агресія російського Совнаркому проти України, а поруч того — десант війська Антанти в Одесі та поширення пропаганди за віднову «неподільної Росії».

Перед автом зліва направо: сотн. І. Юрійв, хор. Любомир Савойка, Н. Н., полк. Данилевич (сидять на ступені), сотн. П. Пасіка (спертий на крило авта), Н. Н. В авті спереду: помічник шофера і шофер, посередині: полк. генштабу Марко Безручко і полк. генштабу Юрій Отмарштайн; позаду в авті: полк. Є. Коновалець і полк. Р. Сушко; за автом (стоїть на ступені) сотн. М. Матчак

Треба було швидко знайти й розробити та енергійно здійснювати плян виходу з становища. Директорія своєю деклярацією з 26 грудня 1918 року накреслила основи тимчасової конституції, створила й Раду Народніх Міністрів, намітила скликання Конгресу Трудового Народу України. 22 січня 1919 року проголошено акт об'єднання всіх українських земель в єдину незалежну Українську Народню Республіку, а наступного дня Трудовий Конгрес розпочав наради затвердженням актів Соборности України.

Але шукання виходу з боку Директорії затягалосся (спроба замирення з советською Росією, орієнтація на Антанту). І. Мазепа пише про це так: «... підеш за Антантою — згубиш і решту довір'я народніх мас та армії, та ще станеш жертвою імперіялізму держав Антанти та російських „білих” армій, підеш за російськими більшовиками — втратиш найсвідомішу частину війська, а проте все одно опинишся під владою московських комісарів.»³¹

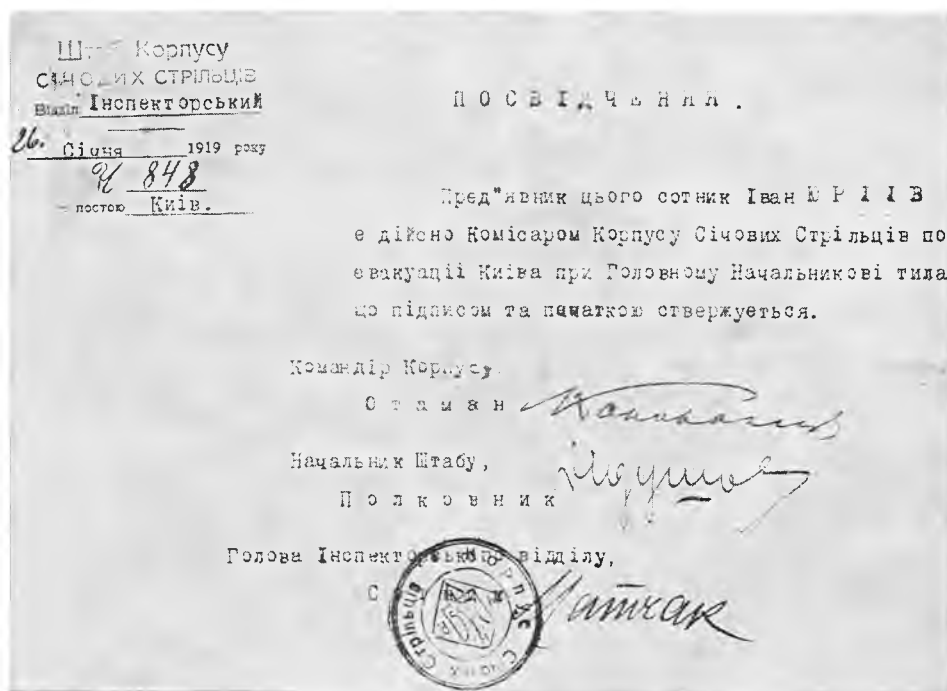
ЕВАКУАЦІЯ КИЄВА НАПРИКІНЦІ СІЧНЯ 1919 р.

Зліва направо: сотн. Юліян Чайківський, начальник розвідного відділу Корпусу СС; сотн. Іван Даньків, начальник постачання Корпусу СС; сотн. Іван Юрійв, комендант штабової сотні Корпусу СС.

(Січень, 1919 р.)

Внизу: Документ, виданий Інспекторським Відділом Корпусу Січових Стрільців 29 січня 1919 р. у Києві, за підписами: Коновалець, Дідушок, Матчак. Напис на печатці: Корпус Січових Стрільців. Букви з боків тризуба в печатці: У.Н.Р.

Військо Совнаркому посувалося на Україну. Це вмiло використовувала ворожа до незалежності України пропаганда. Щоб запобігти хаосові в країні, Стрiлецька Рада піддала думку голові Директорії В. Винниченкові перебрати диктаторську владу, а Сiчові Стрiльці мали б підтримати його. Та хоч Винниченко заявляв одного разу, що «з Пятаковим та Антоновим абсолютно не піде проти українських сiчовиків» та остерігав, щоб не зв'язуватися ні в якому разі з російськими більшовиками, бо «вони нас роз'єднують, роздавлять»³², — проте тепер він відкинув цю пропозицію. Відмовився від такої пропозиції й Головний Отаман С. Петлюра³³. Але загалом Сiчове Стрiлецтво не хотiло втручатися в політику і вирішення Стрiлецької Ради було таке, щоб полк. Коновалець не прийняв постанови Директорії про кооптування його шостим членом Директорії³⁴.

По Україні то тут, то там почало виявлятися невдоволення супроти Директорії. Весь тягар охорони країни від дальших небезпек лягав на армію УНР. А вона ставала дедалі перед новими труднощами. На Херсонщині збунтувався отаман Григоріїв зі своєю групою. Відмовили в послухові й збунтувалися дві Дніпровські дивізії, одна під командою отамана Зеленого, а друга під командою отамана Данченка. По бойових невдачах Запорозького Корпусу, Чорноморської і Сiрої дивізій, по переході на сторону більшовицької армії великого загону під командою отамана Хименка (бій з ударною групою Корпусу Сiчових Стрiльців під Гребінкою), після бунту залоги Переяслава, в умовах деморалізації серед декотрих військових частин армії УНР і серед населення, а, нарешті, під натиском дужчого війська Совнаркому — головне командування армії УНР мусіло залишити Лiвобережжя, а опісля й Київ³⁵, і перейти на інші оборонні становища.

Більш чи менш здібних і метких отаманів більших чи менших загонів, безпринципних або й «з почуттям старої козацької лицарськості, змішаної з відгуками старого гайдамацтва»³⁶, було чимало в 1919 році. Якщо одні з них одержували від уряду України гроші на формування і зникали, то бодай вони не шкодили оперативним плянам командування. Гірше було з «автономними», бо вони часом «спізнялися» виконувати доручення командування військ УНР. А вже зовсім погано було з тими, які відмовляли раптом у послухові або бунтувалися проти законної влади і військового командування Української Народньої Республіки.

Дехто з урядових чинників і політичних кіл скидав більшу частину відповідальності за такий стан у війську, як і за деякі фронтіві невдачі — на С. Петлюру, як Головного Отамана. Щоб обмежити компетенцію цього останнього, спеціальним законом з 24 лютого 1919 року утворено уряд «Наказного Отамана», якому доручалося «безпосереднє ведення всіх воєнних операцій» і якому підлягали всі галузі Дiйової

Армії всіма сторонами. За Головним Отаманом залишався «верховний нагляд за всіма збройними силами Республіки». На Наказного Отамана призначено ген. Олександра Грекова. А що цей більше перебував в Одесі, то хоч він і видавав накази на фронт, проте Головний Отаман С. Петлюра й далі керував воєнними справами. Отже, «раз-у-раз траплялося, що Греків і Петлюра своїми суперечними наказами вступали в гострий конфлікт між собою»³⁷.

Амбіцію Головного Отамана С. Петлюри заторкнуто. Усе це відбивалося на частинах, які одержували такі суперечні накази. Відчували це на собі й частини Корпусу Січових Стрільців.

По ліквідації бунту отамана Володимира Оскілка³⁸, а вдруге, по обеззброєнні загону отамана Віденка в казармах вишколу С.С. у Білокриниці³⁹ (десь у початках травня 1919 року), полк. Коновалець навідався був до Коша⁴⁰ підкомандного йому корпусу, в Крем'янці. Тоді, під час розмов старшин Коша з полк. Коновальцем про «отаманію», про напад однієї частини Північної Групи на обоз одного з полків С.С. із-за «фальшивого» зрозуміння слів Головного Отамана, полк. Коновалець звелів забути про все як про справи виявлені й поладнані. На запит одного із старшин, чи не було б добре вжити заходів, щоб ліквідувати аномалії двокомандування в армії, полк. Коновалець відразу рішуче відповів, що це було б втручанням не у свої справи, подруге ж, — він не піде проти Головного Отамана Петлюри. Він справді ніколи не пішов проти нього, хоч і ставився критично до деяких його кроків.

В одному місці своєї праці І. Мазепа пише про С. Петлюру так:

«Коли б Винниченко залишився і далі при владі, то хто знає, чи спромігся б Петлюра в році 1919-му і пізніше піднятися на ролю першої особи в державі. Але після того, як майже всі українські діячі, що набули популярности за часів Центральної Ради, повиїздили за кордон, Петлюра став єдиним широко відомим у масах українського народу національним провідником, що йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу»⁴¹.

У січні 1919 року прибули до Корпусу Січових Стрільців з Галичини два курені 17-19 літних новобранців. Прекрасне поповнення, тільки цих хлопців (з вигляду не старші 14-ти літ) треба було ще бодай 4-6 місяців довше відгодовувати, заки вони мали б піти на фронт. Це були діти. Коли їх захопила війна в 1914 році, їхні батьки й брати були мобілізовані, і ці діти недоїдали від того часу. З одного куреня, що нараховував 800 цих хлопців, лікарська комісія відкинула щось понад 250 цілком слабосильних (ноги і руки в них були тонкі немов патички, і грудна клітка запала, — жахливо болючий вигляд!). Ті з них, що zostалися в Корпусі, прекрасно трималися на фронті, але зазнали в половині лютого невдачі через прорив ворога на сусідній від них частині.

Під натиском дужчих сил ворога мали невдачі й декотрі інші формації на своїх відтинках фронту. Де-не-де у них просочувалась деморалізація. Фронтowa лінія пересувалась то в один, то в другий бік воюючих сторін. Над українським фронтом нависала небезпека розбиття від советського війська. Щоб запобігти цьому, полк. Коновалець здобуває згоду Штабу Дійової Армії — стягнути розкидану по фронті частину Корпусу Січових Стрільців у район Проскурів—Старокостянтинів для швидкої реорганізації і скріплення сил до дальших бойових дій. Східній фронт перебрали 26 лютого полк. Хилобоченко і його начальник штабу полк. генштабу О. Мишковський. У половині березня 1919 року Корпус С.С. уже в наступі української армії проти советського війська тяжко кривавиться в боях за Бердичів 29-30 березня. Це місто не вдалося втримати, і треба було перейти на вказані штабом Дійової Армії нові позиції. Серйозно загрожений з боку советського війська Запорозький Корпус уже 1 квітня 1919 року мусів податися в Румунію (звідки повернувся до Дійової Армії в кінці травня 1919 року в околиці Бродів, пограбований румунами дощенту).

Проріджена в боях Армія УНР мала проти себе з півдня, сходу й півночі фронт армії російського Совнаркому, з заходу й північного заходу — польську армію, яка посувалась на Луцьке (і зайняла його 16 травня 1919 року). Коли до цього додати «діри» у власних рядах фронту декотрих слабших груп Дійової Армії, втихомирювання за своїми плечима час від часу якогось бешкету, часом і захитання довір'я до Директорії УНР по декотрих селах, то легко собі уявити тягарі, які лягали на незламні духом, витривалі регулярні частини українського війська, а зокрема труднощі для Головного Командування української армії. Хоч українські села назагал ставилися прихильно й жертвенно до Армії УНР, однак спроби поповнити її «мобілізацією» певних річників давали дуже мізерні наслідки (пересувність фронту, ворожа пропаганда).

По боях за Бердичів і Полонне, десь на початку квітня 1919 року, прибув до Корпусу С.С. новий його начальник штабу — генштабу полковник Марко Безручко. Це був скромний, поважний «вояк з крові й кости», добрий психолог, знаменитий тактик, не «гординя» з приводу свого військового ступеня, заслуг чи становища, а приязно ввічливий супроти кожного, турботливий за вояцтво. Коли старшини чи стрільці називали його «старий», то в цьому слові була і любов, і пошана, і респект. А що він був щирий, «непідфарбований обставинами» визнавець незалежності України, то й відносно скоро «острільчився». Він бачив у полк. Коновальцеві не стільки свого безпосереднього принагідного зверхника команди, скільки доброго, кмітливого полководця, з котрим, — як він казав, — «приємно працювати». І працював аж до моменту розформування Групи Січових Стрільців 6 грудня 1919 року.

Команда 11-ої Дивізії СС у Шепетівці 1919 р.
Зліва направо сидять: пполк. Цівірко, пполк. Ю. Отмарштайн, комендант
11-ої Дивізії полк. Р. Сушко, Н. Н., сотн. Гнатченко.
Стоять зліва: сотн. М. Максим, пор. Л. Савойка, сотн. М. Стронціцький,
Н. Н., Н. Н., хор. С. Миколин

На початку травня 1919 року, під натиском ворога, частина війська Дійової Армії стала здовж правого берега річки Збруч від Дністра до Заславля, а далі — на станції Шепетівка, через Корець, на північ від Рівного — Корпус Січових Стрільців. На відтинку Рівне — Луцьк була Північна Група, а Луцьк — Сокаль (протипольський фронт) тримала Холмська Група.

Цілий місяць травень советські війська не виявляли активності вздовж Збруча. Час від часу вони лише демонстрували свою присутність там. Зате весь той час велися дуже завзяті бої сильної советської Таращанської Дивізії, силою до 8 000-9 000 багнетів при 24 гарматах, проти двох дивізій Корпусу С.С. з бл. 4 500 багнетами і бл. 40 гарматами⁴³ та слабої Північної і Волинської Груп. Коли ж до цього зауважити, що польські війська наближалися до Бродів і Тернополя, то стає наочно, що становище Армії УНР було вже тоді катастрофальне. Це ні в якому разі не пересада, а факт, що подивугідна хоробрість і витривалість Січових Стрільців з їхнім командуванням та мистець-

ким керівництвом боями в цьому районі врятували військо Дійової Армії від передчасної ліквідації його, до чого всіма засобами змагало командування Червоної Армії. Витримавши так до кінця травня, поповнившись повернулим тоді з Румунії Запорозьким Корпусом і домовившись з командуванням Польської Армії про ненапад на українські війська, українська Армія, за наказом свого головного командування, розпочала 1 червня загальний наступ проти Червоної Армії.

Наступ почався вдало. Заскочений ним ворог був відтиснений на схід. Але на лінії Шепетівка — Проскурів — Нова Ушиця він перейшов до протинаступу, і тоді знов розгорнулися дуже запеклі бої на всьому фронті, із змінним щастям. Через невдачі на відтинку Волинської Групи мусів і Корпус С.С. загнути своє ліве крило, чим унеможливив ворогові прорватися в тили Армії УНР. У той час польське військо встигло захопити Рівне і стати на північ по річку Горинь.

У червні почалися також повстання в тилу червоних військ (Григоріїв на півдні, Ангел на Чернігівщині, Соколовський на Волині). Добровольча Армія Денікіна почала теж серйозно загрожувати советсь-

Є. Коновалець на одній з останніх нарад Команди 11-ої Дивізії СС у 1919 р.

кому військові від Харківщини. Командування Червоної Армії намагається всіма силами якомога швидше ліквідувати фронт Армії УНР, щоб перекинути своє військо проти Денікіна.

Фронт Дійової Армії УНР поволі скорочується, а разом з тим густішає, на деякий час міцнішає і, хоч звільна поступається назад, виходить на лінію Гусятин — Зіньківці — Нова Ушиця і кривавиться в запеклих боях з ворогом, проте завдає і йому своїми частинами великих людських та матеріальних втрат і не дає йому проломити, обійти, ліквідувати себе.

Ліве крило українського війська утворювали Юнацька Школа, Волинська Група (1 і 4 дивізії) та Січові Стрільці (10 і 11 дивізії). Середина фронту — Запорозжці (6, 7 і 8 дивізії) та 9-та Залізнична дивізія. Праве крило — Запорозька Січ (2-га Січова дивізія) та 3-тя Стрілецька дивізія.

Усі більші чи менші частини Дійової Армії того часу різнилися між собою не лише зовнішнім виглядом і т. зв. «вояцькою виправкою», а й внутрішнім укладом життя, формою збереження дисципліни тощо. (Порівняй: Січові Стрільці, Запорозькі і Гайдамацькі частини, 3-тя Стрілецька Дивізія, повстансько-партизанські і другі менші частини, — піхотинні, кінні, гарматні, панцирні та інші спеціальні). Вони мали теж і деякі питомі собі способи у виконванні завдань наступального, наступного чи оборонного характеру, що під єдиним верховним керівництвом добре одне одного доповнювало. Хоч не раз зовсім відрізані від інших частин і Головного Командування, хоч деколи перекинене їм підкріплення від іншої групи чи дивізії не приходило вчасно на місце призначення, вони, проте, дали докази такої витривалості й зарадности в найтяжчих обставинах, що це не лишиться без уваги військового історика та прийдешніх поколінь.

Головне Командування Армії УНР мало під кермою рідкісно високої вартості вояцький матеріал з його командним і старшинським та підстаршинським складом. Це все записується на славу українського вояцтва усіх родів зброї, від командуючих групами чи окремими дивізіями до рядовика включно. А треба додати, що в більшості командний старшинський склад не тільки полків і бригад, а подекуди й штабів дивізій — творили колишні нижчі або вищі старшини російської чи австрійської армій, талановиті, з добре засвоєним бойовим досвідом за час світової війни, а особливо війни з Червоною Армією, і незламним бажанням боронити свою державу від ворога.

Одним з таких з прикметами «доброго полководця-дипломата» — як казав полк. М. Безручко, був полк. Є. Коновалець.

Становище Армії УНР в районі Кам'янця Подільського ставало загрозливо тяжким. Січові Стрільці, що кинесли на собі стільки тяжких боїв за час від 16 листопада 1918 року без якогось довшого відпочинку,

деколи падали на ходу від надмірної перевтоми. Але не було сили, яка могла б послабити їхній бойовий дух. І ворог мав це постійно на увазі, атакуючи їх здвоєними силами «з чола», то на відтинках слабших частин поруч них. Команда С.С. докладала тепер усіх зусиль, щоб не поступитись ворогові ані на крок, стримати його наступ на Кам'янець-Подільський, враховуючи, що й Українська Галицька Армія відступала і наближалася до Збруча в тому районі. Треба було, отже, мати це на увазі й дати їй можливість рятуватися в районі Кам'янця-Подільського, рятувати тим самим також Дійову Армію і спільно розпочати наступ першою чергою проти Червоної Армії. Від полк. Коновальця «промінував» оптимізм, а полк. Безручко твердив, що є вихід із честю з теперішньої ситуації, треба лиш своєчасно його знайти і належно використати.

В кінці першого тижня місяця липня 1919 року штаб Корпусу Січових Стрільців (від 10 липня того ж року — Група Січових Стрільців) прибув у містечко Смотрич — чи, може, Лянцкорунь, добре не пригадую собі. Там сталися дві події, про які я вважаю за потрібне оповісти тут. Першого дня прибуття штабу знайдено за містечком при дорозі вбитого чоловіка в цивільному одязі, а біля нього кілька більшовицьких легючок. В ході негайно наказаного полк. Коновальцем слідства затримано в цьому таки містечку двох козаків з не-стрілецьких частин. Вони подали імена командира своєї сотні, чоти та кількох козаків тієї ж чоти. За їхнім твердженням, вони втратили з оvidу свою частину під час нічного переходу на нові позиції. Та їхня частина не визнавала їх своїми. Тим не менш слідство виявило, що затримані таки говорили правду. Вони пояснили походження кожного знайденого при них предмету, в тому числі однієї золотої коронки зуба з його рештками в середині. А про те, що не було їхнє, вони призналися, що забрали його з кишень випадково надибаного ними перед містечком вбитого кимсь раніше чоловіка. Вони показали й особу, в якій заміняли на щось інше один з предметів убитого. Тією особою був, як він себе називав «отаман Руденко-Помста-Лютий». Цей «отаман» уже десь від Проскурова тягнувся за обозом того чи того полку Січових Стрільців, а звертав на себе увагу гарними кіньми і повозом, в якому він їхав, добре забезпечений набоями, м'ясними консервами, салом, цукром, нічого не беручи від стрілецьких обозів. Сам він був приязно-коректний супроти кожного.

Другою, теж небуденною подією в цьому містечку, мабуть другої ночі по тому, було пограбування трьохсот царських рублів у місцевого водовоза і з'валтування його 14-річної дочки шістьма козаками іншої теж не стрілецької частини. Одного з таких козаків, що на зміну стояв «на варті» перед домом водовоза, зловила нічна стежа комендантського відділу штабу Корпусу С.С. П'ятьом іншим пощастило втекти задніми

дверми. Функції коменданта містечка виконував тоді сотн. Михайло Стронціцький.

Клопітлива то була справа судити й карати людей чужих частин, та ще й серед тодішніх обставин! Але правопорядок і честь української зброї таки вимагали цього. Інакше хтось міг би був винуватити штаб Корпусу в поблажливості до таких явищ, як це вже було одного разу взимку 1918-1919 року в Києві з убивством якогось чоловіка. Полк. Коновалець доніс Штабові Армії в Кам'янці-Подільському про обидві події і просив розпорядження, куди має відставити всіх чотирьох затриманих. Відповідь була: «затримані допустилися ганебних учинків у районі вашого розташування, поступити за думкою і згідно з законом про надзвичайні військові суди»⁴³. Справа дійшла до Головного Отамана С. Петлюри і від нього прийшла така сама відповідь. Полк. Коновалець відразу призначив трьохособовий суд з головуючим сотн. Корнилом Кушніруком, прокурором сотн. Дмитром Герчанівським, а оборонцем підсудних — чотарем чи поручником Іваном Цяпкою⁴⁴.

Два підсудні повторили і потвердили в суді свої зізнання при слідстві, тобто, що вони не вбили чоловіка перед містечком, про те вбивство нічого не знали, лише від випадково надибаного небіжчика забрали собі деякі його предмети. Руденко-Помста-Лютий теж потвердив свої зізнання при слідстві і те, що він знав про походження предмету, прийнятого ним від підсудних до заміни.

Четвертий підсудний зізнався щойно по зізнаннях пошкодованого водозова, його жінки і потерпілої доньки, що він був присутній при вимушенні від водозова грошей, а по тому світло в хаті було погашено, і він, мовляв, вийшов на двір на зміну «вартовому».

Наскільки собі пригадую, суд присудив на довшу в'язницю обох винних в ограбуванні вбитого чоловіка і присвоєння собі забраних речей, а на коротшу в'язницю та конфіскацію неправно набутого чужого майна — Руденка-Помсту-Лютого.

Четвертого підсудного суд засудив на кару смерти через розстріл.

Оборонець заповів відклик про злагіднення кар шляхом помилування. Важко було полк. Коновальцеві підписати обидва присуди, а особливо — про кару смерти. Зробив він це щойно в останню хвилину передбаченого законом терміну і щойно тоді, коли не прийшло помилування від Головного Отамана.

Наступного дня по виконанні присудів і по полагодженні вимаганих формальностей скінчилася компетенція цього польового суду, і він перестав існувати за наказом полк. Коновальця.

Приблизно, за тиждень після того колишній прокурор цього суду, тобто автор цієї статті, був у Кам'янці-Подільському в службових справах. Коли раптом перед ним на вулиці звідкись узявся Руденко-Помста-

Лютий. Він казав, що його і двох інших присуджених на в'язницю випущено умовно на волю відразу таки в день доставлення їх до Кам'янця-Подільського. Відбуття кари відкладено на інший час і то з наказу Головного Отамана. Він був дуже тактовний у цій нашій зу-

Н А К А З
КОМАНДИ ОСАДНОГО КОРПУСУ
Ч. 22, з дня 13 січня 1919 року

«1. Супроти того, що рішуча боротьба з внутрішніми ворогами Української Народньої Республіки провадиться енергійними средствами, покликаними для цього законними органами, наказую всім військовим і громадським органам боротися проти самочинних трусів, арештів і розстрілів, якими користуються вороги Української Народньої Республіки в явно провокаційних цілях.

Я буду безмилосердно віддавати винувтих під військово-полевий суд для найтяжчого покарання.

2. Супроти того, що Український Нарід тяжку боротьбу вів за самостійність свою і свободу, він умів і вмів з великою пошаною і любов'ю відноситись до свободи других народів.

І тому рішучо буду переслідувати тих провокаторів, які розсівають чутки про можливість єврейських погромів або агітують за них, і віддавати під військово-польовий суд, як злочинців супроти Української Народньої Республіки.

3. За самочинні арешти розстріляні козаки: Михайло Болотний і Микола Іванов.

За погромну агітацію розстріляні: Станіслав Полянський і Ніканор Вавельов.

Підписав: Т. в. о. Командира Осадного

Політичний Референт — Отаман Мельник
Військовий Старшина — Чайківський».

Д-р М. Стахів: «Україна в добі Директорії У.Н.Р», т. 2, стор. 21-28.

стрічі, хвалив С. С., правосуддя і Головного Отамана. Відтоді я більше ніколи його не бачив.

Січові Стрільці таки ударемнили спробу командування Червоної Армії прорватись на Кам'янець-Подільський, і Українська Галицька Армія 16 липня 1919 року таки перейшла на лівий берег Збруча в район, що був у посіданні Армії УНР.

По кількох днях встановлювання порозуміння між Головним Командуванням Армії УНР та Начальною Командою Української Галицької Армії⁴⁵, вирішено почати наступ обома арміями під одним спільним командуванням створеного для цього Штабу Головного Отамана в напрямі на Київ (а не на Одесу, як це пропонувала Начальна Команда УГА).

Настає новий черговий успіх плянів полк. Коновальця і полк. Безручка, який мав велике значення для тодішніх і пізніших плянів поширення, а потім і переходу до загального наступу. 20 липня С.С. розбивають під Фрамполем Богунівську бригаду, 23 липня торощать Тарашанську бригаду під Карабчиськом⁴⁶, 29 липня здобувають Чорний Острів, а 30 липня виходять на лінію річки Случ.

На розпорядження Штабу Дійової Армії йдуть і Запорожці на Ярмолинці та здобувають Проскурів. 2-га дивізія йде в напрямі Жмеринки, 3-тя Стрілецька дивізія бере напрям на Вапнярку. В район Копайгорода прибуває з півдня отаман Юрко Тютюнник з групою бл. 4 000 повстанців. Червоні війська відступають з боями.

Штаб Головного Отамана призначив загальний наступ на 2 серпня.

Від того дня С. С., підпорядковані II Галицькому Корпусові, йдуть уперед, як його ліве крило, тобто аж до «прилучного» стику з польською армією. (Штаб Головного Отамана не взяв до уваги пропозиції полк. Коновальця — перекинути С.С. на інший відтинок фронту, щоб оминати можливі непорозуміння з частинами польської армії, які згодом кілька разів напали на відділи С.С.). По боях з військом Червоної Армії під Красиловом, Великими Пузирками, Шепетівкою і далі Січові Стрільці здобувають Звягель 20 серпня.

Українське військо середини фронту, під командою ген. А. Кравса, посувається теж з боями вперед. Увечорі 30 серпня вони вступають у Київ. Але вже другого дня колону українського війська, яка маршувала Хрещатиком, зустріла рушничним і скорострільним вогнем частина Добровольчої Армії під командуванням ген. Бредова, яка без значних перешкод увійшла в Київ.

Ці постріли викликали паніку серед мас населення, що заповнили Хрещатик, щоб вітати українську армію. Не було змоги відповісти денікінцям пострілами, бо чоловіки, жінки й діти замішалися з військом, і серед них постали б жертви. Крім того, українське військо мало наказ свого Головного Командування — уникати сутичок з військом Денікіна. Уряд УНР сподівався, що Антанта примусить ген. А. Денікіна рахуватися з фактом постання української держави. Стратегія теж вимагала, щоб українська армія не мала нового ворога — Добровольчої Армії⁴⁷.

У половині серпня ці спроби якогось порозуміння уряду й командування Армії УНР з командуванням денікінської армії зазнали краху.

Штаб Головного Отамана скеровує групу ген. Кравса в напрямі Козятин. II Корпус УГА зазнає невдачі на більшовицькому фронті під Коростенем і подається в напрямі Житомира, а по тому Бердичева. С.С. відступають з боями на Звягель. Біля 18 вересня вони — в районі Шепетівка — Полонне. У половині вересня відбуваються сутички на правому крилі української армії з частинами Добровольчої Армії, яка, врешті, на початку жовтня переходить у наступ проти української армії по всьому фронті. Протягом трьох тижнів, вона відтискає цю останню на лінію Вапнярка — Вінниця — Козятин — Бердичів і тисне її далі в напрямі Старокостянтинова.

По деяких частинах Дійової Армії помічаються випадки дезерції не тільки козаків, але й старшин, які переходять до Денікіна. Мобілізовані до військової служби в українській армії селяни втікали додому або відразу по одержанні зброї і сякого-такого одягу, або під час відсилення їх на фронт. Вони не бажали воювати ні проти червоних, ні проти денікінського війська. Так, наприклад, у Коші С.С. у Старокостянтинові⁴⁸ був створений апарат для перебрання й підготовки доповнень фронтних частин, були організовані й успішно працювали кравецькі, шевські та інші майстерні. Була й школа підстаршин. Допомігав при цьому своєю акуратністю полк. А. Мельник, що в той час перебував у Коші. Була дбайливо проведена мобілізація кількох молодих річників. Казарми С.С. оживилися працею над мобілізованими. Хоч охорона казарм була в добрих руках, проте все таки у щоденних звітах харчового стану частин бракувало по кілька чоловік.

Врешті, два повні, підшколені піхотні курені мали від'їхати на проти-денікінський фронт. Були замовлені вагони, і, по відповіднім параді один з них від'їхав до 11 дивізії. Для другого куреня була відслужена Служба Божа з знаменитою проповіддю православного священика про «Не вбивай» та про обов'язок боронити власну хату й родину від убивника, який вривається в ту хату, мордує батьків, жінок, дітей. Пасивність, а ще й члена тієї родини, була б співубивством, непростимим гріхом проти Бога й людини. По цій зворушливій проповіді священик провів військову присягу, а заприсяжені скріплювали її цілуванням жовто-блакитного прапора.

Скоро після того від'їхав на фронт і цей курінь. З обох цих куренів, прибуло на місце призначення всього бл. 200 чоловік. Решта на коротких зупинках, а переважно вночі, щезала, йшла додому.

Осінь, особливо друга половина жовтня і листопад 1919 р., була мокра, їдко-зимна. Стрілецтво, зів'яле нестачами в їжі, одягу, взутті, невігодами, пов'язаними з постійними боями, немов не помічало того всього. Уся бо увага стрілецтва скупчувалася в одному напрямі: бити ворога, де й як попаде. Все інше — «суєта». Навіть тиф не зразу зламав відпорність стрілецьких організмів.

ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА

Клянусь честю громадянина Української Народньої Республіки і торжественно присягаю Всемогучому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній Владі Директорії, Правительству і Народній Армії.

Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народньої Республіки та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської Влади буде вимагати: на воді, на суші, у воздуху, вдень і вночі, в боях, наступах і всякого роду підприємствах — словом, на кожному місці, у всяку пору і кожнім випадку хоробро і мужньо до останньої краплі крови боротися. Своїх військових частин, прапорів і зброї ні в якому разі не кидати, з ворогом ні в які, навіть найменші порозуміння не входити, завжди поводитись так, як цього військові закони та честь воїна-лицаря вимагають, в цей спосіб з честю жити і з честю умерти.

В цьому мені, Святий Боже, моя любов до України Рідної та її народу, допоможи!

Вигляди на використання сподіваної сутички Добровольчої Армії з Червоною Армією були мало реальні. Вони ставали дедалі менші, бо й Денікін, і червоні вирішили якнайскорше позбутися українського фронту.

Головний Отаман Петлюра не покидав надії на Антанту. Ще під час свого побуту в Коші С.С. в Старокостянтиніві, десь у перших днях жовтня 1919 року, він висловив думку, мовляв, коли українська армія має проти себе більшовицький, денікінський і польський фронт, то котрийсь із них, бодай один, треба ліквідувати. Найкраще було б заміритись з Польщею.

Розвиток подій на фронті квапив, щоб якнайскорше знайти вихід із становища.

Українська армія пересувалася з боями п'ядь за п'яддю на захід. На підводах поранені і дедалі більше хворих на тиф. По селянських хатах непривітно, бо й їхні мешканці, декуди й по кілька осіб відразу в тифозній гарячці, без ніякої лікарської допомоги. При дорогах де-не-де поламана підвода, а то й залишений лежачий кінь, співучасник воєнних злиднів і тягарів, тепер позбавлений сил, може каліка, а, може, й поранений, бо із стогоном не то заіржить, не то заячить, а навколо нього гарчать і жеруться між собою худі собаки.

Навіть пашковецькі «антимілітаристи» тепер не нападають на українські частини, можливо розуміючи, що на них тепер за це ждала б кара, а, можливо, й усвідомлюючи собі, що з відходом української влади й війська, буде накинений зашморг на їхню «республіку».

Врешті, ранком 6 листопада 1919 року розійшлася між стрільцями вістка, що вся Українська Галицька Армія і галицький уряд переходять на сторону Добровольчої Армії, з застереженням, що не будуть ужиті до боротьби проти армії Головного Отамана С. Петлюри.

Трагедія Галицької і Дійової армій!

Січові Стрільці, посуваючись мовчки на захід, миналися на одній дорозі з пригнобленими вояками УГА, які теж мовчки, відходили на схід. Так минаючися, з рядів частин УГА виступив сотн. Василь Кучабський⁴⁹, а побачивши автора цієї статті, приєднався до С. С., не бажаючи переходити на сторону ген. Денікіна. Він волів ділити дальшу свою долю з Січовими Стрільцями.

Кожний ставив собі тоді запитання: що далі? Найбільш правдоподібним видавалося: коли Головний Отаман ще місяць тому вважав єдиним виходом з тодішнього становища досягнути замирення на польському фронті, то тепер він буде старатися вже про якусь допомогу, хоч би у зброї, набоях, медикаментах. Це забере більше часу, ніж потрібно Денікінові і червоному командуванню, щоб взагалі виштовхнути наші війська в Польщу. А що Польщі під цю пору потрібен мир, а не війна з Денікіном чи більшовиками, то нас і замкнуть у таборах за колючими дротами, наражених на нелюдську поведінку польських жовнірів.

У таких балачках серед кількох старшин С.С. виринула думка — у відповідний час подати Головному Стаманові пропозицію вжити заходів перед компетентними польськими чинниками щодо звільнення наших вояків з таборів і щодо дозволу на свободний переїзд у Чехію. Це заощадило б полякам клопотів з таборами, а українська армія могла б відпочити в Чехії, доповнитись і в відповідному місці повернутися назад на фронт проти «білих» чи «червоних» військ.

Тяжке становище спювало міцніше кожную частину внутрі. Те саме було з Групою Січових Стрільців. Полк. Коновалець, його помічник полк. Мельник, нач. штабу полк. Безручко, полк. Змієнко, полк. Сушко, полк. Чмола, полк. Дашкевич, сотн. Кучабський та інші — це заслужені старшини, і на них скерована увага всього стрілецтва, насамперед на полк. Коновальця, бо він був авторитетним голосом сумління, думки й волі всього Січового Стрілецтва. Відповідно до того, яка потреба цього вимагала, він скликав вужчу чи ширшу нараду старшин (Стрілецьку Раду) і не раз користувався цим дорадчим органом, щоб підкреслити не так свій особистий погляд на якусь справу, як погляд усього стрілецтва. Поза тим він особисто інформувався й в інших старшин (поза Стрілецькою Радою) у важливих справах. Ось кілька пріз-

КОМАНДА СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ПІСЛЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОРПУСУ

Сидять зліва направо: сотн. М. Матчак, полк. А. Мельник, полк. С. Коновалець, полк. Р. Сушко і сотник І. Даньків.
Стоять зліва: сотн. І. Андрух, полк. Р. Дашкевич, сотн. В. Кучабський і сотн. Я. Чиж.

вищ із-поміж цих останніх з часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії: Бісик, Борис, Франц, Герчанівський, Домарадський, Соловчук, Жуковський, Кизима, Кичун, Королюк (старший), Романишин, Стронціцький, Харамбура, Юріїв.

Полк. Коновалець нічого не робив, щоб утримати за собою становище чи зажити особистої слави. Він робив усе для загальної справи. Фразам він протиставив суть. Вишукував людей ініціативи і допомагав їм у праці. Коли до цього додати його здібність винаходити і еднати в цілість безліч різних питань і способів підходу до них, то стане яснішою причина його успіхів і поза Січовими Стрільцями, чи то за часів Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського чи Директорії. Хоч Винниченко не любив Петлюру, проте на заходи полк. Коновальця погодився, щоб Петлюра увійшов до Директорії якраз на становище Головного Отамана.

Бл. 1 грудня 1919 року уряд УНР і Дійова Армія зосередилася в районі Любара. Січові Стрільці розмістились у Старій і Новій Чорторії. 3 грудня отаман Волох із своєю Гайдамацькою Бригадою підняв бунт проти Директорії, а Юнацька Школа відмовилась виступити проти нього. З огляду на такий зворот справи Головний Отаман із Штабом Армії та уряд перейшли до Нової Чорторії, де на нараді з командуючими групами вирішено було припинити ведення регулярної війни, а перейти на партизанську в тилу ворога.

Скликана полк. Коновальцем нарада старшин Групи Січових Стрільців, зваживши поганий здоровельний стан старшин і стрільців у частинах та недоцільність ведення боротьби в партизанській формі такими силами й серед тодішніх умов, вирішила демобілізувати групу, залишивши кожному довільний вибір — або вступити в партизанську армію, командуючим якої був призначений ген. М. Омелянович-Павленко, — або ж іти додому. (Ген. Омелянович-Павленко також попереджував, що хто не почуває себе на силах, нехай не йде у цей похід).

5 грудня Головний Отаман несподівано виїхав у Польщу.

6 грудня частина Січових Стрільців перейшла під команду ген. М. Омеляновича-Павленка, який того дня розпочав свій похід у тил ворога, а решту, яка була в Новій Чорторії і Мирополі, захопили в полон польські жовніри ген. Юзефа Галлера, наскочивши несподівано на ті місцевості. Може більш ніж половина захоплених у полон старшин і стрільців С.С. була хвора на тиф.

Формація Січових Стрільців перестала існувати.

Хворих перевезено до Рівного (між ними був полк. Василь Тютюнник, який там і помер, полк. Андрій Мельник, автор цієї статті, хор. Василь

З ВІЙСЬКОВИХ ДОКУМЕНТІВ

Підписи: Генштабу ген. хор. Безручко, Генштабу Полковник Змієнко

Грицьків, який теж там помер, і багато інших). Хто з полонених тримався ще якимось на ногах, був перевезений до Луцького. Тут допомагав хворим полк. Коновалець. На його старання мене приміщено в військовому етапному шпиталі. Тут він відвідав мене з сотн. Іваном Адрухом, прощаючись перед виїздом з Луцького.

Полк. Є. Коновалець у таборі полонених у Луцькому в січні 1920 р.

*

По тому я зустрівся з полк. Коновальцем у Львові напровесні 1922 року. Коли я його побачив, у мене відразу виникла надія на якусь нову працю, на щось нове, хоч я з ним про те й не говорив при першій зустрічі.

Праця полк. Євгена Коновальця за і для державної незалежності соборної України та її військової частини — Січових Стрільців, а після того УВО і ОУН — це кілька сторінок світлої нової історії України.

- ¹ Був у Дубовці й другий дім з полоненими — «Челюканова два». Челюканов був власником цих домів, одного чи двох млинів і співвласник якогось судна на Волзі.
- ² Купаючись утопився у Волзі влітку 1917 р. Похований у Дубовці.
- ³ Ст. Лазуренко, полк.: «Богданівці», «Тризуб», 1963 р., ч. 24.
- ⁴ М. Курах: «Іван Лизанівський», у журналі «Вільна Україна» з 1962 року, збірник ч. 34. — М. Матчак пише про це віче в статті «Початки Січових Стрільців» — Календар «Червоної Калини» на 1937 рік, стор. 73-74, так: «При кінці жовтня 1917 року скликано було в Києві велике віче галичан, на якому мали запроте- стувати проти тодішньої австрійської політики супроти Галичини і на якому ухвалено поставити до Центральної Ради рішучу вимогу уможливити галичанам творення військової частини. В половині листопада 1917 р. дала Центральна Рада остаточно дозвіл на таке формування.»
- ⁵ Лист д-ра Р. Дашкевича з 12 серпня 1964 р. до автора цієї статті.
- ⁶ Д. Дорошенко: «Історія України 1917-1923», т. I, стор. 172.
- ⁷ Петро Мірчук: «Євген Коновалець (у 20-річчя смерті)», стор. 30.
- ^{7а} М. Курах: «Іван Лизанівський», журнал «Вільна Україна» з 1962 р., ч. 34.
- ⁸ Инж. Михайло Курах, підполк. Армії УНР: «Стрільецька Рада», журнал «Голос Комбатанта» з 1959, ч. 2 (8).
- ⁹ Инж. Михайло Курах, підполк. Армії УНР: «Стрільецька Рада», журнал «Голос Комбатанта», 1959 р., ч. 2 (8), стор. 12-13.
- ¹⁰ Erich Ludendorff: «Meine Kriegserinnerungen» 1914-1918, стор. 444.
- ¹¹ І. Мазепа: «Україна в огні й бурі революції», I, стор. 38-39, подає 20 тисяч.
- ¹² Михайло Курах: «Соборницька книга» в журналі «Розбудова Держави», 1955, ч. 1 (16), стор. 60.
- ¹³ Д-р Матвій Стахів: «Перша Советська Республіка в Україні», вид. Українська Вільна Громада в Америці. Політично-Наукова Бібліотека, чч. 18-21, 1956, частина друга, стор. 118-185.
- ¹⁴ Д-р Матвій Стахів — там же, стор. 233.
- ¹⁵ Ген. Олександр Удовиченко: «Україна у війні за державність», Вінніпег, 1954, стор. 20.
- ¹⁶ Роман Сушко, полк. СС: «Січові Стрільці за Центральної Ради», Календар «Червоної Калини» на 1928 рік, стор. 17, 18.
- ¹⁷ Микола Ковалевський: «При джерелах боротьби», стор. 441-444.
- ¹⁸ Роман Сушко, полк. СС: «Січові Стрільці за Центральної Ради», Календар «Червоної Калини» на 1928 рік, стор. 19.
- ¹⁹ Степан Ріпецький: «Українське Січове Стрільцтво», стор. 232: «В год. 2,45 по полудні...»
- ²⁰ Ген.-хор. д-р Роман Дашкевич: «Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Київські Золоті Ворота», див. «Вільне Слово», Торонто, (з серпня 1961 року, ч. 31).
- ²¹ Станція Маневичі — бл. 75 кілометрів на захід від Сарн.
- ²² Ген.-хор. д-р Роман Дашкевич: «Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Київські Золоті Ворота», «Вільне Слово», Торонто, 1961 р., чч.: 36, 37, 38, 39, 40.
- ²³ Ерїх Людендорф: цит. тв., стор. 453.
- ²⁴ Ген. Олександр Удовиченко: «Україна у війні за державність», Вінніпег, 1954, стор. 33.

- ²⁵ Комендант запасного куреня — сотн. В. Кучабський, його помічник — півсотенний (поручник) Д. Герчанівський.
- ²⁶ Пропозиція іменування проходила апробату старшинського збору, а по затвердженні в команді полку відходила до Військового Міністерства.
- ²⁷ Д. Донцов: «Рік 1918, Київ», стор. 25.: «На провінції убивства і пожежі. Чекається поважних розрухів. Чути в місті навіть далекі гарматні стріли.» Стор. 29.: «Положення стає чимраз трудніше. Многі представники влади на провінції роблять там Росію з допомогою німецького війська й арештовують українців.» «11 липня. Він (гетьман — Д. Г.) скаржився на великих земельних власників, які не від того, щоб його скинути...»
- ²⁸ Р. Давний: «Про Січових Стрільців», стор. 39.
- ²⁹ Д-р Матвій Стахів: «Україна в добі Директорії УНР», том 1, стор. 37-38.
- ³⁰ «Отаман» — це становище на правах генерала. Його мали теж полк. А. Мельник, сот. Іван Даньків.
- ³¹ І. Мазепа: «Україна в огні і бурі революції», I, стор. 84.
- ³² Там же, стор. 80.
- ³³ Степан Ріпецький: «Українське Січове Стрільцтво», стор. 272.
- ³⁴ Д-р Матвій Стахів: «Україна в добі Директорії УНР», том 2, стор. 39.
- ³⁵ Директорія і уряд покинули Київ 2 лютого 1919 року. Остання військова частина Корпусу С.С. вийшла з Києва вранці 5 лютого 1919 року. Це був курінь під командою сотн. Д. Герчанівського (група полк. І. Чмоли).
- ³⁶ А. Крезуб: «Повстання отамана Зеленого проти Директорії в січні 1919 р.», Літературно-Науковий Вістник, кн. 5 за 1927 рік.
- ³⁷ І. Мазепа: «Україна в огні і бурі революції», I, стор. 111.
- ³⁸ В цій ліквідації брав участь і відділ С. С. під командою сотн. Миколи Бісика.
- ³⁹ Начальник вишколу — сотн. Дмитро Герчанівський; його помічник і лектор Школи Старшин — сотн. Іван Гончаренко; комендант Школи Старшин — сотн. Федь Микуляк; комендант Школи Підстаршин — хор. Романишин; комендант Кінного Вишколу — сотн. Макаренко. Обеззброєння наказав Головний Отаман, а виконано його на наказ полк. Коновальця.
- ⁴⁰ Комендант Коша і залоги Крем'янця — полк. Іван Чмола; його помічник — сотн. Ярослав Индишевський; ад'ютант — сотн. Михайло Сенета.
- ⁴¹ І. Мазепа: «Україна в огні і бурі революції», I, стор. 119.
- ⁴² Ген. Олександр Удовиченко: «Україна у війні за державність», стор. 61, 62.
- ⁴³ Не пригадую собі докладної назви цього закону і ніде не міг його відшукати, будучи вже в Америці.
- ⁴⁴ Авторів цієї статті невідомо, коли та в якій властивості прибув І. Цяпка до Штабу Корпусу С.С.
- ⁴⁵ Тоді щойно я зрозумів полк. Безручка з-перед яких 10 днів до переходу Збруча УГА про вихід з тяжкого положення Армії УНР.
- ⁴⁶ Співкеруючим цим боем був полк. А. Мельник, чого автор цієї статті був принагідним свідком, коли одержував від нього окремі доручення.
- ⁴⁷ Так пише ген. О. Удовиченко на стор. 112-113 своєї праці «Україна у війні за державність».
- ⁴⁸ Кіш у Старокостянтинові, під командою полк. Івана Чмоли, був розгорненням започаткованої праці в Коші Корпусу С.С. в Крем'янці (квітень-травень 1919 року). Тут була тепер можливість розвинути не лиш вишкільну, але й культурно-освітню працю. Тут виходив орган Корпусу С. С. «Стрільцька Думка», тут випущено дві військові брошури.
- ⁴⁹ Десь чи не на початку літа 1919 року сотн. Василь Кучабський вибув з Корпусу С.С. і виїхав до Швеції. А повернувшись у Галичину, вступив до УГА, де й пробув до описаного тут моменту.

СІЧОВО-СТРІЛЕЦЬКІ ФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ АРМІЯХ

I

Російсько-японська війна в роках 1904–1905, події на Балканах і війна в роках 1912–1913 порушили політичну й економічну рівновагу Європи, викликали військові настрої і стали передвісником світової війни, яка й почалась в серпні 1914 року. Ці настрої знайшли певний відгомін серед українського громадянства в Галичині, головно серед молоді, яка серйозно рахувалась з тим, що назриваючі події не минуть її, втягнуть у військовий крутіж і вона буде змушена боротися в рядах чужої армії, гинути за чужі інтереси. Щоб не бути зведеною до ролі «гарматного м'яса», ця молодь застановилась над актуалізацією української проблеми, яка повинна бути висунена на порядок дня в боротьбі за перебудову Європи, щоб українська проблема перестала бути внутрішньою справою чужих займанщин — Росії та Австро-Угорщини, щоб вона стала об'єктом міжнародної політики. В розгарі військових настроїв українська молодь гуртується у своїх молодечих організаціях — у Пласті, Соколі і Січі — організує Мазепинський мілітарний курс, видає перші військові підручники українською мовою; тоді ж починає виходити й журнал для молоді «Відгуки», який підкреслює konieczність політично-військового поготівля у зв'язку з військовими подіями, що назривають. Ці гасла пропагують «Січові Вісті» та інші видання, присвячені справам виховання нашої молоді¹.

Всеукраїнський Конгрес студентської молоді, що відбувся у Львові в липні 1913 року, був великою маніфестацією військово-політичного поготівля української молоді, яка в випадку збройного конфлікту з Росією включиться в активну боротьбу проти московського деспотизму. Було тоді очевидним, що ця боротьба буде очолювана центральними державами — Німеччиною та Австрією, тому наше громадянство на західноукраїнських землях буде вірним союзником центральних держав, які — гадалося — респектуватимуть слушні вимоги україн-

ського населення. Ці вимоги були предметом нарад українського студентства з Української Радикальної Партії, що його з'їзд відбувся у Львові в жовтні 1913 року. Після реферату студ. Євгена Яворівського на тему — «Самостійність України і наші домагання в межах Австрії», прийнято засаду, що:

«Ми не можемо безумовно всі свої пляни будувати на тому, що буде робити Австрія. Як наші дороги зйдуться, то не будемо відкидати поданої нам руки. Повну волю й економічну рівність могтимемо досягнути аж тоді, коли будемо мати свою незалежну українську державу».

Дальше в прийнятих резолюціях підкреслювалось конечність «здобуття Самостійної України, як державного організму, зложеного з усіх трьох частин української землі, що підлягають тепер Росії, Австрії і Угорщині»³.

Ось такі то настрої панували серед нашої молоді на західноукраїнських землях (дійсні настрої молоді на східні землях України через поліційні перешкоди не могли так чітко проявитись), тому не дивно, що в грудні 1912 року у Львові засновано «Український Січовий Союз», а вже завдяки його заходам 18 березня 1913 року засновано перше українське стрілецьке товариство під назвою «Січові Стрільці», що знайшло позитивний відгомін серед українського населення Галичини. Перед самим вибухом 1-ої світової війни було вже 96 стрілецьких товариств.

З вибухом війни в дні 1-го серпня 1914 року у Львові створилась Головна Українська Рада, міжпартійна організація, що мала загально координувати українську політику в часі війни, як також формувати українських добровільців до боротьби проти Росії. Ця Рада видала свій маніфест і проголосила мобілізацію добровільців під гаслом: Війна за волю України!⁴.

Наплив добровільців був надсподівано великий, бо на протязі кількох днів до Львова прибуло 25 тисяч охочих з різних закутин Галичини, також і Буковини, зголосились деякі і з Закарпаття. При Головній Українській Раді створено Бойову Управу, яка стала творити військову формацію під назвою Українські Січові Стрільці. Начальником тієї формації призначено поручника резерви Михайла Галуцинського (пізніший сенатор, голова «Просвіти»), якого пізніше заступив також старшина резерви Гриць Коссак; він найдовше втримався на тому становищі.

Австрійське Верховне Командування було здивоване таким масовим напливом українських добровільців, але не виявило великого зацікавлення в творенні добровільчих формацій, бо в тому часі розпоряджало великими резервами мобілізованих. За підшептами польських політиків та військовиків, австрійське Верховне Командування не спішилось з дозволом на створення української військової формації. Врешті ви-

дало такий дозвіл, але стан тієї формації обмежено до 2 000 душ, решту добровільців треба було відпустити додому або спрямувати в розпорядження австрійської армії. Наказ був категоричний, в ньому не далось нічого змінити і з трудом вдалось захистити існування тієї формації Українських Січових Стрільців (в скороченні УСС), яка за часів Австрії дуже рідко сягала стану понад 2 000 душ. Це, властиво, був один піхотний полк, в який входило 2 бойові курені, один запасний, технічна сотня, відділ скорострільів, кінна стежа, обозна частина і т. п. Ціле озброєння австрійського зразку, мундири з австрійського сірого сукна, дещо змодернізовані та з відповідними стрілецькими нашивками, емблемами. УСС мали свій прапор в українських національних барвах, командний склад був український, також команда і накази виголошувались українською мовою.

В перших днях вересня 1914 року перші частини УСС опинились на фронті проти російських військ, відзначились у карпатських боях, відтак у наступі аж на Поділля, де прийшло до певної стабілізації фронтів. Бої — з перемінними успіхами — велися майже до кінця 1917 року, тобто до більшовицького перевороту і повного розвалу російського фронту.

*

Внаслідок договору Української Народньої Республіки з центральними державами, що був підписаний в перших днях лютого 1918 року в Бересті Литовському, німецькі та австрійські війська вирушили на поміч Україні в боротьбі з московськими окупантами. В складі австрійської армії була окрема група під командуванням архикнязя Вільгельма Габсбурга, а в склад тієї групи входили і УСС. Ця група пройшла бойовим порядком аж до Олександрівська над Дніпром, відтак перейшла в Херсонщину для охорони ладу. УСС перейшли в район Єлисаветград, а звідтіля в жовтні 1918 р. були перекинені на Буковину, де вже не довго задержались, бо почався розвал Австро-угорської монархії. В часі листопадового зриву в Галичині УСС боронили Львів і брали участь також на інших відтинках фронту війни з поляками.

В часі формування регулярних частин Української Галицької Армії УСС-ів зведено в одну бригаду, яка прийняла назву — Бригада Українських Січових Стрільців, а в її склад входили: полк піхоти, трикурінного складу; полк артилерії з чотирма батареями польових гармат і одної батареї 10 см. гавбиць, відділу скорострільів, кінної сотні, відділу технічного і т. п. Комендантом бригади був отаман Осип Букшований. При цій нагоді слід спростувати одну важливу помилку, якої часто допускаються наші публіцисти й мемуаристи, які назву Українські Січові Стрільці поширюють на всі частини Української Галицької Армії. Ген. О. Удовиченко твердить, що українці з Галичини, свідомі

українські патріоти, творили «в австрійській армії окремі формації під назвою Українських Січових Стрільців. Командував ними архикнязь Вільгельм (полковник Василь Вишиваний)»⁴. Що так воно не було, свідчать про це конкретні дані, подані в цьому нарисі, який в основному базується на безспірному документальному матеріалі про історію Українських Січових Стрільців. Ця назва належала тільки тій одній формации, і вона не може поширюватись на всі інші частини Української Галицької Армії (в скороченні УГА).

В складі УГА бригада УСС перейшла Збруч, брала участь у боях з більшовиками, разом з УГА пережила денікінщину і союз з більшовиками, а своє існування закінчила разом з іншими частинами УГА в трагічні дні квітня 1920 року. Ще треба підкреслити, що УСС ніколи не входили в склад Армії УНР.

Так у загальному представляється генеза постанови формації УСС, її розвиток та бойові дії. Не заторкаю оцінки тих дій, не наświetлюю тієї великої національної й культурної роботи, яку провадила ця формація у тих місцевостях, якими вона проходила і де вона діяла. Оцінка тих подій належить до завдань тих істориків, які досліджують добу наших визвольних змагань. Але одно слід ствердити: Українські Січові Стрільці належать до нашої найстаршої національної формації, яка мала характер регулярної військової частини і була першою, яка після Полтавського погрому в липні 1709 року підняла прапор боротьби за соборність і державну незалежність України.

II

Серед зовсім інших обставин творилась і діяла формація Січових Стрільців (в скороченні СС), яка почала організуватись у листопадові дні 1917 року, у Києві, в добі Центральної Ради, та відразу віддала себе до диспозиції Уряду УНР. Ініціативу до створення тієї формації дав «Галицько-Буковинський Комітет Допомоги Жертвам Війни», який клопотався долею того галицько-буковинського елемента, який внаслідок воєнних подій опинився в Києві та околиці; його улаштовувано на роботу в різних підприємствах та громадських установах. З розвитком революційних подій той Комітет заангажувався і в політичну роботу, провів пропаганду за створення галицько-буковинських військових формацій для боротьби за відірвання західньоукраїнських земель з-під австрійської займанщини та їх прилучення до матірнього пня з його державним центром у Києві. В жовтні 1917 р. Комітет скликав віче українців із західніх земель, що в тому часі перебували в Києві й околиці, а на тому вічі голова Комітету — Іван Лизанівський — виступив з речевою промовою та особливо підкреслив ті можливості й обов'язки, які виникають перед галичанами й буковинцями у зв'язку

з революційними подіями на Україні. Другий промовець — Євген Коновалець — говорив про потребу створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії, бо вона добровільно не віддасть тих наших земель, які їй дістались даром і становлять значну частину в складі Австро-Угорської монархії. Пропозицію Коновальця прийнято через аклямацію всіма учасниками віча, і 13 листопада 1917 року в київській газеті «Нова Рада» появилася відозва Комітету про організацію військової формації, до якої приймається добровільців з-поміж українців Галичини й Буковини. Цю відозву підписали: Іван Лизанівський — голова, Федір Черник — секретар і члени — Євген Коновалець, Роман Дашкевич, Микола Низькокклон, Іван Чмола і Олександр Лисенко. Такий був початок формації, яка прийняла назву — «Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців», а командиром того курення став колишній старшина російської армії Олександр Лисенко.

Він на тому становищі не вдержався довго, бо дістав інше службове призначення, а на його місце прийшов Євген Коновалець, старшина австрійської армії, що був у російському полоні, але з вибухом революції утік з табору полонених, дібрався до Києва і відразу включився в загальну українську роботу. На становищі командира тієї формації він вповні виправдав себе, був її незмінним начальником аж до останніх днів її існування. Також за його ініціативою ця формація вже в січні 1918 року змінила свою назву і замість «Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців» стала зватись — «Курінь Січових Стрільців». Така зміна назви була конечна хоч би тому, що до служби стали голоситись добровільці не лиш з Галичини й Буковини, але також з Закарпаття та інших частин української землі. Таким чином, ця формація відразу стала на всеукраїнському становищі, стала соборницькою не лише думкою, ідеєю, а й фізичним складом.

Успішний розвиток формації був забезпечений, бо добровільці постійно прибували. Уряд УНР підтримував цю формацію та помагав всіма можливими засобами. Коли ж більшовицька Москва почала наступ на Україну, формація Січових Стрільців зголосилась до диспозиції Уряду УНР і в бій проти московсько-більшовицької навали кинула всю свою силу, а саме: 480 штиків піхоти, 12 скорострільів та відділ гарматчиків. Січові Стрільці боролись під Дарницею, здобували переправи через Дніпро, здобували київський Арсенал, боролись в інших дільницях Києва, взяли під свою охорону Президію Центральної Ради та Уряд УНР, брали участь у боях під Коростенем, Сарнами, а звідтіля в бойовім порядку наступали на Київ, знову мали бої під Коростенем, Бородянкою, Бучею і в перших днях березня 1918 року вернулись до Києва. Після того, як Київ здобуто, формацію Січових Стрільців залишено для охорони порядку в столиці України і значно поширено її органі-

заційні рами. В ній уже був певний відсоток добровільців з Наддніпрянщини, нові голосились з кожним днем. Такого напливу вже не було змоги вмістити в рамках одного куреня, тому формація розгорнулася в полк, підготовлялось формування бригади СС. Добре був поставлений вишкіл піхоти, скорострілів і помічних технічних частин, школився кінний відділ, вже була добре зорганізована легко-гарматна батарея, яка мала 8 гармат, підготовлялось формування гарматного дивізіону. Загальний стан формації СС в квітні 1918 року, напередодні гетьманського перевороту, становив 3 тисячі душ.

Січові Стрільці не могли приєднатись до гетьманського перевороту, бо він підготовлявся при допомозі німців і був підтриманий німецькими баґнетами. Сама ж формація СС-ів не мала сили протиставитись переворотові. Відразу по поваленні УНРеспубліки Січових Стрільців і їхню формацію розв'язала гетьманська влада. Січові Стрільці розбрелись по Україні, стали конспірувати своє перебування, бо ті з них, що були підданими австрійської держави, могли бути арештовані та передані в розпорядження австрійського командування. Поважна частина СС-ів перейшла на службу в окрему Запорізьку Дивізію, що зразу була під командуванням ген. Натієва, а пізніше ген. Бочковського. Ця дивізія була далеко від Києва, вона охороняла східні кордони України, і тому гетьманський переворот не досягнув її, вона збереглася і далі виконувала свою службу.

Літом 1918 року заповідались корисні зміни в політиці гетьманського уряду, були надії на зміну кабінету і покликання деяких міністрів з-поміж визначних українських діячів, тому почались певні заходи в справі відновлення військової формації Січових Стрільців. Посередником у тих справах між Гетьманом і провідними діячами Січових Стрільців був проф. Дмитро Дорошенко, міністер закордонних справ. Січове стрілецтво було готове відновити свою організацію і служити так вірно гетьманській Державі, як вірно служило Українській Народній Республіці, але тільки під тією умовою, що Гетьман буде вірний засаді закріплення державної незалежності України, якщо він поведе чіткий національний курс і відречеться реакційного «єдінонеделітства». Завдяки старанням Д. Дорошенка дійшло до порозуміння між гетьманом і провідниками Січового Стрілецтва. Внаслідок того в дні 23 серпня 1918 року Гетьман видав наказ про формування Окремого Загону Січових Стрільців, що мав складатись з одного пішого куреня 4-сотенного складу, кожна сотня по 160 баґнетів, одної сотні скорострілів, кінної розвідки в силі 80 шабель, одної легко-гарматної батареї та допоміжних технічних частин. Разом у загоні могло бути лише трохи поверх 1 000 стрільців і 30 старшин.

Місцем постоя Окремого Загону СС призначено Білу Церкву. Коли комендантом став полк. Коновалець, а начальником штабу полк. А.

Мельник, на стрілецьку збірку до Білої Церкви стали голоситись січовики з різних сторін України, вернулись і ті, що були на службі в Запорізькій Дивізії, знову оживилась стрілецька організаційна робота. Напередодні повстання проти Гетьмана стан Окремого Загону СС-ів представлявся так: курінь піхоти в складі 4 сотень начислював «20 старшин і 474 багнетів, одну скорострільну сотню в складі 12 скорострільів, одну легку чотиригарматну батарею, кінну розвідку в 30 шабель, школу підстаршин, технічний відділ, булавну сотню і т. п., всього разом у бойовому стані 46 старшин і 816 рядовиків усіх родів зброї»⁵. Все озброєння було російського зразка, обмундирування також, відповідно змодифіковане, зі стрілецькими нашивками та еблемами. Українці з західніх земель становили 75%, українці зі східніх земель 25%. Так представлявся загальний стан Окремого Загону СС-ів, коли піднято повстання проти гетьмана і з Білої Церкви почато наступ на Київ. Виступ СС-ів був збройним протестом проти федераційного акту гетьмана Павла Скоропадського, який у своїй грамоті в дні 14 листопада 1918 року проголосив конечність «відновлення великої Росії»⁶.

В рішальному бою під Мотовилівкою СС перемогли гетьманських дружинників під командою генерала князя Святополк-Мірського і цим перекреслили акт гетьмана. Несподіваний виступ СС прибрав характер загальноукраїнського повстання, ряди Січового Стрілецтва стали заповнюватись щораз новими добровільцями з-поміж населення Наддніпрянщини. Незабаром Окремий Загін СС перетворився в дивізію, відтак в Осадний Корпус СС, де вже була перевага наддніпрянського елемента, який у піхотних частинах становив около 80%, в гарматних близько 90%. Такий стан вже залишився аж до останніх днів існування тієї формації, яка почалась з піхотного куреня в листопаді 1917 р., розгорнулася у полк у березні 1918 р., в серпні відновилася в формі Окремого Загону, в листопаді розгорнулася у дивізію, а в грудні 1918 року в Осадний Корпус СС. Літом 1919 року, в часі реорганізації Армії УНР, Корпус СС перетворено в Групу Січових Стрільців — дводивізійного складу (дивізії 10 і 11).

В склад групи СС входило 6 полків піхоти, 6 полків артилерії, кінний дивізіон, автопанцерний дивізіон, кіш скорострільів, технічні та обозні частини. Від січня 1918 року незмінним командиром Січових Стрільців був полк. Євгена Коновалець (за тодішньою термінологією отаман), а його найближчими помічниками на становищі начальників штабів були полковники генерального штабу колишньої російської армії — Марко Безручко, В. Змієнко, Ю. Отмарштайн, Б. Сулковський та інші, що посідали відповідальні становища в штабі СС. Незмінним начальником постачання СС був сотник Іван Даньків, талановитий організатор, який у хаосі тогочасних подій спромігся добре налагодити постачання

усіх частин СС, що завжди були залежними від Головного Командування і Постачання Армії УНР.

Головні командні пости в групі СС були обсажені старшинами колишньої російської армії, під їх командою було п'ять полків піхоти, 5 полків артилерії, амуніційний парк, технічні частини. Також на становищі комендантів куренів, батарей і навіть сотень була перевага старшинського елементу з колишньої російської армії. Формация СС, хоч і почала творитись з добровільців-українців австрійської займанщини, в дальшому процесі свого розвитку стала формацией загальноукраїнською, бо мала перевагу елементу наддніпрянського. Воно зовсім зрозуміло, бо СС не могли мати поповнень з Галичини чи інших західноукраїнських земель, ці поповнення рекрутувались з добровільців, звербованих на Наддніпрянщині, бо мобілізаційні спроби не давали бажаних наслідків. Січові Стрільці, що були під командою Коновальця, ніколи не входили в склад Української Галицької Армії, вони постійно були в складі Армії УНР. Від Збруча по Дон, від північних границь України аж по Чорне море вони пройшли з боями, свої шляхи скроплювали кров'ю та значили могилами. Вони ніколи не входили в ніякі переговори з ворогами України, не складали ніяких договорів з денікінцями, більшовиками, поляками, а закінчили своє існування в грудні 1919 р. на підставі розпорядку Головного Отамана про самодемобілізацію частин (ч. 03132 з дня 23 листопада 1919 р.). Але і після того СС не склали своєї зброї, бо одні з них пішли у Зимовий Похід, інші в підпілля, треті між повстанців, ще інші стали основними кадрами 6-ої Стрілецької Дивізії Армії УНР. Вони становили перевагу і серед учасників Другого Зимового походу.

Так в загальному представляється історія формация Січових Стрільців, одної з основних частин Армії УНР.

III

Крім тих двох січово-стрілецьких формаций — Українських Січових Стрільців (УСС) та Січових Стрільців (СС), були ще й інші, які себе називали січовиками. Такою формацией був Студентський Курінь ім. Українських Січових Стрільців, що формувався у Києві в січні 1918 року, але він не проіснував довго. Одна сотня того куреня брала участь в бою під Крутами, відтак вона увійшла в склад Гайдамацького Коша Слобідської України. Решта з того куреня приєдналась до інших частин Армії УНР. Курінь, як самостійна частина, перестав існувати.

Цікавою формацией була т. зв. Запорізька Січ, що її організував і нею командував отаман Юхим Божко. Вона творилась з добровільців, яких вербував от. Божко, що в добі Гетьманщини був началь-

ником охорони Запорізької залізниці в Катеринославі, але розголосу набрала ця формація щойно в добі Директорії, коли увійшла в склад Армії УНР та боролась на різних фронтах. Про цю формацію знаходимо згадки в споминах і публікаціях деяких авторів, які по різному підходять до тієї формації⁷.

6-а Січова стрілецька дивізія, що творилась на початку 1920 року і входила в склад Армії УНР, в основному складалась з колишніх Січових Стрільців. Командував дивізією полк. (згодом генерал) Марко Безручко, начальником штабу був полк. (згодом генерал) В. Змієнко, обидва штабові старшини з колишньої формації Січових Стрільців; також на командних становищах були старшини СС (Сушко, Пищаленко, Лотоцький, Стефанишин, Филипович, Гладкий, Соловчук, Турок, Бісик та інші).

Були ще й інші формації, які прибрали назву січово-стрілецьких, але вони скоро занепали, і сліди по них губляться у крутежі воєнних подій.

ЛІТЕРАТУРА

¹ «Рада», ч. 6, 1960 р.

² Степан Ріпецький: Українське Січове Стрільцтво, стор. 347, Вид. «Червона Калина», Нью-Йорк, 1956 р.

³ Д-р Кость Левицький: Історія Визвольних Змагань Галицьких Українців з часу світової війни 1914-1918 рр., стор. 14. Львів, 1923 р. Накладом власним.

⁴ Ген. Олександр Удовиченко: Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954 р.

⁵ «Золоті ворота». Історія Січових Стрільців, стор. 95. Львів 1937 р. Вид. «Червона Калина».

⁶ Дмитро Дорошенко: Історія України, том II, стор. 415. Вид. Булава. Нью-Йорк.

⁷ «Вісті Комбатанта», чч. 1-2, стор. 24-36, Нью-Йорк, 1961 р.

УВО — підпільне військо України

ЛИСТИ КОНОВАЛЬЦЯ З ВІДНЯ НА УКРАЇНУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1921 РОКУ

ВСТУП

Чотири неznані листи Коновальця передруковуємо в цьому Збірнику вперше. Писані були вони між 17 лютим і 6 травнем 1921 року 30-річним тоді Полковником з Відня до Групи старшин Січових Стрільців, що перебували під польською окупацією, а перевозили їх до Галичини довірені особи, які мали можливість виїздити на окуповані землі. Листи стверджують такі загальні факти:

1) Є. Коновалець, хоч і був уже комендантом заснованої перед півроком (кінець липня 1920 р.) Української Військової Організації, яка не вспіла ще розгорнути своєї діяльності, звертався з своїми домаганнями, завваженнями та інформаціями не до Начальної Колегії УВО, але до старшин першої підпільної військової організації — до членів Січової Ради СС.

2) За час свого побуту у Відні, де знаходився один з головних центрів тодішньої української політичної еміграції, Коновалець уважав своїм обов'язком бути речником політичних поглядів Стрільцької Ради Січових Стрільців. Він заступав їх з позиції соборности й державної суверенности, визнаючи льояльно факт існування двох розсварених між собою українських урядів, — наддніпрянського уряду УНР у Тарнові і галицького уряду ЗУНР у Відні, — незалежно від застережень, які він мав до окремих їхніх політичних потягнень.

3) З особливою уважністю він ставився до поглядів Стрільцької Ради. Він запитував їх про їхню опінію й апробату його політичних потягнень і, якщо не мав на час відповідей ані порад від них, не спішився приймати від імени Січових Стрільців політичних зобов'язань.

4) Довірені члени первісної підпільної організації СС, як теж і новозаснованої УВО, мали за завдання залишатися активними діячами тих політичних партій, до яких вони належали, як також входити у склад керівних органів нових політичних і загальнонаціональних організацій та — не намагаючись очолювати їх — впливати зсередини на активізацію їхньої діяльності і на її політичний напрям, згідно з постановами тасмних нарад первісної підпільної організації СС-ів, ухвалених у Новій Чорторії 1919 р. Який був зміст тих ухвал старшин Стрільцької Ради — довідуємося з натяків в опублікованих листах, на жаль, тільки фрагментарно.

5) Коновалець уже на початку травня 1921 р. робив притьмом заходи, щоб якнайшвидше переїхати з Відня до Львова й особисто організувати і прискорити на ЗУЗ плянову революційну дію УВО (що пощастило йому аж десь біля 20. 7. 1921 року).

Копії листів збереглися у двох зошитах тодішньої форми листового 50-сторінкового нумерованого блокноту. Писані були вони олівцем на нумерованій сторінці картки, під яку підкладалося кальку. Копію, відбиту на черговій відривній картці, висилалося адресатові, як лист до нього, в автора листа залишалися в блокноті невідривні картки, написані олівцем. У нашому передруку листів позначено на лівому краю тексту нумерацію кожної сторінки листів. Текст листів подано з одним невеликим скороченням, публікація кількох скорочених рядків була б ще не своєчасною.

Поза тим передрук листів подано без редакційних змін, без пропусків чи поправок стилю. Єдині зміни — це достосування до теперішніх правописних норм при збереженні окремих лексикальних і навіть діалектичних властивостей тексту.

Коли Коновалець сам відходив від морфологічних діалектизмів на користь літературної мови, то цю неконсеквентність ми, розуміється, також повністю відтворювали. Недоторкнені лишилися також індивідуальні відхилення від літературної мови.

Відповіді адресатів на окремі листи полк. Коновальця не збереглися.

Пояснення до незрозумілих скорочень і малознаних подій подаємо на закінченні передруку листів на сторінках 268–273.

ЛИСТИ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

*Текст листів починається з третьої картки першого зошита**

17 лютого 1921 р.

3 Дороге Товариство!¹

Вже давно шукали ми нагоди, щоби й Вас поінформувати про деякі справи, та й від Вас також одержати відомості, без котрих, як вже Вам писав був в попередньому письмі (не знаю тільки, чи Ви його одержали тому, що потвердження досі не маю), ніяка більше серйозна праця з нашого боку тут рішучо немислима.

Вже в попередньому письмі до Вас поставив я був певні домагання, від виконання котрих знову зробив залежною взагалі нашу діяльність ту за кордоном. Тому, що не маю певности, чи це письмо попало в Ваші руки, дозволю собі на кожний випадок ще раз ці наші домагання з'ясувати.

4 Безпосереднім приводом до написання останного мого «посланія» до Вас була, з одного боку, ця загальна обстановка, котра начала складатись ту в нас, а яка щораз більше домагалась, коли в нас взагалі ще немає бажання йти на склад**, певної активности, з другого боку, деякі зовсім конкретні Ваші побажання, передані мені Михайлом², котрі в загальному зводились до цього, щоб усунуватись вже тепер з політичного життя якраз нам як представника[м] шановного товариства не слід.

Цю думку нашої активности я все заступаю і заступаю. Навіть серед найбільше несприятливих обставин нам не треба закладати

* На 1-ій картці початкове речення листа перекреслене, 2-га картка видерта.

** Піти на склад — відійти на спочинок, залишити політичну діяльність.

рук чи то попадати в зневіру, а по змозі і по своїм силам проявляти існування нашої організації. Це повинні ми робити всі, де би не знайшлись ми, використовуючи для цього всі можливі середники. Розуміється, ця діяльність наша не буде всюди однакова і рівномірна. Залежати вона буде від різних умовин цього центра, в котрому поодиноким з наших прийдеться працювати, що більше, на перший погляд вона може бути навіть різна (щодо методів однак тільки). Безпосередні імпульси для неї, як теж остаточна ціль такої, мусять, однак, безумовно, покриватись згідно давнішому виробленому нами пляну, а також тим поправкам, котрі час від часу шляхом порозуміння між нами повинні бути роблені. Ми мусимо старатись піддержати вироблений вже погляд в громадянстві про нашу активність, про наше рішуче і консеквентне бажання дійти до раз поставленої мети. Це піддержання нашого престижу як організації потрібне і необхідне нам передовсім з огляду на нашу молодшу братію, котрій ніяким нашим вчинком чи поступком не можна відбирати надії, що роль ще наша не скінчена, і тим сами[m] відкидувати її від нас. Для них ми ще на дальше мусимо залишитись центром, на котрий вони мусять орієнтуватись, котрому вірити мають, котрий для них був би nadalьше джерелом сповнення їх надій і стремлінь. Необхідне воно нам теж з огляду на наше громадянство так в Галичині, як на Україні, як і на еміграції. Громадянство наше, наші політичні чинники мусять з нами як з організацією лічитись, для цього, однак, не вистачить тільки слів, за котрими немає змісту, а треба праці, треба порозуміння між нами, виміни думок, взаїмного інформування себе і таким способом корегування наших вчинків, виступів, нашого загального пляну роботи.

Дальше ми покищо принайменше в цьому гарному становищі, що майже по всім нашим політичним центрам маємо своїх довірених, котрі при добрій волі і бажанню дуже легко можуть бути в курсі всіх важніших справ цих центрів. Коли тому вони й nadalьше стоять на задержанню нашої організації, то їх першим і найважнішим обов'язком як членів нашої організації повинно би бути, принайменше, не тільки старатись провідуватись про всі найважніші справи цих центрів, де вони працюють, але щобільше негайно про це все доносити нашому центрові. Тоді тільки можлива успішна наша праця, можливе також вдержання нашого престижу як організації, котра не спирається на брехні і пустих словах, а робить діло, веде певну організаційну і політичну працю. Одним з великих наших промахів минулої нашої діяльності було якраз, що ми замало лічилися з думкою наших широких кіл громадянства, з нашою політичною опінією. Цей промах другий раз

не може в нас повторюватись, з минулого ми мусимо витягнуті для себе певну науку і певні висновки для нашої дальшої діяльності в теперішності і в майбутності. Це ще не значить, щоби ми мусили йти на шнурочку і руководитись, вважати для себе законом погляди і думки певної частини, чи то в партійному, чи територіяльному значінню беручи, нашого громадянства. Мусимо, однак, якраз тому бути в курсі всіх справ нашого загальнонаціонального життя і, беручи якраз це все під увагу, рішатись на певні виступи. Для цього, однак, знов треба якнайбільше тісного порозуміння і взаїмного інформування себе. Наше громадянство здезорієнтоване, поділене на різні табори, зневірене дотеперішними невдачами, є дуже доброю почвою для всякого рода авантюризмів.

10 Ми знов, маючи можливість одержувати автентичні і достовірні інформації з усіх наших політичних центрів, можемо теж дуже легко запобігти всяким авантюристичним виступам, а тим самим нашій загальній справі принести багато користи.

Покищо кінчу на цих загальних увагах, а приступаю до самої справи.

Ще раз хочу поставити Шановному Товариству деякі питання, на котрі просив би як мога скоріше дати мені відповідь.

1) Чи Ш. Т.¹ стоїть дальше на цьому, щоби нашу організацію як живу [й] активну задержати.

2) Чи, задержавши форми організації, покищо діяльність її припинити.

11 На ці два принципіального характеру питання прошу мені дати ясну і недвозначну відповідь. Коли би Ваша відповідь випала в користь питання під 1., в такому разі прошу відповіді на дальші питання:

а) Чи Ш. Т. стоїть в такому разі на наших чорторійських рішеннях³ солідарности, карности і послуху.

б) Чи поодинокі члени Ш. Т. зобов'язуються і далі взяті ними доручення виконувати чесно, точно і солідно.

г) Чи Ш. Т. згідне й зобов'язується nadalьше працювати в якнайтіснішому контакті і порозумінні між собою в краю, з одного боку, і з нами (зі мною і Андрієм⁴), з другого боку.

12 До поставлення цього рода питань примусили мене різні обставини. Дається зауважити:

1) Щораз більший занепад нашої організації.

2) Щораз маркантніше затрачування в поодиноких членів навіть С. Р.⁶ свідомости приналежности до нашої організації.

3) Невиконування навіть членами С. Р. взятих на себе завдань і обов'язків.

Євген Коновалець — Голова Стрілецької Ради

4) Поступки деяких членів С. Р., котрі колідують з раз вирішеною загальною нашою лінією (щобільше, відсутність почуття обов'язку виправдати чи тільки вияснити дані свої кроки).

13 Ад 1) Про занепад нашої організації свідчить передовсім недостача хоча би примітивного порозуміння, вже не кажучи про певний складений плян праці, між Вами самими в краю. Пр. Роман⁶ і Ви⁷, Марко⁸ і Ви, дальше відсутність всякого зв'язку між Вами і нами. Мимо усильних моїх стремлінь, стрічаюсь з Вашого боку з певного рода апатією і нехіттю. Коли навіть одержую які вістки від Вас, то вони такі скупі і поверховні, що опираючись на них ту працювати не в силі. Маю враження, що все, що лучило і в'язало членів С. Р.⁵ між собою, з кожним днем слабшає, а це знов в остаточному результаті привести мусить до повільного, але певного і повного занепаду самої інституції С. Р.

Ад 2) Те саме. Примір Марко, Роман, Василь⁹. Опіраюсь на даних, котрі ріжними шляхами зміг я зібрати. За абсолютну їх правдивість ручатись, розуміється, не можу. Застерігаюсь тому, що це мое вражіння.

14 Ад 3) Славко¹⁰ — зв'язок. Роман- — доручені йому завдання.

Ад 4) Роман⁸ і його місце теперішного побуту. Мимо цього, що було в нього $x+y$ можливостей і нагод написати до мене, цього не зробив. Те саме відноситься до Марка та й взагалі до Вас всіх. Те саме також віднести можна до Івана¹¹ і його командировки. Запевнення Славка¹⁰ в стійности почувань Kriegskammeradschafty* супроти нас є якнайкращим показчиком розуміння своїх завдань членами С.Р.

Розуміється, що серед такої обстановки брати на себе роль провідника такої організації, а дальше представника її ту закордоном, немає в мене великого бажання. Коли після празького нашого засідання¹² роз'їздились ми, думав я, що воно все дещо краще складається.

15 Рішився також тому поставити Вам питання і домагатись в і д Вас, в с і х ч л е н і в СР⁵, ясної відповіді.

Коли всі Ви станете на цьому становищі, що організацію не тільки задержати, але щобільше, її працю продовжувати треба, в такому разі дозволю собі поставити Вам, Ш. Т., певні домагання.

1) Привернення контакту, гармонії порозуміння і налагодження зв'язку між всіми членами Р. С. в краю.

2) Переведення цього самого між С. Р. а нами, котрі находяться закордоном.

* військового побратимства (Р е д.)

3) Пересилання взаємно собі принайменше раз на місяць обширних і точних звітів, в яких порушені би були всі найбільше важні і актуальні питання.

16 4) Шляхом звичайного частого листування між собою взаємно держати себе в курсі всіх біжучих справ. Це має бути обов'язком кожного члена С. Р. супроти нас як також нашим супроти кожного члена С. Р. Кожний з членів С. Р. зобов'язаний принайменше раз в тиждень вислати до нас, то є або до Андрія⁴ або до мене листа, на відворот — такий самий обов'язок беремо ми на себе.

5) В якнайскоршому часі скликати спільне засідання С. Р., в якому по можності взяли би всі члени участь і вирішили на ньому:

а) питання мною порушені,

б) обговоривши точно обстановку, в котрій там Вам приходиться працювати, виробити спільний план праці і взаємного порозуміння,

д) вирішити вказівки для нашої діяльності закордоном (Огляд дотеперішньої нашої діяльності долучаю),

в) Спільними силами використовувати всі середники, для цього налагодити зв'язок між собою і з нами (ад пункт 1 і 2 моїх домагань),

г) вирішити Ваше відношення до нас, то є до мене і до Андрія,

е) переконтролювати діяльність (дотеперішню) кожного члена С. Р. і, якщо вона не відповідає нашій основній лінії, її скорегувати.

Огляд дотеперішньої моєї діяльності, як також мої погляди на теперішню політичну ситуацію, а даліше потрібні для Вас актуальні біжучі інформації, подаю окремо.

18 Незалежно від цього прошу вияснень:

1. Чому Роман⁶ сидить в Варшаві.
2. Що зроблено досі в справі Альманаху.
3. Як мається справа з архівом.
4. Як мається справа з фондами.
5. Що робить Марко⁸ і Василь⁹.
6. Чи приїхав до Вас Роман¹³ від нас.

Більше про все в огляді. Про відзнаки і наші домагання в цьому напрямку до Вас пише Андрій.

(вислано через сот. Байлова¹⁴)

19 *Картка незаписана.*

20 *Картка: перекреслений варіант початку 21-ої картки.*

21 В коротких словах постараюся ще Вам з'ясувати це все, що чи то безпосередно, чи посередно відноситься до нашої справи, до її міжнародного і внутрішнього становища.

Учасники весілля полк. СС Романа Дашкевича з хорунжою УСС
Оленою Степанівною

1. Міжнародне становище.

Ту треба відрізнити знов становище Наддніпрянщини і Галичини. Перше є *par excellence** питання Сходу, котре також остаточно бути може вирішеним разом зі цілим комплексом других питань Сходу. Друге є питання ліквідації давньої Австрії, котре би однак вирішувати остаточно бажали Держави Антанти також тоді, коли вирішуватиметься справа Сходу. Не виключеним, однак, являється можливість, що справа Галичини буде й скорше вирішена. Треба тому ці дві справи брати зовсім окремо.

22 **Наддніпрянщина.** Теоретично справа стоїть краще, фактично, принайменше на найближчий час, залишається в тупіку, з котрого вивести її на більше ясний шлях серед теперішньої політичної міжнародної констеляції дуже трудно.

Політика УНР, як взагалі політика Наддніпр. України, могла би стати активною тільки в цьому випадкові, коли би Держави

* Переважно, особливо.

Антанти рішилися виступити зі збройною інтервенцією проти большевиків. Надіятись, однак, на це немає ніяких основ. Протинно, думку збройної інтервенції проти теперішних панів Росії і України вважати треба остаточно зліквідованою. Тепер вже не тільки

23 Англія й Італія, але навіть Франція закинули цього рода пляни. Англія і Італія висказалися за дальшим продовжуванням переговорів (покищо торговельних) з большевиками. Франція ясного ще становища не заняла, при допомозі, однак, Польщі і Румунії хоче ограничити большевицьку небезпеку тільки на територію давної Росії.

Ще вправді одна можливість, при допомозі котрої політика УНР могла би стати активною залишається, в цю, однак, серйозно, покищо принайменше, ніхто не вірить. Нею являється офензива большевицької армії на Польщу або Румунію.

24 Третя, може найкраща можливість, це провал большевицького панування на Україні наслідком повстання самого населення України. Я, однак, в цю можливість, особливо тепер, коли після зліквідування всіх своїх внутрішніх фронтів большевики мають змогу сконцентрувати свої більші військові сили на Україні, не вірю.

Коли би, однак, дійсно большевики весною начали офензиву, Держави Антанти, по запевненням їх політичних провідників, не могли би на це дивитись спокійно. В цьому тільки випадкові можна б було надіятись на більш серйозну акцію держав Антанти, а в зв'язку з цю з бажанням тих же держав використати для цієї

24 акції також ті рештки Укр. Армії в Польщі і Чехії. Розуміється, що головними чинниками були би Польща і Румунія. Держави Антанти на цей випадок можуть вже мати навіть вироблений плян. Щось певного однак про нього сказати ніхто не може (?!). На це, здається, спекулює теж Уряд УНР.

Четверта можливість, це спокійне вичікування провалу большевизму взагалі і підготовлювання себе на цю можливість. Чи воно прийде і коли прийде, годі сказати.

Теоретично справа представляється краще. Всі держави, не виключаючи навіть Франції, прийшли до переконання, що відбудувати Росію в її давних формах, це річ майже немислима. Маркантний прояв цього паризька конференція і визнання самостійності малих балтійських і кавказьких держав. Визнання цих держав з'ясовують як побіду англійської політики над французькою. Проти цього визнання запротестувала зараз Америка, котра старається дальше за всяку ціну привернути давну силу Росії. Вона боялась, що визнання цих держав буде прецедентом до визнання держав, котрі повстали на Сибірі, що знову буде корисним і піде по лінії японської політики.

27 Взагалі в міжнародній політиці що раз більше маркантно на-
чинають виступати, з одного боку, великі противенства між Фран-
цією і Англією, з другого ж боку, між Англією і Америкою. З цього
знов починає користати Німеччина (її становище в справі відшкодо-
вання і взагалі паризької конференції).

28 Щораз більше стає ясным, що Англія, а, здається, також Італія
прямують консеквентно до поділу Росії, Франція натомість, поки-
нувши думку збудування давньої Росії в її давних формах, начи-
нає шукати еквіваленту в Польщі, а відносно Росії здається, пого-
дилася б вже на федерацію. Америка, натомість, піддержує ще даль-
ше думку відбудови давньої Росії, боячись, що з розвалом Росії на
поодинокі держави, стане вона слабшою і тим самим менше небез-
печною для її небезпечного сусіда і конкурента Японії.

Німеччина, покищо, держиться пасивно. Щораз більше, однак,
дається зауважити побіду думки створення сильної Росії (форма
цеї ще не з'ясована), природного союзника Німеччини. З фактом
союзу російсько-німецького, як з подією недалекої майбутности,
лічитись треба зовсім серйозно. Як противагу цьому, Франція до-
сить гарячково шукає на місце Росії нового союзника в П о л ь щ і
(поїздка Пілсудського в Париж).

29 Конкретизуючи це все, можна би надіятись, що при остаточ-
ному вирішуванню питань Сходу, в Англії, Італії, Японії будемо
мати прихильників нашої державної самостійности, в Франції
остільки, оскільки це буде також іти по лінії інтересів Польщі.
Відносно Німеччини годі щось певного сказати, тому, що відносно
України (вона) задержує тепер резерву і мовчанку. Це все під од-
ною умовою, що до часу цього вирішення сама Наддніпр(янщина)
викаже силу і відпорність та дальше бажання жити самостійним
життям.

30 Загально панує ту погляд, що хаос на Сході триватиме ще
довший час. Панування большевиків облічають вже не на довгий
час. Після нього прийде боротьба народів, котра також створить
фактичне відношення сил, як теж вирішить дальшу судьбу Росії.
Завершенням революції буде по всякій правдоподібности, на думку
знатоків Сходу, або загальноросійська федерація, або федерація
окраїнних народів, передовсім Кавказу, Чорного Моря і України
проти центральної Московщини.

31 Цікаво, що Установче Зібрання, зааранжоване Керенським в
Парижі, в котрому взяли участь всі майже партії, почавши від ка-
детів а скінчивши С-р(ами), висказались проти збройної інтервен-
ції держав Антанти проти большевиків. Причина — дотеперішня
діяльність большевиків, виконування ними історичної місії росій-
ського народу — «собіранія земель».Внутрі в большевиків по цим

відомостям, котрі ту доходять, здається, не все гаразд. Дається зауважувати певний розлам. Чи доведе це все до упадку большевизму, годі сказати, знатоки пророкують йому скорий кінець.

В и с н о в к и.

1) Всяка збройна інтервенція при допомозі чужих сил скріпляє тільки большевиків. Її тому треба відкидувати. Впрочім ця думка і так тепер вже не актуальна.

2) Добре було би, коли би большевики з весною почали офензиву. Це, здається, був би початок їх кінця. Такою офензивою, коли би до цього вона була успішною, могли би причинитися до повалення теперішньої Польщі, а може навіть Румунії, могли би навіть викликати революцію в деяких державах Центральної Європи і тим самим примусити держави Антанти до ревізії версальського договору. Це все в своєму остаточному результаті, здається, корисно вплинуло би на нашу справу.

На випадок знов некорисного висліду офензивы, прийшов би остаточний крах большевизму, котрий дав би нам змогу ще раз підняти боротьбу за нашу самостійність.

3) Ще більше корисна можливість, коли би сама Україна здвигом звнутра змогла звалити панування большев[иків]. Ту тільки заходять сумніви, чи зваливши їх, змогла би встоятись проти них, а разом проти посягань Польщі на деякі наші землі. Це до певної міри колідує з інтересами Галичини і галицької політики.

4) Четверта можливість, що большев. позаключують тепер договори з Польщею, Румунією і кинуться до праці внутрі. І ту заходить питання, чи на цей випадок вони зможуть себе скріпити, а тим самим вдержатись, чи ні. Коли ні — в такому разі є ще в нас надія підняти після їх провалу боротьбу.

Коли так, то нічого іншого не залишається, як вертати до них і старатись від них видерти, що тільки дасться. Більшість цього погляду, що вони проваляться. Значить, наше завдання нам тепер готуватись на цей момент. Це буде для нас остаточний іспит а дванадцята година для нашої державности.

Ще а ргорос* нашої орієнтації на Польщу і праці нашого тарнівського уряду УНР.

Польща ні тепер, ні в найближчій, а навіть дальшій майбутності проти Росії чи то большевицької чи реакційної не піде. Польща в сучасний момент настільки слаба, що було би для неї добре, коли би саму себе могла зберегти. Після одної невдалої спроби другої подібної вона не зробить, тим більше, що й Антанта під ніякою

* Щодо, стосовно.

35 умовою на це їй не дозволить. Орієнтація на Польщу, якінебудь надії на її допомогу в нашій визвольній боротьбі, це абсурд, а для нашої справи навіть річ дуже шкідлива. Англія, а під її напором теж Франція, не балакати вже про Америку, не тільки не дозволить їй на якийнебудь похід проти Росії, але що більше, мимо усильних старань Польщі і даліше стоїть на становиску признання Польщі на сході її етнографічних границь (лінія Керцона¹⁶). Поїздка Пілсудського в Париж фактично скінчилась великою невдачею. Ні Литви (Вільна), ні Галичини Польщі остаточно не признано, противно, вказано, що мусить вона задоволитись стисло етнографічними границями. З цього, однак, не можна робити висновків, що Франція дуже прихильно до нас настроєна. Це вона робить, з одного боку, під певним натиском Англії, з другого ж боку, що ще сама непевна, як складуться остаточно відносини на Сході. Коли би це тільки від неї залежало, то, розуміється, без ніякого вагання віддала би вона полякам Галичину. Взагалі у Франції наскрізь, принайменше в сучасний момент, польонофільські настрої, і на французьку допомогу Україна лічити може, як я вже зазначував, постільки, поскільки це буде в інтересах самої Польщі.

Перше і найважніше завдання Уряду УНР було би справити свої похибки і визволитись з-під польської курателі. Не хочу тим самим сказати, що він зараз мусить з Польщею рвати все це, що 37 його дотепер в'язало. Цього він з різних причин робити не може. На кожний випадок, треба було би Урядові УНР зробити ревізію дотеперішньої його політики і старатись справити свої промахи та найти вихід з теперішньої ситуації.

Увага — це все писав я ще тому місяць в думці, що зможу Вам зараз переслати. З різних причин цього зробити не міг. Передовсім боявся, щоби моє письмо случайно не попало в непокликані руки. Хотів його переслати через Станека. Тому, однак, що поїхав він сам в непевности, чи доїде до Вас, тож через нього не передав. 38 Тільки тепер трапляється мені нагода це моє посланіє Вам передати.

Тепер постараюся Вам справити дещо з попереднього, а даліше докінчити начате.

Можливо, що дещо з давніше мною написаного втратило вже тепер свою актуальність чи інтерес. На кожний випадок становище в нічому основно не змінилось так, що справляти мені багато не прийдеться.

Новою важною подією була лондонська конференція, про котру у Вас теж мусять бути докладні відомости. Закінчилась вона 39 зірванням переговорів між німцями а Антантою, а в даліших консеквенціях переведенням в життя Антантою т. зв. санкцій, себто обсадження надрайнських німецьких країв французькими, англій-

ськими і бельгійськими військами, як средства для вимушення над німцями їх згоди заплатити Антанті домагане нею відшкодування. Ходить ту, розуміється, в першій мірі о Францію.

40 Взагалі у Франції дається зауважувати зріст сили т. зв. партії анексіоністів, котрі за всяку ціну хотіли би прилучити до Франції тепер заняті ними краї. Вони твердять, що Франція тільки тоді буде
41 обезпечена перед німецьким реваншем, коли буде в посіданню, і то повному, обох берегів Райну. Проти цього, однак, рішучо виступає Англія, котра не хоче допустити до надмірного зросту Франції. Як це скінчиться, годі ще сьогодні щось певного сказати, загально панує думка, що зірвання між Німеччиною а Антантою не остаточне, і після плебісциту в Шлезьку переговори будуть відновлені.

41 Взагалі справа Шлезьку має тепер в міжнародній політиці велике значення. Від вирішення цієї справи залежатиме, як складуться відносини між Німеччиною а Антантою з одного боку (а тим самим відносини в центральній Європі), а далі як складуться в теперішню хвилю відносини між Польщею а большевицькою Росією (знов, розуміється, під умовою, що большевики вдержуться). Мир в Ризі буде довершений тільки тоді, коли Польща не дістане Шлезьку. Все це назагал провізорія. Остаточне вирішення всіх справ прийти може тільки тоді, коли відносини на Сході почнуть прибирати вже певні означені форми.

В загальних рисах сказати можна, що політику Англії в її найдальших цілях звести можна:

- 1) вдержатись паном моря,
- 42 2) скріпити своє становище в колоніях,
- 3) недопустити до надмірного зросту сили Франції на європейському континенті.

Політика Франції:

- 1) переведення версальського договору,
- 2) знищення в німців всякої думки реваншу,
- 3) перешкодження накльовуючомуся союзові німецько-російському або, принайменше, витворення такої обстановки в Європі, котра би можливий такий союз зробила нешкідливим для Франції.

Політика Німеччини:

- 43 1) Ревізія версальського договору за всяку ціну і під всякими умовами. Всі шляхи, котрі можуть довести до того, для німців приємливі. Тому також в Німеччині тепер сильно розвинений т. зв. національний большевизм. Союз російсько-німецький вважає Німеччина самотнім спасенням для себе. Тому, однак, що не знати ще, хто буде паном Росії, як теж як взагалі складуться відносини

в Росії, Німеччина покищо держить зв'язок зі всіми, тим самим також з українцями.

Політика Польщі:

44 1) Задержати якнайдовше в Росії большевизм. Причина: як довго в Росії большевизм, симпатії сильних цього миру на боці Польщі. Польща може тому скріпитись у неправно нею загарбаних територіях. Коли би прийшли до влади другі круги, більш умірковані, то симпатії могли би дуже легко звернутись в бік Росії, а проти Польщі.

(Питання. Чи союз польсько-французький чи російсько-французький — ще остаточно не вияснене).

2) Бажання створити Україну, але не сильну, а таку, котра би була орудієм в руках поляків і атутом проти Росії в російсько-польській політиці. З цього теж становища треба оцінювати всю польську політику супроти Великої України.

45 3) Велика — сильна Україна чи то права Росія домагатиметься звороту Галичини, що, розуміється, для Польщі є рішучо неприємливим.

Увага:

Даруйте, коли воно все подаю Вам не дуже систематично. Причина цьому, що хочу Вам подати якнайбільше всесторонню картину. Коли би в мене була змога нормально і періодично подавати Вам огляди міжнародних подій, то розуміється, старався б вбрати це все в певну систему, ті всі відомости упорядкувати. Коли ж, на жаль, таких можливостей я не маю, коли тільки принагідно 46 можу Вам подавати інформації і то в цей спосіб, що випадково довідуюсь на два дні наперед, що хтось їде до Вас, через котрого цього рода відомости переслати можу, то, розуміється, в таких відносинах[x] не в силі Вам представити Вам точних, упорядкованих і складених в певний систем відомостей і інформацій. Коли найдете «кашу», то даруйте, вибирайте те, що для Вас цікаве, і старайтесь вже самі то все упорядкувати.

Тепер хочу декілька слів сказати про справу Галичини. Ця справа, здається, буде Вам добре відома, так що довго над нею 47 задержуватись не буду. Вона тепер теоретично представляється дуже гарно. Ніхто принципово Галичини полякам признати не хоче, але з, другого боку, ніхто, принайменше зараз, не хоче задля Галичини попадати з поляками в конфлікт. На підставі всяких міжнародніх актів, Галичина до Польщі не належить, мимо цього поляки все таки являються її панами. Поляки в сучасний момент мають реальну силу і сприяючі для себе обставини, ми знов

покищо маємо прихильні для нас деякі рішення на папері. Не хочутим самим обезцінювати їх, противно, в майбутности можуть вони
48 творити для нас великий політичний капітал. Наразі однак, вони тільки являються кусниками паперу. Факт, що майже ніхто не хоче, принайменше зараз, признати остаточно Польщі Галичину, є дуже знаменним і дає нам надію, що при певній політичній для нас сприяючій обстановці, ми справу виграємо. Коли воно прийде і в який спосіб це буде переведено, сьогодні годі сказати.

Моя особиста думка, що далеко більше є даних, що Галичина не буде польською.

Що Антанта не хоче признати Галичини Польщі, складаються на це різні причини. Кожна майже з держав Антанти має свої на
49 це причини, котрі навіть дуже часто стоять в суперечности з собою. Подавати їх ту не буду тому, що дуже багато треба би про це писати. Натомість не можу погодитись з великим оптимізмом кол Диктатури, що ще цього року всі ми будемо в своїй Галичині.

Справа Галичини тісно зв'язана зі справою Сходу і можливим би, це на мою думку, було, коли би вже цього року ціле питання Сходу було теж вирішене.

Для прискішення вирішення справи Галичини треба дальше певної акції в самій Галичині, треба ще, крім великого числа нот і протестів Диктатури, що(б) Край почав протестувати. Про це я
50 Вам свого часу згадував. Цього однак, оскільки можна по всяких даних судити, надіятись годі.

Розуміється, що в теперішних відносинах всяка угодова політика була би для нас убійчою і тому також в нашій реальній українській політиці справа Великої України і справа Галичини ще довгий час мусить бути ведена окремо і від себе принайменше позірно незалежно. Це, однак, не виключає порозуміння широких кругів громадянства обох частин відносно на дальшу мету нашої політики і нашого спільного співжиття.

*Текст починається з 2-ої сторінки**

(дати нема)

2 Товариство!

Хочу Вам ще декілька слів передати про наші домашні справи (загальноукраїнські й наші Стрілецькі!)

На Віденському ґрунті одною з найважливіших подій останнього часу було закладення Всеукраїнської Національної Ради¹⁷. Про ню** взагалі, про її склад Ви вже здається точно поінформовані. В склад її не ввійшли хлібороби і с-д. Причини, чому перші не вступили, найдете в Хліборобській Україні¹⁸ (її Вам пересилаю). Чому другі (не вступили, довідаєтеся — Ред.) в резолюціях закордонної групи с-д партії. Тому також точніше про це писати Вам не буду.

3 Під впливом, а може навіть зі страху перед В.Н.Р., в Тарнові поспішилися офіційальні круги УНР покликати до життя відому Вам Раду Республіки¹⁹. Про ню теж не буду Вам писати просто тому, що про ню у Вас мусять бути навіть точніші інформації, чим у мене.

В.Н.Р. зразу розділилася на два маркантні табори. Один репрезентований 1) с-ф, 2) с-р, 3) н-р¹⁸ (які в останніх днях вже виступили), які даліше, визнаючи Державний центр в Тарнові, не вважають можливим тепер переводити якихнебудь змін в ньому, що більше, не вважають можливим вже тепер переводити кардинально ревізію дотеперішньої політики Уряду УНР. Тому також стоять вони на становищі, що ВНР являється покищо принайменше чисто тільки громадською організацією, котра в даний момент не повинна

4 посягати по які би то не було державні прерогативи, не виключають, однак, можливости, що при сприяючих умовинах ВНР дер-

* На 1-ій картці написано: Внутрішня політика і закордонна.

** ню — обласне слово. Має бути: неї. В дальшому тексті будуть повторення цієї місцевої говірки.

жавні функції переняти на себе може. Всякі умови між Польщею а Урядом вважають вони недійсними по цій причині, що сама Польща їх давно вже зломилася. Рвати, однак, з Польщею під цю пору всякі зносини, на їх погляд, з'являється річею недопустимою так довго, доки не буде створено або не буде можності створити нової концепції політичної. Права Державного Представництва України залишають вони за Урядом. На їх думку, даліше ВНР має бути громадянською загальнонаціональною організацією, котра має згладжувати ті різниці, котрі родяться наслідком реальної політики Урядів УНР і ЗУНР. На погляд цієї групи, реальну, обчислену на найближчі дні політику залишити треба за дотеперішними Урядами. Другий табор, репрезентований галичанами, і до певної міри (це зазначую виразно) С. С., є такого погляду, що не чекаючи, зразу треба зірвати з дотеперішньою політикою Уряду УНР, перевести кардинальні зміни в ньому... На думку цієї групи, Україну можна будувати з Галичини, і тому також, в першу чергу, завдання так Галицького, як і Наддніпрянського громадянства докласти всіх сил для вирішення справи Галичини, бо тільки після цього можна буде серйозно начати відбудову великої України.

Даліше, на думку цієї групи, не треба дуже гостро в справах, які торкаються Галичини, виступати проти большевиків тому, що большевики визнали не тільки Самостійність Галичини, але що більше, і теперішній її Уряд (Диктатуру).

Соц-самостійники¹⁸ визнають Уряд Петлюри як факт, як Уряд Петлюри, а не Уряд Директорії.

Ще є т. зв. народня партія Андрія Жука²⁰, котра опирається на середню земельну власність і є монархічною — котра в певних справах прихильється до галичан і є вже сьогодні прихильником федерації з Москвою (Промова Жука на останній сесії НР).

Крім цього, в НР входить ще Ліга Віднови України і Союз Жінок, як загальноукр. соборницькі організації. Члени тих двох організацій в справах, які торкаються Галичини або Великої України, голосують по територіяльним (галицькій або наддніпрянській) Секціям, відповідно до своєї приналежності.

З цього вже побачити можна, що справдішної консолідації сил у ВНР немає, протинно, є велика розбіжність поглядів, є, однак, бажання, мимо всіх перепон, дійти в кожній справі до певного порозуміння. Як Назарук²¹ у своїй промові зазначив, що коли ВНР зробить це, що галичани і наддніпрянці не будуть собі шкодити взаємно, то вже тільки для того повинна вона існувати...

Діяльність ВНР досі зводилась до вирівнювання всяких суперечностей між поодинокими групами і партіями, до чисто підготовчої

праці, як до вироблення програми, регулямінів, відозв і т. д. Відозви до Укр. Народу і народів Совіту вже готові. Резолюції ВНР відносно актуальних питань для укр. політики Г. Ск.²², її п'ятіформу вже вирішено і оголошено в останньому числі («Воли»)²³, його пересилаю.

Заінтересовання ВНР ту закордоном досить велике. Чи буде воно мати певні позитивні наслідки, годі сказати. Залежатиме від становища укр. справи взагалі.

9 На кожний випадок, існування організації, в склад котрої входять всі галицькі партії (крім с-д)¹⁸ і більша частина наддніпр., може бути тільки корисним.

Щодо мене, то я ввійшов до Ради як відпоручник Ліги Віднови України. Може здивує Вас це, що являюся якраз відпоручником такої організації, котру ще минулого року ми так поборювали. Причини, однак, котрі спонукували нас минулого року до поборювання, відпали, тим самим також нічого не стояло мені на перешкоді прийняти від Ліги мандат до ВНР, тим більше, що Ліга лічиться організацією соборницькою, і від такої якраз найкраще було мені входити в ВНР.

10 Моє становище в ВНР свого рода, що як по походженню галичанин, у всіх справах, торкаючихся виключно Галичини, мушу голосувати згідно вирішенню Територіяльної Галицької Секції. У всіх прочих маю свободу. Веду дальше, мимо великих тепер перепон, діяльність, згідно нашим рішенням в Празі²⁴. Вже на попередній Сесії хотів забрати слово. Територіяльна галицька група навіть виделегувала мене як бесідника, здержався, однак, до одержання від Вас додаткових інформацій і вказівок.

11 На одному з засідань Виконавчого Комітету ВНР вибрано мене т. зв. військовим референтом. Завдання моє зібрати інформації про всі наші військові частини, котрі ще досі збереглися, про їх кількість, місце перебування, настрої і на основі зібраних в цьому напрямку матеріалів злагодити на Всеукраїнську Національну Раду реферат. Розуміється, оскільки події в цьому році вплинули би на покращання становища укр. справи, становище військового референта могло би набрати більшого значення. Досі, однак, я ще остаточно не висказався, чи цей реферат приймаю. Прийняти його міг

12 би тільки під цією умовою, що буду мати за собою певну групу людей, на поперець якої в своїй праці міг би числити, значить під умовиною, що С. Р.⁵ не буде йти дальше по похилій площі до повного занепаду, а викаже певну ініціативу і бажання назад себе скріпити. Прошу Шановне Товариство в цій справі дати мені ясну відповідь.

Взагалі в нашій політиці закордоном повний застій. Доки не буде зовсім проясненою справа, що зроблять або що станеться з

13 большевиками, на успішне вирішення укр. справи годі надіятися. Всякі старання чи то офіційних кіл УНР чи приватних громадян посунути справу вперед розбиваються якраз задля вище наведених причин. В нашої еміграції до певного часу була велика апатія. Тепер під впливом відомостей про заворушення в Росії наступило деяке оживлення. Як закінчатся ці повстання, в Кронштадті і других місцях²⁵, годі сказати, на кожний випадок є це знаменним фактом початку кінця большевизму. Ту закордоном всі впевнені, що або большевизм піде направо і дуже скоро буде зліквідований, або ненадійно провалиться, після чого зросте ще більше анархія, в котрій доперва начне поволі викристалізуватися майбутнє обличчя давньої Росії.

14 З цього приводу серед українців помітно щораз більше знервовання, як розвинуться ці події і чи Україна зуміє їх як слід використати для цього, щоби остаточно закріпити свою державність. Моменту і ми легковажити собі не можемо. Події можуть нас заскочити ненадійно, тому також на кожную можливість мусимо бути приготовані.

Завданням нашим, себто С. С., при майбутніх подіях за всяку ціну відновити нашу організацію на Українській Території, щоби з одного боку, справити деякі наші похибки, пороблені в минулому, а тим самим виправдатися перед історією, як теж, щоби остаточно закріпити це діло, в котре вклали ми стільки сил і енергії нашої.

15 Виджу з деяких писем, що Шановне Товариство не здає собі як слід справи з ваги моменту, що деякі члени С. Р. руководяться деякими другорядними імпульсами при оцінці нашої організації під теперішній час і витягають дещо задалеко йдучі і неправильні консеквенції, що деякі члени С. Р. надто суб'єктивно дивляться на нашу організацію і потребу її дальшого існування. Цього робити не слід. В нашій історії вже було декілька сього рода моментів, вже декілька разів кладено хрестик над нами (С. С.), все, однак, показувалося, що би не роблено, то нашими ворогами надто заскоро.

16 Я не перечу, що є в нас великі дефекти, що індивідуалізм, нічим неоправдана зарозумілість, може довести до повного занепаду. Не виходить, однак, з цього, щоби ми, добачуючи всі наші блуди, через дальше роблення тих же, самі прикладали руки до нашої руїни. Противно, тому якраз, що ми вповні свідомі цього, мусимо докласти всіх своїх старань для усунення тих же, а не зразу самим собі прокувати скору і неминучу смерть. Це ще заскоро і не на часі. Треба хотіти і вміти дивитися дещо дальше вперед. Можливо, що я помиляюся, можливо, що не в курсі я теперішних настроїв. Серед членів С. Р. почуваю, однак, своїм обов'язком звернути увагу Ш. Т.¹ на це і завізвати Вас переконтролювати свою діяльність і себе

17 самих, передумати ще раз точно, і тільки після цього, коли дійсно не було би іншого виходу, рішатися на крайність. Тов. Матчакові² відповідь на його останній лист пересилаю окремо.

Вирішення самої справи залишаю Вам⁷. Свою думку я висказав, Вашим обов'язком цю справу вирішити. На кожний випадок, раджу при вирішенні задержати повну об'єктивність розуміння основних засад кожної організації. Не можна під моментальним подразненням робити далеко ідучих висновків.

Ще раз зазначую, нашим обов'язком — відновити Організацію СС, і тому всіх нас стремлінням, де би ми не були і що би в даний момент не робили, стремімо до цієї цілі.

18 До відновлення організ. СС не ради особистих чи групових інтересів чи амбіцій, а ради самого діла, ради докінчення начатої нами праці, за котру перед історією несемо ми одвічальність.

Прошу Ш. Т.¹ не брати справ надто просто, тому що це дає нам знам'я перед нами самими, а даліше також перед другими людей непослідовних, а навіть несерйозних. Не можна ж нищити один[м] замахом всього, що все таки роками будувалось. Справи надто скомпліковані, і як на такі на них треба дивитись. Ніхто не вимагає від другого зразу геройських вчинків, чогось нелюдського. Треба, однак, щоб кожний під цю пору давав *maximum** цього, що в даній обстановці він дати може, ще менше. Ваше завдання, коли не можна нічого більшого зробити, задержати нашу організацію в її примітивних формах, щоби переждати це врем'я люте, зберігаючи при цьому нашу провідну думку. Інша річ, чи нам вдасться осягнути цю нашу мету, але сьогодні вже казати собі, що все покінчено, що «*commedia finita*»**, вважаю невмісним, а коли би це сталося, вважав би злочином.

20 Апелюю до обох груп С. Р.⁵: так до цих, які в своїй прямолінійності, не бачачи виходу, не хотять даліше грати комедії, як теж до цих, котрі своїм поступованням спонукують перших до роблення так далеко ідучих висновків. Схаменіться і переведіть ревізію. Може прецінь ще дещо дасться направити. На кожний випадок, домагаюсь від Вас ясної відповіді.

Продовжую даліше. Серед галичан, як я вже згадував, великий оптимізм, на мою думку, зовсім неоправданий. Мимо деякого нашого зближення ту на віденському ґрунті дасться все таки зауважити їхне недовір'я до нас. З недовір'ям ставляться теж до Вашої⁷ діяльності у Львові. Інтригує і безпокоїть їх Ваша діяль-

* Якнайбільше, ** «Комедія закінчена», кінець з комедією.

ність у Львові. (Балакаю про круги Диктатури). За нею підозрівають вони певну акцію на дальшу мету. Маю вражіння (точно нічого сказати не можу), Ви є предметом обсервації з боку галицьких патріотів в краю. Знають, пр., ту точно, де кожний з Вас (з членів С. Р.)⁵ працює, а навіть деякі нюанси Вашої діяльності. Балакають ту про старання Ваші виідеалізувати в Галичині С.С. і т. д. Вважаю своїм обов'язком подати це до Вашого відома.

Відносно нашої політики, то, розуміється, під цю хвилю ніякого зближення між нами а Урядом УНР бути не може. Це, однак, не значить, щоби ми зривали зносини з поодинокими людьми, що знаходяться в цьому Уряді. Політики цього Уряду хвалити або з нею годитися не можемо і не сміємо; не повинні ми, однак, під цю пору зразу негувати їх як державний (бракус: центр або уряд — Ред.) Наддніпрянської України. Коли би навіть були в нас бажання, щоби в цьому Центрі були переведені зміни, то робити це треба дуже осторожно і передумано. Мусимо стояти на неправосильності і неважності всяких договорів, заключених між урядом УНР а Польщею. Мусимо противитися якій би то не було акції укр. військ на Україні спільно з поляками. Акція така була би дальшою авантюрою, котра, крім тільки шкоди, нічого нам позитивного не дала(б). До акції такої приступили би ми тільки тоді, коли би мали певність, що знайде вона попертя в цілому світі.

Галицький Уряд мусимо вважати правосильним представником і виразником державної думки Галичини. Проти нього як такого ніколи виступати не повинні. Справу вирішення взаємовідносин між Галичиною а Вел. Україною залишити просто на пізніший час. З цього ще не виходить, щоби залишали ми свій основний принцип — створення одної України. Реальні заходи обох Урядів в справі одної і другої частини України ведені бути мусять окремо. Не виключає, однак, це можливості вже тепер начати акцію зближування до себе галицького і наддніпрянського громадянства.

Тому, що не знати точно, що нам найближча майбутність принести може, вже сьогодні мусимо приготувлятися, коли би явились для цього сприятливі моменти, назад відновити С.С. Для цього необхідним задержання самої організації. Думаю, що справа ця вже не за горами.

Як військова група старатися мусимо бути зі всіми в зв'язку.

Це я теж на віденському ґрунті менше або більше удачно стараюсь переводити. Своєю присутністю, як теж присутністю Андрія¹, піддержуємо серед еміграції думку дальшого існування С.С. Робимо це, що під ту тяжку хвилю взагалі робити можна. Це відноситься в рівній мірі також до Вас.

Крім праці в ВНР, беру досить живу участь будь то безпосередно, будь то посередно також в організації У.С.С.²⁶. Така організація ту тільки і є надія, що виробиться в дуже поважну. Заходами нашими переломили ми деякі упередження У.С.С. до нас. Сьогодні всі УСС майже без винятків заявили за спільною акцією з нами. Загальний З'їзд УНН відбудеться в Празі 5 квітня с. р., на котрім всі ці справи будуть остаточно вирішені.

ПЕРШИЙ СКЛАД БОЙОВОЇ УПРАВИ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Зліва направо: проф. Іван Боберський, д-р Ст. Томашівський, д-р Теофіль Кормощ, д-р Волод. Старосольський, Волод. Темницький, д-р Лонгін Цегельський, д-р Кирило Трильовський, Дмитро Катамай.

Відень, 1914 р.

По цьому питанню прошу Вас дати мені дані.

- 1) чи Ви за кооперацією
- 2) як цю кооперацію собі уявляєте
- 3) ввійдїть зараз в зв'язок з У.С.С., котрі знаходяться в Галичині. У.С.С. під проводом Др. Старосольського²⁷ (хто остаточно обніме провід між ними, вирішить з'їзд в Празі). Вони тепер захопили вже в свої руки Боеву Управу і на з'їзді хочуть її перемінити в Стрілецьку Раду і ввійти з нами вже в офіційні переговори відносно кооперації. Підготовча праця вже тепер ведеться. В склад теперішньої Боевої Управи входять Др. Старосольський, Вишиваний²⁸, Др. Рудницький, Андрій Жук²⁰, Др. Воевідка, Демчук, Паньків. В Диктатурі ця організація викликала деякі занепокоєння. Думаю, однак, що перешкод робити не зважиться.

Прошу в цій справі о відповідь.

Ще декілька справ.

Між Францією, взглядно її представникам[и] в Варшаві, (котрі мають повновласть заніматись справами Сходу) а ВНР почались переговори. В цій справі їздив Генерал Греків³¹ до Варшави, до фр. ген. Ніселя. Тепер актуальною являється справа висилки делегації НР до Парижу. В найближчих днях має вже бути ця справа вирішеною. Ближчих даних зараз ще Вам дати не можу. Поїздка Грекова до Варшави викликала серед галичан і деякої частини

Сотник Вільгельм Габсбург,
«Василь Вишиваний»

Генерального Штабу генерал-хорунжий
Олександр Греків

наддніпрянців обурення проти нього. До нас Греків настроений
28 тепер досить ворожо. Він був також противний цьому, щоби я входив в НР.

Особисто великої ваги до теперішньої акції НР не прикладаю. Коли справа набере певні конкретні форми, зараз постараюсь Вам про це донести.

Нічого не зашкодить, коли галицька преса його, Грекова, трохи заатакує. Це однак буде їй досить тяжко після цих славословій про його геніяльність. Взагалі редагування Укр. Слова³² мені дуже не подобається. Надто багато промахів і вискакування вперед. Це можете передати Федорцеву.

II. Вишиваний також веде акцію. З ним я в дуже гарних відносинах. Хлібороби-державники¹⁸ порвали з ним всякі зв'язки по причині його симпатій для большевизму (як вони аргументують), а даліше також тому, що парламентаризм і демократизм надто для нього являється дорогим.

Вишив.²⁸ являється заступником англійської концепції.

III. Справа фондів — Прошу написати мені, чому не підняв Чмола¹¹ наших грошей в Чорткові.

Без гроша, розуміється, вести акцію годі.

Пересилаю Вам

- 1) Укр. Прапор²⁹
- 2) Нову Добу³⁰
- 3) Хлібороб України¹⁸
- 4) Волю²³
- 5) Борітеся поборете¹⁸
- 6) Рік на Вел. Укр.²¹
- 7) Деякі брошурки

Другий пакет прошу передати Струтинському³³, а даліше листа.

Станек хай по можності якнайскорше вертає.

31 Завзиваю Вас всіх бути бодрими. Коли ж би показалось, що мої зусилля марні, примушений був би ще витягнути консеквенції.

Здр

(підпис нечіткий)

32

В. 15/4. 1921. Зі суботи на неділю.
3 1/2 год. над ранком

Славне Товариство.

33 Сьогодні ночью вернув тільки з Праги зі з'їзду У.С.С. В Празі перебув майже тиждень. З Кедровським³⁴, через котрого передаю це письмо, перед моїм виїздом в Прагу порозумівся був, що він скорше не виїде до Вас, доки я не верну з Праги, тому, що хотів я Вам через нього переслати точніші інформації про самий з'їзд. Приїхавши сьогодні ночью, довідався від Андрія⁴, що Кедровський все таки завтра ранком виїздить. Не хочу тратити так доброї нагоди передати Вам деякі відомості. Постараюсь принайменше коротко Вам про все те, що ту робиться, написати.

Ваші всі письма, передані Станеком, одержав, і за них щиро Вам дякую. Одержав також письма, переслані на руки Ілька. Цим другим шляхом можна, на мою думку, послугуватись, будьте, однак, на кожний випадок, осторожні.

В. 15/4, 1921. Зі сього на щей.

3 1/2 год ват ражко

Славко Маварушко.

Сьогодні вогно верже тило
 у Трам зі зигу З.с.с. В Трам:
 передає майже тилордс.

З Керобески, серед конюш
 передає не тільки пера
 моя вийшов в Трам поро-
 зривсу дж. ур. вт. Скромн
 не буде го ват, гоки в

не верже у Трам, толу, що
 хтів в Трам переа како пере-
 дає неграйтне старордан
 про самий дид. Пунктани
 Своятну Ночну, забидав су

Ву Родиз, у Керобавлі
 не так
 Завра ражко вийде

не доу траити так добри
 реота передає ват дж
 відомая, когаравет
 Пунктани шаста Коробко

У Відні від часу, коли Вам писав свого попереднього листа, нічого надзвичайного не зайшло. Велику сенсацію викликала реве-
ляція Кушніра, котрий недавно приїхав з Тарнова, про поїздку
34 Грекова³¹ у Варшаву і про його зречення разом з Андрієвським¹⁷
і Макаренком¹⁷ Східної Галичини. Ця, однак, справа мусить Вам
бути відомою.

Взагалі справа Великої України станула на досить мертвій
точці, і тільки події на самій Україні можуть її зрушити з неї.

По даним, котрі йдуть з Диктатури, справа Східної Галичини
має бути поставлена на найближчій засіданню Найвищої Ради,
котра під проводом Ллойд Джорджа має відбутись в Парижі з по-
чатком мая. За абсолютну достовірність ніякої, однак, гарантії
взяти не можу.

Не маю тепер ні часу, ні змоги подати Вам точніший огляд
подій, зроблю це і перешлю Вам при найближчій спосібності.

35 А тепер про З'їзд У.С.С. Відбувся він фактично 13 квітня ц. р.
Довірочні наради відбувались вже від 5 квітня. З'їхалось на нього
досить поважне число делегатів з Відня, Праги, Ліберця, Яблонного
і Прикарпатської України. Між іншими були також Чорній, Тал-
паш, Бей, Леонтович, Роздольський³⁶. Я поїхав на нього, запрошений
Ініціативною групою цього з'їзду, і виступав на ньому як гість і як
представник нашої організації.

На початку нарад з'їзду була також справа злуки, взглядно
кооперації цих двох організацій (У.С.С. і С.С.).

36 Ще до з'їзду, судячи по цих письмах, котрі надсилали чи то
поодинокі гуртки, чи люди до Організаційного Комітету до Відня,
настрій серед У.С.С. був за переведення якнайбільше тісного поро-
зуміння і складення пляну спільної праці між двома організаціями
(У.С.С. і С.С.). На самому, однак, з'їзді настрої децю змінився. До
нашої організації почали вони ставитись не так ворожо, але з ве-
ликою резервою. Взагалі зазначить мушу, що на з'їзді взяла верх
ліва течія, репрезентована, між іншими, Грицаєм³⁶ і Ріпецьким³⁷,
котра то група, на мою думку, стоїть під дуже сильним впливом
37 наших комуністів і цих, що до комуністів залицяються (група Гру-
шевського).

До цього ще причинилися, здається, зовсім неправдиві відомості,
мов би то на Україні організуються в Червоній Армії Червоні
У.С.С., як теж, що до Праги має небаром приїхати представник
Радянської України тов. Сіяк.

Розуміється, серед цього рода настроїв, котрі витворились на
самому з'їзді, балакати мені з ними було досить трудно, тим більше,
що резерва з їх боку була досить велика. Я теж тому зі свого боку

38 не дуже то їм накидувався, щоби не викликати у них вражіння, що нам знов на цій злуці так дуже залежить.

В своїй промові на офіційному їх зібранні я привітав їх, подав, що С.С. все були приклонниками тісної кооперації з У.С.С., а відтак розвинув основні точки ідеології Стрілецької, котрої обі організації придержуватися повинні, підчеркнув, що найбільше важною ціхою організації Стрільців — це їх активність.

(Точніший зміст промови подам пізніше).

39 Маю вражіння, що так, як тепер справи склались, багато від цієї їхньої організації ні нам, ні взагалі Українській справі надіятись не можна. На кожний випадок, легковажити собі її не можемо і зі свого боку мусимо теж докласти старань для скріплення нашої організації для переконтролювання нашої дотеперішньої діяльності і для точного здефініювання нашої лінії і нашої діяльності на майбутність. В противному разі ми можемо зовсім провалитись.

40 Найкращим показчиком цього хай послужить факт, що наші С.С., котрі брали участь в з'їзді, почали також крутити, і тільки коли, приїхавши в Прагу, перебалакав з ним[и] на розум, дещо змінились. Найкращим нашим представником в Празі являється Ст. Індишевський³⁹. Натомість Чорній мені дуже не подобався.

Статут і резолюції Вам пересилаю. Крім цих офіційльних резолюцій, ухвалено ще цілу низку тайних, котрі перешлю Вам пізніше.

41 Вибрано Стрілецьку Раду: Голова Др. Старосольський³⁷, Рада: Ріпецький, Яр. Індишевський³⁹, Мінчак, Гр. Коссак⁴⁰, Свідерський, Носковський, Чичкевич, Іванець, Деркач⁴⁷ і ще кількох. Точніше подам в другому письмі. Між присутніми С.С. досить велике негодування на Сушка⁶.

До цього полівіння з'їзду причинилась також сама Диктатура, котра спочатку забороненням з'їзду викликала серед У.С.С. велике негодування, і тільки побачивши свій блуд, відтак «зрайтерувала»* і з'їзд дозволила.

Моя думка, що покищо ту за кордоном У.С.С. треба залишити їм самим, хай організуються, а пізніше тільки, коли побачим, що з цієї організації вийде, ще раз підняти думку певної спільної праці.

42 Впрочім для вирішення цих справ, як теж цілого комплексу других, я рішився приїхати до Вас. Вже поробив відповідні старання доз-

* З німецької мови: reiten — їхати верхи. В військовій говірці іронічно: швидко втекти на конях.

волю на в'їзд до Польщі. Хочу якнайскорше до Вас приїхати. Припускаю, коли тільки щось не стане на перешкоді, я при кінці цього місяця приїду до Вас. В справі візи писав до Данильчука, Сушка, Отмарштайна і Доценка. Коли б Ви ще мали змогу якнебудь цю справу прискіпити, дуже би був вдячний.

43 В Празі є вже Чмола⁴¹. Хоче також їхати до Вас. Ніяких надзвичайних відомостей він не привіз. Цікавий тільки лист від Андруха⁴¹, котрий одержав він від нього з Києва майже перед самим виїздом до Румунії.

Точний звіт його перешлю Вам або сам привезу.

44 Ще одно. Вважаю великим нетактом поміщення в Укр. Вісн. балачки Кураха⁴² з Петлюрою. Так, мої панове, справ вести не можна, а то, дійсно, нас всі осудять. Повинен все таки бути певний модус в поступованню. Не треба надуживати довір'я чужого для цього, щоби відтак його на некористь вихісновувати. З такими «прийомами» я рішучо не погоджуюсь. Прошу і домагаюся цю справу вияснити.

Покищо кінчу. Очікую від Вас письма. Ще раз зазначую, що маю з Вами дуже важні справи полагодити, прошу тому доложити ще від себе всіх старань, аби чим скорше одержав я візу.

Здорові були

Я

Відень 6 мая 1921 р.

45 Славне Товариство!

Користаючись нагодою, яка мені тепер трапляється, пересилаю Вам попереднього свого листа, котрий ще Вам хотів через Кедровського передати, як теж деякі для Вашої інформації, потрібні і необхідні Вам документи з певними поясненнями до них. А це: 1) Український Прапор, 2) Деклярацію Галицької Територіальної Групи²², 3) Волю. Торкаються вони всі найбільш до останнього часу актуальної справи, то є В.Н.Р. Можливо, що Ви вже досить про цю подію зорієнтовані, все таки почуваю своїм обов'язком висвітлити її Вам зі свого боку, як теж вказати Вам, яке було мое становище під час цих подій.

46 Про В.Н.Р., про її склад, про її діяльність, як теж погляд на її здатність до праці, мав я вже нагоду в одному з попередніх моїх листів точно передати. Головним для мене аргументом для чого, все таки мимо цього, що не дуже то вірив в їх роботоздатність, я вступив в члени [В]НР, було це, що [на] закладення НР, складеної з

представників так наддніпрянського, як наддністрянського громадянства, дивився я як на першу більше вже серйозну спробу переведення в життя цих думок і цих стремлінь, яких представниками і виразниками ми все себе вважаємо. Тому також мимо цього, що бачив всякі дефекти цієї організації і блуди, які почали поповнювати її організатори вже до її закладення, вважав все таки необхідним приступити до неї в надії, що з бігом часу, можливо, дасться це виправити, а навіть коли би не далось, сам факт існування такої організації в теперішніх важких умовах зможе принести деякі користі так українській справі, як теж ідеї соборности всіх Українських Земель.

Вважаючи рішучо потрібним факт

(На цьому лист обривається. Три кінцеві картки (48-50) незаписані. Зошита III, в якому, можливо, є продовження цього листа, редакція не посідає).

ПОЯСНЕННЯ

¹ Дороге Товариство, Шановне Товариство, (скорочено): Ш. Т., Славне Товариство, Товариство, Наше Товариство — це назви керівництва підпільної організації старшин СС; деколи: збірна назва старшин Стрільцької Ради СС.

² Михайло — Михайло Матчак (1895-1958), старшина УСС, потім сотник СС; член Стрільцької Ради; Курінний ад'ютант полк. Коновальця; персональний його референт у штабі СС; один з засновників УВО; в 1921 р. обвинувачений в процесі за замах на Пілсудського; член Головного Секретаріату УСРП; 1928-1930 рр., посол до польського сойму від Радикальної партії; видавець «Ізмарагду» у Львові; член Управи Спілки «Українського Видавництва» у Кракові 1941-1945 рр.; арештований більшовиками у Відні 1947 р.; помер на засланні в Потьмі.

³ Чорторійські рішення — ухвали таємної наради в грудні 1919 р. Ради Січових Стрільців у Новій Чорторії, яка заснувала першу підпільну організацію старшин СС, визначила її цілі, головні спрямування і загальні пляни революційної діяльності та розподілила персональні завдання й обов'язки між старшин.

⁴ Андрій — полковник СС Андрій Мельник (1890-1964 рр.), спершу сотник УСС, з 1917 р. співтворець і помічник Є. Коновальця в організуванні і в Команді Кор-

пусу СС у Києві; в 1919 р. начальник штабу дійової Армії УНР; у 1920-1921 рр. ревізор військових місій УНР у Празі; з осені 1922-1924 рр. у Львові Крайовий Командант УВО після Є. Коновальця; політичний в'язень у Польщі 1924-1928 рр.; 1933-1938 голова Головної Ради організації католицької молоді «Орли» в Галичині; по смерті Є. Коновальця 1938-1964 рр. Голова ПУН-у.

⁵ С. Р. — Стрілецька Рада, назва Верховного Командування Січових Стрільців. Віче 600-членної вояцької Курінної Ради СС-ів ухвалило в Києві 19. 1. 1918 р. скасувати Вояцькі Ради і на її місце вибрати постійну Стрілецьку Раду в складі Є. Коновальця, як командира СС, і командирів тодішніх стрілецьких сотень та тих старшин СС, яких Стрілецька Рада покличе у свій склад.

Перший склад Стрілецької Ради був такий: Є. Коновалець (перевибраний командиром I Курення СС), його помічник А. Мельник, курінний ад'ютант М. Матчак, курінний писар Гриць Гладкий, господар Куреня Іван Даньків. Командири сотень покликали попередніх або нововстановлених командирів тодішніх чот. Залишено командирами чот в I-ій сотні: Вудкевича, Олійника, Чорниша, А. Домарадського; призначено нових у 2-ій сотні: П. Пасіку, Ф. Мамчура, Вирвича і Думина та помічником командира Запасної сотні — Д. Герчанівського.

⁶ Роман (I) — Роман Сушко комендант 2-ої сотні УСС, попав 1916 р. в російський полон до табору під Царицином. Разом з полк. Коновальцем організував в Києві 1917 р. Курінь СС. Командував дивізією СС в ранзі полковника, як фронтовий старшина. 1921 р. підготовляв з Начальником Штабу СС-ів ген.-хор. М. Безручком II Зимовий Похід, у якому взяв участь з полк. Ю. Отмарштайном та іншими СС-ами. У 1927-30 рр. був Крайовим Комендантом УВО на ЗУЗ. Автор праць «Базар», «Січові Стрільці» та ін. Після ув'язнення був покликаний ПУН-ом до організаційної і військової праці закордон. Скритовбивчо замордований у Львові 19. 1. 1944 р.

⁷ «Ви» — найчастіше: підпільна група старшин СС з Січової Ради; рідше: особа неустійненого прізвища, на чії руки Коновалець пересилав свої листи і політичні огляди, імовірно тодішній зверхник Львівських Старшин Стрілецької Ради, найвищий рангою або призначеними функціями.

⁸ Марко — ген. штабу генерал-хорунжий Армії УНР Марко Безручко (1883-1944). Знавець воєнної тактики (закінчив Академію Ген. Штабу в Петербурзі); 1918 р. начальник штабу оперативного відділу ген. штабу Армії УНР; згодом шеф штабу Корпусу СС і член Стрілецької Ради СС. З січня 1920 р. командував 6-ою дивізією СС; учасник походу на Київ; оборонець Замостя перед більшовиками 8. 1920 р., командував середньою групою Армії УНР у серпневій і вересневій офензиві 1920 р. В 1920 р. член Військової Місії і штабу Армії УНР у Варшаві; 1920-1924 рр. військовий міністер УНР, віцеміністер, член Вищої Військової Ради УНР (будучи в таких ролях, не міг особисто включатися в організування УВО на польському терені), у 1931-1935 рр. голова Українського Воєнно-Історичного Т-ва у Варшаві.

⁹ Василь — сотн. Василь Кучабський (1895-1945), старшина УСС і СС; член Стрілецької Ради СС, комендант 2-го полку піхоти СС; автор історичних праць.

¹⁰ Славко — мабуть, сотн. Ярослав Чиж.

¹¹ Іван — мабуть, сотн. Іван Чмола.

¹² Празьке засідання — наради Стрілецької Ради СС в Празі в 1920 р., на яких розв'язали Стрілецьку Раду і заснували Українську Військову Організацію, перетворивши керівництво підпільної організації військових старшин СС на перший командний осередок УВО.

¹³ Роман — (II) мабуть, Роман Дашкевич (*1892). Перед першою світовою війною організатор Січей і Товариств Українських Січових Стрільців у Львові. У 1917 р. організатор СС у Києві і перший голова вояцької Стрілецької Ради у Києві

перед вибором Коновальця; командир гарматної Бригади СС. Під Польщею відновитель Січей, а після їх заборони поляками організатор Лугів з 1925 р.

¹⁴ Байло Сергій — сотник кінного полку Корпусу СС.

¹⁵ Керзон (перекручено за віденською вимовою) — лорд Дж. Н. Керзон, британський міністер зовнішніх справ (передше віцекороль Індії) висунув проєкт демаркаційної лінії східних кордонів Польщі, яка, приблизно, покривалася з етнографічним розміщенням прикордонного українського і білоруського населення вздовж Бугу і Сяну. Цю демаркаційну лінію Найвища Рада Мірової Конференції визнала 8 грудня 1919 р. за тимчасову східню границю Польщі. По відході Армії УНР з України голова Місії УНР (у Варшаві) і половина членів Місії під натиском Пілсудського згодилася 12 грудня 1919 р. на окупацію поляками ЗУЗ до границі Збруча і Случі.

¹⁶ Коли був писаний цей лист без дати? З факту розміщення його в блокноті між двома датованими листами (між 17 лютим і 15 квітнем) виходить лише те, що він був написаний котрогось дня ранньою весною 1921 р. впродовж 8 тижнів. Натомість, із змісту листа і двох сумезних листів виникає більш уточнено, що недатований лист був написаний у двох початкових тижнях березня 1921 р. Точніше встановлення приблизної дати є не можливе.

а) Коновалець повідомляє, що «в останніх днях» — тобто декілька днів раніше перед написанням листа — виступили зі складу ВНРади три партії: с-ф, с-р, н-р (Зошит II, стор. 2). Про цю значну подію писала тодішня українська преса, зокрема цитована ним у цьому листі (Зошит II, стор. 30).

б) На 25 стор. (II зош.) Коновалець повідомляє, що 5 квітня ц. р. відбудеться в Празі Загальний З'їзд УССів і питається львівських СС-ів: «1. чи Ви за кооперацією з УСС-ами, 2. як цю кооперацію собі уявляєте? Навіщо було б йому ставити такі питання, якщо б не мав надії, що вистачить часу отримати відповідь на них перед терміном 5 квітня. Це значить, що в тодішніх складних умовах перевоження листів з-за кордону до Львова при паспортних обмеженнях і змінливості прикордонних переходів лист з запитами до Львова мусів би бути висланий принаймні яких два-три тижні перед датою 5 квітня 1921 р.

в) На стор. 23 (II зошита) Коновалець висловлює далекойдучі надії на поширення протибільшовицького повстання, що розгорілося в Кронштадті. Воно було здавлене 18 березня 1921 р. Це значить, що лист був писаний ще перед отриманням відомостей про здавлення повстання, бо в пізніші дні не було б у ньому оптимістичних надій на його успіх.

г) В черговому листі (15. 4. 1921) Коновалець повідомляє, що три члени ВНРади самовільно вислали до поляків заяву, що фіктивний «Народній Український Уряд» не має претенсій до Східньої Галичини. Їхня заява була датована 24. 3. 1921 р. У попередньому (недатованому) листі про таку сенсацію нема ні слова. Значить, той лист був написаний перед тим, заки ця вістка наспіла з Тарнова до Відня.

Отже, можливостей, щоб устійнити приблизний час написання листа є чотири: Напевно: 1. перед 24 березнем (польонофільська заява), 2. навіть перед 18 березнем (здавлення Кронштадтського повстання), 3. кілька днів після виступлення трьох партій з ВНР, та 4. імовірно за три тижні перед 5 квітнем 1921 р. (з уваги на передбачальний час, потрібний, щоб отримати відповідь перед з'їздом УСС).

¹⁷ «Всеукраїнську Національну Раду» (ВНР) створену у Відні 4 січня 1921 р. В склад Президії ВНРади входили: С. Шелухин — голова, Р. Перфецький 1-ий заступник Голови, ген. О. Греков — третій заступник, місце для 2-го заступника голови було зарезервоване представникові Кубані. Крім Президії був створений

Виконавчий Комітет ВНРади, до якого належали, м. ін., Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко. Представники трьох галицьких партій і організацій об'єдналися в західно-українську територіальну групу («Галицьку секцію»), в склад якої входили, м. ін., такі голови закордонних груп тодішніх галицьких партій: С. Дністрянський (згодом Р. Перфецький) — трудової, К. Трильовський — селянсько-радикальної, Я. Підляшецький — радикальної. Її діяльність припинилася несподівано з 22 квітня 1921 р. Без відома Президії і Виконавчого Комітету ВНРади ген. О. Греков, Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко передали польському урядові 24. 3. 1921 р. підписану ними заяву польською мовою, в якій ствердили, що тому, «що справа Галичини є внутрішньою справою Речипосполитої Польської, «Народній Українській Уряд» заявляє в цій справі своє цілковите незаінтересування». Після того представники галицьких партій вийшли з ВНРади, і вона розв'язалася.

¹⁸ Партії. Хлібороби — монархічна партія «Український Союз Хліборобів-Державників» (УСХД), заснована Вячеславом Липинським 1920 р. УСХД видавала неперіодичні збірники «Хліборобська Україна» (1920-1925 рр.).

с-д — скорочена назва: соціал-демократи. «Українська Соціал-Демократична Робітнична Партія» (УСДРП), заснована 1905 р. В 20-их роках вона мала свій провід на чужині — «Закордонну делегацію, УСДРП» (І. Мазепа, П. Феденко, О. Козловський) і партійні органи: «Вільна Україна» (Львів), «Соціальна Думка» (Львів-Прага до 1923 р.), «Соціал-Демократ» (до 1923 р.), До еміграційноіо уряду УНР соціал-демократи не мали відношення.

с-р — скорочена назва: соціал-революціонери. Перші їх групи, засновані 1907 р. Вони видавали орган «Боротьба». Українська Партія Соціал-Революціонерів (УПСР). На еміграції поділилися 1921 р. на три групи під керівництвом: 1. М. Грушевського (у Відні), 2. Микити Шаповала (в Празі) і 3. М. Залізняка і Миколи Ковалевського (у Відні). Перед розламом УПСР видавала журнал «Борітеся — поборете». В 1923 р. увійшла у співпрацю з лівою радянською групою В. Винниченка і видавала в 1923-1925 рр. спільно «Нову Україну» в Берліні і Празі (за редакцією Винниченка і Шаповала), критикуючи УНРаду і більшовиків. Після нового радянського курсу групи В. Винниченка праязкі есери відійшли від співпраці з нею.

Есерівська група М. Грушевського після його виїзду з своїми прихильниками на Радянську Україну 1924 р. перестала на еміграції існувати.

Третя група соціал-революціонерів Миколи Залізняка і Миколи Ковалевського, не проявивши замітнішої діяльності, перестала існувати.

с-ф — скорочена назва: соціал-федералісти. «Українська Партія Соціал-Федералістів» (УПСФ), нова назва, яку прийняла Українська Радикально-Демократична Партія (УРДП), заснована 1905 р. Костем Мацієвичом, В. Прокоповичом, Саліковським.

н-р — скорочена назва: народні республіканці. «Українська Народньо-Республіканська Партія» (УНРП), заснована 1919 р. міністром хліборобства УНР Олександром Ковалевським, якого більшовики вивезли 1939 р. з західної Волині.

с-с — скорочена назва: соціал-самостійники. «Українська Партія Соціалістів Самостійників» (УПСС) нова назва, яку прийняла 1917 р. «Народня Українська Партія» (НУП), заснована М. Міхновським 1902 р.

¹⁹ Рада Республіки. Уряд УНР, перебуваючи ще на українській території, опрацював проєкт скликання передпарламенту — народного представництва. На еміграції уряд прем'єра Прокоповича поновив перервану працю, скликавши 3 лютого 1921 р. Раду Республіки (в Тарнові). В її склад входили делегати українських наддніпрянських партій, жидівської соціал-демократичної партії «Поале

Ціон» та представники громадських і економічних організацій. Складні еміграційні умовини унеможливили продовжати працю Ради Республіки і впливати на політику уряду УНР. Вона перестала існувати 5 серпня 1921 р.

²⁰ Андрій Жук — член РУП-УСДРП з 1901 р., з 1906 р. член ЦК УСДРП і редактор нелегальних органів «Гасло» і «Селянин». Після ув'язнення переїхав 1907 до Галичини. В 1914-1918 рр. співосновник і член Управи «Союзу Визволення України» в Відні, член Головної Української Ради, потім Загальної Української Ради у Відні (1914-1916 рр.), член Центральної Ради УСС (1917-1922 рр.), співпрацівник Міністерства Закордонних Справ УНР.

²¹ Осип Назарук (1883-1940), адвокат, журналіст, член управи Української Радикальної Партії в Галичині (1905-1919) і співредактор «Громадського Голосу» 1915-1918 рр., співредактор «Вісника Союзу Визволення України» в Відні. 1918-1919 рр. член Української Національної Ради ЗУНР, керівник преси і пропаганди ЗУНР. 1920-1922 співробітник журналів «Український Прапор» і «Воля» у Відні. 1922-1923 організатор позички Національної Оборони для ЗУНР в Канаді і редактор журналу «Січ» в США та гетьманських «Січей». З 1926 р. редактор католицької «Нової Зорі». Автор спогадів: «Рік на Великій Україні» та ін.

²² Г. Ск. — Галицька Секція у Всеукраїнській Національній Раді у Відні.

²³ «Воля» — тижневик соборницьких політичних груп, виходив у Відні з червня до листопада 1919 р.

²⁴ «Наші рішення в Празі». В липні 1920 р. відбулася в Празі нарада членів Стрільцької Ради, на якій ухвалено розв'язати таємну організацію Січових Стрільців і перетворити її в Українську Військову Організацію, в роботу якої можна би включати також військовиків з інших військових формацій. Розв'язання організації СС-ів було радше тактичним потягненням для опублікування. Коновалець настоює, що: «нашим обов'язком відновити організацію СС» (Зощ. II, стор. 17, 18, 12, 19, 24).

²⁵ Протибільшовицьке повстання матросів в морській фортеці Кронштадті, тривало від 28 лютого до 18 березня 1921 р. під гаслом: «Влада радам, а не партіям!»

²⁶ УСС — галицькі Українські Січові Стрільці. Їхній з'їзд, плянований на 5 квітня, відбувся 5-13 квітня 1921 р. в Празі.

²⁷ Володимир Старосольський — сотник УСС, член Бойової Управи у Відні, голова галицької Української Соціал-Демократичної Партії, професор права, адвокат і довгорічний оборонець українських політичних в'язнів.

²⁸ Василь Вишиваний — приbrane прізвище австрійського архикнязя Вільгельма Габсбург-Летрінген (1895-1951), який з початком I Світової війни був комендантом австрійського військового з'єднання, в склад якого входили УСС-и, з 1919 р., полковник УСС та співробітник Міністерства Військових Справ ЗУНР, автор поезій «Минають дні». Схоплений більшовиками в Відні 1948 р., помер на засланні.

²⁹ «Український Прапор» — орган през. Петрушевича в Відні.

³⁰ «Нова Доба» — тижневик Закордонної Групи Української Комуністичної Партії, виходив у Відні 1920-1921 рр. за редакцією В. Винниченка і В. Левинського.

³¹ Генштабу генерал-хорунжий Олександр Греков, нар. 1875 р., генерального штабу генерал-хорунжий. За Центральної Ради 1918 року Командир 2-ої Сердюцької Дивізії і Командувач південного відтинку фронту. На початку 1919 р. призначений міністром військових справ в уряді Директорії і «Наказним Отаманом» для воєнних операцій Армії УНР, що доводило до суперечностей з наказами Головного Отамана, С. Петлюри. В червні 1919 р. Начальний Вождь УГА (під час успішної Чортківської офензиви), до 15. 7. 1919 р. Голова Української Місії до переговорів з французами в Одесі. 1945 р. схоплений більшовиками у Відні — повернувся з заслання в грудні 1956 р.

³² «Українське Слово» — львівський орган Трудової Партії.

³³ Михайло Струтинський — провідний член Трудової Партії і редактор та співпрацівник газет. Згодом секретар проводу «Незалежної Групи УНТП», що, в опозиції до автономістичного курсу партії і розчарована політикою Є. Петрушевича, видавала «Слово» і згодом «Наш Прапор», проповідуючи орієнтацію на «українську державу над Дніпром» з харківським урядом на чолі та з 8 грудня до 1925 р. перebrала переходно провід Трудової Партії.

³⁴ Кедровський Володимир, нар 1890 р., член ЦК УПСР в 1917-1918, член Центральної Ради, заступник Військового Секретаря, влітку 1919 р. державний інспектор Армії УНР, з осени 1919 до 1921 посол УНР в Латвії, Естонії і Фінляндії.

³⁵ Найвища Рада Мірової Конференції в Парижі після закінчення воєнних дій 1-ої світової війни складалася з голів урядів США (Вілсона) Великої Британії (Лойда Джорджа), Франції (Клеменсо) та Італії (Соніно). Після окупації Галичини поляками в червні 1919 р. Найвища Рада Мірової Конференції рішила 25 червня 1919 р., що Польща має право тимчасово адмініструвати Галичиною з застереженням, що цей дозвіл є тимчасовий і не передрішує права самовизначення Східньої Галичини. Ця Найвища Рада не признала Ризького договору Польщі з більшовиками і обов'язуючою вважала свою ухвалу з 8 грудня 1919 р., що східньою границею Польщі є лінія Керзона (приблизно по лінії Сяну і Бугу).

³⁶ Григорій Грицай — інж. підхорунжий УСС, член Радикальної Партії і д-р Ст. Ріпецький старшина УГА, член Радикальної Партії, в той час належали до лівої групи прихильників М. Грушевського.

³⁷ Чорній Володимир — сотник СС-ів, описля в Празі провідник комуністичної ячейки між студентами, зліквідований більшовиками. Хорунжий Ф. Бей, хорунжий Леонтович, Роздольський, хорунжий Мирослав Талпаш — члени студентської комуністичної організації в Празі.

³⁸ Степан Индишевський (1892-1938), до 1914 року організатор Січей, інженер з Станиславова, старшина штабу СС і організатор військових технічних відділів, 1922 до 1924 рр. організатор переселки людей і матеріялів УВО з Закарпаття в Галичину. 1925 р. з доручення УВО переїхав до Харкова. Зліквідований більшовиками під час Єжовщини 1938 р.

³⁹ Ярослав Индишевський (1895-1937), сотник УГА, військовий аташе при посольстві ЗУНР у Відні, Крайовий Комендант УВО на ЗУЗ у 1924-1926 рр. (після ув'язнення полк. А. Мельника). Після переговорів з представником консульства УРСР у Варшаві відкликаний з цього посту, переїхав до Праги і там помер.

⁴⁰ Гриць Коссак (1882-1931), діяч Т-ва «Січові Стрільці» перед війною. Головний комендант Українських військ у Львові в початкових днях листопада 1918 р., курінний комендант УСС, потім полковник УГА і командир Корпусу. Переїхавши з еміграції до Харкова, де був викладачем у школі червоних старшин, заарештований 1931 р. і розстріляний більшовиками.

⁴¹ Іван Андрух (1892-1921), організатор Січей в Галичині перед війною, сотник СС, Крайовий Комендант УВО на СУЗ, референт зовнішніх зв'язків Всеукраїнського Повстанчого Комітету в Києві, куди був висланий разом з Неросликом і Решетухою, 17 липня 1921 р. арештований разом з 163 особами і розстріляний з ними 28 серпня 1921 року.

⁴² Михайло Курах, підполковник СС, член Стрілецької Ради, в 1919-1920 рр. організатор Ревкому УГА в Вінниці, діяч Радикальної Партії і член редакційної колегії «Громадського Голосу» у Львові.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ
В ОЧАХ МОЛОДШОЇ ГЕНЕРАЦІЇ УВО

I

Українську Військову Організацію створили колишні українські вояки для продовження збройної боротьби за державне визволення українського народу. Через те, зовсім природно, членство її напочатку складалося майже виключно з людей, що так недавно ще, рік чи два тому, обтяжені наплечниками й з рушницями в руках, переміряли Україну вздовж і впоперек, брали участь у боях, переживали примхи долі в змінному военному щасті, а тепер змушені були покинути військове життя, не закінчивши початого діла визволення Батьківщини. Хоч і не мали вони вже на собі вояцьких одностроїв, хоч зброю мусіли носити таємно і з явного військового діяння переключитися на конспірацію, все ж таки спосіб їхнього думання, методи організаційної праці, взаємовідносини між ними залишилися такі, як їх того навчила спершу військова школа, а потім братерство зброї на фронтах і товариське вояцьке життя в хвиликах відпочинку в заплілі.

Це було військо, примусово зодягнене в цивільну одягу. Назверх воно не різнилося від свого цивільного оточення: студентів, урядовців, учителів, селян і ремісників. Але якби якась таємна сила дозволила заглянути їм у душу, ми знову побачили б стрільців, десятників, поручників чи сотників.

Дві головні причини склалися на те. Найперше — близька віддаль у часі, коли всі вони ще були членами регулярної української армії, бож усього рік, а для декого два. А далі — свідомість незакінчення боротьби й почуття обов'язку супроти Батьківщини продовжувати її далі. Це так глибоко сиділо в підсвідомості кожного з них, що спо-

* На бажання Автора, його ім'я друкуємо з «и», замість «і»: «Зиновій». Редакція.

чатку непотрібно було вербувати членів до Української Військової Організації: хто служив у рядах котроїнебудь з українських військових частин, автоматично вважався здатним до праці в УВО. І не зв'язувано їх новою формою організаційної присяги, бо всіх обов'язувала далі стара військова присяга на вірність українській державі та її урядові, на послух своєму військовому командуванню.

Для всіх це було самозрозуміло. Не кожного колишнього військовика охопила мережа Української Військової Організації, але не знаходимо ні однієї згадки в мемуарах про те, щоб хтонебудь з них відмовився від співпраці в УВО, якщо до нього зверталися її представники.

В таких умовах, хоч змінився спосіб і подекуди методи боротьби, — замість явних боїв і відвертих воєнних операцій настали таємні акції в підпіллі з сильним політичним забарвленням, — усе інше лишалося по-старому, а, зокрема, ієрархічна побудова організації і взаємини поміж її членами в горизонтальному і між членством та командними особами в вертикальному напрямках.

Конспіративні умови діяльності могли внести не багато змін. Найперше, ту конспірацію втримати було доволі тяжко: майже всі знали один одного з війська. А й перед тим, як вони пішли на війну, чи то як добровільці, чи то порядком мобілізації, вони знали один одного з суспільної й культурної праці, бо частини української, зокрема Галицької Армії, склалися за територіальним принципом. У сотні, полку чи бригаді — всі були один одному переважно земляки. Не зважаючи на те, що дисципліна назагал була гостра, цей саме факт «земляцтва» сильно впливав на вироблення своєрідної товариської атмосфери, особливо в галицьких частинах, що забезпечила їм імунітет від розкладових більшовицьких впливів. Стрілець бачив у своєму старшині не тільки хорунжого, поручника чи сотника, але й студента з сусіднього села, вчителя, інструктора руханкових і протипожежних товариств, врешті — свого лікаря чи адвоката з найближчого містечка.

Це був кістяк авторитету, довкола нього наростало пізніше м'ясо спільних воєнних переживань. Цей авторитет утверджувався кожного дня в небезпеці фронтового життя і дав у наслідку сильне взаємне довір'я: стрілець радо піддавався команді свого старшини, а старшина був певний вірності свого стрільця. Хто пожив у таких відносинах два-три роки, рідко, а може й ніколи їх не забуде.

І тепер усе те перенеслося з регулярної армії у площину діяльності Української Військової Організації. Хоч би якими псевдонімами не прикривався Повітовий чи Окружний Комендант — для своїх членів він насправді не був «Хортом» чи «Вітром», але далі «паном поручником», чи «паном сотником». Його авторитет не починався в 1920 році в Яворові чи в Коломиї, але сягав до Маківки, Лисоні, Мотовилівки і т. д., і т. д. А за ним, самозрозуміло, стояла така ж сама вища команда, як

колись у війську, аж ген до Начального Коменданта. Усе це були люди знані з прізвища, свого старшинського ступня, своїх військових діл і своєї військової слави. Не всі могли знати, хто саме був у вищій чи Начальній Команді, але всі могли про те здогадуватися і, зрештою, не було це таке важливе, бо ж зовсім певно вищим комендантом в Українській Військовій Організації мусів бути такий же самий вищий комендант Української Галицької чи Дійової Армії.

У такій самій площині треба розглядати відношення членів Начальної Команди УВО та її Повітових чи Окружних Комендантів до особи Начального Коменданта Української Військової Організації, полковника Євгена Коновальця. Вже коли творилася Українська Військова Організація, для більшості її співтворців було поза всяким сумнівом, що її головою чи комендантом стане полк. Євген Коновалець, командир Осадного Корпусу Січових Стрільців, що він буде очолювати ту боротьбу і вести її так само, як робив це рік чи два тому в регулярному війську. І коли збиралися вони час-до-часу на наради Начальної Команди або на конференції повітових та окружних комендантів УВО — бачили вони перед собою не тільки Начального Коменданта УВО, але ліпше їм знаного свого давнього військового командира й старого воєнного друга. Та й віком не завжди старшого від себе товариша, часом ще з університетської лавки. Не було тут ні місця, ні потреби для уяви й романтики.

А коли восени 1922 року полк. Євген Коновалець виїхав закордон — його становище Начального Коменданта УВО стало відоме не тільки для найтіснішого кола його співпрацівників в Українській Військовій Організації, але й для всіх її рядових членів та для всієї української суспільности. Одначе, його авторитет і вплив на українську суспільність та на її політичну поставу виводився багатю більшою мірою з його колишнього військового становища та з його ролі у визвольних змаганнях, ніж з факту, що він був тепер Начальним Комендантом Української Військової Організації.

II

Так було до початку 1923 року. А з весною почалася еволюція, що була наслідком політичних перемін у становищі українського народу. Постановою з 14 березня 1923 року Рада Амбасадорів у Парижі передала суверенність над Галичиною Польщі. Тим самим сильніше закріпилася польська влада і над іншими західньоукраїнськими землями, що на них не простягався її мандат з рамени Ліги Націй. У Центральній і Східній Україні з'явилися перші ластівки зміни після НЕП-у й амнеції.

Витворене таким способом загальне політичне становище в усій Україні, незалежно, в кордонах котрої з окупантських держав вона в той час

перебувала, не сприяло діянню масової і на військовий зразок побудованої організації. Почалася демобілізація кадрів, частинно самочинно, а почасти в свідомій перебудові організації. Низові кадри членства на підставі давнішої приналежності до українського війська відпали майже зовсім, командний склад на середніх щаблях сильно прорідів.

І не було в тому нічого дивного. Це ж була армія в запасі, складена з т. зв. резервістів, що їх втягнула у свій вир війни, найперше світова, а потім визвольна українська. Вони стали на поклик своєї Батьківщини чи то як добровільці, чи відповідаючи на заклик військової мобілізації, і чесно свій обов'язок супроти неї виконали. А тепер, коли змінилися політичні відносини, коли заповідалася стабілізація нової дійсності на довший час, коли треба було достосовувати боротьбу до нових умов — для старої форми УВО, своєрідної підпільної армії, побудованої на старих зразках, дедалі менше ставало місця.

І вони почали повертатися до т. зв. нормального цивільного життя, всякати в свої родини і зайняття — кого кликав плуг, кого варстат, кого бюро чи інша професія. Не було в тому ані дезерції, ані дефетизму — ці люди мали пізніше великі заслуги для свого народу на інших ділянках діяльності. Такий був просто закон життя, і боротися проти нього значило б конвульсивно триматися безповоротного минулого.

Залишився кістяк командного складу Української Військової Організації в її Начальній Команді і в тих її членах на вищому чи нижчому щаблі ієрархічної драбини, що були готові з «резервістів» перейти на професійних, сталих жерців-проповідників і керівників нових форм революційно-визвольної боротьби. Довкола нього почали наростати нові кадри, дедалі більше укладувані з молодшого, а далі й з наймолодшого покоління. Цей процес почався вже восени 1922 року, під час масової саботажної акції УВО, що в ній брали участь як помічники, а часом і з власної ініціативи, непов'язані з місцевими командами УВО молоді хлопці: селянські юнаки, а по містах ремісники й середньо-шкільна молодь. Спалах 1922 року погас, і більшість із них разом з ним відійшла від революційної праці. Але дехто знайшов зв'язок до УВО і вже там залишився, якщо не в дії, то принаймні на обліку.

Втягування молодшого покоління почало прискорюватися, коли сотник Юліан Головінський став найперше Бойовим Референтом у Крайовій Команді УВО, а пізніше Крайовим Комендантом. Він притягав відважніших і меткіших хлопців до бойової акції та до різної допоміжної в ній діяльності. Коли ж після його арешту восени 1926 року відпоручник Начальної Команди Петро Знаний¹ відбудовував організацію після ударів, що їх вона в той час зазнала від польської поліції, він був змушений дедалі більше притягати до УВО молодих людей так, що коли від половини 1927 до половини 1930 року — з кількомісячною перервою після арештування в листопаді 1928 року — Крайовим

КРАЙОВІ КОМЕНДАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ЗУЗ

Полковник Андрій Мельник
(1923-1924)

Сотник Юліян Головінський
(1924-1926 і 1930)

Сотник Богдан Гнатевич
(1926-1927)

Полковник Роман Сушко
(1927-1930)

Комендантом УВО у Львові був полк. Роман Сушко, склад і обличчя Української Військової Організації цілком уже змінилися. В Начальній Команді все ще стояла стара гвардія на чолі з полк. Євгеном Коновальцем, у Львові Крайовим Комендантом усе ще був котрийсь з вищих бойових колишніх старшин. Але в Крайовій Команді почали з'являтися представники нового покоління, молоді люди, що «не нюхали воєнного пороху», не були в українській армії, часто зовсім не відбували військової служби. У час, коли створилася вже Організація Українських Націоналістів, але не припинилася ще діяльність Української Військової Організації, цей елемент уже переважав і в Крайовій Команді, і в низових кадрах УВО. До голосу прийшла нова генерація. Хто були ці люди, яка була їхня духовна формація і як ставилися вони до своїх попередників, їхніх надбань і їхньої традиції в УВО?

*

III

Це були перш за все — люди молоді. Народжені в першій декаді нашого століття, в більшості приблизно між 1903-1908 роками, найстарші з-поміж них були щонайменше на кілька років молодші від своїх товаришів, що мали за собою участь у визвольних українських змаганнях. Їхня молодість принесла Українській Військовій Організації усі її добрі й злі сторони, від великого ідеалізму, що межував з національною екзальтацією, до неймовірної не раз безпорадності і цілковитого браку досвіду в революційно-визвольній боротьбі, зводжування її до техніки боротьби та до занедбання політичної сторони.

Цей елемент вимагав багато праці над собою, а це, своєю чергою, вимагало часу, що його було дуже мало. Його треба було вчити всього, почавши від того, як орудувати пістолем. Дехто з них служив у польському війську, але багато було таких, що або занадто молоді ще були до військової служби, яка починалася в Польщі з 21 роком життя, або з причин політичної неблагонадійності зовсім були звільнені від військової служби і відразу перенесені в запасний стан. Спосіб думання цього покоління був емоційно-революційний, а не військовий. Для них мусили вестися військові курси, почавши від найпримітивнішої форми.

Не було й часу на повільну його заправу до бойової акції, і через те майже кожний з них був невідомою величиною в активах організації. Це висіло постійною непевністю над усім її існуванням і всією діяльністю.

Дозволю собі тут повторити мою характеристику тієї молоді, дану раніше на іншому місці:

Одна з бойових груп УВО на вишкільному курсі.
Сидять зліва: Ярослав Барановський, Омелян Сенік і Микола Ясінський

«Причина, чому прийшли вони до УВО, була одна й та сама завжди, хоч різними словами виявлена: любов до України, охота щось для неї зробити, якусь частку від себе приложити до її визволення. Це були чисті серця, опромінені святим огнем любови своєї Батьківщини... Основним ґрунтом їхніх душ була ідейність і жертвенність аж до посвяти. Багато з них без надуми йшли пізніше на всяке діло. Не всі витримували. Не один заломивси, але в своїй великій, основній масі українська молодь, як завжди, була величезним резервуаром енергії і безцінним скарбом ідейности».²

Романтика конспірації й революційних методів боротьби мала колосальний вплив на ту молодь. Юнацька уява робила її сліпою на дійсність. Але такою була завше й усюди кожна молодь, то чому і чим мала б від неї різнитися наша українська? Хоч і спалювала вона не раз свої крила, але з посвятою служила своєму народові, як уміла. А в той час найбільше потрібною і найліпшою видавалася їй служба Україні в рядах Української Військової Організації.

Деякі основні хиби молодого віку, а передусім безкритичність і віра в авторитет, виявилися корисними для Української Військової Організації, що в той час переходила кризу, а саме редукцію своїх кадрів та ідеологічно-політичну селекцію — якраз тоді почалася в ній політична

ПОЛЯГЛІ БОЙОВИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Степан Мельничук, чотар УГА, розстріляний поляками в Чорткові 11 листопада 1922 р. за збройний виступ у бойовому загоні

Павло Шеремета, чотар УГА, розстріляний поляками в Чорткові 11 листопада 1922 р. за збройний виступ у бойовому загоні

диференціація й еволюція до націоналізму. Молодий елемент без слова спротиву піддавався керівництву і команді старших членів УВО і, треба це з визнанням підкреслити, витримав у цій льояльності до кінця. Не витворилася ніяка опозиція, ніякий конфлікт поколінь в Українській Військовій Організації, як це ми пізніше могли спостерігати в ОУН.

Нова генерація сприйняла як самозрозуміле керівництво старших членів УВО. Хто ж інший мав би стояти в проводі Української Військової Організації, як не ті, що винесли на своїх плечах тягар визвольної боротьби? Не тільки не було в ній спочатку вміння — вона потребувала до того довшої заправи, — але не було й охоти. Вона корилася команді УВО радо і без спротиву. Та тільки тут треба підкреслити один засадничий момент у поставі тієї генерації до командного складу УВО. Вона підпорядковувалася їм не тому, що це були колишні старшини, загартовані в боях і вкриті військовою славою, а тому, що вони були Командою Української Військової Організації, хоч титул їм до того дала їхня участь в українському війську. Визвольні зма-

ПОЛЯГЛІ БОЙОВИКИ УВО Й ОУН

Василь Крупа,
розстріляний поляками
30. 11. 1922 р. у Львові
за саботажну акцію

Ярослав Любович,
застрілений 5. 3. 1929 р.
у бойовій акції УВО
у Львові

Ольга Басараб,
замордована 12. 2. 1924 р.
у львівській в'язниці

Гриць Пісецький,
застрілений у бойовій
акції 30. 7. 1930 біля
Бірки

Павло Голояд,
повішений поляками
27. 4. 1932 р. в Тернополі
за ліквідацію донощика

Яків Пришляк,
повішений поляками
27. 4. 1932 р. в Тернополі
за ліквідацію донощика

гання були в глибокій пошані в тієї молоді. Вона пам'ятала їх і по-своєму переживала. Там були її старші брати і батьки — не один з них не повернувся додому. Кожного року вона брала участь і сама влаштуувала річниці 1 листопада, 22 січня, бою під Крутами чи трагедії під Базаром. Усе це були для неї — а разом з тим і живі люди, учасники тих подій, — гідні найвищої пошани речі. Але все те минуло і належало вже до історії, в якій вона безпосередньої участі не брала. Коли ж за провідників у неї в Українській Військовій Організації були співтворці тієї традиції, що тим краще. Одначе, могли вони ними й не бути, головним і вирішальним був факт, що вони були п р о в і д н и к а м и Української Військової Організації, тієї, що в ній і ця нова генерація себе виявляє.

Ось так на відношення молодшого покоління УВО до своїх старших товаришів і провідників, а разом з тим і до полковника Євгена Коновальця, найбільший вплив мав факт спільної їхньої участі в т е п е р і ш н і й б о р о т ь б і. Це акцентувалося ще й такими психологічними й соціологічними моментами:

1. К о н с п і р а ц і я. Всупереч тому, що писали деякі критики пізнішої діяльності УВО³, конспірація в Українській Військовій Організації в 1923-1928 роках була найліпше поставлена й найсильніше бережена, як ніколи перед тим або потім.

У роки 1920-1921 конспірацію було трудно втримати. Майже всі члени знали один одного з війська, і такі речі, як клички, трійкова чи п'яткова система, таємні зустрічі та сходини і т. п. — це була тільки декорація, що в її потребі не всі й не завжди були переконані. Навіть псевдоніми через те вживалися рідко. Найсуворіше дотримувалися конспірації на верхах, де вона найменше була потрібна, бо там майже всі були старими знайомими та особистими приятелями. Та й життя не тиснуло на них, бо польська поліція мало що знала про УВО і сама не була ще добре організована й підготована до боротьби з підпіллям та з його методами. А після 1928 року, коли УВО умасовилася і коли на її місце прийшла ще масовіша ОУН, втримати ефективну конспірацію було ще тяжче, бо кожна масовість заперечує конспірацію.

А якраз у час після «всипи» М. Дзіковського в жовтні 1922 року і до часу виступу УВО в демонстраціях 1 листопада під церквою св. Юра у Львові 1928 року і стан організації, і вимоги її життя, не кажучи вже про поставу тодішніх крайових комендантів, були такі, що і вимагали, і сприяли конспірації в УВО⁴.

Конспірація тягне за собою анонімність. Ви не знаєте людини, знаєте тільки її псевдонім і кличку до неї. Її минуле, її вдача, її соціальний стан — усе те, що складається на індивідуальність людини — для вас закрите таємницею, ви бачите і знаєте тільки ту її частину, що забулюється за вас у колі пов'язаності в діяльності конспіративної орга-

нізаційної системи. Роки можуть минути, і ви не знатимете прізвища свого коменданта чи зв'язкового догори, і в такій системі не має значення, чи він був у війську полковником чи десятником. Та й оцінюєте ви тоді людину не за її військовим чи політичним минулим, а у площині сучасності на підставі вашого безпосереднього досвіду в щоденному з нею контактуванні.

2. Н і м б т а е м н и ч о с т и . В ідеально законспірованій організації член знає таких осіб: а) членів своєї трійки чи п'ятки і серед них свого безпосереднього зверхника, 2) випадкових зв'язкових з різних акцій, в) вищого зверхника, якщо він сам є ланковим чи провідником своєї клітини. На тому коло замикається, і в разі «всипи» чи заламання низового члена на тому повинен би урватися слід до дальшої організації. Одначе, член знає про те, що на його низовій клітині організація не кінчається. Десь там у ближчому чи дальшому сусідстві є десятки, сотні і, може, й тисячі таких самих, як він. Над ними стоїть команда — нижча, вища й найвища. Він може знає, а може тільки здогадується про коменданта свого міста чи околиці. Напевно не знає Крайового Коменданта й нікого з членів Крайової Команди. Але зовсім певно знає — бо про те говорить увесь світ — що Начальним Комендантом Української Військової Організації, отже і його самого, є полковник Євген Коновалець. Це він веде організацію, він за неї відповідає. Він на самому вершку великої піраміди, що побудована на широкій підставі тисяч таких низових членів.

Хто такий Євген Коновалець? Полковник української армії. Був колись командиром Корпусу Січових Стрільців. Про нього часом пишуть у виданнях «Червоної Калини». Має великі заслуги в українській революційно-визвольній боротьбі. Так — та це було вже доволі давно, в період історії, що замкнувся. Одначе, цей самий Євген Коновалець створив Українську Військову Організацію, провадив її якийсь час особисто в Галичині, потім мусів виїхати закордон. Певно, не з власної провини чи через власну необережність. Ні, такі люди не мають і не можуть мати за собою провини, інакше вони не стояли б на чолі величезної і могутньої організації. Мусіли його «засипати», і добро організації конче того вимагало, щоб її Начальний Комендант не попався в руки ворогів і далі кермував нею, вже з-закордону. Там десь він перебуває, далеко від нас, але своїм духом серед своїх членів, своїм оком пильно за всім слідкує, своєю твердою рукою твердо всім керує. Його авторитет росте з кожним успіхом організації, а довкола його далекої особи зарисовується ореол всесильного й усезнаючого коменданта своєї організації.

3. В п л и в у я в и і д і я н н я з в і д д а л і . Отож, там десь, у головній своїй квартирі, в «місці постою», сидить Начальний Комендант і зорить роботу своєї організації. Ніхто його не бачить і не знає. Ніхто

з тих молодих людей не служив в українському війську, не бачив полковника Коновальця на військових парадах чи переглядах, на переїздах по відтинках фронтів чи в випадковому перемарші. Дев'ятдесят дев'ять на сто навіть на фотографії його не бачили. Та й нема тих фотографій. Хто дуже впертий і цікавий, буде шукати в календарях «Червоної Калини» та в її «Літописі», знайде там якусь збірну світлину й серед підписів осіб під нею побачить прізвище Євгена Коновальця. Ото й усе.

Він ніколи до них не говорить. Ні через радіо — що тоді ще тільки в початках, — ні в нелегальних виданнях, летючках чи в «Сурмі». Не видно його й не чути. Тільки лайка ворогів свідчить, що він заливає їм сала за шкуру. І тут починає працювати уява. А якщо вона піде в рух — тяжко її спинити. І так постають міти, творяться легенди довкола великих людей, не знаних ближче широкому загалові. Вони утверджують віру сірої людини нанизу суспільности чи організації і в'яжуть з нею її надії. Призбирюються суперлятиви, і людина підноситься на п'єдесталь. І, може, краще ніколи її не бачити, бо зустріч може закінчитися розчаруванням...

Але таким способом людина може діяти навідалась сильніше, ніж кожноденним своїм прикладом і присутністю. Історія знає багато прикладів, коли вигнанці запалювали уяву своїх земляків і втримували їх у вірі та в бойовій готовості. При передумові, що екзиль не буде задовгий, бо ніякий авторитет не встоїться перед деструктивним зумом часу.

Чи ж можна дивуватися, що для нас, молодших членів УВО, які ніколи не бачили полковника Євгена Коновальця, ніколи не чули його слова — він став легендарною постаттю, символом спротиву всього українського народу в його боротьбі на чотирьох займанщинах?

Виборний провідник у демократичній системі мусить уживати різних заходів, щоб не втрачати популярности, мусить підлещуватися юрбі, щоб вона знову обрала його своїми голосами. Тиран чи узурпатор, залежний від гвардії преторіянців, мусить задобрювати її, щоб вона не піднесла на щиті когось іншого.

Не потребував того полковник Євген Коновалець, що жив у тисячах молодих сердець як далекий і невідомий, але добрий і могутній комендант їхньої організації, єдиної на той час, що чинно і збройно протиставилася ворогам їхнього народу.

IV

Один тільки раз у моєму житті бачив я полк. Євгена Коновальця. Було це під час конференції у Празі в червні 1930 року, коли мала

Нарада у Празі в червні 1930 р.
Зліва направо: Зенон Пеленський (редактор «Українського Голосу»),
Осип Бойдуник, сотн. Іван Ревюк-Бартович (редактор «Сурми»),
сотн. Юліян Головінський, сотн. Омелян Сенік-Грибівський, полк. Євген
Коновалець, інж. Леонід Костарів, Зиновій Книш (частково закритий)

остаточно рішатися справа взаємовідносин та співдіяння Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів на Західніх Землях України.

Конференція тривала повний тиждень, а може й день чи два довше, з двома засіданнями денно — вранці й після обіду. На близько двадцять її учасників тільки три були з молодшої генерації — Зенон Пеленський-Пакс, Ярослав Барановський-Макар і Зиновій Книш-Ренс. Передаю враження з тієї зустрічі, як воно було занотоване в моїх спогадах:

«Полковник Євген Коновалець зробив на мене враження зовсім інше, як я сподівався. До того часу я навіть на фотографії його не бачив, і здавалося мені, що побачу людину типу Головінського, з гострими й енергійними рисами обличчя, владним тоном голосу — одним словом, усіблення влади й рішучости. Замість того стояла передо мною людина спокійна, що нічим особливим не відрізнялася від других, любила пожартувати і посміятися. Правда, авторитет у нього був велетенський. Ніхто не важився перебивати йому мови, всі зверталися до нього

шанобливо: «пане Полковнику», або — «пане Голово Проводу». Ні разу не видав він рішення в часі нарад. Пильно прислухався думці кожного, часом ставив запити, часом пустив коротку заувагу, потім говорив з людьми окремо й рішав поза нарадами. Не зауважив я теж, щоб він допускав до якогось голосування: кожен мав право свою думку висказати, кожного радо вислухав, але рішення належало тільки до нього».⁵

Одначе, мірою того, як поступала конференція, як освоювався я з її учасниками і як кілька разів мав нагоду говорити з полк. Коновальцем у чотири очі, я переконувався, що не конче треба мати грізний вигляд і демонічний характер, щоб бути великою людиною. Сила чару і вплив індивідуальності полк. Коновальця полягали саме в його природній і невимушеній поведінці — нічого в ній не було робленого, нічого силуваного, а, проте, кожен відразу відчував, що стоїть перед вийнятковою людиною, що їй недарма добровільно корилися чільні й відважні галицькі та наддніпрянські старшини і що її недарма обрали на свого начальника в війську й висунули потім на керівника спершу військової й пізніше політичної організації.

Коли я повертався з конференції до Львова, відпускав мене і прощався — а в моїй особі з усім поколінням моїх ровесників в Українській Військовій Організації — полковник Євген Коновалець такими словами:

«Товаришу Ренс! Ми ще люди не старі, але роки йдуть, і з ними відходимо ми. Від того, чи на наших місцях стануть люди молоді, рішучі й відважні, буде залежати, чи жертва нашого покоління, що згоряє в війні й революції, вийде на користь Україні. Нехай вас Бог благословить і має в Своїй опіці!»⁶

Проїшли десятки років. Відійшло і те, тоді ще «молоде» покоління УВО, нові люди прийшли і далі приходять — а ті слова бринять у моїй пам'яті. Чи можемо сказати щось інше нашим наступникам?

ЛІТЕРАТУРА І ПРИМІТКИ

¹ Псевдонім.

² Зиновій Книш. Дрижить підземний гук (спогади з 1930 і 1931 років у Галичині), Вінніпег, 1953, стор. 51.

³ Наприклад, на різних місцях брошур Ярослава Кутька п. н. «Пекельна машина в Роттердамі» ч. I і II, Нью-Йорк — Детройт — Скрантон, 1952-1953 і «Темна сторона місяця», ч. I і II, там же, 1953.

⁴ Автор цих рядків у 1927-1929 роках виявляв доволі жваву діяльність у рамках УВО на середніх ступнях її ієрархічної драбини. Проте, не знав, що в той час Крайовим Комендантом був полк. Роман Сушко, ні разу з ним не зустрічався, не знав його й не бачив, аж доки не розкрила йому того випадкова необережність Романа Барановського, тодішнього Бойового Референта в Крайовій Команді УВО і пізнішого провокатора.

⁵ Зиновій Книш. Дрижить підземний гук, стор. 119.

⁶ Зиновій Книш. Дрижить підземний гук, стор. 125.

НАЧАЛЬНА КОМАНДА УВО У ЛЬВОВІ

Нелегко встановити, коли і в яких умовах народилася Українська Військова Організація, в яких колах виникла перша думка про неї і хто був її властивим ініціатором. Історія не сказала ще останнього слова в цій справі, а між дуже небагатьма мемуаристами й дослідниками початків УВО зауважуються дві теорії щодо того.

Думка продовжувати збройно визвольну боротьбу зародилася спонтанно в різних частинах колишніх українських армій і на різних місцях. Наслідком того поставали тут і там різні військові центри й організації, що обмірковували ситуацію і проводили початкову військово-організаційну роботу без зв'язку між собою і незалежно один від одного. Згодом деякі з тих льокальних організацій зникли, не мавши змоги себе виявити, а решта зіллялися між собою *via facti*, без з'їздів чи постанов, визнали над собою примат одного з таких центрів, що його очолив полк. Євген Коновалець, піддалися його керівництву як найяскравішої військово-революційної індивідуальності, що стояла на чолі найліпше поставленої і найактивнішої організації. Від того часу весь цей стихійний рух діяв під однією спільною назвою Української Військової Організації, керованої Начальною Командою УВО під проводом колишнього командира Осадного Корпусу Січових Стрільців, полк. Євгена Коновальця, що залишився на цьому пості аж до трагічної своєї смерті 1938 року в Роттердамі.

Друга теорія висуває твердження, що Українську Військову Організацію покликали до життя старшини Січових Стрільців, колишні члени Стрільцької Ради. Вони ту організацію заснували, створили її начальний керівний орган, своєю ініціативою та політичною рухливістю й активністю поширили зв'язки новоствореної організації найперше на всі скупчення старшинства і вояцтва колишніх українських армій, а пізніше на всю українську суспільність. Якщо існували інші таємні

військові організації, то це були тільки тимчасові, перехідні явища, що покінчилися або самоліквідацією, не витримавши проби життя, або просто невідомо, як і коли перестали існувати. А всі ті елементи, що хотіли дальшої збройної боротьби за визволення України з-під ворожої окупації, опинилися раніше чи пізніше в рядах Української Військової Організації під командою полк. Євгена Коновальця.

Перша гіпотеза спирається, головним чином, на оцінці тодішньої психологічної ситуації серед старшинства й вояцтва і підкреслює рівнорядність та рівне значення зусиль представників різних українських військових частин у творенні Української Військової Організації, зокрема старшин VI (Сокальської) Бригади УГА під командою сотника Юліяна Головінського, пізніше двома наворотами Крайового Коменданта УВО у Львові, підступно замордованого поляками під Бібркою 30 вересня 1930 року.

Виразники другої думки, а серед них інж. Володимир Мартинець¹ і сотн. Осип Навроцький², доводячи її правильність, покликаються на різні акти, дати й події 1919-1921 років.

Розбіжність думок у представників обидвох теорій тільки сповидна. Ні одна, ні друга не ставить під сумнів самий процес наростання Української Військової Організації і завершення його під командою полк. Євгена Коновальця в 1921 році. Лише одні хочуть ідею створення Української Військової Організації записати на рахунок тільки старшинам Січових Стрільців, другі ж хотіли б розтягнути її також і на інші українські військові формації, не віддаючи Січовим Стрільцям пальми першенства.

Не відмовляючи нікому ні заслуг, ні патріотизму, треба визнати, що старшини Січових Стрільців, разом з своїм командиром, полк. Євгеном Коновальцем, відіграли в тій справі не абияку роллю. Українська Військова Організація оформилася під впливом старшин Січових Стрільців. Це могло статися найскоріше під кінець липня або аж у серпні 1920 року. І від того часу й датується жвавіша в ній участь полк. Євгена Коновальця.

Відома річ, що Січові Стрільці обговорювали та вирішували різні політичні питання на своїй Стрілецькій Раді. Отож, доки існувала Стрілецька Рада як свого роду політичний орган січово-стрілецької організації, не було їм потреби творити організацій нових. Стрілецька Рада перестала існувати влітку 1920 року, останнє її засідання відбулося у Празі в місяці липні³.

Однак, хоча припинила свою діяльність січово-стрілецька організація під проводом полк. Євгена Коновальця, проте її члени і сам їхній командир негайно почали активізуватися в інших формах діяльності. Правдоподібно, тоді виринула в них ідея продовжувати свою політичну й військову діяльність в Українській Військовій Організації. Це вияви-

Стрілецька Рада Корпусу Січових Стрільців (у Празі, липень 1920 р.)
Зліва направо (сидять): сотн. Іван Андрух, полк. Євген Коновалець,
сотн. Василь Кучабський; стоять: полк. Іван Чмола, сот. Михайло
Матчак, сотн. Ярослав Чиж

лося майже рівночасно в двох осередках української політичної акції, в краю у Львові і на еміграції в Празі.

Під кінець серпня 1920 року два члени Стрілецької Ради у Львові, сотн. Михайло Матчак і сотн. Ярослав Чиж, організують перший командний осередок Української Військової Організації⁴. А 31 серпня того ж року в Празі відбувається з'їзд представників усіх українських військових формацій і створених уже на еміграції організацій, теж за ініціативою стрілецьких старшин⁵.

У той час, як з'їзд у Празі був тільки політичною маніфестацією і не лишив по собі нічого, крім резолюцій і постанов, львівська ініціатива швидко розгорнулася в широку акцію і стала властивим початком діяльності Української Військової Організації в Галичині. У Львові створено «Начальну Колегію Української Військової Організації», що складалася з чотирьох колишніх українських військовиків: Михайла Матчака, Осипа Навроцького, Юрія Полянського і Ярослава Чиж, та

одного політичного діяча, судді Володимира Целевича. На чолі Начальної Колегії став сотн. Осип Навроцький, як найстарший на той час своїм військовим стажем старшина.

Ініціатори вважали цей стан тимчасовим. Початкову організаційну і політично-інформаційну роботу потрібно було почати негайно, і це мала робити новозаснована колегія. Але властивим її головою мав бути полк. Євген Коновалець, як тільки обставини дозволять йому повернутися до Львова⁶.

Тимчасовість виявлялася вже в самій назві керівного органу, більше відповідній для політичної організації, та ще й на виборному, представницькому принципі, ніж для військово-авторитарної.

Начальна Колегія УВО зосередила свою роботу у Львові, здебільшого на відтинках зв'язків з діючими й відновленими українськими політичними партіями, як і на дуже важливому в той час студентському секторі. Нема даних про те, в якому і в як частому зв'язку стояла вона з полк. Євгеном Коновальцем у Відні. Хоч самий факт зв'язку — безсумнівний. Правдоподібно, він ішов таємною кореспонденцією через принагідних кур'єрів або поштою через чехо-словацьку границю, щоб обминути польську цензуру. Його мусіли передусім підтримувати члени Начальної Колегії Михайло Матчак і Ярослав Чиж, як колишні члени Стрільцької Ради і близько знайомі зо своїм недавнім ще військовим командиром. Зв'язки Галичини з закордоном у той час не являли собою більших труднощів, утримувала їх не тільки Українська Військова Організація, але й уряд ЗУНР у Відні, що мав свою Делегатуру у Львові, редакція «Українського Прапора», пресового органу того ж уряду в Відні, а навіть окремі політичні діячі в краю і закордоном.

Назва керівного осередку Української Військової Організації — Начальна Колегія УВО — мусіла бути незвична для її членів, донедавна звиклих ще до військового життя. Тому й не диво, що її незабаром замінено більш відповідною: Начальна Команда Української Військової Організації. З моментом приїзду полк. Євгена Коновальця реорганізовано Начальну Колегію, переназвавши її на Начальну Команду, а полк. Коновалець став першим Начальним Комендантом УВО. Хоч, мабуть, уже й перед тим дедалі частіше вживалася назва команди, замість колегії.

Досі не встановлено точної дати приїзду до Львова полк. Євгена Коновальця. Були думки, що він перебував у Львові вже від кінця 1920 року, точніше — від місяця грудня. Та це не відповідає правді. В той час полк. Коновалець перебував ще у Відні, і якщо навіть побував у Галичині, то тільки хвилино й нелегально, і на те нема доказів. За словами самого полк. Коновальця, ще в лютому 1921 року він жив у Відні⁷.

**ЗУСТРІЧІ ЧЛЕНІВ НАЧАЛЬНОЇ КОМАНДИ І ОРГАНІЗАТОРІВ УВО
В КАРПАТАХ ПІД ВИГЛЯДОМ РОДИННИХ ТУРИСТИЧНИХ ПРОГУЛЯНОК
В ГОРИ**

Ворохта, 1921 р. Зліва сотн. Ярослав Чиж, Параска Чмола, пполк. Василь Кучабський, Таїса Юрієва, полк. Іван Чмола, полк. Євген Коновалець

В Карпатських горах 1921 р. Зліва: полк. Іван Чмола, Софія Федак, полк. Андрій Мельник, Параска Чмола, полк. Євген Коновалець

Але влітку 1921 року полк. Коновалець уже напевно жив у Львові. Володимир Мартинець у своїй книзі «Українське Підпілля. Від УВО до ОУН» цитує уривки листа Василя Кучабського, Михайла Матчака і Ярослава Чиж до д-ра Осипа Назарука, тодішнього міністра в уряді ЗУНР, подаючи його дату на 20 липня⁸, і в цьому листі вони пишуть: «Сьогодні приїхав до Львова полк. Є. Коновалець». На жаль, автор не подає джерела, звідки взято цей лист, ані якихсь ближчих даних про нього, щоб можна було перевірити його автентичність і понад усякий сумнів устійнити цю надзвичайно важливу дату. Проте, можна прийняти, що полк. Євген Коновалець дійсно в той час прибув до Львова і негайно взявся за реорганізацію Начальної Команди УВО*.

Початково перша Начальна Команда Української Військової Організації складалася з тих самих людей, що й Начальна Колегія УВО, з тим, що тепер на її чолі став полк. Євген Коновалець. Отже, входили до неї такі особи: Євген Коновалець як Начальний Комендант, і Михайло Матчак, Осип Навроцький, Юрій Полянський, Володимир Целевич та Ярослав Чиж як члени. Уже за перших днів після приїзду полк. Коновалець її доповнено, і про її реорганізований склад даємо два свідоцтва.

Осип Навроцький подає⁹, що в той період полк. Євген Коновалець ніс левину частину праці Начальної Команди сам на своїх плечах, а тільки користувався допомогою таких осіб: Осип Навроцький, Ярослав Чиж і Володимир Целевич — зв'язок з членами УВО у Львові і в краю, Дмитро Паліїв, Михайло Матчак, Василь Кучабський і Богдан Гнатевич — виконували різні доручення мірою потреби, а Степан Федак організував Бойовий Відділ.

Друге свідоцтво знаходимо в листі полк. Андрія Мельника, що його опублікував Володимир Мартинець¹⁰:

«Хоч я був листовно в постійному зв'язку з полк. Євгеном Коновальцем аж до часу мого повороту до краю, восени 1922 року, не можу нічого конкретного сказати про склад тодішньої Начальної Команди, бо це, на жаль, затерлося в моїй пам'яті. Але, мабуть, не відбіжу від правди, коли на підставі того, що застав я по повероті до краю, і деяких припущень поставлю твердження, що М.¹¹ був ад'ютантом полк. Євгена Коновалець, Г.¹² — начальником штабу, Микола Саєвич — бойовим референтом, а Дмитро Паліїв — політичним референтом. Ярослав Чиж був змушений по атентаті Федака втікати за кордон. . Василь Кучабський, по звільненні з тюрми, на ділі вже не брав видатнішої участі в УВО в тих роках. Причасні ще були до діяльності Начальної Команди УВО Остап Коберський і Осип Навроцький, але чогось конкретного про їхні завдання не можу сказати; мабуть, виконували вони особливі доручення, а поза тим були дорадниками.»

* Світлини деяких членів Начальної Команди УВО подані на стор. 301.

Начальна Команда УВО у Львові, під проводом полк. Євгена Коновальця, мінялася три рази. Перший раз — негайно після приїзду полк. Коновальця, коли реорганізовано Начальну Колегію. Ніяких персональних змін, крім посту її голови, не введено. Був це найкоротший з трьох періодів її діяльності.

Другий раз — правдоподібно, десь у серпні 1921 року, коли її склад доповнено деякими новими особами, як на те показують свідчення Осипа Навроцького і полк. Андрія Мельника. В такому складі вона діяла аж до атентату Степана Федака на Йосифа Пілсудського і на воеводу Грабовського у Львові 25 вересня 1921 року і до масових арештів, що слідували по атентаті. З членів Начальної Команди арештовано тоді Михайла Матчака, Богдана Гнатевича, Василя Кучабського, Осипа Навроцького і Дмитра Палієва. Ярослав Чиж виїхав за кордон.

Третій раз полк. Євген Коновалець організував Начальну Команду УВО, коли проминула хвиля масових арештів після атентату Степана Федака.

З нових, неопублікованих ще свідчень випливає, що в склад Начальної Команди весь час входили ще: 1) сотник Дмитро Герчанівський як старшина для спеціальних доручень при Начальному Комендантові і 2) сотник Петро Баківич як властивий керівник Бойового Реферату. Обидва вони щасливо уникли арештувань і продовжували діяти на тих самих становищах ще й після виїзду полк. Є. Коновальця за кордон, коли у Львові створено Крайову Команду Української Військової Організації, на чолі з полк. Андрієм Мельником.

В тому новому складі нова Начальна Команда проіснувала найдовше, аж до вбивства Сидора Твердохліба 15 жовтня 1922 року. Того самого дня арештовано головного організатора атентату, М. Дзіковського, і він ґрунтовно «засипав» усіх членів Начальної Команди. На превеликий жаль, про цей третій і найдовший період діяння Начальної Команди УВО у Львові знаємо найменше. Досі ніхто ще не опублікував своїх спогадів з тих часів. А якраз на цей рік припадає найбільше посилення діяльності Української Військової Організації в Галичині. Вона тісно в'яжеться з іменем полк. Євгена Коновальця як її Начального Коменданта і людини невсипущої енергії.

Засяг діяння УВО в той час був такий великий, що одна людина, навіть з геніальними організаторськими здібностями, не могла б подолати завдання керувати нею. За свідченнями Осипа Навроцького¹³, що часто виручав полк. Коновальця у зв'язку з провінційними осередками УВО, самих тільки окружних і повітових комендантів УВО було в той час 58. До того, загально відомо, що полк. Євген Коновалець завжди вмів добирати собі здібних і відданих співпрацівників і залюбки слухав голоси добрих дорадників. Отож, його склад Начальної Команди з тих часів мусів мати в собі здібних організаторів і зручних

Ген. штабу полковник
Юрій Отмарштайн, начальник
Штабу 11-ої дивізії Січових Стріль-
ців, шеф Штабу УВО, член Команди
Зимового Походу, один з головних
організаторів УВО, 2 травня 1922
року замордований біля табору
полонених у Щепіорні в Польщі

політиків, коли спромігся керувати великою вже на той час організацією, тримати її в стані бойової готовності і довести до того, що вся Галичина кипіла, як перед всенароднім повстанням.

Начальна Команда УВО у Львові діяла в двох головних напрямках. Найперше, вона вела організаційну і бойову діяльність УВО в Галичині, отож виконувала в той спосіб функції пізніших крайових команд УВО. А далі, вона керувала діяльністю всієї організації, утримуючи зв'язки з політичними українськими колами, тобто політичними партіями і середовищами довкола урядів УНР і ЗУНР. У той час, як у першій ділянці справу вели різні її референти, друга лежала виключно в руках Начального Коменданта, полк. Євгена Коновальця. Знаємо, що він відбував розмови з полк. Юрієм Отмарштайном, з отаманом Юрієм Тютюнником і його ад'ютантом Добротворським, зустрічався з ними в «Червоній Калині» та на інших конспіративних квартирах УВО у Львові. Більш як певне, темою цих розмов було поширення діяльності Української Військової Організації на всю Україну. Посередньо натякає на те сам полк. Євген Коновалець, коли пише, що деякі його листи до полк. Юрія Отмарштайна і полк. Романа Сушка в зв'язку з походом отамана Юрка Тютюнника більшовики проголосили в книжці цього останнього п. н. «З поляками проти України»¹⁴.

У жовтні 1922 року полк. Євген Коновалець виїхав з Львова за кордон. Разом з тим припинила свою діяльність Начальна Команда УВО у Львові. Для ведення Української Військової Організації в краю створено Крайову Команду УВО, що діяла в тому чи іншому складі аж до 1931 року. Крайового Коменданта завжди призначав полк. Євген Коновалець у своїй властивості Начального Коменданта Української Військової Організації, а Крайовий Комендант підбирав собі сам співпрацівників на постах окремих референтур. Число їх мінялося, залежно від потреби, незмінно завжди в Крайовій Команді були референтури: бойова, організаційна, пропагандивна й фінансова. Бойовий референт був водночас заступником Крайового Коменданта.

А при особі Начального Коменданта Української Військової Організації постала нова Начальна Команда УВО закордоном. Вільна від атмосфери гарячкості й безпосереднього тиску подій та постійної небезпеки «накриття» поліцією, вона розгорнула широку й плянову діяльність і світло записалася в історії українського націоналістичного руху.

ЛІТЕРАТУРА І ПРИМІТКИ

¹ Володимир Мартинець. Українське Підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму, 1949, стор. 25 і 32.

² Осип Навроцький. Українська Військова Організація, організаційні початки і створення Начальної Колегії УВО. «Голос Комбатанта», журнал Об'єднання б. Воjakів-Українців в Америці (ОбВУА), Нью-Йорк, 1961, ч. 9 (15).

³ «У липні 1920 року відбули ми в Празі останнє засідання Стрілецької Ради, на якому, після з'ясування безкорисности й безцільности дальшого перебування за кордоном, рішили ми закликати всіх Січових Стрільців до повороту в Галичину. Після цього засідання Стрілецької Ради перестала фактично існувати Січово-Стрілецька Організація.» (Полк. Євген Коновалець. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції, «Розбудова Нації», орган Проводу Українських Націоналістів, Прага, річник I, травень 1928, ч. 5, стор. 203-204).

⁴ Осип Навроцький. Початки УВО в Галичині. «Срібна Сурма», статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, збірник II, зібрав, упорядкував і зредагував Зиновій Книш, Торонто, 1964.

⁵ «За ініціативою стрілецьких старшин відбувся ще 31 серпня 1920 року в Празі „З'їзд відпоручників українських військових організацій закордоном“ . . . На цьому з'їзді винесено, між іншими, такі постанови: 1) З'їзд стоїть на становищі повної соборности й самостійности України, без огляду на те, в які соціальні та політичні форми виллється ця самостійність . . . 4) З'їзд уважає потрібним заховати

в організованій формі існуючі поза територією України військові частини та об'єднати їх ідейно між собою.» (Полк. Євген Коновалець. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції, «Розбудова Нації», Прага, річник I, травень 1928, ч. 5, стор. 204).

⁶ «... Ми створили військову організацію. Війна ще не скінчилася, а навіть якщо скінчиться, нам треба зберегти військові кадри, щоб вести далі боротьбу проти обидвох окупантів і мати на всякий випадок готову військову силу. Організаційна робота вже ведеться. Комендантом Української Військової Організації буде полк. Євген Коновалець, він покищо в Відні, але старається якнайшвидше дістатися до Львова.» (Осип Навроцький. Початки УВО в Галичині, «Срібна Сурма», збірник II, стор. 25).

⁷ «... Пізніше брав я участь у комітеті для скликання Всеукраїнського Конгресу, а коли цей проект розбився, я увійшов до Всеукраїнської Національної Ради (Відень, лютий 1921 року)». (Полк. Євген Коновалець. Причинки... «Розбудова Нації», I, число 6, Прага, червень 1928, стор. 241).

⁸ Володимир Мартинець. Цитований твір, стор. 35.

⁹ Осип Навроцький. Полковник Євген Коновалець, формування його індивідуальності в передісторії і в початках Української Військової Організації, «Срібна Сурма», збірник II, стор. 124.

¹⁰ Володимир Мартинець. Там же, стор. 32-33.

¹¹ Правдоподібно: Матчак.

¹² Правдоподібно: Гнатевич.

¹³ Осип Навроцький. Полковник Євген Коновалець, «Срібна Сурма», збірник II, стор. 124.

¹⁴ Полк. Євген Коновалець. Причинки... «Розбудова Нації», I, число 6, Прага, червень 1928, стор. 241.

УВО, ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ДИКТАТУРА ЗОУНР
ТА УРЯД УНР

Ініціатори та організатори Української Військової Організації, приступаючи до переведення у діло свого задуму — зберегти кадри українських збройних сил, цілком усвідомлювали собі те, що можуть діяти тільки в повному порозумінні з відповідальними чинниками українського громадянства, а зокрема з проводами українських політичних партій. Очевидно, порозуміння мало йти не офіційною дорогою, а з допомогою індивідуальних домовлень. Ця справа не натрапляла на труднощі. Особисто я, покликаний ініціаторами запропонувати кандидатів на членів Начальної Колегії, був ще перед війною членом Української Радикальної Партії і, як представник студентства, бував на нарадах управи партії. На членів Колегії запропонував я визначніших членів Української Трудової Партії — Володимира Целевича, хоч він не був військовиком, та Юрія Полянського, обидвох колишніх членів IV Секції Українського Студентського Союзу, в якій гуртувались студенти — члени Української Національно-Демократичної Партії.

За тих часів, в перших місяцях по закінченні війни, українські політичні партії не проявляли майже ніякої активності. Провідні їх члени перебували, в переважній більшості, на еміграції, передусім у Відні, в Австрії, в осідку Диктатури ЗОУНР, та в Празі або в польських таборах інтернованих — у Вадовицях біля Кракова, Пикуличах біля Перемишля та в багатьох інших. Можна сміло твердити, що члени Начальної Колегії УВО багато спричинилися до того, що життя партій почало оживати. Вже незабаром постала Міжпартійна Рада, яка діяла в порозумінні чи згідно з інструкціями або лише сугестіями Диктатури ЗОУНР, та Делегатури в краю, яку очолював голова «Просвіти», проф. Михайло Галушинський.

В умовах конспірації члени Начальної Колегії УВО не могли бути й не були офіційними представниками своїх партій в УВО й навпаки, не були такими ж представниками Начальної Колегії УВО в своїх партіях. Все ж таки, з бігом часу, проводи партій здавали собі справу з того, хто з членів партій, що були військовиками, заступає погляди Начальної Колегії УВО. Зокрема, знав про це проф. М. Галущинський і члени Делегатури ЗОУНР. І проводи партій, і члени Делегатури рахувалися з голосом членів Начальної Колегії УВО, що виявилось наочно в часі, коли рішалася справа участі українців у виборах до польського сойму. Диктатура ЗОУНР видала інструкцію бойкотувати вибори й партії, а опісля Міжпартійна Рада прийняла таке рішення під впливом своїх членів-військовиків, хоч у проводах партій визначні члени (д-р В. Охримович в Українській Трудовій Партії і д-р Лев Бачинський в Українській Радикальній Партії) були іншої думки, що її висловили на остаточних рішальних нарадах Міжпартійної Ради. Між іншим, проводи галицьких політичних партій ще не налаждали були до того часу зв'язків з громадськими чинниками Волині, і там українське населення взяло участь у виборах. Щойно по виборах Начальна Колегія УВО ці зв'язки наладила. Від імени Начальної Колегії УВО виїхав до Варшави М. Матчак і відбув наради з Українською Парламентарною Репрезентацією, наслідком яких майже всі волинські послы стали відбувати в Галичині посольські віча.

З Делегатурою ЗОУНР був постійний зв'язок. Її члени й члени Начальної Колегії УВО при кожній нагоді взаємно інформувалися про актуальні справи. Тільки один раз відбулася спільна нарада, на бажання голови Делегатури проф. М. Галущинського, а саме восени 1922 р., коли саботажна акція УВО розгорнулася на терені Галичини до тої міри, що, як писала закордонна українська преса, край палав в огні пожеж, а поляки зареагували на неї масовими переважно студентськими демонстраціями й погромом українських установ у Львові, таких, як — НТШ, «Просвіта», Академічний Дім і ін. Нарада відбулася в будинку «Сільського Господаря» при вул. Зіморовича ч. 20, на І. поверсі, в бюрі голови «Сільського Господаря» інж. Ю. Павликовського. В нараді взяли участь під проводом голови Делегатури проф. М. Галущинського її члени — д-р В. Охримович, д-р І. Куровець й інж. Ю. Павликовський, а з боку УВО — полк. Є. Коновалець, М. Матчак, В. Целевич і я.

Проф. М. Галущинський з'ясував ситуацію у Львові, стверджуючи, що українська сторона безсила супроти толерованих польською владою бешкетів, і їх продовжування загрожує українським установам катастрофою. На закінчення запитав полк. Є. Коновальця, чи УВО має змогу зареагувати на польські бешкети сильнішими виступами, які, в дальшому, мусіли б викликати хіба вже тільки загальне повстання. Полк. Є. Коновалець заявив, що започаткована Начальною Колегією

Полковник Євген Коновалець
Комендант Начальної Команди УВО та в 1921-1922 роках Крайовий Комендант УВО
на Західньо-Українських Землях

НАЧАЛЬНА КОЛЕГІЯ УВО 1921 РОКУ

Ярослав Чиж

Осип Навроцький

Михайло Матчак

Полк. Євген Коновалець
і д-р Володимир Целевич

УВО саботажна акція поширилася далі по всій Східній Галичині стихійно, але немає реальних можливостей на відвертий виступ, тобто на повстання. УВО не має зброї й амуніції, отримує її із Закарпаття у мінімальній кількості. Зокрема, УВО не має змоги zareагувати на польські бешкети у Львові. Присутні на нараді члени Начальної Колегії не забирали голосу, і полк. Є. Коновалець заявив, що дасть наказ припинити саботажну акцію.

Про вплив військовиків з УВО на проводи українських політичних партій може свідчити випадок, що стався два чи три роки пізніше: відпоручники Диктатури ЗОУНР на США і Канаду, д-р О. Назарук і проф. І. Боберський, здається, наприкінці 1924 р. або на початку 1925 р., відмовилися співпрацювати з Диктатурою, зірвали з нею зв'язки, а решту із збірок для Диктатури, в сумі близько 5 тисяч доларів, переслали до Земельного Банку у Львові з дорученням видати їх проводам партій, до рук особисто д-ра В. Охримовича й д-ра І. Курівця та д-ра Л. Бачинського й д-ра І. Макуха. Полк. Є. Коновалець повідомив про це інж. Я. Индишевського. З його доручення перевів я розмови з тими чотирма диспонентами й дістав від них без труднощів згоду на передання складеної у Земельному Банку суми до моїх рук.

З Урядом УНР в Тарнові Начальна Колегія не підтримувала безпосереднього зв'язку, але була в постійному контакті з уповноваженим Уряду проф. П. Холодним, який перебував постійно у Львові. Через Львів переїздили в Тарнів кур'ери експозитури розвідки Армії УНР в Букарешті, затримувались у Львові й передавали проф. П. Холодному інформації, що їх мали постійно від перебіжчиків з України. А вони перебували чимраз частіше, бо перехід через Дністер був чомусь далеко легший, як через Збруч. Тими інформаціями й вістками про події в Україні, а зокрема про акції повстанців, дуже цікавився полк. Є. Коновалець, який ні на хвилину не залишав думки про продовжування боротьби з більшовиками.

Такий стан тривав увесь час. Члени Начальної Колегії УВО почували себе найперше військовиками, і ніколи не виникало між ними не то непорозумінь, але й дискусій на партійно-політичні теми. І відійшли вони з УВО теж не із-за розходжень на тому тлі, а тоді, коли сотн. Ю. Головінський й О. Сенік усунули інж. Я. Индишевського від виконання обов'язків крайового коменданта УВО, перебравши в свої руки зв'язок з полк. Є. Коновальцем, організаційну мережу та фонди.

Хибно твердить інж. В. Мартинець у книзі «Від УВО до ОУН», а за ним і д-р З. Книш, що перші відійшли з УВО члени Начальної Колегії, приналежні до Української Радикальної Партії. Одним з перших відійшов В. Целевич, здається, з початком 1925 р., а дещо пізніше Д. Паліїв, вступаючи до Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО).

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І ЄВГЕН ПЕТРУШЕВИЧ
В 1920-1921 РОКАХ

Українська Галицька Армія гинула восени 1919 року на вільному клаптику осередніх українських земель, а з нею пропадала надія нашого народу власними силами вигнати польського окупанта з Галицької землі і забезпечити самостійність Західньо-Українській Народній Республіці.

Диктатор Євген Петрушевич, отримавши повідомлення про можливість скорого приходу польського війська до Кам'янця Подільського, 15 листопада 1919 року переїхав з найближчими співробітниками до Румунії, а потім до Відня, щоб уживати старань дипломатичним шляхом здобути в держав переможної Антанти визнання Галичини самостійною державою. Через укладення сепаратного договору Начальної Команди Української Галицької Армії з Денікіном виникла ворожнеча між урядом Директорії і Диктатурою. Ця ворожнеча ще значно поглибилася з того часу, як місія УНР, всупереч протестам галицьких представників, склала відому деклярацію польському урядові 2 грудня 1919 р., якою зрікалася Галичини на користь Польщі.

5 грудня того ж року Головний Отаман Симон Петлюра залишив, несподівано для військових командирів, українську територію, від'їхавши до нового свого союзника, поляків, а його наддніпрянська армія наступного дня відійшла в зимовий похід на вороже зазілля під командою генерала Михайла Омеляновича-Павленка.

У такій загальній ситуації, 6 грудня, на нараді командирів частин групи Січових Стрільців вирішено розв'язати цю формацію. Але до самочинного розв'язання не дійшло, бо на другий день після наради несподівано напали на них поляки, роззброїли їх і інтернували в Луцьку.

Таким чином, дворічний етап боротьби Січових Стрільців — регулярної військової частини УНР, організованої переважно з полонених га-

личан і буковинців у перший рік революції в Києві, закінчився. В невідрадних обставинах польського інтернування командир Січових Стрільців полк. Євген Коновалець, спільно з старшинами командного складу, серед яких були майже всі члени Стрільцької Ради, шукають нових способів для дальшого продовження організованої активної боротьби. Вони «обмірковували, — як пише полк. Є. Коновалець, — можливості творення нового осередку регулярної української армії та добуття нової операційної бази на терені України»¹.

Д-р Євген Петрушевич,
диктатор Уряду Західньої Области
Української Народньої Республіки

Для здійснення цього наміру січово-стрілецькі старшини остаточно постановили вступити в ряди Української Бригади УГА на Чехо-Словаччині, щоб разом з нею, під час польсько-українського походу на Київ, перейти через Румунію на українські землі в район Одеси і створити там нову українську військову силу на противагу польській армії на Україні. За допомогою Головного Отамана С. Петлюри, якому запропонований плян перевезення цієї Бригади на Україну був, самозрозуміло, корисним, старшинам Січових Стрільців пощастило виїхати весною 1920 року з Польщі за кордон для реалізації задуманого пляну. Та їхні сподівання не виправдалися й не увінчалися успіхом з кількох причин. Передусім диктатор Є. Петрушевич не хотів погодитися на переїзд Бригади з Чехо-Словаччини на Україну, щоб не залишити свій уряд взагалі без жадного війська. Також чеська влада не погоджувалася на виїзд Бригади без дозволу Польщі — ані через Польщу,

Ген. Штабу генерал-полковник
Михайло Омелянович-Павленко,
комендант Першого Зимового Походу

Генерал-хорунжий Юрко Тютюнник,
отаман Повстанчої Групи, командир
IV Київської стрілецької дивізії, за-
ступник Командувача Дійовою Ар-
мією в часі Зимового Походу, Комен-
дант Другого Зимового Походу в 1921
році, підступно захоплений російськи-
ми більшовиками і розстріляний без
суду в Москві

ані через Румунію і, нарешті, поразка польської армії на Україні зроби-
ла плян старшин зовсім неактуальним.

Становище, в якому опинилися старшини Січових Стрільців на чужині в 1920 році, описав полк. Є. Коновалець вісім років пізніше в двох кінцевих розділах короткої, але дуже дбайливо і стисло зформульованої публікації п. н.: «Причинки до історії української революції». З цих невеличких розділів маємо спроможність довідатися про важливі моменти й події, які мали місце за перших двох років після програної війни і які не абияк заслуговують на окрему аналізу й обговорення, для кращого зрозуміння цього переламового часу і оцінки людей, що в ньому діяли.

З головніших справ, що їх заторкує полк. Є. Коновалець, хочемо відзначити, з одного боку, ті, що проходили з ініціативи або при участі Січових Стрільців, а, з другого боку, ті, що їх висував і здійснював диктатор Є. Петрушевич та його уряд.

До першого комплексу належать такі справи:

останнє засідання Стрільцької Ради в Празі, що відбулося в липні 1920 року;

з'їзд відпоручників українських військових організацій за кордоном, відбутий у Празі 31 серпня 1920 року;

організування українського гуртка у Відні під назвою «Молода Галичина» влітку 1921 року;

великий з'їзд українського студентства у Львові 1-3 липня 1921 року.

До другого комплексу зараховуємо такі справи:

обстоювана Диктатурою концепція самостійної Східньої Галичини;

надмірна віра Диктатури у спасіння для Галичини з боку Антанти;

нав'язування зв'язків членами уряду Диктатури з російськими організаціями за кордоном;

велика кампанія Диктатури проти Січових Стрільців і полк. Є. Коновальця, яка відбувалася словесно, через пресу й листами.

Про останнє засідання Стрільцької Ради в липні 1920 року полк. Є. Коновалець згадує у своїй праці коротко, всього дев'ятьма рядками. Звідси знаємо, що на цьому засіданні вирішено «закликати всіх Січових Стрільців до повороту в Галичину»² і що з тією датою «перестала фактично існувати Січово-Стрільцька організація»³.

Але важливість цього засідання, правдоподібно, значно більша, ніж досі йому приписували. На основі іншого джерела можна робити припущення, що якраз учасники цього засідання винесли остаточне рішення творити Українську Військову Організацію для збройної боротьби на рідних землях. І хоч опублікованої постанови щодо створення УВО ніде не можна знайти, а з книги Володимира Мартинця «Українське Підпілля. Від УВО до ОУН» можна винести враження, мовляв, УВО постала спонтанно, проте ми схильні думати навпаки, що такі конкретне рішення в цій справі мусіло бути винесене на Стрільцькій Раді, лише з конспіративних причин не було подаване до широкого відома. Достовірні відомості до того питання подає полк. Андрій Мельник у тій же книзі, в розділі «Хто творив УВО», але ці відомості губляться серед іншого матеріялу до цієї теми, який подано без відповідного систематичного опрацювання, у перемішанні важливих речей з другорядними. Полк. А. Мельник виразно пише, що «старшини Січових Стрільців ухвалили організувати на рідних землях і серед нових умов особливу збройну силу», кажучи, що «справу створення УВО вирішено в Празі... Підготовчу штабову працю для створення кермуючого осередку провів ген. штабу полк. Ю. Отмарштайн, а провід цього осередку обняв комендант Корпусу Січових Стрільців полк. Є. Коновалець»⁴.

Ці відомості потверджують здогад, що Стрілецька Рада перед тим, як перестала існувати, мусіла вирішити й опрацювати плян дальшої збройної боротьби в нових обставинах. Інакше, після її розв'язання не було б такої сильної активізації Січових Стрільців на всіх відтинках громадського життя, особливо в бойових акціях наступних років. Але з опису полк. А. Мельника виходить, що сам він у тих кінцевих рішеннях Стрілецької Ради участі не міг брати, мабуть, тому, що працював тоді військовим аташе і контролером військових місій уряду УНР.

Кілька тижнів по засіданні Стрілецької Ради старшини Січових Стрільців підготували «З'їзд відпоручників українських військових організацій закордоном» (31 серпня 1920 року), на якому винесено чіткі постанови, виразно протиставні до політики обох еміграційних урядів. У цих постановах сказано, що «З'їзд стоїть на становищі повної соборности і самостійности України»⁵, чого, з огляду на свої політичні орієнтації, не притримувався в той час ані уряд УНР, ані уряд ЗУНР. Крім того, з'їзд вважав за потрібне не допомагати полякам у боротьбі проти більшовиків.

Після з'їзду один з членів колишньої Стрілецької Ради виїхав у цій справі до Головного Отамана С. Петлюри з пропозицією відтягнути українську армію з протибільшовицького фронту в Карпати і пропустити більшовиків через Польщу до Західньої Європи. Розрахунок був такий, що, загрожуючи безпосередньо державам Антанти, можна було б вплинути на зміну Версальського договору. Головний Отаман не прийняв цієї пропозиції, кажучи, що не хоче допуститися зради союзника.

Далі, на цьому з'їзді військовиків у Празі винесено постанови щодо провадження дальшої послідовної боротьби за самостійність України. Тоді вирішено, всупереч настанові уряду Петрушевича, не надіятися на спасіння з боку Антанти, а вірити лише у власні сили, кому змога — повертатись на українські землі та активно включатися в працю й боротьбу на Україні.

Полк. Є. Коновалець пише так: «Ми не могли погодитися з тактикою, яку пропагував Галицький уряд: не цікавитися справами „Наддніпряниці“ й звернути всю свою увагу на концепцію самостійної Східньої Галичини. . . Такий погляд різко суперечив цілій стрілецькій ідеології. Тому Січово-Стрілецькі старшини, де б вони не були й на якій ділянці не працювали б, — завжди не погоджувалися з пропагованим Галицьким урядом внутрішньоукраїнським сепаратизмом та намагалися ділом доводити необхідність найтіснішої співпраці галичан і наддніпрянців»⁶.

Питання стрілецької ідеології полк. Є. Коновалець порушує найбільше при згадці про гурток під назвою «Молода Галичина», створений влітку 1921 р. у Відні. Він пише, що «основниками гуртка були деякі

визначні колишні стрілецькі старшини і кілька старших та молодших галичан, однодумців стрілецької ідеології. Цей гурток мав на меті дати зав'язок до створення громадсько-політичної організації всеукраїнського характеру з метою:

протидіяти ширенню ідеології територіального сепаратизму;

боротися в Галичині з русофільством і польонофільством, підносячи гасла чистого націоналізму;

остерігати народ перед надмірним оптимізмом щодо успіху дипломатичної акції Галицького уряду;

спонукати до організації всіх живих сил народу у всіх ділянках його життя;

забезпечити молодь, селянство і робітництво перед гаслами, ворожими всеукраїнській національній ідеології»⁷.

Розглядаючи ці подані тут завдання «Молодої Галичини», бачимо, що під назвою «стрілецької ідеології» треба розуміти три головні ідеї нашої націоналістичної ідеології, які до нинішнього дня визнають організації українського визвольного руху.

Першою і головною з них є ідея національної свободи (або ідея нації), під поняттям якої розуміється само собою суверенність і соборність народу як органічної спільноти. Заступаючи її, Січові Стрільці боролися проти так галицького сепаратизму Є. Петрушевича, як і Варшавського договору УНР. Також боротьба проти русофільства і польонофільства входить в обсяг ідеї національної свободи.

Другою ідеєю з системи стрілецької ідеології є ідея української визвольної політики, яка приймає потребу створення української самостійної соборної держави як основного постуляту для української нації в стані її поневолення і вважає, що створення держави можливе лише через перманентну боротьбу. Полк Є. Коновалець і Січові Стрільці внесли новий момент до цієї ідеї, а саме момент власних сил. Вони встановили важливий принцип: не шукати допомоги в наших ворогів і відкидали орієнтацію на чужі сили. Маючи це на увазі, вони остерігали народ перед надмірним оптимізмом щодо успіху дипломатичної акції Галицького уряду і хотіли зробити весь народ відпорним на чужі й ворожі політичні гасла.

Третьою ідеєю в системі стрілецької ідеології є ідея визвольної боротьби, яка означає, що організування боротьби на Україні мусить бути за всяких умов. Маючи на увазі цю ідею, Січові Стрільці в кожних обставинах старалися знайти способи для організування бойових кадрів, не чекаючи на те, що, може, з ласки чужих держав прийде Україні воля.

У своїй ідеології Січові Стрільці не розгортали двох інших ідей, які належать до ідеологічної системи теперішнього націоналістичного ру-

ху, саме: ідеалістичних засад, які виразно оформлено щойно на I Конгресі ОУН, і ідеї соціальної справедливості, яка була найбільш популярна в часи Січових Стрільців і яку до пересадки культури вували всі тодішні партії України, особливо використовуючи її в ділянці партійної пропаганди. Лише завдяки тому, що ідеї національної свободи, власних сил і активізму були прищиплювані всім воякам Січових Стрільців, вони були свідомою, з'єднаною, ударною силою, і після програної війни вони негайно приступили на різних відтинках громадського і політичного життя до праці в нових умовах, подолюючи силою волі найбільші труднощі в різних несприятливих обставинах боротьби.

Військовому з'їздові в Празі, а також гурткові «Молода Галичина» полк. Є. Коновалець присвятив трохи більше місця у своїй публікації, ніж іншим подіям того часу. Наприклад, про великий студентський з'їзд у Львові він згадує лише коротко в двох місцях, перший раз повідомляючи, що січово-стрілецькі ідеї соборництва, національного активізму й віри у власні сили «проводилися теж у резолюціях великого студентського з'їзду (у Львові, липень 1921 р.), у якому випадково взяли участь, між іншими, деякі колишні члени Стрілецької Ради»⁸. Потім, удруге, він згадує ще про з'їзд у тому місці, де говорить про величезну кампанію з боку Галицького уряду проти Січових Стрільців. Там він наводить як доказ цієї кампанії статтю д-ра О. Назарука під заголовком: «Вічучі діти», що безпосередньо була звернена проти студентського з'їзду у Львові та прислужилася польському прокуророві як матеріял проти т. зв. «польських агентів», які опинилися на лаві підсудних разом із Степаном Федаком.

Та не зважаючи на те, що справі студентського з'їзду в публікації полк. Є. Коновальця присвячено мало місця, цей з'їзд був великою подією в середині 1921 року в поневоленій Галичині. Справа не лише в тому, що його резолюції були ухвалені в дусі січово-стрілецької ідеології «соборности», але вони були ще до того дуже виразно звернені проти Диктатури Є. Петрушевича. В них закликалося галицькі партії створити Галицько-український уряд з місцем осідку в Галичині (підпільний уряд), а Диктатуру ЗУНР з'їзд закликає підпорядкуватися розпорядженням Галицько-українського уряду та вважати себе нічим більше, як тільки закордонним представництвом цього уряду.

Студентський з'їзд відбувався від 1 до 3 липня 1921 р. у Львові в присутності 250 учасників, а статтю д-ра О. Назарука «Вічучі діти», звернену проти резолюцій цього з'їзду, вміщено в офіційній Диктатурі «Українському Прапорі» з 23 липня 1921 р., тобто три тижні після з'їзду. Ще три дні перед уміщенням статті «Вічучі діти», отже 20 липня, двоє старшин Січових Стрільців, Василь Кучабський і Ярослав Чиж, разом з невідомим автором, позначеним літерою М., написали

листа до д-ра О. Назарука з проханням інтервенювати перед Диктатурою в справі Січових Стрільців, щоб розвіяти «панічний страх Диктатури перед СС-івською польонофільською інтригою». Автори листа пишуть так: «Ми доклали всіх зусиль, щоб відродити або створити наш нелегальний і легальний рух», «праця в краю йде в напрямку революційного, так сказати б, синфейнізму, і коли Диктатурі залежить на справі, хай вона не обурюється на напрямок роботи в краю. Він має на меті навіть на випадок провалу справи самостійності Східньої Галичини на міжнародній арені, дорогою факту вибороти незалежнення українських земель від Польщі»⁹. Але лист В. Кучабського, Я. Чижа і пана М. нічого не допоміг, бо три дні після його написання нуртуючий протягом одного року конфлікт між колишніми Січовими Стрільцями та Диктатурою перейшов на сторінки преси. Пресову кампанію розпочав д-р О. Назарук.

Завдання, які ставили собі Січові Стрільці, були впливом їхнього виховання і того становища, що створилося після роззброєння. Національно свідомо бойова сила старалася в нових обставинах, не менше, ніж перед тим на полі бою, дати свій вклад праці для народу в різних галузях його розвитку. Це було можливо, на широку скалу, лише на власній землі. Тому заклик повертатися на рідні землі був дуже виправданий. Він був тим більше виправданий, що в новій дійсності, навіть якій несприятливій для українського народу, горді вояки національного війська не мали наміру гнути спину перед новими окупантами, а постановили з тими окупантами нещадно боротися. Нові обставини вимагали шукання нових способів боротьби і нових рішень на місцях. Щоденне життя не дозволяло чекати бездільно на спасіння з-зовні.

Інакше уявлялася справа діяльності Галицькому урядові за кордоном. Мабуть, найпростіше, а при тому найбільш влучно характеризує цю діяльність д-р М. Лозинський у книзі «Українська революція». Він пише: «Діяльність уряду Диктатора проявляється перше всього в області закордонної політики. При кожній відповідній нагоді звертається він до держав Антанти з нотами й меморіялами, в яких домагається вирішення справи Галичини; крім того подає до відома держав Антанти факти насильства польської окупаційної влади над українським населенням Галичини»¹⁰.

Отже, ноти і меморандуми, а при тому, очевидно, і особисті розмови з представниками чужих держав були головним завданням закордонної політики уряду Диктатури. Центром діяльності цього уряду став Відень. До важливих країн диктатор Є. Петрушевич висилав постійні дипломатичні місії, які мали впливати на уряди цих країн у тому напрямі, щоб Галичини не визнано за поляками. На мировій конференції у Парижі українські уряди були заступлені одною делегацією, скла-

деною з представників обох урядів. Так було до грудня 1919 року. Того місяця Є. Петрушевич уповноважив свого представника вийти з спільної делегації в наслідок складеної місією Директорії польсько-му урядові відомої декларації в справі Галичини. З того часу паризька делегація Галичини провадила дальшу політичну діяльність лише в імені свого уряду.

Згодом, у надії на те, що Галичині вдасться скорше досягти самостійності від держав Антанти, уряд Диктатури взагалі перестає зв'язувати справу Галичини з справою Наддніпрянської України і наполегливо обстоює концепцію незалежної галицької держави. І саме з таким настановленням Диктатури не могли погодитися Січові Стрільці та їхні однодумці.

Також зв'язки д-ра Василя Панейка, голови делегації уряду ЗУНР в Парижі з російськими організаціями, започатковані в другій половині грудня 1919 р., сильно насторожили все національно свідоме громадянство. По кількох місяцях, щоправда, Диктатор урядово зрікся всякої спільності з т. зв. Українським Національним Комітетом, створеним російськими агентами за участю українських представників уряду, а д-р В. Панейко димісіонував із свого становища. Проте, вся ця авантюра була дуже некорисною для уряду.

Та, мабуть, найбільше насторожене було громадянство до Диктатора і його уряду з тієї причини, що він надмірно вірив у спасіння для Галичини з боку Антанти і запевняв громадянство в цій можливості. Наприклад, д-р Матвій Стахів у своїм творі «Західня Україна», даючи оцінку діяльності уряду диктатора Є. Петрушевича, пише: «З найзагальнішого погляду національних інтересів, дипломатична акція президента Петрушевича була корисною, бо якщо її взагалі не було б, то Польща була б без труда виграла свої імперіалістичні цілі без ніяких міжнародніх застережень. Проте, при цім яснім боці діяльності уряду президента Петрушевича були також значні тіні. Поминаючи її деякі недотягнення й незручності, головною її хибою був надмірний оптимізм і безмежна віра в діюче міжнародне право як таке та в політичну чесноту демократичних державників Заходу... Президент Петрушевич вірив непохитно, що вся біда тільки в тім, що ці державники не пізнали української справи, а як її пізнають, то будуть мати повну чесноту для вирішування цієї справи»¹¹. Таку оцінку виставив науковий дослідник політичної історії Західньої України 40 років після тих подій, серед яких працював уряд на еміграції.

Але були також за тих часів люди, перші з них Січові Стрільці і їхній командир Є. Коновалець, які бачили, що надмірна віра у політичну справедливість панівних держав, без реальної, організованої власної сили, на якій політика могла б опертися, може тотально ошукати і

взагалі не дати бажаних вислідів. Така віра, побудована лише на фантазії, становить шкідливий фактор для політичної діяльності.

Проблеми, настанови й змагання Галицького уряду на еміграції були зовсім інші від бажань, напрямних і цілей колишніх Січових Стрільців. Звичайно, в цьому нема нічого дивного, бо це були два зовсім різні середовища. Та що колишні військовики-старшини почали цікавитись політичними справами, то це насторожило уряд. Він, звернений до високої зовнішньої політики, не міг зрозуміти, як можуть учорашні військовики, без відповідної партійної підготовки, забирати голос у політиці, ще й до того висувати протилежні урядові концепції. Це, на думку уряду, неприпустиме явище, навіть якщо військовики скинули однострій. Тому, з боку Галицького уряду викликали величезну кампанію проти Січових Стрільців їхні заходи щодо бригади УГА в Чехо-Словаччині, Празький військовий з'їзд, студентський з'їзд у Львові і гурток «Молода Галичина». Згадуючи про цю кампанію, полк. Є. Коновалець пише, що «змістом кампанії Галицького уряду був закид найвизначнішим членам Січового Стрілецтва, що вони просто польські агенти, які зовсім свідомо, а то й за гроші ведуть акцію проти Галицького уряду». Полковник Є. Коновалець подає навіть назви статей в «Українському Прапорі», що їхній зміст звернений проти Січових Стрільців, а далі пише, що «наслідком такої атмосфери, що утворилася кампанією Галицького уряду, був приїзд з Чехо-Словаччини одного старшини з дорученням і пляном позбавити мене життя»¹².

Таким чином, уряд Є. Петрушевича і середовище полк. Є. Коновальця увійшли в великий конфлікт, котрий у другій половині 1921 р. знайшов свій публічний вислів у пресі. Статті, що стосуються цього конфлікту, нам пощастило повністю відшукати і тому, для висвітлення цих конфліктних проблем і аргументів, розглянемо їх також коротко в цій статті. До речі: згадувані полк. Є. Коновальцем статті з «Українського Прапора» виписані повністю в бібліографії, яка подана в творі «Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців», Львів, 1937. Бібліографію зладив проф. Іван Шендрик, і вона охоплює 280 назв матеріалів про Січових Стрільців.

Знаменно, що в цій бібліографії один розділ названий так: «Ідеологія Січового Стрілецтва. Боротьба ідей: петрушевичівці і січовиківці»¹³. В ньому подано десять статей, що стосуються конфлікту, а, крім того, одинадцять статей, які обговорюють, правдоподібно, ідеологічно-виховні й історичні теми. Останні були друковані як вишкільний матеріал для Січовиків переважно в «Стрілецькій Думці» і в календарях ще в Старокостянтинові 1919 року. Тих статей не вдалося роздобути тут, на еміграції, але вони безпосередньо з нашою темою не в'яжуться. Пресова кампанія уряду Є. Петрушевича проти Січових Стрільців велася на сторінках «Українського Прапора», що був офіціозом Дик-

татури. Перша напаслива стаття в цій газеті проти Січових Стрільців з'явилася 20 січня 1920 року під назвою «Трагедія злочинної дурноти»¹⁴ без жадного підпису. Головним редактором газети був тоді д-р Павло Лисяк. У цій статті написано, що Корпус Січових Стрільців потрапив у польський полон, а провиною цього є його командири, які не пішли «за здоровим інстинктом Галицької армії». Три тижні пізніше, 10 лютого 1920 року, була вміщена стаття під заголовком «Ще про білоцерківських СС. Замітки до сучасного і недавно минулого»¹⁵, також без підпису. В ній висловлено жаль, що 1918 року Січові Стрільці пішли повстанням проти гетьмана і не допомогли галичанам у війні проти поляків, а тепер роблено докір за те, що вони не пішли разом з Галицькою армією (до Денікіна), але «опинилися в польських концентраційних таборах». 29 серпня 1920 року «Український Прапор» умістив редакційну статтю про військовий з'їзд у Празі. За редакцією в той час відповідав Василь Вудз. У статті написано таке: «В перших днях цього місяця відбувся в Празі військовий з'їзд, в якому взяли участь деякі старшини з Української Бригади і робітничих сотень в Чехо-Словацькій державі та Союзу старшин у Відні. На з'їзді обговорювано справи теперішнього моменту, як справу суверенности і з'єдинення українських земель, зосередження розбіжних політичних напрямків та відношення до советської Росії... Але оскільки би цей військовий з'їзд мав бути початком політичної агітації між нашим військом, то вважаємо отсей виступ деяких неодвічальних старшин дуже небезпечним експериментом для самого війська і для нашої державної справи»¹⁶. У цьому самому числі «Українського Прапора» Є. Петрушевич видав «Звернення до війська Галицької Землі», в якому заторкнув, між іншим, справи договору з Денікіном і зв'язки членів його уряду з москалями в Парижі кажучи, що «в зв'язку з цим всім підносять різні темні дури, що я вирікся справи самостійної України». Наприкінці звернення Диктатор робить такий заклик: «Не дайтеся вербувати ворогам у чужі нам політичні струї і партії.»

Від 25 вересня 1920 року «Український Прапор» перейшов під оруду д-ра О. Назарука, шефа уряду преси й пропаганди ЗУНР. Наступного року влітку в цій газеті з'явилася стаття під назвою «Вічуючі діти». (З приводу резолюції «З'їзду українського студентства у Львові» в днях 1-3 липня 1921 р.) Її автор д-р О. Назарук дуже гостро накинувся на з'їзд за прийняті резолюції і в своїй нищівній аргументації провину за цей з'їзд приписує «платним польським провокаторам», кажучи, що Галицький уряд знає їх і знає, хто їм платить, і в свій час оповістить це. На закінчення він звертається ще до офіцерів з такими словами: «А вас, панове офіцери,... ніхто не уважає дітьми... Ви ж військові, і німб ваш і повага ваша існують так довго, поки ви займаєтеся військовими справами, як це ви найкраще бачили на Великій Україні.

Тут годі говорити, що ви, може, не присягали Галицькому урядові. Бо присягала вся Галицька земля, а ви також її сини! Як дорослі люди, котрим стукнула тридцятка літ, застановіться над тим, чи вам ялося пхатися до молоді»¹⁷.

В обороні з'їзду і його резолюцій виступив Комітет Української Молоді з відкритим листом до редакції «Українського Прапора». Цей лист був надрукований у журналі «Воля», Відень, 20 серпня 1921 року. В ньому Комітет Української Молоді плямує виводи д-ра О. Назарука, спростовує їх і закликає його «виявити імена таємних провокаторів»¹⁸.

Справа на тому не закінчилася. В пресову полеміку вступив, крім д-ра О. Назарука, проф. Степан Рудницький, як сторонник галицької концепції Диктатури. Дві його статті були вміщені також в «Українському Прапорі», одна у серпні, друга у жовтні 1921 р.¹⁹ а крім того, він надрукував ще свою заяву до тих справ, про які йшла полеміка, в листопаді 1921 року²⁰. Своєю чергою д-р Павло Лисяк, колишній головний редактор «Українського Прапора», виступив в обороні Січових Стрільців на сторінках журналу «Воля» у вересні й жовтні 1921 р.²¹. Сам д-р О. Назарук написав, крім статті «Вічуючі діти», ще дві статті в жовтні, звернені проти д-ра П. Лисяка і Січових Стрільців, ці статті вийшли в листопаді окремою брошурою²², з відповідним його вступом.

З поданого тут виходить ясно, що персональні ролі тепер помінялися. Кілька місяців тому, в січні 1920 р., д-р П. Лисяк друкував статті в «Українському Прапорі» проти Січових Стрільців у той самий час, як у газеті друкувалися спомини д-ра О. Назарука «Рік на Великій Україні»²³ з найкращими похвалами Січовим Стрільцям і їхньому командирові Є. Коновальцеві, а тепер обидва вони вступили на протилежні позиції. Ці факти були в полеміці також відповідно використовувані. Але головна ціль полеміки полягала, звичайно, в тому, щоб перед громадянством оборонити власні концепції і виявити неслушність протилежної сторони.

Історія показала, хто мав рацію. Стріли УВО, в тому числі один з перших у начальника держави польського окупанта, виконаний Степаном Федаком під час пресової кампанії проти організаторів визвольної боротьби восени 1921 р., прихилили український народ до концепції власних сил і збройної боротьби.

На кінець цього короткого розгляду подій, які відбувалися протягом двох років 1920-1921, я хотів би зробити такі висновки:

1. Рішення створити УВО винесла Стрільська Рада Січових Стрільців. Це сталося, найправдоподібніше, на останньому засіданні цієї Ради в Празі, в липні 1920 року, де також обрано полк. Євгена Коновальця Комендантом Української Військової Організації. Точної липневої дати цього засідання покищо не вдалося в'яяснити.

2. Уряд диктатора Євгена Петрушевича не міг мати впливу на рішення Стрілецької Ради щодо УВО, бо з приїздом членів Стрілецької Ради за кордон розпочався конфлікт між урядом Диктатури і середовищем Стрілецької Ради.
3. Не можна встановити, щоб у будь-який час уряд Диктатури або сам диктатор був зверхнім чинником над УВО. Найправдоподібніше, УВО ніколи не була підлегла Диктатурі.

Д Ж Е Р Е Л А

- ¹ Полк. Євген Коновалець. Причинки до історії української революції. Видання 2-ге, 1948, накладом Проводу Українських Націоналістів, стор. 40.
- ^{2 3} Там же, стор. 42.
- ⁴ В. Мартинець. Українське Підпілля. Від УВО до ОУН, 1949, стор. 32.
- ⁵ Полк. Євген Коновалець. Причинки . . . , стор. 42.
- ⁶ Там же, стор. 43.
- ⁷ Там же, стор. 45.
- ⁸ Там же, стор. 44-45.
- ⁹ В. Мартинець. Українське підпілля. Від ОУН до УВО, стор. 35, 36.
- ¹⁰ Д-р Михайло Лозинський. Українська Революція, книга 5, Відень, 1922.
- ¹¹ Д-р Матвій Стахів. Західна Україна, том VI, Скрантон, 1961, стор. 127.
- ¹² Полк. Євген Коновалець. Причинки . . . , стор. 46.
- ¹³ Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917-1919, Львів, 1937, стор. 361.
- ¹⁴ «Український Прапор», ч. 5, рік II, 20 січня 1920, стор. 3.
- ¹⁵ «Український Прапор», ч. 11, рік II, 10 лютого 1920, стор. 2 і 5.
- ¹⁶ «Український Прапор», ч. 46, рік II, 29 серпня 1920, стор. 3 і 4.
- ¹⁷ «Український Прапор», ч. 29, рік III, 23 липня 1921, стор. 2, 3, 4.
- ¹⁸ Отвертий лист до редакції «Українського Прапора» у Відні, Комітету Української Молоді у Львові, у віденському журналі «Воля», ч. 3-5, серпень 1921, стор. 158-160.
- ¹⁹ С. Р(удницький). Галичина та Соборна Україна, стаття в «Українському Прапорі», ч. 32, Відень, 13 серпня 1921. Степан Рудницький. Кінцеве слово, на тему Галичина та Соборна Україна, в «Українському Прапорі», ч. 29, 1 жовтня 1921.
- ²⁰ Заява С. Рудницького з 11 липня 1921.
- ²¹ «Не-Січовий Стрелець» (Павло Лисяк). Січові Стрільці і Галичина, стаття в журналі «Воля», Відень, ч. 6-8, з 17 вересня 1921, стор. 220-223. Павло Лисяк. Світ нечестивих, стаття в журналі «Воля», Відень, з 3 жовтня 1921, стор. 349-359.
- ²² Осип Назарук. Початкуюча маска (про Павла Лисяка), «Український Прапор», ч. 39, з 1 жовтня 1921. (Передруковано в окремій брошурі, п. н. Про новий тип кирині, Відень, 1922).
- Осип Назарук. Про новий тип кирині (про Павла Лисяка), «Український Прапор», ч. 42, з 22 жовтня 1921, і окремою брошурою, як вище, листків 15. Вступ до статей О. Назарука: Початкова маска і Про новий тип кирині, що вийшли окремою брошурою 11 липня 1921.
- ²³ Д-р Осип Назарук. Рік на Великій Україні. Видання «Українського Прапора», Відень, 1920.

ПОЧАТКИ УВО НА ПОКУТТІ

У Снятині було відомо про те, що існує УВО. Одначе ніхто з нас, хто хотів би до неї належати й діяти згідно з її волею, не мав контакту. Снятин визначався тоді в загальному своєю високою патріотичністю, і життя в цьому місті навіть і без військової організації було певною мірою революційне. Це передавалося і молоді, до якої і я тоді належав. Я сприяв у тому часі з другом Ярославом Балицьким, сином священника з Молодятина з-під Коломиї. Він мене пов'язав з Петром С., який, як це дуже швидко виявилось, — не був справжнім членом УВО. Був це 1926 рік. Тоді ще і в Коломиї, так як і в Снятині, УВО не мало своєї справжньої мережі. Ми, дійсно, зорганізувалися в бойову клітину. Нас було два окремі гуртки, по 5-6 членів у кожному. Для них я визначив провідників, а сам став їхнім зверхником. Це були гімназійні 17-19-річні учні. Поруч існував третій гурток, найбільш законспірований, що складався виключно з колишніх військових. Формально він у системі УВО не був ніде зголошений поза мною, але фактично всі більші революційні акти виконували члени цього гуртка досвідчених бойовиків.

Моєю мрією було нав'язати зв'язок з УВО і внести у Снятин справді революційний організаційний дух. Так я тоді мріяв, начитаний з козацької літератури та з давнішої польської підпільної. Я завжди був гордий за свій Снятин, за його «радикальний» характер, за його Січі, Кирила Трильовського, Василя Стефаніка, Сандуляків, Василя Равлюка, Марка Черемшину, Олексу Бордуна, а понад усе за свого вчителя релігії о. Йосифа Проця. Моїм прагненням було перевершити їхні досягнення.

Як літературу ми діставали «Сурму» й «Українського Революціонера». Це останнє видання було видаване групою ЗУНРО (Західньо-Українська Національно-Революційна Організація), яку буцімто по відході з

1923 рік випуску № 3 (12) вересня 1923 року
№ 3 (12) вересня 1923 року
Київський

УКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР

ОРГАН ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО РЕВОЛЮЦІОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Ч. 3

№ 3 (12) вересня 1923

РІК I

На основі присуду окупантського, ляхського суду згинули 21 вересня 1923 р. в Золочів українські революціонери: Ілько Скопичіс, Микола Коваль і Олександр Павличини.

Три роки минає з того часу. Забуті й не тільки! спочивають в рідній землі три Лицарі, що падали від куль порожди солдатецьки, гинули з окликом на устах: Хай живе незалежна, Українська Держава!

Заросли вже стежки до їхньої могили і як досі прагнув без відгону їх останній боєвий огни.

Чи учить українська мати своїй дитин найвищої життєвої засади кожного поневоленого народу, що слава і сподіватися і смерті за Вітчизну?

Чи горять високою думкою бронею йому проти Ляха - окупанта серця і мозки української молоді, юнаків і дівчат?

Чи перевелася в українській суспільності звичка рабів, сидиши під свято пощо потрібних вигуків, а в будні денніська практика смиренності і покориності усього, хто зрадою і раболов створив умови рабства для українського народу?

Гуляє, як гуляв то-му три роки безкарно на українській землі польський окупант. Все нові й нові падають жертви, все ширше і ширше ростуть українські могили. Але останніми жертвами, що сирію рідною землею присипали, локалітеті тла Ге-

ПІМСТИ! ПІМСТИ!

нової і безжарності боротьби це згоди Ілько Скопича, Микола Коваль і Олександр Павличини.

Три роки тільки стоїла цілком окупована німецька територія під владою господарі землі.

Последні боєвий оклик погибших, перед громию роксами Героїв і нашими братами-гаслом: Нова Західно-Українська Національно-Революційна Організація перебрала його у складних воєнних умовах праці, як зброю зброю на свободному шляху. В цей часнішня щого гасла ставило підстави на бою українську організацію. За словами ідеї визвольної боротьби, все одно чи при пірмі цілої української суспільності, чи навіть проти тої її невеликої частини, яку уцерьт перестра дух неволі.

Блаженні, що віддали життя за друзів своїх. Спить ідею свою, не забути Лицарі!

За Васш і кривду відо народу піднесено зброю руку на українській революціонери і доти будемо анателісатися, як віаткіне. Волею України-ля Земля. Тоді станемо в Ваших могили. Незабутні, обсилюемо їх маршею Вільної Землі і позарошиємо Вас свобідна, українськими словами.

Лев Маєрля

ВІДВІЩИМ ГЕРОЯМ

Ви спали, і у бруд творились подіра
Пречистим гурбурон побила Ваща кров...
Преобрама бруд зявляв існозаря,
Моя кров Розпінтого, що царство Бля зборон.

Катівські кулі Вам прошила юну груди,
В їх грохоті зямав останній осани Ващ.
Та Душа не уиють порожд кулі й суди —
Вам Слава сити-ме, як довго Нарія наші.

Поклія Вам, Бунтари, Герої всежертвенні!
Жур Ваших душ не агас, він розбудив весь Край.
І бунт розпалює і почина, вогненні
Й займає впрогам увесь краєзнай рай.

Як Души Пимсти Ви — о Тимі пресвяті!
Гаслом в кривавий бій нам Ващ імена.
Ми в бою зайсімо визвольні Ващ крїї —
Й воскресне нам Земля — на Славі і Вітчизна.

Підпільний орган петрушевичівської організації ЗУНРО

УВО полковника Є. Коновальця 1925 р. очолив д-р Євген Петрушевич, диктатор уряду ЗУНР в екзилі, вже відомий нам зі своєї прорадянської заяви.

А що я очолив снятинську революційну групу, я мусів часто виїздити на різні зустрічі та вишколи до Коломиї. Тут я справді наочно зрозумів небезпеку, що загрожувала снятинській частині: я помилково знайшов зв'язок з Петром С. Але я не мав способу в той час, щоб себе відмежувати від впливів Петра С., який — мені ясним було вже це — був на службі ЗУНРО. Ми про це говорили з Я. Балицьким, але й він не бачив покищо ніякого виходу, хоч цілком поділяв мою думку, співчуючи моему тяжкому становищу.

З цими не зовсім веселими думками я діяв далі, майже відокремлено на нашому Покутті, точніше в Снятинському повіті, аж далеко поза Заболотів і трохи на терені Коломиї, а в другу сторону аж по Городенку. Давав накази, самостійні, ніким не інспіровані, а тільки орієнтовані на статті й поради, вичитані з «Сурми», яку ми діставали дуже регулярно через Станиславів, а то й дещо на «Українського Революціонера», який приходив до нас через Коломию, та на інші підпільні брошури. Це мішало трохи. Виростало у певну проблему, яку треба буде мені або комусь іншому, до того покликаному, розв'язати.

Саме тому одного дня в сльотливу осінь 1926 р. я дуже зрадив, коли мене викликали на нараду до Станиславова. «Дуже важливу» нараду — звучало передане устами післанця. На цій нараді я зустрів нову атрактивну людину — Платона Полотнюка, нового для мене члена підпілля. Понурого, непривітного та трохи хаотичного. Але незвичайно бойового, бо все він бавився своїм бравнінгом, на кожен стук у двері його витягав. По нараді щастя хотіло, що я випадково запізнався з його братом, якого звали «Ойґеном». Він дуже критично ставився до праці, задумів і плянів свого брата Платона. «Ойґен» робив гарне враження і мав великий вплив на мене. Здається, до Організації не належав. Він мене запізнав із справжнім членом УВО, з Іваном С., який роз'їздив тоді між Львовом і Станиславовам, як, мабуть, організаційний член УВО.

Іван С. мене вперше втаємничив, чим є ЗУНРО, кому вона служить, на якій платформі стоїть і як треба з нею поводитися. Я в заміну прозрадив йому свої думки, і він мені, порозумівшись зі Львовом, місяць пізніше дав офіційні інформації: не зривати зв'язків з Коломиею та Петром С., впливати на близьких друзів протилежно до наказів ЗУНРО, не допускати до виконання інструкцій ЗУНРО, хоч приймати їх, паралізувати пляни ЗУНРО цілковито.

Дійсно, так і сталося. Іншого виходу і я не бачив. Я, щоправда, від тепер менше виїздив до Коломиї, даючи на запитання одне, єдине виправдання, що за мною стежить поліція. Ми бачилися дуже рідко з Пет-

ром С. у Снятині. Не знаю, чи він мене підозрівав у зустрічах з Іваном С. Однак я свою роллю виконав як слід до кінця, не прозраджуючи навіть найближчому своєму довікільлю цих справ.

Та на терені Снятина ми, як самостійна революційна одиниця, не переставали діяти, щоб не іржавіла бойова душа. Полляли дьогтем польський пам'ятник, але так, що в ніякому фільмі такого побачити не можна. Діжку дьогтю вночі прикріплено високо на дереві над пам'ятником, а мотузку переведено далеко через вулицю на город. І коли тільки зійшлася польська парада, священики з відправою, жандармерія, державні урядовці, уніформовані організації — раптом двома пальцями з-за паркану потягнена мотузка призвела до того, що десять літрів дьогтю ринуло, як з ринви дощ, на одягнених святково панів і на пам'ятник. Ніякого гайдамаки! Я ще успів прийти під пам'ятник і побачити своїми очима цю прекрасну чудасію. З пишної зеленої акації стікали чорні струмки плину і повільно падали на мармур, тесані сходи, траву, бо людей вже тоді не було, вони стояли далеко і чекали чогось несподіваного. Настала паніка.

Ми посувалися у своїх акціях деколи і трохи далі. Вибивали неодноразово вікна старості, жандармерії та іншим урядам. Вивіщували на 1 листопада українські прапори на магістраті та поштовому будинку. Палили польські доми, вагони, скирти збіжжя, магазини зерна, ушкоджували телеграфне й телефонне сполучення тощо. Ніколи не можу забути, як довго ми приготівлялися до оголошеної забави, що мали урядити «Стшельци». Ми наловили яких 50 щурів, платили за них щуроловам по два золоті за одного. З цілої Приліпки виловили щурів і впустили героїчно їх у самий забавовий чар — на залю танців. Можна собі уявити, який переляк був тоді на залі забави. Очевидці оповідали, що це не була весела картина. Сукні пань висіли відривками на розбитих вікнах польського «Сокола» довго ще по забаві.

Це справляло нам велику насолоду. Будило віру, що ми є покликані до післанництва. І будило в нас бравурну радість. А вивіщування написів «Геть колоністів з української землі» належало до найчастіших наших занять. До всіх цих «забав» були свої спеціалісти. Вони вміли приготівляти нафту в плоских пляшках для підпалів, виготовляти карукові ліпила, щоб довго висіли наші гасла на мурах Снятина тощо. Була окрема група, що в своїй «лябораторії» — шевській майстерні — колишнього вояка Української Галицької Армії — експериментувала над екразитами. На жаль, ми не могли їх вжити ширше, бо виявилось, що вони не мали регулювання часу вибуху. То вибухали в руці, то при ударі в дуже твердий предмет, а інколи й зовсім не вибухали. Одного пізнього вечора таку екразитову «бомбу» ми вкинули в сусідню кімнату нарад старости, і — не вибухла! На другий день вранці наш чоловік пішов, щоб її забрати й перевірити, чому вона не вибухла і та ж

нешасна саморобна «бомба» вибухла саме в тому моменті, як він відчинив двері. Від того часу ми припинили цей експеримент, надіючись, що нам пощастить «зорганізувати» добрий матеріял таки у польської жандармерії.

Смішним видається сьогодні, в час атому та інших технічних винаходів, страхітливих до нищення людини і будов всяких споруд, створених людським генієм — говорити про нашу «революцію» — та це були такі часи . . .

До нашої революційної діяльності треба додати працю в культурно-освітній ділянці. Створений нами драматичний гурток працював незвичайно вдало з великим успіхом для справи. За літо ми давали дві-три п'єси високопатріотичного змісту і об'їздили майже всі села нашого повіту. До нашої діяльності належала боротьба з комуністами. В Снятині комуністичний провід був у руках жидівської родини Конів, з якою був сприятельований дуже інтелігентний Зінкевич. В самому нашому місті комуністична діяльність була майже відсутня, але в декількох селах таки існувала велика небезпека.

Одначе з приходом до Снятина Лукавецького і Букшованого, двох незвичайно спритних і начитаних гімназійних учнів вищих клас, комуністична акція прибрала ширших форм. Вони поширювали журнал «Глобус» та іншу літературу, в якій вихвалювано радянську Україну, українізацію, українську мову тощо. Важко було боротися проти цієї язви, та ми боролися так, як уміли. Робили на них напади, побили їх, а то й загрожували убивством, як не перестануть пропагувати комунізм. Це все разом не могло уникнути ока польської поліції. 20 жовтня 1927 р. ув'язнено коло 10 снятинських і стільки ж коломиїських гімназійних учнів.

Діставши не поганий вишкіл у снятинських лугах над Прутом від старших військовиків, на поліційному слідстві я мовчав. На всі питання я відповідав: ні! До організації якої б то не було — не належав. «Українського Революціонера», ані «Сурми» не бачив на очі. Наказів ніяких нікому не давав і не приймав. Так, як мене вчили військові люди. Я ще не мав тоді повних 18 років. Та, на жаль, моя постава була безнадійна. Всі обвинувачені вказали на мене, як на провідника, і тому зрозуміло, що поліція зі мною зовсім інакше поводилася, як з іншими. Шкода сьогодні викликати марива й згадувати звірства.

Перевели нас до коломиїської в'язниці, де я в той час зустрів багато прегарних людей. Згадую Дмитра Палієва, якого ув'язнили за передвборчу кампанію на користь УНДО. Згадую радикального посла Петра Шекерика-Доникова, що був теж необережний у виборчій кампанії на користь своєї партії, та багато інших. Нас розміщено по різних келіях разом з кримінальними в'язнями, одначе ми мали змогу поміж собою порозуміватися. Мої друзі дивилися на мене різно. З одного боку,

з досить здержливою повагою, що я не злякався й гідно несучи ім'я революціонера та не прозрадив ніяких таємниць. А деякі дивилися на мене зі заздрістю, бо вони не витримали й піддалися хитроцям поліції та говорили більше, як треба. А деякі дивилися на мене з боєм і докором, що я є винуватцем їхньої зламаної кар'єри. Ніяка виховна державна установа в Польщі вже їх не прийме до школи. Зі студіями треба по-прощатися на все життя або їхати закордон. Та всі ці настрої згодом проминули. І ми стали справжніми друзями на все життя.

Комітет допомоги українським політичним в'язням у Коломиї дбав про нас. Нас відвідували, писали нам листи, і щоденно приношено нам їжу.

Та чогось Коломия була замала для нашого процесу покутських учнів, і нас несподівано, таємно вночі перевезено до Львова. Спочатку ми зупинилися так тільки, як на чорну каву, у в'язниці на вул. Яховича, а потім на Баторія і на Бригідках, а то знову на Баторія, де нам у січні 1928 р. вручено акт обвинувачення, що творив товстий зошит великою незугарного формату, майже на сотню сторінок. «Мемуарний роман з Покуття» — написав жадний слави й української крові та кар'єри необізнаний прокурор — ми насміхалися з цього зшитка грубого паперу. Пам'ятаю, як сьогодні: біла одинадцята година на вежі львівської церкви, коли я почав дуже уважно, але також з нервовою швидкістю читати свій примірник, і о першій годині я закінчив та став міряти кроками келію й роздумувати, яка то я «велика» людина, що польська держава затремтіла передо мною . . . Писалося на сторінках про процес куратора Станислава Собінського, згадувалося про полк. Євгена Коновальця, про його дію й «Сурму», про д-ра Євгена Петрушевича і його «Українського Революціонера» й детально обговорено всі революційні дії, які відбувалися на Покутті, або точніше, до яких призналися поодинокі члени нашого гуртка. Трохи було змішано, та дуже багато було в тексті правди, доведеної, очевидно, на підставі довгого слідства. Мене виставлено як головного обвинуваченого, мої світлини поміщено в багатьох тодішніх журналах та часописах.

В березні 1928 р. розписано «у безконечній черзі», як залюбки звало наше старе «Діло», процес, що тривав понад два тижні. До оборони зголосилася найкраща на ті часи наша трійця адвокатів. Мене боронив проф. д-р Володимир Старосольський. Незвичайно милий, завжди усміхнений, розважний і дуже бистрий в різних хитрих, прехитрих викрутах суддів і прокурорів. Непересічно здібний, що зі своєю уродженою усмішкою делікатно підважував натужливий мозок прокуратури — кожний акт обвинувачення.

Я сказав йому правду, дійсну правду щодо побудови й тенденції акту обвинувачення. Але я не хотів, щоб та «правда» прийшла на суд з нашим визнанням аж до того часу, доки з Крайової Команди УВО це не

ГОЛОВНІ ОБОРОНЦІ ЧЛЕНІВ УВО І ОУН У СУДОВИХ ПРОЦЕСАХ

Проф. д-р Володимир Старосольський, діяч Української Соціал-Демократичної Партії, помер у Сибіру

Д-р Степан Шухевич, муж довір'я Крайової Команди УВО і Крайової Екзекутиви ОУН

Д-р Лев Ганкевич, діяч Української Радикальної Партії

доручать. Виявилось, що Іван С. саме тоді був заарештований. А що як Іван С. мене не зголосив офіційно? Що тоді? Можу тільки скомпромітуватися. Моя група тільки снятинська, за яку я, очевидно, мушу відповідати повністю. За Коломию я відповідальности брати не можу на себе не тільки з формальних причин, але й насправді я не був певний, чи Ярославові Балицькому вдалося паралізувати пляни Петра С. Ми ніяк не мали змоги з ним порозумітися.

Професор Старосольський терпеливо мене вислухав. Не записував нічого, як це звичайно робили інші адвокати. При наступному побаченні він сказав:

«Так, як ви поводитися у поліційному слідстві, так і стійте на процесі. Тому, що УВО має тепер забагато на собі вчинків, як вбивство Гука, Собінського; привезли Плахтину, Ординця, побитих поліцією, та багато іншого накопичилося, і це може дуже гостро відбитися на вас усіх, таких ще молодих, на наш погляд. Тому хай наша оборона йде по лінії акту обвинувачення. Внесений хаос понять прокуратури треба ще більше підсилити адвокатськими неточностями і тим спричинити одне велике незнання. Це тільки приведе до компромітації польської держави, але ніколи вас і ваших друзів. А, зрештою, ви мусите це схвалити і прийняти».

З цим у першій мірі погодився д-р Лев Ганкевич, що боронив двох синів Василя Стефаника — Кирила і Юрка, братів Михайла й Івана Стефаників, Миколу Стефаника та Тимотея Дідуха. Д-р Лев Ганкевич

був теж тієї самої думки, що й проф. Старосольський. Підважити акт обвинувачення буде далеко легше, коли використається помішання назв, понять і фактів самим прокурором, як дилетантним автором акту. Третім оборонцем у нашому покутському процесі був д-р Степан Шухевич, якому припала доля оборонця Євгена Піка, сина священника з Будилова коло Снятина, Євгена Одинського, Костянтина Мацілінського, Берлада, Романа Ґеника-Березовського та Ярослава Балицького.

Всі три названі оборонці викликали мене дуже часто до розмовної кімнати та інформували мене про громадську опінію, а то й просто подавали мені відомості з нашого українського життя. Зустрічі з цими світочами судового права збагачували мене великим знанням. Це були для мене життєві лекції, яких не так часто можна брати в університетах життя. Всі три оборонці багатьох українських політичних в'язнів залишили в мене по собі гідну пам'ять. Не тільки УВО, але й увесь український загаль часто повинен про це згадувати.

На нашому процесі перших два дні був присутній Антін Крушельницький, але коли побачив на власні очі й зрозумів, що для його групи тут не буде ніякого «доходу» — покинув залю розправ і більше до кінця процесу не приходив. Мені само собою полегшало на душі. Врешті, ми позбулися ЗУНРО назавжди. Зате Дмитро Паліїв, Осип Боднарівич та ціла еліта журналістичних і правничих знавців та адептів щоденно наповняли залю, де відбувався наш процес. Через весь процес звучало тільки одне, як у суддів, так і в лаві присяглих: «повалити Польщу підривною роботою». І за це встановлено 58 параграф, зразок старого німецького австрійського закону.

Моя оборона вживала багато слів і наводила багато правничих фактів, і треба визнати, дійсно досягнула досить багато. Весь процес, питання й відповіді докладно занотовані в «Ділі» й «Новому Часі» з тих днів. Все ж таки без огляду на мою неповнолітність, мене засуджено на кару — відсидіти десять місяців. Решту — умовно. Зі мною засуджено теж мого гарного друга Романа Ґеника-Березовського. Прокурор уважав мене провідником нашої групи, поставив це на першому місці в обвинуваченні; умовність засуду за безпосередню участь у злочині з 58 параграфу з карою смерті, як це передбачав цей старий параграф для повнолітніх підсудних. Але що всі зараховувані мені вини були виконані в час моєї неповнолітності, лава присяглих взяла це до уваги з категоричною умовою, що я не повторю такого вчинку ще раз продовж якогось визначеного часу. (Сьогодні не тямлю тієї умови). Помимо того, п'ять років пізніше професор Старосольський надіслав мені вже до Праги акт, в якому за ті і ще інші справи, дійсні й вигадані — позаочно стверджено засуд з 1928 року.

Варто було бути засудженим, бо я діждався прекрасних днів у Бригідках. Я познайомився з такими людьми, з якими можна тільки мріяти зустрітися. Хоч я писав багато вже про це, різною формою вислову, та не знаю, чи, дійсно, колинебудь вичерпно подам такі настрої з тих мажорних днів, які я прожив у тій препонурий, огидній, дивним запахом тхнучій келії у старих Бригідках. В тій великій келії ч. 116 я зустрів уперше в житті полк. Андрія Мельника. Постать, про яку між нами, молодими, ходили легенди, про його геройство у визвольних змаганнях, стійкість у процесі «басарабівців», про його побиття польською в'язничною сторожею та про його інтелект, про його глибину думки. І я не розчарувався. Ніколи до кінця життя не забуду тієї зустрічі. Вона наповнила мене новими ідеями. Я дозрівав у той час — фізично й духово.

Не менш мило я згадую Петра Сайкевича, що дійшов до нас у тому 1928 р. Повний скрайнього оптимізму, життєрадості і при тому не аби-який конспіративний дипломат. Незабутніми залишаться дві постаті: Іван Вербицький і Василь Атаманчук, які нетерпеливо чекали свого присуду і кожного дня виглядали через заржавілу решітку в'язничного вікна у світ, з якого мало прийти неминуче спасіння. Але воно чогось не приходило, і очі їхні вкривалися тінню часу. Згадую теж Маєвського, начальника Бригідок, який — по стільки роках мушу ствердити — не був жорстоким. Ми бачили більші жорстокості у другій світовій війні... І хоч доля судила мені сьогодні жити з ним разом в одному місті, і хоч нам багато разів улаштовувано зустрічі — ніколи до тієї зустрічі не дійшло. Нас ділить та атмосфера Бригідок, за яку може він особисто не винен...

17 членів УВО перед судом у Львові в січні 1928 р., безпідставно обвинувачені в атентаті на шкільного куратора Яна Собінського. В першому ряді сидять зліва: Василь Атаманчук, Іван Вербицький, Михайло Вербицький, Ольга Вербицька, сотн. Юліян Головінський

Згадую цілий калейдескоп подій, постатей, розмов та невимовної терпкості самого сидіння. Згадую слідчих, сторожів, і наших політичних в'язнів та, передусім, мури, ті грубі, непривітні мури, які були величними в той час і разом з тим проклятими всіма звивами молодої душі. Цей епізод дав мені змогу пройти алегоричну дантівщину, бо так хотіла назвати тоді цей етап уява молодого юнака.

У келії, куди я ввійшов, прийняли мене дуже гарно. Це було ясно позначене за мою поведінку у слідстві й на процесі. Та прийняли мене безвідклично як члена УВО. А що я був засуджений за 58 параграфом, то мені уділено повні права політичного в'язня. На моє ім'я канцелярія українського комітету допомоги політичним в'язням передплатила п'ять різних газет, яких у келії дотепер не було. Та гарне й погане, які йшли впарі, як нерозлучні друзі, або ще краще, сіямські брати — мусіло проминути.

Тут треба додати, що аж по цьому пробному етапі створити справжню мережу УВО на Покутті таки пощастило. УВО розбудовує тверду мережу найперше в Коломиї (Володимир Попадюк, Зиновій Книш і Микола Максим'юк, а кілька років пізніше — Степан Бойко). У Снятині по собі, на доручення проводу, я залишив Печенюка та Степана Касіяна. На це все, чи на поодинокі епізоди, є свідчення ще живих людей, які сьогодні живуть у Парижі, Клівленді, Чікаго, Віндзорі, Торонті та Едмонтоні.

Для повноти ще залишається мені додати про зустріч з сотником Юліяном Головінським.

Я мав виїхати з Снятина до Львова на лікування очей, які в мене напрочуд у той час були добрими. А потім мав відбути пластовий табір на Соколі. Про це мали знати всі мої знайомі й сусіди в Снятині, щоб про це довідалася польська поліція й собі. Зі Львова навіть, як доказ цієї правди, прийшов поштою відкритий лист від окуліста. Це все було дуже гарно організоване, бож, відомо, за кожним моїм кроком уже тоді дбайливо стежила поліція. Треба було видумувати хитріші кроки, що їх нездатна ще в тих часах була розгадати польська провінційна поліція.

Приїхав я до Львова, де мені зорганізовано зустріч з очним лікарем, а насправді там мала відбутися зустріч з сотн. Юліяном Головінським. На жаль, у той час постала серйозна перешкода. Головінський чомусь до Львова не доїхав. Уже я перестав вірити, що мене, снятинського провінційного провідника, розконспірованого, якому було важко зробити один-єдиний вільний крок, захоче побачити сам Крайовий комендант УВО. Від'їхав я розчарований до пластового табору. Нав'язав нові знайомства і пройшов новий вишкіл, здобув новий досвід, записуючи нові спогади. На останній день мого пластового таборування мене повідомлено, що маю їхати до Ворохти, досить «уважно» сидіти на ґанку такої

то гуцульської хати, аж до умовленого гасла, на яке дійде до зустрічі з сотн. Ю. Головінським.

Все було як слід приготовано, напрочуд законспіровано. Я особисто, щоб звернути на себе особливо велику увагу, маю купити при касі залізничний квиток до Снятина сам, а щоб це було непомітним, що я повертаюся з гір додому, повинен надати багаж до Снятина, а квиток до Ворохти мені передадуть у свій час. Так і сталося. За якийсь час нетерпеливого очікування на станції незамітна сільська дівчина підсунулася до мене на лавці, передаючи мені квиток до Ворохти та взяла у мене квиток до Снятина. В дорогу я виїхав у пластовому одязі, тобто в коротких штанах і тільки з маленькою торбинкою та закуреною димом їдункою, символом прогульковця. Без коца, плаща, без їжі, бо решту важчого багажу я переслав, як було домовлено, до Снятина.

У Ворохті сильно похолодніло. У горах, мабуть, падав сніг. Мені прийшлося у ту морозну ніч пересидіти 12 годин на гуцульському ганку опустілої хати. Гадаю: піду до стайні — а як прийде післанець і мене не застане? Що ж тоді буде? Краще сидіти тут на місці, як звучав наказ. Можна уявити, як я тоді перемерз. Зв'язкових і післанців переходило декілька. Вони самі не знали, коли з'явиться сотн. Ю. Головінський. Я не нарікав на голод і холод. Вдавав, що я не живу хлібом, і не зважав на холод. Нехай знають, що в мені діє понадлюдське!

Щойно вже перед самим приходом сотн. Юліяна Головінського, як я вже дійсно домерзав, присадкуватий студент, з рудавим волоссям (або перукою!) привітав мене своєю кличкою «Прут» і сказав, що тут зупиниться гуцульський віз, ніби напувати коні, на якому буде в гуцульській сорочці з топірцем у руках сам сотн. Юліян Головінський. Дійсно, за декілька хвилин над'їхав сотн. Головінський. Моїй радості не було кінця. Забув я про гірський холод, що віяв морозом по моему тілі, і про нестерпний голод, що довів мене до задубіння усього тіла.

Головінський мене, замерзлого, запровадив до вілли, в якій я рік пізніше мав прекрасну зустріч з полк. Андрієм Мельником і його довготерпеливою улюбленою дружиною. На цю зустріч я вже тоді прибув нелегально з-за кордону, щоб привітати на чолі свого учителя і одночасно гарного друга, яких набувається тільки у виїмкових обставинах. Сотник Головінський був незвичайно привітний, з прекрасними очима, чистим виразом обличчя, з обличчям праведника. Але тоді чогось нервовий. Цей неспокій його товариші пояснювали тоді обставинами. Він мені сказав, що дійсно Іван С. своєчасно його інформував про мене і про мою снятинську групу. Та те, що сталося на процесі, не треба брати поважно. Нехай я про те забуду. Він був про мій процес докладно поінформований. Моїм процесом він був зацікавлений далеко більше, ніж котрим іншим процесом дотепер узагалі. Приблизно його слова були такі:

«Ми позбулися завдяки вам з покутського терену ЗУНРО і з ними ще поборемося у Львові. Маємо ще трохи залишків, і їм буде кінець. Але тепер Покуття буде чистим, як наші води, і буде тільки нашим. Одначе, ви мусите покинути край, залишивши по собі якнайпевніших людей, пов'язавши їх кличкою, яку я вам дам».

Це була остаточна інструкція по довгій розмові, яку ми провели на дуже декоративному гуцульському тапчані. Старий бойовик, панна Ів., якої правдиве прізвище я узнав щойно п'ять років пізніше, подала вечерю. Треба було мене бачити, як я швидко й мовчки добирався до їжі. Ми того вечора говорили ще довго. На другий день мала відбутися важлива нарада. Це не випадково я мав саме тут зустріч з сотником. Я дістав організаційний контакт через Ясіння аж до Праги, де я включився вже до ОУН, збагачений багатьма гарними спогадами, які проминули не безслідно, почалася для мене нова ера, далеко відповідалніша.

ДО ІСТОРІЇ УВО В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ

Початки української еміграції в Чехо-Словаччині припадають на кінець липня 1919 р., після того, як дві військові частини Української Галицької Армії, а саме, група «Хирів» і Гірська Бригада, в наслідок наступу новоприбулої з Франції польської армії ген. Ю. Галлера були відтяті від цілоти УГА й мусіли відступити. До того часу вони творили крайньо ліве крило УГА. Відступаючи перед куди більшими силами армії ген. Галлера, перейшли вони в травні 1919 р. через Карпати на терени Чехо-Словацької Республіки. Їх інтерновано в таборі, в Німецькому Яблонному, що був побудований ще під час світової війни. Тут з них зформовано окрему Українську Бригаду, якої першим комендантом був полк. Антін Варивода, а опісля ген. Віктор Курманович. З вояків цієї бригади створено пізніше т. зв. робітничі відділи під проводом наших старшин.

*

Другий великий табір, в якому перебували інтерновані українські вояки, був у Ліберці, побудований також ще під час світової війни для італійських полонених. Спершу в ньому приміщувано українців, які, в наслідок польської офензиви, утікаючи перед поляками, опинилися на території Чехо-Словаччини. Щойно в вересні 1920 р. інтерновано в ліберецькому таборі велику групу українських вояків, головно галичан, яка під проводом ген. Антона Кравса перейшла Карпати (через гору Стіг) на Закарпаття*. Звідси її перевезено до табору в Ліберці та інтерновано. В цьому таборі інтерновано також т. зв. касінців, тобто

* Ця група відв'язалася від 5 Херсонської Стрілецької дивізії Армії УНР під командою полк. Андрія Долуда, що воювала спільно з польською армією проти більшовиків.

українців з кол. австро-угорської армії, які до того часу перебували в великому італійському таборі полонених в Касіно. Крім того, в ліберцькому таборі приміщувано малі групи, а то й поодиноких українців, які після наступу польської армії, що почався в травні 1919 р., втікали на територію Чехо-Словаччини, а також утікачів з польського табору інтернованих старшин УГА в Тухолі (Західня Польща).

У квітні 1922 р. зліквідовано табір в Ліберці, а поселених там українців переведено до табору в Йозефові. Одночасно зліквідовано також табір у Німецькому Яблонному, а інтернованих вояків також переведено до табору в Йозефові. Ще перед ліквідацією згаданих таборів багато інтернованих за дозволом чехо-словацької влади виїхало на студії до Праги та інших міст країни. Команда табору в Ліберці була погодилася вимінювати «харчове» і «мешканеве» на гроші, і це разом з малим грошовим датком на дрібні потреби, було початковим забезпеченням усіх тих, що виїздили на студії. Ця сума доходила до 200 чеських корон місячно. Вона ледве вистачала на прожиток. Та деякі студенти не мали й цього. Тому треба було подумати про заходи стосовно зорганізування допомог. Для цієї мети створено Українську Студентську Поміч. Насамперед, на ту ціль надходили пожертви від українців у США і Канаді. Опісля прийшла з допомогою ІМКА, яка доплачувала певну частину до прохарчування, а Міжнародня Студентська Служба помагала студентам одягом. Та матеріальне становище нашого студентства поліпшало аж тоді, коли воно почало діставати матеріальну допомогу від чехо-словацького уряду, через Чесько-Український Комітет.

*

Найбільшою і найстаршою студентською організацією в Празі, і взагалі в Чехо-Словаччині, була Українська Академічна Громада (УАГ). Її засновано ще в 1919 р. Слід зауважити, що тоді за кордонами України існували лише дві студентські громади: в Празі — УАГ, у Відні — «Січ». При УАГ зорганізовано різні фахові секції, ідеологічні гуртки, комісії, які виявляли жваву діяльність (реферати, дискусії, концерти тощо). УАГ об'єднувала спочатку всіх студентів, без огляду на їхні ідеологічні чи політичні переконання. На початку 1923 р. УАГ мала 1 255 членів; було це найвище число, бо вже в тому ж році стався частковий розкол, що опісля далі поширювався і, таким чином, поставили нові студентські організації. Та з бігом часу всі вони заниділи; знову лишилась одна загальностудентська організація — УАГ, але вже з невеликим числом членів.

Треба згадати, що поза Прагою існували ще громади в Подебрадах — Українська Громада при Українській Господарській Академії, в Брні

— Українська Академічна Громада; у Пшібрамі існував український гурток «Каменярі» при Гірничій Академії, і в Братіславі існувала Українсько-Білоруська Спілка при тамошньому університеті. Восени 1921 р. відбулися другі за чергою загальні збори Української Академічної Громади у Празі, на яких головою обрано Олексу Черкавського (дотогочасним головою був Матвій Стахів). Цей виділ завдяки наполегливим заходам проф. д-ра Олександра Колесси здобув у чехо-словацькому уряді, точніше в міністерстві закордонних справ постійну місячну допомогу для української студіюючої молоді розміром бл. 500 чеських корон. Напочатку виділ УАГ мав уповноваження адмініструвати, тобто розподіляти за встановленими нормами фонди, одержані від уряду; пізніше розподілювання фондів перебрав на себе Чесько-Український Комітет. Головою цього комітету був проф. д-р Ярослав Бідло (чех), його заступниками були: проф. д-р Олександр Колесса і Никифор Григоріїв, а скарбником — проф. д-р Ян Капрас (чех), що опісля був міністром шкільництва й освіти в чехо-словацькому уряді. При цьому слід згадати, що стипендіяти добровільно погодились оподаткувати себе щомісячними датками на потреби підпільної боротьби на рідних землях. Розуміється, не можна було одверто говорити, що ці з оподаткування гроші призначені для УВО в краю.

*

До 1922 р. не було загальнооб'єднуючого осередку українського студентства в ЧСР, ані взагалі в Європі. Щойно в тому ж році у Празі постав Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС), що довів до об'єднання українських студентських організацій на Західніх Українських Землях і на еміграції. Згідно з статутом, ЦЕСУС мав «нести всебічну моральну, культурну, станову і матеріальну допомогу своїм членам в їх стремліннях досягнути фахову освіту». Після Всеукраїнського З'їзду Молоді (де взяли участь, крім студентів-емігрантів, також представники студентства ЗУЗ): цей з'їзд був первочатком ЦЕСУСу, що відбувся в Празі в червні 1922 р., перший звичайний з'їзд ЦЕСУСу відбувся в Гданську 11-18 липня 1923 р. Президентом ЦЕСУСу був обраний Петро Ган.

Належить тут ще згадати, що на другому звичайному з'їзді ЦЕСУСу в Подебрадах, студенти-комуністи намагалися розбити студентську централю, а коли це їм не вдалося досягнути, то вони створили «Ділове Об'єднання Поступового Студентства Західньої України та Еміграції», щоб перешкоджати дії ЦЕСУСу на міжнародньому студентському форумі, заперечуючи йому право репрезентувати українське студентство. Але їхні заходи не мали успіху.

Пресовим органом ЦЕСУСу був місячник «Студентський Вісник», що почав виходити наприкінці 1923 р., спочатку літографом, а від 1925 р.

друком. Першим головним редактором студентського органу був Микола Масюкевич, а його заступником Мирон Коновалець. Завданням журналу було: інформувати українське студентство про загальне студентське життя, про його станові справи та про працю українського високого шкільництва. Він містив також белетристику, наукові статті, огляди й рецензії.

Причиною розколу серед українського студентства у Празі, та й по інших містах ЧСР, були головню ідеологічні розбіжності. Дуже гостро виявлялися ці розходження головню на загальних зборах Української Академічної Громади у Празі, про що ми вже згадували. На цих зборах, які тягнулися місяцями, «лівиця» виступала проти «правиці» (що творила більшість членів), закидаючи їй нібито «військовий режим». Ці суперечки довели до того, що від УАГ відлучились студенти лівих переконань, які заклали свою «Громаду», опісля студенти-наддніпрянці заснували «Громаду студентів-емігрантів з Великої України», а студенти з Північно-Західніх Земель створили свій «Союз студентів-емігрантів з Північно-Західніх Земель України». Але виділ УАГ повів так справи, що вона задержала статутову цілість, а наслідком того все майно й секції залишилися при УАГ.

Одночасно із загостренням ідеологічних розходжень приходить до створення ідеологічних студентських організацій. Провідною організацією «правиці» стала Група Української Національної Молоді. Найстаршою ідеологічною організацією «лівиці» була Громада Соціалістичної молоді ім. М. Драгоманова, пізніше постала ще Спілка соціалістичного студентства Вільна Громада, крім того, була ще в Празі група українських соціал-демократів.

*

Ініціативу до створення Групи Української Національної Молоді (ГУНМ) дали властиво кол. вояки, що перебували в таборі інтернованих в Йозефові. Та створення цієї ідеологічної організації знайшло сприятливий ґрунт також на терені УАГ в Празі, де дійшло до щораз сильнішого наступу «лівиці», особливо комуністів. Перші збори ініціативного гуртка відбулися в середині 1923 року. Учасниками їх були: Олекса Черкавський, Мирон Коновалець, Іван Ґижя, Михайло Козак, Зіновій Петрів, Андрій Токарчук, Осип Мельникович, Василь Бас й інші. На ньому передискутовано випрацьований вже статут і вирішено в найближчому часі відбути основоположні збори, що й сталося. Першим головою ГУНМ обрано З. Петрова, секретарем О. Мельниковича, скарбником А. Токарчука, а членами виділу І. Ґижю і М. Коновальця. ГУНМ стала секцією Української Академічної Громади, і вона фактично була її фундаментом і мобілізуючим фактором. Як в УАГ (і після створення Громади студентів-наддніпрянців), а також і в

Члени Української Академічної Громади і Групи Української Національної Молоді в Празі під час передання керівництва цих організацій інж. Осипом Мельниковичем інж. Осипові Бойдунику (7 квітня 1926 р.). Зліва направо (сидять): Н Н, Ольга Кардаш, Осип Мельникович, Осип Бойдуник, Стефа Гретчак-Карапика, полк. Роман Сушко, Василь Фрищин(?); стоять Андрій Токарчук, Іван Гижа, Олекса Войків, Н Н, Вец, Н Н

ГУНМ було чимале число українських студентів з Наддніпрянщини. Опісля створено філії ГУНМ також в Брні і Пшібрамі.

Відразу закипіла праця в новоствореній організації. Між іншим, почато робити заходи для видання власного пресового органу. В другій половині січня 1924 р. відбувся в Празі з'їзд делегатів від поодиноких клітин Групи Української Національної Молоді. Головував на з'їзді д-р Мирон Коновалець, ідеологічну програмову доповідь виголосив д-р Іван Гижа. Цю доповідь опісля вміщено в трьох перших числах органу ГУНМ, «Національна Думка». У з'їзді взяло участь 14 делегатів. На ньому вирішено видавати свій орган, якого перше число надруковано на початку квітня 1924 р. п. н. «Національна Думка», як місячник журнального формату. Декілька чисел журналу видавалося літографом, пізніше друком.

ГУНМ підтримувала постійний зв'язок із українськими землями, а її діяльність не вичерпувалася студентськими справами й еміграційною проблематикою. Зокрема, вона дбала про матеріальну поміч для визвольної боротьби. Головами ГУНМ були за чергою: д-р З. Петрів, д-р

Л. Макарушка, д-р М. Коновалець, д-р І. Гижа, д-р С. Нижанківський, інж. О. Бойдуник.

Перша редакційна колегія «Національної Думки» складалася з таких осіб: Мирон Коновалець, Іван Гижа, Зіновій Петрів, Ілярій Ольховий. Після виїзду д-ра М. Коновальця до Галичини (в грудні 1925 р.) редакційну колегію очолив інж. Осип Бойдуник, а до колегії ввійшли: Олесь Бабій, Василь Бас, Володимир Мартинець й інші.

Відання адміністраційними й редакційно-технічними справами «Національної Думки» було доручено авторові цієї статті, а до помочі йому був приділений Андрій Токарчук.

Коротко стосовно тематики: в журналі містилося статті на ідеологічні й політичні теми, зокрема, висвітлювалося наші визвольні змагання, часто публіковано статті на теми української історії й культури, а також на актуальні теми українського суспільного життя. Особливо багато місця присвячувалося проблемам нашого студентства. Провідним гаслом «Національної Думки» було: Суверенна, Соборна, Українська Держава!

Появу «Національної Думки» прихильно прийняв загал українського громадянства в ЧСР. Весь її наклад був розпродуваний, а крім того, рецензійні примірники розсилано українським часописам та нашим культурним установам. Приходи з розпродажу журналу початково покривали кошти його видання. Пізніше, коли журнал появлявся друком, то був недобір, який покривано з каси Експозитури УВО в ЧСР.

*

Цей спогадово-з'ясувальний вступ є потрібний, щоб бодай в найзагальніших рисах відтворити тогочасні умови, поточні проблеми та ідеологічні й політичні настрої серед української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці.

Ініціатива активного продовжування організованої визвольної боротьби, як відомо, вийшла від колишніх українських вояків. У навіязку до цього нагадаю ще про військову нараду в м. Літині весною 1920 р., на якій обговорювано потребу протибільшовицького повстання. Комендант II Бригади УГА, сотн. Юліян Головінський мовив, що треба буде творити таємну бойову організацію для продовжування визвольної боротьби. Він тоді дослівно сказав таке: «Підемо в підпілля!»

Підготову бойових дій плянувалося й реалізувалося через такі осередки: Львів, Прага, Йозефів (ЧСР), Відень і Берлін. Постання підпільної військової організації в таборі у Йозефові, де від самого початку я брав активну участь, відбулося восени 1921 р. Ініціативний осередок вневдовзі перенесено з Йозефова до Праги, де остаточно оформився і почав діяти під назвою: Експозитура УВО в ЧСР.

Сотн. Іван Теодор Рудницький

Могила сотн. І. Т. Рудницького

Спочатку постала підпільну організацію в ЧСР названо — Бойова Організація Галичини. На руки Павла Меркуна я складав присягу для організації з цією назвою. Також обов'язки бойового референта в Чехо-Словащині доручено мені від організації з таким іменням. Щойно кілька місяців пізніше прийнято назву: Українська Військова Організація (УВО).

Експозитурою УВО у нас керувала колегія. У перших роках діяльності до колегії входили: сотн. Михайло Федик — голова і фінансовий референт; інж. Павло Меркун — організаційні справи; інж. Осип Мельникович — бойовий референт; д-р Мирон Коновалець — преса і особливі доручення. За тих часів у внутрішньо-організаційних справах УВО дотримувано суворої секретності. Усі організаційні зустрічі відбувалися з кожним референтом окремо. Крім мого тісного контактування з членами колегії, я часто, у важливих справах, зустрічався ще з сотн. Юліаном Головінським. У постійному зв'язку з членами колегії був також сотн. Іван Теодор Рудницький, як військовий аташе ЗУНР в Празі, що серед нас мав особливо великий авторитет. Він мав над колегією своєрідний «патронат».

Головним завданням Експозитури УВО було:

1) здобувати й поширювати впливи УВО серед української еміграції в Чехо-Словащині;

- 2) розшукувати й організовувати кандидатів в члени УВО;
- 3) організувати вишкільні курси, тобто готувати членів УВО до бойово-підпільної боротьби на рідних землях. (З прийнятих дійсних членів УВО творено п'ятки. Кожний член користувався псевдонімом);
- 4) легалізувати членів УВО, що нелегально перебували з Галичини, уможливлювати їм студії тощо;
- 5) утримувати важливі прикордонні пункти УВО в Цешині на Шлезьку і в Ужгороді.

Перший важливіший вишкіл УВО (3-місячний курс) відбувся наприкінці 1922-го і на початку 1923 р. в Мюнхені. З доручення Колегії Експозитури у вишкільні брали участь такі члени УВО з Чехо-Словаччини: Михайло Вербицький, Микола Дорожинський, Зенон Дурделло, Осип Мельникович, Іван Паславський (прізвища шостого учасника не пригадую). Програма вишколу складалася з двох головних ділянок: радіослужби й технічно-піонерської. В першій вишколювано курсантів приймати й надавати радіовістки; в другій — зривати мости, укріплення, будівлі та ставити міни взагалі. Насамперед вишколювано нас теоретично, а відтак практично. Кошти утримання на курсі покривав кожний учасник. Павло Меркун привозив нам наші місячні стипендії від Чесько-Українського Комітету.

Після закінчення вишколу 5 учасників повернулися до Праги, а Микола Дорожинський залишився в Мюнхені коло сотн. Ріка Ярого, як його секретар. Першим практичним вислідом того вишколу мало бути заінсталювання передавально-приймаючого радіо в Карпатах. Я довгий час переховував один такий апарат.

Окремим завданням Експозитури УВО в Чехо-Словаччині було виготовляти вибухові матеріяли, призначені для бойово-саботажної акції на Західніх Українських Землях, що набрала особливо широких розмірів по несправедливим для українців вирішенні Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р. в Парижі.

Відання цими справами доручено Стефановичеві. Потрібний для заготовки целюльоїд одержувано від УВО з Німеччини, а конечні хемічні речовини набувалося в Празі. Робітня цих матеріялів складалася з трьох відділів: в першому відділі краяно за точно поданим виміром целюльоїд і передавано до другого відділу, де клеєно натятий целюльоїд у невеличкі пуделка. Третій відділ, хемічна лябораторія, тобто складання вибухових й запальних речовин, був у Стефановича; він сам їх виготовляв й передавав до другого відділу, де ці речовини наповнювано у призначені целюльоїдові пуделка. Перший відділ був у автора цих рядків, а допомагав йому в заготові Ярослав Алексович. Другий відділ був у Михайла Вербицького. Виготовані запально-вибухові матеріяли перебирав від нас Микола Бігун, який відправляв

або особисто возив їх до місця перепачкування через кордон до Галичини.

При заготіві запально-вибухових складників інколи траплялися експлозії. При ладуванні пуделок також один раз постав вибух, що спричинив пожежу в кімнаті. Лише завдяки самій владительці дому (старша жінка, чешка, що була втаємничена у нашій роботі) вдалося без розголосу пожежу погасити. Але, все ж таки члени протипожежної сторожі мали певне підозріння, мовляв, у своїй дотеперішній практиці подібного диму вони ще не бачили...

Зліва: Михайло Бажанський,
Микола Бігун

*

Кривдяче щодо Українських Західних Земель вирішення конференції амбасадорів в Парижі (14. 3. 1923 р.) глибоко обурило українців. Безпосередньою відповіддю Української Військової Організації, про що вже мовилося, було поширення бойово-саботажної акції по усій Західній Україні. Одночасно велася протестна акція українською еміграцією. Колегія Експозитури УВО підготувала й перевела таку маніфестацію в Празі (подібні, лиш менших розмірів, маніфестації відбулися також в інших українських осередках у ЧСР).

Протестна маніфестація в Празі мала такий перебіг. Місцем збірки та вимаршу демонстрантів визначено широкий бульвар «Вацлавске Наместі» перед «Народним Музеем». Щоби не звертати на себе уваги, доручено було робити збірки малими групами на бічних вуличках

бульвару. Точно у визначеній годині з бічних вуличок висипалися чвірки, які почали скоро формуватися на середині бульвару. Перша чвірка мала приготовані транспаранти, натягнувши їх на палиці. Похід почався. До нього долучалися нові групи. У кількох хвиликах колона покотилася вниз і простягнулась масово вздовж бульвару. Хоча підготову велося секретно, то все ж таки чеська поліція про маніфестацію довідалася; вона також зібралася по обох боках того самого бульвару, дещо нижче. Але, в наявній ситуації, коли маніфестаційний похід ішов спокійно, упорядковано, то поліції просто було неможливо розбивати його. Всі учасники маніфестації ішли з відкритими головами, без співу. Ця абсолютна мовчанка надавала особливій поваги, і для поліції не лишалося нічого іншого, як робити порядок перед нашим походом та здержувати рух на вулицях, якими йшов похід. А він був кількатисячний. З «Вацлавського Наместі» перейшов на «Народну Трпїду», а відтак скерувався в напрямі площі Гуса, за якою була польська амбасада. Поліція тим часом перейшла на згадану площу й загородила маніфестантам дорогу. Маніфестанти спочатку не подавалися, і вже була така ситуація, що кордон поліції почав хитатися, але в тому моменті прибула ще кінна поліція, яка почала розбивати похід. При цьому вона арештувала кількох наших студентів (яких наступного дня звільнила). Поза тим більших сутичок з поліцією не було.

Попереднього дня, перед маніфестаційним походом, у Празі відбулося також протестаційне віче. Відповідальність за перебіг віча взяла на себе управа Української Медичної Громади в Празі. У зв'язку з цим вічем чеська влада зробила цю громаду відповідальною також за демонстраційний похід, якого вона не організувала, та її розв'язала. Ще того дня у вечірніх виданнях чеської преси з'явилися інформації про українську маніфестацію, де висловлено прихильне становище до нашого почину; згадано одночасно про несправедливе вирішення Ради Амбасадорів.

Уже пізніше я довідався, що тоді до Праги приїжджав також полк. Євген Коновалець, якого спеціальним зв'язковим інформувалося про перебіг маніфестації.

*

У середині 1923 р. голова Колегії Експозитури УВО в ЧСР, сотн. Михайло Федик, поінформував мене про справу підготовки нелегального перевезення митрополита Андрея Шептицького через Карпати до Галичини.

Митрополит восени 1921 року виїхав закордон, щоб перевести архиєрейські візитації українських поселень в США, Канаді, Бразилії й Аргентині. Ясно, що митрополит А. Шептицький, як князь Української

Католицької Церкви, не обмежував свого перебування поза межами рідного краю лише до релігійно-церковних діянь. Він також великою мірою серед впливових особистостей, зокрема державних діячів Заходу, старався здобувати симпатії й прихильність для української державної справи.

Після відбуття візитацій митрополит А. Шептицький прибув до Риму та хотів повернутися до Львова, але польський уряд через свою амбасаду відмовив йому в'їзної візи. Таким способом поляки відплачувалися Митрополитові за його працю на чужині для українського народу. У наявній ситуації, не зважаючи на відмову візи, Митрополит рішився таки дістатися до Львова.

Наш плян перевезення Митрополита був такий: д-р Мирон Коновалець мав підготувати перевезення Владики через Карпати в напрямі Осмолоди-Підлютого, а автор цих рядків підготовляв перевіз у напрямі Ужгород-Сянки. Від станції Сянки Митрополит мав їхати вже поїздом.

Треба сказати, що перед нами було не легке завдання. Митрополит мав їхати на возі, на коні, а в найтрудніших випадках мали переносити Владика на спеціально зготованих ношах*. Стосовний плян перевезення було детально приготовано, але він не був реалізований. Тоді одержано було лише коротке повідомлення, що Митрополит без в'їзної візи вирішив їхати безпосереднім поїздом Рим-Львів...

*

Експозитура УВО в Празі й Український Таємний Університет у Львові — були віддалені від себе сотнями кілометрів та відмежовані кордонами, однак між ними обома були тісний зв'язок й співпраця. Це мало велике значення, зокрема для нас в ЧСР. З рідних земель часто прибувала студіююча молодь, яка брала активну участь в подіях, що там відбувалися, а тим самим «відмолоджувалася» й активізувалася еміграція.

Прийшов 1924 рік. Тоді саме через переслідування польської окупаційної влади виклади в Українськiм Таємнiм Університетi мусили припинитися. Наслідком того доплив українських студентів до Праги прибрав масового характеру. У Празі, звичайно, усіх примістити не було можливе. Частина студентів скеровано до Брна, а дехто виїхав до Відня та інших міст в Західній Європі. Треба було виклопотати визнання покінчених студій у Львові. Спочатку це було нелегко, але, коли чеська професура практично перевірила рівень знання студентів,

* Полк. Андрій Мельник в одній з розмов з д-ром Мироном Коновальцем, відбулої в середині 1960 р. в Мюнхені, потвердив, що плян перевезення Митрополита був йому відомий; він, Полковник, мав завдання уможливити Митрополитові переїзд автом з Підлютого до Львова.

то ця справа не натрапляла на перешкоди. Матеріальної ситуації прибулих студентів пильнував Чесько-Український Комітет, забезпечуючи їх стипендіями. Майже всі вписалися на відповідні факультети й стали нормально продовжувати студії. Одночасно прибулі стали членами Української Академічної Громади і, переважно, членами Групи Української Національної Молоді. Українське життя в ЧСР, а особливо в Празі, значно заактивізувалося, «поновило»... Тоді до Праги, м. ін., прибули: Осип Бойдуник, Володимир Литвин, Софія Парфанович, Іван Кічун, Остап Коберський, Володимир Мартинець, В. Меринда.

Після вакацій у 1924 р. зі Львова прибула більша група студентів, які були учасниками бойових акцій УВО в краю й мусіли виїхати. Вони вписалися на студії в Празі, але при тому переходили також технічно-піонерський вишкіл УВО. Керування вишколом було доручене авторові цих рядків. Ми сходилися п'ятками поза містом на горбках і там вишколювалися.

*

В половині 1925 р. відбувся в Празі третій з'їзд ЦЕСУСу. Цей з'їзд був позначений двома важливими моментами:

- 1) у нарадах з'їзду комуністи й їхні прихильники вже не брали участі;
- 2) в одній з ухвалених з'їздом резолюцій прийнято вимогу, щоб наші студенти після закінчення студій поверталися на Західні Українські Землі.

Треба зауважити, що до березня 1923 р., тобто до вирішення Радою Амбасадорів у справі Західних Українських Земель, була «тиха» постанова, щоб наші емігранти не поверталися додому, доки справа ЗУЗ не буде остаточно вирішена. До того часу виїзд на ці землі вважалось за майже рівний зраді — така була тоді серед української еміграції витворена загальна опінія. Після 14 березня 1923 р. загальна опінія змінилась протилежно: зрадою вважалось неповертання на ЗУЗ тих емігрантів, що їм після проголошення польським урядом амністії не загрожувала більша кара. Така постанова ЦЕСУСу в тодішній ситуації була самозрозуміла й політично доцільна. А в тому вимагалось, щоб кожний наш студент покінчив студії та повертався фахово підготованим до праці на рідних землях. Очевидно, польський уряд та його окупаційна адміністрація на ЗУЗ поставилася неприхильно до справи повороту українців з еміграції й через свої консуляти ставили різні перешкоди у видаванні паспортів. (До вирішення Ради Амбасадорів було навпаки, поляки підпирали поворот українських емігрантів додому). Тому велика частина емігрантів поверталася на ЗУЗ, переходячи нелегально польський кордон. У цьому нашим поворотцям були помічні два прикордонні пункти УВО, які мали за завдання перепач-

ковувати на українські землі нелегальну літературу і зброю, переводити нелегально наших людей, зв'язаних з бойовими акціями УВО. У тому часі цими пунктами керували П. Білий в чеському Цешині і кол. булавний УГА Сметанюк в Ужгороді.

Я також вирішив повернутися на рідні землі. Після закінчення студій, в березні 1926 р., я зголосив Колегії Експозитури УВО в Чехо-Словаччині мою готовість до виїзду. 7 квітня Осип Бойдуник перебрав від мене обов'язки голови в УАГ і в Групі Української Національної Молоді, і вже 29 квітня я покинув Прагу. У Цешині я перейшов нелегально кордон і поїздом дістався до Львова. В Галичині почалася нова сторінка мого життя і моєї служби Україні.

ВИДАТНА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ

Якось у 1940-му році прийшов до нас, до нашого скромного помешкання в Кракові, у гостину Василь Кучабський. Він був переїздом до Любліна, куди одержав призначення від німців на директора «Другої Державної Бібліотеки», в «Генеральній Губернії», себто в окупованій ними Польщі.

Колишній член Стрілецької Ради Січових Стрільців і один з найближчих військових підкомандних-співробітників полковника Євгена Коновальця, відомий під товариським прізвищем «Бой», першорядний історик, автор славнозвісної книжки німецькою мовою про польсько-українську війну¹, Василь Кучабський пристрасно заперечував вартість Євгена Коновальця як індивідуальности. Він твердив, що Коновалець «щонайвище надавався на директора повітового союзу кооператив»*.

Хоч з Василя Кучабського була людина страшенно настроєва, незрівноважена (доказом чого було й те, що він уже тоді, в Кракові, одверто заявляв, мовляв, він «розчарувався в українцях»), — проте, його палке негативне ставлення до особи Євгена Коновальця, з яким він пережив був важкі роки війни, революції та післявоєнної еміграції, вказувало таки на велику розбіжність поглядів. Кучабський заперечував у ньому вартості непересічної, небуденної людини. Факт, що Коновалець посідав високі становища, який вписав його ім'я в новітню історію України, Кучабський записував на рахунок «збігу обставин».

¹ W. Kutschabsky. «Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923». Berlin, 1934.

*Василь Кучабський був не завжди стійкий у своїй думці. Порівняй, наприклад, у статті Дмитра Герчанівського «З Євгеном Коновальцем за державну незалежність». — Редакція.

Таких, як Кучабський, було чимало. Але я рішуче заперечував і твердив, що, не зважаючи на те, чи Євген Коновалець був «на своєму місці» як командир Осадного Корпусу Січових Стрільців та в 30-х рр. як голова Проводу Українських Націоналістів, як лідер української підпільно-революційної організації, він був видатною індивідуальністю. Цього погляду я тримаюся і нині. А саме тому, що я вважаю Євгена Коновальця за небуденну індивідуальність, я проти того, щоб супроти нього застосовувати метод «позолочування».

Наші земляки, які славляться нахилом до екстрем, залюбки висловлюються з сервілізмом, критицизмом, або — лайкою. Льояльність переплутується з сервілізмом, критицизм із напасливістю. У підході до історичних постатей треба ставитись так само, як до історичних подій і явищ: з найбільшою об'єктивністю і з якнайменшим упередженням. Правда, не існує ідеально об'єктивної оцінки і не можна виключити при підході до людей та подій власного сантименту, що його кожний з нас має щодо минулих переживань і до осіб, з якими ми були пов'язані вузлами особистої приязні. Однак, найглибший сантимент не повинен затьмарювати здорового осуду.

Євген Коновалець був дитиною української революції та визвольної війни. Він був і сучасником років окупації України її ворогами. Тим то неможливо писати про нього, відриваючи його від тієї епохи, що її творцем і активним учасником був він чималою мірою. Так він сам себе оцінював, мавши велике почуття критицизму супроти пережитих подій і своєї ролі в них, супроти себе самого, супроти свого оточення.

Його важливою властивістю була мовчазність. Він звітував коротко, по-діловому, без усяких реторичних прикрас, умів мовчати протягом довгих нарад і, здебільшого, забирав слово останній. Але, будучи мовчазним, він не був скритним. Він говорив щиро й одверто з тими, до кого мав повне довір'я, визнавав свої помилки і — бувало — з великою гіркотою говорив про ситуацію, в якій опинився. Автор цих рядків зараховує собі велику честь, що належав до гурту особистих приятелів Євгена та Ольги Коновальців, і відчуває задоволення з свідомости, що ніколи не був супроти них, як своїх приятелів, нельояльним.

Ближче познайомився я з Євгеном Коновальцем улітку 1920 року у Відні. Ми обидва пережили на Україні катастрофу визвольної війни та революції — Євген Коновалець на різних командних становищах формації Січових Стрільців і як одна з головних дійових осіб тодішньої української історичної драми, я — на різних підрядних посадах у Києві, Вінниці й Кам'янці-Подільському, залежно від калейдоскопічних змін влади та відносин, а також короткий час у війську в 1919 році.

Євген Коновалець виїхав з України на Захід незабаром після саморозв'язання Корпусу Січових Стрільців у Чарторії, в грудні 1919 року,

я ж пробрався назад до Києва і залишився в ньому аж до відвороту польсько-української армії у червні 1920 р. У залізничному евакуаційному вагоні, під час 10-денної подорожі з Києва до Проскурова, останній міністер фінансів УНР Христофор Антонович Барановський заангажував мене на свого секретаря: він їхав до Польщі, Німеччини та Австрії з плянами заснувати у Варшаві чи, може, й у Гданську філії Українбанку і видобути з німецького та угорського державних банків гроші, здепоновані там фінансовим агентом УНР Супруном. Він не знав ані польської, ані німецької мов, — а я ними володів плавно.

З плянів Христофора Барановського нічого не вийшло, хібащо тільки турбота з приводу сумної справи, відомої тоді під назвою «афера Супруна».

До Відня прибули ми десь під кінець липня 1920 р. Я привіз редактові-видавцеві тижневика «Воля», д-рові Вікторові Піснячевському, опис згаданої вгорі подорожі останнього державного евакуаційного поїзду з Києва на Захід, статтю про відомого українського діяча Коліюха і ще якісь рукописи. Вони сподобались Піснячевському. Я оповів йому про початки своєї журналістичної практики в різних газетах у Києві і, особливо, в «Українській Ставці», і він переконав мене, щоб залишитись у Відні, вступити до університету і прийняти постійну працю у «Волі». Так я й зробив.

У «редакційній домівці» «Волі», в одній льожі каварні «Централь» при Герренгасе, Піснячевський познайомив мене з Євгеном Коновальцем. Водночас на товариському ґрунті я зустрівся з Є. Коновальцем у домі моєї сестри Мілени та її чоловіка, д-ра Павла Лисяка, тоді редактора органу т. зв. Диктатури д-ра Євгена Петрушевича «Український Прапор». Євген Коновалець належав до гурту постійних відвідувачів Павла й Мілени, дім яких був неначе одним із товариських політичних центрів тодішньої віденсько-української громади.

Треба знати, що Відень був тоді найбільшим і найметушливішим осередком української політичної еміграції. У Відні були два, обидва визнані австрійським урядом, посольства: УНР і ЗУНР. Тут був десяток українських установ і організацій та цілий спектр партій і груп, з яких кожна мала свій пресовий орган. На превеликий жаль, цей значний гурт українських інтелектуальних і громадсько-політичних сил, замість організуватись для спільної політичної акції та культурної праці, розпорочився і марнувався у палкій боротьбі всіх проти всіх. Найприкрішою була запекла полеміка між пресовими органами згаданого віденського центру д-ра Євгена Петрушевича і тарнівського центру УНР.

Це була сумна доба найбільшого галицько-наддніпрянського розбрату, веденого однобічними «сепаратистами» й «партикуляристами». Незгода була дивоглядом в очах тих галичан, які позбулися галицького провін-

ціялізму в горнилі наддніпрянської революції. Галицько-наддніпрянська незгода і поруч неї прояви радянофільства в есерівській групі, що гуртувалася довкола Михайла Грушевського, в соціалістичній групі Семена Вітика та в гурті Володимира Винниченка — ці сумні справи були постійною темою розмов, так би мовити, соборницьких, чи — як їх іронічно називано — знаддніпрянцених галичан. З того гурту й посталала організація «Молода Галичина», членами якої були: д-р Дмитро Левицький, кол. голова Галицько-Буковинського Комітету в Києві, який започаткував був творення формації Січових Стрільців, кол. посол УНР у Копенгагені (пізніший голова УНДО й голова Української Парляментарної Репрезентації), голова «Молодої Галичини», Євген Коновалець — його заступник, автор цих рядків — секретар, і члени — Андрій Мельник, д-р Павло Лисяк, Мілена Рудницька, Іван Чмола.

Під впливом цих розмов д-р Павло Лисяк зрікся становища редактора в «Українському Прапорі» і опублікував на сторінках «Волі» статтю «Совіт нечестивих», що була наче політичним «вірую» всього того гурту галичан, обурених обласними та партійними спорами української еміграції. Євген Коновалець і гурт інших високих старшин колишнього Корпусу Січових Стрільців були розчаровані політикою західньоукраїнського уряду Євгена Петрушевича, особливо з приводу заборони розцінювати як соборне військо ту частину колишнього корпусу генерала Антона Кравса, яка перейшла Карпати й яку інтерновано в Німецькому Яблонному. Місія Євгена Коновальця й Андрія Мельника, спрямована на те, щоб скріпити тією частиною армію УНР, яка під натиском з боку більшовицької офензиви опинилась була на західньоукраїнських землях, а на польсько-українському антибільшовицькому фронті становила праве крило, — не мала успіху. Всі ми тоді, з Дмитром Левицьким та Євгеном Коновальцем у проводі, ставились негативно до політики центру Євгена Петрушевича, яка провадила міжнародній процес за Східню Галичину, спираючись на 91 статтю Сен-Жерменського договору з 1919 року. Ця стаття поставила була під суверенітет Антанти ті колишні землі Австро-Угорщини, доля яких не була вже вирішена іншими договорами й міжнародними актами. Ми не вірили, щоб можна було виграти спір за Галичину — у відірванні від всеукраїнської проблеми. Звичайно, ніхто з отого критичного супроти центру Євгена Петрушевича гурту не перешкоджав йому вести цей міжнародній процес.

Ось саме тоді, у Відні, в 1920-1922 рр. Коновалець і я так часто зустрічались і виявляли таку однозгідність думок на всі найважливіші актуальні справи, що з того ми близько заприятимались. Коновалець, про якого всі близькі йому не говорили інакше, як «Євген Михайлович», будши мовчазним, — про що сказано вище, — говорив щиро з людьми, до яких мав довір'я. Пригадую, що, наприклад, він із сарказмом гово-

рив про себе, мовляв, на жаль, за української революції у Києві він не мав тих прикмет, що їх його противники закидали йому як хиби: рішучості й безоглядності в боротьбі з російськими більшовиками та тими українцями, які, захопившись комунізмом, насправді підсилювали анархію та допомагали підрізувати молоду Українську Народню Республіку. Тоді, у Відні, Коновалець жалував, що під натиском з боку різних ультрадемократів, які опанували профспілки у Києві звільнив тих, які організували змову проти Центральної Ради. «Коли б я тоді мав той розум і досвід, що його маю тепер, то був би розстріляв тих нібито професійних діячів, а не звільнив їх». Так само Коновалець визнавав за свою помилку те, що він не прийняв пропозиції, зробленої йому в період Трудового Конгресу у Києві, щоб він, як командир Осадного Корпусу Січових Стрільців і Києва, перебрав військову диктатуру. Він виправдував тодішнє своє ставлення браком досвіду і відваги керувати державними справами у ході війни та революції.

Євген Коновалець був однією з тих постатей, що їх винесла вгору українська революція і що в ході війни та революції росли, дозрівали і розвивались. Одні, що були кон'юнктурною революційною появою, зникали так швидко, як і з'являлись. Інші, які були індивідуальностями, залишилися на українській політичній сцені, незалежно від воєнно-революційного програшу. Таким був Симон Петлюра, таким був і Євген Коновалець.

Звичайно, між цими двома посталями не слід ставити знаку рівності. Симон Петлюра був головою держави. Він став і символом збройної боротьби України проти Росії. А втім, є між Симоном Петлюрою та Євгеном Коновальцем саме та подібність, що обидва щойно в ході української війни та революції здобули собі ім'я, становище і місце в історії. З обох були типові активісти, з обох були насамперед політики й державні діячі, а щойно потім — військовики. Тому і Петлюра, і Коновалець — особливо ж цей останній — розуміли, що до керівництва стратегічних операцій треба притягати старшин з освітою військових академії.

Симон Петлюра звернув свою діяльність на еміграцію, на закріплення традиціоналізму влади УНР, на консолідування еміграції довкола закордонного центру УНР та на дипломатичну діяльність — прихилання чужинців до української справи. Коновалець звернув головну увагу в іншому напрямку: на поглиблення ідеології українського самостійництва й соборництва у громадянстві, на збереження безперервності активної боротьби проти окупантів. На його зацікавлення націоналістичним рухом серед молоді вплинуло, безумовно, явище радянської революції. Воно було куди грізніше, ніж явище обласного сепаратизму, бо можна було заздалегідь передбачати, що галицько-наддніпрянська сварня це просто відгуки однобічного провінціалізму, наддніпрянської

малоросійщини й галицького рутенства. Це явище було анахронічне, воно швидко мусіло минутися, як тільки поглибилася б національно-політична й культурна думка обабіч Збруча. Зате радянофільство — це чуттєва й політична реакція на програ українських визвольних змагань 1917–1921 рр. чи — коли враховувати вимарш у поле Українських Січових Стрільців і постання Союзу Визволення України у Відні — ще від 1914 р. Можна було теж тоді, у 20-х рр. у Відні й у Львові заздалегідь передбачити, що більшовицький режим в СРСР підтримуватиме радянофільство всіма можливими засобами, однаково граючи на українському патріотичному сантіменті, як і просто перекупляючи слабодухів безпосередньо й посередньо. Це робилося за допомогою грошових субвенцій на нібито аполітичні цілі, як от видавання літературно-мистецьких журналів і т. п. Тому ми знали, що радянофільство не скінчиться на компромітації Володимира Винниченка з його виїздом на Україну, щоб там стати віцепрем'єром УРСР, та на його втечі назад до наддунайської столиці й проголошенні в націонал-комуністичній «Новій Добі» полум'яного акту оскарження проти Москви й Харкова. Відомо, що, не вважаючи на цей сумний досвід Винниченка, хвиля радянофільства охопила згодом широкий гурт однаково наддніпрянських, як галицьких громадських і культурних діячів та науковців, які, задурманені українізаційною добою на Україні та здеморалізовані акцією советського консуляту у Львові, виїхали на Україну і там, у 30-х рр., були поголовно винищені. Відомо також, що й сам д-р Євген Петрушевич, після ліквідації його закордонного уряду в Відні, переїхав до Берліну та переорієнтувався на Київ-Москву. Воно знайшло відповідник у розламі в Національно-Демократичній Партії в Галичині, де противники так званої автономічної програми при одночасному збереженні державного самостійництва як ідеалу — водночас виразно схилилися в бік радянофільства й визнавали далі д-ра Євгена Петрушевича за свого лідера.

Це все сталося вже після рішення Ради Амбасадорів з 15 березня 1923 року, яке визнало Східню Галичину за Польщею. Для нашого гурту воно не було такою трагічною несподіванкою, як для загалу громадянства й народніх мас у Галичині, годованих протягом років обіцянками, мовляв, Найвища Рада таки визнає самостійність Західньої Української Народньої Республіки. Вже раніше, на переламі 1922 та 1923 рр., було ясно, що цей програш неминучий і що будувати надії на успіху міжнароднього процесу за Галичину — це марнування часу та енергії. І тому вже перед березнем 1923 року багато емігрантів почали роз'їздитися з Відня: одні до Праги й Подебрад, інші до Львова чи до наддніпрянського центру у Польщі, який переїхав з Тарнова до Варшави.

Я повернувся до Львова ранньої осені 1922 року, Євген Коновалець уже влітку 1921 р. Він виїздив ще кількакратно з батьківщини на короткий час до Відня. Ми й далі перебували у тісному зв'язку. Це він поручив мене тодішньому головному редакторові «Діла» Федеві Федорцеву, який тоді ж, у вересні 1922 року, прийняв мене до складу редакції цього щоденника.

До речі, Коновалець був у тісних зв'язках з націонал-демократичним табором. Зважуюсь твердити, що Євген Коновалець, на мою думку, був за своїм світоглядом, за світовідчужанням усе своє життя націонал-демократом. Його націоналізм був, власне, націоналізмом тих українських патріотів, які, ставши свідомими державниками й соборниками, визволилися з атмосфери галицької просвітянщини чи наддніпрянського хуторянства, яке не визнавало інших методів у національно-політичній боротьбі, як тільки еволюціонізм.

Однак, цей націоналізм не є націоналізмом донцовського типу. Євген Коновалець ставився весь час до Дмитра Донцова дуже критично. Він знав зигзагуваті еволюції Донцова: від соціалізму до монархізму, від германофільства до УНР-івської орієнтації з 1920 року на Польщу. Він знав його як директора державної української пресо-інформаційної служби за гетьмана Павла Скоропадського і як того, що все ж таки схвалив був рішення Українського Національного Союзу у Києві — проголосити повстання проти Гетьманату.

А втім Коновалець шанував ту рису світогляду Донцова, яка ніколи не змінювалась: ворожість супроти Росії. І він визнавав, що Дмитро Донцов — індивідуаліст із блискучим публіцистичним стилем.

Тим то, коли Євген Коновалець повернувся до Львова, то в 1922 р. він відновив «Літературно-Науковий Вістник», що виходив від 1898 р. як орган Українсько-Руської Видавничої Спілки за редакцією Михайла Грушевського, Івана Франка, Володимира Гнатюка та — протягом одного року — Осипа Маковоя. В 1907 р. М. Грушевський перевів редакцію журналу із Львова до Києва, а з вибухом першої світової війни «Літературно-Науковий Вістник» перервав своє існування, в роках революції з'явилися дальші числа. Є. Коновалець запропонував формально відновленій Видавничій Спілці, яка насправді була фікцією, д-ра Дмитра Донцова на редактора. Адміністрацію «ЛНВ» за редакції Дмитра Донцова провадило товариство «Червона Калина», і так було до 1931 р., коли наслідком хронічного недобору «Літературно-Науковий Вістник» ліквідовано, а на його місце Дмитро Донцов почав видавати «Вістник» як свою власність. Адміністраторкою була його дружина Марія Донцов. «Вістник» виходив у Львові до вибуху другої світової війни чи пак арештування напередодні її Дмитра Донцова.

Коновалець був дуже невдоволений першими числами «Літературно-Наукового Вістника». Вони не мали ясного обличчя і, за висловом Коновальця, пропагували «хлопоманство». Він інспірував мене написати в «Ділі» критичні зауваги. Відколи ж Донцов видав свій «Націоналізм» і став насправжнім духовим диктатором галицької молоді, Коновалець нарікав, що Донцов у кожній справі мусить бути фанатиком

Д-р Дмитро Донцов,
ідеолог українського націоналізму,
редактор «Заграви», «Літературно-
Наукового Вістника» і «Вістника»

і еґоцентриком. Він, Коновалець, стверджував, що «коли не брати Донцова таким, яким він є, і з цим миритися, то він стане відразу фанатичним противником».

Про ідею заснування Української Військової Організації Коновалець знав уже у Відні. Хто був дійсним ініціатором УВО — не знаю. Знаю тільки, що про таємну революційно-підпільну організацію була мова між Коновальцем та Ярославом Чижем, також колишнім членом Стрілецької Ради Січових Стрільців, коли той приїздив до Відня.

З Чижем я заприятелював у Відні, і ця наша приязнь відновилась у Нью-Йорку, де я знайшов його вже на відповідальному становищі в одній американській півофіційній установі. У Львові я знав, що Коновалець зник після атентату Степана Федака на Юзефа Пілсудського чи як — твердила оборона — на воеводу Грабовського. Але після того першого тимчасового і пізнішого остаточного від'їзду Коновальця з Галичини наші зв'язки не порвались.

Ще у Відні Євген Коновалець, Андрій Мельник та інші старшини СС, які там перебували, доручили мені зредагувати книжкове видання історії Січових Стрільців. Уже у Львові я подав Коновальцеві два проекти такого видання: один «малий», що обмежувався б до самої

тільки історії Січового Стрілецтва (яку взявся написати Василь Кучабський та, частинно, шеф штабу корпусу СС ген. Марко Безручко) і другий «великий» — з додатком белетристичної та ілюстраційної частини, споминів самого Євгена Коновальця і бібліографії. Коновалець схвалив цей другий плян альбомного видання.

У зв'язку з цим виданням я провів цілий літній місяць у 1923 році разом з панством Коновальцями у Фюссені, в Баварії. Мимходом кажучи, це було саме тоді, коли пані Оля сподівалася приходу на світ сина Юрка, який помер на невилікувальну недугу пістряка в 1958 році, у Римі. Тоді саме у Фюссені Коновалець і я ходили щодня на прогулянку чудовою околицею цього баварського містечка. Він оповідав мені різні військово-історичні подробиці з свого перебування в Армії УНР, я робив записки і на їх підставі описував ті спомини. Вечорами ми все те устійнювали і вигладжували.

На превеликий жаль, не пощастило здійснити проект цієї великої альбомної книги. Я зібрав і зредагував до останніх подробиць весь рукописний та ілюстраційний матеріал і все те перевіз, знову таки особисто, до Берліну чи, радше, до Еберсвальду. Там я вручив це Коновальцеві, а той незабаром передав видавцеві Кризі. По нинішній день ніхто не зміг з'ясувати мені, як воно сталося, що наслідком банкрутства видавництва Криги загинула, вже у друкарні Ельснера, більшість рукописного матеріалу «Золотих Воріт». Врятувались історія В. Кучабського та М. Безручка, спомин Є. Коновальця та бібліографія, укладена Іваном Шендриком. Понині теж невідомо мені, що сталося з прекрасними ілюстраціями, себто оригіналами малюнків, якими мала бути оздоблена та книга: портрет Івана Мазепи пензля Петра Холодного (старшого), баталістичні образи Леоніда Перфещького та чудові ініціали й заставки Павла Ковжуна.

Коли пропала надія видати цю книгу в її первісному вигляді, то спомини Євгена Коновальця п. н. «Причинки до історії Січових Стрільців» з'явилися у кількох числах журналу «Розбудова Нації» Стверджую, що опублікований там текст був дещо змінений. Між іншим, пропущено дуже важливий, з військово-історичного погляду, і цікавий розділ про те, як Стрілецька Рада, вже поза територією України, делегувала була двох своїх членів — один з них був, напевно, Ярослав Чиж, — до штабу Армії УНР і до Юзефа Пілсудського з таким пляном: Армію УНР, яка перебувала на крайньому правому крилі проти-більшовицького фронту, відтягнути в Карпати і там доповнити її бригадою, яка перебувала в Німецькому Яблонному з тим, щоб після того вона вдарила на більшовиків з півдня. Польський штаб, шефом якого був ендек Розвадовський, відкинув цей плян із зрозумілих причин. Поляки не хотіли чинити нічого, що могло збільшити збройну україн-

ську силу, яка, у випадку прогри, могла б перейти радше на чехо-словацьку територію.

Коли на мою пропозицію «Червона Калина» у Львові наважилася видати бодай у зменшеному об'ємі «Золоті Ворота», то, звичайно, довелося передрукувати тільки ті спомини Коновальця з «Розбудови Нації». У вступі до «Золотих Воріт» я згадав про їхню нещасливу історію. Також і потім, аж поки панство Коновальці жили в Німеччині, я часто бачився з Євгеном Коновальцем. Ми зустрічалися в Лянґфурі біля Гданська, кількакратно відвідав я їх також у їхньому помешканні в Еберсвальді під Берліном, на перепустку, що її мені давали в німецькій дирекції поліції у Гданську (Данцігу). Живучи протягом шести років, від 1925 до 1931, постійно у Варшаві, де я був членом клубу Парламентарних Звітодавців як представник «Діла» і пресовим референтом Української Парламентарної Репрезентації, я постійно інформував Євгена Коновальця про внутрішньоукраїнські та польські справи. Другим зв'язковим між українським легальним світом на Батьківщині та Євгеном Коновальцем був Дмитро Паліїв. Чи був ще хтось інший, я не знаю. Я був постійним кореспондентом «Ост-Европеіше Рундшав» у Кеніґсберґу, але про секретні політичні справи писав чи пак передавав тільки Коновальцеві. І тому я був єдиним членом Центрального Комітету та Екзекутиви УНДО, якого Євген Коновалець запросив на І-й Конґрес Українських Націоналістів у січні 1929 року у Відні.

Я був, мабуть, тільки на одному, першому засіданні, на якому провадив Євген Коновалець. Єдиною точкою нарад була принципова справа — заснування Організації Українських Націоналістів. Я противився такій організаційній схемі, яка об'єднувала б ідеологічно-політичну та революційно-терористичну діяльність. Я заступав погляд, що ці дві ділянки треба розмежувати: ідеологічну організацію можна (треба) створити довкола «Розбудови Нації», але революційна діяльність повинна бути зосереджена у строго законспірованій підпільній організації, яка охоплювала б тільки вузький гурт людей.

Однак, моє становище було цілком ізольоване. Тому я вже не брав участі в дальших засіданнях і виїхав.

Коновалець не забирав слова на тому засіданні. Сильно хвилювався, але мовчав також і В. Мартинець. Коновалець сказав мені в розмовах з ним після того засідання, що він «заборонив» Мартинцеві забирати слово. Він знав, що Мартинець мене страшенно не любив і був проти запрошення мене на конґрес. Мартинець був і проти мого співробітництва в «Розбудові Нації». Яюсь під час однієї з моїх зустрічей з Коновальцем ми говорили про нездорове явище — знецінювання ролі Української Центральної Ради та її провідників українською пресою, скидання вини за програш визвольної війни та революції на «соція-

лістів» з Центральної Ради. Тоді саме Коновалець попросив мене написати до «Розбудови Нації» статтю на цю тему, і вона з'явилась п. н. «Обпльовування революції» в ч. 7-8 в 1928 р. Проти цієї статті гостро виступив у «Вістнику» Донцов, і Коновалець казав мені, мовляв, він чув від декого з своїх прибічників докори проти того, що у «Розбудові Нації» з'являлися статті, підписувані моїм прізвищем.

Польські власті знали про мою участь на початку віденського конгресу. Була про це згадка в акті оскарження у варшавському процесі проти Степана Бандери і товаришів. Що я не опинився на лаві обвинувачених у судовому процесі проти «конгресівців» — завдячувати маю, мабуть, тій обставині, що мене не було на світліні учасників віденського конгресу, якою орудувала прокуратура* як показовим матеріалом проти обвинувачених. Про ту світліну кружляли у Львові цілі легенди.

Про мою приязнь з Євгеном Коновальцем і мої зв'язки з ним польські власті теж знали. Але вони не мали доказів, коли саме і де я з ним зустрічався. Виявив мені це колишній львівський староста (директор поліції) Порембальський, який — перейшовши на стан спочинку — зустрічався зо мною щороку влітку у Трускавці (сам він походив із сусіднього Дрогобича). Він був наставлений проти варшавського уряду. Польським властям було відомо, що я, — як, зрештою, мабуть, і всі відповідальні політики, — ставився в принципі прихильно до існування революційного підпілля, тільки дуже критично до структури й практики ОУН у 30-х рр. Сказано мені це у вічі у львівському старостві, куди мене викликали у зв'язку з серією моїх статей у «Ділі» про ОУН. У своїй доповіді на вечорі Наукового Товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку з нагоди 70-річчя Романа Смаль-Стоцького я пригадав, що Роман Смаль-Стоцький, який серед націоналістичної молоді мав опінію «польонофіла», сказав мені одного разу під час наших частих спільних сніданків в одній варшавській каварні: «Коли б не було ОУН, треба було б нам її створити, — але в іншому вигляді, ніж вона є.»

Цей мій спомин не писаний на те, щоб робити критичну аналізу ОУН. Згадую я ці моменти тільки як доказ того, що керівні діячі з українського легального світу, бодай з націонал-демократичного табору, визнавали потребу дворейкової політичної тактики супроти Польщі: еволюційної та революційної, заснованої на спільному ідеалові державництва. Ми ставились критично тільки до принципу масового набору до підпілля, що давало дуже прикрі наслідки й для самого підпілля (насищення рядів ОУН слабодухами, з-посеред яких поліція вербувала своїх конфідентів), — до підпільної літератури, яка не грішила знан-

* Дрібна неточність. Польська прокуратура не мала фотознімки учасників Конгресу, вона мала лише картку, адресовану до невідомої особи з підписами учасників. Підпису ред. І. Кедрина Рудницького на тій картці не було. (Ред.).

ням дійсних відносин у народі та інколи яскравіше виступала проти проводу українських політичних партій і культурних та економічних установ, аніж проти національних ворогів. А щонайголовніше — ми були проти таких актів підпілля, які не мали актуального політичного глузду⁴. Тому ми вважали, що потрібний постійний зв'язок між легальним проводом та підпіллям.

На превеликий жаль, такий зв'язок пощастило встановити тільки тоді, коли крайовим комендантом ОУН став Роман Сушко. Я саме й був зв'язковим між ним та УНДО. Відомо теж, що саме для нав'язання такого постійного контакту йшов до домівки УНДО Юліян Головінський. При повороті з домівки його заарештували та незабаром потому вбили. Підозра, що його арештування було наслідком доносу — дуже вірогідна.

Наші критичні зауваги на адресу ОУН на Батьківщині знаходили не раз розуміння в Євгена Коновальця. Так, наприклад, він запевняв нас, що вбивство директора української гімназії у Львові, колишнього українського старшини, Івана Бабія, було для нього самого такою ж несподіванкою, як і для всіх інших українців. Він визнавав теж, що судові процеси проти членів підпілля за шпигунство шкодять українській справі і під впливом порад у цій справі Коновалець власне й вирішив унезалежити фінансово ОУН від чужих чинників і створив власну фінансову базу — від земляків в Америці.

Не пригадую вже, коли відбулось останнє моє безпосереднє побачення з Євгеном Коновальцем. Але знаю ще нині: він був страшенно схвилюваний і твердив, мовляв, він підозріває, що йому чинять у різних справах поза його плечима «несподіванки». Тоді саме він заявив мені: «Я радо відійшов би, але не можу . . .» Думаю, що та заява вихопилася йому тільки у великому схвилюванні, бо Євген Михайлович був цілою душею відданий справі. Коли панство Коновальці жили вже у Швейцарії, прийшов був одного разу до мене у Варшаві згадуваний уже вище генерал Змієнко і попросив мене переказати Коновальцеві, щоб той звернув більше уваги на одного свого близького співробітника. Змієнко був зв'язковим між неофіційним, але дійсно існуючим військовим штабом закордонного центру УНР та польським військовим міністерством у справах контррозвідки. Цю пересторогу Змієнка я пе-

⁴ Найяскравіший приклад: акція масових підпалів улітку 1930 року, саме в передвиборчий час. Польські власті використали цю акцію не тільки для проведення масових військово-поліційних репресій, що перейшли в історію під назвою «паціфікація», а й для паралізування передвиборчої кампанії легальних українських політичних партій та для позбавлення їх у наслідку багатьох польських мандатів. І. К.

(Протилежну оцінку саботажної акції й виборів подано в статті Ленкавського, на 424–425 стор. — Ред.).

редав Коновальцеві. Людина, про яку тут мова, згинула трагічно під час другої світової війни, тому й нема глузду називати її.

Керівні діячі ОУН знали про мої добрі взаємини з Євгеном Коновальцем та його родиною, про мою дискретність і рису журналіста, який «знає більше, аніж пише», що відрізняє таких журналістів від тих, які «знають менше, ніж пишуть». Доказом такого довір'я до мене були відвідини, що я їх мав у «Ділі» за два-три дні після вбивства Коновальця. Прийшов до мене Осип Бойдуник і заявив, що він «з'явився» в імені організованих та неорганізованих націоналістів у дуже важливій справі. Ми умовились зустрітися у маленькій затишній кондиторській на вулиці Баторія.

На зустріч прийшли Осип Бойдуник і Роман Шухевич. Вони просили мене, щоб я, маючи змогу дістати журналістичний паспорт протягом 24 годин, поїхав до Риму, куди з похорону в Роттердамі має приїхати швагер Покійного, інж. Андрій Мельник. Я мав переконати полковника Мельника, щоб той більше не повертався на Батьківщину, а залишився закордоном, як наступник Євгена Коновальця на становищі голови ПУН-у. Я відмовився, навівши аргумент той, мовляв, я вважаю, що інж. Мельник, який був тоді завідуючим добрами митрополита Андрія Шептицького чи пак церковного Ординаріату, напевне не погодиться. Я визнав, що полк. Мельник користується дуже добрим іменем серед колишніх українських військовиків і авторитет великою мірою завдячував своїй надзвичайно гарній зовнішній появі. Він був відомий із своєї мовчазности, а свою лояльність супроти революційного підпілля довів 4-літньою в'язницею, в яку потрапив наслідком провокації. Однак, я звернув увагу на факт, що Андрій Мельник відійшов був цілком від революційних справ, увійшов, так би мовити, в органічний сектор українського життя (він став, м. ін., членом Видавничої Спільки «Діло») і що після трагічної смерті Коновальця треба б взагалі перевірити всю організаційну структуру й дальші кроки ОУН.

Я подякував названим панам за довір'я, запевнив їх, що про нашу розмову ніхто не довідається, і на тому ми розійшлись. Коли незабаром повернувся Андрій Мельник, ми зустрілись, і я докладно звітував йому про справу. Він визнав мені рацію, заявивши, що в ПУН-і є люди з власними амбіціями, що він не знайомий з різними надзвичайно складними справами, що психічно він цілком не наставлений на перехід на таке відповідальне становище в підпіллі. Алеж відомо, що восени 1938 року Андрій Мельник і його дружина перейшли через Карпати за кордон, і він став головою ПУН. Коли у вересні 1939 року я зустрівся з інженером Бойдуником у Кракові, я запитав його, як це сталося, що Андрій Мельник таки змінив своє становище. Він відповів мені, мовляв, інженер Андрій Мельник дізнався, що така була остання

воля покійного Євгена Коновальця, і що він був льоаяльний супроти Покійного, отож підкорився тій волі . . .

Покійний полковник Андрій Мельник користувався однаково моею високою пошаною, як і симпатією. Усе ж я переконаний, що коли б був живий Євген Коновалець, то не сталося б того розламу в ОУН, який відбувся з початком 1940 року у Кракові. Євген Коновалець мав рідкісну прикмету: він умів з усіма ладнати, він умів знаходити середню лінію, що в'язала людей, він умів замирювати людей з людьми. Завдяки своїй вдачі й цьому хистові прихилити до себе людей — Євген Коновалець ладнав у Берліні з кол. гетьманом Павлом Скоропадським і з Симоном Петлюрою за його життя, а після його смерті — з Андрієм Лівичським та з головою УНДО Дмитром Лівичським. Тому він умів на понадпартійній базі приєднати до УВО колишніх українських військовиків, які стали вже членами різних політичних партій: наприклад, Осип Навроцький, Михайло Матчак, Ярослав Чиж були радикали. Це було й моїм аргументом на конгресі націоналістів у 1929 році, мовляв, підпільна організація, що існує на поза- і понадпартійній базі, може прихилити до себе багатьох осіб з різних середовищ, — а революційна організація, яка буде утотожнена з однією ідеологією, мусить, з природи речі, колись перетворитися на партію з усіма наслідками міжпартійної боротьби.

Євген Коновалець був рідкісною індивідуальністю і державним діячем з поглядом у дальшу майбутність, він завжди був за єдність і проти роздору. Андрій Лівичський не раз покликався на слова Коновальця, сказані йому при якійсь нагоді: «Йдім окремими шляхами, але до спільної мети. Може, ви дійдете до Києва з Варшави, а я через Одесу, а, може, й через Токіо та Сибір, — але ми маємо спільну ціль.» Цей підхід Євгена Коновальця, ці його добрі зв'язки з лідерами всіх таборів і груп українського громадянства, цей його подивугідний активізм, його пристрась до військового діла і його шукання союзників проти Москви — все воно було добре відоме більшовицькій верхівці. Тому вона й вирішила знищити його.

Кажуть, що нема людини, якої не можна б заступити. Але події не діються «самі від себе» і не чергуються автоматично, а вони залежні від волі своїх творців. Людина рівна людині тільки за зовнішньою подобою. Ідея — це рушійний двигун діл, і душевні вартості — це зміст життя культурної людини та культурної нації. І тому не можна між людиною та людиною ставити знак рівності. Понад сіру масу виростають індивідуальності. Трудно визначити, що таке індивідуальність, бо вона складається з властивостей, які також трудно схопити у віразному визначенні. Це та внутрішня сила людини, яка діє на її оточення, притягає та підпорядковує їй співробітників. Це те щось невхопне в людині, що робить її більшою, видатнішою, вартіснішою за

інших. Це дари, що ними користуються дійсні лідери, не зважаючи на формальні титули й формальні становища, на які вони потрапили завдяки чи то кон'юктурі, чи то іншим обставинам.

З Євгена Коновальця був лідер, він мав ті дані, які робили його лідером. З особливим жалем треба згадувати відхід нечисленних лідерських постатей минулого на тлі нинішньої української дійсності, трагізм якої саме в тому, що вона позбавлена лідерства. Нема цього лідерства в українській громаді в Європі, ані на американському континенті. Є керівники партій і організацій з прерізними титулами, є багато тих партій і організацій, українське життя в діаспорі має багато фікцій. Є й добрі та творчі установи та організації, і добрі люди поруч із недорослими до своїх завдань, але всі вони — пересіч, і нема нікого, хто зринув би вище від пересічі і силою свого духа, силою своєї індивідуальності дістав би такий вплив на громаду, що міг би корегувати, керувати, плянувати, репрезентувати.

Говоривши про Євгена Коновальця, дозволю собі зробити тут наприкінці заувагу, яку чимало читачів, звеличників Коновальця вважатимуть, може, за ересь.

В еміграційній громаді прийнявся звичай влаштовувати «свята героїв». До цих героїв зараховують і Симона Петлюру, і Євгена Коновальця, і Степана Бандеру. А втім, становища, що їх посідали кожний з них, і характеристика кожного з них, перечать термінові «герої». Герої — це люди, безтямно відважні, які ризикують життям і втрачають його в надзвичайно загрозливих умовах — на бойовищах, в безіменній розвідчій роботі, при рятуванні людей з пожежі чи повені. Героями були сірі вояки під Базаром, що свідомо й добровільно воліли, щоб їх розстріляли, ніж піти на службу ворогові. Клясичними героями було тих 300 спартанців у Тернопільському просмику, що загородили шлях ворожій потузі. Героїв було і є багато, а державних мужів та індивідуальностей — мало, напрочуд мало.

Симон Петлюра був президентом держави. Євген Коновалець був командиром корпусу, державним мужем, лідером політично-революційної організації. Степан Бандера був лідером великої націоналістичної організації. Кожний із них згинув у політичному атентаті. Кожний із них був чимось більше, як тільки героєм, бо ввійшов в новітню історію України, разом із своєю ролею державного мужа, лідера.

Тому помиляються ті, які, підтягаючи Євгена Михайловича Коновальця під знаменник героїв, думають, що цим віддають йому належну честь. Куди вищу честь будемо віддавати його пам'яті, коли, згідно з історичною правдою, згадуватимемо його, як людину великого гарту духа та небуденну індивідуальність.

ОУН у боротьбі з окупантами

ЯК ДІЙШЛО ДО СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Я зупинюся над питаннями, які я ще не зустрічав у дотеперішніх публікаціях про УВО, зокрема, про завдання УВО і про її низові чи теренові клітини. До однієї з тих клітин, а саме до Повітової Колегії УВО в Долині я належав від самого початку її існування, тобто, від 25 грудня 1920 року. Пам'ятаю цю дату ще й тому, що це було якраз місяць по моему повороті з Армії. Саме було латинське Різдво, коли з Окружної Колегії УВО до Долини приїхав чотар Я. Л., щоб створити в нас Повітову Колегію УВО. Цього ж дня Колегію створено, і я став її організаційним референтом.

Через те мені й відомо було про завдання УВО.

З дотеперішніх публікацій, які мені доводилось читати, можна виснувати, що майже єдиним завданням УВО були саботажі й терор. Одначе, тим завдання УВО не вичерпувалися. Саботажі й терор були похідними завданнями, вони впливали з основних завдань і мали, поперше, турбувати ворога-окупанта, щоб він не почував себе господарем і сувереном на завойованій ним українській землі, а подруге — звернути увагу українського народу й довести до його свідомости, що боротьба з окупантом триває далі й що треба підготовлятися до вирішного з ним зудару.

Головним же завданням УВО, як показує вже сама назва, була мобілізація й організування військових частин, тримання їх у постійній готовості для вирішного удару. В цьому напрямі Начальна Команда УВО видавала для своїх низових клітин, так окружних, як і повітових, точні інструкції, включно до призначення коменданта даної військової частини.

Для прикладу: Долинський повіт, який нараховував, наскільки пригадую, вісімдесят шість місцевостей, мав дати один курінь війська.

У зв'язку з тим треба було провести підрахунок військовиків (старшин, підстаршин і рядовиків), а також хлопців у призовному віці. Крім того, треба було віднайти й провести реєстрацію зброї, яка перебувала в Долинському повіті в тих військовиків чи громадян. До того треба було перевірити, якими військовими чи іншими бойовими, парамілітарними силами в повіті розпоряджає окупант і як вони є озброєні. Про все це треба було звітувати до Окружної Колегії УВО,

Стоїть: десятник Осип Бойдуник (згодом хорунжий УГА); сидить: хорунжий Володимир Горбовий (згодом поручник армії УНР)

яка далі звітувала Начальній Команді УВО. Це були основні завдання УВО лінією військовиків. До того, як уже сказано, доходило похідне завдання, саботажева й терористична чи інша бойова акція УВО. Але було ще й третє завдання, яке визначила Начальна Команда для членів УВО і яке можна б назвати ідеологічно-політичною освідомною акцією і революціонізуванням народніх мас. На це особливу увагу звертав комендант УВО полк. Євген Коновалець та й інші члени Начальної Команди.

Справа в тому, що майже кожен вояк, байдуже, старшина, підстаршина або рядовик, сумнівався, чи народ виявить стільки національної свідомости, політичної зрілости, завзяття, жертвенности, стійкості супроти ворога під час війни, скільки потрібно буде для оборони й

збереження суверенности українській державі. Отак міркуючи, вояки приходили до прикрих висновків, що в поставі мас є істотні недоліки, які їм спричинилися до нашої невдачі. У зв'язку з тим Начальна Команда дала членам УВО завдання освідомлювати український народ у тому, що:

- 1) найвищою людською спільнотою є нація;
- 2) народ-нація може жити повним життям і розвивати свої сили лише у власній самостійній державі;
- 3) цю державу народ має здобути й зберігати власними силами, не розраховуючи й не надіючись на жадну сторонню силу, ані на міжнародню справедливість;
- 4) уся національна спільнота має включитися в боротьбу з окупантом і в цій боротьбі бути стійкою, без огляду на переслідування;
- 5) включитися в боротьбу — це не значить вступати масово в ряди УВО, а передусім зберігати й плекати українську самобутність і, розбудовуючи українське суспільне життя в усіх галузях, не допускати окупанта до опанування будь-яких життєво важливих ділянок;
- 6) така постава, боротьба в повсякденному житті супроти окупанта буде найкращим виявом самовизначення народу, яке закінчиться вирішним боем і перемогою;
- 7) взірцем у цій поставі й боротьбі повинні бути передові одиниці народу, насамперед члени УВО, які мають своїм прикладом довести, що для нас не страшні переслідування й кари, тим усунути гіпнозу влади окупанта й страху перед нею серед народніх мас.

В тих завданнях, які ми назвали ідеологічно і політично-освідомними, відчуваються нотки націоналізму, які ми зустрічали вже у Миколи Міхновського. Ці потрібні завдання УВО, — які вміщаються в національну революцію, — на Західніх Землях України, під польською, чехо-словацькою і румунською окупаціями, були систематично й послідовно виконувані.

Члени УВО, крім мобілізації вояцтва та виконання саботажно-терористичних акцій, брали активну участь в організуванні українського духово-культурного життя, включно до шкільництва й таємного Українського Університету у Львові та господарського життя, зокрема кооперації, це можна сміло назвати мобілізацією українських народніх мас для боротьби за свою самобутність. В організуванні й боротьбі українське громадянство Галичини виявило і зберегло подиву гідну дисциплінованість.

Переслідування й арешти вже не лякали. Навпаки, що сильніші були переслідування, то дужчало завзяття українських громадян у боротьбі. В політичній площині аж до березня 1923 р., до рішення Ради

Амбасадорів у справі Галичини, УВО спиралася на наявні в той час українські політичні партії, а також, коли мовити про зовнішню чи міжнародню політику, на уряд ЗУНР під керуванням д-ра Євгена Петрушевича, не занедбуючи зв'язків також з урядом УНР.

Про пляни Начальної Команди УВО охопити акцією УВО всі землі України, отже, про соборницьке змагання УВО свідчить те, що Начальна Команда УВО вислала своїх відпоручників, а саме, колишнього командира куреня Січових Стрільців сотника Івана Андруха і сотника

Сотник Іван Андрух
Крайовий Комендант УВО на СУЗ

Миколу Опоку на Наддніпрянщину. Восени 1920 р. вони створили в Києві Центральний Революційний Комітет для визвольно-революційної акції. Про таке ж саме соборництво свідчать резолюції З'їзду Українського Студентства у Львові 1-3 липня 1921 року, яке майже все перебувало в рядах УВО.

*

В 1905 році Микола Міхновський писав: «Головна причина нещастя нашої нації — брак націоналізму серед широкого її загалу.»

Це пригадали собі вояки, зійшовши в 1920 році з поля фронтового бою. Як уже сказано, нотки націоналізму вже можна відчутти в згаданих завданнях, визначених Начальною Командою для членів УВО, які можна сміливо назвати програмою перевиховання українських мас. Такі ж самі нотки націоналізму відчуються в резолюціях щойно

згаданого студентського з'їзду у Львові в 1921 р., який складався з колишніх вояків. Поряд з тим, з тих же самих мотивів — болю по щойно втраченій суверенності української держави та любови до свого народу й турботи за його майбутнє — чи то за інспірацією Начальної Команди УВО, чи зовсім від неї незалежно, поставали ідеологічні, а то й політичні організації чи партії вже з чітким наголосом українського націоналізму. Це була любов до народу-нації, піднесена на рівень самопосвяти та культу жертвенности. Наприкінці 1923 року у Львові постала нова політична партія, Українська Партія Національної Революції, яка для замаскування перед

польською окупаційною владою назвала себе Українською Партією Національної Роботи. Ця партія вже мала чіткий наголос на українському націоналізмі. Інспіратором цієї партії був Дмитро Донцов. Але фактичним організатором і керівником її був член Начальної Команди УВО Дмитро Паліїв. Органом партії був тижневик* «Заграва». Тому членів партії популярно називали «загравісти». На жаль, ця партія не розвинула належної діяльності й не поширила своїх впливів серед народу. Навіть члени УВО в терені належали не до цієї, а до інших партій, переважно до діючої тоді Української Народньо-Трудової Партії, яка була спадкоємицею Української Національно-Демократичної Партії з-перед першої світової війни. Я сам, будучи організаційним ре-

* В перших двох роках журнал «Заграва» виходив що два тижні — (Ред.)

Прогулянка студентів з Праги до Черношиць влітку 1927 р., на конференцію
Групи Української Національної Молоді.
Зліва направо: Стецюкова, Стефа Лозинська, Андрій Токарчук, Іван Гижа,
Осип Войдуник, Снігурович, Вец

ферентом Повітової Колегії УВО, став рівночасно секретарем Повітового Комітету Трудової Партії.

Нарешті, в липні 1925 р., Українська Партія Національної Революції разом з групою членів Трудової Партії, об'єднаною довкола львівського щоденника «Діло», та з групою «незалежних», що видавали «Слово» і «Наш Прапор», створили Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). Тож ця спроба оновлення й оформлення українського націоналізму випала невдало.

В 1922 р., в таборі інтернованих вояків УГА, в Йозефові, у ЧСР, створено ідеологічну організацію, яку названо Групою Української Національної Молоді (ГУНМ). Характеристично, що ця організація у своїх статутах або правильниках, як бачимо із самої назви, ніде не наголо-

шувала, що вона є націоналістичною організацією. Але її ідеологія й її завдання були тотожні з ідеологією та завданнями націоналістичних організацій, зокрема в пізніші роки її діяльності, аж до часу злиття з іншими націоналістичними організаціями 1929 р. в Організацію Українських Націоналістів.

ГУНМ виявила помітний розмах у своїй діяльності та в поширенні впливів не лише на студентство, але й на ширші шари громадянства, зокрема робітничу й селянську молодь.

На еміграції ці впливи посилювалися, зокрема, тоді, коли вояки почали виїждати з таборів на студії до Праги чи інших університетських міст Західної Європи. Внаслідок цих переселень Прага за короткий час стала центром ГУНМ. У правно-політичному розумінні ГУНМ мусіла обмежитись і задовольнитись формою Секції при Українській Академічній Громаді в Празі. Але ця форма ні в чому не стояла на перешкоді в діяльності й розмахові діяльності ГУНМ. Вона створила філії не лише в різних місцевостях у ЧСР, а й поза нею, передусім на ЗУЗ, а також в Австрії та в Німеччині. Філії ГУНМ існували у Львові та інших місцевостях Галичини, в ЧСР у Ліберці, Німецькім Яблоннім, Йозефові, Пшібрамі, Врні, Братиславі, в Австрії у Відні, Граці і Леобені, в Німеччині у Берліні.

В 1924 р. відбувся з'їзд ГУНМ у Празі, на якому усталено й схвалено ідеологічні засади ГУНМ та вирішено видавати журнал п. н. «Національна Думка». На тому ж з'їзді остаточно оформлено і обрано керівні органи централі ГУНМ, в тому числі й ексекутиву як найвищий виборний орган ГУНМ.

У листопаді 1925 р. в Подебрадах у ЧСР постала вже суто політична націоналістична організація, а саме Легія Українських Націоналістів (ЛУН). Її органом був журнал «Державна Нація». Так, як ГУНМ складалася переважно з членів із ЗУЗ, в якій не бракувало й членів із Центральних і Східних Земель України, так Легія Українських Націоналістів, навпаки, складалася з емігрантів із Центральних і Східних Земель України, і в ній не бракувало також емігрантів із ЗУЗ.

У 1926 р. у Львові постав Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ). До Союзу включено всі групи націоналістичної молоді, що утворилися на ЗУЗ. СУНМ, як і дотеперішні групи націоналістичної молоді, мав суто ідеалістичний характер. Його органом був журнал «Смолоскипи». Усі три організації, тобто ГУНМ, СУНМ у Львові і Легія Українських Націоналістів, були ідеологічно споріднені й мали соборницькі стремління. Соборницькі стремління були одною з основних прикмет, зокрема, коли йдеться про ГУНМ і ЛУН.

Треба відзначити, що політичні незгоди між наддніпрянцями й галичанами, винесені з рідних земель, на еміграції поглибилися до ворожечі. Проф. Олександр Лотоцький, міністер внутрішніх справ уряду

Приїзд кур'єра УВО з краю, Антона Стефанишина, до Добжіші біля Праги.
Зліва направо (сидять): Осип Бойдуник, Володимир Горбовий, Антін Стефанишин;
стоять: Антін Король, Осип Сецінський, Михайло Андрейків

(Добжіша, 1926)

УНР в екзилі, на одному зібранні в Празі відмітив, що «річка Збруч поглиблюється». Приводом до такого зауваження було те, що в той час найбільше галичан «сменовехнуло» і виїхало в Україну під московсько-більшовицьку окупацію, а на еміграції вони робили пропаганду й чинили спустошення.

Не менш різко виявлялись і партійні суперечки, а то й ворожнеча, яка часто-густо набирала несерйозного присмаку, що компромітувало й паралізувало визвольну акцію перед чужинцями.

Одним із завдань ГУНМ і ЛУН було злагіднювати ті суперечності й ворожнечу, плекати дух соборности. Обидві організації виходили із слухних засад, що без духу соборности не можна буде досягнути державну соборність. У цьому напрямі українські націоналісти працювали так на батьківщині, як і на еміграції. Прикладали сил в цьому напрямі невтомно й обидві націоналістичні організації в ЧСР, а саме ГУНМ і ЛУН.

По трагічній смерті Головного Отамана Симона Петлюри 25 травня 1926 р. ЛУН, ГУНМ і УВО в ЧСР, порозумівшись між собою, запро-

понували всім українським угрупованням і урядові УНР нараду для створення суцільного фронту визвольних змагань з одним політичним центром. Така нарада відбулася в Празі. В нараді взяли участь представники всіх партій, що тоді існували, і представник уряду УНР. Нарада тривала три дні, але, на жаль, ні до чого не призвела. По тій невдачі почалися переговори між Легією Українських Націоналістів, яку очолював Микола Сціборський, і Групою Української Національної Молоді, що її очолював Осип Бойдуник, у справі тіснішої співпраці. У висліді переговорів вирішено створити Союз Організацій Українських Націоналістів. Опрацьовано статuti союзу, і 12 липня 1927 р. відбулися установчі збори делегатів Легії Українських Націоналістів і Групи Української Національної Молоді, на яких схвалено статuti Союзу і обрано його керівні органи. Завданням Союзу Організацій Українських Націоналістів були:

1. Плекати ідеологію українського націоналізму.
2. Продовжувати визвольні змагання за повернення суверенности Українській Соборній Держеві.
3. Протиставитись усяким відосереднім силам і плекати дух соборности.
4. Змагати до створення суцільного фронту визвольних змагань і до створення одного спільного політичного визвольного центру.

У цьому напрямі велися розмови з правим крилом українських соціалістів-революціонерів, які, на чолі з братами Клименками, відколотись від партії соціалістів-революціонерів Микити Шаповала. Однак, з тих розмов нічого не вийшло.

Так, як ГУНМ і ЛУН оновили український націоналізм, започаткований Миколою Міхновським, так Союз Організацій Українських Націоналістів започаткував організоване формування українського націоналістичного руху.

*

Соборницькі тенденції до творення суцільного фронту визвольних змагань панували і в Начальній Команді УВО. Зокрема, комендант УВО полк. Євген Коновалець, відомий соборник ще з часів, коли він командував Корпусом Січових Стрільців, вживав у цьому напрямі інтенсивних заходів.

Полк. Є. Коновалець брав до уваги, зокрема, українські націоналістичні організації так на батьківщині, як і на еміграції. Свої заходи полк. Є. Коновалець посилив під час переговорів між Легією і ГУНМ, а, зокрема, по створенні ними Союзу. На це складалося декілька причин.

Як уже вгорі було сказано, до часу рішення Ради Амбасадорів у березні 1923 р. в політичній площині УВО спиралася на політичні пар-

тії на ЗУЗ і на уряд ЗУНР. По рішенні Ради Амбасадорів на українському політичному відтинку відбулися значні зміни. Насамперед політичні партії на ЗУЗ, які вже протягом довшого часу виявляли нехіть до уряду ЗУНР і його політики, тепер відкрито й офіційно відмовилися підтримувати цей уряд і з ним співпрацювати.

Крім того, українські політичні партії на батьківщині під Польщею бажали провадити т. зв. реальну політику, тобто пристосовуватися до політичних обставин, викликаних вирішенням Ради Амбасадорів, яке розвіяло всякі надії на швидке звільнення ЗУЗ з-під польської окупації.

У зв'язку з тим деякі члени Начальної Команди УВО почали залишати свої пости, а навіть з іншими провідними членами виходити з УВО і включатись у «реальну політику» своїх партій, які також відмовились далі підтримувати УВО.

Залишений крайовими партіями, Євген Петрушевич у своїх шуканнях опертя чи бази для реальної політичної дії стосовно ЗУЗ потрапив незабаром вкупі зі своїм оточенням у сіті московсько-більшовицького полпреда* в Берліні Крестинського. Тому Начальна Команда УВО порвала з ним остаточно будь-які зв'язки, залишаючись суто військовою формацією без жадної політичної надбудови.

Наслідком того Начальна Команда й уся УВО опинились без ідеологічно-політичної підбудови. Тим дуже турбувався комендант УВО полк. Євген Коновалець, який надавав великої ваги й значення ідеологічно-політичній підбудові УВО, зокрема боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом України — чітким світоглядом-ідеологічним засадам і політичній програмі.

До того починав формуватися український націоналістичний рух. Він міг стати значним конкурентом для УВО, зокрема, на еміграції. В цьому русі почав вибиватися й домінувати наддніпрянський елемент, який не був організаційно пов'язаний з УВО і якого в УВО бракувало. Цей брак наддніпрянського елемента в УВО непокоїв Євгена Коновальця, тим більше, що в його плянах було посилити чинну акцію на Україні під московсько-більшовицькою окупацією. З цими турботами й плянами полк. Є. Коновалець зовсім не ховався, зокрема — перед нами, увістами. З тих усіх причин Є. Коновалець посилив і прискорив заходи порозуміння й тіснішого, може, навіть організаційного пов'язання націоналістичних організацій з УВО.

У цьому напрямі на переламі 1926-27 років і протягом 1927 р. відбулось декілька зустрічей чи то самого полк. Коновальця, чи його висланників, зокрема д-ра Степана Нижанківського (який був уповнова-

* Полпред (рос. скорочення) — «полномочный представитель», повноважний представник — (Ред.).

ПЕРШИЙ ПРОВІД УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ 1927 РОКУ

Володимир Мартинець
референт преси і пропаганди та секретар ПУН

Полк. Є. Коновалець —
голова

полк. Микола Сціборський
політичний референт

інж. Дмитро Андрієвський
ідеологічний референт

женим Начальною Командою представником УВО на ЧСР) з чільними людьми цих націоналістичних організацій, а зокрема з головою Легії Українських Націоналістів Миколою Сціборським і головою групи Української Національної Молоді Осипом Бойдуником. У висліді цих заходів, зустрічей і розмов у листопаді 1927 р. відбулась I конференція в Берліні. На ній обрано тимчасовий Провід Українських Націоналістів, завданням якого було підготувати I Конгрес Українських Націоналістів.

Конгрес відбувся у Відні з 28 січня до 3 лютого 1929 р. Там створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН) і обрано Провід Українських Націоналістів (ПУН) на чолі з полк. Євгеном Коновальцем. ОУН перебрала традиції визвольних змагань, які до того часу вели УВО й націоналістичні організації чи союзи. Ті самі ідеологічно-політичні засади, які визнавали згадані організації, прийнято в основу ідеологічно-політичних засад новоствореної ОУН — з певними доповненнями, які знаходимо в резолюціях чи відозві конгресу. Крім цього, схвалено політичну програму ОУН, яка давала візію майбутньої суверенної і соборної української держави так, як її тоді розуміла собі і уявляла більшість учасників конгресу. За неї мали змагатися члени ОУН і для неї мали мобілізувати українські народні маси до боротьби на засадах чинного ідеалізму. При тому слід відмітити, що так стосовно до політичної програми ОУН, зокрема, соціально-економічного ладу, як і до устрою ОУН, включно з назвою, деякі учасники конгресу, зокрема делегати ГУНМ, мали значні застереження. Вони висували власні проекти.

*

Важкий був шлях творення й розбудови ОУН. Труднощі виявилися вже при підготові та відбуванні і по відбутті I конференції в листопаді 1927 року. Річ у тому, що так у керівництві, як і серед членства націоналістичних організацій, на батьківщині й на еміграції, було деяке упередження до деяких дій розвідчої акції УВО, зокрема співпраці з німцями.

За співпрацю з німцями були майже всі українські політичні угруповання між двома світовими війнами. Навіть уряд УНР був за таку співпрацю, зокрема, коли в 1934 році Польща склала з Німеччиною десятирічний пакт про ненапад. Не виключаючи й не занедбуючи визвольну акцію на ширшому міжнародньому форумі, включно з Лігою Націй, всі були за співпрацю з Німеччиною, тим більше, що на той час єдина Німеччина була реальною силою, яка протиставилася і змагала до — делікатно висловлюючись — знечинення версальського й тріанонського трактатів чи інших рішень Ради Амбасадорів, якими були покривджені також український народ і Україна. При тому всьому ще був свіжий у пам'яті Берестейський мирний договір між Україною й Німеччиною, з яким дехто з українських політичних течій зв'язував навіть великі надії.

Які засяги мала ця співпраця з німцями, над тим не будемо тут зупинятися. Що УВО, а згодом і ОУН співпрацювали з німцями, цього не можна і немає потреби заперечувати. Але ця співпраця не була ширша й тісніша від співпраці деяких інших українських політичних партій тоді і згодом. Так само ця співпраця одних і других з німцями не була ширша й тісніша від співпраці уряду УНР з одним з окупантів

українських земель, а саме з Польщею. Нарешті, ця співпраця одних, других і третіх не мала іншого значення, ніж — для прикладу — співпраця Юзефа Пілсудського і його Польської Організації Військової (ПОВ) з німцями перед першою світовою війною і під час тієї війни, коли польський народ змагався за визволення Польщі з-під московської окупації. Всі вони у своїй, тій чи тій співпраці, керувалися вимогами визвольних змагань так, як вони їх розуміли, і добром своїх народів, в ім'я яких вони провадили змагання. У цьому в нас не повинно бути сумнівів, якщо ми ці питання тверезо й без упереджень розглядаємо й оцінюємо. Інакше можемо прийти до прикрих висновків не лише всередині українського політичного табору, ба й перед зовнішніми чинниками українська проблема може вийти в небажаному для нас світлі.

УВО, а згодом ОУН у своїх революційних методах, між іншим, користувалися також, як похідним засобом, саботажами й терором. Ці саботажі й терор були не на руку деяким нашим статечним і «реальним» політикам, бо воно справді значно ускладнювало їм «реальну» політику так, як взагалі революційні методи ускладнюють політику, яка розраховувала на еволюцію. І тому всі ті, які в політиці розраховують на еволюцію, є проти революційних методів і їх різним способом і при різних нагодах викпивають.

Але не лише це. Українська молодь у революційній визвольній акції, включно з саботажами й терором, вбачала романтику змагань українського народу, нагоду для самовияву, як ув оспіваній козаччині, і тому масово горнула в ряди УВО, а згодом в ОУН. Наслідком того над «реальними» політиками і їхніми політичними угрупованнями в перспективі зависло мариво порожнечі. І щойно тоді вони почали виступати проти революційних методів, проти саботажів та терору, почали їх викпивати. А було тих кпин у той час у пресі «реальних» політиків чимало. Потвердженням того, що «реальні» політики, надіючись на еволюцію, щойно тоді почали виступати проти революційних методів, саботажів та терору, коли це їм ускладнювало «реальну» політику й коли вони спостерегли, що їм загрожує мариво порожнечі, може бути й те, що цих застережень і кпин не було до половини двадцятих років, коли до Начальної Команди УВО належали члени різних політичних партій. Саботажі ж і терор УВО застосовувала навіть супроти українських провідних осіб, що загально відомо.

Це аж ніяк не значить, що тими партійними й політичними мотивами я маю намір вичерпати мотиви упередження до революційних методів з саботажами й терором в українському народі. Ні! Упередження ті впливають у декого також з глибоких релігійних переконань, які були й між членами УВО, а також з ідеологічних мотивів деяких українських політичних партій. Але коли УВО й ОУН у своїй визвольній

акції застосовували також, як один із засобів, саботажі й терор, то лише в необхідності, з наміром погамувати переслідування й терор окупанта супроти українського народу і нищення його культурних і господарських надбань. Бож ніхто з керівників УВО й ОУН не був настільки наївний, щоб думати, що саботажем і терором можна визволити український народ і здобути державу. Натомість й цими методами можна протиставитися теророві ворога і втримати народ у ворожому й бойовому наставленні супроти окупанта. І так і треба розуміти застосування саботажів і терору у визвольній акції переслідуваного і тероризованого народу.

Акція проти УВО і ОУН поширена була геть поза межі Батьківщини і Європи, вона докотилась аж на заокеанські терени, зокрема потім, коли полк. Євген Коновалець відвідав США і Канаду. Одним з виявів цієї акції на заокеанських теренах треба — на мою думку — вважати листа однієї з поважних суспільно-громадських організацій у Канаді з 18 січня 1931 р. до Проводу Організації Українських Націоналістів, в якому, між іншим, сказано й таке:

«Екзекутива (ім'я рек) вважає, що, слушно чи не слушно, політична робота ОУН являється тінню роботи УВО. Назверх робота УВО, слушно чи не слушно, являється тільки роботою з терористичною закраскою... Тому пропонується, щоб ОУН перевела деяку реорганізацію на більш-менш отаких засадах: (що) політична діяльність націоналістів не може бути зв'язувана з якою будь саботажевою або терористичною діяльністю» і т. д.

Як бачимо, це й є якраз те, чого вимагали «реальні» політики-еволюціонери, і протилежно до того, чого вимагали революціонери УВО й ОУН на батьківщині. ПУН з Євгеном Коновальцем на чолі ставав посередині і, не заперечуючи і не виключаючи потреби застосовувати саботаж і терор, їх гамував і обмежував. Але, як ми згадали вже вгорі, «крайовики» те гамування й обмежування ПУН не завжди брали до уваги і йшли лінією вимог батьківщини чи ситуації на батьківщині. Під час тієї саботажної і терористичної акції УВО й ОУН та протиакції їхніх неприхильників пролунав — здається, з одчаю і ненависти — важкий закид, мовляв, саботажі й терор це «агентурна робота», мовляв, це інспірують німці, бо їм потрібно послаблення Польщі внаслідок підваження її престижу на міжнародньому форумі. Аналогічні закиди почали з'являтися також у польській пресі. Хто був «хрищенням батьком» цього непродуманого й безглузлого закиду, важко було перевірити.

Несправедливі закиди сильно вразили Євгена Коновальця. Він вирішив переселитися з Німеччини до однієї з нейтральних країн і тимчасово вибрав Швейцарію. З тієї нагоди у своєму листі з 20 березня

1930 року, до «мужа довір'я УВО» в Саскатуні в Канаді Івана Рурика Євген Коновалець, між іншим, пише таке:

«Як бачите, Товаришу Рурик, я вже в Женеві. Приїхав сюди недавно. Можливо, що в зв'язку з моїм переїздом начнуть різні сплетні, чому саме я виїхав з Німеччини, і для того подаю до Вашого відома і орієнтації, що мій переїзд був плянований уже давно, і то з Німеччини до якоїсь нейтральної країни, ще тоді, коли польська преса зачала була проти нас кампанію, мов би то я на службі у німців, а сама УВО є нічим іншим, як німецькою експозитурою. З уваги на мій виїзд до Америки цей мій переїзд мусів бути на деякий час відложений. Після мого повороту я мусів ще деякий час залишитися, щоб поліквідувати всі біжучі справи, як теж поставити на ноги акцію в Америці і Канаді. Закінчивши все те, я переїхав у Женеву. Як довго тут залишусь, не знаю. На кожний випадок думаю, що з нейтрального ґрунту краще нам організувати нашу визвольну акцію.»

Цей лист багатомовний. Але й це переселення Євгена Коновальця не припинило злобних закидів, а дехто ще й сьогодні спирається на них, стає в позу опозиції до полк. Євгена Коновальця і всієї Організації Українських Націоналістів.

З приводу тих закидів (та й не лише них) в УВО, включно з Начальною Командою, постала, як висловлюється Володимир Мартинець, «дошкульна» криза. Ця криза і її причини стали загальновідомі. Не лише в УВО, а й у лавах націоналістичних організацій, на батьківщині й на еміграції виникла розбіжність у поглядах, виникло упередження до УВО та її Начальної Команди. Це упередження поширював і поглиблював колишній член Начальної Команди УВО сотн. Василь Кучабський, який роз'їжджав у терен по студентських організаціях і виголошував доповіді проти УВО й Начальної Команди. Був він з такою доповіддю й у Празі і виголосив її на зібранні членів Групи Української Національної Молоді. І ось, коли в ГУНМ висунуто було питання співпраці, а може й організаційного пов'язання з УВО та висилки делегатів на конференцію в Берліні, в Групі постала сильна опозиція. Очолював цю опозицію голова Екзекутиви ГУНМ д-р Михайло Козак, який рівночасно був заступником голови щойно створеного Союзу Організацій Українських Націоналістів. Це дуже ускладнювало моє становище як голови ГУНМ і свободу моїх рухів, бо я мусів уважати, щоб якимось непродуманим кроком не спричинити розламу в ГУНМ, а, може, й у Союзі.

Мені було відомо, що аналогічна опозиція існувала й у Лерії Українських Націоналістів, яку очолював д-р Дмитро Демчук, і в Союзі Української Націоналістичної Молоді у Львові, також опозицію проти пов'язання з УВО чинив у 1928 р. редактор «Смолюскіпів» Осип Боднарівич.

З приводу тих опозицій полк. Євген Коновалець, — якому були відомі їх причини, — наважився скликати конференцію не на принципі представництва організацій, а на персональному принципі. У конференції брали участь і такі особи, які не належали ані до УВО, ані до жадних

націоналістичних організацій, про що було відомо полк. Євгенів Коновальцеві.

Ця опозиція тривала весь час підготовки конгресу, на самому конгресі і по конгресі при організуванні й розбудові ОУН на батьківщині, й на еміграції. Розуміється, що до первісних причин доходили дальші причини чи то ділового, чи персонального характеру, а в парі з тим зростали й ряди опозиції. Це відчув я особисто як голова ГУНМ у Празі, а згодом як уповноважений ПУН на ЧСР для злиття ЛУН з ГУНМ в одну Організацію Українських Націоналістів. Наслідком опозиції, зокрема з боку Легії, це тривало досить довго і ускладнювалося великими перешкодами. Ще дошкульніше довелось мені відчувати аналогічну опозицію по повероті на батьківщину, де мені випало як членові Крайового Сенату відати справами ОУН. Тими додатковими причинами до опозиції й упередження, тепер уже до ПУН, зокрема, на батьківщині були такі питання:

1. Не заперечуючи потреби співпраці в УВО, частина членів націоналістичних організацій, включно з деякими старшими членами УВО, зокрема на батьківщині, були проти того, щоб ОУН в'язати організаційно з УВО.
2. Деякі старші члени УВО, зокрема на батьківщині, вважали, що ОУН повинна бути легальною організацією з усіма з того посталими завданнями й наслідками, включно до участі у виборах до польського сойму й висилання послів до сойму.
3. Переважна частина членів націоналістичних організацій і УВО, зокрема, молодшого покоління й молоді на батьківщині, вважала, що ОУН повинна бути на зразок УВО нелегальною революційно-політичною організацією, в яку УВО мала б включитися як її військово-бойове рамено. Ця частина різко виступала проти участі ОУН — в будь-якій формі — у виборах до польського сойму.

Навколо цих проблем велися цілими місяцями, а то й довше, завзяті дискусії й суперечки, зокрема на батьківщині. Вони утруднювали і проволікали остаточне оформлення ОУН на Рідних Землях. З тими проблемами кількома наворотами приїздив до ПУН уповноважений ПУН і редактор «Українського Голосу» в Перемишлі Zenon Пеленський. Але це не допомагало. Навпаки, здавалося, що воно ще більше ускладнює справи.

Нарешті, в червні 1930 р., отже шістнадцять місяців по створенні ОУН, з тими й іншими проблемами до Праги приїхав Крайовий комендант УВО сотн. Юліян Головінський, а з ним і організаційний референт УВО Зиновій Книш і редактор «Українського Голосу» Zenon Пеленський. З цієї нагоди відбулось повне засідання ПУН у Празі. Перебіг засідання був досить темпераментний, а місцями навіть різкий, так що

голова ПУН полк. Є. Коновалець мусів переривати засідання, щоб прохололи пристрасті.

Причин до виявів темпераментів і різкості було доволі, починаючи від проблем, з-за яких шістнадцять місяців на батьківщині не можна було налагодити й оформити ОУН, а кінчаючи на досить складних, персональних справах.

На тому засіданні — тому, що я був уже по дипломному іспиті, — вирішено, що я маю в якнайкоротшому часі, не далі, як у вересні 1930 року, повернутися на батьківщину для остаточного налагодження справ ОУН, включно до допомоги крайовому комендантові УВО сотн. Юліянові Головінському в політичних справах, а, зокрема, у справі участі ОУН чи членів УВО й ОУН у виборах до польського сойму. Ця участь була зумовлена пляном, щоб деякі провідні члени УВО й ОУН дали вибрати себе послами до польського сойму і на першому засіданні сойму склали відповідну декларацію політично-визвольного характеру і полишили сойм. А тому, що ані УВО, ані ОУН самі не могли виставляти списки кандидатів, то треба було вести переговори з центральним комітетом УНДО, щоб воно таких кандидатів УВО й ОУН поставило у своєму виборчому спискові на місці, яке забезпечувало б вибір. У цій справі мав вести розмови з ЦК УНДО Юліян Головінський і Осип Бойдуник.

Розуміється, що все це було цілковитою таємницею — так пляни, як і розмови. Тому не втаємничені члени УВО і ОУН згодом, зокрема студентська молодь, різко реагувала проти нашої участі в передвиборчій кампанії УНДО. Із сотн. Ю. Головінським ми ще у Празі домовилися, що я, повернувшись на батьківщину, зупинюсь у своїй матері в Долині і там буду очікувати на його повідомлення, коли приїхати до Львова. У першій половині вересня 1930 р. я повернувся. Під кінець вересня чи з початком жовтня того ж року я отримав від Головінського повідомлення, щоб приїхати до Львова. Але, заки я поспів до Львова, сотн. Юліяна Головінського, який разом із Зеноном Коссаком виходив після розмов з ЦК УНДО, польська поліція заарештувала і згодом замордувала.

Приїхавши до Львова і довідавшись про арешт Головінського і Коссака, я нав'язав контакт із сотн. Богданом Гнатевичем, а через нього з полк. Андрієм Мельником. По трагічній смерті сотн. Головінського ПУН для керування крайовими справами створив тричленний Крайовий Сенат у складі: полк. Андрій Мельник — голова сенату, сотн. Богдан Гнатевич — член сенату для відання справами УВО і інж. Осип Бойдуник — член сенату для відання справами ОУН.

Пристапивши до ладнання справ ОУН, я нав'язав контакт з провідними крайовиками, а саме: Степаном Охримовичем, Іваном Габрусевичем, Володимиром Яневом, о. Ярославом Чемеринським, а згодом, і з Зе-

ноном Коссаком, коли він вийшов з ув'язнення. Інші тодішні провідні крайовики в той час сиділи у в'язниці у зв'язку з нападом на пошто-вий амбулянс під Бібркою, або перебували поза Львовом.

У розмовах із згаданими особами я зустрівся в декого з них з терпкими заувагами за невиразне взаємовідношення між УВО та ОУН і з різкою реакцією проти участі увіствів чи оуністів у передвиборчій кампанії УНДО до польського сойму. В тих заувагах і в тій реакції відчувалося недвозначне упередження до політики ПУН, а в парі з тим і до

Зенон Коссак,
заступник бойового референта
Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ,
згинув як комендант Карпатської Січі
в бою з мадярами 17. 3. 1939 р.

самого ПУН. На всякі мої вияснення вони так само терпко реагували, зокрема Охримович, Габрусевич і Коссак. Відчувалося, що вони говорять наболілою душею і турботою за майбутнє національної революції та підпільно-революційної боротьби й визвольної політики. Почало виявлятися, що ситуація далеко складніша, ніж це ми уявляли собі на еміграції.

По тих розмовах я попросив Зенона Коссака, який на той час був організаційним референтом УВО-ОУН, щоб він улаштував мені у Львові зустріч із студентами-членами УВО й націоналістами. Така зустріч відбулася в Академічному домі на вул. Супінського. На цій зустрічі я почув ті самі зауваги і ту саму реакцію, що й у розмовах із згаданими провідними особами. Ба більше, під кінець зустрічі учасники заявили,

що на батьківщині немає ОУН і «оуністів», а є лише «увісти» і «донцовці».

По зустрічі я попросив Зенона Коссака, щоб він улаштував мені збірну зустріч у Тернополі. Він обіцяв, але, на жаль, такої зустрічі не влаштував, мотивуючи це «попацифікаційними» напруженими відносинами на Тернопільщині. Тоді я попросив, щоб він улаштував для мене зустріч в Перемишлі. Він її влаштував, але не в Перемишлі, а в Добромилі. З учасників тієї зустрічі сьогодні пригадую собі лише — поза самим Коссаком — Василя Качмара. На зустрічі я почув і відчув — хоч у лагіднішій формі — майже те саме, що на попередніх окремих і збірних зустрічах, а саме — упередження до політики ПУН і самого ПУН.

Щоб зрозуміти й усвідомити собі, як далеко і глибоко було те упередження, може послужити той факт, що саботажна акція, яку польський уряд використав як причину відомої «пацифікації» українського населення в Галичині, відбулася без відома й апробати ПУН. Так само без відома Крайового Сенату й ПУН відбулося вбивство Тадеуша Голувка і напад на пошту в Трускавці, а також терористичні акти, за які дехто сьогодні обвинувачує ПУН. З приводу вбивства Голувка й нападу в Трускавці в Крайовому Сенаті виникла різка котroversія між відаючими справами УВО, який домагався прилюдного оголошення, що УВО не має нічого спільного з тим убивством і нападом, та відаючим справами ОУН, який, з різних мотивів, протиставився такому оголошенню. Остаточо вирішено — покищо, аж до відповідного часу — такого оголошення не давати. Але з огляду на те, що були серйозні підстави припускати, мовляв, про те вбивство й напад, щонайменше, відомо було тодішньому організаційному референтові Зенонові Коссакові, Крайовий Сенат вирішив, уже хоч би для самого в'яснення й правопорядку, поставити його під організаційний суд. Одначе, до суду не дійшло, бо, тим часом, польська поліція заарештувала Зенона Коссака в зв'язку з нападом на пошту в Городку Ягайлонському і поставила його разом з Дмитром Данилишиним, Василем Біласом і Маріаном Жураківським під наглий суд, який тоді діяв у Галичині з приводу саботажів і «пацифікації». Оборонцям пощастило вилучити Коссака з-під наглого суду, і він був суджений і засуджений звичайним судом присяжних. Так і досьогодні не в'яснено, яке відношення мав Зенон Коссак до вбивства польського політика Тадеуша Голувка.

Поза тими розмовами й зустрічами я мав ще окремі розмови з моїми з давніх часів знайомими старшими членами УВО й націоналістами, як у Львові, так і на провінції.

Перевіривши тим способом наставлення й стан на батьківщині, я виготовив ґрунтовний і просторий огляд-звіт і, подавши до нього особисті враження й висновки, подав його на розгляд Крайового Сенату. У вра-

женнях я розрізнив дві категорії увіствів і націоналістів, а саме: старших, виснажених і перевтомлених п'ятнадцятилітньою інтенсивною боротьбою чи то на фронті під час війни, чи в підпіллі, які, одначе, не хотіли б покидати політичного життя, навіть боротьби, а тому хотіли б, щоб ОУН не зв'язувати з УВО, а щоб вона була легальною революційно-політичною організацією, що в ній вони могли б далі працювати і так спричинитися до визвольних змагань і політики. Друга категорія — молодше, а то й зовсім ще молоде покоління, повне сил і енергії, просякне романтикою боротьби й ентузіазмом визвольних змагань, яке хотіло б в ОУН бачити переємницю боротьби УВО і революційно-політичних змагань попередників, де УВО було б «бойовим раменом».

З'ясувавши ці враження, я подав свої висновки, а саме, що визвольні змагання й боротьба мусять бути продовжувані дотеперішніми методами й засобами, тобто підпільно-революційними. Їх можна вести лише молодими й завжди свіжими силами, а старші повинні бути лише допоміжним чинником. Якщо ж старше покоління, як виявляється, виснажене й перевтомлене підпільно-революційною боротьбою, а молодше покоління обстоює таку боротьбу й воліє її продовжувати, то вигоди національної революції промовляють за те, щоб піти лінією виявів молоді і дати тим виявам організовані форми, щоб національна революція не перейшла в незагнудану стихію.

Зміна поколінь у житті суспільному, а в тому числі й визвольно-революційному це соціологічна закономірність, якій жадна сила не спроможеться протиставитись. Крайовий Сенат всебічно розглянув мій огляд-звіт з тими враженнями й висновками і, поробивши деякі зауваги й поправки у висновках, прийняв його до відома і доручив мені ладнати справи ОУН у тісному порозумінні й співпраці з членом сенату, видаючим справами УВО.

Приставаючи до ладнання, згідно з моїми пропозиціями, я, щоб зладити розбіжності й упередження та пристрасті з приводу них, для витворення догідної атмосфери, протягом червня й липня 1931 р. написав дві брошури, а саме «Наше становище» і «Наша боротьба». У цих брошурах я з'ясував засади націоналістичної ідеології та внутрішньої й зовнішньої політики ОУН та ролю в ній УВО як її військово-бойового рамена. Брошурами покладено край неясностям, на які жалілося молодше покоління у справі ставлення ОУН до УВО та внутрішньої і зовнішньої політики ПУН. Брошури розглянули члени Крайового Сенату, з деякими поправками їх схвалили, і їх видано циклостилевим друком. Брошуру «Наше становище» в перекладі на польську мову п. н. «Credo Ukraińskich Nationalistów» майже повністю передрукувало львівське «Слово Польське», розуміється, з своїми злобними заувагами та з закликком до польського громадянства на ЗУЗ, щоб воно усвідо-

мило собі небезпеку, яка тепер загрожує з боку ОУН, що перебрала завдання УВО.

Крім того, я написав статтю «Наші завдання», яка була вміщена в підпільному «Бюлетені» ОУН на батьківщині за серпень 1931 року. Як говорить сам заголовок, там були з'ясовані завдання, які в найближчий час мала б виконувати ОУН.

Ці брошури, в яких подано до відома про злиття УВО з ОУН, як треба було очікувати, відпружили атмосферу, злагіднили упередження й усунули деякі розбіжності між старшими й молодшими членами УВО і ОУН. На жаль, ті ж самі брошури викликали сильну реакцію у тих, які з різних мотивів не бажали злиття УВО з ОУН чи пов'язання ОУН з УВО.

Дехто нарікав, а то й атакував автора брошур, вважаючи, що повідомлення в них про злиття УВО з ОУН спричинило арештування членів I Конгресу Українських Націоналістів, на якому створено ОУН. Твердили, що це повідомлення вплине на вимір кари «конгресівцям» польським судом. З того приводу виникли різкі суперечки між «конгресівцями» в тюрмі. Це мало значний вплив на перебіг справи «конгресівців» перед польським судом, яка відбулася «мовчазно» і про яку українська преса писала п. н. «Німий процес». І коли кадри УВО і ОУН очікували, що на розправі їхні провідники виступлять з чіткими з'ясуваннями завдань ОУН і її визвольної боротьби, то вони тяжко розчарувались. Це вважаю за доцільне тут відмітити лише тому, щоб відомо було, чому ця розправа «конгресівців» перед польським судом була «мовчазна» чи «німа» і які з того були наслідки, зокрема, в рядах підпільних кадрів.

По оприлюдненні тих брошур і статті, при відпруженій атмосфері приступлено до ладнання відносин у рядах ОУН і УВО та остаточного практичного оформлення ОУН як спадкоємиці УВО чи, краще кажучи, єдиної революційної й політичної організації, по включенні в неї УВО.

У процесі того ладнання 2 листопада 1931 року заарештовано тих учасників I Конгресу Українських Націоналістів, що перебували на батьківщині, а між ними й мене. З польської тюрми мене звільнено 3 січня 1936 року. За чотири роки мого перебування в тюрмі «на світі» багато дечого змінилося, як у Проводі Українських Націоналістів, так і в крайовому керівництві. Які це були зміни і які були їх наслідки, це повинно бути предметом окремого розгляду.

ЛЕГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Створення військовою молоддю в 1925 році на еміграції Легії Українських Націоналістів можна вважати в якійсь мірі ідейним продовженням Українського Військового Клубу ім. Павла Полуботка, що його очолював в 1917 році ідеолог українського націоналізму пор. Микола Міхновський.

Автор цих рядків, як один із засновників і член Ради Філії цього Клубу в Житомирі, може посвідчити, що ідейно-політичне поглиблення державницької ідеї було прагненням ще за часів існування Українського Військового Клубу ім. Павла Полуботка в Україні. Вже в Армії Української Народньої Республіки почали оформлятися державно-політичні й національно-соціалні концепції, а в ЛУН розпрацьовано їх далі як програму боротьби за повернення українському народові прав державної нації.

Зформування Легії Українських Націоналістів (ЛУН) прийшло як наслідок історичного росту й органічної розбудови національно-політичної думки, яка змагалась за такий міжнародній уклад сил, де б основною ланкою взаємопов'язання стала нація.

Трагедія під Базаром у листопаді 1921 року і зрада «союзників» посилили ідеологічно-світоглядіві шукання серед українського вояцтва на еміграції. Внутрішньогрупові розходження між офіційними українськими політичними речниками поглибилися. Українське вояцтво, що сиділо в таборах інтернованих, а частинно студювало у високих школах на чужині, ставило перед українським політичним світом під сумнів: чи сучасні офіційні політичні речники віддзеркалюють теперішні державницькі прямування української нації; чи чвари між ними, що привели в 1917–1918 роках до спізненої організації українського вояцтва, а потім до передчасної ліквідації Галицької Армії, зникнуть; чи прийде коли до ясного усвідомлення суті української державної спад-

щини й до однакового розуміння обов'язків, що їх вона накладає на нас? Ці й подібні питання виринали серед усього вояцтва на еміграції. Зокрема ж у таборах інтернованих у Польщі ці ферменти були сильні. На сторінках таборових видань, яких у кожному таборі було по декілька, пробивалося шукання відповіді на ці питання, як напр., у Вадовичах на сторінках гумористично-сатиричного тижневика «Комар», сатиричного журналу «Жало», політичних журналів «Аванс» і «Запорозька Думка», а також у таборових виданнях у Каліші й Щепюрні. В цих виданнях співпрацювали і пізніші члени ЛУН: Є. Маланюк (який був редактором літературного місячника «Веселка»), М. Грива (Загривний), Л. Мосендз, М. Чирський й інші. Опісля всі вони стали співробітниками органу ЛУН «Державна Нація», а Є. Маланюк — його редактором. В Подебрадах, крім «Державної Нації», виходило багато інших видань, у яких співробітничали члени ЛУН — напр., гумористичний журнал «Подебрадка», «Подебрадська Глідка», «Наша Громада» — орган Академічної Громади, «Село» — Аграрного Т-ва тощо. Крім цих видань, економісти, агрономи, кооператори й інші організації видавали свої органи для поширення фахового знання, і тут також співробітничали члени ЛУН. Члени ЛУН приймали також живу участь у викладах (поза годинами навчання), дискусіях, вечірках та семінарах. На одному з них М. Сціборський виголосив реферат, що носив назву «Аграрна політика в Україні» з визначенням тенденцій аграрного розвитку на майбутнє. Члени ЛУН були всюди при праці — в читальнях, в спортових і мистецьких клубах, в Соколі, в Пласті, в оркестрі та в Академічному хорі, що ним диригувала Пл. Росіневич-Щуровська, талановита помічниця О. Кошиця. Вони належали майже до всіх організацій при УГА, а найперше до Академічної Громади, що входила в склад Центрального Союзу Українського Студентства (ЦЕСУС). Органом його був «Студентський Вістник», що утримував зв'язок між націоналістами в краю й на чужині.

Отже, поруч фахових студій, творилося в українській національній школі нове національне життя, в яким ЛУН здобула собі почесне місце. Час минав, життя мінялося, військова молодь, тепер студентство, вчилася політично думати, переоцінювати вартості й шукати перспективних шляхів у майбутнє. Розкинута по широкому світі ця військова молодь, хоч і діяла без спільного плану, мала ті самі думки й почування, а властивістю її була віра в те, що їй удасться віднайти втрачений шлях до того джерела, що давало нам силу перемагати в минулому та що дасть нам змогу спільним зусиллям сповнити завтра призначену історією роллю.

Отак із виру державно-збройної боротьби виринало нове ідеологічне ядро націоналістичної молоді з незначною кількістю старших одиниць. Це ядро все більше впливало на співзвучний йому український світ,

видвигаючи максималістичні українські державницькі вимоги. Процес формування націоналістичного світогляду в певну синтезу ідей і чинів почався в 20-тих роках стихійно в окремих військово-молодняцьких організаціях, взаємно ще не пов'язаних між собою. Національно-вояцьке середовище Української Господарської Академії (УГА) сприяло цьому процесові. Бож більшість студентів прийшла сюди від зброї до науки, як вояки, революціонери, професори чи студенти, науковці чи суспільно-господарські працівники. Історія Української Господарської Академії сплелася з історією ЛУН. Ректор Академії, проф. Борис Іваницький, сказав: «Це також історія людей, це історія тих, що колись присвятили свої скромні сили великій справі української державности, також і тих, що зі зброєю в руках боролися за свою землю й свій народ і були переможені. Шляхи цієї історії — разом з тими людьми — ідуть від Києва й Львова, від Кубані й Буковини та Закарпаття. Вони проходять через голодний Тарнів і задротовані табори, не оминають європейських держав, щоб зійтися в осередку Європи — в Празі і Подєбрадах. Тут злучилися досвід старих і сила та завзяття молоді, щоб створити осередки національної праці.»

Треба сказати, що склад студентства Української Господарської Академії репрезентував усю соборну Україну (східні й західні землі, Буковину, Закарпаття і Кубань) і цим у великій мірі сприяв творенню духової соборности. На перешкоді цьому не стояли ніякі територіяльні об'єднання, як Кубанське земляцтво, Гурток студентів північно-західніх земель, Студентська громада ім. Франка (галичани й буковинці) тощо. Зокрема варто згадати про галицький гурток, до якого належали ті галичани, які не входили до складу ЛУН і не поділяли націоналістичної концепції полк. Є. Коновальця, але трималися з малими вийнятками концепції д-ра Петрушевича. Серед них були й члени УВО. Між ними часом приходило до гострих конфліктів — згадати б тільки, як в одного з них вибух під вікном вибив шиби й спалив фіранки. Та цей випадок треба зарахувати до вийняткових, бо взагалі життя в Подєбрадах проходило спокійно. Студентство Академії в більшості пов'язане між собою вояцьким побратимством, і тому там ніколи не було такої гострої міжпартійної ворожнечі, як це було, наприклад, у Празі чи в інших скупченнях української еміграції. Навіть по найгарячіших словесних перепалках на тих чи інших політичних зборах противники часто зустрічалися, щоб поговорити вже мирно на інші теми. Одних тільки «зміновіховців», що визнавали советський режим в Україні, всі національні студентські групи бойкотували. В читальні Господарської Академії була преса з усіх українських земель і з кожного закутка світу, де тільки виходила, легальна й нелегальна, і ніхто ніколи проти того не протестував. Тому й постановня Лєрії Українських Націоналістів не викликало до неї серед загалу студентства ворожнечі. Власне, тому

ще й сьогодні колишні подебрадці зустрічаються як друзі, не зважаючи на світоглядові розбіжності. Більшість студентства прийняла ЛУН як необхідність у багатогранному подебрадському житті. Кличі ЛУН були близькими колишньому вояцтву, бож, наприклад, і сам націоналістичний привіт — «Слава Україні» зродився з традицій Армії УНР. Його уживав постійно Кінний Полк Чорних Запорозжів.

До Української Господарської Академії вступив я в 1925 році. Мандруючи часто перед тим в справах УВО то в один, то в другий бік чесько-польського кордону, я міг наочно спостерігати процеси зростання українського націоналізму на західних землях і в Чехо-Словаччині. Думки висловлювані на сторінках «Літературно-Наукового Вістника», що його редагував д-р Дмитро Донцов, мали вплив на молоде покоління. Але пізніше ми ставали стриманішими до гасел Донцова, бо в них вичували скрайню нетерпимість до всього внутрішнього політичного життя й світоглядovu нетолерантність до інших українських національних груп, як і необ'єктивність в оцінці державницького періоду УНР. У нас міцніший був дух того військовика-націоналіста з Військового Клубу ім. Павла Полуботка, якого світогляд коринивсь у вояцькому побратимстві і знаходив свій відгук у словах Шевченка: «Єдиномисліє подай і братолюбіє пошли». Ми вже тоді відчували, що філософічні основи національно-державної й соціально-політичної ідеї кориняються в глибинах української духовости та в її культурних джерелах і творяться українським народом, а не випливають із чужої духовости й чужих вчень. В цьому напрямку йшла переоцінка ідеологічно-світоглядových вартостей і в думках молодих вояків та гуртків, що шукали між собою пов'язання, щоб спільно продовжувати боротьбу за державу на нових державно-соборницьких засадах.

Власне, на цьому шляху шукань, 1-го жовтня 1922 року й постала у Празі ідеологічно споріднена з нами Група Української Національної Молоді, органом якої в роках 1924-27 був журнал «Національна Думка». Ця група від самих початків рішуче відмежувалася від політичних партій. Вона складалася переважно з членів УВО та її симпатиків, засновниками якої в більшості були старшини Корпусу Січових Стрільців на чолі з своїм командиром полк. Євгеном Коновальцем.

За ініціативою подебрадців прийшло 12 листопада 1925 року до створення Лєгії Українських Націоналістів, що постала із злиття трьох раніше створених ідеологічно-світоглядových організацій. Ними були «Українське Національне Об'єднання» (керівники: М. Сціборський, Д. Демчук), «Союз Визволення України» (Ю. Коллард, Григорович) і «Союз Українських Фашистів» (Л. Костарів, П. Кожевників). Ці три організації внесли в ЛУН дві головні ідеологічно-політичні течії. Знаменне те, що ці течії репрезентували дві різні відмінні по своїй ментальності групи вояків — членів ЛУН.

До чисельно більшої з цих двох груп належали переважно ті військовики, що були пройняті романтикою українського історичного минулого і вже на початку 1917 року спонтанно включилися в українську національну революцію. Ця група за джерело свого світогляду вважала традиції двох державницьких періодів, себто традиції давньої Козацької Держави і традиції державницького періоду Української Народної Республіки, на яких і старалися сперти свої ідеологічні засади. До другої, менш чисельної групи, належало переважно те вояцтво, що включилося в державно-збройні визвольні змагання вже в пізніші часи під впливом реальних українських державно-політичних і соціальних змін, себто під впливом недавньої дійсності. Це вояцтво включилося в Українську Армію з трохи інакшим психологічним наставленням і соціальними поглядами, що їх потім поступово змінювало під впливом отої української високої школи державного будівництва, якою фактично була Українська Господарська Академія на чужині. Стоячи осторонь від козацької романтики, це вояцтво шукало спочатку обґрунтування своєї української націоналістичної ідеології в різних нових європейських рухах. Та проти наслідування цих нових західноєвропейських рухів рішуче виступив Микола Сціборський.

Головним речником другої групи був Леонід Костарів. Він відійшов у тінь з становища визначного провідника ЛУН в Подєбрадах, щоб дати місце Миколі Сціборському, який, заперечивши наслідування чужих зразків, пішов по шляху шукання власної внутрішньоукраїнської ідеологічної синтези та започаткував нову, третю течію ЛУН, яка, власне, й привела до створення Організації Українських Націоналістів.

Організаційною емблемою Легії Українських Націоналістів був щит в українських національних кольорах із державним тризубом, що його колом оточував ланцюг — символ державної соборности. З-під щита виднілася ручка й кінець леза меча, що перехрещував щит. На щиті був напис: «Думка — думкою, меч — мечем!»

Організаційна емблема зродилася з плеканих членством ЛУН державно-військових традицій та з ще тоді повністю не усвідомленого й не скристалізованого націоналістичного світогляду, бо й саме поняття нації тоді інтерпретувалося по-різному.

Тоді, коли наддніпрянці й галичани закидали собі взаємно зраду, між наддніпрянською ЛУН і Групою УНМ нав'язувався духовий контакт, що опісля поширився й на УВО й Союз Націоналістичної Молоді в Галичині. Між ідеями, які проповідували ці організації, та ідеями, що їх проповідував тоді Дм. Донцов, було розходження, зокрема щодо поглядів, які він проповідував у «Підставах нашої політики». Між іншим, Донцова було запрошено й до співпраці в органі ЛУН «Державна Нація», але він відмовився, хоч редактором цього журналу був Є. Маланюк, постійний співробітник «Літературно-Наукового Вістника». Дон-

Члени Легії Українських Націоналістів у Подбрадах 1926 року.
Зліва направо (сидять): Микола Сціборський, Микола Тобілевич, Теофіль Пасічник-Тарнавський, Леонид Костарів, Максим Загривний (літературний псевдонім: Максим Грива). Стоять: Юрій Руденко, Юрій Артюшенко, Дмитро Пасічник, Роман Минів, Дмитро Демчук, Олександр Чехівський, Костянтин Дударів, Ярослав Герасимович.

цов виступив теж проти того, щоб провідний член ЛУН, Дмитро Демчук, підписував свої статті ініціалами «Д.Д.», що їх уживав теж і він. В той же час між пресовими органами ЛУН («Державною Нацією»), Групи УНМ («Національною Думкою») і Союзу УНМ («Смолоскипами») була однаковість у ставленні до внутрішніх і зовнішніх українських проблем та до окупантів українських земель. Спільною ознакою їх усіх були: ідея соборності, державницькі традиції нашої доби та спільні ідеали в дальшій боротьбі за відновлення української державности. Яскравим виявом цього була спільна акція в день трагічної смерті голови Української Народньої Республіки й головного Отамана українських державно-збройних сил — Симона Петлюри в 1926 році.

Хоч і були застереження з боку поодиноких членів ЛУН і УВО щодо зближення цих усіх організацій, то вони не мали ніякого впливу на дальший консолідаційний процес. Деякі члени ЛУН ставили, напр., запити, чому, мовляв, у першій Конференції Націоналістичних Організацій (3-7 листопада 1927 року) брали участь не умандатовані представники, а члени організацій як окремі особи. З другого боку, ще на самій Конференції дехто був за те, щоб УВО і далі існувало як самостійна організація і щоб полк. Є. Коновалець не був рівночасно провідником УВО й провідником націоналістичних організацій. Та у висліді таки скликано Конгрес Українських Націоналістів і покликано до життя Організацію Українських Націоналістів.

При виборі назви власного пресового органу вирішним був погляд членів Легії, що від часу, коли суверенна воля українського народу виявилася в актах 22 січня 1918 і 1919 років, українська нація стала державною нацією і що українська держава безперервно існує далі в душах і серцях українського народу. Тому вони своєму місячникові дали назву «Державна Нація». Цей орган виходив у 1927-1928 роках. Важнішими осередками Ліги були, крім Подебрад, філія ЛУН у Празі і Брні в Чехо-Словаччині, а пізніше і деяких інших державах.

В той час серед українського суспільства велася партійна боротьба, яку посилювали політично-групові суперечки поміж прихильниками Державного Центру УНР, прихильниками гетьмана П. Скоропадського і прихильниками Уряду ЗУНР. Кожний з них мав амбіцію репрезентувати цілість української національно-державної політики.

В лоні ЛУН були прихильники всіх трьох згаданих центрів, а зокрема прихильники Державного Центру УНР і прихильники гетьмана Павла Скоропадського, що його речником в деякій мірі був Леонід Костарів. Сильнішою була орієнтація на Державний Центр УНР, виразником якої був (чільна пізніше у гетьманців постать) полк. Архип Кмета. Він навіть опісля виступив із ЛУН через те, що його думка не прийнялася. Головними опонентами полк. А. Кмети були галичани — члени ЛУН. Вони закидали тодішнім речникам Державного Центру УНР орієнтацію

на Польщу, яка не тільки зрадила УНР як «союзник», але й не здійснила автономії Галичини, до чого її зобов'язувала постанова Ліги Націй. Все таки галичани, члени ЛУН, не заперечували законности Державного Центру УНР і респектували заяву декого із своїх друзів про те, що вони перебувають у безтерміновій відпустці з Армії УНР, яка й далі існує, чого, мовляв, доказом є її героїчний рейд з чужини, завершений Базаром.

Та й більшість членства ЛУН вважала Армію УНР втіленням української національно-військової ідеї, за якою повсякчасно тужить український народ на своїй землі.

Визнаючи, що УНР встановлено всенароднім волевиявленням і то не тільки на Східніх Українських Землях, але й на Західніх, дехто підкреслював тоді, що і за гетьмана П. Скоропадського, і за Директорії формально залишалася УНР, бо ні не скасовано Акту 22 січня 1918 року, ні не проголошено нового, як також не анульовано Берестейського договору, а в дипломатичних представництвах переведено тільки незначні персональні зміни.

Тож, головною причиною того, що ЛУН на своїх Загальних Зборах відкинула тоді думку полк. А. Кмети про орієнтацію на Державний Центр УНР, була співпраця тодішнього Уряду УНР з Польщею, яка не тільки зрадила Армію УНР, але й далі продовжувала жорстоко панувати в Галичині, нехтуючи міжнародними договорами в справі автономії Галичини.

І тому ЛУН поруч своєї ідеологічно-світоглядкової програми ставила й найближчу мету: спрямувати українську державну дію в одно власнопідметне річище чину. Та, на жаль, деякі члени ЛУН, що не розуміли ваги вищезгаданої мети, відійшли від ЛУН. А тодішнє становище в Україні якраз вимагало того, що ЛУН зформулювала в своїх ідеологічно-світоглядкових позиціях і що було співзвучне переконанням найширших народніх мас в Україні.

Саме тоді, після придушення повстань, Москва почала шукати нових метод замаскованої, підступної боротьби проти носіїв ідеї самостійної України. У значній мірі до цієї зміни тактики її спонукало бажання здобути собі прихильників серед українців Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини, перетворити їх на носіїв комуністичної ідеї московського месіанізму на Заході, здемобілізувати український визвольний фронт усередині та створити в українців на інших землях ілюзію про існування «Самостійної України». Політикою «українізації» Москва хотіла завоювати довір'я українських мас в Україні і приєднати їх для себе. Водночас із цим вона проголосила НЕП (нову економічну політику), щоб відбудувати зруйноване господарство, заспокоїти на якийсь час в першу чергу селянство та заохотити його постачати державі можливо більшу кількість харчових продуктів. В наслідок цієї тактичної

зміни московської політики серед студентів у Подєбрадах з'явилися так звані «зміновіховці», себто визнавці советського режиму в Україні. Всі національні студентські групи їх бойкотували, і з ними ніхто не втримував ніякого зв'язку. Бойкот організувала Легія.

Розраховуючи на успіх цих нових заходів, Москва готувала цілковиту ліквідацію останків державної суверенності України, щоб закріпити її залежність від Москви.

Політику «українізації», українська інтелігенція і свідомі елементи нашого суспільства в Україні використали. Вони взяли за легальну культурно-національну роботу, не зрікаючись національно-державницької мети — визволення України з московського національно-культурного й державно-політичного поневолення. З того часу розпочалася на культурному полі тиха, але завзята ідеологічна боротьба, підсилювана українцями з чужини, а в тім і Легією Українських Націоналістів. Українські свідомі елементи почали проникати в культурні установи та ширити там свої впливи, не опускаючи очей з молоді. Притихли дії повстанських загонів, які почали включатися в різні ділянки національного життя, щоб використати наявні умовини для продовження боротьби. І ось, того ж 1926 року в столиці Франції на вулиці Расін кулі чекіста Шварцбарта обривають життя голові Української Народньої Республіки в екзилі й головному отаманові Симонові Петлюрі.

Події свідчили, що перемогу думки можна закріпити тільки мечем. Становище в Україні перекопувало, що проти деспотичного окупанта не можна іти тільки самою ідеєю і що тільки меч із величною думкою зможуть усунути вороже беззаконство й привернути державність Україні.

І тому гасло ЛУН «Думка — думкою, меч — мечем» ще більше спонукувало до дальшого плекання в себе отих українських військових традицій, що були невід'ємною частиною духовости членства ЛУН.

Найхарактеристичнішою рисою Легії Українських Націоналістів у той час було шукання шляхів до консолідації всіх українських національних, сил, до переоцінки тактики й стратегії боротьби та нашої внутрішньої й зовнішньої політики.

Підготовчі заходи скликати конференцію представників політичних угруповань проробила Центральна Управа ЛУН. Вона заініціювала створення Всеукраїнського Національно-Політичного Об'єднання. В її склад мали увійти угруповання, які розуміли потребу організування власних сил у протиставності до орієнтацій на історичних ворогів України. Підготовчі наради з окремими діячами злагіднили гостроту тодішніх пристрасних розходжень про програму державного устрою й висунули на перший плян невідкладну потребу спільної самостійницької дії. Зокрема одна з груп, очолена М. Шаповалом, який мав

концепцію організувати Українську Народню Раду, як представництво українських національно-політичних інтересів за кордоном, підтримала ініціативу ЛУН.

В травні 1926 року після маніфестаційної жалобної академії по вбитому голові Української Держави, С. Петлюрі, в якій взяли участь представники всіх політичних угруповань, відбулася в Празі, на Сміховому Наместі, Конференція політичних угруповань, яка тривала три дні. Здавалося, що вона завершиться успішним закінченням, але третього дня нарад появилися в залі два журнали — один правої, другий лівої партій — з полемікою про майбутню форму державного устрою в Україні, які викликали суперечливі дискусії та довели до розбиття Конференції.

В Конференції взяли участь усі політичні групи, об'єднані в центрі УНР, що їх репрезентантом був проф. О. Шульгин; гетьманці з проф. Д. Дорошенком; соціалісти-революціонери під проводом М. Шаповала й Н. Григорієва; соціалісти-демократи на чолі з проф. І. Мазепою; друга група соціалістів-демократів на чолі з М. Галаганом; Легія Українських Націоналістів на чолі з М. Сціборським і Д. Демчуком; Група Української Національної Молоді на чолі з О. Бойдуником і В. Мартинцем; УВО та кубанці на чолі з проф. Л. Бичем, який і керував нарадами конференції.

Після невдачі організувати широку консолідацію ЛУН здобула собі позицію на незалежну політичну дію, і в її висліді 12 липня 1927 року прийшло до створення Союзу Українських Націоналістів, а згодом до Першої Конференції Українських Націоналістів 3-7 листопада 1927 та до Другої Конференції Українських Націоналістів 8-9 квітня 1928 року. Після цієї Конференції 11 квітня 1928 у Подєбрадах відбулося вдале віче з участю членів Проводу Українських Націоналістів Дм. Андрієвського, М. Сціборського, В. Мартинця й П. Кожевнікова. Це все завершилося Конгресом Українських Націоналістів, що відбувся 28 січня — 3 лютого 1929 року у Відні. Тоді і створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Як у згаданих конференціях, так і в Конгресі брали участь представники ЛУН, Групи УНМ, СУНМ і УВО (хоч члени-прихильники д-ра Петрушевича й були проти орієнтації УВО на націоналізм), а також деякі особи з-поза цих організацій.

На становище голови Проводу ОУН ЛУН підтримала кандидатуру полк. Є. Коновальця передусім тому, що він з усіх старшин Армії УНР уособлював рівночасно фронтову боротьбу й революційне підпілля, фронтовика-воєнка й державного мужа-політика та віддзеркалював заховані у глибинах народніх прошарів ідеологічні, політичні й національно-соціальні прагнення. Члени ЛУН добре пам'ятали глибокодумний, справді державницький, погляд полковника Є. Коновальця,

який він висловив так: «З утратою наддніпрянської бази Галичина буде втрачена для українців навіть і тоді, коли галицькі війська відберуть Львів, тому що поміж Польщею і Большевією сама Галичина ніяк втриматися не зможе». Також вони пам'ятали і про те, що, коли полк. Євгенові Коновальцеві деякі групи пропонували перебрати силою владу УНР в свої руки, він рішуче відмовився від цього тому, що ця влада-уряд є для нього «формальноправним і цілком законним». І пам'ятали найголовніше, що, коли затяжна боротьба ведена одночасно на декількох фронтах — проти більшовиків, поляків і денікінців, та ще й пошесть тифу прорідили лави Української Армії та змусили її до відступу із здобутого нею Києва, так що Начальна Команда Галицької Армії (УГА) мусіла шукати рятунку в підписанні 5-го листопада 1919 року умови з Денікіном (в наслідок чого Галицька Армія від соборної Армії УНР відійшла), то Армія УНР, завдяки полк. Є. Коновальцеві зберегла надалі непорушними свої соборницькі основи. То був іспит цих соборницьких основ Армії УНР — подія великої історичної ваги, хоч нами й по сьогодні ще належно не усвідомлена. Власне, Корпус Січових Стрільців, що в більшості складався з галичан, отже і територіально та й іншими вузлами минулого був пов'язаний з Українською Галицькою Армією, не пішов з нею, хоч його ряди теж були здесятковані тифом. Він пішов з Армією УНР і цим зберіг її соборницькі основи, вірність соборницьким традиціям, побратимству й ідеалам державности взагалі. В тім то й була велика роль полк. Коновальця, який був далекозорим політиком. Це потверджує і його передбачення, що політика й державні мужі Заходу «не вирішать справедливо долі Галичини», на що тоді надіялись діячі Галичини. Про його політичну далекозорість свідчило й те, що — всупереч опозиції прихильників д-ра Петрушевича — він узявся з усією рішучістю за реформу УВО, спираючи її підпільно-революційну боротьбу на соборницькій базі. Це все говорило про нього, як про державного мужа, який розумів, що основних підвалин української державної дії нікому не вільно розхитувати і підірвати.

Тому то саме ЛУН і була за кандидатуру полк. Є. Коновальця на голову Проводу ОУН.

При цьому тут треба згадати такий епізод: вже по створенні Союзу Організацій Українських Націоналістів і після завершення всіх підготовчих праць до Першої Конференції, напередодні від'їзду М. Сціборського як делегата ЛУН на цю конференцію, Л. Костарів спротивився поїздки М. Сціборського й образливо поставився до тих, що були за участь нашого делегата в конференції. Така його нічим не умотивована поведінка примусила автора цих рядків через двох своїх секундантів, Ф. Жлудкіна й В. Дрикаловича, викликати Л. Костарева на поєдинок. Та до двобою не прийшло, бо Костарів через цих секундантів відкли-

кав нанесені образи й погодився на поїздку М. Сціборського на I Конференцію Українських Націоналістів.

Осередок ЛУН в Подєбрадах став творцем, надхненником і рушієм діяльності організації. Тут було велике скупчення ідейної та активної військової молоді, яка вже усвідомлювала, що перемога лежить не тільки в науковому, але й в ідеологічно-національному й державницькому підготуванні, а також в потребі переоцінити дотеперішні цінності й методи боротьби. Це все значилося також і на видавничій діяльності подєбрадського осередку ЛУН, що, поруч «Державної Нації», випускав різного роду відозви, меморандуми, плякати і ін. Цю літературу знаходили студенти ранками в своїх лавках у аудиторіях. На видання члени ЛУН щедро жертвували частку із своїх стипендій чи літніх заробітків при будовах, направи доріг, регуляції річок тощо.

Також і під оглядом розбудови економічно-господарського життя ЛУН не залишалася позаду. Наприклад, вона мала їдальню, до якої вчашало багато гостей. Між ними часто бував і ген. В. Петрів. Після прочитання якоїсь націоналістичної відозви він, бувало, говорив: «Гарно сказано, але не переконливо!» В цій їдальні відбувалися також організаційні імпрези, доповіді й засідання Управи.

Незалежно від того, чи голова Центральної Управи або голова Генеральної Ради були обрані з подєбрадців чи пражан, все одно центром життя ЛУН були Подєбради. Там же й видавався офіційний пресовий орган ЛУН — «Державна Нація».

Головним співробітником «Державної Нації» були М. Сціборський, Є. Маланюк, Л. Мосендз, М. Вікул, Я. Моралевич, Л. Костарів й інші подєбрадці, а з замісцевих — члени празької філії: М. Загривний (поет Грива), Дм. Демчук, брати Пасічники, Д. Малько, з Берліну — П. Кожевників, з Брна — О. Хмельовський, далі сотник Олекса Чуб, який був уповноваженим ЛУН на Люксембург і східню Францію та інші. Редакція була в постійнім зв'язку з наддніпрянцями-націоналістами з-поза ЛУН — генералом М. Капустянським, проф. Є. Онацьким, інж. Дм. Андрієвським та іншими.

ЛУН мала філії у більших студентських скупченнях Чехо-Словаччини та в інших державах західньої Європи, а також поодиноких членів на Волині та в Галичині.

Щодо складу членства ЛУН у Подєбрадах, то з професури від початку належали тільки проф. д-р Микола Вікул і проф. Яків Моралевич.

Проф. д-р М. Вікул народився 3. 1. 1884 у Грузії. Його батько священник викладав у тифліській Духовній Семінарії. По закінченні Варшавського Університету став у 1913 році учителем Середньої Технічної школи в Кам'янці Подільському. В 1919 р. був старшим асистентом Кам'янецького Університету. На еміграції спочатку працював у Міністерстві Освіти УНР, а згодом як керівник катедри неорганічної хемії

в Українській Господарській Академії. Був автором добрих підручників для студентів Технологічного відділу Інженерного факультету. Всі студенти його любили, бо вмів своїми викладами тримати аудиторію в напруженні. 14 лютого 1935 року відійшов у вічність, осиротивши дружину й доньку.

Професор Я. Моралевич народився 30 квітня 1878 р. на Поділлі в священничій родині. Закінчив економічний і комерційний факультети Інституту Народного Господарства. Як економіст, був головним рахівником Міністерства Торгу і Промисловости УНР. Знання й досвід проф. Я. Моралевича в Українській Господарській Академії дуже високо цінилося, також і його підручники були великим вкладом в українську наукову літературу.

Обидва ці професори вклали багато праці у вишколення націоналістичних кадрів як у ЛУН, так пізніше і в ОУН, дбаючи, щоб ці кадри були здібними, коли прийде час, послужити в ділі відбудови національно-державного і соціально-громадського життя Батьківщини. Їх студентами були М. Сціборський, Л. Мосендз, автор цих рядків і багато інших членів ЛУН. До речі, їхні реферати були виголошені й на Конгресі Українських Націоналістів. Проф. Микола Вікул говорив на тему «Релігійне питання в Україні», а проф. Яків Моралевич — «Фінансова політика в Україні».

Із рядів студентства членами ЛУН спочатку було тільки четверо галичан — Роман Мінів, Василь Виноградник, Ярослав Герасимович і Петро Вигнанський. Члени-наддніпрянці походили переважно з рядів колишніх старшин і вояків Армії УНР, що в той час були студентами Української Господарської Академії. Пізніше до цієї Академії прибула на студії більша кількість молоді із Західніх Українських Земель (Волині й Галичини). Частина з них вступила до ЛУН, а відтак брала участь у підпільно-революційній боротьбі на українських землях; між ними волиняк Євген Омельчук, що пізніше згинув в Українській Повстанській Армії (УПА) в боротьбі з окупантом.

Кількість членів ЛУН постійно збільшувалася, зокрема збільшилася вона після того, як до ЛУН приєднався Союз Хліборобів-Демократів, що їх очолював проф. Леонід Фролов, а з студентів — О. Мартинів, П. Заворицький й інші. Крім того, ЛУН мала багато симпатиків серед загалу студентів, з яких чимало вже пізніше, як члени ОУН, згинули в боротьбі з окупантами — наприклад донька колишнього ректора Української Господарської Академії проф. Івана Шовгенова — Олена Теліга, її чоловік Михайло Теліга, Дмитро Оснач та інші.

Легія Українських Націоналістів у Подєбрадах була наявним доказом того, яке велике виховне значення має своя національна висока школа. Свій військовий досвід, разом із академічним удосконаленням члени ЛУН доповнювали теоретичними знаннями про політику й полі-

тичні рухи, що такі необхідні при будові власної держави. Ці знання члени ЛУН здобували не для заробітків чи постійної екзистенції на чужині...

Треба сказати, що серед професури й студентства Української Господарської Академії було декілька політичних напрямків. Тут були соціалісти-революціонери, соціал-демократи, галицькі радикали, колишні соціалісти-федералісти гетьманці, Легія Українських Націоналістів та поодинокі члени УВО, що ніде не належали, напр., Михайло Селешко, що на інтервенцію був з Чехо-Словаччини виселений до Німеччини, де вступив до берлінської філії ЛУН.

Згадуючи про склад членства ЛУН, спробую навести прізвища хоч небагатьох, не згадуючи про тих, що про них невідомо, де тепер перебувають.

Крім згаданих уже професорів д-ра Миколи Вікула, проф. Якова Моралевича і проф. Леоніда Фролова до ЛУН належали з студентства: Микола Сціборський, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Леонід Костарів, Юрій Руденко, Олекса Жлудкін, Василь Виноградник, Роман Мінів, Ярослав Герасимович, Петро Вигнанський, Панас Заворицький, Олекса Мартинів, Архип Кмета, Олександр Гайдай, Григорій Божик, Михайло Первак, Володимир Дрикалович, Іван Кузнеців і багато інших.

Ще менше залишилося в пам'яті членів ЛУН з інших філій. З трьох братів Пасічників запам'яталися тільки Теофіль і Дмитро Пасічники, О. Чехівський, Д. Малько, Микола Тобілевич, Максим Загривний, Дмитро Демчук, К. Дударів (з празької філії); Хмельовський (філія в Брні); Петро Кожевників і Михайло Селешко (з берлінської) та сотник Олекса Чуб (з Люксембургу).

Значення Легії Українських Націоналістів як основно наддніпрянської організації в загальнонаціональному русі велике. І так, як ментальність української нації в цілому є синтезою ментальности її поодиноких частин, так і націоналістичний рух, як цілість, став синтезою ментальности поодиноких, розкиданих по всім світі націоналістичних організацій, що творили цей рух. В ОУН, де в силу випадкових історичних обставин галичани були у великій більшості, члени ЛУН, як і інші наддніпрянці, були тим ферментуючим чинником, що витворював на ґрунті минулого все дальший і дальший процес практичного державно-соборницького ставання у всенаціональних масштабах. Про цей позитивний процес, між іншим, згадав полк. Євген Коновалець при зустрічі з автором цих рядків у Берліні в 1938 році, під час останньої своєї подорожі до Роттердаму. Полковник Є. Коновалець тоді сказав мені, що чим міцніше соборницьке коріння, тим міцніші й соборницькі парості, бо ж соборницьке коріння в своїм житті вже раз реально переживало національно-державну єдність. Він щиро вірить в неї, і це є

запорукою, що це коріння лишиться їй вірним і свою віру в неї прищепить паростям.

На закінчення необхідно сказати, що головних даних, які характеризують ЛУН, її суть, її вищі й низові керівні органи та членство, ми з пам'яті подати не можемо, бо всі матеріяли ЛУН треба вважати втраченими, а в українській пресі з тих часів майже нема про ЛУН відомостей.

Одно можемо сказати з певністю: ЛУН була одним з найсвітліших виразників тої доби, коли почав оформлюватися український націоналістичний рух. І теж можемо ствердити, що ініціатива ЛУН до створення Всеукраїнського Національно-Політичного Об'єднання і сьогодні є живою в українським національним світі. Її поновлюють кожночасно в першу чергу живі члени ЛУН. Не зважаючи на відосередні сили, ідея всенационально-духової одности й державно-політичної цілеспрямованости набирає реального змісту і подає надію, що через всеукраїнський чин таки знайде втілення в леліяній нами ідеї державної цілости.

НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ НА ЗУЗ
ТА 1-ий КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Український націоналізм в організованих формах це нова сила, яка в 20-х роках наново ожила як заперечення, неґація попередніх і того-часних доріг політичного мислення і як контраст до них. Скинення балясту попередніх політичних концепцій, старих теорій і зв'язаних з ними світоглядкових доктрин, які обтяжували політичну думку і які тяжіли над нею як гальма підсвідомости, набуті й виплекані за часів минулих етапів неволі — було народженням чогось зовсім нового, інакшого від того, що існувало перед тим. Прихід українського націоналізму був прорубуванням нових, з минулого досвіду незнайомих доріг у невідоме майбутнє, відслоненням вільних горизонтів. Новому політичному рухові це відкинення старих пут дало відчуття свободи рухів, розмах і динаміку.

Що ж було те «старе» і «попереднє», проти чого протиставився націоналістичний рух — спершу як емотивна реакція, контраст і заперечення, а потім уже як свідомий своїх власних цілей і окремих доріг новий політичний рух?

Найзагальніше кажучи, це були панівні політичні доктрини з минулого сторіччя, отже й засади та концепції традиційної української національної політики, устійнені в попередніх десятиріччях передвоєнної доби. Вони були формовані для іншої дійсности, нічим не подібної до нових повоєнних часів.

Були це дві політичні доктрини, якщо такий термін можна вживати на окреслення неспрецизованих читкіше, вихідних засновків політичного мислення.

Одна — це була «доктрина» демократично-легалістична, доктрина консервативного напрямку, для якої максимальним постулятом була на-

ціональна автономія в межах конституційної Австро-Угорської монархії. Потім, у рамках незаконности польської окупації цей постулат став нереальним.

Друга, лібералістично-республіканська доктрина, псевдосоціалістичного напрямку Михайла Драгоманова, яка за максимальну вимогу ставила собі заступлення царського абсолютизму республікансько-демократичним устроєм із соціальними реформами і ілюзією на політичне співжиття працюючого люду при пошануванні національних прав у спільній федерації демократичних республік.

Прихід більшовицької диктатури, прихід нової і незної форми тотальної тиранії перекреслив утопійне мрійництво драгоманівської теорії, але не усунув з людських мозків призвичаєння до цього утопійного мислення.

Обидві політичні доктрини: легалістично-консервативна і псевдосоціалістична-драгоманівська — були для нових обставин почвірного поневолення України новими окупантами незастосувальні.

Нове політичне становище вимагало цілком свіжих і виразних засад нової ідеології. Націоналізм поставив ясно в основу нової ідеології ідею української нації, її державність і суверенність як єдину ідею і вихідну позицію політичного мислення, відкинув теорії інтернаціональної спільноти клясових інтересів пролетаріату, як і драгоманівські ілюзії про ідеали позанаціонального братання соціалізуючих демократів у рамках чужої держави. Ці підставові тези нової ідеології були прийняті націоналістичними гуртками як їхня плятформа. Майбутній конгрес мав їх звести в обов'язуючу систему.

Але пригадаймо собі, звідки взагалі взялися в той далекий перед конгресом час націоналісти в Галичині?

Ані сама назва «націоналізм» не була в той час широкому загалові знана, ані не були відомі традиції та історія Братства Тарасівців, заснованого Миколою Міхновським у 1891 р. в Полтаві і виарештованого царською жандармерією в 1893 р. Мало хто знав, що у перший період своєї діяльності, в 1900-1903 роках, Револуційна Українська Партія (РУП) на Наддніпрянській Україні була націоналістичною чи, як у той час говорилося, самостійницькою підпільною партією, яка прийняла засаду Міхновського, що «державна самостійність єсть головна умова існування нації», . . «шлях до неї — це уоружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів».

Українська Військова Організація вважала себе не за партійну формацію, а за загальноукраїнську організацію, за таємне військо української держави, за організацію для боротьби за елементарні права нації, за її державну самостійність.

Було щось інше, міцніше від усякої термінології, що примусило самостійників, державників, увістів, національних бунтарів, усіх, у кого

була глибоко вкорінена українська національна ідея, висунути не щось інше, а саме націю як свій бойовий прапор. Нова сила, що виростала на Сході, російський більшовизм, висунув як бойове гасло проти нас пролетарський інтернаціоналізм. Інтернаціоналізм ніс загибель націям, розшарування націй на класи й нівеляцію націй клясовою боротьбою всередині. Ні в якій західній країні не було такої пекучої потреби, як у нашому народі, протиставити саме націю, а не «республіку», не «волю» чи якесь там «визволення», але якраз націю інтернаціоналізмові — як його заперечення і протиставлення від імені оборонців національних прав.

Більшовицьким коментуванням інтернаціоналізму саме наш народ був поставлений у небезпеку захитання сумнівами, чи не є нації, мовляв, непотрібні історичні пережитки минулих віків і чи, може, тому не варто боротися далі за їх права. Що боротися за права нації — це обов'язок і що теорія більшовицького інтернаціоналізму — це брехня, для підкреслення і заперечення цієї неправди розкладового комуністичного інтернаціоналізму, український визвольно-революційний рух назвав себе умисно і свідомо націоналістичним рухом. Не лякаючись ніяких обвинувачувань у шовінізмі, він саме націю, а не якісь інші вселюдські ідеали поставив як центральну ідею своєї ідеології. Нас це мало цікавило, що в той період на Заході інші державні народи під назвою націоналізму творили партії фашистів чи нацистів у приблизно тих самих чи пізніших роках. Вони мали для цього свої причини і свої власні цілі, і вони не були в такій потребі протиставитися інтернаціоналізмові, як наша бездержавна нація.

Всенародня туга за втраченою національною державністю і бажання відзискати її назад були поштовхом для патріотичних елементів включатися активно в боротьбу за визволення. Це був суб'єктивний стимул. Об'єктивні обставини мали свій окремий вплив.

Дратуюча щоденна практика польської окупаційної влади дуже сприяла ростові революційного спротиву, просто заганяла молодий активний і патріотичний елемент на шлях національної революції. Поляки поставили собі як основну ціль своєї політики денационалізувати українців усіма можливими способами. Вони дедалі більше обмежували політичні права, шахрували вибори, колонізували українські землі польськими переселенцями, забороняли продавати землю українцям, спричинювали безробіття, не допускаючи приймання українців на державні роботи, а фахівців на посади в державних і адміністративних установах, натискали змінювати обряд і польщитися, ліквідували українське шкільництво, забороняли або обмежували доступ української молоді до студій у вищих школах, провадили збірні репресії, арешти, накладали грошові кари.

Поряд головного мотиву — прагнення відзискати назад утрачену державну самостійність — польська політика екстермінації була другим дуже могутнім стимулом сприяння революційним процесам.

З цього стану незадоволення українських мас хотіла для себе скористати комуністична партія (КПЗУ) і радянофільські групи. Вони здобували навіть симпатії за часів українізації, особливо на північно-західних землях України, де вони підступно висунули гасла національної оборони. Українізація дезорієнтувала деякі протипольські групи галицьких політиків, включно з Євгеном Петрушевичем, міражами, що нібито під більшовиками існує хоч і комуністична, та все таки українська держава. Це утворило новий фронт і новий пробний камінь стійкості на національних позиціях.

Ясна річ, що польська денаціоналізаційна політика поставила у фронт боротьби проти себе офіційних репрезентантів української національної політики — послів до польського сойму і діячів легальних українських партій. У похвалу галицьким політичним партіям треба сказати, що за перших років польської окупації (1920-1923) вони виразно протиставили полякам ідею самостійної української держави і провадили політику абсолютної ізоляції українського життя від політики варшавського уряду, трактуючи його за уряд чужої держави. Громадянство дуже дисципліновано здійснювало тоді всі заклики підпільної УВО, західньоукраїнського закордонного уряду і місцевих діячів обидвох головних партій (націонал-демократів і радикалів), щоб не виконувати розпоряджень польської окупаційної влади, і дуже охоче протиставляло тим розпорядженням масовий спротив. За тих років була єдність і солідарність українського уряду закордоном, підпілля і легальних партій обидвох напрямків.

Але ситуація змінилася, коли Рада Амбасадорів 14 березня 1923 р. визнала за Польщею Східню Галичину. Правда, на площі св. Юра у Львові відбулася два дні пізніше на знак протесту велика маніфестація, де д-р Юліян Романчук провів присягу вірності Українській Державі як акт солідарного відкинення несправедливого вирішення і заповідь дальшої солідарної боротьби за самостійність.

Це несправедливе рішення розбило всі ілюзії про міжнародню справедливість. Для українців воно було прикрою наукою не орієнтуватися на чужі сили, не вірити й не надіятися, що існує міжнародня справедливість супроти слабших, неозброєних народів. Нова засада, що її віддавна проголошувала з підпілля УВО — орієнтуватися на сили свої власні — була підтверджена тяжким і великим розчаруванням. І ця засада — орієнтація на сили власного народу — стала пізніше назавжди однією з головних засад українського націоналістичного руху.

З визнанням Східньої Галичини за Польщею скінчився одноцілий державницький фронт усіх українців. Обидві партії — трудова і ради-

кальна — вирішили не підпорядковуватися далі західньоукраїнському закордонному урядові.

Третім стимулом, що пробуджував актив молодого покоління стати на шлях революції, була довгорічна бойова діяльність Української Військової Організації. Бойові акції УВО були найяскравішим виявом протесту проти окупантської влади, вони давали самовпевненість, що існує невидна українська сила, яку треба зміцнювати і якій треба допомагати. Організовані акти спротиву підпільної організації переконували більше, ніж протести й петиції легальних партій. Вони й більше відпо-

З ДУМОК Є. КОНОВАЛЬЦЯ

Як не буде в нас сили, не досягнемо нічого, хоч би все найкраще для нас складалось. Як жеж будемо мати силу, тоді вийдемо побідно з найгіршого лихоліття і здобудемо все, що нам треба.

Як не буде в нас сили, не досягнемо нічого, хоч би все найкраще для нас складалось. Як жеж будемо мати силу, тоді вийдемо побідно з найгіршого лихоліття і здобудемо все, що нам треба.

Євген Коновалець

Євген Коновалець

відали нахабному стилеві польських цькувань, зрівноважували їх відповіднішою мовою. Акції УВО давали напрям і вказівку дії, вони спонукували наслідувати їх самочинними бойовими актами.

*

Але в рядах конспіративної організації військового типу не було місця для всіх охочих. Тож у 1923-24 роках почали утворюватися самочинно окремі таємні гуртки з найбільш довірених знайомих, з бойовим наставленням і зацікавленням політичною проблематикою, які потайки сходилися, читали підпільні видання УВО, а згодом нелегальну «Сурму», а також легальні журнали й політичні брошури. Вони організували на власну руку зброю, розпитувалися в довірених колишніх військовиків про таємниці піротехніки і т. п. Ці перші націоналістичні самочинно творені гуртки часто самі не знали, як себе називати. Деякі думали, що вони є гуртками УВО, і що навмисне, з уваги на приписи конспірації, ніхто їм того не говорив. Деякі називали себе «державниками», дехто «націоналістами» чи «загравістами». Не раз у творенні таких таємних гуртків стояла приватна ініціатива або заохота окремих членів УВО, що в деяких ситуаціях добирали собі довірених осіб для допоміжної роботи в нелегальній кольпортажі, у збірках на Бойовий Фонд УВО тощо. З ходом років ці таємні гуртки були пов'я-

зувані взаємним контактом з подібними гуртками. Це могло діятися на основі персональних знайомств, але часто тут була вже ініціатива УВО.

Напевно з ініціативи одного члена УВО зв'язано в одну організацію середньошкільні таємні гуртки в 1924 р. під довгою назвою «Організація вищих клас українських гімназій» (ОВКУГ). За офіційне завдання, на випадок деконспірації, ця організація мала подавати як своє завдання підготову абсолювентів середніх шкіл до студій в українському таємному університеті й організування бойкоту студентів-штрайколомів. Фактично, вона кольпортувала нелегальну літературу, зривала польські державні свята в українських школах, робила поліційно заборонені тернові вінки на стрілецькі могили, нелегально збирала гроші на жетони Бойового Фонду УВО. Тільки дехто, особливо довірених, також переховував і переносив зброю. Для цілей виховної і політичної роботи видано перший нелегальний журнал для молоді в 1924 р. під назвою «Метеор».

Окремі таємні гуртки пов'язувалися контактом в місцеві Групи Націоналістичної Молоді. Місцем, де розпізнавали свої своїх, були переважно повітові відділи (звані секціями) Української Студентської Громади, які відбували сходини. В ході дискусій учасники виявляли свої політичні погляди. Нелегальні націоналістичні гуртки були творені також у легальних організаціях, як «Сокіл», «Пласт» і «Просвіта», але вони фактично були Юнацькими гуртками УВО і контактів між собою не нав'язували.

У Львові студентська молодь українського таємного університету організувала Групу Української Державницької Молоді. Після скасування бойкоту в 1925 р. і допущення українців до польського університету ця група провела на форумі загальної студентської організації, Української Студентської Громади, генеральний наступ проти радянофілів, який закінчився розгромом цих останніх.

Завершенням і надбудовою цих таємних гуртків і груп був Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ) у Львові. Він постав за принципом підпільних законів із селекції найпридатніших і найпевніших, які вибилися своїми властивостями чи авторитетом і були призначені з рамени УВО організувати націоналістичні гуртки в одну цілість і центрально керувати їхньою роботою.

УВО відкомандирувало на цей відтинок кількох людей, доручило їм дібрати собі співробітників за попередньою згодою і перевіркою їхньої вартости з боку УВО. Вони мали право своїм рішенням (але не голосуванням членів) покликати нових осіб у склад проводу і на керівні пости, але, звичайно, за попереднім узгодженням з УВО. Це не було ніяке наслідування чужих зразків вождівства, як пізніше закидали противники, лише старий доморобний винахід підпільного досвіду УВО.

Йшлося про те, щоб запобігти ворожій інфільтрації і не допустити до керівного осередку підсунених донощиків. Це був головний мотив.

Другий мотив доцільности призначувати згори, а не вибирати знизу керівників був такий, що у складі груп і гуртків націоналістичної молоді, особливо студентської, були також члени УВО, які мали спеціальні призначення, і через те не можна було робити їх занадто помітними серед оточення, ані висувати на видні місця, на яких вони могли б бути час-від-часу заарештовувані, а через те підозрілі в очах поліції і не придатні до приділеної їм роботи в апараті УВО. А між студентами були члени УВО, помітні своєю індивідуальністю і популярні, яких загальні збори радо обрали б до керівних органів СУНМ, не здогадуючися про їхню заангажованість деінде.

*

Коли я, переїхавши до Львова, вступив у члени СУНМ (чи радше, був туди посланий), львівську Групу Української Націоналістичної Молоді вже зформовано. Мене навчено не випитувати про те, що мені не вважають за потрібне сказати, тому про початки заснування тієї групи з часів існування таємного університету дотепер нічого певного не можу сказати. Провідними й виробленими вже членами тієї групи були: Степан Охримович, Богдан Кравців, Іван Габрусевич, Зиновій Диденко. У найближчих персональних і ділових зв'язках я стояв з трьома першими.

В 1925-1926 рр. існувала вже центральна надбудова всіх націоналістичних гуртків і груп Західної України — Союз Української Націоналістичної Молоді. Головою його був Осип Боднарівич, на декілька років старший від нас усіх, учасник визвольних змагань, людина самопевна, вироблена, профілем трохи подібний до Муссоліні, хоч наполовину вищий за нього. Він любив часами приймати вождівські пози, хоч усередині був демократ, як це згодом виявилось. О. Боднарівич видавав орган СУНМ, легальний місячник «Смолоскипи» в модерній обгортці з патріотичним, але трохи млявим на наш смак змістом. Ми пробували своїми писаннями загострити зміст «Смолоскипів», але деякі статті він віддавав назад з тихою порадою, мовляв, це був би матеріал для «Сурми».

Треба визнати, що О. Боднарівич мав уміння так виважити зміст, що статті «Смолоскипів» за його редагування не бували конфісковані. Ми порівнювали наш журнал із братніми журналами молодих націоналістів у Чехо-Словаччині («Національною Думкою» і «Державною Нацією») та з чернівецькою «Самостійною Думкою», і нам здавалося, що найліпшим нашим журналом цього типу є «Державна Нація», наші «Смолоскипи» — це середньо-популярний журнал, з уваги на середньошкільників, а праязка «Національна Думка» — слабка і балаклива.

Зате буковинська «Самостійна Думка», де людей було найменше, подобалася своїми ґрунтовно опрацьованими популярними статтями і прямим підходом до тематики практичного досвіду роботи.

Кілька слів про керівництво Союзу Української Націоналістичної Молоді в той час. З великим здивуванням я довідався від О. Боднаровича за кілька місяців, що СУНМ має всього чотирьох дійсних членів. О. Боднарович заявив, що він має на думці й мене дещо згодом зробити дійсним членом. З розмови я довідався, що він під «дійсним членом» розуміє згідно з 1/2-сторінковим статутом члена керівництва або, як ми називали, Проводу Союзу УНМ. В той час у Провід входили: Осип Боднарович — голова, Степан Охримович, Богдан Кравців і Михайло Демкович-Добрянський — «дійсні члени».

Яку діяльність провадив СУНМ?

Головною формою його діяльності були систематичні сходи членів з метою політичної самоосвіти і практичної роботи. Члени групи опрацьовували реферати на теми ідеології, політики, державного будівництва і основно їх дискутували. Основою всіх коментувань і критерієм добра і зла були найперше думки Дмитра Донцова, потім програмові статті з річників «Заграви», «Розбудови Нації», «Літературно-Наукового Вісника», деякі погляди Вячеслава Липинського, Василя Кучабського, О. Терлецького. Деякі з опрацьовуваних і дискутованих доповідей були потім видавані цикльостилевими брошурами для допомоги членам гуртків.

Цього не вистачало, і ми вирішили випустити згодом газетку на зразок «Сурми», з гострішим змістом, ніж «Смолоскипи». Оскільки гроші на видання ми збирали з власних кишень і знали, що газетка буде конфіскована, ми вирішили випустити наперед одноднівку під назвою «За Україну!» Редакційно опрацьовали число С. Охримович, Б. Кравців, І. Габрусевич і я. Технікою і викраданням цілого накладу з друкарні перед поданням першої відбитки до цензури мав зайнятися, за порадою Я. Барановського, бойовик УВО Олійник з Калуша, який в одній львівській друкарні мав знайомих і певних друкарів. Він і фігурував як відповідальний редактор. І цей Олійник завалив всю справу. Він спізнився відібрати надрукований наклад. Перед його приходом, замість нас, вивезла наклад з друкарні поліція. Залишився тільки 1 примірник, що його встиг заховати один друкар. На обережне телефонічне запитання Олійника, котрі місця скреслені і що можна друкувати, він одержав гнівну відповідь-запитання, чи не ошалів він, що думає в Польщі офіційно друкувати «Сурму» під іншим заголовком. Олійник негайно виїхав зі Львова і не показувався.

Цей епізод зробив нас обережнішими. Ми воліли не легалізувати наших видань і триматися підпільного цикльостилю. З цикльостилевих видань, що їх ми друкували на студентських квартирах при закритих

вікнах, пригадую популярний нарис Степана Охримовича про засади українського націоналізму, конспективний нарис початкового розділу «Української військової доктрини» Михайла Колодзінського і його брошуру про польське повстання 1863 р., нариси з геополітики України Богдана Кордюка, мій нарис про філософічні основи ідеології Дмитра Донцова.

Щасливіше пішло нам з опануванням пластового журналу «Молоде Життя» і загального студентського журналу «Студентський Шлях», де його зміст допильновували тоді наші молоді редактори Богдан Кравців і Володимир Янів.

Я хронологічно перебіг наперед, щоб не переривати перегляду видавничих починів. Спроби з газетою «За Україну!» і опанування студентського і пластового журналів мали місце дещо згодом. Також пізніше, після I-го Конгресу, на місце «Смолоскипів», що були реєстровані як видавництво О. Боднарівича і з його відходом перестали появлятися, почав виходити легальний місячник «Юнацтво».

За влади О. Боднарівича ми мали на студентському відтинку успіхи: повну перемогу над радянофілами, які більше не відзискали впливової позиції і, у зв'язку з дальшими подіями на підсоветській Україні, поза кількома комунізуючими одиницями, перестали бути радянофілами. Весь сектор загальностудентських товариств опинився в націоналістичних руках.

В рамках СУНМ створено з молодих націоналістичних письменників літературну групу «Листопад». Назву задумано як протиставлення до комуністичного літературного угруповання «Жовтень». Ця група відбувала окремі сходи й авторські вечори, на яких обговорювано твори молодих письменників, поетів та намічувано заходи до збудження націоналістичних ідей у тогочасній літературі. Твори окремих молодих письменників були друковані в різних тодішніх журналах. Дехто добився чести бути друкованим у «Літературно-Науковому Віснику» за редакцією д-ра Дмитра Донцова, що був на той час семафорним органом націоналістичної творчости. До літературної групи «Листопад» належали, м. ін., такі особи: Богдан Кравців, Володимир Янів, Володимир Лопушанський, Роман Драган, Богдан Гошовський, Роман Завадович, Роман О., брати Процишини, Іван Чорнява, Володимир Габрусевич.

*

По усуненні О. Боднарівича пекучою справою була швидка організація старшого юнацтва в середніх школах у таємні гуртки. Цю справу мав доручення вести Іван Габрусевич, але обсяг роботи був занадто великий і методика виховної праці незнана. Він організував підреферентів, до яких належав Богдан Кордюк як майбутній його заступник,

Михайло Турчманович та інші особи. Були різні пекучі справи. За польонізаційними плянами, українську шкільну молодь примушувано брати участь у польських державних парадах, академіях і богослуженнях, проти чого було дедалі трудніше організувати саботажі, бо це загрожувало розв'язанням української школи. Організування внутрішніх бойкотів кінчалося довгим слідством і виключенням організаторів зі шкіл.

Щоб не наражувати школу й молодь на переслідування, з нагоди одного державного свята студентські відділи націоналістичної молоді, озброєні палицями, робили фінгований напад з-зовні на середньошкільну молодь, що йшла до кількох церков або наповнювала залі, де мала відбутися академія на честь окупантів. Внутрішня мережа середньошкільників приготувала вдавану паніку і втечу молоді додому з парад. Ніхто з молодих не був караний, лише кілька студентів. М. інш., заарештовано Володимира Янева.

*

Вишкільна праця над середньошкільниками створила великі проблеми. Вступний конспіративний і розвідочний вишкіл кінчався, треба було багато інструкторів, щоб провести військовий і бойовий вишколи. Мало що з того можна було пізніше переводити в рамках «Сокола» і «Пласту». Юнацькі звена, набувши вступного знання, почували себе готовими революціонерами і прагнули чину, практичного застосування своїх умілостей. Нагода до масового випробування прийшла за пізніших років, коли юнаки підросли, під час II саботажної акції 1930 року. До того часу наголос поставлено на ідеологічно-політичних вишколах. Але їхня трудність була в тому, що твори Д. Донцова були занадто трудною лектурою для цього віку і треба було готувати популярні матеріали. Це спонукало І. Габрусевича видавати пізніше, в 1929 році, окремий цикльостилевий журнал для підпільних гуртків «Юнак».

За ініціативою В. Янева, введено культ героїв у різних формах (напр., культ героїв Крут, пов'язаний з одноденною голодівкою, що з неї заощаджені гроші йшли на допомогу політичним в'язням, над якими передано опіку дівчатам). Річниці 1 листопада були нагодою для розкидання нелегальних листівок, сутичок з поліцією, яка трактувала ці святкування як протидержавні демонстрації, подібно, як панахиди за замучених в'язнів або повішених революціонерів чи прикрашування їхніх могил.

СУНМ звернув також увагу на організування націоналістичних гуртків робітничої й селянської молоді. Між робітництвом УВО мало свої трійки. Зачіпні пункти, організовані на основі персональних знайомств, були теж, але робітнича молодь не мала своїх окремих товариств, крім т-ва «Сила» у Львові. Отже, це було або індивідуальне підшукування,

або заохочування входити до легальних товариств, як от «Сокіл» чи «Луг».

В селянській молоді було простіше орієнтуватися через персональні знайомства і спостерігання її діяльності в читальнях «Просвіта» і спортових товариствах.

До обов'язку студентської молоді належали поїздки по селах у неділі й свята з рефератами для піднесення національної свідомості.

Рідше траплялися в той час нагоди масових демонстрацій. Це були іноді виборчі віча, які давали нагоду зібрану масу спільними силами УВО і націоналістичної молоді вивести на вулицю під спів патріотичних пісень, осмілювати та запровадити до вуличних демонстрацій людей і вчитися на практиці нам самим, як це треба організувати. Відділи пішої і кінної поліції мали шарпанину, заки розганяли недозволений похід, а для учасників це була переконливіша патріотична заправка, ніж запальні промови бесідників. За пізніших років демонстрації і марш на советський консулят як протест проти голоду на підсоветській Україні показали, що і маса і організатори набрали досвіду й уміння розірваний похід відновляти в нові колони з розсипаних людей.

Наведу один епізод.

У передконгресовий час на 10-річчя віднови української державности на ЗУЗ влаштовано велику маніфестацію 1 листопада 1928 р. Багатотисячна маса після панахиди на площі св. Юра була захоплена, коли на балконі собору М. Колодзінський розгорнув синьожовтий прапор з літерами УВО. Тоді таки були виголошені революційні промови і розкинуті нелегальні летючки. Потім зформувався демонстративний похід, який перетворився у вуличні бої. Попередньої ночі УВО вивисила була українські прапори на польських державних будинках (ратуша, університет) і пошкодила бомбою пам'ятник на честь польських «Оборонців Львова». Вуличні заворушення охопили польську масу, роздражену українськими прапорами і пошкодженням пам'ятника. Вона демолювала і надвечір облягала Академічний Дім, гуртожиток українських студентів. Польське військо з касарень на цитаделі спомагало натовп сальвами рушничних пострілів на Академічний Дім. Одначе, облогу відбито. Потім настали арешти.

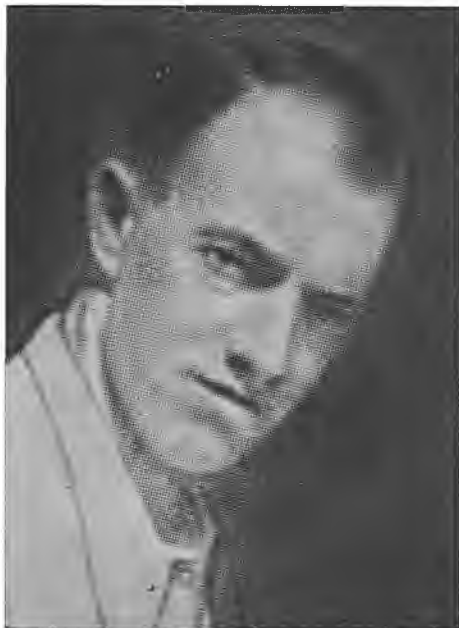
Узагальнюючи, треба сказати, що націоналістичний рух на ЗУЗ вистав власними силами як реакція на становище в польській системі національних переслідувань. Наявність УВО та її дій давала приклад і заохоту самочинно або з ініціативи членів утворювати окремі підпільні гуртки, які пов'язувалися в більші територіяльні групи. З них створилося поєднання тих груп у Союзі Української Націоналістичної Молоді.

Цей СУНМ вважав себе допоміжною силою для УВО і доповненням її роботи, особливо в ділянці політичної підготовки ширших революційних кадрів з-поміж молоді різних прошарків і в дальшому — ширших мас. Щоб протиставитися ворожій ідеології і політичним концепціям легальних партій, новий політичний рух під дуже міцним впливом Дмитра Донцова знайшов головні напрямні передусім нової націоналістичної ідеології, а також загальні напрямні нової політичної концепції. Це все — крім підставової ідеї нації, як центральної ідеї, засади соборницького трактування вартости місцевих досягнень та орієнтації на сили власного народу — було, в той час, глибоким суб'єктивним переконанням, але воно вимагало компетентного ствердження. Потреба скликання конгресу була вимогою назрілого розвитку.

За лаштунками зударилися дві протилежні тенденції з приводу того, яке місце визначити динамічній націоналістичній молоді в майбутньому політичному житті.

Фактичний стан був такий, що головна маса активної молоді пішла в націоналістичні ряди. Легальні партії, зокрема Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО), з тривогою відчували, що вони не мають допливу молодих кадрів. Тоді серед старших увіствів, що працювали на відтинку легальних партій, створилася була в середині УНДО псевдонаціоналістична опозиція. Постав плян перетворити націоналістичну молодь з СУНМ в підбудову УНДО чи, точніше, опозиційну фракцію Дмитра Палієва. О. Боднарівич — голова СУНМ і покликаний ним член проводу М. Демкович-Добрянський були прихильниками цього пляну. С. Охримович і Б. Кравців були противниками того, щоб націоналістична молодь, замість підсилувати УВО і революцію, витрачала час на агітацію за Палієва, Целевича та інших, які в польському парламенті не виборють самостійности і сумнівно, чи досягнуть навіть якісь дрібні полегші для українців. В проводі було 2 на 2, і цього небезпечного питання дальшої долі націоналістичної молоді не можна було розв'язати в вузькому колі 4 дійсних членів. О. Боднарівич призначив мене — на пропозицію, мабуть, Ст. Охримовича — п'ятим «дійсним членом», але я був незгідний з його пляном. О. Боднарівич відкликався до ширших сходин, на які ми покликали на допомогу увіствів Михайла Колодзінського та Зиновія Книша. Баталія після переконливого виступу З. Книша і при підтримці провідника студентів В. Янева закінчилася резигнацією О. Боднарівича і відходом М. Демковича-Добрянського. Б. Кравцева обрано головою, не чекаючи на призначення його, але в порозумінні з визначнішими членами УВО. Ми (Кравців, Охримович і я) кооптували до проводу Івана Габрусевича, Богдана Кордюка, мабуть, Зенона Коссака та Михайла Турчмановича, але згоди на покликання Михайла Колодзінського тоді ще не одержали від наших увіствів.

РОЗСТРІЛЯНИ МАДЛЯРАМИ НА КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ 1939 Р.

Михайло Колодзінський
військовий референт Крайової
Екзекутиви ОУН на ЗУЗ.

Зенон Косак
заступник бойового референта
(Р. Шухевича) КЕ ОУН на ЗУЗ.

Це був перший бунт проти перетягування націоналістичної молоді від революції в легалізм.

Нас покликано перед вище начальство. Б. Кравців, як звичайно, коли його було найбільше треба, сидів у в'язниці. І. Габрусевич поїхав на села на організаційні відправи. Приємність відповідати припала Ст. Охримовичу і мені. В безлюдній у неділю редакційній кімнаті «Нового Часу» чекали на нас Дмитро Паліїв і пан з чорною борідкою, якого Паліїв титулував полковником. Ми зрозуміли, що ми перед людьми з Крайової Команди УВО, а може самим Крайовим Комендантом.

Але нагани не було жадної. Д. Паліїв виклав свій плян, щоб ми глибше зрозуміли, чи варто було ставити перешкоди, не передбачаючи наслідків. Плян був такий: націоналісти в УВО і польському соймі мають ту саму ціль — самостійність України. Поляки її з ласки не дадуть, в них треба це силою видерти, примусити бойовими діями УВО. Тоді вони поступляться під примусом і мусять проти власного бажання, але з страху виконувати українські домагання. Опортуністичні послі з УНДО задовольняться найменшими вимогами, націоналістичні ж

посли поставлять найвищі, інакше наш терор УВО не припиниться. Це є «робота на дві руки», координована і плянована. Але щоб це зробити, націоналістичні послы, що також є членами УВО, мусять розпоряджати молодими здібними людьми для роблення високої політики і приготувати їх до початків українського державного будівництва.

Ми відповіли, що для проведення пляну терором примушувати поляків, щоб давали великі полегші, треба мати великі сили в підпіллі, щоб було ким той терор робити. Тому вся молодь мусить іти в підпілля до УВО, а не до УНДО, бо послами вона не буде. Зрештою, полегші від ворога не є наша мета, бо вони присипляють ненависть і утруднюють дальші революційні акції. Ми не віримо, що молодь в УНДО приготується до українського державного будівництва. Навіть коли б поляки зробили якісь поступки, то вона піде на посади в польському — не українському — державному будівництві і буде втрачена для революційної роботи, як і всі ундисти.

Полковник з борідкою уважно слухав діалоги, з яких я у скороченні передаю тут головний зміст. Він у розмову не встрявав. Пізніше ми довідались, що це був полк. Роман Сушко, тодішній Крайовий Комендант УВО, коли він часом приходив на засідання нашої Крайової Екзекутиви ОУН. З тієї чвірки ніхто більше, крім мене, не живе тепер, тож нема кому доповнити всіх висловлених тоді аргументів.

Полковник на закінчення вирішив, що це протилежні погляди, і погодити їх тепер неможливо. Хай лишається так, як сталося. В нас пригтовляється вже цілий рік конгрес.

Ми справу виграли, але не знали, як буде на конгресі.

*

На конгрес були покликані з Краю від УВО сотн. Євген Зиблікевич і Ярослав Барановський, від Союзу Української Націоналістичної Молоді Б. Кравців, С. Охримович і я. Б. Кравців знову сидів у в'язниці. Були чутки, що Дмитро Паліїв мав теж їхати, але не поїхав через сесію польського сойму, що відбувалася на той час.

Ми радилися разом і спільно з визначнішими членами УВО, які від нас ставити побажання до конгресу. Вирішили поставити дві вимоги:

1) Щоб ОУН була підпільною революційною організацією для доповнення і поширення діяльності УВО, а не підмурівкою для легальних партій. Коли б на конгресі перемогла фракція Д. Палієва, тоді ми зриваємо конгрес і не зобов'язуємося включати Союз Української Націоналістичної Молоді до нової організації, а будемо переливати вироблений елемент у ряди УВО.

2) Домагатися, щоб у новозаснованій організації завести військову диктатуру, по змозі — коли він погодиться — під керівництвом полк. Є. Коновальця, і забезпечити її від спекуляцій політиків.

На конгрес поїхали окремими нелегальними дорогами ми всі чотири крайовики, приготовані до завзятого бою. Але бою не було. Ми пильно вглядалися в незнайомі обличчя учасників конгресу, що представлялися нам своїми псевдонімами. Але противна сторона не з'явилась або не була допущена.

Конгрес поставив від себе таке окреслення нової організації, в якому вміщалося наше розуміння характеру ОУН. Полк. Є. Коновалець очолив організацію, але не погодився стати над нами військовим диктатором. Ми йому те скоро простили.

Постановами I Конгресу відкрилася в історії ОУН перша незаписана сторінка її твердого шляху в майбутнє.

*

Конгрес був першою широкою конфронтацією однодумців, що гуртувалися в віддалених одне від одного середовищах. Він дав нагоду договорити недомовлене й узгіднити однаковість головних напрямних у підході, в оцінці та інтерпретації політичних подій.

Треба признатися, що спершу на конгресі було нас усе нове й незвичне, навіть контрастне атмосферою незнаної нам еміграційної вільності. Бувши конспіраторами, ми звикли до інакшого стилю.

Сама вже їзда мала цей «наш» характер. Чесько-польський кордон ми перейшли удвох з С. Охримовичем нелегально через міст у Тешині, разом з робітниками, що йшли на зміну працювати до фабрик міста, розділеного кордоном. Я. Барановський і Є. Зиблікевич поїхали кожний окремо. З чеськими залізничними квитками, купленими тамошнім зв'язковим УВО, без паспортів і документів, ми сіли у вагон поїзду на Прагу останніми, щоб не притягнути за собою спостерігача, і розмістилися на окремих лавках, як незнайомі люди. Контролі паспортів, згідно з передбаченням, у поїзді не було. У Празі відібрав нас на станції зв'язковий за умовленим розпізнавчим знаком і залишив нас на квартирі, щоб ми не вешталися по місті і не звертали на себе уваги польських закордонних агентів.

Все почалося згідно з приписами підпільної конспірації. Для дальшої їзди через австрійський кордон ми одержали в Празі паспорти, позичені від місцевих українських студентів, із знятками і описом осіб, до нас ніяк неподібних. З них ми навчилися «наших» нових генералій і почерку «наших» нових прізвищ. По такій для нас цілком зрозумілій конспіративній процедурі нас повідомлено, що конгрес відбудеться у Відні, не у Празі, і заладували у вагон поїзду на Відень, у переділ, в якому сиділи незнайомі нам учасники конгресу з Чехії і голосно говорили по-українськи. Говорили не лише про місцеві побутові справи й своїх знайомих, але також на політичні теми. Дехто мав явно прицеплені українські відзнаки (тризуб, хрест УГА, відзнаку Легії Українських Націоналістів).

Ми тлумачили собі цей несподіваний образ неконспіративної поведінки тим, що офіційно перед контрольними чинниками ми були туристичною групою українських студентів із Чехії, яка виїжджає з професорами на екскурсію до Відня. Але все одно нас дивувало, що наші люди з еміграції не звертають уваги на те, що українські відзнаки й балакучість можуть притягнути увагу польських і більшовицьких агентів.

У Відні нам приділено кімнати в готелі на вул. Канта. Пашпортів для готелевої реєстрації від крайовиків ніхто не брав, кімнату для нас приділено на тому самому поверсі, де розміщено, мабуть, усіх учасників конгресу. В готелі ми зустріли Я. Барановського і Є. Зиблікевича, що прибули з Краю раніше за нас. Інструкція була: на місто старатися не виходити, ніколи не ходити гуртами більшими, як двійка-трійка, не розмовляти ні надворі, ні в коридорах. Притримуючися того припису, ми деколи з незадоволенням мовчки спостерігали, як деякі гурти його легковажать. Засідання відбувалися в більшій залі внизу, там же і харчування. Але через 2 дні це розпорядження було змінено, і ми ходили вже окремими малими гуртками до спільного ресторану поза готелем двічі на день.

Конгрес відбувався в тому ж готелі у великій залі внизу і тривав 7 днів. Два перші дні відбувалися пленарні засідання, на яких зачитано ряд доповідей і продискутовано їх, потім учасників приділено до шести комісій, які протягом наступних трьох днів опрацьовували гуртками в великій залі і по готелевих кімнатах проекти резолюцій. Учасники конгресу, крім приділеної їм однієї комісії, могли належати також до інших комісій, залежно від ділянки їхніх зацікавлень. Четвертого і п'ятого дня відбулося спільне пленарне засідання, на якому дискутовано постанови, запропоновані комісіями, і проголосовано їх. Розбіжності в думках були узгіднені на комісіях, а зміни й доповнення були установлені в загальній дискусії так далеко, що на шостому дні нарад ухвалили були прийняті одногосно.

Повний текст постанов був опублікований в «Розбудові Нації», устрій ОУН був лише частинами публікований закордоном.

Після ухвалення постанов і устрою прочитано довший текст проекту присяги для «присяжних» членів ОУН, яку присутні ухвалили через аклямацію, вставши з місць. Полк. Євген Коновалець провів урочисте збірне запряження учасників конгресу на національний прапор і тризуб за текстом ухваленої присяги. Сьомого дня нарад, 3 лютого 1929 р., новозаснована ОУН формально нараховувала 28 членів. Таке мале було початкове ядро, з якого в ході наступних десятиріч розрослася масова визвольно-революційна організація. Члени через аклямацію і формально проведеним одногосним голосуванням вибрали полк. Є. Коновальця головою Проводу. На його пропозицію одногосно було вибрано в склад Проводу вісім осіб (інж. М. Сціборський,

інж. В. Мартинець, д-р Ю. Вассиян, ген. М. Капустянський, д-р Д. Демчук, інж. Д. Андрієвський, інж. Л. Костарів і П. Кожевників). На головного суддю обрано Я. Дуба*, на головного контрольного — проф. Я. Моралевича. Вибір цих органів був теж одноголосний.

Своїми постановами I Конгрес визначив загальні засади ідеології українського націоналізму, в спосіб, щоправда, загальний, але настільки однозначний, що закінчив контроверсійне коментування обов'язуючих ідеологічних засад. Подруге, в питаннях державного будівництва конгрес накреслив перспективний образ державного і суспільного устрою самостійної і соборної України, яка є метою національної революції, засади її конституції і — стосовно до цього перспективного образу — загальні напрямні соціальної, економічної, військової, шкільної, культурної та релігійної політики Організації. Потрете, конгрес прийняв устроєву структуру нової організації, яка, щоправда, була більше достосована до еміграційних умов, ніж до крайових, але встановлювала обов'язуючі засади внутрішнього порядку Організації і компетенції її органів. Це була устроєва схема, запланована на виріст.

До цього сухого перегляду праці конгресу додам кілька моїх особистих спостережень і епізодів.

Степана Охримовича і мене приділено до двох комісій: ідеологічної і культурно-освітньої. Ярослав Барановський і Євген Зиблікевич були у військовій і, можливо, ще в одній комісії. Це дало не лише нагоду за три дні вглибитися в проблематику тих ділянок, але й ближче взаємно познайомитися. Найдовше затягнулася праця ідеологічної комісії, головою якої був д-р Юліян Вассиян. Там виринула принципова суперечка, як розуміти націю й національний ідеал: чи давати їм ідеалістичну, чи утилітарну інтерпретацію? Майже всі члени комісії стояли переконано на позиціях ідеалізму. Д-р Д. Демчук твердо обороняв «благо нації» як ідеал у розумінні строго утилітаристичному. Дискусія зійшла на тори глибокої критики систем матеріалізму і мала вигляд семінару метафізики. Всі інші комісії покінчили свої праці, і дехто підсідав до нас і подавав свої думки до дискусії, що, зрозуміло, продовжувало її, бо це були повторення з попередніх днів. Врешті, з д-ром Д. Демчуком устійнено ідеалістичну інтерпретацію і текст спільного проекту.

Легко пішла праця в культурно-освітній комісії, в якій проекти не були так солідно приготовані, як в ідеологічній, але й дискусійних розбіжностей не було. Голова комісії поет Олесь Бабій мав згідливий підхід до пропонованих змін тексту. Коротка дискусія була над проектом М. Загривного, щоб ввести однорідну систему трудової школи. Не пригадую, котрий опонент обстоював плюралізм з перевагою клясичного типу шкільництва, але, побачивши, що для комісії ця пропозиція була непереконлива, погодився на запропонований проект.

* Псевдонім Макара Кушніра (Богуша).

Під час нарад конгресових комісій полк. Є. Коновалець покликав усіх чотирьох крайовиків на розмову, що відбулася в одній з готелевих кімнат. З осіб, що часово перебували за кордоном, учасниками цієї наради були також д-р Ю. Вассиян, ред. В. Мартинець і голова Української Національної Молоді в Празі інж. О. Бойдуник. Там ми застали Івана Кедрина-Рудницького, про якого ми знали, що він одноступець групи опозиційних послів з УНДО до польського сойму Д. Палієва і В. Целевича, тобто тієї групи увіствів, яка перейшла на сектор легальної праці і мала концепцію спрямовувати націоналістичну молодь на шлях легальної діяльності, щоб через доплив молодого елемента до УНДО скріпити в ньому позиції своєї власної націоналістичної фронди в тій партії. Це була концепція протилежна нашій і нам неприємлива.

Полк. Є. Коновалець представив І. Кедрина-Рудницького не як висланника цієї фронди, а як українського журналіста, що приїхав до Відня й цікавиться проблематикою нашого конгресу. Вітаючися, представники УВО — Є. Зиблікевич і Я. Барановський — відразу застереглися, що конгрес таємний, і про його відбуття щоденник «Діло» не повинен інформувати польську поліцію. І. Кедрин-Рудницький заявив, що про це знає і без наших застережень, і що якби організатори конгресу не мали до нього довір'я, що він не порушить конспіративний характер конгресу, то взагалі не мала б місця наша спільна зустріч.

Розмова і почалася, і велася до кінця в загостреній атмосфері. Полк. Є. Коновалець започаткував розмову, поставивши питання, в чому саме різниця поглядів між присутніми про завдання і майбутній характер діяльності націоналістичного руху. Він покликав по черзі кожного зокрема з'ясувати свій погляд. Перший з черги сидячий біля Полковника Степан Охримович з'ясував політичні та ідеологічні розбіжності між СУНМ і УНДО. Є. Зиблікевич дав темпераментну і дуже гостру критику політики УНДО. Я говорив про єдність завдань СУНМ та УВО. І. Кедрин-Рудницький заступав погляд, що звуження завдань націоналістичного руху до підпільно-революційної діяльності зменшить його впливи на інші ділянки національної роботи і послабить сили загальнонаціонального фронту. О. Бойдуник критикував УНДО як «безхребетну м'язму». Я. Барановський говорив про потребу поповнення новими силами підпільної боротьби, що її ворог винищує арештами, з-поміж дібраних і перевічених людей, які включили себе в націоналістичні групи і не перебувають під таким поліційним обліком, як члени легальних організацій.

Уся зустріч мала для полк. Є. Коновальця дати конфронтацію розбіжних поглядів. Тому він не робив перед нами ніяких підсумків розмови, ані апробат чи заперечень протилежних поглядів. Ця дразлива тема, що довела була до усунення Осипа Боднаревича з становища провідника СУНМ і була відкладена Крайовим Комендантом УВО полк. Р.

Сушком на вирішення конгресу, взагалі не стала більше предметом офіційних нарад конгресу. Полк. Є. Коновалець мав уміння тактовно розпружити глибокі концепційні протилежності в такий спосіб, щоб не давати ніякій стороні почуття тріумфу чи поразки. Ми не були на сто відсотків певні, що наша позиція перемогла, і призбирували розгублені й призабуті аргументи для кінцевої розмови. Але такої вже більше не було. Замість розмов настала робота, яка розвинулася по лінії нами бороненої революційної концепції.

Під час дискусій пленарного засідання над проектами резолюційних комісій трапився непомітний епізод, який, однак, мав пізніше неприємні наслідки для кількох учасників конгресу. Сусід біля мене підсунув мені картку з кількома підписами під привітом від учасників конгресу для когось, щоб підписати її й далі передати. Це було кричуще переступлення засади конспірації, але картка починалася підписами полк. Є. Коновальця і членів президії конгресу, і я не знав, що робити. Картку я мовчки підсунув С. Охримовичеві, він пішов з нею в другий кінець залі радитися з Я. Барановським. Поки він повернувся, я рішився підписати, бо, мабуть, ми виглядаємо смішно, коли переборщуємо конспірацію там, де сам Полковник не вважає цього за необережність. Охримович шепнув мені, що Славко каже, що це не в порядку, бо ми не на прогульці в горах, щоб слати привіти, але коли Полковник підписав, то, може, картка не буде послана поштою та йде в певні руки. Ми підписали і передали далі. Картка, обійшовши круг, дійшла до президіяльного столу і там у когось застрягла. В ході дальших дискусій закружляла друга привітальна картка, яку ми автоматично, без застави, по підписували й пустили далі. Вона обійшла президіяльний стіл і спинилася в когось по протилежному боці нашого столу.

Одну з тих карток показували два роки пізніше шістьом заарештованим конгресівцям як доказ їхньої участі в конгресі. Вона коштувала кожному по 4 роки в'язниці. У в'язничній келії ми багато разів вгадували, які люди сиділи по протилежному боці нашого столу. Мені здавалося, що там був П. Кожевників із Берліна, але устійнити цього вже нікому не пощастило.

Третій епізод трапився після закінчення нарад конгресу. По співі національного гімну запанував піднесений і зосереджений настрій. Не хотілося нікому розходитися по кімнатах. Хтось із президії попросив затриматися ще в залі, бо зараз має прийти замовлений фотограф, щоб увіковічити цю історичну подію. Почали відсувати стіл, зіставляти рядом крісла і пересувати їх на всі боки. Ми, крайовики, призвичаєні до закону не давати себе ніколи фотографувати з іншим членом УВО, «збунтувалися» і зійшлися в кутку втрьох. Запальний Є. Зиблікевич нервово бігав коло пражан і розпромінено щось їм викладав.

Утрох ми вирішили не ставати до збірної фотографії, не знали тільки, як це зробити, щоб не викликати на закінчення скандалу і не образити президії. Я. Барановського ми послали поговорити з знайомими йому увістами з Начальної Команди. До нас прибіг у піднесеному настрої Є. Зиблікевич уставляти нас в ряд. Ми сказали, в чому справа. Він замахав руками, сказав «дурне ви плетете, уставляйтеся скоро в ряд» і побіг далі. Я. Барановський привів О. Сеніка, В. Мартинця і ще когось. О. Сенік визнав нам рацію, що в умовах підпілля ми поступаємо правильно і цього повинні дотримуватися також у часі закордонних поїздок. Але коли тут половина залі самі увісти, яких обов'язує те саме, що нас, то чому ми не маємо довір'я до членів команди, які знають краще за нас, чи можна це робити, чи ні. В. Мартинець або хтось третій пояснив, що фотограф — певна людина, умова з ним зроблена така, що він не має робити ні однієї фотознімки і пізніше не буде роблено, бо всі люди все життя перебувають в революційній боротьбі. Ми без слова пішли до гурту. Я. Барановський нам порадив не висуватися наперед, щоб не робити себе важливими персонами, бо, перед нами робота. Ми усталися в останньому ряді. Є. Зиблікевич уже усталився зараз за Полковником, не було як відтягнути його звідти. О. Сенік десь зник чи був посланий кудись, чого ми взагалі не зауважили тоді.

*

Після закінчення конгресу С. Охримовича і мене повідомлено, що ми обидва маємо зачекати в Празі на зустріч із полк. Є. Коновальцем. Степан Охримович мав судове покликання бути в найближчих днях свідком на якійсь малозначній судовій розправі. Його відсутність могла, однак, викликати в очах поліції зацікавлення, куди й чому він щез, а приготованого алібі він не мав, бо не передбачалося, що конгрес затягнеться так довго. Полковник дав дозвіл Охримовичеві повертатися прямо до Краю.

У поїзді Відень — Прага ми поверталися, як добрі знайомі, які відшукали один одного і мали понав'язувані нитки індивідуальних симпатій та недокінчені теми розпочатих розмов. Так і порозсідалися в вагоні гуртками по чотири, щоб продовжувати розмови. Я сидів з Загривним,

Лицевий бік картки. К.-Конгрес. Підписи: Дм. Андрієвський, М. Вікул, Зенон Пеленський, А. Федина, Осип Бойдуник, М. Сціборський, Євген Коновалець, Д. Демчук, Я. Герасимович, Петро Кожевників, М. Загривний, Л. Костарів.

Зворотний бік: В. Виноградник,* Степан Охримович, В. Богуш,* Гість конгресу К. Плохий,* Т. Пасічник-Тарновський, Ю. Руденко, М. Капустянський, Бабій Ол., С. Ленкавський, В. Мартинець, Юліян Вассіян, Як. Моралевич, Ярослав Барановський, Євген Зиблікевич, Ing. I. Malko, М. Антоненко, О. Зголяркевич. (На картці нема підписів О. Сеніка,* Р. Ярого, Володимира Арсенича,* що був одним із трьох секретарів президії Конгресу)

* Зіркою позначені учасники Конгресу, що наступного дня не фотографувалися.

Учасники I-го Конгресу Українських Націоналістів 1929 року

Вассияном, Костаревим і Бабієм. Націоналістичний поет Максим Грива (інж. М. Загривний) радів, що ми знаємо напам'ять його вірші, друковані в «Державній Нації», що на академіях із захопленням деклямуємо його вірш «Нас питають, якого ми роду». Він оповідав, що приготував до друку збірку своїх поезій, але незадоволений з неї і мусить переробляти тужливо-сантиментальні тони з свого дитинства. Не знає, чи стане йому сил перелити свій гнів і побачити збірку, бо був поранений на фронті і носить у своїх легенях більшовицьку кулю. Олесь Бабій знав, що польська цензура skonфіскувала його «Гуцульський курінь», і радів, що ми нелегально поширюємо його поему і що середньошкільна молодь знає напам'ять довгі частини з неї, що в читальнях «Просвіти» провадиться голосне читання skonфіскованої поеми. Пізніший зрадник інж. Леонід Костарів з лицем поморщеного моряка, куцої і вузловатої будови, — не знаю, жартома чи серйозно називаний контрадміралом, — вже з першої розмови у Відні збудив у мене симпатію до себе: поперше, через свій вигляд, подруге, через мужесько-військову діловість і, потрете, через щире (як мені здавалось) зацікавлення підпільною роботою на ЗУЗ. Він казав, що це для нього, наддніпрянця, незнайний світ і йому імponує наше завзяття й робота (і, дійсно, під час перерви в нарадах він радо присідав до котрогось із крайовиків погуторити). Тепер, як референт Проводу, він приїде до нас, щоб власним носом надихатися революційного повітря, яке подібне до морського перед штормом, і допомогти нам налагодити зв'язки через Збруч, бо він гадає, що це менше контрольована границя, ніж сухий кордон. Я вис-

УЧАСНИКИ І. КОНГРЕСУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

(Відень 28 січня — 3 лютого 1929 року)

У першому ряді зліва (сидять): Юліан Вассиян (заступник голови президії конгресу, голова ідеологічної комісії, обраний членом ПУН), Дмитро Андрієвський (обраний членом ПУН), Микола Капустянський (заступник голови президії конгресу, обраний членом ПУН), Євген Коновалець (голова військової комісії, обраний головою ПУН), Микола Сціборський (голова президії конгресу, обраний членом ПУН), Яків Моралевич (голова соціально-економічної комісії, обраний головним контрольним), Володимир Мартинець (головний секретар президії конгресу, обраний членом ПУН), Микола Вікул.

У другому ряді зліва: І. Малько, Осип Бойдуник, Максим Загривний, Євген Зиблікевич, Петро Кожевніков (обраний членом ПУН), Дмитро Демчук (голова політичної комісії, обраний членом ПУН), Леонід Костарів (голова організаційної комісії, обраний членом ПУН), Олесь Бабій (голова культурно-освітньої комісії), Ріко Ярій, М. Антоненко, Зенон Пеленський.

У третьому ряді зліва: Юрій Руденко (секретар президії конгресу), Ярослав Барановський, Степан Охримович, Степан Ленкавський, Андрій Федина, Ярослав Герасимович (секретар президії конгресу), Теофіл Пасічник-Тарновський, Олександр Згорлякевич.

(На фото відсутні: Володимир Арсенич (секретар президії конгресу), Василь Виноградник, Макар Кушнір (псевдонім В. Богуш), гість конгресу: Кіндрат Плохий (полковник з Кубані) та Омелян Сенік).

ловив сумнів, чи поляки дадуть йому візу, бо його ім'я відоме вже з писань, але нелегально перейти кордон ми допоможемо і переховаємо його в нас від поліції. П. Кожевників із сусідньої лавки вмівся в розмову, що скоріше він до нас приїде, ніж Л. Костарів, і всунув мені в руку свій паспорт та показував численні візи до різних країн, з чого я нічого не запам'ятав, крім Угорщини (бо не зрозумів, для чого туди їздити, де УВО нікого не повинна мати). Він уважав, що на паспорт з такою кількістю віз Польща теж не відмовиться прибити своєї, бо для бюрократії це доказ, що він перевірений. Але з Л. Костаревим ми майже домовилися, що він приїде в Галичину легально або начорно ще в цьому році. Залишилося домовитися листовно щодо терміну, але це залежало від плянів Проводу. З домовлення нічого не вийшло, бо інж. Л. Костарова викинено з проводу та Організації ще в тому самому році.

*

У Празі котрийсь із тамтешніх увіствів — Бажанський, Бачинський чи Бойків — повів мене на зустріч із полк. Є. Коновальцем. Йшли ми трохи пішки, міняючи дорогу, трохи трамваєм із пересідкою, оглядаючися, чи не тягнемо за собою агентів, і знову пішки. Спосіб «в'язання» цілком відповідав обережності крайового стилю. Але, на моє превелике здивування, зв'язковий завів мене не до якоїсь непомітної квартири десь на передмісті, а в каварню величезних розмірів, що займала обшир цілого непереділеного стінами поверху просторого будинку. Столики, щоправда, в цей передполудневий час були рідко обсажені людьми, але мені виглядала непевною і підозрілою половина людей, що без зайняття нудьгували там чогось або читали газети чи вдавали, що читають, заслонюючи ними свої обличчя. Я не уявляв, що можуть бути на світі каварні таких розмірів, і не розумів, нащо на очах людей, над якими не може бути ані перегляду, ні контролю, влаштовувати зустрічі з Полковником. Зв'язковий пояснив, що наші місцеві люди орієнтуються, котрі льокалі в місті непевні і котра пора дня незручна для безпеки Полковника, зрештою, він, сам досвідчений революціонер, найкраще розуміє, де найбільш непомітно можна «загубитися» між людьми.

Полк. Є. Коновалець сидів далеко під бічною стіною в товаристві 30-річного чоловіка і закінчував розмову. Це був полк. М. Сціборський, обраний конгресом на референта проводу.

Перебіг нашої розмови втрюх був протилежний тому, на що я сподівався. Я був упевнений, що я приходжу одержати від Полковника накази й директиви для усної передачі до Краю. Полковник мав інакшу методу. Він наперед терпляче вислуховував співрозмовця, випитував, які в нього думки, погляди, проекти, у свобідній розмові аналізував їх і у формі висновку з відбутої розмови подавав одну можливість чи

проект як найдоцільнішу розв'язку в наявній ситуації. Для співрозмовця було безсумнівно ясно, що такі нібито висновки з спільної розмови це форма подачі директиви чи інструкції полк. Є. Коновальця. Темою розмови був наш плян перетворити групи націоналістичної молоді в ОУН і те, як ми в Краю гадаємо впорядкувати взаємовідносини з УВО, щоб дві революційні організації не перешкоджали одна одній у роботі. Я з'ясував, що ми мали найщиріші бажання зміцнити нашими силами діяльність УВО, доповнюючи її вибраними бойовиками, а головну масу націоналістичної молоді спрямувати на організування масової підпільної мережі по селах та містах. Молодь організувала б підпільну мережу для різностороннього спротиву окупантові, але для УВО — організації вибраних бойовиків — включування щораз ширших мас до активної участі в спротивах окупантові було б обтяженням.

На цьому кінчився весь наш плян. Ми уявляли собі, що понад Крайовим проводом ОУН (Крайовою Екзекутивою) буде існувати Крайова Команда УВО, за апробатою або за ініціативою якої Крайова Екзекутива ОУН буде провадити такі чи інші масові акції. Фактично нашою тенденцією було підпорядкувати ОУН командуванню УВО. Тепер становище змінилося, коли в самій горі керівництво УВО і ОУН опинилося остаточно в руках однієї особи, і нам здавалося, що цього вистачає, щоб обидві революційні організації не перешкоджали одна одній у дії. Коновалець був іншого погляду, саме, що процес спаяння різних організацій в одну суцільну ОУН треба прискіпувати, починаючи з творення спільного керівництва. Я не міг подати ніяких пропозицій, бо ми вважали, що формування крайового проводу ОУН це компетенція не наша, а Крайової Команди УВО і новоствореного головного Проводу ОУН. Ми мали молодь у своїх руках, але не мали ніяких впливів на старше громадянство, серед якого були патріоти націоналістичних переконань з симпатіями до УВО, але з застереженням до нас, бо вони вважали, що наша робота галаслива і несерйозна. Полковник запропонував, щоб, користуючися з відносної свободи рухів, яку ще досі мають півлегально діючі групи націоналістичної молоді і яку на початках може мати не виявлена ще діями ОУН, включити в ОУН також «кадри УВО», тобто — в тодішній термінології — не ангажованих до підпільної дії членів УВО, що були на обліку як запас військовиків, намічених для організування повстання. Знаючи, що ці авторитетні люди можуть вважати заходи студентів занадто мало авторитетними, він радив звертатися до них через їхніх товаришів по зброї, старших членів УВО, що були в українських арміях або відсиділи судові вироки. Він радив вислати делегацію до полк. Андрія Мельника, якого недавно звільнено з тюрми по відсидженні присуду, поінформувати його про рішення конгресу і запропонувати, щоб він очолив Крайовий Провід ОУН. Також повинна піти від нас окрема делегація до д-ра Д. Донцова

з інформаціями про заснування нової організації, прихилити його до тісної співпраці, але не наполягати на тому, щоб він конче включився як керівний член в ОУН, бо його, як емігранта, поляки можуть викинути за кордон.

Ці пропозиції й поради були саме тими директивами, які я сподівався одержати від полк. Є. Коновальця і передати нашим в Краю до виконання. На закінчення Полковник сказав, що сотн. Є. Зиблікевич допоможе організувати членів з-поміж військовиків і «кадрів», а полк. М. Сціборський обіцяв приїхати на осінь до Львова перевірити, що ми до того часу зорганізуємо. Полк. Є. Коновалець обіцяв, що ми будемо одержувати підсилення виробленими людьми з-за кордону, бо націоналісти, покінчивши там студії, будуть повертатися в Край.

*

У поворотній дорозі з конгресу трапилася мені ще маленька пригода на кордоні. Вона розкрила несподівано нагоду забезпечити з чеського боку нелегальний перехід чи передачу матеріалів. До чеського Тешина поїзд з Праги приїхав на багато годин раніше від 6-ї години, коли через прикордонний міст в обидва боки переходила гурма робітників на нічну зміну, в яку треба було себе вмішати, щоб непомітно перейти міст. Щоб не стягати на себе уваги довгогодинним вештанням по кількох вуличках малого передмістя, я зайшов до нашої зв'язкової хати перечекати час. Господиня якраз скінчила оповідати, що С. Охримович щасливо перейшов кілька днів тому кордон і поїхав на Україну, коли до хати ввійшов агент таємної чеської поліції і, по короткій розмові, зажадав від мене документів. Я показав йому польські і сказав, що я сьогодні прийшов з польського боку, щоб здібатися з кривим, який приїде з Праги, і сьогодні повертаюся назад додому. Я розраховував, що він, покаравши мене, викине на той бік кордону без довгого слідства, чого і до кого я їздив. Агент був наставлений протипольськи і, побачивши з документу, що я українець, зм'як і забрав мене на станцію, щоб ждати на поїзд, який незадовго привезе мого «кривого» з Праги. По дорозі він питався, чи я привіз щось передати кривому. Я відповів, що хочу йому усно оповісти про важливі випадки, як нас переслідують поляки, щоб світ довідався про те з чеської і української преси, бо поляки конфіскують наші газети і листи за кордон, і світ нічого не знає. Агент завернув з-під дверей і, замість до поліційної вартівні, завів мене до залізничного ресторану і замовив два пива. Переслідування його зацікавили. Я розповів йому про нові й старі факти, він підтверджував, що добре знає, які то лайдаки поляки. За пиво я поспішився заплатити перед приїздом поїзду. Не маючи чеських грошей, я дав йому 2 долари в одному банкноті (які мені дали на дорогу у Львові, щоб міняти їх, а не польські гроші, на чеські корони) і просив його заплатити

ними, щоб через незнання чеської мови не звертати уваги прислуги, що я з того боку. Він заплатив своїми грішми, бо доляри треба буде міняти потім у банку.

Нарешті, поїзд з Праги приїхав і «кревного» не привіз. Агент допитливо поглядав на мене, врешті запропонував, що міг би дати мені посвідку, щоб я їхав до Праги до кревного, якщо я до 48 годин повернуся назад. Я відповів, що мушу обов'язково сьогодні повертатися, бо така велика витрата часу ускладнить моє становище, але коли я вже по цьому боці, де нема польської цензури, то міг би свобідно описати «кревному» в листі те все, що хотів усно переказати. На тому стало, і я написав довжелезного фантастичного листа, здається, на адресу О. Бойкова. (Через тиждень прийшло до Львова запитання вяснити, що це за провокація. Ми вяснили).

Зближалася пора зміни праці. Агент виміняв мої 2 доляри, але я просив, щоб він собі гроші затримав, бо по тому боці чеських грошей мені не треба, це викличе непотрібне підозріння, як мене зловлять. Він не противився. Помовчавши, запропонував, щоб я на другий раз, як приїду (або хтось із «вашого товариства»), відразу йшов до нього до хати, а він допоможе і порадить, що робити. Він назвав себе Франтішком Бжезіною і подав свою адресу.

Ми умовилися про розпізнавчий знак. Він сказав, що відведе мене в напрямку мосту, потім прилишиться позаду, щоб польська застава не бачила нас разом, бо його знають. Він, як мешканець міста, має прикордонну перепустку, отже, перейде потім мостом на польську станцію, подивитися, чи мене не заарештували при поїзді, але там ми будемо незнайомі.

Йдучи до мосту, Франтішек пояснював, котрими вулицями по польському боці найпростіша дорога на польську станцію. Ми попрощались на ходу. Наближаючися з робітниками до чеської застави, я подумав, якщо Франтішек не дасть знаку чеській або польській заставі мене арештувати, тоді це не підступ, і можна мати до нього довір'я. Обидві застави байдуже придивлялися до прохожих, більше до їхніх клунків (я не ніс нічого в руках), і нікого не зачіпали. З вікна вагону на Краків я бачив, як Франтішек стояв під стіною з цигаретою в зубах і ніби змуджено придивлявся до людей і вагонів. Коли поїзд рушив, наші очі стрінулися на коротку мить. Більше в житті ми не побачилися*.

* До УВО я зголосив, що є нагода за малі гроші мати допомогу при нелегальних переходах людей з чеського боку і, можливо, в перепачкуванні нашої літератури від таємного працівника чеської прикордонної поліції, тим більше, що наша зв'язкова хата по тому боці розкрита і то, мабуть, давніше (господиня, побачивши в дверях Франтішка, зі страху заломила руки, отже знала, ким є цей цивільний відвідувач), і що з ним варто домовитися, щоб одержати чи купити принаймні блянкети прикордонних перепусток. Справа зам'ялася в УВО на дов-

*

Львів тонує у білих снігах. Надворі були тріскуні морози найлютішої за багато років зими 1929 року. Люди, закутані шаликами по очі, бігали по скрипучому снігу і ховалися до коридорів будинків погрітися від морозного вітру. Бухали клуби пари з відчинюваних дверей. Моя студентська квартира видавалася мені низькою, малою і брудною. З дому писали, що палять цілий день, і не можна нагріти хати, що олені і серни підходять до села і смикають сіно з оборогів, але люди не гонять їх, бо звірі голодні. Питалися, чому так довго не відписую на листи, чи, бува, не перестудився.

Але нас гріла пекуча робота в цей морозний час. У делегації до полк. Андрія Мельника пішли С. Охримович і Р. О. Вони принесли від нього відповідь, що по відсидженій тюрмі за ним наглядає поліція, що його особа тепер настільки розконспірована, що через співпрацю з людьми він може стягнути на них підозріння і відразу поставити в підозру нову організацію, заки вона почне щонебудь робити. У такій ситуації він не може прийняти пропозицію формувати провід нової організації. Йому найдоцільніше у видний спосіб ізолюватися від людей, щоб відвернути по якомусь часі від себе заінтересування поліції, і для того він вживає заходи, щоб працювати в лісництві. Наша місія була безуспішна. Пропозицій щодо іншого кандидата в нас не було.

До Дмитра Донцова ми довго добирали найвідповідніший склад делегації. Я не пригадую вже, котрих двох з намічених кандидатів — Б. Кравців, З. Книш, І. Габрусевич — ми вислали на розмову. Відповідь була також негативна. Д-р Д. Донцов переживав ще глибоке розчарування, що великий задум «загравістів» створити ідеологічно суцільний націоналістичний табір розплився нездалою імпровізацією з творенням Української Партії Національної Роботи, і тому не мав інтересу зв'язувати себе з новими спробами. Він волів зосередитися на ідеологічно-публіцистичній праці, бо вона успішно впливала на формування думки.

З початком весни активізувався Є. Зиблікевич, почав вербувати між колишніми військовиками, що працювали по різних установах, членів до нової організації. Це наробило шуму, але з намічених ним осіб не вдалося нікого включити в ОУН. Сподіваного припливу оперативно-недійових кадрів УВО не було з різних причин, не лише через те, що ми не могли знайти до Крайової Екзекутиви авторитетних для тієї генерації осіб. Багато з них вважали, що вони своє вже відвоювали на фронтах, хоч ціль боротьби не була досягнена. Інші гадали, що їм треба

гий час, можливо, перевіряли за той час. Пізніше, коли виникли ускладнення з одним транспортом «Сурми», я нагадував про цю можливість емісарові УВО з закордону, П. Сайкевичеві, і дістав відповідь, що невідомо, чи він не приманює, щоб при грубшій нагоді торгувати нами на обидва боки.

перечекати, щоб прийшов відповідний час, коли вони — на їхню оцінку — будуть потрібні для справи, а тепер, мовляв, ще той час не назрів. Ці невдачі нас мало турбували.

Першу Крайову Екзекутиву ОУН прийшлося формувати з дотеперішнього Проводу Союзу Української Націоналістичної Молоді, доповнивши її двома особами. На важливіші засідання приходив деколи Крайовий Комендант УВО полк. Роман Сушко. Великі початкові труднощі були організаційного порядку. Устроєва схема, ухвалена нами одногослобно на конгресі, мало відповідала крайовим умовам. З першого дня довелось перебудовувати групи націоналістичної молоді і юнацтва

на більш достосовану до існуючих умов і до структури УВО п'яткову і трийотову систему. Це була затяжна й клопітлива робота, поєднана з повільним вияснюванням компетенційних спорів.

Великим успіхом для нашої роботи на пропагандивному відтинку було перепродавання нам перемиського тижневика гетьманського напрямку «Український Голос» восени 1929 р., що осягнув Є. Зиблікевич. Як передано цю трансакцію, про це знають троє живих ще людей: З. Пеленський, Є. Зиблікевич і В. Качмар.

Кілька місяців перед тим повернувся до Галичини чи не перший з обіцяних полк. Є. Коновальцем абсолювентів закордонних студій Зенон Пеленський, закінчивши в Берліні журналістику. Він став редактором цього тижневика.

Новозаснована організація на самому початку свого старту дістала трибуну, з якої щотижнево могла впливати на формування політич-

ної думки широких кіл читачів. Це не було те саме, що підкидування нелегальної літератури УВО нашою і увізьською підпільною мережею чи наших цикльостилевих видань. (Зрештою, ми робили це далі). Легальний тижневик — «орган української націоналістичної думки», як було зазначено в підзаголовку «Українського Голосу» — доходив до тих кіл читачів, які не бачили нелегальної літератури. Його можна було купувати свobodно по книгарнях, відкрито читати в домівках «Просвіти». Ми дбали, щоб поширювати його на всьому терені західньоукраїнських земель, зокрема в занедбаних областях Волині, Полісся, Холмщини. Зрештою, своїм цікавим і добре редагованим змістом, статтями крайових та закордонних націоналістів тижневик зацікавлював і здобував собі сам нових читачів.

З. Пеленський, який виявився блискучим журналістом, крім редакційних завдань дістав широку повновладу в керівній роботі Крайової Екзекутиви, але на цьому відтинку він не мав щасливої руки, не міг включитися в спосіб мислення підпільної організації і робив деякі разючі помилки, які насторожили нас також до інших людей, що поверталися з-за кордону з завданням зміцнювати нашу роботу.

Крім складних проблем організаційної перебудови, дедалі більшої гостроти набирала психологічна проблема, а саме зростання революційного настрою в націоналістичних кадрах. Молоді націоналістичні кадри задовго перед заснуванням ОУН були на припоні ідеологічних і частково технічних вишколів. Вони були проінняті новими ідеями, атмосферою підготовки до підпільної дії, були наснажувані до політичного активізму і запалені романтикою бойових чинів УВО. Вони прагнули перейти від революційних слів до конкретного революційного діла.

Масові революційні виступи не вкладалися, одначе, в тодішні пляни Крайової Команди УВО. Можливо, що передбачувана реакція ворога на них, збудження чуйности й поліційних репресій заваждали запланованим тоді чи підготовлюваним акціям Бойової Референтури УВО. У всякому разі, саме перетворювання націоналістичних груп у клітини нової організації, ОУН, викликало ще більший підйом і сподівання самовияву в близьких революційних чинах, від яких молоді кадри були спинювані в довгому підготовно-вишкільному періоді. Довше спинювання активних виявів загрожувало викликати розчарування серед активу молоді й юнацтва до новозаснованої ОУН або довести до виломів з карбів дисципліни в бік індивідуально ініційованих анархічних спроб. У крайових націоналістичних кадрах — як у низових, так і в провідних — заснування ОУН, очолення її полк Є. Коновальцем і спрямування її на близький до УВО революційний шлях відчувалося як радісне зрушення вперед з тупцювання на місці, як зворот до дов-

гожданих плянових чинів, але не як переназвання вже існуючого новою назвою, як траплялося подекуди в закордонних націоналістичних групах.

Перед Крайовою Екзекутивою ОУН стало на всю широчінь пекуче завдання: вихід нової організації націоналістичних активістів на політичну арену має бути відчутним для ворога як удар, а для широких мас власного громадянства як прихід нової політичної сили. Тиск зростання революційної динаміки кадрів не лише утворив сприятливу ситуацію, він зобов'язував Крайову Екзекутиву ОУН підняти масовий політично-революційний виступ проти ворога і заохотити ним широкі народні маси включатися й собі у фронт визвольної боротьби, а не в пасивності симпатизувати революційним діям вибраних бойовиків таємної УВО.

Колонізування ЗУЗ пляново насиланими з Польщі мазурами, практика парцеляції поміщицької землі, що позбавила українське селянство права за гроші купувати землю від поміщиків без переходу на латинський обряд, соціяльний визиск польськими поміщиками українського селянства вимагали широкого протиудару. Він прийшов як друга в історії Західньої України саботажна акція, спрямована проти майна польських поміщиків та колоністів, що були гніздами польонізації завойованої країни.

Луни пожеж над західньоукраїнськими землями звістили світові вихід Організації Українських Націоналістів на політичну арену. І-ий Конгрес Українських Націоналістів був зведенням націоналістичних сил України в одне річище, в єдину визвольно-революційну організацію. Друга саботажна акція була народженням ОУН як дійової революційної сили на історичній арені чергових десятиріч і першим її штурмом на фронті визвольної боротьби.

ЗУСТРІЧ З ПОЛК. ЄВГЕНОМ КОНОВАЛЬЦЕМ
НА ТЛІ НАСТРОЇВ ДОБИ

Виховання в українській галицькій родині напередодні I-ї світової війни було глибоко патріотичне. Не диво, що серед фрагментарних спогадів мого раннього дитинства — поруч із радістю першої осяяної блисками свіч та янгольського волосся ялинки й коня-скакуна — залишилися саме картини відзначення Шевченкового століття: концерт молоді Академічної гімназії (в якій мій батько був професором) та могутньої маніфестації «Січей» та «Соколів» на площі «Сокола-Батька». Тому я сприйняв як щось зовсім природне, коли мій батько, на той час 46-річний чоловік, що за діючими на початку війни приписами був звільнений від обов'язку військової служби в австрійській армії — зголосився в хвилину проголошення війни з Москвою добровольцем до Усусусів. За те йому довелося почути чимало докорів від старшої генерації в родині: мовляв, такий вічний фантаст, що для мрій залишить напризволяще химерної долі родину й малу дитину. А сама дитина найкраще розуміла батька (і дивувалася навіть непослідовності старших із патріотизмом у словах, а надмірною обережністю в житті й з докорами у зустрічі з ним!) — і його образ у сірій шинелі вирізьбився на весь вік у світогляді й у всіх пізніших починах. Я тоді кінчав шостий рік, і саме з цього часу в мене залишилася тяглість пам'яті та спогаду.

З глибоким зворушенням переживав я вже згодом усі хвилини сподівань і надій, коли вулицями рідного Львова, як відгомін універсалів у дорогому Києві, проходили радісні маніфестації, коли життєрадісні дівчата у народніх строях причіпляли синьо-жовті стрічки з написом «Вже воскресла», коли перший гомін волі перекреслював кордони, не зважаючи на те, що десь на дні скривався ще виплеканий у загалі льоялізм супроти конституційної Австрії, яка як-не-як дала змогу викристалізуватися українській національній свідомості й покласти підвали-

ни під майбутню будову свого власного життя. А разом із спогадом про ті весняні потоки осяяних щастям людей — бандерії з підміських сіл, спів, що ним була насичена вся атмосфера, залишилося понуре враження також від співу таємних гуртів, що збиралися то тут, то там: це польські студенти протестували після Берестейського миру на вістку про «таємну клявзулю», про створення з Східньої Галичини окремого Коронного Краю, вже цілком незалежного від поляків. Був дивний контраст між обидвома співами, і тоді відчувалося виразно, що українці були в поході . . .

Але вирішним для всього пізнішого світогляду був таки 1-й листопад. Я зумисне тут не додаю «мого світогляду», бо аналогічні переживання мала вся генерація. Я особисто мав тільки те щастя, що — живучи навпроти львівської ратуші — бачив своїми очима ту незабутню хвилину, коли наш стрілець в однострої поволі піднімався по гострій щоглі вгору, щоб вивісити й розвинути український прапор над Львовом, — по майже сімох сторіччях неволі. Кожен день — з цього дня — був сповнений надій та розчарувань, кожен постріл відчував я фізично як радість чи біль. І не було ані дрібки перебільшення, коли я згодом — після років, у польській в'язниці — писав у моїх «Листопадових фрагментах»: «Тоді вже я воїном став Справедливої Справи.» Патос доби відбився у всьому житті всієї генерації.

Це тло видається мені необхідне для розуміння настрою, що призвів до постановня УВО, а згодом ОУН. Звичайно, тема вимагала б окремого спогаду, бож і відступ зі Львова, й багатомісячна облога з кожною гранатою й кожним шрапнелем, що здавалися дорогим привітом від найближчих, згодом відступ і нові сподівання після одчайдушща Чортківської офензиви — це тільки дальші мазки пензеля на широкому полотні молодих душ. Тільки тоді дедалі більше відчувалося, що ми вже сходили з нашого шляху. Отрута вливалась замість щастя.

Але треба сказати, що ціле покоління весь час мусіло «проти надій сподіватися», навіть тоді, коли армія опинилася за дротами й коли тисячами наповнювалися тюрми — тими, що й після програшу не здавалися. Та й про це ще тільки фрагментарно, бо до самого спогаду не належать ті уривки з дитячих вражень, що я їх занотував у пам'яті, коли ще сам активно не міг творити життя. Отож у ці дні були ми саме дуже вразливі на всі вияви «сподівань проти надій», коли запізнені рейди партизанських відділів, широка акція проти виборів 1922 р., постріли проти зрадників чи у представників режиму, розриви бомб відбивалися широким відгомном в уяві й серцях. І з такою підготовою вступав я до гімназії.

Виховання в українській гімназії було не менше патріотичне, ніж у родині. Більшість наших учителів вклала чимало щирого ентузіазму. Зокрема з любов'ю викладали вони українознавчі предмети. Але, коли

До населення міста Львова!

Волею українського народу утворила
ся на українських землях бувшої
австро-угорської монархії

Українська Держава.

Найвищою державною властю Української Держави є

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА.

З цього дня Українська Національна Рада

обняла владу в столицьому місті ЛЬВОВІ

і на цій території УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Дальші заповідання видадуть ШИВІЛЬНІ і ВІЙСЬКОВІ ОРГАНИ
Української Національної Ради

Звертається до громадян і до всіх тих, хто перебуває в місті.

На цій території повністю виключено вплив німецької і польської влади. Усіх громадян і мешканців міста закликаємо до повної співпраці з Українською Національною Радою.

Львів, 21 листопада 1918

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА.

з природи речі, молодь менше могла захоплювати історія (в якій можна було тільки мало появили справді світлих моментів), зацікавлення зосереджувалося головним чином на літературі. Отже, виховання набирало виразно гуманістичних рис, а не один із здібніших учнів мріяв про гарне майбутнє поета, письменника чи вченого, — в'яжучи завжди свої мрії з бажанням служити батьківщині.

Сама молодь бажала виявляти у самовиховних організаціях і, зокрема, горнулася до Пласту, який романтикою однострою та теренових вправ нагадував недавнє минуле. Традиційно щорічно влаштовувалися в березні Шевченківські концерти, і тут було широке поле для діяльності, щоб виявити чи то свої організаційні, чи то мистецькі здібності, бо підготовка виступу була привілеєм самої молоді, а вчителі-опікуни тільки тактовно дораджували. І от, у двадцятих роках неписаним законом було, що учні (вже цілком самі) рік-у-рік улаштовували свої першолистопадові свята. Спочатку це було дуже легко, бо день був вільний від науки: це був день латинського свята «Всіх Святих», в якому відвідувати цвинтарі ходили також і українці, а польські урядові чинники сприяли тому, бо вважали, що тим робом природно затираються розбіжності. Але саме використання цієї обставини для гімназійних першолистопадкових урочистостей викликало розпорядження, щоб українські школи, які святкували за юліянським календарем, повинні були мати навчання в усі дні латинських свят, у тому числі і на «Всіх Святих». Усе такі учні вищих клас (обов'язок належав, як правило, до учнів 7-ї класи) заздалегідь споготовлювали в церкві символічну могилу, а один з катехитів ще перед навчанням служив св. Літургію і правив Панахиду. Учні переходили з церкви на визначену — 8-у — годину до школи, але засадничо в той день не було нормального навчання. Шкільні години проходили в розмовах та спогадах.

Щойно коли згодом посилювався натиск і контроль польської влади, треба було відповідно пристосуватися, щоб не наразити школи на переслідування. Вчителі почали спершу для непознаки викладати, але довгий час утримувався звичай, що в той день не перепитувано лекцій, а коли дехто з надто льояльних учителів хотів цей звичай перервати, тоді учні демонстративно й солідарно не відповідали. Назагал, однак, існував неписаний «компроміс»: учителі викладали, але не перепитували. В школі у той день панувала врочиста тиша.

І саме в ділянку виховання у школі почалося насамперед втручання польської шкільної влади (т. зв. кураторії). Дбалось про те, щоб українську гімназію зробити поступово знаряддям денационалізаційної політики, — покищо в розумінні державницькому: українська гімназія мала виховувати одиниці «руського походження, але польської національності». Зашморг затягувався повільно, але послідовно: насамперед офіційно заборонено уживати визначення українець, український.

Правда, в щоденному житті цього ніхто не притримувався, але на свідоцтвах з'явилася назва «руські ензик».

Згодом вийшов наказ вести шкільні книги записів («денники») польською мовою, а свідоцтва стали двомовні. Все це відчувалось як упокоєння, але практично воно ще не мало серйозніших наслідків.

По тому запроваджено деякі обов'язкові предмети навчання польською мовою (зокрема, історію!), і це вже було дошкульніше. Разом з тим прийшли 1924–1925 року польські вчителі. Але спочатку приходили найкращі педагоги, — вони мали здобути собі вплив умінням імпонувати, а не строгістю чи ставленими вимогами.

Звичайно, ці польські патріоти старалися появити учням польську історію та культуру в якнайкращому світлі, але саме тут відбулося цілком неймовірне: вони стали найкращими виховниками українського патріотизму. Коли вони з захопленням оповідали про польські повстання чи про «вещуф», то ми автоматично транспонували це на українські відносини.

Ми розуміли польських патріотів як чесних синів своєї батьківщини і старалися їх наслідувати у стосунку до України. Тому ми просто почали вишукувати в українській літературі патріотичні нотки, і жаль стискав нам серця, коли в нас було мало аналогій. Лекції української літератури перетворювались тоді на настирливе випитування в учителів, де можна знайти те, що нас найбільше цікавило. Розвиток настроїв завжди ще йшов в одному напрямі, сказати б, конструктивного патріотизму, який головною метою вбачав службу народові знанням, працею, здібностями.

Поляки виявили себе незвичайно слабкими політиками, а ще гіршими християнами: зашморг з року на рік ставав гірший, і дедалі більше було безпосередніх зазіхань на душу, на упокорення, на упіднення.

Польський натиск відбувався насамперед на самовиховні організації. Першою жертвою впав Пласт, який у державних гімназіях офіційно заборонено. Правда, деякий час він міг ще проіснувати напівлегально, тобто, хоч і заборонений владою, але толерований українськими вчителями, які «не бачили» того, що діється. Це було можливе доти, доки в гімназіях були такі вмлі директори, як, наприклад, Ілля Кокорудз (пізніше голова Рідної Школи та її добродій; головою він став після свого пенсіонування), і доки Пласт не був заборонений поліційно (під час ославленої пацифікації, у вересні 1930 р.).

Гімназійні свята (Шевченківські концерти) дістали своїх цензорів, які ставали дедалі строгіші. На місце перших польських учителів-педагогів прийшли вчителі-комісари, які незабаром стали вчителями-доносцями, сіяли недовір'я в самому таки професорському складі, споєному до того часу вузлами товариської солідарности, дружби та спільности праці. Але найгіршим ударом був примус брати участь у поль-

ських державних святах. Такого упокорення ніхто не міг витримати. Бершиною глуму видавався наказ навіть у церкві молитися за польську державу, що гнобила український народ, обмежувала права християнської, ба навіть католицької Церкви, ламала всі свої міжнародні зобов'язання.

Відповідальним за шкільну політику на західноукраїнських землях українська громадська думка робила львівського куратора Собінського, і цей куратор згинув з наказу УВО в жовтні 1926 р. Ця подія мала переламове значення в тому розумінні, що тоді поляки вже повнотою повели наступ на зламання спротиву. Вони, насамперед, наказали, щоб у похороні куратора взяли участь всі українські школи. І українські юнаки опинилися між молотом власного сумління чи натиску громадської думки патріотичного громадянства та ковадлом цинічного наказу, за виконанням якого мали стежити такі українські вчителі, тероризовані вже в той час загрозою втратити місце.

Це був і для вчителів, і для юнаків момент важкої проби. Справді, наказ, який ламав характери й лягав тінню на десятиріччя, був гріхом, що кликав кару з небес... Треба було б окремої студії, щоб описати те, що діялося в кожному з нас, коли доводилось вибирати між відчуттям чести та страхом за майбутнє. Порушення наказу загрожувало найважчими наслідками: виключенням з гімназії — одиницям, розв'язанням гімназії при загальності бойкоту.

На той час учні втратили довір'я до вчителів, закидаючи їм у своїм молодечім ідеалізмі, що вони вчили молодь чогось іншого в теорії, на найкращих зразках літератури та історії, а щось інше веліли робити на практиці й самі своєю поведінкою ставали запереченням голошених ідеалів. Перед найважчим іспитом стали учні 8-ї класи (до яких і я тоді належав), бо, з одного боку, саме на них упав обов'язок дати приклад, з другого ж боку — перед іспитом зрілості — найбільше ризикували.

Щасливі були ті, які мали абсолютну підтримку й виправдання дома, бо вони взагалі не прийшли на визначений день і годину на заповіджену збірку. Приблизно стільки саме (хоч, може, децю більше), що правда, прийшли на саму збірку, щоб бути при виклику прізвищ, але тоді втекли — таки на очах вчителів — по дорозі до церкви (першого дня) і на похорон (другого дня). Тільки мала горстка з тяжкою душею підлягла наказові.

Треба визнати, що, не зважаючи на цей вимушений поділ, ми в клясі поставились одне до одного льояльно, розуміючи одні одних. Тільки на одного з товаришів, що не тільки пішов на похорон, а ще й глумився над «принципіялістами», накладено бойкот, витриманий солідарно всіма.

Проте, атмосфера була крайньо напружена, зокрема у відношенні до вчителів. Один з моїх колеґ, при нагоді найближчої лекції української літератури, встав і голосно заявив: «Я тепер розумію, чому Куліш сказав «народе без пуття, і чести, і поваги». І знову, з признанням треба сказати, що професор не зробив з того ніяких висновків, хоч і мусів глибоко відчутити натяк, бо саме на нього був накладений обов'язок піти з групою учнів і скласти вінок на могилі куратора.

Винні, які двічі не з'явилися при виклику, були покарані 16-годинним карцером,* а ті, що тільки раз демонстративно не прийшли на збірку, мали «відсидіти» 8 годин. Звичайно, всі мали наприкінці року обнижені відмітки з поведінки, і я особисто, мавши тільки найвищі оцінки за всі предмети, дістав ледве «добру» за поведінку.

В дещо зміненій формі повторилась історія за декілька місяців при нагоді іменин Пилсудського. Втретє в тому таки шкільному році мали ми піти походом на роковини проголошення польської конституції «3-го мая». Це для нашої кляси було безпосередньо перед іспитом зрілості (приблизно за три тижні перед усними — кінцевими — іспитами). З важким серцем наважилися ми зламати принцип. Не зважаючи на те, що ми старалися надробляти цинізмом, почували ми себе як переможені, що мають іти «суб юґум». Пригадую, що за декілька років у подібних умовах і з тієї самої нагоди одна з українських гімназій (чи не тернопільська?) вийшла на цю державну маніфестацію в найгірших одягах, наче жебраки, а молоді хлопці йшли, мов охлялі на похоронах. Польська преса зчинила тоді крик, і на гімназію посипалися кари, а найвищі кляси розв'язано.

Наведені приклади змальовані зумисне ширше, щоб дати зрозуміти настрої тодішньої молоді, якій не дозволено бавитися, радіти чи навіть «шуміти». Але одночасно можна виразно бачити, що тоді як українська родина й українська гімназія клали позитивні підвалини під творчий патріотизм українського молодого покоління, польська шкільна політика зумовила в тому патріотизмі спеціальну відтінь: у молоді поширилися екстремістичні тенденції, вона поруч пристрасної любові до свого навчилася ненавидіти, а звідси вже тільки крок до бажання помсти. Чисто гуманістичі бажання служити Україні пером, знанням, працею радикалізується: молодь опановує бажання безпосередньої боротьби, і то незалежно від того, чи хтось уже стрівується віч-на-віч з УВО, чи ні.

І ось, для моєї кляси прийшов великий день — день іспиту зрілості. Він був для нас великий не тим, що закінчився один етап життя і по-

* Карцер — спосіб карання учнів, який полягав у тому, що покарані мусіли в час, вільний від науки, письмово опрацьовувати завдані їм теми в шкільній клясі під строгим контролем учителя продовж годин покарання. (Ред.)

чинався другий, а передусім тим, що скінчився кошмар, під яким ми всі жили протягом кількох років, а зокрема у 8-ій клясі, безпосередньо перед матурою. А проте, кожен з нас, хоч і радів, що його уникнула небезпека особисто, одночасно в юнацькім ідеалізмі й шляхетності турбувався, що буде в наступному році з його товаришами. Із перспективи десятиліть я мушу саме ту рису оцінити якнайпозитивніше.

*

Серед моєї особистої радості, що обнялася з загальною журбою, одного весняного дня я несподівано отримав від проф. Северина Левицького, що був тоді Верховним Отаманом Українського Пластового Уладу, пропозицію, чи не зміг би я підшукати когось із здібніших пластунів, який погодився б виїхати на кількатижневий вишкіл до Берліну, де мали взяти участь представники різних наших руханково-спортових товариств та організацій. Пропозиція мене не здивувала, бо я був тоді курінним 51-го пластового юнацького курення ім. Святослава Хороброго, що відзначився в змаганнях за передове місце. Не багато думаючи, я запитав, чи не міг би я особисто бути кандидатом: якому ж юнакові, що позбувся великого клопоту, не стелилася дорога в широкий світ. Проф. Левицький видався мені врадуваним, — але чи знав він, куди справді мене посилав? Сумніваюся! Щоправда, почуттям і зв'язками він напевно стояв близько до УВО (адже його рідна сестра — це сл. п. Ольга Басараб, замордована в підвалах польської в'язниці), але ж, очолюючи легальну організацію Пласту, він повинен був оберігатися від інфільтрації «увістів», бож це раніше чи пізніше логічно мусіло призвести до розв'язання Уладу.

Після моєї згоди я отримав кличку й місце визначеної зустрічі, не здаючи собі ще справи, куди я справді маю їхати — куди маю перед тим зголоситися. Так почалася моя велика пластова «пригода».

Після першої зустрічі з невідомою мені досі людиною і домовлення, коли має бути виїзд і як до нього треба приготуватися, я прийшов на черговий виклик, цим разом уже з більшою кількістю товаришів (серед яких я був тоді наймолодший), і тоді, — до речі, без попередження, — я склав присягу на вірність УВО. Потиск руки, вояцький поцілунок, і я опинився в іншому світі думок та плянів.

Не можу сказати, щоб тодішня станиця УВО діяла розважно, але одночасно це все разом так вкладалося в загальні рамки настроїв і ситуації, що я присягу прийняв доволі природно, як щось логічне, самозрозуміле, як щось, що мусіло прийти, як визволення. І одне треба з притиском наголосити: з приводу того, що пізніше діялося, я ніколи не був конфронтований ні з якими поліційними зізнаннями. Виїзд до Берліну чималої групи українських революціонерів 1927 р. залишився у повній та-

емниці — знак, як глибоко тоді було в нас закорінене поняття вояцької честі, як високо стояла тоді мораль, яку ціну мала присяга.

*

У Берліні я стрінувся з представниками (неофіційними) різних організацій із західноукраїнських земель, як це мені казав проф. Левицький. Зокрема, був заступлений сектор рахунково-спортових товариств, в яких гуртувався найдинамічніший елемент молоді. Була тільки та нова подробиця (чи пак, для мене вже після присяги на вірність УВО не нова), що це не був ніякий інструкторський табір для поглиблення діяльності цих організацій, а тільки конференція УВО, провід якої вирішив скріпити діяльність і притягнути до співдії більшою мірою молодь, яка мала поповнити давній кадр випробуваних військовиків.

На цій конференції я вперше стрінув Полковника (так коротко всі називали полк. Є. Коновальця), прізвище якого ніколи не згадувалося під час нарад чи розмов. Як говорилося щось дуже офіційно, то вживалось організаційний псевдонім Полковника — «Віра». При тому навіть тоном акцентовано певну важливість моменту. Інша річ, що й саме слово «полковник» вимовлялося з спеціальною пошаною. В самій назві й у тоні вимови хоч і підкреслювався авторитет, — що впливало з вояцької традиції, — проте було також щось і з фамільярности. Я сказав би, що той, хто мав право в розмові називати так коменданта УВО, був одночасно його довіреним, його приятелем. І в цьому спогаді я буду далі вживати тільки це слово, в розумінні, яке ми йому тоді надавали: найглибшої пошани й найсердечнішої приязні одночасно.

Саму конференцію в найзагальніших нарисах описав друг Євген Врецьона, і я не хочу повторяти вже сказане. Видається мені, однак, за потрібне додати деякі моменти. Так в'їзд до Німеччини, як і близько двотижневі наради в Берліні не були можливі без відповідного порозуміння з німецькими урядовими чинниками. Наскільки я можу реконструювати певні факти й порівняти їх з пізнішим досвідом, німецькі чинники мали навіть свій виразний інтерес у конференції, — вони хотіли паралельно влаштувати розвідочний курс. Пригадую одну обставину, як на одному з початкових зібрань після нашого приїзду привітав нас якийсь офіцер в уніформі. З його привітанням справило на мене глибоке враження одне речення: «Ми — як два народи — маємо спільного ворога (тобто, на той час поляків, яким німці не могли дарувати Познанщини, а зокрема Гданську), отже ми — приятелі.» Те брутальне визначення «приязні» мені сподобалося тим, що воно дихало щирістю, а отже, мало певну запоруку тривалости, чого ніколи не можна сказати про сантиментальні запевнення любови. Треба пригадати, що німці в той час (1927 р.) були зв'язані ще численними постановами Версальського договору, і їм треба було конечно союзників, при

чому в своєму осамітненні вони цінували зв'язки навіть з групами по-неволених народів. І цей факт спромігся використати тодішній провід УВО. Подробиця з німецьким чинником остільки важлива, оскільки вона мала ще свій відгук у розмові з сотн. В. Кучабським, про яку згадує друг Врецьона.

Чи пощастило німцям виконати свій плян і наскільки, мені невідомо. Сама конференція мала чисто внутрішній — український — характер. Чимало місця на ній було відведено ідеологічним справам, і, м. ін., блискучу доповідь на ній зробив сотн. В. Кучабський. Це була характеристика (з ораторським талантом прочитана!) тодішнього становища на широкому тлі глибокої і дуже пластично поданої історичної синтези. Доповідь справила на мене тим сильніше враження, що вона давала певну теоретичну підставу для того важливого рішення, до якого мене зобов'язала присяга.

Поруч з ідеологічними доповідями були інформативно-аналітичні про становище на батьківщині, але чи не найбільше часу присвячено вишколові: конспіративному (про що доповідав надзвичайно динамічний Петро Сайкевич, який давав масу прикладів з життя, завдяки чому виклад дуже добре запам'ятався), бойовому, технічному (правда, дуже загально — про зброю, вибухові матеріяли), партизанському тощо.

Виклади чергувалися з нарадами та плянуванням майбутньої акції на західноукраїнських землях. Чимало часу залишилося ще вільного, і я його пильно використав для знайомства з Берліном, — зокрема, для оглядання музеїв та галерій. Можливо, що саме цей час був використаний німцями для спеціалізованих вишколів, — але в цілому можу сказати, що якщо навіть так і було, то наш провід (і це треба йому записати на позитив) якнайкраще використав кон'юнктуру і за мінімум свідчень здобув максимум можливостей для нас: від берлінської конференції почалося справді нове пожвавлення революційної дії на Україні, яка була суверенно керована таки нами самими, і то на дуже широкому тлі, при притягненні до співдії найширших шарів суспільности (за посередництвом легальних організацій).

Серед учасників конференції особливо гармонізовану групу утворювали давні Січові Стрільці, а їхня дружба надавала ще більше питомої ваги Полковникові, який користувався серед товаришів зброї великим авторитетом, що автоматично передавався й іншим. Ця дружба мала величезний вплив на молодших. Не знаю, чи це рівність «рангу» спричиняла таке, але мені здалося тоді, що особливо тісні дружні зв'язки еднали Полковника з полк. Романом Сушком (тільки що при «рівності рангу» ніхто ніколи не помилявся, і, говоривши про «полковника», мав на думці тільки Євгена Коновальця, тоді як у другім випадку треба було завжди сказати поруч рангу ще й прізвище, якщо не вживали організаційного псевдоніму «Сич»). Сич був на конференції визначений кра-

йовим комендантом УВО, і на західноукраїнські землі він дійсно незабаром переїхав.

Сич кохався у шорстких висловах і в тому він ішов за прикладом відомого з «пластичного» висловлювання думок Пілсудського, чії вислови саме тоді почали заповнювати стовпці польської та світової преси, викликаючи загальну сенсацію своєю «непарляментарністю». Відповідно до способу вислову Сич говорив також і різким тоном та з жвавою жестикуляцією.

Доволі подібний до нього у вислові був Сайкевич, тільки що він говорив з таким поспіхом, що видавалося наче б то він боїться, мовляв, не встигне висловити своїх думок та ідей. Цей його поспіх був наче відбиттям його внутрішньої динаміки. На протилежному кінці стояв сотн. Іван Рудницький, опанований у висловах і в руках, з постійною меланхолійною усмішкою, яка виявляла його глибоку гуманність, що її він хотів перещепити й на форум Організації. Подібний до нього був і сотн. Сидір Чучман, тільки що він рідко виступав на конференції. У його поведінці, стриманій і коректній, відбився вже довголітній побут закордоном. Рідко прилюдно виступав також Омелян Сенік (популярно званий коротко «канцлером» від своєї ролі в УВО), але його повно було в кулюарах, а зокрема на ньому тяжила вся технічна організація конференції, і з своїм завданням він упорався блискуче. У той час була це надзвичайно товариська людина, яка мала особливий талант нав'язувати контакти, здобувати довір'я, вести розмову. Також радше в кулюарах, ніж прилюдно, виступав сотн. Ріко Ярій, але в нього це було зумовлене недостатнім опануванням української мови, чого він соромився. А втім, він любив важити слова, — що дивно контрастувало з його живою вдачею й вояцькою поставою, високою й стрункою.

Коли я сьогодні в пам'яті переходжу поодинокі постаті і стараюся знайти місце для Полковника, то аж самому дивно стає, що в способі виступу, в тоні мови й вживаного вислову, щодо рухів та жестикуляції, він стояв «посередині» між своїм оточенням. Уміючи говорити, він — не менше — вмів (і хотів!) слухати. Це важлива, а при тому рідка властивість на експонованих постах. Виступав він рідко, але саме тому його виступ завжди мав свою ціну. Далекий від соромливого уникання, шорсткого вислову, він ніколи не втрачав міри. Говорив він радше спокійно, але вмів захоплюватися. Говорив легко, але без реторичних прикрас, влучаючи в основне. Його виступи в'язалися з його всією ролю: людини, що вміла зближувати контрастові індивідуальності, — що, будучи принциповою, вміла бути еластичною.

На тому загальному тлі взаємної давньої вояцької дружби дуже вразив мене інцидент із сотн. Василем Кучабським, поданий у спогадах друга Врецьони. Однак, для розуміння цілоти я мушу доповнити спогад Врецьони важливою подробицею. Сотн. Кучабський, мабуть, знав

про наміри німців, бо в розмові з нами двома він серед різних аргументів, висунув як основний, той, мовляв, нас двох хочуть втягнути до розвідочної праці на користь німців. Я глибоко переконаний при тому, що сотн. Кучабський керувався найкращими намірами. Ми обидва були серед учасників конференції наймолодші, мало досвідчені. Ми обидва виявляли жваве інтелектуальне зацікавлення, і він просто — як визначний уже тоді історик — хотів у нас бачити доріст наукового кадру. Але ж дорога, ним обрана, була з кожного погляду помилкова.

І ще одна подробиця, якої Врецьона не згадав. Ми спочатку наважилися, хоч і дуже збентежені, пошанувати добрі наміри сотн. Кучабського і про розмову нікому нічого не згадувати, хоч, звичайно, як неофіти, були наважені виконати сліпо всяке дане нам доручення, не зважаючи ні на які перестороги чи повчання.

Але сотн. Кучабський зробив і другу помилку. Звичайно, з розмови він виніс враження, що його не послухаємо, і, може, побоювся заздалегідь нашої недискреції. Тож він хотів нас престерегти чи залякати, чи, може, дістав якісь вістки, що могли в нього викликати підозріння, мовляв, ми вже виявили зміст розмови. Тим то він написав нам листа, різкого тоном й неприємного змістом, що ось він нам, у найкращих намірах, довірився, а ми йому віддячилися недискрецією. І саме це нам було дуже боляче, бо ж ми вже мали конфлікт сумління: чи дозволено нам ставити добрі наміри людини вище від засади організаційної дисципліни. І саме, шануючи інтенції, ми не притрималися сліпо наказів дисципліни (з перспективи десятиліть це таки якнайкраще свідчить про впоєні засади моралі, які ми винесли з української гімназії й Пласту, зокрема, якщо зважити, в якій сліпій дисципліні виховувала комуністична партія чи рівнобіжні тоталітарні режими). Отримавши несправедливого листа, ми цілком розгубилися. Ми боялися, що впали жертвою взагалі якоїсь провокації (про які ми стільки наслухалися саме на курсі). І щойно тоді ми зголосилися в Полковника. Його теж найбільше вразило саме те, що сотн. Кучабський перестерігав нас від розвідочної служби, коли сам Полковник якраз був дуже далекий, щоб зловживати нашими молодими роками й неофітським захопленням. Навпаки, коли ми дуже наївним способом «переконували» Полковника під час однієї з розмов, що повстання на західноукраїнських землях — річ необхідна, і то якнайскорше, тоді Полковник лагідним — майже батьківським — способом вказував на доцільність насамперед ідеологічної праці: на konieczність включитися в т. зв. «органічний сектор» (так називалося загально всі легальні організації), щоб наситити національною свідомістю якнайширші маси.

Мені здається, що йому так таки й залежало на тому, щоб нас якнайбільше і якнайдовше оберести від безпосередньої праці у бойовому рефераті (в якому, зрештою, я особисто таки ніколи й не працював). Я не

можу не добачити саме в тому виступі глибокої людяности справжнього провідника, що вмів висилати людей на смерть, але вмів якнайбільше щадити підкомандних. До цього ж, у даному випадку Полковник виявив ще не абияке знання людей і потрібну далекозорість, коли він передбачав, що нас можна буде краще вжити для справи, ніж призначенням до «ексів» чи атентатів, якими тоді тільки й жила вся молодь, так і важко було не підпасти під вплив того захоплення.

Інцидент із сотн. Кучабським мав для нас одну добру сторону: ми здобули собі довір'я Полковника. Ми тремтіли, щоб його необачним вчинком колись не захитати. Тим пильніше намагалися ми закарбувати в пам'яті ті всі поради й доручення, які ми отримали на дорогу.

*

Безпосереднім наслідком поїздки до Берліну й на курси було насамперед динамізування нашого життя на молодняцькому секторі. При тому кожен з учасників конференції працював сам, і успіхи залежали вже від індивідуальности чи виявленого ентузіазму. Навіть з другом Врецьоною я не контактувався довгий час в організаційній площині, хоч ми часто зустрічалися на терені Пласту й студентства і хоч у легальних виявах праці ми один одному допомагали.

Насамперед, ми обидва сконтактувалися з товаришами. До цього траплялася добра нагода, бо були ферії, і ми — пластовим звичаєм — пішли в мандрівку. Генік (Врецьона) належав ще тоді до самостійного «Гуртка старших пластунів ім. Бою під Крутами», і всі його колеги були вже націоналісти, що мали за собою рік праці у студентському житті. Між ними не було таємниць, і вони скоро включались у працю.

Я знову зустрінувся з трьома своїми гімназійними товаришами, яких тісно пов'язали недавні «передматуральні» події. Звичайно, на зустріч із ширшим гуртом ми вже прийшли з готовим пляном і до нашого гуртка могли зразу ж притягнути тих, які нам видавалися за найнадійніших. Незабаром, після ферій, група «Лісових чортів» і майже всі члени гуртка Бою під Крутами створили спільне «звено» студентської групи Союзу Української Націоналістичної Молоді (СУНМ) — «13-ку» (стільки нас було у звені!) і, привчені у Пласті до дисципліни, незабаром стали тим ядром усього СУНМ, на яке провід (очолений тоді Осипом Боднаревичем) міг беззастережно спертися. Маючи сильне звено пластунів у студентському житті, ми могли рівночасно впливати, з часом опанувати студентське й пластова життя, тим більше, що рівнобіжно поставали аналогічні гурти.

Спільна праця у звені зблизила «Чортів» і «Крутянців», і обидві формації за рік (1928) злилися, прийнявши назву «Лісових Чортів», але затримавши свято Крутів як наше курінне свято. Саме з нашого куреня вийшло систематичне поширення культу бою під Крутами, починаючи

II-ий СТУДЕНТСЬКИЙ КОНГРЕС У ЛЬВОВІ 1931 РОКУ

від першої джерельної статті А. Фіголя про історичну подію, через традиційну крутянську голодівку, крутянські академії й видання, аж до проголошення роковин бою загальним святом молоді (1931 р. II Студентський Конгрес у Львові прийняв роковини бою обов'язуючим святом для студентської молоді; потім свято поширилося на всю молодь) і до відкриття Крутянської таблиці в Академічному Домі (у двадцятиліття бою, 1938 р.).

Принагідно варто згадати, що, відповідно до поставлених завдань (праці в УВО), ми стали формувати весь стиль пластового виховання, в якому наголошено необхідність відповідного ґарту. В тому ми знайшли

Підполковник Іван Чмола, виховник військових кадрів УВО і скаутмастер Пласту в мандрівці по Карпатах з пластунами (ліворуч окремо під першим шатром)

найкращу допомогу у скаутмастра Івана Чмоли, однієї з найкращих постатей, яку мені доводилося стрінути. Він також належав під час визвольних змагань до групи полковників славетної формації Січових Стрільців. Не маю ніяких даних, щоб він у роки, про які мова, належав до УВО, але його виховна система була того роду, що без слів ми себе розуміли й взаємно доповнювали. Власним зусиллям і фізичною працею пластунів виростали за спонукою Чмоли табори, а найвищою амбіцією було витримати форсовні марші («рекордовий» марш пригадую 1929 р. — 72 км. за один день верхами в диких Горганах — часто без доріг, з обтяженням; уточнення: той «день» тривав від 4-ї години ранку до 2-ої вночі з двогодинним довшим відпочинком ополудні).

Вид на частину стрілецьких могил на Янівському цвинтарі у Львові, нищених більшовиками в 1972 р.

За нашою такою ініціативою почалися 1930 р. в Пласті дружинові марші-змагання. Знову ж братній «Курінь Чорноморців» ініціював штафетові чи дружинові марші з землею з славних побосвищ на Лисоні чи Маківці, коли землю приношувано під час зеленосвятних поминальних походів на наші вояцькі цвинтарі у Львові.

Працю «13» може характеризувати ще одна риса. Степан Ленкавський вірно зауважує у своєму спогаді, що звено моїми устами заявилося на переломі 1927-1928 рр. проти того, щоб СУНМ брав активну участь у виборчій кампанії до польського парламенту (і практично поставив себе до послуг УНДО), але в момент, як загал зенових більшістю висловився позитивно в справі проекту Проводу (і як у висліді Провід прийняв остаточне рішення), тоді звено дисципліновано та жертвенно виконало всі доручені завдання.

Коли «13» мала динамізувати старшопластунське та студентське життя, тоді аналогічну функцію на терені Академічної гімназії мав виконати т. зв. Ініціативний гурток, який заснувався при «51-м курені ім. Святослава Хороброго», що саме здобув мистецтво. Склавши іспит зрілості, я, щоправда, перестав бути курінним, але для утримання зв'язку з гімназією залишився зв'язковим куреня, тобто, практично його дорадником, іноді надхненником. Ініціативний гурток насамперед зай-

нявся ідеологічним вишколом (у даному випадку я пішов за порадою Полковника, який перестерігав від втягання юнацтва у безпосередню акцію УВО). Але одночасно я поставив там засаду: ініціативний гурток повинен тримати всі нитки життя в курені, а курінь і собі повинен мати беззастережний вплив на життя всієї гімназії. Зайво додавати, що саме цей «ініціативний гурток» був зав'язком пізнішої гімназійної групи юнацтва ОУН.

Правда, гуртком стало незабаром важко керувати, бо молодь хотіла якнайбільше виявити активність і дедалі більше схилилась до радикалізму. Але покищо увагу гуртка притягнув факт, що в минулому році коштував стільки несупокою моїй клясі. Наближався 19-й березень, а разом з тим потреба участі у святкуванні іменин Пилсудського. Свято мало бути зірване. Ініціативний гурток мусів підготувати гімназію, чи пак вищі кляси, до певного пляну, який повинен був забезпечити безкарність учням, а одночасно не допустив би до лихих наслідків для всієї гімназії. На допомогу молодшим товаришам (гімназістам) мали прийти студенти, завданням яких було виконати «напад» і розігнати похід у дорозі з гімназії до церкви (св. Юра) на врочистість на честь іменинника. Студентів мобілізувала «13-ка» з-поміж членів Союзу Української Націоналістичної Молоді, і, приблизно, тридцятка нас очікувала на прихід учнів у лабіринтах коридорів св. Юра.

При тому виникла непередбачена перешкода. На маленькому подвір'ї перед церквою, між двома брамами, на розмірно невеликому просторі розташувався дворяд польської поліції (бл. 20). І коли перші пари учнів почали надходити, ми на мить завагалися. Проте, спогад минулого й бажання прийти на допомогу молодшим товаришам були сильніші, ніж вагання. Маркуючи напад, із страшним криком вискочили ми тоді з коридорів і швидко випхали перші ряди за браму, заки ще поліція змогла орієнтуватися (поліції вистало тільки загородити браму, і тоді вона б нас усіх легко знешкодила, — але вона цього не зробила). Попереду були молодші річники («нижча гімназія», юнаки 10-14 літні), майже не втаємничені у плян, і вони таки трохи перелякалися, хоч нікому з них нічого не сталося.

Зате за брамою вже зчинився загальний заколот, бо вищі кляси тільки й ждали на ту хвилину, щоб зчинити страшну «паніку» і втекти.

Мені особисто справа коштувала дещо дорожче. Разом із студентом політехнікуму Осипом Карачевським мене заарештували, і проти нас почалося слідство. Не без здивування під час слідства дізнався я, що поліція розцінювала нас на бл. триста (можливо, поліція зумисне при звітуванні прибільшила цифри, бажаючи уникнути для себе прикрих наслідків за те, що двадцятка озброєних поліціантів не спромоглася знешкодити на замкненому подвір'ї тридцятки студентів, які мали зі собою самі тільки палиці). Інша річ, що саме на тій демонстрації мож-

на було б прекрасно простудіювати психологію маси, коли наша тридцятка по виконанні свого основного завдання розбилася моментально на цілком маленькі групи й вихром понеслася містом до інших українських учбових закладів. Історія повторилася у 4 чи 5 пунктах, майже рівночасно. Але я сам того не бачив, а тільки чув при слідстві, яке закидало мені, що я був організатором тієї демонстрації.

На той час слідство було, однак, дуже незручне для самих поляків. Не було ніяких доказів, щоб демонстрацію організувала УВО (до речі, мені висловлено згодом від проводу УВО навіть невдоволення, що я сам безпосередньо замішався в цю справу, бо тим робом я потрапив у поліційний реєстр і від того часу був уже під певним наглядом).

Кара, отже, могла бути розмірно мала, а тим часом подія сколихнула думку суспільности, коли вона виразно стала по боці демонстрантів. Великою полегшею для мене особисто було те, що я в камері отримав число «Діла», в якому при чисто формальному засудженні форм демонстрації як такої (бож ніхто не міг «похвалити» форм, якщо не бажав стягнути біди на орган . . .) було дуже гостро поставлене питання, мовляв, не можна деправувати виховання молоді такими «педагогічними засобами», коли її змушувано «виявляти свою радість» з приводу подій чи супроти осіб, які були їй наскрізь немілі. І коли в попередньому році аналогічні переживання молоді не викликали резонансу, то демонстрація сколихнула думку загалу, полякам же було вельми незручно перед власною громадськістю виявляти, яке було справжнє ставлення української суспільности до тодішнього диктатора.

За три тижні мене звільнили (початково за заставу), а за кілька тижнів припинили слідство «з браку доказів». Звичайно, три тижні в'язниці, кілька тижнів нервування (бо можливий присуд був би потягнув за собою автоматичне виключення з студій) мали той наслідок, що я мусів на деякий час взагалі перервати працю, щоб «наздогнати час» перед іспитами. Проте (і це я хочу тут наголосити, щоб спростувати часто повторюваний «міт» про те, мовляв, тодішнє студентство легковажило студії), я все таки склав до кінця червня всі передбачені іспити, разом 20 кольоквіяльних годин. Треба було мати вислуханих 20 годин кожного тижня протягом цілого року і з усього матеріялу треба було зробити кольоквіяльний іспит, віддаючи ще й на просемінарах відповідні праці. Я подаю цю подробицю тільки для ілюстрації того, яким напруженим життям жила тодішня молодь, виявляючи динаміку в усіх ділянках. До речі, можу сказати, що також і Генік Врецьона мав визначні поступи на хемічному відділі львівського політехнікуму й був би студії закінчив можливо в найкоротший час (що було натоді у Львові незвичайною рідкістю!), якщо б не те, що під час студій був заарештований і засуджений.

РЕДАКТОРИ «СТУДЕНТСЬКОГО ШЛЯХУ»

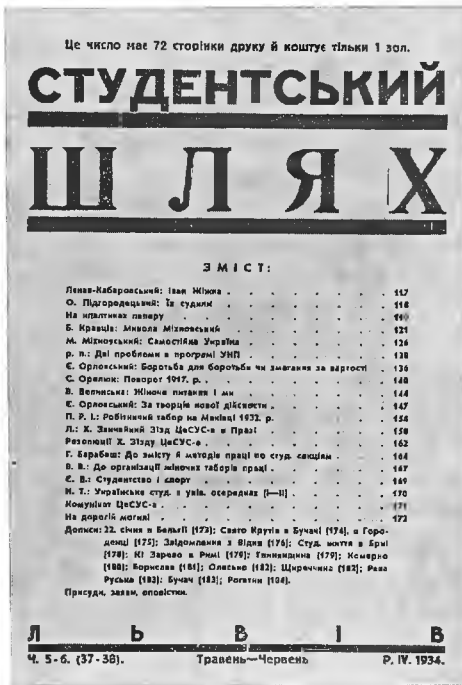

Микола Дужий

Володимир Янів

У зв'язку з студіями, отже з інтелектуальним життям, хочу вказати ще на одну ділянку активності, знову з погляду динамізування життя як цілості. Саме тоді постав у Львові літературний гурток молодих

Місячник «Студентський Шлях» появлявся в 1931-1934 рр. Разом вийшло: одиндівка й 42 числа. Редакторами були: чч. 1-14 — Микола Дужий (пізніший командир УПА та в'язень російсько-більшовицьких концентраційних таборів); чч. 15-38 — Володимир Янів. Останні два випуски (за липень-серпень й вересень-жовтень 1934) вийшли після арештування В. Янева за збірною редакцією. Після їх появи польська влада заборонила видавання місячника, а відповідальний редактор Омелян Матла був арештований і вивезений до концентраційного табору в Березі Картузькій.

Пояснення псевдонімів:
«На клаптиках паперу» — автор: Олекса Гасин; р. п. — ініціали Романа Паладійчука; Є(вген) Орловський — псевдонім Ярослава Стецька; С(ергій) Орлецький — псевдонім Івана Мітринги; С. В. — ініціали Євгена Врецьоні; Н. Т. — криптонім Ростислава Волошина, який був у тій каденції (1933-34) головою СУСПОН.

націоналістів «Листопад», і сама назва вже визначала напрям його праці. Правда, серед різnorodности занять не можна було припустити, щоб гурток працював систематично. Але його неперіодичні зустрічі були дуже оживлені, тим більше, що ми згуртували поруч із письменниками (Б. Кравців, Р. Ольгович, Р. Драган, Ж. Процишин, В. Янів) також критиків чи теоретиків (Є. Ю. Пеленський, С. Охримович, Володимир Габрусевич, С. Ленкавський). Незабаром наладалася співдія з «Літературно-Науковим Вістником», з'явилися перші збірки Б. Кравцева, а за кілька років, коли «Студентський Шлях» перетворився в 1932 р. з чисто студентського органу на ідеологічний журнал молодого покоління, то саме члени «Листопада» виповнили своїми творами літературну сторінку видання. Наскільки притягальну силу мав для нас саме «Листопад», найкращим доказом може бути, що ми всі до цієї теми постійно поверталися, і я сам — поруч із більшою поемою «Листопадові фрагменти» — маю ще три інші поезії, присвячені саме тій переламовій події, і це характерично для настроїв покоління. (Пригадую відому поезію Б. Кравцева «Кривавим листом котить падолист»). Тим часом наближалось перше 10-річчя Листопада і до нього готувалися ми всі, — готувалася насамперед УВО. Самий день найкраще відбив почування та настрої. Треба сказати, що організували той день саме учасники берлінської конференції, ще під безпосереднім її подихом, — зокрема ж полк. Р. Сушко, як крайовий комендант УВО. Але виконавців до поодиноких актів — складання вінків на могилах підпільників, а зокрема до вивішування прапорів на державних будівлях — забезпечили саме ті різні клітини, які тим часом постали. Свою роль відіграли також члени «13».

Головну маніфестацію пов'язано з панахидою за стрільців на подвір'ї св. Юра, яке заповнилося тисячами людей. Після панахиди — промови, летючки, співи, а з середньої льоджії церкви Михайло Колодзінський розвинув поволі синьо-жовтий прапор з трьома величезними літерами «УВО». Всіх учасників охопило глибоке зворушення. Треба знати, що такої кількості зібраних людей Львів давно не пам'ятав, — подібна маса зібралася ще хібащо після відомого рішення «ради амбасадорів», що ним 1923 р. Галичину визнано за Польщею і коли сеньйор українських політиків президент Юліян Романчук серед глибокої тиші відібрав присягу на вірність українським державницьким ідеалам. І розлилася та маса людей у великому захопленні, широко, зформувався похід, який уже даремно намагалася спинити поліція. Отже — як звичайно у подібних випадках — атака кінної поліції, удари прикладами, удари гумовими палицями — і, в обороні безборонних, стріли бойовиків УВО. Кілька днів Львів виглядав так, наче б крізь нього проходила лінія фронту, бо ні польська вулиця, ні польська суспільність, ні навіть влада не виявили найменшого політичного розуму. У відповідь на

демонстрацію польські студенти ще того ж самого дня напали на Академічний Дім, який не піддався. Напасники не дісталися на горішні поверхи, де забарикадувалися українські студенти. Але зате вони розгромили вандальським способом весь партер, знищили все майно кухні, порізали картини наших малярів (в авлі саме відбувалася виставка), понищили бібліотеки студентських товариств (я саме тоді був бібліотекарем гуртка істориків), і з книжок, що їх ми з найбільшим трудом при відомій незасібності — збирали й комплектували, не залишилося ні третини, — і бібліотеки вже ніколи не пощастило відновити в попередніх розмірах.

Ледве відійшли польські студенти, як з'явилася польська поліція (яка бездіяльно спостерігала напад!) для «проведення ревізії». Вона ще тільки вивершила те знищення, яке започаткували попередники. Дім залишився кількадесят годин відрізаний кордоном від усього світу, а коли поліція відійшла, то забрала з собою більше студентів до в'язниці, ніж залишила в домі.

З студентського активу кілька днів ніхто не спав дома, бо всі охороняли від дальших нападів українські інституції. Це багатьох, м. ін., і мене, зберегло від арешту (поліція зробила в мене дома тільки трус, але заарештувати мене не могла, бо я саме тоді був у забудованнях св. Юра, якому погрожує польська вулиця).

Знищення студентського дому й деяких українських установ, було такого роду, що в перші дні ми були крайньо пригноблені. У світлі того допущеного державою або навіть організованого адміністрацією масового безглуздя слід коментувати багато дальших наших учинків. Коли я стояв безрадно на руїнах, на купах подертих книг і картин, то нагадувалися мені слова таки польського поета, які нам насильно защеплювала школа «*Zło niech się złem odciska*».

Ні, з перспективи років, ніколи не можна виправдати жорстокости, навіть якщо вона була виявом болю чи розпачу, — якщо вона є протестом чи безпосередньою відповіддю на зло. Але це з перспективи десятиліть і з досвіду людини, що доходить кінця своєї життєвої мандрівки, що пережила дві світові війни і бачила безглуздя тоталітарних режимів. Сьогодні я повнотою доцінюю геніяльну передбачливість рідного Франка, який до основ просяк духовістю українського народу — в основі благородного, мирного, що зла нікому не бажає, і навіть всепрощаючого, ласкавого, м'якого. Але саме тому як загадка виступають ті рідкі прориви народного гніву, які виявлялися з такою стихією в Гайдамаччині, в погромах чи хоча б у перегинах націоналізму. Чи загадка? Ні, соціальна психологія дуже добре вияснює такі моменти, і саме існує велика небезпека тим більшої жорстокости, що миролюбніший нарід, що терпеливіше й довше він переносив на собі страждання й знущання. Тоді з таємних нетрів підсвідомого народжується

І. Студентська Репрезентація Союзу Українських Студентських Організацій під Польщею (СУСОП) 1931-1932 рр.

Зліва направо (сидять): Богдан Занько — адміністратор «Студентського Шляху», Микола Дужий — редактор «Студентського Шляху», Анна Чемеринська, Володимир Янів — голова, Ольга Пристай, Ярослав Гладкий — заступник голови, Ярослав Рак — спортовий референт.

Стоять: Богдан Дороцький — економічний референт, Андрій Марченко, Іван Малюца — секретар, Богдан Романенчук — культурно-освітній референт, Василь Міліянчук — інформативний референт студій.

бажання «надкомпенсації», — вирівняння всього дізнаного. Але яка небезпечна (і небажана!) така надкомпенсація чи прорив народньої помсти, про це треба судити з того факту, як нас судить довкілля, світова думка, яка не бачить сторіч страждання, а засуджує нас за жорстокість вибуху... І саме на тому тлі виростає широка проблема національної педагогіки, як обергтися за умов поневолення ненависти, не втративши нічого з рішучости гарячої любови?

Не виправдуючи засади «нищення зла злом», я маю обов'язок у спогаді дати правдиву картину настроїв, як вони наростали й утворювали ґрунт для фактів. А камінь хай вже кине на недосвідчених юнаків той, що сам без гріха. Найменшого права «кидати каменем» не мають, однак, поляки. Бо їхній наступ був пляново організований т. зв. державними діями, які спокійно випрацьовували проект модерного «зни-

щення Русі», політичної та національної загибелі. В нас, при незаперечним позитивним бажанні боронити свої права, все інше — це була тільки часто негативна реакція.

Так у загальному виглядало свято десятиліття Листопада у Львові. Воно спричинилося, безперечно, до «скристалізування фронтів» і до радикалізації настроїв, було бажання якнайскорше піднятися з руїни, бо саме динаміка була чи не найбільше характеристичною властивістю покоління.

Саме в листопадові дні 1928 р. виявилось, як природно відбувалося переобрання традиції (і покищо тільки традиції). Арешти поширилися тоді й на Крайовий провід УВО, і до в'язниці пішов і Сич. Пішла ціла низка й молодших діячів з кадрів СУНМу. А, проте, життя ні на момент не спинилося. Навпаки, воно поглибилося. Вже за два чи три дні після погрому на руїнах Академічного Дому радить Студентське віче, яке покликуює тимчасову екзекутиву. Щоправда, незабаром відбувається розв'язання легальної Студентської Громади, але рівнобіжно йде вже підготовка до Крайового Студентського Конгресу, з почину якого 1931 р. постане сильна центральна студентська організація Союз Українських Студентських Організацій під Польщею. Напівлегальний Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ) переходить у підпілля, а коли майже рівночасно постає ОУН, СУНМ їй автоматично підпорядковується.

Постійно зростають лави націоналістичного юнацтва в середніх школах. Це незаперечні позитиви органічного скріплювання революційних настроїв з одночасним організаційним охоплюванням дедалі ширших шарів суспільности.

Але саме ще в листопаді виявилися також і перші розходження між двома революційними генераціями.

У загальному можна схематично сказати, що старша революційна генерація — давні учасники визвольних змагань — не втративши динамізму, були мало схильні до радикалізації. Їхні безпосередні переємники були не менш динамічні, але вони були радикальніші, і між генераціями почали зарисовуватися конфлікти, які тим більше виявлялися, чим більше голосу здобувала молодша генерація.

Кристалізатором радикальних настроїв в організації був Іван Габрусевич (Джон, Іртен), що довгий час очолював в ОУН на ЗУЗ юнацтво, мав на нього значний вплив саме завдяки нахилі до радикалізації й сам черпав з настроїв юнацтва дальше надхнення до своїх діянь. Іртен — народжений 1902 р. — був виразним перехідним звеном між учасниками визвольних змагань, переважно «дев'ятдесятниками», та молодшим поколінням «десятників».

Поки жив Степан Охримович (1905–1931), цьому останньому щастило ще втримувати певну рівновагу. Степан походив з роду, що мав довгу

традицію громадської праці. Він відзначався незаперечною політичною культурою, а разом з тим користувався поважним авторитетом серед організаційних товаришів. До цього ж — зрівноважений і тактовний — він був толерантний до поглядів друзів і вмів визнати рацію здоровим аргументам. Він автоматично вносив атмосферу певної демократичности вислову навіть у ряди нелегальної вже тоді ОУН (на ЗУЗ перетвореної в організацію автоматично з півлегального Союзу Укра-

Степан Охримович

Іван Габрусевич

їнської Націоналістичної Молоді). Його передчасна смерть була справжньою трагедією для ОУН, бо Організація втратила злагоднювальне звено в конфліктах, тим більше, що майже рівночасно низка ровесників посередньої групи «переємників» опинилась у в'язницях (1930 р.: Б. Кравців, З. Книщ, Б. Кордюк; 1931 р.: С. Ленкавський), а інші були сильно заангажовані в легальному секторі (я й переважна кількість із колишньої «13») і через те не мали змоги стежити за всіма нюансами еволюції. Частково саме завдяки заангажуванню в легальний сектор (зокрема Пласт і студентське життя) вони втратили довір'я молодших колег, які цілковито легковажили «органічну працю» як «опортуністичну», протиставлячи їй «революційний принципіалізм» та чистоту лінії, яка вимагала цілковитого зосередження на революції.

Іртен, слабший у технічно-організаційній праці і автоматично менше динамічний, мав нахил до теоретизування. Він залюбки «обґрунтовував» свою позицію, при чому нерідко думка в нього визрівала тільки поволі, і тому засідання й дискусії тягнулися в безконечність. Рішення бували часто анульовані й модифіковані, що, звичайно, нервувало всіх тих, які клали натиск на дію та її ефект. Але саме ті безконечні дискусії, не вільні від певної театралізації, надавали йому, — зокрема в очах молодших, — німбу певної таємничості, тим більше, що персонально Іртен був дуже відданий справі, жив скромно, майже аскетично, і це робило його в очах юнацтва «правдивим революціонером».

Практично на початку «тридцятих років» витворився стан, коли десигнований теоретично Крайовий Провід міг з тереном контактуватися тільки за посередництвом екстремістичної фракції молодих, які дуже часто саботували рішення Проводу як «опортуністичні» і створили т. зв. К2 у К1 (окреслення Іртена: «конспірація вужча — більше революційна, більше радикальна чи, як він це казав, більше послідовна — у конспірації загальній»).

Ясно, що такий стан не міг довго тривати. Назрівала чергова конференція, на якій мала відбутись конфронтація позицій «краю» та «еміграції» і підбиття відповідних висновків.

Саме в цей час надійшла саботажна акція УВО-ОУН 1930 р. спрямована переважно проти майна колоністів, яка була виявом саме радикалізації настроїв. У цій акції визначну роль відіграло юнацтво.

Акція переростала розмірами аналогічні дотеперішні вияви (і могла рівнятися хібащо з акцією, веденою безпосередньо після визвольних змагань, ще в 1922 р.). Польська адміністрація не могла опанувати ситуації й зробила помилки, які постійно повторювала. Жертвою впало кілька розв'язаних українських гімназій, жертвою впав Пласт як найбільш патріотично акцентована в той час організація молоді. Але, головне, — тоді широкою хвилею по всьому краю розлилася так звана пацифікаційна акція. Тисячі навіть мирних громадян наповнили в'язниці, в сотнях сіл гуляла сваволя польського війська, «каральні відділи» якого катували селян, нищили їхнє надбання, руйнували загальне майно кооперативів, читалень Просвіти, гуртків Рідної Школи. Руїна, свідками якої були ми у Львові після листопадової демонстрації 1928 року, поширилася на весь край. Здавалося, що через ЗУЗ пройшла татарська орда.

Але це тільки спричинилося до національної єдності, до зросту націоналістичних настроїв: у дію саяк чи так був включений — вільно чи не вільно — майже кожний.

Зокрема, обурення спролетаризованого вкрай села викликав факт безглузлого нищення майна, коли, наприклад, мішки з мукою в кооперативах розрізувано, щоб цінний товар змішати з болотом, а цукор по-

НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВ «ПАЦИФІКАТОРАМИ»

Магазин Повітового Союзу Кооператив у Тернополі після переведення ревізії польською поліцією

Кооператива «Спільна Праця» в Кадлубиськах, повіт Броди, здемовльована польською карною експедицією.

ливано нафтою. Пацифікація спричинилася до того, що радикалізація, яка доти обмежувалася, здебільшого, до вузького ще тільки гурта молоді (насамперед, студентів і учнів вищих гімназійних клас), огорнула широкі верстви селян і робітників. До найсвятішої любови до свого долучилася тепер ще глибока ненависть до чужого. Застанова, як бути далі, ставала необхідна. Треба було негайного зіставлення думок. Проте, до конференції дійшло щойно 1932 р.

*

Конференція ПУНу з представниками краю відбулася наприкінці липня й з початком серпня 1932 р. у Празі. Одну дату пам'ятаю певно: дату запряження нової Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, яке відбулося 1 серпня, тобто на кінець Конференції. З конспіративних огля-

дів вона отримала назву «Віденської конференції», щоб у випадку виявлення тим чи іншим способом якихось подробиць важче було розшифрувати інші.

Склад конференції можу подати майже точно (за винятком одного прізвища, якого я не певний), і то завдяки подробиці, що я запам'ятав число учасників: було 8 з ПУН і 8 з краю. З ПУН були, крім Полковника, інж. Дмитро Андрієвський, Ярослав Барановський, інж. Володимир Мартинець, Омелян Сенік (Грибівський), інж. Микола Сціборський, сотн. Ріко Ярій. Останнього прізвища не пригадую, найправдоподібніше був це ген. Микола Капустянський, але, може й полк. Роман Сушко (Сич). З краю крім Іртена (який після звільнення з двой-півмісячного ув'язнення, на весну 1932 р. виїхав був закордон і вже більше не повернувся додому аж до розвалу Польщі), з'явилися Степан Бандера, Богдан Кордюк (що саме після відсидження присуду, був звільнений з в'язниці), Іван Малюца, Ярослав Стецько, Іван Тесля, Анна Чемеринська і Володимир Янів.

Для настроїв часу може бути характеристичний ще спосіб переходу через границю. Тільки слабші фізично чи ті, які були дуже зайняті, поїхали найкоротшою дорогою, — на Цешин.

Коли наші колеги поїхали поїздом просто, Степан Бандера, Богдан Кордюк і я вибрали цілком іншу дорогу, через Карпати, на Ясіня. Дорога була важча, але певніша. Карпати ми всі знали добре, а для певности проводжала нас ще «стежа» під проводом Володимира Врецьони (молодшого брата Генка), який був прекрасним туристичним провідником і мав у терені знамениту орієнтацію. Кордон міг бути стережений тільки в певних пунктах, а доріг ми не трималися, отже, ті пункти було легко оминуті. Зброї ми не мали, щоб на випадок зустрічі з поліцією не виникло ніяке підозріння, а на прогулянку, кінець-кінцем, можна було йти кожному. Про туристичне тренування серед пластунів я говорив уже вгорі, і воно саме в подібних випадках ставало у пригоді.

У дорозі, коли ми були ще досить далеко від границі, але вже в прикордонній стереженій смузі, ми несподівано натрапили на польську поліційну стежу. Запримітивши її здалека, ми вирішили не міняти напрям, щоб нас не зауважила стежа й не почала ловити. Навпаки, змінивши мову на польську й уживаючи студентського жаргону (запозиченого з мови львівських «батарів»), ми пішли просто на стежу, з якою почали розмову, «інформуючися» про дорогу (подаючи при тому інший напрям). З тону й змісту розмови поліціанти мали виміркувати, що ми польські студенти-прогулянківці, якими кишіло у Карпатах. Плян удався.

На границі ждав на нас друг Володимир Забавський. Він перейняв нас під свою опіку. Ми перейшли через усе Закарпаття, від Ясеня до

Бичкова (частково їдучи автобусами), а в Бичкові з отриманими чужими туристичними легітимаціями переїхали поїздом до Праги. При тому ми пережили ще момент емоції, бо поїзд на тій лінії переїздив через шматок румунської території (про що ми не були попереджені). На той час сіли до вагону румунські «пограничники», які мали контролювати документи тих, що повинні були висісти в Румунії. Але ми того не знали, отже очікували, що контроль прийде й до нас, а ми ні мови не знали, ні до світлин на наших документах аж ніяк не були подібні. Оскільки сам перехід границі був доволі емоціонуючий, остільки, однак, перебування на природі давало відпруження, коли ми, далеко від людей, мандрували лісами й безлюддям. Взагалі треба сказати, що саме під час мандрівок по Карпатах, ми завжди почували себе «вільними», і це була друга важлива причина, чому ми (поруч з бажанням досягти гарту тіла) так радо тікали з міста у Карпати. Звичкі до мандрівок, ми всі прекрасно розуміли одне одного, — краще, часто, ніж у практичній праці, і дуже часто саме під час мандрівок затиралися напруження чи урази. Степан Бандера в мандрівці наслідував мандрівних філософів чи пустельників: він говорив до птахів чи «молився» до дерев. Робив це у формі шаржу, але рівночасно було з того видко, наскільки він насправді природу любить і розуміє.

Звичайно, згодом у поворотній дорозі з Праги, наша трійка наважилася на ту саму «туру».

Конференція, власне кажучи, мала на меті санкціонувати виниклий стан, тобто перехід влади в Україні в руки молодшої генерації чи пак легалізування в сенсі внутрішньоорганізаційному «К 2». Але насамперед треба було один одного зрозуміти й усунути спірні питання.

Перше питання, яке треба було розв'язати, корінилося в самій генезі ОУН, яка — доки зміцнилася в остаточно скристалізованій формі — довгий час виявлялася як рух (націоналістичні гурти на еміграції, як, наприклад, Група Української Націоналістичної Молоді чи Легія Українських Націоналістів у Празі чи згадуваний уже СУНМ на ЗУЗ). Рух гуртує радше симпатиків, організація спирається на членах. Програма організації більше викристалізована, форми стабільніші — у зв'язку з тим вимагана й більша дисципліна, з якої випливає більша оперативність. Мені здається, що в своїй генезі український націоналізм був радше широким об'єднанням українських патріотів, а коли заступлено само слово «патріот», то тільки для відзначення й наголошення динамізму та активності в «націоналізмі». І місце в такому русі було дослівно для кожного українця, і початково справді до ОУН схилялася більшість, а в усякому разі майже все молоде покоління. Точне визначення програми й тактики виключило з Організації низку давніших симпатиків руху, тим більше, що паралельні націоналістичні течії в Італії чи Німеччині впливали на еволю-

цію в напрямі «всеосяжності» організації, її виключности, «тотальности». Коли творці націоналістичного руху, хоч і були співзасновниками ОУН, радше схилилися до первісної концепції та інтерпретації завдань організації, то молодшому поколінню відповідала звужена й стисліша форма.

Рух, що полонив силою самої ідеї та ідейности своїх послідовників, не «опановував» громадських установ у технічному розумінні захоплювання апаратів, перебирання управ, утворення виборчих комбінацій тощо. Він «просякнув» почерез своїх найкращих репрезентантів ідейно все життя, і його вплив залежав від поодиноких індивідуальностей. При тому ці індивідуальності мусіли постійно проявлятися, щоб утримати свій вплив. Як ми бачили з спогаду про берлінську конференцію, Полковник саме так і розумів ролю УВО чи твореної тоді вже ОУН. Саме під цим кутом була організована й сама конференція, і в цьому напрямі пішли перші інструкції. І Генік, і я у Пласті не посідали в той час видніших постів (подібно було й з представниками «Лугів» чи «Сокола»), а, проте, своє завдання змогли виконати. Саме Пласт став на довгий час резервуаром допливу сил для УВО, при чому формально він був цілковито від УВО сепарований і тому довгий час зберігався від репресій.

«Тотальне» розуміння організації призвело до намагання — на місце ідейного «просякання» інших установ — опанувати ці установи і їх підпорядкувати «директиві з центру». Іртен, наприклад, любив у зустрічі з націоналістами-пластунами ставити питання, яке було для мене цілком не зрозуміле своєю схоластичністю: що, мовляв, ми виберемо в момент «колізії інтересів»: інтереси ОУН чи Пласту? Для мене це питання було тому не зрозуміле, що я не бачив можливости здогаданої «колізії інтересів», бо ж для обидвох організацій вирішним мали бути інтереси насамперед цілого народу, а не однієї чи другої організації, яка стояла тільки на службі народу, а не була самоціллю. Згодом (але це вже було щойно після «Віденської конференції») до подібного зудару дійшло між ОУН та католицькими молодняцькими організаціями, які до певного моменту рішуче хотіли стояти на «націоналістичних» позиціях (у найширшому розумінні: активного патріотизму) і хотіли співдіяти з ОУН. Щойно проблема «або-або», щойно бажання підпорядкувати собі католицькі організації (зокрема, виховні) мусіла призвести до конфлікту, який, зрештою, трагічніше приймала таки «Обнова» чи — згодом — КАУМ «Орли», бо вони проти своєї волі були виключені з співдії у визвольнім фронті.

Але тенденція «підпорядкування» не обмежилася виключно до зовнішнього сектора, а перекинулася й на внутрішній, на співвідношення між УВО й ОУН. Як відомо, УВО була організацією далеко старшою від ОУН, і вона була в своїй основі задумана як загальнонаціо-

нальна військова сила без політичних тенденцій. Тому на першому етапі з УВО співдіяли всі національні українські партії, — і то, приблизно, до моменту, коли вони самі не захотіли перейняти виключного впливу. При тому, однак, вони часто хотіли накинути УВО певну лінію, яка була зумовлена фактом їхньої легальності в обставинах чужої державної системи. Сталось це на переламі 1927 і 1928 рр., коли українські політичні партії вирішили номінувати своїх кандидатів до польського союму (в попередніх виборах — 1922 р. — українці з Галичини участі не брали). Тоді мусіла зродитися konieczність в ласної політичної сили, і це, м. ін., прискорило кристалізаційний процес ОУН як організації. Початкова концепція була та, що ОУН повинна б була стати масовою політичною організацією, а УВО — паралельною елітарною бойовою організацією. Концепція ця мала на меті оберігати масову організацію від репресій, при чому важливим моментом була необхідність виховати молодь у сьак-так нормальних умовах. Ми вже знаємо, як радикалізація відносин зіштовхнула молодь у підпілля, а при зрості сили й значення ОУН дедалі більше голосними стали тенденції підпорядкувати УВО Організації Українських Націоналістів.

Щож до тих, які відходили на поміркованіші позиції, прийнято засаду необхідного «двоподілу фронту», при чому до «дисидентів» причіплено мало почесну назву «опортуністів» (в заміну ці останні віддячувалися йменуванням націоналістичного табору «анархістичним»). При фанатизмі, характеристичному для революційних рухів і при молодечій нетерпимості поділ справді швидко поглиблювався, і підсилювала його саме крайньо нерозумна польська політика, яка не зуміла використати помилок і ізолювати ОУН, а, навпаки, силою постійних репресій просто заганяла до неї дедалі ширші верстви, які, врешті, дійшли до переконання, що «і так нічого більше втрачати не мають». У такій ситуації повнотою могла тріюмфувати засада «що гірше, то ліпше».

Розбіжності між ПУНОм та «крайовиками» були дуже великі. Звичайно, і з одного, і з другого боку були «крила», що могли б вести до компромісу. Але в загальному концепції, здебільшого, були протилежні. І, на мою думку, саме тут виявився великий політичний розум і передбачливість Полковника, який, стоячи теоретично на протилежних, здебільшого, позиціях до екстремістичного покоління молодих «крайовиків», засадничо акцептував їхню лінію. Правда, він у дискусіях радше не виявляв свого скептицизму щодо висуваних нових популярних засад (як годиться доброму провідникові-тактикові). Це він залишав своїм найближчим співробітникам, зокрема, інж. Мартинцеві та інж. Сціборському (інж. Андрієвський посідав надто віддалену від «крайовиків» позицію, щоб він міг бути добрим опонентом, а сотн. Ярій, канцлер Сенік і Я. Барановський були радше «помостом» до компро-

Степан Бандера

Ярослав Стецько

місу). Але ж і з названих фактів, і з усєї постави Полковника, схильного і здібного до об'єднування навіть найбільше суперечних сил для спільної дії, знаємо, які чужі йому були концепції у крайньому формулюванні Іртена. Це ж не дарма і за життя ніколи сам він не поривав зв'язків з найрізномроднішими політичними течіями в нашому житті (за винятком комунофільської), і після смерті стрінувся з розмірно дуже поміркованою критикою противників, не зважаючи на те, що він був засновником і виразником таких дуже профільованих (і таких дуже оспорюваних) організацій, як УВО і ОУН. Проте, він знав, що ходу подій не змінити. Його найближчі співробітники з певним форматом були настільки відомі польській поліції, що вони (як от Сушко, Сенік, Барановський) не могли повернутися на Батьківщину чи не могли проявити себе там у підпіллі (як от полк. А. Мельник). Найкращим цього доказом є те, що одну з наймаркатніших постатей УВО — сотн. Юліяна Головінського, — який мав притягальний вплив на оточення, — польська поліція таки фізично зліквідувала, як тільки він активізувався (застріливши після арешту «при втечі»). Провідники з меншим форматом поступалися їй динамікою, і здібностями молодшій генерації, і треба було скінчити з «петрифікацією» стану «К 2 у К 1», який у безперервності міг призвести тільки до анархізації життя. Відмежування від «фронди» молодих призвело б до двох окремих організацій, при чому в той час — при відсутності відповідного визнаного авторитету, без усяких матеріяльних засобів дії, а навіть ще й досвіду — «крайовики» самі були б засуджені на повільне скривавлення. Такий процес мусів би на довгі роки припинити зріст Організації на ЗУЗ.

Полковник, цінуючи запал, ідейність, жертвенність, навіть послідовність молоді генерачії, вирішив ці прикмети радше використати для революції, ніж їх придушувати. При тому він мав змогу все таки загально впливати на хід подій чи то при допомозі добираєних людей, чи то порад, які спиралися на глибокий досвід. І при загальному прийнятті позицій «крайовиків» Полковник вже в перших кроках пішов саме цим шляхом впливання на настрої й керування ними. Насамперед, Габрусевич залишився закордоном. Це, звичайно, мало свій сенс у тому, що в частих зустрічах можна було саме усувати розбіжності поглядів, але одночасно його вплив на хід подій на рідних землях був менший. Далі, крайовим провідником визначено одиницю, яка мала — при незаперечнім схвалюванні загальних позицій «краю» — найбільше розуміння до давніх концепцій. Тією одиницею був Богдан Кордюк («Дік»), який саме вийшов з в'язниці. Щоправда, його присуд не був великий (півтора року), але Дік витримав дуже важке слідство з побоями й тортурами, і це дало йому відповідний авторитет. Натомість — при використанні однієї з можливостей «посереднього зве-

на» — Полковник зовсім не старався творити ніякої «фронди» серед молодих і зовсім доцільно та правильно, наприклад, не скористувався з факту, що моя особиста позиція зближалася радше до поглядів ПУНу, ніж нової КЕ на ЗУЗ. Працюючи, згідно із спрямуваннями берлінської конференції, переважно в легальному секторі, я не міг мати відповідного авторитету серед «чистокровних» підпільників, які — як це знаємо — дедалі більше знецінювали ролю «органічної праці», не зважаючи на те, що вони ревниво намагалися не випускати з-під свого

ТО КОНФІСКАТИ НАКЛАД ДРУГИЙ.

4. 15. НЕДІЛЯ, ДНЯ 2. ЛИПНЯ 1933.

НАШ КЛИЧ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТИЖНЕВИК

Ціна 20 гр.

Почтову оплату замовлено гуртом

НАЛЕЖАЄ РОСІЙСЬКОМУ МІЖСОЮЗУ ЧИТАТИ

РІК I.

Ціна абонента: За шість сторінок 300 — за 1/2, за дванадцять сторінок 500 — за 1/2, за двадцять сторінок 800 — за 1/2, за тридцять сторінок 1000 — за 1/2, за сорок сторінок 1200 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 1500 — за 1/2, за шістьдесят сторінок 1800 — за 1/2, за сорок сторінок 2000 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 2500 — за 1/2, за шістьдесят сторінок 3000 — за 1/2, за сорок сторінок 3500 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 4000 — за 1/2, за шістьдесят сторінок 4500 — за 1/2, за сорок сторінок 5000 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 5500 — за 1/2, за шістьдесят сторінок 6000 — за 1/2, за сорок сторінок 6500 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 7000 — за 1/2, за шістьдесят сторінок 7500 — за 1/2, за сорок сторінок 8000 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 8500 — за 1/2, за шістьдесят сторінок 9000 — за 1/2, за сорок сторінок 9500 — за 1/2, за п'ятдесят сторінок 10000 — за 1/2.

ВЕЛИКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС У ЛЬВОВІ.

Згодні учасники нападу на пошту в Городку Ягайлонському перед польським судом.

ПІСЛЯ КОНФІСКАТИ ДРУГЕ ВИДАННЯ.

4. 1-2. Рік II. НЕДІЛЯ, ДНЯ 4. ЛЮТНЯ 1934.

ВІСТІ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТИЖНЕВИК.

Ціна 20 гр.

Відрисано гуртом.

Адреса редакції «ВІСТІ»
Львів, св. Явка ч. 22.

Урядові години
Ред. та адм. відділ
з 11 до 12 год.

Рукописів Редакція не
звертає, неоплачених не
смає прийматися.

П Е Р Е Д П Л А Т А:
В Польщі, Чехословаччині
й Австрії річний аб. 300,
піврічний аб. 150, чеською
річний аб. 240, місячний 080.
Для інших держав Європи
50% дорожче. Для пошти
середньосхідних держав від
дорожче. Гроші платити слід
дальшим ПКО 501.059 В. в. в.
«Герем» Львів з вказаним
значенням призначення.

Від редакції
За замовленням доміняє часописи, повинні б. подати згодом.

Зенон Коссак втретє перед судом
Дня 29, ч. м. перед судом присудили справу організування яким зборили в Львові відбудеться грати з його нападу на пошту в Городку Ягайлонському. З. Коссака присудили ще два зборили яким зборили.

Організуються нові сили
Грядуть нові події

впливу молодняцьких організацій, зокрема студентства. Зрештою, ні на яку фронду я особисто був би не йшов, не маючи в тому напрямі ніяких плянів, ані не вбачаючи в цьому якоїсь доцільності. Натомість я міг бути побажаним «язичком при вазі» на становищі члена КЕ, і тому мені довірено пост політичного референта; компетенції ці, однак, так і залишилися за мого урядування неконкретизовані. Засадничо, до мене належала відповідальність за вплив у легальному секторі, а насамперед за легальні націоналістичні органи: редаговані мною місячник «Студентський Шлях» (1932-1934) та тижневик «Наш Клич» (1933), чи згодом за «Вісті», які почали виходити 1934 р. на зміну забо-

роненому владою попередньому органів (у тому самому націоналістичному кооперативному видавництві «Терем», — за редакцією Богдана Кравцева, що саме після присуду вийшов на волю).

Усі інші присутні на конференції «крайовики», що отримали також свої призначення в Екзекутиві, належали радше до «лівого крила», за винятком старшого від нас Івана Теслі, який був передбачений на військового референта, але свого посту — наскільки не помиляюся — з невідомих мені причин не посів. У всякому разі в засіданнях Екзекутиви — після повороту до Львова — він участі не брав.

Бандера став тоді заступником Крайового Провідника і референтом пропаганди, Стецько зайняв дуже цінений в організації пост ідеологічного референта, Малюца — організаційного, Чемеринська була відповідальна за організацію жіноцтва в рядах ОУН.

Статут ОУН вимагав, щоб члени Екзекутиви були т. зв. заприсяженими членами, і ми склали присягу, як тільки прийшло до домовлень та визначень. Характеристична подробиця: присяжним членом могла стати тільки 24-літня особа, а ми тоді майже ще всі не сягали цієї границі віку.

Хоч з перспективи напевно різкіше виходять негативи концепцій молодшої генерації, а протиставлення «краю» й «еміграції» повторилися згодом при розламі 1939-1940 рр., проте, сама конференція дала безпосередньо дуже важливі позитивні наслідки, бо вона усунула непевність і намацування.

Вона усунула також недовір'я. Іншими словами, вона надала нового імпульсу до динамізування праці, яка тепер ішла повнотою під одним проводом.

Ще в одному напрямі проклала конференція нову дорогу: серйозніше роздуману справу протибільшовицьких акцій. Щоправда, по досвіді процесу СВУ та після ліквідації УАПЦ зменшилися до мінімуму всякі прояви радянофільства на ЗУЗ. Але натиск режиму в Україні був дедалі сильніший, і ОУН вирішила виступити проти більшовицької окупації, що, зокрема, мало ще свою вагу в тому, що виключно антипольські виступи могли справити враження, наче б то ОУН не є соборницька.

Сам Кордюк справді виявив чимало елястичности, він скріпив зв'язки із співзвучними елементами поза організацією, притуплюючи в значному небезпеку «двоподілу фронту» і протиставляючися самоізоляції ОУН. Але для скріплення особистої позиції йому було потрібно якнайбільше виявів, що були б скріпили його престиж і дали змогу робити непопулярні серед молодшої генерації кроки.

Один з найголовніших виявів усієї ОУН прийшов незабаром. Це був експропріаційний напад на пошту у Ягайлонському Городку (кінець листопада 1932). Сам напад закінчився невдало: двоє бойовиків убито

Василь Білас (17. IX. 1911 — 23. XII. 1932 р. учасник бойових акцій УВО на «Банк Людови», на пошту в Трускавці й Городку. Повішений у Львові.

Дмитро Данилишин (2. IV. 1907 — 23. XII. 1932), член УВО й ОУН, виконавець атентату на Т. Голувка; учасник бойових акцій в Бориславі, Трускавці й Городку Ягайлонським; за останню був повішений поляками разом із В. Біласом у Львові.

Володимир Старик (23. III. 1910 — 30. XI. 1932), член УВО й ОУН загинув у бойовій акції в Городку Ягайлонським

Юрко Мирослав Березинський, 22. III. 1932 р. виконавець атентату на комісара Чеховського, згинув у бойовій акції в Городку 30. XI. 1932 р.

під час самої акції (Ю. Березинський та В. Старик) у перестрільці, двоє зловлено при втечі і, згодом, засуджено й повішено (В. Білас і Д. Данилишин), кілька провідних членів ОУН при нагоді розконспіровано й заарештовано (зокрема, З. Коссака). Але бравура, виявлена при нападі, погорда смерти, з якою йшли бойовики, а, зокрема, героїчна постава заарештованих перед судом, їхні зізнання, їхня остання дорога під шибеніцю не мали рівних у дотеперішній історії ОУН (і навіть в історії інших аналогічних організацій). Вони залишили глибокий слід у душах не тільки активу, але й противників Організації, і чимало спричинилися до послаблення концепції «двоподілу фронтів».

Треба сказати, що це тоді саме з кіл позаорганізаційного («опортуністичного») громадянства, а не організованого членства, вийшло гасло бойкоту польських державних монополій у відповідь на страту двох донедавна невідомих ремісників, які стали символом героїчного патріотизму. Тисячі відмовлялися від курення й пиття, щоб не збагачувати польського державного скарбу, що, до речі, стало добрим виховним засобом для самоопанування.

У день смерти героїв на досвітках дзвонили дзвони, хресну дорогу героїв проходили в уяві сотні тисяч у той самий день і годину. Боячись маніфестацій, поліція заздалегідь заарештувала у Львові десятки активістів, і вони провели ніч без сну у безпосереднім сусідстві від друзів. Які жорстокі були «протизасоби» поляків, можна побачити з факту, що активістів заарештовано напередодні страти, яка мала місце 23 грудня 1932 р., отже, за два тижні перед нашими різдвяними святами, але нікого з нас тоді не випущено до родини на Свят-Вечір, хоч арешт був зовсім безпідставний. Звільнення настало щойно в самий день свят, (7 січня 1933 р.). Відчуваючи цей загальний настрій все-національної солідарності, Едвард Козак (Еко) намалював картину, широко репродуковану в нашій пресі, як мати-селянка сидить при свят-вечірнім столі сама, при двох порожніх місцях (мати Біласа була сестрою Данилишина), але у вікні являються колядники в неї, — знак, що з українською скорбною матір'ю в той час була вся Україна, всі її найкращі сини й доньки. Пригадую, коли ми за декілька років у політкамері в Бригідках, у роковини трагічного дня, справляли скромне свято (1937 р.), тоді корч здушив горло промовця (також бойовика!), і він не зміг закінчити своєї доповіді!

Але напад у Городку мав і свої інші наслідки. Як я сказав, він — власне кажучи, був невдалий і коштував життя кільком найкращим. ПУН вирішив перевірити, чи в тому не було вини, і вчинив слідство. Слідство мало стосуватися провідника і його тимчасово усунуто від урядування. Його пост автоматично зайняв Степан Бандера. Подія викликала нове напруження, і нова зустріч була конечна.

Відповідні інструкції про нове коментування подій на підсоветській Україні я отримав як вказівки для редагування «Нашого Клича», що-правда, без точніших пояснень. Комплекс питань треба було обговорити точніше. До цього ж, з підсоветської України продісталися перші вістки про великий голод, і треба було негайно протиакції. Крім того, на ЗУЗ Екзекутива плянувала відійти від індивідуального терору, а концентруватися радше на масових акціях, які могли б втягнути якнайширші кола. Як перші акції запропоновано посилення протимонопольної кампанії, так успішно ініційованої поза ОУН, як і підготову шкільної акції, у зв'язку з фактом, що народня школа на українських землях під Польщею дедалі більше мала стати засобом денационалізації. Зрештою, також дискутовані на «віденській конференції» проблеми потребували ще уточнень і взаємного обміну думками.

*

Конференцію скликано до Берліну, і вона відбулася в перші дні червня 1933 р. (почалася вона, мабуть, 3-го; зі Львова я напевно виїхав 31 травня). При тому варто подати один деталь, з якого видно, як часто від випадку залежали наші посушення, а іноді й свобода.

Про сподівану поїздку я знав кілька днів наперед, але родині про це сказав щойно за кілька годин перед виїздом, при чому, як ціль виїзду назвав видавничі справи «Нашого Клича» у Варшаві. Лихо хотіло, що саме тоді готувалися арешти, — а часто перед арештами «кандидати» були під інвігіляцією. І от, під наглядом був і я, а один з агентів навіть зайшов до помешкання і запитав сестру, «чи є пан Влодзьо». Я саме вийшов на мить купити щось на дорогу, а сестра (тоді 16-літня дівчина) в своїй наївності, не підозріваючи, зрештою, підступу і думаючи, що це про мене питає якийсь товариш, відповіла, що мене нема і що я зараз їду до Варшави. Рівночасно агент випитувався про мене в сторожихи, але та була обережніша і після повороту мене негайно повідомила, що про мене її допитував агент.

Я скипів гнівом на сестру, але скоро опанував себе і миттю змінив плян: виїхав годиною раніше поїздом, який прямував на Краків, а не Варшаву. На поїзд до Варшави заждав на перехресній станції (в Переворську). Тим робом я уник арешту, бо на мене ждали агенти при пізнішій поїзді до Варшави. Про це я суджу з двох моментів: 1) у моїй відсутності, вже вночі з 31 травня на 1 червня, відбулися справді пляновані арешти, попереджені ревізіями. Ревізія відбулася й у мене вдома, а коли мене не застали й допитували, куди я поїхав, то дуже здивувалися, почувши відповідь, мовляв, до Варшави. Очевидячки, вони знали, що мене у потязі на Варшаву не було. 2) після пересідки у Варшаві до поїзду на Гданськ я вже їхав з Бандерою, який зі Львова виїхав нормальним поїздом просто на Варшаву, і його побачили агенти,

що прийшли мене арештувати. Не мавши наказу арештувати Бандеру, а побачивши його, вони склали відповідний рапорт шефові, який, очевидно, мусів поцікавитися, чому Бандера їде до Варшави або чи не їде він далі до Гданська. І от до пограничної сторожі у Гданську пішов наказ арештувати Бандеру, якщо він буде переїздити границю. Це й сталося. Але Бандеру випустили, бо він мав добре виправдання (заручини свояка, що мешкав у Гданську).

Звичайно, з погляду конспірації ми зробили ту велику помилку, що не мали їхати одним поїздом до Варшави і що їхали потім навіть в одному переділі з Варшави до Гданська. Але нам хотілося якнайкраще використати час, і ми виїздили зі Львова в останню хвилину. Друга необережність була зроблена тим, що Бандера — звільнений — таки вирішив їхати до Берліну. Інша річ, що в цьому випадку необережність не помстилась, і друг Врецьона має рацію, що про Берлінську конференцію поляки не дізналися. Принаймні ми можемо так думати на підставі факту, що нікого ніколи про конференцію під час слідства не допитували.

Ще таки закордоном дізналися ми з надісланого «Нашого Клича» про ревізії й арешти у Львові. Ревізія не оминула й «Нашого Клича», а між заарештованими був, між іншим, і мій заступник на становищі головного редактора, Дмитро Штикало, якого у той час — без ніяких підстав — протримали в тюрмі близько 10 місяців і звільнили щойно в квітні 1934 р. після важкої індивідуальної голодівки. Це звільнення, однак, тривало всього близько два місяці, бо вже в червні стала на чергу Береза Картузька, в якій Дмитро просидів бл. 20 місяців. Ті переживання потрясли його настільки фізично й нервово, що Дмитро вже ніколи не відзискав того життєвого еляну, яким відзначався в свої студентські часи. До речі, щоб дати картину напруження, в якому ми всі тоді жили (потрібну для розуміння і настроїв, і можливості дії), вкажу на подробицю, що я сам під час польської окупації був заарештований 8 разів і мав сім судових слідств. Кожне арештування було попереджуване обшуками, з яких деякі тривали цілу ніч (понад 6 годин!), але бували обшуки й без арешту (в моєму випадку пригадую ще сім таких додаткових трусів). Можна уявити, як дуже такі умови життя утруднювали нормальне плянування.

Але, після дигресії, пора повернутися до самої конференції. З Гданську ми переїхали кораблем за документами, переданими нам за посередництвом тодішнього зв'язкового ОУН у Гданську А. Федіни. Про конференцію не буду повторювати того, що сказано вже у статті друга Врецьони, додатково я вказав угорі ще на деякі моменти, які були на конференції розглянені. І ще одне доповнення: Кордюк отримав від організаційного суду сатисфакцію, але самим фактом суду він був доволі знеохочений, тож і вирішив залишитися закордоном на сту-

діях (які, до речі, блискуче закінчив у берлінському університеті, здобувши після студій пост асистента, що для чужинця за нацистського режиму не було легко). Провід КЕ остаточно перейняв Бандера.

Роз'їжджаючись, ми не сподівалися, що це наша остання зустріч із Полковником, хоч додому поверталися ми з почуттям більшої непевності, ніж звичайно — у зв'язку з отриманими інформаціями про арешти й ураховуючи пригоду Бандери на границі. Правда, цим разом нам ще поталанило. 12 місяців, що надходили, були особливо наснажені фактами. Це були логічні наслідки того нового обміну думок, що ми мали (зовсім подібно, як і попередньо).

Широко розгорнені акції ішли лінією плянів ПУНу. Цілком нову сторінку історії ОУН на ЗУЗ відкрили постріл Миколи Лемика і деякі акції проти комунофільських редакцій та організацій. Період закінчився замахом на міністра Броніслава Перацького, відповідального за пацифікацію. Наскільки цей замах був узгіднений із ПУН, мені невідомо, але факт — про нього більшість членів КЕ не знала нічого. Щоправда, бойові акції вимагали спеціальної обережності, але політична доцільність подібного атентату повина б була рахуватися бодай із думкою політичного референта КЕ (чого не було). Атентат на Перацького був вершинним пунктом дії ОУН під Польщею. Але відповіддю було створення концентраційного табору (в Березі Картузькій). Формувалася нова польська тактика: «відокремлювати» в концтабір членів ОУН без найменшого доказу приналежності до Організації, і то на необмежений час, — а в разі якогось нового загострення ліквідувати фізично певну кількість ув'язнених. З нашого боку дальшим кроком у «радикалізації» міг бути тільки перехід у повне підпілля, а це вже було вступом до постійної партизанщини. На такий крок ОУН ще не була готова. Але гірше, що саме після тих 12-х місяців по Берлінській конференції, які були вершиною активності ОУН під Польщею, виявилася одна слабкість ОУН: масові арешти вказали на межі й небезпеки радикалізації, бо «найрадикальніші» у засадах не виявилися найтвердішими в терпінні. І більшим ударом для ОУН, ніж масові арешти чи навіть концентраційний табір, як вияв повної сваволі польської адміністрації, було заламання в слідстві великого відсотка навіть провідного кадру. На 9 заарештованих членів КЕ в слідстві на процесі тільки троє повнотою склали іспит, четверо заламалися й видали організаційні тайни та друзів, а двоє, щоправда, не зрадили, але не притрималися засад поведінки у слідстві: доказ, що розвиток організації йшов скорше, ніж повна організаційна асиміляція членства.

І саме ця постава колег була найважчим переживанням у в'язниці, бо не тільки підважувала віру в людину, а й захитувала довір'я до всієї системи. А перевірити її за мурами й ґратами не було можливо, і не було можливо надіятися на нову конференцію з ПУНом.

Зате для нас трьох найбільшою розрадою в одчаї безсилля та примусового дозвілля були передані під час судової розправи слова визнання Полковника. Ми знали, що є хтось, хто справедливо оцінює, але й передбачливо плянує. І це давало й у тюрмі запоруку, що життя не спиниться, хоч у нього безпосередньо ми не зможемо вкласти свого досвіду й своєї праці. Тим то такий біль мусів опанувати кожного на вістку про нежданну смерть Провідника. Полковникові ж було всього 47 років, і за людськими обчисленнями він ще роками міг керувати долею тієї армії тіней, яка все своє найдорожче наважилася пожертвувати великій справі. І тому дуже вірно віддав настрій хвилини Богдан Кравців, коли написав:

Тож по в'язницях — в муці молодій —
Тій зловісті бойці запеклі й годні
Не йняли віри й билися до ґрат,
Що нових їм тортур придумав кат*.

На превеликий жаль, це не була вигадка. Полковник поліг на посту від руки того, хто під приводом очікуваного контакту з рідними землями приносив з наказу НКВД смерть. Полковник поліг на посту, залишаючи, однак, навіть своєю смертю пересторогу, яким треба бути обережним з розрахунку на «українське серце» чи сумління бездушних маріонеток, які одного разу приносять данайський дар улесливих слів, а іншого — пекельну бомбу.

* «Слово про Полковника» у збірці: «Під чужими зорями», Берлін 1941.

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ПОЛКОВНИКОМ

I.

Влітку 1927 року мій друг Володимир М. Янів передав мені прохання від д-ра Івана Рудницького, адвокатського «конципієнта» в канцелярії нашого відомого оборонця д-ра Володимира Старосольського, щоб я зайшов увечорі до домівки «Сокола-Батька». Там прийняв Янова й мене сотн. Нестор Яців, який з'ясував нам обом, що ми як старші пластуни поїдемо нелегально за кордон, де зустрінемося з різними нашими діячами, які живуть на чужині. Ці діячі хочуть довідатися про розвиток Пласту, про його методи праці та цілі. Кошти подорожі будуть нам покриті.

Нас, молодих людей того часу, не дивували прохання чи пропозиції цього роду. В добу діяльності Української Військової Організації (УВО) було цілком нормальним явищем приймати дрібні доручення від людей, про яких можна було здогадуватися, що вони стоять у якійсь взаєминах з цією підпільною організацією. Нам імпонували такі патріотичні невеликі послуги, і ми виконували їх радо та дискретно.

Після того як ми погодилися їхати за кордон, наш новий знайомий подав нам руку, і ми склали присягу на вірність українському народові та його революційній організації — УВО. Текст цієї присяги був відомий усім українцям, бо його цитовано чи не на кожному політичному процесі.

Через два дні ми поїхали до Гданська, звідти автобусом до східно-прусського міста Алленштайн і далі — транзитним поїздом — до Берліну. Тут нас обох приміщено у великому помешканні на Тауенцієнштрассе, де пізніше мали місце наради конференції, доповнені рефератами з підпільно-революційної тематики. Наступного дня ми познайомилися з іншими учасниками конференції, які прибули туди або із Західних Земель України, або з інших позанімецьких країн. Як ми

Зліва направо стоять: полк. Євген Коновалець, НН, проф. Зенон Кузеля, пані Кузеля, Ольга Коновалець, сотн. Омелян Сенник, сотн. Ріко Ярій, Степан Федак. Зліва направо сидять: НН, сотн. Юліян Головінський, Ольга Яра. (Берлін, 1927 р.)

потім зорієнтувалися, це були передусім представники спортивно-руханкових товариств «Сокіл» та «Луг», а також особи без якоїсь організаційної приналежності і, очевидно, члени УВО. Ми, два пластуни, були з усіх наймолодші віком. Якщо ж мова про політичні переконання учасників, то тут були члени УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання), УСРП (Українська Соціалістично-Радикальна Партія), гетьманці й націоналісти.

У конференції взяло участь бл. 20 осіб, у тому числі 10 із західніх земель, решта з-за кордону. З чільних людей за кордоном я познайомився тоді з полк. Євгеном Коновальцем, сотн. Ріком Ярим, сотн. Сидором Чучманом, сотн. Василем Кучабським, інж. Миколою Сціборським. Народи відкрив полк. Є. Коновалець, який зробив загальний огляд політичної ситуації в Європі та на українських землях. Для західньо-українських земель був прийнятий у нас термін «край», і цього окреслення я вживатиму далі. Західні землі під Польщею мали за собою

вже довгу традицію політичної боротьби, там існувала реальна можливість (навіть в умовах польського поліційного режиму) для ведення організованої легальної та підпільної політичної боротьби. Тому мені здається, що стосування окреслення «край» тільки щодо західніх земель було в той час логічне.

Наскільки сьогодні ще можливо, постараюся подати зміст виступу Є. Коновальця в таких пунктах: 1) Українські західні землі визнано за Польщею, і цей факт визнають усі держави світу, не зважаючи на своє ставлення до польської держави. 2) Масовий спротив українського населення під Польщею, зокрема молоді, закінчився дуже важливим вирішенням: скасуванням бойкоту польських високих шкіл і ліквідацією в 1925 році українських таємних високих шкіл. 3) Ріст господарського потенціалу українського населення на кооперативній базі охоплює найактивніший елемент української інтелігенції. 4) Українські політичні партії пішли на формальну співпрацю з польською державою. Наслідком такої реальної ситуації не може бути місця для голосних підпільно-бойових акцій.

Над експозе Полковника дискусії не було. Зате окремі представники з краю подали звіти, що ілюстрували стан і працю даних організацій. Полковник не подавав жадної схеми, за якою мали б бути складені звіти: кожному представникові належалося відтворювати стан своєї організації з пам'яті саме так, як він її бачив на даному етапі. Для підготування звітів призначено половину першого дня. Звіти прочитано або виголошено під час чергового дня конференції.

Звіт про Пласт склав В. Янів спільно зо мною, і я зачитав його перед учасниками. Здається, це був єдиний стислий звіт, без зайвих дигресій у політичну ситуацію, яку й так уже кожний знав. Наш звіт давав вичерпну інформацію про організаційну структуру Пласту, про його характер як юнацької організації, методи виховної праці й цілі. Для інформації нагадаю, що ми обидва були членами III куреня старших пластунів «Лісові чорти» і що я був тоді зв'язковим до I юнацького куреня ім. Петра Конашевича-Сагайдачного. Ні Янів, ні я не мали тоді в Пласті якихось керівних постів.

Інші представники з краю виголосили свої звіти на підставі складених нашвидкуруч записок. Наприклад, представник «Сокола» закінчив свій звіт словами: «Соколи стоять готові на Ваш наказ». Під час перерви Полковник запитав цього представника, чому тоді головою сокілської організації обрано директора Миколу Заячківського — до речі, відомого з своїх опортуністичних виступів.

Після звітів Полковник говорив про ситуацію в «органічному секторі», спираючися при цьому на дані з цих звітів. Він підкреслив, що УВО є організацією суто військовою, а не терористичною, і в цьому розумінні вона має виповнити важливу прогалину в житті української

нації в даний період її існування — брак власної збройної сили. Годі забувати про одну основну правду: політику можна вести тільки таку, на яку дозволяють власні сили. Це твердження стосується як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Громадські організації — освітньо-виховні, господарські чи рахунково-спортові — повинні виконувати накреслені ними самими завдання, і цим вони найкраще забезпечать дії УВО та її існування. Помилково думати, що УВО хоче своїми людьми контролювати ці організації, бо це ні на що б не здалося. Зате УВО прагне знати, що в цих організаціях діється й куди вони прямують. Для гарячих голів завжди знайдеться відповідне місце в УВО, але ці

В Альгойських Альпах (Баварія), влітку 1923 р., полк. Євген Коновалець і сот. Василь Кучабський

голови не повинні посідати відповідальні керівні пости в легальних громадських установах. Порівняння між армією та суспільством у державі зберігає свою важність також і для армії підпільно-революційної.

Конференція йшла своїм шляхом без будь-яких перебоїв. Одного дня Василь Кучабський попросив Янова й мене на розмову. Він звернув нам увагу на те, що ми, мовляв, вступили на неправильний та небезпечний шлях. УВО — зокрема її націоналістично наставлена більшість — стає для української нації організацією небезпечною. Революційні методи боротьби закінчилися повним неуспіхом, при чому цей неуспіх

прийшов не наслідком нашої матеріальної слабкості чи переваги ворога. У природі кожної революційної боротьби лежить те, що ця боротьба неминуче веде до матеріальної катастрофи та моральної руїни. Визвольні змагання закінчилися невдачею вже в момент протигетьманського повстання. Нашу силу ми могли шукати тільки в оперті на консервативне село й у спробі оформити цю силу в гетьманській державі. Помилкою 1918-1919 років було змагатися за опанування чужого та ворожого нам міста, замість шукати опори на селі, протиставляючи його силу ворожому містові. До чого здатне село, показала Галичина, яка зуміла виставити морально та чисельно сильну армію, на що не спромоглася вся решта України з її соціалістичними та революційними партіями. Україна заводських димарів та шахт — це небезпечна ілюзія. Боротьба за міста не реальна, бо міста завжди будуть нам ворожі. Реальна Україна — це Україна хуторів та сіл і, «як хочете, вишневих садків».

Ми обидва не опонували йому, а тільки збентежено прислухалися. Це було вперше, що ми зустрілися з агітацією такого роду. Правду сказавши, висловлені Кучабським погляди не справили на нас жадного враження, бо ми обидва були дітьми міста, хоч і село не було нам чуже. Революційна боротьба була нам близька та зрозуміла, і ми залюбки зачитувалися польською революційною літературою. Я сам уже в гімназії заклав конспіративний гурток. Нашу першу зустріч ми мали на могилі польських повстанців з 1863 року, на львівському Личаківському цвинтарі. Звичайно, першим поштовхом для вибору такого місця зустрічі було наше переконання, що якраз там ніхто не шукатиме нас. Але й могила була для нас аргументом: хоч польське повстання 1863 року не дало успіху, все ж незалежна Польща сьогодні існує.

Після розмови з Кучабським перед нами стало питання, як діяти нам. Василь Кучабський був відомий нам з нашої визвольної мемуаристики і з його власних писань. З другого боку, ми аж ніяк не могли зрозуміти поведінку нашого ментора. Як пластуни і як націоналісти ми були при звичаєні до дисципліни, а найважливіше — до лояльності супроти старшин. Рішення повідомити Полковника про нашу розмову не прийшло нам легко. Однак, перемогло переконання, що як наша участь у конференції, так і віра в авторитет Полковника наказують нам подати йому весь зміст цієї розмови. Ми так і зробили.

Наше повідомлення було для нього дуже прикрою несподіванкою. Він сказав нам тоді приблизно таке: йому відоме заангажування Кучабського в гетьманському русі, але він ніколи не вважав, що це може стати перешкодою для його дальшого залишення в рядах УВО. Кучабський — добрий та випробуваний офіцер, і від такого треба й можна вимагати розуміння, що між політичним переконанням та військовою дисципліною конфлікту не може бути. Він, Полковник, завжди був політично

ангажованою людиною, його націоналістичні переконання ні для кого не є таємницею, але він ніколи не відмовлявся і сьогодні не відмовляється від співпраці з людьми, які мають інші політичні погляди, якщо вони є людьми особисто чесними й уважають боротьбу за українську самостійну соборну державу першим та невід'ємним обов'язком кожного українця. Кучабський — його давній бойовий товариш, але те, що він вчинив сьогодні, перекреслює всяку дальшу співпрацю з ним. Звичайно, можна вести різні політичні дискусії, але не в цьому помешканні й не тепер. Поведінка Кучабського — це вже не політична агітація, а намовляння до дезерції. На думку Полковника, ми зробили правильно, що повідомили його про нашу розмову, бо цього вимагає не тільки почуття лояльності супроти співтоваришів, але й почуття дисципліни — підстава кожної відповідальної роботи. Від роботи можна кожночасно відійти з поданням або без подання мотивів. Кучабський не був першим і напевно не буде останнім. Для Полковника й для нас справа з Кучабським була дуже прикрим інцидентом.

Після закінчення конференції всі її учасники поїхали на озеро Ванзее. Була неділя. Полковник був із своєю дружиною, панєю Ольгою, та сином Юрком. Також із сотн. Ярим була його дружина — теж пані Ольга. Наша прогулянка на кораблі мала немов родинний характер. Усі були веселі, жартували, а то й співали. Полковник був дуже задоволений, часто робив жартівливі натяки і твердив, що найгірше мати понурі обличчя змовників там, де ніхто таких змовників не шукає. При спільній каві в одному прибережному ресторані настрої усіх був не менш веселий. Полковник входив у розмову з кожним, і то на теми, найбільше далекі від проблематики відбутої щойно конференції.

Наша поворотна дорога до краю вела через Свінемюнде, а звідти кораблем до Гданська, і тривала одну ніч. Усе відбулося без пригод. Про конференцію, яка на мого товариша подорожі Янева й на мене справила глибоке враження, ми не звітували нікому. Також невідомо мені, щоб польська поліція з цієї причини когось арештувала або брала на допит.

Після цього для мене пам'ятного року почалося моє інтенсивне ангажування в підпільну роботу з різними менше та більше неприємними пригодами. Стиль роботи УВО, дуже простий, але успішний, дедалі більше забувався і з умасовленням підпілля ставав дедалі менше доцільним. Так прийшла велика конспірація.

У чому полягав стиль роботи УВО?

У факті, що ця робота в основному спиралася на розмірно невеликий гурт людей — здебільшого офіцерів та вояків української армії. Ці люди мали взаємне довір'я, а найважливіше — вони мали довір'я до свого командира, полковника Євгена Коновальця. Сама особа Полковника не була ніким заперечувана, а коли навіть деякі окремі люди або

групи людей (наприклад, ундисти, радикали) відходили від роботи УВО, вони не переривали особистого зв'язку з Полковником і не відмовлялися від дрібних послуг для Організації чи для окремих її членів. УВО не потребувала густої мережі людей для ведення революційної роботи, бо до її послуг були малою не всі українці. Найкращим прикладом для такого стилю роботи було вислання нас на берлінську конференцію. Звичайно, це не був сліпий випадок, що вибрано саме нас двох. Я знав від Полковника, що він звернувся до крайового коменданта УВО з проханням вислати двох старших пластунів, що добре зарекомендували себе у пластовому середовищі. Так, могли поїхати інші пластуни, бо таких можна було знайти більше на наше місце. Хочу сказати лише, що й наша участь у конференції не була цілком випадкова.

II

За нами були вже I Конгрес Українських Націоналістів у Відні (1929 рік) і створення Організації Українських Націоналістів (ОУН). За нами була також і сумнозвісна «пацифікація» в Галичині (1930 рік).

Мережа УВО влилася в новостворену мережу ОУН, яка переформувалася в масову підпільно-революційну організацію. Це означало не тільки поширення кадрів на широкі кола молоді, але заміну давніх увіствів новими людьми. У період УВО все спиралося передусім на комбатантах і поповнювалося на базі спільної боротьби в рядах української армії. Хоч УВО була організацією конспіративною, проте мало не всі її члени знали один одного взаємно з давніх часів — вони були старими бойовими друзями.

Інакше стояла справа в період ОУН. Її кадри зростали шляхом політичного вишколу в підпільних клітинах, при чому окремі клітини складалися найчастіше з людей досить випадкових. Майже засадою стало складати підпільні ланки (п'ятки) з людей, чужих один одному в щоденному житті. Така система добору членства давала можливість поширювати підпільну мережу на дуже широкі кола громадянства, зокрема молоді. Я пригадую собі, що вже в 1930 році клітини ОУН існували в кожному селі Львівського повіту, і я думаю, що подібна ситуація була також в інших галицьких повітах.

Масовий зріст членства унеможлилював належний вишкіл його. Це були, здебільшого, люди молоді, ідейні та незвичайно рухливі в політичній роботі. Гірше було з технічно-бойовим вишколом, для якого завжди відчувався брак відповідних інструкторів. У дальшому масовість руху тягнула за собою масові репресії, арешти й політичні процеси. Старі підпільні провідники були унерухомлені поліційним терором або відходили від підпільної роботи з-за політичних розходжень.

Серйозну ролю відогравали також розбіжності темпераментів між двома генераціями підпілля. Таким чином, у прискореному темпі дійшло до відмолодження провідних кадрів підпілля.

У 1933 році всі провідні пости, включно з постом провідника Крайової Екзекутиви ОУН, були обсажені молодими людьми. Останнім «старшим» на посту крайового провідника був у 1930 році полк. Роман Сушко, першим «молодим» — Богдан Кордюк.

Перший ряд зліва: Дмитро Данилишин, Володимир Білас і Микола Мотика, 2 ряд: Василь Білас, Олекса Буній.

У березні 1933 я прибув з Праги, де закінчував свої студії, до Берліну. Це був час підготовки передконгресової конференції ОУН. У Берліні я вдруге зустрівся з полк. Коновальцем, який у той час постійно жив у Женеві. Полковник не забув мене з давніших часів, і я мав нагоду говорити з ним про різні справи декілька разів. Він призначив мене «судовим секретарем» на розправу перед організаційним судом, який розглядав справу збройного наскоку на поштовий уряд у Городку коло Львова. Головою суду був Володимир Мартинець, оскаржувачем — сотн. Омелян Сенік (Грибівський), оборонцем — полк. Р. Сушко. Про-

Великдень 1934 р. в Українському Пресовому Бюрі в Берліні.
Сидять зліва направо: Михайло Селешко, Іван Габрусевич, Олександр Власів.
Стоять: Юліян Гошовський, Орест Семчишин, Микола Митлюк, сот. Сидір Чучман,
Павло Турула, Орест Чемеринський, Володимир Стахів

цес закінчився виправданням Б. Кордюка, який у той час був крайовим провідником.

Для вияснення подаю, що в ОУН (як раніше в УВО) всі важливіші виступи в краю були розглядані потім процесовим порядком, щоб установити, чи зроблено все, що потрібне для даної акції, і які причини зумовили її неуспіх. Кожна така справа розглядалася коректно: переслухувано свідків (якщо такі були) і прочитувано відповідні документи. Розгляд справи перед судом не був однозначний з засудженням підсудного. У цьому розумінні в Організації панувала солідарність усіх. При кожній акції враховувалося також можливість неуспіху, а за неуспіх шукали індивідуальних винуватців.

Згадана розправа справила на мене глибоке враження своєю об'єктивністю в оцінці фактів і лояльністю голови суду, оскаржувача та оборонця.

*

Конференція ОУН мала місце в червні 1933 при участі бл. 30 осіб. З числа «старих» пригадую собі, крім Полковника, ген. Миколу Капустянського, Євгена Онацького, Макара Кушніра (Богуша), ген. Віктора Курмановича, полк. Р. Сушка, сотн. Р. Ярого, сотн. С. Чучмана, інж. М. Сціборського, інж. Дмитра Андрієвського, сотн. Івана Рев'юка

(Бартовича), Володимира Мартинця та інж. Михайла Селешка. З «молодих» були: Іван Габрусевич, Ярослав Барановський, Степан Бандера, В. Янів, Б. Кордюк, Ярослав Стецько та Михайло Турчманович.

Пленарні наради відбувалися в музейній кімнаті на Мекленбургіше Штрассе, в будинку д-ра Дмитра Левицького, голови УНДО. Засідання комісій — у кімнатах Українського Пресового Бюро, на другому поверсі того ж будинку. В бюрі та музеї бували Володимир Стахів та Микола Митлюк, які дбали про побутові справи учасників конференції.

Предметом нарад були справи організаційні, ідейно-програмові, політичні і військові. Відповідно до цього працювали чотири комісії. Одним з основних організаційних рішень була постанова про влаштування в 1934 році II Конгресу ОУН, учасниками якого мали б бути, м. ін., також і члени конференції.

Щодо конспіративної техніки того часу згадую, що всі учасники конференції сходилися в ресторані вранці — дехто снідав, дехто собі покурявав. Обідали спільно в залі нарад, після чого продовжувалися наради або засідання комісій. Увечорі всі розходилися досить непомітно, щоб повечеряти або повернутися до своєї квартири. Одного дня, вільного від нарад, я вийшов з Я. Барановським з будинку, де приміщувалися згаданий музей, редакція «Остойропейше Кореспонденц» та пресове бюро, і тут ми спостерегли підозрілого типа, який старався сфотографувати нас. Цьому запобіг Барановський, ставши перед самим апаратом. Це був, здається, єдиний «конспіративний інцидент» під час цієї конференції. Після мого арештування у Львові, в червні 1934, і під час поліцейного слідства, в якому мені закидувано різні речі, я не помітив, щоб польська поліція була поінформована про берлінську конференцію, — вже не згадуючи про мою участь у ній.

У той час я досить часто «мандрував» з Барановським берлінськими вулицями. Ми дружили ще в Празі, де жили в одному помешканні і де я все ще вважав себе студентом, а Барановський був головою Центрального Союзу Українського Студентства (ЦеСУС). Власне, йому я висловив свої застереження щодо нашої конспірації закордоном, зокрема під час конференції. Він вияснив мені, що власне у таких «майже масових» конференціях треба поводитися якнайбільше природно. До речі, в берлінських ресторанах постійно відбуваються різні конференції — при заставленому столі та пиві, бо тут такий звичай. Поки ворожа розвідка зорієнтується, усе вже закінчено. Якщо він, Барановський, приїжджає з Праги до Берліну і якщо хтось непокликаний має його тут бачити, то вже краще зо мною, з його співжителем у Празі, а не з кимось із краю. Ще менше рекомендується показуватися йому чи мені в товаристві полк. Коновальця або ген. Капустянського.

Не беруся подавати ходу нарад конференції, бо я переконаний, що існують стосовні протоколи, які будуть колись опубліковані. Однак,

хочу торкнутися чотирьох питань, які на конференції викликали палкі дискусії.

1) Революційна тактика ОУН.

Бойові виступи ОУН на рідних землях викликали в колах ОУН за кордоном не надто прихильні коментарі. Оборону бойових акцій в краю взяв на себе С. Бандера, мотивуючи свою оборону революційною принциповістю. ОУН, на його думку, мусить мати в програмі своєї діяльності терор, без якого жадна революційна організація не може існувати. Окремі дискусанти ставили справу менше або більше принципово, при чому начитані покликалися на російську «Народну волю», на ПОВ* Пілсудського або таки на УВО. На адресу ОУН за кордоном не бракувало закидів опортунізму.

Дискусію підсумував полк. Коновалець, подавши при цьому стисло свій погляд. На його думку, ОУН — це політична організація підпільного та масового характеру, і такий характер організації виключає стосування терору як засобу боротьби. Акції бойові (а не терористичні) допускаються тільки як самооборонні акції перед поліційним терором. Їхній оборонний характер дає їм ту моральну базу, яка необхідна для забезпечення існування та дальшого росту підпілля. Останні бойові акції ОУН були радше акціями нічим не виправданого терору з фатальними наслідками для ОУН. Масові арешти, вסיпи і процеси, які трудно пропагандивно використати, зокрема за кордоном, — це тільки наслідки непродуманої до кінця діяльності. Крайова Екзекутива на ЗУЗ мусить зрозуміти, що ОУН — це організація суто політична і що ПУН мусить вимагати респектувати такий характер організації також краєм. Сьогодні ОУН — політичний партнер для наших справжніх або сподіваних союзників, власне, тому, що вона є масовою підпільною організацією. У такому аспекті наша визвольно-революційна боротьба — це явище без прецеденсу. Як голова такої організації він, Полковник, може говорити і говорить з відповідальними чужими політичними колами, і цей факт можна зараховувати до успіхів української самостійницької політики. З другого боку, кожен терористичний виступ ОУН у краю замикає доступ до політичних кіл, навіть нам прихильних. Самий глузд створення ОУН з паралельною самоліквідацією УВО полягав в устійненні нової лінії української визвольно-революційної боротьби. Доцільність чи недоцільність терору можуть бути дискусювані, але не в площині існування та діяльності чи неіснування ОУН.

2) Ставлення ОУН до Німеччини.

Дискусію на цю тему започаткував О. Сенік.

Дискусія не була надто довга, і кожному було видно, що речі не називалися їхніми іменами. Є. Коновалець висловився проти «нав'язування

* Польська Організація Військова.

зв'язків з гітлерівцями, мотивуючи своє становище негативним ставленням націонал-соціалістичної партії до всіх народів Східної Європи — до слов'ян у цілому, а до українців зокрема. Гітлер шукає у Східній Європі не союзників, а життєвого простору для своєї нації. Для ілюстрації своїх тверджень він прочитав деякі місця з «Майн Кампф». Не відповідає дійсності, що партія з приходом до влади не обстоює більше всіх пунктів своєї ідеології. Навпаки, аналіза досьогочасної діяльності партії вказує на те, що ідеологічні вимоги, які можуть бути зараз реалізовані, — справді дуже послідовно реалізуються. Тому треба прийняти, що й вимоги щодо України, накреслені Гітлером у «Майн Кампф», будуть виконані, як тільки партія матиме для цього фізичну можливість.

У теперішній ситуації можна пробувати нав'язувати контакти з націонал-соціалістичною партією тільки в особистій, приватній площині. В цьому сенсі він, Полковник, погоджується на цього роду спроби, але ні на що більше. У політиці кожна однібічна орієнтація згубна. Однібічна орієнтація поневоленої нації веде до «загентурення» і до цілковитої катастрофи. ПУН як керівництво націоналістичного руху і з гаслом орієнтації на власні сили не може нехтувати шуканням зв'язків до всіх політичних сил у світі, які або вже є, або можуть бути корисні для української визвольної справи. У зв'язку з цим не можна забувати, що націонал-соціалізм не має багато приятелів у світі, і пов'язання українського націоналізму з німецьким націонал-соціалізмом неодмінно призведе до нашої ізоляції і практично замкне нам усі шляхи до чужих відповідальних політичних кіл.

Виступ полк. Коновальця був досить різкий, і в цей момент він нагадав мені Полковника 1927 року. Хоч тепер він був зорієнтований на дискусію, проте останнє слово залишав за собою. Було б помилкою бачити в цій рисі характеру Полковника схильність до диктаторських жестів. Ні, це була характеристична риса його провідницьких властивостей. Його виступи завжди визначалися авторитетністю. Коновалець говорив радше тихим голосом, без риторичних прикрас, пильно дбаючи про тематичну логіку. Його аргументація була переконлива, без сліду якихось демагогічних дигресій.

Ще додаю, що в дискусії проти нової орієнтації висловилися Андрієвський, Мартинець, Онацький та Сціборський. Крайові представники й найпослідовніший принципіаліст Іван Ґабрусевич у цій справі голосу не забирали.

3) ОУН на чужині.

Націоналістичний рух зростав рівнобіжно в краю і на еміграції. Вже до I конгресу у Відні (1929 рік) швидкий спостерігач міг зауважити деяку розбіжність у тактичних заходах націоналістичного руху залежно від терену діяння. Найважливіша різниця була в тому, що в краю на-

ціоналістичний рух мусів залишатися в підпіллі, а на еміграції він оперував майже відкрито, спираючися на легально діючі громадські організації. Це призвело, самозрозуміло, до створення двох різних стилів роботи — конспіративного в краю і «каварняного» (як це окреслювали «крайовики») на чужині. Разом з цим ішли також взаємини з людьми так лінійно внутрішньоорганізаційною, як і громадсько-суспільною. Людські контакти в краю обмежувалися тільки необхідністю і вони майже не виходили поза рамки організаційної мережі. На еміграції ці контакти не мали якихось приписаних меж так індивідуально, як і групово. Націоналісти на еміграції входили в громадські організації, плекали товариські та політичні взаємини також і з інакомислячими, дбали про впливи та керівництво в громадських організаціях. Такий стиль роботи не викликав ні в кого застережень доти, поки націоналізм на еміграції спирався на стару еміграцію, з якої він виріс. Становище змінилося з прибуттям на еміграцію людей звичайно молодших віком, зрослих в умовах конспіративної роботи в краю. Ці люди принесли з собою певні спартанські властивості, якщо підкреслювати моменти позитивні, але забагато підозрливості, якщо згадати тільки одну з негативних властивостей. На тлі походження з різних середовищ наростав конфлікт, який виявлявся в практичній інтерпретації ідеологічних вимог, не такий то вже прикрий для організаційної структури, як радше небезпечний у площині взаємин між окремими членами Організації.

На берлінській конференції сталася на цьому тлі сутичка між С. Бандерою та І. Габрусевичем, з одного боку, і полк. Є. Коновальцем, з другого. Причину до дискусії дали зустрічі Полковника з такими українськими парламентаристами, як пані Мілена Рудницька, Зіновій Пеленський,* Дмитро Паліїв та інші. Обидва принципіалістські дискусанти вимагали повної однозгідності між політичною тактикою та ідеологією. На їхню думку, не без гумору мотивував Габрусевич, контакти з політиками з позанаціоналістичних кіл цілком зайві. Зокрема, контакти з «опортуністами» небезпечні для чистоти ідеологічної постави. Полковник відповідав дуже тактовно, стримано й суттєво. Націоналістична ідеологія не може вважатися чимось уже завершеним та абсолютним у тому розумінні, що всяка політична робота має замикатися в колі самоудосконалення членських кадрів. Не можна плутати політику з виховуванням. Не може бути так, щоб націоналістові годі було контактуватися чи вести політичні розмови з ненаціоналістами. Визвольна боротьба багатогранна, і кожен чесний українець може знайти в ній своє місце. Жити в переконанні, що підпільно-революційна боротьба вичерпує всі можливості боротьби за державність, — дуже не-

* Посол УНДО — не змішувати з Зеноном Пеленським, редактором «Українського Голосу» і учасником I Конгресу Українських Націоналістів — (Р е д.)

безпечна ілюзія. Якщо ОУН у краю не знаходить форми співпраці з легальними партіями, то причина полягає у підпільно-революційній тактиці боротьби ОУН. Він, Полковник, вважає, що різні засоби в боротьбі ні в чому не порушують важливості та бездискусійності нашої остаточної мети — створення української самостійної соборної держави. Вже сама приналежність до ОУН аж ніяк ще не дає права знецінювати працю інших українців тільки тому, що їх зараховують до т. зв. «табору опортуністів». Не можна забувати, що успіхи праці цих «опортуністів» великою мірою уможлиблюють працю підпілля. Вже сама підготовка й проведення політичних судових процесів членів ОУН без співпраці «опортуністів» неможливі. Чи можна уявити собі такі процеси без участі оборонців-соціалістів д-ра Володимира Старосольського або д-ра Лева Ганкевича? Чи не в будинку голови УНДО, д-ра Дмитра Левицького, відбувається теперішня конференція ОУН? Якщо мова про старшу генерацію націоналістів та їхній стиль роботи, то не можна забувати про їхні дружні воєнні пов'язання з недавнього минулого. Правда, багато з них розійшлося з Організацією з-за політичних і тактичних міркувань, але спільно пережиті драматичні роки залишили у великої більшості цих людей незатерту печать взаємної пошани. Він, Полковник, завжди втримував і втримуватиме цього роду дружні контакти не тільки з українцями, а й з неукраїнцями. Загально всім відомо, що він — голова ПУН, і з ним шукають контактів. Це його зобов'язує від таких особистих чи політичних контактів не відмовлятися. Ізоляція індивідуальна чи групова закінчує існування кожного політика, кожного політичного руху. Як найважливішим завданням націоналістів у краю є розбудова організаційної мережі, так не менше важливим завданням націоналістів за кордоном є шукання та розбудова контактів з своїми та чужинцями.

Я старався викласти суть проблеми, яка ще не раз хвилювала націоналістів у краю й на еміграції, яка не раз виявлялася в дуже крайніх формах: від безцеремонності в зайвих та шкідливих контактах з кожним — до цілковитого засклеплення в принципіалізмі взаємної адорації. У той час це була ще дискусія, суверенно керована Полковником. Для характеристики теми «ідеологія й тактика» я подам два інші факти, тоді палко в нас дискутовані. Сенік висунув на адресу Андрієвського закид політичної нетактовності за його участь в українській делегації на похороні короля Бельгії. Сьогодні кожний націоналіст поставив би питання: чому ж то не можна націоналістові, який живе в Бельгії й відомий як український політик, брати участь у похороні суверена країни, що в ній він користується правом політичного притулку? Сьогодні ми вважали б навіть нашим успіхом, якби нашу делегацію з нашим національним прапором допустили в склад офіційних похоронних делегацій.

Другу справу висунули крайовики проти Мартинця, який, мовляв, живе в Празі, і цей факт править за причину опортунізму ОУН на Закарпатті. Чехо-Словаччина — це на ділі окупант частини української території, і цей факт повинен визначати наше ставлення до ЧСР. Габрусевич, який був відомий своїм швидким способом мислення та терпким гумором, з'ясував слухачам, що повинні б існувати «різні видозміни українського націоналізму — між іншим, також видозміни бельгійська, чеська, німецька».

Андрієвського та Мартинця боронив Полковник. Він вияснив, що, справді, не всюди можна маніфестувати свої політичні переконання при допомозі «Ортгес-у» (марка відомої в галицькому підпіллі пістолі). Нерозумно вести війну на всі фронти, які вигадає нам наша принципіалістика. Ми стоїмо на фронті активної підпільно-революційної боротьби проти Польщі й політичної боротьби проти Росії та більшовизму. Цих двох основних фронтів нам вистачить. В інших країнах світу ми повинні поводитися згідно з політичними та громадськими звичаями цих країн. ЧСР — це окремий випадок. ОУН на Закарпатті має два завдання: перше — прискінення процесу національного усвідомлення українського населення, друге — втримання ліній зв'язку через Карпати на західноукраїнські землі під Польщею. Для досягнення цієї мети нам потрібне принаймні нейтральне ставлення Праги до нашого фронту боротьби проти Польщі, бо на якесь прихильне ставлення до нашої боротьби рахувати не доводиться. Боротьба за державність повинна йти тепер на ЗУЗ, у дальшому на СУЗ, якщо будуть для цього відповідні корисні умови. Справу української території в ЧСР та Румунії вирішить українська держава шляхом договорів з цими державами.

4) Полковник Коновалець і сотник Ярий.

Для характеристики стилю роботи Коновальця, а також і його особи, хочу оповісти про одну подію на згаданій конференції. В останній день Полковник вручив Р. Ярому окрему грамоту визнання і при цьому виголосив промову, що її можна назвати академічним «лявдаціо» або обороною Сотника від нападів, які ні мені, ні, напевно, більшості учасників конференції не були відомі.

Після характеристики заслуг Ярого з окремим підкресленням дуже важких початків УВО, Полковник перейшов до оборони праці сотн. Ярого на терені Німеччини. Свою промову полк. Коновалець закінчив заявою, що всілякі намагання, з чийого боку вони не походили б, вбити клин між ним та Сотником не матимуть успіхів. Сотн. Ярий належить до тієї генерації націоналістів, яка склала свій іспит зрілості на бойовищах всієї України — від Сяну по Дніпро, до генерації, яка завжди мала на увазі тільки добро справи. Сотник належить до тих офіцерів української армії, які останніми переходили кордон української землі,

коли багато інших війну вже закінчили. Безнадійні роки після катастрофи не досягли Сотника, бо він стояв уже в перших рядах організаторів підпілля УВО. Для нього, Полковника, сотн. Ярій завжди був і залишиться найкращим другом та найближчим співробітником.

Це, приблизно, зміст заяви Полковника. В усіх інших випадках звичайно спокійний, полк. Коновалець тепер запалився. Коли він при кінці своєї промови дружньо потиснув Ярому руку, всі учасники прийняли цю зворушливу сцену сильними оплесками.

Тут зроблю малу дигресію, наражуючись навіть на закид, мовляв, це не належить до теми. Сотник Ріко Ярій користувався великими симпатіями серед молодшої генерації націоналістів, зокрема «крайовиків». Уже сама його фізична постава імпонувала. Супроти інших він визначався незвичайною тактовністю. Він не брався нікого повчати, він давав тільки свої зауваження. Нервозні настрої він умів добре опановувати і своїм спокоєм та підкресленим гумором заспокоював інших. Багато справ він полагоджував у теплій атмосфері свого дому, де царювала його чарівна дружина — «Сотничиха», як ми її називали. Для «берлінців» і тих, хто приїжджав до Берліну, Сотничиха була щирою опікункою. Не тільки я, а й багато інших націоналістів завдячують цій незвичайній жінці, дочці єврейського орендатора з Галичини, одні з кращих хвилин, які відривали нас від сірих буднів емігрантського життя. У домі Ярих ми знаходили справді гарну, рідну атмосферу, в якій ми відживали після наших турбот.

Ця дигресія про сотн. Р. Ярого та його дружину для мене не випадкова. Ярій дуже добре доповнював коло найближчих співробітників полк. Є. Коновальця, зокрема в ПУН-і, де він належав до довірених осіб Полковника. Дружба цих двох людей давала нам усім запоруку, що ОУН — це щось більше, ніж тільки пов'язання людей однакових політичних переконань. Хоч як не раз трудно було погоджувати людей різних темпераментів, Полковникові це завжди щастило робити. І найважливіше: Полковник ніколи не залишав жадного свого друга в скруті.

*

На конференції в червні 1933 я бачив Полковника востаннє. В останні дні травня 1938 прийшов до мене мій приятель Володимир М. Янів. Він сказав прийти до храму св. Юра, де ми віддамо останню послугу незабутньому Полковникові.

Був звичайний день тижня, але церква була вщерть переповнена. Усі стояли в мовчазному смутку: комбатанти і молодь. Здається мені, що не тільки я, а й багато присутніх у церкві не вірили, що останній спів «Вічна пам'ять» передає нам невмолиму правду:

Відійшов від нас у вічність наш Полковник . . .

НАЦІОНАЛІСТИЧНА МОЛОДЬ І МОЛОДЕЧИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Хоч існування та чинність націоналістичного руху далеко переступили межу життя його головного основоположника, полковника Євгена Коновальця, коменданта Української Військової Організації (УВО) і голови Проводу Українських Націоналістів (ПУН), проте, історична роля української національної молоді, процес її розвитку, і сама суть явища із своїми характеристичними рисами пов'язані, власне, передусім з періодом Євгена Коновальця. Стихійність і органічне зростання, своєрідна динаміка й питома вага молоді сили настільки типово визначають характер націоналістичної суспільно-політичної течії того часу, що у своїй масі й у стилі різних форм її вияву ця течія являє собою епоху небуденного молодечого старту.

Тут іде мова про націоналістичний рух на українському материкі, на Західних і Північнозахідних Українських Землях, а ще конкретніше — в Галичині й на Волині. Бо закордонне керівництво, а далі деякі закордонні організації та окремі діячі на еміграційному ґрунті належали до дещо старшої генерації. Ясно, що питоменності інших земель, Закарпаття, Буковини і, якоюсь мірою, Волині, а також і Наддніпрянщини збагачують картину розвитку українського визвольно-націоналістичного процесу. Але найнаочнішим показником духу часу була, мабуть так, — спроста висловлюючися, — тодішня «галицька ОУН», разом із попереднім її УВО.

У нижчеподаних начерках взято до уваги, передусім, авторові безпосередньо відомі, часом загальні, часом, може, фрагментарніші, а то й льокальніші явища й факти. Ці дані й приклади, якщо в окремих випадках і належать тільки до варіантів, проте, суттєві й для генеральної настанови того часу. Втім, повна уніфікація стилю й методів роботи була в революційно-підпільних умовах, з одного боку, неможлива, а, з другого боку, різноманітність виявів та заходів на місцях була виявом вимаганої й ціненої на той час ініціативності окремих учасників руху.

*

З огляду на природно зумовлену пливкість формальних елементів у підпіллі, часом доволі важко точно визначити рамки й межі організаційного формування за віком. Націоналістична молодь не тільки стала частково спадкоємцем УВО, але, в якомусь відсотку, в першому революційному поколінні вона починала свій бойово-підпільний шлях з цієї організації. Тут їй довелося маршувати разом із зрілими діячами, досвідченими вояками різних фронтів першої світової війни й великого українського державно-творчого піднесення.

Спираючись на практиці, треба ствердити, що членами УВО ставали часто п'ятнадцятилітні хлопці й дівчата, часом, може, й ще молодші. Що далі від організаційного центру, яким був Львів, то більше організаційні рамки не завжди покривалися з клясичною схемою «п'яток» чи «трійок», і в початках дуже часто організаційне буття молодих adeptів революції обмежувалося несистематичними індивідуальними контактами.

Залежно від справності безпосередньо організуючих апаратів на терені, організаційна мережа утворювалася з різною екстенсивністю серед студентської, середньошкільної, ремісничої, робітничої, а далі селянської молоді, з дедалі численнішим допливом молодого доросту. При тому в рядах УВО щодо ролі та функції молодняку вирішували, мабуть, не так принципові й методичні виховні моменти, як практичні спроможності й доцільність в акціях військово-бойової організації. Поза випадками льокальних дрібніших акцій або спонтанних виступів центрально пляновані бойові акти виконувалися руками не наймолодших членів організації, а зріліших, випробуваніших старших товаришів.

Одначе й підлітки з моментом першого стику з бойово-військовою організацією мали стати на позицію бойово-революційної готовости, зобов'язаности виконувати кожен наказ згори, внутрішньої наважености на повну відповідальність. Вони мусіли бути готові до всього, навіть до жертви життям.

Чи завжди справді з першого моменту діяла ясна перспективність, усвідомлена наваженість на підпільні будні й революційно бойову героїку, — це важко в'яснити. Але ішла стихія; нове життя втягало у свій вир, ставило від випадку до випадку перед небуденні ситуації й завдання, гартувало в різних пробах і невдачах, манило одчайдушною грою та гордими успіхами. З-за недогляду чи занедбанья не всі молоді члени УВО складали присягу революціонера на револьвері. Але всім було подано до відома, що разом з дійовими завданнями вони беруть на себе тягар великої таємниці, береження якої забезпечене навіть безоглядною санкцією смертної кари. Із цією таємницею, — може, по-юнацькому радісною, може, по-людському страшною — чут-

лива молода душа залишалася сама, відгороджена неблаганним муром від найближчого оточення товаришів, друзів, рідних і батьків. А з часом особиста близькість і справжня дружба визначалися майже виключно критеріями солідарного чи бодай духового співучасництва у цій великій таємничій грі.

Якщо перед молодого уявою вимальовувалися якісь ближче не окреслені видива бойово-військової романтики і якщо кинена у сумнів думка розважала над тим, де ж, властиво, та «військовість», що мала б відповідати назві організації, — то розв'язки залишалися невідомому, «може, законспірованому» майбутньому. Перспектива бігла лінією дальшого розвитку подій, аж до уявного, можливо, вже близького моменту, коли з усіх таємних бойовиків зформуються підпільні військові лави, що розпалять нагальний вибух національного повстання. А тим часом визвольний процес розгортався перспективно й на довгу дію.

Серед молодших річників УВО перехід у націоналістичний рух відбувся без визначних переломових моментів, подекуди якимось майже непомітно. Можливо, це сталося тому, що вся атмосфера формувалася протягом довшого часу, що націоналістично-ідейна надбудова революційно-технічних виявів наростала спонтанно звідусіль, а дійова переставка мала спершу часом епізодично-переходовий характер.

Ось конкретні випадки. Здається, це була нефірмована діяльність Групи Української Націоналістичної Молоді (ГУМН) або Союзу Української Націоналістичної Молоді (СУНМ), коли у двадцятих роках, в невеликому галицькому містечку хтось із старших товаришів серед білого дня зібрав у пластовій домівці дещо ширший гурт гімназійної та семінарійної молоді для розмов про не-пластові справи. Була мова про невдалі визвольні змагання, про потребу дальших дій і підготову, про необхідність рішучого спротиву ворогам, про ідею соборности, про національну честь і гордість, про виховання й працю над собою, про конечність обізнаности з політичними справами, про орієнтацію в світових подіях і т. д. Мабуть, пішла по руках якась брошура, і віяло напівтаємничим духом. На сходинах були присутні вже давніше організовані члени УВО. Були й такі, яких досі ніхто не запідозрював у підпільних контактах. Не названо ніякої організації, не зформовано якоїсь окресленої групи, не визначено конкретних завдань.

Щось подібне повторювалося небагато разів, і учасники таких зустрічей не знали ще тоді, що в той час підготовлялося вже створення однієї націоналістичної організації, ОУН, що закордоном уже діяв Провід Українських Націоналістів, а далі, що все обговорювалися нові, окремі форми для організації націоналістичної молоді. У грудневому числі «Розбудови Нації» з 1928 року секретар ПУНу Володимир Мартинець писав про майбутню організацію:

«Щодо складу членів, то введення в організаційні рамки всіх шарів суспільности, без огляду на стан і вік, буде засадою націоналістичної організації. Тому що виховання кадрів націоналістів треба зачинати від доросту, організація складається з трьох ступенів, відповідно до віку членів: доросту, молоді (юнаків) і дійсних членів» («По році діяльності»).

І в період 20—30-х років скрізь формуються «звена» Юнацтва ОУН, окремо хлопців і дівчат, на чолі яких стоять окремі підреференти при організаційних референтурах, а подекуди й прямо в складі повітових, а далі окружних ексекутив. На практиці це були функції настільки відокремленої ділянки, що згодом вони окреслювалися не офіційним терміном «підреферентів», а просто «референтів Юнацтва», які мали паралельно свій окремий зв'язок за ієрархічною системою, завершеною контактами окружних провідників Юнацтва з референтами у Крайовій Ексекутиві ОУН.

Крім менш-більш однотайної юнацької мережі, функціонували неперіодично окремі зв'язки, зустрічі, сходини, курси, тривалі або півмандрівні табори інструкторського й виховного характеру.

Постійною болячкою в Юнацтві ОУН були питання меж віку. Разом з ентузіастичним розбудовуванням юнацьких кадрів і взагалі з стихійною експансією націоналістичного руху дедалі більше молодших хлопців та дівчат втягувано в організовані рамки. В юнацькі «звена» часом попадали й дванадцятилітні діти. Спочатку не було навіть інституції юнацького Доросту. Юнацька організація охоплювала досить численно шкільну молодь, а далі міську робітничо-ремісничу й селянську. Найбільшу питому вагу в Юнацтві мали середньошкільники, при чому в слабших осередках вони «неофіційно» виконували часом і інші функції в місцевій загально-організаційній клітині ОУН.

Тут треба додати, що таке змішування юнаків з активом організації, з морально-виховних моментів і з огляду на безпеку юнацької молоді, було подекуди клопітливим явищем. Для цього інколи не мали розуміння керівні органи на місцях, а для самих юнаків було це, звичайно, пунктом амбіції — мати змогу сягнути поза Юнацтво «вище».

Ці небезпеки унаочнювалися дедалі більше мірою того, як націоналістичний рух ставав масовим, і масовою ставала участь наймолодших у ньому при рівночасно дедалі більшій деконспірованості супроти польських органів безпеки. У такій масовості, якоюсь мірою, замазувався критерій людського добору, втягання незрілих підлітків у складні явища революційного підпілля загрожувало захитанням характерів та політичним схибленням молодих душ. Зокрема, у кризовий етап ОУН, після «всип» і масових ліквідацій у зв'язку з процесом у справі вбивства польського міністра Броніслава Перацького та пізніше, коли виявилися показники духово-ідейного зламання серед передчасно за-

палених учасників націоналістичного руху, — стала кінцевою частковою реформа всієї системи юнацької організації та виховання.

У середині 30-х років впроваджено офіційну інституцію юнацького Доросту, що охоплював молодь, мабуть, до п'ятнадцятого року життя. Доріст мав бути організаційно і, по змозі, щодо безпосереднього керівництва виразно відмежований від Юнацтва, при чому була тенденція і верхню межу приналежності до Юнацтва пересунути якнайвище, мабуть — до двадцятки. Такі норми легше застосовувались у сільському і ремісничо-робітничому Юнацтві, зате середньошкільники після виходу з шкіл фактично, хоч і неофіційно, входили в контакти з активом ОУН.

До нових заходів у системі організації молоді в другій половині 30-х років належить тенденція маскувати Юнацтво методом анонімності й свого роду «безфірмовости». На випадок виявлення перед поліцією це могло б справляти враження самодіяльної локальної самовиховної організації. Такий метод полегшувався тим, що в той час не виходила ніяка підпільна література для молоді, яка могла б потверджувати існування окремої організації і яка могла б бути обтяжуючим матеріалом перед владою. За винятком юнацького проводу у місцевих клітинах, низові члени Юнацтва не мали знати про існування суцільної організації. Молодшими опікувалися старші товариші, які, піддаючи ініціативу для самовиховної роботи, підтримували з низами постійний зв'язок дуже малими групами, а то й індивідуально. Такий метод роботи, ясна річ, не був досконало реалізований на місцях. Він легше вживався в рядах Доросту, тоді як серед старшої молоді Юнацтва був, природний, зрештою, гін до виразного революційно-підпільного оформлення та самоствердження. Та й взагалі в час розросту Юнацтва питання справжньої конспіративності серед молодих річників було досить складне. Не маючи глибокого відчуття небезпеки, та пишачися фактом своєї конспіративності, молодь не витримувала, щоб бодай натяком чи відповідною міною не дати оточенню уявлення про свою «таємничість». Така молодеча настанова та й саме підтримування зв'язків давали іноді в наслідку те, що, приміром, на терені якоїсь школи або меншого міста чи не всі юнаки «знали» одне одного, себто — здогадувалися й духово кріпили одне одного спільною таємницею. Від небезпеки значніших «всип» юнацька організація оберігалася тим, що після відомих масових шкільних страйків 1934 року, де були заангажовані й неохоплені організацією молодь і діти, — на терені Юнацтва, зокрема у другій половині 30-х років, не проводилися якісь окремі акції, не поширювалися листівки, послідовно заборонялися зв'язки з активом ОУН. Були намагання, щоби при загостреній поліційній системі не був надто загрозеним доплив нових сил до ОУН.

З морально-виховного погляду йшлося водночас і про скріплення почуття відповідальності. Молодь мала плекати бажання «дорости» до завдань, які її чекають у майбутньому, і в процесі самовиховної праці вона мала стати здатною до участі у великому визвольному русі, що захоплював і розбуджував найкращі сили молодого народу.

*

Хто пережив схрещення різних тенденцій, переніс на собі різні форми духового революціонування, бойової підготовки, спонтанного піднесення, ударної пропаганди, націоналістичного виховання, старту до провідництва і взагалі всеосяжної місії націоналізму, — той, з перспективи часу, побачить досить барвисту мозаїку різних психічно-духових і морально-виховних елементів у всій динаміці напів стихійної, напів свідомо плянкової революційно-підпільної імпровізації.

Період УВО, що позначався передусім технічно-бойовими моментами й був суттєво спрямований на конкретні акції, вже самим своїм настанням, своїми вихідними принципами іманентно включав національно-виховні первні. Це був сам факт суверенно-підметної настанови, сам стан дійовости. Це було заперечення духового детермінізму, національно-політичного пасивізму, опортуністичних орієнтацій. Це було активне невизнання дійсности, що зобов'язувало до чину. Тодішня початкова революційна течія — це був радше стихійний відрив, що вже у процесі свого виявлення шукав конкретизованої програмової побудови й проєкції політичних перспектив. Цей період, що був тільки зародком пізнішого могутнього руху, вимагав, може, найбільше піонерської духової наснаги, щоб «з нічого» дати активно-творчу ініціативу і з нічого почати діяти.

Ця настава полк. Коновальця, разом з його найближчими співдіячами, можливо, найбільше вирішно визначила його місце в історії. Це поставило його також і в очах тодішньої молоді на височину найкращого прикладу і передалося їй як специфічний стимул, наказ хвилі і знамено духової форми цілого покоління. Жива формація — УВО, її література, крадькома передавана «Сурма» й листівки, її бравурні бойові акти, політичні процеси, перші жертви, тортуровані мученики й герої, їхня незламна постава, сила пропаганди — все це не тільки розпалювало революційну енергію тодішньої молоді, але й стало духову твердість, скеровану на привабну візію змагання. Вступаючи активно в цю бойово-революційну атмосферу, молоде членство УВО гартує свої характери й одночасно шукає духової поживи для скріплення своїх позицій.

Велику роль відіграла тут емоційність. Статті в «Сурмі» чи окремі підручники про зброю, вибухові матеріяли, розвідку, техніку революції і т. д. залишали практично, коли мова йде про загал молодого

членства, дуже небагато здобутків для його підпільно-бойових кваліфікацій. Але молодь наснажувалася своєю революційною функцією, переживала сугестію бойової романтики і вросла в ідейний ґрунт, що для багатьох мав стати фундаментом і змістом життя — чи порогом до передчасного відходу з нього.

За яким пляном допливала різна література до організаційних низів, було б важко сказати. Але молода людина хапалася всього, що могло виразніше накреслити перспективи її прямувань. Молодий революціонер не раз підсвідомо шукав логічного виправдання і підбудови своїх позицій, аналогій і зразків з історії та життя. У виховній тематиці лунали імена й назви, що відігравали ролю символів революційности, відваги та ризикованих діл: Желябов, Перовська, декабристи, Польська Партія Соціалістична (ППС), Мацціні, Гарібальді, Аніта Гарібальді, Мата Гарі і т. д. Читалися спогади різних підпільників та й таємничо-пригодницька белетристика, залежно від того, що з випадкової літератури потрапляло під руки.

Матеріяли вишкільного характеру нагадували, що все це на практиці може або має придатися. По організованих клітинах ходили відбитки публікацій про організацію польського війська з ранґами та їхніми відзнаками. Те саме — про польську поліцію. Була мова про вуличні бої й барикади. Вивчалися матеріали з контррозвідки з втаємниченням у секреті різних можливостей зв'язку, кодів, шифрів, хемічних засобів та засвоюванням мистецтва вистежування, мімікрії, конспіративної зручності і т. д. Реальні ефекти часто бували такі, що, приміром, попавши в тюрму, треба було самому при допомозі власної здогадливості й винахідливості знаходити засоби порозуміння, або ж — у випадках справжнього переслідування й вистежування поліцією — відповідно до індивідуальних ситуацій комбінувати способи оборонної поведінки й маскування рухів.

У технічних завданнях у підпільній практиці молодь не завжди розрізняла, коли йдеться про дійсну конспіративну функцію, а коли тільки про вправу чи випробування. Це могло бути якесь спостереження чи розвідування становищ військових об'єктів або ворожих урядових приміщень, діяльності поліційних агентів, знайомих і незнайомих осіб, власних учителів, випадкових або підозрілих товаришів. Це міг бути транспорт нелегальної літератури, зброї й вибухових матеріалів або . . . тільки відповідно важкого, добре опакowanego каміння.

Не було сумніву щодо характеру функцій і серед наймолодших, коли було доручувано таємно підкидати листівки чи смердючки на польських імпрезах або коли доводилося на терені школи провадити бойкоти офіційних улаштувань, що не завжди кінчалось «нешкідливо» для молоді. Так само й організування таємних святкових сходів для відзначення українських державотворчих дат чи участь у маніфеста-

ційних богослужбах та походах належали до категорії справжніх революційно-виховних акцій в юнацьких колах. Перешкоди в науці й нормальній т. зв. кар'єрі молоді були в окупаційній дійсності досить частим явищем. Це в багатьох випадках ще більше зміцнювало екстремістичні настрої, що в період Юнацтва ОУН поширювалися дедалі буйніше.

Живою демонстрацією і чинним засвідченням цілковитої відданости націоналістичної молоді підпільній боротьбі та соборницькому принципіві революційно-визвольної політики був пляново-маніфестаційний бойово-протестний атентат Миколи Лемика в советському консуляті у Львові 1933 року. Ціною йому був присуд на досмертну тюрму для неповнолітнього виконавця.

Вершком масової дійової інтенсивности на молодіжному відтинку були вищезгадані шкільні акції, де в маніфестації протесту, бойкоту польського навчання, нищення урядових емблем і окупантських символів, була заангажована великою мірою сільська молодь та діти. У цій акції мав бути, зокрема, акцентований політичний момент боротьби.

Одначе, можливо, далекосяжнішим чинником і вирішальнішою ділянкою, де вирізьбився тривалий слід в ідейній формації всього покоління між двома світовими війнами, був політично-програмовий вишкіл в Юнацтві чи — як це окреслювалося — націоналістично-ідеологічне виховання молоді в 30-х роках.

У «літературі», що приходила «згори», з'являються писання Дмитра Донцова «Політика принципіяльна і опортуністична», «Націоналізм» та інші, Юліяна Охримовича «Розвиток української національно-політичної думки» і подібне. Росте зацікавлення питаннями, порушуваними в «Розбудові Нації», і все це, разом з деякими статтями з легальної націоналістичної преси, стає тоді змістом організаційних сходин по юнацьких «звенах».

Виховно-вишкільна робота — це, по суті, вивчання принципових та поточних питань і дискусії довкола них. Тут не було якоїсь суцільної системи. Тут, як і в усьому характері роботи на місцях, акцент був поставлений на тих проблемах, які найбільше висувалися з боку безпосередньо відповідальних провідників. Побіч Донцова до фундаментального програмового матеріалу входили звичайно постанови I Конгресу Українських Націоналістів та ідеологічні статті в «Розбудові Нації». Крім цього — хоч це може виглядати дивно — мобілізована до революції молодь на своїх таємних сходинах виучувала, часом до деталей, історію України від найдавніших часів до останніх визвольних змагань.

Дискусійні справи, які в націоналістичному середовищі були по суті бездискусійними, обговорювалися радше для ствердження себе на зайнятих позиціях і для вироблення аргументації в зовнішній пропаганді.

Це були, звичайно, поточні проблеми українських суспільно-політичних буднів і роля націоналістичного руху в даній ситуації. Ці питання в першій половині 30-х років були, здебільшого, відмічувані в юнацькому гектографованому періодичу «Юнак» і в офіційному «Бюлетені Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ». Йшлося, як правило, про різні оцінки й стосунк до легальних партій та їхньої політики, інтерпретувалися ширші акції націоналістичного табору, розглядалися теоретично-схематичні класифікації революційного процесу і т. д.

Окреме місце типово самовиховного значення посідала система моральних законів націоналіста. Декалог (10 заповідей українського націоналіста), 12 прикмет націоналіста, а пізніше 44 правил життя вивчалися напам'ять, пояснювалися, і, треба визнати, великою мірою морально таки справді стояли на сторожі всієї життєвої настанови й щоденної постави. Своєрідне «психологізування» в процесі шліфування характерів і скріплювання відповідальності було основою чуйності щодо персонального самопізнання і взаємної критики. Виразно такі нотки помічаємо, зрештою, і в моральному наставленні полк. Коновальця, що видно і з його листування з членами ПУН.

Таку наставу плекано переважно в початках організації Юнацтва на дещо ширших спільних таборах і прогулянках, що були форумом взаємного дружнього впливу і взаємних критичних характеристик індивідуальних властивостей. А втім, взагалі основною тенденцією націоналістичного виховання в Юнацтві було — як це звичайно окреслювалося — психічне перевиховання чи пак виховання нового типу українця. Ця течія ішла від «гори», і з публікацій членів ПУН видно, що такі вимоги й девізи ставились і на найвищих щаблях організації.

Виховно-вишкільна техніка в Юнацтві ОУН ускладнилася у другій половині 30-х років, коли, як було сказано вище, задля конечних засобів безпеки й конспірації з організаційно-виховної практики цілковито виключено підпільне писане слово.

*

Перед тим, як з'ясувати, якою могла бути духовна форма націоналістичної молоді 20—30-х років, треба усвідомити, що на неї діяли безпосередньо різні вартості й впливи, які не були зовсім однорідні й інколи мали в собі дещо відмінні тенденції.

Без сумніву, найзнаменніші риси часу позначаються, так скажу, «школою Донцова», який так і ввійшов у свідомість сучасників як «духовий батько українського націоналізму». В умовному розумінні це й відповідає дійсності, зокрема, якщо брати до уваги деякі, в цьому випадку дуже важливі ідейно-духові елементи.

Не вдаючися в аналіз всього, що Донцов написав, належить уточнити ті проблеми, що знаходили прямий і дуже виразний відгомін у духо-

вості й мисленні тогочасної молоді. Тут може бути мова про три головні комплекси, саме: національно-політичний у негативному оформленні, далі, його позитивна афірмація і, врешті, світоглядно-ідеологічний постулат. Тут найсуттєвіше те, що у Донцова всі ці чинники аподиктично пов'язані між собою як нерозривна цілість.

Отож, історично-політичні явища й оцінка національної дійсности стали перед сучасником у світлі досі, мабуть, небувалої гостроти. Засудження недолугости, пасивности, квієтизму, безчинного раціоналізму, утопічної віри в автоматичний поступ, політичної наївности й незрілости промовляло — генерально оцінюючи — своєю болючою рацією й викликало органічну в національній спільноті реакцію розбудження протилежних вартостей: активности, динаміки, підметної суверенности й автономности національно-політичних позицій.

Послідовною синтезою вартостей і позитивною програмою власного ставлення й протиставлення чужим силам, доктринам, утопіям і фікціям була імперативно поставлена ідея нації як ціль у собі, як етично-ідеальна величина, як конкретне зобов'язання, як критерій усіх життєвих форм і як візія всіх прямувань.

Разом з цим розвинений у Донцова і третій — стисло ідеологічний — комплекс, який в його розумінні й інтерпретації невід'ємно належить до національної ідеї і в його оформленні править за зміст, нерв і метод її здійснювання. Тут ідеться про метафізичні сили буття й волюнтаристичний світогляд, що стосується однаковою мірою і всієї національної спільноти з її динамікою у формі вольового націоналізму і, разом з тим, цей світогляд становить фундаментальну основу індивідуальної життєвої ідеології.

З такої системи імперативних категорій і величин напливають у проєкції Донцова й засади елітарної будови національної спільноти та внутрішньосупільних стосунків і проблема влади. Конкретно звідси прийшли й деякі вельми суттєві властивості ідейно-духової природи організованого націоналістичного руху. Усі елементи донцовського волюнтаристичного ідеалізму та волюнтаристичного націоналізму, як от вольова життєва динаміка, воля влади, романтизм, іраціоналізм, догматизм, ілюзійнізм, фанатизм і «аморальність», творче насильство й порядкуюча сила ініціативної меншости (цитати й окреслення з книги Дмитра Донцова «Націоналізм») — все це ввійшло більш або менш глибоко у природу націоналістичного руху чи навіть точніше — у систему Організації Українських Націоналістів і її організаційного до-росту, коли говорити про галицьку дійсність 30-х років.

Ідеї, висловлені Донцовим у його живій і плідній публіцистичній діяльності, стали підставою і, якоюсь мірою, «євангелієм» для писань керівних людей націоналістичного руху на ЗУЗ, що намагалися суцільно або фрагментарно охопити ті питання в зобов'язуючу систему та прог-

рамово-виховні спрямування для руху. Такі елементи, подекуди узагальнені, подекуди поширені, а часом і з іншими акцентами, знаходимо в різних писаннях і, зокрема, у статтях з «Розбудови Нації». Для прикладу назвемо авторів: Андрієвський, Вассиян, Ленкавський, Мартинець, Сціборський.

Але, власне, тут ілюстраційним порядком, треба зупинитися бодай на деяких відмінностях у підході до справ.

Основна настанова і метод Донцова спирається на підкреслюванні — як сам він це називає — «негативних моментів ідеї» або «ролі від'ємних моментів». У своєму «Націоналізмі» він каже: «Ворогування неминуче, бо кожна воля існує для себе як відмінна й протилежна іншим сила. Звідси випливає величезне значення негативного моменту кожної ідеї (стор. 174). Спираючися на «безмотивному фізіологічному Ні» і висуваючи романтизм (зрештою, в дусі інших західноєвропейських мислителів і філософічних течій) як життєво-рушійну силу, він, побіч його самодостатності, наголошує, власне, безмотивність («сам погляд без логіки»), яка, будучи невід'ємною рисою всякої «романтичної» ідеології, у донцовському контексті протиставиться «суспільному утилітаризмові». Цим наголошується найекстремніша безоглядність у питанні різних внутрішніх суперечностей.

А тим часом у писаннях членів ПУН, побіч змагання до ясного розмежування ідейно-політичних позицій, акцентуються великою мірою позитивні, в усякому разі ідейно-мотивовані конструктивно-творчі моменти. У статті В. Мартинця «Ми й українські політичні партії» читаємо: «Націоналісти не сміють... наперед зруйнувати все, знищити своїх політичних противників, а потім творити своє. Не в знищенні, а в творенні повинна бути зосереджена вся енергія націоналістів». «Націоналістичний елемент мусить своєю кількістю та своєю творчою працею перерости (підкреслення автора — Д. Р.) ненаціоналістів і таким лише чином здобути вплив. Не йде про захоплення для захоплення, щоби тільки подолати противників, але про захоплення для ліпшого, ніж досі, ведення й керування всіма ділянками життя в інтересі нації та витворення міцних підстав державности»¹. Зовсім подібні думки знаходимо в писаннях Ю. Вассияна. А у статті «Наша позиція» Д. Андрієвський писав: «Для українських націоналістів при зіставленні їх з іншими політичними партіями не ходить про розбіжність програмів. З кожного програму вони можуть покористати й кожен з них в цілому для них не до прийняття. Метою і завданням їх буде синтезувати дійсно органічні змагання нації»².

З-поміж засадничих моментів, не зовсім один з одним згідних, належить відмітити те, що у Донцова ідеологічно-світоглядіві засади великою мірою спираються на незліченних зразках чужих філософічних доктрин, політичних систем і «сильних мужів» чужої сучасности

Євген Онацький

Юліян Вассіян

(Фіхте, Ніцше, Шопенгауер, фашизм, Муссоліні, Гітлер і т. д.), — тоді як публіцисти ОУН, зокрема в початковій стадії, шукаючи власних джерел сили, вказували на неорганічність чужих течій, та й, зрештою, суттю протиставилися догматизмові.

У період формування ОУН її творці доволі глибоко входили в питання самобутньої внутрішньо-духової форми. У статті «До головних засад націоналізму» Ю. Вассіян писав: «Вже сама обставина, що нація є величиною органічного стану, виключає можливість націплення на її дереві чужого насіння, як це нам вимовно, між іншим, доказують невдалі спроби досконало організованого більшовизму... Віра в спасенну силу світогляду для відродження нації чи віра в силу особистого генія, одної події, щасливого випадку — не сміє переходити значення психічного настрою, власне хотіння надзвичайної появи, що в тій формі не ослаблює, а, навпаки, степенує активність. Мимо обставин, ... що наша неурівняна сучасність є, власне, послідовністю минувшини без прямуювань до найвищого синтетичного виразу, — не можна оперти програми нашого життя на з а м к н е н о м у (підкреслення автора — Д. Р.) світогляді — головно з зміркувань, щоби насилуванням життя в стверділі, штучні рамки канонізованих правд не ослаблювати занадто його природної динаміки... Світогляд не являється окресленим витвором цивілізації, а тому не можна перенести його, немов якоїсь речі, на

інший ґрунт . . . Світогляд має в собі первісну основу, що вможливило з'єднання поодиноких властивостей творчих в ритм культури, закінчену форму, своєрідний стиль, що не дадуться тому ніяк свідомо наслідувати.» Далі говориться про практичну недоцільність «послугуватися у творенні національного життя зразками чужого досвіду»³. Також Є. Онацький у спеціальній аналізі фашизму в «Листах з Італії», розрізняючи націоналізм державної нації і націоналізм поневолених, у конкретному випадку українського націоналізму, писав: «Державний націоналізм виключає всі інші націоналізми, — мусить навіть поборювати їх, бо вбачає в них можливих майбутніх ворогів чи суперників»⁴.

Прямою послідовністю життєвої сили національної ідеї у Донцова є імперіялізм. Він каже: «Природа та історія не знають різниці між визволенням а імперіялізмом, ані між ефектом оборони і нападу.» Полемізуючи з кимось із противників, він цитує його: «Боротьба за національну волю походить не з любови й бажання панувати над кимсь, а лише з ненависти до рабства», і це, у класифікації Донцова, значить «виставляти собі свідоцтво убожества, значить не розуміти динаміки суспільного розвою»⁵.

Під впливом таких сугестій і в ентузіязмі власного росту в націоналістичних колах ширяли імперіялістичні візії. Націоналістична молодь мріяла про могутню українську імперію, а ще більше — повторювала «могутні» фрази. Але в програмі I Конгресу Українських Націоналістів стояло чорне по білому: «У своїй зовнішньо-політичній чинності Українська Держава стримітиме до досягнення найбільшої відборонности меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени» (підкреслення мое — Д. Р.).

До речі, програма I конгресу дає ясне визначення самобутньої та інтегральної природи національної ідеї, що й зумовлює органічний характер українського націоналізму і його історично-соціологічної функції.

Ідейно несучільна лінія зарисовується також щодо донцовської засади «елітаризму», творчого насильства ініціативної меншости і рефлексій до тогочасних диктаторських систем. Щоправда, перша програма ОУН приймає для себе як революційно-визвольної організації принцип монархізму, і там говориться також про національну диктатуру на час національної революції. Одначе, для періоду державотворчого завершення передбачається програма в солідаристично-демократичному дусі з представницькою системою творення державно-устроєвих форм з найвищою силою законодавчої влади. Ці елементи сформульовано у вище цитованій статті Вассіяна так: «Націоналізм не знає диктатури окремого інтересу, що встановлює режим частини над цілістю, насилуючи різнородну дійсність в межі одної площі чи просто її виключаючи. Зате вважає цілокупність взаємно доповнених інтересів при-

родною базою засобів, що вдержує націю як збірну одиницю в усіх формах її буття. Він є демократичний в тому, що здійснює повністю верховну засаду суспільного порядку, засаду чину й жадає особистої творчості та самодіяльності як чеснот від кожної одиниці». Диктатуру форми й методу автор вважає неминучою переважно «на період праці над ухиленням від'ємних наслідків минувшини . . . аж доки нація через державу (підкреслення автора — Д. Р.) не стане твердою ногою на полі міжнародних взаємин»⁶.

Щодо схрещення ідейних тенденцій і впливу на націоналістичну молодь, то на спеціальне відзначення заслуговує ще один комплекс, саме: погляд на українську історію. Як відомо, цьому питанню Донцов присвятив дуже багато місця у своїй творчості. Він, згідно з своїми динамічно-волюнтаристичними засадами, за критерії оцінок історичного розвитку та історіографії бере засадничо тільки імпазантні, силово переможні моменти. Тому він стояв у гострому протиріччі до Михайла Грушевського, якого він поборював не тільки як політика часів визвольних змагань, але й як історика з його історіософічною школою. А, тим часом, на цій школі власне виростало націоналістичне юнацтво, що свої вишколи з історії часто спирало на популярній одномній «Історії України» Грушевського.

Для нас тут цікаві не так окремі історіософічні питання, як радше духово-ідейні реакції й настроєво-рефлексійні нашарування серед того-часного молодого покоління.

*

Якщо дивитися на це питання з перспективи часу, то видається, що молодь мимохіть була великою мірою експериментальним об'єктом стихійно наростаючих течій цього переламового та ідейно бурхливого періоду. Так було лише частинно. Бо завдяки своїй внутрішній природі й активістичній поставі вона зайняла фактично позицію підмету, що в основному завоював і ідейно просякнув національну спільноту. З поразки визвольних змагань молодь, якимось інстинктивно, перебрала не дефетизм і зневіру, а радше запал дійового піднесення, героїку чину й науку щодо деяких суспільно-політичних недоліків та помилок. Серед цього покоління активістичний гін, опертий дійсно на чуттєво-вольові елементи в антитезі до інтелектуалістично-кабінетного доктринерства, до політичного пристосуванства по обидва боки Збруча, — був соціологічно, мабуть, найприроднішим, органічно здоровим феноменом. Уся своєрідність і екстремність явища була, по суті, вислідною крайньо важких умов, властиво, безвиглядних труднощів серед тодішньої політичної декон'юнктури, що була така діаметрально далека від бажаної мети. На тому тлі тільки гостро відчута автономна підметність могла стати до старту за народжену чи відроджену націю-

нально-державну ідею, яка після визвольних змагань була вже у молодого покоління реальною духово-психічною дійсністю. Ішлося тепер тільки про засоби на шляху до її практичної реалізації, і тому творилося і сприймалося все, що могло зміцнювати сили до зтяжнього нерівного змагання з ворогами і з демобілізуючими суперечностями всередині власної національної спільноти.

Націоналістична молодь хапалася всього, що, на її думку, могло їй допомогти передусім безпосередньо в її морально-силовій мобілізації. Тут грав ролю — за Донцовим — може, і той негативний момемент заперечення всього, що послаблює ріст і афірмацію. Але вирішним для всього духового обличчя тогочасної молоді — цей негативний момент не був. Тільки «за щось», за позитивний ідеал могла вона почати такий нескінченний похід у особисто невідоме чи «пропаще» майбутнє.

І тут хочеться ствердити, що, попри всі нові й модерні ідеологічні визначення та програми, діяла тоді передусім і вирішально глибинна сила чистого патріотизму і віра в українську націю, віра, що спиралася на її історичні вартості. Донцов вказав на сильні моменти в українській історії і тим, зрештою, взагалі наново скерував увагу в її бік. Одначе, з новішої доби він гльорифікував Шевченка, Лесю Українку, Міхновського, а поза тим видавалося, що все інше — це тільки занепад або порожнеча. Молоді уми тривожило знецінення тих ланок, без яких не могло б бути суцільного історичного ланцюга. І, дивне диво, при всьому молодечому пієтизмі до «духового батька націоналізму», якомсь «попри нього», в інстинктивному шуканні позитивної афірмації — процес українського політичного розвитку розгортався в додатніх реакціях молоді незлосливої ментальности лінією тенденцій, для прикладу, Юліяна Охримовича, чи, власне, Грушевського, Терлецького, Томашівського. Вони цілющою силою і будуючим стимулом підносили на дусі, бо вміли показати життя й зростання нації однаково в усіх етапах піднесеня і занепадів, вміли вказати на органічну силу самозбереження, що іноді так несподівано приносить відродження «з нічого», що хоч часом не ефективно, але так уперто утримує себе і крок за кроком важким зусиллям здобуває право на життя. Зі сторінок історії промовляла до молоді націотворча давнина, яка породжувала віру у здорову стихію, що постійно живе в народі.

Але, з другого боку, безкомпромісовість Донцова супроти сучасних йому політичних противників, можливо, завдяки своїй сучасності й актуальності, сприймалась і засвоювалась куди безпосередніше й гостріше. І, на жаль, і спрощеніше та поверховіше. Важливо було, що є живі винуватці останнього програшу! Епітети Донцова «гречкосії, феллахи, філістери, свинопаси, євнухи, гермафродити, плебеї, смерди» і т. д. вистачали для того, щоб у юнацькій настроєвій податливості зродилося легковаження, а то й повна зневага до всіх, хто не є на-

ціоналістами. До свідомости й почувань молоді на батьківщині не зовсім доходило те, що в той самий час націоналістичні публіцисти з кіл ПУНу (до речі, дещо старші віком), хоч і гостро, проте речево і пристойно полемізували з противниками різних напрямків, які діяли не тільки на батьківщині, але й закордоном.

Така крайова температура, стан радянської дійсности за Збручем з комуністичними експонентами у Західній Україні і безпосередній стик з угодовою політикою галицьких легальних партій — усе те загострювало внутрішньополітичні суперечности й не могло в тих умовах не посилювати націоналістичного екстремізму, що плекався на ґрунті молодечої простодушности й безпосередности. Так розуміла й сприймала молодь свою причасність у новій течії, маючи на щодень постійні сутички з безпосереднім окупантом. Це повинно стати й за одну з причин, чому противники націоналістичного періоду не повинні, зокрема, тепер, з історичної перспективи, з легкої руки розправлятися з колишнім молодим націоналістичним визвольним рухом. Власне, в історичній перспективі були й залишилися суттєвими не ті чи ті форми вияву, а самий момент найвищої суверенно-національної боротьби за історичне місце нації.

Націоналістична молодь щиро прийняла переконання, що їй припала місія перебороти лихо, причинитися до суверенно-політичного переродження нації і перевиховання прибитої рабством національної душі. Зрештою, повна готовість активно постояти за національну ідею й дати за неї високу особисту ціну в той час у Галичині була передусім і майже виключно «привілеєм» молодого покоління. Донцов та інші публіцисти окреслили це явище як т. зв. концепцію «провідної верстви». А на ділі це молоде покоління ступило в порожнє місце на позиції максималістичної політики, що соціологічно є цілком виправданою величиною. Майбутнє покаже, наскільки українська історія в той період поступила наперед.

Звичайно, існують тут і додаткові моменти. В той час починали дедалі більше виявлятися впливи сучасних чужих екстремно націоналістичних течій, власне, державних націоналізмів. Український молодий визвольний рух бачив у тих системах передусім елемент сили, яка для концентрації на визвольній ідеї така потрібна. Як кожний «дух часу» пориває за собою цілі континенти, так було й тепер. До того одним складником народження різних націоналізмів у практичній політиці була активна оборонність супроти агресії інтернаціонального комунізму, а у випадку України — традиційного російського імперіалізму. Помилковою була уявність про спільний «націоналістичний» фронт заінтересованих, і, зрештою, незалежно від того, в українському націоналізмі не вгавало постійне шукання власних джерел сили. У «Розбудові Нації» на січень-лютий 1934 року Ю. Волинський писав:

«Хвиля відродження міту котиться по Європі... Українська нація не лишається осторонь цих великих історичних зрушень. Чи не одною з перших вона була (найбільше загрожена язвою інтернаціоналізму) вістункою цих новітніх ідей Європи.» І автор нав'язує до власних традицій: «Наш міт од легенди старокняжої, лицарської войовничости і мудрости, через орден Запорозької Січі, аж до героїки недавніх визвольних змагань — уже оформлюється в українському національному рухові по всіх закутинах нашої Батьківщини» («Відродження міту»).

Це захоплювало молодь. А в безпосередній боротьбі на місцях і у процесі власного формування вона була залишена сама на себе. В українському визвольно-революційному русі 20—30-х років на західньо-українській території були «діди», але не було або майже не було «батьків». З соціологічного погляду у стані поневолення нації це явище своєрідне: негативно своєрідне. І про це історія не повинна забути. Не легкою була для молодих людей розбіжність чи хоч би несолідарність в ідейно-політичних позиціях з рідними батьками, що створювало комплекси різних прикростей, розходжень, конфліктів і відчуження. Це теж стояло в реєстрі особистих жертв для обраної ідеї. Одначе, на цьому відтинку процес ішов, у більшості, лінією «революціонування» батьків, що разом з іншими заходами, згодом помітно причинилося до розросту революційних настроїв у ширших колах суспільства поза легалістичними угрупованнями. Але одночасно, з тим більшою послідовністю, молодь «відписувала» до архіву офіційних «батьків народу», що стояли збоку з неприхильною, а то й нетерпимою критикою «дітей». Дуже нечисленних «білих круків» із старшої генерації, які мали відвагу в той час бути у безпосередніх зв'язках з ОУН, молодь дуже шанувала і ними дорожила. Але в тих умовах вони не могли мати суттєво вирішного впливу на розвиток справ.

А перед молоддю стояли усвідомлені або не зовсім усвідомлені проблеми, і з цим вона мусіла давати собі раду, як уміла. Наприклад, мабуть, у зв'язку з католицькою акцією «Українська молодь Христові» актуалізувалося питання націоналістичного розуміння релігії. У підпільному «Бюлетені» КЕ ОУН з'явилася відповідна стаття під моттом: *Navigare necesse est, vivere non est necesse*. Сенс статті вказував на те, що націоналізм як ідеалістична течія не може бути проти релігії, що він повнотою акцептує визнання й прямування до Абсолюту, що, зрештою, Христос сказав: «Не мир, а меч приніс я вам». При тому націоналізм часом окреслював себе (за Донцовим) як релігію.

При всій натягнутості таких і подібних ідеологічних надбудов та підбудов треба тут підкреслити, що в націоналістичних організованих рядах могли бути правильні або неправильні розв'язки, але ніколи не було цинізму. Можливо — завдяки молодечості націоналістичних кадрів. До речі, принцип Донцова про «аморальність» організація транспо-

нувала в позитивну формулу «моральної своєзаконности» (з постанов I конгресу), що зумовлювалося чесно піднятими завданнями в інтересах нації.

Але мірою політичних успіхів та організаційного закріплення, без сумніву, загострювалося й питання влади як таке. Крім ідейної, духової мотивації, у психіку націоналістичної молоді, силою факту, дедалі більше мусів всякати сам по собі дух агресії та безкомпромісовости, яка не завжди була продиктована самою доцільністю. Донцовська ідея волі до влади належить, напевно, до найбільш загострених категорій у комплексі складників психіки тієї генерації. Про волю до влади він писав, що вона виявляється «в нічим не прикритім, голім стремлінні до неї, в жадобі панування». Він писав про «чудовий егоїзм почуття сили» і про «джерело найбільшої насолоди... взнеслу здібність творця, що хоче — проти всіх і вся — утвердити свою волю влади» («Націоналізм», стор. 167).

Чи могли такі девізи залишитися без більшого або меншого впливу на молоді душі? Це, можливо, треба б оцінювати різно в різних випадках. У всякому разі, «в інтересі нації» визнавана ідея макіявеллізму могла мати з етичного погляду різне значення для неподільної людської натури, тим більше, що принципи іраціонального волюнтаристичного динамізму однаково стосувалися спільноти-спеціес, як і одиниці — «сильного індивіда». Такі справи, як і інші, притягальні для молоді своєю ефективною гостротою — сприймалися передусім емоційно і — генерально дивлячися — давали чимало місця для своерідного егоцентризму.

Та й поза тим, у питанні співвідношення спільноти й одиниці розвинулося в націоналістичному русі цікаве пов'язання. Що надрядним і найвищим чинником є нація — щодо цього не було сумніву, як і було самозрозуміло, що одиниця має їй служити. Але досконалення, ріст на шляху служіння нації в процесі формування «провідної верстви» силою факту веде до націоналістичного аристократизму, що стосується кожного націоналіста в його провідницькій функції і загрожує індивідуалістичним самозакоханням, а ідею провідництва зводить до самоцілі. Наприклад, в ідеологічно-інструктажній статті в «Розбудові Нації» за жовтень-листопад 1929 був клич у такому звучанні: «провідник стримить: 1) утримати в своїх руках провід найдовше...» (підкреслення оригіналу). Ясно, що зформульований таким робом стимул у різних випадках міг мати різні психологічні наслідки. Подібний пункт знаходимо й у «Правилах життя», де говориться: «Радо... виконуй наложені обов'язки, щоб власною працею і вартістю здобути право на провідництво.»

Щоправда, в дійсності основна виховна тенденція в націоналістичному русі йшла лінією щирого бажання молоді досконалити себе і бути

гідною високих завдань. Про це говориться й у названих «Правилах»: «Красу і радість життя вбачай у невтомному стремлінні на вершини духу, ідеї і чину.» Ці останні рядки — типовий показник колишньої атмосфери, густо насиченої своєрідним одуховленням, яке плекалось на організаційній базі націоналістичної молоді 20—30-х років. Цією атмосферою молодь справді жила глибокими закутками своєї душі. Вона справді бажала й намагалася бути вірною своїм моральним ідеалам і високим вимогам релігійно визнаної ідеї.

У душі такого ідейного споріднення вона була в усій своїй масі дуже однотайна. Але вона, по суті, була досить далека і не зовсім зріла для конкретної політичної проблематики, яка практично стала перед нею при найближчому зламі воєнних зрушень. Тому ця проблематика мусіла конкретно виникнути як явище поступової внутрішньої диференціації.

*

Як показала дійсність, для дальшої долі націоналістичного руху дуже важливим був стан взаємин між націоналізмом в Україні та Проводом Українських Націоналістів закордоном.

Насамперед треба ще раз підкреслити, що весь націоналістичний рух на Західній Україні в той час був передусім рухом молоді, яка утворювала собою молодечий процес. Хоч система організації та виховання й стосувалась офіційно Юнацтва ОУН, проте, ідеологічні основи, загальна атмосфера, психологічні сугестії були спільні для всіх, а, зрештою, протягом майже двох десятиріч підпільно-революційного руху, до вибуху другої світової війни, — наймолодші його учасники підростали і з Юнацтва в організаційні кадри приносили з собою ще свіжий капітал своєї бравурної й оптимістичної юности, бадьорого ідеалізму, впертої заціпленості та одчайдушної готовності реалізувати намічену програму. Вік учасників руху зрідка сягав понад тридцятку, а куди сягали організаційні щаблі віку вниз — було показано вище. Між юнацтвом та молодим активом ОУН була ще й та різниця, що останні почували себе покликаними перебирати керівництво і надавати тон. Насправді такою і була функція активу, що, зрештою, позначалося в усьому стилі роботи, у ставленні до актуальних проблем, до не-націоналістичних кіл української суспільності.

ПУН знав про такий стан ОУН на рідних землях, а щодо оцінок, то мав частково поділені погляди. З давніх розмов та листування між членами ПУН відомо, що не всі були згодні з зростаючою революційною наснагою руху і що виявлялися тенденції скріплення контролю та керівних санкцій ПУНу над організацією на ЗУЗ. І з другого боку: молода націоналістична сила не завжди була задоволена поміркованішими нахилами ПУНу з його більшою розважністю і, можливо,

дещо більшою компромісовістю у внутрішньополітичних питаннях. Молодь хотіла в центральному керівництві відчувати «тверду руку» і «вождівську поставу», а разом і адекватну собі загостреність настроїв і заходів. Тому в організаційні ряди просякала від часу до часу критична думка щодо окремих осіб чи взагалі тенденцій у ПУНі.

Окреме місце, не тільки завдяки пошані до принципу провідництва, а й завдяки вже історичній авторитетності — мав полковник Коновалець. Була часом думка, що він єдиний є гарантом збереження принципово-революційних позицій, а часом було й молодече розчарування, коли не зовсім виправдувалися надії на безкомпромісово-категоричну поставу вождя до деяких справ. А він, голова Проводу, мав глибоко реальне відчуття ситуації і розуміння природи руху та росту стихії на рідних землях. Він бачив різницю генерацій між членами ПУНу та дедалі молодшими кадрами на Батьківщині, розумів різницю революційних потенцій на еміграції і на материк. Націоналізм на рідних землях він називав молодим і, мабуть, з моральних та політичних міркувань, давав йому рости і досить автономно діяти. Ясно було також, що голова ПУНу, з огляду на технічні труднощі, не бачив реальної можливості ущільнити керівничо-екзекутивний стосунок між ПУНом та Крайовою Екзекутивою ОУН.

І це належало до слабих сторін усієї ситуації. Молодечий рух потребував безпосереднього скріплення зрілими авторитетами, зрівноваженими думками, і взагалі потрібна була тісніша синтеза між молодого динамікою та зрілою рівновагою. Це було потрібно тим більше, що, як сказано вище, на крайовому безпосередньому фронті боротьби на позиціях не було «батьків».

Але молодь, що стартувала разом з політично-творчою ініціативою полковника Коновальця у 20-х роках, тоді не була свідомою того, які наслідки має така молодеча перевага в русі. Молода генерація відчувала свою силу, яка, не зважаючи на всі недомагання й перерости молодого націоналізму, повнотою виправдалася в одному зовсім засадничому пункті: довго плекану ідею і потенціал національної державо-творчої революції тодішня молодь зберегла й перенесла на новий етап, уже після смерті того, відхід якого у травні 1938 року багато молодих людей у націоналістичному русі сприйняло й пережило як особистий удар і грізне організаційне «мemento».

ЛІТЕРАТУРА

¹ «Розбудова Нації», ч. 6, 1928 р.

² «Розбудова Нації», ч. 1, 1928 р.

³ «Розбудова Нації», ч. 2, 1928 р.

⁴ «Розбудова Нації», ч. 3, 1928 р.

⁵ Дмитро Донцов: «Націоналізм», стор. 191.

⁶ «Розбудова Нації», ч. 2, 1928 р.

МІЖ ДВОМА КОНЕЧНОСТЯМИ

Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами

Соціологія західньоукраїнського національно-державного визвольного руху дотепер науково і публіцистично дуже мало розроблена. Моя спроба викладу цієї проблеми обтяжена всіма труднощами кожного початку.

Але його, нарешті, доводиться зробити. Включення розгляду цієї проблематики до симпозіуму праць, пов'язаних з відзначенням пам'яті полк. Євгена Коновальця є не тільки обов'язком, але й службою правді та виявом особистої моєї для нього пошани. Це тим більше, що полк. Є. Коновалець особисто дуже добре розумів вагу соціальних питань у постановці національно-державного визвольного процесу. Проте, зважаюся на твердження, що навіть його видатній індивідуальності не пощастило надати соціальному аспектові в розгортанні дій Організації Українських Націоналістів належної ваги.

Справа в тому, що однією з найбільш характеристичних рис організованого українського націоналізму, до того ж у всіх фракціях українського націоналістичного табору, було гостре заперечення самого по собі соціально-групового принципу. Дозволеним було б у зв'язку з цим навіть говорити про існування в націоналістичному таборі справжньої «соціальної аверсії».

Однак, коли хтось навіть і заперечує принцип соціально-групових визначень, то через те економічно визначувані суспільні угруповання, при всіх їхніх часто суперечних інтересах, ще тим самим не перестають існувати — і діяти. Злегковаження соціальних компонентів діялося з великою шкодою для ідейного поглиблення і практичної ефективності націоналістичного руху.

Одним з наслідків згаданої «соціальної аверсії» був факт, що націоналістичний рух, очолюваний між обома війнами на ЗУЗ єдиною ще в тому часі Організацією Українських Націоналістів, не виявився спроможний обійняти своєю дією переважної кількості українського робітництва, значних частин українського селянства та українського міщанства і т. зв. «опортуністичної» української інтелігенції. Участь в організованому націоналістичному русі відносно невеликої кількості робітників або селян ще не править за масову участь цих соціальних прошарків у націоналістичному русі.

В практиці життя це означало, що, на лівому крилі соціального спектру, громадські елементи, не обняті організаційним зусиллям ОУН, часто потрапляли, врешті, до комуністів і «Сельробу». А на правому крилі значні частини суспільства опинялися в демократичних партіях, в гіршому ж випадку потопали в аполітичній, часто суто гешефтьярській обивательщині чи загрузали в явній угодовщині.

Цим підходимо до соціологічної засади. Держава не є формацією, яка виникає зі «згоди усіх». Завжди і всюди, хтось є, хтось мусить бути носієм держави. Хтось втримує державу вкупі: якась кляса, каста, організація, партія — не зважаючи на те, чим вона легітимує своє провідництво і владу, якою вищою абстрактною ідеєю, а чи просто і грубо — своїм егоїстичним груповим інтересом.

Сказане про державу значною мірою стосується також і самої організації, партії чи кляси, а чи якогось «ордену», який є формувачем і носієм даної соціологічної формації. Мова йде про проблему формативного «твердого ядра». Партія чи «орден», який не посідає такого свого внутрішнього «твердого ядра», автоматично перестає бути формувачем загальної політичної волі.

В світлі цієї вимоги стає перед нами питання: яка соціологічна формація була між обома війнами на ЗУЗ цим «твердим ядром», що довкола нього і під його керівництвом формувалося державотворче зусилля всієї, або, принаймні, переважної більшості західньоукраїнського громадянства? А зокрема: якою мірою одноціла ще того часу ОУН, як «тверде ядро» формування перспективної української держави відповідала взятому на себе державотворчому завданню?

Розрізняю чотири етапи в історичному розвитку організованого західньоукраїнського націоналізму. Перші два етапи вміщуються у 20-річчя між обома світовими війнами; вони і є предметом цього розгляду.

Перший етап — це десятиріччя від 1919 по 1929-ий роки. Це час, коли визвольний рух вміщався у формах УВО.

Другий етап, також кругло десять років, 1929/39, — від зформування Організації Українських Націоналістів не тільки за кордоном, але головно на Батьківщині, до вибуху другої світової війни.

*

Не підлягає сумніву, що у вище визначеному першому періоді, УВО була, принаймні з морального, хоч і не суспільно-організаційного погляду, цим «твердим ядром», довкола якого формувалося початкове міжвоєнне західньоукраїнське визвольне зусилля.

З формально-технічного погляду УВО була однією з кращих організацій, що їх український національно-визвольний табір взагалі посідав у минулому півстолітті. В цій організації практично майже не було фракціоналізації, розколів. Протягом десятка років УВО провела цілу низку блискучих бойових і оборонних акцій. Поляки, які початково надто легко уявляли собі свою владу над майже 7 мільйонами окупованих українців, були змушені вже в цьому першому десятиріччі збагнути, що мають перед собою грізного противника, змагання з яким буде що далі, то складніше і щораз важче.

Істотне значення УВО полягало в цьому першому десятиріччі не так уже в фізичних наслідках бойових акцій, як головним чином у моральній сфері: у випростанні і засталенні хребта серед значних частин таки власного українського громадянства, зокрема на його правому крилі, серед міщанства та інтелігенції. Це «праве крило», десятиріччями виховуване в атмосфері ще австрійського демократичного і навіть ліберального правопорядку, перебувало в політично досить хисткому становищі. Довго ще переважало уявлення, що демократичне волевиявлення і метода народнього голосування править за істотну підставу політики. Виникала потреба глибокого і важкого загальногромадського перевишколу, а водночас потреба зформування нової західньоукраїнської національної визвольної політичної тактики.

Бражає одначе в цьому першому міжвоєнному десятиріччі своєрідна «аполітичність» УВО. З політичного і соціологічного погляду УВО не ставила жадного виразно зформованого тіла, пристосованого до нових обставин. Організація заслонювалася традиційним але загальниковим п'ятиприкметниковим гаслом: «суверенна самостійна соборна національна українська держава».

Але що політично і соціологічно за того часу означало на практиці це гасло? Засновниками і керівниками УВО були головним чином українські офіцери, підофіцери і вояки, здебільшого, Української Галицької Армії. Під п'ятиприкметниковою державою вони на базі свого виховання і своїх досвідів могли розуміти тільки державу національнодемократичного, ліберального, капіталістичного типу. Тобто: тільки таку державу, як вони її знали і розуміли напередодні падіння австроугорської монархії. Цілком природно вони були б перейняли демократично-парламентський устрій, його партії, його формацію влади. Вони віч-на-віч зустрілися на Наддніпрянській Україні з комуністичною

диктатурою та однапартійною монополією — і всяку монопартійність рішуче відкидали.

Автім, на цій національно-демократичній, ліберальній базі постали того часу всі спадщинні післяавстрійські національні держави: Чехо-Словаччина, Угорщина, Югославія, і початково навіть і Польща. Така держава вважалася нормою. Іншої можливості ці українські офіцери фактично не знали. Зрештою, практично такою й була за своєю структурою дійсно ще так недавно діюча, реальна західньоукраїнська держава у постаті Західньої Української Народньої Республіки.

Для уточнення позиції УВО в питанні покликаності політичного проводу на ЗУЗ важливо ствердити, що Організація ніколи й не ставила під сумнів законності дотеперішнього політичного проводу на ЗУЗ в постаті її повсякчасної Парляментської Репрезентації, очолюваної і веденої, за традицією, українською національно-демократичною партією, при чинній співучасті партій соціалістів і радикалів. Якщо з боку УВО і бувала критика Парляментської Репрезентації, то вона стосувалася або окремих осіб, або окремих здійснень, але не самого принципу.

Знаменним з цього погляду був факт, що при Верховній Команді УВО з 1920 р. зорганізовано було Політичну Колегію, складену з представників Трудової (тобто націонал-демократичної) та Радикальної Партій. Хоч конспіративно, але проте чинно співпрацювала з УВО тогочасна Міжпартійна Рада.

Дуже промовистим було з цього погляду, напр., явище, що влітку 1921 р. I З'їзд Українських Студентів у Львові бурхливо вітав Володимира Бачинського, секретаря УНДП, з 1920 по 1924 роки голову Міжпарляментарної Ради. Вол. Бачинський репрезентував през. Костя Левицького, який до 1924 р. перебував у Відні.

Знаменним було також ставлення УВО до участі українців у виборах до польських законодавчих палат. Перші такі вибори було проведено 5. XI. і 12. XI. 1922 р. до сойму і сенату. З огляду на невіршене ще того часу правно-державне становище Галичини (т. зв. антантська «Рада Амбасадорів» винесла це вирішення в користь Польщі 15. III. 1923 р.), українське галицьке населення ці перші польські вибори солідарно збойкотувало. Інакшим було правно-державне становище Волині, Полісся і Підляшшя. 1922 р. відбулися єдині в усій міжвоєнній історії Польщі дійсно вільні парляментські вибори. Українська людиність Північно-Західніх Земель провела в них 20 депутатів до сойму і 5 до сенату. Мало відомим є факт, що в відрізненні від становища в Галичині УВО давало під час виборчої кампанії на ПЗУЗ українським кандидатам чинну, зокрема охоронну допомогу.

УВО не заперечувала і не протиставилася участі українців у других польських парляментських виборах, в березні 1928 р. В цих виборах українці провели до сойму 48 своїх депутатів, та 11 сенаторів. Не був-

ши в цих виборах чинно й позитивно активною, УВО проте не була до них цілком байдужою, щонайменше відстрашуючи від участі в них всякі явно зрадницькі і хрунівські елементи.

Політична виправданість Української Парляментської Репрезентації, як назверхнього представництва української національної справи, не піддавалася з боку УВО сумнівові. УВО фактично розуміла себе як збройне рам'я, як бойовий загін тільки усієї тогочасної назверхньої західньоукраїнської політичної установки. Усе вище сказане зумовляє також, що Є. Коновалець безумовно визнавав — і не тільки того часу! — потребу існування т. зв. «легального сектора» політичної і громадської праці, отже також громадську законність та узasadненість українських політичних партій, як складових частин західньоукраїнської національної політичної побудови, завершеної Українською Парляментською Репрезентацією. Не є, зокрема, жадною таємницею, що з багатьма українськими депутатами і сенаторами полк. Є. Коновалець не один раз зустрічався; часто вони шукали в нього поради і підтримки; з багато деким також переписувався.

Пізніша опозиція фракцій націоналістичного революційного табору до Української Парляментської Репрезентації, зокрема ж до УНДО, і, нарешті, явна негачія цієї легалістичної форми української політичної дії була явищем куди пізнішого часу. Ця негачія дозрівала поволі. Ця опозиція навіть ніколи й не найшла свого формального вислову в вигляді якоїсь обов'язуючої постанови будь-якого компетентного тіла будь-якої із фракцій українського націоналістичного табору. Ж а д е н із провідів тієї чи іншої з фракцій ОУН ніколи формально не «обеззаконив» ні самої по собі Української Парляментської Репрезентації, ні УНДО, ні УСДП, ні УРСП, або пізніше ФНС, або будь ще кого, та не проголосив себе єдиним репрезентантом політичної волі всього українського народу. Жоден із різновидів ОУН не проголосив і до сьогодні формально своєї провідницької тоталітарної претенсії, особисто полк. Є. Коновалець ні к о л и не проголосив себе єдиним «провідником» всього українського народу. Для чогось такого він надто добре і глибоко розумів усю складність і функціональність побудови новітньої нації.

*

Зформована у Відні з 28 січня до 3 лютого 1929 р. Організація Українських Націоналістів дуже швидко опинилася перед своєрідною (послуговуючись терміном узятим з логіки) політичною антиномією: двобічністю своїх вихідних точок і своїх завдань. Мовиться про становище в процесі мислення і діяння, де «два засновки речення є цілком супротивні, обидва себе виключають, але проте обидва є дійсні і правдиві». (Кант).

Цим переходимо до розгляду другого етапу в історичному розвитку організованого західньоукраїнського націоналізму: від заснування ОУН, до вибуху 2-ої світової війни 1939 р.

Антиномію в розвитку українського націоналістичного руху створювала розбіжність між двома можливими, двома потрібними, а навіть конечними, але двома взаємно непримиренними і непокінливими шляхами дії: легальним і нелегальним, еволюційним і революційним. З перспективи історії можна вже сьогодні ствердити, що протягом другого міжвоєнного десятиріччя та водночас першого десятиріччя своєї дії, від 1929-го до 1939-го року, ОУН не знайшла виходу з цієї двобічності, а навіть внутрішнього розриву.

При заснуванні 1929 р. ОУН не була первісно подумана і плянована, як законспірована підпільна бойова, навіть терористська організація. Хоч не було й мови про побудову цілковито легальної організації в згоді з панівними польськими та ще більшовицькими законами, проте її конструйовано не як ще одну партію, але як масову, явну політичну організацію; вона мала у своїй дії користуватися і послугуватися також панівними законами. Початкова концепція була та, що при явності дій ОУН одночасно УВО зберігає свою організаційну самобутність та бойовий засяг своїх дій; так мовити б, залишається «збройним раменом» в сь о г о національно-визвольного руху.

Однак розвиток ОУН пішов згодом цілком іншими шляхами, ніж було фактично проєктовано на віденському Конгресі. *Віа факті* в половині 30-их років ОУН остаточно опинилася в конспіративному підпіллі та в практиці перейняла всі бойові завдання УВО.

Одночасно має всі підстави твердження, що вирішення про перехід ОУН на підпільні, конспіративні й бойові позиції був вислідом своєрідного внутрішнього самовластя в к р а й о в и х лавах ОУН. Організатором і виконавцем перевороту була тоді у Львові група радикальної, переважно академічної молоді, коротко, т. зв. «Академічний Дім». Переворот проведено за умов спротиву з боку більшої керівництва УВО. Не було для нього також будь-яких ухвал законних гремів ОУН.

Об'єктивність вимагає сказати, що «академічна хунта», безумовно, мала морально чисті руки. Напруга між провідними колами ОУН, що перебували на еміграції та становищем революційних націоналістичних елементів, які перебували в краю, існувала вже від довшого часу. Однією з причин цієї напруги було, м. ін., почуття «крайовиків», що провід ОУН перебуває закордоном під небезпекою проникання чужих агентур, ладних зловживати Організацією для цілей, чужих українському визвольному зусиллю.

Проте, проведений переворот потребував деякого часу, щоб розгорнутися повністю і проявити свої кінцеві тенденції. Він поглиблювався етапами. Його найважливішими актами були:

- проголошення т. зв. Декалогу Українського Націоналіста, 1930 р.;
- замах на пошту в Трускавці, 8 серпня 1931 р.;
- атентат на польського діяча Тадеуша Голувка в Трускавці, серпень 1931 р.;
- замах на пошту під Печеніжином, 31 серпня 1931 р.;
- замах на пошту під Бібркою, 30 липня 1932 р.;
- замах на пошту в Городку, 30 листопада 1932 р.

Одночасно розгорталася акція саботажів, розкидування революційних летючок, покарань національних шкідників, нівечень ворожого майна тощо.

Але, паралельно з цими різкими акціями, спрямованими проти зовнішнього ворога, відбувалася і що далі, то більше розгорталася акція, сфокусована також проти уявлюваного українського «внутрішнього ворога»: акція послідовної дискримінації легалістичних проявів українського політичного життя, зокрема ж дискримінація українських політичних партій та органів їхньої преси. Відбувався процес радикалізації націоналістичного руху. В логічному вивершенні цієї радикалізації виникло гасло т. зв. «перманентної революції»; увесь рух почав приймати риси тоталітаризму. Про це одначе — далі.

Переворот проти УВО* і в середині ОУН в бік радикальної революційної течії ще далеко не вирішив і не міг вирішити політичної антиномії всього національно-визвольного руху. Аджеж ОУН мала діяти не в якомусь безповітряному просторі, але серед живого суспільства, серед усієї різноманітності його потреб. Українське громадянство було чимось куди більшим і ширшим, ніж тільки горизонт групи гарячих голів в українському, здебільшого, студентському середовищі.

Пригляньмося дещо ближче легалістичній сторінці політичної антиномії західноукраїнського націоналізму. Почнемо з підставового:

Поляки перейняли 1919-го року під свою непрошену владу на Західній Україні, зокрема в Галичині, державно цілком дозрілу суспільність. Австрія була для західних українців мачухою. Віденський режим орієнтувався на т. зв. «вирівняння» й угоду з поляками. Не зважаючи на те, галичани встигли в умовах австрійської влади чимало дечому навчитися.

Зформована 1-го листопада 1918 р. ЗУНР довела протягом єдиного року суверенності свою державну придатність. Серед заколоту східно-

* Інакше насвітлення мотивів «перевороту проти УВО» і «радикалізації» подає С. Ленкавський на 419 стор.

європейської революції того часу, між комуністичною Угорщиною Белі Куна і комуністичною Москвою, що криваво розправлялася зі східною частиною української держави, несучи важку війну з поляками і відбиваючись водночас від зазіхань Румунії, все одно ЗУНР була того часу остоею ладу і спокою; в цій нашій державі панував закон. Справно функціонували всі ділянки прилюдного життя.

Здобутий державний досвід ЗУНР ставив і на майбутнє свої власні вимоги. Тобто: зформовуючи свою ідеологію і програмові завдання, ОУН мала, повинна була виходити також з постуляту: мірою можливості зберегти цю успадковану державну придатність, досягнену громадську зрізничкованість, діючу соціальну функціональність суспільства. І не тільки зберегти, але й розвивати та поглиблювати.

Доводилося враховувати також становище і розвиткові тенденції уярмлених Москвою Східньоукраїнських Земель. Правда, того часу — маю на увазі насамперед 1929 рік — в КП(б)У переважала ще т. зв. «національна течія». Проте, розвиткові тенденції комунізму і московського імперіялізму не дозволяли сумніватися, який буде дальший хід справ. Загал українського громадянства на ЗУЗ цілком добре усвідомлював загрози й небезпеки, серед яких жила східньоукраїнська суспільність. Так зване «радянське життя» не спромоглося запустити на ЗУЗ глибших коренів.

Розуміється, ніхто на ЗУЗ не піддавався романтиці, а навіть фальшивіці про Галичину, як т. зв. «П'ємонт України». А проте існувала жива свідомість, що за цих умов Західня Україна повинна зберегти свій український державотворчий потенціал, свою здатність включитися у свій час конструктивно в відновлення і відродження української державности також на Східній Україні. Не на останньому місці стояла також проблема людських кадрів, здатних відповісти цьому завданню.

Але так само від перших початків польської окупації Західньої України було очевидним, що противник всякою ціною намагатиметься державну зформованість західньоукраїнського суспільства нівечити, перетворювати це українське суспільство на безголову і безпровідну юрбу, навіть емоційно експльозивну чернь, завжди ладну давати привід і підставу для переслідувань, дискримінації, репресій, врешті й геноциду. Поступова фашизація польського громадського життя недвозначно вела в цьому напрямку.

Якою мірою за цих умов ОУН виявляла здатність і готовість бути вимаганням «твердим ядром» у дальшому формуванні на ЗУЗ, і не тільки на ЗУЗ, українського державотворчого процесу?

Це нас з konieczности приводить до істотного: до спроби нарису соціального стану* західньоукраїнського суспільства в періоді між обома світовими війнами.

Українська людність Галичини становила 1929 р. кругло 3.720.000 осіб, тобто 64% всього населення країни. Решту становили поляки і жиуди.

Краще виглядали ці відсотки на Волині, Поліссі і Підляшші: кругло 2.100.000 українців, тобто 86% всієї людности.

В гнітючій перевазі все це була селянська маса, до того ж, зокрема в Галичині, дуже бідна селянська маса. Міське населення Галичини становило кругло 23%, на ПЗУЗ ледве 12% людности.

Хто поширював теорії про «безклясове суспільство», й взагалі декларував «на даному відтинку революційного змагу» практичну незацікавленість соціальними справами, мусів би насамперед усвідомлювати собі наступні факти:

Галичина була до 2-ої світової війни однією з найбільш аграрно перенаселених країн Європи. На 100 гектарах хліборобсько користувальної землі жило в Галичині 101 хліборобів; по всій Україні того часу — 54, в Німеччині — 52, в Голляндії — 70. Одним з наслідків галицького аграрного перенаселення була висока смертність людности, зокрема дівчорі — та еміграція. Наприклад: 1938 р. на 1.000 українців Галичини було 23,9 народжень, але 15,6 смертей, тобто один з найвищих коефіцієнтів світу.

В роках 1911/13 виемігрувало з Галичини 380.000 здебільшого українських селян; коефіцієнт народжень становив того часу на тисячу людности 40,3, смертний — 25,9. В роках 1920/1939 емігрувало з Галичини ще дальших 120.000 українців; було б емігрувало вп'ятеро або і вдесятеро більше, якби не рестрикційні американські іммігрантські закони.

Українським галицьким селянам належало на рідній землі лише 55% всієї ужиткової с/г площі. 60% українських селянських господарств не мало й двох гектарів землі; 18% господарств розпоряджало простором від 2-ох до 5-ох гектарів. Лише 22% посідали більше, ніж 5 гектарів. Галичина практично не знала постаті заможного сільського т. зв. «куркуля».

Ці карлуваті селянські господарства внеможливлювали їхню інтенсифікацію. Урожайність була низька: пересічно 10 центнерів збіжжя або 110 центнерів картоплі з одного гектара. Навіть швайцарці видобували на своїх скелях і в долинах втрое більше, німці вчетверо, голляндці вп'ятеро.

Одним з популяційних наслідків такого становища було те, що від 1914 до 1923-го року українське населення Галичини зменшилося на 12%; в дальшому кількість української людности постійно стагнувала, вагаючись на межі 3.700.000.

* Більшість наступних цифр і статистичних показників подано переважно за даними 2 і 3 томів «Енциклопедії Українознавства».

Неминуче виникали в міжвоєнному періоді й перші політичні наслідки існування цієї української селянської бідноти. В жовтні 1926 р. оформилось «Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання», т. зв. «Сельроб»; масова я в н а , але водночас революційна політична організація в Західній Україні.

«Сельроб» зразу визначив себе, як політична організація української сільської бідноти. Вперше «Сельроб» вийшов у ширшому масштабі на публічну площину в виборах до польського парламенту, в березні 1928 р. У цих виборах УНДО здобуло 23 мандати, УСРП (радикали) 8. Але одночасно «Сельроб-правиця» — 8, «Сельроб-лівиця» — 3, «Сельроб-союз» — 2. Усі три ці здекларовано радянофільські партії об'єднали на своїх списках понад 330.000 голосів. Особливо тривожливим виявилось з цього погляду становище на Волині.

Маніпуляції польського виборчого закону, і, врешті, урядова заборона 1932 р. «Сельроба», як організації, унеможливила фракціям «Сельроба» дальше перебування й активність у польському парламенті. Проте, «Сельроб» не переставав існувати, як діюча політична сила в українському соціальному терені. «Українська Радянська Енциклопедія» (т. 13, ст. 49) твердить, що 1930 р. т. зв. «Сельроб-єдність» посідав широко розгалужену мережу низових організацій, що обіймала 70 повітових та 407 місцевих клітин. «УРЕ», безумовно, сумнівне джерело. Але коли з поданих цифр приймемо тільки половину, як правду, то і цього було б досить.

Обрання у польських парламентарних виборах 1928 р. такої кількості сельробівських депутатів мусіло б бути пострілом на тривогу не тільки для легальних західньоукраїнських національних політичних партій, але також і для ОУН. Але це був час, коли зокрема в колах української галицької академічної молоді, яка передусім формувала крайову ОУН, не існувало «сприймальної антени» для цієї так важкої соціальної проблематики. В постаті «Сельроба» ми мали московсько-комуністичного ворога тут таки на місці, але того часу організований націоналістичний табір не став з ним засобами відповідної селянської програми — і практики! — до безпосереднього змагу.

Правда, не було також цілком так, неначе б проблема соціального, одночасно і політичного становища та самовизначення селянства цілком виходила з уваги української державницької політики. Однією з форм конечної оборони і допомоги українському селу була дія української к о о п е р а ц і ї .

1939-го року було в Галичині дійових 3.455 кооператив, в тому числі — 2.360, тобто 69%, сільсько-господарських. Вони були об'єднані в 27 окружних і повітових союзах, та в Центросоюзі. «Маслосоюз» нараховував 143 районні молочарні, з мережею місцевих постачальних пунктів. Центробанк об'єднував 115 більших українських банків та 573 менші сільські райфанзенівські каси та інші кредитові кооперативи. «Народна Торгівля» мала своїх 18 філій і 27 складів та об'єднувала 194 міські споживчі кооперативи. Було ще 39 інших виробничих, будівельних та санітарних кооператив.

Власне майно всіх кооператив становило 38-го року майже 30 мільйонів злотих; їхні торговельні обороти — 159 млн. злотих; торг з власного виробництва 6,8 млн. злотих.

На Волині й Лемківщині діяло приблизно 600 українських кооператив.

Економічно-фінансові засоби української кооперації, коли їх міряти до потреб української людности, а зокрема селянства — були лише краплею на гарячий камінь. Але ж і ця крапля вдіяла чимало. Вона значно причинилася до зменшення убозтва і технічної відсталости українського села, вчила селянство раціональніше й дохідніше господарювати. Вона вирішально причинилася до припинення лихварської заборгованости села. І, нарешті, значною мірою вона поставила і щораз вище піднімала греблю для проникання в село політичної селярбовіщини.

Проте, найбільш дивовижним було в ці роки те, що «принциповий» політичний радикалізм значної кількості членів крайової ОУН, правда, не всієї Організації, був абсолютно схильний добачати в того роду економічній діяльності прояви «опортунізму», «матеріялізму» та «угодовського пристосуванства». Траплялося чимало групових та індивідуальних дискримінацій.

Дуже важко є схопити й політично визначити становище між обома війнами українського промислового робітництва на ЗУЗ.

За даними Енциклопедії Українознавства, під кінець 30-их років в Галичині було не більше, як 23.000 промислових робітників-українців. До польських і жидівських фабрик і заводів українців майже не приймали. Безумовно, мусіла бути й значна кількість українських батраків-чорноробів, які не піддавалися статистичному охопленню.

Слабкість Української Соціал-Демократичної Партії не дає свідчення про те, щоб її організаційні заходи об'єднання в своїх лавах українського робітництва, зокрема промислового, мали істотні успіхи. Скоріше зате можна надібати українських промислових робітників в Українській Соціалістичній Радикальній Партії, простіше, в радикалів. Але і тут ні організаційні заходи, ні їхній ефект не є ближче відомі. Також ОУН не робила окремих заходів, щоб приєднати до співпраці в своїх лавах українських промислових робітників, і взагалі робітників, за ознаками їхньої професійности. Були тільки короткі, але мало ефективні намагання з боку ОУН створити в своїх рамках робітничу секцію, але головним чином по лінії безпосереднього бойового революційного активізму.

Проти великої маси українського селянства українське робітництво, очевидно, не вважалося однаково в легалістичних, як і підпільних формах української організованости достатньою величиною, щоб заслугувати окремих заходів.

Політичний світ західніх українців був до 1939 р. типово інтелігентським. З конечности цьому відтинкові доводиться присвятити найбільшу увагу.

Соціологічний образ української інтелігенції на ЗУЗ у міжвоєнному часі дуже важко накреслити — і з чисельного, і з професійного погляду. В українській науці й публіцистиці довоєнного часу майже не було зацікавлення соціологічною проблематикою. Українські енциклопедії, вільна і радянська, дуже мало допомагають. Доводиться багато дечого чи реконструювати, а чи взагалі заново вияснити. Таким чином наступні цифрові і статистичні дані у цій доповіді силою фактів не можуть бути до найменших подробиць точні.

До 1939 р. на ЗУЗ було в головному п'ять джерел поставання й наростання кадрів української інтелігенції: священича родина, учительська родина, заможне і середнє селянство, вільні професії (адвокати, лікарі, інженери, купці тощо). Після польського завоювання почала дуже зменшуватись, потім майже повністю зникла окрема верства: державні й комунальні урядовці. Натомість у 30-их роках з'явилася і щораз кількісно та якісно міцнішала нова популяційна група — кооперативна інтелігенція.

1939 року було в Галичині й на Лемківщині, за шематизмами та іншими показниками, близько 3.600 парохій. Їх кількість була протягом десятиріч досить стабільна. Практиковане у міжвоєнній добі в політичних цілях, зокрема на Лемківщині, колення парохій не мало більшого популяційного значення.

Колись з кожної української парохії виходило трос-четверо дітей, які постійно поповняли і до 1914 р. побільшували чисельний склад української інтелігенції. Міжвоєнна політика примусового celibату, що її з половини 20-их років практикувала більшість греко-католицьких українських єпископів, поробила глибокі прірви в цьому прошарку. Авторів не пощастило достовірно перевірити отриману інформацію, нібито перед реокупацією Галичини 1944 р. більшовиками уже більш, ніж одна третина усіх галицьких парохій була обсаджена неодруженими священиками.

Ледве, одначе, чи в громадському житті галицького суспільства було 1929 р. понад 8-9 тисяч родин священичого походження; разом з священичими сім'ями в найкращому разі не більше, як 12 тисяч родин.

Із ще більшою трудністю дається цифрово схопити ця проблема на ПЗУЗ. 1939 р. було тут в п'ятих православних єпархіях, для приблизно 2,3 млн. українців, кругло 1.950 парохій. Їх кількість була меншою, ніж шкіл, яких було 2.087.

Популяційна користь для українського народу з цього православного священичого джерела була щонайменше сумнівною. Волинь мала 1939 р. 10-ох єпископів: 6 росіян, 2 поляків і тільки 2-ох українців. В проповіді і церковному вжитку переважали російська і польська мови. В парохіяльних домах переважала російщина.

Це віддзеркалювалося також на образі шкільництва. На Волині (без Полісся і Підляшшя) було 1939 р. лише вісім народніх шкіл з українською мовою

навчання проти 1.495 польських, 520 т. зв. «утраквістичних», тобто двомовних (й тут при другій мові переважала російщина), і 100 різних.

З цього священичого, але також учительського середовища ледве чи можна було чекати істотного припливу для поповнення кадрів національно свідомої української інтелігенції. За таких умов спроба визначити кількість дійсно української інтелігенції з православних джерел була б чистою спекуляцією.

В цілому з українських священичих гнізд не було 1929 р. більше, ніж, приблизно, 54-55 тисяч осіб української інтелігенції — чоловіків, жінок і дітей. Цифра ця є радше перебільшена, ніж применшена.

Не менш важко визначити дані щодо кількості в Галичині українських учительських родин.

1912 р. було в Галичині 2.420 державних українських народніх шкіл; в них навчало кругло 4.600 українських учителів. Можна прийняти, що стільки ж було й українських учительських родин з дітьми. 1938 р. в Галичині залишились ще тільки 352 державні українські народні школи, а при них, приблизно, стільки ж українських родин.

Галицькі українці доповняли разучі шкільні прогалини своїм приватним шкільництвом.

Поляки мали 1938 р. в Галичині своїх 114 гімназій; українці всього 24, з того 5 державних, 19 приватних. Ліцеїв мали поляки 106; українці державних — 5, приватних — 16. Педагогічних шкіл поляки мали 13; українці державну одну й приватну одну. Фахових шкіл поляки мали — 82; українці державних — 5, приватних — 4. Приватних українських народніх шкіл було в Галичині 1937 р. — 41, з неймовірно високою фреквенцією учнів — 6.400.

Всіх державних і приватних учителів українських середніх і народніх шкіл і, приблизно, стільки ж їхніх родин можна визначити на 1937/38 роки приблизно цифрою — 4.200. З батьками це створює 15 до 16 тисяч осіб української інтелігенції учительського походження.

Ще важче дається, за браком статистичного матеріялу та надійних інформацій, кількостеве визначення вільних професій: адвокатів, лікарів, суддів, інженерів, також купців і ремісництва.

Дослід цього сектора привів автора до висновку, що з цього відтинку західньоукраїнського соціального розшарування між обома війнами не існувало більше ніж 6 до 7 тисяч українських інтелігентських родин — чоловіків, жінок та дітей; при чому цифра ця знову радше завищена, ніж занижена.

Наприклад, в підставу обліку було прийнято у 63 містах і 77 містечках Галичини чинну дію приблизно 450-ох українських адвокатів; остаточної надійної інформації не було можливим одержати. Але й подана цифра здається радше завищеною.

На жаль, у міжвоєнних двох десятиріччях дуже помітно занизилась роля селянства, як бази виникання нової української інтелігенції. Є підстави приймати, що в двох десятиріччях, 1890/1910, принаймні, половина нової української інтелігенції виходила з-під сіль-

ських стріх. До феноменів соціального західньо-українського життя минулого півстоліття належить, наприклад, те, що прибуткова база українського селянства була до 1-ої світової війни значно сильніша, ніж між обома світовими війнами. Поперше, гроші того часу цінувалися вище. Подруге, продукти сільського господарства продавалися порівняльно дорожче.

Соціальний наслідок був такий, що до гімназії, й до розмірно дешевої бурси був спроможний післати свого сина, навіть двох, український галицький середняк, що сидів на 3-ох до 5-ох гектарах ужиткової землі.

Між обома світовими війнами ціни на с/г продукти постійно знижувалися. Сільське господарство ставало щораз більш дефіцитним; злидні селянства поглиблювалися. Діяльність с/г кооперації могла тільки сповільнювати й злагіднювати цей зловіщий процес.

Як було вже сказано, лише 22% українських галицьких селянських дворів посідали ужиткову с/г площу понад 5 гектарів. Це давало підсумок не більше, як жалюгідних приблизно 12 тисяч дворів, а з цього джерела ледве більше, ніж 3 до 4 тисячі осіб нової інтелігенції.

Новий, при цьому щораз зростаючий загін української інтелігенції приносив з собою розвиток кооперації.

При мережі далеко понад 4 тисячі кооператив знаходили працю й хліб понад 11 тисяч українських інтелігентських родин, з жінками і дітьми без мала 45 тисяч осіб.

Підбиваючи підсумки можна зважитись на твердження, що перед вибухом 2-ої світової війни на ЗУЗ ледве чи існувало більше ніж 75, найвище 80 тисяч національно свідомих українських родин, з середнім або вищим рівнем освіти, з типовою інтелігентською професійною влаштованістю та — назагал щоправда порівняно скромним — рівнем життєвих прибутків.

Цих максимум 80 тисяч інтелігентських родин не складали з жінками і дітьми більше ніж 240 до 250 тисяч осіб.

За таких умов мало хто ще й сьогодні уявляє що такою, тільки такою була тоненька українська інтелігентська соціальна плівка наверху 7-мільйонного українського населення на ЗУЗ; соціально нижче, але з рядом дегресуючих переходів жила, чи радше животіла переважно бідняцька селянська маса.

Окремої уваги заслуговує проблема соціального й політичного становища українського студентства того часу.

За даними Енциклопедії Українознавства до приватних українських середніх шкіл ходило пересічно 4.000 учнів, до державних близько 6.000; разом кругло 10.000.

У високих школах в Польщі 1938 р. було, приблизно, дещо понад 3.000 українських студентів; в Духовній Академії у Львові та в священничих семінаріях дальших кругло 600 т. зв. «питомців».

Кількість українського студентства у високих школах закордону не відіграла 1938 р. вже не то вирішальної (як ще на початках 20-их років), а навіть і помітної ролі.

Апогей значення українського студентства закордоном проминув на переламі 20/30-их років. Пригадаймо, що до 1933 і до 1935 рр. в Українському Вільному Університеті у Празі студіювало пересічно 385 студентів; в Українській Господарській Академії в Подєбрадах до 1935 р. студіювало і закінчило понад 800 студентів, з цього 536 одержали академічні дипломи. Український Високий Педагогічний Інститут у Празі закінчило 116 студентів; диплом одержали 85; ступінь доктора досягли — 30. Одна з найчисленніших студентських організацій закордоном, Спілка Українських Студентів у Німеччині, налічувала під кінець 20-их років максимум — близько 70-ох членів.

Багато матуральників обирали місцем своїх студій високі школи на теренах корінної Польщі, поза межами ЗУЗ. Справа не тільки в тому, що поляки різко обмежували іматрикуляції українців у високих школах Львова; в Галичині існував з цього погляду український нумерус клявзус. Бувало, що й самі батьки свідомо віддаляли дітей від т. зв. українського «студентського розруху» у Львові; він заважав і загрожував можливості своєчасного закінчення студій і досягнення дипломів.

За даними Енциклопедії Українознавства (т. III., стор. 947), за польською статистикою з 1928/29 рр. українських студентів у Польщі було близько 3.000, або 6% студентства всієї Польщі. З цього числа студіювало право й суспільні науки бл. 650, теологів — бл. 700 (здебільшого слухачі православного факультету з польською мовою навчання при Варшавському університеті), філософів понад 500, техніків — 400, медиків — 200, студентів з фахів техніки — 200, а 300 на інших факультетах.

За браком статистичних даних, сьогодні вже майже неможливо оцінити, скільки з них, і взагалі скільки українських студентів у міжвоєнному часі з успіхом та дипломами закінчили студії. Але з практики життя відомо, що серед них було й чимало т. зв. «відскоків», тобто незакінчених студентів, які поповнили і без того вже численний прошарок української соціальної півінтелігенції.

Соціальний статус цієї інтелігенції, заснування родин та їхнє матеріальне влаштування становили, поруч злиднів українського селянства, одну з найважчих і найскладніших проблем, що перед ними взагалі стояв у міжвоєнному періоді політичний провід українського суспільства на ЗУЗ.

Ось-такою була у вище проаналізованих головних галузях економічно-громадська зформованість, соціальна дійсність, перед якою стояла в 1929 р. на ЗУЗ Організація Українських Націоналістів.

На цьому тлі «соціальна програма» ОУН, що її схвалив 1929-го року І. Конгрес, виглядає якоюсь суцільно нереальною; плодом аб-

страктного інтелектуалізму. З кожного рядка відчутно, що програму цю в усіх її соціальних аспектах склали інтелектуали-емігранти, які довго не були на рідній землі, дійсності не знали й не розуміли.

З початку 30-их років щораз розгортався процес фашизації польського окупаційного режиму, відхід від демократії, зріст адміністративної, поліційної й судової сваволі. Польські в'язниці щораз тугіше набивалися українськими політичними в'язнями; виникли перші польські концентраційні табори.

Одночасно силою природної реакції, але ще більше силою недостатнього інтелектуального осмислення власного політичного й соціального становища, щораз помітнішими стали тенденції авторитаризму в українському націоналістичному русі. Зростаючою мірою почав в ОУН розгортатися процес критики демократії, як масового організаційного принципу. Демократизм, зокрема соціалізм, були зростаючою мірою оцінювані як праджерело всіх українських лих, зокрема як первопричина української програної війни і пізнішого поневолення.

Щораз помітніше зростав також в націоналістичному таборі принцип вождівства. Щораз більш фасцинуючими ставали, зокрема для української молоді, успіхи італійського фашизму і німецького нацизму.

Що більше зникали у міжвоєнній Польщі можливості демократичного народнього волевиявлення, отже і демократичного законодавства, то більше звужувалися також для українців можливості свobodно розгортати і диференціювати власне політичне і соціальне життя.

З літа 1930 р. провід ОУН на ЗУЗ діяв щораз більше під гаслом «перманентної революції». Але знаменна річ: будучи дійовим, це гасло ніколи не було чітко розроблене. Воно діяло скоріше, як потужний політичний настрій, що аж ніяк не зменшувало його ефективності. Важко було збагнути, до чого воно мало практично довести; відповіді на це немає і до сьогодні.

Можна хіба тільки здогадуватися, що воно мало у свій час довести до загального західноукраїнського протипольського збройного повстання. Шанси успіху такого почину були, звичайно, ніякі. Головним провідним кадром повстання могли бути в кращому разі не більше, як 2.000 українських студентів, обійнятих організованим зусиллям руху. Не знати навіть, чи для такого почину в українському посіданні на ЗУЗ було того часу хоча б і сто мисливських рушниць. Про відокремлене західноукраїнське збройне повстання не зважувались відверто говорити навіть найбільш запеклі націоналістичні фанатики.

Скоріше треба приймати гіпотезу, що при «перманентній революції» йшлося головним чином про створювання і прогресуюче посилювання настрою загальної постійної психічної революційної мобілізації народніх мас, до т. зв. «слухного часу*». Ніколи не було чітко з'ясоване,

* Інакша оцінка причин радикалізації метод боротьби проти окупанта подана в статті С. Ленкавського, стор. 424. (Р е д .)

що треба б уважати таким «слухним часом». Його перспектив зокрема не створював міжнародній розвиток цієї доби. «Перманентна революція» досягла найбільшого розмаху та ефективної дійовости в терені в половині 30-их років, саме в часі, коли, напр., за т. зв. «ери Бека» німецький нацизм шукав — і знаходив! — порозуміння з фашизуючою «пулковницькою» Польщею. Як відомо, 26. 1. 1934 р. гітлерівська Німеччина й Польща уклали пакт ненападу. Клітини ОУН німецького терену були змушені значною мірою перенести свою активність на терен Австрії і до ЧСР; німецька поліція видавала до рук польського режиму українських націоналістів-революціонерів.

Важка загроза, навіть смертельна небезпека «перманентної революції» полягала, одначе, того часу в чомусь іншому: у підриванні західньо-українського внутрішнього громадського миру. Це був час найзапеклішої моральної війни проти всього українського т. зв. «легалістичного сектора»; боротьби з т. зв. «національним опортунізмом»; в кожному легалістичному заході добачувано ознаки мало не національної «зради», «угодовства» чи й «хрунівства». Проте, чи була потрібною ця націоналістична радикалізація? Ця моральна внутрішньоукраїнська війна була тим більш невинуватою, що відбувалася проти більшости високопатріотичного українського суспільства, з твердою національною державницькою свідомістю. Це суспільство провадило на своїх легалістичних секторах не менш вперту боротьбу з польським режимом за збереження української національно-державної субстанції. Але ця війна, якщо б потривала довший протяг часу, могла б у кінцевих результатах довести хіба тільки до одного: суцільної деклясації всього суспільства, зіпхнення його до рівня одностайної зревольшованої черні. На щастя, історичний розвиток кінця 30-их років урятував західньо-українське громадянство від такої перспективи. Проте, в своїх соціологічних засновках розвиток у напрямку охлократизації українського громадянства на ЗУЗ був абсолютно даний і реальний.

Та справедливість вимагає сказати, що схвалена 1929 р. програма і статут ОУН не знали поняття «перманентної революції». Це поняття не здобуло того часу, але й ніколи пізніше, схвалення і санкції будь-якого конгресу, конференції чи інших провідних гремій Організації. Принцип «перманентної революції» виник і був практикований самотужки, з невеличкого кола фанатичних одиниць.

На переламі років 1934/35 помітний в лінії історичного розвитку ОУН на ЗУЗ початок знаменного зламу: значне послаблення революційної «аксiон дiрект», спад безпосередньої революційної дії, отже атентатів, замахів, саботажів і т. д.

Склалися на це різні причини. Однією з важливіших було здесяткування польським режимом організованих, безпосередньо активних революційних політичних студентських кадрів, що й були головним

носієм ряду вже вище згаданих замахів, т. зв. «ексів» та атентатів, від 1929 по 1934 рр. Судові вироки проти українських націоналістів ставали щораз суворіші та безоглядніші; в'язниці були вщерть забиті. На цьому місці буде доцільним різко заперечити просто таки підлу інфамію, поширювану в окремих колах також німецької публіцистики, нібито революційна активність ОУН на ЗУЗ послабла в половині 30-их років «під наказом» Гітлера, який того часу шукав порозуміння з Польщею. Ця інсинуація сугерує, нібито взагалі організований український націоналістичний рух був «німецькою інтригою», оплачуваним результатом праці агентур і розвідок.*

Неспірним залишається всупереч цьому факт, що однаково І. Конгрес українських націоналістів і виникнення 1929 р. ОУН, а далі в краю переворот проти УВО,** крайові революційні дії початку 30-их років і, нарешті, «перманентна революція» виникли таки на рідному ґрунті. І більше того, події в краю виростали радше з настрою незадоволення і зростаючого спротиву «крайової» опозиції до провідних гремій ОУН закордоном. В цій площині про будь-яку «агентуру» не може бути і мови.

Причина спаду революційної активності ОУН в краю була інша — і простіша. В лавах ОУН настав період деякого фізичного вичерпання, навіть важкої перевтоми. Надто багато активістів опинилося у в'язницях. Провідні клітини були розпорошені, не раз таки розгромлені. Виникала потреба упорядкувати «терен», «зімкнути ряди». Абсолютно немає підстав приймати, що після потрібної «передешки» «перманентна революція» не відновить своїх дій.

Не підлягає сумніву: українська громадськість на ЗУЗ в своїй більшості безумовно симпатизувала українським націоналістам-революціонерам, цінувала їхній патріотизм і жертвенність.

Проте, серед західноукраїнського громадянства відчувалося водночас помітно зростаюче «націоналістичне втомлення». Зокрема громада в своїй масі щораз виразніше відмовлялася сприймати тезу «перманентної революції» та за нею слідувати. Громадянство, очевидно, боялося втрати своїх державотворчих субстанцій, в посіданні яких воно було та цінність яких дуже докладно усвідомлювало. Було для нього ясним, що за умов зростання польського фашизму, «перманентна революція» веде до радикалізації і деклясації всього українського життя. Крайова ОУН опинилася перед своєю дилемою: або змінити форми її дотеперішньої визвольної дії, або ж утратити симпатії громадян-

* Hans Roos: *Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik 1931-1939* Tübingen, J. C. B. Mohr Vlg., ст. 147-150.

** Інакшу оцінку подає О. Войдуник про свої зустрічі з крайовиками і про висновки з них на стор. 376-377. Він за «опозицію» вважає противників співпраці УВО з ОУН.

ства. Діалектика цієї ділеми немалою мірою причинилася, принаймні переходово, до спаду безпосередньої революційної активності ОУН.

Того часу трапилася подія симптоматична і промовиста для з'ясування вище настрою українського суспільства. В жовтні 1938 р. відбулися вибори до польського парламенту. УНДО, що з 1935 р. провадило політику т. зв. «нормалізації», закликала громадянство взяти участь у цих виборах. Проти участі в них були навіть в т. зв. легалістичному таборі різкі спротиви. Зате ОУН, так скажу, «зігнорувала» справу; не висловилася ні за, ні проти.

Безумовно, в провідних колах крайової ОУН перемогла свідомість, що громадянство може не скоритися забороні ОУН взяти участь у виборах; такої конфронтації Організація не забажала на себе взяти. І слушно. Виявилось, що західньоукраїнська громада, назагал взяла дисципліновано участь у цих виборах. Подібно, як уже в виборах 1935 р., також 1938 р. до сойму увійшло 13 послів і 4 сенатори з УНДО, та 1 посол і 1 сенатор з католицької УКНП. З Волині пройшло 5 українських послів та 1 сенатор; воляники мали свій клуб, окремий від Української Парламентської Репрезентації, складеної тільки з галицьких депутатів. Після відкриття 1-ої сесії сойму з 1938 р. польський уряд випустив з Берези Картузької більшість українських в'язнів і схвалив (з українськими поправками) законопроект про амністію. Цей закон полегшив, зокрема, становище членів ОУН, засуджених за вбивство польського міністра Бр. Перацького.

І нарешті, не менш важливою для послаблення безпосередньої революційної активності ОУН під кінець 30-их років була свідомість щораз наростаючого міжнародного конфлікту, який і призвів до вибуху 2-ої світової війни. Не зважаючи на нацистсько-пулковницьку «дружбу» і пакт «ненападу» з 1934 р., ніхто поважно не вірив у німецько-польське «замирення» — на довшу мету. Всяка ширша революційна активність, скерована напередодні війни проти Польщі, була б неминуче й скрізь у світі інтерпретована, як пронімецька агентурна робота. Не було потреби, ні також найменшого політичного виправдання такий одієм на себе брати. Таким чином «перманентна революція» 2 роки перед вибухом 2-ої світової війни майже цілком затихла.

І до I. Конгресу УН у Відні, і після Конгресу я мав можливість чимало разів розмовляти з полк. Євгеном Коновальцем про натуру, побудову, призначення й перспективну історичну роль Організації Українських Націоналістів. Аджеж I. Конгрес створив тільки рамки, що їх треба було в ході дальшого розвитку заповнити реальним змістом. Як і чим?

Зокрема I. Конгрес націоналістів не вирішив двох кардинальних питань: явності або конспіративності Організації, принципу легалістичної абож безпосередньої революційної її дії, з усіма виникаючими

з такого принципового вирішення наслідками. В цих рамках виникала також проблема дальшого стосунку ОУН до УВО і практики співдії між ними. Новозформована ОУН стояла між двома конечностями; обидві лінії акцій були історично конечні.

Повернувши влітку 1929 р. зі студій у Берліні на працю до Краю, я потім ще двічі виїздив закордон для зустрічів з полк. Є. Коновальцем: раз у червні, потім пізньою осінню 1930 р. Головним предметом моїх поїздок і зустрічів було все ще невияшене питання щодо легалістичного характеру ОУН та взаємин з УВО.

Стверджую, що в розмовах зі мною полк. Є. Коновалець, принаймні того часу, постійно стояв на становищі, що ОУН призначена бути я в н о ю , на базі легалізму* діючою масовою організацією. Полк. Коновалець, безумовно, розумів потребу діяння організованого українського націоналізму в усій сфері наявного, діючого на базі легалізму українського політично-громадського життя. Правда, ОУН не була задумана і призначена стати ще однією українською політичною партією, але загальнонаціональною організацією, яка унапрямувала б, і значною мірою також контролювала б усі, також легалістичні прояви українського життя.

Особисто я повернувся влітку 1929 р. до Краю в характері Крайового провідника ОУН. Безпосередньо від полк. Євгена Коновальця я мав інструкцію діяти легально. Вже того часу була мова про те, що маю почати відповідно діяти публіцистично, з перспективою широкого розгорнення націоналістичної пропаганди. Була мова про заснування великого пресового націоналістичного органу, спочатку тижневика, а далі масового популярного щоденника. Цю концепцію незабаром здійснено, принаймні частково, у формі перебрання перемиського тижневика «Український Голос».

Я мав також доручення нав'язати і розвивати контакти з українськими громадськими установами в усіх розрізах їхньої дії, також з легальними партіями та Українською Парляментською Репрезентацією; зокрема ж висловлювати заваги, побажання й критику, — як того часу воно називалося, «з боку українського націоналістичного табору».

Про потребу злиття УВО з ОУН полк. Є. Коновалець ніколи мені нічого не говорив. Як вже було відмічено, жадної постанови в цьому сенсі не виніс також І. Конгрес. Навпаки, полк. Є. Коновалець дав мені обов'язуюче доручення уникати в Краю будь-яких ближчих контактів з УВО та не втручатися до її справ. До УВО було мені дано тільки два контакти: до полк. Романа Сушка та о. Ярослава Чимеринського. Контакти з останнім стосувалися виразно тільки фінансо-

* Докладніше про це дивись у листуванні Є. Коновальця з Андрієвським і Онацьким на сторінках 687-688 — (Р е д .)

вих справ. Доручена мені абстиненція від УВО мала єдине на меті: не загрожувати для ОУН можливостей явної, легалістичної дії.

Не знав також нічого про потребу чи хоча б тільки намір про злиття УВО з ОУН в єдину організацію також і полк. Роман Сушко. Не є жадною таємницею, що він, як Крайовий комендант УВО, найрішучіше відмовлявся від проектів і самовільних спроб такого злиття та перебував з промоторами такого розвитку в постійному і щораз більш різному конфлікті. Це злиття він вважав тоді політично недоцільним і тактично шкідливим.

Своєрідна «компетенційна тяганина» між УВО й ОУН тривала декілька років. На всякий випадок обидва апарати зберігали свою організаційну окремішність. Знаменне, що під час Варшавського процесу за вбивство мін. Бр. Перацького, 1934 р., Степан Бандера з притиском підкреслив, що він є провідником двох організацій, ОУН і УВО, та що бере на себе відповідальність за дії обох.

Однак вся ця «компетенційна тяганина» прогресуючими темпами втрачала своє практичне значення. Як було з'ясовано, т. зв. «Академічний дім», тобто студентські націоналістичні екстремісти вирішили справу практично за власним розумінням, загнавши протягом всього кількох місяців ОУН у підпілля. Не було нічого легшого. Вистачило надати фірму ОУН декільком навіть дрібним конспіративним акціям або підписати іменем ОУН дві-три деклярації або летючки, щоб досягти вимаганого ефекту.

З переведенням ОУН у підпілля, та позбавленням ОУН статусу явності і легальності закінчилась автоматично надана мені роля Крайового провідника ОУН. Дія в конспірації рішуче розходилася з обсягом і сферою уділених мені завдань.

Я й досі переконаний, що фактична ліквідація УВО та перехід ОУН у революційно-бойове підпілля були важкою політичною помилкою. УВО могла й повинна була й далі виконувати за традицією свою безпосередню бойову роботу. Так само я переконаний, що масова явна активність ОУН була б дала значно кращі результати лінією масової національно-державницької (зокрема психічної мобілізації українського суспільства, і не тільки на ЗУЗ), ніж їх змогли дати дискриміновані, осмішувані й поборювані тодішні західньоукраїнські політичні партії.

Мавши свої останні зустрічі з полк. Євгеном Коновальцем восени 1930 р., я з'ясовував йому радикалістичні тенденції, які того часу щораз виразніше перемагали в лавах крайової ОУН. Полк. Коновалець сприймав їх вкрай серйозно. Без сумніву, мав щодо ролі і призначення ОУН в Краю, принаймні того часу, інакші задуми й уявлення, ніж

вони реально здійснювалися*. В розмовах зі мною він не приховував свого неспокою, часто й схвилювання. Але й правда також, наскільки мені відомо, не приймав стосовно цього розвитку відповідних корективних заходів. Бувши людиною фактів, очевидно сприймав їх такими, як вони були, з наміром добути і з них можливо найкращі наслідки.

Я переконаний, що полк. Є. Коновалець бачив далеко і розумів глибоко, коли заступав погляд явности і легалізму крайової ОУН. Невідомо, як довго стан явности й легалістичної дії Організації взагалі можна було того часу втримати за умов польської займанщини. Однак в такій ролі ОУН взагалі не спробувала на ЗУЗ шанси себе історично виявити.

*

Було б історично невірно, і головне несправедливо, коли б сьогодні пробувати без решти засуджувати шлях щораз радикальнішого розвитку ОУН на ЗУЗ між обома війнами. Цей розвиток приніс з собою, як мало виявитися пізніше, хоч і непередбачені в таких формах, однак дуже позитивні результати. У позитивному баченні розвитку ОУН треба поставити факт, що головню завдяки існуванню і дії Організації на ЗУЗ постали кадри загартованих націоналістів-революціонерів, які під час і після другої світової війни становили тверде ядро цілого ряду державотворчих спроб і починань, що глибоко і творчо закарбувались на сторінках новітньої історії України. Без ОУН не були б зформувалися пізніші бойові т. зв. «похідні групи». Без них не було б стало можливим відновлення в досягнених формах державности Карпатської України. Без них не були б стали можливими спроби реституції української державности також і в інших частинах України. І головне, без них не було б виникнення і формації Української Повстанської Армії. Коли не більше — залишився живий доказ невгнутаго і незнищеного, великими жертвами окупленого прагнення і прямування кращих частин молоді українського народу до своєї суверенної національної соборної держави; залишилася велика легенда, досить потужна, щоб і далі психічно мобілізувати та морально формувати усе національно мисляче і почуваюче українське суспільство. Без цих зусиль і жертв новітня історія України була б куди безформнішою та біднішою.

Історія життя полк. Євгена Коновальця та постанов ОУН далеко не були б повними, коли б не дослідити і не з'ясувати соціальних процесів, необхідностей і вимог, але й виникаючих з них небезпек того часу.

* Докладніше Є. Коновалець з'ясовує свої погляди в листах, цитованих у статті Є. Онацького на стор. 688 — (Р е д .)

Я переконаний, більш того, я з н а ю , що полк. Є. Коновалець бачив і добре розумів соціальні компоненти українських визвольних процесів, а зокрема був супротивником на ЗУЗ розвитку ОУН в напрямку т. зв. «перманентної революції». Він не добачав жадного добра у загрожуванні і зменшуванні реальних державницьких субстанцій і потенцій у своєму народі. Радикалізація українського націоналістичного руху на ЗУЗ сповняла його справжньою тривогою. Він абсолютно погоджувався з аргументацією, що національно-державне визволення ніколи не буває функцією самого тільки передового загону революційних бійців, але не меншою мірою є й функцією державотворчої здатності всього соціально зформованого суспільства. Без творчого балансу о б о х цих сил визволення бути не може. Довголітній, до самої смерти полк. Є. Коновальця триваючий відомий конфлікт т. зв. «закордону» з «Краєм» мав у цій розбіжності поглядів щодо характеру революції своє головне узаasadнення.

Не було б більшої кривди для пам'яті полк. Є. Коновальця, коли б його ставити на одну площину з горе-вождями усяких новітніх тоталітарно-терористських рухів, Муссоліні починаючи та Павелічем чи іншим подібними кінчаючи. Полк. Є. Коновалець був у повному розумінні цього слова визначною українською державницькою людиною, з усіма з цього поняття виникаючими пов'язаннями і зобов'язаннями, а не «фюрером» будь-якої радикальної терористської хунти.

Помірковане, завжди вирівнює, враховуюче істотні державні конечності становище полк. Є. Коновальця зберігає своє значення також для будучности.

ОУН НА ЗУЗ У ПОЛОВИНІ 1930-их РОКІВ

Проминулі десятиліття — це вже чималий відтинок часу, достатня віддаль, щоб бачити події і людей у певній перспективі. З цієї перспективи видно постаті і факти вже в історичному світлі. Факти перестали бути подіями дня, втратили посмак актуальности, про яку невідомо, як вона скінчиться

І сьогодні вже можна сказати, що — не зважаючи на помилки і недотягнення — ОУН записала своє ім'я в історії визвольної боротьби України золотими буквами.

*

Цей успіх організація завдячує в першу чергу високим духовим цінностям, які вона від самого початку зарепрезентувала і які зформульовані вже в постановках Першого Конгресу Українських Націоналістів.

Це насамперед — у сфері ідеології — ідея нації. Хоч якою самозрозумілою видається нам тепер ця справа (разом з іншими справами, про які буде мова далі), проте висунення як початкової ідеї Організації ідеї нації було переламовим моментом. Цією ідеєю ОУН не тільки виразно відгородилася від (історично для нас таких погубних!) інтернаціонально-марксистських течій, але також підкреслила свою понадпартійну, загальнонаціональну настанову.

Підкреслення бо нації (відси назва: організація націоналістів) як початкової ідеї організації мало теж окрему політичну вимову з уваги на існування великої кількості політичних груп, які, хоч були щодо програми слабо зрізничковані, проте не зуміли створити як слід одного фронту і серед завзятих і гострих спорів на тему несуттєвих програмових різниць губили найважливіше: справу державної незалежності і боротьби за неї.

ОУН у своїй концепції мала стати понадпартійною організацією (тому назвалася організацією, не партією), організацією, яка мала гуртувати людей не до боротьби за здійснення тієї чи тієї партійної програми, але яка поставила собі за мету об'єднати всіх українців, охочих боротися за основну національну мету: за державну самостійність. Відси походить велике наголошення «ідеологізму» в організації, з одного боку, і відсування детальних програмових питань на дальший плян, з другого. Так, наприкл., на початку існування організації говорилося, що програма УНДО сама по собі не є зла. Біда тільки, що своїх основних засад, тобто «здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Держави» — як говориться в першому пункті програми УНДО — ця партія не була спроможна і не збиралася безпосередньо здійснити. Здобувати бо державну незалежність в тодішніх тоталітаристичних (СРСР) чи напівтоталітаристичних (довоєнна Польща і Румунія) умовах, в яких жив розчленований наш народ, можна було не виборчими чи іншими, ніби «демократичними», але практично через поліційні апарати цих держав цілком контрольованими засобами, а тільки безпосередньою політичною і збройною боротьбою, веденою з підпілля. Тому від самого початку, попри принципову національно-державницьку настанову, не деталізована соціальна, культурна, економічна і т. д. програма, а саме стратегія і тактика підпільної боротьби за державність були для ОУН найсуттєвіші. Характеристично, що з постанов I Конгресу УН вивчалися тільки загальні, вступні визначення, а не дальші, докладніші, — оскільки найважливішим для націоналістів було не питання політики в уже існуючій державі, а питання боротьби за здобуття власної держави на всіх українських землях і за її самостійність. Таким чином, відразу за основними принципами ОУН (державність і незалежність) в ієрархії начальних проблем стояло питання визвольної концепції, як такої. Основою стратегії цієї концепції стала теза орієнтації на власні сили, а основою її тактики — засада безкомпромісовості.

*

Також становище української нації після першої світової війни, у висліді якої основна частина України опинилась як т. зв. УССР у володінні більшовицької Москви, а решта — під пануванням напівтоталітаристичних режимів Польщі та Румунії і не дуже прихильної до українського національно-визвольного руху, хоч і демократичної, Чехії, — сприяло постанню різних невиправданих надій на зміну на краще.

Політичні діячі старшого покоління заступали погляд, що нашим завданням є розбудувати наше життя, як тільки в цих умовах це буде можливим, і чекати, поки не прийде для нас «слухний час». На ділі це чекання на прийдешній, неозначений слухний час дорівнювало орієн-

тації на чужі сили, які, здійснюючи свою мету, мали б — як сподівалися прихильники чекання слушного часу — створити і для нас корисну ситуацію і безпосередньо чи посередньо (знищенням наших ворогів) допомогти і нам у здобутті нашої самостійності.

Хоч кон'юнктурне постання після першої світової війни Чехо-Словаччини і Польщі сприяло такій настанові (коли іншим народам доля всміхнулася, то чому б нам не сподіватися цього?), проте наш досвід з часу першої світової війни дошкульно нас навчив, що і при сприятливих зовнішніх умовах корисно для нас можуть вирішити справу тільки власні сили, ті сили, які ми потрапимо в критичний час виставити. Корисні зовнішні умови можуть для нас прийти, але вони можуть і не настати. Вони можуть нам дуже або мало сприяти і, що найважливіше, на появу цих умов ми не будемо мати великого впливу. Натомість організація власної сили — це єдине, що ми напевно можемо самі зробити — очевидно, настільки, наскільки ми це зуміємо.

І тут виринула концепція підпільної організації, яка єдино спроможна гуртувати людей, школити і вести боротьбу, не будучи контрольована ворожим апаратом, певною мірою — суверенно. Всякі інші, зокрема демократичні методи боротьби за наші національні права і за нашу державну самостійність, давали ворожій владі вгляд у роботу, і самозрозуміло, що вона зуміла б кожночасно і дошкульно спаралізувати кожну, проти неї спрямовану дію. А що ворожі режими вважали кожний вид нашої організованості (на господарському, культурному, релігійному, спортовому і т. д. полі) небезпечним для свого панування, то не диво, що наші організації, ці наші — як казали політики старшого покоління — «національні здобутки» були ворожою адміністрацією і під її охороною ворожим суспільством систематично нищені: кооперативи руйновані, читальні і школи закривані, церкви палені, спортові товариства заборонювані.

Згадані надужиття ворожої влади і ворожого суспільства, а далі правдоподібність, що ці надужиття будуть набирати чимраз більших розмірів і що все, що українське, буде систематично нищене, звужуване і ліквідоване, примусили ОУН на Батьківщині ставити свою політичну роботу виключно на підпільні рейки. Підтримуючи, очевидно, рівночасно всі існуючі форми нашого організованого життя, ОУН сконцентрувала свою увагу на вирощуванні своєї власної підпільної сили і на боротьбу з ворогом, так що підпільність надала діяльності організації рішального тону.

В очах молодого покоління, що становило головну силу ОУН на Батьківщині, політичні методи партій, що своєю традицією сягали до часів з-перед першої світової війни, були незадовільні і не могли довести ні до якого успіху. Вміщувати всю політичну роботу — як робили політики залегалізованих перед ворогом партії — в самих тільки рамках

ворожих законів, що своїм вістрям були спрямовані проти наших національних інтересів, — це політичне безглуздя, це абсурд. Ворожі державні сили не дозволяють українському народові на елементарні прояви демократичних свобод, а там, де ніби на них дозволяють, рівночасно саботують їх. Тому обмежувати політичну роботу рамками, що їх ці режими нам назначають, є самогубством. Всупереч поглядам старших діячів, ОУН твердила, що ніяке серйозне скріплення нашої громадської організованості чи господарського стану не можливе, оскільки існування наших організацій залежить від дозволу ворожої державної адміністрації і нею вони контролюються.

Замість виключної ставки на т. зв. «еволюційну» — як її називали політики старшого покоління — розбудову наших сил у межах ворожих законів і чекання на слушний час, наше підпілля, даючи, як згадано, повну підтримку існуючим громадським організаціям, пропагувало масову революційну дію, вістря якої було спрямоване безпосередньо проти ворога. Революційними виступами — аргументувало підпілля — домагання українського народу мати власну державу можна поставити перед світом в усій ширині, і підпільну мережу, яка цю дію буде ініціювати та нею керувати, ворог ніколи доценту не знищить. Безпосередня, з підпілля керована масова боротьба в кожному разі принесе користь, а зонайменше виховуватиме загал в активізмі, і цей мінімум успіху є багато більший, ніж пасивне вичікування на міжнародні сприятливі умови чи на згодну поступливість рішеного знищити нас ворога. В остаточній розгрі будуть вирішувати не «реальні» наші здобутки, не кооперативи, читальні і т. д., а тільки живі люди, наша політична зрілість і готовість до рішучої збройної боротьби, і у вироццванні нашої політичної сили лежить наше найважливіше завдання.

Так була обґрунтована концепція власних сил, що лягла в основу визвольної політики ОУН, і в міру того, як переслідуванням ворожої влади наше легально зорганізоване життя було стіснюване й нівечене, ця концепція ставала запорукою успіху організації.

*

Другим елементом, який визначно причинився до успішного виступу ОУН, була людська база, з якої виросла і на яку сперлась організація, при чому цьому успіхові дуже сприяли почасти випадково, а почасти продумано використані, певні соціологічні умови.

ОУН черпала свої людські кадри насамперед з проріджених уже тоді рядів Української Військової Організації (УВО), заснованої бувшими вояками Української Армії для мілітарної підготовки повстання українського народу проти чужої окупації. З рядів цієї організації вийшов полк. Є. Коновалець, що як бувший командир корпусу Січових Стрільців і керманіч УВО користувався великою пошаною західноукраїн-

ського громадянства. З УВО перейшов до ОУН цілий ряд визначних людей, оскільки вся згадана організація ввійшла, вірніше, зіллялася з ОУН, вважаючи, що доцільніше вести й організувати політично-підпільну боротьбу, ніж чисто мілітарну, бо тільки у висліді першої і як її надбудова може розвинути збройне повстання. Ці власне увісти, ввійшовши до ОУН, були одною з опор організації.

Одначе головною базою ОУН була молодь, насамперед, студентська. Ця молодь виросла вже в традиції української державности, вона пам'ятала існування, хай і короткотривале, самостійної держави, вона на власні очі бачила українське військо, одним словом, уже раз пережила те становище нашої нації, за яке збиралася боротися. Державна самостійність не була для неї нездійсненою фантазією; молодь цю самостійність уже бачила, і вона перед її уявою стояла реально: треба було тільки здобути її.

Молодечий запал підсилювала теж пам'ять про упадок таких могутніх держав, як австро-угорська монархія і російська імперія, а свідомість нашої недостатньої підготовки до державного будівництва з часів зрушень, які принесла перша світова війна, була поштовхом до того, щоб цю підготовку тепер дбайливо і жертвенно перевести, насамперед вихованням загалу до боротьби і організацією власної сили.

Цей соціально-психологічний момент був надзвичайно важливий для розвитку організації. Це молодь із своїм типовим гоном до лету, із запалом чинити великі діла, сповнена бажанням зробити все краще, ніж це зробило старше покоління — надала динаміки ОУН, і ця молодечість полишила визначну, додатню, хоч подекуди теж і від'ємну, печать на роботі організації.

Визначно корисним для постання і розвитку ОУН був теж факт, що провідна частина молоді, студентська молодь, була організована і мала свій центр.

Студентські гуртки при університетах і мережа студентських організацій на провінції служили суцільно як головні резерви для ОУН. Велику роль на початках організації відіграв теж відомий Академічний Дім у Львові, в якому сконцентрувалося все студентське життя і де заговорено містилася Краєва Екзекутива ОУН. В Академічному Домі мешкали студенти з усіх сторін Західної України, тут мали свій осідок різні студентські установи, відбувалися відчити, збори, дискусії тощо. І відси йшли всі нитки революційної роботи на провінцію.

Очевидно, не всі студенти були членами Організації, одначе в тридцятих роках впливи ідей ОУН серед студентства були дуже великі. Управа Академічного Дому і майже всі студентські товариства були опановані членами і симпатиками ОУН. Те саме було в провінційних студентських гуртках і товариствах.

Ці провінційні гуртки і товариства являли собою цікавий тип об'єднань молоді і відіграли велику роль як розсадники впливу ОУН по Західній Україні. Згуртовані бо в них були не тільки дійсні студенти (такі, що, фактично студіюючи в якійсь високій школі, перебували тільки під час ферій в домах батьків або такі, головню юристи, що доїздили на виклади поїздом з місця сталого замешкання) — але всі, хто скінчив будь-яку середню школу. В цей спосіб у повітових містах і містечках зорганізовано видатну кількість інтелігентського молодняка, людей, які щойно вийшли із школи, добре знали себе, мали енергію і порив до чину.

Тим часом вони були — коли не рахувати дійсно студіюючої меншости — безробітними, і то здебільша без всяких виглядів найти будь-яку працю, бо дискримінуюча політика ворожої адміністрації була цьому на перешкоді. Цей момент, попри дійсно високе й ідеалістичне наставлення цієї молоді, був не останньою причиною, яка спрямовувала цю молодь на шлях революційної роботи. Попросту велика кількість вільного часу давала змогу присвятитися виключно роботі по лінії ОУН, що кличами і середовищем була для них найближчою.

*

Представлена мережа студентських груп з Академічним Домом як центром у Львові була головною базою, якою користувалася (очевидно, конспіративно) ОУН. В Академічному Домі, осідку Екзекутиви ОУН, сходилися всі нитки ОУН. Там стало перебувала певна кількість студентів з усіх кінців Західньої України і члени ОУН, що походили з цих самих околиць, колишні шкільні товариші, які були охоплені в тайні гуртки під кермою одного з них. Ці гуртки у Львові виконували роль неначе «амбасад» даного повіту при централі, і повітові чи окружні екзекутиви, складені з правила також з молоді, втримували при допомозі цих «амбасад» зв'язки з Крайовою Екзекутивою. Хтось із доїжджаючих студентів виконував роль зв'язківця; з другого боку, школені в центрі студенти, повертаючись на ферії домів, включалися в роботу місцевого апарату.

Західня Україна була поділена на округи, на чолі яких були Окружні Екзекутиви ОУН. Округа охоплювала кілька (коло п'яти) повітів, що мали свої Повітові Екзекутиви. Центром округи звичайно був повіт, де перебувала більша кількість членів організації і де організація була найсильніша під поглядом роботи. Повіти були поділені на райони і підрайони (в деяких округах вживали назв надрайони і райони), що охоплювали відповідну кількість сіл. Окрему одиницю творили повітові міста.

Місцеві, Повітові Екзекутиви (окружні не мали безпосереднього стику з низовим, організаційним апаратом) працювали при допомозі студентів і сільської інтелігентської молоді, головним чином — абітурієнтів

середніх шкіл, що не мали змоги далі студіювати, ані отримати якусь працю і перебували при батьках, помагаючи їм при господарстві і провадячи культурно-освітню та політично-виховну роботу.

Робота організації розподілялася на кілька референтур. В Крайовій Екзекутиві існували наступні референтури: організаційна, ідеологічно-політична, громадської роботи, пропагандивна, військова, юнацька, а далі розвідки; пізніше прийшла ще референтура безпеки. Важливість окремих референтур була різна. Найважливішою з погляду техніки роботи була, очевидно, організаційна референтура, яка втримувала зв'язок з тереном і тримала в бігу масові вияви діяльності організації. Це була централь для доручень в низи, і сюди ж приходили звіти з теренів.

В найтіснішому зв'язку з організаційною референтурою, що діяла, як було згадано, при допомозі перебуваючих чи доїжджаючих до Львова студентів з провінції, працювали пропагандивна референтура та референтура юнацтва. Завданням першої було заготовляти підпільні видання організації. Ця референтура була дуже важлива для втримання духового зв'язку з усіма членами організації, і для загалу членів підпільна «література» мала велике значення як джерело політичного думання, з одного боку, і як видимий знак можливості спротиву ворожій владі, з другого. Для загалу суспільства були видавані летючки, поява яких, звичайно при нагоді національних свят, викликала велике піднесення серед населення.

З погляду майбутнього організації дуже важливою була референтура юнацтва. Спеціальні референти та інструктори на організаційних ступенях (при крайовій, окружній, повітовій екзекутивах) мали завдання виховувати окремі гуртки dorостаючої середньошкільної молоді на майбутніх членів організації, і в цей спосіб був забезпечений безперербійний доплив все нових членів у ряди ОУН.

Серед середньошкільників був великий ґрунт для підпільної роботи. Старші річники цієї молоді мали в час постанови ОУН певні зв'язки до підпілля ще з років існування УВО, і з моментом злиття УВО з новоствореною ОУН вся ця молодь автоматично перейшла в ряди нової організації. Розв'язання ворожою владою «Пласту» і заборона будь-яких організацій середньошкільної молоді залишили серед цієї молоді пустку, яку скоро заповнили підпільні клітини юнацтва ОУН. Спроба керівників «Пласту» втримати цю корисну організацію в підпільних формах не мала більшого успіху, бо загальне наставлення цієї організації виховувати молодь у патріотичному дусі не витримувало конкуренції з поставленням цієї справи в ОУН, що не вдоволялася самим вихованням, але підготовляла молодь до майбутньої, недалекої діяльності. Голодчину вирішив, що вплив на середньошкільну молодь захопила ОУН.

З внутрішньо-організаційного погляду важливою була ідеологічно-

політична референтура, завданням якої було кувати політичну думку в організації і вщеплювати її в ряди членства. З природи речі центральну роль в цьому напрямі виконувала ідеологічно-політична референтура в Крайовій Екзекутиві, що вважалася тоді найвищою в ієрархії всіх референтур. Це зрозуміле, коли врахувати, що для молодого членства організації шукання шляхів і метод підпільної політичної дії та їхнього теоретичного обґрунтування були рішальні. Короткий, дво- трирічний, протяг часу діяльності цієї референтури з довгими, цілонічними дискусіями, з гарячковим зачитуванням та виписуванням витягів із всякої, часто насліпо захопленої публіцистики та різної політичної літератури сильно об'єднав учасників цих дискусій між собою, а головню тодішніх мешканців згаданого Академічного Дому. Вони — з перспективи часу можна про це одверто сказати — спільно мріяли мрії своєї молодости, разом ширяли в поривах та набирали віри в себе і діло, на яке поривалися. Тоді зав'язалася політична і особиста приязнь, тоді оформився певний, окреслено молодечий стиль роботи і певний спосіб думання.

Цікаву роботу виконувала референтура громадської роботи чи, як тоді вона називалася, референтура т. зв. органічного сектора. Це була ділянка роботи, яку думали монополізувати за собою, як було згадано, наші залегалізовані, старі партії. ОУН як підпільна організація трактувала цей відтинок, відповідно до своєї настанови, другорядно. Проте громадській роботі присвятила вона багато уваги, трактуючи одначе громадські установи не як самоціль, а як засіб для виховання загалу. Відповідно до цього певна кількість членів організації була відставлена до громадської роботи. Йшлося про те, щоб громадські установи давали максимум національного виховання, щоб «Просвіти», «Рідні Школи», кооперативи, спортові гуртки і т. д. найкраще виконували свої завдання.

У висліді ОУН здобула великий вплив на цьому відтинку. Коли йдеться про низові клітини, то там, в деяких повітах вплив ОУН був стовідсотковий. Річні збори повітових централей «Просвіти» чи інших установ проходили там під цілковитим впливом членів і прихильників організації, і керівні органи цих установ були вибрані на пропозицію та голосами маси прихильників і симпатиків ОУН. Хоча впливи організації на низові клітини громадських установ були сильні, ОУН, однак, не збиралася перебирати контролю над центральними установами у Львові. Поставлення роботи в цій ділянці і так не належало до першорядних завдань організації, і цю роботу на низових і середніх ступенях громадських установ організація підсилювала, як згадано, тільки допоміжно, використовуючи їх відповідно до значення цих установ для піднесення національного та культурного виховання і для політичного освідомлення мас у дусі визвольної політики.

В наслідок цього, не зважаючи на те, що ОУН мала великий вплив на

громадські установи, центральні управи цих установ дали комплектуватися за давнім звичаєм залаштунковими домовленнями представників старих партій, що вважали ці справи за сферу виключних своїх впливів.

Військова і розвідча референтури до вибуху війни як слід не розвинулися. Перша знаходилася в стадії плянування аж до розгрому ОУН польською поліцією в 1934 р. Вона розвинула свою діяльність щойно під час війни, спершу на еміграції в Кракові, пізніше за німецької окупації на Батьківщині. В 1934 р. перестала також діяти розвідча референтура, що спершу широко розвинула була свою роботу, зорганізувавши окрему мережу («сітку»), тобто свої клітини, по всіх організаційних ступенях і втримуючи з ними свій зв'язок, окремий від загальноорганізаційного. Ця розвідча мережа була загальним джерелом інформації і мала, між іншим, служити як інструмент для внутрішньоорганізаційної контролі, що крило в собі певну небезпеку. Інформації цієї розвідчої мережі йшли не нормальним, тобто організаційним шляхом, а окремими зв'язками розвідки і, що найважливіше, мали «довірочний», тобто анонімний і тим самим безконтрольний характер. У випадку невідповідної постанови цей розвідчий апарат міг прибрати форм «апарату в апараті», тобто ролю центрального стрижня організації, який, не виконуючи політичної роботи та не відповідаючи за неї, контролював би її.

За винятком розвідчої референтури, вся організаційна робота йшла шляхом не ресортових зв'язків, а шляхом територіяльної ієрархії. Окремі ексекутиви (крайова, окружні, повітові) відповідали спільно за всі ділянки своєї роботи, і зв'язки йшли центрально: від голови чи організаційного референта до їхніх відповідників в окружній чи повітській ексекутиві. Тільки юнацтво мало в справах чисто виховних час до часу свій окремий контакт з референтом юнацтва в Крайовій Ексекутиві.

В організаційних низах окремі ресорти роботи зникали, починаючи від району вниз, і були цілком уніфіковані. Районовий та підрайонові керівники (в деяких округах вживались назви «надрайон» на означення вищої і «район» — нижчої адміністративної одиниці), кожний на просторі своєї території, полагоджували в сі справи свого терену. Повіт був поділений на 4-6 районів, які ділилися на 2-3 підрайони. Критерієм поділу на райони і підрайони був природній, географічний зв'язок між окремими селами і наявність сил організації в них. Очевидно, село, де знаходилася енергійніша людина, а довкола неї певна група людей, ставало центром району. Найнижчою оперативною клітиною ОУН була «трійка» або «п'ятка», тобто гурт людей, пов'язаних із собою організаційно під керівництвом одного зверхника. Це стосувалося однак тільки інтелігентського або політично виробленого та вартісного елемента, що становив кадри організації. Організаційна система кінчалася в селах,

якщо не рахувати згаданих оперативних клітин, на «станичнім», тобто на одній випробуваній людині, що формально вважалася членом ОУН. Всі інші визнавці ідей ОУН вважалися «прихильниками», якщо вони активно підтримували ОУН, або «симпатиками», які сприяли визвольній боротьбі в більше пасивній формі (грошеві пожертви, таємні скритки тощо). З рядів останніх рекрутувалися діячі на громадському відтинку, і при їх допомозі ОУН під кермою відповідних референтів у повітових ексекутивах мала великий вплив на населення.

*

Заки організаційні форми остаточно склалися в тверду структуру, ОУН звела перший бій з ворогом тими силами і тими засобами, якими вона вже розпоряджала. А були це головно, давніші кадри УВО, як і мережа, яку, завдяки впливам студентів, можна було з місця побудувати. Перші масові виступи організації позначилися саботажами на залізничних і поштових об'єктах, а далі паленням стирт та іншого майна польських великих земельних посілостей в Галичині. Цими засобами ОУН започаткувала всенародній революційний протест проти нехтування прав 7-мільйонової вітки українського народу. В парі з цим ці революційні виступи мали за завдання виховати населення до активної, а якщо треба — до революційної і збройної боротьби за визволення української землі від чужого панування та за створення власної, самостійної держави на всіх просторах українського суцільного поселення. Вони доводили, що стан насильного, в своїй суті антидемократичного чужого панування не певний, не вічний і не тривкий; що при солідарній поставі мас панування при допомозі поліційних метод нездійсненне; що супроти революційних метод боротьби ворог безсилий.

Отже згадані революційні виступи мали насамперед психологічне значення. Проте своєю масовістю ці виступи були дошкульні. Вони успішно понижували авторитет польської адміністрації, унагляднювали непевність польського панування, будили довір'я до власних сил.

Заграви палаючих по селах стирт сіна, соломи і т. д. стверджували, що польський земельний стан посідання, який польська влада і польське суспільство вважали твердинями своїх впливів, — це насправді малі острови серед українського моря. Форсована при допомозі керованої державою парцеляції дібр іміграція польського населення з корінної Польщі й окрема опіка влади над штучно насаджуваними на ріллі польськими колоністами та маґнатськими лятифундіями дуже погіршили недолю вже і без того голодного на землю українського селянства, якому з-перед носа забирав її спроваджений з глибини польської етнічної території колоніст.

Розпачливий протест українського села був в обличчі цього цілком зрозумілий, поскільки взагалі — подібно як в усій нашій історії — національні прагнення цих часів тісно пов'язані з соціальними потребами.

Ці перші імпровізовані і своїм задумом досить прості масові виступи ОУН викликали величезне враження у своїх і чужих. Це враження побільшувалося і конденсувалося завдяки тому, що вся своя і чужа преса дбайливо реєструвала всі революційні виступи того часу. Ця пресова документація підпільної діяльності робила велику прислугу визвольній справі. Систематичне оголошування щоденників про виступи підпілля віщували бурю, що далеким роком заговорила про свій прихід. Перші масові дії організації викликали замішання однаково і серед старших українських політиків, і серед польської адміністрації, першою турботою якої були старання про спокій польського населення і безпеку польського панування.

Українські діячі старшого покоління втримували, відповідно до своєї основної настанови, певні контакти з ворожою адміністрацією (пам'ятні зустрічі при «чорній каві») і при допомозі цих зв'язків вони сподівалися виторгувати певні дрібні поступки в культурно-освітній ділянці. З хвилиною виступу ОУН ці контакти показалися нічого не варті, бо відповідальні польські кола не виявили охоти до будь-яких торгів в обличчі масового кипіння українського населення.

Для багатьох несподівано виступила як політична сила з українського боку ОУН, і з нею, а не з представниками залегалізованих партій, польська адміністрація мусіла вести пересправу. Тим часом цей новий партнер був невловний. Польська поліція вдарила наосліп то тут, то там, заарештувавши певну кількість звичайно непричетних до революційної діяльності людей, але вона не мала змоги опанувати ситуацію. Справа була для польського уряду тим більше клопітлива, що він готувався розправитися з польською опозицією і запровадити на місце фактичної диктатури, що існувала від часу державного замаху Пілсудського, формальну диктатуру його та його прихильників. Влітку 1930 р. польський уряд передчасно розв'язав польські законодатні органи і розписав нові вибори. Проти головних постатей польської опозиції застосовано терор і відповідну кількість нелюбих опозиційних політиків ув'язнено у військовій тюрмі в Бересті.

В цей час уряд Пілсудського zorganizував масовий терор супроти українців. Попри арешти колишніх українських послів, частину яких, як опозиційних до уряду, вивезено також до Берестя, переведено ще т. зв. пацифікацію, тобто масові побої українського населення та нищення українського майна відділами польського війська і поліції. Цей масовий терор тривав від половини вересня до кінця листопада 1930 р., і його завданням було, як назва цього терору показує, «присмирити» українське населення в Галичині. Польська влада втратила нерви в обличчі революційних настроїв серед українського селянства і масовими побоями, переважно непричетних до революційної роботи людей, пробувала зламати впливи ОУН.

На ділі руйнуванням здоров'я і майна невинних українців польська влада показала тільки своє безоглядно вороже ставлення до всього, що українське, і цим безмірно скріпила авторитет ОУН, яка постійно проголошувала, що від ворога абсолютно не можна очікувати справедливого ставлення, а вже поготів — поступок у нищівній політиці супроти українців. Впливи організації значно зросли в наслідок пацифікації, і ОУН від цього часу стає провідною силою на західньо-українських землях.

Провід залегалізованих українських партій пробував з визвольної політики ОУН збити капітал для своєї політики. Провід цих партій, протестуючи проти стосування супроти українського населення засади колективної відповідальности, звертався до відповідальних урядових кіл з пропозицією допустити українську молодь до шкіл, до студій, дати змогу організувати її в масові спортові організації, щоб тим чином дати молоді зайняття і відтягнути її від революційної роботи. Діячі старшого покоління характеризували політику ОУН, нав'язуючи до росту впливів організації у висліді пацифікації, фразою «чим гірше, тим краще», мовляв, це є основна засада в стратегії організації. Вони докоряли молоді, що вона революційними виступами завдає шкоди «українському станові посідання», як вони називали толеровані ще подекуди польською адміністрацією здебільша ще за часів австрійської влади заложені українські школи і товариства. Ця адміністрація при кожній нагоді, часто без особливої причини, ліквідувала ці школи. З великою турботою про долю молоді вони перестерігали її перед революційною діяльністю, бо, йдучи цією дорогою, молоді люди часто будуть мати змарноване життя, недокінчені студії, втрачене по тюрмах здоров'я.

З перспективи часу бачимо, як помилялися галицькі «батьки народу». Недалекий вже був час, коли всі «реальні» ще довоєнні здобутки українського громадянства, всі ці школи, товариства, кооперативи, якими вони так дорожили, лиха доля мала одним помахом змести з поверхні. Недовго треба було чекати, щоб червоний молох поклав свою руку на західньоукраїнські землі, нещадно винищуючи всю національно активну частину українського населення. В обличчі цієї примусової, пасивної, але масової жертви — що значили життя і доля кількох соток чи тисяч молоді, які зазнали переслідування польської поліції!

Зате ця добровільна і продумана жертва дала вислід за кільканадцять літ. Бо прийшов час, коли всі наші національні установи були зліквідовані, коли всі залегалізовані польською владою партії в обличчі приходу советської влади добровільно розв'язали себе, осталась одна ОУН на полі бою, ставлячи мужньо чоло новому ворогові. Революційне виховання організаційних кадрів і політичні впливи організації серед населення дозволили їй переключитися на боротьбу з новим окупантом.

ФРАГМЕНТ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ПІВНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Ситуація, яка витворилася на Західноукраїнських Землях після арештування Крайової Екзекутиви ОУН, очолюваної Степаном Бандерою в 1934 році, була дуже загрозлива для дальшого існування та діяльності ОУН. В наслідок нелюдських тортур польської політичної поліції заломились під час слідства деякі члени арештованої Екзекутиви (організаційний, розвідчий і бойовий референти) і розкрили майже всю організаційну мережу ОУН. Результатом цього були масові арештування провідного активу ОУН на Західноукраїнських Землях. Всі польські суди отримали доручення від міністра правосуддя Чеслава Міхаловського збільшувати деколи аж п'ятикратно строки судової кари проти членів ОУН, не рідко проти приписів зобов'язуючого в той час карного кодексу. З другого боку, польський міністер внутрішніх справ Л. Козловскі, доручив польській адміністрації та поліційній владі висилати всіх запідозрених в приналежності до ОУН чи навіть нелюдяних українців до «місця відокремлення», тобто, говорячи людською мовою, до концентраційного табору в Березі Картузькій, який був створений на підставі рішення Ради Міністрів 17 червня 1934 року.

Серед багатьох членів ОУН, що не опинились ще в тюрмі чи в Березі Картузькій, наступила зневіра, знеохота, а навіть з'явився страх. Ніхто не знав, чи він либонь не занотований в реєстрах членів ОУН, «всипаних» організаційним референтом КЕ, а польська поліція залишила його на волі тільки для того, щоб при його мимовільній допомозі ще дальше розкривати сітку ОУН. Ці побоювання не раз мали підставу, бо, як пише Лев Ребет у своїй праці «Світла і тіні ОУН», польські чинники, «щоб зламати зацілілих в організаційних низах людей і знищити вплив ОУН серед населення, постарались широко розповсюдити перекладені українською мовою свідчення, складені орга-

T R E Ś Ć :

ROZPORZĄDZENIE PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ

Porz. 473 - z dnia 17 czerwca 1934 r. w sprawie osób zagrożających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu

791

473.

**ROZPORZĄDZENIE
PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ**

z dnia 17 czerwca 1934 r.

**w sprawie osób zagrożających bezpieczeństwu,
spokojowi i porządkowi publicznemu.**

Na podstawie art. 44 ust. 6 Konstytucji i ustawy z dnia 15 marca 1934 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy (Dz. U. R. P. Nr. 28, poz. 221) postanawiam co następuje:

Art. 1. Osoby, których działalność lub postępowanie daje podstawę do przypuszczenia, że grozi z ich strony naruszenie bezpieczeństwa, spokoju lub porządku publicznego, mogą ulec przytrzymaniu i przymusowemu umieszczeniu w miejscach odosobnienia, nie przeznaczonych dla osób skazanych lub aresztowanych z powodu przestępstw.

Art. 2. (1) Zarządzenie co do przytrzymania i skierowania osoby przytrzymanej do miejsca odosobnienia wydają władze administracji ogólnej.

(2) Postanowienie o przymusowym odosobnieniu wydaje sędzia śledczy na wniosek władzy, która zarządziła przytrzymanie; uzasadniony wniosek tej władzy jest wystarczającą podstawą do wydania postanowienia.

(3) Odpis postanowienia będzie doręczony osobie przytrzymanej w ciągu czterdziestu ośmiu godzin od chwili jej przytrzymania.

(4) Na postanowienie sędziego środki odwoławcze nie służą.

Art. 3. O odosobnieniu orzeka sędzia śledczy, wyznaczony w tym celu przez kolegium administracyjne właściwego sądu okręgowego. Właściwym jest sąd, w którego okręgu położone jest miejsce odosobnienia.

Art. 4. (1) Odosobnienie może być orzeczone na trzy miesiące; może być przedłużane w związku z zachowaniem się odosobnionego na dalsze trzy miesiące, w trybie, określonym w art. 2.

(2) Odosobnieni mogą być zatrudnieni wyznaczoną im pracą.

Art. 5. Wykonanie rozporządzenia niniejszego porucza się Ministrom: Spraw Wewnętrznych i Sprawiedliwości.

Art. 6. Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem ogłoszenia i traci moc obowiązującą w terminie i na obszarach, które określa rozporządzenia Rady Ministrów.

Prezydent Rzeczypospolitej: *Ł. Mościcki*
Prezes Rady Ministrów
Minister Spraw Wewnętrznych: *L. Kozłowski*
Minister Spraw Zagranicznych: *Bech*
Minister Spraw Wojskowych: *J. Piłsudski*
Minister Skarbu: *Wł. Zawadzki*
Minister Sprawiedliwości: *Czesław Michałowski*
Minister Wyznań Religijnych
i Oświecenia Publicznego: *W. Jędrzejewicz*
Minister Rolnictwa i Reform Rolnych:
Nakoniecznikow - Klukowski
Minister Przemysłu i Handlu: *H. Floyar Rajchman*
Minister Komunikacji: *M. Bułkiewicz*
Minister Opieki Społecznej: *Jerzy Paciorowski*
Minister Poczty i Telegrafów: *Koliński*

РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПРО КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР В ПОЛЬЩІ

нізаційним референтом КЕ ОУН перед ворожою поліцією. Ці свідчення були помножені циклоstileвим способом, і вони були розповсюджені у великій кількості серед громадянства».

Але польська поліція на тому не зупинялась. Вона, йдучи слідами всіх поліцій світу, намагалася захопити керму зцілілих від розгрому клітин ОУН при допомозі підставлених нею провокаторів з-посеред знеохочених членів і симпатиків ОУН. Деякі з тих підставлених провокаторів твердили навіть, що вони мають контакти з ПУН-ом, що було, очевидно, звичайною вигадкою. Фактичний стан був такий, що розбита ОУН на ЗУЗ втратила на довший час контакти до ПУНу. А тільки ПУН в даній ситуації міг дати якісь конкретні вказівки стосовно дальшої діяльності, а зокрема тактики ОУН.

*

Приблизно в квітні або на початку травня 1935 року з'являється у Львові особиста зв'язкова полковника Є. Коновальця — Анна Чемеринська, яка, ризикуючи своєю свободою, а навіть життям, перейшла нелегально кордон, щоб на доручення Полковника створити коли вже не нову Крайову Екзекутиву ОУН, то, принаймні, підшукати людей до Керівної Клітини ОУН. Виконати це доручення полк. Є. Коновальця було для Анни Чемеринської нелегко. Поперше, тому, що її свобода рухів була дуже обмежена, бо її вже від декількох років розшукувала польська поліція й її прізвище стояло в усіх списках пошукуваних людей, а подруге тому, що в даній ситуації тяжко було знайти відповідних людей до Крайової Екзекутиви чи то до Керівної Клітини ОУН. Анна Чемеринська могла брати до уваги головно молодшу генерацію українських студентів, яку польська поліція ще не знала добре. За посередництвом свого брата, отця Чемеринського, пароха церкви св. Верховних Апостолів Петра і Павла на Личакові, я пов'язав її з Миколою Косом, який вже до часу приїзду Чемеринської з власної ініціативи, почав творити провідну клітину ОУН у Львові. Після того ми сконтактувалися з Миколою Бігуном, одним зі старих бойовиків УВО та активним, але добре законспірованим членом ОУН, який допоміг Анні Чемеринській зустрітися з полк. Андрієм Мельником на Святоюрській Горі у Львові. Святоюрські забудовання відогравали і в пізнішій роботі нової КЕ ОУН велику роллю. Там, в споживчому склепі Рідної Школи — без відома її управи — був зв'язковий центр провідного активу ОУН. Таким чином, розбита на ЗУЗ ОУН й її тоді ще досить квола керівна клітина, після приблизно півторарічної перерви, встановили контакт з ПУН-ом та з полк. Євгеном Коновальцем. Не буду тут довше зупинятися над ролюю Анни Чемеринської на ЗУЗ, бо це виходить поза рамки моїх спогадів. Підкреслюю однак, що Анна Чемеринська, розбивши свою конспіративну квартиру на Старому Знесінні в гостинного

о. Володимира Харини, залишилась у Львові довший час, тобто аж до того моменту, доки була створена нова Крайова Екзекутива ОУН на ЗУЗ, що її очолив Лев Ребет після його виходу з в'язниці і який нею кермував аж до 1939 року.

З розмов Анни Чемеринської з Керівною Клітиною ОУН та полк. А. Мельником виходило, що полк. Є. Коновалець, висилаючи Чемеринську до Краю, був прекрасно зорієнтований в ситуації на ЗУЗ, і тому він передав через неї дуже докладні спрямування для діяльності ОУН на ЗУЗ. Ці спрямування цілком відповідали плянам Керівної Клітини, пізнішої Крайової Екзекутиви ОУН.

*

Нові дороговкази для праць можна звести до таких пунктів: а) береження людей, тобто ведення роботи так, щоб не допустити до цілковитого винищення і так вже прорідженої мережі ОУН, б) припинення всіляких пропагандивних виступів (друкування й ширення летючок ОУН, організування публічних демонстрацій, масове ширення літератури ОУН тощо), щоб не звертати уваги польської поліції на в'язання контактів КЕ ОУН з провінційними клітинами ОУН, в) відновлення діяльності 10 Обласних Екзекутив ОУН, г) гостро законспірована підготовка кадрів ОУН до перспектив війни, яка, на думку полк. Є. Коновальця, буде в найближчих роках неминучою, д) поширення організаційної сітки ОУН на Волині, е) т. зв. «проламлювання сокальського кордону», тобто поширення наших впливів на Північних Землях Західньої України. Під поняття «Північних Земель Західньої України» — ми підтягали передусім Холмщину, Полісся і Підляшшя. Це останнє завдання, крім збройної підготовки кадрів на випадок війни, було другим основним з черги завдань, яке нам пропонував і настоював на його реалізації полк. Є. Коновалець. Для нас, тоді ще зовсім нових людей в КЕ ОУН на ЗУЗ — Холмщина, Полісся і Підляшшя були теренами мало відомими, свого роду «терра інкогніта», яку ми мали щойно відкривати для ОУН. Я тим не хочу сказати, що попередні Крайові Екзекутиви ОУН нічого не робили в тому напрямі, щоб охопити своїми впливами ці українські терени. Можливо, що там пророблено деяку роботу, але нам про те, після розгрому КЕ С. Бандери не було нічого відомо.

Щоб підготуватись як слід до того нового завдання, Лев Ребет перевів декілька засідань Крайової Екзекутиви ОУН, які відбувалися здебільшого поза Львовом, а саме в місцевостях Зелем'янка, Сколе, Конюхів, або просто неба в горах Карпатах. Вже після перших наших нарад було ясно, що при опануванні Північних Земель Західньої України основну роль відіграватимуть наші члени ОУН, осілі на Волині чи ті волиняки, які студіюють у Львові. Для нас, які постійно жили в Галичині,

проривати Сокальський кордон було значно тяжче. Не було це легко і для волиняків, але все ж таки вони мали для того значно більше можливостей. Тому голова КЕ Лев Ребет і ті члени КЕ ОУН, які були призначені до проломлювання Сокальського кордону, відбули декілька нарад-конференцій з провідним активом ОУН на Волині. Зокрема до розмов, поскільки собі пригадую, були запрошені такі люди: Ростислав Волошин, Микола Мостович, Олександр Бусел, Яків Бусел, Ігор Шубський, Степан Пшеничний, брати Микола і Іван Скоп'юки, можливо також Кость Церкевич, який тоді студіював у Гданську. Були ще інші члени ОУН, але, на жаль, їхніх прізвищ не можу собі нині пригадати.

*

В кінцевій стадії плян «Ламання Сокальського кордону» виглядав приблизно так:

- 1) При допомозі наших друзів з Волині, членів ОУН та деяких Холмщаків, що жили у Львові, а також при активній співпраці Обласної Екзекутиви ОУН Сокальської Области (в той час був обласним провідником Іван Климів) мав бути зроблений список тих українських інтелігентів на Холмщині, Поліссі та Підляшші, яких ми мали опісля притягнути до співпраці і встановити з ними організаційний зв'язок. Ми брали до уваги такі групи людей: гімназійні і народньошкільні учителі й учительки, лікарі, агрономи, адвокати, судді, кооператори, священники й активніші селяни з-посеред місцевого населення, головню серед молоді.
- 2) При допомозі Ігоря Шубського, Степана Пшеничного в Крем'янці, Миколи Мостовича та його сестер і брата Льоня, як також братів Скоп'юків в Луцькому, створити провідні клітини ОУН у Православній Духовній Семінарії в Крем'янці, в якій підготовлялися кандидати до духовного стану з теренів Холмщини, Полісся та Підляшся.
- 3) З уваги на факт, що, крім Варшави, велике число гімназійних абсольтентів виїздили з північно-українських земель на студії до Католицького Університету в Любліні, перед нами розкривались великі можливості встановити контакти й притягнути студентів до співпраці з ОУН. З тою метою ми повели акцію висилки галицьких студентів, членів ОУН, на студії до Любліна. Їхнім завданням було підготувати кадри ОУН серед студіюючої молоді з Холмщини, Полісся та Підляшся в Любліні.
- 4) Подібну акцію теж переведено у Варшавських Високих Школах, а головню на Богословському Факультеті, в Університеті та у Високій Школі Журналістики.
- 5) Студенти Люблінського Університету повинні були взяти під свою опіку учительський семінар в Любліні, в якому підготовлялись до учи-

тельського звання чимало молодих хлопців і дівчат з Холмщини, Полісся та Підляшся.

6) Сокальська область отримала доручення зорганізувати нелегальні шляхи пересилки української підпільної і легальної літератури на Холмщину, Полісся та Підляшся. Початково ми хотіли висилати виключно легальну літературу, щоб, таким чином, не викликати поліційних репресій проти українського населення і не здеконспірувати себе щодо дальших наших плянів. Ми хотіли передусім при допомозі легальної літератури пробуджувати чи скріплювати національну свідомість населення тих областей.

7) Не маючи ніякої змоги, з огляду на гостроту поліційного польського режиму проти українства на Північнозахідніх Українських Землях — творити на тих теренах молодечі організації, ми вирішили притягати нелегально молодь звідти на вишкільні юнацькі табори в Галичині. В тих таборах мала молодь приготувлятися до пізніших завдань, тобто до організування клітин ОУН і пропагування націоналістичних ідей серед місцевого населення.

8) З членів ОУН з Галичини і Волині, які ще не були здеконспіровані, створено, як ми її жартом називали, «богомольську бригаду», яка мала використовувати православні проці до Почаївської Лаври для ведення там освідомної роботи. На ці проці, як відомо, приходило масово населення не лише з близької Волині, але також велика кількість поліщуків, холмщаків та підляшців.

9) З видавничим концерном Івана Тиктора у Львові (конкретно — зі старим бойовиком Петром Мілянєвським) ми домовилися про висилання більшої кількості безплатних примірників газети «Народна Справа» й інших газет на адреси свідоміших громадян тих теренів. Беручи до уваги факт, що польська поліція деколи безправно конфіскувала українську пресу з Галичини, яка приходила туди, висилка відбувалася дуже часто в закритих ковертах. Кошти висилки покривала КЕ ОУН. В цій акції нам дуже допомагав покійний Антін Павлось.

10) В нашому пляні була теж передбачена т. зв. шкільна акція на згаданих теренах. Вона, у відміну від шкільної акції в Галичині, не повинна була носити демонстративного антипольського характеру, але повинна була провадитися під зовсім іншим аспектом. Діти мали ухиллятися від навчання в школі, а батьки мали виправдувати неприсутність дітей тим, що їхні діти не знають мови учителя, нічого під час уроків не розуміють і тим самим не можуть виконати їм доручених домашніх вправ, а батьки їм не можуть вдома допомагати, бо й самі не розуміють польської мови, бо не мали ніколи нагоди її вивчити. Коли б учитель говорив мовою дітей — все було б гаразд. В іншому випадку діти мали не ходити до школи, мотивуючи, що польські вчителі,

не знаючи української мови, не можуть з ними порозумітися і б'ють їх, тягнуть за волосся, а це відстрашує їх ходити до школи. Ось давайте кращого учителя, який знає мову дітей, який є ласкавіший, а діти будуть відвідувати школи.

Цей плян, разом із пляном підготовки кадрів ОУН до передбачуваної війни, що його опрацювала КЕ ОУН під кермою Лева Ребета, був найперше обговорений з полк. А. Мельником, який від часу від'їзду Анни Чемеринської закордон, сповняв функцію представника ПУН на ЗУЗ. А в кінці 1935 року плян був предложений Левом Ребетом полк Є. Ковновальцеві і ним всеціло, без змін схвалений.

*

Що ми застали на північно-українських землях, реалізуючи наш плян?

Як відомо, у висліді польсько-української і радянсько-польської воєн західньоукраїнські землі: Галичина, Холмщина, Підляшшя, західні частини Волині й Полісся опинилися під польською окупацією. Прийнявши за підставу розчленування української національної спільноти на окремі частини, польський уряд провів між Галичиною і північно-західніми землями т. зв. сокальський кордон. Всілякі зв'язки і співпраця галицьких суспільно-політичних і культурних діячів з українцями Українських Північнозахідніх Земель вважались там нелегальними й викликали адміністративні та подекуди й судові переслідування. На ці терени не допускалася українська галицька преса, журнали, книжки і брошури. Створене в 1918 році в Холмі Товариство — «Рідна Хата», яке мало коло 300 сільських філій на теренах Холмщини і Підляшшя, було цілком ліквідоване поляками. Заснована в 1916 році в Бересті Литовському «Просвіта», яку в 1923 році легалізовано на все Полісся, була раптом зі своїми понад 100 читальнями по селах, як і організація «Українська Громада», вже в 1924 році цілковито ліквідована.

З 1934 року припинив діяти на тих теренах також Ревізійний Союз Українських Кооператив.

Все населення для якнайшвидшої польонізації поділено на православних і католиків, на поліщуків, холмщаків, русинів, тутешніх і т. п. і так же їх нотовано в урядових статистичних річниках.

Проламати цілком цей кордон легальними способами не вдалось нікому аж до початку 2-ої світової війни. Але тим не менше населення Українських Північнозахідніх Земель почувало себе невіддільною частиною української нації й українського народу. Воно все там, де і коли тільки була спроможність, словом і ділом підкреслювало ту органічну єдність. Найкращим виявом того були вибори до польського сойму й сенату наприкінці 1922 року. Українське населення тих теренів

при тісній співпраці з іншими національними меншинами провело тут 20 українських послів і 5 senatorів до польського сойму та сенату.

Найчільнішими діячами на цих просторах були: брати Васильчуки, О. Дмитрюк, С. Косоноцький, С. Любарський, Пастернак, С. Підгірський, С. Хруцький, М. Черкавський, Степан Маківка, Данило Лопатюк, Павло Павлюк, Степан Каручка, Йосиф Дуда, Микола Ваврисевич і інші. Частина з них були в різному часі і при різних обставинах більш чи менш тісно пов'язані з українським національним рухом.

Щоб віддати справедливість історії, треба ствердити, що перші спроби ламання т. зв. сокальського кордону і то в легальний спосіб, почало «Українське Селянсько-Робітниче Об'єднання», оформлене в жовтні 1926 року у Львові в наслідок злуки галицької ліво-соціалістичної групи «Воля», яка гуртувалася довкола газети «Воля народу», зі соціалістичним холмсько-волинським «Селянським союзом».

На жаль, в цьому Об'єднанні, популярно відомому як «Сельроб», вже від самого початку були помітні великі впливи КПЗУ, і тому то в 1927 році «Сельроб» в наслідок внутрішньої боротьби в КПЗУ розколовся на «Сельроб-лівицю» і «Сельроб-правицю». Зреформований в 1928 році в «Сельроб-єдність» став виразною легальною прибудівкою КПЗУ. В його роботу включилися такі відомі діячі КПЗУ, як от: Букшований, Вальницький, Голінатий, Грицай, Пелехатий, Хімчин і інші. «Сельроб» проіснував як легальна українська, нібито соціалістична партія, аж до 1932 року, коли її польський уряд розв'язав. За час існування «Сельробу», тобто від 1926 по 1932 рік, він проробив велику організаційну роботу. Було створено коло 70 повітових груп та коло 420 місцевих організацій на теренах Галичини, Волині, Холмщини, Полісся та Підляшшя. Свідоме, патріотичне населення вище названих теренів вступало в ряди «Сельробу», бо це була єдина українська легальна організація, яка давала йому можливості зовнішнього вияву, можливості ведення протипольської політики та в якийсь спосіб уможлиблювала підкреслювати єдність українського народу в Галичині, Холмщині, Поліссі та Підляшші. Внутрішньою боротьбою в «Сельробі» і щораз більшими впливами КПЗУ в цій організації воно, українське громадянство, цікавилось найменше. Не рідко, низові клітини взагалі про ту боротьбу нічого не знали. КПЗУ, однак, не тратила часу й намагалася впливати головно на молоде сільське населення на Холмщині, Поліссі та Підляшші, щоб, таким чином, прихилити його до комуністичних ідей. І тут слід підкреслити, що ті намагання не були безуспішні.

Після розв'язання «Сельробу» в 1932 році, єдиної легальної української партії на тих теренах, настала, так скажу, «політична порожнеча». Створене на Волині Волинське Українське Об'єднання, як проурядова українська партія, не могло навіть частинно конкурувати зі «Сельро-

бом». Поперше тому, що його діяльність була обмежена до терену Волині, а подруге, ще й тому, що його виразний пропольський характер — настроював ворожо українське населення до ВУО.

А відомо — життя не терпить порожнечі. Маючи підготований «Сельробом» ґрунт, КПЗУ почала відразу творити свої нелегальні клітини, вербуючи до них головним чином кол. членів «Сельробу», а передусім українську молодь. У відміну від Галичини, де в КПЗУ переважав чужий, жидівський і польський елементи, в КПЗУ на Північнозахідніх Землях так в Обласних, як теж в Повітових і Міських комітетах КПЗУ переважав на провідних становищах український елемент. Коли ж мова про саме членство в КПЗУ на тих землях, то воно було на 80 відсотків українське.

До провідного активу КПЗУ означених теренів належали такі українські громадяни: Михайло Олексюк, Петро Остафійчук, Богдан Дуткевич, Антін Коваль, Микола Щирба, Розалія Щирба, брати Олександр і Євген Самохваленки, Ілько Довганик, Михайло Вовк, Богдан Міхненко, Евстахій Висоловський, Микола Павлик, Степан Бочко, Степан Собчук, Дмитро Грицай*, Кость Новосад і десятки інших. Частина з них перебуває нині на території Польщі і є в проводі Українського Суспільно-Культурного Товариства у Варшаві, де проводить відому громадську і видавничу роботу.

Але КПЗУ не була одинока підпільна організація, яка змагалася за впливи серед українського населення Північнозахідніх Земель України. Чим ближче до Берестя Литовського, з одної сторони, а до Любліна, з другої, головно в повітах Любартів, Красностав, Білгорай, Замостя діяла серед українського населення Комуністична Партія Польщі, а коли мова про повіт Більський, то КПЗ Білорусії.

Одним словом, ми, націоналісти, прийшовши на ті терени, застали там зорганізовану і діючу нелегальну Комуністичну Партію Західньої України. Впливала на місцеве населення й близькість кордонів Української Радянської Соціалістичної Республіки, кордонів, які щоденно проривались численними українськими радіоавдиціями, не рідко концертами української народньої музики і фолкльору. Діяла шептана пропаганда з боку численних, добре вишколених агітаторів КПЗУ. Українізація України, що її розпочав нарком України Шумський, а від 1927 року продовжував Микола Скрипник також впливала. Того захоплення українізацією не встигли до кінця затемнити серед населення і голод на Наддніпрянщині в 1933 році, і той страшний терор, який там стосував Сталін. Правда, деяка, ми б сказали, навіть значна частина почала переводити переоцінку своїх дотеперішніх поглядів на

* Випадкова тотожність імени й прізвища з іншим Дмитром Грицаєм зі Стрия, військовим референтом КЕ ОУН, пізнішим полковником УПА, знаним під псевдом Перебийніс. — (Р е д .)

ситуацію в Радянській Україні. Наслідком тої переоцінки поглядів деякі люди з провідних кадрів КПЗУ, а головню сільська молодь, почали ставитись критично до КПЗУ, а навіть, коли говорити про роки 1935-1937, масово залишали її ряди.

*

Реалізуючи плян «Ламання сокальського кордону», призначені до тої акції члени ОУН рівнобіжно з притяганням інтелігенції і провідного сільського активу до співпраці з ОУН почали організувати вишкільні курси ОУН для молоді. Всі ці курси відбувалися за суворої конспірації і тривали в залежності від обставин від кількох днів до двох тижнів. Лише на протязі 1936 р. й на початку 1937 р. нам вдалося перешколити понад 150 молодих юнаків і юначок і притягнути їх до активної співпраці з ОУН. Велика частина учасників тих курсів — це була молодь, яка раніше була більш чи менш тісно пов'язана з КПЗУ, КПЗБ, чи, вірніше кажучи, з т. зв. молодечими організаціями тих двох компартій.

З важливіших курсів пригадую собі такі:

Почаїв на Волині: для молодих людей з Полісся і частинно з Підляшшя, які приходили «на прощу до Почаївської Лаври». Такі прощі давали нам прекрасну нагоду до зустрічі та розмов з молоддю. Серед сотень, а то й тисяч «прочан» губилася перед оком польської поліції так молодь-курсанти, як також і викладачі. В Почаєві викладачами були: Олександр Бусел, Яків Бусел, Степан Пшеничний та автор цих рядків.

Крем'янець на Волині: курси для студентів Державної Духовної Семінарії з Полісся і Холмщини. Курсами керував Ігор Шубський, а викладачами були Степан Пшеничний, Ростислав Волошин і його дружина.

Луцьке, Кобрин і Сарни: курси для сільської молоді, що їх переводили: Микола Мостович, Іван та Микола Скоп'юки.

Рава Руська: це були найчисленніші курси для холмщаків і підляшців. В курсах брало участь більше як 70 хлопців і дівчат. Курсами керували брати Іван і Гриць Климови, а також о. Б., василіянин з Жовкви.

Люблін: вже раніше подібні курси для студентів Католицького Університету й учнів та учениць учительського семінару переводив тут студент права Василь Кук.

Броди, Підгірці, Підгайці, а опісля Львів: в роках 1937 і 1938 подібні вишкільні курси відбувалися в приграничній смузі між Волинню й Галичиною, в місцевостях Броди, Підгірці, Підгайці та у Львові. Про відбуття таких курсів свідчать також акти польської поліції.

Паралельно з підготовою молоді для поповнення рядів ОУН КЕ почала розбудовувати сітку ОУН на Українських Північнозахідніх Землях, головно зі старшого громадянства. Наприкінці 1937 року діяли там Повітові Екзекутиви ОУН або керівні повітові звена в Холмі, Грубешові, Володаві, Томашеві Люблінському, Білгораї, Замості, Любліні, Ковлі, Кобрині й у Сарнах.

Склад повітових ексекутив за професією їх членів був дуже різномірний. Це були робітники, селяни, учителі, кооператори, дяки, священники, лікарі, адвокати й студенти різних шкіл. При збереженні строгої конспірації та пристосуванні нових форм організаційної системи (інспекторати, підінспекторати, організаційні референти для особливих завдань тощо) наша праця на протязі 1936 і на початку 1937 року проходила на тих землях без будь-яких більших перешкод, тобто без організаційних «всип». Польська поліція й уряди безпеки, хоча були постійно інформовані про діяльність ОУН на терені Галичини і Волині, були переконані, що до Українських Північнозахідніх Земель ОУН ще не має доступу. Ці чинники безпеки концентрували свою особливу увагу на діяльність КПЗУ, КПЗБ і КПШ. Коли ж в 1937 році то тут, то там польська поліція, як це виходить з документів, звернула увагу на діяльність ОУН на тих теренах, то це вже не було для нас великою небезпекою. Ми мали там вже солідно розбудовані керівні клітини й порівняльно сильні низові кадри.

*

Перші певні відомості про існування досить розгалуженої сітки ОУН, але без конкретних даних щодо осіб, складу повітових ексекутив, практичної роботи, вишкільних курсів тощо на Українських Північнозахідніх Землях, отримала польська поліція, чи, вірніше, військова контррозвідка, в другій половині 1937, після заарештування майже всього провідного активу ОУН на Волині та деякої частини членів КЕ в Галичині. Арештовані деякі учасники ламання «сокальського кордону», як прим., Олександр і Яків Бусли, Леонід Мостович, Микола Скоп'юк, Степан Пшеничний, Ігор Шубський, Микола Кос, Михайло Коржан, Ярослав Старух, Ростислав Волошин і інші, були піддані на протязі майже півтора року жахливим тортурам польської військової контррозвідки, т. зв. дефензиви, і поліції. Від арештованих вимагалось зрадити сітку ОУН на Північнозахідніх Землях. Однак, не зважаючи на ті тортури, бажаних даних польська контррозвідка не отримала. Нова організаційна система й суворіші конспіративні засади зберігали ОУН перед масовими «всипами». Та все таки велика частина української інтелігенції й молоді на Північнозахідніх Землях була піддана строгій поліційній контролі та обсервації.

Маючи деякі дані про те, що ламання «сокальського кордону» лежало в головній мірі на членах ОУН на Волині, польська поліція арештувала в другій половині 1937 й на початку 1938 р. понад 125 осіб з Волині, переважно з повітів: Рівенського, Костопільського, Дубенського, Здолбунівського, Крем'янецького, Луцького, Ковельського, Володимирського й Горохівського. Таким чином, польська поліція хотіла не лише зліквідувати ОУН на Волині, але, що найважливіше, перешкодити у дальшій розбудові мережі ОУН на Північнозахідніх Землях, а коли це буде можливе, то ту мережу зліквідувати.

Серед арештованих 125 осіб були не лише члени ОУН, але також й її симпатки, а навіть т. зв. «потенційні члени ОУН», тобто такі, які могли в майбутньому причалити до тої організації. Частковий список арештованих подаю в примітках.

Слідство у справі всіх арештованих вів польський суддя для справ особливої ваги Обст з Любліна.

Початково польська судова влада носилася з наміром влаштувати всім арештованим великий «монстр-процес» в Рівному. Однак, пізніше змінила своє рішення. Зі загального числа арештованих 125 осіб виловила найперше т. зв. провідну групу 23 особи, яким влаштовано в травні 1939 процес у Рівному, а інших позасуджувано в ряді менших процесів.

*

Арештованих в серпні 1937 року членів Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ: Ярослава Старуха, Миколу Коса, Михайла Коржана, Василя Ривака та їхніх найближчих співробітників на Волині: Якова Бусла, Степана Пшеничного, Ігоря Шубського, Миколу Мостовича, Миколу Скоп'юка, Олександра Бусла і ще декількох інших членів ОУН з Волині, а також зовсім непричасного до КЕ ОУН Осипа Грицака зі Стрия польська військова контррозвідка відразу ізолювала від інших арештованих.

На протязі майже півтора року перекидано їх з одної тюрми військової контррозвідки до іншої. Транспортування в'язнів відбувалися завжди вночі, в'язням зав'язувано очі, так, щоб вони не знали, де знаходяться. Як пізніше встановлено, це були такі тюрми контррозвідки: Рівне, Здолбунів, Остріг, Дубно, Луцьке, Ковно і Сарни на Поліссі.

Майже один рік слідство вели офіцери польської контррозвідки, а щойно пізніше включено до нього органи польської прокуратури, тобто поліцію.

Весь провідний актив піддавано під час слідства нечувано рафінованим тортурам з наміром видобути від них дані про ОУН та розкриття організаційної мережі.

Михайло Коржан

Ярослав Старух

Микола Кос

Ростислав Волошин

Найчастіше стосовані тортури супроти в'язнів були:

« П е П е Г е » (польський Пшемисл Ґумови). Процедура полягала на тому, що в'язням стягувано взуття, шкарпетки, в'язано уста рушником, сковувано ланцюжком ноги, ставлено стрімголов, накладано на стопи мокру плахту, а поліція чи офіцери контррозвідки Ґумовими палицями били допитуваного і то так довго, поки він не стратив притомности. Привернувши притомність облиттям зимною водою, в'язня даліше катовано. Ця тортура, яка справляла невимовні болі, не залишала по собі жадних слідів.

« Розмова по-китайському ». В'язня розбирали до гола. Тонкою гумовою палицею, або лінійкою бито по статевих органах, по ядрах. Після такої «китайської розмови» в'язні все втрачали притомність.

« Манікюр на скору руку ». полягав на тому, що в'язням впихано гострі шпильки під нігті.

« Удосконалений парагвай ». Допитуваному зв'язувано ланцюжком руки й ноги. Руки вкладавано під коліна, зав'язувано рот рушником чи іншою шматою, поверх рук, натягнених під колінами, встромлювано дерев'яний дрючок. Зісовувано два столи і на тому дрючку вішано в'язня, Голова його звисала вниз. Він міг дихати лише носом. Але не довго. Поліція приносила в чайнику холодну воду й уливала в'язневі до носа. Бракувало віддиху, бо в носі була постійно вода, В'язень насправді тонув. Коли не помагала звичайна вода, то її розпускали милом, або додавали нафти чи навіть терпентини. В'язневі було сказано, що коли він хоче говорити, тобто дати поліції нові інформації, він може лише рухати пальцями.

Жах тої тортури полягав особливо на тому, що вода, яку вливано до носа, попадала до легенів і спричиняла жахливі болі. Микола Кос, який на протязі більше як одного місяця майже щоденно був тортурований — помер пізніше в наслідок недуги легенів.

Тут слід зазначити, що всім в'язням провідного активу ОУН було від самого початку їхнього арештування приковувано до ніг тяжку, бо приблизно 35 кілограмову залізну кулю, якої не знімали ні вдень, ні вночі. Всякі спроби втечі були неможливі.

Невідомо, як довго були б тривали ці тортури, коли б не інтерпеляція віцемаршалка польського союму Василя Мудрого у Варшаві. Восени 1938 року він звернувся зі запитом до польського міністра правосуддя, домагаючись подання місця перебування ряду осіб, які перед більше як 18 місяцями були арештовані, і їхні родини не знають донині, де вони перебувають. Після тої інтерпеляції нас вислано до різних тюрем в Польщі.

Напередодні Другої Світової війни, в другій половині травня 1939 року, перед окружним судом в Рівному відбувся при закритих дверях процес КЕ ОУН на ЗУЗ і їхніх співробітників.

Більшість з них було засуджено на довічне ув'язнення, а саме: Миколу Коса — 12 р., Ярослава Старуха — 13 р., Михайла Коржана — 12, Степана Пшеничного — 12, Ігоря Шубського — 12, Василя Ривака — 12, Миколу Скоп'юка — 10, Миколу Мостовича — 9, Володимира Робітницького — 10, Олексу Бжолу — 8, Дмитра Епіка — 7, Анатолія Кабайду — 6, Анісія Селепину — 3, Петра Тишковецького, Леоніда Мо-

стовича, Олексу Клочка, Теодора Смалійчука — по 2 роки, Тараса Стецуру — $\frac{1}{2}$ р. Звільнено: Ростислава Волошина, Ольгу Андрущенко і Івана Хлопецького.

А все ж таки добре законспірована і солідно зорганізована тамошня мережа ОУН пережила «передвоєнну Польщу».

Хоч піонерська праця на північних землях Західної України, розпочата в роках 1935-1937, коштувала Організацію багато зусиль та ще більше жертв у людях, вона не залишилася без позитивних наслідків. Бо якраз ці терени — Волинь і Полісся — сталися в роках 1941-1942 місцем народження Української Повстанської Армії. Її славні ряди поповнили колишні наші курсанти з Почаєва, Крем'янця, Луцького, Кобриня, Сарн, Рави Руської, Бродів, Підгірців, Підгайців та Львова. А командир УПА сл. п. ген. Тарас Чупринка-Шухевич дав їм таку характеристику: «поліщуки, холмщаки та підляшці — це воїни, повні бойового завзяття, безстрашні лицарі і віддані українській справі патріоти».

Для нас, цієї малої горстки піонерів ламання сокальського кордону, що ще залишились у живих, така характеристика ген. Чупринки наших колишніх членів — це високе відзначення.

ПРИМІТКА

Список арештованих у 1937/1938 на Укр. Півн. Зах. Землях

Багнюк Олекса, Березюк Ростислав, Вежинський Василь, Воднарук Панько, Бортник Федір, Бжола Олекса, Булавський Василь, Бусел Яків, Бусел Олександр, Винниченко Михайло, Волошин-Березюк Ростислав, Гавронський Клим, Галій Арсен, Гладун Іван, Головачук Микохір, Грицак Осип (Стрий), Галіта Семен, Данилюк Юліян, Дмитрик Олександр, Друченко Володимир, Дублянська Івга, Душний Іван, Дячук Хома, Епик Дмитро, Ілюк Сергій, Кабайда Анатоль, Кіслюк Володимир, Коржан Михайло (Львів), Клочко Олекса, Кос Микола (Львів), Кушнірук Олекса, Лебідь Теофан, Лещук Василь, Либак Панько, Мостович Микола, Мостович Леонід, Мацик Іван Володимир, Микитюк Павло, Негребецький Микола, Надушкевич Опанас, Оборський Гриць, Озерів Антін, Олексюк Олександр, Панасюк Степан, Пивовар Настя, Повар-Терещук Федір, Полевий Федір, Пшенничний Степан, Пукса Сергій, Пукса Борис, Пушковський Дмитро, Ривак Василь (Львів), Робітницький Володимир, Робітницька-Андрущенко Ольга, Рокіцький Микола, Сакаль Осип, Сацюк Олексій, Середюк Макар, Селепина Анісія, Семенюк Рафаїл, Скакальський Іван, Скопюк Іван, Смалійчук Теодор, Старух Ярослав (Львів), Стецура Тарас, Тишковецький Петро, Федчук Всеволод, Филипович Іван, Флоренський Петро, Шадуровський Павло, Шараневич Валентина, Шараневич Федір, Шикеравий Юрій, Шелегеда Платон, Шльома Федір, Шульга Євген, Шубський Ігор, Шумський Іван, Хлопецький Петро, Хлопецький Іван, Церкевич-Яковлів Кость, Церкевич-Яковлів Євген, Черняхівський Афаній, Янкевич Геннадій, Ярмолович Микола, Ярмолович Ксенофонт.

Цей список не охоплює 62 українців повіту Костопіль, які теж були в тому часі арештовані і в двох процесах в Рівному були засуджені за приналежність до ОУН на загальну кару 332 і пів року в'язниці.

ЙОГО ВОЇНИ

Як тисячі моїх молодших, а й старших друзів, я не мав щастя бачити бодай раз у житті полк. Євгена Коновальця. Але при кожній згадці про нього я відчував приплив великої душевної радості й гордості, що й мені довелося жити в його бурхливій добі, бути одним з його незліченних воїнів і брати активну участь у визвольних змаганнях під його проводом.

На долю мого покоління, народженого напередодні першої світової війни, випало бути здебільшого тільки пасивним і не завжди свідомим спостерігачем переламових подій на українських землях у 1914-19 рр. Хоч ми мали 8-12 років, однак наслідки поразки визвольних змагань ми відчували при кожній нагоді будь-якого контакту чи то з репрезентантами нового окупаційного польського режиму, чи то з шовіністичною польською вулицею. Малими хлопчиками ми з прикрістю відчували кожну зневагу з польського боку й реагували на неї ненавистю, бажанням відплати. Від старших ми довідувались про події минулої збройної боротьби, жадібно ловили вістки про бойові акції УВО, раділи ними, з запалом співали українські революційні пісні, як от «Не пора», «Ми гайдамаки», «Ой, та зажурились» та ін. Пізніше, в гімназії, доповнювали своє зацікавлення відповідною лектурою — читанням преси, видань «Червоної Калини» і — що було вершиною амбіції у тодішніх юнаків — підпільного органу «Сурма».

Потужним джерелом патріотичної наснаги для кожного з нас були щорічні першолистопадові поминки-панахиди та зеленосвяткові масові походи на стрілецькі могили. Нам були відомі й дорогі імена героїв української збройної боротьби, зокрема ми часто зустрічались з іменням полк. Євгена Коновальця, про якого щоденно галасувала польська шовіністична преса та про якого з найбільшим респектом говорили старші від нас як про коменданта грізної для Польщі Української Вій-

ської Організації. Про УВО ми мали таке високе романтичне уявлення, як, наприклад, про Запорозьку Січ, якою захоплювались без міри за творами Чайковського, Кащенко, Будзиновського та ін. Коменданта УВО уявляли ми немов би як кошового Запорозької Січі.

Знаменну подію в історії українського визвольного руху — створення Організації Українських Націоналістів, як масової політичної організації — ми відчували вже як активні учасники організованого українського націоналістичного руху. Ми входили в громадське й політичне життя саме тоді, як починали наші високошкільні студії. Я мав можливість спостерігати цей процес на терені Сокальщини, куди я приїздив тричі на рік на вакації, спершу як учень української гімназії в Станиславові, а від 1929 р. — як студент Львівського університету.

Більш-менш до 1930 року, тобто до часу пацифікації, українська сільська молодь жила в бездумних гулянках, пияцьких оргіях, диких бійках на весіллях та забавах і в кривавих баталіях поміж ворогуючими селами. Після 1929 року почався процес глибоких змін у психіці народних мас, зокрема серед молоді. Розповсюджені невидними руками перші летючки ОУН сприймалися по селах, немов нове об'явлення. Перші масові виступи проти польських окупантів улітку 1930 року (акція палення польських фільварків), а слідом за тим карні експедиції польських військових відділів на села — розбудили народ.

У тій атмосфері лицарська смерть на польській шибениці двох бойовиків УВО-ОУН Дмитра Данилишина та Василя Біласа у грудні 1932 року була тим струсом, який остаточно завершив цілковите моральне й духове пробудження та переродження дослівно найширших народних мас. В усьому краю проголошено стан всенародної жалоби. Затихли веселі співи, забави, гуляння. Для розгорнення українського націоналістичного руху настала надзвичайно сприятлива пора. Організаційна мережа ОУН захоплювала дедалі ширші кола й терени.

Українська молодь змінювалась. Сільські юнаки ставали прикладними членами й організаторами українського націоналістичного підпілля. Масові революційні акції чергувались одна за одною і були знаменитою школою та бойовою вправою для багатотисячних мас української молоді, школою, що швидко знайшла своє завершення на Карпатській Україні в 1938-1939 рр. та у другій світовій війні. В такій атмосфері формувалися і виростали воїни полк. Євгена Коновальця, бійці української національної революції.

Я знав їх багатьох, як рядових воїнів, так і провідників, сільських юнаків та ремісників і студентів високих шкіл. Працював з ними й «конспірував» на селі, жив під одним дахом в Академічному домі у Львові, брав участь у демонстраційних походах і акціях, разом з одними й другими відсиджував по двадцять чотири або сорок вісім годин у поліцейних арештах, сидів на лаві підсудних, їхав етапом до

далеких тюремних закладів, підпадав разом з ними під судові вироби, а по розвалі Польщі маршував разом назустріч невідомій долі.

Це був безперервний ланцюг нагод пізнати добре найближчих друзів життєвого шляху. Вислід проби був над сподівання добрий. Я гордий майже за всіх тих друзів, з якими мене звела доля в епоху Євгена Коновальця. В них віддзеркалився його незламний дух, його завзяття у змаганні, його воля перемоги. Ми його не бачили, але ми завжди відчували його руку над собою, його незриму присутність між нами в усіх життєвих ситуаціях. І це незримо було тим, що допомагало нам за всяких умов зберігати належну форму й гідну поставу члена єдиної великої й грізної для ворогів армії українських націоналістів-революціонерів.

Клясичним прикладом духової зміни під впливом розвитку революційних подій у Галичині на початку 1930-х років був для мене, насамперед, мій старший брат Василь. Зухвалий і відважний, не визнаючи ніякого авторитету над собою (батьки наші повмирали під час першої світової війни), покинувши школу, він швидко став славним на всю околицю гульвісою і бешкетником та проводирем розгуканого сільського парубоцтва.

Влітку 1930 року він спалив скирти на фільварку графа Дідушицького — просто з ображеної амбіції, мовляв, — «це сором для нас, що всюди горить, а в нас ні».

По пацифікації Василь потрапив уже зовсім у полон ідеї українського націоналізму та став захопленим визнаємцем конечности національної революції. Що ж дивного в тому, що він став одним з перших організаторів ОУН на Сокальщині та загальнолюбленим провідником у гурті численних друзів, які разом з ним перейшли благословенну метаморфозу. Не минули його арешти, поліційні тортури, довголітня тюрма. По вибухові війни в 1941 р. він був активний у підпіллі на Волині й Поліссі, де очолював важливу референтуру Служби Безпеки під псевдонімом «Василь Безрідний». Згинув у важкому бою одного з відділів УПА-Північ (командир Кора) з військом НКВД на Костопільщині у квітні 1944 року.

Спогад про брата Василя автоматично в'яжеться в моїй пам'яті з моїм незабутнім другом-ровесником Іваном Ярмолюком із Сокаля. Він звичайно був одним з перших, хто приходив до мене за кожним моїм приїздом на вакації. Ми провадили довгі розмови на теми прочитаних книжок, а згодом кожного числа «Сурми», обговорювали важливіші події у світі. Улюбленою темою Іванових розмов була визвольна боротьба українського народу в минулому й сучасному, в якій і нам мало б знайтися місце.

Сердешний, занадто рано згорів він у тому вогні, який палав у його серці. Пізньою осінню 1929 року, я, будучи у Львові, дізнався з газет

про трагічну загибель Івана Ярмолока. Він на власну руку вирішив звести зі світу одного з поліційних агентів у польській колонії Волиці Комаровій. З несправним револьвером він вліз необачно у вороже гніздо і загинув у муках з рук мазурів. Це була одна з перших українських жертв на новому етапі визвольної боротьби.

Найновіші провідні члени ОУН на Сокальщині — брати Іван і Гриць Климови з Сільця.

З інших моїх друзів і близьких співробітників хочу ще згадати Іллю Масиника з Копитова, який загинув у Югославії в 1944 році.

У поліційних арештах, на лаві підсудних, у концентраційному таборі в Березі Картузькій і в польських тюрмах у Львові, Равічі й Сідльці я ділив спільну долю з десятками добрих бойових друзів. З теплотою і зворушенням згадую завжди друзів із Сокальщини — Василя Барана (с. Поздимир), Михайла Погону (с. Комарів), Федя Крука (с. Шарпанці), Михайла Возняка (с. Лучиці), братів Олеськів з Лещатова, Петра Максимця із Спасова (втопився в річці при переході кордону навесні 1941 року), братів Тутків з повіту Галич, з якими я пробув довгі місяці у спільній камері в Равічу . . .

У Львові, в Академічному домі, одним з найближчих довірених моїх друзів був Осип Якимович з Тартакова, який у 1930–1931 роках став відомий в усій околиці з свого сміливого, а радше зухвалого виступу в церкві під час богослуження в обороні честі українських націоналістів, яких місцевий парох о. Олексин намагався затаврувати в проповіді лінією вимог польської поліції.

Коли згадую Академічний дім у Львові в 1929–1932 рр., то з сотень студентів-націоналістів приходять мені на думку насамперед студенти з Волині, Ростислав Волошин і Андрій Марченко, які дуже імпонували мені своїми виступами на численних студентських сходинах. Згадується й Іван Шиманський, який згинув, мабуть, у 1935 році, у Софії в Болгарії, серед нез'ясованих обставин.

Польські поліційні арешти, тюрми і — зокрема — концентраційний табір у Березі Картузькій були так само суворою школою для багатьох тисяч українців, яких з повним правом можна назвати воїнами Євгена Коновальця. Метою польських державних чинників, зокрема органів безпеки, було — фізично й морально зламати і знищити небезпечних ворогів усередині своєї держави, щоб тим легше можна було потім асимілювати й денационалізувати українське населення в її межах. Брутальні методи польських поліційних і слідчих органів, з тортуруванням і мордуванням в'язнів, були загально відомі на Батьківщині й за кордоном. Вони виходили на денне світло при нагоді кожного політичного процесу. Але це були здебільшого поодинокі випадки. Масовий і пляновий спосіб ламання українських та інших протидержавних елементів засобами фізичного терору і насильства поляки почали за-

стосовувати в 1934 році, створивши концентраційний табір під назвою «місце відокремлення» (М. О.) в Березі Картузькій на Поліссі. Польський уряд наважився перейти на цей «модерний» спосіб у період свого фліртування з Гітлером, наслідуючи московсько-більшовицький і німецький метод побороювання внутрішніх ворогів держави за допомогою концентраційного табору з найгострішим режимом.

В історії української визвольної боротьби під проводом полк. Є. Коновальця концтабір у Березі Картузькій являє собою важливий розділ, як з огляду на якість і кількість українських революціонерів, що перейшли через його нещадні жорна в 1934-1939 рр., так і з огляду на остаточний вислід цього справжнього зудару-змагу між ворожою державою та українським революційним табором в особах його кращих репрезентантів. Цей змаг випав переможно для української сторони. Моїм бажанням є накреслити, бодай побіжно, саме цей розділ, як один з причинків до наświetлення доби Євгена Коновальця.

Безпосередню притоку до відкриття концентраційного табору в Березі Картузькій дав великий замах українського бойовика Григорія Мацейка на польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у Варшаві, в червні 1934 року. Вночі з 16 на 17 червня в усій Польщі розпочалася поліційна акція, масові арешти всіх політично непевних елементів. Найбільше арештувань проведено на Західніх Українських Землях серед кіл українських націоналістів. Арештовані сиділи по три-чотири тижні в різних повітових в'язницях. Їх кількість нараховувано тисячами. В липні 1934 року вибраних в'язнів почали під сильною вартою перевозити до Берези Картузької, де колишні царські військові касарні змінено на приміщення для в'язнів та для поліційного корпусу. За колючими дротами табору опинилося в липні 1934 року бл. 150 українських націоналістів (на загальне число понад 200 в'язнів). Дальшими місяцями 1934 і в 1935 роках це число постійно змінювалося: одних випускали, інших привозили. У квітні 1936 року склад в'язнів табору в Березі Картузькій був майже виключно комуністичний. Влітку 1939 р., по вибухові війни, до табору в Березі привезено на заплановане знищення кругло 7 000 осіб, в тому числі бл. 4 500 українців. Ця польська катівня закінчила своє безславне існування разом з польською державою 18 вересня 1939 року.

Відповідальним за табір у Березі Картузькій був тодішній поліський воєвода, відомий садист Вацлав Костек-Бернацький. Комендантом табору був підінспектор поліції з Познаню Болеслав Грэфнер, а від грудня 1934 р. інспектор львівської поліції Юзеф Камалія-Курганський. Воєвода Костек-Бернацький був автором суворого таборового регуляміну, він же й постійно вигадував дедалі нові способи більше дошкулювати в'язням. Це за його вказівками перероблено касарняні кімнати на в'язничні келії зі штучним обмеженням доступу повітря

ззовні. Формальним заложенням таборового регуляміну було — «перевиховати» в'язнів «у панствовому дусі», тобто змусити їх бути льояльними громадянами польської держави. Застосовувані засоби змагали до цілковитого згноблення й зламання в'язнів, однак не допускаючи їх фізичної смерті. Саме ця обставина й робила невеликий польський концентраційний табір у Березі Картузькій ще страшнішим, ніж були пізніші ославлені німецькі «млини смерті», розраховані на сотні тисяч людей, де поодинокі люди, а то й цілі групи могли місяцями й роками с'як-так влаштувати своє життя.

Засобами, стосованими до в'язнів, були: безпощадне биття гумовою палицею за найменшу «провину», голодові харчові пайки, важка фізична праця в арештантському і поліційному будинках і назовні прибудові шляхів, регулюванні річки та ін., часті нічні ревізії в кімнатах, відбирання цивільних одягів та заміна їх в'язничними лахами та дерев'яними ходаками, які, як правило, вели до каліцтва, заборона в'язням розмовляти між собою, заборона писати до родини українською мовою, важка карна муштра («гімнастика»), карання арештом і темницею з загостреним постом, топтання людської гідності в'язнів примушуванням їх виконувати найбрудніші «роботи» (наприклад, пити з плювачки або згортати поліційний кал голими руками), позбавлення в'язнів найпримітивніших санітарних умов, аж до допущення масового завошивлення в'язнів і т. д.

Ревними виконавцями наказів команди табору були поліцаї із спеціального корпусу «К. Г.» («Коменди Глувней» у Варшаві). Пересічно на двох в'язнів припадав один поліцай. Своім садизмом у знущанні над в'язнями першого набору в 1934 році відзначилися поліцаї: Марковський, Сітек, Коморовський, Босовський, Бенцек, Шайнер, Питель і декілька інших.

Між першими в'язнями концентраційного табору в Березі Картузькій опинились тодішні найчільніші діячі українського націоналістичного руху на ЗУЗ, відомі переважно у студентському й громадському житті, які літніми місяцями 1934 року випадково були на волі. Багато з них згодом загинули в боротьбі, а їхні імена стали загально відомі, записані золотими буквами в історії українських визвольних змагань. Ось кілька найвідоміших: Роман Шухевич, Дмитро Грицай, Ярослав Старух, Ростислав Волошин, Володимир Тимчій, Омелян Грабець, Гриць Климів, Володимир Федак, Василь Баврук, Дмитро Штикало, д-р Володимир Горбовий та ін. З менше відомих, що вже загинули, я запам'ятав такі імена: Михайло Погода, Іван Опришко, Дмитро Валько, Теодор Панас, Андрій Данчевський, Василь Баран, Володимир Демчина, Дмитро Микита, Роман Минович, Михайло Паралоняк, Мирослав Голояд, Осип Павлишин, Теодор Оленчак та ін.

З живих сьогодні відомих провідних діячів українського націоналістичного руху 1930-х років, спів'язнів концентраційного табору в Березі Картузькій, я міг би назвати дальших кілька десятків прізвищ, однак доба, в якій ми живемо, і далі така, що про живих краще ще не писати.

Для короткої характеристики відносин у Березі Картузькій в 1934-1935 рр. наведу невеличкий уривок із своїх споминів з того часу:

«... Кожний день у Березі Картузькій був заповнений вкрай злобою і люттям польських посіпак, які завзялися зламати кожного з нас фізично й морально. Кожний день каторги в Березі був для в'язнів днем тортур, що вимотували, здавалось, останні сили наших м'язів і нервів. Не раз огортав людину чорний розпач, а думка про смерть з'являлась природною мрією-порятунком із безвихідного становища. І тільки близька присутність десятків відданих друзів, таких, що з ними у вогонь і в воду йдуть без вагання, один підбадьорюючий їхній погляд чи усміх — були для кожного з нас тією моральною опорою, тим джерелом дедалі нової наснаги, що тримала людину в формі, що не дозволяє зламатись»*

І далі:

«... Ціль, поставлена польськими ініціаторами й організаторами цього карного табору, якщо йдеться про українських націоналістів, зовсім не була ними досягнена. В намаганнях зламати нас фізично й морально, відібрати в нас охоту чинити в майбутньому будь-який спротив польській загарбницькій політиці, тероризувати українські маси і зробити їх слухняним об'єктом для своєї імперіялістичної політики винародовлення — польська адміністрація, як державна, так і таборова, прогнала на цілій лінії. Наші кати виснажили нас фізично, але не зламали нас морально. Тут повторю за В. Гоцьким:

«Нам вдавалося загамувати виснаження організму, нам вдавалось деморалізувати безпосередніх наших наставників до тієї міри, що з найгірших собак-садистів поробилися зовсім можливі поліцисти-маркіранти... Чим ми перемогли? — Високою мораллю. Справно функціонуючою внутрішньою організацією. Високорозвиненою самодопомогою. Зарадністю й кмітливістю. Рівнем інтелігенції. А передусім розумним поставленням справи у нашому новому становищі.. Ми своєю невгнутою поставою, своєю активністю після виходу з Берези, вплинули додатньо на дещо залякане грізним словом «Береза» наше громадське життя. Отже, свою високу ставку на Березу Польща супроти українців прогнала, і то цілковито»». (Там же, стор. 199-200).

* В. Макар. «Береза Картузька», спомини, ЛВУ, Торонто, 1956, стор. 31.

Одним з маркантних виявів великої моральної відпорності українських в'язнів у Березі Картузькій на катівські знущання була високої вартости поетична творчість обдарованих поетичним талантом друзів, з яких найвизначнішими були: Володимир Михайло Янів і Дмитро Штикало. «Псалми Картузької Берези» Янева насичені гнівним патосом протесту й спротиву. Штикалова «Дума про Березу Картузьку», створена в концентраційному таборі, була згодом поширена нелегально й мала великий успіх по містах і селах Західної України в 1935-1939 роках, вона мала великий виховний вплив на тисячні маси української молоді яскравими картинами незламності українських націоналістів-революціонерів серед найважчих обставин та величною візією неминучих «прийдешніх суворих полум'яних днів» всенароднього повстання.

Не можу не згадати й численних друзів, з якими довелось відбувати судові вироки в польських тюрмах — у Львові, Равічу і Седлеці, аж до розвалу польської держави у вересні 1939 року. Назву тільки двох з них, з якими я відбував кару в тюрмі в Равічу, нерозлучних побратимів — Володимира Нидзу і Миколу Лемика, які мені, зокрема, сильно запам'яталися як ентузіастичні прихильники полк. Є. Коновальця. Микола, з яким я сидів декілька місяців у 1937-1938 рр. в одній камері, повернувшись одного разу з в'язничного магазину у зв'язку з стриманою посылкою, з великим запалом розповідав нам про свої сильні враження, яких він зазнав, переглядаючи протягом якої півгодини світлини у книзі «Золоті Ворота». Цієї книги, на превеликий жаль, йому не дозволено було забрати до камери.

Якби ви бачили, як імпозантно виглядає на світліні наш Полковник, в'їжджаючи на автомашині до Києва!.. От був час!» — захоплювався Микола.

Не минуло багато часу, як нас усіх сколихнула коротка вістка про смерть Полковника в Роттердамі у травні 1938 року. Ми довго не могли звикнути до цього неблаганного факту. Влодко Нидза палко запевняв усіх, що це зовсім добре може бути пляново аранжована самим Полковником містифікація, щоб зникнути з поля зору ворогів, у зв'язку з назріваючим війсьним конфліктом. Я був у той час провідником групи українських політв'язнів у Равічу, а Влодко Нидза моїм заступником. На його вперту вимогу я в секретному листі до Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ просив про авторитетне потвердження або заперечення вістки про смерть Полковника, бо мало хто з нас був схильний вірити тому, що подавала польська преса. Мабуть, і з інших тюрем напливали тоді до нашого проводу подібні листи з сумнівами й запитаннями, як свідчить про це один з тодішніх віршів Богдана Кравцева, де мовиться про те, що в'язні в тюрмах не хотіли вірити в можливість смерти Полковника.

Коротка вістка потвердилася. Деякі з друзів в'язнів поставили вимогу, щоб з Декалогу, який усі наші камери завжди рецитували при спільній щоденній молитві, змінити п'яту точку таким робом: «Помстиш смерть вождя і великих лицарів». Але цій зміні Декалогу спротивився, м. ін., Дмитро МIRON, і пропозиція відпала.

Усі українські націоналісти-політв'язні по польських тюрмах готувались у той час до генерального бою за повернення прав і привілеїв політичних в'язнів. 15 червня 1938 р. у тюрмах, де перебували наші в'язні, розпочалася довготривала голодівка, яка в деяких тюрмах закінчилася смертю кількох наших в'язнів (наприклад, у львівських «Бригідках» згинув під час насильного голодування Гриць Климів (Мармаш), молодий брат Івана Климova (Легенди). У Равічі голодовий страйк тривав повних три тижні. Останній перед голодівкою наказ проводу равіцької групи, виданий до всіх друзів, що мали брати участь у голодівці, — а було нас тоді в Равічі бл. 70, — закінчувався словами: «Пам'ятаймо, що на кожного з нас у ці дні суворо дивитиметься із застінок безсмертний дух нашого поляглого Вождя. Будьмо, як і Він, тверді, завзяті, незламні й вірні аж до останнього віддиху!»

Такими всі й були у ті 22 дні голодового страйку у Равічі.

Польські тюремні чинники були наважені за всяку ціну раз назавжди ліквідувати категорію «політичних в'язнів», тому на жадні поступки не пішли. В наслідок голодівки в Равічі згинув загадковою смертю в камері-самітці Володимир Нидза. В'язнична сторожа твердила, що це було самогубство. З цією важкою думкою остаточно погодилися й друзі покійного Нидзя. Його смерть ми пояснювали й виправдували бажанням нашого шляхетного друга — відвернути від решти в'язнів можливу загрозу дальших репресій. Ні в кого з нас теж не було сумніву, що покійний Нидза наважився на свій розпачливий крок також під впливом великого пригноблення, яке в нього, як і в нас усіх, викликала вістка про смерть нашого голови Проводу Українських Націоналістів, полк. Євгена Коновальця.

Важко, а то й неможливо згадувати про життя й чини полковника Є. Коновальця у відриві від незліченних когорт його вірних воїнів, як тих, що полягли у боротьбі ще за його життя, так і тих, що, вірні його заповітам, продовжували й нині продовжують визвольну боротьбу в інших умовах і під наказами дальших переємників його булави. Він живе й житиме в почуттях, думках, пориваннях і ділах усіх тих, хто визнає ідеї українського націоналізму, хто переконаний у конечності революційної боротьби за визволення України, для якого життєвим девізом є перша заповідь його Декалогу: «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї».

Під цим простим гаслом-наказом ітимуть воїни Євгена Коновальця в бій, поки перша його частина стане дійсністю.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І БУКОВИНА

Євген Коновалець ніколи не був фізично на Буковині — щонайменше в ролі Коменданта УВО або Голови ПУН — оскільки мені відомо. Але духово, як вождь українського революційного підпілля, як організатор і керівник модерного українського націоналізму, як живий символ боротьби української нації за свободу — він був на Буковині більше як хтобудь інший в періоді між двома світовими війнами. І то так для приятелів, як і для ворогів. Так для тих, що в його імені провадили українську визвольну боротьбу та політику, як і для тих, що поборювали її.

*

Українська Військова Організація, ані Організація Українських Націоналістів не діяли на Буковині в такій мірі і в таких розмірах, як у Галичині. Не було для цього відповідного ґрунту.

Хоч Буковина дала пропорційно велику дань своєї енергії, політичного проводу й крові в Українські Визвольні Змагання та в процес будови української держави 1917-22 рр., то все ж таки стихія Української Революції котилася тільки на периферії землі Буковини. З одного боку, не було досить сил, щоб творити ще один український фронт, а з другого боку, переважала думка, що доля України як цілоти рішатиметься в Києві, може навіть у Львові, але не в Чернівцях. Тому «Буковинський Курінь» був у Києві, а проголошення злуки Буковини з Україною 3 листопада 1918 року відбулося без українського війська, бо обидва відділи УСС-ів, що перебували на Буковині, один у Чернівцях, а другий у Вижниці, були вислані Буковинським Крайовим Комітетом на допомогу Львову¹. Цей факт мав, принаймні, два наслідки: «героїчна» румунська

¹ Д. Прутський: «Буковина — її минуле й сучасне», Париж-Філадельфія, Детройт, 1956, стор. 306 і далі.

армія захопила українську Буковину 11 листопада 1918 р. за відсутності всякої української регулярної армії; подруге, після «закінчення» війни, Буковина, як цілість і як земля та населення, не будучи безпосереднім тереном Українських Визвольних Змагань, була позбавлена безпосередності українсько-збройної боротьби за власну державу. В той час, як галицький українець, наприклад, після війни ховав свого кріса у власній stodoli чи закопував його на власному полі, то буковинський вояк чи січовик мусів лишати цього кріса поза кордонами Буковини й вертатись додому без нього. Він, цей буковинський вояк-революціонер, мусів переходити ворожий кордон нового окупанта, щоб дістатися на рідну землю. Рівночасно широке буковинське населення не було безпосереднім учасником визвольних змагань. Тому, якщо УВО в Галичині було природним продовженням визвольних змагань, то на Буковині українське революційне підпілля треба було починати з самого ґрунту. Це й було основною причиною, що УВО чи українське революційне підпілля на Буковині не постало так скоро, наприклад, як у Галичині, і розвивалося іншою лінією.

Негайно після окупації Буковини румунами там почався сильний рух спротиву², який згодом набрав масового характеру й у 1929-30-их роках став могутньою політичною організацією з безпосередніми організаційними зв'язками з українськими землями під Польщею та з Проводом Українських Націоналістів закордоном. Носив цей революційний рух на Буковині різні назви, але вже від 1929 р., хоч і мав ще різні назви для своїх організованих клітин, то не лишав він уже найменшого сумніву щодо своєї, принаймні, ідеологічно-духової пов'язаності з організаціями — УВО, ОУН, — творцем і провідником яких був Євген Коновалець.

*

Покійний уже старшина української армії та відомий адвокат і громадський діяч на Буковині між двома світовими війнами, Олександр Вельничук у своїх неопублікованих «Споминах» від 1952 р. пише, що в перших роках окупації Буковини румунами там існувало українське підпілля, яке утримувало тісні зв'язки з воюючими українськими арміями на інших українських землях, особливо з Буковинським Куренем. Після поразки визвольних змагань на Буковині діяв таємний гурток, складений із кол. вояків та старшин армій УГА й УНР, особливо з Українського Буковинського Куреня. Члени гуртка вважали себе зв'язаними присягою Україні та тими, що перебувають у примусовій відпустці. Метою цього гуртка була революційно-збройна боротьба проти

² Там же, стор. 517.

нового окупанта Буковини. Гурток мусів припинити свою діяльність з тієї причини, що один із його членів повірив у «радянську Україну»³. Нам невідомо, щоб там після того й аж до 1928–30 рр. існувала якась зорганізована підпільно-революційна одиниця. Старша генерація, вихована на зразках і традиціях легальної боротьби в межах Австро-Угорщини, зневірена у власні сили, вернулася до старих випробуваних форм боротьби за «українські права» в рямцях конституції нового «пана». Це була своєрідна «еволюція назад». Бо спочатку цей табір був дещо революційно наставлений. Він мав відвагу в 1919 р. бойкотувати румунські парламентарні вибори, а 1922 р. заснував у Чернівцях Українську Народню Організацію з метою боротися за українську культурну автономію в умовах румунської держави, згідно з мировими договорами про права меншостей у Румунії. Адвокат д-р Василь Дутчак «удостоївся» був від румунів назви «женевського жебрака» за його петиції до Ліги Націй у справі культурної автономії для українців Буковини. В 1927 р. цей табір уже відкидає концепцію боротьби за права українців на Буковині на основі міжнародного права й міжнародніх трактатів про охорону національних меншин і, покликавши до життя Українську Народню Партію (УНП), стає на ґрунт боротьби за мінімальні українські культурні домагання шляхом демократичного процесу на підставі румунської конституції.

Для історичної справедливости треба ствердити, що д-р Володимир Залозецький, що був не тільки безконкурентним президентом УНП від її заснування аж до розв'язання в бурі другої світової війни, але й загально шанованим лідером всієї української Буковини, уважав УНП і її політичну дію конечним у даних умовах злом. Бо він чи не єдиний з усіх провідних людей із т. зв. легалістичного табору на Буковині розумів і активно підтримував ідеологію, політичну концепцію й навіть революційну дію українського націоналістичного табору. І якраз йому у великій мірі завдячуємо факт тісної і дуже корисної не раз співпраці між т. зв. легальним і нелегальним секторами боротьби за українську свободу, зґвалтовану румунською окупацією. На Буковині не було того тертя між націоналістами й «легальним сектором», яке існувало, наприклад, в Галичині. На Буковині існувала гармонійна співпраця обох фронтів боротьби, легального й нелегального. Націоналісти активно підтримували кандидатів УНП у виборах до румунського парламенту, а д-р В. Залозецький, наприклад, своєю фінансовою пожертвою не тільки зфінансував перше число тижневика «Самостійність», але й пізніше морально та матеріяльно підпирив націоналістичні видання. Співпраця й співпра була чесна й мудра. Прийшовши до нього в зимі 1933 р. з листом на пресовий фонд засновуваної газети («Самостійність») ми од-

³ Там же, стор. 318–321.

верто сказали йому, що вже в першому числі буде стаття проти УНП і проти нього, як президента УНП, за угодовецьку політику партії. Він відповів: «Добре, хлопці. Мені цього й треба. Я зможу покликуватися в Букарешті на домагання народу . . .» Це був аристократ духу у повному розумінні цього слова.

*

Щодо молодшої генерації в роках 1918-28, то після розв'язання згаданого вище гуртка вона спершу захоплювалася свого роду «політичною романтикою», аж доки не оформилася в підпільно-революційні клітини. Ця «політична романтика» носила в собі здорове зерно майбутнього революційно-політичного державницького руху з дуже яскравим соборницьким характером. Буковинці завжди чулися частиною великого цілого й тому не тільки шукали зв'язків з рештою сил України, але й координували та узалежнювали себе і свій рух від цілості. Ця «політична романтика» мала часто дуже серйозний характер і виливалася в форми, які віщували прихід справжнього революційно-політичного змагання. Передову роль відіграла тут гімназійно-студентська молодь. От, наприклад, в 1922 р. українські гімназисти повіривали були перед українською ще гімназією в Чернівцях дубки, посаджені румунами на згадку про прилучення Буковини до Румунії. Подія мала широкий розголос, і багато молоді зазнало лиха через це. В 1924 р. гімназист Андрушко ушкодив на головній площі Чернівців монумент (молдавського бика), поставлений на пам'ять про прилучення Буковини до Румунії. Рівночасно постав ряд підпільних гуртків, особливо серед студентів та гімназійної молоді. Румунський міністер Буковини І. Нестор заявив офіційно дня 21 січня 1923 р.: «Я примушений ствердити із жалем, що більша частина українського народу ще не може погодитися з думкою румунської державности. Я звертаю тільки увагу на події в українських гімназіях, на підпільну працю однієї частини української інтелігенції, на протидержавну акцію, яка вкорінилася в одній частині населення . . .⁴

*

До 1930 року румуни говорили про український революційний рух на Буковині й про всякі форми спротиву їх окупації, як про «українську іреденту» й намагалися зв'язати цей рух із червоним московським комунізмом. Вони арештували людей, замикали їх без суду до в'язниць, збиткувалися над ними і все це під претекстом «симпатій» до «комуністичної України». Їх улюбленим гаслом було: «забирайся за Дністер». Але вже від 1930-го року пришивання українцям комуністичних сим-

⁴ Там же, стор. 345.

патій припинено. Дальше дурити себе всякими вигадками не було рації. Після появи журналу «Самостійна Думка» (січень 1931 р.) та особливо після постання тижневика «Самостійність» (січень 1934 р.)⁵, румуни побачили, що українська «іредента» — це ніякий комунізм, а ясна, одверта, рішуча боротьба української людини за українську свободу в українській державі. Буковинська «українська іредента» завжди виступала проти комунізму, як одного з «ідеологічних» підбудов московського імперіялізму. Але це не стояло на перешкоді румунам ідентифікувати український визвольний рух з комунізмом. І хоч комунізм як ідея, і як режим були ворожі духовості українців, одначе, ототожнюючи боротьбу українських провідних кіл із комунізмом, румуни намагалися компромітувати українську провідну верству в очах її власного народу. А що «Самостійна Думка» і «Самостійність» стали ясно й недвозначно на позиціях організованого українського націоналізму, то відтоді «українську іреденту» утотожнювано з особою Євгена Коновальця. І румунська і «українська» запроданча преса (нпр., «Хліборобська Правда» К. Кракалії) вдарили в дзвін тривоги, мовляв, стоїмо перед загрозою революційних акцій боївок Євгена Коновальця, тому румунська поліція повинна виарештувати провідників ОУН, доки не запізно... Так, майже дослівно, писав К. Кракалія у своїй, друкованій за румунські гроші «Хліборобській Правді». Як документ доби наводимо переклад з румунського щоденника «Curentul» (Курентул), що виходив у Букарешті і зачислявся до найповажніших пресових органів. У своїй статті з 14 грудня 1935 р. під заголовком: «З а г р о з а в с е у к р а ї н с ь к о г о т е р о р и з м у н а Б у к о в и н і» він писав:

«В Польщі відбувається відомий процес проти вбивників мін. Перацького. Хоч цей процес мав би цікавити передусім польську державу, дуже загрожену змовами української терористичної іреденти, проте певні явища й дані цього процесу є в тісному зв'язку й з інтересами Румунії, власне з певними новими й дуже небезпечними політичними орієнтаціями одної частини української буковинської інтелігенції.

Відомо, що вбивники мін. Перацького належать до української терористичної організації ОУН, якої вождем є славетний полковник Євген Коновалець, що перебуває в Женеві, звідки діє або безпосередньо всякими меморіялами й скаргами до Ліги Народів, або посередньо, наказами і організуванням терористичних актів у Польщі й Советській Росії з метою створення самостійної української держави, яка обіймала б всі українські землі з-під Росії, Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії.

ТЕРОРИСТИ ОУН І РУМУНІЯ

Під час процесу у Варшаві генеральний прокурор, обговорюючи терористичну акцію ОУН, прочитав сенсаційний документ, у якому твердиться, що ОУН розгорнула свою акцію на всі держави середньої Європи, де перебувають українці. В актах оскарження є один протокол централі ОУН з Чехословаччини, де ка-

⁵ Там же, стор. 650 і далі.

жеться, що вождь цієї організації, отже Коновалець, доручив заснувати терористичні гнізда ОУН і на території Румунії, тобто на Буковині. З цього виходить, що посередньо цей процес є важливий і для румунської держави, яка є предметом терористичних намірів і плянів ОУН і її офіційного керманіча, полк. Коновальця».

ПОЯВА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІРЕДЕНТСЬКОЇ ТЕЧІЇ

«У зв'язку з цим мусимо зазначити, що в Чернівцях виходить від майже двох років український часопис „Самостійність”, що означає в перекладі на румунську мову „автономія”, редактований комітетом української молоді, членами академічного товариства „Залізник” (ім'я одного українського історичного героя). Як виходить із самого заголовку, рух цих молодих українців стремить до політичної автономії українства. Від самої своєї появи часопис „Самостійність” виявив не лише явну ворожнечу до румунської нації і держави, але й незаперечну зневагу до всього, що є румунське в такій мірі, що влада була приневолена кілька разів сконфіскувати його. Проповідуючи сильну іреденту, рух, що горнеться докруги цього часопису, стремить до того, щоб захопити в свої руки політичний провід над буковинськими українцями».

ЗА НАКАЗАМИ ПОЛК. КОНОВАЛЬЦЯ

«З огляду на те, що часопис „Самостійність” постав у добі найбуйнішого розвитку терористичної організації ОУН в Польщі, серед надміру атентатів і терористичних убивств, виконаних на усій території польської республіки, — виглядає, що між провідниками цього руху на Буковині і полковником Коновальцем існують як не прямі зв'язки щодо дисципліни і гієрархії, то цілком певно деякі зближення щодо тактики й ідеології, на які мусять звернути серйозну увагу наші правлячі кола.

Що ця політична орієнтація української академічної молоді, згуртованої біля часопису „Самостійність”, збудила живе занепокоєння в рядах української буковинської інтелігенції, що не хотіла б брати на себе моральну відповідальність за методи боротьби й чину цього руху, можемо догадатися з обставини, що старша українська інтелігенція, яка розуміє реальну політику, а іменно політику приятельську і тривку із румунською державою, згуртувалася довкола часопису „Хліборобська Правда”, поборюючи з найбільшою завзятістю національні і політичні спрямування „Самостійности” з тої причини, що вони становлять дійсну загрозу і для української етнічної меншости.

МІЖНАРОДНЯ СПІВПРАЦЯ ДЛЯ ПОБОРЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ

З огляду на ці факти, сенсаційні й занепокоючі, які доводять, що українська терористична іредента, втілена в таємній організації ОУН працює однаково в Радянській Росії і в Польщі, у Чехословаччині і в Румунії, постає сама собою konieczність міжнародньої дипломатичної співпраці між цими країнами для якнайуспішнішого поборювання терористичних плянів полк. Коновальця. До того часу тутешні органи поліції мусять дуже уважно стежити за рухом „Самостійности”.

Основні уступи цієї статті передрукував також націоналістичний румунський орган «Porunca Vermii» («Порунка вермій») з 18 грудня 1935 р. «Самостійність» за 22 грудня 1935 р. поінформувала своїх читачів про ворожі пресові виступи, обвинувачуючи редактора «Хліборобської Правди» Костя Кракалію в доносі до румунів на українські установи.

*

Від цього часу провід над українським революційним рухом на Буковині перебрав Євген Коновалець: невидимий, фізично неприсутній, але тим не менше незаперечний, шанований і люблений провідник. Він діяв як легенда. Його ніхто не бачив, але був він на устах приятелів і ворогів. В його імені творилися революційно-підпільні клітини, в яких присягали на вірність Україні. Бо хоч офіційно, почавши з 1934 року на Буковині почала діяти Організація Українських Націоналістів,⁶ то не ОУН, але легендарне ім'я Євгена Коновальця було відоме як символ і бойовий прапор українського націоналізму.

Українська молодь, на очах якої новий окупант Буковини нищив українське шкільництво, румунізував церкву, не дозволяв на розвиток українського економічного життя (нпр., заборона закладати кооперативи по українських селах Буковини) тощо, чимраз більше відчувала, що над нею і над її батьками чиняться акти насилля й несправедливості. В ній родилося почуття протесту й бунту, яке виявлялося в різних формах. На селах українська молодь маніфестувала свій протест у формі передплачування української преси, за читання якої румунська жандармерія не раз арештувала й збиткувалася над нашими людьми; у формі співання українських патріотичних пісень, прикрашування свого святочного убору кольорами українського державного прапора. Не одну нашу дівчину побито за те тільки, що завітчала свою зачіску синіми й жовтими квітами! Про такі акти знущання румунської жандармерії не вільно було, звичайно, писати в українській пресі, але й найбільший терор не може замкнути людські уста. Вістки про це йшли з уст до уст, з села до села, а, нарешті, до Чернівців, до міста, яке було не тільки столицею, але самим серцем і душею всієї Буковини та всіх українських земель під Румунією (Басабарія, Мармарощина).

І якщо до 1930 року рух спротиву румунізаційній політиці й непереможна воля до національного самовиявлення на Буковині мали спорадичний, напівлегальний характер, то, почавши від 1930 року, цей рух набирає характеру свідомого революційно-політичного змісту. Отож 1930 р. (мабуть весною) постала в Чернівцях революційно-підпільна організація п. н. «Легіон Українських Революціонерів», на чолі якої став Орест Зибачинський, а першими членами були Петро Григорович та Іван Басараба. Організація жила законспірованим життям і підготовляла кадри шляхом заснування клітин з 3-ох до 5-ох членів. Дещо пізніше, 1932 року, організовано, як тимчасову плятформу для ЛУР, т. зв. групу «Месники України» з Д. Квітковським та І. Григоровичем на чолі. Обидві формації розросталися скорим темпом, і тому виявилася потреба зв'язатися й діяти в органічній пов'язанні

⁶ Там же, стор. 355 і далі.

з рештою українського націоналістичного руху на всіх українських землях і за кордоном. Тому 1934 р. ці перші чисто буковинські формації, отже, формації, що постали тут стихійно, з потреб цієї частини українських земель, без організаційного впливу «з-за кордону», — нав'язали діловий контакт із ПУН й остаточно оформилися в Організацію Українських Націоналістів (ОУН) Українських Південно-Західніх Земель, а Орест Зибачинський став Крайовим Провідником ОУН на Буковину, Басабарію й Мармароцину.⁷

Відтоді зв'язки з іншими частинами Українських земель та ПУН-ом набрали організованого характеру, і український націоналістичний рух на Буковині став складовою частиною соборного українського націоналістичного руху. З членів ПУН-у найчастіше приїжджав на Буковину Ярослав Барановський, а за кордон виїжджав Орест Зибачинський. Український націоналістичний рух на Буковині спочатку організаційно оформився в Чернівцях, але згодом поширився й на провінцію та всюди там, де жили й найменші українські скупчення. Цей рух став дуже скоро могутнім політичним чинником, з яким мусіли числитися і вороги, і приятелі, а від 1940 до 1945 р. був він єдиною українською політичною силою на Буковині й на всіх землях під румунською окупацією. Цікавих довідатися ближче про цей аспект українського націоналізму на Буковині посилаємо до книги «Буковина — її минуле і сучасне», яка вийшла 1956 р. під редакцією д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана й інж. А. Жуковського.

*

Найважливішим зовнішнім виявом діяльності українських націоналістів на Буковині була преса й «легальні» організації. Слово «легальні» пишу в лапках, тому що були ці організації легальні тільки своєю формою. Зміст їхньої діяльності був національний, політично-революційний. Про це знали не тільки члени цих організацій, але й румунська влада.

Як уже згадувано, офіційними органами українського націоналістичного руху на Буковині були місячник «Самостійна Думка» й тижневик «Самостійність». Обидва ці органи зродилися з потреб нової ідеології і нової духовости, що їх принесла, почала проповідувати й практикувати нова генерація буковинських українців. Обидва вони пропагували ідею української духової державної суверенности, ідею духової, культурної та географічної соборности української нації, ідею орієнтації на власні сили та героїчну поставу до життя. В своїх споминах «Преса і книжка на Буковині» (рукопис), Денис Квітковський, головний редактор «Самостійности», зазначив: «Ми не хотіли писати й не писали

⁷ Там же, стор. 355-56 і 518.

„револьверових” статей, авантюристичних і безвідповідальних зазивів до революції і до замахів — як деяка по-українськи писана преса пізніше публічно доносила на нас (конкретно „Хліборобська Правда” К. Кракалії); ми хотіли тільки, щоб у тому, що пишеться, була національна гідність, повага до себе, щоб, коли йшла справа про наші права*, домагатися й протестувати, а не прохати й жалітися. Ми домагалися від нашої преси мужности й цивільної відваги, бо ніякий закон не може відібрати комусь права на таку поставу».

Наголовок тижневика «Самостійність» мав спочатку артистично намальованого українського воїна (русича) з княжої доби з мечем у руках. Румунська влада скоро заборонила вживання такого наголовку й у наступних числах ми вже користувалися звичайною титульною сторінкою, зложеною з великих букв — САМОСТІЙНІСТЬ. На жаль, нам не вдалося дотепер знайти перших чисел «Самостійности», тому не маємо первісного наголовку. Може колись віднайдемо їх в архівах бібліотек Києва або Харкова, якщо «хтось» не підпалить цих бібліотек... Ми висилали туди «Самостійність» — на замовлення. Ідеологічні унапрявлення українського націоналістичного руху на Буковині, які кристалізувалися на сторінках часопису «Самостійність», проілюстровані в статті Василя Шипинського «Український націоналізм на Буковині», куди відсилаємо читача.

Всі члени (редакція й адміністрація) «Самостійної Думки» й «Самостійности» працювали безплатно й були членами ОУН.

Першою з'явилася «Самостійна Думка». Поява цього журналу була свого роду «бунтом» нової, молодішої генерації проти політики старших. Спочатку цей «бунт» мав дійсно характер самої лиш негачії, бо й склад редакції й ідеологічне обличчя місячника були дуже неясними. Всі знали, що вони хочуть чогось нового, бо те, що існувало, не задовольняло їх, але, мабуть, ніхто з них не знав докладно, чого хоче. Це й виявилось в перших числах журналу. Але вже почавши від першого числа другого річника, редакція стала на плятформу ідеології українського націоналізму, про що й заявила формально на сторінках журналу. І хоч творці українського націоналістичного руху вже в самих початках мали зв'язок з журналом і намагалися взяти його під свій вплив (нпр., вже у першому числі «С.Д.» з'явилася стаття інж. М. Сціборського п. н. «Соборність політики й психології — засади визволення»), то аж рік після своєї появи став він, побіч «Розбудови Нації», не тільки одним із найкращих журналів українського націоналістичного руху, але й українських журналів взагалі. Сильвестер Никорович був редактором журналу від його появи аж до закриття румунською владою 1937 року. В останніх роках дійсним редактором «С.Д.» був д-р Олег Ольжич — Кандиба, редагуючи його з Праги.

* «ОУН, 1929-1954». На чужині, 1955 р., стор. 213-227.

Ініціатива видавати «Самостійну Думку» зродилася у 1929-30 рр. серед членів українського академічного козацтва «Чорноморе» в Чернівцях. До ініціативного комітету входили: Ярема Канюк (скоро після того помер), Сильвестер Никорович, Василь Мамаївський, Орест Зибачинський, Володимир Душелевич, Денис Квітковський.

Літературно-науковий і суспільно-політичний місячник

САМОСТІЙНА ДУМКА

▼

ЗМІСТ:

Н.: Табор	513
М. Рює: Ліше вперед	514
Микола Черський: Прощання	515
Микола Черський: Ужгород	515
Михайло Вірвиний: Село Бистра	516
Лда Мак: Дружим з келій 73	520
Л. Мосенз: Застів (повість)	521
М. Аксанич: Одсея на Охггіт	537
М. Аксанич: Лист	538
Улас Самчук: Кулак (роман)	538
М. Аксанич: "	544
Я. Б.: Героїка козацького ренесансу	545
О. К.: Войничез неоласика	548
Читач: Літературні нариси	554
Марина Антонович: Дерев'яна церковна архітектура	
Зкарпаття	566
Михайло Банакський: На магялах борців за волю	568
Др. Остап Грицай: Святі Шибеніці	572
М. М.: До сили й краси	576
Огляди	587
Рецензії	592
Хроніка	593

РІЧНИК V. ВЕРЕСЕНЬ — ЛЮТЕНЬ, 1935. НИЖНЯ 9 — 10

«Самостійність», у відміну до «Самостійної Думки», була популярним, ударним, бойовим тижневиком, тому вона скоро здобула собі симпатію широких мас українського буковинського населення й скажену ненависть румунської влади. Перед своїм закриттям на весні 1937 р. «Самостійність» мала поверх 7000 передплатників, — мабуть, найбільше число, яке досягнув будь-коли будь-який інший пресовий орган на Буковині — хоч, а може якраз тому, за саме читання «Самостійности» румунські жандарми арештовували, переслідували, били наших людей по селах.

Неофіційно, але дуже ефективно переводився в життя таємний наказ про заборону розповсюдження «Самостійности» в Басарабії: пошта звичайно нищила висилані примірники, а наших кольпортерів арештовувала жандармерія. Проте й туди пробивалося наше слово: ми висилали газету в щільно запакованих посилках, а ті, що отримували її — передавали з рук до рук.

За гідний тон і нові, нечувані до того часу державницькі думки газета користувалася спеціальною «опікою» і увагою румунської таємної поліції в Чернівцях. Вже на 5-му числі «Самостійність» закрито від 28 січня 1934 р. до 7 лютого 1934 р. Після появи двох наступних чисел дня 22 лютого 1934 р. видавання газети знову заборонено до 10 березня 1934 р. Щоб мати свій пресовий орган, ми піднайшли нового відповідального редактора й зареєстрували новий тижневик п. н. «Молода Буковина», якою заступлено «Самостійність». Після третього числа «Молоду Буковину» заборонено також на кілька тижнів, але тим часом вийшла заборонена «Самостійність»... Отже, хоч ми жили під превентивною цензурою й хоч не вільно було лишати білих місць у газеті — а часом цензура скреслювала нам цілі сторінки, які треба було заповнювати новим матеріалом, — то «Самостійність» втрималася аж до березня 1937, коли румунська влада заборонила видавання її цілковито.

«Суспендували» чи тимчасово забороняли видавання тижневика румуни за те, наприклад, що ми бажали «веселих свят» тим нашим передплатникам, які не хотіли прийняти зміни календаря румунською православною церквою й святкували за старим стилем; чи за те, що хоч ми заповняли новим матеріалом цензуровані місця в газеті, але не пов'язали між собою «старе» з «новим» так, що дещо інтелігентніший читач скоро орієнтувався, що в «редагуванні» певних місць мала своєю «опікунчу» руку румунська цензура...

Основоположниками «Самостійности» були Орест Зибачинський, Денис Квітковський, Любомир Гузар і Петро Григорович. Денис Квітковський був головним редактором газети весь час її існування.

Факт, що «Самостійність», при фінансовій і моральній допомозі українського буковинського населення могла не тільки втриматися, але й розростатися, був доказом актуальності проголошуваних нею ідей і рівночасно доказом національної зрілості й готовості українського буковинця боротися за найвищі організовані вияви всієї української нації.

Побіч преси Організація Українських Націоналістів (ОУН) на Буковині, як підпільна революційна організація, в своїй «легальній» діяльності користувалася також «легальними» організаціями. «Легальними» експонентами ОУН були найперше студентська організація «Залізняка» і деякий час спортове т-во «Мазепа». Орест Зибачинський у своїх «Заввагах до історії Буковини», Сідней, 1956, стор. 2 (рукопис)⁸ пише: «... націоналістичний рух мав своїх відпоручників і прихильників у кожному (українському) буковинському товаристві. Особливу увагу звернули націоналісти на студентські організації «Запороже» і «Чорноморе» та на спортові організації на Буковині. Всі українські спор-

⁸ Цитую за книжкою «Буковина — її минуле й сучасне», стор. 356.

тові футбольні дружини на Буковині об'єдналися 1933 р. в нелегальну організацію «Буковинський Союз Українського Спорту», яка перебувала під впливом ОУН».

Ідеологічне студентське товариство «Залізник» було не тільки новою організаційною формою студентського товариства, воно було рівночасно зовнішнім незаконспірованим виявом провідного активу українського націоналістичного руху на Буковині. Українська громада так і називала українських націоналістів на Буковині «залізниками» або «самостійниками».

Офіційно т-во носило назву «Українське Студентське Лицарство «Залізник». Постало воно в липні 1934 р. в Чернівцях, саме тоді, коли намагання зірвати з чужими нам буршівськими традиціями, особливо в академічному козацтві «Чорноморе», не мали успіху. Частина членства вийшла з «Чорноморя» й заснувала «Залізник». Засади, на яких було побудоване нове т-во, один із його чоловічих основників Денис Квітковський, окреслює так: «Нове товариство рвало цілковито зо старими студентськими «буршівськими» традиціями, ставало на ґрунт студентської організації, як пробоевого чинника в житті нації і її змагання на найкраще виявлення свого генія. Студент — це майбутній провідник нації, на якого вона найбільше числить, тому в рядах студентської організації не має він провадити безвідповідальне життя «вільного студента», але виховуватися на дійсного майбутнього провідника нації — і це не тільки теоретично, але в першу чергу практично. Побіч студій, які мають бути основним завданням студента, студент мусить присвятити увесь свій час праці в народі й для народу...»⁹.

«Залізник», як права рука підпільної ОУН, діяв аж до 1937 року, коли його розв'язала румунська влада в зв'язку з першими великими політичними процесами проти українського революційного чинника.

*

Весною 1937 року український націоналістичний рух на Буковині дістав своїх перших більших мучеників. І то офіційно. Це вже не було таємне, приховане, льокальне знуцання — навіть арешти з боку румунської жандармерії і таємної поліції (сигуранца), застосовані до поодиноких українців за такий чи інший «злочин» в боротьбі за найелементарніші права особистої і національної свободи. Це були вже прилюдні політичні процеси. Румунія думала, що може собі дозволити вже на люксус прилюдного політичного процесу проти українських «іредентистів», але загальне прихильне наставлення всього українського населення Буковини до оскаржених скоро спам'ятало їх, і тому заборонено льокальній пресі реферувати перебіг процесу.

⁹ Там же, стор. 812.

Перший процес відбувся в Чернівцях у днях 19 і 20 квітня 1937 р. Перед військовим судом стали Володимир Тодорюк, Микола Насадюк, Іван Григорович, Денис Квітковський, Іван Бучко й Орест Зибачинський за «злочини» «образи румунської нації», й «революційних актів під час стану облоги», бо дня 25 березня 1937 року в Чернівцях висвистали румунський національний гімн під час святкування Академії в честь Тараса Шевченка. В. Тодорюка засуджено на 5 років, М. Насадюка на 4, І. Григоровича й Д. Квітковського на 2 роки кожного й І. Бучка на 6 місяців, тяжкої в'язниці¹⁰ в глибині Румунії (Дофгана). О. Зибачинського випущено на волю.

Про цей процес широко писала українська й румунська та закордонна преса. Вона правильно добачувала в акті висвистання румунського гімну символічний акт протесту проти румунської денаціоналізаційної політики стосовно українців на Буковині та взагалі проти окупації української Буковини румунами. (До речі, тут можу зазначити, що хоч я особисто знав і допомагав організувати цей акт протесту, то під час свисту я не був у залі, хоч засудили мене на основі свідчення одного, на жаль, українського коляборанта. Суд «повірив» цьому брехуніві, що я, мовляв, був у концертній залі під час свисту дуже розпалений, хоч дванадцять свідків, дуже поважних українських громадян, устійнили без тіні сумніву мое алібі. Під час свисту я приймав клієнта в моїй адвокатській канцелярії).

Дня 23 червня 1937 року засуджено на три роки тяжкого ув'язнення відповідального редактора «Самостійности» — Івана Григоровича. Військовий суд у Чернівцях засудив відповідального редактора за публікування у «Самостійности» української «іредентистичної» пропаганди, яка створювала «невдоволення між українським населенням Буковини до румунської держави, заохочуючи його до революції, до топтання та непошанування румунських законів, які не є згідні з українським визвольним рухом та ідеєю української державности».¹¹

В першому процесі засуджено «залізників», у другому «самостійників». Після цих процесів всяка легальна праця була унеможливлена, газети заборонено, товариства розв'язано; тому Крайова Екзекутива ОУН на Буковині законспірувала всю свою діяльність, звертаючи свою увагу на внутрішній вишкіл членства. Шоліта в Карпатах відбувалися напіввійськові вишколи, на яких готували майбутні кадри для національного зриву.

В завірюсі другої світової війни велике число членів ОУН Буковини й її симпатиків поклали свої голови в боротьбі за свободу української нації. Гинули вони в обороні Хусту, в київському підпіллі, на вулицях Миколаєва, у в'язницях Львова — не тільки на своїй зеленій Буковині.

¹⁰ «Під румунським постолом», Париж 1931, стор. 19-20.

¹¹ Там же, стор. 357.

*

Прапор українського націоналізму на Буковині піднесла генерація молоді, що кінчала середню школу й вступала до університету в рр. 1928-1932, а високо держати цей прапор й боротися під ним допомагала вже дальша генерація молоді аж до вибуху другої світової війни. Старше покоління морально й матеріально піддержувало цей рух — хоч деякі старші одверто поборювали його.

До тих із старшої генерації, що морально, матеріально й духово підпирали наростаючий український націоналістичний рух на Буковині, треба передусім зарахувати родину д-ра Володимира Гузара в Чернівцях. Д-р Володимир Гузар, один із найкращих лікарів на всю Буковину, давав більші пожертви на пресовий фонд «Самостійности», писав статті й заохочував нас, молодих, до праці та часто служив нам і порадами, і заохотами. Щоб допомогти фінансово газеті, він запросив був головного редактора «Самостійности» мешкати в його розкішному домі й учити української мови його дітей (Дарію і Ростислава) в заміну за повне утримання.

Добрим духом, надзвичайно шляхетним дорадником, другом і помічником була дружина доктора, пані Ольга Гузар, яку румуни засудили вже під час другої світової окупації Буковини, 21 січня 1942 р., в Ясах на довголітню в'язницю (разом з 12-ма іншими діячами) за «іредентичну» українську діяльність.¹² Ольга Гузар — це одна з найбільших українських жінок взагалі — не тільки на Буковині. Відтворення її духової постаті ще где доброго пера.

Український націоналізм охопив усю українську молодь — інтелігентську, селянську й міщанську. Майже вся українська молодь на Буковині, почавши від другої половини 1930-их років і аж до другої світової війни, була так чи інакше в рядах українського націоналістичного руху, під проводом ОУН, — ОУН, яка на Буковині, як уже згадано, тільки офіційно була чи називалася ОУН, бо нарід популярно називав нас «самостійниками» (від тижневика «Самостійність», що був трибуною буковинської ОУН), або «залізниками» (від студентського лицарства «Залізник»). Поза тим всі знали, що «самостійники» чи «залізники» підчиняються проводові Євгена Коновальця. Легендарна вже за життя постать Коменданта УВО й Голови ПУН інспірувала, заохочувала і провадила буковинських борців до бою за українську свободу та наводила страх, лють і безсоння на ворогів, а також і всіх слабодухів.

*

ОУН на Буковині, як уже згадувано, або ліпше — український націоналізм, як ідеологія, стратегія та тактика боротьби проти окупанта за

¹² «Буковина — її минуле і сучасне», стор. 409.

національну й особисту свободу та за злиття всіх українських земель в одну самостійну українську державу постав самостійно. Без сумніву, націоналістична література, як от «Сурма», а пізніше «Розбудова Нації», «Вістник» тощо, які кольпортувалися на Буковині нелегально, «з рук до рук» у буквальному значенні слова, мали колосальний вплив на національне виховання й духове наставлення української молоді на Буковині насамперед, але організовані клітини воюючого українського націоналізму на Буковині були творені, покликувані до життя самими тубільцями Буковини, без найменшого контакту з ОУН на інших частинах українських земель чи з закордоном, де вже раніше український націоналізм набрав організованих форм.

Також ані італійський фашизм, ані німецький націонал-соціалізм не мали впливу на постання організованого українського націоналізму на Буковині; ці чужі ідеології в час формування українського націоналістичного руху на Буковині були ледве знані інтелігентній верстві населення й цілком чужі загальній масі.

Тому можемо сміло твердити, що націоналістичний рух на Буковині виріс зі здорового коріння національного масиву цієї маленької землі України, живився соками її патріотичного населення й призначення свое бачив у повнсмусь злитті з рештою українських земель в одній соборній державі.

В Коновальцеві молода генерація буковинців визнала безоглядно свого вождя. Коли в 1936 році виявилися заходи московської розвідки у Швейцарії щодо терористичного акту на Є. Коновальця, «Самостійність» гостро зареагувала кількома статтями («Самостійність», 19 липня 1936; 16 серпня 1936), викриваючи підступність комуністичної розвідки, положливість демократично-урядових швейцарських чинників, які капітулювали перед московською агентурою, підкреслюючи співпрацю поліційних чинників Москви й Варшави в боротьбі проти Коновальця.

Але найтривкішим пам'ятником став той, який виріс у серцях кращих представників нашої молоді на Буковині, тих борців, що з іменем Загиблого Провідника на устах в роках другої світової війни активно діяли в націоналістичному підпіллі. Ця пам'ять живе на Буковині й далі, бо й далі триває запекла боротьба.

Василь Войтанівський,
провідник ОУН у Хорватії, розстріля-
ний югославськими партизанами на
весні 1945 р. в Загребі

Лев Ребет,
провідник Крайової Екзекутиви на
ЗУЗ у 1935-1939 рр., замордований
більшовицьким агентом 12. 10. 1957 р.
в Мюнхені

НАЦІОНАЛІЗМ НА СХІДНЬОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОБІ КОНОВАЛЬЦЯ

Наддніпрянина була тереном окупації наймогутнішого ворога, який щойно обнови́в свій ідейний антураж, що ним зберігалася цілість імперії. Це — окупант особливо безоглядний і особливо досвідчений у методах поневолення, і українські націоналісти вели тут авангардний і найзапекліший бій, повсюдний і часто невидимий, бій за душу, за свідомість, за характер української людини. В цьому бою не було ні хвилини передишки, в ньому не було часу для духової підготовки перед зіткненням із ворогом, що діяв методом концентричного наступу. Тому у борців залишалося багато недодуманого й недосказаного в момент, коли приходила для них смерть від руки чекіста чи тюремна неволя, що ізолювала їх від світу. Щоб не полягти в першу хвилину бою, вони мусіли маскуватися і ненастанно удосконалювати мистецтво маскування. В цьому була єдина можливість боротьби із устократ дужчим ворогом, але в цьому ж була й слабкість боротьби; маскувальна фарба ховала борця не лише від ворога, але й від своїх. Окупант гідно оцінив нового змагуна, і тому він безоглядно нищив не тільки націоналістів, але й елементи, в яких вбачав потенціяльну можливість розвитку націоналізму. Коли падав викритий націоналіст, ґрунтовно винищувалася та духовна спадщина, яку він по собі лишав.

Вся ця сукупність причин призвела до того, що розвиток націоналістичних ідей на Великій Україні в так ще недавньому минулому трудно простежити (труднощі збільшуються ще й тим, що рештки демократично-ліберальної й народницької інтелігенції, яким легше було зберегти себе, ніж націоналістам, вийшли на еміграцію і тут у ролі компетентних експертів дають суб'єктивну картину минулого).

Через своєрідність обставин на Наддніпрянщині не виросло ні одного теоретика націоналізму, який дав би розгорнену систему на-

ціоналістичного світорозуміння. Однак, Наддніпрянщина дала блискучу плеяду націоналістів, які підкреслювали й розвивали окремі елементи націоналістичної ідеології, наскільки це їм дозволяла специфіка їхньої духово-культурної ділянки й зовнішні обставини.

*

«Відкривайте двері — наречена йде». Так вітав поет національну революцію 1917 р. Але, замість нареченої, прийшла «горобина ніч».

В Україні запанував окупант . . . Реквізиції, організація комун, розстріли, блюзнірське знечещування церков, портрети Шевченка з виколотими очима . . . Кількамісячний досвід панування більшовиків на Україні вже в 1919 році дав змогу селянинові усвідомити, що насунула з півночі чужа, ворожа сила, безпощадна й загарбна, і що йдеться тепер про збереження не тільки майна від реквізицій, а всього устрою життя, що від дідів-прадідів йде. І селянин повстав на війну, яка в його уяві була священною війною за своє право, свою честь, свою свободу і, може в останню чергу, за своє майно. Зродився широкий партизанський рух по всій Україні. Це був рух за очищення України від зайдів. «Нехай ідуть туди, звідки прийшли». В ньому не було поділу клясового. Все краще й рішучіше, що було серед української інтелігенції, влилося в цей рух, і тут уже ці інтелігенти з селянством становили суцільний моноліт. Духову атмосферу тодішнього повстанського руху дуже влучно відтворив Ю. Липа в своєму прекрасному оповіданні «Рубан», її глибоко відчув і В. Самійленко в своїй «Геї», і Грицько Чупринка в своїх поезіях.

Повстанський рух відроджував старі козацькі традиції. В цих традиціях нарід з допомогою інтелігенції стремів відродити духа колишньої козацької слави, національної солідарности.

Цей потяг до минулого, хоч інколи набирив форм захоплення бутафорією й декоративністю, в основі своїй був іраціональним потягом ввійти ще раз в атмосферу української національної героїки, відродитися, скинути з себе буденність соціалістично-демократичної фрази. І в цьому був він націоналістичний.

І. Мазепа, характеризуючи славні епізоди Зимового походу, побіжно зауважує, що до регулярного війська УНР отамани зі своїми повстанськими силами не приставали, а воліли залишатися в своїх повітах. Можна це почасти взяти на карб української анархістичности, що в тих часах знайшла собі означення як «отаманщина», але було тут, безумовно, й дещо інше. Варшавський договір, а по ньому окупація поляками Правобережжя вбили клин недовір'я між народом і урядовими колами УНР. Той, хто лишався на Україні з бажанням далі боротися, змикався з селянським рухом і шукав шляхів боротьби через витягнення висновків з недавнього гіркого досвіду. З критичної настави до цього досвіду творилася база для ідейного розвитку націоналізму.

Тоді як уряд УНР зайшов у безвихідь, ініціативу в підтриманні й очоленні дальшої селянської боротьби беруть на себе, між ін., недавні Січові Стрільці.

Після партійної гризні 1919 року, після непорозумінь і розходжень між Наддніпрянським і Галицьким Урядами, селянський рух був хоч і останнім найтрагічнішим акордом боротьби, але зате світлим своєю чистотою революційного пориву, соборністю зусиль і свідомости, національним максималізмом, відсутністю будь-яких компромісів з історичними ворогами.

І як такий, він став величезним стимулом, навіть і тоді, як згас, до ідейного розвитку українського націоналізму так на самій Наддніпрянщині, як і на Заході.

Кидаючи поглядом у період визвольної боротьби, який щойно завершувався, Донцов каже:

«Страх перед свобідним жестом, шукання компромісів і помочі, зневіра у власні сили, ніби умисне туманне формулювання своїх постулатів — як се все було далеке... від фанатичної віри в свою справу жовнірів Кромвеля, або — нашого селянства!

Так, нашого селянства. Бо в хаосі ідей і напрямків виявило воно в сі часи подиву гідну завзятість в обороні своїх інтересів, незвичайну активність і величезну готовість до жертв. Опріч того — незахитане ніякими агітаціями прив'язання до своїх заповіджених дідами ідеалів. Воно знало, чого хотіло, а того, чого хотіло, воно дуже хотіло!

На сій фізично й морально здоровій силі нашої суспільности, що до того творить її величезну більшість, на її ідеалах хочемо оперти нашу програму».*

І треба визнати, що в націоналістичній літературі на Заході теза Донцова прийнялася надовго. Підкреслюючи вагу співпраці всіх соціальних елементів, націоналізм рівночасно вказував на особливо велику вагу в українськiм житті селянства.

На Великій Україні з селянської духової бази впливав націоналізм митрополита Василя Липківського, письменників Григорія Косинки, Бориса Тенети та, крім них, деяких інших, що, не встигши себе яскраво виявити, загинули в склепіннях ЧК-ГПУ.

Десь у 1923-1925 рр. почала духово оформлюватись нова течія політичних діячів, письменників і науковців, що відштовхувалась від помилок свого «боротьбізму», «укапізму» й «соціалізму» і ставала на шлях боротьби з московським окупантом. Це були з письменників передусім М. Хвильовий, К. Буревій, М. Куліш та інші, з науковців — акад. М. Слабченко, з партійних діячів — О. Шумський. Почав еволюцію в цьому напрямку перед смертю і В. Блакитний-Еллан. Всі вони стояли на тому становищі, що основною націотворчою силою сучасности є український пролетаріят, якому через українізацію повертається його національну культуру.

* ЛВУ, 1922, кн. I, ст. 2.

Між двома виявами націоналізму ішло духове змагання, але проти зовнішнього ворога фронт був більш-менш спільний.

Вплив цієї другої течії в початку 30-их рр. досягнув на Український Захід. Значення індустріялізованої України, з великою ролею українського робітництва в ній, підносив М. Сціборський. Особливо це наголошено в його праці «Земельне питання» (Прага, 1933).

*

Для всього розвитку націоналістичної ідеології, без різниці напрямів і без уваги на терени — чи то західні, чи східні — характеристичним було відмежування від помилок недавнього революційного минулого і від людей, що в цих помилках завинили.

Щодо українського націоналізму на Заході, то ця теза не потребує доведення. Варто розгорнути перше-ліпше націоналістичне видання 20-х рр., щоб переконатися в цьому.

Але подібне явище бачимо і на Наддніпрянщині. Найяскравіше лінію розмежування між старим, демократично-ліберальним, і новим, націоналістичним, провів М. М о г и л я н с ь к и й, до революції — людина національно поміркованих позицій, але в советській дійсності один із тих, що найповніше висловив дух відмежування нової ідеології в тих часах. В січні 1926 року появилася на сторінках «Червоного Шляху» його новеля «Вбивство». Спрямована вона була проти Грушевського. Безпосереднім мотивом написання новелі був поворот Грушевського на Советську Україну в результаті «зміни віх». З погляду людей, що стояли на позиціях безкомпромісової боротьби проти окупанта, цей поворот розглядався як ганебна річ. Грушевський бо був прапором національної революції в першій її період, і коли на в і т ь в і н ішов на примирення з більшовиками, то це була помилка великого вченого й недалекосяглого політика. Цей крок підривав моральні сили національно-визвольної боротьби; повернення Голови Центральної Ради на Україну було ніби побічною легалізацією з боку українства режиму більшовицької окупації.

І тому треба було відмежуватися від Грушевського й усього «зміновіхвіства». Це й доконав М. Могилянський. Сучасники без особливого зусилля розгадали нескладну алегорію новелі, і вона їх своєю сміливістю, революційним патосом, а почасти й літературною небуденністю потрясла.

Новеля витримана в імпресіоністичній манері, щоб не дати матеріялу поліційній системі притягнути автора й носіїв таких ідей до відповідальности. Починається твір музичним рефреном:

«Я вбив.

Вбив у серці своїм друга, трупова отрута отруїла мое серце».

Цим другом був він, старий учений, великий талант, людина з довгою сивою

бородою». І письменник малює ідеальний, вимріяний образ друга, який уявлявся йому спочатку, і свою гарячу любов до нього.

«Але пройшла очищаюча гроза над країнами довговічної тюрми народів, минула довга ніч, і в світанку розглядів я новими очима постать свого друга. І побачив я, що велич його не перевищує його фізіологічного зросту, а ці вічні чесноти коротші за довгу сиву бороду. Велику пустку та брехню побачив я в серці того, кому готував роллю національного героя, носія віками приспаних велетенських потенцій талановитого й героїчного народу. Замість орлиних крил і могутнього зльоту понад хмари- вужаче плазування й дріб'язкове політиканство людини, спритної на малі діла. Замість на недосяжну височінь поставленого уповноваженого від мільйонів — маленький крохоборець — уповноважений від безмежно розкритого самолюбства, шанобства і гоноролубства. Замість скарбів народньої правди, замість полум'я любови й пристрасти — холодна брехня й дрібний розрахунок жадібно до особистого успіху міщанина...

І я не виніс безмежного розчарування несподіваного прозріння — я вбив. Вбив у серці своїм друга.

Спричинник атентату стоїть перед власним сумлінням чистий. Він іде проститися з загиблим і скласти своє співчуття його дружині. Він бачить мертве тіло друга на смертнім одрі й бачить у своєму вчинку очищення друга. Зі смертю відійшло в минуле все дрібне, що обтяжувало цю людину. Залишилося з ним тільки велике й непроминальне.

В кінці новелі виявляється, що атентат і посмертний суд сумління — лише сон. «Таке присниться, коли серце отруєне трупною отрутою в ньому вбитого друга».

Розуміється, Могилянський спотворив образ Грушевського, зобразив його карикатурно. Але літературно-символічний замах на великого вченого був таки щирим виразом невдоволення, розчарування, гніву тих, які не вірили в перспективність українізації і політичний капітал Грушевського цінити більше, аніж іще тоді тільки передбачувані можливості нових його наукових здобутків на терені УРСР.

*

Одним із найяскравіших виявів українського національного відродження двадцятих років був величний рух відновлення національної української православної церкви. Рух цей теж основні свої живлові джерела мав в українському селянстві, а головний ідеолог його, митрополит В. Липківський, по суті був виразником найвищих шпилів національної свідомості нашого селянства, репрезентантом селянського українського націоналізму. Церковне відродження розлилося по Україні стихійною лавиною, як могутній відрух, що охопив сотні тисяч людей. Митрополит був душею, надхненником і організатором цього руху. Не місце тут характеризувати повний зміст і обсяг його діяльності. Нас цікавить лише одна сторона цієї діяльності, що в рамках його духовного провідництва випиналася яскраво, а саме: розгортані митрополитом постуляти націоналістичного розуміння жит-

тя, які в нього тісно змикалися з усім комплексом християнського світовідчуження.

Митрополит був визначним промовцем. Раз-у-раз він звертався до пекучих питань поточної життєвої практики українського народу. Часто справу національного нашого відродження ставив у центрі тої чи іншої своєї проповіді. У великій кількості цих проповідей з найбільшою безпосередністю виявляється продовження лінії Шевченкового комплексу націоналістичних ідей. Шевченків націоналізм був також перед-

Василь Липківський,
митрополит Української Автокефальної
Православної Церкви

усім селянським націоналізмом. Митрополит тонко сприймав Шевченкове критичне ставлення до московської церковщини. Селянський демократизм Шевченка, його возвеличування «убогих, нищих», прагнення до національної й соціальної справедливості, гаряча непримиренність до Москви, погорда до духових плебеїв, до національних зрадників і легкодухів, героїчно-трагічний тонус поезії, революційний патос сприйняті були митрополитом Липківським і своєрідно розвинені в багатьох десятках казань.

Зіставляючи круг суспільних ідей Липківського з кругом ідей модерного українського націоналізму, що зформувався на ЗУЗ та на еміграції в 20-30 рр., бачимо вражаючу подібність. Маємо справу не з будь-якими запозиченнями, а з аналогічним процесом, що виходив

корінням з однакового досвіду національної революції і з однакових історичних традицій, передусім традицій шевченківських.

Український націоналізм, хоч і високо підносить особистість та цінує її розвиток, проте націю ставить, як вартість, понад особистістю, радше повноту розвитку особистості узалежнює від повноти національної спільноти. Щось подібне знаходимо ми і в Липківського.

«... Велику вартість, по слову Христа, має душа кожної окремої людини: вона вартіша, ніж увесь світ. А далі додамо: яку ж бемежну вартість має душа цілого народу... Народ живе сотні-тисячі літ, і коли він хоч трохи дбає про свою душу, він не може не залишити по собі досить помітного сліду в житті всього світу».

Для В. Липківського нація є спільнотою органічною. І відчуття цієї органічності він хоче передати через свої проповіді віруючій громаді, щоб надихати її етикою національного чину:

«... Людина помирає, а народ живе до віку... Де ж займе місце на Страшному Суді наш — український народ? Народ наш і на землі не може знайти певного місця, все ховається за чужими спинами, все сьдався із поляками і москалями, і навіть із турками та татарами. Але перед Господом вже мусить він зайняти певне своє власне місце, там уже не заховається між другими народами».

Українська національна революція особливо наочно показала як соціалістично-космополітичні ідеї інтернаціональної клясової солідарності стають переможним гальмом у визволенні націй.

І Липківський вважав за конечне наголошувати марність та шкідливість клясового інтернаціоналізму. Натомість піднісв ідею міжнаціональної солідарності націй як органічних, злютованих внутрішньою єдністю спільнот:

«... перший крок до відродження кожного народу — це є національне об'єднання народу... Часто приходиться чути, що національне об'єднання перешкоджає об'єднанню всесвітньому, тобто — інтернаціональному. Навпаки, тільки через національні об'єднання народів прийдемо до єднання всіх народів. Окремі кляси чи партії ще не складуть скількинебудь твердого інтернаціоналу. Кожний народ повинен об'єднатись у свій міцний, свідомий організм, повинен піднести й зрозуміти своє рідне життя, свою мову, віру, освіту, перш ніж входить в союзи з іншими народами...»

Члени нації з'єднані передусім як духовна спільнота, і в національній духовості непроминуца і рушійна сила, через яку нація здійснює Божий Промисел. У проповіді «Божі таланти й земне багатство» читаємо:

«... «Всім відомо, що наша Україна дуже багата на матеріяльні засоби. Але яка користь із цього, коли народ наш бідний на духовні скарби, коли в нас так мало і своєї рідної освіти, своєї волі, так мало власної національної свідомости, так мало духовної гідности, пошани до самих себе, так мало єдности, а так багато зрадництва, рабського приниження, продажности. Ми бідні на духовні скарби, тому й наші багатства йдуть поперед наші очі на користь різних хижаків, що за наші ж багатства нас же й нищать та виснажують. Будучи бідні на духовні кошти, ми й досі живемо «на нашій не своїй землі»...»

Це наголошування ролі духового фактора в житті людських спільнот є центральною темою проповідей Липківського. І притаманний націоналізмові ідеологічний підхід до цієї теми, мабуть, найяскравіше виявився у проповіді «Яку вартість має душа кожної людини й народу». Тут митрополит каже:

... «душі народу не можна замінити ні чим! І той народ найбільш нещасний, що не знає, не розуміє своєї душі, не дбає про неї. Бо не кількість народу, не багатства його землі, а душа народу надає йому найбільше значення і в Бога і в людей».

Одною з центральних хиб нашої національної вдачі вважає Липківський почуття меншовартости, прищеплене нам нашими ворогами. Хоч Назарет був у бідній країні рибалок, ремісників і селян і був погорджуваний ізраїльтянами, однак саме з цього міста, про яке говорили: «З Назарету чи ж може бути що добре?» — походив родом Христос. Це доказ, що й народ, погорджуваний чужинцями і не певний своїх сил, може стати світочем людства, треба тільки не зважати на чужу погорду й відродити в собі почуття національної самопошани.

У Страсний Четвер, по прочитанні євангелії про зраду Юдою Христа, говорить митрополит про важкий злочин хриstopродавця, злочин, що вже мало не два тисячоліття потрясає серця й душі людей. І далі говорить про пізніших Юд, про теперішніх зрадників і відступників від свого народу. Христос переніс багато страждань, але найбільшим стражданням була для Нього зрада Юди.

«Бо коли Христа били, катували, розпинали — Він мовчав, а коли Юда поцілував, Він з великим жалем сказав: «Юдо, то це ти поцілунком продаєш Сина Чоловічеського? І оці зрадники Юди, оці Юдині поцілунки, — яке це страшне, сумне та тяжке явище не тільки в історії страждань Христа, а і в житті всіх людей, всіх народів...»

І не так в минулому були страшні Україні її вороги, кати-мучителі, як продажні душі самих же українців, що йшли до ворогів і казали: Що дасте — продам вам усю Україну... В минулому на це зрадництво-предательство квапились люди з вищих клас, з панства та духівництва, а тепер воно, як та темна пошесть, заразила собою й народ. І ми в ім'я страждань Христових, в ім'я любови і братерства, повинні, як від чуми, як від смерти, берегтися від усякої неправди, зрадництва, продажности.

Як бачимо, Липківський бив по найбільшому злу, що в советських умовах з новою силою роз'їдало лави національної спільноти. Цим Липківський дуже наближався і до західного варіанту українського націоналізму, який на своєму прапорі виписав гасло нещадної боротьби на смерть з усякими виявами національного зрадництва.

Не була чужа Липківському також ідея активності в боротьбі за національне оновлення. Ні церковні, ні цензурні мотиви не спинили митрополита від категоричних заяв, що духово-церковне відродження зв'язане також найтісніше з національно-визвольними стремліннями українського народу, який є народом поневоленим.

Боротьба за духове оновлення в такому сенсі сама собою ставала передумовою визвольної боротьби. Для Липківського було ясным, що тільки ідеал, рясно скроплений людською кров'ю, стає здійсненим. У проповіді «Христовий шлях апостолів» говориться:

«А ви поспробували б зробити щось подібне до Христа — дати себе розп'яти за народ, — може б в такий спосіб здобули любов і прихильність народу». Так! Лише саможертва за людей, лише покладання свого життя за краще життя народів відчиняє для себе серця і душі їх, з'єднується з ними своєю кров'ю».

Коли бачимо перед собою ці рядки, то несамохіть згадуємо аналогічні, тими ж самими образами висловлені думки Райгородського на сторінках «Розбудови нації»*. Можна лише дивуватися цій яскравій аналогії. Вона доводить духову одноцілість української націоналістичної мислі, незалежно від того — на Заході чи Сході він себе виявляв.

Боротьба за визволення відповідає християнському ідеалові й не суперечить християнській уяві миру, бо ця уява має на увазі мир душевний, внутрішню гармонію, узгіднену з Божественною правдою. Лише такого миру прагне християнин, а не миру в буквальному розумінні:

«Ми молимося за те, щоб життя наше проходило в спокою, ми молимося за спокій в усьому світі. Але що б то за життя було, коли б воно все проходило в спокою — чи було б про що згадувати людині з свого життя? Людина найбільше відживляється тими моментами, коли доводилось подивитися в очі смерті. Отже буря, хвиля неспокою дають світові вияв нового життя, не дають світові захолювати, замертвіти в своєму спокою...»

Наш народ може найменше зазнав спокою в минулому... Це моменти найбільшої титанічної боротьби нашого народу з хвилями житейського моря, боротьби за своє життя, за своє право визволення та перетворення» («Бурі і хвилі життя...»).

Ця думка дуже близько підводить філософію Липківського до тверджень західноукраїнського націоналізму про трагіку героїзму як лямбдотив у житті особистості.

Митрополит по-філософському оформив тезу про неподільність, тісну пов'язаність духового й плотського в житті людей як життєву конечність. Повнота життя — це поєднання духу і матерії, з тим однак, що дух має одухотворити матерію:

«... Дух і матерія, — казав він у проповіді „Христос і вода“ — не мусять уважатися як протилежні, ворожі одно одному речі, а навпаки — як тісно сполучені, і в цьому сполученні й можлива повнота життя на землі. Він каже: людина повинна «світлим оком дивитися на світ Божий, не вважати його чимсь ворожим для нашого духовного життя, але дивитися, як личить християнинові, тобто — не пасивно коритися його вимогам, а активно його підносити до вимог духовного життя — удосконалювати його...»

Ідеалізм Липківського, центральний елемент його світогляду, сходиться з ідеалізмом, революційно осмислюючим дійсність. Поруч висвіт-

* «РН» 1932. Ч. 1-2, ст. 17.

лення ролі з теологічного становища виявляє він також ролю віри в суспільнім житті:

«Віра завжди була найбільшим двигуном людської освіти, поступу, утворення звичаїв, взагалі віра була керівницею життя народів. Тільки палка віра, а не холодний розум запалює чоловіка і цілий народ, дає йому орлині крила, підносить на таку височінь, на яку не підняли б його міркування розуму» («Віра і розум»).

Липківський у своєму світогляді послідовний. У розв'язанні проблеми — індивідуум і релігія, — Липківський протиставиться демократично-ліберальній оцінці віри, і тим самим знов таки зв'язуються незримі нитки єдності його світоглядових позицій з позиціями українського націоналізму 20-30-их рр. на Заході.

Митрополит ніколи не забував підкреслити, що церква завжди і скрізь є громадою, позначеною національним характером. Виразне наголосення, що славити Боже Ім'я слід на всіх мовах, є підкресленням того, що Христова Церква не повинна обминати національні відміни, а має зростатися з ними. Національні прикмети в церкві мають виявитися з тою ж силою, з якою виявляє себе національна духовість в інших сферах життя. Патос національно-визвольної боротьби, що стрясає українським організмом, так само має струсити й Церквою й визволити її. Релігійне почуття може бути глибоким тільки тоді, коли воно впливатиме з глибоко інтимних національно-народніх уяв:

«Що кощунственного, коли наш народ, з любови й пошани до Пречистої Діви, вбирає її у вінок із польових квітів, в стрічки, в намисто, в сорочку вишивану і цим найбільше наближає її до свого серця, до свого рідного життя».

У день всіх святих митрополит проголошує проповідь, в якій, між іншим, знаходимо й такі слова:

«В календарю бачимо найбільш святих грецької та російської нації. Коли додатки до святців почала робити Москва для звеличання своєї держави, вона внесла в святці святих російських. Зокрема, з українського народу, крім печерських святих, уміщено лише кілька . . . Українська Церква своїх святців іще не має й не могла мати, поки була підлегла московській церкві. Вона повинна була почитувати російських та грецьких святих . . .

Хіба мало з нашого народу мусіло покидати рідню, господарство, батьківщину та тяжко мучитися у татарській та турецькій неволі за ім'я Христове? А скільки ж народу з козацтва залишили все, щоб захищати свою віру та волю, терпіли знущання, муки й смерть прийняли в цій боротьбі! А кріпацтво під московським та польським панством хіба не було тяжким хрестом для народу?!»

Митрополит вірив, що святці української православної церкви поповняться в майбутньому українськими святими з різних верств українського народу, і тим усунеться кривда українському народові, заподіяна Московою.

У гнівних міцних словах митрополита, спрямованих проти «малоросів», послідовників московської церковщини, відчувається сила бичування, властива біблійним пророкам. У своєму проповідництві Липків-

ський зі сміливо піднесеним чолом ішов назустріч небезпекам. Раз-у-раз знаходимо у нього незамасковані політичні виступи супроти більшовизму як носія безвірництва:

«В ці часи чувається якесь нове „благовіщення“, нас закликають єднати своє життя не з Христом, а з якимсь Марксом та іншими іменами, що піднеслися на землі. Єднають нас уже не з янголами і Духом Святим, а з мертвою матерією і її механічними законами...»

Коли в наші часи, дійсно, перетворюється життя народів, то це перетворення повинно початись не з Маркса та його нащадків, що й собі не здобули життя, а з Христа, з Його Благовіщення й Воскресіння».

Це сміливо сказано. Як на відносини більшовицької диктатури, занадто сміливо. Митрополит знав, що йому загрожує за ці й подібні слова. Але він був справжнім духовим революціонером, який не спляється перед очевидною небезпекою, але використовує ті можливості, які приносить ситуація. А ситуація була така, що недавно приборкані повстансько-революційні сили села ще бурлили гнівом, енергія мас переливалася у форми релігійного протесту проти советчини. Це були часи, коли на Поділлі стихійно розпочався рух ставлення хрестів на знак протесту проти більшовицького безвірництва. В урочище «Йосафатова Долина» сходилися великі процесії віруючих з хрестами і створили цілий ліс хрестів, до 10 тисяч. В цих умовах загостреного релігійного почуття серед мас влада не наважувалася усунути митрополита з обр'ю церковного життя, хоч і двічі перетримувала його в ув'язненні. Митрополит діяв енергійно й рішуче. Це знали й більшовики. Тому перший і найдошкульніший їхній удар в кінці 20-х рр. — на поч. 30-х був по УАПЦ. Духівництво й активних парафіян масово розстрілювано й висилано на каторгу. Самого митрополита в 1927 р. усунуто від церковної діяльності, а 1937 р. вивезено з України у безвість.

*

Роля Григорія Косинки в розвитку націоналістичної ідеї на Наддніпрянщині дуже велика. Ідейний світ Косинки тісно зв'язаний з його літературною діяльністю, і розкрити його більш-менш вичерпно можна, лише давши його біографічну і літературну силуетку. Це неможливо зробити в цьому нарисі, тому скажемо найважливіше.

Більшовики відчували в ньому свого ворога й усілякими способами намагалися паралізувати його письменницьку діяльність.

Імпресіоністичний метод письма був для Косинки маскувальним засобом. Письменник нічого не висловлював від свого імені, але він добирав такі об'єкти до змалювання й такі ситуації, що говорили самі за себе. Цензори роками під різними приводами відмовлялися друкувати його оповідання. Але він був упертий, домагався свого в різних інстанціях, і, кінець-кінцем, іноді мав успіх. Його листи рясніють згадками

про незліченні труднощі, що на них натикався він, друкуючи свої твори:

«З книжкою — нічого нового: не приїхав один чорт з ЦК відділу друку (мова про ЦК КП(б)У — Ю. Б.), робити щось не можна без його, а приїде 1 грудня».

Так одверто (і це у відкритій листівці) пише Косинка в листопаді 1925 року про свої літературні поневіряння.

Друкуючись через цензурні перешкоди лише зрідка, Косинка весь час перебував у важкій матеріальній скруті. Лише ремісник-заробкевич вільно почував себе в совєтськiм літературнiм життi. «На літературні, чесні заробітки годі сподіватися: треба писати ура-халтуру; тоді можна сподіватися, що вона матиме своє місце», зазначив він (лист від 22.X. 31 р.). Але сам не хотів і не міг стати на шлях брехні й штампу. Героїчний тонус життя ніколи не покидав його. Він не зневірювався ні під впливом особистих лих, ні під навалою народніх нещасть. Коли 1929-30 рр. НКВД, створивши процес СВУ, провело по всій Україні масові арешти свідомої української інтелігенції, дехто з українців сприйняв це як поразку, фатальну для всієї української справи. Але інакше поставився до цього Косинка. Він у листі відгукується на арешти членів СВУ так:

«... річ звичайна, що всіх нас турбують події не лише київського масштабу, а масштабу всеукраїнського... Сьогодні «події» зросли катастрофічно... Я, до речі, — дуже спокійний. Настрій мій покращав, бо я вірю, що «все пройде, как с белых яблонь дым» — все на грiшній землі має свій початок і свій кінець».

Образ Косинки, як живої конкретної людини стоїть у цілковитій гармонії з усім тим, що він творив. Серед його оповідань, що їх вдалося в совєтських умовах надрукувати, до найбільше зрілих з мистецького боку і рівночасно виразних ідейною стороною належить оповідання «Голова Ході».

Селянин, обливаючися потом, коло своєї скиби землі, із розпачем говорить:

«... Ореш, а красних днів не бачиш: була царизна, прийшов совет — робимо, а пани, як плили шовками в городах, і по цей день пливуть». «Робочі? — Вони теж лямку тягнуть, як і ми... А хто винен? Хто? Отак, виходить, і власть наша, і порядки наші, а все по-старому — збулися великих панів, чорт наплодив дрібних, і п'ють, як п'явки».

Так говорить пересічний український селянин, орючи ниву. Але він, уже навчений досвідом, знає, що не скрізь можна говорити правду. «А то в тюрму за такі речі підеш», — мовить він до своєї конячини, Чалого, яка тут ніби символізує пригнобленість.

Хто ж справді винен у тому, що Україна, придушена, потрапила в пазурі північного московського ведмеда? Над цим думає селянин, орючи лан, і, вивернувши зі скибою землі череп людини, раптом знаходить відповідь на своє питання. Це череп Ході, того, що разом з іншими подібними до себе прийняв на віру московські гасла інтернаціоналізму

й пішов на Україну душити український народ. Його, Ходю, досягла караюча рука українських патріотів. Селянин ударив носком черевика голову Ході — череп розколовся надвое — покотився по свіжій ріллі. «Хай на чотири вітри рознесе, коли це голова Ході, якого я знаю». Ходя прийшов із запалом в очах і зі своєю правдою. Точився бій з повсталим українським селом. І лягли зайти трупом, а Ходя дістався в полон. І тут, уже в руках своїх ворогів, вірив Ходя, що його ідея інтернаціонального братерства вічно житиме. Але зустрівся він з націоналістичною правдою селянською, з фанатизмом, що не поступається і стирає на порошок. І обернувся Ходя в порошок. І далі є пани й бідні, димом пішли і розвіялися ідеали Ході про братерство. А селянин, врослий у землю, і далі житиме. Від новелі віє свіжим духмяним оптимізмом.

Голова Ході — дуже місткий символ. Чому розуміти в ньому лише азійця? Взагалі зайду, і росіянина також, що суне на одвічний форпост Заходу — Україну. Фанатики комуністичної ідеї з Азії — це ж не типове для років революції. Типовим був фанатик-росіянин. Але тут мусів спинитися автор перед недремним оком цензури.

У новелі «Анкета» зображено «совактив» українського села. В центрі активу — бандит Антон Радіонович Собачка. Він гуляв з бандою доти, доки це ремесло вважав більш-менш безпечним. Коли ж північна більшовицька навала заповонила Україну, він вирішив перейти на бік переможців, «покаявся», став комуністом і комісаром. П'яниця, йолоп і садист, він тероризує село, грабуючи його советським продналогом. Навколо себе він скупчив найгірші покидьки сільської півінтелігенції, яка боїться його і, дбаючи лише про те, щоб заробити продуктову пайку, допомагає йому провадити політику советської влади на селі. На мітингу Собачка дає їм політичні настанови:

«... бандіти, наприклад, поймали курінного з куреня, которий перейшов, как і я, чесно, — і повісили на стовпі разом із собакою, а хто ж сознательний не согласиться, що сто зверство. І когда ідьот борьба не на жизнь, а на смерть, тогда нужно аккуратно здать продналог. Не думайте, що я не сознаю, какаая ето трудность; да, наш дядько покіль не заgrimить, не перехриститься, но время не жде... Не помагай імперіялізму, ... а здавай продналог; правильно говорю, ілі нет? Ето важный вопрос, і я ставлю руба: хто проти? Я кончив...»

Собачка і його оточення є символом панування хама над селом.

Показує Косинка й боротьбу українського села проти більшовизму. Ось повстанці-селяни ввіймали більшовицького комісара, що приїхав комуни щепити (оповідання «Темна ніч»). Вони його ведуть до хати, годують. «Вечеряти просимо і ворогів: знай нашу добрість козацьку». Обпоюють його горілкою, щоб легше було йому вмирати. Але далі їхня сантиментальність не сягає. Вони знають, що точиться боротьба, в якій покищо перевага не на їхньому боці. Але ця людина здібності свої віддала на службу ворогові:

— Ти ж кажеш нам, товаришу, що ти канівський?

— Значить українець, хоч і продажний...

Розправа мусить прийти неминуче, на це немає ради, але інстинкт спільної крові промовляє і творить атмосферу трагізму...

В оповіданні «Десять» знов таки показано повстанців-селян, що ввіймали українського ренегата, який їхав на село запроваджувати більшовицькі порядки. Вони скупчилися навколо полоненого й читають його посвідку:

«Пред'явник цього т. Рубель, член Української Комуністичної Партії, дійсно командується для організації комнезамів у район Черкаського повіту».

— От і добре, товаришок.

— Ми люди свої, а тобі, як родичу, десять шомполів «за усердіє». Харашо? ...

— Не ожидав, браток? Ха-ха-ха...

Переляканий Рубель розгублено белькоче виправдання:

— Ну да. Я бачу, знаю, що ви мене зрозумієте. Я — непорозуміння... Знаєте...

Божок (командир загону повстанців. Ю. Б.) його не слухав, він, партійний есер, знав ці «непорозуміння», і Рубель для нього був зрозумілий до дрібниць, але Божка цікавило інше — жах Рубля і його рабська брехня».

Здригаючись від огиди, отаман вирішує подарувати комуністові життя, знівечивши його морально. Лежачи в пилюзі під ударами шомполів, Рубель має співати: «Ви жертвою палі в боротьбе роковой»... Його тіло корчиться від болю, пальці дряпають землю, але він слухняно виводить жалібний марш більшовиків, бо для комуніста важить не честь свою врятувати, а лише життя.

Як бачимо, Косинка абсолютно непримиренний до всякої форми комунізму, хоч би вона пристроювалася і в українські шати УКП. Він про своїх героїв говорить натяками: «А Діброва в житах не бандит, ні, це...» Що Діброва святий месник за понівечену Україну — цього Косинка не може сказати через цензурні умови. І тому він ставить багатозначні крапки.

Так само лише натяками намальований і зовсім не окреслений образ отамана сільських анархістів Костя (опов. «Анархісти»). Він ненавидить мрійників і сантименти. Він знає, що мрійництво, поетична вдача і сумирність властиві українському народові. Але йому відомо також, що українці завжди, споконвіку уперті. І ця народня стихійна риса на ґрунті народнього освідомлення родить залізну незламність. І Кость міркує сам з собою:

«Хто написав: треба оздоровити народ? Ні, ми — здорові. Нам треба залізних духом людей: скрізь, скрізь — залізні, залізні!»

І він гартує людей свого загону. Ненавидить обмеженість тих, що їх приватна власність зробила рабами, прив'язала до добра і позбавила ширших суспільних потягів. Косинка бачить, як у стихійному анар-

хізмі селянства гартується його воля й виростає передчуття його національних революційних цілей. Герой його оповідань «В житах» і «Постріл» Корній — малоземельний селянин, батрак. Але його відданість партизанській боротьбі во ім'я Української Самостійної Держави — цілковита. Корній ненавидить глитаю Дзюбу не так за його соціальний паразитизм, як за політичну дволичність, яка підпорядкована егоїстичним потягам — зберегти свій добробут: Дзюба хоче бути добрий і з партизанами, і з більшовиками. І Корній мстить: підпалює Дзюбин вітряк. Проти Корнія, в лавах більшовиків, б'ється його товариш по наймитських поневіряннях Матвій Кияччук. І це болить Корнієві, як рана.

Новелі «В житах» і «Постріл» показують, що в основі революції лежить не класова боротьба, а змагання вір, ідей. В розвитку нації визначальним є не лише поділ на класи, але і якостево-моральна вартість осіб.

Є ще в Косинки величний образ, гігантська фігура, постать, оповита флером романтики, але разом з тим така наскрізь реальна, немов різцем вирізьбена. Це свідомий борець за волю України, селянин з Поділля, Конюшина, з оповідання «Фавст». Фавст — це образ нової активістичної української людини, яка народжується з кривавої романтики селянських повстань, щоб во ім'я майбутніх поколінь покласти голову в боях або в темних льохах ГПУ. Косинка старанно, через усе оповідання підкреслює цей активізм природи Конюшини. Конюшина не тільки зовнішньо трохи нагадує Фавста. В. Конюшині — фавстівське «хочу», безмежність дерзання, великість людської гідності, його прагнення волі паралельне стремління Гетового Фавста до пізнання Всесвіту.

Туга Косинки за волюнтаристичною людиною висловлена у «Фавсті» з такою силою, що немає змоги поставити поруч цього твору, щось рівновартісне з української націоналістичної літератури на Заході.

Косинка сміливо підтримував зв'язки із закордоном. Він мав інтенсивне й щире листування із В. Стефаником, друкувався в закордонних журналах. Ряд його новель надруковано в «Літературно-Науковім Віснику» Донцова. Останній додав до цих новель примітку:

«Гр. Косинка... є одним з найцікавіших авторів Великої України... В нім — пише Я. Савченко, — „почуття сили, бадьорости, навіть якогось чисто біологічного щастя — б'ють, мов з глибокого джерела“. Його постаті — се люди „твердого коліна“, які тільки слухають голосу інстинкту“, „всевладного голосу землі“».*

З нагоди відвідин могили Шевченка Косинка привселюдно вписав у журналі для відвідувачів сентенцію, що вільною може бути тільки та нація, що вміє панувати. Скрипник з обуренням згадував про це на одному із з'їздів (свідчення О. Кобця).

* ЛНВ, 1928, V, ст. 15.

Григорій Косинка

Кость Буревій

Ішли роки... Друкуватися стало майже неможливим. Збірку оповідань «Серце» затримано вже тоді, коли був надрукований весь наклад. Вона так і не появилася у світ. В центрі цього твору були соборницькі переживання червоноармійця-українця, що стоїть на прикордонній варті на Збручі. Усім серцем відчуває він безглуздість цієї границі на живому тілі одної нації. І його думки линуть туди, де в ярмі польських панів мучаться його земляки.

Восени 1934 р. Косинку заарештовано. Люди, що бачили його у в'язниці, розказують, що поводився він з великою гідністю. Одного разу, коли його вели на допит, він кричав: «Мене можете зневажати, але не мій народ». Дальші слова заглушила люта лайка катів (зі слів співв'язнів). У другій половині грудня в советській пресі появилось повідомлення про розгляд справи української терористичної організації, до якої зараховано Косинку, Буревія, Фальківського, Крушельницьких (батька й сина), Р. Шевченка, Влизька та інших. Більшість обвинувачених, в тому числі й Григорія Михайловича Косинку, засуджено до смертної кари. Розстріляно його десь між 15 і 18 грудня 1934 року. Щоб Косинка належав до революційно-підпільної організації — це дуже сумнівно. Він був занадто необережний і до надзвичайно важких умов протисовєтського підпілля не підходив.

*

Невдача визвольних змагань 1917-1922 рр. сталася не тільки тому, що ворог набагато переважав фізичними силами. Однією з основних причин невдачі було те, що наша революція, на чолі з її тодішніми провідниками, шукала своєї цілі дуже емпірично, навпомацки. Наші соціялісти починали від «ідеалу» куцої автономії і лише згодом приходили до постуляту самостійности. Але самостійність у більшості з них ставала необхідністю в наслідок розвитку подій, а не через виплід свідомих зусиль волі.

Думка провідної більшости не здатна була керуватися у творенні політичних концепцій мотивами власного національного інтересу. Все, що йшло від власного національного «я», видавалося підозрілим: чи не «вузький шовінізм», бува? Повновияв свого національного не усвідомлювався як щось універсальне, «передове», рухаюче історію нашої планети вперед. Планетарно-універсалістичний спосіб мислення, прищеплений соціалізмом, заганяв національну ідею в закапелок ніби чогось пережитого.

Найбільше духово роззброєні соціалістичні елементи остаточно скапітулювали, покинули лави українського самостійницького табору і стали на боці московського окупанта; ліві есери, боротьбісти, укапісти своїм відступництвом, переходом у табір ворога, набагато полегшили йому завдання, бо тим самим замаскували окупантський характер більшовицької влади на Україні. Однак, це перебіжчицтво не так часто було свідомою і зловмисною зрадою своєї нації. Скоріше це було виразом духового безсилля, неспроможністю протиставитися логіці соціалістичного думання. Українські ліві есери й укапісти були не раз найвними апологетами соціалізму до його логічного кінця. Інтернаціоналізм вони ідеалізували й підносили на рівень етики нового світу, що от-от мав вирости на всій земній кулі на руїнах старого. Інтернаціоналізм мав принести «повну свободу національного розвитку».

Життя дуже скоро перекреслило надії соціалістичних мрійників. Щойно відгриміли останні сальви визвольної боротьби, а вже ставало ясным, що московсько-імперіялістичні заміри не є непорозумінням, не є недодуманістю з боку «російського товариша», а є його суттю, лише замаскованою фразами з комуністичного талмуду.

Зі світу фантомів українські комунари вступили у світ реальности. Наступало протверезіння й переоцінка цінностей. Починався духовий процес, болючий і для багатьох трагічний. У людей найбільше глибоких, найбільше зв'язаних з національною стихією, цей процес привів до усвідомлення основних націоналістичних правд і до повного розриву з комплексом соціалістично-комуністичного світогляду. Було чимало й таких, що переймалися надією уговкати московський

імперіялізм, зробити для нього зобов'язливими тези про інтернаціональне братерство.

Ідеологічна диференціація творила складну картину. Партбилет переставав бути ознакою комуністичної ортодоксальності. Не раз він ставав надовго надійним забором і зряддям для українського націоналіста. І хто був українським націоналістом, а хто націонал-комуністом — з першого погляду не можна було пізнати. Лише ланцюг вчинків, а не заяви й деклярації дають критерій для розрізнення.

Історична ситуація склалася так, що вихідці з українських партій, опинившись в КП(б)У, мали в своїх руках чимало позицій на полі культурному, господарському й державно-адміністративному. Всі вони співпрацювали між собою. Ця співпраця існувала ще з тих часів, коли всі вони, колишні вихідці з українських партій, стояли на однакових позиціях. Але тепер, коли оформлювалися духові відміни й переростали в діаметральні протилежності, націоналістам ішлося лише про те, щоб зберегти колишні особисті зв'язки й особисті впливи на людей, чужих уже їм духово. Тепер уже співпраця націоналістів з прихильниками самостійної радянської України була наскрізь тактична: ішлося про те, щоб потягнути «советчиків» на кроки, які виходять за рамки їхніх намірів, використати їхні можливості для своїх цілей, а також замаскувати себе співпрацею з ними перед всесильним ГПУ. Що це вдавалося на довший відтинок часу, свідчить приклад зі Скрипником. Вплив націонал-комунізму був настільки значний, що колишній представник «ленінської більшовицької гвардії» відчув себе націонал-комуністом. Він був послідовним комуністом, який вірив, що в рамках ССРСР може існувати Україна як самостійна держава.

В житті УСССР був недовгий період, який обмежується, приблизно, роками 1922-30, коли українські націонал-комуністи змагалися за свої впливи в КП(б)У, поборюючи великодержавно-російський, сильний і на той час в партії, елемент. Широка суспільність втягалася в цю боротьбу, що з особливою наочністю виявилось в ставленні до дилеми економічної самостійності чи колоніальної залежності УСССР. Тут дійшло навіть до окремих сутичок на терені масових організацій — профспілок, — які мали бути зряддям комуністичного впливу на маси. Створилися два фронти: по українському боці вели духовий провід націоналісти і тягнули у себе на повідку націонал-комуністів; прокладеним шляхом ішло також усе краще, передовіше навіть з позапартійної інтелігенції. Це була ситуація, коли навіть поодинокі росіяни включалися в боротьбу по українському боці (економісти Доброгаєв, Волобуєв, Сологуб та інші).

Насамперед боротьба ішла за республіканський бюджет УСССР, за його незалежнення від бюджету загальносоюзного. Представник українського табору Полоз домагався закону, «який докладно означав би бю-

джетні права радянських республік і забезпечував би для них відповідні власні й загальносоюзні засоби». Пристрасті розпалювалися до того, що навіть Г. Петровський, людина досить байдужа до долі українства, в бюджетовій дискусії 1927 року кинув зауваження, що союзний бюджет «тенденційний» у відношенні до України, й числовими даними доводив кривдження України. В. Доброгаєв, докладно проаналізувавши бюджет України за 1923–27 рр., приходиться до висновку, що:

«Фінансовий баянс України був різко негативним, тобто, що значна частина доходів України витрачалась поза її межами... За розглядане чотириліття... невикористані Україною її доходи сягають величезного числа рівня 472 мільйони карбованців... Якщо дати цьому процесові йти далі за тим самим темпом, як ми мали в минулому..., то природньо може статися знекровлення здорового й міцного господарського організму».*

В січні 1928 року відбулася доповідь Віцепрезидента ВУАН акад. К. Т. Воблого. В доповіді окреслено існування України, як «самостійної господарчої одиниці», що має «всі підстави до окремого розвитку». В 2 і 3 числах «Більшовика України» з'явилася знаменита праця Волобуєва «До проблеми української економіки», де показано колоніальну залежність України від московського центру і стверджено, що тільки «забезпечення Україні нестриманого розвитку продукційних сил, забезпечення їй становища оформленого й закінченого національно-господарського організму» унормує відносини. Але що значить — доведення вимоги Волобуєва до кінця, як не державну самостійність України? І на голову Волобуєва падають грізні обвинувачення в «націоналізмі», «фашизмі» тощо. В урядових сферах українські націоналісти, а за ними й націонал-комуністи, вели боротьбу проти тенденційного занедбування української промисловости. Буценко, Лісовий та інші виступали з багатим статистичним матеріалом. Боротьба вгорі лунко відбивалася і в низах, на різних українських з'їздах і конференціях. ВУАН і Найвища Українська Господарська Рада визнали, що «Україна має всі потрібні передумови для насаджування текстильної промисловости». Це був час, коли голосно лунали протести проти того, щоб заводи сільськогосподарського реманенту для України розміщувалися поза українськими етнографічними теренами (застереження проти будови заводу сільськогосподарських машин у Ростові, висловлене Петровським).

Тези ЦК КП(б)У з червня 1927 року про підсумки українізації є надзвичайно цікавим документом, в якому перехрещуються суперечні стремління основних політичних факторів, що боролися за Україну: російського великодержавницького більшовизму, українських націонал-комуністів і навіть українських націоналістів.

Українізація як засіб Москви опанувати ситуацію на Україні — таке

* «Хозяйство Украины», 1927, ч. 2, с. с. 87, 89.

завдання мали віддзеркалювати тези за вказівкою Кремля. Не українізувати російський пролетаріат на Україні, але зробити його арбітром у справах українського культурного процесу. Не натискати надто на партійний апарат в українізації його, але поставити партію і «старі» (тобто російські) кадри в становище керівників українського культурного процесу. Але знаходимо в тезах і інші ноти: потребу українізування тієї частини пролетаріату, яка русифікувалася в минулому під тиском російської імперіалістичної політики, і гасло нещадної боротьби з великоруським шовінізмом.

В цих ступах не трудно побачити вияв поглядів українських комуністів, що мріяли про «суверенність» Советської України. Радикалізм окремих намірів їх був не без інспірацій українських націоналістів, що стояли у них за спиною й шукали легальних можливостей для творення передумов визвольної боротьби.

А коли, на доручення Москви, Політбюро ЦК КП(б)У в 1927 році ухвалило свою постанову щодо стану в українській художній літературі, то й там не бракувало пом'якшених формулювань.

Однодумці О. Шумського були тими, що усвідомили націоналізм в розпачливій і жорсткій критиці самих себе, свого ідейного минулого. Те, що вони мали соціалістично-комуністичне минуле, відмежувало їх від Косинки й Липківського. Але минуле залишало їм деякі позитиви. Воно привчило їх бачити Україну не лише як край патріархального села, солом'яних стріх, вишневих садків. Перед їхнім духовим зором вставала Україна в клетоті моторів, вкрита димарями й електроцентралями. І якщо вони так часто клянуться пролетаріатом, то це не тільки маскувальна фразеологія. Треба шукати за нею і змісту: українське робітництво стає для них тою силою, що збільшує потенціалні творчі можливості української нації, що своєю молодого енергією має наснажити всю націю активним поривом до здобуття собі місця під сонцем.

Колись, в роках визвольної боротьби, зайшли вони у безвихідь, бо потрапили в полон комуністичного універсалізму. Заперечивши ж комунізм як світогляд, вони шукають універсальної ідеї. Такою стає для них ідея нації, як рушійна сила вічного ставання, прогресу людства.

*

Представником останньої, щойно схарактеризованої течії націоналізму можна було б узяти постать Олексі Влизька, який у передмові до збірки «Живу, працюю» зазначає: «кваліфікація письменника — кваліфікація читача. Одне без другого не можуть існувати. А через те закиди з села, що «автор дуже гарно пише», але «незрозуміло» — дають тому право категорично сказати, що він для села нічого не продукує, так само, як і для приміських дач».

Поезія його сповнена багатозначності, примхливості. В ній багато образів, що раціонально не розшифровуються. Це було в природі поетичного хисту Олекси Влизька. Однак незрозумілість і багатозначність образів Влизька пояснюється також і цензурними умовами. У поета є багато речей, що цілком вкладаються в береги радянського підходу до дійсності. Інакше й бути не могло: Влизько виростав і виховувався в умовах радянської школи, в радянській культурній атмосфері (рік народження 1908). І можна лише дивуватися, що він геніальною інтуїцією, може расовою природою, проривав тенета радянщини й прокладав шлях своєму національному світовідчуженню, в якому бриніли націоналістичні мотиви.

Його життєвий тонус глибоко оптимістичний. Він ненавидить міщанське філістерство і протиставляє йому героїзм.

Але це не казенний радянський героїзм, а героїзм великої борні за національне визволення, героїзм «залізничної крові» («грай же, крові, залізнична, грай»), в якому треба «нести серце наодряд» («Романтикові») й зі сміливою ясністю ризикувати головою («Серце»).

Героїзм Влизька — це ні в якій мірі не поза й не данина моді. Це те, що випливає з його душі як владний дороговказ, як потяг, що охоплює всю його істоту і надихає його великим патосом творення, чину, експансії й жертви. Поет відчуває трагіку важких днів і знає, що його на обранім шляху не чекають лаври. «Дев'ята симфонія» поета — шлях великої героїчної любові з терновим вінцем — своєю поетичною силою нагадує нам кращі ліричні твори Л. Українки.

Поет любить образи бунту, бурі. У нього навіть одеський маяк, що стоїть на рейді, втілює повстання. Він живе передчуттям національної революції. Україна не лише розчавлена окупантом. Вона також загрузла у філістерстві, буденності. І доки так буде — не бачити Україні дальшого етапу національної революції.

Я не вірю у легенди.
Сивий вікінг — тільки пісня
У рибалчиних устах. («Історичні увертюри»).

Однак на цьому твердженні він заспокоїтися не може. Він шукає вікінга, здобувця, конкістадора, і знаходить його народження . . . в українському індустріальному місті.

Стає, мов лев, новітній вікінг
У блискавках шалених міст («Вам — безсилим»).

Це значить: здобувчий дух викреше новий вогонь з «залізничної крові», сперши себе на українське робітництво.

Так як на Заході зводить націоналізм бої з рабською психікою «старшого покоління», так і Влизько на Наддніпрянщині підносить гнівний голос проти боягузів, безпринципних людей, «сантименталістів»:

Ще треба нам нових Шевченків,
Ще треба нам нових Франків,
Від вас, «безштаньків», «безбатьченків»,
Від смердів і мужиків.

Україна має великі історичні традиції. Вони, мов піраміда, височать над сучасністю. Але їх споганює покоління рабів нікчемних:

О срам і стид, —
Коритися своєму безсиллю
Під рядом гордих пірамід! —

Тих малоросів поет ненавидів з усієї душі. Повсюдна присутність цього типа в українськiм життi викликає у поета саркастичні рядки вірша

Олекса Влизько,
розстріляний 1934 р.

«Інтелігент згідно з обставинами». Тут бачимо не лише викарбуваний з незвичайною плястичністю образ хамелеона-слимака, пристосованця, що його так активно ненавидить і шельмує український націоналізм. Тут знаходимо і націоналістичний критицизм до того рiчшца національної революції, в яке зіпхало її покоління культурників. Ця революція не залізним рокотом гула, а «шараваристим гулом» і потопала в сентиментальних звуках гімну. Ненависть до ворога, що подолав національну революцію, залив кулеметною зливою, висловлена теж із первісною чуттєвою силою українського націоналізму.

Наприкінці своєї творчості, трагічно перерваної рукою НКВД, Олекса Влизько написав «Баяду про короткозорє Ельдорадо». Тут письменник, ніби передчуваючи недалеку загибель, кидає визов, пише дуже

прозору алегорію. В цій баладі він розправляє із короткозорістю боротьбістів, укапістів, що в свій час перейняли вірою в «голубу Савойю» комунізму, проміняли любов до власної батьківщини на любов до «людства». Вони були романтиками. І тому не бачили, хто і куди вів корабель. А вів його матрос, що зовсім не романтично плював за борт і прямував до дуже реальних і матеріяльних мет, до п'яного порту і дівчаток. В цій «казковій» «землі чужих земель» наші мандрівники спустили останній гріш свого морального капіталу і коли стали для себе шукати місця в нових умовах «соціалістичної країни», то виявилось, що змінилися обставини і треба вірно служити чужому імперіялізмові. В повитій серпанком невідомости біографії Влизька виступають поодинокі факти, з яких бачимо, що мрію про титана-революціонера з величезною силою волі й самозреченням здійснював поет крізь своє життя. Розстріляно Влизька в грудні 1934 року.

*

Застановімся тепер над питанням: якою мірою Є. Коновалець та провідні кадри УВО-ОУН пробували організаційно зануритися у наддніпрянський ґрунт, а якщо пробували, то якими були наслідки цих спроб. Питання надзвичайно складне. На дорозі до розв'язання його стоїть багато перешкод: найсуворіша конспірація з боку так полк. Є. Коновальця, як і всіх, хто до підпільної дії на Наддніпрянщині міг мати якийсь стосунок, недоступність архівів ГПУ-НКВД, смерть великої більшості тих, які могли б бути певними свідками у цих справах і доцільне мовчання з боку тих, яким життєві обставини не дозволяють з того приводу висловитися.

Все це робить неможливим достатньо в'яснити, наскільки організаційна рука УВО-ОУН могла простягнутися і простягнулася на Наддніпрянщину.

Але саме це питання настільки є важливе, що коли є хоч деякі дані, що наближають нас до його розв'язання, то його таки варто ставити, варто намічати його розв'язання або бодай накреслювати обережні гіпотези в цьому напрямі.

І деякі доступні нам уривчасті дані слід аналізувати, зіставляти, перевіряти, щоб бодай частинно піднести завісу над так важливим таємничим минулим.

*

У липні 1920 р. відбулося в Празі останнє засідання Стрілецької Ради. Було ясно, що наступив новий історичний період, визвольна р е г у л я р н а в і й н а проти московських та інших займанців України стала неможливою. Тому розв'язано на липневому засіданні Стрілецьку Раду, як керівний чинник у ф р о н т о в і й війні. Разом з тим треба було

підготувати стрілецьтво до нових форм боротьби, підпільних, а де можна, то і збройних терористичних чи партизанських акцій проти окупантів. Це вимагало серед ідейної розхристаности українського національного табору, після невдалої визвольної війни, нового окреслення ідейних настанов стрілецьтва, — те, що Коновалець тоді називав — «ідеології Січових Стрільців», далі — переведення організаційної перебудови і вироблення нової тактики боротьби. Це і пробувано зробити 31 серпня 1920 р. у Празі на «З'їзді Відпоручників Українських Військових Організацій Закордоном».

На цьому засіданні визначено Команду УВО на чолі з Коновальцем, засади Організації й керівництва, засновані на стрілецьких традиціях карности. Не легким було завдання ідейного порядку, але воно було подолане. Всупереч ґрунтовному захитанню соборницької свідомости на еміґрації, всупереч взаємній ненависті, якою палали тоді галичани й наддніпрянці, обвинувачуючи кожна сторона іншу в «зраді», З'їзд ухвалив, що він стоїть «на становищі повної соборности і самостійности України», невдачу визвольних змагань розглядає як наслідок нестійкости, хитань і відхилень від принципів соборности. Це була дуже важлива ухвала. Вона зобов'язувала до заперечення заґумінкової політики диктатора Петрушевича, і це заперечення увісти перевели в життя, наражаючися на важкі труднощі й наклепницькі закиди з боку роз'юшеного внутрішньою боротьбою українського суспільства. Соборницька постава УВО вимагала й соборницько-революційної дії, поширення революційних заходів і на територію підсоветської України.

Найскладнішою проблемою була тактика боротьби. Її трудно було визначити, особливо у відношенні до Великої України, бо міжнародня політика і перспективи більшовизму лишалися тоді зовсім неясними. Тодішні чужинецькі спеці від міжнародньої політики, як свідчить Є. Коновалець у своїх листах до «Дорогого Товариства», пророчили швидкий провал більшовицького експерименту, що обережний Коновалець бере лише як одну із історичних можливостей. Його уважне око бачить, що західня дипломатія вже починає, покищо обережно, переорієнтовуватися на співпрацю з комуністичною Москвою. Влітку 1920 р. армія УНР ще продовжувала боротьбу перед Збручем. Коновалець був того переконання, що це хибна тактика. Українське військо треба відтягнути в глибину Карпатів і там його затримати. Галичина має соборно поділити долю з усією Україною. Червоній армії треба відкрити дорогу в Центральну Європу і тим змобілізувати проти російського комунізму всі західноєвропейські потуги. Польща українськими руками захищає для себе галицький терен і здобуває собі у світі ім'я заборолу Заходу проти комунізму. Провал Польщі в зударі з червоною Москвою означав би військовий зудар Західньої Європи з московською імперією, лише в такому широкому зударі українські сили могли б набути зна-

чення партнера для Заходу в дальшій боротьбі. Та спроба відтягнути Уряд УНР від вибраного шляху не вдалася.*

Коновалець припускав також, що московсько-більшовицька окупація України може стати цілим історичним періодом.

За наявності цих різних перспектив не можна було дати закордоном якогось окресленого тактичного пляну боротьби.

«Взагалі — пише Коновалець — справа Великої України станула на мертвій точці, і тільки події на самій Україні можуть її зрушити з неї.**»

Це означало, що всім, хто з Січового Стрілецтва мав як заякоритися на Наддніпрянщині, треба туди повертатися і там, керуючися ідеалом соборницько-самостійницьким, виробити тактику залежно від того, як розвиватиметься політична ситуація на Сході та в усій Європі. Про це тодішні січовики ще в липні 1921 року писали:

«Переконавшись в безвиглядності наших заходів закордоном, ми вирішили їхати до Краю, все одно чи до Галичини, чи до Великої України, щоб підготувати там ґрунт для здійснення нашої основної ідеї...»***

Зі спогадів полк. А. Мельника довідуємося, що на Велику Україну повернулися, зокрема, пор. В. Романишин, пор. Нерослик, сот. Микола Опока і хор. Решетуха. В умовах Наддніпрянщини діяло ціле ґроно колишніх Січових Стрільців, між іншим і сотн. Іван Андрух. В розмові зі мною полк. Мельник згадував, що повернулася на Наддніпрянщину більша кількість осіб, але в 50-х рр. він уже не міг згадати собі їхніх прізвищ. Розуміється, з рештків УГА, що лишилися в радянській дійсності, також рекрутувалися кадри підпілля.

Зберігся цікавий доказ зв'язку Є. Коновальця з цим наддніпрянським підпіллям. В листі до «Дорогого Товариства» Полковник пише:

«В Празі є вже Чмола... Ніяких надзвичайних відомостей він не привіз. Цікавий тільки лист від Андруха, котрий одержав він від нього з Києва майже перед самим виїздом з Румунії».*

Либонь було так, що через Румунію ішов зв'язок наддніпрянського підпілля з Є. Коновальцем. Чмола, імовірно, був зв'язковим, бо перш, ніж їхати до Галичини, він відвіз лист Андруха до Полковника. Зв'язки з Великою Україною не були інтенсивні, це можна вичути з листів Коновальця. Тим то, під час свого недовгого перебування в 1921 р. в Галичині, Полковник користується нагодами, щоб через проф. Холодного знайомитися зі звітами кур'єрів, які з Букарешту несли до Тарнівського Уряду УНР вістки від перебіжчиків з Великої України.

* Є. Коновалець: Причинки до історії української революції. Передрук у збірнику «Корпус Січових Стрільців». Чикаго, 1969 р., стор. 446.

** Дивись стор 265, к. 36.

*** В. Мартинець: Українське підпілля — Від УВО до ОУН, 1949 р., стор. 35.

* Дивись у цьому збірнику стор. 267. К. 43.

В 1920-1922 роках ворог мав змогу основні свої сили, звільнені з різних фронтів, пересунути на Україну. В безогляднім терорі, в морі крові здушує він селянський партизанський рух. Від провокацій 28 серпня 1921 року гинуть 39 членів Центрального Повстанського Комітету, серед них падають поет і провідник повстанського руху на Липовеччину Григорій Чупринка, сотн. Андрух, пор. Опока.

Настав момент, коли увісти на Наддніпрянщині зустрілися з умовами шаленого терору, що десяткував весь національно свідомий елемент в масах, а не чіпав лише тих, що піддавалися гіпнозі більшовицьких ідей або жили вегетативним життям бездумної тварі. Серед національно свідомої інтелігенції запанувала депресія, значна частина її переорієнтовувалася на радянофільське культурництво. В цих обставинах, частина увістів, кинених на Наддніпрянщину, згинула, друга ж частина припинила свою діяльність, замасковуючись в радянській дійсності й здобуваючи собі такі позиції, з яких у майбутньому можна було б успішно підпільно діяти. Стагнацію підпілля на Великій Україні в рр. 1923-1926 відзначає Сціборський.*

Коновалець розуміє вирішальне значення Східніх Українських Земель в національній революції. І тому, коли він в рр. 1922-1926 основну увагу звертає на діяльність УВО в Галичині, то одною з причин цього є намір створити міцну випадову базу, підготувати резерви для Наддніпрянщини на той час, коли там знову складуться сприятливі об'єктивні обставини для визвольного змагу.

1927-1928 рр. були тим періодом, коли активізація революційної підпільної діяльності на Наддніпрянщині знов стала можливою. Українізаційний курс призвів до наслідків у значній мірі протилежних намірам Москви. Українська культура, замість стати «національною в формі, інтернаціональною в змісті», розвивалася з тенденціями до внутрішньої гармонії змісту і форми. Село в умовах НЕП-и стужавіло, налилося новими силами і готове було до стихійної відсічі накидуваному йому, чужому його духові, устроєві колективізму.

В цих обставинах діяльність УВО на Наддніпрянщині могла мати шанси на успіх.

Дія підпілля на Наддніпрянщині навіть перед керівними кадрами УВО, а пізніше ОУН, була щільно захована завісою конспірації. Лише поодинокі люди більш-менш повно уявляли собі характер діяльності і персональний склад наддніпрянського підпілля. Всі нитки до Наддніпрянщини сходилися міцно в руках Коновальця, і його смерть забрала з собою багато таємниць. Це одностайно підкреслювали всі ті члени ПУН-у, що в 30-х рр. мали з ним найближчі стосунки: що лишалися в живих на 1943 р., були мною щодо цього перепитані, включно із Романом Сушком. Мені вказувано, що дещо могли б розповісти Омелян

* М. С.: Україна й національна політика Советів, ст. 43-44.

Сеник-Грибівський, Ярослав Барановський, а, мабуть, ще більше Микола Сціборський, якби вони передчасно не загинули. На жаль, я не сконтрактувався з Макаром Богушем і про його визначну участь у зв'язках із Наддніпрянщиною довідався від полк. А. Мельника аж тоді, коли Богуш уже не в стані був давати інформації. Окремі конкретні дані все таки я здобув, найперше від М. С., від Володимира Мартинця, від Н. Б., від родин осіб, репресованих більшовиками на Великій Україні. Ці відомості поповнилися кількома архівними документами. Друковані матеріали, так націоналістичні, як і радянські, доводилося використовувати з особливою обережністю, ураховуючи можливість пропагандивного моменту в тих чи інших джерелах.

Розуміється, коли говоримо про випромінювання організованого націоналістичного руху на український Схід, то не доводиться спинятися на тому, що члени Організації вкидали в Дунай пляшки з пропагандивною літературою, як і на тому, що Сціборський пускав за попутним вітром бальони з пропагандивною літературою. Ці наївні факти варто згадати лише як вияв туги за дією в напрямку Східної України.

Коновалець діяв конкретно.

Уже в 1927-1928 рр. він вислав організаційних людей на Наддніпрянщину. Перед ними не ставиться завдання якоїсь ефективної назовні дії. Коновалець усвідомлює добре ситуацію, розуміє, що Московщина загрожує самій душі українства. І тому він ставить перед увістами завдання проникати на відповідальні пости культурного будівництва, щоб з тих позицій гальмувати процес обмосковлення, який тоді ще загортався плащиком інтернаціоналізму.

Підпільники ідуть в Радянський Союз як «симпатики» радянського устрою, українзатори, як «комуністи», яких «переслідуються» в «гнилому Заході». Іде сотник Дзіковський, іде син радянофіла А. Крушельницького Тарас, ідуть письменники, що на Наддніпрянщині засновують літературне об'єднання «Західня Україна», і хто з них справді комуніст, а хто український підпільник, відомо було, мабуть, тільки Коновальцеві.

У тривожнім присмерку вузького підпілля Наддніпрянщини прийшли шукають дружньої руки людей, врослих у місцевий ґрунт. Відбувається духовна дифузія. Спільно творяться духові цінності.

Основна ціль Коновальця наприкінці 20-х і на початку 30-х рр. була — створити єдиний струм духового націоналістичного розвитку на всіх українських землях. Дуже характеристичним фактом з погляду впливів націоналістичної духовости на Наддніпрянщину є висилання органу Проводу Українських Націоналістів «Розбудова Нації» на адреси радянських партійних, всіляких Рубінштайнів та Іванових, а також на адреси найбільших наукових бібліотек і наукових інституцій Радянської України. Що журнал таки доходив до бібліотек, свідчать вимоги

останніх вислати їм додатково те чи інше число (свідчення В. З.). Розрахунок ОУН був дуже простий: журнал, що потрапив на терен Наддніпрянщини так чи інакше може дістатися в руки не лише чиновника-енкаведиста, але й інтелігента-українця з партійним квитком у кишені, і дасть йому імпульс в усвідомленні українських політичних проблем. І немає сумніву, що так воно й було, особливо ж до 1931 р., коли на Наддніпрянщині ГПУ вперше викрило клітини підпілля, зв'язаного з Коновальцем. Зошити журналу української революційної теорії потрапляли в руки не лише Гірчаків та Хвиль, що були присяжними критиками націоналізму на сторінках радянської преси, але також і в руки партійців М. Хвильового й М. Куліша (а через нього могли потрапляти і в руки безпартійного Л. Курбаса), Влизька й Епіка, Грудини і Річицького. Широкий закрій в аналізі революційної проблематики, відзначення соціальних проблем як частки програмовості українського націоналізму, ґрунтовність теоретичних праць напевно імпонували тим поодиноким представникам наддніпрянської еліти, що читали «Розбудову Нації», і вона на них впливала, мабуть, не менше, ніж на революційні елементи еміграції.

Український національний Захід концентрував свої зусилля на те, щоб зв'язатися зі Сходом і створити суцільний фронт націоналістичного діяння всіх теренів чужинних окупацій та еміграційних осередків. Провід Українських Націоналістів велику увагу приділяв вивченню відносин на підсоветській Україні, і зі студій робилися важливі висновки, що підбудовували націоналізм і постійно розвивали його як зрілу соборницьку революційну теорію й практику. З цього погляду характеристичною є заява редакції «Розбудови Нації».

«... Треба мати на увазі, що український націоналізм, який побідним походом поширюється на всіх теренах, замешкалих українцями, та захоплює щораз ширші шари українського народу, — проявляється назовні різно, залежно від місцевих обставин поодиноких теренів. Ми є не тільки свідками різної чинности, але й різних організаційних форм українського націоналізму на теренах на захід від Збруча, дарма, що весь націоналістичний табір просякнутий одним духом та скупчений під одною кермою. Тим більш ріжниця бачимо при зіставленні з зовнішніми проявами націоналізму на В[еликій] Україні. Тим то пояснюється й численні тамошні факти, небували й незрозумілі в розвитку українського націоналізму на Західній Україні та на еміграції, європейській та заокеанській. Одним з таких фактів, небувалим і незрозумілим тут, а не тільки зрозумілим, але й частим, а то й типовим там, є існування українських націоналістів — членів комсомолу й комуністичної партії».*

Перед Проводом Українських Націоналістів стояло завдання — підійти до живої дійсности на Великій Україні без еміграційних упереджень, ілюзій і штампів, пізнати атмосферу підсоветського життя, застосуватися до неї й діяти. Це прекрасно підкреслив Д. Андрієвський у статті «Шлях розбудови». Він писав:

* «Розбудова Нації», 1933, ч. 7-8, с. 155.

«Крайня пора приглянутися тому, що діється на великих просторах України. Власне, коли хочемо братися чинно до розбудови, нашим першим обов'язком є приглянутися до життя й сміливо подивитися правді в вічі... Мусимо добре розважити те, що є переходовим, неістотним і випадковим у сучасному житті на Україні, а що є його органічною частиною. Для нас є очевидним, що офіційний комунізм, політика економічного визиску України, державна залежність її від Москви, чужонаціональна партія, як суб'єкт державної влади, є болячками на нашому національному тілі, — болячками, що ми їх можемо й мусимо якнайскорше викоринити. Натомість явищами іншого порядку є ті переміщення на соціальній драбині, той новий уклад суспільних сил і новий розклад духових та матеріальних можливостей, те піднесення самостійности мас, що виявилось в умовах радянської дійсности. Все це постало органічно, хоч і не без механічного впливу ззовні, і нині є прикметами внутрішньої будови українського народу, його рушійними силами. Вони важливіші й міродайніші за різні наліпки».

Але так для «Розбудови Нації», як і, головно, для спільного ритму з Наддніпрянщиною у веденні підпільної акції потрібно було людей, які б стало студіювали й були помічними Голові Проводу у ставленні певних конспіративних завдань за Збручем. З самого заснування ОУН для цієї сфери діяльності був приділений Макар Богуш, функції якого були мало відомі більшості членів ПУН-у.

На 1-му Конгресі Українських Націоналістів Богуш не випадково уникнув фотографування на спільній світлині: йому треба було залишитися в тіні. Його перу належали кілька статей про підрадянську Україну (псевдо Б. Дніпрянський, а можливо й інші). Вони зраджують знання матеріялу, і не тільки газетне. Можливо, що йому належить і стаття під псевдом Чорноморець,* яка сперта або на відомостях від зв'язкових з ССРСР, або на особистих спостереженнях (добре знання побутових умов життя робітництва в Москві: заробітки, ціни на харч, якість промислових виробів для широкого вжитку, мешканеві складності для робітників). У спогадах Бачини-Бачинського маємо згадку про відбуту в 1932 р. поїздку Богуша до ССРСР.** Згадка ця має з собою шанс імовірности. Вже з самого початку 1928 р. Богуш, удаючи з себе симпатика советської системи, нав'язує, з доручення Є. Коновальця, «діловий контакт» з газетою «Комуніст», органом ЦК КП(б)У. Лише після смерті М. Богуша через руки полк. А. Мельника потрапили до мене три документи з Богушевого архіву, які про це беззаперечно свідчать. З середини січня 1928 р. Богуш, як ніби правовірний радянофіл, висилає редакторові газети «Комуніст» М. Любченкові в Харкові свої статті, дістає потвердження про їх друк, прохання писати частіше і коротше. Він надсилає на адресу «Комуніста» «капітальну працю», назви якої не знаємо. Редакція не береться публікувати цієї розвідки, але, щоб не зразити свого кореспондента, передає рукопис його книги до Державного Видавництва України редакторові Славуцькому. Очевидно, за підтримкою «Кому-

* «Диктатура пролетаріату», «Розбудова Нації», 1930, ч. 3.

** Дивись стор. 722.

ніста», Богуш починає дописувати до «Вістей», органу ВУЦВК-у, до газети «Пролетар». Співпраця з журналами щойно намітилася: взято було під увагу «Червоний Шлях», «Більшовик України», «Нове Мистецтво» та ряд інших. Богушеві вдалося написати кількадесят статей, з питань міжнародної політики та «класової боротьби трудящих проти капіталу» саме в такому дусі, в якому цього потребувала радянська

ВИДАВНИЦТВО
„КОМУНІСТ“

ВИДАЄ:
ГАЗЕТИ
„КОМУНІСТ“ — орган ЦККП(б)У
„КОМСОМОЛЕЦЬ УКРАЇНИ“ —
орган ЦК ЛКСМУ
ЖУРНАЛИ
„КОМУНАРКА УКРАЇНИ“ —
орган ЦВ роб. і селянок ЦККП(б)У
„РОБКОР УКРАЇНИ“ —
орган ЦККП(б)У
та инш.

ГОЛОВНА КОНТОРА

м. Харків, Пушкінська вулиця № 33
ТЕЛЕФОН № 26-04

17.4.1928 р.
№ _____

При відношенні пославтеся
на цей номер і дату

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Шановний товаришу,

Ми зверталися до Вас з проханням про справочник політичних діячів. У німецькій мові він зветься "Her ist's"?. Дуже просимо купити для нас цю книжку й повідомити, скільки за неї сплачено.

Ми поновирили нашу газету, отже маєте змогу писати частіш. Але велике прохання - щоб статті були не такі довгі, тоді вони тільки надаватимуться до використання.

З тов. вітанням

Держдрукарня „Харків-Друк“. Зам. 3326 г. 30х100.

Лист Миколи Любченка (псевдонім Кость Котко) до Богуша

пропаганда, але він починає переключуватись і присвячуватися проблемам мистецтва. Для чого все це робилося? Я думаю, що Коновальцеві присвічувала ідея вислати Богуша на Наддніпрянщину, щоб у його руках сконцентрувати керівництво тамошнім підпіллям ОУН; для цього треба було створити йому позицію в журналістських колах Харкова і Києва. Але життя дуже скоро показало, що централізоване керівництво на Україні є занадто небезпечною річчю, і плян мусів відпасти, а з тим самим відпала і потреба співпраці з комуністичною пресою.

З публікованих у «Розбудові Нації» статей Богуша бачимо, що він був обережним скептиком щодо термінів повалення більшовицького ре-

Комуністи

1. Гіта. драматична 15.1. } Страні
2. Касетна реалізація в Італії 28.1
3. Кінематографічне роб. парол. нов. Бєл. 15/16
4. Порядок роботи у публікації про
всесоюзного роб. руху.
5. Музи. криза і її роль в III в.
6. Бор. респ. уряд проти реакції 17/18
7. Мод. ідеї Ліна Казє 29. III
8. Бор. Бєл. уряд проти. опр. ідеї 29/IV
9. Кінем. перед. Келлерман 11/1
10. Москва. дан. кри. в кр. Бєл.
11. Хрон. ур. криза і перед. роб. рух. 21/VI
12. Мод. ідеї 7/VII
13. Прим. на Т. К.
14. Політ. криза в Італії 2.VIII
15. Криза криза в Італії
16. Резолюція Леніна 2/IX
17. Комп'ютер комуністична
18. Самість руху комуністична 5/IX
19. Бор. Бєл. роб. руху. криза дан. в Італії 2/IX
20. Ком. проблеми в Польщі 3/IX
21. Масові демонстрації в Італії 2/IX
22. Криза криза в Італії
23. Кінематографічне роб. руху
24. Перед. Келлерман
25. Французька комуністична в Італії

Кісели

1. Гітлер в Італії
2. Мадрицька.
3. Гітлер кри. в Італії
4. Бор. Бєл. в Італії

1. Синдром комуністична

Тематика статей Богуша до радянських газет (його власноручні нотатки)

жиму на Україні. Іншу позицію мав Сціборський. Хоч він і заглиблювався у вивчення підсоветської дійсності, його темперамент штовхав його до невиправданих припущень про те, що національна революція на Україні дуже скоро стане реальною дійсністю. Це виявилось, напр., в його праці «Україна й національна політика Советів», 1938 (стор. 90-91). Все таки згадана праця, як і його вдумливо, зі знанням проблеми написана книжка «Земельне питання», статті проф. Володимирова показували, що в ПУН-і є бажання ставити визвольну акцію на Україні згідно з даними дослідів підсоветської дійсності. Вже в останніх роках життя Коновальця виступив у цій галузі дослідів О. Ольжич, починаючи купчити навколо себе молодий енергійний актив. Книжка М. Николишина «Культурна політика більшовиків і український культурний процес» писалася ще за життя Коновальця. Чернівецький журнал «Самостійна Думка» в середині 30-х рр. опублікував цілий ряд змістовних статей про українських підсоветських письменників.

Але спробуймо, кінець-кінцем, дати відповідь на питання: чи вдалося Коновальцеві прокласти шлях від ідейних впливів ОУН до конкретної підпільно-революційної акції на ОСУЗ?

На мою думку, немає підстави сумніватися, що націоналістичне підпілля напрямку УВО-ОУН на Великій Україні існувало, неясним нато-мість лишається його масштаб, сила активності; очевидним є, що воно не було масовим і не розбудило масової революційної дії. З певністю можна твердити, що підпілля існувало серед письменників.

Незабаром по смерті Хвильового опинилися за в'язничними ґратами Микола Куліш, Лесь Курбас та деякі інші вапльціани. З певністю можна сказати, що не всі вони належали до підпілля. Зовсім неможливо собі уявити в підпіллі П. Тичину, цю поетично чулу і характером дуже гнучку людину. Але твердий, послідовний, зрівноважений Микола Куліш, дуже близький товариш Хвильового, до підпілля таки належав. Звісно, не слід при цьому підпілля розуміти надто примітивно, тобто з аксесуарами зброї й летючок. Микола Куліш належав до духово-творчого підпілля, в якому обговорювалося, як обійти цензурні рогатки, як відстоювати свою позицію в літературі з ризиком для життя і все таки з надією на частковий успіх. Саме шлях Куліша через скорпіони партійної критики, через загрози арешту, його боротьба на спілку з Курбасом за «редакції» своїх останніх п'єс, за їх сценічну інтерпретацію показують, що тут була постійна установка на останнє крайнє ризико, обмірковане у найвужчому колі ідейних товаришів.

1934 року розстріляно Григорія Косинку, Дмитра Фальківського, Костя Буревія та інших. Знищено їх в порядку «ударної кампанії» в зв'язку з убивством Кірова в Ленінграді. В процесі зазначалося, що більшість обвинувачених прибула з-закордону, що було очевидною брехнею. Так само дешевою брехнею було, що в більшості заарештованих знайдено

зброю й ручні гранати. Розслідування в цій справі в боку ОУН в 1942 р. через розмови з поінформованими мешканцями Харкова цілком заперечують це. Одначе, ці розслідування, ведені організаційною дорогою, доводять, що письменницька група з такими учасниками, як Дмитро Фальківський, Кость Буревій дійсно існувала. На мешканні у Буревія відбувалися таємні сходи. Коли під час одного такого засідання на квартиру Буревія прийшов його знайомий, критик Доленго, не втаємничений у справи, його не впущено до того покою, де були зібрані, і відпроваджено додому.

До гуртка Буревія належав і О. Близько. Коли Близька заарештовано, то на допитах в НКВД, видно, не обійшлося без свідчень провокатора; що Влизько належав до підпілля, знаю з твердження Варавви (О. Кобця), який був добре знайомий з поетом. П. Постишев у доповіді на пленумі Правління Спілки Письменників України в 1935 році цитував зізнання Близька: «З кінця 1929 р. я входив у склад української націоналістичної організації» . . .*

Підпільні клітини ОУН в різних ділянках життя, хоч і не були численні, але, здається, досить розгалужені. З мотивів конспіративних не було на Наддніпрянщині одної суцільної організаційної структури, яка б централізувала все. Одначе, в розставленні сил у різних ділянках життя була пляномірність; можливо, що в цьому позначалася рука самого Коновальця. Постишев у січні 1934 р. говорить навіть про пляномірність замішування посад членами УВО (при чому, кожний увіст користався у більшовиків певний час довірою, як «цілком перевірений і надійний»):

«Цікава система в українських націоналістів розставляти свої кадри. . . Наприклад, сектор Народнього Комісаріяту Освіти. Керівником його був Яворський. Пішов Яворський, сів Озерський, пішов Озерський, сів Коник. . . А всі вони оказались членами УВО й то керівними. . . Або ось уповноважений Народнім Комісаріятом Закордонних Справ. Був там Максимович; пішов Максимович, сів Петренко; пішов Петренко — сів Тур, знов усі члени УВО, навіть з її керівництва. І так майже на всіх дільницях, захоплених ними, вони дотримувалися цього організаційного принципу наступности своїх людей. Раз захопивши ту чи іншу відповідальну ділянку — вони вже не випускали її зо своїх рук».**

Заяви Постишева не заслуговують на довір'я, якщо їх не можна потвердити іншими даними. Але щодо наведеної нами цитати, яка стосується до арештів у період розгрому «скрипниківщини» на Україні, то слова Постишева певною мірою підтверджуються і з іншого джерела. За спогадами Н. Б., вістка про самогубство Миколи Скрипника надзвичайно вразила полк. Є. Коновальця. На зауваження, що Скрипник був ідей-

* Чит. за брошуру: П. П. Постышев: Пути украинской советской литературы, Москва, 1935, с. 16.

** Доповідь Постишева на засіданні пленуму ЦК КП(б)У і КК у листопаді 1933 р. Не маючи під рукою першоджерела, цитую за М. Сціборським «Україна й національна політика Советів», 1938, ст. 55.

ним комуністом, і тому не слід вістки про його смерть так близько брати до серця, Коновалець лише розпачливо махнув рукою: «Там при ньому були наші люди, що тепер буде з ними»? — вимовив він. Твердження провідників ЦК КП(б)У про те, що «за широкою спиною Скрипника» діяли українські націоналісти, як виявляється, мали рацію.

Розбудова націоналістичного підпілля залишалась особливо важкою в площині організаційно-технічній, з огляду на могутність і досконалість окупаційного московського апарату. Тим то й не диво, що Коновалець у 1932 р., ураховуючи обшири України та грандіозність завдань, бачив ще певне організаційне вакуум на Наддніпрянщині. Він скоріше недоцінював осяги ПУН-у і свої, як переоцінював. 17 квітня 1932 р. він писав про успіхи ОУН на Західніх Українських Землях скромніше, аніж вони насправді тоді були. В цьому контексті слід брати і його скромну оцінку стану ОУН на СУЗ: «В першу чергу ми повинні оформити ОУН на Західніх Землях, з тим, що після того мусимо зробити це і на Великій Україні».* Але ж зі свідчення Ольжича знаємо, що Коновалець також передбачав ще перед чехо-словацькою кризою, отже десь на рік 1935-1936 «сильну акцію на Східніх Українських Землях».** Конкретний і діловий Полковник міг таке передбачати, лише маючи певні точки опертя на Східній Україні.

З великими жертвами й надлюдськими зусиллями подекуди вдавалося створити окремі, глибоко законспіровані клітини підпілля. Яскравим доказом цього може бути лист з Кубані, опублікований у ч. 7-8 «Розбудова Нації» за 1934 рік:

«Ваше Благородіє, Дорогий Пане-Брате! Ваше листування і газети нас дуже врадували. Бачимо, що Україна живе, а сини її лицарськи б'ються за її будучність. Нехай, отже, ОУН росте і міцніть в своїх силах, а на нас також можете покладатися... Ми распростаємо Ваші газети, та робимо дуже осторожно, бо скрізь сидить чекіст. Тих палячів велика тут сила. Люди, читаючи Ваші газети, радуються, що даже плачуть. Бо видять, що лицарські сини б'ються і не здаються. А це саме головне. Україну багато били, та прийде час, що і вона битиме, і то добре, по-козакому.

Не забувайте нас, Ваше Благородіє, а за це ми будемо Вам щиро благодарні. Очінь подобається нам газета «Український Націоналіст», яка все правильно пише і про Україну, і про боротьбу, і про землю... Добра газета і «Розбудова Нації», але козаку треба її очінь вже сильно учити. Ура ОУН».

Існували клітини, групи, одинаки. Вони, в міру можливости, в'язалися з Коновальцем. Був такий час, за свідченням близьких Коновальцеві осіб, коли не рідше разу на три місяці пробивалися до Коновальця зв'язкові з Наддніпрянщини. За замкненими дверима, окремо від найближчих довірених своїх співробітників, провадив Полковник довгі години в розмовах з кур'єрами.

* Див. статтю Є. Онацького в нашому збірнику, стор. 677.

** О. Олесь- О. Кандиба. Євген Коновалець. На чужині 1948, ст. 26.

Іван Мітринга

Ярослав Барановський

Зв'язок з Наддніпрянщиною через Збруч в рр. 1928-1930 ще спорадично, головню в літніх місяцях, був можливий, як свідчить учасник акції зв'язку К. Ще в безпосередній близькості від кордону по советському боці існували села, де ще не було заораної смуги. Зв'язок через Збруч доручив Коновалець І. Мітринзі (орг. псевдо Бирон). Мітринга дібрав собі помічників і діяв законспіровано від Організації, мавши безпосередній зв'язок з Коновальцем. Місця перекидання конспіративних матеріалів мінялися згідно із вказівками з підсоветської території. Ішли нелегальні матеріали не тільки на підсоветську Україну, але й вістки звідти. Зв'язковими з советського боку були не тільки цивільні особи, але й українці з прикордонної сторожі ГПУ, що служили національним інтересам, всупереч своєму становищу. Та скоро більшовики усвідомили, якою небезпекою є для них Галичина, центральна націоналізму. Тому вони тут створили таку забезпечувальну прикордонну смугу, яку годі було подолати.

Я. Барановський їздив до Румунії, щоб організувати перекидання людей Чорним морем. Чи вдалося йому це досягнути, не знати. Зв'язкові перебували через Фінляндію, іноді через Естонію, Литву. Переходи через литовський і фінський кордони забезпечили Р. Сушко і О. Сенік-

Грибівський. Технічно-конкретні випадки переходу через фінляндський кордон організував голова Української Громади у Фінляндії Баранецький. З 1935 р. цей шлях перехопила советська розвідка завдяки агентові НКВД Полуведькові, що належав до групи НКВД, яка вбила полк. Коновальця.*

Які тактичні і стратегічні цілі ставила перед собою Організація на Наддніпрянщині?

На початку активізації підпілля, десь від 1927-1928 рр., коли більшовицька цензура і партійно-енкаведівська контроля не встигли ще цілком затиснути «ідеологічний фронт» у своїх обіймах, був плян через різні сфери духовости творити в колах інтелігенції революційну ферментацію, що мала б далі вже через посередництво інтелігенції перекинутися в низи. Про масштаби, в якій мірі цей плян здійснювався, не можна сказати нічого певного.

Тим часом советський уряд взявся до безоглядної колективізації.

ОУН стала переставлятися на опанування різних ділянок адміністрації. Важно було створити такі прикриття для підпілля, за яких воно могло б швидше розростатися, через державний апарат підготувати найсприятливіші умови для заламання системи. Робилися спроби (їх, здається, було лише дві) масової пропагандивної дії лєтучками. Одну з них пущено на Донбасі. Зміст їх показував, що авторство належало людині, яка була тісно зжита з настроями мас на ОСУЗ (текст їх у свій час був передрукований закордоном у нелегальній націоналістичній пресі). Спроби довели недоцільність застосовувати цей метод дії. НКВД в такій мірі зліквідувала наслідки цієї пропаганди, що вістки про пропагандивні акції не здобули розголосу серед громадянства.

Підвищена нервовість в партії, НКВД, уряді, постійні пресові погрози на адресу українських націоналістів, заклики до партійної пильности були реакцією на симптоми діяльности ОУН на СУЗ. Писалося не про гетьманців — їх скидалося з рахунку небезпеки, не так то й про «петлюрівців», а саме про націоналістів, про їхню організованість, про ОУН. Ухвали ЦК КП(б)У і КК в листопаді 1933 р. наголошували потребу безоглядної боротьби проти ОУН, намагаючися її скомпромітувати перед советським суспільством шляхом провокативного закиду, немов би ОУН заактивізувалася «в зв'язку з гітлерівським переворотом в Німеччині».

Неспроможність відкрити осередки підпілля звичайними поліційними засобами штовхає владу на масове виарештування людей з різних ділянок суспільного і господарчого життя. Заарештовується безліч невинних людей за найменше підозріння з надією на те, що такою методою вдасться, поперше, натрапити випадково на заховані сере-

* О. Масляник. Вбивство полк. С. Коновальця у світлі фактів, свідчень та важніших публікацій, стор. 13, Архів Фундації ім. Коновальця.

довища революціонерів, подруге, залякати громадянство і тим звужити можливість дії підпілля. Голова Центральної Контрольної Комісії КП(б)У К. Сухомлин у своїй доповіді зазначав, що в Київській, Одеській, Вінницькій і Донецькій областях на 267 000 членів партії було виключено 51 712 осіб. Звичайно, лише дуже незначна кількість з цих людей належала до революційного підпілля, але, не маючи змоги їх виявити, партія виключала всіх, на кого могла впасти хоч найменша тінь підозри.

З промови Постишева 20 січня 1934 р. довідуємося, що 1931 року викрито «Національний Центр», до якого, між іншими, зараховувано Чепеля, Голубовича, Василя Мазуренка, Ів. Лизанівського. 1932 року виарештувано знов підпільну групу, яка в слідчих справах НКВД зафіксована була під назвою УВО (Матвій Яворський, Озерський, Коник, Максимович, Петренко, Тур, Романюк, Бадан, Шпарага, Сенчук, Никончук). 1933 р. викрито «Організацію Українських Революціонерів», заснування якої мало би припадати на 1929 р.

1932-33 рр. на Наддніпрянщині вибухає голод. Є. Коновалець ставить в зв'язку з цим перед націоналістами завдання широкої пропагандивної акції проти Москви. Спрямувати громадську опінію Заходу проти більшовиків і тим зв'язати шаленство їхньої сваволі на Україні — такий плян. В Америці — в Нью Йорку, Бостоні, Чикаго — відбуваються масові антисоветські демонстрації з гаслами, які звертають увагу на винищення українського народу голодом. (В Нью Йорку демонструвало близько 8 000 українців). Комуністичні боївки пробують розігнати демонстрантів, але дістають відсіч, наслідком чого багато комуністів опиняється в шпиталях (в Чикаго поранено коло 200 «советських ступайків»). Про все це пише американська преса (напр. «Нью Ворлд Телеграм», «Нью Йорк Гералд Трібюн», «Нью-Йорк Таймс» та ін.). Очевидно, така широка антибільшовицька активізація українства в Америці могла розгорнутися на загальноукраїнській базі, але в успішній відсічі комуністам видно руку націоналістів.* Щоб ще більше прикувати увагу Заходу до подій над Дніпром, з наказу Організації бойовик Микола Лемик 25. 10. 1933 р. робить замах на начальника відділу советського консульяту у Львові Алексея Маїлова. Нелегальна «Сурма» в числі 2-3 за 1933 р. писала з цього приводу:

«Для ідеї ОУН пішов стріляти Лемик представників Москви, бо та ідея не знає іншого говорення з ворогами. Терор треба відпирати терором. Ворога треба ненавидіти, а свого брата любити. І мусів націоналіст Микола Лемик дуже любити своїх братів з-над Дніпра, тому послухав приказу ОУН і смертельно вдарив представника Москви. Це є та правдива любов, яка готова жертвувати життям, щоб рятувати друзів своїх».

* «Український Націоналіст», 1934, ч. 5, стор. 6-7.

Стріл Лемика мав розголос у світі. Пропагандивна акція ОУН, як і протести інших українських політичних середовищ мали вплив на світову опінію. Якби не ця опінія, винищення української нації в 30-х роках могло б набрати ще ширших масштабів.

В перших роках колективізації на українському селі серед народніх мас стихійно творилися настрої до повстання. Воно, повстання, стояло як проблема перед ОУН, але до здійснення всенароднього повстання не могло прийти через кількісну слабкість сил ОУН на Наддніпрянщині, через слабо розгалужені зв'язки з селом, через несприятливу міжнародню ситуацію (совєтська влада вживала всіх заходів, щоб не ускладнювати свого міжнароднього становища). На початку 30-х років більшовики докладно вивчили методи і ближчі цілі ОУН на ОСУЗ. Це примусило Коновальця змінити тактику: виглядає так, що основну увагу відтепер приділяє він розбудові клітин в Червоній армії. Найближче завдання — опанувати нервові вузли армії. Це бачимо з матеріалів вінницького архіву НКВД, до якого, після совєтського відступу з Вінниці в 1941 р., члени ОУН мали доступ. Якщо вірити матеріялам слідства, то осяги ОУН десь на 1937 рік були значні. Серцем Організації на Київську воєнну округу стає людина з російським прізвищем, Кондратьєв, член УВО з 1928 р. До Організації належить командир одного з кіннотних корпусів на Правобережжі Криворучко, клітини Організації — в Харківській Школі Червоних Старшин, в Київській Військовій Школі, в Полтавській 75-ій дивізії, у вінницькій залозі. Зв'язки ведуть аж до командувача Харківської військової округи І. Дубового. Значні кадри підпільної військової мережі були в Києві. В київській залозі ОУН розпоряджала 500 багнетами. В Київському районі Організація мала 150 бійців. Міцною була сітка і в Жмеринському та Волковинецькому районах, де переховувано й запаси зброї. Організація мала групи старшинську і підстаршинську. І якщо більшими групами вона була сконцентрована в різних пунктах України, то поодинокі її члени, старшини Червоної армії, працювали й на теренах поза Україною.

Удар по цій військовій сітці ОУН і заходи в напрямку знищення особи Коновальця плянуються і виконуються НКВД як суцільний із широким засягом терористичний акт. З маси арештованих розстріляно 217 військових старшин. Серед них гинуть: майор Г. І. Кондратьєв, начальник ветеринарної служби одної із стрілецьких дивізій; В. Н. Нечаєв, начальник Ветеринарного Управління Вінницької області; Кудрин, працівники бактеріологічної лябораторії; Новгородов і Мельничук, начальник Ветеринарного Управління Київської Воєнної Округи; Нурамський, начальник Київської Піхотної Школи; генерал Зубов, другий начальник цієї школи, як також генерал Малишкін, Герасимчук, старшини: Кавуловський, Голтуренко, Северинок, Товаровський, Кон-

К УКРАИНСКОЙ МОЛОДЕЖИ ДАЛЕКОГО ВОСТОКА.

Украинская Нация пролила кровью своих лучших сыновей в Великой Украинской Национальной Революции 20 лет тому назад, т. е. 22 января 1918 года, в Золотой вершине столицы Украины — Киеве при помощи Украинского правительства — Центральной Рады, и Указом Президиума Украинской Народной Республики 22 января 1919 года — вписала еще раз свое имя в мировую историю, как величайшей и государственно организованной нации. Эти Указы издали:

У К Р А И Н Ц Ы !

Вашей силой, волею и духом создана на Украинской Земле свободная Украинская Народная Республика. Испытались дальнейшая Воля Ваших отцов, борившихся за волю...

С этого момента Украинский Народ Украинской Республики становится самостоятельным и от кого независимым, свободным, суверенным Государством Украинского Народа.

Украинская Центральная Рада. Киев 22 января 1918 г.

«От имени Украинской Народной Республики Центральная Рада ставит в известность Украинский Народ про великое событие в истории нашей Украинской Земли. С настоящего момента во единую сливаются столетними оторванные одна от другой части единой Украины — Западные-Украинская Народная Республика (Галиция, Буковина и Угорская Русь) и Надднепровья Великая Украина.

События вековые мечты, которыми жили и за которые умирали лучшие сыны Украины.

С этого момента есть единая независимая Украинская Народная Республика.

С этого момента Украинский Народ освобожденный стихийным порывом собственных сил, имеет возможность объединенными дружными усилиями все своих сил и воли строить единое самостоятельное Украинское Государство на пользу и счастье всего своего народа.»

Украинская Молодежь Дальнего Востока!

20 лет тому назад наша славная Родина Украина, столетиями акропощенная и разделенная врагами вновь стала самостоятельным и Соборным Государством, а наша другая родина Дальневосточная Зеленая Украина (Зеленый Клан) также стала на путь активной вооруженной борьбы за свое освобождение. Украинские Дальневосточные Сельды, организация Украинской Дальневосточной Армии, Проект Конституции для Украинцев Дальнего Востока и т. д., все это великие исторические факты освобожденной Борьбы Украинцев Дальнего Востока в недалеком прошлом.

Воскресение этих великих исторических дней приближается и вам, украинской молодежи, принадлежит слово. За вами молодыми очередь сделать лучший и доблестный наш освобожденный шаг к победному концу. К этому мы должны прибегнуть нашей организованностью, работой и жертвенностью.

Украинская Молодежь Дальнего Востока!

Хотя сегодня наша Родина Украина разделена четырьмя вражескими оккупантами — Красной Москвой, Польшей, Румынией, и Чехословакией, а наша Дальневосточная Колония — Зеленый Клан в руках большевиков, но борьба за революционные Идеалы Украинской Нации 20 лет тому назад, не только не приостановилась, а наоборот усилилась с каждым днем. Эту героическую борьбу за осуществление вышеуказанных Идеалов ведет Украинское Националистическое Движение и его первый ступенчатый Организация Украинских Националистов (О. У. Н.) под предводительством Вождя Евгения КОНОВАЛЬЦА.

Украинская Молодежь Дальнего Востока!

22 января 1938 года в 20-летие дня Украинской революции и 19-летие провозглашения Соборности Украинского Государства для Украинцев Дальнего Востока, в этот день очередь Украинской Молодежи. Должны отстоять эти свободы и верности, эти великие Идеалы, за осуществление которых погибли наши отцы, деды и прадеды. На этот большой праздник 27 января мы должны показать перед всем миром, что и мы здесь на Дальнем Востоке протестуем против оккупации Украинских Земель, против коммунизма, мы должны показать, что мы стоим за Самостоятельную Соборную Украину и за освобождение нашей второй Родины Зеленой Украины (Зеленого Клана).

У К Р А И Н Ц Ы Д А Л Е К О Г О В О С Т О К А !

В день праздника государственности Украинской Нации провозгласим громко: Пусть живет Украинское Националистическое Движение и его первый ступенчатый Организация Украинских Националистов!

Пусть живет Украинская Национальная Революция, от берегов Сяня в Тисы до берегов Дуная под Архидицельством вождя Евгения Коновальца.

Пусть живет украинское освободительное движение из Дальнего Востока!

Пусть живет Самостоятельная Соборная Украина.

СЛАВА УКРАИНЕ!

Звернення Далекосхідної Січі до української молоді Далекého Сходу

дратенко, Романенко, Катасамів, Сукін, вчитель Затворницький, Пляско, Рилев, Грушецький тощо. Як бачимо з реєстру розстріляних, ОУН на СУЗ розгортала роботу не лише серед українців, але й серед тих росіян, які, живучи на Україні, так уже пройнялися українськими національними інтересами, що стали на безоглядну службу української ідеї. І це була крайньо небезпечна для Москви річ. Український націоналізм позбувався тої виключності, яка характеризувала його на початку, і захоплював у сфери свого впливу людей, які засимілювалися в підсонні української духовости. Дивуватися цьому не доводиться: служили ж бо віддано у ХІХ стол. українській культурі М. Вовчок (Вілінская), Л. Жемчужников, І. Прижов.

Коновалець шукає нових можливостей.

Треба бодай тимчасово відтягнути терористичні удари від України. Либонь можлива якась ширша дія українських націоналістів поза українським етнографічним масивом? А за опорну базу для дії на московські терени Коновалець обирає українську колонію на Далекому Сході — Зелений Клин. З доручення Полковника туди ідуть Д. Гуцук, Микола Митлюк, Богдан Луковенко. Але нові шляхи ще не прокладено. І прокладаючи їх, гинуть відважні революціонери (Свідчення В. Мартинця і Гр. Джури). За ними вирушають на Далекий Схід Михайло Затинайко та О. Хмельовський, обидва перед виїздом змінюють прізвища. Вони мусять поводитися дуже обережно. У революційній боротьбі не сміє бути зайвих жертв. Хмельовському дано завдання простежити умови загибелі М. Митлюка. Вони створюють у Манджурії Українську Далекосхідну Січ і в 1938 р. починають видавати там націоналістичний пресовий орган.

В 1937 р. до Манджурії від'їжджають з доручення ПУН-у троє молодих людей: Михайло Гнатів, Гриць Файда і Гриць Купецький. Інструкції і код для зв'язку з Коновальцем вони отримують від Я. Барановського. Їм заборонено переходити через кордон ССРСР, вони не сміють узалежнювати своїх дій від бажань японців, але вони мають шукати контактів через кордон, випромінювати пропагандивною дією на українців Зеленого Клину, на прикордонні частини Червоної армії, підготувати можливості зв'язку з концентраційними таборами в Сибіру. ПУН наділяє їх дуже обмеженими матеріальними засобами, але обіцяє забезпечити їм фонди з ресурсів ПУН-у і вислати їм для керівництва політично і військово досвідчену людину, — згодом має прибути значне поповнення сил . . .

На протязі багатьох років український націоналізм в ССРСР дає позначки свого політично-підпільного діяння. Організовані націоналісти нечисленні. У декого із советських обивателів виникає навіть сумнів, чи не є вони витвором фантазії партійних пропагандистів і енкаведистів. Але їхню підземну роботу відчуває на собі советська система.

Весь час нависає загроза того, що націоналізм здобуде контакт з масами. Тому шаленіє пропаганда на зразок того, що українські націоналісти отруюють криниці. Майже щороку звичайні заяви про те, що український націоналізм «нарешті, знищено», змінюються згодом твердженнями, що «націоналістичне охвістя» знов підняло голову. 1933 року начальник ГПУ на Україні Балицький звітував: «Тільки в 1933 році ми нанесли рішучий удар українській контр-революції». Одначе вже в 1934 р. на з'їзді советських письменників у Москві Панас Любченко примушений був заявити, що «націоналісти знов наступають зімкнутими лавами». На початку 1937 р. знов залунали в пресі голоси, що «тов. Єжов», нарешті, поклав кінець українським націоналістам, а у вересні 1937 р. Косарев на харківській конференції комсомолу заявив, що «боротьба з націоналістами України тільки починається». Розуміється, заяви про «наступ» націоналістів мали провокативний характер, вони були потрібні, щоб витворити масовий терор проти українського національно свідомого чи взагалі духово активного елемента. Одначе після всього нами сказаного не можна заперечувати наявности на Україні націоналістичного підпілля, як і того, що Коновалець в своїх руках тримав усі зв'язки, що вели на підсоветську Україну. Спроби агентури влізти в повне довір'я до Полковника і організувати на Україні провокаторське центральне керівництво не повелися. У зносінах із «симпатичними втікачами із ССРСР», як дехто тоді думав, Полковник міг ризикувати тільки своїм життям. Він це і робив. Його трагічна загибель нерозривно зв'язана з його намаганнями поставити революційне підпілля в середині СРСР.

Дії ООН поза межами України

МОЯ СПІВПРАЦЯ З ПОЛКОВНИКОМ

У 1926 році включив мене в ряди УВО студент медицини Петро Сайкевич (псевдонім Белюнь, бо він був надто русявий), який знав мене ще за часів фронту під Львовом 1918 року. Це було, здається, літньою порою, коли Белюнь повідомив мене, що полк. Є. Коновалець хоче зо мною говорити.

Визначеного дня та години зайшов я до вказаної Белюнем каварні, де побачив за столом Белюня і відомих мені Степана Нижанківського та одного студента. П. Белюнь вказав мені рукою, щоб я присів при окремому столі. По хвилині Белюнь устав і водночас устав співрозмовник середнього росту, сильної будови, з чорними короткими вусиками. Коли вони наблизились до мене, я підвівся з місця, а Белюнь напівтихим голосом сказав:

— Пан полковник!

Полковник привітався зо мною, але я був так схвильований, що вп'яв у нього очі і розгубився.

Так, це той легендарний Полковник, той, що був охороною Української Центральної Ради, той що був збройним раменом у поваленні контрреволюції на Україні, це той . . .

Безліч думок пролітало в моїй голові, і коли я так мовчки, зачарований Полковником, утопив у нього очі, розмову почав саме Полковник.

— Белюнь мене вже інформував про вас. Ви були в Українській Бригаді, а пізніше в Українському Курені, що стаціонував у Празі, отже, знаєте багато стрільців, а вони знають вас. Бачите, диктатор Євген Петрушевич через своїх людей веде радянофільську пропаганду серед наших стрільців, і їх намовляють їхати в советську Україну. Цьому ми мусимо протиставитись, тож добре було б, щоб ви заходилися коло стрільців, — подали їм потрібну моральну допомогу, підтримували їх на дусі та спрямовували в національне русло.

Ідея без діл є мертва!

З хати до хати! З рук до рук!

ГУРМА

Орган Української Військової Організації.

Ч. 1

СІЧЕНЬ

1927

З Новим Роком!

Вісім літ минає, як український стрілець голодний і босий з криком у руці ставив під мурами княжого міста Льва та над срібнолентим Сяном відважно чоло польському найздишкови.

Вісім літ минає, як український січовий стрілець з молоденком та ще недосвідченим галицьким новобранцем, боронив золотого Кнїва, перед червоною навалою з півночі.

Вісім літ минає, як гук гармат та торохкіт скорострїлів творили одинокий акомпанїмент до наших рїзвїяних колядок.

Замовкли гармати. По широким стінах України поросли травою та припали снігом могили молодих борців за волю України. Пробуджену до життя Україну розшматовано на чотири часті. На схід від Збруча розсіяв червоний найздишк, який під кличем пролетарського єднання намагається там вбивати всяку державинську думку.

На зеленій Буковині й Бесарабї станув важкою стогою трусливий Румун, який гнетом та насильством старається збудувати велику Румунію.

На південних збоях сніжних Карпат розсіяв недавно ще й сам неповолений славянський брат, який зі солодкими словами славянського братерства на устах подає панівному Полякові та Румуніві руку до пробилення всього, що українське.

На захід від Збруча розпаношився Лях, який огнем та мечем намагається на чисто українських землях, на цьому українському Немонті, будувати й закрїплювати польську державність.

Замовкли гармати, замовк торохкіт скорострїлів. На українських землях запанував сум

та неволи. Лиш денеді попри церковну колядку, чи українську думку, почувється стрілецька пісня: «Ой, не тішся, Ляше, що по Збручу то ваше».

І мимо тих невідрадних відносин та загальної зневіри, найшлися на галицькій землі ще й такі, що не хотїли й не хочуть погодитися зі станом неволи, який запанував на українських землях. Це ті, що своєю кров'ю значили дорогу по широким стінах України, які бачили свою власну державу й боролися за неї.

І шість літ минає, як на румовищах власної Української Держави, серед тої великої руїни, двинулася Українська Військова Організація. Може й числом невелика, а за те духом і завзяттям сильна громада, яка плекаючи стрілецькі традиції Української Армії, поставила собі за ціль, розбудити національну свідомість, розбити північницькі кайдани та збудувати свою власну державу.

І шість літ минає від часу, як Українська Військова Організація, створена в галицькому підземеллі, розпочала нову, довгу й затьняну боротьбу з лицьким найздишком. Замовкли неправді гармати, але боротьба піднята на галицьких землях ще не покінчилася. Стогін катованих польськими поліцейниками, скрегїт зубів запроторених в тюрми наших борців, склик «Хай живе Україна» ідучих на смерть, часті стрїли й замахи на наших найбільших лїкїшників, це ця терниста дорога, по якій приходить ступати нам в нашій дальшій визвольній боротьбі.

Шість літ довгої і затьяної боротьби, великі жертви в людях нас не зломали; глибока віра в успіх праці й тверда надія, що власними силами й власним мечем викуємо волю,

Підпільний орган Української Військової Організації

— Добре, пане Полковнику. Наказ виконаю . . .

Це все, на що я спромігся. Полковник подав руку і відійшов.

Але незабаром події розгорнулись. Я зформував українське товариство «Єдність», до якого мали належати колишні стрільці, підстаршини та старшини. Ці останні були одружені вже з чешками, тож і осіли напостійно у Празі. «Єдність» дуже добре розвивалась, я виїжджав на провінцію, де працювали на цивільних роботах наші колишні стрільці, і нав'язував з ними потрібні для праці зв'язки.

З розгорненням праці ряди «Єдности» більшали. До «Єдности» вступали різні елементи, а також члени різних політичних партій, що не було передбачено. Після мого виїзду з Праги до Женеви на початку березня 1930 р. я передав опіку над «Єдністю» Володимирові Мартинцеві. Згодом В. Мартинець передав опіку над нею інж. Іллі Сем'янчукові. Коли в «Єдності» згодом виявилася більшість радянофілів, то національно свідомі члени з Василем Пакошем на чолі перейшли до «Української Громади в ЧСР», яку очолював проф. Микола Галаган.

Але моя праця не обмежувалася на «Єдності». В. Мартинець, викликаний полк. Є. Коновальцем до Берліну для редагування «Сурми» й підготовки Першої Конференції Українських Націоналістів, залишив на мене видавання «Національної Думки». Крім того, я був секретарем Центрального Союзу Українського Студентства (ЦЕСУС) і редактором «Студентського Вісника». Праці не бракувало, а полк. Коновалець був задоволений, коли міг навантажити когось працею так, що той не мав хвилини вільного часу.

У 1927 році створено Союз Українських Націоналістичних Організацій; з Легії Українських Націоналістів (ЛУН) і Групи Української Національної Молоді (ГУНМ). Попередні розмови про творення такого союзу провели голова ЛУН Микола Сціборський і голова ГУНМ Осип Бойдуник. У дальших переговорах брали участь: від ЛУН М. Сціборський, Д. Демчук, Т. Пасічник-Тарнавський і Новодвірський, а від ГУНМ О. Бойдуник, М. Козак і С. Нижанківський.

ГУНМ гуртувала членів різних політичних поглядів чи виразників різних симпатій. Згодом погляди викристалізувалися, але все ж таки залишилися два чіткі крила, які можна окреслити «національним» і «націоналістичним», хоч майже всі належали до УВО. Аналогічний поділ був і в ЛУН.

Союз Українських Націоналістичних Організацій не розгорнув діяльності й не проіснував довго. Можна б його назвати етапом до створення єдиної Організації Українських Націоналістів (ОУН). Як «Національна Думка» і «Державна Нація» перестали виходити з появою «Розбудови Нації», так само перестали існувати як окремі організації ЛУН і ГУНМ, злившись в одну, їм спільну, ОУН.

Восени 1927 року з'явилися у Празі два крайовики: д-р Любомир Макарушка і Богдан Кравців. Д-р Л. Макарушка, колишній студент чеського університету в Празі, пішов до своїх знайомих друзів, Б. Кравців перебував зо мною в домівці ЦЕСУСу майже цілий день і інформував мене про розвиток українського націоналістичного руху на ЗУЗ. Увечорі він попрощався зо мною і зник разом з Белюнем, який був перевідником через чесько-німецьку границю.

На тій же конференції утворений був також перший Провід Українських Націоналістів.

ОРГАН ПРОВОДУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Перша обгортка журналу в 1929-1931 роках

Друга обгортка журналу в 1932-1934 роках

У грудні 1927 року прибув до Праги полк. Євген Коновалець, привізши матеріали до першого числа «Розбудови Нації», органу Проводу Українських Націоналістів, що мало з'явитися 1 січня 1928 року і заступити дотеперішню «Національну Думку» і «Державну Націю», якої вийшло лише перше число як журналу, за редакцією Миколи Сціборського. У дійсності це була поступка полк. Є. Коновальця М. Сціборському, тодішньому голові Союзу Українських Націоналістичних Організацій, який мусів закінчити якийсь період своєї діяльності.

Володимир Мартинець
редактор «Сурми» і «Розбудови Нації»,
референт преси і пропаганди ПУН

Д-р Юліан Вассіян
основник ідеологічних позицій ОУН,
ідеологічний референт ПУН

Полк. Є. Коновалець доручив В. Мартинцеві поїхати до Львова та намагатися приєднати до ідеологічної праці в Проводі Українських Націоналістів д-ра Дмитра Донцова. Тим часом, по приїзді до Львова В. Мартинець був заарештований польською поліцією і опинився на декілька місяців у в'язниці. Не стало редактора «Сурми», не було кому підготовляти Другу Конференцію Українських Націоналістів.

Редакцію «Розбудови Нації» полк. Євген Коновалець доручив Петрові Кожевникову, що постійно перебував у Берліні та ще донедавна студював у німецькій технічній високій школі. Ніде правди діти, і полк. Коновалець напевно знав, що найліпшим редактором був би д-р Ю. Вассіян. Але кандидатів на редакторство було більше, а Ю. Вассіян готувався до докторату в чеському університеті. Зрештою, він і не мав найменшого бажання бути редактором. Він, як мислитель, потребував вельми багато часу, щоб опрацьовувати ідеологічні основи українського націоналістичного руху. Коли писав статті, то він їх просто «чеканив», вони мали не хвиливе проминальне, а тривале значення. Нічого дивного, що й дотепер вони не втратили нічого із свого філософського значення.

Кандидатом на редактора «Розбудови Нації», побіч Петра Кожевникова, був Володимир Мартинець, одначе, під цю пору він перебував у польській в'язниці. Витягали ми В. Мартинця звідти, як тільки могли, і навіть я брав участь у тому «витягуванні». До мене, як редактора «Національної Думки», яка вже перестала з'являтися, звернувся адвокат д-р Володимир Старосольський, щоб я потвердив, мовляв, якусь там статтю В. Мартинця, яка була друкована в «Національній Думці», я «перередагував», додавши від себе такі думки й звороти, яких в оригіналі не було. Звичайно, я такого листа негайно написав, догадавшись, як треба його зредагувати. Я цитував фразу, якої редакція «Національної Думки» на своїх сторінках не проголошувала, а саме: «редакція застерігає за собою право виправляти, скорочувати або відкидати надіслані їй статті і з приводу цього ні з ким не листується» . . .

По виході з в'язниці та прибутті В. Мартинця до Праги він потвердив, що ця фраза була дуже добре використана обороною і, мовляв, багато спричинилася до його звільнення.

*

Друга Конференція Українських Націоналістів відбулася в Празі під час українських Великодніх свят 1928 року. На цій конференції були крайовики, але пригадую собі тільки участь Осипа Боднаревича і Богдана Кравцева. Здається, що того року наші Великодні свята збігалися з латинськими, себто з чеськими, бо в Празі в ті дні було вельми спокійно.

Перший день конференції відбувався в залі готелю «Граф», другий — в одній з каварень на «Дейвіцах». Перший день пройшов над звітами з проробленої праці та дискусіями. Другого дня прочитано декілька рефератів, над якими відбувалася жвава дискусія, і наприкінці вирішено готувати всіма силами I Конгрес Українських Націоналістів.

Тут, ще на цій другій конференції, вельми завзято дискутовано наше ставлення до політично-легального сектора. Були думки, щоб не проголошувати негайно наш «сепаратизм», а брати до уваги «легальний уряд» тощо. Одначе аргументація Миколи Сціборського та Володимира Мартинця перемогла. Юліян Вассіян тільки говорив уривчасто про ідеологію українського націоналістичного руху, хоча вже й з'явилась була його стаття «До головних основ українського націоналізму» в «Розбудові Нації».

По двох днях II Конференцію закінчено, і делегати роз'їхались. Будучи учасником Другої Конференції Українських Націоналістів, я більш спостерігав полк. Коновальця і повнотою зрозумів його поступовання. Він сливе не забирав слова в дискусії, а тільки підсумовував дискусію і чітко оформлював вислід її.

Зрештою, охочих до дискусії було небагато, бо як Володимир Мартинець, так і Микола Сціборський були полемічними дискутантами. Замість спокійно викладати думки, вони часто-густо присікувалися до свого суперника і зводили двобій. Ясна річ, що коли ми були, так би мовити, «свої», такий рід полемічної дискусії не повинен був мати місця. Одначе, Володимир Мартинець звик до такого роду дискусії з комуністами ще за часів існування Високих Таємних Українських Шкіл у Львові, коли ще «всі об'єднувалися» в ім'я одного фронту проти

Зліва направо: Ольга Коновалець, Володимир Мартинець, Сидір Чучман, Євген Коновалець

Польщі, забуваючи про фронт проти Москви. Микола Сціборський же був звиклий до такого роду дискусії з українськими соціалістами, з якими він мав постійно справу в Подєбрадах. Натомість спокійним дискутантом був Дмитро Андрієвський, а Юліян Вассиян викладав думки просто, як професор. Навіть коли він дискутував і доводив помилковість думок свого противника, він вияснявав, аналізував, і ця форма дискусії не нервувала.

*

Надходило перше десятиріччя від проголошення самостійної Західньої Української Народньої Республіки. Ми готувались у Празі відзначити цю річницю вельми велично. В той самий день мала відбутися святкова академія, на якій повинен був промовляти колишній комен-

дант Української Галицької Армії ген. Михайло Омелянович-Павленко, а після академії мало відбутися удекорування старшин та стрільців «Воєнним Хрестом УГА».

В останні хвилини перед початком нашої академії прийшов до мене інспектор празької поліції з запитом, чи я знаю такого Пазюка. Я негайно пригадав собі його прізвище, але не міг згадати, звідки я його знаю. Перед інспектором, однак, я зрікся знаття. На запит, чому він мене запитує про Пазюка, інспектор відповів, що Пазюк учинив атентат на польського консула в Празі, хоч консулові нічого й не сталося.

Ця звістка налякала мене, що поліція може в останній момент заборо- нити академію. Прийшов інспектор поліції, який завжди був присут- нім чи то на наших національних святах, чи то на загальних зборах. В Чехо-Словаччині був продовжуваний порядок, встановлений ще за Австро-Угорщини, а саме — треба було повідомляти поліцію щонай- менше за 8 днів про таке чи таке свято або про кожні загальні збори. Завжди з'являвся інспектор поліції, якого ми титулували «комісаром», що йому було вельми приємно. Він засідав за президіальним столом і дбайливо нотував, що хто говорить. Крім того, він записував собі дані про зовнішній вигляд кожного промовця. Коли поставала гала- бурда, бійка на зборах або вічах, він негайно розв'язував такі збори, наказував залишити залю.

Ця його тактика була мені добре відома ще з часів, коли ми в Празі билися з комуністами на загальних зборах Української Академічної Громади, — тоді бо, в 20-х роках, усі «для збереження єдності» нале- жали до одних і тих самих організацій. Отож, «пан комісар», коли зчинялась між нами та комуністами бійка, насамперед спостерігав, як наші «січовики» притискали до стінки комуністів і молотили кріслами, і, зорієнтувавшись, що наші перемагають, вельми дбайливо щось собі писав. Коли вже наші виявлялись переможцями, він проголошував збори закритими. Тоді ми комуністів витискали за двері, поверталися в залю і, одержавши від «пана комісара» дозвіл, продовжували собі наші загальні збори.

Отже, «пан комісар» прийшов, як заповіджено було, 1 листопада о 10 годині вранці. Він уже знав про атентат і також запитав, чи я не знаю Пазюка. Їм, себто поліції, йшлося про те, щоб за всяку ціну довіда- тися, чи цей атентат є ділом УВО. А знаючи від своїх викажчиків, що я був провідником на Прагу, він, природно, насамперед звертався до мене. Вистачило б сказати, що я знаю Пазюка, і поліція була б нама- галася причепити це індивідуальне та недбале діло Українській Вій- ськовій Організації.

Святкова академія відбулася справді велично, за участю сотень укра- їнських старшин та стрільцтва. Прибули також три члени Директорії УНР — проф. Федір Швець, Опанас Андрієвський та Андрій Мака-

ренко, мовляв, вони бажали підкреслити своє соборництво, наперекір «варшав'якам» чи польонофілам.

Ген. М. Омелянович-Павленко прибув у своїй генеральській уніформі, а також і один з його ад'ютантів, сотн. П., був у військовому однострої. Це додало врочистости святковій академії, надало їй військового характеру.

Того ж дня ввечорі чеська преса подала перші вістки про події у Львові. Другого дня прибув до Праги д-р Володимир Михайлів, який приймав 1 листопада 1928 року участь у маніфестації у Львові та дістав був шаблею по плечах від польського кінного поліциста. Він же інформував докладно про перебіг маніфестації. З листопада прибули до Праги Омелян Сенік (Грибівський) та крайовий посланець, який привіз навіть декілька світлин понищених домів та крамниць у Львові.

На доручення О. Сеніка, я викликав телефоном інж. Миколу Сціборського з Подебрад, і Сенік передав доручення полк. Коновальця мені: йти до дирекції поліції у Празі і заявити, мовляв, я одержав повідомлення з Варшави, що атентат на польського консула не є ділом УВО. Те саме мав заявити інж. Микола Сціборський в чеському міністерстві закордонних справ, де він мав зв'язки.

Тоді як Сціборському ця справа пішла легко, то до мене поліція почала присікатися. Фікцію з телеграмою з Варшави негайно виявлено, бо ж про закордонні телеграми, яких небагато, зокрема з Варшави до Праги, празька поліція знала, отже довідалася про телеграму до мене ще до моменту її доручення мені.

Тим часом, преса колишнього посла Стшібрного почала страшенно атакувати українців та УВО, бо вона мала зв'язки з польським консульством. Справа, тим не менш, доволі швидко вщухла, бо чехи загалом тим не цікавилися. Пазюк дістав, здається, три роки в'язниці. Прибув він безпосередньо з Йозефова, українського табору, а тому, що він був вельми нервовий ще з дитинства, то стрілявши в консула з віддалі трьох метрів, не влучив — так бо сильно тряслася рука.

*

На початку січня 1929 року полк. Коновалець повідомив мене, що треба роздобути кілька польських пашпортів, які мають наші студенти у Празі, бо проїздитимуть крайовики, отже, треба їх забезпечити. Хоч я не знав, хто буде їхати чи переїздити, як виглядають ті крайовики, полк. Коновалець доручив цю справу мені.

Я зібрав декілька пашпортів, пішов до австрійського консульства і, сказавши, що студенти їдуть на екскурсію до Відня, одержав потрібні візи. Так упорядковані пашпорти я передав, зустрічаючи наших крайовиків на 1-ий Конгрес.

Від ГУНМ їхали на конгрес Осип Бойдуник і Олесь Бабій. Делегатів від ЛУН було більше. Треба визнати, що в ЛУН були дуже дійові, культурні й духово розвинені люди, але не бракувало й «дрібноти». Усе це вмів якось пригортати до себе Микола Сціборський, який майже для всіх був незаперечним авторитетом. Але, як у ГУНМ, так і в ЛУН позначалась дрібна заздрість, без якої українці не починають ніякого діла. Євген Коновалець ніколи не любив встрявати в дрібненькі інтриги, але любив бути завжди і про все поінформованим.

Полк. Євген Коновалець був завжди скромною і стриманою людиною. Не любив він себе афішувати. Він завжди ставився до кожної людини приязно і тому дуже болюче відчував, коли хтось, будучи близьким до нього, пізніше виступав проти нього.

Після відбуття I Конгресу Українських Націоналістів крайовики на короткий час зупинилися були в Празі, де, між іншими, Степан Ленкавський відбув у переїзді навіть довшу розмову з полк. Є. Коновальцем. На австро-чеській границі трапилася була прикра пригода крайовикам. Беручи візи в австрійському консульстві, я, який не мав до того часу ніякого діла з паспортами, не знав, що треба взяти нову чеську в'їзну візу. Отже, наші крайовики, повертаючися з конгресу, були затримані на австро-чеській границі чехами, бо на їхніх паспортах не було нової в'їзної візи. Але Микола Сціборський запевнив чеських пограничників, що по прибутті до Праги такі візи будуть додатково взяті, і тоді чехи пропустили делегатів.

Приїхали до Праги також і полк. Євген Коновалець та ген. Микола Капустянський. Коли я зустрів їх на станції, Полковник зараз же звернувся до мене:

— Товаришу Бойків, позичте мені 5 тисяч корон.

— Пане Полковнику, ви смієтеся з мене, де ж я маю гроші?

— Телефонуйте до моєї дружини, щоб телеграфічно прислала на вашу адресу 5 тисяч корон.

— Яке право я маю телефонувати до вашої пані, якої я взагалі не знаю, і домагатися, щоб прислала 5 тисяч корон?

— Скажете моїй дружині, щоб негайно прислала 5 тисяч корон, і перекажіть, що я завтра повертаюсь додому.

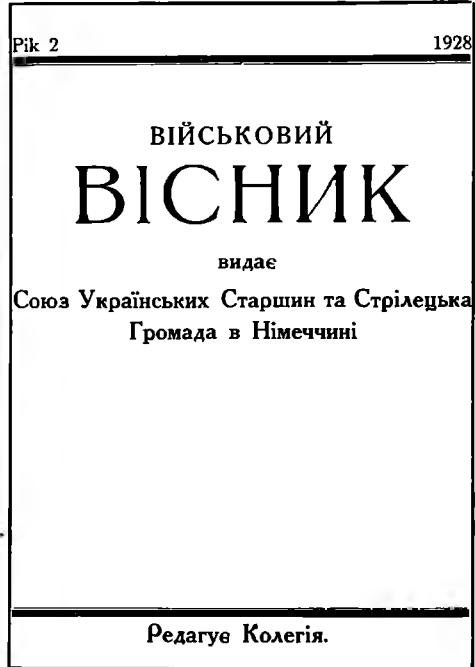
Не можна було далі говорити. Я бачив, що Полковник справді виснажений довгоденними працями на конгресі.

Справу грошей того ж таки дня позитивно полагоджено. Полковникова переслала телеграфічно, навіть не питаючись про якісь забезпечення.

Бувши той день при Полковникові, я зауважив, що він майже постійно дивиться на мене. Але не знав чому. Щойно коли він від'їхав, генерал Капустянський сказав до мене:

Генерал-хорунжий
Микола Капустянський

З військових видань

— Я просив Полковника, щоб приділив вас мені. Поїдемо до Парижу. У Франції є численна заробітчанська еміграція з Галичини, і треба нам їй присвятитися.

*

На весні 1929 року відбулася в Празі конференція українських генералів, ініційована й скликана полк. Є. Коновальцем на бажання ген. М. Капустянського. На ту конференцію прибуло лише чотирьох генералів (хоча були запрошені й інші), а саме: ген. Михайло Омелянович-Павленко, ген. Віктор Курманович, ген. Микола Капустянський і ген. Антін Кравс. Прибули також полк. Роман Сушко та полк. К. Плохий (кубанець). Микола Сціборський і я були приділені до генералів і нашим завданням було пильнувати, приводити на конференцію, одним словом — бути їхніми підручними на кожний випадок.

Після конференції, яка тривала два дні, і на якій вирішено видавати військові лекції за редакцією ген. Миколи Капустянського, останній почав знову наполягати на полк. Коновальця, щоб він поставив мене до його розпорядимости. До цього бажання приєднався також Микола Сціборський, який мав переїжджати до Парижу. Таке рішення вже

було прийняте, одначе ті наполягання полк. Коновалець збував мовчанкою і тільки споглядав на мене. Ніхто з нас і не знав тоді, що полк. Коновалець мав інший плян.

Наприкінці квітня 1929 року полк. Коновалець виїздив до США та Канади. Але ще до його від'їзду сталась прикра подія. Член ПУН Петро Кожевників, не повідомивши Полковника і не одержавши від нього дозволу, виїхав на декілька днів до Варшави. Ясна річ, що ця поїздка викликала не тільки велике обурення серед членів ПУН, а й підозріння щодо Петра Кожевникова. Треба було Полковникові цю справу вирішити, і то вирішити так, щоб раз назавжди припинити такі поїздки. Отже, перед від'їздом до США, Полковник повідомив Петра Кожевникова, що він позбавляє його прав члена ПУН, позбавляє редакторства «Розбудови Нації» й касує його права як члена ОУН.

Це рішення примусило Володимира Мартинця повернутися назад до Праги. До редакторства «Сурми» додалася йому ще й редакція «Розбудови Нації».

Влітку також 1929 року виїхав був з доповідями до Франції Микола Сціборський, а по його повероті до Чехо-Словаччини вже ніби остаточно я мусів їхати до Франції, і Сціборський дедалі більше наполягав перед Полковником на моєму виїзді.

Коли я був секретарем ЦЕСУСу, мені доводилося часом бувати в чеському міністерстві закордонних справ і мати справу чи то з генеральним консулом Завазалою, чи то з колишнім чеським амбасадором у Варшаві Прокопом Максою. Цей останній був під час першої світової війни й революції на Україні і мав вельми гарні спомини з того часу, зокрема завдяки прихильному ставленню членів уряду України до чеського Легіону. Отож, в одній з розмов він мені одверто заявив таке:

— Ми давали численні стипендії для ваших студентів, щоб вони, закінчивши студії, могли повернутись додому й працювати для України. Ми знаємо дуже добре, що українському народові потрібна фахова інтелігенція. Ми створили Українську Господарську Академію в Подєбрадах, яка коштувала нам велетенські мільйони, дали можливість сотням ваших студентів закінчити студії, — і що ж бачимо? Ті, які кінчають у Подєбрадах, їдуть у Польщу. Але ж, пане, ми не будемо нашими грішми творити чи формувати фахову інтелігенцію для Польщі! Ви розумієте це?

Про це я повідомив Полковника. Треба було якось заспокоювати чехів. Річ у тому, що справді, ті наші, які кінчали студії в Подєбрадах, не мали де вступити на працю. Навіть, коли вони хотіли їхати на Закарпаття, їх у більшості туди не пускали або видалювали по приїзді. Їхати десь до заокеанських країн тоді ніхто не думав, бо всі сподівалися швидкого повероту на Україну — на вільну Україну.

Члени Української Парляментарної Репрезентації з ЗУЗ при нагоді приїзду до Берліну 1928 року на Конгрес Міжпарляментарної Унії відбули наради з українськими закордонними діячами.

В першому ряді зліва: Антін Максимович, Дмитро Паліїв,* полк. Євген Коновалець, Степан Кузик,* Іван Блажкевич,* о. Володимир Пелліх*; в другому ряді зліва: проф. Зенон Кузеля, Олександр Вислоцький,* Дмитро Андрієвський, Остап Луцький*

Отже, коли восени того року відбувався в Берліні Конгрес Міжпарляментарної Унії, туди приїхали були також деякі українські послани та сенатори із ЗУЗ. Встановлено було притьмом контакт з полк. Коновальцем, і він просив Дмитра Палієва та Остапа Луцького, щоб вони поїхали до Праги та склали візиту в чехо-словацькому міністерстві закордонних справ. Обидва панове приїхали до Праги, і Микола Сціборський негайно попросив для них побачення в міністерстві. Здається, вони були прийняті заступником міністра Вацлавом Гірсою. Цей останній народився в Києві і по закінченні медичних студій у Празі у чеському університеті знову повернувся був до Києва, де відбував свою практику. Міністер Гірса ставився з вийнярковою приязню до українців, і якщо так щедро плила допомога для української численної еміграції в Чехо-Словаччині, то це завдяки президентові Т. Г. Ма-

* Зіркою позначено прізвища делегатів з західньоукраїнських земель.

сарикові і В. Гірсі. Один знав українців з Галичини, другий з Наддніпрянщини.

Який був докладний перебіг розмови на побаченні, я не знаю, але після того побачення чехи ставились не так уже вороже до тих наших, які приїздили з Чехії на Закарпаття. Полковник добре розцінював, що чехи не є ворогами самостійної України, і тому треба було вміло використовувати їхню допомогу та ту терпеливість, з якою вони сприймали всякі протести поляків проти активності УВО і частой втечі її членів до Чехо-Словаччини. Вистачить згадати, що декілька років перебував у Празі Пасіка, один із тих, які вчинили атентат на Сидора Твердохліба. Коли під якимось членом УВО горіла земля, він утік до Чехо-Словаччини, будиши певним, що чеський уряд не видасть його в руки поляків.

Але якщо «соборність», то треба було сягати й по Закарпаття. У Празі в той час уже існував Союз Підкарпатських Студентів і ми зустрічалися з його членами дуже часто. Це були перші студенти «українського виховання», а проте вони справляли не дуже добре враження. Часто вони говорили між собою угорською мовою або були такими собі «руснаками» з минулого сторіччя. Правда, траплялися й дуже добрі, під національним оглядом зрілі студенти, одначе це були одиниці. Тож треба було і нам і їм бути обережними при зустрічах, щоб не довідувалися чехи або щоб якісь викажчики не подавали фальшивих інформацій. Йшлося про те, щоб затримати для нас той терен якнайдовше, — і не сунути на Закарпаття без потреби.

Це було десь у грудні 1929 року, коли полк. Є. Коновалець, прибувши до Праги, повідомив мене, що він переїздить до Женеви і хоче мене забрати з собою. Тоді в мене «накльовувався» маленький технічний винахід, який я подав уже був до патентового уряду в Празі і мав надію одержати патент. Але його треба було викупити, себто заплатити якусь там таксу і опублікувати його у «Віснику Патентового Уряду». Я інформував про це Полковника і просив у нього грошової допомоги або позички. Але Полковник дуже різко відповів:

— Або ви, товаришу Бойків, співпрацюєте зо мною і всеціло віддаєтесь праці в Організації, або присвячуєтеся й далі вашій техніці?

На таку різкість я нічого не відповів, і Полковник зрозумів, що на цьому моему проханню — кінець. Насправді так воно й сталось. Більше я до цього не повертався. Однак, такий самий випадок мав місце в Женеві, куди приїхавши, я взяв був докторську тему в женевському університеті. І знову Полковник відрубав мені різко:

— Або праця, або студії...

Починається наш Женевський період, який для мене тривав точно один рік.

*

3 березня 1930 року я виїхав у напрямі Женеви. Треба було пересідати на потяг до Цюриху. Це місто гарне й чистеньке, як кожне гірське місто, але вражала одноманітність архітектури та будова домів із червоної цегли. Як було умовлено з полк. Коновальцем, я надав телеграму на адресу Макара Кушніра (псевдонім Богуш) до Женеви, що приїжджаю о такій то годині.

Увечорі потяг зупинився на головній станції у Женеві. Чуже й незнане мені місто і незнана мова, якою всі мешканці Женеви говорять, себто — французька мова. На станції мене зустріли полк. Коновалець та Маркар Кушнір. Я не міг стриматися, щоб у привітанні не дати вислів своїм прикрим почуванням:

— Пане Полковнику! Куди ми заїхали. Замість наблизитися до нашої України, ми дедалі більше від неї віддаляємося...

На обличчі Полковника блискавично відбився болючий сум. Богуш зауважив це і заходився рятувати прикру ситуацію:

— Нині комунікаційні зв'язки дуже добрі. Простір чи віддаль не відіграють тієї ролі, що в минулому.

Ми приїхали трамваем до дешевого пансіону.

Ніколи в моєму житті я не любив мешкати чи хоча б зупинятися по готелях або пансіонах, а тут мені довелося мешкати протягом цілого року.

Женева — дуже гарне місто, центр французької культури. На той час це був ще й осідок Ліги Націй. Тут тисячі й тисячі чужинців, які розмовляють різними мовами, справжній Вавилон.

4 березня 1930 року Полковник уже був при праці. В моїй маленькій кімнатці в пансіоні — на столику машинка до писання й папір. Щойно тепер мені довелося познайомитися ближче з Полковником і методом його праці.

Полковник приніс із собою цілу копицю різних «папок» чи «течок», в яких були впорядковані листи, що він їх одержував чи то від організацій, чи то від поодиноких осіб. При кожному одержаному листі була копія відповіді Полковника. В секретаріаті ЦЕСУСу ми склали всі одержані листи в одну «течку», а в другу копії наших листів. Правда, це була студентська аматорщина, яка справляла постійні труднощі при відповідях на отримані листи, але чомусь нікому й не спадало на думку впровадити новий, ліпший метод. До цієї студентської аматорщини я вже був при звичайстві, тим то в мене викликало здивування, чому Полковник перед тим, як відповідати на листи, дбайливо ще раз перечитував одержані, а навіть і свої попередні відповіді. Того ж дня вранці, як це водиться по готелях чи пансіонах, треба було звільнити кімнату для прибирання. Тож ми з Полковником та Богушем вийшли над Женевське озеро, де вже була пані Коновалець з малень-

ким сином Юрчиком. Полковник познайомив мене з своєю дружиною і так якось відразу ж зав'язалась між нами дружня розмова.

Я знав паню Полковникову з того опису, що подав був мені Юліян Вассиян, який наприкінці 1927 року був у Берліні на Першій Конференції Українських Націоналістів.

«Молода, дуже гарна пані, брюнетка, чисто еспанський тип», — говорив Вассиян. І справді Полковникова була така. Юрчик, на той час п'ятилітній хлопчик, мав дрібненьке обличчя, схожий на дівчинку, а не на хлопчика. Темно-русяве волосся на голові свідчило, що хлопчик радше буде подібним до батька.

Перші дні нашої праці були доволі важкі й прикрі. Хоча кожний

Над женеvським озером зліва направо: Є. Коновалець, його 5-річний син Юрко, Макар Кушнір, Олекса Бойків

з членів ПУН мав свою приділену функцію, проте більшість листування провадив Полковник — як з організаціями, так і з поодинокими особами. Часто, пишучи листи, Полковник раптом питав мене:

— Бойків, яка ваша думка?

Я не міг мати ніякої думки, бо не знав тієї особи чи організації, якій ми писали листа, ані не знав їхнього наставлення до нас. Я міг щонайменше здогадуватися з того, що Полковник мені диктував. Спочатку я відповідав Полковникові, мовляв, я не маю ніякої думки, і це його хвилювало. Але по тижнях спільної праці Полковник зауважив у мене зміни на краще і схвалив їх:

— Бойків, ви добре думаете, тільки дуже повільно!

Ще не встигли ми «добре присістись», як Полковник вирушив у дорогу, до Праги, де мала відбутися конференція з крайовиками. Зрозуміло, що всі інші крайовики, члени ОУН, переходили в Цешині кордон нелегально. В Павла Меркуна, кол. поручника УСС, був зв'язковий пункт, де крайовики зголошувалися. Він полагоджував решту справ їхньої поїздки до Праги, а в поворотній дорозі вказував їм сприятливу хвилину нелегального переходу кордону назад.

Олекса Бойків,
секретар Полковника

Правда, цей перехід був доволі легкий. Місто розподілялось на дві частини — одна частина чеська, друга польська. В обидвох частинах міста мешкали і чехи і поляки, і вони переходили через міст, який був границею двох держав. Треба було тільки втиснутися в ряди людей, які переходили з польської до чеської частини міста, тоді не було вже ані вагань, ані підозрінь.

Після конференції у Празі Полковник поїхав до Берліну, щоб забрати дальшу частину своїх речей, які залишив перед від'їздом до Женеви. Після тижня очікувань, що видавався як пані Полковниковій, так і мені безмежжям, Полковник повернувся назад до Женеви, і наша праця закипіла знову.

Бували дні, що ми виготовляли 20-30 листів, і не один раз Полковникова ставала в моїй обороні, роблячи Полковникові зауваження:

— Ти хочеш пана Бойкова замучити.

Тоді на обличчі Полковника з'являлась приємна усмішка, і він додавав, немов оборонявся:

— Нині нам праця йшла добре.

Отже, коли у нас був добрий день, коли нам «добре йшла праця», Полковник був задоволений. Але він хвилювався, коли бували дні, що йому треба було витратити годину чи дві на «не вельми важливі справи».

Звичайно, Організація Українських Націоналістів ані не змагала, ані не ставила своїм завданням знайти собі місце в ряді політичних партій чи центрів. Навпаки, вона мала бути новим твором, бо підростало нове, молоде покоління, яке повинно було заповнити лави ОУН для тих дій, яких не виконували ні партії, ні центри. В початках Полковник не бажав виставляти щойно посталу ОУН на удари зсередини, тому він дуже дбайливо й уміло стилізував свої листи: в одному випадку випереджував удар, у другому притуплював, в іншому — роз'яснював ту ситуацію, яка виникла на українських землях, і наші завдання. Такою вміло застосованою тактикою, яка часто була справжньою політичною майстерністю, Полковник умів приєднати до ОУН в самих початках її ставання багато симпатиків, а навіть активних співпрацівників. Правда, були також одиниці, які не виявляли належної політичної культури. Полковник закликав тих людей:

— Якщо розходимося, то працюймо так, щоб при зустрічі ми могли один одному сміло глянути в очі й подати один одному руки...

Часом, однак, так не виходило. Це справляло Полковникові велику прикрість.

Полковник мав багато товаришів, чи то з часів нашої визвольної війни, чи то з часів його командування УВО, а тепер з деякими товаришами зв'язки вривалися. Це були Ярослав Чиж, який раніше служив у Корпусі Січових Стрільців, а пізніше був провідним членом УВО, Дмитро Паліїв, що співпрацював з Полковником в УВО, та багато інших. Навіть у таких випадках Полковник намагався в'яснювати справу, не наважувався розривати зв'язки, сподіваючись, що з часом взаємини поліпшають.

Вже з самого початку постановня ОУН були політики, які намагались «виправляти» ОУН або надіялись, що вона стане додатком до тої чи тої політичної партії. Були й такі, як адвокат Василь Свистун, що був тоді головою Союзу Українських Самостійників у Канаді, — ці хотіли підпорядкувати собі ОУН, зобов'язуючись водночас фінансувати її дії. Звичайно, в усіх таких випадках Полковник давав до зрозуміння, що ОУН має куди більші завдання, ніж якась партія чи організація.

*

На весні того ж року (1930) розпочався був великий політичний процес у Харкові проти членів Спілки Визволення України і Спілки Молоді України. Полковник знав особисто майже всіх підсудних з часів нашої визвольної війни. Знав їх особисто також і Макар Кушнір. Натомість я не знав нікого, бо не мав щастя бути на Східніх Українських Землях. Тому й Полковник дуже часто обговорював перебіг процесу з Ма-

Професор Сергій Єфремов,
член Української Академії Наук,
обвинувачений, як голова Спілки
Визволення України, засуджений
у 53 році життя на кару смерти,
замінену на довгочісне ув'язнення

Микола Павлушков у 1924 р.,
коли заклав Спілку Української
Молоді, засуджений у 26 році життя
на кару смерти

(Фото з архіву Наталії Павлушкової)

каром Кушніром. Для такого обговорення Полковник запрошував часто Кушніра до себе у вечірні години, коли ми вже закінчували щоденну працю.

— Закінчується черговий етап нашої визвольної боротьби проти московського імперіялізму, — говорив Полковник. — Це не значить, що наша визвольна боротьба буде припинена чи ліквідована, навпаки, вона буде продовжуватися. Прийдуть нові люди, які стануть до боротьби.

— Сам процес, — стверджував далі Полковник, — дає доказ, що загальне виснаження нашого народу вже проминуло. Народ набрав сві-

жих сил і оновив свою визвольну боротьбу. Конспірація не витримала іспиту і, як завжди буває в українців, поліція когось зловила, під важкими побоями людина зломилась та й виказала всіх, кого тільки знала. Судовий присуд приголомшив нас усіх. Зокрема тяжке враження справляли брутальні виступи Панаса Любченка, цього «боротьбіста», який сам так далеко зайшов, що став сліпим знаряддям у руках московських імперіялістів. Правда, це не була перша нелегальна організація, яку викрили на Україні московські імперіялісти.

*

Наприкінці березня 1930 року українське громадянство Женеви влаштувало в залі одного з найкращих готелів «Метрополь» святкову академію на пошану Тараса Шевченка. Зібралася маленька кількість українців та деяких чужинців у кількості, може, 50 осіб. Ґрунтовний і дуже гарно опрацьований реферат про творчість Шевченка та його значення для українського народу виголосив Євген Бачинський, ця ходяча «українська енциклопедія». Старий емігрант ще з часів першої революції в Росії, Є. Бачинський, перебував деякий час у Парижі, а по-

Проф. Володимир Дурдуківський (стоїть) і акад. Сергій Єфремов (лежить) 1927 р. Обидва засуджені на кару смерти в Харківському процесі проти членів СВУ і СУМ 19 квітня 1930 р.

тім перекочував до Женеви. Людина величезного знання про наше минуле, він був знайомий з багатьма українськими, російськими та іншими старими революціонерами, що перебували у Швейцарії, працював під час першої світової війни з Степанківським над виданням українських бюлетенів, в яких вони пропагували ідею самостійної України. Він вів тісну співпрацю із віденським «Союзом Визволення України».

Як великі були знання Євгена Бачинського, так великою була і його бібліотека. Вона містила чимало рідкісних українських та чужинних видань про Україну, що їх уже годі було десь знайти.

Водночас я познайомився на тій академії з панею Ганною Чикаленко-Келлер, донькою знаного українського політичного діяча, Євгена Чикаленка, жертводавця на українські цілі, зокрема на будову Українського Студентського Дому у Львові.

Пані Ганна Чикаленко-Келлер була неофіційним представником чи радше спостерігачем уряду УНР при Лізі Націй, а Є. Бачинський працював у якійсь швейцарській фірмі, студіював протестантську теологію й допомагав інж. Михайлові Єрем'єву видавати бюлетень французькою мовою.

Належить ще згадати обох Ковалевих, які перебували чи проживали в Женеві. Петро Ковалів, інженер-хемік і доктор хемічних наук, був людиною фаховою, з великим знанням. Пані Ковалева, як і її чоловік, були гетьманського напрямку, і може тому нам тяжко було розмовляти на політичні теми.

Дуже часто були студенти моїми гістьми, вони просили в різних справах, зокрема в питаннях організованого студентського життя та діяльності, моїх порад. На моє прохання, Полковник з дружиною погодились прийняти у себе наших студентів. Нічого в тому не було дивного, що українські студенти в Женеві, як тільки почули про приїзд до цього міста Полковника, виявили палке бажання побачити його, що вже тоді був ходячою живою легендою. Це прийняття відбулось одного пополудня, і в зустрічі з студентами Полковник проявив усю свою велич духу та незрівнянний організаційний хист. Не тільки студенти з захопленням слухали виклад Полковника, але й я, старший, був зачарований. Пані Коновалець, людина також з високою освітою, дуже вміло надавала гармонійності цій зустрічі з студентами. Коли ми вийшли з дому Коновальців, радошам наших студентів від зустрічі не було меж.

Другого дня я спитав Полковника, чому він так рідко виступає з такими гарними промовами. Він, усміхнувшись, відповів:

— Говорити треба так до тих, що хочуть чогось навчитися, хочуть набути знання, а не до тих, які вважають, що вони вже знання мають і можуть іншим давати лекції.

Ні перед тією зустріччю, ні після того я вже ніколи більше не чув, щоб Полковник так говорив.

На Великодні свята прибув нелегально з Парижу інж. Микола Сціборський, який з початком квітня переїхав з Чехо-Словаччини. Він перейшов нелегально французько-швейцарський кордон, і Макар Кушнір привіз його трамваєм до Женеві. Отже, святкували ми всі разом у Полковника, а маленький тоді Юрчик деклямував нам гарні патріотичні вірші, що їх його навчила мати.

Сціборський у розмові з Полковником поновив своє прохання, щоб я переїхав до Парижу, але Полковник збував це домагання мовчанкою. Він не хотів мене відпускати тепер, коли я вже спрацювався з ним і був йому корисний та потрібний. Але ген. Микола Капустянський також чекав на мій приїзд, щоб розпочати свою військову працю. Щоб бодай частково полагодити цю справу, Полковник вирішив перекинути Степана Федака з Берліну до Парижу.

Зрозуміло, що Полковник, який був вельми здібною людиною, міряв інших таким самим мірилом. Він гадав, що кожний з нас, так само, як і він, спроможеться водночас виконувати декілька функцій, і то всі виконувати добре. Але ми такими не були. Сціборський занедбувався у своїй організаційній референтурі, бо заходився видавати в Парижі двотижневу газету «Незалежність», яка забрала в нього весь час. Чинила важкі фінансові труднощі, бо її розпочато видавати без будь-якої підготовки. Шукати потрібної кількості передплатників серед нашого, розпорошеного по цілій Франції робітництва не було легкою справою. Врешті, бажання задовольнити всіх маленькою газеткою, яка з'являлася щодва тижні, було великою ілюзією. Організація Українських Націоналістів уже мала на своїх плечах місячник «Розбудова Нації», кожне число якого всі дуже радо читали, але майже не платили, бо не мали грошей. Брати ще фінансування «Незалежності» Полковник не хотів, бо мав на увазі видання двох бюлетенів, французькою та англійською мовами, які треба було цілковито фінансувати. Виникала пекуча потреба мати свого представника також і в Лондоні, що мусіло ще прибільшувати видатки ОУН на чужині. Полковник усіма своїми силами змагав до того, щоб видатки на еміграційних теренах були обмежені до мінімуму і щоб еміграція на кожному терені працювала своїми власними силами й засобами.

Влітку 1930 року відбувався в Оксфорді конгрес Міжнародної Студентської Помочі, що мала свій центральний осідок в Женеві. В цьому центрі мене вже знали з участі в попередніх конгресах. Отже, моїм бажанням було поїхати учасником чи делегатом ЦЕСУСу на конгрес в Оксфорд. Крім того, саме в той час відбувався в Лондоні Конгрес Міжпарламентарної Унії. Для Полковника було важливе, щоб з українськими послами польського союму зустрівся також секретар Полков-

ника. По подоланні важких труднощів, без французької переїзної візи, я поїхав. В Лондоні я швидко знайшов українську парламентарну репрезентацію. Д-р Дмитро Левицький негайно по привітанні приступив до деклярування передо мною свого політичного кредо:

— Коли я був студентом, — казав він, — то революціонером був кожний той український студент, який носив вишивану сорочку і гарасівку (червона стьожка, яка заступала краватку). Тепер революціонерами є ті, які стріляють з револьверів і кидають бомби. Це похвально, дуже похвально, і я вповні це виправдую, але ж невже ви хочете, щоб я також брав бомбу чи револьвер у руки, коли мені вже 50 років?

— Пане посол, цього ніхто з нас не вимагає від вас. Ми вимагаємо, щоб ви тільки стояли на наших національно-державних позиціях, а для того, щоб кидати бомби чи стріляти з револьверів, є молодші люди в нашій Організації.

— Якщо тільки стояти, то я вас запевняю, що буду стояти до смерти... Посолка Мілена Рудницька не забирала слова. Вона тільки прислуховувалась і підсміхувалась, коли д-р Д. Левицький так патетично деклярував свою політичну позицію.

По повороті до Женеві я поінформував Полковника про розмови з д-ром Дмитром Левицьким. Найближчими днями приїхали до Женеві у зворотній дорозі з Люрду кілька українських католицьких священиків, з якими був брат Полковника д-р Мирон Коновалець, а також д-р Григор Лужницький. Цих обидвох я знав із студентських часів у Празі, а що Коновальці мусіли виїздити другого дня у відпустку, то вся ця «проща» припала на мою голову. По кількох днях побуту в Женеві наші гості повернулися додому.

Коновальці були у відпустці, коли одного дня з Цюріху прийшла телеграма на мою адресу, підписана зовсім мені невідомим прізвиськом. Телефонічно я сповістив Полковника і від нього довідався, що це псевдонім Михайла Матчака. У телеграмі він просив Полковника прибути до Цюріху на побачення. Полковник, заслухавши зміст телеграми, доручив повідомити Михайла Матчака, що його, Полковника, немає в Женеві.

День по тому прийшов лист д-ра Дмитра Левицького, який у зворотній дорозі з Англії відвідав Італію, а тепер повертався додому. Він писав Полковникові: «...якщо хочете, можемо зустрітися...» Він подавав місцевість та готель, в якому мав зупинитись. І в цьому випадкові Полковник теж доручив мені відповісти, мовляв, його під цю пору нема в Женеві.

Тоді я не знав, чому це УНДО зголошується до Полковника. Одначе, Полковник уже здогадувався: наближаються вибори до польського союму. Провідники партій потребували підтримки членів ОУН під час виборчої агітації, заохочування, щоб українці, включно з членами

Степан Степанович Федак,
бойовий референт УВО 1921 р.

Зиновій Книш,
бойовий референт УВО 1927-1930 рр.

ОУН, голосували за легальні партії. І, справді, незабаром маршал Юзеф Пілсудський розігнав польський сойм, ув'язнив десятки послів у твердині в Бересті-Литовському, де над ними знущався полковник Вацлав Костек-Бернацький, тодішній поліський воєвода.

Ця відмова Полковника зустрічатися з членами чи провідниками партій була вимушена їхніми некоректними вчинками (це не стосується до Михайла Матчака, завжди лояльного супроти Полковника). При зустрічах з Полковником вони говорили одне, саме таке, що й ОУН не могла не схвалити, та повернувшись на батьківщину, вони «секретно» оповідали своїм членам (але так оповідали, щоб воно доходило й до Крайової Екзекутиви ОУН), мовляв, Полковник схвалює такі політичні дії. А це абсолютно не відповідало правді.

Тому на травневій конференції ОУН 1930 року в Празі, за участю крайовиків сотн. Юліяна Головінського та Зиновія Книша, вирішено, що провідники партій чи їхні відпоручники звертатимуться до Крайової Екзекутиви ОУН. Ця ж прийматиме потрібні рішення, і в тому чи тому випадку рішення зобов'язуватиме наше членство в його ставленні до легальних політичних партій.

*

Ясна річ, що Полковникові треба було мати своє «око» чи то в Варшаві, чи то у Києві. Ці зв'язки він утримував у найбільшому секреті,

листувався завжди так, що про це ніхто з членів ПУН не знав. Були у Полковника й інші засекречені зв'язки.

Сліпий випадок хотів, щоб я доглянув одного разу на столі в Полковника листа від І. К. Р., кореспондента львівського щоденника «Діло» у Варшаві. Я тільки здогадувався, що це він є для Полковника там «оком». Щойно кілька місяців пізніше, коли польська солдатеска гуляла по селах Галичини, нищачи все, катуючи українських селян і вкидаючи тисячі української молоді до в'язниць, Полковник, якимось мимоволі вголос відчитав, немов сам для себе: «Не бийте їх, бо старий говорив одне, а вони подали інше...» Це І. Кедрин-Рудницький інформував Полковника, що польське телеграфічне агентство «Іскра» зфалшувало інтерв'ю, яке дав йому заступник голови Директорії Андрій Лівіцький. У таких випадках, хоч вони рідко траплялися, я завжди мовчав, не ставивши Полковникові ніяких питань, хоч у цьому випадкові було б і цілком на місці запитання: «Хто бо таке пише?» За оцю ненастирливість, за небажання все знати Полковник мене цінував. Це було ніщо інше, як рештки колишньої військової дисципліни.

Завданням Макара Кушніра (Богуша) було встановлювати зв'язки з чужинними кореспондентами, що перебували в Женеві, й підготовляли ґрунт до видання наших бюлетенів французькою та англійською мовами. Звичайно, такі зв'язки не можна було встановлювати протягом короткого часу. Не можна ж, справді, чіпати на вулиці людину чи присікуватися до неї на якомусь засіданні Ради Ліги Націй.

Крім того, Богушеві треба було відновити своє знання французької мови. Він був свого часу членом української делегації на Мірову Конференцію в Парижі. На його очах та за його активною участю відбувалась українська національна революція, отже, це була людина великого досвіду і якраз до такої праці надавалась. Правда, він був трошки тяжкуватий вдачаю, а його статті були придатні радше до якогось журналу, а не до бюлетеня.

Мабуть, підготовка до видання бюлетенів тривала надто довго, бо ще до вакацій прибув до Женеви інж. Дмитро Андрієвський, який настирливо домагався від Богуша розпочати видавничу працю. Йому, звичайно, треба було підшукати ще й співробітників, коректора мови та стилю і друкарню. Одним словом, усе це йому треба було робити, а до того ще бігати до палацу Ліги Націй.

Підшукування співробітників було вельми важкою справою. Щоб заангажувати якогось чужинного журналіста, публіциста або політичну особу, треба було, насамперед, показати йому бодай декілька чисел того бюлетеня, щоб він упевнився в тому, що це «важливе діло». До того ж чужинцеві треба було заплатити аж надто високий гонорар. Кінець-кінцем, чужинців, охочих писати до нашого бюлетеня, не було.

Може, якийсь італієць чи німець і радо написав би статтю, але італійці були фашисти, а німці — вчорашні вороги.

Тон у Лізі Націй, як і у французькомовній Женеві надавали тоді французу. Отже, Макарові-Богушеві треба було вести бодай з французькими журналістами розмови, вияснювати, чому українці борються за своє визволення. Нелегка це була праця, але він якось, як міг, давав їй раду. Хоча він жив у зах. Європі вже понад 10 років, у ньому не важко було розпізнати «східнього типа». Самозрозуміло, це одних притягало, інших відштовхувало. Але він працював кожноденно, хоч, може, й не так видаєно, як Полковник, бо знайти у праці рівного Полковникові взагалі було важко.

Коновальці повернулися з відпочинку. Зближалася осінь, а з нею й дальша важка праця. Під час відсутности Полковника я встиг заготовити велетенський «код», який Полковник дбайливо переглянув і за мою працю мене похвалив. Однак, крайовики не прийняли цього коду, мовляв, він аж надто великий. При черговій зустрічі з Полковником вони передали малий, який не мав навіть і ста слів. Великий код належало вживати в листуванні на чужині.

Одного дня прийшов зо Львова лист, який містив коротке повідомлення: «Сичок випав з колеса...» Це означало, що польська поліція заарештувала полк. Романа Сушка*. Та ув'язнення Крайового провідника аж ніяк не відбилося на дальших діях ОУН, бо місце полк. Р. Сушка негайно посів інший член.

До Женеви прибув перед поїздкою до США — першою з черги — Омелян Сенік (Грибівський). Він відбув перед тим нелегальну поїздку до Галичини, де навів певний лад у Крайовій Екзекутиві ОУН, і тепер інформував Полковника про стан на ЗУЗ. Своєю чергою Полковник подав Сенікові докладні інформації про численних людей, з якими він мав зустрічатися в США й Канаді.

Полковник своїми численними листами до поодиноких осіб та організацій вже підготував поїздку О. Сенікові. Наш представник на Литві Іван Рев'юк (пс. Бартович) видобув у литовців паспорт на прізвище «Грібавскас», і наш Грибівський, вічно меткий, запалений, вирушив у далеку дорогу.

*

Під час його поїздки наспіла вістка про вбивство польською поліцією сотн. Юліяна Головінського, Крайового коменданта УВО. По цьому негайно розпочалася страшна «пацифікація» населення Галичини. Ярослав Чиж, який на той час був співредактором «Народної Волі», негідно заатакував ОУН. Одначе, він не тільки що не відвернув українців США та Канади від ОУН, а, навпаки, викликав велику позитивну

* Псевдонім: Сич.

реакцію. Українці стали масово в обороні ОУН проти польського бру-тального військового насильства. Поїздка О. Сеніка до США й Канади увінчалась повним успіхом.

Польський погром цивільного населення в Галичині поляки назвали «пацифікацією», нібито вимушеною паленням польських збіжжєвих скирт. Одначе, Микола Ковалевський, який перебував тоді у Варшаві і, як економіст, знав куди ліпше, ніж ми в ЧСР справжню причину пацифікації, — пише у своїх споминах, що нею був економічний ріст українців у Галичині. Населення встигло загоїти важкі военні рани й знищення, отже, значно піднеслось було вгору, і це й лякало поляків. Так і було використано нагоду знищити ці економічні здобутки*.

У той час нам пощастило було відрядити міс Шіпшінгс до Галичини. Можна припускати, що вона одержала доручення від Лейбористської партії на свою поїздку. Пізньої осені з'явився у Женеві капітан Яків Макогін, який видавав себе за «нащадка» Розумовських. Запеклі гетьманці вперто твердили, що останній нащадок Розумовських загинув на полі бою в серпні 1914 року, як старшина австрійської кавалерії. Зрозуміло, що поява цього «нащадка» Розумовських викликала бурю в гетьманських колах. Одначе, об'єктивно треба визнати, що завдяки його інформаціям, які він подав до англійського парламенту, понад 80 послів парламенту підписали петицію до Ліги Націй.

На загальні збори Ліги Націй прибув литовський міністер закордонних справ, про що повідомляв Полковника І. Рев'юк (Бартович). Він подав і адресу готелю, в якому той зупинився, і просив Полковника скласти йому візиту. Біда була в тому, що ані Полковник, ані я не опанували добре французьку мову. Але в цьому випадку виручила пані Коновалець, яка написала листа міністрові французькою мовою, повідомляючи, що Полковник хоче скласти йому візиту. Візиту Полковник склав наступного дня. Він був сердечно прийнятий міністром і мав з ним довшу політичну розмову.

Звичайно, маленька Литва не могла відкрито виступати проти Польщі. Ю. Пілсудському, який плянував захопити Литву в 1926 році, коли відбувся у Вільні з'їзд польських легіонерів, перешкодили в цьому пляні тільки англійці та німці. Про плян захоплення Литви поляками ми знали, і Полковник попередив литовський уряд, а одночасно через Андрія Федину, зв'язкового ОУН у Гданську, повідомив англійський та німецький уряди.

* Нині, роздумуючи знову над справою «пацифікації», я схилиюсь до твердження Миколи Ковалевського, бо й справді «пацифікація» значно послабила економічний розвиток населення Галичини. Коли ворог нищить вам те, що ви протягом довгих років своєю важкою працею розбудували, він примушує вас знову починати з нічого й знову втрачати довгі роки на ту саму працю.

Литовці допомагали УВО, а пізніше ОУН, як тільки могли. Протягом довгих років у Литві друковано нашу «Сурму», а пізніше «Націоналіст» — на кошт литовського уряду. Видано було на цей кошт і цілий ряд брошур. Підтримуваний литовським урядом, перебував постійно в Ковні Іван Рев'юк (Бартович). Литовці дуже часто допомагали грішми. Можу потвердити, що в 1937 році на доручення Полковника я зголосився у литовському посольстві в Парижі, де кур'єр, який приїхав з Литви, передав мені під розписку 2 500 доларів для ОУН. Таких субсидій було більше, про це мені дуже добре відомо як від Полковника, так і від О. Сеника. На жаль, ми не могли бути допоміжними литовцям, коли польський уряд вислав у 1938 році ультиматум литовському урядові, домагаючись визнання «де юре» анексії Вільна. Тоді вже розпочинались події на Закарпатті.

Міс Шіпшінгс повернулася з Галичини і негайно подала звіт Лейбористській партії. Доля хотіла, що міс Шіпшінгс була старою членкою Лейбористської Партії, знала особисто Мек Доналда та інших визначних членів цієї партії, і тому її інформації мали вагу для англійського уряду.

Полковник доручив мені підтримувати зв'язок з міс Шіпшінгс і я часто бував її гостем. Говорили ми з нею німецькою мовою, бо моє знання англійської було майже ніяке. Щастям було, що вона знала поправно німецьку мову.

У кожній з наших розмов, вона робила мені зауваження, що я тільки «про війну говорив», а треба «говорити про мир». Була, отже, нагода поінформувати її всебічно про нашу визвольну війну, про велику кривду, яку нашому народові зробила Антанта і яка довела до падіння Українську Народню Республіку. Міс Шіпшінгс, щоб бути добре зорієнтованою, розпитувала мене, які права мали українці в Австро-Угорській монархії і чи Польща прибільшила, а чи применшила ті права. Мої інформації викликали в неї велике обурення супроти Польщі як слов'янської держави. Під час однієї розмови міс Шіпшінгс сказала мені, що має інформації з Лондону, мовляв, уряд США вислав таку різку ноту польському урядові, якої щодо змісту не вислав навіть Німеччині в 1917 році, коли виповів був їй війну.

До цього ще й додавалась акція Ватикану на нашу користь. Покликаний на авдієнцію до Папи польський амбасадор Скшинський говорив йому неправду. Коли наспіли інформації від митрополита Андрея Шептицького, єпископа Івана Бучка і від папського нунція у Варшаві, польський амбасадор став «персона нон грата» і мусів покинути свій пост у Ватикані. Деякий час пост амбасадора при Ватикані Польща не обсаджувала. І хоча папа Пій XI був раніше папським нунцієм у Варшаві і нібито прихильником поляків, проте він дав найпереконливіший доказ полякам, що перед Папою не дозволено нікому брехати.

Через зв'язкового ОУН у Гданську, Андрія Федину, Полковник вислав спеціальні листи до англійського, французького, американського, італійського та інших урядів західних держав. Тим самим чужинні уряди мали інформації також і від покривдженої сторони. Полковник інформував, за що саме йде визвольна боротьба. Нічого дивного, що коли міністер закордонних справ Великобританії Гендерсон прибув на засідання Ради Ліги Націй, то завдяки старанням міс Шіпшінгс він прийняв на побачення посолку до польського сойму Мілену Рудницьку.

— Якби примусити Польщу, щоб вона виконала свої міжнародні зобов'язання супроти українців Східньої Галичини, чи це українців задовольнило б? — запитав міністер Гендерсон.

— Може знайшлися б такі, яких це задовольнило б, але більшість українського населення — ні. Українці змагаються за оновлення своєї суверенної держави.

— Я також так думаю! — ствердив міністер Гендерсон.

Незабаром після цієї зустрічі відбулась в англійському парламенті інтерпеляція: «Чи голова уряду Його Королівської Величності не вважає за доцільне звернутися до Міжнароднього Трибуналу в Газі, щоб відібрав у Польщі мандат на Східню Галичину?»

Всієї цієї політичної гри ми тоді не розуміли. Щойно в дальшому виявилось, що Польща справу Східньої Галичини політично програла, і відділення її від Польщі мало б відбутися за найближчих же міжнародніх подій.

Тим часом сипались протестні телеграми до Ліги Націй з усіх країн перебування нашої еміграції. Повсюди поставали комітети, тож і не дивно, що з сотень меморандумів чи петицій, надісланих до Ліги Націй, лише деякі «удостоїлися» бути прийнятими на розгляд Ради Ліги Націй. Між ними був і меморандум полк. Р. Сушка, пересланий з польської в'язниці, та меморандум Українського Громадського Комітету в Омекурі (Франція). Авторами багатьох меморандумів були правники, проте, здивування викликало, що меморандум Українського Громадського Комітету в Омекурі був укладений інж. хемії Панасом Заворицьким, немов би він був професійним дипломатом або, щонайменше, здібним правником. Правда, польське міністерство закордонних справ протестувало перед Францією, і префектура домагалася, щоб інж. Панас Заворицький відкликав свій меморандум. Одначе, він рішуче відмовився.

Весною відбулась у Женеві конференція представників протестаційних комітетів, і на неї прибула пані Софія Русова з Праги, яка не могла втриматися від вислову захоплення:

— Які ці хлопці палкі патріоти, ці українські націоналісти!..

*

Приблизно в той час відбувався в Женеві річний Конгрес національних меншин. Приїхали українські послы з-під трьох займанщин — Галичини, Буковини й Закарпаття. З Галичини прибули посолка Мілена Рудницька, посол Василь Мудрий; з Буковини — сенатор Володимир Залозецький та посол Кость Кракалія, від Закарпаття посол Іван Куртяк. З цими двома останніми Полковник не бажав зустрічатися і поставив мені в обов'язок відбувати з ними зустрічі. Посол К. Кракалія був обраний з румунської селянської партії (цараністів), посол І. Куртяк — з партії чеських націонал-демократів, найбільших русофілів, на чолі з Карлом Крамаржем. Отже, в нашому розумінні обидва послы були «хруні».

Моїм завданням було більше слухати, ніж говорити. К. Кракалія дуже радо й багато говорив про свої «успіхи» в румунському парламенті, натомість І. Куртяк був смертельно заляканий, припускаючи, що чехи хочуть його вбити. Він вельми хвалив передо мною галичан як палких патріотів і будівничих української держави, натомість ставився з презирством до наддніпрянців, яким «найперше соціалізм був в їхніх головах». Слухаючи його неперемінливу лайку на адресу чехів за їхню політику на Закарпатті, я не все приймав за «щире золото».

Які справи порушував у розмовах Полковник з послами та сенатором, мені не відомо. Знаю тільки, що з сенатором В. Залозецьким була мова про його переїзд до Лондону як представника ОУН. Мабуть, В. Залозецький давав свою згоду на переїзд, бо Полковник серйозно думав про цю справу після виїзду його назад на Буковину.

Якраз тоді з'явилось на швидку руку зліплене перше число нашого бюлетеня французькою мовою. Там була моя стаття, підписана ініціалами, — опис польських звірств. Не проминув і місяць від появи того числа, як мене викликала префектура в Женеві й заповіла моє видалення з Швейцарії. Це сталося на домагання польського посольства в Берні.

Під час загальних зборів Ліги Націй прибув з Риму проф. Євген Онацький, людина великих знань та вміння працювати, колишній член української дипломатичної місії в Римі. З Парижу прибули француз проф. Рене Мартель та д-р Василь Панейко. Не пригадую собі, хто був організатором дискусійного вечора, де йшла мова про пацифікацію в Східній Галичині. Було там декілька українців, але як пізніше було стверджено, вони не вміли дбайливо спрямувати ту «дискусію», сковзнувшись на Варшавський договір та зраду Польщі супроти УНР. Цього якраз і бажали поляки. Вони негайно повели дискусію на тему «наша і ваша вольносьць», а що, мовляв, заключено мир у Ризі, то це наслідок повного виснаження польського народу й недостатньої підтримки Антантою Польщі...

Одного дня я зустрів на побережжі в Женеві генерального консула чеського міністерства закордонних справ (прізвище його я забув), який знав мене з моїх празьких часів, коли я заходив до нього у справах ЦеСУСу. Він запросив мене на чашку кави. Розмова відразу ж пішла про події в Галичині, і я просив генерального консула, щоб чехи нам допомогли.

— Пане Бойків! Дивно, що ви, українці, досі не розумієте європейської політики. Бачите, політична рівновага Європи і так вельми хитка. Якщо йшло б про постання якоїсь маленької держави, на це можна б погодитися. Але постання великої держави — України — нищить і цю хитку рівновагу, бо в який бік не повернулася б Україна, рівновага буде знищена . . .

Це було повторювання англійської політичної концепції: про «рівновагу сил на континенті Європи».

Того ж вечора я інформував Полковника про мою розмову з чеським генеральним консулом. Полковник, вислухавши, ствердив:

— Це вельми дивне, що він так щиро й одверто з вами говорив. Воно насправді так є, що рівновага Європи вельми хитка. Але не від цього буде в нас боліти голова, бо не ми укладали мир Європі після війни.

По повороті до Парижу д-р Василь Панейко прислав Полковникові листа, якого написав гетьман Павло Скоропадський Вячеславі Липинському. Цього листа Липинський прислав д-рові Панейкові для ознайомлення, щоб виправдати себе перед ним за свій розрив з Гетьманом. Все те було пізніше друковане у львівському щоденнику «Діло», включно з цим листом Гетьмана до Липинського, писаним російською мовою.

Восени того року ми одержали повідомлення, що поляки готують атентат на Полковника. Хто був ініціатором і хто мав бути виконавцем, не важко було здогадатися: це було діло Міністерства внутрішніх справ у Варшаві. Справді «пацифікація» набрала світового розголосу і знову поставила справу Східньої Галичини на міжнародній форум.

Важко було впросити Полковника, щоб він не виходив із свого помешкання. Нарешті, Полковник погодився, щоб я приходив до нього з машинкою і щоб ми готували листи в його помешканні.

— Якщо мене ворог захоче вбити, ніяка сила мене не охоронить, — повторював Полковник.

Якось важко було нам збагнути цей фаталізм Полковника, бож українці не фаталісти, а мрійники. Декілька вечорів я сторожив перед домом Полковника, проходжувався та заглядав у всі закутки, а наступного дня зголошував Полковникові, що нічого підозрілого не зауважив. Через декілька днів цілком несподівано й неочікувано Полковник увійшов до моєї кімнати:

— Досить, не можна так далі! . . .

Український Народний Союз у Франції, ГУправа і Ревізійна Комісія. Сидять зліва: Незнаний, І. Стасів — член Управи, ген. Микола Капустянський — голова, П. Заварицький — Голова Ревізівної Комісії, ред. О. Бойків — організаційний референт. Стоять зліва: Ходан — член Ревізівної Комісії, неznаний, Кульченко, Мартинюк, Підкович, Недайкаша, Ол. Киселиця — секретар Управи

Ніякі прохання, переконування не мали успіху. Полковник вирішив, що він «в'язнем у своєму помешканні не буде».

Якраз рік після мого приїзду до Женеви я мусів її покинути. Усі зусилля домогтися скасування наказу про видалення не дали бажаного успіху. 3-го березня 1931 р. нічним потягом я виїхав до Парижу, де на мене чекав інж. Микола Сціборський. Наступив кінець моєї цілоденної праці з Полковником. Багато за той час я скористав, навчився думати й бачити всю Україну і її тодішній стан, в якому вона перебувала та завдання, які стояли перед нашою ОУН.

Крім цього, я набув звичку постійної щоденної праці, часом навіть і нічної, бо Полковник умів навалювати мені працю ще й додому, після цілоденної праці з ним.

*

Полковник Коновалець, кол. командир Корпусу Січових Стрільців, а пізніше комендант Української Військової Організації, мав цю властивість всім командирам прикмету: збирати інформації про стан, готувати плян, однак не розробляти пляну в деталях, у подробицях. Це завдання він залишав підлеглим, місцевим провідникам, які мали виконувати його пляни. Оскільки це було на своєму місці під час командування Корпусом чи УВО, остільки воно було вже пережитком в ОУН, куди прийшли молоді й цивільні люди. За час мого побуту в Женеві цей метод ще діяв, і Полковник застосовував його повністю.

Однією з властивостей характеру Полковника була й та, що він ніколи не любив блищати чи перед будь-ким позувати. Його вдачу позначала вийнятоква дійовість. Не можна було зауважити якоїсь патетики, сліпого молодечого пориву, фантазійности, словесного гурра-патріотизму. Коли в одній з розмов із Полковником інж. Микола Сціборський натякнув про це, Полковник негайно зареагував:

— Маючи 28 років, як був командиром Корпусу Січових Стрільців і заступником голови Директорії у Києві. То що нині може мені імпонувати? Наше завдання працювати й боротися за визволення України! Титули не цікавлять мене! . .

Тому він був завжди скромним. Він постійно роз'їжджав по країнах, де тільки потрібна була його присутність. Як організатор вийняткових здібностей, він дуже часто сам виявляв ініціативу, а де потрібно було, поспішав з допомогою чи то в організованості на місцях, чи то в налагодженні праці. Кожна найменша криза на місцях викликала негайно його реакцію і, коли її не можна було ліквідувати шляхом листування, Полковник сідав у потяг і їхав на місце, щоб там її усунути, поновити гармонійність праці. Хоч він і радів кожним нашим успіхом, проте ніколи не перецінював тих успіхів. Він мав чіткий погляд, вмів оцінювати важку українську проблему. Коли одного разу в розмові Макар Кушнір (Богуш) нам заявив, мовляв, «може, ми відновимо самостійну Україну через 10-20 років», то ми обидва з Полковником вибухнули гнівом:

— Що? Ще 10-20 років змагатись і кривавитись за відновлення самостійної України? А скільки страждань наш народ витримує? . . .

Полковник сказав тоді так:

— Наші попередники вірили в самостійну Україну, працювали, змагались, мучились по в'язницях і на засланнях, а, проте, їм багатьом не пощастило дожити того щасливого дня, щоб побачити Україну самостійною. Ми мали те вийняткове щастя, що ми бачили, жили й боролись, обороняючи нашу самостійну Україну. Можливо, що нас зустріне така сама доля, як наших попередників, але нашим обов'язком є вести нашу визвольну боротьбу далі, в непохитній вірі, що Україна буде знову самостійною державою . . .

Нам здавалось, ми вірили, що ось-ось і виборемо знову державну самостійність Україні. Натомість Полковник бачив вельми ясно ту ситуацію, яка склалась для України, розшматованої й поневоленої. І тим не менш його непохитна віра в остаточне визволення українського народу додавала йому постійно нових сил та завзяття у праці й боротьбі. Таким був полковник Євген Коновалець — Провідник з Божої ласки.

ОБСТАВИНИ 30-их РОКІВ І ПРОВІД УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Я мав намір написати розвідку про події з українського життя в 30-их роках. Для того взявся переглядати моє тогочасне листування з членами Проводу Українських Націоналістів (ПУН) та іншими особами, що співпрацювали з Організацією Українських Націоналістів. Читання того листування так мене захопило, що я мав враження, ніби зайшов в діалог з давніми знайомими й приятелями, з яких більшість уже відійшла з цього світу, а насамперед, з полковником Євгеном Коновальцем. Події відступили на другий план, а на перший вийшли дорогі тіні небіжчиків. І так помалу моя увага зосередилась на відносинах в середині ПУН. Врешті, я рішився писати не так про події, як реакцію на них членів ПУН.

*

Коли постала на I Конгресі Українських Націоналістів в 1929 році Організація Українських Націоналістів, Провід потребував певного часу, щоб впорядкувати організаційні справи і щойно тоді приступити до виконання завдань, які вона собі ставила. В листуванні з 1930 року часто згадується про організування відділів ОУН на Західніх Українських Землях, відділів, що виникали замість Української Військової Організації, перебираючи завдання цієї останньої. Довший час годі було відрізнити, де кінчається одна і починається друга організація, які виступи відбуваються з рамени першої, а які з рамени другої. Тож і особи з-поза тих організацій, а саме українські політичні діячі на ЗУЗ, не завжди здавали собі справу з котрою з них вони мають до діла, з котрою співпрацюють, а котру поборюють. Тим більше не відрізняли їх довший час поляки та інші чужинці.

Щойно восени 1930 року ОУН виступила на арену з відкритим чолом,

організуючи в Галичині акцію саботажів, метою якої було революціонізувати українські народні маси та підважувати польський окупантський режим на ЗУЗ. Фактично це було продовжування на більшу скалю завдань УВО, а в парі з тим запровадження нових ширших кадрів в бойовій акції. Плянуння цієї акції не було предметом нарад ПУН, в яких я брав би участь. Пригадую лише одну розмову з Полковником, під час якої він говорив мені про заплановані саботажі, зазначаючи: «або мене за них благословлятимуть, або проклинатимуть». Саботажі 1930 року були, дійсно, дуже ризикованим і ваговитим у своїх наслідках чином, бо вони революціонізували українські маси, а також викликали гостру реакцію польської окупаційної влади. Одночасно вони відбилися голосним відгомном в чужиннім політичнім світі, даючи українським націоналістам притоку винести українську справу на міжнародній форум.

На підставі офіційних документів польського уряду, поданих до Ліги Націй і заперечуваних українською стороною, виглядає так, що за час від середини липня 1930 року і до кінця листопада того ж року в Галичині мали місце 184 випадки саботажів. Предметом їх були палення скирт збіжжя й сіна польських колоністів, нищення домів польського напіввійськового товариства «Стшелец», спалення трибуни «Східнього базару» у Львові, переривання дротів і зрубування стовпів телефонічних і телеграфічних ліній, ушкодження залізничних шляхів получення тощо. Матеріальні шкоди в окремих випадках мали досягти 100 тис. злотих, а в цілому виносили кілька мільйонів злотих. До акції УВО в той час треба зарахувати також наскоки на поштові уряди і вози, як то було в Бібрці коло Львова, метою яких було здобуття грошей, потрібних організації для її революційно-визвольної діяльності.

Виконавцями в цій саботажній акції були, коли спиратись на польські документи, переважно молоді люди, члени УВО та ОУН, які, попавши в руки поліції, опинялись пізніше на судовій лаві. Ті документи зараховують схоплених бойовиків до УВО і це свідчить, що поляки тоді ще не розрізняли двох організацій. Але під час саботажної акції, а також після неї було заарештовано чимало і старших українських громадян, а між ними навіть деяких послів до польського сейму, далеких від акції націоналістів, якої вони не схвалювали. Та пізніше, коли треба було висунути закиди перед чужинним світом проти польського режиму, всі українці використовували акцію націоналістів.

Бож у відповідь на саботажі польський режим взявся до дуже драстичних та жорстоких методів. Він вислав у терен військо разом з поліційними відділами, які стали переводити жорстоку пацифікацію українського населення. Вони не лише вишукували й арештовували виконавців саботажів, але дуже часто затримували цілком непричетних до них осіб. Поліція побивала селян та нищила їхнє майно. Поляки

стали замикати читальні «Просвіта», українські кооперативи, спортові товариства «Сокіл», «Луг», нищили бібліотеки, домівки тощо. Чинячи так безоглядно й без суду караючи підозрілих чи просто немилих для поляків осіб, уряд тим компромітував Польщу перед зовнішнім світом. Він не лише порушував свої зобов'язання перед міжнародними чинниками стосовно пошанування національних прав українців, але порушував елементарні права громадян, діяв всупереч закону і справедливості. Наколи терор може бути зрозумілим, ба навіть виправданим в руках слабшого, хто боронить своє право на життя особисте чи національне, то терор в руках влади, насильства і безправства, як зброя сильнішого, відбирає цьому останньому моральні позиції. Це відразу врахували провідні діячі ОУН і взяли, разом з іншими відповідальними українськими чинниками, широко розголошувати протизаконні дії поляків.

Вже наприкінці 1930 року до Ліги Націй надійшли скарги від українських діячів, а саме — Василя Панейка, Мілени Рудницької та Олексія Яворського, послів до польського союму. Пізніше з протестами й обвинуваченнями за порушення Польщею права національних меншин та недодержання міжнародних зобов'язань виступили інші українські послы й сенатори. До Ліги Націй вплинула також петиція англійських парламентарів з оскарженням Польщі. У своїм зверненні до Ліги Націй Українська Парламентарна Репрезентація в грудні 1930 року дала вичерпний матеріал з точним наведенням місцевостей, різного роду насильств, чинених польським військом і поліцією над українським населенням. Польський уряд мусів виправдуватись і давати вияснення за свої вчинки. До Ліги Націй звернулись також українські організації на еміграції, протестуючи проти польського режиму на ЗУЗ. Для розгляду всіх тих скарг Ліга Націй покликала до життя окрему комісію з трьох осіб, яка працювала впродовж кількох місяців. Вона подала Раді Ліги Націй висліди своїх розслідувань, а також висновки й пропозиції. Звітодавцем був японський делегат Сато. А тим часом українці робили все можливе, щоб розголосити справу між чужинним світом.

Треба ствердити, що оцінка ситуації й постава до подій серед відповідальних українських політичних чинників була далеко неоднакова. Українська Парламентарна Репрезентація співпрацювала, (річ ясна, замасковано) з революційними чинниками, особливо на міжнароднім форумі при нагоді різних конгресів, як от конгресів національних меншин тощо. Однак після занику акції саботажів думки поділились. Між членами ОУН, як також між еміграційними групами, не бракувало осіб, які осуджували ту акцію, заперечуючи її політичну рацію. Частина еміграції зі Східніх Українських Земель, яка гуртувалась навколо уряду УНР, що був пов'язаний з поляками Варшавським договором, поставилась до революційної акції цілком негативно. Олександр

Шульгин випустив у 1931 році брошуру п. н. «Державність чи гайдамаччина», звернену проти українських націоналістів. В ній автор засудив не лише саботажі, а взагалі революційні методи боротьби проти Польщі, уважаючи, що вони шкодять головному завданню українців, а саме, поборюванню Москви та відбудові державности. С. Шелухін посунувся ще далі в своїй статті, надрукованій в «Народній волі». Він прирівняв УВО до провокатора Азефа, який, будучи агентом царського уряду, спровокував російських революціонерів на виступ і жертви. Безглуздість такого порівняння була надто очевидною, і цей його виступ не міг мати ніякої переконливої сили. Тим не менше ПУН мусів рахуватись з настановою українських політичних чинників.

Євген Коновалець вчасно вжив належних заходів, щоб ставити чоло ворожому відношенню згаданих українських кіл до ОУН та її діяльності. Вже в травні 1931 року він розіслав обіжного листа, в якому проаналізував поставу й спонуки противників ОУН. Не без рації він побачив у них побоювання конкуренції для них на політичному полі з боку нової формації ОУН, яка приходила на місце УВО, що, однак, в дійсності не була жадним конкурентом для легалістів. Голова ПУН доручав своїм співробітникам на місцях розгорнути освідомну акцію серед членства ОУН і роз'яснювальну серед громадянства стосовно політики й тактики ПУН в боротьбі проти національних ворогів і внутрішніх противників. При тому Полковник перестерігав перед самовільними виступами, напр., чинне зневаження одним членом ОУН проф. С. Шелухіна на відплату за його негідну статтю. Подібні виступи, писав Полковник, можуть лише завдати моральної шкоди націоналістам. У вирі подій 30-их років члени ПУН мусіли напружувати свої сили, щоб подолати тяжкі й відповідальні завдання, які вони перебрали на себе. Вони мусіли дбати про якнайширше використання акції саботажів і ганебної пацифікації для розголошення справи України на міжнародньому форумі, а одночасно шукати способів співдії з легалістичними політичними чинниками на ЗУЗ, хоч ці останні розходились з націоналістами в питанні тактики й методів боротьби проти польського займанця. Мені видавалось, що коли ПУН вив'язався з свого першого завдання, то з другим він не зумів дати собі ради і то так з вини партнерів, як і з своєї власної. Однак Полковникові вдалося затримати добрі особисті взаємини з деякими послами до польського сейму, як з Міленою Рудницькою, та до певної міри налагодити стосунки з усією Українською Парляментарною Репрезентацією. Не зважаючи на погрози з боку польського уряду й небезпеки позбавлення посольського мандату, Мілена Рудницька систематично підтримувала зв'язок з Євгеном Коновальцем, використовуючи свої виїзди за кордон, вимінюючись з Полковником інформаціями щодо становища на Україні й на міжнародньому полі.

В своїм листі до Полковника з квітня 1931 року Мілена Рудницька повідомляла його про стан речей і настрої населення в Галичині. Не мало членів Української Парляментарної Репрезентації були готові йти на переговори з поляками з метою «нормалізації» відносин, і то не чекаючи на рішення Ліги Націй у справі пацифікації. Це могло змарнувати понесені українцями жертви й зроблені заходи для використання їх. Однак загал українського громадянства був рішуче проти подібних переговорів його офіційних речників, як проти того була і Мілена Рудницька. Дехто з наших політиків пробував говорити «приватно» через львівського воеводу Борковського, але проти того висловились більшість членів Репрезентації. Та й серед тої більшости переважали угодовецькі настрої, тоді як серед селянства, частини інтелігенції панували настрої тверді. Їхня постава підносила на душі Мілену Рудницьку. Дарма, що її колеги добачали в її контактах з ПУН і Полковником «компромітацію» й небезпеку. Це утруднювало їй мати спільну мову з ними, і часом їй здавалось, що її шляхи можуть цілком розійтися з Українським Національно-Демократичним Об'єднанням.

На початку червня 1931 року я дістав від Полковника повідомлення, що Мілена Рудницька переїздом з Лондону, де вона відбула на запрошення англійських послів нараду з ними, відвідає Брюссель, де я мешкав, щоб вимінятися думками про актуальні справи. При тому Полковник перестерігав мене, щоб я взяв до уваги наставлення моєї співбесідниці й не говорив про підпорядкування внутрішньої політики вимогам зовнішньої акції. Євген Коновалець знав мої тенденції до того, але вважав, що першим завданням ОУН є здобути тривкий ґрунт серед українських мас. В передбаченні зустрічі з Міленою Рудницькою я вивготював проект декларації, яку мали б, на мою думку, скласти українські послы й сенатори в зв'язку з процесуванням з поляками на форумі Ліги Націй. Ми розглянули з гостею мій проект, і вона, зробивши в нім деякі зміни, повезла його до Львова, і він справді був використаний Репрезентацією, яка не знала, хто був автором його першої редакції.

Мій підхід до питань політичної тактики дещо відбігав від підходу Полковника й інших членів ПУН. Я знаходжу відгуки цих розходжень в листуванні. Тоді коли я обстоював певну співпрацю з Українським Національно-Демократичним Об'єднанням на фронті боротьби з поляками і з урядом УНР в боротьбі проти більшовиків, то, наприклад, Микола Сціборський такої можливості не допускав.

Наприкінці серпня 1931 року на овиді українського політичного життя в Європі з'явився Яків Макогін. Цей американський громадянин, з походження українець з Буковини, прибув до Європи і став відогравати доволі неясну ролю серед українців. Він приєднав собі Костя Кисілевського, сина колишньої української сенаторки до польського сенату.

Він створив Українське Інформаційне Бюро в Лондоні. Багато раніше вже існувало бюро в Берліні, що діяло від УВО, а також в Брюсселі — від Української Національної Ради у Бельгії, і недавно постало ще бюро в Женеві, що діяло від ОУН. Яків Макогін роз'їжджав серед українців і пропагував об'єднання всіх українських інформаційних установ. При тому він натякав, що за ним стоять українці США і Канади. З розмови, що я перевів з доручення Полковника з К. Кисілевським, я виніс враження, що Макогін має претенсії підпорядкувати собі інформаційну службу українців, а навіть контролювати українську політику на Заході і на те має належні засоби та зв'язки. Старшина запасу американської флотії, він був одружений з багатою американкою. Мимохіть виринала думка, що Яків Макогін працює для якоїсь розвідки, і це зразу насторожувало всіх українців, з якими він намагався знайти співпрацю в політичній ділянці.

Яків Макогін їздив багато по Європі і навіть бував у СРСР. Відвідав він і Рим та говорив з Євгеном Онацьким, намовляючи його до співпраці з ним. При тому він нарікав на Мілену Рудницьку за те, що вона висловила похвально про працю націоналістів між чужинцями. Виглядало, що Я. Макогін добачає в ОУН свого конкурента у політичній ділянці.

У вересні 1931 р. ПУН вирішив творити в Європі централю української соборницької еміграції. Це була, мабуть, моя ідея. А оскільки я стояв на чолі громадської централі в Бельгії, що звалась «Українська Національна Рада», мені припало робити заходи, щоб злучити подібні централі в одну європейську. Таким способом я намагався зміцнити позиції української еміграції в її діяльності на міжнародньому полі. Я старався поєднати для європейського об'єднання українських організацій насамперед ті наявні громадські централі, які стояли під проводом чи впливом націоналістів, як це було у Франції, Чехо-Словаччині, де керма належала Миколі Галаганові. Щоби досягнути поставлені цілі об'єднання, я мусів насамперед переборювати упередження до самої ідеї Європейської централі з боку моїх друзів націоналістів, які «цурались» ненаціоналістичних середовищ.

Тож пишучи в жовтні 1931 р. М. Сціборському про конечність «усистематизування відносин між різними угрупованнями», я відзначав різницю підходу у нас з ним до того питання, пояснюючи це відмінністю наших темпераментів і відкликаючись до ідеї національної солідарності. Сціборський не згоджувався з моїми поглядами.

На щастя, наші «абсолюти» з Сціборським не розсварили нас, але уклались у спільну концепцію громадської централі на Європу, до якої приступили крайові централі Франції, Бельгії, Чехо-Словаччини і Німеччини і на чоло якої довелось стати мені. Це дало притоку декому твердити, що «націоналісти створили свій уряд з головою Д. Андрієвським».

А тим часом той сам Андрієвський твердо обстоював, що об'єднання мусить бути незалежним від ОУН, що й насправді сталося. Крім того, нам, спільними зусиллями М. Сціборського, В. Мартинця і Р. Ярого, вдалося створити також «Комітет для пропаганди», теж не підпорядкований ОУН, хоч в нім і брало участь Українське Інформаційне Бюро в Женеві. До речі, цей комітет нічим себе надто не виявив; але згадані установи відіграли деяку роль в акції української еміграції на форумі Ліги Націй у справі пацифікації ЗУЗ.

Подібно, як з М. Сціборським були в мене розходження і дискусії з В. Мартинцем. Він в своєму листі з червня 1933 р. завзято боронив нашу ексклюзивність і громив «книжників і фарисеїв» з-посеред галицьких політиків та діячів УНР... З другого боку, полк. Коновалець в одному з своїх листів зазначає, що крайовики були б прикро вражені, коли б прочитали деякі мої пропозиції, подані до ПУН. Про те саме згадував мені і М. Сціборський з приводу довідки «Можливість політичних збурень», зазначаючи, що в Краю існує до мене пієтизм, як до того, що «дав основні напрямні нашої віри словом, з якого мусить випливати й відповідне діло», чого він у мене ніби не бачить. Але в кінці того ж листа з червня 1932 р. Сціборський стверджує: «всі ці нерівності, якщо не вирівнюються, то в кожному разі виказують тенденцію вирівнюватися. Люблю Вас власне за те, що вмiєте і маєте мужність визнавати свої помилки». Так виглядала його інтерпретація факту, що, розходячись в другорядному, ми з ним умiли знаходити спiльну мову і працювати дружно аж до його трагічного кінця.

А тим часом Ліга Націй видала в січні 1932 р. своє становище у справі скарг з боку українців проти Польщі. Та установа засудила, річ ясна, спричинників саботажів, себто націоналістів, як також засудила використання Ліги Націй для ворожої пропаганди проти Польщі. Але водночас референт, яким був делегат Японії, визнав наявність у Польщі ситуації, яка «не відповідає гарантіям для національних меншин», і висловив свій жаль за те, що польський уряд не погоджується дати відшкодування невинно потерпілим від пацифікації. Це ствердження вразило мене своєю обережністю, і в своєму листі до Полковника я назвав його скандальним, визнаючи, що розголос, який дістали зажалення українців на Польщу, лишається нашим активом. Натомість Полковник був тої думки, що «на ділі це рішення, а зокрема та дискусія, яка виявилася після рапорту японця, вважається нашою моральною перемогою; осудження революційної акції в рапорті японця вважається тут для нас великою пропагандою». При тому Полковник зазначив, що українські послы, які були в Женеві, виїхали звіттам додому зовсім не здеморалізовані рішенням Ліги Націй, але готові далі вести боротьбу з Польщею на форумі Ліги Націй.

Отже в липні 1932 р. етап акції на форумі Ліги Націй щодо польської

пацифікації був вже за нами. Але треба було шукати продовження процесування з Польщею на міжнародньому форумі за права українців. Ще в листопаді 1931 р. ПУН подбав, щоб до Ліги Націй вплинула скарга Романа Сушка у справі нелюдського поступування з українськими в'язнями в польських тюрмах. Знову ж в лютому 1932 р. — нові три скарги: Мілени Рудницької і посла Зіновія Пеленського з приводу колонізації поляками українських земель. У вересні того ж року завдяки заходам українців 15 англійських послів і політиків вислали до Ліги Націй петицію з домаганням автономії для Галичини, загарантованої мировими договорами ще в 1919 і 1923 рр. До цього не мало спричинились українці Канади, що мали важливий голос перед англійськими політиками. Крім того, ПУН заохотив не одну українську організацію на еміграції, в Європі й за океаном, до висилання петицій чи меморандумів різним урядам і міжнароднім установам у справі становища українців під чужими займанщинами.

Тоді ж таки вороги і внутрішні противники ОУН старались відібрати довір'я до націоналістів серед українців і чужинців. Одним зі способів того стало ширення чуток, що націоналісти мають нахил до радянської фільтрства. Як видно з нашого листування, той закид висунув уперше Я. Макогін. При тому цей останній згадував про якусь концепцію: пустити більшовиків до Європи і таким чином примусити європейські держави до активнішої постави супроти СРСР. Не є виключеним, що подібні думки висловлювались деким з націоналістів, але ПУН ніколи не ставав на таку позицію й уважав Москву за найлютішого ворога України, а більшовизм за найбільшу загрозу для неї. Зрештою, про це свідчать статті та повідомлення в офіційному органі ПУН, яким був журнал «Розбудова Нації», а також інші публікації.

Шукаючи способів поборювання займанців, ПУН на початку 1933 р. випрацював плян бойкоту державних монополів в Польщі, тютюну і алкоголю. Нав'язуючи до того пляну, я в своєму листі з лютого того ж року підносив перевагу, з точки погляду рації визвольної справи, масових акцій над поодинокими терористичними актами. При тій нагоді заторкав я також питання т. зв. «органічної праці» націоналістів, себто праці їх у ділянках культури і освіти. А також настоював на тому, щоб притягати до ОУН не лише молодь, а також «середняка», себто людей старших. Так або інакше — ОУН розгортала свою діяльність, не обмежуючись міжнароднім форумом. Акція бойкоту охопила доволі широкі кола українського громадянства в Галичині.

Після гарячкової праці, викликані польською пацифікацією, коли відшуміли вітри різних петицій, протестів, меморандумів, українське життя на еміграції починає підупадати.

Посилюється кампанія проти націоналістів з боку внутрішніх противників, головно радикалів і соціалістів. М. Петришин виступає з бро-

шурою «Будують чи руйнують?», в якій засуджує «пряму дію», практиковану УВО, а також акцію саботажів ОУН, даючи їм неправильну оцінку. Знов К. Пушкар в брошурі «Націоналізм, критика фраз», 1933 р. гостро критикує націоналізм, як політичну доктрину, але критикує доволі поверхово, нав'язуючи не так до писань авторів, як скоріше до гасел, поширених між молоддю. Ті напасти викликають подразнення серед націоналістів, які дають відсіч, часом неспівмірно гостру. Між самими членами ПУН відбувається часом взаємкритика і самокритика. В листі Полковника з березня 1933 р. знаходжу критичні зауваги на адресу Є. Онацького, М. Кушніра-Богуша, мене самого, а також високу оцінку М. Сціборського і Р. Ярого. Та Полковник не жадує і себе самого.

Цей політичний стан речей навколо ОУН і моральний стан в середині ПУН спонукає мене до написання довідки: «ОУН на переламі». Безпосередньою причиною до написання й надіслання її до ПУНу був випадок з святом «Українська Молодь Христові» у Львові. Як відомо, та маніфестація була запланована в 1933 р. українськими католицькими колами і підтримана нашим загалом у Галичині, не виключаючи і деяких політичних угруповань. Лише ОУН поставилась до тієї справи негативно. Добре пригадую собі обґрунтування такої постави націоналістів, яке зводилось до небажання дати нашим внутрішнім противникам нагоду підбудувати свій авторитет на ЗУЗ і зміцнити свої позиції серед населення. З таким підходом до справи я не погоджувався, і то тим більше, що свято, не вважаючи на бойкотування його націоналістами, таки відбулось і стало маніфестацією української солідарності перед поляками.

Я в своєму листі підніс цілий ряд завваг і закидів щодо тактики ПУН у внутрішній політиці. Відповідаючи мені в липні 1933 р., Полковник відгукнувся на мої закиди так: «Ваша критика деяких тактичних ходів організованого націоналізму на ЗУЗ, безперечно, правильна. Однак треба вміти розрізняти тактичні ходи від принципіальних залогень». Далі він боронить працю крайового студентства на просвітянському полі, щоб переконати мене в помилковості моїх поглядів, «що, мовляв, молодь в організованому секторі нічого не робить та що, мовляв, націоналізм в підпіллію нидіє». Наприкінці Полковник зазначає: «Ви, пане інженере, не встигли ще досі схопити того життєвого живчика, який пульсує на ЗУЗ». При тій нагоді він ставить мені за приклад Сціборського, який «добре розуміє розвоєві тенденції організованого націоналізму».

Потерпівши невдачу з моїм листом і неспроможний викликати «переламу» в діяльності ОУН, я рішив зняти з себе відповідальність за політику, а точніше за тактику ОУН. Для того я в липні 1933 р. звернувся листом до Полковника з проханням звільнити мене від обов'яз-

ків у ПУН. Цей мій крок не був відруховим, що видно з іншого листа, писаного в жовтні того ж року, і в якому я пояснював його так: «в моїй заяві нема мови про димісію, лише про часове, бо до Збору ОУН, відсунення мене від провідної ролі в Організації і переходу мене в стан нечинний, отже в той стан, в якому я перебував з інших, ніж тепер, причин в 1929 р. Мою нечинність, як члена ПУН, я розумію як неучасть мене в рішеннях ПУН і усунення з мене відповідальности за дальший хід справ Організації, що є вимагане моїм розумінням провідної ролі ПУН. Це не виключає моєї діяльности, як рядового члена ОУН, рівнож як і участи мене в Зборі та оборону моїх позицій перед ним».

В тягу нашого листування з приводу мого бажання усунутись з ПУН Полковник писав мені таке: «моє відношення до Вас не тільки як члена організації і члена ПУН, але як людини оформилось дуже ясно протягом нашої вже майже десятилітньої співпраці. Я завсіди вважав Вас надзвичайно льюальним моїм співробітником. Льюальність, однак, не виключає, а навіть настирливо диктує нам усім ставитись до себе критично, і коли зайде потреба, сказати собі навіть терпке слово . . . Оскільки ходить про характер, то, безперечно, Вам, Пане Інженере, в тому напрямі закинути нічого не можна». Ці слова Полковника я вважав і вважаю вповні щирими, як, зрештою, і моє до нього звернення не мало в собі жадного огірчення. Тож не дивно, коли по другім листі Полковника в листопаді 1933 р., яким він вказував, що «завішувати членів ПУН можу я тільки на основі правосильного судового рішення», я більше не порушував справи завішення.

Тим більше, що події вимагали дальшої моєї праці в ОУН, як також і в ПУН. Полковник не покидав думки про скликання Великого Збору українських націоналістів і навіть призначив мене разом з М. Сціборським і М. Кушніром-Богушем членом підготовчого комітету. Для Галичини заплановано акцію в шкільній справі. На Центральних і Східних Українських Землях лютував голод, організований більшовиками, і треба було реагувати на це нещастя. Справи вимагали напруження сил націоналістів, як і всього українського громадянства на ЗУЗ і на еміграції. Для виконання завдань на міжнародньому форумі плянувалось розбудувати інформаційні бюра в Празі, Лондоні, Відні, Римі. Треба було мобілізувати українське європейське об'єднання для протестів. З його площини треба було творити Український Червоний Хрест для допомоги голодуючій Україні, збирати пожертви для висилки пакунків. Річ ясна, що ті тисяча франків зібраних в Бельгії чи навіть три тисячі франків, зібраних у Франції — це було краплею в морі, але збірки мали велике моральне значення. Серед тої навали праці вже не було місця для розбіжностей між членами ПУН у питаннях політики, як не було часу думати про мій відхід з ПУН.

*

На тому кінчаю цей жмут моїх спогадів про обставини в ПУН на початку 30-тих років. В них я намагався, як заповів на самому початку, представити внутрішні відносини в ПУН; поставу окремих членів його, не виключаючи і себе самого, до окремих подій, поскільки я знайшов в листуванні згадки про це.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І ПУН
ПЕРЕД ПРОБЛЕМОЮ РОЗБУДОВИ ОУН В УКРАЇНІ

Перший Провід Українських Націоналістів (ПУН) створено на конференції українських націоналістів 3-7 листопада 1927 року. До нього ввійшли: полк. Євген Коновалець, інж. Дмитро Андрієвський, інж. Володимир Мартинець, інж. Микола Сціборський. Цьому Проводові було доручено підготувати конгрес українських націоналістів і для того видавати журнал «Розбудова Нації». Журнал почав виходити з першим січня 1928 року. Його перший редактор, Петро Кожевників, запросив мене співпрацювати в ньому.

Другий Провід Українських Націоналістів обрано на I-му Конгресі Українських Націоналістів у Відні 28 січня — 3 лютого 1929 року. Мене запросили взяти участь у цьому Конгресі й запропонували місце в його президії. Проте, я не міг узяти в ньому участь через стан здоров'я. На Конгресі було обрано новий Провід з дев'ятьох осіб: Євген Коновалець, Микола Сціборський, Дмитро Андрієвський, Володимир Мартинець, Петро Кожевників, Н. Н. (із Радянської України), Юліян Васисян, Дмитро Демчук і Леонид Костарів.

Проте, вже листом з 25 квітня 1929 р. В. Мартинець, секретар ПУН, повідомив мене, що голова Проводу полк. Є. Коновалець виїхав на кілька місяців до США й Канади. Його функції перебрав М. Сціборський, а П. Кожевників «наслідком хвороби» виступив із складу Проводу Українських Націоналістів і склав також функції в редакції «Розбудова Нації». Організаційний реферат перебрав від Кожевникова М. Сціборський, а редакцію В. Мартинець.

Аж 15 вересня 1929 р. В. Мартинець¹, повідомляючи мене про повернення полк. Є. Коновальця з Америки, подав мені й справжню причину

¹ З листування членів Проводу Українських Націоналістів.

усунення з проводу П. Кожевникова. Мова була про віддання його під організаційний суд. Судова розправа відбулася 2-3 листопада 1929 р., винесено такий присуд:

«Петро Кожевників, присяжний член ОУН та член Проводу У. Н., засуджується на втрату членства в Проводі У. Н. та виключення з ОУН за:

1. Свідоме і заочно відбуте пов'язання з чужонаціональними ворожими чинниками, яке могло принести ОУН шкідливі наслідки, чим оскаржений допустився зламання складеної присяги та порушення Устрою ОУН (Розділ I, А. 13; Г, 3);

2. Злосливе відмовлення слухняності голові Проводу Українських Націоналістів, чим оскаржений допустився злочину зламання складеної присяги;

3. Намагання компромітації керівних органів ОУН шляхом ширення неправди й інтриг проти поодиноких членів Проводу У. Н., чим оскаржений допустився переступлень, негідних присяжного члена ОУН та члена Проводу У. Н.

Провід У. Н. може прийняти засудженого, на його бажання, знову в члени ОУН по двох роках від винесення цього засуду.

Щодо прилюдного виголошення вироку вирішить Провід Українських Націоналістів.

Витрати судового процесу несуть обидві сторони за себе.

Прага, 3 листопада 1929 р.

Ярослав Дуб, в. р., головний суддя
Проф. Микола Вікул, в. р., суддя.»

Наскільки знаю, цей вирок ніде прилюдно не був оголошений, а П. Кожевників, по двох роках від вироку, бажання про повернення до ОУН не висловив.

Спочатку і полк. Є. Коновалець, і П. Кожевників, і В. Мартинець перебували в Берліні, хоча «Розбудова Нації» друкувалася в Празі, але з виїздом полк. Коновальця до Америки і усуненням П. Кожевникова фактично всі члени Проводу опинилися в Празі.

На початку 1930 р. Є. Коновалець переїхав напостійно до Женеви, де розпочалася дуже інтенсивна дипломатично-інформаційна праця в зв'язку з т. зв. «пацифікацією» Галичини, що викликала протестну акцію на форумі Ліги Націй. Головну роллю в тій протестній акції відігравав сам голова Проводу ОУН, що, приїхавши до Риму 24 травня 1930 р., втягнув і мене до цієї акції і взагалі до найближчої співпраці з Проводом. Для цього я, на запрошення Голови Проводу, кілька разів приїжджав теж до Женеви і зазізнавався особисто з усіма д і й с н и м и членами ПУНу, що з ними Полковник постійно радився і часто до себе викликав на конференції. Цей вужчий провід складався з Є. Коновальця, М. Сціборського, В. Мартинця, Дм. Андрієвського, — що були обрані на конгресі, а поза ними фактично брали участь в тому гурті ще Макар Кушнір-Богуш, головний суддя ОУН, та уповноважений ПУН на Італію Є. Онацький. Ю. Вассиян, П. Демчук, Л. Костарів та Н. Н. жадної участі в конференціях ПУН не брали і з ними голова ПУН не підтримував майже ніяких листовних зв'язків. Важливу участь у провіді, як довірений дорадник полк. Є. Коновальця у справах ЗУЗ відо-

гравав ще Омелян-Сеник (Канцлер, Грибівський), якого я пізнав значно пізніше. З усіма цими членами «вузького проводу» полк. Є. Коновалець провадив дуже інтенсивне листування, обговорюючи різні актуальні питання і шляхом іноді дуже гарячих дискусій, допроваджуючи до спільного порозуміння. Він посилав членам Проводу не тільки власні листи, а й відписи листів своїх кореспондентів та інші матеріали. Частину тих листів і матеріалів я надрукував у моїх «Записках журналіста за 1930 р.» (В-во М. Денисюка, Буенос Айрес, 1954), а частину в ювілейному збірнику «ОУН 1929-1954» (В-во Української першої друкарні, Париж, 1954).

У взаєминах із членами «вузького проводу» полк. Є. Коновалець був надзвичайно щирий і одвертий. Зрештою, критикуючи інших, піддавав і себе гострій автокритиці. І це, без сумніву, здобувало йому симпатії й пошану членів «вузького» Проводу, які в самій тій автокритиці вбачали високу етичну вартість провідника руху.

Однак, виникали іноді й гострі полеміки ідеологічного характеру. Вважаю потрібним спинитися докладніше над одним із таких конфліктів, що в ньому якнайкраще виявилися погляди як самого Полковника, так і його найближчих співробітників на завдання і характер, так усього Проводу, як і його окремих членів.

20 травня 1932 р. я одержав від Полковника листа з 18 травня:

«...Був у Берліні, де мав нагоду бачитися з пп. Сціборським і Мартинцем. Обговорили при тій нагоді деякі найбільш для нас актуальні питання. Протокол з тих балячок постараюсь Вам у найближчому часі переслати. Тепер у прилозі пересилаю Вам до вгляду й орієнтації копії нашого листування з Андрієвським. У тому листуванні порушено теж питання, про яке Ви також згадуєте в одному з Ваших листів до мене. Те листування ще не закінчене. Копії такого буду Вам пересилати. Взагалі я рішився тепер цілий ряд питань, які в даний момент являються для нас актуальними, передати під розгляд членів ПУН... Тепер на черзі стоїть у нас питання постановки оформлення ОУН на окупованих теренах, як теж надання діяльності ОУН відповідного змісту.

Справа ця, на мою думку, нелегка, і нам треба буде тепер добре закасати рукави, заки ми зможемо знайти правильне рішення. Революції, за згори складеною схемою, ми не підготуємо й не переведемо. Все мусимо бути приготованими на те, що в бігу тої підготовки стрічатимемо різні труднощі. Ставити ОУН на еміграції було далеко легше, ніж на українських землях, і ми надто захопилися тими нашими успіхами та думали, що також усе так гладко піде нам із ставленням ОУН на окупованих теренах. Я здавав собі справу в тих труднощах і свідомо ждав, доки в націоналістичних організаціях на окупованих землях не відбудеться певний фермент і саме життя не вкаже їм того шляху, якого вони повинні притримуватися при дальшій підготовці революції.

Я думаю, що саме тепер прийшов час, де ПУН мусить, через свою власну активність, накинути націоналістам на окупованих теренах свою думку і своє розуміння підготовки революції. Таку думку і таке розуміння мусить, одначе, ПУН мати. Виходити з такими думками, як то радить Андрієвський, і старатись їх накидувати крайовим націоналістам, то означало б від них щораз більше віддаляватися і засуджувати ПУН стати з часом Проводом ОУН на еміграції без зв'язку

і впливу на розвій революційних сил, що діють на окупованих теренах. Стільки хочу Вам ще подати для правильного Вашого розуміння моєї переписки з Андрієвським.

Вас прошу теж зайняти становище до всіх тих проблем...»

Ось ті листи Дм. Андрієвського, що їх переслав мені полк. Є. Коновалець. Насамперед текст заяви інж. Андрієвського:

До Вп. Голови ПУН, заява з 27 березня 1932 р.

Покликаючись на мотиви, подані мною в моїх листах до Вас з дня 20 та 25 березня 1931 р., рівно як на відповідь „неможливості політичних збурень і наші завдання на крайовому ґрунті”, цим підводжу підсумки моїх позицій у справах організації та діяльності ОУН і моєї в них дальшої участі.

1. Вважаю, що мусить бути повернений ОУН властивий їй і початковий характер суто політичної організації. А для того треба унеможливити всяке змішування її з будь-якими іншими організаціями типу Спілки (УВО — Ред.), чи Об'єднання (сусп.-гром. організація в Бельгії — Ред.), видавши відповідну декларацію, яка б не полишала жадного сумніву щодо організації і завдань та діяльності ОУН.

2. Вважаю, що ПУН у своїй чинності повинен не так маневрувати між внутрішніми та зовнішніми чинниками, як кермувати націоналістичним рухом і організацією взагалі та виразно застосовуватись до проблеми. Для того він повинен в першу чергу дати точні директиви організованим націоналістам в краю (себо в Галичині, — Є. О.), вимагаючи від них карности та дисципліни, не допускаючи до використання марки ОУН для виступів, на які він не дав згоди, ясно означуючи своє становище до подій.

3. Вважаю, що ОУН у краю повинна, не тратячи часу, станути до праці серед широких мас і організації їх. ПУН мусить рішуче заборонити організованим націоналістам виступи, які шкодять цій справі і не випливають зі суто політичного характеру ОУН. Оконечним завданням цієї підготовчої праці повинна бути національна революція, переведена організовано і на широку скалю.

4. Вважаю, що в нинішніх обставинах треба подумати над оздоровленням відносин у самій ОУН і навколо неї серед громадянства на крайовому терені. Для того треба здати собі справу з тяжкості завдань ОУН і обмеженості спроможностей її та ПУН. Щоб ті завдання доконати серед нинішніх обставин, треба додати організованим націоналістам у краю практичну задачу: перевести в спілку з опозицією УНДО організацію мас і певні політичні потягнення та виступи.

5. Заложення 1 і 2 мають загальнонаціональну вагу, пов'язану з самим фактом постановня й діяльності ОУН. Помимо того, вони матимуть рішальне значення для моєї дальшої діяльності в Проводі і в діяльності ОУН. Моє психологічне успішблення й почуття моральної відповідальности не дозволяють мені в'язатися, хай лише позірно, із справами, до яких не почувуюся покликаним. Я ніколи до тих справ не ангажувався і не можу допустити, щоб до того дійшло шляхом докнаних фактів.

6. Заложення третє має велику політичну вагу для дальшого розвою подій в Україні. Наколи б його не було здійснено в найближчому часі, то може повторитися трагедія з 1918 р., коли демагогією та революційною фразеологією розбурхано маси, але не спаяно їх організаційно. Провідники не подолали тоді ними кермувати, і все революційне піднесення пішло на користь більшовиків.

7. Зрештою, позиція четверта має чисто практичне значення і може бути переведена в дійсність тільки на основі вище поданих заложень. Пропоноване мною рішення не можна усунути як неслухне, хіба що заступити іншим, також конкретним і відповідним до наявних обставин. Без такого рішення нема виходу з положення, яке витворилося на крайовому ґрунті для ОУН...

За «Заявою» йде лист інж. Дмитра Андрієвського з тієї ж дати:

Дорогий Полковнику! Діставши лист із 26 березня і довідавшись про Ваші труднощі (справа йде про першу спробу позбавити Полковника права жити в Швайцарії, — Є. О.), я рішився був задержатися з надісланням заповідженого листа в справі складних проблем поточної хвили, зачекати, коли Ваше положення полегшає. Але, перечитуючи сьогодні «Діло», я надібав в ч. 66 повідомлення, що поляки знов приписують ОУН якісь терористичні акти. Вважаю, що в жаднім разі не можна пропустити цієї провокації і що ми повинні негайно дати на це відповідь. Отже, залучую мій проект декларації, яку треба опублікувати в крайовій пресі, а може й закордоном. Щоб Вам була зрозумілою моя позиція в цій справі, подаю також вищезгадану заяву, в якій знайдете трохи ширше ставлення її.

Пригадую тут, що подібну декларацію я пропонував зробити й подавав проекти. Але моя відозва була так сильно скорочена в Празі, що з неї випало найістотніше. Я рішуче настоюю, щоб цим разом відповідна й виразна декларація була зроблена. І то з огляду на інтереси тої справи, якій служить наша організація, рівно ж як і з мотивів моїх особистих, з'ясованих у залученій заяві. Думаю, що ніхто не може заперечити мого права домагатися висвітлення справи. Звичайно, буде багато краще, коли така декларація походить від усього Проводу, а не від його окремих членів. Тому пропоную вислати її за підписом секретаря. Хочу вірити, що Ви погодитесь зі мною і не лишатимете мене довго без відповіді, що справа полагоджена.

В поясненні до мого попереднього листа і заяви зазначу, що змішування Об'єднання з ОУН чи просто її надмірне зближування мені видаються просто недопустимими. У нас робиться на кожному кроці подібні помилки, і в тому велика шкода. Мусимо шанувати національно-громадський характер Об'єднання (що його Головою був Дм. Андрієвський, Є. О.) і його позапартійність. Інакше з нього вийде те саме, що з Головною Еміграційною Радою. Кожен націоналіст повинен цікавитися Об'єднанням і допомагати йому, але лишити вільну руку тим, хто займається справами Об'єднання. Я радо буду радитися з усіми і для того власне питав Вашої думки, як тільки прийшло до виступу перед СН (Союзом Народів, — Є. О.). Але замість дістати її зараз, почув я побоювання, оперті на словах Онацького, і побачив бажання вплинути на справу, яка вже була в руху, згідно загальній думці членів Об'єднання². Я в дальшій роботі буду все обстоювати повну автономію Об'єднання від ОУН, як рівно ж незалежність цієї останньої від інших організацій. Бо лише в той спосіб кожна з них може доконати питомі їм функції. Певен, що багато більше матимете задоволення, стежачи за Об'єднанням, аніж коли захочете докладно радити в ПУН над справами Об'єднання. Думаю, що моя особа повинна Вам давати досить гарантії, щоб не боятися Об'єднання...

Потім був ще лист інж. Дм. Андрієвського до полк. Коновальця із 29 березня 1932 р.

Дорогий Полковнику!

Вчорашня наша розмова показала мені, що Ви легковажите справу виступу з декларацією. З огляду на зовнішні обставини і на те, що від ряду місяців висую цю справу, я мушу настоювати на тому, щоб, врешті, було взяте рішення. Прошу вважати на те положення, яке витворилося. Від перших наших виступів

² Згадане Об'єднання Громадських Організацій було створене з ініціативи ПУН на початку 1932 р. з організацій, що стояли на соборницькому принципі, у протиставлення уенерівській Головній Еміграційній Раді. Про нього див. «Розб. Нації» 1932 ч. I-II, стор. 1-3.

ми одверто заявили себе керівниками ОУН і подали наші адреси, маючи на увазі певну політичну діяльність. Аж згодом незнані нам ближче люди стали виступати від нашого імені в Краю, а головно поляки стали закидати нам всякі речі, за які ми не несемо жадної відповідальності.

Зрештою, нас починають викидати, як немилих гостей. В той спосіб нам утруднюється всяка праця, навіть громадська. Таке положення витворилося в наслідок нашої пасивності маневрування, браку рішень.

Мусимо внести більше ясности. Мусимо прилюдно вияснити обсяг нашої діяльності і нашої відповідальности.

Ви покликуються, що в нас з крайовиками дві мови. Заперечую право тих накидувати нам їхню мову слів і фактів. Дуже недавно, бо в січні, після моїх вересневих листів Ви мали нагоду вияснити стан речей і узгляднити мої застереження. Зрештою, можете ще й нині попередити крайовиків про нашу позицію, щоб наша декларація їх не заскочила. Ця декларація може й мусить бути для них наказом і директивою. Не можна зволікати з тою справою з різних причин. Між іншим, доводиться рахуватися з такою можливістю, що мені прийдеться говорити з Сюрете Пюблік (поліція, — Є. О.), для якої моя адреса — осідок ОУН (Дм. Андрієвський проживав тоді в Брюсселі, Є. О) — відома. Очевидячки, мусітиму сказати, як є з організацією і які відносини в Краю. І чи не стане питання про відповідну декларацію. Але було б багато краще, якби ми її зробили завчасу.

Отже, я пропоную ще раз не зволікати. Думаю, що то було б єдино гідне ОУН і єдино відповідало б інтересам справи й організації. Не можемо чекати збіговиська (себто ширшої конференції, — Є. О.), яке невідомо коли вдасться зробити. Нині маємо слущну нагоду в зв'язку з натяками «Хвілі». Промовчати — значить зіграти в руку полякам. А, зрештою, нова провокація такого роду, що вимагає відповіді.

Просив би Вас відповісти мені якнайскорше і подати мою думку та з'ясувати мою позицію вповні перед іншими членами Проводу. Я нікому про те не писав. В разі потреби радо вишлю іншим відписи моїх останніх писем у цій справі.

Сподіюся, що цей мій лист застане ще Вас у Женеві....»

Текст запропонованої декларації такий:

Від Проводу Українських Націоналістів.

Довідавшись із «Діла» ч. 66, що, згідно «Хвілі» з 25 березня, офіційні польські кола дивляться на вбивство Чеховського (комісара польської поліції, — Є. О.), як на новий прояв відновленої діяльності ОУН, Провід ОУН цим заявляє, що ця думка поляків безпідставна й грубо розминається з правдою.

ОУН ні в політиці, ні в тактиці не послуговується терором. Провід ніколи нікому не доручав поповнення терористичних актів. Тим часом і перед тим польські чинники намагалися накинути ОУН невластивий їй характер терористичної організації.

Цим перестерігаємо українське громадянство перед грубою помилкою й відкидаємо з обуренням наклепи і збочення, які зміряють до викривлення завдань і діяльності ОУН.

Секретар Проводу УН.

На ці листи інж. Дм. Андрієвського полк. Коновалець відповів довжелезним листом із 15 квітня 1932 р., що має важливе ідеологічно-політичне значення й кидає ясний жмут світла на характер і наставлення Голови Проводу.

Дорогий Пане Інженере! Маючи вже тепер трохи свобідну руку після відомих Вам перипетій, постараюся більше обширно відповісти Вам на Ваше листування в справі видання ПУН-ом декларації. Дещо написав Вам уже п. Богуш.

Питання, що Ви їх порушили в тому листуванні, ділю я на три частини:

1. Запропонована Вами заява, яку повинен би ПУН по змозі скоро оголосити в пресі.

2. Ваша особиста заява, переслана мені з тої нагоди.

3. Врешті, питання взаємовідносин між ПУН і Об'єднанням.

Ад. 1. В принципі я з Вами згідний, що ОУН, як суто політична організація, і то така, що працює відповідно до відносин і обставин будь зовсім конспіративно, а будь навіть легально, не може себе явно і славно зв'язувати з терористичною акцією. Про те ми мали вже нагоду не раз балакати, і, мабуть, у тому напрямку між усіма членами існує повна однозгідність, що ПУН не може признаватися до віяких терористичних актів, які мали чи будуть мати місце на поодиноких займанщинах, хоч би вони навіть були виконані членами ОУН чи симпатиками.

На мою, одначе, думку, треба тут відрізнити два поняття, які в нас часто-густо бувають переплутані, а саме — пов'язання ОУН із такою акцією і явне відмежування (відпекування) з боку ОУН від неї. І то ще в такий спосіб, як Ви це пропонуєте, де відпекування майже рівнозначне осудові тої акції. На складання того роду декларацій ПУН на ділі не має права, бо такі еунціяції може вирішити і оголосити конгрес або яка ширша конференція, в якій взяли б участь і представники крайових Екзекутив.

ОУН, як Ви самі стверджуєте, — революційна організація, і, як така, має вона до вибору різні методи підготовки революції. Вона теж не може себе згори позбавляти, коли зайде така потреба, такого методу, яким являється терор.

Впрочім Збір ОУН не зайняв до цього питання ясного становища. Судячи знов із різних обставин, серед яких він відбувався, я смію допускати, що більшість учасників Збору не були в принципі противні тому, щоб, коли вимагати того будуть обставини, не вживала ОУН теж того методу для поборювання окупантів українських земель. Видаючи й оголошуючи запропоновану Вами декларацію, ми тим самим пішли б у розріз із основними тенденціями Збору ОУН і позбавили б себе на майбутне одного засобу боротьби з окупантами, щодо якого ми ще дотепер не можемо сказати, що він нам зовсім не буде потрібний.

З уваги теж на це, я особисто міг би погодитися на видання такої декларації, в якій було б сказано, що ОУН не веде під теперішню пору боротьби з окупантами шляхом терору, при чому та декларація не сміла б нічого такого містити, з чого можна було б робити висновок, що ми, мовляв, терор осуджуємо.

Але навіть того роду декларація повинна б вийти не від самого ПУН, але від ширшої конференції, на якій були б присутні представники крайових Екзекутив. В декларації той момент мусів би бути виразно зазначений, і тоді тільки вона могла б мати значення, яке Ви якраз хотіли б їй надати.

Видання такої декларації, як то Ви пропонуєте, і то за підписом тільки секретаря ПУН, пройде зовсім безслідно, що більше: ніхто не повірить, між нашим членством викличе вона пригноблення й хаос. Нашим противникам дасть вона проти нас аргумент у руки, а наші вороги будуть її так собі інтерпретувати, як то їм буде завгодно. Замість користи, вийде з неї для справи тільки шкода.

Впрочім, видання саме тепер тої декларації, коли б навіть на її зміст погодилися, вважав би не на часі. Наші вороги стараються саме тепер вести проти нас офензиву. Видання в теперішній момент саме тої декларації викликало б між своїми й чужими враження, що ПУН під першими ворожими ударами заломився і робить відступ. Ця ж обставина додала б відваги ворогам почати проти нас ще сильнішу офензиву з ціллю нас остаточно зліквідувати, а для наших против-

ників у лоні української нації дала б прекрасний матеріал для нашого поборювання. Між самим же членством безперечно виникло б велике обурення і колосально підупав би авторитет ПУН-у, коли не був би це взагалі провал нашого почину.

Поскільки ж ходить про т. зв. претекст, який Ви пропонуєте використати, щоб зачепившись за нього, оголосити декларацію, то він, на мою думку, ні в якому разі не підходить. Те, що десь «Хвіля» написала, що, мовляв, урядові польські кола переконані, що зараз починається нова стадія активності ОУН на Західніх Землях, не може бути претекстом, з приводу якого ми мали б аж на нього реагувати виданням спеціальної — і, то ще такої важливої — декларації. Адже таких провокативних вісток у пресі було багато, і ми досі не реагували аж у той спосіб на них.

Рекапітулюючи сказане, тверджу і заявляю:

а) Не маю нічого проти того, щоб ПУН відмежував себе наразі від терористичних актів, при чому те відмежування повинно бути так зредаговане, щоб воно не могло бути інтерпретоване, як осудження таких актів з боку ПУН, як теж, що ПУН взагалі в майбутньому виключає в своїй діяльності того роду методи боротьби зі займанцями. Виключити взагалі терор із діяльності ОУН може тільки Конгрес ОУН.

б) Така декларація може бути видана щойно після конференції ПУН і то або від імени конференції безпосередньо, або від імени ПУН, але на підставі прийнятого на конференції рішення.

Ад. 2. Ваша заява була для мене великою несподіванкою. Поминаючи ультимативний характер, який досі в діяльності ПУН не був ще ніким практикований і який на майбутнє теж членами ПУН не повинен бути вживаний, я на основі Вашої заяви побачив, що дійсно між нами, як у розумінні самих завдань ПУН і ОУН взагалі, так і в конкретному переводженні тих завдань, існує величезна прірва.

Врешті, з Вашої заяви я вичув, що Ви самі не здаєте собі, як слід, справи, як на ділі повинна бути переводжена та підготовка національної революції, про яку в нас стільки балакається. Рівнож Ви не уявляєте, як слід, тої ролі і того становища, яке займає ПУН в організованому націоналістичному русі.

Я почну від того останнього закиду.

У Вашій записці Ви ставите себе і весь ПУН на котурни дійсного Проводу, яким він далі не є, і то з різних причин. Ми заініціювали організований націоналістичний рух, ми допомогли йому оформитися, ми даємо йому ще й тепер ін'єкції, але ми його не ведемо. У мене починають родитися сумніви, чи нам його теж, мимо нашої найліпшої волі, вдасться повести. Не виключено, що з розвоєм того руху, його провід нам хтось вирве й поведе далі. На Великій Україні той рух розвивається без найменшого нашого безпосереднього впливу, бо посередній вплив на оформлення того руху ми, безперечно, маємо. На західніх землях той рух виявляє більше радикальні тенденції, ніж це декому з нас бажане. Не виключено, що ми вже в недалекому часі опинимся супроти того руху в ролі батьків без відповідного впливу на його дальший розвій. З того ми мусимо, як ті, що себе вважаємо Проводом, — точно здавати собі справу, коли певного дня не маємо опинитися в досить неприємному становищі. Молодий націоналістичний рух на зах. землях нас ще толерує, — я певний, одначе, що з його скріпленням і внутрішнім оформленням, він, коли ми не намагатимемось знайти спільну мову, втворює свій власний провід.

Не маємо ми теж належного впливу на націоналістичний рух на Буковині. Боюся дуже, що в скорому часі, при наших тенденціях, наскрізь легалістичних, втратимо теж вплив на молодий націоналістичний рух в Америці й Канаді.

Не виключено, що з бігом часу ми опинимося в ролі УНР, себто станемо центром, що об'єднує соборницьку еміграцію, без зв'язку і впливу на події на українських землях.

Заходить питання, чи і наскільки ми самі, що протягом майже трилітньої нашої діяльності, себто від часу, коли Збір ОУН доручив нам Провід над націоналістичним рухом, не спромоглися взяти керму в руки й стати дійсно проводом того руху. Промахів зроблено багато, як рівнож багато занедбань. Зараз більш подрібно над цим зупинятись не буду. Про ці питання я виготовлю окрему записку, яку постараюся в скорому часі доставити всім членам ПУН до огляду і зайняття становища. Головною, однак, причиною того становища вважаю я ту обставину, що ПУН-ові не достає безпосередності. Під цим словом я розумію, що майже ніхто досі (один тільки вийняток) не старався навіть побувати час-від-часу на окупованих землях і там приглянутися умовам праці і самому поспробувати безпосередньо ставити той рух. Тоді ПУН не являв би собою відірваного від ґрунту тіла, мав би відповідний досвід і здавав би собі точно справу з того, що на поодиноких займанщинах можливе до переведення, і, врешті, користувався б серед націоналістів на українських землях відповідним авторитетом, як Провід, що не тільки вміє видавати чи то з Женеві, Парижу чи Праги накази, але який теж готовий ті накази серед важких окупаційних умов проводити в життя, їх під чужою займанщиною реалізувати.

Людам з наскрізь еміграційною психікою, що живуть уже 10 років у нормальних умовах культурних європейських держав, важко стояти на чолі революційного руху, і то ще такого, що мусить нюансувати методи боротьби відповідно до різних умовин, що існують в різних займанщинах. То або мали б бути геніальні люди, що своєю геніальною інтуїцією навіддаль відчували б і розуміли б психіку революціонерів на місцях, на українських землях, або люди, що через безпосередність, себто через часте перебування на українських землях, пізнавали б ґрунт, настрої, бажання і т. д.

З того ми мусимо здати собі точно справу, якщо не хочемо видавати наказів, які на місцях, серед крайових націоналістів, викликували б тільки усмішку.

Я мав нагоду точно приглянутися методам, яких свого часу супроти Галичини вживав д-р Петрушевич. Він рівнож, сидячи у Відні, вірив у те, що він — великий диктатор, і що всі його накази мусять бути в один мент виконувані. І мимо надзвичайного авторитету й піетизму, з яким до нього ставилося галицьке громадянство, він тими методами, ним уживаними, програв дуже скоро ґрунтовно справу. Тепер про нього вже навіть ніхто не згадує в Галичині. Ми повинні берегти себе перед подібними промахами і все мати на оці пропорцію між словом і ділом. Вимагати від когось послуху й дисципліни має право тільки той, хто сам точно знає, чого він хоче, і має певність, що його накази не тільки можливі до здійснення, але й що вони ведуть до наміченої цілі.

ПУН досі займався організацією еміграції (то безперечно легша справа). Великої охоти займатися організацією ОУН на українських землях я ні в кого не додачував (за деякими виїмками). Поодинокі члени ПУН обмежувалися тільки до загальних порад або до тверджень, що, мовляв, щось треба робити. Ні ясної думки, ні плану не було. Чи ж можна серед такого роду обставин вимагати від тих, що працюють на займанщинах, спеціального піетизму до того ПУН?

Ми вміли почати діло ставлення націоналістичної організації, але при перших труднощах, які ми зустріли з боку займанців і наших противників унутрі українського громадянства, ми розгубилися і тепер самі не знаємо, що і як далі робити. Доходимо до таких мудрощів, що пропонуємо західньо-українським націоналістам

іти лінією найменшого спротиву і в'язатися з опозицією УНДО для організації мас для революції або ультимативно вимагаємо оголошення декларації про те, що ми нічого спільного не маємо з терором.

Чи то дійсно той шлях, яким повинна йти підготовка мас і взагалі підготовка національної революції?

Чи тими потягненнями ми дійсно людей зможемо зігріти на чин і на готовість віддати життя за справу націоналізму?

Я особисто сумніваюсь.

Тому заки приступати до оздоровлення відносин у самому краю, а скорше рівно-рядно з тим завданням, нам треба рішуче подумати над оздоровленням у самому ПУН.

Чи приміром, то нормальне явище, що протягом майже року ПУН не в силі підготувати й перевести вишколу, який, безперечно, зв'язав би його з членством і поставив би його на ноги, як Провід? Коли ж того завдання ми не в силі перевести (Постанову про перевишкіл було винесено на одній з конференцій ПУН у Женеві в 1931 р., і члени ПУН тоді розібрали різні теми до опрацювання, але справа дуже поволі посувалася наперед, — Є. О.), то яке ми маємо право твердити, що ми розуміємо перевести чи хоч би підготувати національну революцію, справу безперечно складнішу і важчу, ніж постановка членського вишколу?

Над дотеперішньою діяльністю ПУН і поодиноких його членів я спинюся основніше в моїй записці. Сьогодні з приводу Вашої заяви зазначу тільки, що коли ПУН не хоче піти слідами інших еміграційних центрів, він мусить дуже поважно подумати над тим, щоб круто завернути з дороги. Правду каже т. Мартинець в одному з його листів до мене, що ми закінчили один етап праці і тепер не знаємо за що взятися. Тим він пояснює те, що часто-густо в нас дається тепер чути, те сакраментальне слово «депресія» і «криза». Замість, одначе, братися до випрацювання бо-дай на базі наших теоретичних плянів, ми «тупцюємо» на місці і чіпляємося терору, мов би ця справа була для нас новою.

Тому теж пункт третій Вашої заяви матиме довго теоретичне значення, що більше, буде він фразою, поки нам не вдасться точно з'ясувати, як, врешті, ми думаємо почати ту підготовку національної революції, і як, на нашу думку, треба приступити до того організування широких мас і на широку скалю.

На мою думку, це — наше тепер чергове завдання приступити негайно до опрацювання тих уже зовсім конкретних питань. Питання тільки, чи маємо ми до того відповідну підготовку. Впрочім, більш конкретно писатиму про ті завдання в моїй записці.

У Вашій заяві є таке речення: «Моє психологічне успосіблення і почуття моральної відповідальності не дозволяють мені в'язатися, хай лише позірно, зі справами, до яких я не чуюся покликаним. Я ніколи до таких справ не ангажувався і не можу допустити, щоб до того дійшло шляхом dokonаних фактів».

Ви, очевидно, маєте на думці справу терору. Ви, дорогий інженере, були тим, що один із перших брався за те, щоб українському націоналізму надати організовану форму. Ви знаєте теж історію, як то все відбувалося. Ви знаєте теж основу, з якої те все почалося (головно УВО — Українська Військова Організація, — Є. О.), і тому якось просто не хочеться вірити, що подібні твердження й застереження могли вийти з-під Вашого пера. Коли Ви тепер дійсно щиро балакаєте, в такому разі треба було поробити заходи, щоб мене (як голову УВО, — Є. О.) не обирали на голову ПУН. Ви ж, адже, дуже точно знали обставини, і, впрочім, я на різні труднощі в зв'язку з вибором мене на голову звертав своєчасно Вам усім увагу. Чому саме тепер не хочете Ви в'язатися зі справами, з якими Ви на ділі зв'язані від першої берлінської конференції (1927 р., — Є. О.) і за які несете коли не безпосередню, го, щонайменше, посередню відповідальність? Чому щойно тепер виходите Ви з таким аргументом, як із Вашим психологічним успосібленням і Вашою

моральною відповідальністю? Що взагалі все те має означати? Я просто вимагаю від Вас ближчих пояснень. Впрочім, ще й нині не пізно направити попередні промахи, щоб вивести ОУН на бажаний Вами шлях повного легалізму.

При тій нагоді хочу я зазначити, що для мене не може теж бути аргументом, що треба видавати декларацію, та обставина, що, мовляв, Вас можуть запросити до Сюрете й почати питати Вас про ОУН. На те ми всі мусимо бути приготовані, чи видамо ми заяву, чи ні. Бо коли, приміром, у приблизно скорому часі приготує ОУН якусь масову акцію, то будьте певні, що за неї будуть нас так само потягати до відповідальности, як за терористичний акт, не нами зааранжований і не нами переведений.

Висновки подам у черговому листі, бо його хочу ще сьогодні Вам вислати, а, впрочім, уже перемучився трохи, бо ще не звик так довго писати на машинці. Рівнож порушу ще справу Об'єднання. Застерігаюся, що цим листом не маю наміру робити Вам якусь прикрість. Уважаю тільки, що ми себе взаємно мусимо піддати дуже гострій критиці. Надіюсь, що то нас зрушить з місця і просто буде думав порушити і зобов'язливо для всіх вирішити остаточно ті питання і ту тактику, на якій базуючись, повинна б Крайова Екзекутива проводити дальшу діяльність. Я переконаний, що тепер крайня пора зайнятися нам тою справою, коли ми не бажаємо у скорому часі опинитися в досить неприємному положенні.

Лист полк. Є. Коновальця від 17 квітня 1932 р.:

Дорогий Пане Інженере!

Продовжую мого листа, якого першу частину післав я Вам учора.

Ще кілька зауважень з приводу Вашої заяви.

Я далекий від того — противитися Вашому твердженню, що, мовляв, в ОУН на Західніх Землях не все в порядку. Я дуже добре здаю собі з того справу, і найкращим доказом того, що я хотів перевести відому Вам конференцію, на якій саме думав порушити і зобов'язливо для всіх вирішити остаточно ті питання і ту тактику, на якій базуючись, повинна б Крайова Екзекутива проводити дальшу діяльність. Я переконаний, що тепер крайня пора зайнятися нам тою справою, коли ми не бажаємо у скорому часі опинитися в досить неприємному положенні.

Крім того, я рішився перекинути Організаційного Референта ближче до окупованих теренів, щоб тим самим він мав змогу краще зайнятися постановкою справи ОУН на тих теренах (іде справа про Сціборського, що жив у Парижі, — Є. О.). Я, одначе, дуже рішуче противлюся, щоб при нашому бажанню поставити організацію на українських землях, ми вбирали тогу диктаторів і видавали накази, яких ніхто не буде виконувати. На таку постановку справи ще не прийшов час. Причини з'ясував я Вам уже частинно в попередньому листі. Головною, на мою думку, являється та обставина, що ми самі не знаємо точно, як саме питання ОУН має бути ставлене на українських теренах, і що ми ще надто мало вклали нашого труду, як Провід, в постановку тої справи, щоб могли ми вимагати беззастережного виконання наших доручень, які, до того, є півзасобами, і, можливо, замість користи, могли б ми накоїти багато шкоди.

Ви ж самі, відносно запропонованих Вами у Вашій заяві проектів, у сьомому пункті тої ж заяви зраджуєте непевність відносно доцільности тих пропозицій і самі допускаєте можливість якогось іншого рішення. Чи можна тоді пересилати ОУН наказ відносно переведення Вашого проекту ставлення ОУН на Зах. Землях, коли Ви самі заявляєте, що «пропоноване Вами рішення вправді не можна усунути, як неслухне, хібащо заступити його іншим, конкретним, практичним і відповідним наявним обставинам». Чому ж тоді ультимативний тон Вашої заяви? Ніхто ж Вам не буде перечити, що саме тепер приходить у нас на чергу вирішення питання ставлення ОУН на українських землях і що без полагодження тої справи ми ніяк

не посунемо питання розбудови українського організованого націоналізму вперед, а тим самим і питання підготовки української революції.

До того ж, однак, треба приступити спокійно і здавати собі справу, що того питання з дня на день ніяк не вирішимо. Ми тепер входимо в другий етап нашої діяльності, далеко, на мою думку, важчий ніж перший.

У першому етапі ми мали завдання розпропагувати справу українського націоналізму, справу українського соборництва, і то так між власним громадянством, як і між чужими. Тверджу, що ми з того завдання вив'язалися, mimo дуже несприятливих для нас умовин.

У першому етапі ми теж завершили ще одне завдання, а саме — дали основи для наших організацій на європейській еміграції, в Америці і в Канаді, або, інакше кажучи, створили ми собі запілля, без якого революційна організація не може існувати й працювати. Ми, врешті, розбудували свій апарат закордоном, який рівнож нам дуже необхідний.

Можливо, що в розгарі нашої минулої пропагандивної діяльності ми надто вискочили наперед в порівнянні до етапу націоналістичної організації на українських землях, але то вже промахи, яких у бігу нашої діяльності оминати важко. Ходить тепер про те, щоб своєчасно поробити корективи.

Значить, все розвивалося досі добре.

Вступаючи в другий етап нашої діяльності, ми зразу наткнулися на великі труднощі, бо саме завдання постановки революційної організації під чужими займанщинами не таке легке.

Ми досі, маючи перед собою інші безпосередні завдання, на ділі справою постановки організації, хоч би тільки на Зах. Землях, займалися доривочно, не здаючи собі як слід справи з труднощів у переведенні того питання в життя. І тепер, коли воно стає перед нами у всьому своєму рості, попадаємо в «паніку» або «депресію» і готові, в бажанні почати «щось» робити, поповнити цілий ряд непростимих промахів.

Я тверджу, що до т. зв. «паніки» чи «депресії» немає ніяких причин. Дивлячись на розвій справи на Зах. Землях, я тверджу, що ми повинні захоплюватися, що кинені нами ідеї й гасла знайшли такий податний ґрунт серед нашого молодого покоління. Підготовка для ставлення ОУН уже переведена. Тепер стає рубом питання тільки, чи той націоналістичний рух на Зах. Землях зуміємо оформити, надати йому бажаного змісту і повести справу далі наміченим нами шляхом. Врешті, чи як ПУН зуміємо ми той рух відповідно здисциплінувати, себто собі підпорядкувати. То питання, що вимагають від нас під сучасну пору напруження наших умів і вкладу з нашого боку досить багато праці.

До вирішення тих завдань ми мусимо приступити енергійно, без передражнення і без надто великого поспіху. Вирішувати те завдання ми не сміємо самі по-диктаторськи, а мусимо притягнути до того ті елементи з Зах. Земель, які вже досі нам більше або менше доцільно ту справу ставили. Ми мусимо старатися ОУН на всіх окупованих землях ставити, але мусимо старатися відрізнити те, що нам бажалося б, щоб було зроблено, від того, що на ділі можна зробити.

Простудіювавши як слід самі справи, виробивши собі думку, я певний, що ми зуміємо теж знайти спільну мову з націоналістами з окупованих наших земель. Рекапітулюючи сказане, я заявляю:

а) Я особисто не маю нічого проти, щоб ми між собою актуальні проблеми ставили різно, — то тільки нам допоможе їх вирішити. Виключаю натомість усякі ультимативні вимоги, бо такі готові надзвичайно комплікувати відносини між нами самими. Дякуючи тому Вам за те, що Ви у Вашій заяві досить різко порушили засадничі питання, я тільки мушу застерегтися проти Ваших погроз, що, мовляв, на випадок неповадження Ваших вимог, Ви мусіли б витягнути висновки відносно доцільності приналежності Вашої до ОУН.

б) Годжуся з Вами, що тепер наше завдання — почати налагоджувати постановку ОУН на окупованих землях. В першу чергу ми повинні оформити ОУН на Зах. Землях з тим, що після того мусимо зробити це й на Великій Україні. Для вирішення того завдання нам треба, одначе, в першу чергу приготуватися, або, інакше кажучи, перевести між самими членами ПУН не тільки виміну думок, але й кожному приділити якусь ділянку до опрацювання. Взагалі в першу чергу в самих себе навести порядок. Про це точніше в моїй записці, яка напевне була б уже готова, коли б не мої останні неприємності.

в) Щоб не відкладати знов рішення поодиноких питань, я вже сьогодні хочу піддати під дискусію питання, яке Ви в Вашій заяві і в пропонуваній Вами декларації заторкнули, але, на жаль, його остаточно не вирішили. Це, на мою думку, надзвичайно складне питання погодження між собою закордонної діяльності ПУН, яка своїм характером, коли не діяльністю, зовсім легальна, а на кожний випадок напівлегальна, із діяльністю ОУН на Зах. Землях, яка в силу обставин, що там склалися, як і самим характером тої діяльності, як революційної, не є і не може бути легальною, але навіть і напівлегальною.

Я поминаю наразі, що з бігом часу між самими ОУН на поодиноких займанщинах виникнуть різниці і відносно характеру тих самих організацій, і відносно змісту самої діяльності їх та приміюваних ними метод боротьби. Того нам оминати буде важко, і то так довго, доки українські землі будуть знаходитися під чотирма займанщинами й умовини життя українського населення, як теж і вага поодиноких територій для організування визвольної акції, будуть різні.

Але про те думатимемо пізніше. Сьогодні актуальне для нас вирішення того першого питання.

Ви маєте слухність, коли твердите, що після Зборів ОУН ПУН задекларував себе публічно, як провід усього організованого націоналізму і, як такий, він відповідальний не тільки за свої безпосередні вчинки фактично і юридично, але й за вчинки ОУН на українській території. Через оголошення прізвищ і адрес членів ПУН ми тим самим усі разом і кожний зокрема відповідальні, і нас можна потягати до відповідальности. Поляки це вже починають робити. Наразі вони чіпляються мене, — не виключено, що вони пізніше причепляться й до інших. Заходить тепер питання, що нам дійсно робити і як нам із тим бути. Законспірувати тепер Провід важко і, мабуть, було б недоцільно. Відпекуватися крайових ОУН погано, бо тоді вийде, що ПУН — чисто емігрантська установа. Старатися легалізувати ОУН на українських теренах — неможливо, а навіть коли б було можливо, недоцільно, бо наше завдання, як Ви самі твердите, якраз підготовляється саме до революції. Легально Вам ні один із Ваших теперішніх займанців не дозволить вести роботу, яка кінцевим своїм завданням поставила викинути його зі зайнятої ним території і створити на ній українську державу. Положення здається безвихідним.

Саме відпекування від терору нам, як то я вже вияснив у попередньому листі, не допоможе, бо, з одного боку, займанці зуміють дати такій нашій заяві відповідне пояснення від себе і зробити його беззастісним, з другого боку, ми мусіли б тоді майже щодня видавати відповідні спростування й комунікати.

Припустімо, що ми дійсно кого треба переконаємо, що ми терором з нашими займанцями зараз не боремося. Що ж, одначе, ми заявимо, коли по певному часі, наслідком нашої успішної акції підготовки мас до революції, — кажім, уже восени біжучого року, — почнеться якась масова руханка на Зах. Землях, і то виразно під фірмою ОУН? Чи і тоді повинні ми її відпекуватися, не капіталізуючи її для себе? Коли так, то як Ви собі уявляєте те спаяння мас, про яке Ви згадуєте у Вашій заяві? Як ставити ОУН на українських теренах, коли маси не будуть знати, що то якраз ОУН веде їх до революції? Тоді буде так, як досі було, що маси знатимуть УВО, бо воно задержить характер безпосередности, а про ОУН як

ніхто не знав, так і далі не буде знати, бо ОУН ради того, щоб не пошкодити нам закордоном, вистерігатисьме почати який би то не було революційний чин в імені ОУН. Ми ж не вдоволені тим, що ОУН себе «якось» не виявляє, будемо попадати в «депресію» і питати себе один одного, де властиво та ОУН і що вона робить.

І взагалі, що та ОУН має робити, коли їй не можна виконувати революційних чинів? Як властиво має вона «спаювати ті маси організаційно»? Має вона творити на спілку з опозицією УНДО спортові чи туристичні організації?

Але ж ми вже з практики знаємо, що наші вороги не такі дурні, як би ми їх хотіли бачити, і кожному таку нашу спробу зуміють своєчасно ударемнити.

Саме це слаба сторона Вашої заяви, що вона обмежується до кількох фраз, які ще самі нічого не говорять. З того я роблю висновок, що Ви не маєте передуманої справи.

На мою думку, за Вашими рецептами ми мас до революції не підготовляємо. Ми зараз не можемо братись за організаційне схоплення мас, бо то нам не вдасться. Ми можемо й мусимо посягти на українських землях нелегальні відділи ОУН, яких завданням було б підсилювати невдоволення й ненависть до займанця, держати маси в стані революційного кипіння й час від часу через масові руханки, до яких претекст усе найдеться, поглиблювати революційні настрої тих мас. Ми мусимо виховати провідників української революції, які, розкинені по українських теренах, були б такими штабами, які у відповідний момент, коли вже прийде час почати повстання, вміли б зразу теж і організаційно охопити ті маси і повести їх до перемоги. Головну вагу ми тепер повинні класти не так на організаційне схоплення мас, як на підготовку провідників, здібних у рішальний момент ті маси вхопити в руки. Поза тим ми своїми виступами повинні даги себе пізнати тій масі, щоб, коли прийде рішальний мент, та маса знала точно, хто підготовляв революцію і кого вона має слухати.

З того ж наглядно виходить, що на двох найважливіших займанщинах, на Великій Україні і на Зах. Землях, ОУН мусить залишитися конспіративною, нелегальною і суто-революційною організацією, за діяльність якої вороги все будуть нас чіпатися, вже задля того, що ми себе заявили провідниками того всього руху.

З цим ми мусимо погодитися, або вже зараз почати підготовляти собі відповідний відворот.

Якщо ми теперішній стан залишимо, то мусимо рівночасно бути приготованими, що при першій нагоді наші вороги будуть ще впертіше робити проти нас демарші, і що ті держави, в яких ми тепер живемо або будемо жити, будуть змушені робити ворогам усякі уступки. Від нашої вже зручності залежатиме, чи зуміємо ми з таких положень виходити ціло, чи зуміємо дати відпір.

Про те, щоб взагалі відпекуватися приналежности до ПУН, не може, на мою думку, бути й мови.

Залишається ще один вихід, а саме — прийняття деяких осіб, які відбирали б деякі аргументи з рук наших ворогів. На мою думку, можна б нам зробити наступне:

а) Аранжувати при допомозі наших організацій протестну акцію проти тих насильств, які тепер роблять більшовики над українським населенням. Претекст — участь більшовиків у конференції роззброєння. У той спосіб зіб'ємо ми польську тезу, що, мовляв, ми працюємо виключно проти поляків..

б) Перевести в самому ПУН деякі персональні зміни. Мій вихід із головства ПУН у великій мірі відтяжив би самий ПУН і дав би йому змогу відповідно налагодити свої відносини до чужинців. Про це я вже згадував досить часто, чому то ніхто до моєї пропозиції досі не хотів поставитися уважно.

в) Скликати, по змозі в скорому часі конференцію ПУН і на ній не тільки обговорити, але теж зобов'язливо вирішити відповідний розподіл роль. На тій конфе-

ренції можна буде піддати під розгляд і рішення справу тої заяви, про яку я вже згадував у попередньому моєму листі. Та, одначе, конференція буде доцільною і позитивною, коли в ній візьмуть участь ті особи, які мають вплив на націоналістично настроєні маси в Краю. Значить, то мала б бути конференція ПУН із представниками Крайової Екзекутиви ОУН.

г) Треба змінити дотеперішній спосіб редагування РН і надати їй, дійсно, більш соборницький і протибільшовицький характер.

г) Обговорити й вирішити ту тактику, якої повинні придержуватися члени ПУН при реагуванні на ворожі наклепи й інтриги.

Все це я ставлю на розгляд членів ПУН і прошу їх до моїх пропозицій, як взагалі до висловлених мною міркувань, зайняти становище. В цей спосіб ми почнемо дискусію, яка в своєму результаті повинна вияснити по черзі всі ті справи, які тепер являються для нас найбільш актуальними, і підготувати саму конференцію. Прошу мені дарувати, коли в цьому листі немає відповідної системи й перегляду. Причина в тому, що мої міркування я зразу писав на машинку. Настільки я ще, одначе, не вправлений, щоб писати й думати, що пишу. То приходить мені ще досить важко.

Про питання нашого відношення до Об'єднання напишу Вам в окремому листі.

Крім того, по змозі скоро постараюсь докінчити мою записку, про яку декілька разів згадував в листі.

Цей лист пересилаю одночасно всім членам ПУН.

Здоровлю щиро...»

Я зараз же — 22 травня 1932 р. відписав.

Дорогий Пане Полковнику!

Я отримав Ваш лист з 18 травня з копіями листування з Андрієвським і оце відповідаю...

... Як там справа із політичним вишколом? Чи підійшла моя перша лекція? Другу лекцію — про фашизм — теж почав писати. Добре було б написати просто книжечку, бо у нас досі, крім відбитки з «Розбудови Нації» статті Мицюка, нічого в цій справі нема. Хотів би я також видати мої статті про Італію в хронологічному порядку, — це вийшла б корисна і цікава книжка, але не знаю, хто б це міг видати. Чи не підійшла б вона до політичного вишколу?

... А тепер у справі листування з Андрієвським. Я цілком погоджуюся з Вами, що «революції за згори складеною схемою не підготовимо і не переведемо», але тому саме, я не розумію, як може ПУН «через власну активність накинути націоналістам на окупованих теренах свою думку і своє розуміння підготовки революції. Таку думку й таке розуміння мусить, одначе, ПУН мати».

Якщо ми свідомі, що «революції за згори складеною схемою» не перевести, то не варто її й складати. А тим більше — накидати її крайовим націоналістам, в'яжучи їх у чинній діяльності. Революційна діяльність, як і партизанська на війні, не може підлягати схемам, а має бути гнучкою, готовою використати кожну можливість і відмовитися від кожного кроку, що здалека видався б добрим, а зблизька виявився б шкідливим.

Я цілковито не поділяю думки Андрієвського про «накидування» наших думок крайовим націоналістам і згоджуся з Вами..., що ми опинилися в трудному становищі буржуазних емігрантів, які навряд чи зможуть претендувати на революційний провід. Справа з політичним вишколом виказала дуже ясно, як ми переоцінюємо свої сили й можливості... Випадок із Андрієвським був неминучий, бо одне діло бути революціонером на словах, а друге — на ділі. Пишу це цілком щиро й відверто, бо я сам переживаю цю кризу сумління...

У революційному проводі повинні знаходитися люди, готові на все, — не тільки на те, щоб побувати в «Сюрете», а і далеко далі. Маєте цілковиту рацію, коли закидаєте членам Проводу, що ніхто з них (за одним винятком) не намагався зв'язатися з краєм на місцях...

Отже маєте цілковиту рацію, коли пишете про необхідність «подумати над оздоровленням в самому ПУН»...

Я завжди твердив, що еміграція для Великої України може відіграти ролі дуже підрядну, що революцію там перепроводять — якщо перепроводять — люди від нас безпосередньо незалежні, але яким ми можемо бути корисні своїми зв'язками і своєю пропагандивною та теоретичною працею. Тепер я починаю все частіше думати те саме і про наші землі під Польщею. Революційність молоді на Зах. Землях, як Ви вірно зазначаєте, переходить межі, які багатьом із нас, що дивимосся здалека, видаються для даного моменту невідповідними. Але чи значить це, що ми, боячись втратити контроль над тою молоддю, заганялись би так само задалеко? Це значило б — і в цьому відношенні Андрієвський має рацію — сприяти демагогії, плисти за течією, а не керувати нею.

Але, з другого боку, чи маємо ми право накладати на цю революційну молодь свою важку руку, стримуючи її в її найкращих поривах, перешкоджати ростові того капіталу героїзму, мучеництва і національної гідності, що тільки й може бути єдиним вірним підмурівком кожної самостійності? І то тим більше, що це стримування лише підірвало б її довір'я до закордонного Проводу, поклато б прірву між націоналістами крайовими і закордонними. Я думаю, що — ні...

Нема сумніву, що змішування ОУН з УВО, приписування ОУН актів, що не відповідають її дійсній ролі — дуже на руку нашим ворогам і псує нам чимало в наших відносин закордоном.

Розуміється, це не мало б жадного значення, коли б від того зростав престиж і значення в краю, але — чи це дійсно так?

Чи є рекомпенсата за ті втрати, що ми несемо на закордонних позиціях?

Я пригадую собі пораду італійця Гварілі (директора політичного департаменту в Мін. Зак. Справ, — Є. О.), який казав мені в Женеві: — Треба мати дві організації — одну велику, ніби легальну, що йшла б від здобутку до здобутку, і другу невеличку — бойову, від якої кожного моменту можна було б відхреститися (про око!).

Ми ж зробили навпаки: зробили велику нелегальну організацію і відхрещуємося від всього легального.

У наслідок того у нас не йде ні легальна робота, ані нелегальна. Поділ функцій необхідний. Функцій і людей...

Є слова, що так само фатально відбиваються на всій справі. Такими словами є між іншими «Провід» і «Революція». Ці слова п'янять і не дають дивитися на дійсність тверезими очима.

Я дуже радий, що Ви, Пане Полковнику, оцінюєте це слово «Провід» з належною тверезістю. «...Не виключено, що з розвитком того руху його провід нам хтось вирве і поведе далі...» Так і я думав. Не виключено... Революційний Провід зростає тільки на авторитеті й героїчній самовідреченості... У нашому Проводі є люди чину, — хай вони відділяться від тих, хто до такого чину не здатний, заступлять місця вибулих новим елементом — з-поміж молодих, енергійних, чинних...

Висновки:

Треба і в наших очах і в очах українського й чужинецького загалу ясно визначити — що таке ОУН, що таке Провід, що таке УВО, що таке Об'єднання і т. д. І в цьому розумінні я не погоджуюся з Вами, що кожен провокаційну вістку не можна спростовувати: я такої гадки, що треба спростовувати все, що надається до спростовування...

Але справи з революційністю, терором, УВО і т. д. треба вирішити. Тут справа не про ультимат п. Андрієвського, а про необхідність зійти з мертвої точки. Один етап перейдено, і перше, ніж починати новий етап, в інтересах самої справи, можливо необхідно поділитися функціями.

І в цій справі треба прийти до порозуміння з крайовими націоналістами...

Про Ваш відхід з головодства не може бути мови.

Збільшення антибільшовицького матеріалу в «Розбудові Нації» визнаю потрібним, і про це я вже писав Мартинцеві...

Одержав від полк. Є. Коновальця обіжник з 15 червня (1932 р.), висланий також Мартинцеві, Сціборському, Грибівському, Андрієвському, Бойкову, Ярому, Бартовичеві, Саківі (Федині) і Мельничукові (Р. Сушків):

Подається до відома панів слідуюче:

1. Дня 26 червня починається в Нью-Йорку з'їзд Організації Державного Відродження України. Завдання і цілі тої організації, мабуть, і всім панам відомі. З уваги на спільну мету і спільні завдання, як взагалі на спорідненість тих обох організацій (ОДВУ і ОУН) бажанням було б, щоб поодинокі Панове зарядили висилки привітальних листів на згаданий з'їзд... Привітальні письма треба слати, з уваги на досить пізню пору, експресом.

2. Недавно померла в Нью-Йорку дружина співредактора «Свободи» пані М. Кедровська. Бажаним було б вислати п. Кедровському кондоленційні листи.

3. В останніх часах даються чути щораз більше голоси про потребу дальшого видання «Незалежності». З уваги на це потрібно мені завваги всіх Панів відносно дотеперішніх чисел «Незалежності». Зокрема просив би подати мені відповідь на такі питання:

а) Чи «Незалежність» повинна мати характер органу ПУН, чи більше загальний характер, як орган понадпартійний, одначе, соборницький?

б) Чи доцільним тому було б перемінити «Незалежність» на орган «Об'єднання» і, коли так, то які повинні б бути взаємовідносини і як повинна б бути управителена співпраця між редакцією «Незалежності» і органами «Об'єднання»?

в) Які промахи, чи недотягнення або недоліки завважили Панове в дотеперішніх числах «Незалежності» і як, на думку Панів, повинна б вона бути редагована?

Зокрема ходить мені про вияснення таких питань: на яких читачів повинна б «Незалежність» звертати найбільшу увагу (робітники чи інтелігенти?); який терен (Франція, Чехія і т. д.) еміграції повинна б у першу чергу обслуговувати? Чи мала б вона бути органом інформаційним і виховним, чи теж і полемічним з випадками проти інших угруповань, і яких саме? Скільки разів на місяць повинна б появлятися, щоб задовольнити бодай мінімальні вимоги читачів? Які питання в першу чергу повинні б бути в ній порушувані?

З привітом...»

Приписка рукою: «Дорогий Пане Онацький! Спішу, щоб ще сьогодні вислати Вам цього листа. Більш докладно писатиму Вам завтра. Коли б Ви зараз вислали привітального листа, то, можливо, що він наспів би ще на час. Не знаю, як там від Вас ідуть кораблі в Америку...»

Лист від Полковника з 17 червня прийшов до мене 21 червня 1932 р.

Дорогий Пане Онацький!..

Ваш лист із дня 23 травня я одержав правильно. У міжчасі я був двома наворотами захворів. Мав на протязі тижня два дуже сильні напади просто страшних болів.

Виказується, що в мене розвивається недуга т. зв. жовчевих каменів. Не впливає то, безперечно, корисно на мої настрої, бо здаю собі точно справу з того, що така недуга робить людину невірником. Тепер буду змушений почати на себе вважати. Лікарі мені кажуть їхати знову в Карльсбад. Можливо, що виїду з початком місяця.

Ваш лист мені сподобався. Вправді і Ви не даєте рецепти, як остаточно вирішити ті надзвичайно важливі і важкі проблеми, які нам накидає тепер само життя і розвій подій. Бачу, одначе, що Ви дивитесь дуже тверезо на нашу теперішню дійсність і переконані в тому, що вихід із положення мусить бути найдений. Ми досі на ділі пропагували тільки потребу національної революції і її підготовки. На ділі, одначе, тої підготовки ще насправду не починали. Те, що досі в цьому напрямку робилося на Зах. Українських Землях, не можна ще назвати поважною підготовкою революції. Був то у великій мірі дилетантизм і намацування, як саме ті перші спроби підготовки повинні б виглядати. Ми навіть досі не з'ясували собі, як слід, як повинна б національна революція в нас виглядати, який повинен би бути її зміст, її методи та її остаточні завдання. Національна революція, то, на мою думку, поняття ширше, ніж саботажі, терористичні акти, навіть масові відрухи чи навіть повстання. Все те — тільки засоби, яких ми не повинні відпекуватися зразу і їх виключити з нашої програми, але рівночасно мусимо собі точно здавати справу, що все те, навіть разом узяте, ще не вичерпує поняття національної революції, як руху, який повинен в основі зробити переворот, і то не тільки фактичний, але й психологічний у нашому народі.

Національна революція не повинна ставити собі за виключне завдання вибороти для українського народу державність, яка б на другий день провалилась, але вона повинна вже в стадії своєї підготовки перемінити психічну структуру українського громадянства, щоб воно було здібне взяти участь у підготовці тої революції. Націоналістичний рух мусить далі витворити всю ту необхідну, на мою думку, систему, як думає він після проведення революції забезпечити українську державність перед небезпеками і як взагалі та держава повинна б виглядати.

Провід того руху повинен, на мою думку, обов'язково бути закордоном. У ньому повинні знайти місце не конче всі ті, що здібні зразу ж на безпосередній чин. Безперечно, воно було б ідеально, коли б у провіді знайшлися такі люди, що, одначе, на мою думку, не необхідно. Впрочім, і такий ідеальний підбір зробити було б дуже важко, коли взагалі можливо. У провіді мусять бути тільки такі особи, які по своїй психічній структурі були б революціонерами, які ніяк не можуть погодитися з сучасним положенням українського народу і які самі собою являють відповідну вартість, як інтелектуали.

Провід не має і не повинен в момент підготовки мати за завдання виконувати поодинокі вчинки, — він повинен давати організації духовий корм, він повинен усім рухом заправляти. Провід повинен бути тою інтелектуальною верхівкою, тим штабом того руху, який повинен складати пляни, мати дальші перспективи і взагалі вести революцію до побідного завершення.

У Проводі не повинно бути тільки опортуністичних елементів, які шляхом дешевих компромісів хотіли б вести справу революції або перемішувати принципи з тактикою. Значить, члени Проводу повинні б бути провідниками революції, а не йти в хаосі такої.

Я згадав далі, що провід повинен бути закордоном, бо тільки тоді провід може забезпечити тяглість революційного руху. Ви знаєте самі, що на займанщинах в бігу підготовки революції все будуть провали. Про те вже дбатимуть самі займанці. Значить, у момент провалів треба тої тяглої сили і того чинника, що був би в силі все назад поладити і не допускав би до того, щоб самий темп революційної праці через провал слабшав. У таких моментах саме завдання проводу вказувати й налагоджувати на займанщині апарат. Зокрема в українському революційному

русі провід тим більше мусить мати свій осідок закордоном. Український революційний рух, що веде працю на різних займанщинах, мусить революційну діяльність гармонізувати, зводити, мимо різних умовин, в яких знаходяться поодинокі українські землі, до одного спільного знаменника. Це ж можна робити тільки тоді, коли Провід буде поза українськими територіями, бо тільки тоді він матиме перегляд і зуміє та зможе спокійно й об'єктивно оцінювати всякі явища та керувати справами.

Одне тільки необхідне, а саме: що Провід мусить мати зв'язок із українськими теренами і мусить уміти вчуватися в положення. При тих умовинах він не тільки може, але мусить накидувати революційним центрам свою волю, — розуміється, коли він сам уже точно знає, що треба робити, має складений плян діяльності і є переконаний в слушності своїх заряджень.

Важче натомість, на мою думку, завдання — погодити революційну діяльність на українських теренах з тими репрезентаційними функціями, які виконують в даний момент деякі члени Проводу на міжнародньому форумі. Тут, мабуть, ми з самого початку поробили багато промахів, і вони тепер на нас мстяться. Їх мусимо тепер направити, і то повинно бути зроблено в скорому часі. Це, однак, можна буде зробити тільки після порозуміння з представниками крайових наших ексекутив на ширшому з'їзді.

Тепер маю до Вас одне прохання — не дописувати до «Нового Часу», бо з того приводу між крайовими націоналістами на ЗУЗ досить велике обурення. До Палієва крайові націоналісти відносяться дуже вороже і закидують йому, що він своєю тактикою сидження на двох стільцях тільки спинює природну і потрібну диференціацію нашої політики на ЗУЗ, а зокрема вводить велике замшання серед самих націоналістів. Я їм признаю рацію. З уваги на це прошу Вас писати знову до «Українського Голосу».

Якщо Ви дістанете «Мету», прошу Вас переслати мені ті числа, в яких були статті Кучабського і Кузьмовича. Мені ті статті конче треба мати.

Про ширший з'їзд ще нічого певного не можу сказати.

Я був недавно в Берліні і викликав туди Мартинця і Сціборського. Протоколи тих наших балачок пришлю Вам у найближчих днях.

Здоровлю Вас щиро . . .

П. С. Справу мого побуту тут, у Швейцарії, ще остаточно не вирішено. Самі швайцарці не знають, як вийти з положення. Мабуть, грали тут ролю польські гроші. Тепер Берн складає вину на Женеву, а Женева на Берн. Не думаю, я, однак, щоб у скорому часі могли зайти якісь нові комплікації.

Я відписав полк. Є. Коновальцеві:

Дорогий Пане Полковнику!

. . . Сьогодні отримав обіцяний лист з 17 червня і відповідаю на обидва.

1. Привітального листа на з'їзд ОДВУ негайно вислав.

2. Вислав також кондоленційного листа п. Кедровському.

3. У справі «Незалежності» Ви, мабуть, здивуєтеся, коли я висловлю свою думку, що не вважаю відновлення її необхідним. І то з багатьох причин. Головна ж причина — це моя думка, що видавати часопис спеціально для еміграції тепер немає змислу: наші зусилля мусять тепер зосереджуватися на наших землях, а еміграція можна годувати нашими виданнями з тих земель. Уважаю, напр., що «Самостійна Думка» в Чернівцях, що виходить двічі на місяць, могла б дуже добре заступити «Незалежність», особливо, якщо кошти і час, що наша організація витрчала б на «Незалежність», пішли б на поліпшення «Самостійної Думки». Чернівці в усякому разі, як місце виходу часопису, нічим не гірші

від Софії (де виходила «Незалежність», Е. О.). Зрештою, для еміграції можна було б у «Самостійній Думці» додавати окремий листок.

Знаю, що в Ужгороді виходить тепер теж якийсь часопис, «Українське Слово» чи щось подібне. Можна було б вступити в переговори з редакцією «Українського Слова», допомогти їй поставити часопис, як слід, і він міг би обслуговувати еміграцію, як «Незалежність», і, крім того ще й Підкарпаття, яке має для нас таку вагу, і де, як здається, нічого не робиться.

Щодо перейняття «Незалежності» Об'єднанням, то можу лише сказати про нашу «Громаду» (яка входила в склад Об'єднання, Е. О.), що вона ніяких коштів на має... Але і загалом думаю, що обтяжувати еміграцію виданням ще одного часопису, який виходить врядогоди (раз на місяць!), в якому всі вістки приходять спізнені і відомі з інших часописів, а статті, з огляду на обмеженість місця і засобів, дуже мізерні, і, якщо іноді й промовляють до серця, то ніколи до розуму, — на мій погляд, не має жадної рації. І то особливо тепер, коли наша еміграція має перед собою силу інших завдань, дійсно істотних для розвитку нашої національної культури й витворення кадрів незалежних культурних установ, що занепадають за браком засобів. До мене з усіх усюдів приходять підписні листи на цілі, все важливі з національної точки погляду, але де взяти гроші на всі ті підписні листи?

Отже, вважаю, що навалювати в цей момент величезної кризи на нашу еміграцію ще й часопис, що ніколи себе не виправдає, неможливо. Для еміграції вже зроблено багато. Для еміграції існує «Розбудова Нації», виходитимуть наші лекції політичного вишколу, виходить сила різних бюлетенів, які дуже добре обслуговують місце в еміграційні осередки, і, зрештою, утворено чимало культурних установ, в яких завжди можна знайти більш цікаві видання з краю і з Америки. Резюмуючи, я вважаю би: «Незалежності» не відновлювати; порозумітися з ужгородським «Укр. Словом» та чернівецькою «Самостійною Думкою». Якщо ж «Незалежність» і видавати, то з таким розрахунком, щоб вона обслуговувала не тільки еміграцію, а бодай і одну з наших земель, скажім — Підкарпаття, звідки могла б переходити і в Галичину. Думаю, що з нашою допомогою, «Самостійну Думку» можна було б зробити тижневиком. В усякому разі, часопис, що виходить рідше, ніж раз на тиждень, в теперішніх умовах життя, ніякого значення в політичному і національному житті відіграти не може (Р. Н. виходить раз на два місяці, але книжками, які залишаються цінними і після років).

Уважаю цілковито невказаним будьякий часопис, що в'язався б з нами, причавлювати маркою «ОУН», — важливо, щоб він ширив нашу ідеологію, а не ніс нашу марку.

Тепер переходжу до другого Вашого листа...

З Вашим поглядом на революцію я цілковито погоджуюся і саме тому цілком не погоджуються з тактикою наших націоналістів у краю. Але про це нижче.

Погоджуюся з Вашими думками про необхідність Проводу перебувати закордоном, особливо з огляду на кількість і різноманітність окупаційних урядів.

І лише в точці про «репрезентаційні функції» я не зовсім розумію, про які саме промахи Ви говорите. Але з того, що Ви просите мене припинити дописування до «Нового Часу», роблю висновок, що ми, мабуть, не однаково дивимося на ті «промахи».

Пам'ятаю, що під час мого останнього перебування в Женеві у вересні минулого року, ми вже тоді, в розмові з Вами, торкалися питання про те, що молодь на ЗУЗ перетягає струну і що їй треба прикликати до порядку. Я сказав тоді, що постараюся зробити це в своїх статтях в крайовій пресі і що я зовсім не боюся «непопулярності» серед тої молоді, що такі мої статті могли на мене стягнути. Тоді я, за винятком одної моєї статті про «Націоналізм і партійність», видрукуваної в «Укр. Голосі», через різні причини не міг здійснити свого наміру. Одною

з тих причин був процес Кравцева і Пеленського, який примусив мене тимчасово стриматися...

Жалі на мене молоді датуються із часів мого кореспондування до «Діла». Тоді проте мені було визнано рацію, що я примушений кореспондувати до «Діла», як єдиного нашого щоденника, бо це кореспондування витворювало мені закордоном деяку суспільну позицію, яку я міг використовувати для української справи. З появою інших щоденників, цей аргумент відпадав, і я почав переговори з «Часом» і «Новим Часом», як щоденниками, ближчими нам духом, ніж «Діло».

Тепер Ви пишете мені, щоб я залишив і «Новий Час», бо, мовляв, супроти Палієва «крайові націоналісти відносяться дуже вороже...», і Ви «признаєте їм рацію».

Яке замішання вносить Паліїв серед націоналістів, мені звідси судити трудно, але мушу сказати, що те, що Паліїв пише і провадить у «Новому Часі», я вважаю цілковито відповідним націоналіста. Так само не думаю, щоб крайові націоналісти могли закинути щось моїм статтям в «Новому Часі», — хіба, що їм може не сподобатися моя відповідь на анкету НЧ про конфлікт двох поколінь. Думаю, що ця стаття не сподобається так само й старим, але байдуже! Я вислав її також до «Свободи» і до «Нового Шляху» в Канаді... Я, батче, думаю, що Паліїв дуже добре робить, сидячи між двома стільцями і намагаючись перекинути міст між старшим і молодим поколінням. Ви не можете закинути мені непослідовність, я завжди обстоював думку, що ми не маємо права загострювати відносини на внутрішньому національному фронті, коли маємо такі труднощі на зовнішніх. Уважаю, що кожний має і мусить мати і виконувати функції, відповідно до свого стану й можливостей. Нам потрібні і націоналісти з «Українського Голосу» і націоналісти з «Нового Часу» і навіть націоналісти з «Діла». І закиди «зради», які так часто зриваються з «Українського Голосу», я вважаю просто недопустимими і деморалізуючими. Тому до «Українського Голосу» я не вернуся. Коли, корячись дисципліні, я припиню дописування до «Нового Часу», я однаково не вернуся.

... Ми повинні якнайтверезіше розцінювати загальне становище. А це загальне становище наказує нам не розпалювати внутрішньої ворожнечі, а скоріше — її злагіднювати. Тон «Українського Голосу» до цього не надається, так само і видання газет, подібних до «чим гірше, тим краще!», що можуть бути зрозумілі в устах більшовиків, чи більшовизуючих, але ні в якому разі не в устах відомого націоналіста, та ще й активіста. Бо це гасло закликає не до боротьби зі злом, а до пасивного його споглядання й сприймання: «чим гірше, тим краще»...

Мені соромно, коли я бачу під такими гаслами підпис ОУН. Тому крайові націоналісти можуть обурюватися на мене, скільки хочуть, я на них, повірте мені, обурююся не в меншій мірі. І тому волію бути з «теж — націоналістами» з «Нового Часу», ніж із «націоналістами» з «Українського Голосу». Зазначу одночасно, що матеріальні розрахунки тут не грають жадної ролі, бо «Новий Час» мені не платить, а просить співробітничати «по духу» і обіцяє без моєї згоди в моїх статтях нічого не змінити.

У зв'язку з цим стоїть і друге питання — моєї репрезентативної праці в Італії. Думаю, що і для справи націоналістів і для справи загальноукраїнської було б краще, коли б я продовжував бути в Італії представником широкого українського громадянства, що знаходить вираз своєї громадської opinio в чисельній пресі, аніж тільки одної його течії, що її прийнято називати екстремістичною...

Із заборонаю кореспондувати до «Нового Часу» мені фактично починається шлях взагалі до крайової преси, якій я хочу служити не лише висвітленням політичних подій, але й ширенням культурних відомостей. Я завжди ставив собі таку працю в обов'язок і завжди думав, що праця над поліпшенням нашої преси — один із вірніших засобів у боротьбі проти польського денационалізаційного наступу. Але

довідаюсь тепер, що таке розуміння мого обов'язку «обурює крайових націоналістів». Вони, очевидно, були б раді, коли б «Новий Час» взагалі припинив своє існування! До того доходить вузько партійне засліплення, бо це, власне, найгірший рід «партійництва», що проти нього має боротися націоналізм згідно зі своєю програмою...

Одночасно з цим пересилаю Вам «Мету» зі статтями Кучабського й Кузьмовича. Статті Кузьмовича слабенькі, є в них дещо й вірне, але більше — ота психологія старшого дрібного буржуа, що зітхає за спокоем і розважністю. Зате в Кучабського багато гіркої правди, а одна його стаття — «Пропаганда української справи» з 1 травня, хоча й скерована на критику одного з наших націоналістів, має в собі більше правдивого націоналізму, аніж у багатьох наших націоналістичних статтях. Взагалі статті Кучабського варті якнайбільшої уваги. Він же, мабуть, робить і міжнародні огляди в «Меті», підписані «вк-ий».

У справі «Нового Часу» чекатиму Вашої остаточної відповіді і в залежності від неї чинитиму.

Ось Ви пишете, що Вам «конче треба мати «Мету» зі статтями Кузьмовича і Кучабського», і я гадаю, що маєте повну рацію, Вам їх треба прочитати, але, коли б я стояв на позиції «Українського Голосу», думаюте Ви, що я мав би «Мету», яку мені шлють дурно для моєї інформації і тому, що вважають, що мені дороги загальні українські справи, а не лише вузькопартійні? ...

Полк. Є. Коновалець відписав мені 1 липня 1932 р.:

Дорогий Пане Онацький!

Всі Ваші листи одержав правильно. Вважаю своїм обов'язком зложити мою щирю подяку за Ваші успішні заходи відносно стипендій. Я вже поробив усі потрібні заходи і надіюся, що все Вам буде переслано (справа йде про документи кандидатів на стипендіятів, Є. О.) на час. Прошу Вас рівночасно повідомити мене, які саме школи, на Вашу думку, найкраще там надаються у Вас, щоб на них вписувалися наші студенти. Одним з них я бажав би конче примістити в Римі біля Вас, щоб він під Вашим провідом студіював і був рівночасно зв'язковим між Вами і крайовими націоналістами...

Тепер хочу Вам відповісти на Ваші міркування, заміти й випадки проти крайових націоналістів у зв'язку зі зробленою мною заввагою, щоб Ви здержалися від дописування до «Нового Часу». Вибаchte наперед, коли в моїй відповіді буду, може, в деяких місцях трохи різким, але я прийняв тактику, що всі ми мусимо один одному говорити правду в очі і нічого не закривати й не затемнювати. Тільки в той спосіб поступаючи, ми, як колектив, зможемо вірно вирішити цілий ряд актуальних питань і стати дійсним Проводом. При тому нам рішуче треба — навіть критикуючи один одного — оминати подразненого тону, бо такий нас до цілі не доведе. Натомість у Вашому листі завважую я подразненість і аподиктичність у питаннях, які остаточна можна добре зовсім спокійно дискутувати й вирішувати. Ваша ж, аподиктичність, особливо в того роду питаннях, як Ваші заміти у бік вузької партійности крайових націоналістів або в бік «Українського Голосу», що, мовляв, його напади на старих просто недопустимі й деморалізуючі, не зовсім на місці.

Я Вам пригадую, Дорогий Пане Онацький, що саме я тим був, що просив Вас дописувати до «Нового Часу», і то рішуче мені не шкодило, — коли я вислухав аргументів крайових націоналістів, — Вам тепер написати і звернути Вашу увагу, щоб Ви — бодай на деякий час — з дальшими Вашими дописами здержалися. Не можете мені закинути, що я вузький партійник, або щоб я хотів шкодити нашій загальній справі. Коли я, одначе, звернувся з того роду проханням до Вас, то, мабуть, мусів я мати до того важливі причини. То вже річ певного довір'я до мене, і крайові націоналісти в тому випадку сходять на ділі на другий плян. Ви нато-

мість чомусь то просто мою заувагу взяли за якусь обиду і накінулися мокрим рядом на націоналістів . . .

Крайові націоналісти вважають Вас за члена Проводу і хочуть у Вас, як взагалі в усіх нас, бачити тих відповідників націоналізму. За репрезентанта націоналізму, зрештою, вважає Вас усе громадянство на ЗУЗ. І тому Ваших публічних виступів ні Ви самі, ні громадянство не вважає за особисту думку Онацького, але за голос ПУН. Про це прошу не забувати. Коли ж на ділі справа так мається, то Ви не можете нічого такого робити, що може крайовим націоналістам перешкоджати в ставленні справи націоналізму на ЗУЗ.

Факт Вашого дописування до «Нового Часу» використовує не тільки Паліїв, але й всі наші вороги в той спосіб, що, мовляв, бачите, що «в націоналістів немає одної лінії. От бачите, що член Проводу вважає можливим дописувати до „Нового Часу” і тим самим є доказом, що він, і взагалі ПУН, не погоджується з Вами . . .» Скажіть, що Ви робили б на місці тих націоналістів в такому випадку?

Чи Ви не мали змоги самі переконатися, що більше: самому реагувати на ту просто нікчемну провокацію, яку ведуть проти нас ундісти і «Мета» в зв'язку з деклараціями Спілки: чи Ви не можете собі уявити, що крайові націоналісти, читаючи ті писання, просто дезорієнтуються, коли читають того роду провокації, що, мовляв, закордон і відпекується від повстання, і вважає, що ціль наша — боротися за автономію і тому подібні речі, і, врешті, на завершення, що члени ПУН погоджуються вповні з тим напрямком, що його тепер репрезентує «Новий Час»? Адже ж зв'язок між ними і нами не так ще розбудований, щоб кожночасно можна було їм переслати відповідні вияснення. Зрештою, націоналізм тепер — то вже масовий відрух, і раз пуцених провокацій зразу відпарувати просто важко.

Поскільки ж справа про Палієва, то я рівнож до певного часу був переконаний, що нам його можна буде використати. Тепер я ту надію втратив. Треба Вам знати, що Паліїв мав довгий час від нас повну свободу відносно ставлення на ЗУЗ націоналістичного руху. Мав теж значні на те фонди, і до чого він довів, самі бачите. Тепер націоналісти вважають його більш небезпечним для ставлення націоналістичної організації, ніж когось іншого, і вважають, що він сам спинює процес кристалізації і диференціації українського громадянства на два табори, зовсім скляровані і з ясними плянами і програмою праці . . .

Я балакав з одним безстороннім чоловіком, що був на з'їзді УНДО і на з'їзді наших студентів. Передовсім він ствердив, що виступ Палієва на з'їзді УНДО був просто страшним. Він нічого позитивного від себе не дав, а тільки викликав ще більший політичний хаос. Він своїм виступом, вправді, здержав природній розвій тої політики, на яку УНДО мало б піти, а на це місце нічого не дав. Все буде далі кваситися . . .

Паліїв тепер і втратив впливи в УНДО і не зискав його серед молоді, і сам не знає, що йому далі робити. Якраз те сидження на двох стільцях, на мою думку, недопустиме і деморалізує, а не лінія «Українського Голосу», як Ви твердите.

Вертаючись до Ваших замітів відносно молоді, ми мусимо собі ще раз здати справу, чого властиво ми хочемо, і який саме зміст ми хочемо дати тій голошеній нами вже від кількох літ революції. То, на мою думку, основна проблема, якої вирішення належить саме до нас і є просто нашим історичним обов'язком, як ПУН. Без того ми запропастимо весь націоналістичний рух і принесемо необчисленні просто шкоди взагалі для нашого визвольного руху. Без зміни й переміни, і то основно, психіки нашого народу ми за революцію чи її підготовку навіть не маємо що братися. То головне і основне завдання, від якого залежить успіх дальших наших починів. Це відчула інстинктивно наша молодь, вихована на традиціях наших визвольних змагань, і вона самочинно, без нашої ініціативи, взялася за це завдання. Зматеріялізованія й опортунізм громадянства, а зокрема

нашої інтелігенції на ЗУЗ, дійшли до того степеня, що властиво не можна вже відділити, що в нас ще доцільне, а що — хрунівство. Реакція проти того мусіла зробитися, і я особисто благословляю, що та реакція виходить саме від націоналістичної молоді, яка не допускає до того, щоб українство докотилося до прірви і до такого положення, з якого немає вже іншого виходу, як стати льоаяльними польськими громадянами українського походження. Не бійтеся, що з того може вийти шкода. Ні, і ще раз ні! З того може вийти тільки відродження нації, і можуть бути створені ті необхідні передумови для ставлення чи підготовки революції. Не беріть надто до серця того крику, що підняли наші партії. Вони всі хочуть спокою і мирного співжиття, і те їх дратує, що хтось їм той спокій заклопочує і змушує їх придумуватися над тим, що вони роблять.

Я взагалі дивуюсь, звідки у Вас взялася та аподиктичність в осуді молоді, коли Ви все ще не як слід зорієнтовані в положенні і настроях. Ви піддалися тій партійній пропаганді, яку проти молоді повели наші партії . . .

Чи Ви вдумалися трохи в лист Митрополита Шептицького, що він більше признає позитивних сторінок молоді в тому листі, ніж Ви у Вашому листі до мене? Боротьба за душу нації — то процес затяжний, і його в рукавичках вести не можна. Тільки коли нам удасться завершити те основне завдання, український народ стане фактором сили, і тоді автоматично зміниться теж і міжнародня обстановка. І тому я ніяк не погоджуюся з Вашим твердженням, що, мовляв, ми не сміємо загострювати на внутрішньому фронті, коли маємо такі труднощі на зовнішніх. Не вузька партійність, а глибокий ідеалізм ціхує нашу молодь, від нас, себто від ПУН, залежатиме у великій мірі, чи той ідеалізм і бажання посвяти себе для відродження нації будуть спрямовані у відповідне русло. Не накидування на молодь і не її ганьблення, але старання вдуматися в її психічні процеси, які нуртують у ній, і зрозуміння їх та поведення чи спрямування тої накопиченої енергії у відповідному напрямку доведуть нас до сповнення поставлених перед нами, як Проводом, завдань. Ми ж тої молоді на ділі не вели досі, ми дали певні імпульси, а вона сама почала думати глибше, ніж ми самі. Тепер мусимо зробити крутий поворот, щоб дійсно не було запізно і щоб проводу над молоддю не захопили нечесні: чи амбітники, чи авантюристи. Саме Ви, як педагог, повинні в тому напрямку бути нам помічним.

Пане Онацький! У Вашому листі зауважив я ще одно, проти чого я мушу теж протестувати. У Вашому подражненні Ви домовилися до того, що мовляв, Вам на крайових націоналістах не залежить, і взагалі Ви не шукаєте популярності. Це ж не підхід до справ. Діло не в популярності, а в тому, щоб ми, як ПУН, стали проводом, а не йшли в хвості процесів, що назрівають. Кожний з нас мусить старатися вхопити ту стихію, і тут не амбіції, але просто почуття обов'язку мусить у кожному з нас бути на першому місці. Коли б ми всі стали на тому, що Ви пишете, то куди б ми докотилися? Ніхто не підозривав Вас у тому, що у Вас нездорові амбіції. Навпаки, наслідком довгого сидження на еміграції Ви просто позбулися тих природних амбіцій, які обов'язково Ви повинні старатися за всяку ціну відзискати. Ви, побіч із іншими, маєте стати провідником українського націоналістичного руху. Молодь Вас уважає і хоче Вас таким провідником бачити. Це було б теж причиною, чому вона звернулася в справі Вашого дописування до «Нового Часу». Коли б вона не хотіла в Вас бачити провідника, то, безперечно, не звертала б взагалі уваги на того роду факти. Коли ж Ви в тій молоді тішитеся авторитетом, то просто було б злочинно той авторитет нищити. Ви ж знаєте, як мало в нас взагалі авторитетів. Позбудьтеся Вашої набутої через довгий побут закордонно емігрантчини і переконайте себе, що Ви можете бути провідником і зіграти ролю в нашому рісорджіменті. Людей в нас обмаль, і хто має здібності, мусить ставати до праці. Правильна постановка націоналістичного руху — діло не тільки ЗУЗ, але всієї української нації, і як уродженці ЗУЗ мають повне право

забирати голос у справах Великої України, так і уродженці Великої України мають право бути рішальними чинниками в справі постановки діл на ЗУЗ. Я зауважив натомість, що наддніпрянці, і то націоналісти, якось вважають, що питання ЗУЗ — то ділянка, що належить галичанам. Так думають наші партії, але так не сміють думати націоналісти...

Є різні породи людей, і не кожний націоналіст надаватися буде для безпосередньої боротьби. Значить, не кожний націоналіст мусить бути здібний до виконання актів терору чи подібних завдань. Розміщування людей відповідно до їх темпераменту і рис характеру та взагалі здібностей має саме бути річчю Проводу. Натомість необхідно..., щоб було у людей наставлення психічне і глибока обґрунтована соборність. Ці прикмети, мимо всього, у Вас єсть, і тому бути членом Проводу Ви не тільки маєте повне право, але й обов'язок. Прошу тільки виробити в собі вмільість вчуватися в події і відповідну амбіцію, яка, на мою думку, Вам необхідна...

Може Вам дивно, що тепер стільки енергії витрачаємо, як ПУН, на постановку справи в ЗУЗ. Це не виходить із того, що я, мовляв, уродженець ЗУЗ і тому в першу чергу звертаю увагу на ті землі. Ні. Але я глибоко переконаний, що, доки ми націоналістичного руху на ЗУЗ не оформимо, нам неможливо братися за наші дальші і більше важкі завдання ставлення нашого руху на Україні.

Наприкінці хочу ще додати, що я теж не всіма потягненнями крайових націоналістів захоплююся, але я далекий від того, щоб за їхні промахи кидати на них камінням і, як це Ви робите, закидувати їм найгіршого роду партійність і тому подібні речі. Коли в них не все гаразд, то велика доза вини в тому лежить на нас самих.

У прилозі пересилаю Вам ще летючку, яку націоналісти видрукували самі в краю і розкинули її по всьому краю на Великдень. Посилаю її Вам тому, щоб Вам показати, що вони не такі вже нерозумні, як то Вам, на підставі нашої преси, видається. Зрештою, Ваш заміт про те, що націоналісти в летючках висувають злочинний клич «чим гірше, тим краще» настільки нестійкий, що Ви тої летючки не читали, а знаєте про неї тільки з писання Барана. За моїми відомостями (я оригіналу тої летючки ще не бачив), вона не була так погано зредагована. Баран повіривав із неї деякі місця і склеїв в той спосіб обжалування проти націоналістів.

Але я вже кінчатиму. Коли щось у моєму листі вийшло надто гостро, так вибачте. Про злу волю мене підозрівати не буде. Мусимо вже раз звести всіх нас, бодай у принципових справах, до спільного знаменника, а то дійсно постане і в своїх і в чужих поняття про нас, що кожний з нас тягне в інший бік. До з'їзду я прикладаю велику вагу.

Здоровлю Вас щиро

ПС.

Чи всі візьмуть участь у з'їзді, ще не знаю, просто тому, що це буде получено з великими коштами. На всякий випадок прошу Вас написати, чи могли б Ви приїхати на з'їзд і скільки коштуватиме залізниця з Риму до Відня.

Про дальші поточні справи напишу в черговому листі. Копію цього листа висилаю Мартинцеві, Андрієвському й Сціборському.»

Копії (скорочених) листів полк. Є. Коновальця до М. Сціборського, прислані в прилозі до листа з 3 липня. Лист до М. Сціборського з дня 3 червня:

«...Пристосовуючи досвід, вироблений в інших рухах, ми, не маючи на разі ідеолога і не маючи надії в скорому часі такого виховати, мусимо застосувати в себе інший спосіб, себто, старатись, по зможі якнайскорше, витворити в себе провід-

ницьку верхівку. Для того, однак, вже тепер треба вжити відповідних заходів. Поки почну цю справу ширше обговорювати, хочу коротко зупинитися на характеристиці осіб, які тепер входять або стоять близько ПУН і які, тим самим, повинні б належати до тої верхівки.

Почну від себе самого. Хоча часто зачував про себе думку, що, мовляв, я потрапив у революційну організацію через якесь фатальне непорозуміння, і, що з мене був би, може, в теперішніх умовах прекрасний голова УНДО, а в українській державі голова парламенту чи щось подібне, але я не надаюся на провідника революційної організації. Аналізуючи себе дуже докладно, я смію твердити, що такий погляд не правильний.

Він зродився вже досить давно. Генези його подавати не буду, бо це забрало б забагато місця. Особливо, останніми часами я піддав себе дуже гострій самокритиці та й ще раз переконався, що так воно не є. Моя психічна структура наскрізь революційна, ба більше: я завважую, що з бігом часу прогресую не направо, а наліво. Можливо, що причини того — самі взаємини й умовини, серед яких мені доводиться працювати; можливо, що впливає на мене в цьому напрямку оточення, врешті, великий вплив на мене має самий розвиток подій, який виправдує великою мірою ті «еволуції» в мене. Все ж таки мушу зазначити, що вже замолоду в мене були відповідні закладки до тієї праці, на чолі якої я тепер опинився. Так само тверджу, що ще й тепер знайшлася б у мене відвага ризикнути своєю особою, коли б того вимагало добро справи. Була в мене завжди так само сміливість брати відповідальність навіть за дуже непопулярні почини і ризикувати тим самим у думці загалу.

Є в мене далі впертість і видержливість та вміння зберігати рівновагу духу в скрутних моментах. Безперечно, є в мене розвинена інтуїція, яку Ви просто оспівуєте в Вашому до мене листі. Є, однак, в мене теж вади, і то подвійної якості — такі, до яких я сам признаюся, і такі, які мені інші закидають.

Моєю найбільшою вадою я вважаю в даний момент недостачу відповідної і потрібної теоретичної підготовки на той пост, що його я посідаю. Склалися, однак, на це різні причини. Життя висунуло мене вже дуже молодим на відповідальні пости і тим самим не дало мені закінчити мою теоретичну підготовку. Я завжди жив нервовим життям і мусів витратити багато часу на полагоджування актуальних питань дня, при чому на теорію залишалося в мене все мало часу. Тепер у мене є великий життєвий досвід. Щоправда, я відчуваю, однак, й сам, що до того ще треба мені теж відновити і поглибити знання, коли я, як провідник, не маю обернутися в технічного виконавця, але повинен ставити прогнози і приготувлювати пляни на дальшу мету.

Немає в мене потрібної рішучості, яка б у певних моментах електризувала моїх співробітників і приневолювала їх до безоглядного послуху.

Закидається мені далі, що в мене є нахил до ліберальних методів провідництва. Це — правда. Такий нахил лежить і в моєму характері, і є також вислідом впливів і обставин попереднього періоду моєї діяльності. До певної міри, тільки. Бо на ділі, вже від моєї молодості, коли я почав громадську працю в селі, відтак перейшов до праці в повіті, але лиш у студентському житті, врешті, на Великій Україні, я завжди завважував, що в мене було жадання надати цій праці своє індивідуальне тавро, і то, кажу щиро, не тому, що, мовляв, я хотів слави чи реклами. За тим на ділі я ніколи в житті не мріяв і не гонив, це просто виходило в мене з моєї підсвідомости. Значить, у моєму характері є, безперечно, схильність полагоджувати справи тим методами, які Ви називаєте засадами демократичного провідництва. Наслідком, може, навіть моєї, з одного боку, нерішучости, а з другого, мого вродженого реалізму, ці методи не приймали в мене ніколи таких форм, які, я признаю, не раз були б мені навіть потрібні, доцільні й корисні, а, може, часто-густо необхідні. Особливо передумуючи події, які мали місце в СС-ів, я

переконаюся, в деяких моментах моя рішучість і нестримне бажання продиктувати свою волю і свою думку могли б бути багато чого змінити на краще, бо тепер я тим більше впевнююся, що мої думки і погляди на цілий ряд питань були наскрізь правильні. Чи знайду я тепер у себе настільки сили волі, щоб себе змінити, я сумніваюся. Багато я з бігом часу навчився, змінити, одначе, на сороковому році ґрунтовно свою істоту, мабуть, неможливо. Треба тому брати мене таким, яким я є. Закидають мені недостачу ідеалізму, такого необхідного провідникові революційного руху, і то ще такого, як український. Закид не зовсім правильний. Коли б у мене не було того ідеалізму, я ніколи в післявоєнний період не пішов би був тим шляхом, який обрав. Перед мною були різні можливості, і то такі, які забезпечували мені і славу, і вплив, і відповідну життєву обстановку. Я, одначе, з тим порвав і взявся за завдання важке і ризиковне. Я не кажу, що то моя заслуга. Велику роль грала моя підсвідомість і те, що я ніяк не міг погодитися з станом речей, що утворився. Значить, якийсь ідеалізм у мені сидить, тільки що він не виявляється в мене в таких формах, як у молодого студента або в людини, яка не мала того життєвого досвіду, що я його просто був примушений мати. Той самий життєвий досвід і та обставина, що я на 26-м році життя ніс відповідальність за тисячі людей і за правильну організацію українських визвольних змагань, — і то старався її нести щиро, не за страх, а за совість, — і що я ту відповідальність почуваю в собі безперестанно і по сьогоднішній день, зробила з мене в методах здійснення намічених нами завдань великого реаліста. Ця сама риса мого характеру, яка безперечно віддзеркалюється в кожному мому вчинкові, з одного боку, позитивна і навіть конечна для провідника, з другого, одначе, боку, в деяких моментах, особливо тих, що Ви влучно називаєте моментами волевого напруження і скаженого гону, стримує. Я — тактик, а не ідеолог, і ним уже стати не можу. І коли б Ви хотіли бачити в мені вождя націоналізму з усіма тими властивостями, які той вождь повинен мати, то я Вам наперед кажу, що того в мене не знайдете. І тому не виключно від мене- а від усіх В а с, моїх найближчих співробітників, великою мірою залежатиме, чи я тим вождем стану і залишуся, чи, можливо, як Ви допускаєте, обставини виведуть мене у «тираж».

Що тим я хочу сказати?

Мої найближчі співробітники, здаючи собі точно справу з моїх позитивних і негативних рис характеру і взагалі моєї структури, мусять ті недомагання виповнити своїми позитивними рисами характеру. Біля мене мусять, зрештою, зродитися та верхівка, яка була б мені допоміжна при виконванні моїх завдань. Наївно, на мою думку, думати, що великими рухами заправляє одна людина. Біля кожного, і то найбільш маркантного «диктатора», були завжди співробітники, які допомагали йому, які доповнювали його. Навіть Ленін, що об'єднував у собі властивості ідеолога й тактика, не творив усього сам. Усі інші теперішні диктатори, як Муссоліні або Гітлера чи Сталіна, Де Валера, — це все люди з безперечно провідницькими рисами характеру і з відповідними здібностями, але тим, чим вони стали, зробили вони себе не виключно самі. За ними стоїть цілий ряд здібних і свідомих своїх завдань і тієї прикінцевої мети, до якої вони прямують, людей.

Що теперішній ПУН зробив для популяризації, приміром, мого імені?

Я запитую Вас щиро. Я живу, і зо мною до певної міри живе весь націоналістичний рух капіталом, який я здобув собі під час наших визвольних змагань своєю працею і витримкою та своїм уродженням почуттям відповідальности.

Навпаки, я тверджу, що багато було таких випадків, коли члени ПУН мене просто відпекувалися. Як тоді можна думати про індивідуалізацію того руху в моїй постаті як вождя того руху, коли самі члени ПУН бояться до того вождя признатися? Що наша пропаганда зробила в цьому напрямку? Чи була колись відповідна хоча б стаття в наших виданнях або чи хтось старався проляксувати щось у чу-

жих виданнях? Ні, все те було досі занедбане. а коли я, вчуваючися в ситуацію, кілька разів порушував це питання в тому розумінні, чи не краще було б, щоб я усунувся і щоб на моє місце прийшов хтось інший, який, може, краще б надавався до того, щоб саме він став видимим знаком, тією персоніфікацією руху, — то мені всі Ви вміли тільки відповідати, що це неможливо, бо під теперішню пору такого кандидата між нами немає. До якихось дальших висновків ніхто не стався того свого провідника піднести вище і не доводити до таких курйозів, що сьогодні я перебуваю в просто ідіотичному становищі, що не тільки громадянство взагалі, але навіть члени ПУН бояться публічно до мене признатися і за мною обстати. Я перебуваю в такому становищі, що протрачую зараз рештки мого капіталу, а сьогодні вже навіть серед нас самих починається балачка про можливості т. зв. «виведення мене в тираж».

Я вдячний Вам тому, що в листі до мене Ви порушили цю справу і дали мені тим самим змогу виявити до неї ясну свою думку. Зазначаю, що зараз я перебуваю в такому душевному стані, що мені особисто мало на тому залежить, чи я залишуся в провіді націоналістичного руху. — Натомість і сьогодні мені не байдуже, хто після мене став би в провіді і тому й до цього питання не з особистих мотивів, а з уваги на дальші розвиткові можливості я прикладаю велику вагу. Ми мусимо це питання зовсім тверезо проаналізувати і його вирішити. Або я, силою моїх властивостей, надаюся на цього провідника, і тоді поробити з такого рішення всі дальші потрібні висновки, — або я не надаюся, і тоді шукати когось іншого... Такий стан, як зараз, як зараз, як зараз, бути в нас толерований, бо ми зйдемо скоро в такий тупий кут, з якого, дійсно, буде важко знайти вихід. Не повинно бути толерованим таке становище, що організація боїться публічно признатися до свого провідника, а поодинокі члени ПУН, себто, найближчі співробітники того ж провідника, часто-густо перед чужинцями бояться з ним показатися. Ми мусимо раз вирішити цю справу так або сяк і для нашого провідника, хто б він не був, почати робити пропаганду, і то так у середині українського громадянства, як і серед чужинців. Без того український націоналістичний рух буде весь час безголовий, і ніхто з ним серйозно не буде рахуватися. Вагу цієї справи досі достатньою мірою розумів і розуміє сотник Ярій, який часто про те з мною розмовляв, але, поза розмовою, теж у цьому напрямку нічого не зробив.

Далі, при цій нагоді хочу піднести ще одне питання. Мій переїзд у Женеву мав, безперечно, різні додатні сторони, мав, одначе, й багато від'ємних. Передусім Женева не являє собою того, чим вона була колись. Те, що тут жили й працювали провідники російської революції, забулося. Тепер немає вже свободи. Зрештою, і самі швайцарці стали іншими. Це обмежує мене у свободі рухів, і в моїх публічних виступах не завсігди тим самим можна придержуватися чи зберігати чистоту націоналістичної лінії, коли, розуміється, хочеться, щоб я міг далі залишатися тут на місці...

Крім того, я обов'язково буду вимагати поставити мене в краще становище в тому напрямку, щоб мене звільнити чи від мене перебрати цілий ряд функцій, які справляють мені багато мороки і які зовсім добре міг би виконувати хтось інший. Біля мене мусить бути весь час один відповідальний співробітник, з яким я би міг порадитися і взагалі обмінятися думками. Ще краще було б, коли б можна було мати двох. Я мушу обов'язково мати допоміжну технічну силу, і то таку, яка, за моїми вказівками, могла б концептувати чи то листи, чи навіть відповідні статті та обіжники. Тільки в таких умовах я можу бути продуктивнішим у справах, які належать безпосередньо до провідника.

Також і справи фінансові повинні бути від мене відлучені, бо вони забирають мені багато часу і морочать мені голову».

Продовження в листі з 22 червня:

«... Переходячи до окремих членів ПУН, почну з Вас, дорогий Полковнику. Вас добре схарактеризував Чеботарів. Ви, дійсно, неофіт в українській справі. Та, одначе, обставина, що Ви, саме як неофіт, приблизно за не надто довгий час так акліматизувалися, ба більше, що Ви базою для своєї діяльності обрали якраз націоналістичний рух, свідчить про Вас незвичайно додатньо. Своєю психічною структурою Ви, безперечно, революціонер і соборник. Що саме було безпосередньою причиною, що Ви примкнули до цього революційного руху, важко мені сказати. Я переконаний, що відіграли в тому деякі іраціональні моменти, бо Ваша минувшина, — те середовище, в якому Ви виростили, і ті події, які Вам довелося пережити в Україні й на еміграції, — властиво, повинні були Вас штовхнути в легальний табір. Ви — безперечно, соборник, і ця Ваша соборність закладена глибоко, за Вами нема тих традицій минулого, які багатьом чесним українцям ще й досі не дають стати стовідсотковим.

До недавнього часу був я переконаний, що у Вас є також здатність піти на безпосередній чин. Та моя віра, наслідком відомих Вам причин з минулого року, трохи захиталася. Я, одначе, вірю, що коли б обставини того вимагали, Ви були б здатні ризикнути своєю особою. Здібності у Вас не пересічні. Недостає Вам, одначе, як багатьом нам, солідної підготовки. Подебрадські студії не дали Вам того, що треба Вам як теперішньому і майбутньому провідникові української революції. Незнання мов, крім російської, не дає Вам теж змоги повонити недостачу Вашого знання. Тому, на мою думку, Вам треба поглибити Ваше знання французької мови, як теж підучити, бодай трохи, німецьку мову. Використовуйте ті спроможності, які Вам дає сам спосіб Вашого теперішнього життя і Ваше перебування в різних європейських центрах.

Зазначені вгорі особисті властивості, необхідні членові ПУН, у Вас у більшості наявні. В бігу діяльності в ПУН Ви позбулися того Вашого замилювання до блеферства, яке можна було в Вас доглянути в час Вашого головування в Лерії, розуміється, не такою мірою, як в інших тодішніх провідників Лерії. Сама праця навчила Вас дивитися тверезіше на події і на людей. Все ж таки, Ви ще й досі не позбулися того, що ми вже звикли у Вас називати тим сакраментальним словом «оптимізм». Стосується це як до Вашого оцінювання поодиноких подій, так, і ще більшою мірою, до Вашої оцінки людей. У цьому напрямку Ви просто буваєте деколи наївним. Вміння ставити влучні діагнози і прогнози відносно людей — це річ, безперечно, важка, але для провідника необхідна. Тверджу, одначе, що в цьому проміжку часу від знайомства з Вами по нинішній день Ви і в цьому напрямку зробили великий поступ. Загалом Ви надаєтеся на те, щоб стати провідником націоналістичного руху — тим часом як один з членів ПУН. Дальший розвиток подій покаже, чи і які саме більші можливості у Вас ще заховані...

Відносно Мартинця, то він, безперечно, своєю психічною структурою і революціонер, і соборник. Зокрема, його соборництво з бігом його діяльності в ПУН поглиблюлося і набрало ширшого змісту. Теоретична підготовка в нього досить велика, останніми часами він почав, одначе, себе занедбувати. Наслідком його нервовости в нього можна часто-густо завважити диспропорцію між словом та чином. Це, безперечно, трохи підриває його авторитет у тих, які його ближче пізнають. Як він повів би себе в певних вирішальних моментах, годі мені ще тепер щось певне сказати. Його нервозність могла б, одначе, дуже легко підірвати покладені на нього в таких моментах надії. З цим треба нам усім рахуватися, коли б теперішнім членом ПУН довелося колись стати на чолі чи то масівки, чи якогось ще більшого революційного здвигу. Про цю диспропорцію можна б ширше писати, бо вона, остаточно, і для інших членів ПУН має мати своє значення... Коли я цю властивість підношу саме при характеристиці Мартинця, то роблю це тому, що він

часто-густо в критиці інших осіб буває дуже різким, і це до певної міри накладає й на нього обов'язок самому бути іншим.

Недостачею, далі, в ньому, на мою думку, є те, що він якось не вмів гуртувати біля себе людей. Сам він, у приватному товариському житті, надзвичайно мила і приємна людина, в житті, однак, організаційному часто відштовхує від себе людей. Особливо йому як націоналістичному пропагандистові треба мати більше виrozumіння до свого оточення і взагалі більше вчуватися. Є в нього твердість і послідовність, може, навіть більша, ніж в інших членів ПУН. Коли б у нього була більша теоретична підготовка, то він надавався б на те, щоб стати ідеологом націоналізму.

Рівнобіжно з його послідовністю сильно розвинене в ньому й почуття ненависти. Часто-густо трапляється, що це почуття він надуживає, і то зі шкодою для організації.

Для націоналістичного руху він — велика вартість. Роля його в дальшому розвитку революції може бути значна. Він мусить, однак, обов'язково позбутися своєї забобонности, яка раз-у-раз гальмує його волю...

Перейду тепер до Андрієвського. Своєю психічною структурою він — не революціонер. В націоналістичний табір привела його чесність і його ідеалізм. Його чесність звеліла йому примкнути до націоналістів, бо він може працювати і добре себе почувати тільки в такому гурті, де методи праці чисті. Його ж ідеалізм спонукав його стати на чолі руху, в основу якого ліг саме ідеалізм. Андрієвський націоналіст, але не націоналіст-революціонер. Він, стаючи на чолі націоналістичного руху, не здавав собі, мабуть, справи, що український націоналізм мусить, коли хоче у визвольних змаганнях української нації відограти відповідну ролю, стати не на словах, а на ділі рухом революційним.

Можливо, навіть, що націоналізм Андрієвського ширший і глибший, ніж революційний націоналізм, але його націоналізм за даних умовин застосований практично або взагалі не може бути, або буде самим життям після його практичного застосування негайно до неспізнання викривлений. Для нього, як для людини надзвичайно доброї та лагідної, чесної та ідеалістично наставленої, революція мала зовсім інший зміст. Він у глибині своєї душі мріяв про те, щоб з націоналізму створити «табу», якесь «свята святих», на яке всі молилися б, яке було б об'єднувальним помостом для всіх українців, яке привело б, в остаточному результаті, до того, що всі українці згуртувалися б біля одного ним вимріяного центру. Методи для того, на думку Андрієвського, мають бути лагідні, націоналісти повинні бути апостолами, які шляхом переконування людей повинні б довести до бажаного ним результату.

Життя Андрієвського вже багато навчило у межичасі і багато ще навчить. Він увесь час забуває, що націоналізм — це насамперед рух, який мусить змагати до викорінення серед українського громадянства його теперішнього психічного наставлення, і що шляхом переконування це провести не можна.

Націоналізм, який базою для своєї діяльності вважає всю націю, вже з тієї причини повинен у середині самої нації почати завзяту боротьбу з репрезентантами того психічного наставлення, і тому методи, що їх хотів би застосувати Андрієвський, до мети націоналізму не доведуть. Тверджу, що Андрієвський поволі в тому переконується, і я певний, що він буде далі еволюціонувати.

Уже в його характері лежить відроза до насильства, і тому йому осоружний терор. Для нього було б найбільш приємливе, щоб українські революціонери прийняли ті методи боротьби, що їх застосували перші християни.

Можливо, що так окреслюючи підхід Андрієвського до революційного руху, я помиляюся. Такий, однак, я виробив собі погляд у бігу мого знайомства з Андрієвським. І тому, коли він виступив із пропозицією відомої заяви, яку ПУН повинен

був би оголосити, то, при висовуванні цього проєкту, попри аргументи, які він на-
вів у листі, грала роллю і його відраза до терористичних методів боротьби.

Андрієвський, безперечно, соборник, рівнож так само він має у більшості ті
властивості характеру, які повинен мати член ПУН. Не достає йому в певних
моментах рішучості. Деколи він хитається у правильності того, що перше сам
визнавав за правильне.

Чи здатний він у вирішальних моментах ризикнути собою, годі мені на разі щось
певне сказати. Того я ще в Андрієвському не зглибив. Не зовсім приємне вражен-
ня викликав у мене страх перед «Сюрете».

ЧЛЕНИ ПРОВОДУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ,
ЯКИХ ПОЛК. КОНОВАЛЕЦЬ ХАРАКТЕРИЗУЄ В СВОЇХ ЛИСТАХ

Инж Дмитро Андрієвський

Омельян Сенік, †1941 р.

Загалом, одначе, Андрієвський являє для націоналістичного руху велику фактич-
ну й моральну вартість і, помимо деяких недостає, яких з бігом часу він, певно,
позбудеться, він вповні надається на те, щоб бути членом ПУН. Забув я згадати,
що Андрієвський повинен виробити в собі здібність кращого вчування у стано-
вище на займанщинах і в ті душевні процеси, які відбуваються в молодому поко-
лінні. Крім того, він повинен виробити собі ясний погляд на зміст української
революції.

Переходжу до Грибівського. Він, безперечно революціонер і соборник. Його со-
борництво поглибилося і поширилося недавно, — тепер, одначе, в цьому напрямку
йому закинути не можна нічого. Будучи в основі людиною здібною, за час свого
перебування закордоном він і збагатів життєвим досвідом, і набрав теоретичної
підготовки. Донедавна ще він якимось не вірив у свої сили і недоцінював себе як слід.
Через те теж йому важко було працювати на самостійному пості. Тепер, особливо
після перебування в Америці, і в цьому напрямку — його вмілости самостійно
вести працю — можна помітити великий поступ.

Маючи вроджені великі здібності, при його бажанні взятися за теоретичну підготову, він ще тепер міг би виробитися на визначного націоналістичного літератора й провідника.

Останніми часами я зауважив у нього одну, на мою думку, від'ємну рису характеру, а саме його дражливість і перечуленість на пункті критики чи то його особи, чи його діяльності. Наприкінці, він уже кількома наворотами дорікав мені, мовляв, я, перед його виїздом до Америки піддавав під сумнів, чи він в Америці дасть собі раду, і твердив, що, на мій погляд, він на Америку заслабкий.

Дійсно, я свого часу висловлював такого роду погляди, — не пригадую собі точно, перед ким, — ніяким, одначе, прогірхом цього я, з мого боку, не вважаю. Я теж дуже радий, що мої сумніви не були виправдані. Зрештою, коли б я не вірив, що Грибівський упорається з дорученим йому завданням, то, мабуть, таки не був би рішився його висилати.

Цю його передражненість я зауважив в ще й інших випадках, особливо від часу мого останнього побуту в Карпатах, але розписуватися про те я на разі не хочу. Є в нього ще деякі недомогання, яких він, одначе, дуже швидко позбувається. В усякому разі, він має усі дані бути в проводі націоналістичного і революційного руху. Зокрема, в нього є здатність і готовість посвятити себе всьому справі, і то такою мірою, якої я недобачаю ні в одного з членів ПУН.

Коротко ще застановитися хочу над Богушем, який, щоправда, не є членом ПУН, але, як головний суддя, і формально, і фактично користувався досі правами члена ПУН. Сборник він стовідсотковий, і то навіть дуже глибокий. Його соборництво того роду, яке, на мою думку, повинен мати кожний націоналіст і член ПУН.

Поскільки йдеться про революціонізм як певне душевне наставлення з всіма висновками, що з того випливають, то, на мою думку, Богуш ним не є. До українського націоналізму привели його, на мою думку, подібні причини, що й Андрієвського. Він націоналіст, але на націоналіст-революціонер, себто, людина, здатна на ризико, рішуча, в певних моментах безоглядна. Цих рис характеру в ньому рішуче нема. До ворогів української нації він безкомпромісовий, оскільки, одначе, йдеться про противників націоналізму в середині самої нашої нації, то він завжди готовий їх виправдати. Риса сама з себе, може, навіть позитивна, оскільки йдеться, одначе, про воюючий націоналізм, досить небезпечна.

Людина з великою теоретичною підготовою. Мимо того, в український націоналізм він не вніс того, що можна було б, з уваги на його життєвий досвід і на знання, від нього вимагати і надіятися. Зокрема, останніми часами для українського націоналізму він дає дуже мало. До певної міри можна було б виправдати це тією обставиною, що людина виписалася і мусить мати час на те, щоб знайти себе і передумати всі питання. Цей, одначе, проміжок починає, на мою думку, надто довго тривати. Організація поставила його в такі умовини, що має право від нього вимагати більше, ніж те, що він дає.

Коли мені довелося приймати рішення щодо того, хто мав би від Організації сісти в Женеві, то мій вибір випав на Богуша. Керувався я тим, що він на цьому пості повністю виправдає себе, бо я знав, що, з одного боку, в нього є знання теперішньої дійсности, яку переживає Велика Україна під більшовиками, а, з другого боку, він має і відповідний досвід, як ставити українську проблему на міжнародньому полі. Нарешті він, як людина з відповідним стажем громадської праці ще до війни і націоналіст, буде старатися докласти зусиль для розбудови самого націоналістичного руху.

Коли я сьогодні змушений глибше застановитися над вислідами його понад дворічного перебування на женеvському ґрунті, то мушу ствердити, що успіхи малі. Я вже не згадую, що в справі Великої України майже нічого не зроблено. За те його винуватити не хочу. Склалися на те різні причини. Але він і при розбудові націо-

налістичного руху себе не виявив. Протягом уже досить довгого часу він нічого не написав і не виявив взагалі ніякої ініціативи. Взагалі, спостерігаючи його, я маю враження, що він переживає просто якусь душевну кризу.

Оскільки йдеться про ставлення справи на міжнародньому форумі, а, зокрема, в Женеві, то заслуги він має. Одначе, на тому його діяльність не повинна була б обмежуватися. Видавані ним бюлетні були, на мою думку, добрі, не зважаючи на те, що проти них підносилися голоси критики. Його статті в бюлетені відповідали тим вимогам, які, з одного боку, ставила до нас та обставина, що бюлетень був виданням націоналістичним, а, з другого боку, ставили до них умовини міжнародньої дійсности. Усе ж таки, видавання бюлетеню і взагалі на женеvському ґрунті в теперішньому стані націоналістичної організації ні в якому разі не повинно вважатися за головне завдання ОУН. Цей сектор праці має тепер для ОУН другорядне, коли не треторядне, значення.

Знаючи настрої серед членства і будучи сам у цьому переконаний, я тверджу, що організація мусить вимагати від Богуша більше, ніж те, що він досі давав. Я досі цієї справи не піднісав ні в непосредних розмовах з Богушем, ані не ставив на конференціях ПУН. Ввесь час був переконаний, що Богуш перебуває і переживає якусь душевну кризу, і тому я ждав її кінця. Крім того, в непосредні розмови я не вдавався ще й з тієї причини, що на всяку критику Богуш дуже вразливий, а при його нервовості й запальності не хотів входити з ним в якийнебудь конфлікт. Я сподівався, що це мине і що взагалі розмови на ці теми будуть зайві. Сьогодні, коли я переводжу критику всіх членів ПУН, не можу вже поминути мовчанкою моїх зауважень відносно й Богуша.

Мимо, одначе, всіх недотач, він являє для націоналістичного руху велику цінність. Його чесність, простолінійність, щирість і витримка, а, з другого боку, його великий життєвий досвід можуть для ОУН принести велику користь. Його перебування в ПУН вповні виправдане.

Демчук, на мою думку, просто через непорозуміння ввійшов у склад ПУН. Кваліфікації для того в нього немає. Його членство в ПУН — це вислід тих складних умов, серед яких довелося творити перший ПУН на Зборі ОУН. В точнішу характеристику я вдаватися не буду. Безперечно, він має багато позитивних властивостей, одначе, на пост члена ПУН він, на мою думку, не надається. Зрештою, його дотеперішня діяльність і його поведінка найкраще підтверджують це моє переконання. Член ПУН не може стільки років сидіти бездільно, навіть у тому випадкові, коли б умови для його діяльности були дуже несприятливі.

Про Меленця (Леоніда Костарева. — Є. О.) навіть уже не згадую. Я просто досьогорі не можу вийти з дива, яким робом могла Легія запропонувати цього чоловіка на члена ПУН. За це я виную насамперед Сціборського і цього ніколи не зможу йому простити. Відповідальність за це і за ті ускладнення, які виникають у зв'язку з членством Меленця в ПУН, несе передусім Сціборський. Як можна було людину з невідомим минулим, і до того досить неясним, людину, не зв'язану нічим з українством, людину, про яку вже в Легії ходили різного роду чутки, рекомендувати в члени ПУН, — того я ніяк собі пояснити не можу. То була великою мірою в той час безвідповідальна робота з боку Легії, а відповідальність — повторюю ще раз — за цю безвідповідальну роботу супроти ПУН і націоналістичного руху несе посьогодні Сціборський. З того він мусить здати собі справу, бо все ще не знати, що в зв'язку з приналежністю Меленця до ПУН може вийти в майбутньому. . . »

З липня я відписав Полковникові (вибираю, задля ошадження місця, тільки уривки до трактованої теми):

„. . . Не знаходжу в Вашому листі нічого, що могло б мене «образити» або видатися «загострим». У виясненні наших позицій ми мусимо бути насамперед щирими, і тут

можна було б ображатися хібащо на відсутність щирости. У нас з цього боку покищо, як Ви констатуєте в листі до Сціборського, — «немає ні інтриг, ні нещирости...» І це факт незвичайно позитивний.

Отже, насамперед щодо моєї «аподиктичності» (дивлюсь у словник і бачу, що «аподиктичний» — «безперечний», «що не допускає жадних заперечень»), то я її цілковито заперечую, і то тим більше, що після Вашого листа я не вислав до «НЧ» жадної статті, бо і написав Вам, що чекатиму Вашої відповіді і «чинитиму відповідно», «корячись дисципліні». Отже, про яку «аподиктичність» тут може бути мова? Чи Ви прийняли за «аподиктичність» моє тверде переконання в необхідності мені кореспондувати до якогось крайового щоденника?

Але бачу з Вашого листа, що і Ви з цією необхідністю, зрештою, погоджуєтесь, лише хотіли б, як пишеться тепер, щоб я перервав кореспондування «бодай на деякий час». Отже, це я виконав і не вислав навіть заготовленого для «НЧ» перекладу статті з «Трибуни». Що ж до статті «Молоді і старі», то я її вислав за кілька днів до Вашого листа, а якщо вона з'явилась тільки тепер, то провина не моя, а редакції, яка її маринувала (мабуть, з огляду на процес Палієва, що забирав багато місця в часописі).

Мені дуже цікаво, що Ви мені напишете з приводу тієї статті. В усякому разі, я в ній не кидаю «камінням» на молодь, а, навпаки, її бороню, і то бороню саме від закидів Митрополита, про якого Ви пишете, що він «признає більше позитивних сторінок нашої молоді», ніж я. Бо я, бачите, признаю, — з деякими поправками щодо закидів у «зрадництві» і інших, які, на мою думку, вносять тільки деморалізацію, бо позбавляють цей термін дійсного його страшного значення і примушують ставитися до нього занадто легко, — працю молоді з «Українським Голосом» необхідною.

Більше того: прочитавши в «РН» статтю Е. С. «Наші основні позиції» та замітку Мартинця «Теж націоналісти», я визнав рацію за «УТ» в його нападах на Палієва. Але для мене залишається далі під великим знаком запити ота необхідність «кристалізації», про яку Ви пишете і за яку так страшенно змагаються крайовики. Я думаю, що краще поступати вперед повільніше, але всім фронтом, не пускати старих до угоди, як фактично ми зробили тепер (і думаю, що мої статті в «НЧ» теж певною мірою спричинилися до вияснення цієї нашої антиавтономістичної позиції) зі справою автономії, яка, мабуть, провалилася тепер і в УНДО, аніж «кристалізацією» примушувати старих кидатися в обійми поляків. Бо фактично «кристалізація», як я розумію, зводиться до того, щоб відділити опортуністів від неопортуністів і примусити опортуністів зробити той неморальний акт, який неопортуністи не вважають можливим самі зробити. Отже, я таку постановку справи вважаю деморалізуючою. Я вважаю, що ми повинні дбати про поширення наших ідей незалежно від того, чи вони ширитимуться безпосередньо через наші органи преси, чи якимось посередньо, хоч би й через отой «Новий Час»...

«Кристалізація» була б потрібна, навіть необхідна в тому разі, коли б треба було захопити владу, опанувати ситуацію, щоб перебрати на себе відповідальну політику. У тій ситуації, в якій перебувають галицькі землі, ми не тільки не можемо думати про якийсь захоплення влади, — бо її взагалі на наших землях ніхто не має, вона знаходиться у Варшаві, — а тільки про поширення наших ідей, нашого руху, нашої спільної національної відпорности. У такому разі не можна говорити про «кристалізацію», а тільки про витворення масового руху, який захопив би в своєму розвитку все, що знаходив подорозі — тверде каміння, пісок і намул. Наша країна знаходиться в руках ворога, — в такому разі не про поділ треба говорити, а про єднання, бо «дівіде ет імпера»* — гасло ворога. Тим самим воно не може бути нашим.

* «Діли і пануй».

Отже, коли я, як Ви пишете, маю «передражненість», то походить вона не з того, ніби я Вашу заввагу «взяв за яку образу», а просто тому, що, поперше, я не поділяю думки про необхідність «кристалізації» а, подруге, тому, що в Вашому листі справа мого недописування до «НЧ» зв'язалася з справою дописування до «УГ». Тому я в своїй відповіді Вам ці дві справи цілком розділив: зазначив, що, корячись дисципліні, можу не дописувати до «НЧ», — хоча вважаю це для справи більше шкідливим, ніж корисним, — але до «УГ» однаково не дописуватиму, бо не можу писати до часопису тих, що, як Ви мені писали, на мене «обурюються».

Думаю, що Ви пишете правду, що мовляв, у мене замало амбіції, але зате в мене багато почуття гідності: я співпрацюю тільки там, де співпраця щира. Паліїв обіцяв нічого в моїх статтях не змінити і покищо нічого не зміняв. Чи є в мене така гарантія щодо «УГ»? Ні, нема! Отже, Дорогий Пане Полковнику, я вже застарий український націоналіст, щоб іти в «УГ» під цензуру, знаючи, що там на мене «обурюються».

У зв'язку з цим приходять питання Проводу і моєї участі в цьому, що Ви її вважаєте не лише моїм «повним правом», але й «обов'язком».

Дозволю собі і в цьому пункті з Вами почасти погодитися, а почасти не погодитися. Я думаю, що моїм правом і обов'язком допомагати Проводові в виясненні й поширенні націоналістичної ідеології, але мій обов'язок — не фігурувати в Проводі. І то з двох причин: поперше, з моїх представницьких обов'язків, які на мене спали тут цілком природно і які я мушу нести, бо в даний момент мене нема ким тут заступити. Представництво тут можливе під фірмою мого журналістичного кореспондування, що витворює не тільки для мене, але й для італійського уряду дуже зручний параван. Подруге, в наслідок моєї журналістичної професії, в якій я виступаю завжди відкрито, під моїм повним іменем, і тому відповідаю особисто за те, що пишу. Тому, коли на процесі Кравцева прокурор згадав моє прізвище як «офіційного посла УВО», я негайно вислав спростування до українських часописів, що до УВО не належу.

Якщо моє кореспондування в «НЧ» викликає небажані непорозуміння, я охоче вміщу теж у «РН» листа, що за мої кореспонденції я несу лише особисту відповідальність. А, зрештою, думаю, що досі в них нічого не націоналістичного мені не можна було закинути...

Полковник відписав мені 8 липня:

«...Ваш лист одержав. Заспокоїв він мене до певної міри. Крім того, читав я Вашу статтю в «НЧ». Відповідати буду за порядком.

Насамперед хочу вияснити, що мій закид аподиктичності стосувався не до Вашого дописування до «НЧ», а тільки до Вашого засуду ролі молоді в листі до мене.

Поза тим не мав би відносно Вашого останнього листа багато до зауваження. Ваш погляд на т. зв. кристалізацію політичної думки і тактики на ЗУЗ може бути не зовсім правильним, треба, однак, признати, що над тими аргументами, які Ви наводите на його підтвердження, не можна приходити до порядку денного. Ці питання саме мусять бути основно обговорені на плянованій конференції. Тому коли б Ви не могли приїхати на конференцію, то прошу Вас вислати мені бодай на ту тему Ваші міркування у формі реферату. Дуже за те був би Вам вдячний.

Натомість рещо неприємно мене вражає Ваше переконання, мовляв, не можна Вам сполучати репрезентаційної функції з провідництвом націоналістичного руху. Але про те ще будемо дискутувати пізніше.

Відносно Вашої статті в «НЧ», то я не знаю, чи Вам добре признавати, що те, що тепер відбувається на ЗУЗ, — проблема прірви між молоддю та старшим грома-

дянством. Тим робом ми відтяжуємо теперішній політичний провід на ЗУЗ. Крім того, є, за моїми відомостями, багато між старшим громадянством таких, що повнотою з нами погоджуються, не можуть тільки з тими думками явно в умовах займанщини виступати. Далі, за нами стоїть американська і канадійська еміґрація, між якою є не тільки молоді, але й старі. Через те саме я маю сумніви, чи було б Вам добре у тій справі забирати голос. Зрештою, стаття не зла. Вразило мене тільки, що Ви, говорячи про молодь, вжили в одному місці слова «авантури». «... Прошу ласкаво мені скоро відповісти на мої запити в справі евентуальної Вашої поїздки на з'їзд... Зовсім на разі довірочно подаю Вам до відома, що з'їзд відбудеться за всією правдоподібністю в Празі і почнеться 24 липня...»

*

На цьому кінчаю. Думаю, що вищенаведене листування ясно виявляє:

- 1) глибоку ідеологічну й душевну кризу членів Проводу Українських Націоналістів при переході діяльності ОУН з першого етапу на другий;
- 2) погляди полк. Євгена Коновальця на характер і завдання української національної революції та на завдання Проводу; і 3) погляди його на властивості — позитивні й негативні — його найближчих співробітників.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ У ЖЕНЕВІ

витяг із щоденника

1929 РІК

Женева, 24 серпня 1929 року. Сьогодні день мого народження — минає 44 роки. Ми з дружиною сіли якраз обідати, як поштар приніс посилку-експрес із Парижу. Пише мій давній приятель (з 1915 р.) Василь Панейко, сповіщаючи, що завтра має приїхати вечірнім потягом до Женеви родина Коновальців. Коновалець повертається із США, в Женеві нікого не знає, а з ним жінка й дитина. Панейко просить мене зустріти Полковника на вокзалі, знайти йому пансіон і взагалі заопікуватися ним. Мовляв, пізнаєте їх по тому, що їх хлопчина має років 5, має поранену ногу з перев'язкою. Приїдуть на тиждень.

Я всіх легко впізнав, коли потяг прийшов з Парижу о 20,15 год. Ми відразу відчували один до одного приязнь. Це дійсно дуже мила родина. Зрештою, я вже не мало чув про цього бойового полковника Січових Стрільців. Він молодший за мене на декілька років, але виглядає старшим. Дійсно багато перетерпів під час війни та революції.

Коновалець їздив до Америки у своїх справах, переважно за матеріальною підтримкою для видавництва й політичної діяльності. Попри те, одначе, у Філадельфії бачився з нашим архієпископом Іваном Теодоровичем. Був навіть на православному з'їзді київської УАПЦ в Нью-Йорку і привіз для мене від архієпископа привіт...

Примістив я їх у пансіоні, де пані Ольга залишилася з сином. Євген Коновалець оповідав мені про свою подорож і наших спільних знайомих. Він усюди приглядається, набирає прихильників з рядів незалежної молоді. Питав мене так само, чи радив би я йому влаштуватися в Женеві. Спільних знайомих у нас багато. Сам він, хоч галичанин, воліє мати ближчих співробітників з Великої України.

Протягом десятиох днів ми часто, майже щоденно, з ним бачилися. Він заходив до нас на «Пітонку» (рю Пітон, де ми тоді мешкали) і розпитував, що я знаю про Д. А., Є. О., М. К. і М. Є.*. Останньому він не хотів би перешкоджати, засновуючи своє пресове бюро, але за умови, що він не буде виступати проти.

Я оповідав йому про те, як скінчив теологічний факультет у Женеві, їздив організувати парохію в Парижі, як мене було обрано громадами вірних на священниче служіння в Швейцарії, Бельгії та Німеччині, показував йому «протоколи» з численними підписами. Врешті, як примушений був із-за матеріяльних обставин прийняти невеличку посаду в Швайцарській Телеграфічній Агенції, щоб мати економічну основу. Інформував я Полковника про те, що про нього пише московська еміграційна преса, котру я одержую в обмін або купую, як от «Руль», «Последние новости», «Возрождение», «За свободу», де вже є мова про його організацію та співробітників: Сціборського, Андрієвського, Моралевича, ген. Капустянського, П. Кожевникова та ін. і про «національних вождів» — Лівичького й гетьмана Скоропадського, до яких тепер має приєднатись і новий «диктатор» Коновалець. В інших газетах є мова про УВО, яка мовляв, хоче влаштувати свого «вождя» в нейтральній країні, щоб уникнути «наговору» за німецький «протекторат» та субсидії.

Наприкінці місяця серпня Коновалець повертається до Берліну і буде мешкати в дільниці Грюнвальд на вулиці Францесбаден 2. Дав мені візитівку з цією адресою і просив писати. Оповідав, що коли переїде до Швейцарії, де буде жити на литовський пашпорт, тоді залишить керівництво УВО, а почне організувати українських націоналістів. Свій орган «Розбудову Нації» хоче поставити міцним і кращим за «Тризуб». Це у Празі. А в Женеві буде видавати бюлетень французькою мовою, щоб приєднати симпатії Франції, де вплив поляків падає щороку більше.

Говорили про мій проект видавати релігійні бюлетені, трохи українською, а більше французькою мовою, п. н. «Екклезія», про всі наші Церкви і релігійний рух, а особливо про підтримку УАПЦ в Україні. Перше число має вийти на гектографі на православне Різдво 1930 року — не більше як 200 примірників. Буду старатися, щоб за кілька років воно само себе окупило без жадних субсидій.

31 серпня (1929 р.) родина Коновальців виїхала до Німеччини. Обіцяли, коли все буде гаразд, постаратися чимскорше приїхати до Швейцарії, може, навіть з молодшою сестрою пані, здається, Оксаною, яка вчиться музики. Полковник найбільше боявся попасти на провокатора і таємного зрадника. Але як від них уберегтись?

* Дмитро Андрієвський, Євген Онацький, Макар Кушнір і Маланюк Євген.

ЮРКО, СИН ПОЛК. ЄВГЕНА Й ОЛЬГИ КОНОВАЛЬЦІВ

на руках у батька

на руках у мами

з батьком у Швайцарських Альпах

Загальне моє враження від Євгена Коновальця добре. Він правдивий соборник-патріот, і ми напевно не посваримося. Одержав від нього з Берліну два великі листи...

1930 РІК

2. 3. 1930 (неділя). Після 6 місяців відсутности полк. Коновалець з жінкою і сином приїхали, нарешті, з Берліну до Женеви. Спинилися в пансіоні Рупп на 9, рю д'Італі. В цьому пансіоні потім спинялися інж. М. Селешко, полк. Колосовський, Є. Онацький, Макар Кушнір та інші з ОУН. Я зустрів родину Коновальців на дворці і запровадив до пансіону, а сам пішов додому на 3, рю Конфедерасіон, де ми вже тоді з дружиною мешкали.

4. 3. 1930. До нас прийшли Коновальці. Хочуть знайти мебльоване помешкання на декілька місяців. Оповідали багато про себе, але ми умовилися, що я не занотовуватиму того в своєму діярії задля конспірації...

10. 3. 1930. Коновальці знову у нас. Дуже приємно розмовляли. Вони ще не знайшли помешкання, і ми запропонували йому відступити в найми одну кімнату, бо маємо аж п'ять. Але Полковник уважає, що це буде і для мене, і для нього не вигідно з політичного боку. Краще триматися даліше — залишимося довше добрими приятелями. Коновалець хоче видати брошуру про сучасний економічний стан України і пропонує мені перекладати її на французьку мову. Юрко, гарний хлопчина, і вже зовсім видужав з дифтериту.

13. 3. 1930. Були з дружиною на носілі в Коновальців аж до 12-ої години вночі. Добре нас вітали, і трохи випили на щастя. Прочитав йому свою статтю про Шевченка французькою мовою, яку завтра передам ред. Матілеві, секретареві «Трібюн де Женев». Додам і кліше. Це на свято, яке влаштовує наш клуб. Коновалець просив мене роздобути для нього брошуру д-ра Ладижевського про релігійні переслідування в Росії, яку його бюро видало щойно в Женеві на 31 стор. Я її маю, і він хоче переслати п. Кушніру.

18. 3. 1930. Були у нас А. Я. Шульгин з панею Келлер-Чикаленко, бо він мусить повертатися до Праги. Не казав їм нічого про приїзд Коновальця і влаштування його для діяльності разом з Кушніром. Полковник просив мене покищо не казати про це нікому. Вчора ми з ним бачилися, і він питає мене, чи раджу йому перенести до Швейцарії друк «Розбудови Нації». Я не радив, бо тут немає друкарні з слов'янськими черенками, а, подруге, й тому, що іноді не зовсім легко буде сюди приїздити нашим бездержавникам.

20. 3. 1930. З Праги приїхав п. Олекса Бойків, секретар ЦЕСУСу, і був у мене. Видно відразу, що це солідна й цінна людина. Признався, що

буде секретарем у полк. Коновальця. Спинився в пансіоні на рю д'Італі. Це Є. Коновалець збирає своїх: Кушнір, Бойків, Сокіл, Сціборський (якщо не буде потрібний у Парижі) та ін. Завтра має відбутися в сальонах готелю «Метрополь» у Женеві заповіджена вечірка на честь Т. Шевченка. Буде моя промова, як голови Клубу, потім концертна частина і чай. Полк. Коновалець із-за конспірації не прийде.

На святі була п. Ольга. Коли вона увійшла в супроводі В. Панейка, то це була ціла сенсація. В «Трібюн де Женев» була надрукована моя стаття про Шевченка. В «Ділі» була кореспонденція (в числі з 27 березня). Святкування проминуло добре — було багато швайцарців, і всі підписалися на листку присутности для архіву.

24. 3. 1930. Увечорі був у п. Коновальця. Він настроений проти УНР і каже, що харківський процес робить їм незаслужену рекламу в Україні. Полковник має вже свою поштову скриньку і хоче купити біциклет. Бажає зробити візиту пані Келлер-Чикаленко, яка є тепер уповноваженою від уряду УНР на Женеву.

28. 3. 1930. Були на чаї в чайній «Ля Маркізет», запрошені панством Панейками. Прийшов і Коновалець із сином. Панейко оповідав про свої враження з подорожі до Львова. Поляки страшним робом колонізують нашу Волинь, Холмщину і Полісся. Але спротив населення міцніє, і свідомість поглиблюється. Переказав мені компліменти від багатьох осіб за мої бюлетені «Екклезія». Це підтвердив і п. Коновалець.

6. 4. 1930. Був у Коновальця. Познайомився з п. Богушем (М. О. Кушнір), який щойно приїхав з Відня. Він кореспондент газети «Свобода» в Нью-Йорку. Шість років тому багато оповідав мені про нього Павло Іванович Чижевський в Женеві. Полковник знову пропонував мені аванс за ненаписану статтю в «Розбудові Нації», щоб я міг заплатити свій чинш за мешкання, бо дружина моя ще не заробляє, а видатків багато. Але я знову відмовився.

Оповідав я, що до нас приходив п. Крос із польської делегації (дуже мила й чесна людина) і без вагання питав, чи полк. Коновалець у Женеві. Я відповів, мовляв, не знаю. Я з ним у дружніх відносинах, бо він налівукраїнець з Чернігівщини. Він знає, що я, будши старшиною в 1905 році, співпрацював з Пилсудським. Коновалець дуже тим зацікавився і просив розповісти. Я пообіцяв це зробити колись принагідно, як матиму час.

14. 4. 1930. Заходив до нас Коновалець. Оповідав про процес у Харкові. На Великдень поїде з родиною до Монтре, де живе зараз Панейко. Полковник занотував мій телефон, котрий саме монтували в коридорі до нас.

20. 4. 1930. Великдень. Був я з пасхальною візитом у Коновальців. Він був дуже задоволений і згадував, як то було в Україні на Великодні свята.

5. 5. 1930. Богуш з рамени ОУН видає грубенку книжку про Україну і підготовляє бюлетень французькою мовою про східне питання, двічі на тиждень. Пропонував мені співпрацювати, але я відмовився: досить з мене і моєї «Екклезії», не маю часу. Кажу:

Напевно з Вами, Макаре Олександровичу, посваримося.

Він сміється.

Але тихенько, оскільки можливо, допомагатиму. Обмінювалися думками про невеселе сучасне і непроглядне майбутнє становище України. При цій нагоді оповів їм про листа С. П. Шелухіна, про «Меморандум» щодо правного становища українців за кордоном.

Нічого з того не буде, — каже Полковник, — бо ми самі собі шкодимо і не маємо єдності та дисципліни.

14. 5. 1930. Збори товариства студентів «Україна», в якому я був почесним членом і фундатором. Прийшов і полк. Коновалець. Спираючись на галичан-студентів, він має намір впливати на їхню діяльність. Не думаю, що він це досягне, бо є й «уенерівці», а до розколу він сам не допустить.

Є. М. Коновалець оповідав мені про сильну індивідуальність та солідну освіту п. В. Мартинця, редактора «Розбудови Нації». Хвалив його. Дав мені його адресу.

19. 5. 1930. Увечері були з дружиною в Коновальців. Він має у червні поїхати з п. Богушем у довгу подорож. У них вирішено видавати друкований журнал щомісяця і тільки французькою мовою. Він має бути великого формату, на 4-ох або й більше сторінках, — а не комунікати до преси. На мою думку, це рішення правильне. На днях зайдуть до мене, щоб обміркувати технічні питання видавництва.

2. 6. 1930. Відбулися загальні збори Клубу в Женеві. Присутніх 12 осіб. Прийнято в члени панство Коновальців і п. Бойкова. Богуш відмовився.

10. 6. 1930. Розмовляв з Коновальцем, Богушем і Бойковим про свято Драгоманова, яке організує наш Клуб. Богуш проти цього і участі не братиме. Бойків за кожен «муравлину діяльність» і мене підтримує. Коновалець також за всяку чесну патріотичну і національну акцію. Те, що ця акція спільна, всеукраїнська — додатне явище. Поза тим, це вже історія і фактично тільки імпреза: прибиття таблички та академія з прийняттям чужинців у залах «Атенії», але тільки за запрошеннями.

30. 6. 1930. Полк. Коновалець повернувся до Женеві. Був у нас увечері. Нарікає на всіх українців, які звикли до блефу замість ґрунтовної

і серйозної праці. Оповідав, що з Брюсселю приїхав Дм. Андрієвський і зайде до мене за два дні. Приїхав старатися про паспорти для українців у комітеті Нансена.

7. 7. 1930. З Риму приїхав Євген Онацький. Він теж у Коновальця здібна сила. Бачився з ним у пансіоні Рупп, де були і Коновалець та Богуш. Полковник сміється і, жартуючи, каже, що я також опинився в колі його наддніпрянських радників. Онацький — дуже роботяща, освічена та енергійна людина. Добрий український діяч, колишній секретар Центральної Ради в Києві. Коновалець має в ньому велику допомогу. Онацький подавав цікаві відомості про Рим і Ватикан. Добре пише, і за своє, здається, дванадцятилітнє перебування в Італії зумів досягнути незалежне й солідне становище.

11. 7. 1930. Були в нас Коновальці на чаї. Полковник чекає приїзду свого брата — прочанина з Люрду, щоб разом поїхати на курорт у Шамоні в Горішній Савої на цілий місяць і там підкріпити Юрка. Коновалець висловлював думку, мовляв, для України було нещастя, що німці занадто скоро програли війну і здуру не дозволяли нам організувати свою національну армію, а гетьманці, зі свого боку, були надто короткозорі і вели москвофільську політику. Був брак українських старшин. Він був переконаний, що повстання проти гетьманської влади треба було конче робити, бо було б ще гірше.

21. 10. 1930. Прийшли до мене Коновалець із Богушем і офіційно запрошують до співробітництва в їхньому «Bulletin d'Informations Ukrainiennes», який буде виходити числом 1000 примірників. Перше число має вийти на початку листопада на 6 сторінок. Покищо принесли мені рукопис про Галичину для перекладу. В цьому числі має бути й стаття Богуша про УАПС. Вона дуже зле написана. Сказав Богушеві, що як він її не змінить (а він упертий), то буду змушений нещадно її скритикувати в наступному числі «Екклезії». Богуш уперся і не хотів міняти й викидати неточності. При допомозі Полковника насилу вдалося намовити його, щоб зазначив, що подані відомості стосуються до минулого, 1929, року. Редагувати французький текст допомагає Богушеві один журналіст, родом скандинавець, трохи ненормальний. Я його добре знаю. Попередив Богуша, щоб уважав.

25. 10. 1930. Відбулися збори Клубу з приводу подій у Галичині (польська пацифікація). Всі присутні члени і Коновальці ухвалили ряд практичних заходів. Серед них було рішення звернутися з відповідним листом до пп. Сокаля і Модзеловського, міністрів польської держави у Швейцарії. Але проти цього виступили наші члени товариства, галичани, і прийшлося рішення скреслити. Я вважаю, що це була помилка. На мене і п. Бойкова впала найтяжча праця — проводити все в життя. Жадна «пригноблена» акція протестів і прохань допомоги ніколи не

доведе до бажаних результатів, бо це ознака слабости і безсилля. З цим усі погоджувалися, але що можна нам було зробити легально? «Резолюції» і протест були надруковані тільки в одній французькомовній швейцарській газеті, в органі ворога комуністів «Ле Травай», на першій сторінці ч. 266 від 12 листопада. Ми використали цю обставину наступного дня і тим звернули собі прихильність консервативної преси.

10. 11. 1930. Сьогодні ми передрукували повністю наш Меморандум про пацифікацію французькою мовою і розіслали до газет, установ і окремих осіб в числі 220 примірників. Цей меморандум, на основі резолюцій і постанов Клубу, написав п. О. Бойків, а на французьку мову з деякими змінами і додатками переклала пані Ганна Келлер-Чикаленко. Мову виправив п. Маньєн, а на циклостилі відбив я. Всі видатки (27 швейцарських франків) покрити полк. Коновалець. Ці резолюції і меморандум справили своє враження. Преса передрукувала їх у витягах або містила замітки, що вже було позитивним наслідком. Не даром старалися...

Минулого серпня відбувався у Львові процес другої 17-ки Української Військової Організації, заснованої полк. Євгеном Коновальцем у Галичині для боротьби з польським терором. Тільки тепер ми в Женеві одержали деякі легальні відомості про цей процес. Поза всім іншим, він викликав і полеміку про те, чи ми Русь-Україна, чи тільки Україна. Справа мала такий вигляд: голова суду запитав одного з підсудних, чи, на його думку, «русин» і «українець» не все одно? Відповідь була впевнена:

— Ні, не все одно!

Відповідь була щира і відбивала погляд частини української галицької молоді, погляд дуже цікавий і важливий. Він визнає зірвання з традицією галичан називати наш народ і себе переданим іменням Русь, руський. Про це питання ми не раз на зборах нашої громади дискутували і, на жаль, тоді, як і тепер, погляди не були однотайні. Ми самі себе зовували. Полк. Євген Коновалець, як дійсно видатна особистість, уважає разом зо мною, що треба залишитися при подвійній назві Русь-Україна, не відмежовуватися від історичної назви нашого народу русинів-українців. Як це не дивно, а саме це нас найбільше з'єднувало.

1. 11. 1930. У Клубі відбулися святкові збори, присвячені річниці проголошення незалежності Західної Української Республіки. Був списаний протокол. Я мусів сам виголосити святочну промову, а п. Бойків — доповідь. Полк. Коновалець поділився своїми спогадами. Відбулася й жвава дискусія. Присутні (13 осіб, бо була й панна Оксана Федак) розійшлися о 12-ій год. під зливним дощем. На цих зборах був і піяніст-музика Омелян Нижанківський з Лейзена, теж запеклий «оуніст».

11. 11. 1930. Нарешті, вранці вийшов з друку «Бюлетень д'Енформацион Юкрениен» — 1000 примірників, з друкарні «Юніон» п. Жонаса. Число не дуже добре відбите і з досить численними помилками. Я перекладав усі статті з українських рукописів, а мову виправляв п. Маньян, швайцарець з України. Особливо багато помилок було в листі Наукового Товариства ім. Шевченка, який мовно не був виправлений, а друкувався так, як був одержаний. Також після ломлення на сторінки не було окремої коректи. За переклади й коректу видавці

платили нам по 10 сант. за рядок, тобто разом 125,30 фр., але через помилки заплатили тільки 100,- фр.

Цей «Б.Е.У.» страшенно схвилював усіх поляків. Проф. Крос із польської делегації прибіг до мене за інформаціями, але я закрити йому рота архиєпископським листом митр. Андрея Шептицького. Йому було соромно, бо він приятель українців і вихованець гімназії в Глухові, звідки родом, він і приятель проф. Дм. Ів. Дорошенка. Спихав усю провину на військових діячів і на маршала Пілсудського.

16. 11. 1930. (неділя). До нас заходив полк. Коновалець і показував листа від В. Панейка з помилками, які він із своєю жінкою — французенкою познаходив у числі 1 «БЕУ». Мовляв, мова дубова, сила помилок, і взагалі кепське, скандальне видання. Полк. просить п. Маньяна скорегувати брошуру, видану Панейком, на доказ, що й у нього не

менше, а радше більше помилок і непорочностей. Пан Маньян це зробив і показував нам сторінки, і то всі прямо чорні від поправок. Що ж торкається зауважень на ч. 1 «Бюлетеня», то, на його думку, вони здебільшого пусті і несерйозні. Звичайно, помилки є, і в майбутньому треба на це більше вважати, але називати «дубовим і скандальним» — це трохи занадто.

Полковник обіцяв купити писальну машинку і набавити за переклад. В цій справі він знає лише мене одного . . .

18. 11. 1930. Богуш приніс нові статті для «Бюлетеня» ч. 2 до перекладу, але написані вони таким важким стилем і такі тяжкі для перекладу, що я відмовився від перекладу, а п. Маньян від коректи французького тексту. Щодо брошури Панейка, то вона вся ряба від поправок. Буду її зберігати у своєму архіві. Як почне критикувати — зразу під ніс висуну.

25. 11. 1930. Як і сподівався, я мав неприємну розмову з Богушем. Я таки відмовився від перекладів, бо надто важко і не вигідно, та ще коли редактор присікується. Богуш обвинувачує мене в «саботажі» їхнього видавництва. А я вважаю, що вони визискують мою і п. Маньяна працю. За всі переклади я особисто заробив 32 франки. Це смішно мало, особливо, коли рахувати 16 друкованих сторінок, які треба було двічі переписувати: мій переклад і скорегований п. Маньяном, і двічі провести коректу.

Поки ми «торгувалися» з Богушем, прийшов п. Бойків. Він на днях їде до Праги.

17. 12. 1930. Був у нас полк. Коновалець і оповідав, що польський уряд робить енергійні заходи, щоб його, як небезпечного терориста, видалити з Швейцарії. Не думаю, щоб швейцарський уряд без доказів у те повірив та зрадив право азилу для політичних утікачів.

Коновалець не дає нікому числа свого телефону, окрім нас, Богуша і Бойкова.

В. Панейко, як і А. Я. Шульгин, з задоволенням висловилися тепер про зміст ч. 2 «БЕУ». Богуш каже, що одержує багато листів з різними запитамі. Отже, видання виправдується. На сесію Ради Ліги Націй приїздить як журналіст п. Д. Андрієвський з завданнями «домагатися» інтервенції в Галичині.

21. 12. 1930. Коновалець їздив десь цілий тиждень. Богуш готує ч. 3 «Бюлетеня» і приніс мені знову переклади. Що з ним зробиш, мушу — з патріотизму. Каже, що готує видання англійською мовою і шукає в Англії співробітників.

29. 12. 1930. Був у нас полк. Коновалець і М. Богуш. Просили мене допомогти влаштувати в січні 1931 р. конференцію представників усіх

українських громад з різних держав Європи, а також уповноважених від усієї періодичної преси і українських соборницьких видань. «Тризуб» з Парижу і варшавська «Українська трибуна», як польонофільські, будуть згори еліміновані. Мабуть і «Офінор», та й інші, не будуть запрошені. Отже, майже половина громад і видань, що не прилучилися до ОУН, буде на боці. Коли так рахувати — це я їм висловив по щирості, — тоді й інші майже всі видання більш-менш «фільські». Фактично нема ріжниць. А з переконання всі без останку є українські патріоти і незалежники. Я ще не знаю, як буде з нашим товариством «Клюб», бо, за статутом, він політичними справами не може займатися і, коли добре порахувати, тоді більшість членів — «уенерівці». Полковник на мене покладає надії, а я поставлений поміж двох вогнів. Ситуація дуже делікатна. Виходить, що це має бути партійна конференція. Полковник цього не бажає і сподівається, що від мене все залежить. Ніби має бути 20 делегатів.

1931 РІК

7. 1. 1931. Коновальці кудись виїхали на свята і прислали нам лише сердечне поздоровлення на Різдво. Вони нас ніколи не забувають, де б не були.

11. 1. 1931. Сьогодні неділя. У православної церкви російської женеvської парафії був п. Сціборський, що приїхав з Парижу до полк. Коновальця. Розмовляли з ним після Служби Божої. Він уже вдруге приїздить, а до нас ще не зайшов.

13. 1. 1931. Прийшов О. Бойків і, як звичайно, мило з ним розмовляли. Ми його дуже любимо. Він має труднощі з побутом у Женеві. Прийшов так само п. М. Богуш, і ми спільно зустрічали «старий» новий рік.

14. 1. 1931. Випадково зустрінувся на двірці з п. Мартинцем. Йому було трохи ніяково, що, як приїздив два роки тому, не зайшов до мене, щоб познайомитися.

В Женеві перебуває протягом кількох днів В. Панейко, який друкує тут свій памфлет проти поляків з численними фотознятками. Книжка написана французькою мовою.

16. 1. 1931. Увечорі відбулася в нас вужча нарада у справі протестаційної конференції проти польського терору в Галичині. Присутніми були: полк. Є. Коновалець, М. Кушнір-Богуш, Олекса Бойків, В. Панейко, В. Мартинець, С. Русова і Євген Бачинський. Підготовляли плян. Мені особисто було дуже неприємно переказати, як голові Клубу, що наше товариство більшістю голосів ухвалило не брати участі в цій конференції, бо це спротивляється статуту. Я вже попереджав, що в нас у Клубі більшість уенерівців. Я персонально постараюся бу-

ти, але не як голова товариства. На наших клубних зборах деякі особи рішуче заявили, що коли ми зрадімо УНР, тоді вони димісіонують.

19. 1. 1931. Сьогодні ввечері відкрилася ця конференція представників Протестаційних комітетів. Відбулася вона на Бульвар Жорж Фавон, де спинилася більшість приїжджих, і, коли не помиляюся, були на ній присутні: С. Русова, полк. і пані Коновальці, Є. Онацький, Дм. Андрієвський, В. Мартинець, Сціборський, М. Богуш-Кушнір, О. Бойків, В. Панейко і ще хтось мені невідомий з Берліну (здається, п. Ярій) — всього одинадцять осіб. О. Бойків захворів на грипу і не був присутній. Так само не було О. Сокола від студентів. Я не пішов.

20. 1. 1931. Сьогодні увечері в залі Жіночого союзу на Рю Вье Колеж 12 міс Мері Шіпшінгс, англійка, читала доповідь про подорож до Галичини з рамени «Ліги жінок для миру і свободи». Присутніх було бл. 80 осіб — українці, чимало поляків і інших членів національних меншин. Міс Шіпшінгс говорила цілком безсторонньо, з певною симпатією до українців-галичан, як тих, хто жахливо постраждав. Майже всі присутні їй аплодували. Промовляв, і зовсім коректно, один поляк (прізвища не пригадую). Потім промовляла французькою мовою і дуже добре Софія Федорівна Русова. Відповідати полякові піднялися Дмитро Андрієвський і Євген Онацький. На горе, вони дуже зле володіли французькою мовою. В додаток їхне поденервування. Їхні промови були дуже важко зрозумілі, особливо для правдивих французів і швайцарців-романців. Міс Шіпшінгс мусіла після цих промов знову направляти настрій і відповідати на аргументи польського промовця. Промовляла потім, але німецькою мовою, пані Мілена Рудницька. Наскільки мені переклали, — дуже добре й речево, але, на жаль, з присутніх мало хто знав цю мову. Загалом було б краще, коли б, за винятком пані Русової, ніхто з українців не забирав голосу. Мовчання галичан було б красномовніше.

22. 1. 1931. На «Українській вечірці», урядженій товариством «Україна» (студентська організація в Женеві), промовляв у день нашої державности Дмитро Андрієвський українською мовою. Його доповідь була ґрунтовна, добре складена.

Моя секретарка панна Андрія Кюршо принесла для Є. Коновальця шість копій переписаного французькою мовою з манускрипту звіту про руйнування української кооперації в Галичині під час розрухів, спричинених терористичною акцією поляків. За переписку заплатив О. Бойків. На жаль, я не маю жадного примірника цього добре укладеного рапорту. Навіть не знаю, хто його написав.

25. 1. 1931. Євген Коновалець і його співробітники влаштували сьогодні прийняття для міс Шіпшінгс, але були запрошені виключно жінки.

26. 1. 1931. По прийнятті для міс Шіпшінґс Є. Коновалець і його радники влаштували вечерю подяки всім, хто брав участь у «протестаційній акції».

13. 2. 1931. П. Бойкова таки видалюють із Швейцарії. Нема ради, він сам завинив, бо неправдиво подав причину приїзду до Женеви. Нам буде дуже шкода з ним розлучатися. Шкода буде й Полковникові.

19. 2. 1931. Довідався з газет, що батько Є. М. Коновальця — колишній народний учитель живе й досі у Львові. Польська влада його не чіпає і не переслідує за сина. Це говорить за культурність польського громадянства. Я знаю досить поляків, які бажають порозуміння з українцями.

13. 3. 1931. Увечорі прийшов М. О. Кушнір-Богуш і приніс мені 10 примірників свого «Бюлетеня» ч. 5. Він насмілився сказати, що я «спростував у своїй „Екклезії” його відомості про УАПЦ мошенницьким способом». Виходить, отже, що я в його очах не менше, як «мошенник». Цього було мені вже забагато, і я, не кажучи й слова і не попрощавшись, вийшов з кімнати, у якій ми були. Більше не хочу його бачити. Напишу полк. Коновальцеві, хай не дивується й намилисть голову своєму невихованому редакторові. Це даром не промине, мене не можна тероризувати.

6. 4. 1931. Сьогодні прийшов до нас полк. Коновалець, з яким ми майже місяць не бачилися. Оповів йому про інцидент з Богушем. Він про це нічого не знав, і йому було неприємно. Мовляв, не треба звертати на нього уваги. З ним буває ще гірше. Гаразд, але й у мене є нерви і трохи самолюбства. Коли він не вибачиться, я відмовляюся йому в чому-будь допомагати.

8. 4. 1931. Зустрівся на вулиці з Богушем, який зо мною чемно привітався і, тримаючи мене за гудзик жилетки, пояснив, що не мав жадного бажання мене ображати. Я відповів, що йду сповідатися і не можу не простити йому, тим більше, що бачу хвору людину, яка свідомо своєї помилки. Так ми й ліквідували цю справу.

8. 5. 1931. Заходив полк. Коновалець і позичив у мене колекцію газети «22 січня», яку видає УНР в Парижі. Не мали багато часу, а все таки обмінялись новинами. Коновалець має багато праці.

16. 5. 1931. Заходив до нас Василь Панейко. Він протягом кількох днів у Женеві і весь час з Коновальцем. Допомагає йому, бо О. Бойків від часу свого виїзду й досі в Парижі, і невідомо, чи зможе повернутися. Становище Панейка незavidне, він радий, що може трохи заробити.

28. 5. 1931. Уся родина Коновальців діяльно спомагає наш Клуб при якнайкращому влаштуванні «Веселого кутка» — українського стенду

Макар Кушнір (пс. Богуш)

Михайло Селешко

на Всешвайцарській червонохресній виставці в Женеві, де Україна фігурує як держава. Зустрічаємося з Коновальцем щоденно. Жартуючи, я йому нагадав, що не він нас, нашу колонію, а вона його приєднала до себе — на жах поляків і турботи поліції.

Нашу функцію в цій великій імпрезі ми добре виконали, бо заробили для Швайцарського червоного хреста немалу суму грошей. Тим ми — женевська українська колонія — заробили право на одне місце в швайцарській санаторії для одного хворого на туберкульозу українця, і то безплатно (в дужках подам, що пізніше, в 1948 році, це місце ми могли офірувати нашому письменникові Леониду Мосендзу в санаторії «Мотекс» біля Ве́ве — Бльоне). Було зроблене велике фото, яке я маю і тут додаю, де знята і пані Ольга Коновалець, і її сестра Оксана разом із численними громадянами в Женеві.

17. 6. 1931. Приходила до нас дуже мила й симпатична людина — п. М. Селешко, студент-хемік з Берліну. Він уже з місяць у Женеві і провадить експедицію «Бюлетеня» Богуша, а, крім цього, пише для Коновальця. Оповідав нам багато цікавого. Незабаром він має виїхати до Парижу. В моєму архіві є багато дечого занотовано про нього.

29. 6. 1931. У Женеві перебуває Євген Онацький, який приїхав до полк. Коновальця з Риму в справах, але до нас чомусь не мав часу зайти. Я

дуже жалував, бо хотів з ним ближче познайомитись і децю розпитати. Він має до мене, правдоподібно, якесь упередження. Від кого? . .

7. 9. 1931. Початок сесії Ліги Націй в Женеві. Я зайнятий цілий час працею в Швейцарській Телеграфічній Агенції. Сиджу здебільшого в залі журналістів. Зустрів Р. Стоцького, з яким довго розмовляв. Йому теж уже остогидло вештатися в кулуарах засідань, де Україні немає досі жадного місця. Оповів йому свою розмову з п. Сокалем — головою постійної польської делегації в Женеві, — з приводу нашого стенду «Веселий куток» наприкінці травня на Всешвейцарській антитуберкульозній виставці-базарі. П. Сокаль нарікав на швайцарців за те, що допустили працювати в нас полк. Коновальця, коли відомо, що він міжнародний терорист (так!), що п. Сокаль не був про це навіть попереджений. У дійсності тут грала ролю заздрість, бо польський стенд, як, м. ін., і російський, виглядав дуже мізерно, коли український посідав серед усіх другу позицію, зараз по італійському.

8. 9. 1931. Зайшов з якоюсь справою до пансіону, де спинився М. Селешко, але його вже там не застав. Він уже влітку виїхав до Берліну і працює там у пресовій агенції «Остойропейше Корреспонденц» на Шльос Белью. Цю «Остойропейше Корреспонденц» я почав дійсно регулярно одержувати для свого архіву. Писав Богушеві, що «робота йде вперед». Останньо він питав ще про мене, читаючи мою статтю в «Народному Слові» у Піттсбургу. Весь час цікавиться громадою Женеві. Пересилає всім привітання, і спеціально моїй дружині, яку несправедливо обходять наші «природні інтригани». Це все Богуш «забув» мені переказати. Що з ним робити — він, дійсно, останнім часом дуже хворіє. Разом з ним пішли ми до нас на чай, «на хвиливі вакації», як він каже. Прийшов і Дмитро Андрієвський із спеціальним завданням від Полковника — обміркувати зо мною важливу акцію організації нашої європейської еміграції та осягнути єдність бодай у загальних виступах. Коновалець весь час турбується поєднанням усіх позитивних сил. Як звичайно, розмовляли до дванадцятої ночі і не прийшли до жадних конкретних наслідків. Тяжко це у нас провадити. А на обрії ще й третя емігрантська організація Макогона та його «службовців» під впливом американських долярів, які ніби дає його багата жінка, а в дійсності, думаємо, йде з засобів американської політичної розвідки. Єдине, до чого дійшла наша нарада — це те, щоб диференціювати наші емігрантські зусилля в різних напрямках. Ось тепер усі кинулися на політичне інформування чужинців з нашого національного погляду. Це добре, але при цьому занедбують інформації в інших секторах європейського життя, напр., церковному (це вже я взяв на себе, і Полковник мою діяльність дуже оцінює), військовому, мистецькому, театральнo-співочому і хореографічному (тільки не в «піжамах», а в правдивих історич-

них костюмах — козацьких і князівських), фолкльорних вистав, книжкової продукції, газет і т. д.

Згодом ця думка почала поволі проходити в життя.

9. 9. 1931. «Коновальцівський» напрям у Женеві скріпився приїздом до Швейцарії пп. Вітошинських, Федака-сина і ще декого з невідомих мені осіб.

11. 9. 1931. ПАТ — Польська Телеграфічна Агенція у Варшаві — подала до швейцарських газет два, нібито автентичні документи про те, що буцім то полк. Коновалець одержує гроші від німців. Полковник вияснив мені телефонічно, що це абсолютна брехня, а «документи» — підробка. Він уже ходив з Панейком (юрист) до адвоката Поля Карі в Женеві, щоб реагувати на це правно. Виходить, що спростування написати легко, але виточити процес швейцарській агенції і французькомовним газетам, які те повідомлення передрукували, за дифамацію не так легко і вимагає багато грошей та заходів. На це поляки, мабуть, і розраховували. Невідомо, що буде робити Полковник, але Панейко вже тепер казав приватно, що не хоче в цю справу надто ангажуватися, бо він працює для УНДО, яке є проти терору. Справа скінчилася тим, що було подане енергійне спростування. Відний Коновалець!

14. 9. 1931. Як звичайно щороку, вартую від Швейцарської Телеграфічної Агенції на зборах Ліги Націй в скляному палаці. Сиджу здебільшого в залі журналістів біля телефонів, де мене можуть покликати в централю або бюро агенції. Часу маю багато, і тому вистачає його на всякі пресові плітки. Звичайно, познайомився майже з усіма журналістами. Сьогодні підійшов до мене інспектор женевської політичної поліції при Лізі Націй, п. Шофар, з котрим я вже віддавна в добрих взаєминах. Він знову почав мене розпитувати про полк. Коновальця, який завдає політичній поліції багато клопоту власне тим, що багато державних чинників докладно цікавляться його діяльністю, попросту не можуть спокійно спати. Наша розмова мала приблизно такий вигляд.

Перше запитання стосувалося діяльності УВО у Швейцарії. Моя відповідь:

— Наскільки мені відомо, такої немає, бо за кордоном, а зокрема у Швейцарії, Полковник не провадить жадної терористичної акції. Він займається виключно політичною діяльністю недавно заснованої партії «Організація Українських Націоналістів».

Друге запитання:

— Чому полк. Коновалець переїхав напостійно до Швейцарії?

Відповідь:

— В цьому, може, винен і я, бо ще в 1929 р., коли він переїздом з Америки заїхав до Женеві, і я з ним тоді щойно познайомився, я порадив

йому оселитися, власне, в нейтральній країні, а не в Берліні, і тим уникнути впливу та догляду німців.

Трете запитання:

— Чому полк. Коновалець не приходить ніколи до Ліги Націй, чому його ніколи не бачили в кулюарах?

Відповідь:

— Щоб уникнути зустрічей з ворогами, насамперед з поляками, які могли б його спровокувати, а це могло б завдати швейцарській владі всяких неприємностей і навіть дати привід до видалення.

Моїми відповідями капітан Шофар повнотою задовольнився і додав, що це цілком розумна тактика. Він також не раз розмовляв з Полковником і переконався, що це освічена людина і навіть приятель Швейцарії, яку він поважає.

17. 9. 1931. Увечорі на 9-у год. був запрошений до пані Мілени Рудницької (до пансіону на 2, Коратері) на прийняття українцями Женеви посла Лучковича з Канади. Він приїхав допомагати Комітетові «Трьох» у Раді Ліги Націй інформаціями. Лучкович — посол парламенту в Оттаві. На мою думку, це викинуті гроші, бо його допомога не дуже бажана: ці пані з Ради Ліги Націй роблять усе самі і не приймають жадних порад від заінтересованих сторін, навіть у характері експертів. У Канаді думали, що він бодай доглядатиме. Але й це абсолютно неможливо. От собі фантазія недосвідчених політиків!

Пан Лучкович дуже приємна й культурна людина, я розмовляв з ним кількакратно. Добре сталося, що його вшанували. Це заслуга полк. Коновальця, який знав цього посла з Канади. На прийнятті були присутні такі особи: Лучкович, Коновалець, Пеленський, Панейко, Рудницька, Кушнір-Богущ, Онацький, Андрієвський, Федак-син, пані Чикаленко-Келлер і Євген Бачинський. Всі сиділи, як оселедці в бочці, у маленькій кімнатці, і всі промовляли без кінця й краю. Від місцевої української колонії, як її голова, я теж сказав не дуже зграбно кілька слів. Найбільше «парламентувала» пані Мілена Рудницька. Частувала кавою з лікерами й тістечками. Коновалець весь час мовчав. О пів на 11-у пішли «на пиво» (це після лікерів!) до каварні «Крокоділь» і на пам'ятку підписували картки.

19. 9. 1931. По обіді Рада Ліги розглядала рапорт відомої «Комісії Трьох», в якому визнано пояснення поляків недостатніми і перенесено усю справу на січневі збори. Цей комітет уже не існує, і наші заходи пірнули десь в безодню бюрократизму. А скільки це коштувало грошей, нервів і газетної писанини! . . . Усе намарно.

З Коновальцем обмінялися думками по телефону. Він цілком зі мною згодний: щоб щось досягнути щодо наших справедливих вимог, треба стосувати цілковито інакші методи впливу, а головно, мати бодай заро-

док власної держави. А так вийшла мізерія, і наші політики будуть «крутити», як, напр., Панейко, який вислав уже телеграму до «Діла», а Пеленський написав велику статтю до свого органу в Перемишлі.

22. 9. 1931. Увечорі прийшов Кушнір-Богуш порадитися, чи варто Коновальцеві й ОУН купувати пресове агентство «Ажанс-Нувель», яке видає для преси новини французькою і німецькою мовами. Докладно обміркувавши, я був проти того, бо ця купівля затягне їх у борги, а, з другого боку, це агентство не стоїть ще кріпко на ногах і не користується великим впливом. Вони й самі цього побоюються, і, мабуть, пляни ці залишаться без наслідків. Щодо їхнього Бюлетеню — УІБ, — то він зміцнився і має вже 200 сталих передплатників. Тираж 4000 примірників, але й цього не вистачає кожного разу. Богуш оповідав, що у них маленький капітал у США (на відсотки), з котрого вони видають свій бюлетень французькою мовою за 550 франків місячно. Капітал вони мають в акціях.

Потім ще радилися, чи варто видавати щотижневу газету, чи рев'ю на спілку з грузинами. Я порадив порозумітися з іншими представниками недержавних народів і тоді видавати солідний місячник, друкований французькою мовою, але в Парижі. Наш бідний Макар Олександрович Кушнір усе забуває, що він поважно хворий і існує небезпека, що осліпне.

9. 10. 1931. Прийшов до мене Богуш з п. Рев'юком, редактором газети «Свобода» з Нью-Йорку.

Рев'юк має поїхати в неділю з Коновальцем і Богушем пароплавом до Монтре. Запрошували й мене, але я відмовився. Хай обмірковують собі свої справи самі.

16. 10. 1931. Прийшли Євген і Оля Коновальці, щоб відвідати мою хвору дружину і подякувати за її допомогу для них. Принесли квіти й гроші, які були для них витрачені. Скаржилися, що не мають засобів до життя. А у нас думають, що Коновальці мають тисячі. В дійсності вони живуть дуже скромно і ощадно.

Оповідав мені Полковник про свою прогулянку пароплавом з Рев'юком. Рев'юк мав їхати з Женеви до Італії, а звідси до Галичини. До США повертатиметься аж у грудні. Коли приїде до Женеви, заїде і до мене.

20. 10. 1931. Звернувся я по телефону до Коновальця, щоб запитати його, що він думає з приводу вісток у пресі, нібито полк. Коновалець переговорює з Гітлером. Полковник рішуче спростовує ці твердження, каже, що це брехня, польська провокація. Ані він, ані ніхто з його оточення не думав робити жадних кроків у німецькому напрямі. Я порадив йому дати спростування туди, де з'явилася ця вістка. Коновалець

дякував за мою «Екклезію» — я вислав йому ч. 47, 48 і 49, тепер друкую по 200 примірників.

31. 10. 1931. Одержав телефоном подяку від Коновальця за мою велику статтю в газеті «Ля Трібюн де Женев» п. н. «Давні похоронні обичаї серед українців» — 227 рядків і фотографія «Похорон на санках».

1. 11. 1931. Сьогодні «Тусен» — «Всіх Святих». Уся наша женевська громада на чолі з студентами подалася на цвинтар, на могилу колишнього міністра Павла Ів. Чижевського. Подорозі зайшли до полк. Коновальця, і він охоче приєднався до нас. Був і М. О. Кушнір, який знав небіжчика особисто і навіть був з ним в одній партії (радикально-федералістичній). Я виголосив цілу похоронну промову про Чижевського, бо наші студенти не знали про нього абсолютно нічого. П. І. Чижевський помер 17. IV. 1925 року, тобто шість років тому, а вже ніхто не пам'ятає цього видатного українського діяча.

8. 11. 1931. Полк. Коновалець запросив до себе усіх українських студентів Женеві на склянку вина. До Коновальця пішли: О. Сокіл, Питляр, Мих. Качалуба, Заячківський, Шлимко, Трач, Горохович, Симко, Шігера, А. Руснак. Разом 10 осіб. Микола Ливицький і Сава Марценюк не пішли. Федір Мартинюк з Дерманя ще не приїхав з вакацій. Був і Макар Богуш. Через студентів я передав Полковникові ч. 53 «Екклезії». Сам я залишився вдома і мав дуже цікаву розмову з п. Кисілевським, директором «Українського бюро» (макогонівського) з Лондону.

27. 12. 1931. Були з дружиною в Коновальців ціле пополудне й увечорі. Багато про все говорили. Вони до нас ставляться як до певних і щирих друзів, які не зрадять, хоч і незалежні в своїх поглядах. Дискутували над тим, чи їм залишатися далі в Женеві, чи переїхати деінде, може, до Італії.

Полковник признавався, що вже давно мріє про припинення всяких взаємин з німцями, яким не вірить «на понюх табаки», як колись казали, бо вони напевно зрадять українців і загарбають нашу батьківщину. Каже, що німці — наші вороги більше за поляків. Тим часом, Полковник хотів би нав'язати більш сталі зв'язки з французами, яким поляки давно вже сидять у печінках. А їх русофільство — це пусте. Добре було б згадати часи гетьмана Орлика і його сина! Я цілковито погодився з Коновальцем і радив йому не гаяти часу, поки не пізно.

Прийшов Богуш і оповідав останні новини про Макогона. Богуш рішуче проти акції Макогона, якого зве авантюриком і таємним агентом американської державної розвідки.

30. 12. 1931. За гроші Макогона наші студенти уряджують православний Свят-Вечір. Ми вже домовилися з Коновальцями, що підемо тільки разом. Я добре збештав Трача, як голову товариства «Україна», за їх-

ню дволичну езуїтську політику сидіти на двох стільцях, і сказав, що ми — «Клюб» — уряджуємо Свят-Вечір 6 січня у себе і запрошуємо всіх студентів і панство Макогонів. І щоб знали, що Коновальці теж будуть у нас. Делегація студентів — Трач, Качалуба і Шлимко — спустили носа і пішли, як побиті щенята.

1932 РІК

6. 1. 1932. Спільний Свят-Вечір української колонії в Женеві. Як голова запрошуюю до себе всіх. Прийшли на святкування такі особи: Ольга і Євген Коновальці з сином Юрком і сестрою Ольги Оксаною Федак, Єлисавета Каррі з своєю мамою Горловецькою, делегат Грузії Харитон Шавішвілі, наш давній приятель, панна Мансветова, грузинка з секретаріату Ліги Націй, а далі наші студенти і два доктори медицини — Федір Мартинюк і Сава Марценюк з Волині. Були, само собою, Макар Олександрович Кушнір-Богущ, Микола Андрійович Лівницький, д-р мед. Михайло Качалуба і решта студентів: Трач, Заячківський, Горохович, Шерега, Симко, Шлемко, Питляр і Сокіл. Нарешті, старий революціонер Олександр Портянуха з Житомира. Разом 26 осіб. Три столи угиналися від їжі і напоїв, все по закону і традиції, а головне по-вегетаріанськи (за винятком заливної щуки). Макогони прислали телеграму, що несподівано мусять кудись виїхати. Цього ми очікували.

Як уповноважений УАПЦ і елект з київського Собору 1927 року, я прочитав різдвяний тропар. «Народження Твоє, Христе Боже наш, увесь світ осіяло світлом розуму...» і кондак «Діва сьогодні Найвищого народжує і земля вертеп Непрístupному приносить...» Микола Лівницький і наші волиняки почали співати, а потім сіли за столи вечеряти. В куті кімнати був сніп обмолоченої соломи (трудно було дістати цього традиційного «дідуха»), на сіні з часником розстелена скатертина, а до ніжок стола була прив'язана сокира.

Полк. Коновалець дуже сміявся, але похвалив. Скінчили вечерю десь біля другої години і розійшлися — хто додому, а ми з нашими «аяксами» Савою і Федором, відпочивши дещо, ранком на обідню до православної церкви. Полковник саяв, як іменинник, хоч його іменини, як і мої, 20 березня, на херсонських єпископів-мучеників. Всі були дуже задоволені, рештки поживи, разом з пляшкою вина, віддали студентам. Співали колядки і запалили ялинку, спеціально для Юрка. Під час десерту кожний оповідав про найжахливішу подію, яку пережив у житті. Оповідав і Полковник про свої військові часи.

14. 1. 1932. Розмовляв з Коновальцем у справі купівлі газети «Український Голос» із Перемишля. Це з нагоди одержання мною листа від мого брата Леоніда Бачинського, директора Інституту для дівчат у цьому місті, та його приятеля «вуйка» п. Греголінського, який підписав

умову з ред. З. Пеленським. Полковник пояснив мені, що він в цьому ділі абсолютно ні при чому, і це його не обходить. ОУН цієї газети не купувала. Про це все Коновалець дасть мені докладне пояснення на письмі, яке я маю переслати моєму братові до Перемишля. Полковник відмовляється вести взагалі будь-які переговори. Отже, виходить досить неприємна справа.

15. 2. 1932. Полковника не бачив цілий місяць. Не знаю, чи кудись виїхав, чи, може, незадоволений, що до мене занадто часто приходять «макогонівці», а особливо Микола Троцький, з яким він не хоче мати жадного знайомства. Не тому, що Макогін «приподобляється» наддніпрянцям і виступає проти галичан, а тому, що вважає його акцію за розкладову і по суті підозрілу з національного боку.

18. 2. 1932. Полк. Коновалець передав мені через О. Сокола 1-е число «Пресової Української Служби» — бюлетень українською мовою, що його видає в Берліні п. Ярій. Він тут крутиться, але до мене не заходив, та й я не хочу з ним навіть знайомитися . . .

31. 5. 1932. Заходив полк. Коновалець і оповідав, що мав великі клопоти за право мешкання в Женеві. Мав діло з адвокатами і всякими урядовцями в Женеві та в Берні. До нас не приходив, бо не хотів зустрітися з Миколою Троцьким, який віднайняв у нас минулого місяця кімнату, очікуючи своєї жінки з Відня.

1. 6. 1932. Увечорі зустрів на вулиці полк. Коновальця. Зайшли до каварні, де по щирості розмовляли понад дві години. Скаржився на труднощі, які справляє йому федеральна влада у Берні, а ще більше на інтриги червоних у спілці з поляками в Женеві. Мусів навіть якийсь час мешкати в Цюріху. Полковник думає, що й наші землячки прикладали до цього руку. Ще в квітні хотіли його видалити з Женеві протягом трьох днів. Але заступився литовський амбасадор. Полковник живе на литовський пашпорт. Діло тягнеться й досі. Невідомо, як і чим воно скінчиться. Федеральний уряд швейцарської конфедерації до нього більш прихильний, ніж соціалістичний женевський на чолі з «тов.» Ніколем. Скільки це йому коштувало і коштує нервів, часу і грошей, не можете, каже, собі уявити.

— А потім постає питання: куди ж мені, нарешті, дітися, де знайти певне пристановище? Такого становища не мали жадні революціонери і за царської Росії.

Тяжко мені було дивитися на бідного Євгена Михайловича та слухати його слова. До певної міри я в тому завинив, що намовляв на життя в Женеві. А, головне, за що? . . . Це помста.

30. 6. 1932. Увечорі прийшов до нас Є. М. Коновалець. Змарнілий і нервовий. Скаржився, що живе, як «бездомний бурлака», як невідомо, за яку кримінальну провину гнаний біженець. У Швейцарії він нічим не

провинився, та й взагалі він лише політичний діяч, а не анархіст чи терорист. Справа дозволу мешкати в кантоні і женевській республіці й досі остаточно не вирішена. А тим часом він зовсім хворий і мусить лікуватися в Карлсбаді. Коли і як це все закінчиться? Більшовики в Україні будуть ще довго триматись, і навряд чи вдасться нам ще повернутися додому. У нашій громадській спільноті всюди вбогість. Треба б усе переорганізувати і наново випрацювати. Замість партій і аналогічних організацій слід поставити станові й професійні будівлі, хоч і на чужому ґрунті. В цьому ми з Полковником взаємно погоджувалися.

6. 8. 1932. Давно вже не бачили Полковника. Нарешті прийшов до нас Макар Олександрович Кушнір і передав привітання від Коновальця, якого червоні пси Ніколя — президента женевського уряду — гонять як «дичину» по всій Швайцарії, від одного рекурсу* до іншого.

Про себе Кушнір розповідав, що недавно повернувся з советської України, де продістався через Румунію нелегально. Оповідав дійсно цікаві речі, не зважаючи на голод. Обіцяв другим разом розповісти більше, бо я не мав часу і мусів поспішати на вартування в Телеграфічній Агенції. Шкода...

24. 8. 1932. Увечорі прийшли до нас панство Коновальці, а з ними, як звичайно, М. О. Кушнір-Богуш. Прийшли, щоб мене поздоровити з днем народження — 47 років. Розмовляли про всякі цікаві речі, про те, що я не можу тут нотувати з огляду на конспірацію, яку приобіцяв. А шкода, бо потім забудеться.

Коновальці були три тижні в кантоні Тессін, на італійській границі. Кушнір оповідав про свої враження з подорожі до України і про те, як жив два тижні на селі напроти Хотина. Знайшов велику зміну в ментальності населення. Настрій шовіністичний, проти чужинців-москалів, зокрема проти чужої комуністичної влади. Полковник передбачає, що, коли про цю подорож стане відомо, тоді злі язики умисне будуть його змішувати з Богушем і казати, що це він їздив на побачення з урядовими чинниками в Києві.

Говорили ще про Василя Панейка, який іде в бік чорносотенства разом з московськими реакціонерами.

10. 9. 1932. Завтра неділя, маю вільний день від праці, і тому сьогодні пішли вдвох до Коновальців, де вже був Богуш-Кушнір. Почалися безконечні, як звичайно, розмови.

Додому пішли пізно. Спершу відвели Макара Олександровича, бо йому вже тяжко вночі ходити — недобачає. Умовилися, що вони всі придуть до нас на новосілля на хутір в Аньєр пити чай із самовара. Пол-

* Відклик до вищої інстанції проти постанови або присуду нижчої адміністраційної або судової інстанції. — (Р е д а к ц і я).

ковникові захотілося також мати маєтність — хутірець, де він міг би на самоті відпочивати, без гостей, із самою природою. Каже, що іноді не має сил виносити сучасну дійсність. Тим більше, що нарешті його справа з перебуванням у Женеві рішена позитивно. Довго оповідав про свої карколомні пригоди і розмови з федеральним прокурором, який виявився розумною людиною. Не такий чортяка страшний, як його маляють. Полковник заспокоївся.

3. 10. 1932. Прийшов п. Богуш і розпитував за брошурою якогось Понятишина, виданою нещодавно у США, спрямованою проти ОУН і діяльності Коновальця. Він її ще не має. Взяв у мене почитати, хоч незабаром одержить напевно безпосередньо. Покищо вони ще не знають, хто її написав і за які засоби, але скоро буде це відоме. Напевно польська провокація, при допомозі наших «вірнопідданих» маршала Пілсудського.

Богуш дав мені до перекладу на французьку мову листа, а рівночасно і скаргу студента Володимира Андрущука, адресовану до посолки Мілени Рудницької з приводу знуцання польської поліції. Має бути передана як матеріал до Комісії в Лігу Націй.

8. 10. 1932. Телефонував полк. Коновалець і заповів, що якщо буде добра погода, вони всі приїдуть завтра до нас у гостину на хутір «Бачина». Так називалось і наше родинне гніздо на Лемківщині, а потім маєток діда Степана Петровича Бачинського в «Новомосковщині» або «Самарі». Ця остання «Бачина» ще існує, хоч палац погорів. Тепер там, біля села Труднищини, є лише маленький хутір та залишки кам'яних льохів і, серед осокорів, цвинтар нашого роду. Там минуло мое і братів дитинство. Востаннє я був там у 1908 році, напередодні еміграції за кордон.

23. 10. 1932. Осінь у Швейцарії назагал гарна, і ми поїхали до себе на хутір. Аж о 4-й приїхали Коновальці з Богушем. Полковникові в нас усе подобалося. На веранді пили чай з тульського самовара. Я оповідав їм про нашу минувшину і батьків. Полковник обіцяє незабаром приїхати, щоб викопати яму і посадити якесь деревце на пам'ятку. У нас уже посадили дерева: Симон Петлюра, полк. Володимир Колосовський, мій товариш з артилерійської школи та академії в СПБ, Яків Макогон через доручення Троцького, Петро Кожевників, і, на пам'ятку батька, якусь яблуню хоче ще посадити Микола Лівіцький. При кожному дереві теліпається табличка з йменнями та датою.

Полковник хвалив мою останню статтю про український фолклор у газеті «Трібюн де Женев». Каже, що така інформація повинна йти паралельно з політичною. Розмовляли й про журнал «Розбудова Нації». Полковник запрошував мене знову писати туди, але я відмовився, бо не політик.

29. 10. 1932. На прохання Коновальця написав коротку біографію Володимира Степанівського для «Української Загальної Енциклопедії» і вислав п. Кузелі до Берліну.

1933 РІК

18. 2. 1933. Увечорі пішли в гостину до Коновальців. Дуже радо нас вітали. Розмовляли аж до півночі.

Євген Михайлович вважає цілком слушно, що Прага не є відповідним місцем для Українського Національного Музею Визвольної Боротьби, бо надто близько до Советів. Женева, чи взагалі Швайцарія, є далеко краща, але Антонович не хоче випускати справи з своїх рук. Він звик до чехів. Певно, не дочекаємось організування неутрального музею, як це є у поляків у Раперсвілі.

19. 3. 1933. Петро Кожевників так і не пішов до Полковника з візитою. Мовляв, він теж до нього не заходив, як приїздив до Берліну. Я думаю, що тут є якась інша причина.*

19. 7. 1933. По четвертій пополудні приїхали на наш хутір в Аньєр Полковник із сином Юрком. День був гарячий, і ми сіли пити чай із савоара під липою, що її я посадив весною на пам'ятку моєї мами, яку також називали Липою від імення св. Олімпіади.

17. 9. 1933. Зустрінувся з Полковником. Він саме збирався їхати до Берну на конгрес меншостей, щоб там побачити посла Зіновія Пеленського і Мілену Рудницьку. Оповідав, що В. Панейко в Парижі бідує. Його жінка-француженка відкрила каварню на Монмартрі, а він мие начиння. Справи не блискучі. От до чого наші міністри дожили! Нас усі звать буржуями.

У Коновальців у новому мешканні на 8, Женев Варамбе оселився настало студент Олекса Сокіл на ампліа тілохранителя. Це дуже добре, бо будинок стоїть занадто відокремлено.

9. 10. 1933. Коновалець запросив нас телефонічно приїхати до нього, щоб справляти новосілля. Згадав, що ОУН швидко організується, і запрошував до співпраці. Дійсно, всі галичани з Коновальцем, але він сам з наддніпрянцями. Завжди каже, що здобудемо тоді незалежність, коли Київ буде наш і політично, і демографічно.

21. 10. 1933. По вечері поїхали удвох на новосілля до Коновальців у Варамбе. Шкода, що досить далеко від центру Женеві і немає сусідів. Ворогам тут легко зробити на Полковника атентат, і ніхто на допомогу не прийде. Він сміється і каже, що женевська поліція з нього ока не спустить. В них завжди хтось із студентів мешкає — як не Сокіл, то Питляр або хтось інший. Але Полковник не має в себе навіть поганенького револьвера, ані пса у дворі. Ми їм пообіцяли дістати й привезти.

* Дивись стор. 666 — (Р е д.)

Час проводили дуже мило. Євген Михайлович розумна людина. Чим більше його пізнаю, тим більше його поважаю. При всіх своїх хибах має також прикмети «вождя».

Сиділи допізна. Наочно переконалися, що без авта тут не загосподаритися, бо задалеко й безлюдно.

28. 10. 1933. Поїхав на біциклеті до Коновальців, щоб попередити, що ми дістали для них гарного сторожового пса.

Умовлялися скликати загальні збори нашого товариства «Український Клуб» та обміркувати початок акції «порятунку голодуючим». Коновалець дуже задоволений, що я даю заробіток для студентів: копають землю і одержують, як робітники, платню. Окрім того, оплачую переїзд і харчування-їжу на хуторі та ще додаю гостинці фруктами, овочами чи квітами.

29. 10. 1933. «Колоніальні» збори в Женеві таки відбулися. Прийшло 18 осіб, також Коновалець з Юрком. Пані Ольга не прийшла. Ухвалені були різні заходи. Я написав протокол на машині, працюючи до першої години вночі. Був також Макар Богуш-Кушнір. Прийшов так само інж. Петро Ковалів з дружиною — це скоропадчики і щось темне готують. Не прийшов Яків Макогін, але з'явився Троцький з жінкою. Наступне засідання визначили на вівторок 7 листопада.

30. 10. 1933. Приходив Макар Кушнір-Богуш. Розповідав докладно, як він їздив трохи не по цілій Європі і влаштовував пачкування оунівської літератури на Україну. Був у Бельгії, Англії, Німеччині, Фінляндії і Румунії. Як збірку окремих статей готує видати книгу англійською мовою п. н. «Пан-Україна». Запрошує і мене написати про УАПЦ. На голод в Україні не треба дивитися надто песимістично — він не скрізь однаковий. Більша біда з переселенням московських громадських «відбросів», які заражують нашу сільську людність. Тому, думає, буде терор московських зайдів.

Обмінялися думками про проектувану українську національну конференцію. У Франції є ніби всього 400 уенерівців і 1200 націоналістів. В Англії йде глуха боротьба між бюроми Кисілевського (Макогона) і Коростовця (Скоропадського). Урядження в обох дуже скромні, і подібні й наслідки. Оповідав про арешт Кожевникова, але в тому «коновальці» абсолютно не замішані. Богуш-Кушнір не хоче входити до Ради Клубу, доки в ній Микола Троцький.

8. 11. 1933. Телефонував Коновалець, що напередодні зборів у Празі влада арештувала ред. Мартинця, і він побоюється за журнал «Розбудова Нації». На це я йому відповів, що є і нагода перенести видання до Женеві і в льоху вмонтовувати власну друкарню.

— Це ідея — відповів Полковник, — але як перевезти це все? Зараз

немає на це засобів. Там усе налагоджено, а тут у Швейцарії, самі знаєте, які роблять труднощі. Може, і не дадуть дозволу.

23. 11. 1933. О 3-й пополудні прийшов до мене, як голови Клубу, Євген Коновалець з офіційною скаргою на неправдиві чутки, розповсюджені гетьманцями на зборах їхньої громади в Берліні. Чутки ці — ніби полк. Коновалець висловився на зборах у Женеві проти організації акції допомоги голодуючим в Україні. Ці брехливі чутки напевно пішли (як я й передбачував) від інж. Петра Ковалева. На щастя, є офіційний протокол, підписаний мною і секретарем Клубу. Я заспокоїв Полковника і сказав, що негайно напишу офіційного листа о. Вергуну, голові громади в Берліні, і спростую ці погослови.

1. 12. 1933. Написав чернетку листа до гетьманської громади в Берліні, на адресу о. Вергуна, греко-католицького священника, з яким я в доброму листовному зв'язку. Прийшов О. Сокіл, переписав листа, і за нашими підписами ми його відіслали. Одночасно я написав листа п. П. Ковалеву та добре збештав його за інсинуації. Покликався на протоколи, які показував на загальних зборах Клубу 7 листопада. Тоді він признався, що дійсно написав донос на Коновальця, і перепрошував за помилку. Копію мого листа переслав полк. Коновальцю.

6. 12. 1933. Приходив О. Сокіл і приніс мені копії статей з більшовицької газети «Известия» від 27 листопада і 2 грудня. В них був зміст доповіді Косіора в Харкові про «діяльність українських націоналістів на Великій Україні». Дуже цінні відомості, одержані з ГПУ про «контрреволюційну акцію» ОУН: багато фактичного матеріалу, прізвиськ і чисел, які виразно вказують, що наші люди або їхні прихильники не марнували часу і завдали багато клопоту московським наїзникам-комуністам. Олекса Сокіл написав цілу статтю і вислав до друку в «Новий Шлях».

1934 РІК

6. 1. 1934. Полковник веде переговори з полк. Антончуком, довіреним Я. Макогона в Празі, який приїхав до Женеві. Бачився і я з ним.

13. 1. 1934. Увечорі йдемо з жінкою до Коновальців зустрічати «старий» Новий Рік. У них уже постійно мешкає студент Олекса Сокіл.

Час провели добре. Були безконечні розмови, про які тут не хочу писати, бо так умовилися з Полковником. Був і Макар Олександрович Кушнір. Має якісь ненормальні очі і дуже нервовий. Хоч поверталися о 2-й вночі, треба було спершу завести Богуша до його мешкання. Він увесь час тримав мене під руку. Направду бідний, не бачить як слід. У Коновальців є два пси.

Обмірковували протиголодову акцію з Швейцарії, яка, здається, не має багато шансів. Говорили і про «Всеукраїнський Національний Кон-

грес» на чужині. Полковник був задоволений з того, що і я ставлюся до нього з застереженням, і прохав про це написати в «Ділі».

30. 1. 1934. Полковник повернувся додому. Зайде на днях, м. ін., щоб теж остаточно обміркувати справу заснування музею-архіву, кращого, ніж в Антоновича у Празі. Війни, здається, не треба швидко очікувати, але треба до неї на всіх теренах готуватися.

Богуш хворий на очі і нервово в наслідок удару автомобіля, коли був у Лондоні на Економічній конференції. Може осліпнути або мати параліч. Не хоче лікуватися, а йому треба лежати в санаторії. Справа дуже серйозна.

9. 2. 1934. Був у нас д-р Енріко Інсабато, якого я добре знаю ще від 1917 року, коли він приїздив до Льозанни. Оповідав, що вчора був у полк. Коновальця. Треба енергійно організувати нашу еміграцію, на чужині і в Галичині та Буковині, щоб бути приготованими до нових міжнародніх зрушень. Інсабато обмірковував акцію з Коновальцем, як і з усіма нашими відповідальними діячами.

3. 4. 1934. Зустрівся з Полковником. Він мене дуже хвалив за мою статтю в газеті «Ля Трібюн де Женев», що надрукована сьогодні в ч. 77 і має 242 рядки (про Великдень). Просив, щоб я писав про наші народні і православні свята — це велика пропаганда.

15. 4. 1934. У нас сьогодні Коновалець. Біда з Богушем-Кушнірем, який зовсім осліп. Відвезли його до Брюсселю, щоб робити операцію, але надії мало.

Енріко Інсабато був у Парижі й у Берліні. Відвідує всіх і збирає докладні дані. Поза тим, він має доручення збирати більше інформацій про кавказькі народності, ніж про українців і взагалі слов'ян.

Щодо заснування в Женеві українського музею, то Антонович уже погоджується на архів, але й для цього немає засобів. Справа затяжна.

18. 5. 1934. Під вечір прийшов до нас Полковник, щоб домовитися зо мною і все таки організувати свій музей і архів. Вони — ОУН — уже мають чимало експонатів, напр., цінну колекцію українських історичних карт, різні гравюри, костюми-форми наших національних військових формацій, картини, цінні книжки і, навіть, стародавню ікону. У нас також є доволі експонатів: килими, жіночі сорочки, нашивки, китгар, барвлені вироби, кераміка, картини, а головно — архів і бібліотека. Але де ж капітал на видатки?

21. 5. 1934. Увечорі пішли до Коновальців на чай, залишилися у них і на вечерю. Коновалець оповідав про свою ОУН, яка дуже зміцніла. Наприклад, вона вже має 17 окремих органів преси у шістьох державах. Але в ОУН дедалі більше проявляються «відосередні» рухи,

інтриги й самолюбство окремих осіб. Дещо, про що він оповідав, просто сумно й соромно слухати.

4. 7. 1934. Приходив полк. Коновалець побажати усього доброго, бо він виїздить на вакації. Питав мене, м. ін., про те, чи мої знайомі поляки не питали про вбивство Перацького. Я йому відповів, що на двох стільцях не сиджу і з поляками про політику не говорю, а «свого» польського агента вигнав з хати, щоб і не чути було. Полковник знає, про кого мова, і каже, що, дійсно, цьому типові треба багато грошей. Він і рідного брата продасть.

7. 7. 1934. Оповідав я Полковникові про п. Руссі, секретаря Женевського університету, який був учителем у Києві. Він має до українців велику симпатію і допомагає нашим студентам, чим може. Недавно я з ним досить довго розмовляв. Говорили й про Омеляна Нижанків-

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ТИЖНЕВИКИ НА ЗУЗ У 1936-1938

ГОЛОС НАЦІЇ ТИЖНЕВИК	Львів, 5 липня 1936
	Ч. 1. Рік I. Ціна 15 гр.
	Адреса: Редакції й Адміністрації Львів, Супинського ч. 3.

ГОЛОС ТИЖНЕВИК	Львів 17 січня 1937
	Рік I. Ч. 2. Ціна 15 гр.
	Адреса: Редакції й Адміністрації Львів, Міцкевича ч. 11.

ГОМІН КРАЮ Інформаційно-суспільний двотижневик для українських працюючих мас.	Ціна 15 гр.
	Редакції й Адміністрації „ГОМІН КРАЮ“ Дрогобич, Платуцького стр. лев. 39. Філія: Львів, Мартинко 11а. Скр. поч. 106.
РІК I. ДРОГОБИЧ – ЛЬВІВ 1. ЛЮТОГО 1938.	Ч 6

ського та його вплив на редактора «Журналь де Женев» п. Бріке, з котрим він познайомився вже давно в Єгипті. Він один з наших щирих приятелів.

18. 7. 1934. Через О. Сокола переслав Полковникові копію телеграми, яку щойно відбив на ротаторі у Швейцарській Телеграфічній Агенції (це моя робота) для розсилки до всіх газет французькою мовою, в якій йшлося про вбивство Перацького. Це повідомлення ПАТ з Варшави. В ньому — заява УНДО в Галичині, якою Українська Національно-Демократична Партія однодушно засуджує вбивство польського міністра, як і всі акти терору та саботажу в Польщі як шкідливі для життя й відродження української нації. Відозва закликає українську молодь у Галичині стримуватися від безвідповідальних актів.

19. 7. 1934. Укрбюро (Женева) подало, за «Газетою Польською», огидний комунікат від Миколи Троцького до швейцарських газет. Він був надрукований у «Ное Цюрхер Цайтунг». Йшлося в ньому про довідку польського міністра Міхальського у справі вбивства Перацького. Обвинувачується в цьому «УВО» — колишня військова організація, що була на початках під проводом полк. Коновальця. Автор нотатки до преси пише, м. ін.: «... можна з певністю припускати, що проти українців будуть тепер ужиті нові репресії... що українська молодь не має правильного політичного чуття» і т. д. Укрбюро нарочито не згадує, що полк. Коновалець уже протягом років не має нічого органічно спільного з колишньою УВО на батьківщині, і фактично не впливає на молодь у терористичному сенсі*.

11. 10. 1934. Увечорі пішли до Коновальців. Сьогодні Полковник у добром настрої. Оповідав, що в Берні вживав заходів щодо нашого музею. Справа тільки в організуванні швейцарсько-українського товариства і капіталу для утримання. Нарікав на мене, мовляв, я легковажу національно-громадські справи, а надто захоплююся своїм хутором. Шкода, каже, що мало пишете. Але вкінці визнав мені дещо слушности, коли зважив, що я відходжу від активної діяльності тому, що в нашому емігрантському оточенні не легко чесній людині зберігати душевну рівновагу, бачачи, що робиться.

Згадував, що чеський уряд робить нагінку на націоналістичний рух ОУН, бо боїться за Карпатську Русь-Україну.

20. 10. 1934. Приїхав д-р Енріко Інсабато, був у нас, вечеряв з нами й оповідав про Коновальця несамовиті речі. Він боїться за його життя, бо, мовляв, він оточений агентами і провокаторами. Полковник прямо не здає собі справи з того, в якому він жахливому положенні й чим ризикує. Д-р Інсабато — його правдивий друг і бажає йому добра.

* Далі в моєму щоденнику за біжучий 1934 рік є велика прогалина, майже на три місяці. Там немає жадного слова про полк. Коновальця.

Полковник Коновалець звернувся зо своїм підписом до всіх українських націоналістів і загалу Америки, Канади й Аргентини з проханням жертвувати на Фонд національно-революційної боротьби. Це він робить уперше одверто, наприкінці своєї п'ятнадцятирічної діяльності.

28. 10. 1934. Нарешті о 3-й пополудні приїхали до нас на хутір Коновальці. Пані Оля має апарат і нас усіх фотографувала. Полковник викопав глибоку яму для посадки дерева в його пам'ять. Як звичайно, пили під деревами чай із самовара. Полковник каже, що ніколи в житті чай не смакував йому так добре, як сьогодні, навіть на війні. Він добре попітнів, копаючи, і це, власне, тому так смакувало.

Вже пізно ввечері поїхали додому. Ми їх нагородили всякими леґумінами й квітами. Були задоволені. Полковник признався, що тепер розуміє, чому я волю жити й працювати на хуторі, а не в місті.

11. 11. 1934. Відбулися збори «Клюбу» — 12 осіб (без Коновальців, які кудись виїхали). Товариство переорганізовано і названо «Українсько-Швайцарський Клуб» з метою приймати в членство симпатиків швайцарців, яких у нас уже чимало.

Ухвалили підтримувати справу заснування в Женеві музею й архіву в співробітництві з ОУН. Мені доручили виголосити на наступних зборах історичну доповідь. Я написав її і досі маю в своєму архіві.

21. 11. 1934. Удень прийшов Коновалець, довідавшись заздалегідь по телефону, чи я вдома. Він щойно приїхав із-за кордону. Він невдоволений моєю статтею в «Ділі» про «антепризу, яка принижує національну гідність», а також із того, що ініціативу щодо заснування музею бере на себе «Клуб», а не ОУН. Полковник каже, що наше женецьке товариство було «унікум», бо складалося з усіх українців, на правду партійне, а тепер, мовляв, воно розсипається, бо ось виступив «скоропадчик» П. Ковалів, потім Микола Троцький («макогонівець»).

30. 11. 1934. О 4-ій прийшов полк. Коновалець, і ми почали знову про цей музей, що у нас з-поміж пальців висковзується. Будемо, нарешті, будувати чи ні? Полковник каже, що тепер він виїздить до Бельгії, щоб відвідати М. О. Кушніра-Богуша, який далі лежить у клініці на кошти ОУН, і йому ніби трохи краще.

1935 РІК

13. 1. 1935. Як майже щороку, так і тим разом зустрічали Новий Рік разом з родиною Коновальців. Але крім цього прийшли до нас: колишній уповноважений Грузії п. Харитон Шавішвілі, наш давній приятель, тепер журналіст при Лізі Націй, і два наші пенсіонери д-р мед. Сава Марценюк і д-р мед. Федір Мартинюк — обидва з Волині, теж наші приятелі. Новий рік зустрічали дуже добре. Дружина приготувала

«мигдалеве желе» і пунш з ананасу, а Коновальці принесли смачний торт.

Розмови велися навколо українських і грузинських політичних перспектив та «нового твору» — Козакії. Цю останню Полковник уважає мертворожденою «державою» за рецептою нам добре відомого Гната Білого. Але ми мусимо їх підтримувати, щоб зменшити територіальний фронт з Московщиною. В цій Козакії український елемент завжди переважатиме.

Шавішвілі оповідав про горців Північного Кавказу, з яких більшовицький уряд формує тепер якусь національність. Розмовляли так само про нищення комуністичним урядом і бандами північних іногородців, дегенерованих і хворих на різні заразні та невилгоїні хвороби, які заражують і народ України. Як Коновалець, так і Шавішвілі уважають, що цей терор не такий страшний, як здається, і що спільна національна свідомість, відпір та традиції його переможуть. Хоч і з великим ослабленням, але нація кінець-кінцем таки відродиться і стане сильнішою та свідомішою. Шавішвілі оповідав про Сталіна як грузина дійсно цікаві й маловідомі події. Він же — його колишній товариш. Згадували й про УАПЦ, яка знищена, а тепер приймає нові форми та достосовується до нових умов.

19. 3. 1935. Під вечір, о 6-й, прийшов до нас полк. Коновалець і почав нарікати на те, що загальноукраїнська справа стоїть дуже зле. Дуже хвилювався поведінкою газети «Діло» і п. Барана в питанні позики українських емігрантів у США. Він «ніде й ніколи не писав і не висловлювався, що ці гроші мали б іти на активну боротьбу на батьківщині, а тим більше на терор. Це провокаційні згоди наших політиків під виразним впливом ворожих чинників.»

Потім Полковник оповідав про те, як під час приїзду до Женеви польського міністра Бека женевський кантональний уряд виселяв його негайно з Женеви. Але він із своїм адвокатом і в асисті литовського консула в Цюріху (правно Коновалець — литовський громадянин) був на авдієнції у федерального прокурора в Берні (2 год.).

— Багато, — каже Полковник, — псують мені крові й нервів, але це війна, і я вже звик воювати.

9. 4. 1935. О 7-й год. вечора до нас прийшли несподівано наші давні приятелі — Енріко Інсабато з дружиною. Вони переїздом з Берліну, можна сказати, в офіційному відрядженні. Оповідали, що бачили п. Коновальця. Зупинилися в Женеві, власне, для того, щоб його морально підтримати. Подружжя Інсабато рідко гарне й щире і чуло відноситься до Полковника та його дружини.

12. 4. 1935. Коновальці виїхали кудись на Великдень і не можуть бути в Женеві. Тому пересилають нам листовно свої побажання й поздоровлення. «Ми, пишуть вони, в дорозі на Свята, щоб трохи відпочити.»

Юрко, син Коновальця в пластовому
однострої

Полк. Євген Коновалець з своїм сином
Юрком 1937 року

29. 4. 1935. Увечорі прийшов полк. Коновалець. Розмовляли з ним поза північ. Оповідав про себе і родину. Справа кепська: Богуш-Кушнір цілком осліп і став грубий, як лантух. Мабуть, незабаром буде серцевий удар. Немає жадної надії на видужання.

Полковник кинув курити:

— «Ось уже тиждень, як не було в роті цигарки».

Чи надовго?

Хвалив наші пампушки й сирну паску. Довго стояв у задумі перед двома образами, що їх намалювала моя дружина: копію відомої картини «Гуси на снігу» і, особливо, розлив річки Прип'яті з човном. Цей образок ми зберігаємо на пам'ятку і називаємо його «Човен на життєвому розливі Коновальця». Він у нас і досі висить.

Коновалець жалкував, що ще й досі не посадив деревця на хуторі і, жартуючи, додав:

— Бодай яму викопав минулого літа. Може це для себе.

Мені й жінці аж мороз пішов за шкірою. А Коновалець вів далі:

— Бо гонять мене вороги так, що не знаю де й жити. Дослужився...

Запрошував на іменини Юрка 6 травня.

Дуже нас схвилював Полковник цього разу. Він не висловив усього, про що думав.

6. 5. 1935. Увечорі пішли на іменини Юрка до Коновальців. Полковник кріпиться, але видно, що в нього нерви на волоску тримаються. Оповідав, що вже втретє намагаються його виселити з Швейцарії.

У січні завдяки полякам (тоді він їздив до Берну, до прокурора), а тепер завдяки більшовикам.. В дійсності йдеться тут про самолюбство і помсту Ніколя за те, що він одержав від центрального уряду попередження, щоб не вислав людину, коли не буде нових і певних даних для оскарження. На жаль, Коновалець має недосить енергійного адвоката, Мерта Райзена, компаньйона проф. Каррі, який для нього нічого не робить, не старається, а проте прислав рахунок на 400 франків.

Учора, оповідав Полковник, викликали його до поліції, і п. Шофар списував протокол. Зазначу тут, що я ходив до цього поліційного інспектора, мого давнього знайомого, і просив не робити дурниць на славу комуністів, бо присутність п. Коновальця в Женеві гарантує, власне, спокій — ніхто з українців не насмілиться робити будь-які авантюри, саме тому, щоб не пошкодити поважаному всіма національному діячеві. Порадив Полковникові самому піти до Ніколя і спробувати його переконати, що він ані злочинець, ані терорист. Взагалі великий клопіт, бо справа перебуває в такій інстанції, де по доброму, домашніми впливами не зарадити. А тепер ще причіпка з п. Ярим з Берліну, який нібито щось робив проти Літвінова. Полковник каже, що все це брехня, вигадка комуністів, які за всяку ціну хочуть позбутися Коновальця з Женеві.

Літвінова стережуть аж два поліційні агенти, а він труситься, як заєць. Так нам оповідав швейцарський жандарм Брагіс, якого я з дружиною знаємо віддавна як сусіда з квартири на вулиці Пітон. Це він ескортує Літвінова скрізь. З цього дипломата усі сміються, але нашому брату-безбатченку від цього не легше. Ще добре, що Коновальця щиро захищає литовський консул у Ююріху, але кінець-кінцем і він не може побороти всіх труднощів. Із своїм помічником литовцем (сам консул — швайцарець) він приїздив у січні 1935 р. до Женеві інтервенювати. Це гарна людина. Коновалець і тепер сподівається, що йому дадуть спокій. В противному разі він уже десь нелегально мусить законспіруватися, бо на правду ніде, в жадній державі Європи, не хочуть дати йому права легального побуту. Найбільше, що його зв'язує — це родина і вчення сина. Комісар Шофар ніби був прихильний до нього, але й він перебуває під тиском начальства, яке кориться «міністру» женеvського кантону і республіки п. Леону Ніколю — запеклому більшовикові. Поліція мусить робити те, що вимагає політична партія, яка стоїть при владі й Департамент Юстиції та Поліції. Полковник мелянхолійно констатує, що тому й його адвокат (з католицької партії) без впливу і сили. А з ним приватно ніхто не хотів розмовляти. — Зрештою, — додає, — що я їм можу ще, крім сказаного, дати?

10. 5. 1935. Полковник Коновалець телефонував, що його рекурс відкинуто і що вже 17 травня йому треба буде виїздити з Женеви. Ніколь (директор поліції і міністер) не схотів з ним бачитися — так переказував йому адвокат, який розмовляв з Ніколем по телефону. Полковник у розпачі і питає, що робити. Мені здається, що треба знову подати рекурс до центральної влади на право мешкання у Швейцарії.

11. 5. 1935. Коновалець зайшов до нас о 6-й год. Оповів, що він знову подав рекурс до федерального прокурора в Берні. Це буде дорого коштувати, але що зробиш? Литовський консул інтервенював знову. Ніколь відповів йому, що, як міністер юстиції женеvського кантону, він мусить за всяку ціну позбутися Коновальця, хоч би він був тепер ангелом.

Настрій у Полковника бадьорий, і тому я питаю, звідки в нього береться ще енергія на таку дурну боротьбу.

14. 5. 1935. Від 4-ї до 7-ї год. були в мене і нараджувалися втрьох: Коновалець, я та Харитон Шавішвілі. Останній, як делегат грузинського уряду на чужині, добре вже поінформований (на власному досвіді) про банду Ніколя і всіх женеvських більшовиків з адвокатом Дікером на чолі. Шавішвілі дав декілька цінних порад і жалував, що раніше не був у контакті з Полковником, бо дещо можна було спасти ситуацію. А тепер уже трудніше.

Пані Ользі Коновалець дали термін 6 місяців, щоб упорядкувати справи, а Полковник мусить таки виїхати з Женеви 16 травня. Він подав рекурс до Берну, щоб мати змогу жити в іншому кантоні. Коновалець навіть задоволений, що нарешті зможе деінде спокійно спати і матиме розв'язані руки. Він переїде або до Цюріху, або до католицького кантону Фрібург, де немає агентів ГПУ. Шавішвілі радив піти до адвоката Дікера, комуніста, і дати йому хабара, але Полковник не хоче принижувати свою гідність і кланятися більшовикові. В усякому разі, Коновалець не дозволить, щоб його «виселяли», як якогось шубравця. Коли вже нема можливости боротися, тоді він виїде добровільно, «відступити на запасні позиції». Полковник тепер особливо проти терору в західній Європі, а всі напади на нього — це огидна праця польських і советських агентів закордоном. Покищо литовський уряд його захищає, але й він не дуже бажає, щоб Коновалець мешкав, напр., у Ковні. Він хібащо поїде до Литви, щоб побачити тамошніх приятелів, п. Вальдемараса та інших друзів, щоб їм подякувати. Але жити буде деінде.

16. 5. 1935. Як було умовлено, Полковник виїхав сьогодні з Женеви до Цюріху. На жаль, я був зайнятий в агенції і не міг його відпровадити на вокзал. Я не боюся шпигунів і не ховаюся з приязню до Коновальців. Про це всі знають і ніколи мене за це не турбували. Я вже не раз

ходив до п. Шофара в Департамент поліції та інтервенював, пояснював, протестував. Я й дружина переказували також адвокату Дікеру через його сестру д-р мед. Ернестину Дайнову, нашу приятельку з давніх часів. Вона хотіла навіть вписатися в члени «Клубу», бо походить з України, з Херсонщини.

21. 5. 1935. Зустрічали паню О. Коновалець. Оповідала, що федеральний уряд дозволив Полковникові вільно мешкати в усій Швейцарії, за винятком... Женеві. От тобі свободолюбний центр соціалістичної еміграції і Драгоманова. Чистий сором! Полковник приїздив, і вони бачилися в Льозанні. Але вона не хоче такого життя, бажає оселитися у великому місті. Дм. Андрієвський кличе до Брюсселю, а Є. Онацький і Енріко Інсабато радять оселитися настало в Римі. В усякому разі, восени вона покидає Женеву і Швейцарію назавжди.

31. 5. 1935. Ольга Степанівна Коновалець бачилася з чоловіком, який усе ще блукає по країні, наче «вічний жид», в очікуванні рішення на рекурс у женевському уряді, звідки напевно не можна очікувати прихильного рішення, доки «червоні» на чолі уряду.

25. 6. 1935. Після того, як директор Департаменту Поліції і Юстиції женевського кантону й республіки, п. Ніколь, на домагання більшовицької делегації (див. «Журналь де Женев» з 20 січня), не зважаючи на протести адвоката Резен (Райзен) та литовського консула, в 15-денний реченець виселив 20 травня полк. Коновальця, спершу з родиною, а потім лише самого персонально «як небезпечну особу» з Женеві, — п. Коновалець виїхав до Цюріху і потім до Монтре. Але він подав рекурс як до «Консей д'Ета» (Державної Ради) в Женеві, так і до Федеральної поліції в Берні, і ось тепер, 25 червня, він був покликаний з'явитись на розгляд його справи. Тому він сьогодні приїхав, і ми з ним бачилися та розмовляли з годину. Полковник уважає, що з цього нічого не буде, але він боротиметься до кінця. А вже як прийдеться виїхати, то з правом приїздити до Швейцарії, бо ж він тут нічого незаконного не зробив, і його не мають виселяти, як якогось злочинця. Полковник скаржився, що від часу, коли його (ОУН) відпоручник, п. Сенник-Грибівський виїхав із США, він вже не зможе одержувати з Америки й Канади регулярної допомоги. Тому його матеріальне становище стає тяжким, особливо тепер, коли його життя вимагає тричі більших видатків. Покищо він має ще трохи грошей і не журиться. Сам він має добрий вигляд, і взагалі енергійний, повний життя.

Полковник дуже здивувався, звідки п. Шавішвілі довідався про його побут у Монтре, куди приїздила його дружина. Скаржився також на антибільшовицьке бюро адв. Обера і д-ра Ладижевського (проти ІІІ Інтернаціоналу в Женеві), яке під впливом москалів не тільки за нього не вступилося, але й наробило деяких пакостей. Адв. Обер швайца-

Дмитро Андрієвський з Ольгою Коновалець та її сином Юрком

рець, а д-р Ладижевський з Києва. Його жінка правдива козачка — українка. Оповідав, що радіо в Німеччині і Чехо-Словаччині подало новину про його видалення з Женеви в не досить доброму дусі.

Нарешті, щодо скликання всеукраїнського національного конгресу в Швейцарії: краще скликати сюди лише нараду, щоб не осоромитися з конгресом. Я з цим погодився цілковито і сказав, що на днях пішу п. Приходькові до Праги в цьому розумінні.

— Ми, — каже Коновалець, — не виступаємо проти, але участі не беремо і застерігаємо собі вільну руку щодо ухвал.

Попрощалися сердечно й умовилися, що до його виїзду ще побачимось.

4. 9. 1935. Заходив до мене Дмитро Андрієвський. Оповідав, що з якихось причин Полковник не міг оселитися в Бельгії. Андрієвський їздив з панєю Коновалець до Монтре, щоб побачитися з Полковником. Попросив у мене адресу п. Шавішвілі.

28. 11. 1935. Телефонувала пані Ольга Коновалець. У них тепер інший телефон, бо вона з 25 ц. м. переїхала вже на нове мешкання — на 15,

Шемен де ля Гаранс у Шен-Бужері. Це дещо на периферії міста. Тепер вона дуже зайнята писанням своєї тези на атестат бібліотекарки — про книжки й видання російських емігрантів у Женеві.

25. 12. 1935. Латинське Різдво. Згадуємо з дружиною наших Коновальців, бо давненько про них нічого не чули. Чи оселились у Франції, чи поїхали до Італії? Юркові треба буде в третій раз міняти мову навчання: після німецької — французька, а тепер, може, вже й італійська. Тільки аби мали спокійне життя й здоров'я! Пригадую, як Полковник якось сказав: «До смерти не матиму спокою і вмру на полі бою».

1936 РІК

15. 2. 1936. Зустрінув паню Ольгу Коновалець на вулиці. Вона йшла з Публічної бібліотеки, де пише свою тезу про драгоманівські й інші революційні книжки, що виходили в Женеві у ХІХ столітті. Вона дуже змарніла. До себе на Шемен де Гаранс не запрошує, каже, що не влаштувалася. Цілком вірю, бо їй дійсно не до того.

Макар Богуш-Кушнір пише мені листа з Бельгії, але як сліпий, і тому я зовсім нічого не можу зрозуміти. Присилає копію свого подання до Міжнародного Червоного Хреста і просить мене поклопотатися, щоб йому дали допомогу розміром тисячу франків, бо він не має за що жити. Так само подає прохання на допомогу до офісу Нансена. Буду пробувати, але надії дуже мало. Шкода бідного Макара Олександровича. Ми поглядами не завжди з ним сходилися, але один одного шанували. Він народжений у Черкасах у 1884 році, скінчив Історично-філологічний факультет у СПб, де ми познайомилися у 1907 році в студентській громаді. Він член Центральної Ради в Києві у 1917 р. і пізніше член дипломатичної місії УНР у Парижі. Один з перших наддніпрянців, що приєднався до полк. Коновальця і дійсно багато з ним співпрацював.

18. 4. 1936. У сьогоднішньому журналі «Ле Травай» ч. 91 надрукована велика, жакливо неприхильна і ворожа стаття якогось Абеля Сарроля проти полк. Коновальця. У перекладі з французької мови її заголовок такий: «Пане Генеральний Прокуроре Стемплі, чи, нарешті, наважитесь виселити небезпечного Євгена Коновальця, шефа терористів»? Ця стаття-обвинувачення, адресована швейцарській федеральній владі у Берні, має за завдання, дискредитувати уряд Литовської республіки в особі міністра Зауніюса, який ніби то спомагав грошево ОУН. Автор, член комуністичної партії у Швейцарії, покликаючись переважно на матеріяли, одержані з Москви й Варшави, виявляє, що литовський уряд протегував українських політичних діячів, і в першу чергу полк. Євгена Коновальця, потім «терористів» Осипа Рев'юка, полк. Сушка, Сеніка-Грибівського та інших діячів. Стаття дуже гостро написана і повна «речевих» доказів, має біля 200 рядків друку. Редакція щоденника обіцяє оголосити й інші ревеляційні статті в цій справі, «спеці-

яльно небезпечній» для Швейцарії. Цю статтю я сховав до свого архіву. Потелефонував теж пані Коновалець, щоб купила декілька примірників і негайно відіслала до Полковника.

2. 5. 1936. Приїздив до Женеві п. Енріко Інсабато. Він десь бачився з Полковником і заходив до пані Ольги, а потім до нас. Д-р Інсабато дуже турбується долею своїх приятелів і хоче, бодай на якийсь час, ізольовати Полковника від політики. Каже, що просто боїться за його життя.

20. 5. 1936. Пополудні телефонічно просив мене інспектор поліції п. Шофар і його два приятелі, теж інспектори федеральної поліції в Берні, зайти на чашку кави до каварні «Лірік» біля театру. Я пішов, бо було ніяково відмовлятися. Як голова української колонії в Женеві, я іноді також примушений просити послуг і інтервенції за своїх земляків, місцевих і приїжджих. Зрештою, я п. Шофара знаю протягом довгих років, і ми завжди були в приятельських стосунках.

Вони зустріли мене, як давні приятелі, і дуже просили поінформувати їх додатково у справі націоналістичної організації ОУН та діяльності полк. Коновальця, бо вони мають лише однібічні інформації від польської делегації. Вони мені повнотою довіряють. Конкретно їм ішлося про те, щоб довідатися щось про купівлю однієї вілли на франко-швейцарському кордоні для політичної діяльності ОУН і друкування таємних відозв. Там мав бути осередок цієї організації. Вони мають деякі інформації, але справа надто конспіративна. У зв'язку з цим питали й про п. О. Бойкова, що працює редактором у газеті «Українське Слово» в Парижі, а також про п. Сціборського. Вони знали, що Полковник мав уже проєкт перенести видання партійного органу з Праги до Женеві. Цікавив їх також процес у справі вбивства польського міністра Перацького, про що польська делегація в Женеві друкує докладні інформації французькою мовою. Навіть показували мені кілька листків цієї служби. Цих панів, Шофара і, з Берну, Фавра й Корреля, високих урядовців у Департаменті поліції та юстиції, я запевнив, що, поза інформаціями легальної української преси, абсолютно нічого не знаю.

Взагалі вони мене запевняли, що для них особисто уся ця справа з полк. Коновальцем є об'єктом польської і російсько-комуністичної політики, і може, на їхню думку, скінчитися трагічно. Це вони підкреслили і висловили бажання, щоб я вплинув на цю неfortunну родину, аби вона виїхала кудись на спокійне життя і відійшла принаймні на деякий час від політики. Я мав враження, що, власне, для цього вони мене й викликали. Порада їхня була, безумовно, щира, бо вони, дійсно, могли мати інформації від своїх колег про реальну небезпеку для полк. Коновальця. Я передав це Полковникові, але він тільки рукою махнув. Розсталися ми, як найкращі приятелі. Вони всі три запевняли мене,

що прихильні українцям і Україні і не довіряють їхнім національним ворогам.

У моєму записнику було занотовано ще щось, але потім витерто. Тепер, коли переписую, пригадати абсолютно не можу.

5. 6. 1936. Сьогодні несподівано перед обідом прийшов до нас полк. Євген Коновалець, і ми з ним дружньо розмовляли три години. Полковник виглядає добре, здоровий і засмалений на сонці, трохи зажурений і заклопотаний, але гумор його не покидає. Оповідав, що повернувся до Женеви, щоб ліквідувати жінчине помешкання, бо в липні, як скінчиться у сина школа, вони мають остаточно виїхати з Швейцарії. А куди поїдуть — ще не вирішено остаточно. Наприкінці минулого травня Федеральний департамент у Берні зняв з нього постанову про видалення з жевевського кантону (на його рекурс з 22 травня) і рішення добровільно виїхати з Конфедерації. Коли захоче приїхати, повинен просити дозволу в Берні. Жартував з більшовицького агента, жевевського міністра Леона Ніколя, який на нього страшенно лютий і не раз робив авантюри в центральному уряді, а навіть домагався, щоб той відібрав у литовського консула в Цюріху право репрезентувати Литовську республіку за те, що захищав . . . терориста. Останнім часом Полковник мав побачення з дружиною в Монтре в Водськiм кантоні, де якраз відбувався комуністичний конгрес, про що Коновалець абсолютно нічого не знав. Ніколь написав донесення до уряду в Берні (в Женеві він уже не є міністром) і домагався, щоб Коновальцеві заборонили перебування у Швейцарії, бо інакше, запевняв, станеться терористичний акт. Уряд не звернув на це жадної уваги.

Розповів Полковникові про своє цікаве побачення з трьома федеральними інспекторами Департаменту поліції та юстиції. Передав і їхню пораду, щоб Полковник відійшов від активної політики, бо вони, певно, мають якісь інформації. Але Коновалець нагадав мені одну московську поговорку, яку чув в Україні: «Коготок увяз, всей птичке пропасть».

Отак, — додав він, — буде певно й мені, бо я не маю сумління залишити Організацію.

Ще була мова про Всеукраїнський національний конгрес, який скликає УНР. А те, що хочуть організувати, не дає жадної користі, бо там ще більше сваритимуться «бувші діячі», які не мають за собою жадної підтримки і політично цілковито збанкрутовані. А до того, жадна держава не схоче мати діла з таким конгресом, де кожна група домагається першенства і поборює всі інші.

Тепер ми дійшли, — казав далі Коновалець, — до того, що політику роблять навіть не національні організації, а окремі люди на власну руку, як, напр., Остряниця, Севрюк, Кожевників, Макогін, Вишиваний та інші політикани. Крім цього, наші «відповідальні» діячі на чужині

залежать особисто і маєтково від тих урядів, на території яких вони живуть. Найбільше горе для нас, що немає жадної держави, яка схотіла б речево підтримувати українську справу — надто вона скомплікована, серйозна й велика. Крім цього, при відродженні України завжди існують два ворожі сильні табори: Советська Москва і Польща. Полк. Коновалець поставився дуже скептично до заходів переїзду «Козакії», А. Я. Шульгина і ін. організацій до Швейцарії, бо бернський уряд має тенденцію заборонити на своїй території акції всіх національних організацій, напр., Словакії, Каталонії, Македонії та ін., а тим більше України.

Раніше, ніж виїхати, Полковник обіцяв до нас ще зайти.

19. 6. 1936. Женевські газети, як от «Журналь де Женев», «Кур'е де Женев» та ін. подають обширні відомості про кримінальну справу — організацію чужинецької розвідки-шпіонажу, до якої причетний Комуністичний Інтернаціонал. Ця організація комуністичних агентів Росії — СРСР була спрямована, нібито, проти однієї терористичної організації в Женеві, яка наче б то готувала атентат проти советської делегації. Були арештовані три агенти-шпигуни: один з них — Шарль-Петер Норман, советський чекіст, шеф, потім Жан Ернест Плянк — агент III Комуністичний Інтернаціонал в Женеві, і ще один — невідомий на ймення. Усі вони уважно стежили за полк. Євгеном Коновальцем, як у Женеві, так і в Цюріху і деінде. За швейцарськими законами, така справа карається гостро. Цікаво, що п. Кубік, директор Швейцарської Телеграфічної Агенції, подаючи офіційно до газет цю новину про арешти комуністів-шпигунів, з власної ініціативи дописав ще:

«Це була інформативна служба проти українця Коновальця, якого підозрівано в тому, що він готував атентат проти советської делегації при Лізі Націй у Женеві».

Цей директор — жидівського походження, з Австрії, де його батько вихрився на протестантизм, а потім переїхав до Швейцарії, де натуралізувався. Його син Карл працював у женевській філії державної Телеграфічної Агенції і за таємні послуги одержував повсякчас подарунки від поляків і комуністів, з якими скрито симпатизував. Я також працюю протягом кількох років у цій агенції, знаю всі її таємниці і збираю до свого архіву цікаві документи про Україну.

Арештованих обороняє женевський адвокат Дікер — жид з України.

27. 6. 1936. «М. Данько» подав знову до «Діла» з сьогоднішньої дати величеньку статтю* про полк. Коновальця п. н. «Українська сенсація в Женеві і московська провокація». Це з приводу статті в «Ля Трібюн

* М. Данько — псевдонім Миколи Троцького. Його попередня стаття в львівському щоденнику «Діло» від 21. 6. 1936 р. (ч. 137) мала заголовок: «Большевики слідкують за полк. Коновальцем».

де Женев» з 22 червня про «Шпигунську справу, в якій викрито руку ГПУ». Справа ця тягнеться від березня ц. р. Швайцарець Жан Е. Плянк слідкував за мешканням Коновальця і його родини на вул. де ля Гаранс і за це дістав від більшовиків 600 швайцарських золотих франків. Його звільнили з тюрми за кавцію 10 000 шв. франків, які внесла російська делегація при Лізі Націй.

«Це справа провокаційна, — пише у своїй статті Данько, — щоб осягти видалення полк. Коновальця з Швейцарії і почати репресії проти української еміграції».

30. 6. 1936. В сьогоднішньому числі «Діла» з'явилась і третя стаття про те, «як усунули полк. Коновальця з Швейцарії?». Написана на підставі обширної кореспонденції з Берну до «Ное Цюрхер Цайтунг» з 24 червня.

1. 7. 1936. «Журналь де Женев» подає в сьогоднішньому числі нотатку про советський шпіонаж у Швейцарії, як додаток до поданого давніше, і стверджує, що слідчий суддя Фокс одержав велику теку різних документів, сконфіскованих у Цюріху в помешканні арештованого шефа московських гепеуств-агентів — Нормана. Це документи про полк. Євгена Коновальця, серед них украдені листи, різні фотографії тощо. Це все буде цінний історичний матеріал для України, якщо буде збережений, а не проданий комуністичному урядові, як це пізніше не раз відбувалося.

24. 7. 1936. У сьогоднішньому 171 числі більшовицької щоденної газети в Женеві «Ле Травай» («Праця») надруковано на цілу сторінку статтю про «Жертви терориста Коновальця, які були засуджені на процесі». Тут усе жахливо перекинуто на користь комуністів. Але стаття подає цікаві подробиці, які стверджують силу і вплив советських агентів у Швейцарії.

Швайцарський суд усе таки засудив двох головних шпигунів, советських агентів, кожного на 18 місяців в'язниці, а третього на 45 днів. Для розуміння атмосфери, в якій жив і працював протягом кількох років полк. Коновалець у Женеві, цей процес дуже цікавий. Він подає умови, в яких перебувала кожна еміграція в Швейцарії, її легальну боротьбу за людські права своєї нації. Цікавий деталь: полк. Коновалець прислав телеграму з Амстердаму, в якій пропонує приїхати на процес гепеушників у Берн, щоб демаскувати більшовицькі інтриги у Швейцарії і виявити дійсний стан боротьби. Але йому було відмовлено...

17. 10. 1936. Написав довгого листа до п. Сціборського в Париж з подякою за надісланий мені його твір «Націократія», який я одержав ще 5 липня і прочитав з цікавістю, особливо перші п'ять розділів. Не погоджуюся натомість із загальною концепцією. Дякую також і за вмі-

щення в ч. 129 «Українського Слова» з 13. 10. статті п. н. «Речі по імені».

25. 10. 1936. Сьогодні одержав листовну відповідь від інж. Сціборського з Парижу. Лист його «ідеологічний» і містить цікаві міркування переважно у двох напрямках нашої сучасної політики: 1. «Жидівське питання актуальне і складне та ще в нашому громадянстві не досить продумане...» 2. «Звертаємо своє вістря проти Польщі не з причин засліпленої і безконцепційної до неї ненависти, а засадничо як одного з історичних ворогів української нації. Ця боротьба є конечністю, що впливає з національно-моральних залогень так само, як і боротьба з Москвою. Тут етичні критерії спираються, так би мовити, не на кількісних критеріях, але на принципах, що зобов'язують у невимовно важких сучасних обставинах.» І далі п. Сціборський стверджує, що він «дійсно непримиренний соборник, і не тільки до історичних ворогів, але й тих українців, що своїми спекулятивними потягненнями духово демобілізують нашу націю, ампутують гін її органічних сил». І ще далі: «Ця непримиренність у лінії як зовнішньої, так і внутрішньої політики є причиною, чому ці противники мене недолюблюють і приписують мені сім гріхів світу, про що Ви напевно не раз чували...»

9. 11. 1936. Пані Ольга Коновалець прислала нам листа з Женеві, повідомляючи, що хотіла перед остаточним від'їздом зайти до нас попрощатися, але телефонувала, і ніхто не відповів. Отже, примушена цим шляхом нам переслати свої найкращі привітання і побажання з сердечною подякою за весь час нашого спільного життя, коли ділили горе й радості.

1937 РІК

У 1937 році полк. Євген Коновалець, як і його родина, в Женеві постійно не жили. В моєму діярії за цей рік містяться про нього нотатки двічі: 6 травня, коли більшовицьке ГПУ перешукувало колишнє мешкання Коновальців у Варамбе, і 18 червня, коли Полковник приїздив на кілька днів до Женеві, щоб зліквідувати свої меблі, і був у мене на розмові кілька годин. Обіцяв ще приїхати у 1938 році, але ми вже ніколи потім не бачилися. Так само з його родиною.

6. 5. 1937. Нотую зі слів пані Розалії Стек, нашої давньої знайомої англійки, чоловік якої посідає важливе становище в БЕТ (Інтернаціональне бюро праці) в Женеві.

Отож, пані Стек оповідала нам у 1937 році, що, коли вони поїхали на свята на курорт у гори, хата, в якій вони мешкали тоді, на Рут Женет, ч. 8 у Варамбе (Женева), після від'їзду звідти в 1936 р. панства Коновальців була добре замкнена і під доглядом сторожової служби «Секюрітас». Але до неї все таки влізли вночі якісь підозрілі злодії. Дивні

були це злодії, бо все чисто перешукали, а навіть картини й образи знімали з стін та відривали шпалери, але нічого не взяли, хоч і було що брати. Що це були за злодії і чого шукали — так і не виявилось. Господар дому, пан Моріс Стек, по своєму приїзді зголосив про це негайно поліції. Був проведений докладний розшук, але, як я вже сказав, без наслідків. Найімовірнішою була здогадка слідчих органів про те, що це була робота таємної комуністичної розвідки, яка тоді називалася «Закордонна ГПУ» і яка, трохи запізно, шукала слідів полк. Коновальця. Мабуть, думали, а, може, й одержали якісь відомості, що він залишив по собі якийсь тайник, замуровану в стіні шухляду абощо. Коли я пізніше бачив Полковника, то розповів йому про все і питав, чи він не забув у своєму помешканні якихось речей. Він відповів, що ні, але більше нічого не додав.

У наших газетах, напр., у «Новому Шляху» з 7 грудня 1937 р. згадувано про якусь «минулорічну аферу агентів ГПУ, що слідкували за Євгеном Коновальцем у Швейцарії», але не пояснено, про що йдеться. Хто його знає, можна думати, що підготовляли атентат, як у 1926 році на Головного Отамана Симона Петлюру в Парижі. Французька газета «Л'Аксіон Франсез» намагалася з свого боку представити Коновальця більшовицьким агентом. А швейцарська більшовицька газета «Ле Травай («Праця») вела гостру кампанію проти Полковника, як українського терориста. У всякому разі, семирічний побут Коновальця в Женеві завдав немало клопотів і місцевій кантональній та федеральній державній поліції. Того всього було досить Полковникові, і він, на рещті, погодився покинути не дуже гостинну Швейцарію, не зважаючи на шляхетне заступництво литовського консула в Цюріху. Коли він виїздив з Женеви, мусів на вокзалі купити квиток до Ковна (Каунасу) — столиці Литви, бож юридично він вважався литовським громадянином. Про це подала ПАТ — Польська Телеграфічна Агенція.

Життя Коновальця в Женеві може бути канвою надзвичайного детективного роману.

18. 6. 1937. Майже по роковій часу знову умовлялися по телефону з полк. Коновальцем про побачення, він приїде до нас на чай о пів до 4-ї. Він учора приїхав до Женеви, спинився в готелі і має справу з продажем своїх меблів, що були складені на переховання у перевозовій фірмі.

Зустрілись ми, як давні приятелі — Полковник розцілював нас обох. Сам він дуже добре виглядає, повний енергії і життя. Каже, що радий, що виїхав з Женеви, де мав стільки неприємностей від місцевих більшовиків на чолі з Леоном Ніколем. Він дивується, що свободолюбні швайцарці не змогли, чи не схотіли, захистити його від підлих нападів інспірованої з Москви кліки запроданців, яка гуртується навколо газети «Ле Травай» на чолі з адвокатом Яковом Дікером.

Оповідав, що був у Литві, а тепер постійно живе з родиною в Італії. Родина здорова, пані Ольга вже не така нервова, як колись, Юрко виріс, здоров'я його зміцніло. Жадних труднощів не має. Він далі керує ОУН і жалує, що я з нею організаційно не пов'язаний.

На загальну ситуацію дивиться радше оптимістично. Війна неминуча за яких два-три роки. Німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз, і якщо Гітлер не збожеволіє з його імперіялізмом Великої Німеччини, то Україна матиме автономію і своє військо. На думку Полковника, «уенерівці» не будуть грати активної ролі, бо зв'язані з поляками, державу яких знищать, і ще й тому, що німці покладатимуться на Західню Україну — на Галичину й Волинь, населення яких не так винищене, як на Наддніпрянщині. Хіба що військові формуції Советів будуть переходити на бік німців, а ці останні будуть настільки розумні, що цю силу використають у підбої російської території аж за Кавказ і до Уралу. Для нас добре, що Сталін знищив вісьмох советських генералів на чолі з Тухачевським, який був нашим національним ворогом. Єдина перешкода — це постійний недорід, штучно втримуваний в Україні, бо це відвертає народ від загального і знижує до дрібної боротьби за існування. Добре теж, що Сталін знищив троцькізм, який був досить сильний на Україні. Коли прийде слушний час, каже Полковник, треба буде всім бути «там», усім, хто хоче чесно визволяти свою батьківщину й народ. Тамтешні націоналісти не дадуть інтригувати закордонцям.

*

Оце й усе, що в мене занотовано про полк. Коновальця цього 1937 року, не рахуючи газетних витинок, які я зберігаю в архіві. На мій глибокий жаль, це була наша остання зустріч, бо він до Женеви вже більше не приїздив, а в травні 1938 року трагічно загинув від руки ворога, як передбачав, будучи весь час у боротьбі.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ
В ОЧАХ МОЛОДОГО СТУДЕНТА

З полковником Євгеном Коновальцем я зустрічався зчаста протягом чотирьох років — 1931-1935. Я був тоді молодим студентом Женевського університету, членом ОУН, деякий час головою Женевського відділу Організації. У 1934-1935 роках я виконував деяку роботу в канцелярії Полковника на імпровізованому становищі «Виконуючого обов'язки субреферента для справ Америки, Канади й Аргентини» (АКАР). Цей довгенький титул придумав для мене сам Полковник у приступі доброго гумору.

Моя робота полягала, здебільшого, в перечитуванні кореспонденції й українських газет із цих країн та проектуванні відповідей на листи. Але моє відношення до полк. Коновальця не було тільки формально-офіційне. Як і інші наші Женевські студенти-націоналісти (і ненаціоналісти!), я не раз бував у гостях у його хаті, зустрічався з ним приватно на прогулянках і товариських розмовах і т. п. В 1934 році, коли моє матеріальне становище раптово погіршало, Полковник дав мені притулок на деякий час у маленькій кімнатці в мансарді будиночка, який він винаймав у той час на власне мешкання й канцелярію. Цих декілька деталей, мабуть, потрібно, щоб з'ясувати суб'єктивне тло моїх тодішніх вражень про полковника Євгена Коновальця.

*

У жовтні 1931 року, недовго після мого приїзду до Женеви, мої старші колеги з університету повідомили мене, що на другий день відбудеться прогулянка Женевської громади на гору Салев, власне кажучи, на «Великий Салев», бо є ще й другий, «Малий». Обидві ці гори, невисокі, але стрімкі, височать над самою Женевою і заслонюють від неї вид на прекрасну панораму Альп і на гору Мон-блян. На прогулянці буде також Євген Коновалець.

Ця вістка страшенно схвилювала мене. Коновалець, легендарний командир УВО і голова Проводу ОУН, був тоді серед галицького суспільства й особливо серед молоді оточений своєрідним романтичним німбом. Що я побачу його живого вже завтра ранком, мені просто тяжко було собі уявити.

І ось на другий день у неділю ранком ми збираємося на площі Рон Пуен. Сім чи вісім студентів (нас усіх тоді було в Женеві 12), тодішній представник Українського Бюро Якова Макогона в Женеві Володимир Кисілевський, у шикарній спортовій шапці, з американськими манерами. Потім від трамваевої зупинки надійшов невисокого росту чоловік із спокійним усміхненим обличчям, невеличкими вусами — Євген Коновалець. Разом із ним була сестра його дружини, наша товаришка Оксана («Ляля») Федак. Ми привіталися.

Враження в мене було якесь дивне. Я сподівався побачити когось із диктаторською позою (на подобу Муссоліні) або, принаймні, з конспіративно таємничими манерами моїх власних товаришів і зверхників із підпілля. Тим часом, це була звичайна, скромна людина, що балакала з усіма по-товариськи і любила жартувати й «підтягати» своїх молодих компаньйонів. Але моя й моїх товаришів повага до полковника Коновальця від того аж ніяк не зменшилася. Тут заважила не тільки наша власна романтична уява про нього, якої нам не легко було позбутися. Бо з його обличчя й постаті ми могли вичути справжню силу характеру, приховану під буденною скромністю. Ми думали: чи цей «звичайний» середнього віку чоловік (в наших молодих очах тоді «середній вік» був великим гріхом) міг командувати Осадним Корпусом Січових Стрільців, посилати бойовиків у небезпечні місії й творити підпільні організації? Чи ми самі послухали б його наказу без вагання? І ми знали з абсолютною певністю, що так — він міг і ми — послухали б.

*

Полковник Коновалець, провідник і революційний діяч, мав також — чи намагався мати — власне приватне особисте життя. Його дружина, дочка видатного львівського громадського діяча й адвоката д-ра Степана Федака, сестра Степана Федака молодшого, (що провів агента на Юзефа Пілсудського й Грабовського). Пані Ольга, тоді молода, гарна з виду жінка, з енергійним обличчям, була не раз увічливою господинею для нас.

Але побіч хатнього господарства вона мусіла ще й заробляти на прожиток, працюючи завідувачем слов'янського відділу в женевській Університетській бібліотеці. Полковник страшенно любив свого сина-одинака Юрка, тоді — в 1931 році — гарненького хлопчика з підтягим по-пажівському волоссям. Юрко якраз тоді позбувся свого німецького акценту в українській мові й починав розмовляти з акцентом... фран-

цузьким. Інших українських дітей не було, а чужа школа й ровесники-товариші змагалися з українським впливом батьків.

Коли я говорю про приватне життя Полковника, я не хочу сказати, що це було нормальне, спокійне, впорядковане життя. Ні, такого життя українські революціонери не мали навіть на еміграції. Для ілюстрації згадаю про один характеристичний інцидент із перших місяців мого женецького побуту.

До мого мешкання на Рю Блянш прийшов шофер таксі і каже: — З вами хоче говорити ваша землячка в авті.

Виходжу, бачу — в авті сидить ще молода пані, вітається зі мною й каже:

— Я Сушкова, чи не могли б ви завести мене до хати полковника Коновальця, там має бути мій чоловік. Я тільки нині приїхала з Мадриду.

Адреси Полковника вона не мала, мою адресу випадково знайшла в університеті. Після деяких конспіративних сумнівів я повірив їй (це була дружина покійного полковника Романа Сушка, колишня Христина Скачківська, що її поет Маланюк назвав колись «українською Жанною д'Арк»), і ми поїхали тим самим таксі до хати Полковника. Приїхали, на жаль, запізно, чверть години раніше полк. Сушко відлетів до Риму. Такі були революційні «сімейні умови» на еміграції.

Подібна атмосфера непевности, сказати б, провізорії, панувала в сім'ї полк. Коновальця. Він в січні 1930 року приїхав з Берліну до Женев. В 1931-1932 рр. він жив у невеличкому мешканні на 3-му поверсі будинку на передмісті Сен Жан. Пригадую, що старосвітська електрична «вінда» в цьому будинку раз-у-раз псувалася й затримувалася поміж поверхами. Мешкання було скромне, досить тісне, тим більше, що там також жила Оксана Федак.

Мабуть, у 1932 році Полковник перейшов жити до кращого мешкання, недалеко від Палацу Ліги Націй (що, власне, тоді почав будуватися), на правому березі Женевського озера. Це була невеличка вілла, що її всю винаймала ОУН. Внизу була їдальня, вітальня й кухня, нагорі спальні й кімната канцелярії. Полковник любив ту нову хату, яка була люксовою в порівненні з його старим мешканням. Але вона була не кращою від хати якогонебудь українського емігранта-заробітчанина в Новому Світі. Вона була не власна, а винаймлювана, і невідомо на який час. Ця непевність і дедалі виразніша небезпека для життя Полковника висіли темною тінню над усім його сімейним життям.

Легальне життя Полковника було уможливлене його литовським громадянством і паспортом. Але швейцарська федеративна й кантональна поліція добре знала, ким був полковник Коновалець. Його раз-у-раз цькували і на нього доносили польські й советські дипломатичні місії. Його декілька разів намагалися вигнати з Швейцарії, і він залишився

Є. Коновалець з улюбленим собакою на руках. Праворуч — теща і син.

лиш завдяки офіційним інтервенціям Литовського Міністерства закордонних справ. Уже тоді, в ранніх 30-х роках, оточення полковника Коновальця рахувалося з можливістю терористичного атентату на нього. Його остерігали від можливості такого атентату і просили бути обережнішим. Сам Полковник ставився до цієї небезпеки з вояцькою, майже фаталістичною байдужістю:

— Як більшовики мене схочуть убити, вони мене й так уб'ють.

Дійсно, самотня вілла Полковника на далекому, рідко заселеному передмісті, його довгі самотні прогулянки, його подорожі публічним транспортом без усякої охорони давали легку можливість для атентатчика. Але, мабуть, з політично-тактичних причин советські терористи тоді не схотіли ангажуватися в одвертому терористичному акті в нейтральній Швейцарії, у місті осідку Ліги Націй.

Щойно десь у 1935 році, на настирливі вимоги близьких, Полковник купив для власної охорони великого пса-вовчура. Але пес мав, зрештою, дуже симпатичну й приязну до чужих людей вдачу. Його улюбленим спортом було — купатися у вуличних фонтанах і потім оббризкувати власного господаря й усіх стрічних холодним душем водяних крапель.

*

Полковник Коновалець дуже любив і добре розумів молодь. У конфлікті між молодими й старшими він заявляв:

— Я там, де молоді. Без молоді не може бути революції.

До наших молодечих слабостей, амбіцій і грішків він ставився з вибачливою, часом трохи насмішливою усмішкою. Кликав нас він:

«Товаришу . . .» (такий то) і не раз дискутував з нами годинами на всілякі теоретичні теми, намагався спізнати нашу психіку й допомогти оформитися нашим молодим, запальним, але дещо нестійким характерам.

Він, хоч людина досить нервової вдачі, майже ніколи не сварив нас, а говорив з гумором, критикував нас лагідно й поблажливо. Це впадало в вічі ще більше, коли ми бачили, як він не раз гнівався на деяких своїх «дорослих» співробітників, до праці й дисципліни яких він ставив досить ригористичні вимоги. Тому ми, зокрема молоді націоналісти, завжди без страху зверталися до нього у політичних чи приватних справах, телефонували до нього раз-у-раз і бували частими гостями в нього у хаті. Поза очі ми говорили про нього «Євген Михайлович» або офіційніше «Полковник».

Щоб краще спізнати нас, Полковник увійшов як звичайний член до відділу ОУН в Женеві, куди входили, крім нього, ще лиш чотири студенти — О. Сокіл, М. Качалуба, П. Трач і я, та ще редактор «Бюлетеню Української Інформації», видатний український публіцист Макар Кушнір (псевдонім Богуш). Полковник із зацікавленням прислухався до наших дуже амбітних і часом дещо «еретичних» (з пункту бачення ідеології ОУН) рефератів і сам забирав критичне слово в дискусіях. Було цікаво бачити, як у кожному з нас він віднаходив те, що в нім було найцінніше — роботящість, фантазію чи журналістичний хист, і намагався розвинути це найкраще власними порадами й критичними заувагами. Мені здається, що якби Полковник не був ніколи політичним, революційним і військовим діячем, він міг би стати прекрасним педагогом.

Яким терпеливим і вибачливим був Полковник для нас, молодих, можна бачити з такого прикладу. В 1934 році під впливом моїх особистих матеріальних труднощів і деякого психічного заламання я переживав період зневіри й сумнівів. У розмові з моїм товаришем Олексою Соколом, особистим секретарем Полковника, я висловив ті мої сумніви щодо практичної можливості революції, ідейності «організаційних бюрократів», навіть щодо щирості самого полковника Коновальця.

При нашім тодішнім наставленні це були майже святотатські думки. Олекса розказав про них полк. Коновальцеві. Я сподівався гострої кари, «карного звіту», нагани, може навіть виключення з Організації. Тим часом, Полковник тільки запросив мене до себе на спокійну, ло-

гічну розмову. Він говорив до мене з розумінням, по-батьківськи, дав відповідь на всі мої сумніви — без сварки. Мені, мабуть, ще ніколи до того часу й ніколи потім не було так соромно за власну слабкість. Хоч ця розмова не врятувала мене з моєю песимістичною вдачею, від пізніших сумнівів, проте вона залишила в мене один незатертий слід: ідейна чистість і духовна великість полковника Коновальця були й залишилися донині в мене поза й понад усяким сумнівом.

*

Полковник Коновалець, як я казав уже, з вигляду й поведінки ніяк не нагадував «класичного» диктатора. Він не був політичним актором, замаскованим у студійованих позах. Він не був також тим «забронзованим», по-візантійськи закоцюблим героєм, яким його нині уявляють собі автори й слухачі промов на святкових академіях. Ні, він був людиною, хоч вийнятовою ідейною й сильною, але все ж таки з деякими людськими слабкостями.

Коли я знав його, він був ще не старим, у ранніх 40-х роках. Але з вигляду він здавався старшим. Його здоров'я було надшарпане переживаннями його короткої, але драматичної біографії (у 27 років — командир корпусу, у 31 рік — творець і командир підпільної організації, від 32 року — політичний емігрант у самому осередку української політичної дії й духової і фактичної революції). Він хворів на жовчеві камені. Звичайно, він стоїчно ігнорував ту свою недугу, але деякі атаки (особливо після важливих нарад, політичних подорожей, трагічних подій) були страшенно болючі й робили його безсилим від болю.

Психологічно цікава одна людська слабкість Полковника — він при своїм непохитнім характері й владній, звиклій до командування вдачі, був також дуже несміливою людиною. Це була несміливість людини великої особистої амбіції, великих вимог до себе самого, що соромиться кожної власної, навіть невеликої, невдачі.

Наша французька вчителька, мадмуазель Кюршо казала мені, що з усіх її учнів найнесміливіший полк. Коновалець. Через те йому важко було навчитися французької мови.

Полковник Коновалець був нервовою людиною, але він із залізною волею панував над власними нервами. Лиш рідко коли він у нашій присутності гнівався на когось із його політичних противників чи партнерів так, що тоді лаявся здорово, по-вояцьки. Звичайна його реакція на чийсь помилку чи нікчемність — було холодне й іронічне: «Сервус!»

Ці людські вади робили його тільки ближчим для людей з його близького оточення, зрозумілішим, більше людським. Homo sum, humani nihil a me alienum puto.

*

Сьогодні противники революційного націоналізму, бажаючи виключити пам'ять полковника Коновальця з травневих святкувань, не раз заявляють: він, мовляв, був «диктатором», «фашистом» чи «тоталітаристом». Ми, що знали його особисто, бачимо всю неправдивість таких закидів.

Полковник Коновалець, без сумніву, вимагав твердої дисципліни. Але це була не диктаторська претенсія, а вояцька вдача, звикла до послуху в рядах військової формації чи підпільної бойової організації.

В особистих стосунках з людьми Полковник був незвичайно толерантним, вислуховував терпеливо протилежні думки й сприймав обґрунтовані, логічні докази. Ця ж толерантність, ця пошана до противника як людини, це, власне, вважається одною з основних властивостей демократії.

Полковник радо зустрічався з людьми, що стояли на протилежних до ОУН позиціях, однаково у власній хаті й в офіційних політичних розмовах. При нагоді перебування в Женеві українських парламентаристів із партії УНДО — Мілени Рудницької й Зіновія Пеленського — Полковник дуже щиро вітав їх і навіть доручав нам, молодим членам ОУН, бути для них неофіційними перекладачами й провідниками по місті.

При нагоді святкових відвідин молодих студентів у мешканні Полковника з нами туди не раз заходив наш тодішній колега, нині — Президент Державного Центру УНР Микола Лівичський. Він сам казав, що в особі полк. Коновальця він вшановує не провідника ОУН, а командира однієї з найкращих частин Дійової Армії. Але Євген Михайлович завжди дуже ввічливо вітався з ним і розпитував про здоров'я його батька, Андрія Лівичького, тоді Головного Отамана УНР.

У громадському житті Полковник не висував ніяких диктаторських претенсій, а повинувався волі більшості. Він був рядовим членом женецького «Українського Клубу», де головою був неприхильний до ОУН Євген Бачинський (видавець «Екклезії»), і брав участь у зборах і голосуваннях клубу на рівних правах з іншими членами.

У полк. Коновальця не було групового фанатизму, який поза власною «парафією» не бачить Божого світу. Раз ми, молоді, почали на сходинах женецького відділу ОУН напівсерйозну дискусію на тему «що важливіше — нація чи революція?» (чи можливо для добра містичної ідеї нації пожертвувати життям більшості сучасних членів фізичної нації?). Полковник прислухався деякий час, потім розсердився. Він сказав з незвичайною в нього гостротою:

— Дурниці говорите! Революція добра тільки тоді, коли вона робиться

Євген Коновалець на кораблі під час прогулянки по озеру

для добра нації. В майбутньому нашої організації може не бути, придуть інші ідеї, інші сили. Нас не буде, але Україна буде!»

Які ці погляди інакші від тоталітарних претенсій до виключности й вічності чи від віри Гітлера у «Таузенд'еріес Райх!»

Мов учора, пригадується моя остання зустріч із полковником Коновальцем. Це було в погідний липневий день 1935 року. Я здав якраз останні іспити в університеті і за два дні мав повертатися в Україну. Полковник запросив мене на прогулянку над озеро. Ми їздили моторним корабчиком — «муетт» (фундував, звичайно, Полковник, бо «я було трохи не голе, таке убоге»). Євген Михайлович говорив до мене довго, серйозно і досить сумно. Мій від'їзд до рідного краю відсвіжив у нього таємний, приспаний біль-ностальгію. Коли я скаржився на непевне майбутнє, він сказав:

— Дурниці говорите, ви молодий, а головне — у вас є база, до якої ви можете повернутися. В мене такої бази нема.

Він розпитував мене про мої пляни, про мою майбутню участь у політичній роботі в «краю». А перед прощанням сказав мені:

— Дайте мені руку, що ви ніколи не опортунізуєтеся!

Я дав йому те приречення. І, звичайно, не дотримав його. Чи міг я і чи міг він тоді передбачати ті великі зміни, які стануться не лиш особисто в мені, але й навколо мене — смерть Полковника, розлам в організації, війна, «перша» й «друга», еміграції, повільне старіння й уміщення в зовсім несподіваній країні, у зматеріялізованому Новому Світі? Нині більшість колишніх товаришів моїх, що ще залишилися живими на еміграції, в нашому тодішньому розумінні дуже «опортунізувалися». Але ні я, ні, мабуть, вони не забудемо «юних днів, днів весни», а я сам не забуду ніколи того соняшного літнього дня й розмови над Леманом...

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ У ШВАЙЦАРІЇ

2. 3. 1930 — 8. 6. 1936

(з заповідань і документів)

Про діяльність великих людей часто пишуть книги, обґрунтовані історичними документами. Мало коли, зокрема в українській історіографії, беремо до уваги умовини, в яких визначній людині доводилося жити і діяти, обставини, людські переживання, що, звичайно, вважаються «приватним ділом». Але хіба можна відділити політичну, суспільно-громадську діяльність від людської істоти й її переживань? Коли ми дивимося на діяльність, а не беремо до уваги, в яких умовинах та діяльність проходила, то кривдимо людину, применшуємо ту силу духа і волі, які потрібні, щоб в даних умовах дати собі раду, щоб побороти труднощі, створені обставинами. Подивляємо силу духа й генія Наполеона, негайність його рішень, його здібність охоплювати ситуацію. Але чи були б його рішення такі всеобіймаючі, коли б він мусів витратити час на щоденні життєві потреби, шукати за засобами навіть для свого прожитку і своєї найближчої рідні, чи коли б мусів ховатися поза корчами у час відступу, не маючи надійної охорони, яка дбає за його безпеку й побут, залишаючи йому час на думання?

При оцінці полк. Євгена Коновальця ніхто досі не зупинявся над умовами, у яких йому доводилось діяти, коли він, крім відповідальності за долю Організації Українських Націоналістів, ніс відповідальність за дружину й сина, будучи переслідуваний ворогами, що були споряджені всіма технічними засобами. Не легко було провідникові українського революційного підпілля, визвольного руху отримувати й право побуту в тій чи іншій державі, тим більше нейтральній. А як таке право побуту в одній чи другій державі й отримував, то провокаційні доноси, офіційні інтервенції окупантів України й усякі інші заходи ворогів тривали так довго, доки дана держава не позбавила Полковника права побуту в ній. На цю тему можна б написати цілу книгу. Ми подаємо коротко лише труднощі одного періоду на підставі документальних даних.

*

Євген Коновалець, як провідник українського революційно-визвольного руху, зі зрозумілих причин, шукав за можливостями поселитися на постійний побут в одній з неутральних європейських держав. Найдогіднішою на тодішній час уважав він Швейцарію. Його увага була особливо звернена на місто Женеву, бо там був осідок Ліги Націй. Там були перспективи зустрічей з політичними діячами й журналістами майже з усього світу. Це могло сприяти веденню акції в користь поневоленої України.

Для реалізації своїх задумів Полковник, повертаючись із США в серпні 1929 р., заїхав до Женеви, щоб розглянутися, які є можливості переїхати туди на довший побут. За не цілий тиждень побуту в Женеві він зорієнтувався в женевських обставинах і таки наважився за певний час перенестися з ріднею з Берліну в нове місце осідку.

2 березня 1930 р. полк. Євген Коновалець з дружиною Ольгою і сином Юрком приїхали до Женеви. Тоді Полковник напевно не передбачав, що його поселення у цій чудовій країні завдасть йому і його рідні стільки прикростей, труду, витрати часу, висіпування нервів і недоспаних ночей. Що буде «гнаний», як бездомний чи прокажений з одної місцевості до іншої все новими заборонами мешкати в Женевському Кантоні, а вкінці, що його і його рідню таки позбавлять права побуту у Швейцарії.

Безперервний тиск поляків, а згодом Москви на офіційні швейцарські чинники, одночасна акція в пресі, щоб «небезпечного терориста» видалити зі Швейцарії, не були без наслідків. Цей тиск урядів окупантів України ще до того натрапив на догідний для них ґрунт. Полковник з родиною жив у Женевському Кантоні, президентом якого був п. Леон Ніколь, людина лівих переконань, яка фізично не зносила націоналістів, а була захоплена советською системою. Тому й інтервенція міністра закордонних справ СРСР Літвінова у Ніколя у справі видалення полк. Є. Коновальця мала той наслідок, що Л. Ніколь постановив — за всяку ціну добитися видалення Полковника з Швейцарії. І того Ніколь ніяк не скривав. Навпаки, в часі одної з останніх інтервенцій адвоката Полковника у Ніколя, останній заявив, що Євген Коновалець, навіть якби був янголом, то мусить бути усунений з Швейцарії.

Вже під кінець 1930 р. польський уряд зробив енергійні заходи, щоб Полковника видалили зі Швейцарії, як «небезпечного терориста». Цей тиск поляків закінчився тим, що 2 квітня 1932 р. Полковник отримав вказівку на протязі трьох днів залишити Швейцарію. Повідомлення прийшло від уряду Женевського Кантону. Полковник негайно вжив усіх можливих заходів, щоб ухвалу про видалення було анульовано. В допомогу Полковникові прийшов генеральний консул Литви у Швейцарії з інтервенціями так перед урядом Женевського Кантону, як і

перед урядовими чинниками федерального уряду в Берні. (Полковник мав литовське громадянство від 1929 р.). Хоч ці всі інтервенції завдали Полковникові багато нервових переживань, відбирали час і засоби, проте перед ним стояло неминуче питання, де йому з ріднею дітися, де поселитися, яка держава погодиться дати йому право побуту?

Щойно у вересні 1932 р. Женевська Державна Рада скасувала рішення уряду Женевського Кантону з 2 квітня про його видалення. У цьому багато допомогла Федеральна Прокуратура, бо з генеральним федеральним прокуратором в Берні мали окремі розмови так генеральний консул Литви у Швейцарії, як і сам полк. Є. Коновалець.

Даремні були сподівання Полковника, що по полагожденні першого його видалення з Швейцарії подібні випадки не повторяться.

15 червня 1934 р. у Варшаві виконано атентат на польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. У зв'язку з тим атентатом на Рідних Землях поляки виарештували цілий ряд членів ОУН. Вже в часі слідства над убивством Перацького польські урядові кола обвинувачували полк. Є. Коновальця в тому, що він був духовим причинником того атентату. У цій справі польські урядові чинники звернулися до швейцарської Федеральної Прокуратури в Берні з обвинуваченням, що Є. Коновалець підготовляє атентат на польського міністра закордонних справ Бека. Швейцарська Федеральна Прокуратура повідомила про це уряд Женевського Кантону та доручила йому посилити нагляд над полк. Євгеном Коновальцем. Замість посиленого нагляду, президент Женевського Кантону Леон Ніколь вирішив негайно видалити Полковника і його родину зі Швейцарії.

В обіжньому листі з 16 січня 1935 р., адресованому до Євгена Онацького, Володимира Мартинця, Дмитра Андрієвського, Євгена Ляховича й Романа Сушка, полк. Євген Коновалець писав:

«Доводжу до відома Панів, що сьогодні о год. 1-й пополудні тутешній шершень (поліцей — Я. М.) доручив Вірі (псевдо Полковника — Я. М.) наказ негайно виїхати з тутешньої країни. Зроблено це без якогонебудь попереднього слідства або хоч би найменшого переслухання. Причин треба шукати в демарші або поляків, або червоних.

Тому, що до 12 год. ночі треба було виїздити, порушено всі можливі пружини, щоб одержати відročення — бодай на 24 години — рішення відносно виїзду. На інтервенцію спеціально найнятого адвоката та литовського консуляту відročено реченець виїзду на 48 годин. Завтра рано їде Віра до Берну, де має стрінутися з представником литовського консульства, щоб на місці в федеральному уряді поробити відповідні заходи.

Великих надій на те, щоб удалося щось зробити з важністю на довший протяг часу, майже немає. Будеться робити старання, щоб бодай родині Віри дозволити ще деякий довший час тут перебути.

Щодо місця (евент. країни), куди Віра поїде, будуть ще переслані Панам додаткові відомості.

Слава Україні!»

EXPULSION DE LA CONFEDERATION
(Loi féd. du 26-III-1931)

RECOURS NON SUSPENSIF

REPUBLIQUE ET CANTON DE GENÈVE

LE DEPARTEMENT DE JUSTICE ET POLICE

Vu la loi d'application de la Loi fédérale sur le séjour et l'établissement des étrangers du 21 février 1934.
Vu l'article 10 de la Loi fédérale du 26 mars 1931 sur le séjour et l'établissement des étrangers.

Vu la surpopulation étrangère;

Attendu que la conduite du nommé KONOVALEC soit KONOVALETZ, Eugenijus donne lieu à des plaintes et qu'il ne donne pas de justification suffisante de la nécessité de sa présence ultérieure.-

A R R E T E :

D'expulser le nommé **KONOVALEC soit KONOVALETZ, Eugenijus et famille** né le **14 juin 1891 à Kaunas** ou Jaszkov originaire de **Lithuanie** demeurant **8, chemin des Genêts** du territoire de la CONFEDERATION SUISSE pour une durée **illimitée.-**

Lui enjoint d'avoir à quitter la Suisse **immédiatement,**
et lui interdit d'y revenir sans autorisation.

Genève, le **15 janvier 1935.-**

Le Directeur au Bureau des Permis de Séjour:

LE CONSEILLER D'ETAT
chargé du Département de Justice et Police:

Tout recours contre la présente décision doit être déposé en Chancellerie, en double exemplaire, dans le délai de 15 jours dès la notification (Loi du 21 février 1934).

ВИДАЛЕННЯ З КОНФЕДЕРАЦІЇ
(Фед. закон від 26. III. 1931 р.)

Республіка і кантон Женеви

ДЕПАРТАМЕНТ ЮСТИЦІЇ І ПОЛІЦІЇ

Веручи до уваги закон про застосування
Федерального закону про перебування і посе-
лення чужинців від 21 лютого 1934 р.;

Веручи до уваги статтю 10 Федерального
закону від 26 березня 1931 р. про перебування
і поселення чужинців;

Веручи до уваги чужоземне перенаселення; з огляду на те, що
поведінка згаданого Коновальця Євгена дає привід для скарг
і що він не подає достатнього виправдання необхідності його
дальшої присутності —

У Х В А Л Е Н О :

Видалити згаданого КОНОВАЛЬЦЯ Євгена з родиною, народженого 14 червня
1891 р. в м. Каунас або Яшкові, родом з Литви, який мешкає при Шмен де Жене, 8
з території ШВАЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ на необмежений час. —

Наказано йому покинути Швайцарію негайно,
і заборонено йому вернутися до неї без дозволу.

Женева, 15 січня 1935 р. —

Завідувач відділу
дозволів на перебування:
(підпис нечіткий)

ДЕРЖАВНИЙ РАДНИК
завідувач Департаменту
Юстиції і Поліції
(підпис нечіткий)

Всякий рекурс проти цього рішення мусить бути поданий в Державну канцелярію,
в двох примірниках, в строк до 15 днів від нотифікації (Закон від 21 лютого 1934 р.).¹

В дальшому своєму звідомленні з 18 січня 1935 р. Полковник писав:

«...Вчора їздив я до Берну, де стрінувся з представником литовського консульства.
Користуючись його допомогою, мені вдалося балакати безпосередньо з генераль-
ним федеральним прокурором, себто в того роду справах останньою інстанцією.
Балачка тривала понад годину. Від прокурора довідався я, що від поляків одер-
жали вони донос проти мене, а саме, що я являюся духовим провідником того ук-
раїнського руху, якого головне завдання — виконання терористичних актів; що
я, мовляв, усі мої листи підписую псевдонімом «Віра»; що до мене до Женеви
приїздять різні люди, а зокрема, що мене відвідували Сенік-Грибівський і Сушко.
З них Грибівський був тим, що привіз мені з Америки більшу грошову суму на
піддержку саме терористичної акції; Сушко ж являється одним із головних органі-
заторів тої акції; врешті, що я тепер зайнятий організуванням атентату на поль-
ського міністра закордонних справ Бека.

Далі заявив мені ген. прокуратор, що він цей донос переслав до женевської влади,
щоб вона на місці перевірила правдивість тих замітів і спеціально щодо пункту
про намір атентату на Бека прийняла відповідні міри обережності, — при чому
ствердив, що женевська поліція не поступила правильно, коли, навіть без попе-
реднього переслухання мене, відразу взяла рішення видалити мене й то під такими

тяжкими умовами, а саме, щоб на протязі найближчих 6 годин я, wraz із родиною, опустив межі Швейцарії. На піднесені в доносі замітки дав я ось яку відповідь:

Щодо мого духового провідництва, то я подав коротко «куррікулум віте»*, а зокрема про мою роль, яку прийшлося мені відограти під час наших визвольних змагань. Далі подав я прокуророві про дійсне положення українців у теперішній момент у першу чергу під більшовицькою та польською займанщинами та заявив, що адже ні для кого не тайна, що українці на СУЗ і ЗУЗ стоять у дальшій зтяжній боротьбі, з одного боку, з більшовиками, а з другого — з поляками.

Беручи до уваги цю мою роль в часі визвольних змагань, а далі дійсне положення українців під теперішній момент, я не заперечую, що в цій зтяжній боротьбі зокрема молоде покоління, виховане на традиціях тих визвольних змагань, хоче в моїй особі бачити символ дальших українських визвольних змагань, яких кінцева ціль — створення української держави. Саме те намагання українського загалу, зокрема української молоді, бачити в мені той видимий символ тягlosti змагань українців до самостійности, і є причиною тих атак і ненависти до мене як зі сторони поляків, так і більшовиків. Тим теж треба пояснити, що як одні, так і другі, намагаються мене в першу чергу морально нищити і робити мені всякі можливі труднощі, зокрема, представляючи мене, як провідника наскрізь терористичної організації, утруднювати мені перебування в будь-якій країні. З уваги на це я мушу дати пояснення, що український визвольний рух в основі не терористичний. Його завдання — в першу чергу підготувати український загал до того, щоб у випадку якихось міжнародніх комплікацій українська нація була зріла до тих подій та щоб при розвої тих подій була вона підготована до створення своєї власної держави, бо, відома річ, що недержавні нації визволялися і ставали державними в історії якраз під час того роду конфліктів. Український визвольний рух ніяких терористичних актів, на взір Марсело, не переводив, а коли на самих українських землях являються спорадично того роду випадки, то пояснення їх треба шукати не в якомусь наказі згори від духового провідництва всього руху: їх треба вважати спонтанними, бо, відомо, кожна акція викликає реакцію. Тим тільки треба пояснювати собі того роду акти на українських землях і під поляками, і під більшовиками. Про положення українців під більшовиками, мабуть, точніше розказувати не потребує, бо воно вже в світі загалом відоме. Більшовики, не маючи змоги здушити визвольні змагання українців, вхопилися навіть того роду засобу, як виморювання всієї нації голодом.

Щодо Польщі, то багато про неї говорилося на засіданнях Ліги Народів в 1930 р. під час теж відомої у світі «пацифікації», переведеної поляками на українському населенні. Польща, якій признано в Версалі заселені українцями землі, дістала їх під умовою, що буде заведена на них територіяльна автономія. Тих міжнародніх зобов'язань Польща не тільки не дотримала, але, що більше, всі надбання українців ще з австрійських часів поліквідувала. І коли тепер трапляються того роду випадки, як убийство Перацького, то їх не можна вважати якимсь актом передуманим і уплянованим згори, а тільки, як реакцію на ту роль, яку Перацький грав супроти українців, як міністер унутрішніх справ, якому підлягав увесь поліційний апарат. Саме він був автором та ініціатором т. зв. «пацифікації». Розуміється, поляки кожний спонтанний акт стараються пояснити, що, мовляв, саме населення вдоволене з теперішніх обставин, та тільки купка невдоволених анархістів старається в штучний спосіб, щобільше — під впливом чужих держав — організувати певні акти, як доказ невдоволення населення.

І так поширювали вони давніше провокаційні вістки, що українська проблема — це німецька вигадка та що багато українців — просто німецькі агенти. Тепер же,

* Опис перебігу життя — Ред.

відповідно до настроїв у світі, стараються підносити заміт, що українці — терористи. Оскільки ж іде про мене, намагаються вони за кожний, хоч би найменший прояв невдоволення українського населення, робити безпосередньо мене відповідальним.

Щодо приїзду, то признав я, що Грибівський був у мене, одначе, мало це місце давно, мабуть, у 1933 р. Натомість — що, зрештою, відповідає дійсності, — заперечив я, що Грибівський привіз мені якібудь гроші з Америки. Наша еміграція в Америці, безперечно, збирає гроші на різні крайові цілі, одначе, ті зібрані гроші пересилаються безпосередньо до краю, і, оскільки ходить про мене, то з того роду грішми нічого спільного я не маю і мати не хочу. Того роду збірці серед американської еміграції на наші цілі я не тільки не противлюся, але, навпаки, в моїх статтях ще загіривав до неї.

Побут Сушка в Женеві я заперечив.

Заміт про намагання організувати будь-який атентат на женевському ґрунті назвав найбільшою провокацією. Поляки, використовуючи теперішні настрої в світі, хотіли б, безперечно, таким способом впровадити в блуд швайцарську владу і тим чином відібрати мені можливість дальшого перебування на швайцарській землі. Треба признати, що їм ця провокація до певної міри вдалася, і найкращим доказом цього — наглий наказ, виданий женевською владою... Мені особисто дуже неприємно, що швайцарській владі приходится мати стільки клопотів з моїм тут побутом, одначе, на мою думку, ті клопоти не можуть виправдати того роду поступовання швайцарської влади супроти мене, як це мало місце в 1932 р., а зокрема тепер.

При цій нагоді хочу зазначити, що після корисного для мене полагодження в 1932 р. наказу відносно мого видалення, я, після наради з моєю ріднею, в надії, що подібні випадки вже не будуть мати місця, рішив найняти помешкання та його умеблювати. Коли б у мене були подібні наміри, що їх підсовують мені у доносі поляки, то, безперечно, був би я не рішався закуповувати меблі та влаштовувати себе на сталий побут. Я думаю, що саме це моє рішення — один із важних аргументів, які промовляють проти тих тенденцій, що їх хочуть підсунути мені поляки. Мені далі відомо, що швайцарська влада цікавиться питанням відносно моїх засобів до життя. З уваги на це вважаю доцільним заявити, що моя дружина походить із заможної родини та що ми правильно кожного місяця одержуємо досить значну піддержку з рамени родини моєї дружини (якраз перед тим прийшов чек із Львова, так що я мав змогу його зразу прокуророві показати). Далі я заробляю статтями в литовській пресі і одержую підтримку від наших американських газет, до яких час до часу пересилаю статті.

Наприкінці поставив я прокуророві запит, що взагалі мені можна робити тут та що, на його думку, треба оминати, щоб не попадати в конфлікт із швайцарською владою. Зазначив я, що український визвольний рух, незалежно від того, чи буду я до того причасний, чи ні, буде далі продовжуватися, бо ж українці мають тверде рішення докласти всіх зусиль, щоб, по змозі найскорше, стати державною нацією. Тому заходить питання, чи взагалі українці, які живуть, або будуть жити на швайцарській території, мають право до цих загально-національних змагань докласти свою цеголку. Я не думаю, щоб швайцарський нарід у засаді був противний визвольним змаганням українців. Щобільше, я, навпаки, думаю, що швайцарський нарід тим змаганням дуже симпатизує, чого найкращий доказ — саме промова надзвичайно серед українців тепер популярного швайцарця — президента Мотти, виголошена на засіданні Ліги Націй відносно вступу більшовиків до неї (при цій нагоді я прочитав йому той пасус із промови Мотти, де він говорив про Грузію й Україну). Були різні дрібні запити, одначе, вони не мали суттєвого значення.

Дуже маркантна, зовсім відрухова реакція прокурора на мої пояснення, мовляв, поляки роблять різні доноси, одначе, ніякого доказового матеріалу не дають.

Письмом з 28 січня 1935 р. відкликано постанову видалення:

RÉPUBLIQUE ET

CANTON DE GENÈVE

EXTRAIT DES REGISTRES

DU DÉPARTEMENT DE JUSTICE, POLICE ~~ET DE LA SÉCURITÉ PUBLIQUE~~

Du 28 janvier 1935.-

LE DÉPARTEMENT DE JUSTICE ET POLICE

~~DE LA SÉCURITÉ PUBLIQUE~~

Vu l'arrêté d'expulsion prononcé le 15 janvier 1935
contre le nommé KONOVALEC soit KONOVALETZ, Eugenijus et
famille, né le 14 juin 1891 à Kaunas ou Jasakow, Lithuanien.-
Vu les nouveaux renseignements recueillis.-

A R R E T E :

De révoquer la susdite mesure d'expulsion.-

LE CONSEILLER D'ETAT

chargé du Département de Justice et Police :

copie conforme :

Le Directeur du Bureau des Passes de Séjour :

(signé) L. Nicole

(Переклад з французької мови)

РЕСПУБЛІКА І КАНТОН ЖЕНЕВИ

ВИТЯГ З РЕЄСТРІВ
ДЕПАРТАМЕНТУ ЮСТИЦІЇ І ПОЛІЦІЇ

від 28. січня 1935 р. —

ДЕПАРТАМЕНТ ЮСТИЦІЇ І ПОЛІЦІЇ

Беручи до уваги постанову про видалення з краю, ухвалену 15 січня 1935 р.
проти згаданого КОНОВАЛЬЦЯ Євгена і родини, народженого 14 червня 1891 р.
в м. Каунас або в Яшкові, литовця. —

Беручи до уваги зібрані нові відомості —

ПОСТАНОВЛЕНО :

Відкликати вищезгаданий захід про видалення. —

засвідчення копії:

Завідувач відділу
дозволів на перебування
(підпис нечіткий)

Державний радник
завідувач Департаменту Юстиції і Поліції
печатка Л. Ніколь

Врешті стало на тому, що прокурор негайно вишле телеграму до женеvської влади з дорученням цюфнути наказ відносно негайного видалення мене з тим, що я проти самого факту видалення повинен по змозі якнайскорше внести рекурс. (Треба знати, що рішення в справі видалення було того роду, що рекурс не здержує переведення самого наказу, значить, я повинен був виїхати і щойно після того внести рекурс, що безперечно означало б відложення цієї справи «ад календас грекас»).*

Не виключено, що женеvська влада, щоб рятувати свій престиж, буде старатися ще робити слідство на підставі внесеного рекурсу. Значить, різного роду несподіванки ще не виключені.

Забув я ще зазначити, що наприкінці моїх пояснень я ще звернувся до прокурора з проханням, щоб, коли дійсно зайдуть того роду труднощі, що мій побут на швайцарській території був би виключений, щоб він тоді старався поладити справу іншим способом, а не шляхом такого драстичного викидання мене. Я далекий від того, щоб робити надто великі труднощі швайцарській владі, і, коли б такі мали місце, я готов добровільно виїхати без марки якогось злочинця, якого треба насильно видалювати, бо на ділі мені нічого не можна закинути, хіба те, що я — гарячий український патріот. Зрештою, не перецінюючи себе самого, хочу зазначити, що моє ім'я вже досить відоме як у світі, так і на українських землях та примінення супроти мене того роду драстичних мір безперечно не принесе швайцарському народові ніякої користі».

Дня 30 січня 1935 р. Полковник писав до Євгена Онацького, між іншим:

«...Передо мною далі стоїть дуже важлива проблема, що самому мені робити. Наразі вдалося мені відбити ворожу атаку. Це ще не значить, що справа вже остаточно залагоджена та що ворожі чинники заспокояться. Я думаю, що в скорому часі знову виникнуть нові труднощі для мене, так що в остаточному результаті я все таки буду примушений покинути тутешню країну. Стає руба питання, куди саме мені їхати, бо на ділі вже не багато країн залишається в Європі, які б хотіли дати мені право азилу. Маю враження, що навіть литовці не дуже то хотіли б мати мене у себе, бо, мовляв, такий мій побут у них, безперечно, обтяжував би їх. Цим до деякої міри треба пояснити теж, чому литовське представництво, як при попередніх моїх комплікаціях тому кілька років, так і тепер виявило таку незвичайну активність та, безперечно, в великій мірі допомогло мені відбити ворожі атаки. Безперечно, на деякий час міг би я виїхати до Вас (до Італії, Я. М.). Одначе думаю, що й там не вдалося б мені довго задержатися, хібащо дійсно мій побут там у Вас я настільки законспірував би, що через недостачу просто точних відомостей, де я перебуваю, ворожі чинники не могли б почати проти мене своїх інтриг».

Зрештою, коли б це тільки про мене йшло, то, очевидно, справу можна було б легко наладнати. В мене є рідня (навчений власним досвідом, я тому дуже про-

* «До грецького літочислення» — переносно: в безконечність — Ред.

тивний, щоб наші провідні члени входили в подружні зв'язки), зокрема є в мене син, якого треба посилати до школи. Почав він учитися по-німецьки, відтак мусів перейти на французьку мову, через що в своїх студіях спізнився. Коли б тепер мусів починати науку ще в іншій мові, то це, безперечно, причинилося б до дальшого спізнення, при чому теж не було б певности, чи, напр., переїхавши до Вас, ми могли б там довгий час задержатися.

Однаке, все те мої особисті турботи, відносно яких, мабуть, ніхто з Вас не зможе мені нічого порадити. Натомість усе ж таки хотілося б мені почути Вашу думку, яка саме країна в даний момент, з уваги на чисто організаційну доцільність, була б для мого побуту найбільше відповідна...

Постановою з 29 квітня 1935 р. Департаменту Юстиції і Поліції Кантону Женеви запало нове рішення видалити полк. Є. Коновальця з родиною зі Швейцарії. Це рішення доручено Полковникові 2 травня 1935 р. Дня 3 травня Полковник писав до членів ПУН:

«Вчора пополудні доручено мені третій з черги наказ опустити Швейцарію. Почав я негайно подібні старання, як попереднього разу (в січні) та довідався, що причин цього нового наказу треба шукати в якомусь зажаленні, що зі сторони червоного представництва при Союзі Народів вплинуло до тутешнього кантонального уряду.

З уваги на більшість у тутешньому уряді соціалістів, очевидно, таке зажалення зробило відповідне враження. Має бути також зажалення від поляків. Та досі я не міг ще нічого певного про це довідатися. Коли б так було, то це був би доказ, що між поляками і червоними є в цій справі порозуміння. Зрештою, з різних сторін в останніх часах діставав я відомості, що червоні рішили перейти в найближчому часі в наступ проти нас, і то як на українських теренах, так і закордоном.

Після всіх переведених мною заходів, при допомозі литовського представництва, яке ще з попереднього випадку мало відповідні директиви, так що наново запитувати не було потреби, вдалося мені, нарешті, одержати продовження побуту до 10 травня з тим, що в міжчасі мають мене ще переслухати відносно всіх тих замітів, які мають бути в зажаленні проти мене. Від висліду переслухання залежатиме, чи взагалі і як довго зможу я ще тут продержатись...

В інформації Полковника з 7 травня 1935 р. читаємо наступне:

«В доповненні до попереднього мого звідомлення доводжу до відома, що вчора, 6 травня, майже дві години переслухували мене в поліції.

Донос зводився до того, що, мовляв, до мене часто їздить Карпат (Р. Ярій — Я. М.) та що ми з ним укладали «плян акту на чужих міністрів на женевському ґрунті». Саме переслухання зводилося, в першу, чергу до того, щоб я доказав дійсну потребу мого сидження на тутешньому ґрунті; далі — чи, мовляв, я шеф організації, яка приміює терор; врешті, з ким я зношуся на території Швейцарії та які я маю зв'язки з чужиною; ну, і накінець, що я можу заявити, на заміт про мої «кнунання» з Карпатом.

Відповідав я приблизно так само, як у січні в Берні в моїй балачці з ген. прокурором Федерації.

Після списання протоколу, який я мусів підписати (цього не вимагали від мене в січні в Берні), заявили мені, що мої загодання вони будуть ще перевіряти та що я в скорому часі дістану остаточну відповідь.

Назагал мої враження з тих усіх перипетій, які мені прийшлося пережити, ось такі: Центральна швейцарська влада не за видаленням мене. На кожний випадок, стоїть

* Змовництва. — (Р е д .)

вона на тому, що моє видалення може наступити щойно тоді, коли будуть доказані мені якісь провини. Натомість кантональна влада, в більшості соціалісти, мабуть, під впливом інтриг червоних, завзялася за всяку ціну мене позбутися. Однак, назагал беручи, я думаю, що мені буде важко тут удержатися просто тому, що раз початі проти мене інтриги, безперечно, продовжуватимуться, зокрема, коли почнеться якась ширша акція, чисто пропагандивна за кордоном чи якась акція на українських теренах. Сидіти ж так вічно в непевності, що завтрішний день принесе, з різних причин неможливо . . . »

Звідомлення ч. 3, з 14 травня 1935 р. від Полковника таке:

«Нав'язуючи до моїх попередніх звідомлень, доводжу до відома Панів, що мої старання в справі анулювання рішення відносно видалення мене не увінчалися успіхом. На разі вдалося мені добитися того, що моя рідня може ще деякий час залишитися на місці для ліквідації різного роду справ. Натомість я мушу вже в четвер, 16-го звідси виїхати.

Вчора вніс я два спротиви: один до кантонального уряду в справі рішення про моє видалення взагалі, а другий до федерального уряду в справі анулювання рішення кантонального уряду про видалення мене з усієї території Швейцарії.

Коли б мій спротив до федерального уряду увінчався успіхом, в такому разі я міг би, до полагодження мого спротиву в кантоні, переждати в якомусь іншому кантоні. Це має бути вяснене в найближчих днях.

У часі всіх моїх заходів вдалося мені сконстатувати:

1. Рішення про видалення мене запало наслідком демаршу більшовицької делегації при Союзі Народів перед кантональним урядом. Цей демарш зробили більшовики, рахуючи правильно, що саме в кантональному уряді, в більшості соціалістичному, це зробить відповідне враження.

2. Це — перші спроби більшовиків проти нашої Організації. На основі тих звідомлень, які я з різних сторін одержав, треба ждати, що після того йтимуть дальше більшовицькі намагання зпаралізувати взагалі нашу діяльність як на українських теренах, так і закордоном. У зв'язку з цим мали вже повитися по різних центрах більшовицькі агенти, які мають доручення переводити спеціальну сліжку за поодинокими нашими провідними людьми.

Подаючи це до відома Панів, я доручаю всім без винятку вжити відповідних заходів обережності, щоб наша Організація не впала жертвою більшовицької провокації...»

В листі з Цюріху з 20 травня 1935 р. Полковник писав до Євгена Онацького, між іншим, таке:

« . . . Нав'язуючи до моїх попередніх листів, доводжу до Вашого відома, що все ж таки, проти волі Ніколя і кантонського женецького уряду, федеральний уряд дозволив мені залишитися в Швейцарії до мериторичного полагодження мого рекурсу в справі видалення. Я тепер сиджу в Цюріху і вичікую рішення. Думаю, що вся справа повинна бути до кінця цього місяця вяснена. Федеральний уряд зажадав від кантонального переслати йому всі ті документи і матеріали, на основі яких кантональний уряд узяв рішення про моє видалення. Боюсь, що тому, що в даному випадку зачеплено більшовицький «гонор», вони допоможуть Ніколеві зібрати все, що тільки буде можливе проти мене . . .

Боротьбу я вестиму далі. У даному випадку вже мені не йде так про те, щоб лишатися в Женеві. Зрештою, дружині я вже дав доручення ліквідувати наше женецьке господарство. Бо навіть коли б справа була зовсім корисно для мене полагоджена, в Женеві я б уже не залишався, а перенісся б до другого кантону. Мені тепер йде про те, щоб ворогам і противникам показати, що, не вважаючи на їх

інтриги, ми маємо такі сильні моральні основи, що з ними їм боротися не легко. Зрештою, коли б вони зі мною розправилися, то тоді, безперечно, взялися б теж за інших...»

У відповідь на інтервенцію в справі постанови видалення з Швейцарії полк. С. Коновальця генеральний консул Литви у Швейцарії отримав листа від Федерального Департаменту Юстиції і Поліції з дня 21 травня 1935 р. такого змісту:

Bern, den 21. Mai 1935.

Eidgenössisches Justiz- und Polizeidepartement
Polizeiabteilung

Département fédéral de justice et police
Division de police

Dipartimento federale di giustizia e polizia
Divisione della polizia

Herrn W. Simon,
Generalkonsul der Republik Litauen,
Zürich

101, Dolderstrasse.

No. P. 180 J.
Bitte in der Antwort angeben
A. indicare, dare la risposta
Preghi ripeterlo nella risposta

Herr Generalkonsul,

Wir beehren uns, Ihnen mitzuteilen, dass das Justiz- und Polizeidepartement des Kantons Genf darauf verzichtet hat, die gegen den litauischen Staatsangehörigen Tuzenijus Konovalec verhängte Ausweisung aus der Schweiz sofort zu vollziehen. Herr Konovalec darf somit bis auf weiteren Entscheid in der Schweiz bleiben, hat sich jedoch des Betretens des Gebietes des Kantons Genf zu enthalten.

Genehmigen Sie, Herr Generalkonsul, die Versicherung unserer vorzüglichen Hochachtung.

DER CHEF DER POLIZEIABTEILUNG

W. Simon

(Переклад з німецької мови)

Федеральний Департамент Юстиції і Поліції
Поліційний Відділ
Ч. П. 31803. Й.

Берн, 21 травня 1935 р.

До Пана В. Сімона
генерального консула Литовської Республіки
ЦЮРІХ
101, Дольдерштрассе

Пане Генеральний Консуле,

Маємо честь повідомити Вас що Департамент Юстиції і Поліції Кантону Женеви зрезигнував з негайного виконання ухваленого видалення зі Швейцарії литовського громадянина Євгена Коновальця. Пан Коновалець може, отже, залишитись у Швейцарії аж до дальшої ухвали, але повинен здержатися з приїздом на територію Кантону Женеви.

Прийміть, Пане Генеральний Консуле, запевнення нашого високого поважання.

Шеф поліційного відділу
(підпис нечіткий)

Полковник далі чекав на вирішення його оскарження Державною Радою Женевського Кантону в справі його видалення з Швейцарії, яке 26 червня було полагоджено негативно. На це негативне рішення Державної Ради Женевського Кантону Полковник знову 2 липня 1935 р. зробив оскарження до Федерального Департаменту Юстиції і Поліції в Берні. На нього прийшла відповідь з 10 липня 1935 р.

(Кліше з оригіналу документу на стор. 768)

(Переклад з французької і німецької мов)

Федеральний Департамент Юстиції і Поліції
П. 31803. Й.

Берн, 10 липня 1935.

Пан Євген Коновалець
с/о Генеральний Консулят Литви
Гардтурмштрассе 287
ЦЮРІХ

Пане,

Повідомляємо Вас, що ми признаємо право проволоки рекурсові, що Ви його внесли 2 липня проти ухвали про видалення Женевської Державної Ради з 26 червня 1935. Ви можете, отже, залишитися у Швейцарії аж до нового повідомлення.

Департамент Федеральної Юстиції і Поліції
З високим поважанням
(—) Бавманн

На запит у поліції для чужинців в Берні одержано відомість, що справа ще не є остаточно вирішена. В наслідок цього дозвіл на побут ще є дійсний.

Цюріх, 13 листопада 1935

(—) Гаслер.
Печатка: Міська Поліція — Цюріх

EIDGENOSSISCHES JUSTIZ- UND POLIZEIDEPARTEMENT
DÉPARTEMENT FÉDÉRAL DE JUSTICE ET POLICE
DIPARTIMENTO FEDERALE DI GIUSTIZIA E POLIZIA

P.31803.J.

Berne, le 10 juillet 1935.

Monsieur Eugène Konovalec,
c/o. Consulat général de Lituanie,
Haraturnastresse 201,
Zürich.

Monsieur,

Nous vous informons que nous accordons l'effet suspensif au recours que vous avez interjeté le 2 juillet contre la décision d'expulsion du Conseil d'Etat genevois du 26 juin 1935. Vous pouvez ainsi rester en Suisse jusqu'à nouvel avis.

Avec parfaite considération

DEPARTEMENT
FEDERAL DE JUSTICE ET POLICE

Eine Anfrage bei der Fremdenpolizei in Bern hat ergeben, dass die Sache noch nicht endgültig entschieden ist. Die Aufenthaltsbewilligung ist folglich noch gültig.
Zch. den 13. Nov. 35.

Zj

28507

Несподівано, 18 грудня 1935 р., в соціалістичному женеvському щоденнику «Ле Травай» появилася стаття такого змісту:

Genève, Mercredi 18 décembre 1935

Le Numéro: 10 centimes

N° 297

LE TRAVAIL

Quotidien socialiste

Directeur politique: LÉON NICOLE

ABONNEMENTS				
	1 mois	3 mois	6 mois	12 mois
Suisse . . .	2.—	6.—	12.—	24.—
Etranger . .	3.—	9.—	18.—	36.—

Rédaction et Administration: 39, rue de Lausanne, Genève

Téléphone: Rébotta 24.444 — Cables post.: 1.1890 — Télégram: Administration et Public 23.330

TARIF		Noms des Abonnés: 25, rue de Lausanne, Genève	
Colport et Carrels:	50 cent.	Journal et Encouragements:	10 cent.
Revue, 10 num.:	5 fr.	Revue, 10 num.:	10 cent.
Revue, 20 num.:	10 fr.	Revue, 20 num.:	10 cent.
Revue, 30 num.:	15 fr.	Revue, 30 num.:	10 cent.

«Женева, середа 18 грудня 1935 р.

«ЛЕ ТРАВАЙ»

соціалістичний щоденник

L'organisation Terroriste Ukrainienne U.O.N.

Le procès de Varsovie

Le 15 juin 1934, M. Bronislaw Pieracki, ministre de l'intérieur, était assassiné à Varsovie.

Le procès des assassins se déroule actuellement. Ceux-ci sont des jeunes gens, étudiants, de Lwo, membres du mouvement nationaliste ukrainien et de la trop fameuse organisation terroriste l'Ukrainska Organizacja wa (l'U.O.N.).

Cette organisation a des ramifications dans toute l'Europe, ses agents secrets bénéficient, dans divers pays, et notamment en Suisse, de puissants protecteurs, parfois hommes politiques importants.

L'U.O.N. fut fondée après la guerre, en 1918, par quelques officiers ukrainiens, qui commirent une série d'attentats. Les armes et les fonds étaient fournis par des agents étrangers. Le but poursuivi par les terroristes était de fonder un Etat indépendant en réunissant les territoires de la Volynie, la Galicie orientale, l'Ukraine soviétique, la Bessarabie, la Bukovine et la Russie subcarpathique. On prévoyait ainsi le morcellement de quatre pays: la Pologne, l'U.R.S.S., la Roumanie et la Tchécoslovaquie.

En septembre 1924, les conspirateurs attentèrent à la vie de M. Wojciechowski. Le chef des terroristes était alors un nommé Konowalec; il fut obligé de fuir à Vienne puis... dans un pays voisin.

Au procès de Varsovie, un témoin à charge, le lieutenant Telatyaki, vient de faire une déposition du plus haut intérêt. Il découle de celle-ci:

« Que des subsides ont été versés à l'U.O.N. par des membres du Gouvernement lithuanien de façon régulière et la dernière fois au cours du troisième trimestre de 1935. Konowalec, ha-

bitant Genève, passa dernièrement à Berne. Il est muni d'un passeport lithuanien, comme d'ailleurs un de ses agents, Rawicz, à Vienne. »

Le témoin a certifié que ces déclarations pouvaient être contrôlées par des documents établissant les faits avancés.

Ceci dit, posons quelques questions précises:

1. Le Ministère public fédéral n'est-il pas en mesure de fournir des renseignements circonstanciés quant à la protection dont bénéficia chez nous Konowalec?
2. L'autorité consulaire lithuanienne n'est-elle pas, à plus d'une reprise, intervenue en faveur de son protégé le terroriste Konowalec?
3. Le Ministère public fédéral peut-il nous dire si l'intervention de la dite autorité lithuanienne fut suivie d'effet en ce qui concerne l'autorisation de séjour de Konowalec en Suisse?
4. Le Ministère public fédéral n'est-il pas intervenu — et dans quel sens — à propos d'une ordonnance d'expulsion décernée contre Konowalec par le chef d'un Département de police cantonal?

Nous attendons la réponse du Ministère public. Dès qu'elle nous sera connue, nous reviendrons sur cette affaire, comme nous reviendrons sur l'intolérable scandale de l'incompréhensible protection dont continue à bénéficier le chef nazi et espion Gustloff, comme nous reviendrons également sur l'étouffement de l'enquête relative aux séjours en Suisse du chef des Oustachis, Pavelitch, et de certains de ses comparses.

Si la police fédérale et nos hautes autorités ne se décident pas, enfin, à débarrasser le pays des espions et agents fascistes de tous ordres, dont il est infesté, nous n'hésiterons pas à dénoncer les scandales qui n'ont que trop duré et qui sont très exactement connus par ceux qui devraient intervenir énergiquement, mais qui, volontairement, ferment les yeux.

Abel SARROL.

(Переклад з французької мови на стор. 770)

УКРАЇНСЬКА ТЕРОРИСТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОУН
ВАРШАВСЬКИЙ ПРОЦЕС

15 червня 1934 р. убито у Варшаві міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького.

Тепер відбувається процес убивників. Це молоді люди, студенти зі Львова, члени українського націоналістичного руху та надто відомої української терористичної організації ОУН.

Ця організація має розгалуження в усій Європі; її таємні агенти мають у різних країнах, а особливо в Швейцарії, могутніх покровителів, інколи впливових політичних діячів.

ОУН засновано після війни, в 1918 р., кількома українськими офіцерами, які вчинили ряд замахів. Зброю і матеріальні засоби доставляли закордонні агенти. Метою терористів було заснування самостійної держави шляхом об'єднання земель Волині, Східньої Галичини, Радянської України, Басарабії, Буковини і Підкарпатської Руси. Отже, передбачався поділ чотирьох країн: Польщі, ССРСР, Румунії й Чехо-Словаччини.

У вересні 1924 р., змовники виконали атентат на життя п. Войцеховського. Вождем терористів був тоді якийсь Коновалець; він був змушений утекти до Відня, потім . . . до однієї сусідньої країни.

На варшавському процесі, один свідок обвинувачення, поручник Телятякі, дав вельми цікаве свідчення. З нього випливає:

«що ОУН одержувала від членів Литовського уряду регулярно субсидії, а останній раз протягом третього кварталу 1935 р. Коновалець, який мешкав у Женеві, переїхав нещодавно в м. Берн. Він забезпечений литовським пашпортом, як зрештою один з його агентів, Равич, у Відні».

Свідок потвердив, що ці свідчення можуть бути перевірені на підставі документів, які доводять наведені факти.

Виходячи з наведеного, поставмо кілька окреслених питань:

1. Чи Федеральна прокуратура не в стані подати докладні інформації щодо протегування, що ним користується в нас Коновалець?
2. Чи литовське консульство не інтервенювало неодноразово на користь свого протезе, терориста Коновальця?
3. Федеральна прокуратура може нам сказати, чи інтервенція згаданої литовської установи дала в наслідку дозвіл Коновальцеві на проживання у Швейцарії?
4. Чи Федеральна прокуратура не інтервенювала — і в якому сенсі — з приводу наказу залишити країну, що його видав керівник одного кантонального відділу поліції?

Ми чекаємо відповіді прокуратури. Як тільки вона нам буде відома, ми повернемось до цієї справи, як повернемось до нестерпного скандалу незрозумілого протегування, що ним далі користується нацистський проводир і шпигун Густльофф, а також повернемось до заминання слідства, що стосується перебування у Швейцарії вождя усташів, Павеліча, і деяких його поплічників.

Якщо Федеральна поліція і наші вищі інстанції не зважаться на те, щоб звільнити країну від всякого роду шпигунів та фашистських агентів, які на неї наслідися, ми не будемо вагатися викривати скандали, що надто вже довго тривають і які дуже точно відомі тим, хто мусів би вжити проти них енергійних заходів, однак, свідомо примикає очі.

Абель САРРОЛЬ

Адвокат полк. Є. Коновальця п. Марсель Резен з Женеві звернувся листом з дня 19 грудня 1935 р. до урядових чинників в Женеві з проханням продовжити його клієнтові побут у Женеві. На це він отримав від Департаменту Юстиції і Поліції Женеві відповідь з 21 грудня 1935 р. такого змісту:

(Оригінал французького листа на 781 стор.)

Департамент Юстиції і Поліції
Женева

Женева, дня 21 грудня 1935 р.
Пан Резен, адвокат
30, рю ді Рон,
Женева

Пане Адвокате,

У відповідь на Вашого листа з 19 грудня, мушу з прикрістю повідомити, що не маю вже можливости признати право побуту Вашому клієнтові Коновальцеві. Як Вам відомо, цей останній, здається, вмішаний в поважну політичну справу, яка під цей час знаходиться перед судом у Варшаві.

Федеральний Департамент Юстиції і Поліції подає мені до відома, що перегляд рекурсу є наразі спинений, і так буде аж до моменту, коли стане ясно, яку роллю грав Коновалець у справі, яку тепер розглядає суд у Варшаві.

Прийміть, Пане Адвокате, wraz з моїм жалем, вислови мого високого поважання.

(Підпис в копії листа не поданий — Я. М.)

Полк. Є. Коновалець і ним очолена ОУН зганяли сон з очей окупантів України, а головно урядових чинників у Варшаві й Москві. Не тільки преса тих країн виливала всі бруди на Голову ПУН і ним очолене революційно-визвольне підпілля, але й дипломатичними каналами роблено йому різні перешкоди. Навіть і в парламентах падало не раз прізвище Євгена Коновальця, зненавиджене ворогами. Для прикладу, в «Журналь де Женев» з дня 21 січня 1936 р. появилвся допис варшавського кореспондента того щоденника під наголовком «Е к с п о з е п о л ь с ь к о г о м і н і с т р а з а к о р д о н н и х с п р а в ». Там, між іншим, читаємо:

«Минулого року міністер закордонних справ розглядав польські взаємовідносини з різними європейськими державами. Однак цього року він від того відмовився, роблячи виїмок для Литви. Пан Бек уважає цю країну, «де бракує всякої цивілізації», чинником небезпечним для миру і підкреслює факт, що в Женеві колишній литовський міністер закордонних справ, мав стосунки з Коновальцем, який відіграв в цій справі* ролю подібну до ролі Павеліча в Марсельському атентаті...»

Заява Бека у варшавському соймі та поміщення її у «Журналь де Женев», це ніщо інше, як дальший тиск на швайцарські урядові кола, щоб не дати дальшого права побуту полк. Є. Коновальцеві у Швайцарії.

На рекурс Полковника з 2 липня 1935 р. у справі його видалення з Швайцарії прийшла відповідь з 17 квітня 1936 р. такого змісту:

* В атентаті на Перацького — Ред.

EIDGENÖSSISCHES JUSTIZ- UND POLIZEIDEPARTEMENT
DÉPARTEMENT FÉDÉRAL DE JUSTICE ET POLICE
DIPARTIMENTO FEDERALE DI GIUSTIZIA E POLIZIA

P.31803.J.

Berne, le 17 avril 1936.

Monsieur Eugène Konovaléc,
chemin des genêts 8,
Genève.

Monsieur,,

Nous nous référons au recours que vous nous avez adressé le 2 juillet 1935, contre une décision du Conseil d'Etat du canton de Genève, du 26 juin 1935, confirmant un arrêté par lequel le département de justice et police de ce canton vous expulsait de Suisse avec votre famille.

Ayant examiné le cas d'une manière approfondie, nous devons vous informer qu'il ne peut être question de vous permettre de demeurer plus longtemps dans notre pays. Toutefois, nous serions disposés, pour tenir compte de votre désir exprimé dans cette éventualité, à renoncer à confirmer purement et simplement la décision d'expulsion en question et à vous donner la possibilité de quitter librement notre pays, étant entendu que vous ne pourrez y revenir sans autorisation expresse. Nous attendrions de votre part l'observation stricte des conditions imposées, faute de quoi, nous devrions évidemment nous réserver expressément de prendre des mesures spéciales à votre égard.

Nous vous invitons dès lors à nous envoyer de suite et avant le 30 avril au plus tard, une déclaration écrite et signée par vous, par laquelle vous vous engagez, vous et votre famille, à quitter la Suisse de plein gré et à ne plus pénétrer sur son territoire sans l'autorisation expresse et préalable de la division de police de notre département.

Le Conseil d'Etat du canton de Genève est disposé, sur production de cette déclaration, à annuler sa décision d'expulsion.

Veuillez agréer, Monsieur, l'assurance de notre considération distinguée.

DEPARTEMENT FEDERAL DE JUSTICE ET POLICE

(Переклад на 773 стор.)

Федеральний Департамент Юстиції і Поліції
П. 31803. Й.

(Переклад з французької мови)

Берн, 17 квітня 1936 р.

Пан Євген Коновалець,
Шмен де Жене 8,
ЖЕНЕВА.

Пане,

Оцим покликаємося на оскарження, яке Ви внесли на нашу адресу 2 липня 1935, проти рішення Державної Ради Кантону Женеві з 26 червня 1935, потверджуючи постанову, якою Департамент Юстиції і Поліції видалив Вас і Вашу родину зі Швейцарії.

Провіривши ґрунтовно справу, ми мусимо поінформувати Вас, що не може бути мови про дозвіл Вам надалі залишатися в нашім краю. Все ж таки ми готові піти назустріч Вашому бажанню, відкликати пряме потвердження даної постанови про видалення і дати Вам можливість покинути добровільно наш край з тим, що — самозрозуміло — Ви не зможете сюди повернутися без виразного дозволу. Ми очікуємо від Вас строгого додержання цих умовин, бо в іншому випадку ми мусили б, очевидно, вжити супроти Вас окремих заходів.

У зв'язку з цим ми пропонуємо Вам переслати до нас негайно і найпізніше до 30 квітня заяву, підписану Вами, якою Ви зобов'яжетеся, що Ви і Ваша родина покинете Швейцарію добровільно і не будете приїздити на її територію без виразного попереднього дозволу поліційного відділу нашого Департаменту.

Державна Рада Кантону Женеві готова, після того, як Ви подасте згадану заяву, скасувати своє рішення про видалення.

Прийміть, Пане, запевнення нашого поважання.

Федеральний Департамент Юстиції і Поліції
(—) Бавман

Дня 18 квітня 1936 р. в уже названому соціалістичному женевському щоденнику «*Ле Травай*», ч. 91, появилася друга з черги стаття п. Абеля Сарроля під наголовком: «Чи Генеральний Прокурор Стемпфлі рішиться, врешті, видалити небезпечного шефа терористів Євгена Коновальця?» В ній також атакується О. Рев'юка, Р. Сушка, О. Сеніка і всю ОУН.

24 квітня 1936 р. Полковник знову поїхав до Берну, до Федерального Департаменту Юстиції і Поліції. Наслідком цієї візити і його листа з 17 квітня, він отримав відповідь з 13 травня 1936 р., яка відкинула його аргументацію, а також пропонувала текст «Заяви», яку Полковник мав підписати:

«Оцим зобов'язуюся, в імені моїм і моєї родини, покинути Швейцарію і прохати окремого дозволу в поліційному відділі Федерального Департаменту Юстиції і Поліції в Берні, заки в майбутньому я мав би приїхати на швейцарську територію».

Текст наведеної заяви полк. Євген Коновалець підписав 22 травня 1936 р. і переслав її до Федерального Департаменту Юстиції і Поліції з проханням дати йому дозвіл поїхати до Женеві для підготовки до ліквідації домашнього господарства та різних інших особистих і родинних справ, перед остаточним виїздом з Швейцарії. На це він отримав відповідь 25 травня 1935 р., такого змісту:

Eidgenössisches Justiz- und Polizeidepartement
Polizeiabteilung

Département fédéral de justice et police
Division de police

Dipartimento federale di giustizia e polizia
Divisione della polizia

No: **P.31803. J.**

Bitte in der Antwort angeben
A. Indiquer dans la réponse
Pragal ripeterio nella risposta

Berne, le 25 mai 1936.

Monsieur Eugène Konovaléc,
Hôtel Bon-Accueil, Grand-Rue 80,
Montreux,

Exprès.

Monsieur,

En réponse à votre requête du 22 de ce mois, nous vous informons que, d'entente avec le département de justice et police du canton de Genève, nous vous autorisons à séjourner temporairement à Genève à partir de mardi, 26 mai 1936. Nous vous invitons à vous rendre immédiatement, demain, à Genève, pour liquider le plus vite possible les affaires dont vous faites mention dans votre lettre, et à quitter cette ville et la Suisse, sans vous arrêter à Montreux, au plus tard lundi 1er juin 1936, à minuit. Votre déclaration du 22 mai portera tous ses effets dès le jour de votre départ de Suisse.

Avec parfaite considération.

LE CHEF DE LA DIVISION DE POLICE

(Переклад з французької мови)

Федеральний Департамент
Юстиції і Поліції
П. 31803. Й.

Берн, 25 травня 1936.

Пан
Євген Коновалець
Готель Бон-Акей, Гран Рю 80,
МОНТРЕ

Пане,

У відповідь на Ваше прохання з 22 ц. м. повідомляємо Вас, що, в порозумінні з Департаментом Юстиції і Поліції Кантону Женеви, даємо Вам дозвіл на короткий

774

побут в Женеві, почавши від вівторка 26 травня 1936 р. Ми закликаємо Вас виїхати негайно завтра до Женеви, щоби зліквідувати якнайшвидше Ваші справи, про які Ви згадували у Вашім листі і покинути це місто і Швейцарію, не задержуючися вже в Монтре, найпізніше в понеділок 1 червня 1936, опівночі. Ваша заява з 22 травня буде мати важність з днем Вашого виїзду з Швейцарії.

З високим поважанням

Шеф Департаменту Поліції
(підпис нечіткий)

Отримавши листа з 25 травня, Полковник негайно ще раз звернувся з проханням до Федерального Департаменту Юстиції і Поліції про продовження побуту в Женеві ще на один тиждень, бо за такий короткий час він не буде мати змоги полагодити навіть найконечніші справи.

Додаткове продовження побуту в Женеві Полковник отримав від Департаменту Юстиції і Поліції Женевського Кантону, але мусів підписати зобов'язання, що в тому часі не буде вести жадної політичної діяльності.

Ще перед виїздом з Швейцарії полк. Є. Коновалець отримав листа з 4 червня 1936 р. від Федерального Департаменту Юстиції і Поліції. Його зміст:

(Переклад з французького листа на стор. 776)

Федеральний Департамент
Юстиції і Поліції
Ч. 31803. Й.

Берн, 4 червня 1936 р.

Пан
Євген Коновалець
Шемен де ля Гаранж 15,
ЖЕНЕВ-ШЕН-БУЖЕРІ.

Пане,

Маємо честь повідомити Вас, що з огляду на Вашу заяву з 22 травня 1936, Департамент Юстиції і Поліції Кантону Женеви, скасував дня 2 ц. м. ухвалу видалення, яку видав проти Вас 29 квітня 1935 р., що її potwierджено Державною Женевською Радою 26 червня м. р. Супроти цього ми вважаємо безпредметовим Ваше оскарження з 2 липня 1935 проти ухвали Державної Женевської Ради, яка potwierджує це видалення.

Прийміть, Пане, запевнення нашої пошани.

Федеральний Департамент Юстиції і Поліції
(підпис нечіткий)

Моральні підстави перемогли настільки, що ухвалу про видалення полк. Є. Коновальця з Швейцарії скасовано, і він міг приїздити до Швейцарії, прохаючи кожноразово дозволу. На підставі такого окремого дозволу він перебував у Женеві від 14 до 22 червня 1937 р., як вказують документи на 776 і 777 сторінках.

EIDGENOSSISCHES JUSTIZ- UND POLIZEIDEPARTEMENT
DÉPARTEMENT FÉDÉRAL DE JUSTICE ET POLICE
DIPARTIMENTO FEDERALE DI GIUSTIZIA E POLIZIA

P. 31803. J.

Berne, le 4 juin 1936..

Monsieur Eugène Konovalov,
Chemin de la Garance 15,
Genève- Chêne-Bougerie.

Monsieur,

Nous avons l'honneur de vous informer que, vu votre déclaration du 22 mai 1936, le département de justice et police du canton de Genève a, le 2 de ce mois, levé l'expulsion qu'il avait prononcée contre vous le 29 avril 1935 et que le Conseil d'Etat genevois avait confirmée le 26 juin de la même année. Nous avons dès lors considéré votre recours du 2 juillet 1935 contre l'arrêté du Conseil d'Etat genevois confirmant cette expulsion comme devenu sans objet.

Veillez agréer, Monsieur, l'assurance de notre considération distinguée.

DEPARTEMENT
FÉDÉRAL DE JUSTICE ET POLICE

Республіка і Кантон Женева
Департамент Юстиції і Поліції
Бюро дозволу на побут
Ч. РФ/ПСВ.

Женева, 11 червня 1937 р.

Пан і Пані
Євген і Ольга Консвалевц
Пансіон Онацького
Корсо Д'Італія, 6 РИМ

Пане і Пані,

У відповідь на Вашого листа з 9 біжучого місяця ми Вам пересилаємо в залученні 2 листи-дозволи, які Вам уможливають прибути на нашу територію від 14 до 22 червня 1937 і для вашої дружини від 17 до 25 червня 1937. Прийміть, Пане і Пані, вислови нашої пошани.

Бюро дозволу на побут:
(Підпис нечіткий)

RÉPUBLIQUE ET

CANTON DE GENÈVE

Ref. 1134/95

LE CONSEILLER D'ÉTAT
CHARGÉ DU DÉPARTEMENT DE JUSTICE ET POLICE

Autorise M^r

Konowalec Eugen

à séjourner dans le Canton jusqu'au

*du 14 Juin au 22
Juin 1937*

Genève, le

N° 13343

Rene De laun

Республіка і Кантон Женева
Державний Радник
повірений для справ Департаменту Юстиції і Поліції

Дозволяє п-у Коновальцеві Євгенові перебувати в Кантоні від 14 червня до 22 червня 1937 р.
Женева, 11 червня 1937 р.
Ч. 13343

(підпис нечіткий)

Але все таки право на сталий побут у Швейцарії полк. Є Коновальцеві і його родині було відмовлене. Він мусів зі Швейцарії виїхати, хоч йому не було доведено жадної провини проти держави, в якій він знайшов тимчасовий осідок. І тут більшовицько-польські інтриги, наклепи, доноси таки перемогли.

Вже по виїзді зі Швейцарії полк. Є. Коновалець переслав листа до Федерального Департаменту Юстиції і Поліції з 25 червня 1936 р. такого змісту*:

До Федерального
Департаменту Юстиції і Поліції
в м. Берн

У зв'язку з провокаторськими статтями женевської газети «Ле Травай», що разом із арештом двох більшовицьких шпигунів у Швейцарії

* Оригінальний німецький текст поданий на стор. 781.

знайшли також широкий відгук у світовій пресі, дозволяю собі, оскільки при цій нагоді згадано також моє прізвище і видвигнуто проти мене різні закиди, заявити наступне:

Під час мого майже шестилітнього перебування на швейцарській території ні я, ні моя родина не вчинили нічого такого, що могло б дати привід швейцарським органам влади до якихнебудь кроків проти мене.

Так само в моїй громадській діяльності не зробив я нічого, що могло б спричинити швейцарській владі або швейцарському народові якінебудь ускладнення зовнішньополітичного характеру.

На всі звернені проти мене доноси я завжди старався дати точні і правдиві вияснення та довести на основі дійсного стану справи їх безпідставність, часто навіть їх провокаторський характер. На основі цих вияснень, вже двічі знято видану постанову про моє вигнання з країни. При цій нагоді вказую також на те, що я заявив з приводу моєї авдієнції у Федеральній Прокуратурі п-ві д-рові Стемпфлі і пізніше шефові поліції для чужинців п-ві д-рові Бальцігеру і, нарешті, ще й у Департаменті поліції, п-ві д-рові Рутові.

Я ніколи не заперечував, що з огляду на моє минуле, а зокрема на моє становище й діяльність під час визвольного руху українського народу в роках 1917-20, широкі кола українського населення, а особливо українська молодь, хочуть вбачати в мені видимий символ стремління українського народу до повної державної незалежності. Я завжди вказував на те, що український нарід, який нині територіяльно поділений на чотири різні держави, ніколи не зречеться свого прагнення до державної незалежності. На основі Вілсонових «пунктів» з 1917 р., підтриманих активним змаганням до незалежності з боку самого українського народу, а також з огляду на засадничу важливість України в укладі сил Східної Європи, всі чинники, які намагаються впорядкувати справедливим способом взаємовідносини поодиноких народів, не можуть відмовити також і українському народові його права на державну незалежність.

Методи, при допомозі яких український нарід прямує до досягнення цієї мети, бувають, само собою зрозуміло, різні. Ці методи не є самоціллю, а тільки засобом для осягнення даної мети. Їх визначає саме українське населення. Зокрема, проблема т. зв. «терору» не є якимсь відірваним явищем, а саме логічним наслідком невідрадних умов життя українського народу. В таких заходах треба вбачати реакцію на подібні заходи проти українського народу з боку панівної державної нації. З цієї причини треба ствердити, що в українській дійсності немає ніякої терористичної організації, як це постійно хочеться ствердити супротивній пропаганді.

З огляду на ці обставини, важко робити мене, як окрему особу, відповідальним за все те, що діється на українських землях.

Твердження, що їх висунено проти мене на варшавському процесі і що ними газета «Ле Травай» користується у своїх статтях, є або фальшиві, або перекручені. Найкращим доказом цього є факт, що на запит, зроблений українською обороною в цьому процесі представникові польського генерального штабу, чи мнімі документи з т. зв. празького архіву є автентичні і які існують для цього докази, останній відповів лише, що «за його внутрішнім переконанням документи ці є справжні». — Так само, польська влада відмовилася дати інформації про те, яким способом цей т. зв. матеріал попав у її руки. Тому є несправедливо конструювати на цій основі обвинувачення проти мене і, на спосіб згаданої газети, його провокаційно поширювати.

Таким же чином, твердження більшовицьких шпигунів про те, що вони мусіли стежити за мною, бо я, наче б то, підготовляв замах на Літвінова, є неймовірною провокацією, можливою тільки в більшовицькій системі діяння. Поліційному департаментові в Женеві докладно відомо, що я довгий час перебував закордоном і щойно після одержання рішення в справі мого рекурсу повернувся до Швейцарії. Негайно зголосився я в поліційному департаменті в Берні, щоб на місці, в порозумінні з швайцарськими органами влади поладнати всі питання мого перебування на швайцарській території. При цій нагоді просив я дозволу на коротке перебування в Женеві, щоби провести підготову для переселення моєї родини. До поалагодження цього прохання перебував я кілька днів у Монтре, оскільки ще не мав дозволу на перебування в Женеві; про це компетентні органи були належно повідомлені. Після одержання дозволу я поїхав, як поліційному департаментові в Женеві відомо, негайно до Женеві.

За весь час мого перебування в Швейцарії я був зайнятий моїми родинними справами. Крім того зазначаю, що коли я просив продовжити моє право перебування на один тиждень, на що дано мені згоду, женевські органи поліції подали мені до підпису заяву, в якій я зобов'язувався не виконувати в тих днях жадної політичної діяльності. Таким чином, з цього виразно випливає, що женевська поліція була точно поінформована про моє перебування і діяльність. Вказую на цей факт тому, що для мене не є зрозуміло, яким чином саме женевська газета «Ле Травай», добрі зв'язки якої до керівництва женевського департаменту поліції відомі, поширює того рода відомості про мене, при чому слід також вбачати, що при цій нагоді йдеться, з другого боку, про опубліковані інформації, які, власне кажучи, мусіли б бути службовою таємницею поліційних органів влади.

Я сам не опублікував у пресі ніякого спростування, бо знаю з практики, що мені, як окремій особі, важко протиставитися широко розгалуженому більшовицькому апаратові закордонної пропаганди. Що знову стосується відсічі цим неправдивим твердженням перед судом, то в

даний момент я не маю, на жаль, у своєму розпорядженні українського суду, а на те, щоб вести політичний процес проти міжнародного більшовизму перед чужим судом, не маю змоги з огляду на моє матеріальне становище. Крім того, сумніваюся, чи особи типу Саролля — поминаючи прилюдну провокацію — можуть зачепити мою особисту честь.

Шкодную, що наслідком моєї відсутності в Швейцарії не можу поробити сам відповідних розслідувань. Однак факт, що з боку більшовиків я вже дістав погрози смерті та рід шпигунства, що його провадили тільки не заарештовані у Швейцарії більшовицькі агенти, стосовно мого приватного життя (плян мого помешкання та ін.), дають привід якраз для протилежних припущень. Точно так само була проведена, в певний час, з боку більшовиків акція проти замешкалого тоді в Парижі Голови Української Держави Симона Петлюри.

Вважаючи моїм обов'язком довести це пояснення до Вашого відома, залишаюся

з глибокою пошаною

Дня 25 червня 1936 р.

Євген Коновалець

Кінцевий уступ наведеного листа:

Ich bedauere infolge meiner Abwesenheit aus der Schweiz nicht selbst entsprechende Untersuchungen anstellen zu können. Immerhin gibt die Tatsache, dass ich von bolschewikischer Seite bereits Drohungen gegen mein Leben erhalten habe, und die Art der Spionage der soeben in der Schweiz verhafteten bolschewikischen Agenten über mein privates Leben /Plan meiner Wohnung usw/ zu gerade entgegengesetzten Vermutungen Anlass. Ebenso wurde seinerzeit von bolschewikischer Seite die Aktion gegen das damals in Paris lebende Staatsoberhaupt der Ukraine Simon Petljura durchgeführt.

Indem ich es für meine Pflicht gehalten habe diese Darstellung zu Ihrer Kenntnis zu geben, verbleibe ich in

vorzüglicher Hochachtung

Am 25. Juni 1936.

Євген Коновалець

Цей лист повторює попередні заяви, які складав полк. Є. Коновалець при поліційних переслуханнях чи при інтервенціях у справі його видавлення з Швейцарії у Федеральному Департаменті Юстиції і Поліції в Берні. Нове в листі — це згадка про більшовицьких шпигунів, які були арештовані вже по виїзді Полковника з Швейцарії. Про арештованих більшовицьких агентів, про відгуки преси у зв'язку з їх арештуванням і про їх судову розправу пишемо окремо.

COPIE
DEPARTEMENT DE JUSTICE & POLICE
GENEVE

Genève, le 21 décembre 1935.

**

Monsieur Raisin, avocat
30, rue du Rhône
GENEVE

Monsieur l'Avocat,

En réponse à votre lettre du 19 décembre, j'ai le regret de vous faire savoir qu'il ne m'est plus possible d'accorder des sauf-conduits à votre client sieur Konovalcz. Comme vous le savez, ce dernier paraît impliqué dans une grave affaire politique se jugeant en ce moment à Varsovie.

Le Département Fédéral de Justice et Police vient de me faire savoir que l'examen du recours est provisoirement en suspens et qu'il en sera ainsi jusqu'au moment où l'on sera au clair sur le rôle joué par Konovalcz dans l'affaire se jugeant à Varsovie.

Veillez agréer, Monsieur l'Avocat, avec mes regrets l'expression de ma considération distinguée.

ДО 777 СТОРІНКИ

Лист полк. Є. Коновальця

An das

Eidgenössische Justiz- und Polizeidepartement
in Bern.

Im Zusammenhang mit den provokatorischen Artikeln der Genfer Zeitung «LeTravail», der in Verbindung mit der Verhaftung zweier bolschewikischer Spione in der Schweiz auch ein weites Echo in der Welt-presse gefunden hat, erlaube ich mir, da bei dieser Gelegenheit auch mein Name genannt und verschiedene Verwürfe gegen mich erhoben wurden, folgendes zu erklären:

Während meines fast sechsjährigen Aufenthaltes auf Schweizer Gebiet haben weder ich noch meine Familie irgend etwas getan, was den Schweizerbehörden Ursache zu irgendwelchen Schritten gegen mich hätte geben können.

Ebenso habe ich in meiner öffentlichen Tätigkeit nichts getan, woraus sich für die Schweizerbehörden, wie die schweizerische Bevölkerung irgendwelche Verwicklungen aussenpolitischer Natur ergaben.

Ich habe mich bemüht auf alle gegen mich gerichteten Denuntiationen jederzeit genaue und wahrheitsgetreue Aufklärungen zu geben und auf Grund der wirklichen Sachlage ihre Grundlosigkeit, ja oft sogar ihren provokatorischen Charakter zu beweisen. Auf Grund dieser Klarstellungen

wurde auch zweimal die bereits ausgesprochene Landesverweisung zurückgezogen. Ich verweise bei dieser Gelegenheit auch auf die Erklärungen, die ich anlässlich der mir gewährten Audienz bei der Bundes —Rechtsanwaltschaft Herrn Dr. Stämpfli, wie später beim Chef der Fremdenpolizei Herrn Dr. Balziger und schliesslich noch im Polizeidepartement von Herrn Dr. Ruth, abgegeben habe.

Ich habe niemals gezeugnet, dass auf Grund meiner Vergangenheit und im Besondern meiner Stellung und Tätigkeit während der Freiheitsbewegung des Ukrainischen Volkes in den Jahren 1917-20 weite Kreise der ukrainischen Bevölkerung und vor allem die ukrainische Jugend in mir das sichtbare Symbol der Bestrebungen des Ukrainischen Volkes nach voller staatlicher Unabhängigkeit sehen wollten. Ich habe stets darauf hingewiesen, dass das Ukrainische Volk, welches heute territorial auf vier verschiedene Staaten aufgeteilt ist, niemals von seinem Streben nach staatlicher Unabhängigkeit Abstand nehmen wird. Auf Grund der Wilson'schen Punkte vom Jahre 1917, unterstützt durch das aktive Streben nach Unabhängigkeit von Seiten des Ukrainischen Volkes, sowie durch die grundsätzliche Wichtigkeit der Ukraine in der Kräfteverteilung Osturopas, können alle Faktoren, die auf gerechte Weise das gegenseitige Verhältnis der einzelnen Völker zu ordnen wünschen, auch dem Ukrainischen Volke sein Recht zur staatlichen Unabhängigkeit nicht absprechen.

Die Methoden, mit deren Hilfe das Ukrainische Volk die Erfüllung dieses Zieles anstrebt, sind selbsterständlich verschieden. Diese Methoden sind nicht nur Selbstziel, sondern nur Mittel zum Zweck. Sie werden von der ukrainischen Bevölkerung selbst bestimmt. Im Besondern ist das Problem des sogenannten «Terrors» nicht etwas zusammenhangloses, sondern eine logische Folge wegen den traurigen Lebensverhältnissen des Ukrainischen Volkes. Solche Vorgänge muss man als Reaktion auf ein ähnliches Vorgehen gegen das Ukrainische Volk von Seiten der herrschenden Staationsnationen betrachten. Man muss daher feststellen, dass es in der ukrainischen Wirklichkeit keine Terrororganisation gibt, wie dies immer die gegnerische Propaganda behauptet. In allen ukrainischen Gebieten besteht und handelt eine nationale revolutionäre Organisation, die die praktische Verwirklichung des Selbstbestimmungsrechtes für das Ukrainische Volk anstrebt.

Unter Berücksichtigung dieser Momente ist es schwer mich als Einzelperson für alles verantwortlich zu machen, was auf ukrainischem Boden geschieht.

Behauptungen, die im warschauer Prozess gegen mich angeführt wurden und die die Zeitung «Le Travail» in ihren Artikeln benützt, sind entweder Fälschungen oder Verdrehungen. Der beste Beweis dafür ist die Tatsache, dass auf die Anfrage der ukrainischen Verteidigung hin, in diesem Prozess an den Vertreter des polnischen Generalstabes, ob die angeblichen

Dokumente aus dem sogenannten «Prager Archiv» authentisch und welche Beweise dafür vorhanden sein, der letztere antwortete, dass «nach seiner inneren Überzeugung die Dokumente echt seien». — Ebenso hat die polnische Behörde abgelehnt Auskunft darüber zu geben, auf welche Weise dieses angebliche Material in ihre Hände gelangt ist. Darum ist es ungerecht auf dieser Basis eine Anklage gegen mich zu konstruieren und nach Art der genannten Zeitung provokatorisch zu verbreiten.

Ebenso ist die Behauptung der bolschewikischen Spione, sie hätten mich beobachten müssen, da ich angeblich ein Attentat gegen Litwinow vorbereitet hätte, eine unglaubliche Provokation und nur im bolschewikischen Aktionssystem möglich. Es ist dem Polizeidepartement in Genf genau bekannt, dass ich längere Zeit im Ausland weilte und erst nach Erhalt der Entscheidung über meinen Rekurs nach der Schweiz zurückkehrte. Sofort habe ich mich beim Polizeidepartement in Bern gemeldet, um an Ort und Stelle im Eilvernehmen mit den Schweizerbehörden alle Fragen meines Aufenthaltes auf Schweizer Gebiet zu regeln. Bei dieser Gelegenheit bat ich um die Bewilligung zu kurzem Aufenthalt in Genf, um von dort aus die Vorbereitungen für die Übersiedlung meiner Familie durchzuführen. Bis zur Erledigung dieses Gesuches weilte ich — da mir der Aufenthalt in Genf ja noch nicht gestattet war — einige Tage in Montreux, was den in Betracht kommenden Behörden ordnungsgemäss bekannt war. Nach Erhalt der Bewilligung reiste ich, wie dem Polizeidepartement in Genf bekannt war, sofort nach Genf. Während der ganzen Zeit meines Schweizer Aufenthaltes war ich mit meinen Familienangelegenheiten beschäftigt. Ausserdem weise ich darauf hin, dass mir von der Genfer Polizeibehörde als ich sie um Verlängerung meines Aufenthaltes um eine Woche bat und mir dies bewilligt wurde, ein Schriftstück zur Unterschrift vorgelegt wurde, worin ich mich verpflichten musste, während dieser Tage keine politische Tätigkeit auszuüben. Daraus geht klar hervor, dass die Genfer Polizei über meinen Aufenthalt und Tätigkeit genau informiert war. Ich weise deshalb auf diese Tatsache hin, da es für mich nicht verständlich ist, wieso gerade die Genfer Zeitung «Le Travail», deren gute Beziehungen zur Leitung des Genfer Polizeidepartementes bekannt sind, derartige Meldungen über mich verbreitet, wobei aber auch zu ersehen ist, dass es sich bei dieser Gelegenheit andererseits um publizierte Informationen handelt, die eigentlich ein Amtsgeheimnis der Polizeibehörde sein müssten.

Ich selbst habe keine Richtigstellung in der Presse veröffentlicht, weil ich aus der Praxis weiss, dass es für mich als Einzelperson schwer ist, mich dem weitverzweigten bolschewikischen Apparat für Auslandspropaganda entgegenzustellen. Was wiederum die Zurückweisung dieser Unwarheiten vor einem Gericht anbelangt, so steht mir im Augenblick leider kein ukrainisches Gericht zur Verfügung und vor einem fremden Gericht einen politischen Prozess gegen den internationalen Bolschewismus zu

führen, ist mir mit Rücksicht auf meine materielle Lage nicht möglich. Abgesehen davon ist es für mich zweifelhaft, ob Personen vom Typ eines Sarrol — abgesehen von der öffentlichen Provokation — mich in meiner persönlichen Ehre kränken können.

Ich bedauere infolge meiner Abwesenheit aus der Schweiz nicht selbst entsprechende Untersuchungen anstellen zu können. Immerhin gibt die Tatsache, dass ich von bolschewikischer Seite bereits Drohungen gegen mein Leben erhalten habe, und die Art der Spionage der soeben in der Schweiz verhafteten bolschewikischen Agenten über mein privates Leben (Plan meiner Wohnung usw) zu gerade entgegengesetzten Vermutungen Anlass geben. Ebenso wurde seinerzeit von bolschewikischer Seite die Aktion gegen das damals in Paris lebenden Staatsoberhaupt der Ukraine Simon Petljura durchgeführt.

Indem ich es für meine Pflicht gehalten habe diese Darstellung zu Ihrer Kenntnis zu geben, verbleibe ich in

vorzüglicher Hochachtung
Eugen Konovaletz

Im 25. Juni 1936.

ПІДГОТОВА АТЕНТАТУ В ЖЕНЕВІ

На протязі майже шестирічного перебування полк. Євгена Коновальця в Швейцарії урядові кола, спираючись на доноси, інтриги та різного роду інтервенції польського і советського урядів, робили Полковникові немалі життєві труднощі. Ці небуденні труднощі майже не мали відгуку в пресі, якщо не брати до уваги двох пашквільних статей Абеля Сарроля в Женевському соціалістичному щоденнику «Ле Травай». З 18 грудня 1935 р. і з 18 квітня 1936 р. Тому широкі кола швейцарського громадянства не були поінформовані про ролю і вагу полк. Євгена Коновальця в українському визвольному русі та про довготривалу боротьбу українського народу з окупантами України.

Щойно коротко по виїзді Полковника з Швейцарії майже вся швейцарська, а при тому й світова преса ширше заговорила про Євгена Коновальця та боротьбу українського народу за право жити на своїй землі самостійним життям. Сталося це з нагоди сенсаційних вісток про шпигунську аферу в Швейцарії в червні 1936 р. суду над трьома советськими агентами (в Женеві 23 липня 1936), яких завданням було напевно не тільки слідкувати за полк. Євгеном Коновальцем.

Те, що писала швейцарська преса у зв'язку з арештами більшовицьких шпигунів та судового процесу над ними, українському загалові так в Україні, як і на еміграції було мало відоме. Тому вважаємо за доцільне хоч коротко зреферувати пресові звіdomлення того часу. Нам вдалося відшукати звіdomлення таких швейцарських щоденників:

1. „Courrier Romand“ — Genève: Nr. 164 (17. 6. 36), Nr. 201 (24.7. 36).
2. „Journal de Genève“ — Genève: Nr. 166 (19. 6. 36), Nr. 178 (1. 7. 36), Nr. 202 (25. 7. 1936).
3. „La Suisse“ — Genève: (17. 6. 1936), Nr. 206 (24. 7. 1936).
4. „La Tribune de Genève“ — Genève: Nr. 145 (21-22. 6. 36), (24. 7. 36).
5. „Le Travail“ — Genève: Nr. 171 (24. 7. 1936).

6. „Der Bund“ — Bern: Nr. 341 (24. 7. 1936), Nr. 342 (25. 7. 1936).

7. „Neue Zürcher Zeitung“ — Zürich: Morgenausgabe Nr. 1088 (24. 6. 36),
Abendausgabe Nr. 1278 (24. 7. 1936).

Перші повідомлення в пресі про арештування, зв'язані з політичною шпіонажею в Швейцарії, появилися 17 червня 1936 р. Тоді женевський щоденник «Кур'єр Роман» подав таке:

«Афера політичної шпіонажі — в Женеві арештовано особу, що діяла в користь чужинної держави.

На домагання Федерального Міністерства, женевська судова влада, в особі слідчого судді п. Фекса, розпочала слідство в справі політичної шпіонажі, яка підлягає федеральному закону з 21 червня 1935 р., що спрямований на охорону безпеки Конфедерації. Особа, відома в Швейцарії (під цю пору проживає в іншій державі), яка перед кількома роками відіграла доволі важливу політичну роллю і родина якої мешкає в Женеві, від кількох місяців стала предметом пильного і постійного стеження осібняком, якому допомагали інші. Дослідження судової поліції устійнило, хто є спільником, і він був заарештований у його помешканні, в кантоні Вод, перевезений до Женеві і замкнений у С-т Антуан. Йдеться про Жан-Ернста П., віком 26 років, мешканця Вод. Переслуханий вчора слідчим суддею п. Фексом, затриманий признався, що він від трьох місяців постійно пильнував помешкання згаданої особи, намагався пізнати її звички, куди вона їздить і т. ін. Він признався, що діє для одного чужинця, який йому дав двома наворотами 600 фр. за доконану працю. П. склав цьому чужинцеві докладний звіт про висліди свого слідкування та передав світлини. Хоч офіційних даних не маємо, тим не менш можемо твердити, що затриманий діяв на рахунок одної чужинної держави. Під час допиту Жан-Ернст П. признався у всьому. Його заяви дають підстави думати, що він мав ще двох спільників, за якими поліція тепер стежить дуже пильно.

Коли судівництво в Женеві має вперше нагоду заходжуватися коло подібної справи, нема сумніву, що в багатьох інших містах Швейцарії, а особливо в Базелі, Цюріху і на терені Тессіну політичні інтриги чужинців вже звернули на себе увагу влади».

В «Журналь де Женев» з 19 червня 1936 р. в рубриці «Судові справи», під наголовком: «Справа чужої розвідчої служби, де слідно Комуністичний Інтернаціонал» читаємо таке:

«Середа була рішальним днем для делікатного слідства, що його провадить з великою точністю п. Фекс, найстарший зі слідчих суддів. Покищо стверджено такі факти: особи, для яких працював Жан Ернест П., є агентами III Комуністичного Інтернаціоналу. Пополудні п. Фекс допитував знову П., який потвердив свої зізнання з попереднього дня і подав нові уточнення. При тому він заявив, що він мав стосунки з Норманном, який є начальником розвідчої служби. Цей осібняк дору-

чив йому певну місію і його належно винагородив. Норманнові були потрібні відомості про п. К., родина якого мешкає в Женеві, але він сам перебуває там дуже рідко.

Перед кількома днями «шеф» Карль-Петер Норманн був затриманий в Цюріху і спроваджений до Женеви. Під час арештування, цюріхська поліція зробила обшук, який дав змогу віднайти численні документи, настільки ж цікаві, як і доказові щодо ролі, яку відіграє «шеф» у Швейцарії. Виявилось, що цивільний стан, поданий Норманном, не відповідає дійсності. Цей осібняк видає себе за данця щодо національності. А тим часом, згідно з відомостями, які надійшли до Федерального Міністерства, нема ніяких вказівок про народження того Норманна в місті, в якому обвинувачений, за його словами, мав би народитись.

Між здобутими документами, в течці знаходиться плян помешкання, поданий П., як також списки видатків цього останнього. Привезений до бюро слідчого судді, Норманн удавав, що не знає французької мови. А тим часом між знайденими документами знаходяться листи французькою мовою, писані ним власноручно.

Н. відмовився відповідати на питання, що їх йому поставив суддя Зведений з П., Норманн знов заховував повну мовчанку. Єдино, що суддя міг витягнути з цього «шефа», це одне пояснення, дане німецькою мовою. Він твердить, що його затримання є актом провокації з боку швайцарської поліції.

П. Фекс казав відвезти Норманна до в'язниці в Ст. Антуан, а щоб перебороти його мовчанку, суддя казав тримати його окремо.

Як ми вже згадували, затримано й третього осібняка. Він буде переслуханий незабаром, коли суддя дістане належне доручення від федеральної палати. Ця особа буде тоді зведена з двома її спільниками.

Коли Норманн вийшов з кабінету судді, П. сказав цьому останньому, що він має подати нові заяви. Постава Норманна і його відмова відповідати, казав П., штовхають мене виявити перед вами ще й інші речі. І обвинувачений став оповідати, що завдання, яке йому дано, за словами самого Норманна, були намічені в інтересах комуністичної справи. Бож особа, коло якої він заходжувався, була запідозрена комуністами в намірі виконати терористичний замах проти советської делегації в Лізі Націй.

П. ще додав: він переконаний, що Норманн діяв в інтересах комуністичної справи і для охорони російських делегатів».

В «Ля Трібюн де Женев» з 21-22 червня 1936 р. поміщено під наголовком «Справа політичної шпionaжі» таке:

«А от тепер молодий водлієць Жан-Ернст Плянк, банковий урядовець, приналежний до шпигунської мережі, де помітна рука ГПУ, шеф мережі, що зве себе Норманн, австрієць (помилка, бо має бути данець, Я. М.), знаходиться також у в'язниці Ст. Антуан. У Женеві проведено

третє арештування — Стренна, австрійця. Ж. Е. Плянк вважає, що його тримають у в'язниці задовго і домагається, на що закон дає йому підставу, випущення за кавцією на волю.

Заступник прокурора Ріхнер коротко подає факти, нові й спеціальної натури, для слідчої палати.

Нема сумніву, що Плянк добре виконав шпигунське завдання, яке йому доручив у травні 1936 Норманн у Льозанні.

— Берете участь у політиці?, спитав його шеф закордонної мережі.

— Ні, — відповів банковий урядовець, — але мушу вам сказати, що я поділяю комуністичні ідеї.

— Тоді чи готові ви послужити комуністичній партії?

— Так!

Тоді Плянк дістав 600 фр., завдання — пильно стежити за віллою українського полковника Коновальця, шмен де ля Гаранс, в Шен-Бургу. Він записував числа авт, які прибувають до вілли.

Згідно з заявою Норманна, полковник Коновалець, нині видалений з швейцарської Конфедерації, мав би підготовляти замах на советську делегацію до Ліги Націй.

Зважаючи на початкову стадію федерального слідства, було б передчасно звільняти Плянка, який поспішив би нав'язати контакт з іншими змовниками, і тому саме судова влада передбачила кавцію 25.000 фр. Палата не повинна мати найменшого співчуття для осібників, подібних Плянкові.

П. Дікер, оборонець, заявив насамперед, що його молодий клієнт був затриманий двадцять днів тому в Льозанні, а потім перевезений до Женеви. Плянк познайомився з Норманном завдяки членові своєї родини і погодився стежити за полковником Коновальцем. Йшлося про те, щоб Швайцарія уникла нової справи Воровського; Плянкові доручено лише пильнувати вілли і тих, що до неї вчашали.

Він ніколи не бачив полковника Коновальця, якого фотографію мав у кишені.

Оборонець стверджує, що ця справа була перебільшена і що сам Норманн вважає себе жертвою провокації швейцарської поліції. Мій клієнт, закінчує адвокат Дікер, належить до достойної родини в Пранжен, і дві його сестри посідають добрі становища у федеральній адміністрації.

Суд коротко нараджується і годиться на випущення Плянка на волю, за кавцією 10 000 фр.»

В ранньому виданні «Ное Цюрхер Цайтунг» ч. 1088 з 24. 6. 1936 була поміщена стаття під наголовком «Сумнівні й небажані чужинці». З огляду на її цікавий зміст передруковуємо її в оригіналі* та даємо переклад на українську мову.

* Дивись у примітках німецький текст на 801 стор. (Р е д.)

Neue Zürcher Zeitung

und schweizerisches Handelsblatt
Täglich 3 Ausgaben

Sonntagsblätter		1	4	17
		Frankf.	Berlin	München
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
Abg. 100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00

Verleger: O. Stresemann, Zürichstr. 11
 Druckerei: Schweizerische Anstalt für
 Schrift- und Buchdruckerei, Zürichstr. 11
 Zürichstr. 27. 100. Handelsbuch Nr. 600 und 602

Anzeigen		1	4	17
		Frankf.	Berlin	München
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00
100 Stk. Weinlesezeitungs abh. Ausgabe	Fr. 5.00	4.50	5.00

«Берн, 23 червня. Ув'язнення одного агента советсько-російської розвідки і деяких його помічників викликало знову в швейцарській публічній opinіi широку дискусію про шпигунів і терористів. Тому, що цим разом поліція зловила одного більшовицького «небажаного», а не агента «протилегної» сторони, то в пресі лівого напрямку ведеться офензива в користь арештованого і кампанія проти Федеральної прокуратури. Їй роблять закид, що взяла в оборону «терориста». Тут мають на думці полковника Коновальця, який недавно залишив Швейцарію і проти якого була, між іншим, спрямована шпигунська діяльність вище згаданого агента советської поліції, який себе називає Норманном, але може також називатися інакше.

Справа Коновальця для Швейцарії є закінчена, тому що він не перебуває більше в країні. Норманн є предметом слідства на основі закону про шпигунство. Залишається ствердити, чи він привласнив собі право урядовця, чи провадив політичну розвідку.

Займімся перше Коновальцем. Він належить до політичних постатей, що їх одні уважають героями, а інші злочинцями. Критиками в тому випадку є закордонні держави з розбіжними поглядами про певні рухи і про діючі в них особистості. Швейцарії йшлося про те, щоб ствердити, чи К. шкодив внутрішній і зовнішній безпеці країни або чи його діяльність обтяжувала взаємини з іншими державами, у висліді йому відмовлено права побуту. К. народився у Східній Галичині, яка тоді належала до Австрії, а після світової війни була приділена Польщі. Як австрійський старшина попав в російський полон, за півтора року втік і боровся за визволення України проти поляків і більшовиків. Коли українська армія була розбита, він опинився у Відні. Довкола цього отамана (в оригіналі «гетьмана», Я. М.) постали численні возвеличувальні легенди. Від 1923 до 1930 рр. проживав він у Берліні. 1929 р. його визнано на власне прохання горожанином Литви. Литовський пашпорт, що його він одержав, так званий чемностевий пашпорт, відіграв пізніше велику роль, був оспорюваний, бо від початку були в ньому неправильні дані про місце народження.

1930 р. К. замешкав у Женеві, щоб у місці осідку Ліги Націй працювати журналістом для литовських і незалежних українських часописів та

вивчати французьку мову, а також з огляду на здоров'я своєї дружини і дитини. Коротко після його переселення наспіла реляція про те, що він заснував бюро інформації і пропаганди незалежності України. В часі засідань Ліги Націй було повторно висунене обвинувачення, що К. плянує замах на польських делегатів, а після вступу Советського Союзу до Ліги Націй також на Літвінова, без того, однак, щоби були на це якінебудь докази. Ті, які йому не довіряли, твердили, що він є шефом Організації Українських Націоналістів (в оригіналі — Організації Націоналістичної України ОУН, — Я. М.) і як такий є відповідальний за акти насильства і терору. Він перебував під суворим наглядом, був повторно переслухуваний і признавав, що належить до проводу ОУН, яка, однак, являє собою лише духовий самостійницький рух; акти терору він засуджував. Познак якоїсь підозрілої поведінки чи наміру змови в часі засідань Ліги Націй не виявлено. ОУН не мала в Швейцарії жадної групи; її осідок знаходиться в Празі; там, як і у Франції, в Америці, видається література руху. Старанно, але з негативним вислідом, провірено, між іншим, одне пресове повідомлення польської телеграфічної агенції, дивовижним чином датоване з Москви, згідно з яким К. мав брати участь в 1935 р. в Льокарно в таємній зустрічі між німецькими націонал-соціалістами й італійськими фашистами.

Після вбивства польського міністра Перацького влітку 1934 р., в «Ное Цюрхер Цайтунг» подавалося, що згідно з заявою польського міністра справедливости про цей атентат, за вбивство відповідальні ОУН і полковник К., тоді коли навпаки — кола українських націоналістів всяку його участь рішуче заперечували. Коли після того, від грудня 1935 р., став відомий перебіг судової розправи за вбивство Перацького в Варшаві, обвинувачення заступало погляд, що К. являється одним з провідників ОУН і що належить він, всупереч своїм запевненням, також до військової, значить терористичної вітки організації. Було, мовляв, викрито, що він вів підпільну роботу в Женеві і що підготував атентат. Дивним чином, не зважаючи на все, К. не знаходився між 12 оскарженими у варшавському процесі.

Як легко можна зрозуміти, зізнання і думки чужинецьких особистостей, які цікавились К. і задля нього увійшли в контакт із швейцарськими урядовими чинниками, взаємно себе заперечували, відповідно до їх наставлення до політики полковника К. Для швейцарського становища вирішальним було те, що К-ві не можна було доказати, що він являє будь-яку загрозу для внутрішньої або зовнішньої безпеки, обтяжував він, однак, взаємини з одною чужою державою. Проти нього були винесені три розпорядки про видалення: 2 квітня 1932, 15 січня 1935 і 29 квітня 1935, кожного разу владою Кантону Женеви. Перше видалення було скасоване женевською Державною Радою, без інтервенції Федеральної прокуратури, в наслідок внесеної апеляції. Друге видален-

ня прийшло після повідомлення Федеральної прокуратури про піднесені на варшавському процесі обвинувачення в підготові атентату. Державний радник Ніколь вирішив видалення, але відкликав його, коли Федеральна прокуратура заявила, що вона не вимагала виселення, а тільки контролю і заходів безпеки; вона була тієї думки, що К. слід тільки обсервувати, бо для виселення було замало підстав. Проти третього виселення вніс К. знов оскарження. Цим разом це була справа поліційного відділу Департаменту Юстиції і Поліції, а не Федеральної прокуратури. В наслідок оскарження, видалення було формально відкликано, після того як К. зобов'язався на письмі більше не приїздити до Швайцарії без спеціального дозволу поліційного відділу. Після цього він залишив територію Швайцарії; куди виїхав — невідомо.

Справа К. стала загально відомою після арештування Норманна. Цей твердить, що виконував дуже законну діяльність. На його думку, К. — це терорист, приналежний до ОУН, і мав намір вчинити атентат на російську делегацію при Лізі Націй. Соціалістична агенція «Інза» дала до цього дальше пояснення. В місті Ліги Націй кожний знає, що всі делегації, за винятком делегацій середніх і малих держав, тримають для їх визначних членів власну службу безпеки і розвідки та охорони. Те, що дозволяється англійцям, повинно дозволятися росіянам. До цього належить ствердити, що неодноразово чужинецькі представники, як наприклад Бріян і інші, привозили зі собою до Женеві власні органи безпеки. Ці були зголошені швайцарським органам влади і ними дозволені. Норманн не був того роду службовцем. Він поселився як таємний поліційний агент в Цюріху, де не знаходиться жадна російська делегація. Його діяльність не була ані зголошена, ані дозволена. З Цюріху він вів свою діяльність. З ним були арештовані дальші чотири особи, між ними одна жінка, яка була випущена. Плянка, який був арештований в Пранжен, звільнила з ув'язнення Женевська прокуратура. В Женеві, крім того, був арештований так званий Стренн з австрійським пашпортом, проти якого Федеральна прокуратура, як і проти Норманна, переводить слідство на підставі закону про шпигунство.

Як з описаних тут фактів виходить, Коновалець був насамперед оспорюваним чужинцем, що його політичне ставлення дві різні держави протилежно оцінювали. Переступлення швайцарських законів не можна було йому доказати, не зважаючи на довгорічну обсервацію. Його присутність стала небажаною з хвилиною, коли він в наслідок його заплутання у варшавський процес став обтяженням для взаємин з одною чужинецькою державою. Норманн, советський агент, заплутався у вузлі закону про шпигунство і тепер чекає висліду слідства. Як небажаний чужинець, звернув на себе увагу органів влади. Він також настільки оспорюваний, наскільки п. Ніколь і його однодумці на присутність советських агентів на швайцарській території не дуже вразливі...»

Повідомлення в пресі про арештування більшовицьких шпигунів, як і вище наведена ґрунтовна стаття в «Ное Цюрхер Цайтунґ», викликали зацікавлення швейцарського суспільства та поза кордоном Швейцарії не тільки справою арештованих більшовицьких агентів, але при цьому на всій ширині виринуло питання українських визвольних змагань з особливим заінтересуванням особою полк. Євгена Коновальця, як керівника українського революційно-визвольного руху, що підняв нерівний змаг з головними окупантами України — Москвою і Варшавою.

Слідство проти більшовицьких шпигунів добігало до кінця та йшла підготовка до процесу над ними. Звичайно, судові процеси в Швейцарії, зв'язані зі шпіджажем, відбувалися у Федеральному карному суді в Берні. Справу советських шпівнів, Карла Петера Норманна, Йосифа Стренна і Жана Ернеста Альфреда Плянка, Федеральна прокуратура передала Корекційному Судові в Женеві. З одної сторони, це не було вигідно більшовикам, бож у Женеві був осідок Ліги Націй, тому тут, крім делегацій різних держав з усього світу, що належали до неї, були також і численні кореспонденти всіх важливіших пресових органів та пресових агенцій, які завжди «голодні» на сенсаційні речі, до яких, без сумніву, треба зарахувати судовий процес згаданих советських шпигунів.

З другого боку, влада в Женевському Кантоні була в руках соціалістів, які всіляко допомагали своїм «побратимам» більшовикам вже при акції виселювання полк. Євгена Коновальця з Швейцарії. Тому більшовики могли числити на всесторонню допомогу влади Женевського Кантону в часі підготовки процесу.

І справді, оборону більшовицьких шпигунів перебрав женевський адвокат Дікер, жид з України, визначний соціаліст. Він, користуючися не абиякою кількістю фінансових засобів від більшовиків для своїх клієнтів, ще перед судовою розправою, по шістьох тижнях ув'язнення, домігся тимчасового звільнення з в'язниці головних оскаржених Норманна і Стренна, за кавцією по 10 000 франків за кожного. Цим уможливив їм втечу з Швейцарії перед судовою розправою. Це було не мале досягнення, бо вони не мусіли на судовій розправі компромітувати себе і своїх працедавців — більшовиків та оминули передбачуваного некороткого ув'язнення. Головно, якщо мова про «шефа» советської агентури в Швейцарії — Норманна, який був сильно обтяжений. Адже вже в часі його арештування в Цюріху в руки поліції попали численні компромітуючі документи, які вказували ясно на його розвідчу діяльність в користь більшовиків. Також його пашпорт, ніби виданий данською леґацією в Римі, виявився фалшивим, та й місце уродження в пашпорті не відповідало дійсності. Тому і правдивість прізвища була під знаком запиту, як і його державна приналежність.

Також і третій оскаржений — Плянк — у своїх зізнаннях не щадив свого «шефа», який при помочі «Люлети», сестри Плянка, заангажував його для стеження за Євгеном Коновальцем і його родиною. Плянк подав, що Норманн є начальником розвідної служби в користь більшовиків та охорони советської делегації при Лізі Націй.

За даними Плянка, він складав Норманнові докладні звіттовлення включно з переданням фота і пляну дому, де жив Євген Коновалець з родиною; Норманн виплатив йому, двома ратами, 617 франків за виконану працю.

У підготові до процесу оборона намагалась змобілізувати всі сили для відтяження Плянка, який був лише зняряддям головних оскаржених Норманна і Стренна. Тимчасове звільнення Плянка перед судовою розправою, по 34 днях ув'язнення, також за кавцією 10 000 франків, було дальшим успіхом адвоката Дікера. Піднайдено і корисних свідків для Плянка. Ними були: Корбоз — комісар женеvської поліції, д-р Глоор — синдик з Рененнс та радний з рамени соціалістичної партії, і Лонгет — ветеринар з Ніону, також соціаліст. Крім того, майор військової частини Гізан, при якій капрал Плянк був інструктором лещатарства, дав на письмі, для використання перед судом, дуже корисну характеристику оскарженого.

Для відтворення процесу, який відбувся 23 липня 1936 р. в Женеві в годинах 14.30 — 20.35, і був доступний для публіки, ми послуговуємося звіттовленнями швейцарських щоденників з того часу, що вичислені на початку нашої статті. Не зважаючи на різні заходи, нам не пощастило дістати судових актів: у Швейцарії судові акти того роду процесів законно є недоступні щонайменше 50 років, особливо, якщо є намір їх використовувати в публікаціях.

<p>Berlin, Samstag 25. Juli 1936</p> <p>Redaktion, Frieden, Stadt und Republikstr. Erfahrungstr. 1</p> <p>Telefon: 21.212 61.212, 21.213, 21.214</p> <p>Abendausgabe: 11.212</p> <p><small>Der Bund vertritt die Interessen der Schweiz, mit Ausnahme der Kantone Uri, Schwyz und Unterwalden.</small></p>	<h1 style="font-size: 2em; margin: 0;">Der Bund</h1> <p style="font-size: 0.8em; margin: 0;">Organ der freisinnig-demokratischen Partei</p> <p style="font-size: 0.8em; margin: 0;">Schweizerisches Zentralblatt und Berner Zeitung</p>	<p>Samstags-Ausgabe 87. Satzung</p> <p>Vertrieb Publizität: A.-G. Vertriebs-Anstalt in Bern: Schenkerstr. 1 Telephon: 20.002 Verlagspreis: 20.000</p> <p><small>Der Verlagspreis für die Ausgabe von Zürich ist höher, weil dort die Druckkosten höher sind.</small></p>
<p><small>Abbestellungsvertrag: Nach dem Erscheinen der 10. Jahrgang Ausgabe: Bei Abbestellung vor dem 1. März des folgenden Jahres: 10. Jahrgang: 10.000, 11. Jahrgang: 10.000, 12. Jahrgang: 10.000, 13. Jahrgang: 10.000, 14. Jahrgang: 10.000, 15. Jahrgang: 10.000, 16. Jahrgang: 10.000, 17. Jahrgang: 10.000, 18. Jahrgang: 10.000, 19. Jahrgang: 10.000, 20. Jahrgang: 10.000, 21. Jahrgang: 10.000, 22. Jahrgang: 10.000, 23. Jahrgang: 10.000, 24. Jahrgang: 10.000, 25. Jahrgang: 10.000, 26. Jahrgang: 10.000, 27. Jahrgang: 10.000, 28. Jahrgang: 10.000, 29. Jahrgang: 10.000, 30. Jahrgang: 10.000, 31. Jahrgang: 10.000, 32. Jahrgang: 10.000, 33. Jahrgang: 10.000, 34. Jahrgang: 10.000, 35. Jahrgang: 10.000, 36. Jahrgang: 10.000, 37. Jahrgang: 10.000, 38. Jahrgang: 10.000, 39. Jahrgang: 10.000, 40. Jahrgang: 10.000, 41. Jahrgang: 10.000, 42. Jahrgang: 10.000, 43. Jahrgang: 10.000, 44. Jahrgang: 10.000, 45. Jahrgang: 10.000, 46. Jahrgang: 10.000, 47. Jahrgang: 10.000, 48. Jahrgang: 10.000, 49. Jahrgang: 10.000, 50. Jahrgang: 10.000, 51. Jahrgang: 10.000, 52. Jahrgang: 10.000, 53. Jahrgang: 10.000, 54. Jahrgang: 10.000, 55. Jahrgang: 10.000, 56. Jahrgang: 10.000, 57. Jahrgang: 10.000, 58. Jahrgang: 10.000, 59. Jahrgang: 10.000, 60. Jahrgang: 10.000, 61. Jahrgang: 10.000, 62. Jahrgang: 10.000, 63. Jahrgang: 10.000, 64. Jahrgang: 10.000, 65. Jahrgang: 10.000, 66. Jahrgang: 10.000, 67. Jahrgang: 10.000, 68. Jahrgang: 10.000, 69. Jahrgang: 10.000, 70. Jahrgang: 10.000, 71. Jahrgang: 10.000, 72. Jahrgang: 10.000, 73. Jahrgang: 10.000, 74. Jahrgang: 10.000, 75. Jahrgang: 10.000, 76. Jahrgang: 10.000, 77. Jahrgang: 10.000, 78. Jahrgang: 10.000, 79. Jahrgang: 10.000, 80. Jahrgang: 10.000, 81. Jahrgang: 10.000, 82. Jahrgang: 10.000, 83. Jahrgang: 10.000, 84. Jahrgang: 10.000, 85. Jahrgang: 10.000, 86. Jahrgang: 10.000, 87. Jahrgang: 10.000, 88. Jahrgang: 10.000, 89. Jahrgang: 10.000, 90. Jahrgang: 10.000, 91. Jahrgang: 10.000, 92. Jahrgang: 10.000, 93. Jahrgang: 10.000, 94. Jahrgang: 10.000, 95. Jahrgang: 10.000, 96. Jahrgang: 10.000, 97. Jahrgang: 10.000, 98. Jahrgang: 10.000, 99. Jahrgang: 10.000, 100. Jahrgang: 10.000.</small></p>	<h2 style="font-size: 1.5em; margin: 0;">Nr. 342</h2>	<p><small>Bei Abbestellung vor dem 1. März des folgenden Jahres: 10. Jahrgang: 10.000, 11. Jahrgang: 10.000, 12. Jahrgang: 10.000, 13. Jahrgang: 10.000, 14. Jahrgang: 10.000, 15. Jahrgang: 10.000, 16. Jahrgang: 10.000, 17. Jahrgang: 10.000, 18. Jahrgang: 10.000, 19. Jahrgang: 10.000, 20. Jahrgang: 10.000, 21. Jahrgang: 10.000, 22. Jahrgang: 10.000, 23. Jahrgang: 10.000, 24. Jahrgang: 10.000, 25. Jahrgang: 10.000, 26. Jahrgang: 10.000, 27. Jahrgang: 10.000, 28. Jahrgang: 10.000, 29. Jahrgang: 10.000, 30. Jahrgang: 10.000, 31. Jahrgang: 10.000, 32. Jahrgang: 10.000, 33. Jahrgang: 10.000, 34. Jahrgang: 10.000, 35. Jahrgang: 10.000, 36. Jahrgang: 10.000, 37. Jahrgang: 10.000, 38. Jahrgang: 10.000, 39. Jahrgang: 10.000, 40. Jahrgang: 10.000, 41. Jahrgang: 10.000, 42. Jahrgang: 10.000, 43. Jahrgang: 10.000, 44. Jahrgang: 10.000, 45. Jahrgang: 10.000, 46. Jahrgang: 10.000, 47. Jahrgang: 10.000, 48. Jahrgang: 10.000, 49. Jahrgang: 10.000, 50. Jahrgang: 10.000, 51. Jahrgang: 10.000, 52. Jahrgang: 10.000, 53. Jahrgang: 10.000, 54. Jahrgang: 10.000, 55. Jahrgang: 10.000, 56. Jahrgang: 10.000, 57. Jahrgang: 10.000, 58. Jahrgang: 10.000, 59. Jahrgang: 10.000, 60. Jahrgang: 10.000, 61. Jahrgang: 10.000, 62. Jahrgang: 10.000, 63. Jahrgang: 10.000, 64. Jahrgang: 10.000, 65. Jahrgang: 10.000, 66. Jahrgang: 10.000, 67. Jahrgang: 10.000, 68. Jahrgang: 10.000, 69. Jahrgang: 10.000, 70. Jahrgang: 10.000, 71. Jahrgang: 10.000, 72. Jahrgang: 10.000, 73. Jahrgang: 10.000, 74. Jahrgang: 10.000, 75. Jahrgang: 10.000, 76. Jahrgang: 10.000, 77. Jahrgang: 10.000, 78. Jahrgang: 10.000, 79. Jahrgang: 10.000, 80. Jahrgang: 10.000, 81. Jahrgang: 10.000, 82. Jahrgang: 10.000, 83. Jahrgang: 10.000, 84. Jahrgang: 10.000, 85. Jahrgang: 10.000, 86. Jahrgang: 10.000, 87. Jahrgang: 10.000, 88. Jahrgang: 10.000, 89. Jahrgang: 10.000, 90. Jahrgang: 10.000, 91. Jahrgang: 10.000, 92. Jahrgang: 10.000, 93. Jahrgang: 10.000, 94. Jahrgang: 10.000, 95. Jahrgang: 10.000, 96. Jahrgang: 10.000, 97. Jahrgang: 10.000, 98. Jahrgang: 10.000, 99. Jahrgang: 10.000, 100. Jahrgang: 10.000.</small></p>

У згаданих щоденниках подано досить просторо про цілість процесу, але в кожному з них є деякі цікаві моменти, яких немає в інших. Тому ми, крім поміщення в перекладі з німецької мови* повного звіттовлення з щоденника «Дер Бунд», який виходить в столиці Швейцарії, в Берні, подаємо перше загальні інформації про цілість процесу, а на кінці зло-

* Дивись у примітках німецький текст на стор. 803 — (Р е д.)

намірені звітлення соціалістичного щоденника з Женеви «Ле Травай», який на своїх сторінках вів жорстоку кампанію проти полк. Євгена Коновальця і ним очоленого українського визвольного руху.

Процес відбувався під головуванням судді де Монфалькон при участі присяжних суддів: Юліана Грляца, Шарля Дешампа, Жана Аррагена, Густава Фавра, Августа Шмідта, Фернанда Тіссо і Фернанда Віоне.

Прокурором на тому процесі був заступник головного прокурора Ріхнер. Оборонцем був адвокат Дікер.

Два головні оскаржені Карль Петер Норманн і Йосиф Стренн на процес не з'явилися. Одинокий оскаржений Жан Ернст Альфред Плянк став перед судом. Він двадцятьшістьлітній, високий, з енергійним обличчям, швайцарець з Пранжен, за професією купець.

Згідно з актом обвинувачення, три названі особи оскаржені в тому, що вони провадили на швайцарській території, не маючи на це дозволу і на користь чужої держави, чинність, яка належить державній владі, а саме: розшуки і політичне стеження в Женеві за Євгеном Коновальцем і його родиною. Провина, що підлягає суворій карі, згідно федерального закону з 21 червня 1935 р., що має гарантувати безпеку Конфедерації. Плянк був оскаржений зокрема за те, що він організував розвідку в користь чужої держави, а саме Советського Союзу, і на шкоду Євгена Коновальця та його родини, щодо їх політичної чинности.

Президент суду де Монфалькон, відкриваючи розправу, пригадав, що згідно з рішенням Федеральної Ради, женевський суд дістав доручення провести слідство і розправу згідно з приписами федерального карного судівництва. Президент суду підніс також, що через відсутність оскаржених Норманна і Стренна суд застановиться над їх справою без участі журі. Першим свідком був покликаний інспектор федеральної поліції Каррель, який подав присяжним дуже точні відомості про діяльність шпигунів, їх арештування і переведений обшук. Він знайшов у помешканні Норманна в Цюриху, в часі його арештування, фотографічні апарати, апарати до побільшування, різні документи, а між ними два рахунки на 617 франків, підписані Плянком, як також начерк листа, адресованого до панни «Люлетт». «Люлетт» — це сестра Плянка, молода дівчина, урядовець швайцарського консульату в Антверпені, яка була пов'язана інтимно з Норманном, висланником Советів. Свідок повідомив суд, що Люлетт представила свого брата Норманну, і той доручив Плянку дістати різні відомості про Полковника, пильнувати мешкання Євгена Коновальця, зфотографувати його дім, зробити плян його мешкання, записувати числа автомобілів, яких уживали особи, що відвідували дім Коновальця і т. ін., та що Плянк це все виконував.

Каррель, говорячи про завдання, які Норманн доручив Плянкові, potwierдив точка за точкою акт оскарження. Щобільше, він доводив, на підставі різних знайдених у Норманна листів, що Норманн і Стренн

створили в Цюріху центральне бюро політичної розвідки в користь Советського Союзу. Далше свідок подав, що у Норманна був знайдений пашторт, який, по перевірці, виявився фальшивим. Він мав печатку данської легатії в Римі, але ця остання відмовилася визнати правдивість документу. Також подане в тому пашпорті місце уродження Норманна виявилось неправдивим.

Оборонець Плянка, Дікер, ставив Каррелю серію запитів, головню: що він знає про Коновальця, а в тому про його «терористичну діяльність»? Свідок відповів, що про Євгена Коновальця він нічого не може сказати, бо він його особи не пильнував.

Далше були переслухані два женеvські поліційні агенти, Прокеш і Фавр, яким було доручено слідкувати на терені Женеви за оскарженими. Свідки подали відомості про зустрічі Норманна зі Стренном і Стренна з Плянком та про виміну між ними записками.

Покликаний обороною на свідка комісар поліції Корбоз увійшов у довгий діалог з адвокатом Плянка Дікером. Оборонець ставив Корбозові також численні запити про Коновальця. Свідок заявив, що він знав Коновальця, який жив на литовський пашпорт, хоч сам литовцем не був. Що Коновалець був видалюваний з Швайцарії трьома наворотами, бо його вважали «небезпечним терористом», але в наслідок апеляції постанови видалення були відкликунані.

В той момент один з присяжних журі впав зі свого стільця в кризі епілепсії. Президент відразу ж визначив перерву судової розправи, пороблено заходи, щоби підняти заступника, який прийшов за двадцять хвилин.

Під час зізнання Корбоза оборонець Дікер прочитав рапорт, складений поліційним агентом Сенглетом, який стосувався до таємної візити в помешканні Коновальця в січні 1935 р. Цю візиту відбув Сенглет, на доручення комісара поліції Корбоза, з польським агентом поліції, що був приналежний до польської делегації при Лізі Націй. Поляки хотіли мати ширші інформації про Євгена Коновальця та його життя, твердячи, що Коновалець підготовляє замах на першого їх делегата при Лізі Націй — мін. Бека і на Літвінова — народнього комісара закордонних справ СССР.

Корбоз заявив, що ота підготова правдоподібна, бо так шеф польської делегації при Лізі Націй Бек, як і Літвінов завжди побоювались замаху на них і кожного разу, під час свого перебування в Женеві, вони записували, де є Коновалець.

Тут президент суду де Монфалькон прочитав телеграму, складену німецькою мовою і вислану Коновальцем з Амстердаму такого змісту:

До Союзної Прокуратури в Берні.

Довідаюся якраз, що 23 червня починається перед женеvським судом процес проти більшовицьких агентів, що переслідують мене. Я готовий особисто явитися перед

KLASSE		KT-BEST.		KT-AZ		NR			
				A M S T E R D A M					
AANTAL WOORDEN		DAG	UUR en MIN.	DBVS					
		22,7 1936	20 1/2						
A. Overseinen . . . f				 R I J K S- T E L E G R A A F		AANGENOMEN DOOR:		GIRO-NR	
B. Antwoord . . . "						Overgeseind naar.....			
C. Ontvangbewijs . . . "						in draad....., den..... 193.....			
Samen . . . f						te		door :	
Bij betaald den									
Terug									
T E L E G R A M									
<p>Bundesstaatsanwaltschaft</p> <p style="text-align: right;">Bern</p> <p>Soeben erfahre, dass vor Genfer Gericht Prozess gegen die mich verfolgenden bolschewikischen Agenten am 23 Juli beginnt. Ich bin bereit persönlich vor Gericht erscheinen, um Lügenhaftigkeit der gegen mich verbreiteten Insinuationen widerlegen und beweisen, dass diese bolschew. Aktion zum Ziele hatte mich physisch beseitigen,</p> <p style="text-align: right;">Konowletz Amsterdam Poste restante</p>									
HET ONDER DE STREEP GESCHREVENE WORDT NIET MEDEGESEIND.									
NADRUK VERBODEN. MOD. TIA L. 505/36.			NAAM EN ADRES VAN DEN AFZENDER:				TELEFOONNUMMER VAN DEN AFZENDER:		

судом, щоб спростувати інсинуації, поширювані проти мене та довести, що ця більшовицька акція мала на меті мене фізично ліквідувати.

Коновалець, Амстердам, poste restante.

Готовість полк. Євгена Коновальця взяти участь у ролі свідка в процесі проти більшовицьких агентів затривожила адвоката Дікера. Він поспішно зачитав інше поліційне звітання, яке свого часу виготовував комісар поліції Корбоз для президента уряду Женевського Кантону Ніколя з приводу візиту у нього персонального охоронця Літвінова, який зайшов повідомити комісара Корбоза про проект замаху Коновальця на шефа советської делегації при Лізі Націй, Літвінова. В своєму звітанні Корбоз навіть дивувався, що Варшава і Москва, попри неоднакову політику, мають однакові побоювання щодо Коновальця.

Відбулася довга суперечка прокурора Ріхнера з оборонцем Дікером з приводу ролі, яку відіграють в Женеві, зокрема в Лізі Націй, приватні агенти делегатів різних держав. При тому оборонець Плянка заявив, що закордонні міністри двох держав, Бек і Літвінов, не були ніколи і не є нині в безпеці.

Комісар Корбоз визнав, що якою б не була охорона над делегатами, ніколи не можна уникнути замаху, та ствердив, що делегати, поза Женевською поліцією, мають ще своїх особистих секретарів, які фактично є засекреченими поліційними охоронцями.

На запит президента суду, до якої партії належить Коновалець, прокурор відповів, що до партії української незалежності, що він полковник давньої армії України, який працює для віднови незалежності України. Тут президент де Монфалькон додав, що на недавньому процесі у Варшаві у справі вбивства Перацького, генеральний прокурор приписував полковникові Коновальцеві головну роль, але в парі з цим де Монфалькон ствердив, що бракує на це доказів.

Дальшими свідками оборони були ветеринар з Ніону Л'юнгет, який знав близько Плянка і підкреслив його додатні прикмети, а д-р Глоор, синдик і радник, соціаліст з Рененс, заявив, що, на його думку, Плянк не є здібний шукати матеріальної вигоди, щоб виконати дані йому завдання. Він уважав, що Плянк керувався лише комуністичним ідеалом.

Президент де Монфалькон перейшов до допиту оскарженого Плянка і казав йому оповісти про його стосунки з Норманном. Плянк зізнав, що завдяки своїй сестрі Люлетт він познайомився з Норманном і був йому представлений в Л'юзанні, а пізніше бачив його в Женеві. В Л'юзанні Норманн запропонував йому місію в імені комунізму стежити за українським «терористом» Коновальцем, який, як твердив Норманн, готував замах на советського делегата при Лізі Націй Літвінова. Плянк ствердив, що він є симпатиком комунізму і народнього фронту, що є його ідеалом, тому прийняв згадану пропозицію, тим більше, що він

уважав швайцарських комуністів причетними до тої місії, яку він перебрав, бо йшлося про те, щоб припилювати Коновальця і звернути на нього увагу федеральної влади. Плянк подав, що Норманн покрив усі його видатки, зв'язані з дорученням стежити за Коновальцем і що, в разі успіху, мав би дати йому нагороду «у вигляді подорожі».

В зізнаннях Плянка не бракувало суперечностей з його зізнаннями перед слідчими суддями, де він, між іншим, твердив, що він ніколи не мав змоги бачити Норманна і перечив, що він дістав за свою працю 617 франків від Норманна. Тут оборонець прийшов йому на поміч, заявляючи, що Плянк не хотів подавати прізвища приятеля його сестри, яка працювала у швайцарському консуляті в Лондоні, щоби їй не пошкодити. По переслуханні оскарженого Плянка заступник головного прокурора Ріхнер виголосив дуже суворе оскарження. Він звертав увагу на факт, що Женева, як осідок Ліги Націй, бачить у себе численних делегатів усіх держав. А тут кілька осібників перебрали на себе ролю офіційної поліції, як федеральної, так кантональної, та почали стежити в інтересах чужинних країн. Така діяльність може спричинити великі труднощі для Швейцарії, тому треба суворо переслідувати того роду службу. Далі речник прокуратури перейшов до особи Коновальця, заявляючи, що ця особа на судовій розправі не повинна суд цікавити. Також було непотрібним тут предклатати течку з адміністративними актами щодо Євгена Коновальця. Допущено це з єдиним наміром, щоб присяжні журі мали змогу з тими актами познайомитися. Кожного разу, казав прокурор, коли поліція робила постанову про видалення з Швейцарії Коновальця, вона її відкликувала з тої причини, що бракувало доказів щодо намірів, які йому приписувано. Не можна було видаляти особи, щодо якої були сумніви, але жадної певности, тому Коновальцеві запропоновано залишити Швейцарію добровільно.

Дальше, підкреслив прокурор, не потрібно уточнювати, чи для Польщі, чи для ССРСР, чи для обох цих країн заразом працювали оскаржені. Щоб закон був дотриманий, вистачить, щоб dokonані вчинки лежали в інтересі безпосереднім чи посереднім, з мандатом чи без мандату, чужої держави. І власне в інтересі чужої країни оскаржені діяли в Женеві.

Говорячи про оскарженого Плянка і перебрану ним місію, прокурор запламував його чинність донощика і шпигуна та дивувався, як швайцарський громадянин, гідний того звання, міг dokonати подібних злочинів.

Оборонець комуністичних шпигунів Дікер у своєму оборонному слові закинув прокуророві брак об'єктивности й безсторонности при несправедливому обтяженні Плянка. Він намагався довести, що немає причини оскаржувати Плянка, та дивувався, як можна притягати до судової відповідальности швайцарського громадянина за те, що він нав'язав

ШВАЙЦАРСЬКА ПРЕСА ШИРОКО ЗВІДОМЛЯЛА ПРО СУД НАД ШПИГУНАМИ

стосунки з Норманном тільки для того, щоб запобігти злочиніві, що його підготовляв Коновалець, та за те, що Плянк зфотографував дiм терориста? Навiть коли Плянк помилявся несвiдомо, то вiн уже заплатив за свою провину перед федеральним судiвництвом, вiдсидiвши у в'язницi 34 днi в часi слiдства, а його родина дорого вже заплатила за ту

справу, бо дві сестри, службовці в швейцарських консулятах закордонно, втратили їхні посади в наслідок слідства проти їх брата. Адвокат Дікер наголосив, що не може нічого сказати для оборони Норманна і Стренна, які будуть суджені заочно, але пригадав похвальні свідчення в користь Плянка, складені перед судом синдиком д-ром Глоором і ветеринаром Льонгетом, та зачитав листа Гізана, майора військової частини, при якій служив Плянк. Майор Гізан уважав за свій обов'язок піднести заслуги Плянка як капрала й інструктора лещатарства, його відданість і безінтересовність.

Дікер присвятив багато більше часу Коновальцеві, якого намагався всіляко очорнити, ніж оскарженим, а особливо Плянкові. Закінчив він свою промову домаганням звільнити Плянка від вини і кари.

Президент де Монфалькон ще запитав оскарженого Плянка, чи має щось додати в своїй обороні? Плянк відповів, що діяв чесно і нічого не жалує з того, що зробив.

По нараді, з огляду на потакуюче ствердження журі, що стосувалося слідкування Плянком Коновальця, як також з огляду на передачу відомостей чужинній організації, прокурор Ріхнер зажадав засудження Плянка на 4 місяці ув'язнення, а Норманна і Стренна два роки ув'язнення із заборонаю для них будь-коли перебувати у Швейцарії.

Після досить довгої наради суд і журі засуджують Плянка на 45 днів ув'язнення та покриття судових витрат, зачислюючи 34 дні ув'язнення в часі слідства. Засудженому відмовлено всяку полегшу. Норманн і Стренн були засуджені заочно на 18 місяців ув'язнення та усунення із Швейцарії. Про перебіг судової розправи і вирок майже вся швейцарська преса подала просторі й досить об'єктивні звідомлення.

До винятків серед голосів преси належало широке звідомлення зі згаданого процесу в Женевському соціалістичному щоденнику «Ле Травай», яке було вміщене в числі 171 з 24 липня 1936 р. Вже зі самого наголовку того звідомлення в щоденнику, що стояв на послугах більшовиків — «Кінець великої юридичної комедії — жертви терориста Коновальця засуджені» — видно не то невдоволення вислідом суду, але обурення його рішенням та підкреслена ненависть до полк. Євгена Коновальця за очолення українського революційно-визвольного руху. Виразна тенденційність звідомлення сильно пробивається також у піднаголовках. Репортаж на цілу сторінку написаний передусім для виправдання, а навіть схвалення вчинку засуджених, головню Плянка, приписує всю вину полк. Є. Коновальцеві. Для цього спеціально вишукані образливі твердження, закиди й обвинувачення проти Коновальця.

Все це написане, щоб наклепами компромітувати полк. Євгена Коновальця й український революційно-визвольний рух та відвернути увагу світу від твердого рішення більшовицької Москви завдати дошкуль-

ного удару українському визвольному рухові фізичним знищенням його провідника. Це напевно було вже завданням трьох засуджених в Женеві більшовицьких агентів — Норманна Стренна і Плянка — хоч женевський суд цього не зумів їм довести. Але злочин Москви — убивство полк. Євгена Коновальця в Роттердамі, 23 травня 1938 р., є незаперечним доказом цього.

ЧУЖОМОВНІ ТЕКСТИ

ДО 789 СТОРІНКИ

NEUE ZUERCHER ZEITUNG, 24. 6. 1936.

Umstrittene und unerwünschte Ausländer

Bern, 23. Juni. Die Verhaftung eines im Dienst der sowjetrussischen Polizei tätigen Agenten und einiger Komplizen hat der schweizerischen Oeffentlichkeit wiederum reichlichen Diskussionsstoff über Spitzel und Terroristen geliefert. Da die Polizei diesmal einen bolschewistischen „Unerwünschten“ und nicht einen solchen der „Gegenseite“ gefasst hat, ist in der Linkspresse eine Offensive zugunsten des Inhaftierten und eine Kampagne gegen die Bundesanwaltschaft im Gang. Dieser wird der Vorwurf gemacht, einen „Terroristen“ beschützt zu haben. Mit dem Letzteren ist ein Oberst Konovalec gemeint, der kürzlich die Schweiz verlassen hat und dem u. a. die Spitzeltätigkeit des eingangs erwähnten, für die Sowjetpolizei arbeitenden Agenten — er nennt sich Normann, heisst vielleicht aber auch anders — gelolten hatte.

Die Angelegenheit Konovalec ist für die Schweiz erledigt, da der Genannte sich nicht mehr im Lande aufhält. Normann ist Gegenstand einer Untersuchung auf Grund des Spitzelgesetzes. Es wird festzustellen sein, ob er sich Amtshandlungen angemasst oder (bzw. und) politischen Nachrichtendienst getrieben hat. Beschäftigen wir uns zuerst mit Konovalec. Er gehört zu den politischen Gestalten, welche die einen als Helden, die andern als Verbrecher beurteilen. Die Beurteiler sind in diesem Fall auswärtige Staaten mit divergierenden Anschauungen über gewisse Bewegungen und die in ihnen tätigen Persönlichkeiten. Für die Schweiz handelte es sich einzig darum, festzustellen, ob K. die innere und äussere Sicherheit des Landes gefährdet hat oder ob seine Tätigkeit die Beziehungen zu andern Staaten belastet, so dass ihm der Aufenthalt verweigert werden muss.

K. wurde in Ostgalizien geboren, das damals österreichisch war und nach dem Weltkrieg Polen zugeschlagen wurde. Als österreichischer Offizier war er in russische Gefangenschaft geraten, konnte nach anderthalb Jahren fliehen und kämpfte dann für die Befreiung der Ukraine gegen Polen und die Bolschewisten. Als die ukrainische Armee geschlagen war, ging er nach Wien. Um diesen Hetman haben sich allerhand glorreiche Legenden gebildet. Von 1923 bis 1930 lebte er in Berlin. 1929 wurde er auf sein Gesuch als Bürger von Litauen anerkannt. Der litauische Pass, den er bekam, ein sogenannter Gefälligkeitspass, hat in der Folge als umstrittenes Objekt eine grosse Rolle gespielt, weil ursprünglich unrichtige Angaben über den Geburtsort darin standen. 1930 liess sich K. in Genf nieder um sich, als Journalist, für litauische und unabhängige Ukrainer Zeitungen zu betätigen und um Französisch zu lernen, sowie im Interesse der Gesundheit seiner Frau und seines Kindes. Kurz nach seiner Wohnsitznahme wurde gemeldet, er habe ein Informations- und Propagandabureau für die ukrainische Unabhängigkeit gegründet. Wiederholt wurde zur Zeit der Völkerbundsversammlungen die Beschuldigung erhoben, K. beabsichtige Attentate gegen polnische Delegierte und, nach dem Eintritt Sowjet-

russlands in den Völkerbund, auch gegen Litwinow, ohne dass jedoch Beweise vorgelegt werden konnten. Diejenigen, die ihm nicht trauten, behaupteten, er sei Chef der Organisation der nationalistischen Ukraine (O.U.N.) und als solcher verantwortlich für Gewalttaten und Terrorakte. Er wurde scharf überwacht und wiederholt einvernommen und gab zu, der Leitung der O.U.N. anzugehören. Es handle sich bei dieser aber nur um eine geistige Unabhängigkeitsbewegung; Terrorakte verurteilte er. Anhaltspunkte für ein verdächtiges Verhalten und Komplottabsichten während der Völkerbundssitzungen ergaben sich nicht. Die O.U.N. unterhielt in der Schweiz keine Gruppe; ihren Sitz hat sie in Prag; dort, sowie in Frankreich und Amerika wird die Literatur der Bewegung herausgegeben. Sorgfältig, aber mit negativem Erfolg, wurde u. a. eine Pressemeldung der Polnischen Telegraphenagentur merkwürdigerweise aus Moskau datiert, überprüft, wonach K. im Jahre 1935 in Locarno an einer geheimen Zusammenkunft zwischen deutschen Nationalsozialisten und italienischen Faschisten teilgenommen habe. Nach der Ermordung des polnischen Ministers Pieracki im Sommer 1934 war in der „N.Z.Z.“ zu lesen, der polnische Justizminister habe in einer Erklärung über dieses Attentat gesagt, für den Mord sei die O.U.N. und Oberst K. verantwortlich, während umgekehrt die ukrainischen Nationalistenkreise jede Beteiligung entschieden bestritten. Als darauf vom Dezember 1935 an die Prozessverhandlungen über die Ermordung Pierackis in Warschau bekannt wurden, vertrat die Anklage die Auffassung, K. sei einer der Leiter der O.U.N. und zwar gehöre er, entgegen seinen Versicherungen, auch dem militärischen, d. h. terroristischen Zweig der Organisation an. Er sei überführt worden, in Genf konspiriert und das Attentat vorbereitet zu haben. Merkwürdigerweise befand sich aber K. trotzdem nicht unter den zwölf Angeklagten des Warschauer Prozesses.

Wie sich leicht verstehen lässt, widersprachen sich nun die Aussagen und Auffassungen der ausländischen Persönlichkeiten, die sich für K. interessierten und seinetwegen mit den schweizerischen Behörden Fühlung nahmen, je nach ihrer Einstellung zur Politik des Obersten K. Für die schweizerische Würdigung ergab sich, dass K. nicht eine Gefährdung der inneren oder äusseren Sicherheit nachgewiesen werden konnte, dass er jedoch die Beziehungen zu einem ausländischen Staat belastete. Dreimal ist gegen ihn die Ausweisung verfügt worden: Am 2. April 1932, am 15. Januar 1935 und am 29. April 1935, allemal durch den Kanton Genf. Die erste Ausweisung wurde ohne Intervention der Bundesanwaltschaft infolge eingereichten Rekurses rückgängig gemacht durch den Genfer Staatsrat. Die zweite Ausweisung erfolgte auf Mitteilung der Bundesanwaltschaft an Genf über die im Warschauer Prozess zum Vorschein gekommenen Beschuldigungen wegen der Attentatsvorbereitungen. Staatsrat Nicole hat darauf die Ausweisung verfügt, sie aber merkwürdigerweise widerrufen, als die Bundesanwaltschaft erklärte, sie habe nicht die Ausweisung verlangt, sondern nur die Ueberwachung und Sicherheitsmassnahmen; sie war der Auffassung, K. sollte nur beobachtet werden, da für die Ausweisung zu wenig Anhaltspunkte vorlägen. Gegen die dritte Ausweisung hat K. wieder Rekurs ergriffen. Diesmal war es eine Sache der Polizeidepartement des eidgenössischen Justiz- und Polizeidepartements, nicht der Bundesanwaltschaft. Infolge des Rekurses ist die Ausweisung formell revoziert worden, nachdem K. sich schriftlich verpflichtet hatte, die Schweiz ohne die ausdrückliche Bewilligung der Polizeidepartement nicht mehr zu betreten. Daraufhin hat er den Boden der Schweiz verlassen; nach welcher Richtung, weiss man nicht.

Die Angelegenheit K. ist an die Öffentlichkeit gekommen infolge der Verhaftung des Normann. Dieser behauptete, eine sehr legale Tätigkeit ausgeübt zu haben. K. sei ein Terrorist, Angehöriger der O.U.N. und habe ein Attentat auf die russische Delegation beim Völkerbund beabsichtigt. Eine Darstellung der sozialistischen Presseagentur „Insa“ gab hierzu die weitere Erläuterung. In der Völkerbunds-

stadt wisse jedermann, dass alle Delegationen in Genf, mit Ausnahme solcher der mittlern und kleinen Staaten, einen eigenen Nachrichten- und Ueberwachungsdiens t für ihre prominenten Mitglieder unterhielten. Was den Engländern gestattet sei, sei auch den Russen erlaubt.

Hierzu ist festzustellen, dass wiederholt ausländische Vertretungen, wie z. B. Briand und andere, eigene Sicherheitsorgane nach Genf mitgebracht haben. Diese wurden den schweizerischen Behörden gemeldet und von ihnen genehmigt. Um einen Funktionär dieser Art handelt es sich bei Normann nicht. Er hat sich als Geheimpolizeiagent in Zürich niedergelassen, wo keine russische Delegation anwesend ist. Seine Tätigkeit wurde weder angemeldet noch genehmigt. Von Zürich her hat er seine Tätigkeit ausgeübt. Mit ihm sind vier weitere Personen festgenommen worden, darunter eine Dame, die wieder freigelassen wurde. Den Waadtländer Planque, der in Prangins verhaftet wurde, hat die genferische Anklagekammer freigelassen. In Genf wurde ausserdem ein angeblicher Strenn mit österreichischen Pass verhaftet, gegen den die Bundesanwaltschaft wie gegen Normann eine Untersuchung auf Grund des Spitzelgesetzes durchführt.

Wie aus den hier verzeichneten Tatsachen hervorgeht, war Konovalec zunächst ein umstrittener Ausländer, indem zwei verschiedene Staaten sein politisches Verhalten konträr beurteilten. Eine Verfehlung gegen die schweizerischen Gesetze war ihm trotz jahrelanger Beobachtung nicht nachzuweisen. Unerwünscht wurde seine Anwesenheit von dem Augenblick an, als er infolge seiner Verwicklung in den Warschauer Attentatsprozess eine Belastung für die Beziehungen mit einem auswärtigen Staat bildete. Normann, der sowjetrussische Agent, hat sich in die Mäsch en des Spitzelgesetzes verstrickt und nun das Ergebnis der Untersuchung zu gewärtigen. Als unerwünschter Ausländer hat er die Aufmerksamkeit der Behörden auf sich gezogen. Umstritten mag auch er insofern sein, als Herr Nicole und seine Gesinnungsfreunde gegen die Anwesenheit von Sowjetagenten auf Schweizerboden nicht sehr empfindlich sind...

„Der Bund“, 26. 6. 1936.

AUS DEM GERICHTSSAAL

ДО СТОПІНКИ 793

Nachrichtendienst für Russland

ag. In der Angelegenheit des Nachrichtendienstes zugunsten Sowjetrusslands hat das Genfer Gericht den Angeklagten Planque zu 45 Tagen Gefängnis unter Anrechnung von 34 Tagen Untersuchungshaft und die andern zwei Angeklagten Normann und Strenn zu je 18 Monaten Gefängnis mit Landesverweisung verurteilt.

Die Genfer Spitzelaffäre

B. Vor dem Genfer Korrek tionsgericht mit Geschworenen kam am Donnerstag in bis in die späten Abendstunden ausgedehnten Verhandlungen die Genfer Spitzelaffäre zum Austrag.

Zwei der Angeklagten, der angebliche Däne Carl Peter Normann und der Oesterreicher Joseph Strenn, die neulich gegen eine Kaut ion von je 10 000 Franken vorläufig auf freien Fuss gesetzt wurden, sind nicht erschienen, so dass deren Hinterlagen im Gesamtbetrag von 20 000 Franken nun der Genfer Staatskasse verfallen sind. Dagegen präsentierte sich der 26-jährige Waadtländer Jean Ernest Planque, der von Normann beauftragt worden war, die Person des Ukrainers (litauischer Staatsangehörigkeit) Konovalec, der verdächtig war, Attentate sowohl gegen die polnische als auch die sowjetrussische Delegation beim Völkerbund vorzubereiten, zu bespitzeln und dessen Villa und Familie in Genf zu überwachen. Ein Delikt, das nach der Anklageschrift der Staatsanwaltschaft unter die Bestimmungen des Bundesbeschlusses vom 21. Juni 1935 zum Schutze der Eidgenossenschaft sowie von Artikel 4 und 5 des Bundesstrafgesetzbuches fällt.

Die Reihe der Zeugen wurde eröffnet durch den Inspektor der eidgenössischen Polizei, Carrel, der seinerzeit die Haussuchung bei Normann in Zürich unternommen hatte, wobei neben einer Kiste mit photographischen Apparaten von hohem Wert auch aufschlussreiche Korrespondenzen beschlagnahmt worden waren. Genfer Polizeiagenten gaben Auskunft über die von ihnen beobachteten Zusammenkünfte der Angeklagten. Die Aussagen des Genfer Polizeichefs Corboz verschafften Einblick in das Schutzsystem, das die Delegationen des Völkerbundes zur Sicherheit ihrer Mitglieder eingerichtet haben. Auf bestimmte Fragen des Verteidigers Dicker gab Corboz zu, dass die Abordnungen der verschiedenen Länder in Genf, die leicht einem Attentat ausgesetzt sind, über den dortigen polizeilichen Schutz hinaus, stets noch eigene besondere Ueberwachungsmassnahmen treffen, in Gestalt von sogenannten Sekretären, die in Wirklichkeit nichts anderes sind als Geheimagenten, welche die Staatsmänner auf Schritt und Tritt begleiten. Die Genfer Polizei ist natürlich von diesen Massnahmen unterrichtet, die sie auf ihre Weise ergänzt. So haben auf Wunsch der polnischen Delegation, die sich durch Konovaliec bedroht fühlte, Genfer Polizeiorgane Geheimagenten jenes Landes zum Hause des Ukrainers geführt. In diesem Zusammenhang wurde vom Gerichtspräsidenten de Montfalcon ein aus Amsterdam eingetroffenes Telegramm von Konovaliec verlesen, in welchem dieser sich bereit erklärte, persönlich vor Gericht zu erscheinen, um den gegen ihn erhobenen Angriffen zu begegnen. Ferner erklärte Polizeichef Corboz, dass sich Litwinow ebenfalls mit der Bitte an ihn gewandt habe, Konovaliec gut überwachen zu lassen. So waren zwei nach ihrem Regime und ihrer Politik getrennte Länder an einem Schutz gegenüber Konovaliec interessiert, als Staaten, die beide heute Teile der Ukraine besitzen.

Aus der Einvernahme des einzigen vor Gericht erschienenen Angeklagten Jean-Ernest Planque, geht hervor, dass dieser die Bekanntschaft des angeblichen Dänen Normann durch seine Schwester Loulette gemacht hat, die mit diesem in nähern Beziehungen stand. Normann soll ihm gesagt haben, es handle sich um eine Mission im Interesse der kommunistischen Sache. Die Rolle Planques hätte darin bestanden, durch seine Ueberwachung soviel Material über Konovaliec zusammenzubringen, um die eidgenössischen Behörden zu entscheidenden Massnahmen zu veranlassen. Normann soll betont haben, er müsse dazu einen Schweizer wählen, da es sich um Dinge handle, die er selbst nicht unternehmen könne.

Planque hat zugegeben, er habe den Eindruck gewonnen, dass hinter Normann eine ganze Organisation stehe, in der Art etwa wie der englische „Intelligence Service“, ebenso dass jener für Sowjetrussland arbeite. Im ganzen will Planque für seine Dienste etwas über 600 Franken bekommen haben, die aber infolge der häufigen Fahrten von seiner Heimat Prangins nach Genf in der Hauptsache für Spesen verbraucht worden seien. Doch habe ihm Normann für den Fall der erfolgreichen Durchführung seiner Mission eine endgültige Entschädigung in Form einer Reise in Aussicht gestellt. Auch haben zwei Schwestern des Angeklagten, die beide als Bureaufräulein — die eine beim schweizerischen Konsulat in Antwerpen, die andere bei der schweizerischen Gesandtschaft in London — tätig waren, im Gefolge dieser Affäre ihre Stellungen verloren.

Auf die Frage des Gerichtspräsidenten, wie Planque seine kommunistische Gesinnung mit der Erklärung, dass er den Militärdienst liebe, den er als Korporal in einem Gebirgsbataillon leistet, sowie mit dem geradezu glänzenden Zeugnis seiner Vorgesetzten vereinigen könne, erwidert der Angeklagte, dass er Kommunist nur hinsichtlich der Wirtschaftsordnung, im übrigen aber guter Patriot sei.

Für den Vertreter der Staatsanwaltschaft, Substitut Rychner, steht die Strafbarkeit des Angeschuldigten ausser Frage, da es für diese genüge, wenn der Spitzeldienst einem ausländischen Staat bzw. einer fremden Behörde oder Organisation zugute komme, ohne dass er in deren Auftrag oder auf deren Rechnung erfolgen müsse.

Der Ankläger kritisierte das Bestreben der Verteidigung, die Aufmerksamkeit dadurch abzulenken, dass sie das Objekt der Bespitzlung Konovalec, in den Vordergrund zu stellen suche, was für die rechtliche Beurteilung ohne Belang sei.

Im Gegensatz dazu baute der Beistand des Angeklagten, Advokat Dicker, seine Verteidigung auf der These auf, dass der Beweis, dass Planque wirklich für eine fremde Macht gearbeitet habe, nicht erbracht sei. Er liess durchblicken, dass das Schicksal Litwinows natürlich auch der Schweizerischen kommunistischen Partei nicht gleichgültig sein könnte. Im weitern will Dicker die Strafbarkeit des Vorgehens des Angeklagten auch deshalb in Abrede stellen, weil die Vorschriften verlangen, dass die Spionage gegen die politische Tätigkeit einer Person gerichtet sei, während terroristische Umtriebe, wie sie Konovalec vorgeworfen werden, in das Gebiet des gemeinen Rechtes gehören. Für Dicker hat Planque also überhaupt kein Delikt begangen, sondern im Gegenteil eine Tätigkeit ausgeübt, die vermutlich der Schweiz einen Mord erspart habe.

Die Geschworenen bejahten in ihrem Wahrspruch für alle drei Angeklagten die Schuldfrage, für Planque unter Zubilligung mildernder Umstände. Das Strafmass ist bereits im „Bund“ Nr. 341 publiziert worden.

ВІДГОМІН ЖЕНЕВСЬКОГО ПРОЦЕСУ НА БУКОВИНІ

Після огляду статей швейцарської преси про підготовку більшовицького атентату на полк. Є. Коновальця не будемо робити перегляду реакції української преси, яка ані під російсько-більшовицькими, ані під польськими цензорами не мала змоги вільно висловитися до цієї події. Наводимо тільки пресові відгуки буковинської націоналістичної газети «Самостійність» — Р е д а к ц і я .

Свою прив'язаність до ОУН і її Керманіча Буковина прилюдно маніфестувала у зв'язку з атентатом на полк. Є. Коновальця в 1936 року. З цього приводу в передовиці «Самостійности» писалося: в статті «Даремно».*

Стоїмо на порозі великих подій.

Чоло в чоло стають до останнього бою дві ідеї, дві сили, два світи.

Націоналізм чи більшовизм? Ідея чи матерія? Дух чи механіка? Воля чи рабство? Самостійна і соборна держава, чи наймит Москви? Нація, господар на своїй землі — чи бездушна маса чорноробів? — ось гасла нашої доби.

Бій розгорнувся у всю ширину, запеклий, часто скритий і неперемірливий в засобах; він точиться на всіх фронтах чи то в політиці, в мистецтві чи в науці, без огляду на простір в Європі чи за морем.

Ставка є найбільша з можливих. Йде про ролі й майбутність поколінь, що прийдуть: — будуть це українці чи яничари? Йде про землю наших батьків і дідів, що її рясно злили потом і кров'ю прадіди: там, де кожна грудка чорнозему — це наша кість і наша кров — чи сміє займанець — більшовик справляти тризну своїм божкам й бути нам суддею?!

Бо ось востаннє ще один визов, — спроба ще одного обезголовлення. Москва післала вбивників на полк. Євгена Коновальця, вождя України!

Полк. Є. Коновалець — це організатор і провідник Організації Українських Націоналістів, яких як зверхник мобілізує націю до боротьби із займанцями України. В Україні не раз видвигались небуденні мужі з великими душами, що ставали на чолі боротьби за будову держави. Завжди лях, москаль, чи більшовик слали вбивників на них, або через шабестоїв-хрунів четвертували. Так згинули геройською смертю м. ін. Байда Вишневецький, Сулима й Полуботок, Кальнишевський та Петлюра. Так безнастанно вмирали найкращі з українців, так обезголовлювано

* «Самостійність» з 19 липня 1936.

Націю в грізні моменти її історії. Москва, в червоній машкарі, — й сьогодні продовжує свою традицію.

Та вперше від віків не вдалось згладити підступно з світа Вождя України!

Провидіння рішило інакше. Час доспіває й потрібно бича Божого на Землі, щоб скарати на горло більшовицько-московську кліку різунів та словоблудів!

Полковника Євгена Коновальця — не вбити нікому!

Нехай живе великий організатор Євген Коновалець!

Рука, що зможе засягнути Вождя України — може простягнутись тільки згори, ніколи від людей!

Минули часи, коли було можна безкарно рубати нам голови!

За кожного націоналіста — десять більшовиків!

За спробу атентату на Вождя — хай кожний українець присягне вірність Вождеві — смерть і знищення Москві!

Українці, мужі й жінки, в Україні чи за морем — станьте живими барикадами проти Москви, комунізму та їх льокаїв-шабестоїв!

Хай живе Українська Національна Революція!

Подвоюймо чуйність! Година великого поражунку наближається твердо й невмолимо!

Хай живе Самостійна й Соборна Українська Держава!

Слава Вождеві!»

До цієї події «Самостійність» ще два рази поверталася. У статті «Визов!»* з приводу зазіхань Москви на вождя Євгена Коновальця».

(НПС) Вістка про московські шпигунсько-провокативні сіті довкола особи полковника Євгена Коновальця в Швейцарії зелектризувала цілу українську націю. Міжнародна преса могла собі писати про замах на Літвінова, підготовлюваний нібито Організацією Українських Націоналістів і її Вождем Євгеном Коновальцем. Ця ж преса могла собі писати про млаковинну «шпійонську справу, в якій викрито руку ІПУ» («Трібюн де Женев»). Але в пам'яті кожного українця мусіли віджити негайно яркі й алярмуючі, подібні до разючости спомини з-перед 10 років про той травень 1926 року — коли Москва думала розправитись з Українською Ідеєю, вбиваючи Головного Отамана С. Петлюру! Нація має для цих справ почуття. Ми задобре знаємо своїх ворогів, щоб не розуміти, які заміри сняться їм в голові й не відчувати, куди спрямований віддавна їх гадючий зір.

Надто багато тут аналогій до дії Шварцбарта й характерних познач, щоб не думати, що заарештовані в Швейцарії: Норманн, Стренн і Плянк — видумали казку про замах на Літвінова, вже після їх арешту. Як це так — Вождь Руху займається атентатами? Або — чи потрібно Москві ще більших засобів безпеки для свого Валаха-Літвінова, ніж ті десятки агентів своїх і швайцарських, які творять за ним, перед ним, біля нього — на кожному його кроці — правдиву «стіну смерти» для атентатчика? Ці тисячі, які посипалися як кавція за звільнення зі швайцарських арештів заарештованих, говорять проречистою мовою про те, що не йдеться тут про пйонків, яких маси на службі Москви по цілому світі й які такими ж масами сидять по тюрмах — без того, щоб Москва визволяла їх кавціями. Між тими трьома: Норманном, Стренном і Плянком був новий Шварцбарт, теперішній значний московський діяч, один із провідників комінтерну!

Нас не переконають своїми провокативними інсинуаціями ні комуністичні шмати в роді «Ле Травай», ні комуністичні плякати проти Євгена Коновальця по містам Швейцарії, ні панове Дікери, адвокати московських чекістів! Не вдалось Москві прошити своєю кулею того, кого вважає втіленням Української Ідеї — вона почи-

* «Самостійність» з 12 липня 1936.

нає тепер скажену акцію за правним зліквідуванням полк. Коновальця, тиснучи всі пружини, щоб Вождеві Українського Націоналізму внеможливити жити там, де Москві вже поковзнула нога із зазіханням на Нього. Не віримо чуткам, які принесла преса, — що полк. Коновалець не сміє вернути в досьогочасне місце побуту. Українська Нація очигає від Швайцарії, яка була все вірна своїм високим принципам демократії — справедливого слова. Демократія, це не пілатівське вмивання рук, це чин. Демократія — це постояти за правду, допомогти їй перемогти й дати нищівну відсіч нікчемності. Демократія, коли хтось має вірити, що вона є ідеєю, а не етикетом — мусить сказати своє ясне й недвозначне слово тій тиранії, що зморою налягає на шестину нашої землі й не вперше стосує у широкому світі ті методи брудної підлости, морду, кривавої розправи — які є в неї дома методою правління, методою поневолення мільйонів.

Українська нація вважає криваву руку, що намірилась у грудь Вождя Євгена Коновальця, ще одним визовом Москви — Україні! В міру еволюції подій й історичного розвитку процесів — вияснюються чимраз більше фронти, цілі й засоби. Останній визов Москви говорить нам всоте недвозначно:

Москва бореться з Україною все і всюди, найжорстокішими й найпідлішими засобами — на нашу смерть і загибіль!

І Москва й другі займанці дають удесяте проречисті докази на те, де бачать українську силу й де бачать серце Нації!

Українська нація прийме і цей визов та відповідь на нього сама собі, Москві, другим займанцям й усьому світові — ясно й однодушно:

Нація не йде добровільно на смерть — ні не жертвує добровільно життям найкращих з-поміж себе!

На протимосковський фронт — всюди, де б'ється українське серце!

Наша відповідь на московські зазіхання — могутне слово й могутній чин Великої Єдності Нації в обличчі ворожого визову!

Хай живе Вождь Євген Коновалець!

Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава!

Хай живе Українська Національна Революція!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!»

А згодом у статті «Коновалець і Москва»* розшифровувалося правдивих авторів атентату. Наводимо її текст: (процес над більшовицькими чекістами в Женеві).

Як ми згадували вже, в Женеві відбувся процес проти більшовицьких агентів Норманна, Стренна й Плянка, які шпигували полк. Є. Коновальця на терені Швайцарії. Ближче про процес пише паризьке «Українське Слово» (2 серпня):

По перечитанні акту обжалування, зізнавав інспектор федеральної швайцарської поліції Каррель, який подає, що Норманн мав данський паспорт, виставлений данською легацією в Римі: як показалося з черги, паспорт цей був фальшивий. У Нормана найдено адресу «Люлетти». Показалося, що ця «Люлетта», це сестра Плянка, зайнята в швайцарському консуляті в Антверпені; вона була в дуже близьких відносинах із Норманном і запізнала Норманна з своїм братом. В виду того швайцарська влада звільнила «Люлетту» зі служби в консуляті. Друга сестра Плянка Маргарета, була занята в швайц. консуляті в Лондоні; її також звільнили з служби. В час ревізії при заарештованих знайшла поліція знимку дому полк. Коновальця і плян його мешкання.

При зізнаннях чергового свідка з женеvської поліції, Корбоза, як при зізнаннях Плянка, оборонець обжалуваного старається довести, що полк. Коновалець під-

* «Самостійність» з 16 серпня 1936.

ЙОГО СЛІДАМИ В УКРАЇНІ І КАНАДІ

Про особу і дії полк. Євгена Коновальця я вперше почув від групи старшин 1-го бойового Летунського полку УГА в Краснім під Львовом у січні 1919 року.

Сотник артилерії Іван Фостаківський повернувся тоді з короткої відпустки в Скалатщину й оповідав своїм друзям про вістки з цього терену. У тернопільській каварні, де звичайно збиралися на каву і гутірку українські старшини, він зустрівся з полковником Коновальцем — цим легендарним уже тоді командиром Корпусу київських Січових Стрільців, — який спеціально приїхав з Києва до Тернополя, щоб вишукати й рекрутувати галицьких старшин-гарматників, які добровільно хотіли б перейти до української армії на Наддніпрянщину, зокрема в його Корпус Січових Стрільців до гарматних частин.

Пам'ятаю, що з цього приводу спалахнула була в ангарі гостра дискусія, яка різко поділила думки старшин-дискутантів. Частина їх голосно й пристрасно критикувала незнаного їм особисто Полковника, який, хоч і галичанин, розбивається за долю Києва й Східної України тоді, коли український Львів — цей західній форпост нововідродженої держави, зайнятий і поневолений поляками. За його здобуття для України ведеться завзята кривава війна з Польщею, і тому на всьому західньому фронті самій Українській Галицькій Армії дуже бракує не лише гарматників, а й старшин взагалі.

Старшини протилежної думки висловлювали погляд, що наша війна на Сході проти московського, нехай і комуністичного імперіялізму — це, властиво, українська національна революція. Обидві наші армії перебувають щойно на першому етапі своєї організації, точніше в стані імпровізації, і тому відродно, коли знайшлися вищі командири більших бойових з'єднань, які поруч військово-стратегічних завдань бачать теж політичні небезпеки, що їх різко ставить дійсність перед очима щойно пробудженого з неволі народу.

— Виглядає, що мусять бути важливі причини, коли сам комендант корпусу, на збройну і моральну силу якого спирається зараз уряд Східної України, особисто підбирає і рекрутує національно свідомих і військово фахових старшин для своїх з'єднань. Саме такі старшини є передумовою успіху в шумному крутежі революційної війни, — приблизно так оперував своїми аргументами речник цього гуртка пор. Антін Хрущ.

— Отож бо й є, панове, — заговорив несподівано командир полку полк. князь Кануків, сам уродженець Придніпрянської України, який непомітно увійшов в ангар і, заслонений кадовбом та крилами літака при вході, з цікавістю прислухався до суперечки. — Цей Полковник, про вчинки і наміри якого дискутуєте, мусить бути чимсь більшим, ніж тільки військовим командиром. З того, що я почув, виглядає, що він мусить бути людиною типу державного мужа й далекого політика, коли хоче жертвувати малим із-за добра великого. Бо щасливо здобуте і закріплене велике завжди зможе відзискати утрачене мале, мале ж великого — ніколи. Саме під таким кутом зору я бачу зараз ситуацію. — Так, так, панове, — вів далі полковник. — Хто розуміє дати належну оцінку ходові нашої революційної боротьби над Дніпром, хто ясніше бачить і глибше розуміє цілі, натиск і ширину розгону нового, на цей раз комуністичного імперіялізму, той напевно прийде до висновку, що київській землі тепер дуже, аж до болю, потрібно національно й державно стійких та свідомих людей. Головна розгра йде зараз за Київ, і яким він з цієї борні вийде, таким, напевно, буде і Львів.

— Цей полковник з Галичини — Коновалець, кажете, його ім'я? Командуючи корпусом у самому центрі революційного буревію нашої ширшої батьківщини, він, напевно, передбачає наші там шанси, бож саме там вирішується доля життя або смерті нашої республіки. І тому, панове, я кожному з вас радо дам дозвіл на службовий перехід у його корпус...

Наближалася обідня пора. Розмовляючи, старшини подалися до своєї їдальні, а ми, забезпечивши на «Ньюпорті» Люїс стріливодом, по-своєму коментували прослухану дивну для нас дискусію. Ім'я незнаного нам тоді полк. Євгена Коновальця ми тоді вимовляли з якоюсь особливою пошаною.

*

Проминуло жахливих три роки. Кривавий вал історії перекотився по нашій землі й нещадно роздавив зав'язок молодій Українській Народній Республіці, так імпозантно будованій жертвенністю кращої частини українського народу. Та й вікова неволя заважила на психіці однієї частини українців, які даремно шукали для себе й України волі в політичних комбінаціях та тезах Другого і Третього Інтернаціоналів. Цієї волі там не було.

Була осінь 1922 року. Темна ніч неволі сповила українську землю. Ризький договір Москви з Польщею арканом душив знеможену шию нашого народу. З ласки всесильних тодішнього світу нас перетворено в білих негрів.

Здавалося, все пропало. Обдерті з одностроїв, зброї та чести, з арени історії зійшли десятки тисяч молодих людей, вояків українських армій. Настав невідкличний фінал переможених.

І нагло, однієї ночі, чийсь палець нервово бубоняє у шибу вікна. На дворі хлюпоче рясний осінній дощ, а в грудях, мов навіжене, товчється серце. Мабуть, ворожа жандармерія . . .

Але ні, це мій друг з військової служби, який живе в місті, десятків кілометрів звідси. Кого він тут шукає вночі, до нитки мокрий від дощу?

— Михайле, збирайся і ходи зі мною.

— Куди і за чим? — питаю.

— Ходи на збірку. Мобілізація у нас.

— Ти, Даниле, мабуть, хворий? — недовірливо звертаюся до нього.

— Ні, не хворий я, — відповідає. — Ми починаємо творити нову нашу армію, якій на ім'я УВО. Прийдеться вести нову, модерну «войну», революційну «войну». Не будемо ж умирати невільниками.

Я хотів знати щось більше. Тому поставив питання: хто, що і як. Хто кличе і хто веде?

— Веде один, — відповів мій друг, — а кличуть три наші найкращі полковники. А, зрештою, тобі до чого це все потрібне? Я й сам не знаю їхніх імен, хто вони і що вони. Знаю, що на це діло кличе нас еліта київських Січових Стрільців. Вони воювали над Дніпром, мають досвід революційної боротьби і напевно покажуть полякам наші роги.

За деякий час у просторому льоху дому біля млина Штекля в Тернополі проходила перша наша збірка з терену. За столом, у чорних окулярах, сидів зграбний мужчина й уважно приглядався до облич присутніх, які, ідентифіковані стійковим на подвір'ї, одинцем входили до льоху. Швидко й без гамору наша «печера» заповнилася. Серед присутніх бачу три знані мені обличчя.

Невідомий шеф устав, зміряв зором свою аудиторію і почав короткими штрихами окреслювати політичну й економічну ситуацію на нашій землі, ставлячи, як конечну вимогу, потребу чинити організований, революційний опір окупантам, коли не мають безслідно пропасти кров і слава наших визвольних змагань.

— Ми, колишні вояки, — говорив він, — до того ж вибрані вояки українських армій, першими стаємо на захист чести нашої землі і народу, даючи революційно-збройний початок нашій історії. Хто з вас тут присутніх почуває себе незручно, має будь-які перешкоди, — нехай сміливо встане і відійде звідси, забувши про те, що тут бачив і чув . . .

Але таких не було.

Сіріло вже, коли ми з Данилом вийшли з задушливого льоху й обережно подалися до «фіри» з запряженими кіньми, які дрімали недалеко млина. Попри дім нашого зібрання лїниво крокували два польські жандарми з наїженими багнетами на карабінах. Зараз ми були вже з ними в таємній війні.

Дивні і неспокійні почування гнітили душу. Україна вступала у важку й незвичайну для неї війну. Війну нерівну, жорстоку. В її перспективі зарисовувалися важкі страждання, тортури і кров. Але іншого виходу тоді не було . . .

Тільки ж — хто той чи ті, що кличуть? Яюсь дивно бути беззастережно підпорядкованим вояком, не знаючи навіть імени командира. Хто ті три полковники, про яких снуються лише ледве чутні натяки? В той час, замість їхніх імен, горіли в очах тільки три вогненні літери — УВО.

Минуло ще два роки. Наші бойовики діяли дедалі ширше і відчутніше. У Львові вони «вітали» кулями і петардами президента Польщі Станіслава Войцеховського і маршала Юзефа Пілсудського. На провінції горіли фільварки — добро польських магнатів. Тут і там падали трупом ворожі жандарми — сторожі нашої неволі. У ненависті до «гайдамаків» пінилася польська преса, шаліла поліція, катуючи наших політичних в'язнів — хлопців та дівчат.

Як не дивно, але ніхто не нарікав і, за винятком принагідних, слабких характерів, друзі не заломлювалися і не втрачали надій. Кожний ніс свій хрест віддано й жертвенно, з глибоким почуттям національної гідності.

І все таки непокоїла думка: хто той, що нам дає оці нові національно-державницькі заповіді? Заповіді, які ставлять на ноги зневірених і підупалих на дусі. Заповіді, які стелять переможений нації шлях у «народів вольних коло». Але ці питання рядового бойовика залишалися без відповіді.

*

Була неділя наприкінці жовтня 1924 року. Там, де кінчалася алея чудового цвинтаря «Кулі» в місті Ченстохові, сидів гурток вояків 27-го польського піхотного полку. Це були наші хлопці, члени УВО, які після 18-місячної примусової служби готувалися до відходу додому і тут зібралися на своє останнє організаційне побачення. Серед них сидів високий і кремезний, мов дуб, «петлюрівець» із «цапиною борідкою» — сотник Макар. Інтернований із залишками армії УНР, він яюсь продістався на працю в Ченстохові й тут давав завдання нашому гурткові. Нам було відомо, що сотн. Макар служив колись у корпусі Січових Стрільців і був кулеметним спеціалістом. Він від початку до кінця поділяв долю й недолю Корпусу, досконало знав тактику та закони революційної боротьби, був уродженим конспіратором. Він багато знав і вчив нас із цього ризикованого діла.

Зараз ми збиралися в дорогу до своїх хат, і Макар давав нам останні вказівки. При цьому він висловив ще й признання за те, що протягом 18 місяців ми успішно проводили свою делікатну роботу у ворожому нам військовому оточенні.

Осітнє сонце сідало за обрїй бїдної піскуватої землі й барвами крови цілувало скромні таблички на запуццєних гробах «єньцуф* українських», що були тут же, праворуч нас. Цей цвинтар українських воєннополонєних якось неприродно прилїг до блискучих мармурових пам'ятників рїзних фарб, до розлогих акацій і лип та посипаних піском алей польського цвинтаря. Обведений колючим дротом, він нагадував радше табір прокажєних, а ми перетворювались наче в духів. Дивлячись на гроби й таблички «єньцуф», кожний з нас свою думу думав.

— А тепер, до побачєння, друзї, — заговорив Макар. Ми виструнчилися. — Прощу прийняти до вїдома, що з цїєю хвилиною запечатано 18-мїсячний час нашого знайомства, наших побачєнь і праці. Вїдтепер я бїльше не знаю нїкого з вас, ані ви мене. Звїдси кожний з нас їде власним шляхом і в їншому терєні, але в їнших обставинах буде далї виконувати накладєний на нього обов'язок.

Макар говорив про нашу нерївну боротьбу проти новїтнїх неронів ХХ столїття, якї неволею ганьблять нашу батькївщину; про обраний нами добровїльний обов'язок вибороти волю або згинутї в цїй боротьбї; про нашу силу, яка скриваєтьсє в невидимостї і невловностї. Нашї революцїйні вчинки, якї вони мїнїятурні й не були б, будять народ і кличуть його до чину, їхнїй вїдгомїн доходить і до столиць культурного свїту та вух чуйних дипломатів. Наприкинці він згадав про трьох полковників, патріотизм, вїськовий і полїтичний досвїд яких — запорука нашого успїху та перемоги.

— Прощаючись з вами — закінчував сотн. Макар, — кличу: хай живе наша боротьба! Хай живе творець її полковник Євген Коновалець! Хай живуть полковники, найблїжчї його бойовї друзї — Андрїй Мельник і Роман Сушко! Цї три їмена, як і три лїтери УВО, заховайте глибоко у ваших серцях. Замкнїть їх там на сильний замок нашої присяги, щоб туди не заглянуло чуже, вороже нам око . . .

З вежі Ясної Гори, де вїд часів Мазєпи заховано пограбовану поляками нашу Чудотворну Матїр Божу з Белзу, заграли вечїрнї дзвони, якї кликали на молитву. Їх вїдгомїн оповив нашї душі чимсь солодким, спокїйним і святим.

Ми уважно розглянулися на всї боки й перейшли загороду з колючого дроту. Нїби на команду, без слова, всї приклякнули при гробах українських «єньцуф» і шєпотїли молитву. За них, за Україну і за здоров'я нашого вождя полковника Євгена Коновальця. А коли ми пїднялися,

* jenies (поль.) — воєннополонєний.

я запримітив, як Макар якимось незручно втирав з лица гарячу, мов куля, вояцьку сльозу.

— Так, так друзі. А тепер бувайте мені здорові. Коли ж котрийсь із вас схоче ближче пізнати його, тоді читайте Франкового «Мойсея» . . .

*

Проминуло ще п'ять важких, а zarazом цікавих років. Революційна УВО, цей твір полк. Коновальця, підняла до боротьби за свободу українську молодь і кращу частину населення та стала фундаментом для нового, ширшого твору. Був це Коновалець, який у 1929 році успішно перевів меліорацію кількох наших малих націоналістичних потічків і спрямував їх в одне, сильне і глибоке русло — Організацію Українських Націоналістів, на чолі якої став найвищим керманичем.

Ця радісна історична подія знайшла сильний відгомін не лише серед народу в Україні. Вістка про неї дійшла і до української еміграції в західньому світі. Вона влила в неї нову віру й надію. Зокрема, ми, колишні вояки українських армій, які опинилися в Канаді, сприйняли її з особливою радістю.

Але тоді, в 1928 і 1929 роках, у Канаді панувала примара економічної депресії. Це створювало придатний ґрунт для запуску коріння московського комунізму, зокрема серед нашої численної еміграції, якій забракло місця праці та засобів до життя. Порожні обіцянки комуністичних агентів — висланців Москви, були майстерно масковані вишиваними сорочками, розкішним намистом, гаптованими поясами та синіми шараварами. А для більш критичних очей виставлялися ще й портрети Шевченка, Франка та Лесі Українки.

Від Атлантики до Паціфіку, всюди, де жили українці-емігранти, виростали т. зв. фермерсько-робітничі дома, довкола яких гуртувалися добре організовані хори, вишколені струнні й духові оркестри. До них, мов на прощу, посунула наша молодь і старші громадяни, шукаючи фізичного й духового корму. Там, через червоні окуляри, вони пізнавали «щастя і радість» радянської України, заходилися прославляти в Канаді Кремль і Москву.

Інша, чисельно менша, частина нашої еміграції почала щойно тоді національно прозрівати. Але, спрямовуючи свої пристрасті на неперебірливу у засобах боротьбу на релігійному полі — за примат католицької чи православної церкви, — вона не мала ані змоги, ані належної духової сили, щоб заступити дорогу ростові комунізму серед власних земляків. З одного боку, це перешкоджало в очищенні нашого національного обличчя перед канадійським народом, а з другого, не давало змоги нести потрібну допомогу українському революційному рухові, який відчутно почав зростати на силах в Україні і про який заговорила преса західнього світу.

З метою покласти край дальшій експансії та інфільтрації московського комунізму серед наших людей, стараючись пригасити вогонь ненависти й нікому непотрібної міжконфесійної гризні, маючи сильну настанову з'єднати всіх українців в одну громаду та давати моральну й матеріальну допомогу українському визвольно-революційному рухові — в січні 1928 року створено в центрі українського скупчення, місті Вінніпеґу, перший відділ Української Стрілецької Громади. Під новий прапор почали масово ставати колишні вояки українських армій, розкинені на праці серед широких просторів Канади.

І саме тоді, в час оцього бурхливого ферментування серед українського «Вавилону», приїздить 7 червня 1929 року на відвідини до Канади конструктор нового визвольно-революційного руху полк. Є. Коновалець. Розуміється, його сердечно вітали Головна Управа та всі вже існуючі відділи Української Стрілецької Громади. Всі відкрили йому свої душі й серця.

Відвідавши централі та провідників українських організацій і церков у Вінніпеґу й Саскатуні, полк. Коновалець завітав і до нашого гуртка УСГ в Едмонтоні. Була це для мене перша й остання нагода не тільки бачити його, говорити з ним, а й передусім чути виклад його політичних міркувань щодо лінії нашого нового руху в напрямі визволення України з неволі. Наша еміґрація, головно заокеанська, мала стати моральним і матеріальним запіллям цього руху. На це Полковник, зокрема, покладав великі надії, і це було чи не найголовнішою ціллю його візити-гостини у нас.

На жаль, від організування такої допомоги відразу відмовився Союз Гетьманців Державників, що беззастережно підпорядковувався гетьманові Павлові Скоропадському в Німеччині. Цей рух знайшов собі притулок і поле політичної рекрутації на арені католицької церкви й її кліру в Канаді. Він гостро ривалізував з ідеями і діями нового тоді українського націоналістичного руху.

Так само відмовно поставилася до сугестій Полковника новостворена організація — Союз Українців Самостійників. Своєю чергою, вона спиралася на нашу православну церкву та її клір. Політично орієнтувалася ця організація на соціалізм і деяких членів уряду УНР в Європі. Хоч розмови велися в атмосфері прихильности й толеранції, полк. Коновалець був явно незадоволений з їхнього висліду в Вінніпеґу. Деякі з світських та церковних провідних діячів, головно СУС, були готові фінансово підтримувати визвольний рух ОУН малою сумою долярів, але взамін вимагали постійного місця в ПУН для свого члена з Канади. Його завданням було б стежити за рухом та інформувати про нього централю СУС у Канаді. Звичайно, це було смішне домагання людей, які жили віддалені тисячі миль від терену боротьби й дивилися на неї крізь окуляри часів Дон Кіхота.

Полк. Є. Коновалець в Канаді з членами Головної Управи Української Стрілецької Громади у Вінніпегу (червень 1929 р.). Зліва сидять: інж. Павло Штепа, полк. Є. Коновалець, Евстахій Василюшин (голова). Стоять: Дмитро Герич (писар), інж. Василь Топольницький (управитель канцелярії), Володимир Дем'ячук (скарбник), В. Семець

Не було іншої ради, як покластися на Українську Стрілецьку Громаду й її, нечисленних ще тоді, прихильників. Це й зробив полк. Коновалець у своїй нелегкій місії в Канаді. Він цілковито сперся на цю організацію.

*

Маленький гурток довірених людей зібрався в нашого широго тоді прихильника, капітана канадської армії в резерві, адвоката Микити Романюка. Дивлячись крізь вікно адвокатської канцелярії, Полковник говорив про красу й свободу Канади й висловлював жаль, що українці тут ще так мало користуються з тих багатств. Мовляв, хоч уже проминуло десять років від часу відродження та існування української самостійної держави, по втраті якої зараз розгортається підпільно-революційна боротьба, наша численна еміграція в Північній Америці й надалі залишається політично кволюю, нездатною організовано докласти рук на користь рідного краю. Вона не бере прикладу з інших народів, не

бачить, яку ініціативу виявляють протягом сімсот років ірландці або, після останнього розподілу Польщі, поляки.

Ще й тепер пригадуються слова Полковника:

— Принаймні дотепер я ще не добачив тут навіть найменшого вогника, який вказував би на появу українського Падеревського.* А він нам дуже, аж до болю потрібний, якщо наш рух має знайти зрозуміння й політичну, або навіть наскрізь гуманну прихильність серед держав і народів вільного світу. Покищо я не бачу іншого виходу, як той, що ви, колишні вояки українських армій, і ваші щирі симпатичні-приятелі мусите виконувати функцію посла й пропагандиста нашого руху. На всіх ще й досі лежить не знята присяга України.

Полк. Коновалець говорив про те, що він бачить великі перспективи для нашої роботи, якщо ми спроможемося перетворитись у новітніх кобзарів та підемо в народню гуцу — на фарми, до міст, на місця нашої щоденної праці й місця розваги. Всюди, де зачуємо рідну мову й серце українське, навіть там, де перебувають духово глухі й німі, ми повинні оповідати, що Україна не хоче вмирати в неволі, що вона піднімається до нової боротьби за свободу, за власну державу й належне їй місце у «народів вольнім колі».

— Скажіть усім, що нова українська армія, на цей раз революційна, підпільна армія ОУН, вийшла на чоло цієї боротьби й великими жертвами найкращих синів народу почала йому стелити шлях до свободи, щастя й добробуту. Давайте самі гідний приклад і тим знайдіть стежку до сумління й чести усіх живучих тут українців. Нехай їхнє сумління й серце поставить їх на правильний шлях і накаже, що і як треба робити, щоб стати на стороні правди.

Вкінці Полковник говорив про потребу шанування конституції, законів і уряду Канади. Він вказував на конечність розумного вростання в життя й землю цієї країни та народу, серед якого знайдемо і приятелів. Нам треба творити й побільшувати наші родини, організації, громади та парохії, розвивати нашу традицію, культуру і їхніми найкращими перлинами збагачувати скарбницю культурних вартостей Канади.

Висловлені нашим гостем думки були наказом хвилі. Вони визначали далекий і невідомий ще шлях. Це було оте здорове зерно, кинене у запушений переліг, яке згодом дало модерні основи під національно-духове життя української спільноти в Канаді — гордість кожної українсько-канадської людини сьогодні.

Був накреслений виразний плян, і Українська Стрілецька Громада була першою, яка організовано вийшла на широкий лан та взялася за його обробіток. Орючи скибу за скибою, вона перетворювала його в ро-

* Ігнаці Ю. Падеревський — польський композитор, піаніст, політичний і державний діяч. — (Р е д.)

Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні гостить у себе полк. Є. Коновальця (червень 1929 р.)

дючий ґрунт. Прямо подивугідно були ламані упертий спротив ворогів — носіїв московського комунізму — і нехить деяких українців, неприхильно наставлених до ідей і боротьби ОУН.

В авангарді нашого нового руху йшла і стелила шлях власна преса. Спочатку це був журнал «Українські Стрілецькі Вісті», видавані Головною управою Української Стрілецької Громади, а від жовтня 1930 року — «Новий Шлях» зо своїм основником і головним редактором Михайлом Погорецьким. На своїх сторінках вони відважно підняли проблему негайної переоцінки наших цінностей і доводили, що передумовою нашого росту і значення в Канаді є духове переродження й національне об'єднання на базі спільних інтересів і кровного походження. Про рух в Україні інформували нас «Сурма» і «Розбудова Нації».

В 1931 і 1932 роках з уповноваження ОУН відвідують нас у Канаді Мельничук (полк. Роман Сушко), а відтак Омелян Сенік (Грибівський), поява й інформації яких ще більше впевнюють нас у правоті нашого шляху та нерозлучно в'яжуть з ідеями визвольної боротьби ОУН.

Тим часом виявилось, що становість УСГ не дозволяє цілковито охопити народні маси та здійснити політичні цілі щодо України й нашого організованого життя в Канаді. Тому 20 липня 1932 року постає нова організація — Українське Національне Об'єднання Канади, а при ній,

Генерал М. Капустянський в Едмонтоні 1937 р. Зліва направо сидять: Володимир Купченко, ген. М. Капустянський, Микита Романюк; стоять: Михайло Байрак, Михайло Шарик, Прокіп Савчук, Степан Василевський

як братні організації, Організація Українок Канади ім. Ольги Басараб і Організація Молодих Українських Націоналістів. Вони прямо блискучо поширили число своїх відділів і членства, поставивши собі за ціль провести організовану працю для здобуття виразного, модерного обличчя українства та чинити опір усім чужим розкладовим впливам. У місяці грудні 1936 року з гостинною візитом приїздить до Канади заступник полк. Коновальця, генерал Микола Капустянський. Його поява в генеральській уніформі української армії, форма й зміст його блискучих доповідей на численних народніх зібраннях, до решти усували залишки старого, рабського способу думання серед нашої еміграції. Проїхавши в ескорті генерала сотні миль по важкій, засніженій і скутій кригою дорозі канадійської провінції Алберта, я був свідком того, як міські й фармерські родини 19 січня 1937 року велично вітали у себе небуденного гостя від ПУН з Європи. Ще й досі бачу, як при входових дверях Українського Народнього Дому в Мірнамі перед генералом клоняться сиві голови дідусів, як тремтячі від прожитих літ і важкої піонерської праці, мозолями прикрашені руки з глибокою грацією та пошаною підносять йому хліб і сіль, а з уст несуться нечувані ще мною слова привітання:

— Пане генерале! В імені нашого міста й околиць, в імені наших міських і фермерських родин щиросердечно вітаємо вас, наш великий гостю. Як старий наш звичай велить, вітаємо вас хлібом і сіллю — продуктом і працею наших рук. Як хліб ніколи не перестане бути необхідним для нашого здоров'я і як сіль ніколи не вивітріє, так нехай такою необхідністю нашого національно-духового корму буде ідея, яку ви сієте між нами і нехай вона, як сіль, ніколи не вивітріє з сердець і крові нашого і майбутніх поколінь . . .

Я бачив, як матері високо підносили на руках своїх найменших, щоб і вони побачили українського генерала, зустрінутого небувалою овацією українських хліборобів у Канаді. Генерал силою втримував свої почування, щоб не піддатися настроєвій хвилині.

— Слава! Слава Генералові! Слава ОУН! — не втихали оклики.

Врешті, слово взяв генерал. Його перші слова ще й досі чую:

— Дякую вам, брати мої і сестри, за ваш великий і щирий вияв пошани, який ви зволили мені висловити. Ціню його тим більше, що це вчинили ви, сини землі, члени хліборобської кляси, яка крізь історію була фундаментальним носієм українства і таким залишилася й дотепер. Та не мені особисто належить цей великий вияв вашої любові і признання. Я приношу його у вашому імені тому, кому він у дійсності прислуговує. А прислуговує він йому, вашому ближчому землякові, тому вибраному синові Галицької землі, дійсному творцеві й провідникові нашого нового визвольного руху, голові ОУН, полк. Євгенові Коновальцеві . . .

— Слава! Слава Коновальцеві! — громом ударила численна громада.

— Хай живе Коновалець! — акордами прорізувало повітря.

Ці оклики дедалі більше запалювали людські серця, вони неслися над місто й горбисті засніжені поля. В цей святочний день Йордану, коли надворі мільйонами діамантів іскрився канадський мороз, що сягав 30 ступенів Фаренгейта нижче нуля, ідея Коновальця мостила собі шлях до кращої частини нашого тут народу і ставала його ідеєю. Його ім'я швидко виростало до міри й значення українського Мойсея, який у найважчий час історії вийшов на чоло політично знедоленого народу, щоб вивести його з жажливої чужинецької неволі в обіцяну землю, самостійну українську державу.

*

Визвольний рух в Україні набирав дедалі більше на силі, він ріс, а разом з тим росло й у наших очах у Канаді значення героїчної ОУН та її Провідника. Його ім'я та назва ОУН з'являлися часто на сторінках англомовної й нашої преси, а це й собі скріплювало настрої кожної людини нашого роду. До того ж у світовій політиці зарисувалися тенденції, які ворожили великі зміни. Вичувалося, що зближається друга світова війна. Разом з тим у нас родилися великі надії.

І саме тоді прийшов жахливий травень 1938 року. Немов отруений штилет з руки ворога, наспіла зловісна телеграма, яка боляче вдарила в саме серце кожного з нас.

Ця телеграма і канадські радіоповідомлення поранили усіх українців Канади. Навіть московсько-комуністичні ступайки нашого роду, і ті засоромлено зазімали. Бо невже ж Радянський Союз такий слабкий і непевний за своє панування в Україні, що його уряд дає доручення своєму агенту замордувати в підступний спосіб провідника українського національно-визвольного руху на вулиці чужого міста?

Кожний розумів, що цей жахливий морд, учинений на особі полк. Коновальця, був мордом, доконаним Москвою над Україною. Трагізм тієї хвилини переходив межі й контроль людських почувань, бо ж разом з розшарпаним бомбою тілом полк. Коновальця була нещадно розшарпана наша надія на відбудову самостійної держави українців, а разом з нею і сподіваний поворот на рідну землю не одного з нас.

Згідно з розпорядком КЕ УНО, в суботу 28 травня на наших Національних домах від Паціфіку до Атлантики замаєли чорні прапори. Про московський морд у Роттердамі ми повідомили місцеві цивільні й поліційні органи.

Я жив у той час у центрі нікелево-золотого гірничого басейну в місті Содбури, де працювало багато українських гірників, між ними українських націоналістів — членів Стрілецької Громади і УНО. Вони роками зводили завзято й послідовно боротьбу, нераз і кулачну, з комуністами. За це вони вважалися і ще й досі вважаються «Пробоевим куренем» українського націоналістичного руху. Це були їхні руки, які тисячі стіп під землею, у шахтах Інтернешенел Нікел Ко., викувували на стінах шахт тризуби, а біля них кличі: «Хай живе ОУН!», «Хай живе Вождь полковник Євген Коновалець!»

А зараз він уже не жив. Його тіло лежало вкрите чужою землею . . .

Була 7 година вечора. На башті Національного Дому повівав чорний прапор. В середині Дім заповнений публікою, багато людей стоїть надворі. Чужинецькі пішоходи затримуються і, дивуючись, питають про причину появи чорного прапора. «Москва», «Москва», — чути уривані плачем відповіді українців.

З трудом продістаюся з телеграмою в руці до естради. Народ понуро мовчить. В його мовчанці вичувається прокляття ворогові.

Поволі відсувається завіса. На встеленій килимами сцені, високо, ніби на катафальку, висить спертий на двох рушниках, у терновому вінку великий портрет Полковника. Ніби електричним током порушені, на струнко стали сотні людей, і голосний вибух плачу, ні — гострого болю, струсонув масивні стіни будинку. Гірко заридали всі без винятку. Плакали жінки, діти й молодь. Твердими, мозолистими руками втирали сльози гірники.

Демонстраційний похід гірників у Содбурах 1938 року

— Євгене! Батеньку наш рідний! — почулися оклики й грізно вгору піднялися п'ястуки гірників.

— Москво! Будь проклята Богом і людьми, будь проклята навіки!
З трудом відчитую зміст телеграми. В залі запанувала раптом гробова тиша. Після останніх її слів з уст аудиторії громом вдарило:

— Слава Вождеві! Хай живе Вождь!

Раннім ранком наступного дня, в неділю, народ зібрався знову в Національному Домі. Цього дня українська Канада справляла похорон полковникові Коновальцеві.

У нас був заряджений жалобний демонстративний похід вулицями міста до нашої католицької церкви з наміром відправити панахиду за спокій душі Мученика-Полковника. Яке ж було наше здивування й обурення, коли перед дверима церкви, на сходах, ми мусили зупинитися. Парох церкви о. М. Ірха замкнув перед портретом замордованого Полковника і сотнями демонстрантів церковні двері, заявляючи, що «політичної демонстрації» він до церкви не допустить.

І тоді, неначе інстинктивно, вискакують два молоді і в'юнкі, немов карпатські ялиці, гуцули, Михайло Глібчук і Петро Лозовчук, і ставлять священникові, гарячому визнавцеві ідеї гетьманців-державників, грізну альтернативу:

— Отче, ви зараз відмикаєте двері церкви і правите панахину, або ми оба відкріємо їх по вашому трупі, і похід з портретом Полковника увійде до церкви.

Поставу і вимогу двох гірників твердо підтримали усі демонстранти. Слова зробили своє. Отець Ірха відчув настрої зібраної в демонстраційній колоні громади, зміряв важливість моменту і правильно оцінив його. Він без слова відчинив двері церкви, урочисто відслужив панахиду і по обіді того ж дня взяв активну участь у жалобній академії на честь і пошану полк. Коновальця.

І тут, під час академії, отець Ірха придивлявся ближче до українських націоналістів, що допомогло йому зрозуміти їх і змінити свій погляд на ОУН до кінця життя.

Заля була знову набита вщерть. Один за одним виступають промовці і малюють образ, створений трагедією в Роттердамі. Але диво. Сьогодні українці вже не плачуть, як учора. У їхніх очах блищать дивні вогники, а коли лунає слово «Москва», їхні кулаки якимось міцно стискаються. За кожним словом «Коновалець» вони зриваються на ноги, і в залі гримить:

— Слава! Вождеві слава!

Із закликком промовця до нещадної боротьби з Москвою руки гірників сягнули до кишень, і за 15 хвилин часу на столі біля портрету Полковника з'явилося три тисячі доларів, а між ними й банкові книжечки тих, хто дав останнє на Бойовий визвольний фонд ОУН.

У той час це були великі гроші. Їх висота була першим рекордом в історії будь-якого відділу чи організації української еміграції на американському континенті. У мене немає слів, щоб правильно назвати й оцінити цей спонтанний акт. Тоді він був названий: наша відповідь Москві!

Отець Ірха був останнім, який звернувся з словом до зібраних. Зворушений до сліз, він не ховав свого подиву супроти того, що можуть зробити українці, націоналісти. Він був осяяний, мов святий, коли раптом із сотень людських грудей вирвалася мелодія славня Коновальцеві і могутнім акордам полинула в простори. Її підхопили ті, для кого не стало місця в залі, і понесли над місто і чорні камінні скелі невичерпних ніклевих скарбів содбурських теренів.

Здавалося, що кожний співаючий намагався донести цю пісню, її зміст і настанову цілому світові, хотів, щоб її почули й ті, на руках і сумлінні яких була кров нашого Мойсея, страждання й сльози його дружини і сина.

ФРАГМЕНТ З ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛК. Є. КОНОВАЛЬЦЯ
ЗА ЧАСІВ ЙОГО ПОЇЗДКИ ПО АМЕРИЦІ

Автор спогаду співпрацював з Полковником влітку 1929 року при організуванні 1-го Відділу «Організації Державного Відродження України» й навіть був його першим рекордовим секретарем. Відносно дат, то крім одної точної дати, що знайшлася випадково, тобто дати 5-го липня 1929 р., коли відбулися перші Загальні Збори цього Відділу при участі Полковника, решта дат можуть бути неточними, бо ніяких документів, як, напр., першої книги протоколів згаданого Відділу, дістати було неможливо. Деякі дані цього спогаду прислали авторові приятелі і знайомі, а саме Іван Сидор, Володимир Череватюк, Маріян Кучорка і Яків Калявський, за що належить їм дяка. Редакція

Перш, ніж переказувати про саму зустріч з Полковником, вважаю за відповідне згадати таке: в часі, коли організовано «Перший Відділ УВО» в Асторії, я зі своєю родиною мешкав в тім містечку, куди перед роком перепровадився з Нью-Йорку. Щодня працював на фабриці в Нью-Йорку, а після праці доїздив до нашої дитячої школи на 105-ій вулиці в Нью-Йорку, де вечорами і в суботи пополудні учив наших школярів, як тоді говорили їхні батьки, «рідної мови і граматики». Тому, крім неділь, вільного часу в мене зовсім не було, а через родинні обов'язки про організаційну працю й думати не доводилося. Годиться при цій нагоді згадати і про саме містечко Асторію, де за тих часів жило, приблизно, сто українських родин, з яких більшість належали до парохії св. Юра в Нью-Йорку. Товариські сходини відбувались тоді в приватній домівці покійного вже нашого підприємця Данила Бурдиги, що мав свій власний дім з рестораном-готелем. Були зорганізовані вже тоді в Асторії братство св. Миколая та 5-тий Відділ У. Н. Союзу, а згодом вже за мого перебування в Асторії засновано там і жіноче т-во п. н.

«Українська Жіноча Громада». Більші товариські зустрічі улаштовувало в чеській Народній домі, де містилась українська дитяча школа. Десь в половині місяця червня 1929-го року дістаю я рекомендованого листа від п. Дмитра Галичина, тодішнього урядовця переселкового бюро п. н. «Ексчендж», щоб у найближчу неділю бути в тім бюрі точно о 2-ій годині пополудні, бо якийсь визначний гість з Європи хоче конче зі мною бачитись, я мав би негайно телефоном дати знати п. Галичину, чи зможу приїхати своєчасно.

Пригадую, як сьогодні, що це була субота, коли дістав я цього листа, читав і очам своїм не вірив, що «якийсь визначний гість з Європи конче хоче зі мною бачитись». З великою цікавістю телефоную до п. Галичина і питаю, хто саме є той визначний гість? Відповідь була коротка: «будьте завтра в бюрі о 2-ій пополудні, тоді переконаєтесь, що й вам варто з ним бачитись. Чи зможете бути своєчасно?» — «Буду!» відповів я. — «До побачення»!

Довго тієї ночі з суботи на неділю не міг я заснути. Перейшов у своїх думках усіх відомих мені в краю наших визначних людей і спинився на особі добре відомого мені особисто нашого судді, Володимира Целевича, який після першої світової війни гостював в Америці і бував у мене в хаті в Нью-Йорку, тож здавалось мені, що суддя Целевич висланий з краю в Америку з якоюсь важною справою. Він знав мене з часів січового руху в Америці, коли він, як суддя, переводив серед нью-йоркських січовиків «присягу на вірність і поміч українському народові в його визвольній боротьбі» та промовляв на січовім святі для відзначення «Листопадового Чину» (святкування дало почин до відзначення «Першого Листопада» по всіх українських громадах в Америці). Ті думки піддержували до певної міри моє зацікавлення, що визначним гостем буде таки суддя Целевич.

Діждавшись тієї незабутньої неділі, приїхав я до згаданого бюро пару хвилин перед 2-ою. Головно неділями бувало в тім бюрі багато наших людей, з різними своїми справунками; приходили також по листи від своїх рідних, бо те бюро служило для наших людей як «поштова централь» для листів з Європи.

Понад людські голови побачив я за грубим склом в одній переділці п. Галичин, що, сидючи, розмовляв з якимсь чоловіком, однак це не був суддя Целевич. Зауваживши мене, кивком голови дав знати мені п. Галичин, щоб туди зайти. Не знав я в цій хвилині, що зі мною діється, коли п. Галичин представив мені полковника Євгена Коновальця, а мене йому. Ще нині, коли пишу ці рядки і думаю про мою першу зустріч з Полковником, так і бачу його лагідне усміхнене обличчя, його ясні і, здавалось, проникливі очі, чую у своїй руці його руку і слова, які я не зрозумів, бо повторяю, я не знав, де я і що зі мною діється. Такого моменту, до смерті не забуду. По хвилині зворушення я неначе опа-

м'ятався, і здавалось мені, що чоловіка того віддавна знаю, що він мені зовсім не «чужий», а навпаки, близький, і то дуже близький, неначе рідний, хоча в душі і серці жевріє до нього безмірно велика пошана як до дійсно Достойного Гостя з рідного краю, що захотів бачитись зі звичайним смертним, таким, як ось я. Бо він же Головний Вождь Української Військової Організації, що на рідних землях продовжує визвольну боротьбу українського народу, він же недавній командир Корпусу Січових Стрільців на Великій Україні, полковник Євген Коновалець! Чи ж можливо звичайній людині забути першу зустріч з таким чоловіком?! Ніколи!.. А тому, що в тім бюрі при кожному столі чекали люди на свою чергу, порадив нам п. Галичин зайти до ресторану на 2-ій Евеню, де при склянці чаю чи кави можна буде спокійно собі поговорити, і ми з Полковником туди зайшли.

Полковник мав зі мною обговорити плян організаційної праці на терені міста Нью-Йорку та околиць, але ресторан, в який ми потрапили, довелося покинути: власниками цього ресторану були «наші» галицькі жиди, що добре розуміли українську і польську мови. Навіть обслуга, тобто «вейтери» чи там «кельнери», уживали обидвох мов. До нашого столика приступив один з тих вейтерів і так, як би знав, що ми українці, привітав нас українською мовою і запитав, чого бажаємо собі дати. Полковник, тримаючи в руках список страв, замовив собі каву, а я склянку молока. Коли «вейтер» пішов по наше замовлення, Полковник півголосом сказав, що ми тут не можемо говорити, бо цей тип, тобто кельнер, йому підозрілий, чого я зразу не міг зрозуміти.

Вже на вулиці Полковник пояснив мені, що такі кельнери одночасно можуть бути на службі більшовицької або польської таємної поліції, вони прислухаються до розмов своїх клієнтів, знайомляться з ними, грають роллю «великих» приятелів, часто випитують про різні справи, включно з політикою, і таким способом, призбиравши собі потрібного матеріялу, доносять це своєму начальству. Тому з такими типами треба нам бути дуже обережними, не вступати з ними в ніякі розмови, а найкраще їх оминати.

Виявилось, що й на вулиці не вигідно говорити, бо часто трапляються знайомі люди, здоровкаються, питають «що чувати»? і т. п. Запропонував я Полковникові поїхати до Асторії до мого помешкання, однак Полковник чемно відмовився, мотивуючи тим, що йому вигідніше говорити «віч-на-віч», тобто без зайвих свідків, навіть як би цим свідком мала бути моя дружина. Перейшли ми тоді кілька кварталів у західню частину міста Нью-Йорку та опинились в малім парку під назвою Вашингтон Сквер Парк, від якого починається головна вулиця міста, 5-та Авеню.

Вашингтон Сквер Парк добре мені відомий. Кожного дня в дорозі до праці треба було через нього переходити. Мешкаючи в Нью-Йорку,

бував там літньою порою в неділі з родиною, там дітям вигідно було бавитись.

Оскільки не помиляюсь, ми пересиділи в тім парку яку годину, як не довше. Полковник попросив мене розказати йому про себе «всю правду»: хоч про мене він децю вже знав від наших людей в Нью-Йорку та від січовиків в Чікаго, звідки щойно приїхав, одначе хотів би знати трохи більше від мене особисто.

Вислухавши мою, скажу так, «сповідь» з моєї скромної праці серед нашого громадянства в Америці, Полковник запитав про причину розбиття й занепад Січової Організації в Америці.

Розповів я Полковникові майже всю історію Січової Організації, від початків до сумного кінця. Згадав я, між іншим, що генеральний штаб американської армії перед кінцем війни був зацікавлений січовим рухом в Америці, виславши до Січової Організації свого представника, в ранзі капітана, з пропозицією, що генеральний штаб американської армії плянує zorganizувати в Америці т. зв. «Слов'янський легіон» з 25-ти тисяч добре вишколених і модерно озброєних вояків для воєнних дій в запіллі американських збройних сил. Цей мав би складатись з трьох етнічних груп, а саме: 12 тисяч чехів, 8 тисяч українців виключно з-під австрійської займанщини і 5 тисяч сербів. Кожна етнічна частина того «Легіону» під власним командуванням, в залежності тільки від головної команди американської армії, мала діяти на землях свого походження, ознайомена з тереном, мовою своїх людей, звичаями тощо.

Справа з «Легіоном» розбилась завдяки тодішньому проводові Федерації Українців, підпорядкованим членом якої з іншими нашими установами була й Січова Організація. Це означало, що тодішні політичні справи американських українців були зцентралізовані в рамках Федерації так, що жадна з центральних установ у політичних справах не могла самостійно діяти без апробати Федерації. Негативне рішення Федерації у справі «Слов'янського легіону» було невідоме. Саме тоді вишколювалась у Франції польська армія з відомим генералом Галлером на чолі нібито на поміч польським військам у війні проти більшовиків, а в дійсності вона виступала проти українців. І хто знає, чи тих 8 тисяч українських вояків-січовиків, як самостійна частина «Слов'янського легіону» опинившись на рідних землях, не стали б були в обороні українського населення перед роз'юшеними бандами галерчиків.

Другим болючим ударом по Січовій Організації була невдача у зв'язку з доставою з Америки в Україну відповідної скількості так дуже потрібних медикаментів, для українського війська, яке провадило війну проти комуністичної Росії. Цю поміч медикаментами Січова Організація в порозумінні з тодішнім представником Уряду України у Вашингтоні, послом Юліяном Бачинським, була зобов'язалась дати. Не зреалізовано тієї допомоги з вини самої Січової Організації чи радше з вини

Полк. Євген Коновалець між січовиками на святі Українського стрільця в Нью-Йорку (липень 1929 р.). Сидять на лавці: посередині в цивільному одязі полк. Євген Коновалець; по його правій стороні Микола Близнюк, підстаршина УГА, а по лівій стороні Микола Воробець, старшина УГА і кошовий Січі ім. Богдана Хмельницького в Нью-Йорку. Ліворуч від нього січовики Петро Мазурчак і Василь Гельнер. Сидять на траві: всередині січовик Яків Гаврилко. Стоять зліва направо: Микола Максимович, 7-ий від нього січовик Василь Конкульовський, Григорій Куцик, а перший справа січовик Михайло Марків.

тодішнього редактора організаційного органу «Січові Вісті», який передрукував у «Січових Вістях» маленьку статейку з газети «Український Прапор» (орган Уряду ЗО УНР в екзилі) під заголовком «Тверді лоби», що в ній гостро скритиковано головного Отамана Симона Петлюру за союз з Польщею, а головню за «віддання Галичини полякам». Це саме статейка в січовім органі була причиною, через яку посол Бачинський скасував свій договір з Січовою Організацією, мовляв «двом богам служити не вільно»!

Третім смертельним ударом по Січовій Організації було насильне уведення в ряди Січей непопулярної гетьманської ідеології, що його здійснював останній редактор січового органу д-р Осип Назарук. Це останнє стало головною причиною занепаду Січової Організації українців в Америці. Були спроби рятувати ту організацію, та виявилось, що кістка незгоди, кинена в січові ряди д-ром Назаруком, підірвала довір'я січовиків до всіх, хто тільки брався до рятування справи. Деякі Січі проголосили себе «самостійними», інші «чорноморськими» без виглядів на довше існування. Закінчив я свою розповідь словами Шевченка: «не так тіі вороги, як добріі люди»!

Полковник зажурено мовчав, а далі сказав: «уся історія нашого народу, від найдавніших часів, переповнена ось такими, а навіть серйознішими невдачами, не виключаючи зради, і то, на жаль, зі сторони таки своїх людей»...

Щойно тепер Полковник звірився передо мною й заявив, що саме у справі помочі рідному краєві в його визвольній боротьбі, яку веде тепер на рідних землях УВО під його проводом, приготовляючи український народ по обох боках Збруча до остаточної розправи так з білими, як і з червоними окупантами України, він приїхав сюди в Америку з вірою, що йому вдасться відповідну поміч, в першій мірі матеріальну поміч для УВО, між американськими і канадійськими українцями зорганізувати, без якої діяльність УВО є просто таки неможлива.

Своєю історією про розбиття Січової Організації я лише потвердив те, що Полковник уже чув і знає від інших людей в Чикаго і Нью-Йорку, і тому в плянах його є зорганізувати на теренах Америки і Канади зовсім нову організацію для тієї помочі. Членами нової організації мали би бути виключно справжні українські патріоти-націоналісти, під тимчасовою назвою старокрайової УВО, маючи свої відділи в кожній українській громаді. Бо друга світова війна неминуча, в якій більш як певно рішатиметься доля всієї України, і до тієї війни мусимо інтенсивно наш народ підготовляти, коли хочемо бачити нашу Батьківщину вільною й самостійною державою.

Будучи в Чикаго, Полковник говорив в новій для нас справі з кількома людьми і має надію, що вкоротці там буде зорганізований перший відділ УВО, а тепер черга на місто Нью-Йорк. Якщо в Нью-Йорку вдасться зорганізувати відділ скорше, як в Чикаго, тоді першим відділом УВО в Америці буде нью-йоркський відділ. Залежить від того, в котрій місцевості наші люди візьмуться за організаційну працю і скорше її виконають. Осідком майбутньої УВО в Америці, на думку Полковника, надається краще місто Нью-Йорк, як Чикаго. Організаційну працю треба пустити в рух негайно, бо час втікає дуже скоро.

Зрозумів я докладно полковника Коновальця; його важливі завдання і обов'язки, що примусили його приїхати в Америку, но все таки, слухаючи з увагою його милозвучну мову, я дивувався, чому він про такі незвичайно важливі справи так одверто і щиро говорить зі мною, звичайною людиною, а не з кимсь з тодішніх наших провідників, які могли б допомогти Полковникові в його задумах бодай морально своїми порадами, вказівками багато краще від мене.

Та вершком мого здивування було те, чого я зовсім не сподівався, коли Полковник звернувся до мене з проханням, яке в моїй уяві звучало як військовий наказ, щоб ми разом з ним починали на терені міста Нью-Йорку організаційну працю в справі організування відділів УВО. Не допомгло мені застереження, що я тепер в Нью-Йорку не мешкаю, що на

організаційну працю, крім неділь, нема в мене одної хвилини вільного часу, і тому ледве чи вдасться нам в Нью-Йорку щось зробити в цій справі, а там, де я тепер живу, тобто в містечку Асторії, наших людей небагато. Але зродилась в моїй душі своєрідна гордість, що буде нагода з Полковником не тільки частіше стрічатись, але також разом з ним класти основи під нову організацію в Америці, яка має дати від себе матеріальну поміч українському народові в його визвольній боротьбі і безпосередньо Українській Військовій Організації на рідних землях, вождем якої є полковник Євген Коновалець. Я радо приобіцяв йому: що тільки буде в моїх скромних силах, все присвячу для здійснення його плянів.

Складення організаційної умови між Полковником і мною було менш-більш таке: в кожному разі, коли в моїй організаційній праці буде потрібно поміч Полковника, маю повідомити його бодай один день наперед листом або телефоном через нашого зв'язкового п. Дмитра Галичина, подаючи йому точну адресу, де має відбутись наша зустріч, точну дату дня і точну годину.

По дорозі з парку до бюро, де чекав на Полковника п. Галичин, розказав мені Полковник дещо про УВО в краю, про її підпільну діяльність, про польські переслідування наших людей, судові процеси і засуди бойовиків УВО. Ще раз натякнув, що друга війна вже не за горами і тому обов'язком заокеанських українців в Америці і в Канаді є дати своїм братам в краю найбільшу поміч до прийдешніх вирішальних подій.

Пам'ятаю, що Полковник був вдоволений з нашої розмови і планування спільної організаційної праці, бо при прощанні, подаючи мені руку, замість слова «пане» сказав «друзе Задорецький, дуже приємно було мені з вами ближче познайомитись; вірю, що наша праця піде вперед». Не маю слів, щоб можна було ними висловити своє душевне зворушення, вдоволення і гордість, що вождь УВО полковник Коновалець пізнав в моїй скромній особі свого друга. Таких моментів ніколи в житті не забувається . . .

*

З початком червня 1929-го р. закінчилась наука в українській дитячій школі при 105-ій вулиці в Нью-Йорку, і тоді весь вільний час міг я посвятити для організації праці, згідно з умовою з полковником Коновальцем, докладаючи всіх своїх сил, щоб Полковник на моїх обіцянках не завівся. Почав я часто доїжджати до Нью-Йорку вечорами і в неділі, бо особистим бажанням Полковника було починати організаційну працю від міста Нью-Йорку, де він мав у пляні створити централю майбутньої УВО в Америці.

Годиться згадати, що ще кілька років до приїзду Полковника в Америку американські українці знали про діяльність УВО на рідних зем-

лях зі скувих вісток крайових часописів, як, напр., «Діло», «Новий Час», «Наш Прапор», що приходили в Америку з напівголими сторінками, з великими написами «с к о н ф і с к о в а н о», як доказом, що тодішня Польща дрижить перед вчинками УВО. І тому деякі українські товариства в Америці, уважаючи своїм моральним обов'язком підтримати діяльність УВО матеріально, нерідко збирали між собою грошові пожертви на «бойовий фонд» та через тодішнє «Об'єднання Українських Організацій в Америці» пересилали для УВО в призначене місце в краю. Між такими товариствами, що підтримували УВО матеріально, животіла ще в Нью-Йорку колись сильна і чисельна Січ ім. Б. Хмельницького, основником якої, між іншими, був і я. По упадку Січової Організації нью-йоркська Січ, завдяки своєму кошовому Миколі Близнюку, а згодом кошовому Миколі Воробцеві, втрималася при житті як «самостійна» з малим гуртком членів, що, як і кошовий Близнюк, обидва кошові були теж учасниками визвольних змагань чи то в рядах УСС-ів, чи УГАРМі.

Здавалось, що вдасться мені цю нью-йоркську Січ перетворити на відділ УВО, але кількаразові переговори з кошовим не увінчались успіхом; хоч він був згодився на мою пропозицію запросити на найближчі січові збори полковника Коновальця, а навіть приобіцяв повідомити мене в цій справі, але обіцянки своєї не виконав тому, що, мовляв, його січовики не погоджуються бути відділом УВО. А трохи пізніше на т. зв. «Стрілецьким пікніку», здається, в липні, тих самих січовиків, як колишніх вояків українських збройних сил, полковник Коновалець декорував воєнними хрестами.

Так і не вдалось мені зорганізувати перший відділ УВО в Нью-Йорку, і я вже навіть побоювався, що те «першинство» скорше зреалізують українці в Чикаго, про що була мова з Полковником. Все таки, я не занедбував частіших зустрічей з нашими людьми в Асторії і при кожній нагоді пропагував ідею УВО, а головно святі слова Полковника, які робили на моїх слухачів позитивне враження. По короткім часі моєї агітації показалося, що асторійські українці, особливо ті, що я мав нагоду з ними говорити, зацікавились справою УВО не абияк. Бачу, що про Полковника висловлюються з великою пошаною, а до справи заснування в Асторії відділу УВО ставляться серйозно і з охотою. Отже, є надія, що відділ УВО в Асторії вдасться таки зорганізувати, без огляду, чи буде він першим, другим чи навіть десятим, тільки щоб його мати, і щоб членами цього відділу були люди з посвятою для справи, яку очолює і веде полковник Євген Коновалець, як на рідних землях, так і тут в Америці. Маючи у своєму списку занотовані імена з адресами 29 людей, включно зі мною, як певних членів майбутнього відділу УВО в Асторії, я повідомив про це Полковника з проханням призначити дату, коли міг би він приїхати до Асторії на основоположні збори відділу;

Євген Коновалець відзначив воєнним хрестом заслуги кол. вояків українських збройних сил у Нью Йорку в липні 1929 р. Сидять зліва направо: М. Воробець, полк. В. Кедровський, полк. Є. Коновалець, д-р В. Галан, Н. Н. Сидять на траві: М. Максимович, М. Близнюк, Н.Н. Стоять в першому ряді: (між В. Кедровським і Є. Коновальцем) М. Фенчинський; за ним (в другому ряді) Є. Ляхович

хтось з асторійських громадян своїм автом на означений час і місце по нього приїде. Пам'ятаю, що своє повідомлення передав я телефоном через Д. Галичина, як «зв'язкового» між Полковником і мною. А тому що в той час Полковника в Нью-Йорку не було, Д. Галичин приобіцяв, що при найближчій нагоді він перекаже це повідомлення Полковникові. Не чекаючи на відповідь, треба було нам, як членам майбутнього відділу УВО, приготуватись до зустрічі з її Вождем. Порадившись між собою, рішились ми привітати в себе Вождя згідно з ідеологією УВО — по «військовому», тобто в часі, коли Полковник увійде до залі, усі присутні на команду «позір»! мають стати на «струнку» лицем до Полковника та в один голос привітати його націоналістичним привітом «Слава Вождєві»! А вже решта залежатиме від його розпорядження.

*

Нетерпеливо чекали ми в Асторії на повідомлення Полковника. Одного вечора з початком липня повідомив мене телефоном наш «зв'язковий» Дмитро Галичин, що Полковник буде в Нью-Йорку у п'ятницю, 5-го липня, і матиме вільний час від полудня до ночі. Виходило,

що часу на скликання зборів зосталось лише кілька днів. Перш за все треба було подбати про залю на збори. Цю справу на моє прохання полагодив член Відділу Данило Бурдига, повідомивши мене теж телефоном, що він замовив малу залю в чеськім Народнім домі. Негайно треба було повідомити про це нашого «зв'язкового», як теж переказати, що хтось з Асторії автом приїде до Нью-Йорку і чекатиме коло бюро Ексчендж на Полковника. Кілька годин часу залишилось на писання й висилку поштів до членів з повідомленням про збори, бо завтра американське свято «4-го липня», а після завтра, 5-го липня, маємо вітати в себе визначного Гостя. Но все ж таки усі картки були на пошті своєчасно.

Здається, що в тих часах єдиним з асторійських українців, що мав своє власне авто, був член Відділу Михайло Галан, який радо згодився привезти Полковника з Нью-Йорку до Асторії на збори і відвезти його назад, що, очевидно, було виконано.

А тому, що Полковник особисто ще не знав Галана, ми оба поїхали його автом до Нью-Йорку, де в бюрі Ексчендж чекав на нас Полковник. Пам'ятаю, що хоч як щиро і бадьоро привітався з нами Полковник, стискаючи нам руки, та з його обличчя і сумних очей можна було виразно пізнати, що він або фізично перемучений, або невиспаний, а то може й голодний чи навіть хворий.

В дорозі до Асторії розказував Полковник про свою організаційну працю між нашими людьми по різних містах в Америці з вірою, що його праця, хоч яка вона тяжка і невдячна, не піде намарне. Він бачить, що наше громадянство тут в Америці вже позбулося більшовицького розгардіяшу, що донедавна загрожував національному життю нашої спільноти, що наші люди, без огляду на релігійні різниці, дивляться на світ власними очима і до визвольної боротьби українського народу в краю ставляться серйозно, про що він мав уже нагоду переконатись, і тому він уважає, що ґрунт під нову організацію в Америці, в тім випадку УВО, є пригожий. Бракує лише відважних ентузіастів для оживлення духа тієї організації. Між іншим, сказав Полковник, що йому буде приємно ближче познайомитися з асторійськими громадянами, а зокрема, з членами тієї нової організації, що має нести постійну поміч рідному краю. А тому, що по нинішній день Полковник не дістав ніяких повідомлень про заснування нових Відділів у таких великих містах, як Чікаго, Детройт, Філадельфія, а в першу чергу Нью-Йорк, наш Відділ в Асторії буде першим відділом УВО в Америці . . .

Така більш-менш була розмова Полковника з нами, коли ми їхали автом до Асторії в п'ятницю перед вечором 5-го липня 1929 р. на основоположні збори 1-го Відділу УВО.

*

Пам'ятаю, що карток з повідомленням на збори, на яких вітатимемо Вождя УВО в особі полковника Євгена Коновальця, вислано 28, а на залі явилось вже з п. Галаном і мною рівно половина цього числа, тобто 14 людей. Розчарування з того приводу подіلالо на мене досить погано, якого теж забути не можна.

Але все ж таки цей маленький гурток приявних людей зробив на Полковника не зле враження, коли при вході до залі привітано його гримким «Слава Вождеві»!, і в тім моменті, коли Полковник відповів «Слава Україні!» — бувший Січовий Стрільць Микола Максимович, що воював в Корпусі Січових Стрільців під командою Полковника, стоячи нині на правім крилі виструнченого ряду, по військовому «слухняно» звітує, що на залі разом з Полковником знаходиться 15 людей . . .

Слідувала маленька, але приємна церемонія, тобто познайомлення Полковника з кожним членом особисто. Кожному подавав він руку, при чім пишучий ці рядки, що ближче знав усіх членів, називав Полковникові ім'я і прізвище кожного з присутніх. Був це теж один з моментів що задержався в пам'яті до сьогодні.

Для переведення перших загальних зборів Полковник призначив мене головою, очевидно, за згодою усіх членів, а на секретаря обрано колишнього підстаршину Української Галицької Армії Миколу Фенчинського. Заки приступлено до діла, я уважав своїм обов'язком перепросити Полковника, що не всі повідомлені люди зійшлися, мабуть, з причини, що запізно вислано до них картки, а часу на скоріше повідомлення зовсім не було.

На моє перепрошення Полковник відповів, що дуже часто про великі діла рішає не кількість, а якість людей, відданих даній ідеї. Що колись в одній державі, де панував деспотизм і неволя, знайшлось тільки три ентузіясти-революціонери, а за десять літ вибухнула там революція і з деспотизму сліду не осталося. А тих 14 людей зовсім вистачає, щоб в Асторії постав Перший Відділ Української Військової Організації в Америці. Заяву Полковника про надання асторійському Відділові ч. 1 присутні прийняли окликом «Славно»! — та, як звичайно, оплесками.

У своєму слові до членів Полковник розказував про діяльність УВО на рідних землях і про свою ціль приїзду в Америку, про завдання нової організації на терені Америки, наріжним каменем якої буде щойно заснований її 1-ий відділ. УВО в краю є організацією наскрізь військово-революційного характеру, але тут в Америці вона буде виключно допоміжного характеру або резервою для постійної помочі, головнo матеріальної, без якої продовжувати визвольну боротьбу в краю, очолювану УВО, буде неможливо, бо самозрозуміла річ, що така боротьба потягає за собою колосальні видатки.

Майже в подробицях переповів Полковник членам про важніші дії УВО в краю, про які в часі першої зустрічі з ним інформував мене, тобто про жорстокість польського уряду у відношенні до українського населення в Галичині, про більшовицькі звірства на Великій Україні, про неминучість другої світової війни, до якої нарід наш мусить бути відповідно приготований і т. д.

Довірочним повідомленням Полковника було для нас те, що назва УВО для українців в Америці є лиш тимчасова, що в короткому часі ця назва буде замінена іншою назвою, про що своєчасно прийде урядове повідомлення від головного Проводу в краю. Причиною зміни назви є те, що УВО є наскрізь військово-революційного характеру і на її легальне існування в Америці американський уряд не дасть офіційного дозволу, про що Полковник має вже певні інформації. Одначе зміна назви організації, в ніякому разі не змінить завдань та обов'язків її відділів тепер і на будуче, і праця усіх відділів та їхніх членів мусить розгорнутись так, щоб як можна в найкоротшім часі в кожній українській громаді в Америці були зорганізовані активні відділи, головною метою яких буде ефективна й постійна матеріальна поміч рідному краю в формі «Бойового Фонду», який треба буде відсилати в призначене місце, згідно з інструкціями, що їх вкоротці привезе з собою постійний представник УВО в краю, як заступник Полковника. А доки таких інструкцій не буде, посилати «Б.Ф.» через «Об'єднання». Сам же Полковник вертається до краю вже з кінцем місяця липня ц. р. (1929).

На започаткування організаційного діла між українцями в Асторії порадив нам Полковник, як членам новозаснованого Відділу УВО, урядити в себе ширші громадські сходи нпр. віча, на яких Полковник ще перед своїм виїздом до краю годиться промовляти і при цій нагоді дати громадянам, так би мовити, з першої руки правдивий образ того, що тепер діється в краю під польською окупацією. Для пригадки американським українцям про листопадовий зрив з 1918-го року Полковник привіз з собою той український прапор, що на Першого Листопада повівав на ратуші у Львові, і той прапор Полковник задемонстрував би перед людьми на вічу, як символ визвольної боротьби українського народу, що на думку Полковника було б не тільки підбадьоренням духа американських українців, але також історичним доказом, що була проголошена в нас 1-го листопада 1918-го року на наших західніх землях вільна Українська Держава, зі своїм урядом, своїм військом, якого, на жаль, було замало в порівнянні з ворожими військовими силами, і тому наша держава встоятись не могла.

Такі і їм подібні важливі речі — каже Полковник — що відносяться до сучасної визвольної боротьби українського народу, треба нашим людям тут в Америці при кожній нагоді пригадувати, пояснювати та одночасно перетворювати їх у щедрих жертводавців для помочі рідному

краєві до ще одної, тим разом останньої та остаточної розправи з усіма ворогами, і тієї нагоди, яка вже гряде, не сміємо проґавити . . .

Заглянувши до свого нотатника, сказав Полковник, що він міг би посвятити для нас, громадян в Асторії, одну неділю від полудня до вечора, або останню суботу вечером, перед його виїздом в Європу.

Слід зазначити, що про ширші сходи асторійських громадян, на яких міг би Полковник промовляти, як теж про угощення його перед виїздом в Європу, члени ще перед загальними зборами між собою радились, плянували і журились, бо не знали, чи це їм вдасться. Не знали, чи Полковник зможе і чи схоче на таке згодитись. Тому вище згадану заяву Полковника усі присутні прийняли з невимовною радістю, здаючи собі ясно справу, що до наміченої неділі часу мало, а праці для приготування буде повні руки.

Слідувала точка вибору першої управи асторійського Відділу УВО. За порадою Полковника, вибір переведено в спосіб демократичний, тобто голосуванням за піднесенням рук. Вибрані були такі особи: Володимир Череватюк — голова, Микола Дейсак — заст. голови, рекорд. секретар — Петро Задорецький, касир — Михайло Галан, фінансовий секретар — Микола Фенчинський, контролери — Данило Бурдига, Евстахій Кривень і Іван Драла.

Відносно членських внесків, тобто місячних вкладок, то теж, за порадою Полковника, рішено, що кожний член після своєї спроможности сам собі визначає місячну вкладку в роді добровільного самооподаткування, з якого певний відсоток лишається в касі Відділу на покриття адміністраційних видатків, а решту відсилається до краю, як «Бойовий Фонд». Членський податок можна вплачувати до Відділу, як кому вигідно: згори за цілий рік, піврічно, квартално або кожного місяця. На цих зборах члени зложили свого товариського податку поверх сотні доларів.

Щодо товариської присяги, то, порадив Полковник, коли вдасться асторійському Відділові скликати ширші громадські сходи або віча на зазначену вгорі неділю та решту членів, що сьогодні з певних причин на зборах не з'явились, тоді Полковник зможе перевести членам присягу, яка буде подібна до присяги бойовиків в старім краю, які присягають на вірність своєму народові і тій організації, якої вони є членами. Копію тієї присяги матиме в себе кожний Відділ новозаснованої організації в Америці.

Оскільки собі пригадую, коли новообраний Голова Відділу, неначе відгадуючи думки усіх решти членів, попросив Полковника, якщо тільки було б це для Полковника можливе, присвятити для асторійського Відділу обидва ці вільні дні, що Полковник має занотовані у себе, тобто неділю з вічевою промовою і присягою членів, як також і вечір в останню суботу перед виїздом на якусь іншу імпрезу . . .

Як на команду, усі члени однозгідно висказувались за думкою свого Голови і, на превелику радість, Полковник, з усміхом, погодився на прохання усіх членів Відділу. Звернувшись до пишучого ці рядки, як вже до секретаря Відділу, Полковник сказав, що віднині можна буде контактуватись з ним безпосередньо телефоном в його помешканні в однім готелі, і передав мені число свого телефону, щоб в кожній важній справі у зв'язку з організацією йому подзвонити.

По закінченні зборів Галан знову своїм автом і кількох нас членів Відділу, відвезли вдоволеного Полковника до його помешкання.

*

Перше віче в Асторії, скликане заходами новозаснованого 1-го Відділу УВО, відбулось у чеській залі в призначену Полковником неділю, 14-го липня 1929-го року, при участі поверх сотні людей. Як на тодішній час, то, не зважаючи на літню спеку, явились майже всі дорослі громадяни, бо знали, що на тім вічу промовлятиме вождь УВО з рідного краю, полковник Євген Коновалець.

Не можу собі пригадати, хто з членів Відділу переводив це віче і хто був його секретарем, бо мені було призначено іншу «функцію» до виконання, а саме: за кулісами на сцені перед своїм виступом з промовою, передав мені Полковник зложений кількакратно український прапор, що пропам'ятного дня, 1-го листопада 1918-го року, повівав на ратуші у Львові, щоб я в часі його промови при згадці про листопадовий зрив на рідних землях, на даний Полковником знак, той прапор розпростер і вийшов з ним на фронт сцени, щоб показати його вічевикам.

Хто був на тім вічу і чув проречисті слова Полковника, забути їх ніколи не може. Полковник почав свою промову історією визвольної боротьби українського народу від княжих часів, ілюструючи своїми полум'яними словами світла й тіні тієї боротьби аж до наших часів, і коли зближався Полковник у своїй промові до листопадового зриву, я за сценою вже тримав у своїх руках розпростертий прапор, розуміється, синьою краскою догори, а жовтою вділ, не звертаючи уваги, що на тім прапорі з обох сторін були нашиті великі червоні букви УВО. Чекаю лише на знак Полковника, щоб той прапор маєстатично задемонструвати перед вічевиками.

Коли ж я почув незабутні слова Полковника, що він як Голова Української Військової Організації в краю, покаже зібраним той прапор, що 1-го Листопада 1918-го року тріумфально повівав на львівській ратуші . . . , під гучні оплески вічовиків я вийшов з розпростертим прапором на фронт сцени . . . За хвилинку, люди з перших лавок почали кричати: «оберніть прапор!», «оберніть!», інші: «ви тримаєте догори ногами!» Я зразу не знав в чім річ і мало зі сцени не злетів . . . Аж сам Полковник взяв від мене прапор і обернув жовтою краскою догори, а

синьою вділ, бо так були нашиті букви «УВО» на тім прапорі, пояснюючи, що на Великій Україні бойові частини збройних сил зразу були прийняли в себе жовто-блакитний прапор, замість синьо-жовтого, і бойовики УВО нашили так ініціали своєї організації.

Після промови Полковника, що зробила на присутніх велике враження, промовляв ще контролер Відділу Данило Бурдига. Пригадую, що у своїй промові він цитував слова пруського канцлера Бісмарка, що, мовляв, до війни, яку провадить наш нарід з ворогами, потрібно трьох необхідних речей, а саме: грошей, грошей і ще раз грошей! Пригадую собі також, що на тім першім вічу в Асторії зложили наші люди значну суму на «Бойовий Фонд».

Останньою точкою віча було переведення присяги членів 1-го Відділу УВО. Заки приступлено до цього урочистого акту, Полковник пояснив вагу і значення присяги: при кожному війську у всіх народів світу за недодержання вояком присяги строго карається, а в рядах УВО, як колись у наших козаків-запорожців, за зламання присяги, що рівняється зраді свого народу, карається смертю. Людина хрустального характеру, що бажає вірно служити своєму народові і своїй організації, що є на службі свого народу, ніколи не зломить своєї присяги, ніколи і нізащо в світі навіть у випадку ворожих мук і тортур, радше згине, а справи, зв'язаної з присягою, перед ворогом не зрадить. Наш великий Франко у своїх афоризмах кличе: «Краще впадь, але не зрадь»!

В дальшому поясненні відносно присяги, Полковник заявив, що без огляду на те, що може декому з членів Відділу судилось жити у вільній Америці постійно, а іншим лише тимчасово з надією на поворот у свій рідний край, то на випадок ворожої загрози вільностям Америки, присяга, яку Полковник переведе, зобов'язує до однакової лояльності як до українського народу і його батьківщини України, так і до вільної Америки, і якби хто з тих людей, що вже вписались як члени 1-го Відділу, так і тих, що нині впишуться, мав якесь упередження до тієї присяги або не чувся в силі додержати свого слова чести, даного в присязі, хай краще до присяги не приступає, хай не підносить руки і не кривить душею, бо чесніше для такого буде навіть до організації не належати як членові.

Хтось з учасників запитав Полковника, чи не було би воно гарно і патріотично, якби так усі присутні на залі разом з членами Відділу присягнули на вірність всьому народові, а ті що відмовляться від присяги, то будемо знати хто вони є... Видно було, що це питання не всім подобалось, бо заки Полковник міг на нього відповісти, кількоро людей вийшло з залі. Зауважив це Полковник та з усміхом заявив, що присяга відноситься лише до тих людей, що добровільно віддають себе на службу своєму народові, вступаючи в ряди як члени організації, головною метою якої є зорганізована і постійна поміч українському народові

в його тяжкій визвольній боротьбі, а тих кількох людей, що перед хвилиною вийшли, якщо ви їх знаєте особисто, ну то знаєте «хто вони є» . . . При нагоді уважаю за відповідне зазначити, що кілька днів перед вічем, за поданими Полковником інструкціями, треба було членів Відділу до присяги відповідно приготувати, щоб знали, як стати до присяги, як високо праву руку піднести, бо не усі члени були військовиками, і тому нинішня присяга для них — це щось нове і незнане, як новим і незнаним буде й для багатьох вічовиків. Присяга, це велика і поважна справа, і тому треба до неї відповідно приготуватись, бо так казав нам Полковник.

Порадившись між собою, щоб ті 14 членів, що не могли бути на загальних зборах, на вічу продемонстрували свій вступ до Відділу, як «нові» члени, для заохоти вічовиків, в надії, що так притягнеться до Відділу ще більше нових членів. Це на вічу було виконано; однак, без сподіваного успіху, бо лише один новий член прилучився.

Усі 29 членів устали в двох рядах перед сценою, і коли на знак Полковника голова Відділу закомандував «Позір»! — ряди членів виструнчились, усі присутні встали з місць, тільки один чоловік, що сидів аж ззаду не встав. Зауважив це Полковник, стоячи на сцені, і з обуренням запитав, чому цей чоловік не хоче встати як вся решта людей; як йому непонутру народня справа, то хай негайно вийде з зали! Але хтось з присутніх, здається таки один з членів Відділу, пояснив Полковникові, що цей чоловік має покалічені ноги і тому не може з крісла підвестись, а прийшов на віче при допомозі свого приятеля як українець, що почувается до народнього обов'язку . . .

Очевидно, Полковник не тільки перепросив нещасного каліку, але представив його, як патріотичний приклад усім учасникам віча. Щойно по цім трохи неприємнім інциденті з калікою приступив Полковник до акту присяги.

І знову голова Відділу дав команду: «Позір»!, «Права рука до присяги»! — усі члени з піднесеними рівно з головою правими руками, голосно і виразно повторяли кожне слово Полковника.

Самий акт присяги, а зокрема її зміст, зробив на присутніх таке виїмково велике враження, що простими словами неможливо висказати. Особливо зміст тієї присяги був, як вже не дослівний, то може такий, як переводив присягу суддя Целевич Січовикам в Нью-Йорку. Бо присягали ми на силу і славу наших князів, королів, гетьманів та козаків-запорожців, на віщий дух Шевченка і Франка, на героїв Маківки, на пам'ять жертв ляцьких і більшовицьких таборів смерті, на море сліз наших батьків і матерів, на муки живцем палених українських дітей... Присягали всякими можливими способами і засобами допомагати українському народові в його визвольній боротьбі, щоби в день визволення останньої п'яді української землі знов зійтись разом у вільній і само-

стійній Українській Державі, що дай Боже !.. Такий менш-більш був зміст присяги.

Далі, Полковник, звернувшись до членів Відділу сказав, що від цього моменту є вони дійсними членами 1-го Відділу УВО в Асторії та, стискаючи кожному з нас руку, побажав нам якнайкращих успіхів у дальшій організаційній праці.

Закінчилось це перше і незабутнє народне віче в Асторії відспіванням українського національного гімну «Ще не вмерла Україна», «Не пора, не пора москалеві й ляхові служити»!, «Ми гайдамаки» і другими патріотичними піснями.

*

Третій і останній раз гостював полковник Євген Коновалець між українцями в Асторії в суботу 27-го липня 1929-го року, на т. зв. «Прощальнім вечорі і бенкеті», улаштованим в його честь членами 1-го Відділу УВО, при співпраці членок асторійської «Жіночої Громади», головою якої була тоді пані Анна Бурдига, і членів Братства св. Миколая, головою якого був тоді с. п. Євстахій Кривень.

Пороблено всі приготування, щоб якнайкраще погостити в себе достойного гостя. Досі ми бачили Полковника, так би мовити, «здалека», слухали його високо патріотичних промов і дивились на нього, як на вождя легендарної Української Військової Організації, що під його проводом промоцувала українському народові шлях до здобуття найцінніших його скарбів на ім'я воля, ми бачили досі в особі Полковника визначного військовика-командира. А тут матимемо нагоду вітати й угощувати в себе Полковника не тільки як вождя і великого військовика-командира, але також як людину з добрим серцем, з ясними сумними очима, з ласкавим усміхом, людину, що хочеться її любити, шанувати і нею дорожити.

Пам'ятаю, що між іншими приготуваннями, було умовлено з гостями і жінками, що в кухні порались, приготувавши перекуски на бенкетову вечерю: коли один з членів Відділу, що при дверях слідив за приїздом Полковника, дасть знати, що Полковник уже приїхав, усі гості і члени Відділу, як теж і жінки з кухні, мають уставитись в ряди лицем напроти столів, згасити світло у вітальні і в кухні і ніхто «ні пари з уст», аж доки Полковник з двома членами Відділу як «дижурними» не увійдуть у вітальню.

І справді, Полковник був приємно вражений, коли двоє «вартових», з якими він з Нью-Йорку приїхав до Асторії, впровадили його до «темної» вітальні: там він почув з грудей невидимих людей голосний привіт «Слава Вождеві!» — та в тім моменті залу освітлено. По хвиливі мовчанці на відповідь Полковника «Слава Україні!» — пролунало тричі «Слава! Слава! Слава!» — і грімкі оплески . . .

Слідувало щире приятельське познайомлення з усіма присутніми. Кожному і кожній стискав Полковник руку, а вітаючись з жінками, за європейським звичаєм, цілував їх руку, а двох маленьких донечок панства Бурдигів, школярку української школи, тулив до себе, як батько своїх дітей, цілюючи їх чола, приговорюючи, що і в нього є син не більший ростом за них . . . І тут люди побачили Полковника зблизька, побачили і переконалися, що він не «пан», а Людина, ще й батько . . . Не мені, звичайному смертному, описувати ось такі моменти гостювання Полковника між українськими людьми в Асторії.

По обох боках довгих і гарно прибраних столів засіли усі гості і члени Відділу, між ними на почеснім місці сидів Полковник; здавалось, що був веселий і вдоволений. Голова Відділу п. Володимир Череватюк теплими і щирими словами привітав Полковника і гостей в імені усіх членів Відділу та попросив не гордити тим, «чим хата асторійських громадян багата».

Полковник в часі вечері, так і після неї, як сам він висказався, почував себе між нами, як в себе дома зі своєю родиною, був весь час веселий, жартував, хвалив наших жінок, як найкращих господинь і куховарок у світі, розказував гумористичні анекдоти з воєнного життя на Великій Україні, а навіть співав з нами стрілецьких пісень. Коротко сказати, цей «Прощальний вечір і бенкет» був для нашого достойного гостя і для усіх нас вечором родинної розваги, веселим і радісним, аж доки Полковник, дивлячись на великий годинник, що висів на стіні і показував північ, сказав, що «пора в дорогу»!

І знову у вітальні всі замовкли і стало тихо, як в церкві . . . Полковник у своїх золотих словах подяки і вдоволення з приводу усіх трьох гостювань між асторійськими громадянами, здавалось, висказав усе, що тільки крилось в його душі і серці, свою щирість і любов до нас, як до своїх рідних братів і сестер, до всього великого та поневоленого українського народу, до всього, що гарне, рідне і дороге, свою надію на краще завтра українського народу, свій гнів, погорду і ненависть до всіх ворогів нашого народу, своє щире і сердечне прохання до всіх українців у вільному світі, а зокрема до членів тієї нової Організації, в справі якої Полковник сюди в Америку приїхав, і наріжним каменем якої є Перший Відділ в Асторії, з присягою чи без присяги працювати щиро і завзято для несення постійної матеріальної і моральної помочі своєму народові у його тяжкій визвольній війні з кличем, що «не спічем, доки кайданів не пірвем»! — Так а не інакше ми розуміли ці полум'яні слова нашого дорогого і достойного гостя і здавалось що, він так, а не інакше зрозумів і нас . . .

Після тих слів Полковника прийшла черга і на мене, як секретаря 1-го Відділу УВО в Асторії, вручити Полковникові на пам'ятку від членів Відділу золотий ручний годинник, з виритими на його окладинці латин-

ськими буквами ініціалів Полковника та число і місцевість Відділу. Точний зміст цього напису був такий: «E. K. BRANCH 1st U. V. O. ASTORIA, L. I.» Закладаючи цей годинник на руку Полковника, я мав виголосити «прощальну промову», однак, з великого зворушення я міг сказати лише кілька слів, і то таким дрижачим і «плаксивим» голосом, що ще нині, коли пишу ці рядки, старі очі, як і тоді, заходять сльозами. Але все ж таки витиснув з грудей більш-менш такі слова: «Вельмишановний Вожде і Дорогий наш Гостю! Перший Відділ УВО в Асторії, заснований при Вашій допомозі, дає Вам на пам'ятку от цей скромний дарунок з проханням, щоб Ви за кожний раз, коли глянете на цей годинник, пам'ятали не так про нас, як про тих ворогів, що з усіх боків чигають на Ваше життя, бо Ваше життя належить не тільки Вам, але всьому українському народові! Глядіть краще на годину, в якій прийдеться Вам потверджувати вироки смерті усім ворогам українського народу!» — І розцілувався з нашим достойним гостем.

Прощали Полковника теплими і щирими словами і Голова Відділу, і усі члени, усі гості, не могло обійтись без жіночого плачу і гарячих поцілунків з такими ж щирими побажаннями в щасливу дорогу, в далеку, незнану і непевну путь. Пізно вночі, кілька нас, членів, і знов, здається, п. Галан своїм автом відвезли Полковника до його помешкання в Нью-Йорку, бо вже незабаром мав би бути Полковник на кораблі в дорозі.

Ще хіба зазначу, що в часі останньої їзди з Асторії до Нью-Йорку, Полковник, м. ін., сказав мені, що на мою адресу приїде з краю його заступник, і просив допомогти йому якось в Нью-Йорку улаштуватися з помешканням тощо. Заступник його приїде на литовський паспорт, людина він наскрізь чесна і гарна, з вигляду дуже симпатичний, називається Омелян Грибівський.

Не пригадую собі точної дати, але знаю напевно, що працював я тоді в книгарні «Сурма» при 103 Авеню А, в Нью-Йорку, як одного дня прийшов до склепу джентлмен, якого перший раз у житті я побачив. Він запитав, чи може від бачити Петра Задорецького. Коли ж я представився йому тим, за ким він питає, він подав мені запечатаний лист від полковника Коновальця, в яким виразно було написано що цей пан називається Омелян Грибівський і повторене Полковникове прохання, щоб тим паном «заопікуватись». Решта з п. Грибівським пішло так, як Полковник цього собі бажав.

*

Дивний і страшний збіг обставин! Цей самий годинник, що 1-ий Відділ УВО в Асторії подарував Полковникові на пам'ятку, в часі його трагічної смерті 23-го травня 1938-го року, коли більшовицька бомба розір-

ЛИСТ ПОЛК. КОНОВАЛЬЦЯ ДО НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У США
у 20-річчя УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ГОЛОВА ПРОВІДУ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

ДНЯ 22. СІЧНЯ 1938р.

ДОРОГІ ЧЛЕНИ О.Д.В.У., ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА, Ч.У.Н.

З двадцятиріччям великих подій в Україні, що в їх огні творилася наша Держава, вітаю Вас гаряче й бажаю, щоб Ви виписавши на Ваших прапорах: "ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ", справді йшли до кінця, позначуючи свої намагання повсякчасною працею, вірою в націю, в її найвищу ідею й вірою в себе самих.

Во тільки на таких фундаментах сперта, росте й виросте наша міць як великої духовної єдності, як вогнища сили, що на обрії світу опалахне великими горючими елементами * у висліді дасть нам одне, за що страждали й жертву вдали цілі покоління: ЗДІЙСВЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПІСЛАНЦТВА УКРАЇНИ!

Прийде це час великої проби наших вартостей. Від нас, що творимо один організований націоналістичний фронт, залежатиме - в першій мірі - вислід цієї проби. З неї ми вийдемо переможцями тільки тоді, коли виявимо кожночасно нашу готовність чинити в повному підпорядкуванні Проводові організованого націоналістичного Руху, що я його очолюю.

Закликаю Вас позвавити Вашу працю на місцях, піднести Вамі організації ні осяги на славу України й - Вам.

С Л А В А !

Ген. Ем. Коновалець

вала його тіло на шматки, опинився в карку переходячого в той час вулицею Роттердаму чоловіка, про що писала тамошня преса.

Про цей самий годинник, помилково є написано в першій книжці про вождя Євгена Коновальця, виданій Проводом ОУН, в грудні 1938-го року, в уступі під заг. «Роттердам» сторінки 27 і 28 таке: «Потріскало багато шиб, а з поблизьких стін пооблітала оправа. Чотирьох прохожих було ранених, при чому одному з них вбився в шию зірваний з руки Вождя ручний годинник, дарований Йому «Організацією Державного Відродження України» в Америці» . . .

Для істориків що досліджують життя і діяльність сл. п. полковника Євгена Коновальця, цю помилку належить поправити, що не «Організація Державного Відродження України» в Америці дарувала Полковникові той годинник, а подарували члени 1-го Відділу УВО в Асторії при оказії, як згадано в цьому спогаді, бо тоді «Організації Державного Відродження України» в Америці ще не було.

ПРИМІТКА

ПОАЗБУЧНИЙ СПИСОК ПЕРШИХ 29-х ЧЛЕНІВ ВІДДІЛУ УВО В АСТОРІЇ
Барнич Павло, Бернацький Теодор, Бурдига Данило, Василик Григорій, Грицишин Іван, Галан Михайло, Дейсак Микола, Драла Іван, Загоруйко Антін, Задорецький Петро, Заровенний Михайло, Ігнат Юрій, Климишин Антін, Командо Василь, Кривень Євстахій, Кубарик Іван, Левенець Андрій, Лесюк Калиник, Максимович Микола, Мартин Олекса, Михайлів Євстахій, Олійник Прокіп, Попадюк Дмитро, Сембай Дмитро, Сидор Іван, Федак Степан, Фенчинський Микола і Черватюк Володимир.

ДВА РІДКІСНІ ФОТА ЗА ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ (на стор. 847)

Ті самі люди в Ріо де Жанейро, на тих самих місцях, у тій же кімнаті (крім одного померлого) зустрілися після 24 років з новим представником ПУН-у, інж. Осипом Бойдуником.

На горішній світлині з травня 1938 р. Сидять зліва: студент медицини Володимир Мазуришин (пізніше лікар), відпоручник ПУН-у сотн. Омелян Сенік; член Державної Економічної Ради Естади Парани Степан В. Кобилянський (згодом голова ХОС та Українсько-Бразилійського Клубу); редактор «Хлібороба» Ілля Горачук (згодом 1-ий секретар ХОС-у і Редакційної Колегії «Хлібороба»).

Стоять зліва: бл. пам. Іван Палатинський, працівник видавництва «Хлібороб»; гімназист Богдан Кобилянський (пізніше лікар); студент інженерії Степан Микилита (згодом диплом.-інженер); механік Василь Данилюк (згодом член Управи ХОС і УБКлубу); адміністратор «Хлібороба» (згодом член-ювілят ХОС-у і УБКлубу).

На долішній світлині з липня 1938 р.: На місці першого крайнього зліва, бл. пам. І. Палатинського, стоїть Олександр Ващенко, редактор «Хлібороба». На місці другого зліва, сл. пам. О. Сеніка, сидить інж. Осип Бойдуник, представник ПУН-у.

Зустріч представника ПУН О. Сеника з Центральною Управою «Хліборобсько-Освітнього Союзу» і редакторами «Хлібороба» в Бразилії 1938 року

Зустріч представника ПУН О. Бойдуника з тими самими діячами 24 роки пізніше, в 1962 році

Полк. М. Сціборський у Гданську 1932 р. між членами ОУН з корпорації «Галич».
Сидять зліва: М. Сціборський і Раковський, у другому ряді (без шапки)
Базилевич

Зліва: полк. Роман Сушко вдруте
в Канаді 1938 р. з пілотом літака
«Євген»

Зовнішня політика ОУН

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В НІМЕЦЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Вислід першої світової війни примусив німецьку державу ваймарського періоду зревідувати деякі головні напрямні зовнішньої політики Німеччини. Німецька колоніальна політика за морем, спроби політичної й економічної гегемонії в східній і південносхідній Європі, а також політично-економічна концепція «Mitteleuropa» стали нереальними. Важко було Ваймарській республіці і німецькому суспільству зретигнувати з цілей східної політики (Ostpolitik), властиво з тієї останньої, хоча у зміненому й обмеженому вигляді, Ваймарський уряд ніколи не відмовився. На це склався ряд обставин. Поперше, схід Європи лишився в німецькій пам'яті тим відтинком фронту в першій світовій війні, де німецькі війська, не зважаючи на капітуляцію на Заході, лишилися непереможеними. Подруге, німецьке суспільство, включно з німецькими політичними партіями майже всіх ідеологічних відтінків, гостро відчували втрату східних областей імперіальної Німеччини, які чи то під оглядом етнічним, чи історичним вважалися німецькими. Це відчувалося особливо болючим і неприродним тому, що держави, які анектували ті території, були в німецьких очах, під оглядом сили й культурного рівня меншевартісні і під політичним поглядом нестійкі. Німецькі політики часто вважали своїх безпосередніх сусідів на сході Європи за штучні новотвори Версальського миру, яких суверенне існування не сходилося з національними інтересами Німеччини. До цього долучався факт, що навіть ті східні області, які залишилися під німецькою владою, перебували під загрозою через масовий вплив німецького сільського населення з тих в більшості аграрних районів до міст упромисловленої центральної і західної Німеччини або в заморські країни, де життєві умови були кращі. Цей процес впливу німецького населення зі східних областей не був новим. Він почався, властиво, наприкінці ХІХ ст. і становив собою ти-

повий рух і в інших суспільствах у процесі індустріалізації. Одначе, з уваги на німецькі територіяльні втрати на Сході і на факт, що природний приріст народів східньої Європи був вищий від німецького, це набирало значення всенімецької національної проблематики.

Також треба згадати, що німецькі меншини на сході Європи втратили в багатьох випадках своє панівне або упривілейоване становище, яке вони мали перед першою світовою війною, наприклад, в деяких частинах Польщі, Чехо-Словащини та балтійських країн. Німеччина після першої світової війни стала прибіжищем десятків тисяч німців зі Сходу, які були політично дуже активні й мали значний вплив на активізацію німецької східноєвропейської політики. Ті німецькі меншини, які залишилися в східній Європі під чужим урядом, нерідко старалися апелювати до німецького уряду в ім'я німецької етнічної солідарності. Характеристичним у зв'язку з тим є лист до німецького міністерства зовнішніх справ, датований 17-тим груднем 1918 р.

В ньому читаємо:

«Група німців, яка живе на чужині, вірить, що наслідком розторощення всіх ідеалів німецького народу, вона мусить триматися міцно концепту німецької народности (Volkstum) ...

Це вже давніше відома, одначе дотепер тільки частково прийнята німецьким народом ідея німецької спільноти мови, яка й собі виводиться з племінної спільноти ... Ця (племінна спільнота) є також причиною ворожості інших народів супроти німців без огляду на їхню державну приналежність.

В наших обставинах та ідея племінної солідарності набуває нової сили найперше для нас німців, які живуть на чужині, що їх гіркий досвід війни спонукав ту ідею зрозуміти. Скоро, одначе, і німці в райху прийдуть до тієї самої реалізації, і тоді вони зрозуміють вартість почуття свідомости племінної спільноти в німців, що живуть за кордонами Німеччини».¹

Таких листів, що підкреслювали спільну етнічну і расову солідарність німців у райху з німецькими меншинами у східній Європі, є більше, одначе вони відігравали побічну роллю, тим більше, що немає доказів, щоб Міністерство зовнішніх справ звертало на них більшу увагу; важливіше є те, що подібні тенденції гльорифікування «Volkstum», як підстави нового німецького націоналізму, почали поширюватися після першої світової війни також у Німеччині. Вони впливали на переоцінку деяких німецьких національних і соціальних вартостей. Під критику попали в німецькому суспільстві передусім ті вартості і чинники, які видавалися джерелом національного роз'єднання, а тим самим також фактором німецьких політичних і мілітарних невдач та господарських криз. Отак критиковано, наприклад, ексклюзивність аристократії, робітничий рух, який підкреслював класову боротьбу, лібералізм, який наголошував особисту свободу і розквіт без огляду на національні інтереси, церкву, що ділила німців на різні групи, упромисловлення, урбанізацію і закордонну торгівлю, які робили Ні-

меччину залежною від інших народів, спричиняли кризи, інфляцію і впроваджували чужинні впливи.

Ця критика зверталася проти традицій імперіяльної Німеччини, а також проти певних демократичних принципів Ваймарської республіки. В рамках зростаючого націонал-соціалістичного руху фрагментарна критика певних кіл у Німеччині кристалізувалася в ширшу опозиційну програму, а на місце поділених ізольованих угруповань виринала партія, що спиралася на масах.

Небезпека, зв'язана з консервативною революцією, полягала в тім, що психологічно вона не сприяла мирній зовнішній політиці Німеччини. Економічно вона орієнтувалася на автаркію, яка могла бути здійснена в такому високо упромисловленому суспільстві, як німецьке, тільки ціною територіяльної експансії.

*

Капітуляція Німеччини 1918 р. привела до крутого повороту у взаєминах між Німеччиною й Польщею, з одного боку, і з більшовицькою Росією — з другого.

Польща не тільки відставила пронімецький маріонетковий уряд у Варшаві і досягнула фактичну незалежність, але й почала прикордонну війну з Німеччиною за області, що їх і поляки й німці вважали своїми. Советська Росія анулювала, майже безпосередньо після німецької капітуляції, Берестейський договір і старалася використати революцію в Німеччині для комуністичного перевороту. Україна, однак, помимо протигетьманської революції та принагідних сутичок українських військ з німецькими військовими частинами, які відступали з України, вступала в майже нормальні дипломатичні взаємини з Німеччиною до 1921 року.

До того причинився, безперечно, факт, що й Україна і Німеччина знаходилися в конфлікті з Польщею й Росією і що база спільних інтересів у тому значенні існувала. Це маніфестувалося не тільки в продовженні формального визнання українських дипломатичних, торговельних та інших місій, але й у певній обмеженій технічній і матеріальній допомозі урядові ЗУНР і УНР в час їхньої визвольної боротьби.

Після закінчення українських визвольних змагань Німеччина стала прибіжищем багатьох українських особистостей і політичних груп різних ідеологічних орієнтацій. При цій нагоді можна згадати гетьмана П. Скоропадського, колишнього президента ЗУНР Є. Петрушевича, Державну Директорію з її президентом Андрієм Макаренком, полковника Остряницю з його рухом Українського Вільного Козацтва. Згодом УВО (пізніше ОУН) здобулися на незалежну централю своєї діяльності в Німеччині.

Розуміється, присутність українських політичних угруповань і політичних провідників у Німеччині не були ще доказом зацікавлення німецького уряду в українській проблемі після підписання миру. Уряд Ваймарської республіки був побудований на демократичній основі і забезпечував право азилу й певну свободу руху і слова групам не лише українським, і не завжди цікавився ближче цілями тих груп. Однак є докази співпраці й контакту між німецьким урядом і українськими групами, які виходять поза рамки звичайної гостинності.

Легальним моментом відносин між українськими екзильними групами і німецьким урядом було питання повернення Німеччиною фондів колишньої української держави. Приблизно 75 млн. нм. належалося Україні за харчі і залізничний матеріял, який німці вивезли з України в часі війни². Також у різних банках Німеччини знаходилося 400 млн німецьких марок, складених на conto української держави за часів її незалежного існування³. Ті conta були у більшості випадків заморожені німецьким урядом вже 1920 р., коли, між іншим, німецький уряд думав компенсувати з тих фондів німецьких громадян і німецьких колоністів, які зазнали матеріяльних втрат на Україні під час революції й громадянської війни⁴.

Легальність такого замороження і неповернення довгу була на довшу мету проблематична, тим більше, що від складення Раппальського договору 1922 р. Німеччина зреклася претенсій на відшкодування за німецькі матеріяльні втрати на території ССРСР. Тож існувала можливість, що на тлі того фінансового питання може прийти до судової розправи й судового присуду, на підставі якого німецький уряд буде зобов'язаний платити значні суми тому чи іншому українському екзильному урядові, або, і це з точки зору міжнароднього права було правдоподібнішим, Українській Радянській Республіці, яку німецький уряд визнавав як суверенну державу⁵. Як виходить з німецьких офіційних джерел, німецький уряд старався оминати судову розправу; моральні й політичні фактори грали формально певну роль в його рішенні повернути частину тих фондів репрезентантам українських екзильних урядів радше, ніж українському радянському урядові⁶.

Прикладом цього є крок В. Косаренка-Косаревича, колишнього високого службовця уряду УНР, який 1923 р. звернувся до німецького Міністерства зовнішніх справ, вимагаючи повернення 2 млн німецьких марок на conto довгу колишній українській державі⁷.

Мабуть, за допомогою німецьких політиків, Косаренко-Косаревич одержав 250 тис. нм. несудовою роз'ємною дорогою⁸.

Уділення річних пенсій президентові Андрієві Макаренкові (2000-3000 нм.) і гетьманові Павлові Скоропадському (10 000 нм.) аргументується в урядовій переписці на моральних і політичних основах, хоча, принайменше, у випадку гетьмана Скоропадського Міністерство зовнішніх

справ особливо застерігає, що така пенсія не повинна бути приділена з метою підтримувати політичну діяльність гетьмана⁹.

Архіви Міністерства зовнішніх справ не згадують нічого про співпрацю чи підтримку УВО і ОУН, їх активності чи провідних особистостей, але є дані, що така співпраця була, включно з частковою матеріальною допомогою, від німецького Міністерства оборони.¹⁰ Тому, що це міністерство разом з німецькими збройними силами мало значний вплив на зовнішню політику Ваймарської республіки, зокрема на її політику супроти Польщі, треба також і ці українсько-німецькі зв'язки взяти до уваги.

Трудність, яка насувається в оцінці ставлення Міністерства оборони та армії до української проблеми в загальному і до УВО і ОУН, особливо, є та, що їх думки й симпатії були поділені. Шеф німецької армії ген. Ганс фон Сект (Seeckt) був проросійської орієнтації та прихильником більшовицько-німецької військової співпраці. Ген. Гренер (Gröner), шеф німецького Міністерства оборони, був особистим прихильником гетьмана Скоропадського, отже не міг симпатизувати з ОУН. З виданого щоденника ген. Гренера видно¹¹, що його наставлення до ідеї незалежної України було скептичне, а під час німецької окупації України він заступав думку, що Україна повинна стати сателітом Німеччини й об'єктом її економічного визиску¹². З УВО й ОУН співпрацювали молодші офіцери з відділу військової розвідки (Nachrichtendienst oder Abwehr)¹³.

Знаходимо позначки, що ті молодші старшини, співпрацюючи з ОУН, були більш переконані в прагненнях українських мас до незалежності (в порівнянні з іншими військовиками та Міністерством зовнішніх справ) і вірили, що ОУН, маючи вплив на маси, може стати повновартісним партнером Німеччини у східній політиці, особливо у відношенні до Польщі¹⁴. Значення тієї групи зросло на короткий час безпосередньо після упадку Ваймарської республіки, коли вплив консервативних кіл в армії і в Міністерстві зовнішніх справ був дещо захитаний, і перед тим, як політична контрола Гітлера була ґрунтовно сконсолідована. В тому періоді пливкого політичного стану Третього Райху відбулася наприкінці 1933 р. цікава конференція, формально присвячена «Gleichschaltung» Українського Наукового Інституту в Берліні, насправді, однак, присвячена узгодженням політики щодо українського питання. В тій конференції, в якій брали участь представники націонал-соціалістичної партії, Міністерства зовнішніх справ і Міністерства культури, Міністерство оборони було заступлене військовиками вище згаданої групи, зв'язаної з ОУН. Їхнє наставлення до української політики віддзеркалюється у наступній цитаті з коментарів майора Конкаса під час конференції:

«Коли ми взагалі якусь групу підтримуємо, то мусить це бути група, яка в нашій політиці заслуговує на увагу — нею є Організація Українських Націоналістів.

Це є група, яка має підтримку народу за собою і яка підтримувала нашу політику проти Польщі, не будучи залежною від нас. Всі інші групи є без значення».¹⁵

Коментарі майора Конкаса в своїй суті є критикою ваймарської політики в двох особливих точках: перше, непотрібне розгублення сил і засобів на втримання зв'язків з численними політично невидайними українськими групами, друге, нерозумне підтримування німецьким урядом гетьмана Скоропадського і його руху, який через свою непопулярність серед українського народу, а також з огляду на контакт з ворогами Німеччини, не заслуговував на таку підтримку¹⁶. Насувається питання, як ті справи виглядали в світлі джерел міністерства зовнішніх справ і державної канцелярії.

Насправді Міністерство зовнішніх справ Ваймарської республіки клало наголос на співпрацю з УНДО у стосунку до української проблеми в Польщі і розраховувало на співпрацю з гетьманом П. Скоропадським, з вістрям співпраці, зверненням головно проти ССР.

Співпраця з угрупованням УНДО спочатку відбувалася через особу президента Петрушевича, який жив у екзилі в Німеччині¹⁷. Цілі співпраці зосереджувалися на дві проблеми: ревізія польських кордонів, права німецької та української меншин у Польщі. Коли радянська політика президента Петрушевича і його директива бойкотувати польські вибори були осуджені партією як шкідливі для української справи і привели до зрвання зв'язків між УНДО і Петрушевичем, ця партія вислала свого віцепрезидента, о. прелата Леонтину Куницького, щоб безпосередньо нав'язати нові взаємини з німецьким урядом¹⁸. При тій нагоді о. Куницький подав політичну програму і ряд меморандумів своєї партії й мав ширші конференції з Дірксенем¹⁹, з німецьким державним секретарем, коротку аудієнцію у німецького канцлера²⁰.

У своєму меморіалі до німецького уряду з березня 1927 р. о. Куницький, між іншим, пише:

«Ми переконані, що зміцнення українського національного елемента в Західній Україні є також в інтересах німецької меншини в Польщі і цілої німецької нації, що сучасність, а також і майбутність вимагають приязного порозуміння між двома націями і що таке порозуміння буде важливим у майбутньому. Не можна не згадати, що в самій Польщі Українське Націонал-Демократичне Об'єднання створило вже підвалини до такого порозуміння через співпрацю з німецькою меншиною в Польщі в рамках Комітету непольських націй, якого активність помітна вже сьогодні».²¹

У конференції з німецьким державним секретарем 25 березня 1927 р. о. Куницький знову підкреслює успішну політичну співпрацю німецької, української, а також жидівської меншини в Польщі, а в спеціально приготованому меморандумі повідомляє, що УНДО призначило нового уповноваженого для постійних зв'язків з німецьким урядом, а саме: Володимира фон Шілінга-Сінгалевича, колишнього посла ЗУНР до Австрії.

УНДО в оцінці німецьких урядових чинників (Міністерства зовнішніх справ і державної канцелярії) вважалося як одна з важливіших українських політичних партій у Польщі, з тих, які втримують контакт з німецькими колами²². Джерела вказують, що такі взаємини з УНДО продовжувались і переживали падіння Ваймарської республіки. Однак немає доказів, що такі взаємини вийшли поза виміну довірочної інформації. Така виміна інформації могла причинитися до координації політичної акції, особливо після того, як Німеччина стала членом Ліги Націй 1925 р.

Єдиний український політичний рух, який Міністерство зовнішніх справ посередньо морально і матеріально підтримувало і, правдоподібно, вважало за найбільш побажаний український державний центр у майбутньому, був гетьманський рух.

Коли розглядаємо причини й методи піддержки гетьманського руху, мусимо передусім звернути увагу на роки, коли ця піддержка здійснювалась. Німецькі урядові джерела зраджують, що це відбувалося в 1926/27 роках²³. В тому часі німецький уряд стверджує, що українська проблема в Польщі і ССРСР набирає ваги. Звіт з аналізою українського політичного становища, поданий державному секретареві Міністерства зовнішніх справ, вказує на зростання конфлікту в Радянській Україні, в процесі українізації, між національно незалежницькими елементами, з одного боку, і процентралістичними й проросійськими угрупованнями, з другого. Звітовано також про ув'язнення радикальних українських націоналістів. Звернено увагу на напруження між заможними селянами й радянською владою у зв'язку з перспективами націоналізації землі. Автор аналізу приходить до висновку: ті напруження можуть привести, в даних обставинах, до льокальних повстань; можливості до загальної національної революції в даному часі неправдоподібні²⁴.

Українські політичні аспірації в Польщі характеризуються в межах трьох основних груп. Перша група прагне до з'єднання Галичини з Радянською Україною, навіть за ціну впровадження радянської системи. Друга — співпрацює з Польщею проти ССРСР. Третя, і найсильніша група, змагає до України, незалежної від Польщі і Радянської Росії, і в оперті на західню Європу, а особливо на Німеччину. УНДО при цій нагоді згадується як приклад з-поміж партій, які належать до третьої групи²⁵.

Завважається також, що коли мова про українські маси, то ні в ССРСР, ні в Польщі не можна їх вважати політично заінтересованими²⁶.

Дальше звіт звертає увагу на пожвавлення інтересу українською проблемою в міжнародній політиці. Згадує при тому вбивство головного отамана Симона Петлюри, «який провадив свою агітацію в тісній співпраці з французькою політикою», підкреслюючи, що зі зникненням

Петлюри з політичної сцени, гетьман Скоропадський, живучи в Берліні, залишається єдиною провідною особистістю серед українських екзильних груп²⁷.

Через звіт пробивається також пересторога, що інші держави є зацікавлені українським національним питанням і що гетьман Скоропадський має політичні зв'язки поза межами Німеччини. Дослівно в ньому пишеться так:

«Він (Скоропадський) має зв'язки з англійськими колами, які через підпирання українських концепцій думають поборювати більшовицьку систему, і з українською колонією в Америці, яка з усіх інших закордонних (українських) колоній є під фінансовим оглядом найсильнішою. Крім його прихильників, є ще також українські бюро в Мюнхені й Парижі, які працюють незалежно. Є позначки, в останньому часі, що всі ті рухи одержали гроші з англійських джерел, коли не від англійського уряду, то таки з боку радикально-консервативних кіл, які стоять близько до англійського міністра внутрішніх справ. Саме тим і пояснюється, що активність згаданих кіл поживавшала. Однак покищо не можна робити висновку, що ті рухи представляють поважну загрозу для більшовицької держави».²⁸

Підкреслення англійського зацікавлення українським питанням у тому звіті може видаватися перебільшеним уже хоч би тому, що у протязі до Берліну, Парижу й Варшави Лондон не був осередком української політичної еміграції, і «проанглійська» орієнтація в українській політичній думці не є відома. Однак також інші джерела вказують, що вже на початку 20-х років таке зацікавлення було і що воно розвивалося під час існування й після падіння Ваймарської республіки лінією економічних інтересів і збереження балансу сил в Європі. Вже 1922 р. англійський амбасадор до Німеччини Віскаунт д'Абернон занотував у своєму щоденнику політичні спостереження, що прораджують англійські зацікавлення в тому напрямі. В його замітці у щоденнику з 30 серпня 1922 р. читаємо:

«... навіть щодо Чорного й Середземного морів Росія, поділена на різні держави, яких торговельні інтереси будуть сильніші від її політичних амбіцій. Вони зроблять нашу позицію більш забезпеченою, ніж це було б у випадку відбудови сильної імперії. Сепаратистична політика для України приведе, без сумніву, до безпечнішої і здоровішої позиції на Чорному морі та улегшують введення торговельної контролі (Данданельської протоки на місце політичної контролі».²⁹

В присутності активізації англійського зацікавлення в українській політиці, тодішнього занепаду впливів УНР (зв'язаної з Францією й Польщею) через вбивство головного отамана Петлюри 1926 р. і назрівання національного та соціального питання в Радянській Україні тенденція німецького уряду заангажуватися активніше в українському питанні стає логічною.

Факт, що в тому часі німецький уряд вибрав саме гетьманський рух і гетьмана П. Скоропадського як головний об'єкт своєї підтримки, на перший погляд, є менш логічний і менш зрозумілий. Ваймарська республіка постала на руїнах власного монархічного устрою, базувалася

формально на конституції, яка належала до однієї з найпрогресивніших у світі і була під контролею соціал-демократичної партії, яка заступала ідеологію, що можна було б її вважати антиподом того, за що гетьман і гетьманський рух стояв. Ще 1926 р. талановитий і загальноцінений шеф німецької армії ген. Сект мусів зрезигнувати зі своєї позиції, тому що прийняв добровольцем до армії одного принца з колись панівної династії Гогенцоллерів, крок, який не згоджувався з законами республіки³⁰. Всі ці чинники не можуть заперечити факту, що майже від самого початку існування Ваймарської республіки такі позиції, як армія, Міністерство оборони, Міністерство зовнішніх справ і в більшості випадків бюрократична машина держави знаходилася під контролею колишніх кайзерівських професіоналів. Особливо в дипломатичній службі й вищих військових позиціях відсоток аристократії був надзвичайно високий, а консервативно-монархістичні погляди не належали до рідкостей³¹. Консервативний тренд зміцнився в тих колах від 1925 р., коли фельдмаршал Гінденбург став президентом республіки. Деякі високопоставлені особи з тих кіл, як ген. Гренер і фельдмаршал Гінденбург, мали безпосередній зв'язок з гетьманським урядом 1918 р. і, ймовірно, вважали гетьманську державну систему за найбільш відповідну для поширення німецьких економічних інтересів в Україні на випадок радикальної зміни системи там. З урядових німецьких документів знаємо, що з нав'язанням дипломатичних відносин з Радянською Україною 1921 р., Ваймарська республіка була головно зацікавлена в економічних користях, які до великої міри не були досягнені, як, зрештою, не здійснилися надії також на економічні здобутки у зв'язку з торговельними договорами з ССРСР. Не слід забувати, що гетьманська аграрна програма залишила б Україну головно сільськогосподарською країною, що з погляду німецьких політиків з ментальністю кайзерівської Німеччини було б ідеальною ситуацією. Українські сирівці й харчові продукти тоді могли б вимінюватися за німецькі промислові вироби масового вжитку.

Допомога гетьманові Скоропадському і його рухові представлялася у формі уділення фондів гетьманові особисто й у створенні Українського Наукового Інституту в Берліні. Між груднем 1926 р. і липнем 1927 р. П. Скоропадський дістав 45 000 нім. марок на вирівнювання довгів у зв'язку з його минулою політичною діяльністю, а також на прожиток. Фонди становили комбінацію засобів міністерства зовнішніх справ, уряду канцлера райху й уряду президента республіки (Гінденбурга)³². Гінденбург рекомендував також, щоб німецький уряд обіцяв гетьманові річну допомогу в сумі 10 000 марок на майбутнє, хоч одночасно було зазначено, що така річна контрибуція не являтиме регулярної постійної платні³³.

В обґрунтованні тієї фінансової допомоги не важко знайти протиріччя. З одного боку, говориться, що фонди для гетьмана не сміють бути суб-

сидією для його політичної діяльності³⁴, а з другого, підкреслюється, що політична діяльність гетьмана в минулому і політика, яку він веде, покривається з інтересами Німеччини³⁵.

В листі з 12 липня 1927 р. державний секретар Пендер (Pönder) звертає увагу особистому приятелеві гетьмана панові фон Альвенслебеніві (Alvensleben), що німецький уряд, приділяючи максимум можливої допомоги гетьманові зі своїх фондів, радо бачив би допомогу на ту ціль зі сторони німецьких банків і промислових підприємств, які включають Україну в сферу своїх економічних зацікавлень³⁶.

В 1926 р. Міністерство зовнішніх справ також асигнує суму 64 00 марок на створення і діяльність Українського Наукового Інституту в Берліні і 10 000 нм. річно на стипендійний фонд для українських студентів. Директором Інституту іменовано проф. Івана Мірчука, який разом з іншими українськими науковцями Інституту став його справжнім господарем і завідувачем стипендійного фонду. Персональна надбудова вказує на те, що Інститут був зв'язаний з особою гетьмана. Номінальною засновницею Інституту Міністерства зовнішніх справ зробило пані гетьманову, а ген. Гренер, особистий приятель гетьмана і найвпливовіший ініціатор фінансової допомоги для гетьмана, стає куратором цього Інституту³⁷.

Вже ці факти вказують, що обсада Інституту складатиметься з людей принайменше не антагоністичних до особи гетьмана і гетьманського руху і що через свій вплив на цей Інститут гетьман зможе зміцнити своє політичне становище й престиж на еміграції. Формально Міністерство зовнішніх справ характеризує працю Інституту як чисто наукову, тоді, коли в оцінці Бюро зовнішніх справ НСДАП (після перебрання влади) праця Інституту за часів Ваймарської республіки була політично-культурна³⁸.

В очах інших українських політичних угруповань (наприклад, Державної Директорії — Макаренко і ОУН) Інститут був під контролею гетьманського руху, хоча не можна було знайти доказів, що Інститут у своїй персональній політиці, розподілі стипендій чи публікаціях керувався виключно партійно-політичними мотивами, чи що він відзначався доктринерством³⁹.

Що самі гетьманці вважали Інститут як позицію зв'язку з їхнім рухом, виходить зі звернення гетьмана Скоропадського до німецького уряду в травні 1934 р., коли полковник Ярій намагався перебрати контролю Інституту в ім'я ОУН⁴⁰. Також характеристичним є те, що після падіння Ваймарської республіки, коли ген. Гренер мав резигнувати як куратор Інституту, гетьманська організація висунула свою кандидатуру, мотивуючи це тим, що під час заснування Інституту була умова між ними і німецькими урядовими чинниками і що Інститут буде під гетьманською контролею⁴¹.

Хоч практично німецькі урядові кола підтримували гетьмана в політичному значенні більше, ніж якунебудь іншу українську політичну організацію, Міністерство зовнішніх справ мусіло діяти обережно з огляду на публічну опінію, панівну політичну партію і зв'язки з Радянським Союзом, особливо оглядаючись на таємну німецько-радянську військову співпрацю. В центрі уваги німецьких дипломатів того часу були не ідеологічні вартості гетьманського руху, а радше особистість гетьмана, його надійне з німецької точки зору наставлення і його дійсний чи калькульований вплив на українські еміграційні групи й політичні організації. Менше враховували німецькі дипломати ставлення українських мас до особи гетьмана.

Відновлення територіяльного передвоєнного «статус кво», особливо на сході Європи, було важливим елементом німецької політики, і фактичне відношення Ваймарської республіки до нових державок у східній Європі було негативне. В тому значенні українська проблема в Польщі являла для ваймарських дипломатів шаховий тактичний елемент. Радянська Україна, з другого боку, становила можливе економічне Ельдорадо на випадок непередбаченої незалежності. В міру того, як можливість української незалежності зростала, німецький уряд намагався здобути симпатію політичних особистостей і угруповань, які в німецьких очах мали певне політичне значення і пронімецькі тенденції. Методи для здобуття такого впливу полягали головню на фінансовій підтримці, хоча бачимо також зав'язок другої методи, а саме українсько-німецької культурної співпраці.

Ставлення щодо Радянської України треба головним чином вважати в німецькій політиці як справу вичікувального асекураційного характеру. Нічого не вказує в її конкретній зовнішній політиці на систематичні підготовчі заходи, щоб систему СРСР політично чи соціально змінити або на те, що німецький уряд мав якийсь ширший концепт для трансформації Советського Союзу чи Східньої Європи взагалі.

*

Про націонал-соціалістичну владу в загальному можна сказати, що вона в основному різнилася від Ваймарської республіки не так формою чи формальностями, як підставовими вартостями у відношенні до суспільства і міжнародних відносин.

Економічна автаркія і висунення селянського стану як головної підпори нації в майбутньому суспільстві підносило майже автоматично питання широко закроєної територіяльної експансії, бо Німеччина не могла будувати свою самовистачальність ані на базі своєї повоєнної, ані навіть своєї передвоєнної території. У зв'язку з тим націонал-соціалістична ідеологія приймала концепт невідкличности боротьби за «життєвий простір» (лебенсraum), який Гітлер вважав у своєму творі

«Моя боротьба» (Mein Kampf) як один з найпідставовіших складників нацистської зовнішньої політики⁴²

Приходячи до висновку, що Східня Європа становить собою природний німецький «життєвий простір», Гітлер бачив також безпосередні практичні можливості для реалізації деяких його ідеологічних концептів і напрямних зовнішньої політики. Через відкидання попередніх німецьких амбіцій на Заході і за морем Гітлер вірив у можливість порозуміння з Англією й Італією стосовно широкозакроеної німецької територіяльної експансії в східній Європі. Особливо надавав він ваги Англії через панівну роллю її на морях, а також з огляду на расову спорідненість англійського народу з німецьким.

З другого боку, ідеологічні спрямування в пляновому східноєвропейському «життєвому просторі» не лишали в засаді можливості співжиття з Німеччиною ані державам, ані народам, які мали б територіяльно входити у його склад⁴³.

Щодо територіяльного засягу «лебенсрауму», то Гітлер зазначував, що в основному він мав би здобути його коштом СРСР і... сусідніх держав — специфікація, яка вказувала напрям і скалю експансії, але яка була замало специфікована в деталях. Які народи точно мали б бути включені в німецькі анексійні пляни, що мало статися з негерманським населенням, не було вияснено. Щодо української проблеми ідеологія «лебенсрауму» видавалася на перший погляд двозначною, а навіть самозаперечною, якщо порівняти лисання Гітлера і головного ідеолога націонал-соціалістичної партії Альфреда Розенберга. Тоді, коли твір Гітлера «Майн Кампф» не згадує України в державному розумінні й ставить через засяг своїх колоніяльних плянів мирне співжиття українського і німецького народів під найбільший запит, Розенберг вважав створення української держави річчю потрібною.⁴⁴ Власне треба взяти ту сугестію в рамках його ідеологічного розуміння теорії «лебенсрауму». Розенберг до певної міри розвинув і уточнив логіку нацистської експансійної політики, формулюючи ідею «народного імперіялізму» (völkischer Imperialismus), який він протиставив капіталістичному і комуністичному імперіялізмам. Він обороняє право сильнішого народу на територіяльну експансію за рахунок слабших народів, коли це відповідає життєвим інтересам попереднього. З одного боку, Розенберг спростовує капіталістичну експлуатацію одного народу іншим або спроби асиміляції народів, які під поглядом раси чи культури є відмінними. З другого боку, він заступає право на захоплення територій для чисто расових селянських поселень, що і було підставою нацистського концепту «лебенсрауму».

Розенберг поділив народи посередньо чи безпосередньо заторкнені плянвою нацистською експансією на органічних союзників або органічних ворогів Німеччини. Органічними ворогами Німеччини були ті нації, які через своє геополітичне розташування та расові прикмети

стояли на шляху до здійснення німецького «лебенсрауму» на сході Європи. У своїй книжці «Головні засади німецької зовнішньої політики» він характеризує, між іншим, Росію і Польщу, як органічних ворогів Німеччини і обороняє одночасно ідею незалежної української держави, яка в союзі з Німеччиною могла б стати точкою опертя німецької східноєвропейської політики.

Насувається питання, що в тих ідеологічних напрямних є суттєвим і незмінним, а що грає підрядну роль чи роль прагматичного чинника? Аналізуючи Розенбергові писання, принципи, моральні вартості, а також його справжнє наставлення та поведінку в конкретних політичних випадках, стає ясным, що здобуття життєвого простору на сході Європи й расові прерогативи були у Розенбергових поглядах незмінні і непорушні. Доля інших народів і їх ставлення до німецької політики мали релятивний характер. Базуючись на пізніших писаннях Розенберга, наприклад, на його щоденнику⁴⁵ чи його меморандумах, уважний читач помітить, що, критикуючи німецьку політику стосовно українців (чи інших народів, у тому й жидів), він ніколи не критикував остаточних німецьких цілей стосовно тих народів, тільки прагматичний ефект певних метод у даний час.

В тому сенсі ми можемо ствердити, що в суттєвих ідеологічних засадах Розенберг не різнився від Гітлера. Була тільки іноді різниця в методах і в часовому плянуванні, в яких Гітлер мав вирішальний голос.

Методи, плянування й тактика приводять нас в ділянку практичної політики, яку Гітлер міг фактично застосувати тільки після перебрання влади. Той період від перебрання влади до вибуху другої світової війни розглянемо в черговому розділі.

*

У своїй т. зв. Другій книжці, яка була продиктована в 1928 р., але з тактичних причин неопублікована⁴⁶, Гітлер насвітлює головні методи й тактичні заходи своєї майбутньої зовнішньої політики. Він звертає увагу на три наступні реалітети:

1. В даних обставинах Німеччина не зможе здійснити цілей своєї зовнішньої політики, якщо її територіяльні домагання викличуть спротив більшої кількості держав одночасно.
2. Німеччина не може керуватися цілями повернення кордонів з-перед першої світової війни, а мусить плянувати ширшу територіяльну експансію на сході Європи, подиктовану націонал-соціалістичною ідеологією, якій всі інші цілі й сантименти мусять бути підпорядковані.
3. Великопростірна експансія Німеччини не зможе здійснитися без збройного конфлікту, до якого Німеччина мусить приготуватися.

По перебранні влади, Гітлер, крім різних заходів закріпити свою позицію назовні і внутрі, готував свої перші експансійні кроки спершу на

рахунок Австрії, а потім теж Чехо-Словаччини. Цілі тієї експансії були забезпечити собі флангову позицію в поході на Схід і включити дві найбільші німецькі іреденти при тій нагоді в райх. Тому Гітлер намагався нав'язати добрі відносини з Польщею, щоб не натрапити на можливу польську інтервенцію. В тому світлі треба частково розглядати прагнення Гітлера до заключення пакту неагресії. Крім того, Гітлер мав ще інші далекойдучі пляни стосовно німецько-польської співпраці, в яку теж Англія і Японія мали бути активно заангажовані. Та політика сформульована конкретно у Розенберга Бюром зовнішніх справ НСДАП, віддзеркалюється в дворічній директиві цього бюро до шефа преси в райху пана Дресслера (Dressler). Директива затитулована: «Головна лінія німецько-польської політики» і датована з 29. 7. 1933 року. В ній пишеться:

«Вилучення питання ревізії німецького східного кордону тому, що з огляду на засоби сили не можна буде цього питання в цей час розв'язати; посилити польський апетит на Радянську Україну й Литву з її портовим містом Мемелем. Це відповідає також англійській політиці щодо Росії. Наприклад, 1931 р. Англія секретно переговорювала з Польщею, а Ватикан також натискав на Польщу, щоб вона почала інтервенційну війну проти Росії. Пілсудський відкинув цю пропозицію в той час тому, що він був непевний Німеччини в його запліччі. Сьогодні нова ситуація.

«Англійсько-німецько-польська і японська інтервенція проти Росії із схваленням Франції та Італії дає такі можливості:

1. Знищення Советського Союзу.
2. Ревізію кордонів на німецькому сході. Виміна коридору, частини Познанщини і Горішнього Шлезька за Литву з портом Мемель і різні частини Радянської України.
3. Європейська Росія з Кавказом (стане) німецько-польською сферою інтересів. Азійська Росія (стане) англо-японською сферою інтересів.
4. Повернення колишніх німецьких колоній.

Берлін, 29 липня 1933 р.
Е. В. Бауман (Baumann)⁴⁷

Цікавими є ті директиви під двома оглядами: поперше, що вони не роблять жадних надій щодо принципу національного самовизначення супроти України та інших східноєвропейських народів, і подруге, що цей меморандум не вказує, що мало б статися з рештою Радянської України, Латвією й Естонією, а також не вияснює, як Німеччина мала б комунікуватися зі своєю сферою впливу в європейській частині Росії і на Кавказі.

Характеристичним також є, що підставову частину тих директив знаходимо в Розенберговому меморандумі до фюрера стосовно англійської політики, де, між іншим, Розенберг пише (12 травня 1934 р.):

«На випадок завжди можливого зудару між Росією і Японією та з ними зв'язаними і сподіваними наслідками питання південної Росії стане знову актуальним, і на тому пункті існує реальна база для співпраці між Англією, Польщею і Німеччиною. В тому випадку, який треба уважати за теоретично прийнятний, а практично можливий, можна було б забезпечити Польщі дальшу експансію в бік

Чорного моря, і в рамках такого союзу можна б було виторгувати деякі економічні компенсації для Німеччини та нафтові компенсації для Англії. Крім цього, при тій нагоді ще й інші німецько-польські питання могли б бути упорядковані».⁴⁸

Розенберг згадує у своїм щоденнику, що Гітлер прийняв прихильно його меморандум, а німецька дипломатична акція після того це потверджує⁴⁹.

Уже 1935 р. Герінг під час напівофіційних відвідин Польщі подає Пілсудському пропозицію фюрера щодо спільної німецько-польської кампанії супроти Радянського Союзу, при чому Польща мала б мати вільну руку в Радянській Україні⁵⁰. Цікавим фактом є, що пропозиція Герінга не включала жадних умов щодо українських інтересів, і не було ніяких спроб повідомити про такі переговори екзильний уряд УНР, який співпрацював тісно з польським урядом.

Уряд УНР довідався про хід вищезгаданих переговорів в загальному з польських урядових джерел⁵¹ і рішив взяти власну ініціативу для вияснення імплікацій тих переговорів щодо українських національних інтересів у Берліні. Серед архівів Бюро зовнішніх справ НСДАП знаходимо записку про особисту інтервенцію в тій справі представника УНР, редактора Симона Нечая з 1 лютого 1936 р. В ній читаємо:

«Він (Нечай) приїхав з дорученням Прокоповича до Берліну, щоби нав'язати контакт з урядово-партійними колами...

... Український уряд має і надалі враження, що відбуваються певні розмови між Німеччиною і певною іншою державою, які стосуються теж і долі України. Хоча український уряд стоїть в найтіснішій співпраці з тою певною державою, він хотів би, якщо з боку німецького було б зацікавлення, продискутувати українське питання в безпосередньому контакті з Німеччиною. Це бажання є також головною ціллю його доручення в Берліні».⁵²

Німецькі партійні кола і німецький уряд не вважали доцільним вияснення в тій справі, і тим самим сугерована дискусія ніколи не відбулася⁵³.

Місія Герінга в Польщі не увінчалася успіхом, але й не зустрілася з категоричною відмовою. Пілсудський відповів, що Польща має тисячакілометровий кордон з СРСР і потребує спокою на своїх східних кордонах. Все ж таки він був згідний започаткувати співпрацю між польськими і німецькими збройними силами, концесія, яка, між іншим, означала, що Польща не буде серйозно опонувати реставрації німецьких збройних сил у противенстві до обмежень Версальського договору⁵⁴.

В 1935 р. польський аргумент проти спільної мілітарної кампанії проти Советського Союзу міг означати, що Польща не хотіла брати головне ризико війни на себе в той час, коли німецькі збройні сили були ще релятивно слабкі і головний тягар такої війни міг би впасти на Польщу. Однак не підлягає сумніву, що другою і, правдоподібно, важливішою причиною відмови була небезпека, яка виходила з самого партнерства

з націонал-соціалістичною Німеччиною. Пілсудський був свідомий потенційної мілітарної потуги Німеччини, з якою Польща не могла на довшу мету міряться, а також з ризика, яке динаміка німецького «життєвого простору» являла для Польщі на майбутнє.

Що нацистський уряд зрозумів польську відмову як обумовлену тимчасовими факторами, можна припускати з факту, що після повного озброєння Німеччини 1938 р. і на початку 1939 відбулося ряд поновних німецьких спроб здійснити ідею німецько-польського партнерства в поході проти СРСР.

Намагання Гітлера прихилити собі Польщу, а також його повільні приготування до походу на Схід не могли не вплинути на переоцінку зв'язків німецьких урядових кіл з українськими еміграційними групами та політичними організаціями. З одного боку, думалося про злагодження напруження, яке було між Польщею і Німеччиною на тлі німецького заангажування в українській проблемі в Польщі. З другого, — теж про вилучення таких політичних зв'язків з українськими угрупованнями, які в загальному могли вважатися за небажані, беручи націоналістичний світогляд і програму до уваги.

Одним із заходів партії для створення прихильної атмосфери серед польських урядових кіл було переключення Українського Інституту в Берліні з-під юрисдикції Міністерства зовнішніх справ під керуванням Міністерства освіти. Однак, насправді Бюро зовнішніх справ НСДАП застергло собі нагляд і рішальне слово щодо діяльності Інституту. Одночасно те останнє вирішило, що Інститут мусить перервати т. зв. «культурно-політичну» активність і присвятитися цілковито «науковій» праці.

Одночасно німецьку армію примушено зірвати формально свої зв'язки з ОУН⁵⁵. Коли ОУН виконала вкоротці після тих заходів успішний замах на польського міністра внутрішніх справ Перацького, націонал-соціалістичний уряд намагався здобути довір'я і добру волю Польщі видачею нібито учасника атентату Миколу Лебеда польській поліції⁵⁶.

Також укладено договір між польською поліцією і гестапом у 1935 р. щодо спільного побороювання комуністичних організацій та ОУН⁵⁷.

В дійсності така польсько-німецька співпраця була обмеженого характеру, бо властиве зближення з націонал-соціалістичною Німеччиною ніколи не було побудоване на солідних основах і підстави взаємних інтересів та взаємного довір'я стояли завжди під знаком запитання. Різні джерела вказують, що зв'язки між німецькою армією і ОУН продовжувалися, хоча можна завважити, що вони були більш дискретного характеру і стосувалися більше військових питань в міру того, як німецька армія втрачала свій вплив на курс політики третього райху.

Контакти між ОУН і Бюром зовнішніх справ НСДАП також продовжувалися, але вони були, як зрештою також і відносини до інших

Микола Лебідь, виданий гітлерівцями
польській поліції

Гриць Мацейко, виконавець атентату
на міністра Перацького

українських політичних організацій, обмеженого характеру⁵⁸. Це повздержливе ставлення НСДАП до ОУН датується ще до часу перед німецько-польським зближенням. Характеристичною в тім зв'язку є подія, яка сталася вквортці після захоплення влади Гітлером. В травні 1933 р. певні елементи ОУН під проводом сотника Ярого старалися перебрати контроль Українського Наукового Інституту в Берліні при помочі д-ра фон Лерса (Leers) із бюро для зовнішніх справ НСДАП і правдоподібно за підтриманням певних кіл Міністерства оборони, з якими ОУН співпрацювала. Джерела вказують, що Ярий на короткий час перейняв Інститут і прагнув забезпечити собі позицію куратора Інституту на місце ген. Гренера⁵⁹. Цікавим є, що, з доручення вищих інстанцій Бюро зовнішніх справ, контролю ОУН в Українському Науковому Інституті була вилучена протягом кількох днів, але і гетьманська організація мусіла скоро прийняти до відома, що її пов'язання чи політичний вплив на Інститут є небажаний⁶⁰. Ціллю НСДАП була в тому відношенні політика, щоб Український Науковий Інститут у Берліні не був зв'язаний з жадним українським державним центром, а служив чисто німецьким інтересам у націонал-соціалістичному розумінні⁶¹.

Ця політика супроти Інституту збігалася також з напрямними супроти українських політичних організацій в загальному. До всіх них пар-

тія ставилася з однаковим застереженням. Східня секція (Oststelle) Бюро зовнішніх справ НСДАП, яка, між іншим, мала контактуватися з екзильними групами і політичними організаціями народів Сходу Європи, втримувала зв'язки з українськими організаціями різних ідеологічних і політичних програм, не ангажуючись у користь жадних з них⁶². Офіційно зобов'язуючі контакти відкидалося аргументом, що мовляв, німецький уряд не вірить, що ця чи інша організація репрезентує маси і що народ на своїх рідних землях, а не еміграційні організації, вирішать долю даного народу⁶³.

Навіть представникові організації УНАКОР, очоленої полковником Остряницею, яка одверто ідентифікувалася з нацистською ідеологією і стреміла до ідеологічної та політичної співпраці, Бюро зовнішніх справ не могло нічого в тому напрямі обіцяти. Д-р Ляйббрандт⁶⁴ заявив тільки на конференції з 20 вересня 1935 р., що Бюро зовнішніх справ не вважає організацію Остряниці за перешкоджаючу німецькій політиці⁶⁵. Чотири роки пізніше (11 серпня 1939 р.) Ляйббрандт характеризує у вище згаданому сенсі також значення і популярність ОУН і УНДО, з якими, як він визнає, Бюро зовнішніх справ продовжує втримувати контакти. Визнаючи незламне зусилля тих двох згаданих організацій створити незалежну українську державу, він підкреслює, що вони представляють, як зрештою, він завважує, й політичні організації серед інших слов'янських народів, тільки тонкий прошарок політично свідомої інтелігенції, тоді, коли маси не є політично активними. Хоч він натякає на певну пошквалену активність українських мас у Польщі, але застерігає при тому, що це не є масовий національний рух, а тільки відрухова реакція народу проти нерозумної репресивної політики польського уряду⁶⁶.

В тому розумінні й приблизно в тому самому часі Розенберг оцінює відношення ОУН до українських мас у Західній Україні і значення українських мас взагалі в німецькій політиці, заявляючи, що:

«Та організація, яку можна найкраще порівняти з хорватською Усташою, береться під рахубу ще сьогодні (нашою) головною командою армії, на випадок конфлікту з Польщею. Вона мала б тоді перевести певні завдання для армії в Західній Україні. Для таких завдань вона може є й здатною, але щоб підняти народ, до того вона є цілковито невідповідальною».⁶⁷

Розенберг виявляє незадоволення з відношення українських мас і української публічної opinio до Німеччини у зв'язку з відданням Карпатської України Угорщині. Він пише:

«Сьогодні українці провадять кампанію проти нас. Я стараюся через свою українську кореспонденцію звалити всю вину на ОУН, щоб протидіяти тій напасті. Такий курс є, зрештою, правильний, бо та група (ОУН) взяла (в Карпатській Україні) безоглядний курс і т. д.

«Коли ми хочемо, як прийде час, зменшити німецькі жертви в крові, психологічне опрацювання (військової кампанії) мусить бути приготоване».⁶⁸

І далі:

«...Покищо ми ще не розвинули політичні пропозиції, придатні на майбутнє, які могли б у випадку конфлікту з Польщею використати українське населення в Польщі для німецьких інтересів».⁶⁹

Який підставовий політичний напрям Бюра зовнішніх справ виринає з думок і рефлексій Лайббрандта і Розенберґа — двох впливових особистостей тої секції НСДАП:

Перше, що впадає в очі, це те, що вони хочуть мати вплив на українські маси. Друга, це те, що вони не вірять чи не хочуть наполягати на контакт з українськими масами в рамках тих українських політичних організацій, які стоять у зв'язку з ними. Третє, що немає ніде згадки в їхніх плянах спонзорувати нову політичну українську партію чи організацію, яка мала б державницьку плятформу і апелювала б у більшій мірі до мас.

Яку позитивну програму думає Бюра зовнішніх справ обіцяти українському й іншим народам сходу Європи, що пішли б на співпрацю з Німеччиною у її поході на Схід? Така позитивна програма стоїть під знаком запитання вже хоч би тому, що, як стверджує Розенберґ за два місяці перед вибухом війни, цілі Гітлера супроти східної Європи не є спрецизовані.

Розенберґ видається більш заклопотаний неможливістю зорганізувати ефективну пропаґанду в тих обставинах, ніж відсутністю позитивної програми, як такої, коли він пише в своєму меморандумі з 15. 7. 1939 року:

«Політична приготовча праця для притягнення українського населення до завдань, призначених йому з німецького боку в найближчій чи близькій будучності, мусять бути пристосована до найширших верств населення.

... В Райху немає такої централі, яка могла б опрацювати ті питання, знаючи історично-політичні проблеми, а також активні особистості і угруповання; яка могла б володіти мовами тих народів (Східної Європи).

Всі тут порушені питання можуть бути вирішені виключно фюрером. Тільки він може оцінити цільовість таких приготовчих засобів і ймовірно, влучити їх в побажану політичну лінію».⁷⁰

Одначе навіть у відсутності спрецизованих плянів Гітлера, можна сказати, що ідеї Лайббрандта і Розенберґа кидають певний сумнів на їхню готовість створити суверенні держави з народів східної Європи. Заввага Лайббрандта, що слов'янські народи не були здатні створити більше, ніж рідку політичну верству інтелігенції, завваги Гітлера в «Майн кампфі», що слов'яни взагалі не здатні до державного життя, свідчать про це. Натяк Розенберґа на майбутнє східних народів в тому часі точніший. В своєму щоденнику з половини травня 1939 р. він завважує:

«Дивлячись з історичної перспективи, народи (східної Європи) мають тільки наступний вибір: або бути знищеними Росією, або під німецькою опікою, хоча

і втратили можливості на збройні сили і право на власну зовнішню політику, зберегти свою народність, свою екзистенцію і своє право на працю».⁷¹

У світлі цього стає зрозумілим, що Бюро зовнішніх справ старалося тримати якнайширший вплив на українські маси через контакт з різними партіями і політичними організаціями. Тому, що дбалось головню про пропагандивну акцію, а створення позитивної програми для сходу Європи могло бути взагалі неактуальним або не відповідало б українським національним інтересам, німецькі кола не хотіли входити в жадні зобов'язуючі відносини, які могли звернутися проти їхньої політики і які принайменше до певної міри вимагали б відкриття політичних карт.

Не в інтересі Бюро зовнішніх справ було допустити до створення чи розвитку українського державного центру, який міг би зв'язати німецькі руки політично, або який був би в стані побудувати ефективний політичний контакт з українськими масами незалежно від Німеччини.

Тоді, коли Розенберг звертав увагу на значення поневолених народів як психологічної зброї в поході на Схід, Гітлер уже в своїй «Другій книзі» дивився скептично на ту справу і підкреслював, що важнішим є маніпулювати дипломатично існуючі держави в спробі створення дороги на Схід, ніж покладатися на поневолені народи. Тому переконанню Гітлер залишився вірним до кінця своєї політичної кар'єри, хоча в передвоєнному періоді він одверто не мішався в схеми «психологічної війни» Розенберга. Для Гітлера в тому часі й українська проблема вбачалася як фактор в дипломатичній грі на арені світової політики, радше, ніж у ролі надійного фактора внутрішнього розкладу ворожих Німеччині держав.

Гітлер почав свою ревізійністичну політику супроти версальських трактатів на підставі двох надзвичайно зручних і психологічно ефективних гасел: боротьба проти комунізму і здійснення принципу національного самовизначення. Мілітарний виступ Гітлера проти комунізму був популярним серед панівних кіл Англії, Франції, Італії й Польщі вже хоч би тому, що він усував небезпеку комуністичної Німеччини, де комуністи встигли побудувати після першої світової війни найчисленнішу комуністичну партію в Західній Європі. Крім цього, Советський Союз через свою експропріаційну політику супроти західних інвестицій, через свої обмеження в ділянці зовнішньої торгівлі, через активність Комінтерну і вкінці через свою швидку індустріалізацію та озброєння від 1928 р. робив присутність того політичного твору мало побажаним, а комуністичну небезпеку реальною. Сьогодні, на підставі наявних даних можемо ствердити, що аргументи Гітлера, представляючи Німеччину, як забороло Європи перед можливою експансією комунізму, мали вплив на пасивну поставу західних великодержав супроти нездоланої Версальським договором відбудови німецької воен-

ної потуги. Також принцип національного самовизначення поставив західні держави в невідгдане оборонне становище супроти Гітлера. Гітлер пропагував засаду, яку вони в мировій конференції морально й легально обороняли, але фактично непослідовно застосовували. Тому ревізійністичні домагання стосовно німецької іреденти, які націонал-соціалістична Німеччина згодом висунула, мали певну рацію навіть з принципової точки зору Заходу. Це видно хоч би з наступної заяви одного члена британського парламенту під час судетської кризи, яка до великої міри віддзеркалювала британську публічну опінію ширших кіл. Він заявив:

«Як можна вимагати від нас, які заступалися за право національного самовизначення в майже кожній частині світу, навіть в Ірландії, де це було особливо тяжко для нас і виглядало так небезпечно, супротивлятися праву самовизначення для судетських німців».⁷²

Гітлер зручно використав сумніви, зле сумління західних держав, а також інші корисні з його точки зору обставини міжнародньої ситуації, захоплюючи мирним шляхом надрайнські області, Австрію й Судети.

Виглядало також, що в напрямку здійснення засади самовизначення, німецький похід проти Радянського Союзу під визвольним кличем, а особливо з метою створення незалежної України, на Заході не зраджував категоричного спротиву, а деякі з європейських експертів вбачали в тій можливості позитивну шансу для Заходу й Європи взагалі. Так уже під час німецько-польського наближення в 1934 р. визначний британський журналіст Лянселот Лотон (Lancelot Lawton) писав в одній із своїх статей:

«Коли перед тим німецькі політики були заінтересовані і на Заході, і на Сході, то тепер Гітлер звертає свою увагу тільки на Схід... Хто простудіює карту Східної Європи, той не може сумніватися, що існують великі можливості для компромісу між Німеччиною й Польщею коштом інших. Ідея включення України в західноєвропейську систему справді спокуслива... Незалежна чи автономна Україна є неминучою для європейського економічного прогресу і для світового миру. Через Україну проходить найкоротший сухопутний шлях до західної Персії та Індії. Якщо б вона одержала незалежність, це означало б кінець візантійських мрій Росії і її плянів щодо Індії.

З Україною, як частиною демократичної федеративної системи, створилися б групи держав, з якими Великобританія могла б бути в приязних стосунках. Давно вже час на створення такого угруповання в Східній Європі».⁷³

Поминувши всі ідейні і практичні користі, які могли скристалізуватися для Заходу при розторощенні радянської імперії німецьким молодом, треба також підкреслити, що така можливість являла потенційно також значні небезпеки. Річ в тому, що для західних великодержав, а навіть для Італії, прийняття чи неприйняття засади самовизначення Гітлером в часі походу на Схід грало важливішу роль, ніж питання німецької іреденти. Розбиття комуністичної імперії само по собі не представляло позитивної програми, і суттєвим питанням для європей-

ських великодержав було, що Гітлер думає поставити на руїнах тієї імперії? Коли Гітлер мав на меті продовжувати політику самовизначення, яку він так завзято боронив для німецьких меншин, тоді через створення ряду національних держав на сході Європи баянс сил на європейському континенті міг бути збережений. Коли одначе Гітлер плянував справді створити солідну германську імперію від Райну по Урал, базовану на економічній автаркції і політичній ексклюзивності, то це мусіло б силою факту означати гегемонію Німеччини в Європі.

Цікавим є те, що Італія була однією з перших європейських держав, яка хотіла упевнитися про конкретні пляни Гітлера на сході Європи і старалася склонити Німеччину «новопорядкувати» схід Європи «на принципі національностей» у співпраці з Італією. Перший контакт у тому напрямі занотує д-р Ляйббрандт у Бюрі зовнішніх справ на початку 1934 р. В тому часі Енріко Інсабато, якого д-р Ляйббрандт описує як довіреного Муссоліні і визначного італійського журналіста й політика, складає візиту з метою довідатися про зовнішню політику націонал-соціалістичної партії щодо Советського Союзу⁷⁴. Контакти Бюра зовнішніх справ з Інсабато та іншими заінтересованими італійськими урядовими колами стають чимраз частіші і чимраз конкретніші італійські питання та їхні пропозиції. Одначе німецькі кола обмежуються до загальникових відповідей у формі антикомунізму, подібності націоналістичної і фашистської ідеології тощо.

Типовим прикладом італійської спроби скристалізувати питання східної Європи, а також прикладом німецької ухильної політики на тому пункті є візита італійського державного секретаря Бастіаніні, коментована в слідуючому звіті д-ра Ляйббрандта до Розенберга:

«Інсабато вислав свої повідомлення безпосередньо до Муссоліні, представляючи перед тим провізоричну версію мені. У Римі він запропонував німецько-італійську співпрацю в питаннях майбутньої політичної перебудови Східної Європи.

«...В процесі тієї приватної розмови Інсабато предположив пропозицію щодо конференції між райхслайтером Розенбергом і державним секретарем Бастіаніні. Я зараз поінформував пана райхслайтера Розенберга про ту пропозицію. Райхслайтер Розенберг не вважав відповідним займатися такими важними політичними питаннями в Нюрнберзі,⁷⁵ тим більше, що в даних обставинах могло б прийти до конкретних питань і ніхто не знає, як вони потому могли б бути інтерпретовані. Він мусів би перед тим порозумітися з Гітлером, який стоїть перед безпосередньою зустріччю з Муссоліні.

...Бастіаніні сказав мені (Ляйббрантові) під час розмови, між іншим, що Інсабато дістав недавно запрошення від дуче звітувати йому стосовно питання Советського Союзу і більшовизму.

Бастіаніні заявив (потім) дослівно:

«Я уповажнюю вас передати панові райхслайтерові Розенбергові наступне: коли фюрер під час зустрічі з Муссоліні, яка має вкоротці відбутися, запропонує принципове врегулювання східноєвропейської політики в сенсі розчленування Радянського Союзу, Муссоліні не буде

мати інклинацій проти того. Я вірю, що Муссоліні заступає думку, що Советському Союзові можна спричинити труднощі через підтримання незалежності різних народів. Подруге, було б побажаним, щоб після зустрічі Муссоліні з Гітлером відбулися більші конкретні розмови між райхслайтером Розенбергом і міністром Чіаном, в яких цілий комплекс питань міг би бути основно обговорений. Це в основному уможливило б спеціальним референтам опрацювати деталі. Розмови між райхслайтером Розенбергом і міністром Чіаном мусли б створити підставу для політичної співпраці Німеччини та Італії в ділянці більшовизму Радянського Союзу»⁷⁶.

Нічого не вказує в архівах Бюра зовнішніх справ на те, що такі розмови відбулися і що Італія дістала конкретні задовільні відповіді стосовно принципових настанов німецької східноєвропейської політики. Все ж таки ті самі архіви вказують, що італійці продовжували робити Німеччину уважною, що Італія не може дезінтересуватися німецькою східноєвропейською політикою і що розчленування Радянського Союзу на національні держави, а також забезпечення італійських торговельних зв'язків з Україною та Кавказом належать до цілей італійської зовнішньої політики⁷⁷. Та італійська політика активнішала 1939 року і залишилася в основі незмінною також після пакту Гітлера зі Сталіном та віддання Західньої України і Білорусії Радянському Союзові. Це видно з аналізу тенденцій італійського політичного наставлення до українського питання та Східньої Європи взагалі в звіті, приготовленім Бюром зовнішніх справ наприкінці 1939 року, з яких уривки є цитовані нижче:

«ІТАЛІЙСЬКА ОЦІНКА УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ»

«Розторощення останньої польської держави націонал-соціалістичним Райхом в союзі з більшовицьким Радянським Союзом поставило італійців, які не є надто ознайомлені зі східноєвропейськими просторами, перед ряд незбагнених проблем. Це стосується передусім України і Білорусії.

«Щоб дати своїм громадянам приблизний образ ситуації, фашистські журналісти стараються щось в тому напрямі зробити, коментуючи на різні побічні питання і полягаючи часто на джерела, які не є дуже надійні. Одначе, коли шукається в італійській пресі своєрідної загальної тенденції в справі цілого комплексу тих питань, то треба орієнтуватися на коментування, які появилися в пресі в перших місяцях цього року.

«В першій мірі заслугоує при цьому на загальну увагу провідний фашистський журнал *La Vita Italiana* з обширною статтею Джанчінто Тревізона (*Giancinto Trevisano*) п. н. «Інтереси Європи в українському питанні». Тому, що ця підставова стаття в Італії все ще надає напрям в оцінці українського питання, подаємо тут важніші місця з тої статті:

«Європеїзація України відбувалася під впливом заснування римської колонії над Чорним морем. Цей процес прискорився з упадком західньоримської імперії і продовжувався за часів східньоримської імперії.

«Україна має до більшої міри ніж інші більшовицькі республіки свою власну традицію. В середземноморському басейні представляє вона ринок контактів з Заходом. В запліччі вона посідає величезний шпихлір харчових продуктів і сирів-

ців та представляє невичерпні резерви на межах Заходу. (Україна) представляє собою тягарець, який є вирішальний на вазі між Сходом і Заходом. Українська культура вказує рішуче західноєвропейську характеристику.

«Присутність української зв'язаної з Італією спільними ідеями і приязню означає зміцнення нашої позиції на Егейському морі і має значення для нашої політики в середземноморському басейні.

«Новооживлене українське питання звертає увагу цілого світу... і мусить бути слідковане передусім імперіальною Італією з найвищою увагою»⁷⁸.

У звіті до Розенберга з 27 жовтня 1939 р. п. н. «Італія та Схід» Ляйб-брандт пише:

«(В Італії) питання народів східної Європи є під якнайточнішою обсервацією. Теперішній розвиток ситуації наповняє глибокою журбою всіх тих, які стояли на позиції перебудови Східної Європи на базі системи національних держав у співпраці між Римом і Берліном. Обсервується безперервні контакти (італійців) з репрезентативними колами різних народів Радянського Союзу. Вони знаходять при-становище в Римі навіть тоді, коли їх усунено з Німеччини чи інших країн»⁷⁹

Побожування Італії щодо ефекту німецької перемоги в другій світовій війні на баянс сил в Європі віддзеркалюється в слідуючому рапорті Ляйббрандта з вересня 1939 р. п. н. «Стосунки між Італією і Німеччиною»:

«(В Італії) існує загальне переконання, що коли Німеччина побідить Англію, судьба Італії також буде припечатана. Найкраще було б, з італійської точки зору, коли б війна закінчилася без одностороннього великого переможця зі зужиттям засобів обидвох сторін. Італія зробила б при тому інтерес»⁸⁰.

Взявши всі ті маніфестації італійської політики до уваги, можна завважити, що мимо італійського ігнорування національного питання в сферах власної територіяльної експансії (напр., в Абесинії) вона вбачала небезпеку великопростірної експансії Німеччини в Європі і бачила в піддержці самовизначення на Сході Європи певного роду гарантію проти німецької гегемонії. В міру того, як вигляди на усунення такої небезпеки ставали сумнівними, протинімецькі політичні течії в Італії набирали на силі. Вже перед вибухом війни італійська політика супроти Німеччини була двозначною, і навіть воєнний союз не усунув глибоке недовір'я до Німеччини, яке, між іншим, мало зв'язок з неясним і небезпечним, з точки зору Італії, курсом німецької політики в Східній Європі.

Англія була більш ніж Італія занепокоєна характером німецької експансії не лише тому, що вона була традиційно наставлена втримувати баянс сил в Європі і не лише тому, що англійська система вартостей була діаметрально протилежна до націонал-соціалістичної ідеології, але також тому, що оригінальна Гітлерова схема «лебенсрауму» виключала Англію цілковито зі сфери європейської політики. Коли Італія могла ще вірити в німецько-італійське партнерство в Європі на підставі того, що Гітлер вважав середземноморський басейн за природну сферу

італійської експансії, для Англії він пропонував обмежити її політичну діяльність до вдержання і, може, зросту експансії її заморського колоніалізму.

Тому для Англії розшифрування Гітлерової політики ревізйонізму було надзвичайно важне. Ходило про вияснення: чи нова офіційна політика самовизначення, чи стара ідеологічна концепція «Майн кампфу» керує Гітлером в його спробах змінити «статус кво» в Європі.

Характеристичною в зв'язку з тим є візита славного англійського історика Арнольда Тойнбі в лютому 1936 р. Хоча візита була приватного характеру, Гітлер знав про тісне пов'язання Тойнбі з британськими урядовими колами, як і про його симпатію до Німеччини, і використав ту нагоду для довших церемонійних прийнят з правдоподібною метою зміцнити англійсько-німецькі зв'язки. В рамках тих урочистостей Гітлер виголосив понаддвогодинний відчит на тему вікової німецької оборони Європи перед жовтою небезпекою зі Сходу, пов'язуючи зручно ту небезпеку з маревом більшовицької імперії. Перше питання, яке Арнольд Тойнбі висунув по закінченні доповіді було те, що Великобританія побоюється, що Німеччина після перемоги над Росією анектує вартісну із сільськогосподарського погляду Україну і багатий на мінерали Урал, створюючи гігантичну державу, розмірів Америки, в тіні якої Англія мусить буде існувати здана на німецьку ласку.

Гітлер запевнив, що він не плянує анектувати Україну та Урал, мотивуючи тим, що він не хотів би включити «мільйони меншевартісних людей» у свій райх, а крім того, не хотів би він зужити 600 тис. молодих німців в ролі окупаційних військ в східній Європі. Автім, Гітлер додає значуче: якщо Англія є проти такої німецької експансії на Схід, то яку альтернативу Тойнбі сугестував би для забезпечення німецького майбутнього?⁸¹

У розмові з Тойнбі Гітлер уболював, на приязне наставлення Англії до Советського Союзу. Він пояснював це вірою, що Советська Росія може Англії здержати агресивну Японію, яка загрожувала англійським колоніальним володінням. Гітлер підкреслював, що якщо б приязні стосунки наладналися між Німеччиною та Англією, він міг би допомогти Англії проти японської небезпеки⁸².

З перспективи часу така пропозиція впадає в русло ідей Гітлера в «Майн кампфі» — вільна рука для Німеччини на сході Європи і евентуальна допомога Німеччини расовому союзникові Англії зберегти свою колоніальну імперію. Чи Тойнбі тоді зрозумів ту імплікацію він у своїй «Знайомства» не згадує. Ми тільки знаємо, що Тойнбі повернувся додому в тому часі переконаний, що Гітлер хоче миру і що він є приязно наставлений до Англії⁸³.

Півтора року потім, Гітлер під час своєї конференції 5 листопада 1937 року з Герінгом, Нойратом⁸⁴ і німецькими генералами в ключевих

позиціях і дав до зрозуміння, що поширення німецького «лебенсрауму» в такий спосіб, щоб забезпечити існування 85 млн. расових німців на тяг 1-2 генерацій є незаступимою konieczністю і що німецька політика мусить буде пристосуватися до того. Він додає, що окупація Австрії і Чехо-Словаччини мусить бути передумовою такої експансії і що сільськогосподарські простори в Європі, суміжні з Німеччиною, а не заморські колонії, входять до уваги. Розмір плянованої експансії і зацікавлення Гітлера в створенні економічної автаркії не лише під поглядом харчових продуктів, але також сирівців вказував недвозначно, що така експансія береться до уваги в східній Європі⁸⁵.

Хоча Гітлер підкреслив, що «проблема Німеччини може бути розв'язана тільки силою і що це є ризик, який треба взяти до уваги», він завважує можливість, що Англія і Франція не будуть збройно вмішані в німецьку окупацію Австрії і Чехо-Словаччини, чи то тому, що вони будуть вважати оборону тих країн супроти Німеччини на довшу мету за безвиглядну, чи то тому, що вони будуть вмішані в інші війни⁸⁶.

Яка буде постава тих двох великодержав супроти властивої німецької експансії в східній Європі і які країни заторкне плянована великопротирна експансія, Гітлер у даній конференції не специфікував.

Важливим і знаменним фактом тієї таємної конференції було те, що Гітлер не вважав принцип самовизначення міродайним в тих плянах. Він також говорив про окупацію Чехо-Словаччини не Судетів і про потребу анексії територій, не народів, що в світлі пізніших масових переселень має своє особливе значення⁸⁷.

Тиждень пізніше, 17 листопада 1937 р., Гітлер приймає спеціального англійського дипломатичного післанця лорда Галіфакса⁸⁸ і вислухує його компліменти на тему, що Німеччина є заборолом проти комунізму і його завваги, що Англія не настоює на догматичний «статус кво» у східній Європі. Англія, каже Галіфакс, є згідна також дискутувати питання Данцігу, Австрії і Чехо-Словаччини, якщо раціональні схеми і засоби для розв'язки тих проблем будуть взяті до уваги.⁸⁹

Гітлер не згадує про свої пляни стосовно «лебенсрауму» і обмежується загальниковими фразами про спроби мирних добросусідських відносин з Австрією і Чехо-Словаччиною⁹⁰.

Якщо одною з цілей Галіфакса було визондувати думки Гітлера ідеї «лебенсрауму», то ця ціль залишилася безуспішною. Однак Гітлер міг набрати враження з компромісових завваг Галіфакса, що британські побоювання стосовно німецької експансії в центральній і східній Європі зменшуються.

В 1938 р. Гітлер ставить Англію перед доконаний факт в Австрії, спершу займаючи ефективно австрійську територію своїми військами, а потім заряджуючи плебісцит в ім'я принципу самовизначення. Ту саму тактику він плянує застосувати в другій половині того самого року

до Чехо-Словаччини, використовуючи судетську іреденду, як претекст до блискавичної війни. Чемберлен перекреслює пляни фюрера, знищити Чехо-Словаччину як незалежну державу, своєю ініціативою посередництва, яка допроваджує до мирної розв'язки судетської проблеми в Мюнхенському договорі в вересні 1938 р. У зв'язку з тим договором, в обличчі тиску публічної opinio та небезпеки збройного конфлікту з Англією та Францією, Гітлер є змушений скласти обширніші заяви в дусі принципів національного самовизначення, в які він не вірить і яких він на майбутнє не думає дотримуватися. Все ж таки ті самі заяви в комбінації з створенням восени 1938 р. автономної Карпатської України та патріотичними українськими радіомовленнями через деякі німецькі радіовисильні створюють сильне враження в європейських дипломатичних колах, особливо на Заході, що похід Гітлера проти Советського Союзу з ціллю створити незалежну українську державу є емінентний. Карпатську Україну при тому вважається ядром майбутньої української національної держави⁹¹.

Цікаво, що за виїмком нечисленних осторог щодо можливих небезпек таких «українських плянів Гітлера»⁹² англійська дипломатична переписка⁹³ і заходи брітійського уряду протидіяти такому можливому походові Гітлера впадають в очі своєю пасивністю. Німецький амбасадор в Лондоні фон Дірксон в своєму звіті з 4 січня 1939 р. так характеризує тенденції в Англії у зв'язку з тим:

«Коли б українська держава мала бути створена за німецькою допомогою, навіть якщо б це мала бути акція військового характеру, під психологічно зручним кличем щедро вживаним Німеччиною: „самовизначення для українців, звільнення України від панування більшовицького жидівства“, це було б прийнятним тут брітійською публічною opinio, особливо коли б вигляди на концесії для брітійських економічних інтересів в розвитку нової держави представляли собою додатковий заохочуючий чинник для брітійців»⁹⁴.

І даліше:

«В усіх дискусіях на тему ситуації Польщі і Советського Союзу можна зауважити в брітійській пресі фундаментально інше наставлення в порівнянні з чеським питанням. Коли в останньому читанні брітанська преса з самого початку забирає становище, що Великобританія не може цікавитися долею Чехо-Словаччини, у відношенні до Польщі і советського Союзу такі заяви тепер цілковито відсутні»⁹⁵.

Гітлер одначе ігнорує кон'юнктуру і вживає Карпатську Україну як шахову фігурку, яку евентуально можна жертвувати, щоб з'єднати для своїх плянів Угорщину і Польщу. Остаточо фюрер з'єднує собі Угорщину, даруючи їй у березні 1939 р. Карпатську Україну, а тим самим і вже давно побажаний польсько-угорський спільний кордон.

Переговори з Польщею в другій половині грудня 1938 р. і в першій половині січня 1939 р. щодо спільного походу проти СССР закінчується невдачею з тих самих причин здебільшого, що й 1935 р. Ця невдача вимагає, з Гітлерової точки зору, розторощення Польщі, щоб відкрити

собі дорогу на Схід. Така потреба в свою чергу прискорює ліквідацію чехо-словацької держави, що фактично відкриває ілюзійність тирад Гітлера на тему засади самовизначення і його мнимих плянів щодо створення незалежної України.

Від анексії Чехії і віддання Карпатської України Угорщині, починаються серйозні приготування Англії і Франції до війни. Англійські гарантії країнам, які лежать на шляху між Німеччиною і Советським Союзом пробують, хоча й безуспішно, спинити експансію Гітлера на Схід.

Майже до самого вибуху війни Гітлер старається переконати Англію дати йому вільну руку на сході Європи. Так само Англія старається оминати вибух війни задовільним виясненням пляну «лебенсрауму» і спробою переконати Гітлера дивитися на східню Європу як на сферу впливів, а не на колонізаційні простори.

Ще за два місяці перед вибухом війни міністер зовнішніх справ Галіфакс уточнює становище англійського уряду в справі «лебенсрауму» в наступний спосіб:

«Кожне розвинене суспільство є конфронтоване вітальними проблемами життєвого простору. Однаке проблема не може бути розв'язана прямо захопленням додаткової території, яка може тільки побільшити ту проблему. Вона може бути розв'язана розумним упорядкуванням справ країни внутрі і пристосуванням до відносин з іншими країнами закордоном. Народи побільшують свій добробут і підносять життєвий стандарт через довір'я своїх сусідів, в той спосіб улегшуючи виміну товарів між ними. Цілком противні консеквенції виринають з акції, в якій одна нація старається знищити незалежність її менших і слабших сусідів. Коли „лебенсраум” буде застосований в тому змислі, ми опрокидаємо і мусимо спротивлятися його приміненню. Через співпрацю — а з нашого боку ми готові співпрацювати — існує достатній засяг і достатні засоби, щоб здійснити ті вимоги, які є включені в термінологію життєвого простору»⁹⁶.

Трудність пропозиції лорда Галіфакса представляється не в своїй нереальності в загальній схемі міжнародних відносин західнього світу, але в тому, що Гітлер свідомо опрокидує певні підставові практичні, а також моральні і легальні засади західнього світу, як наприклад, рівновага сил, засада суверенности, а також зростаюча засада національного самовизначення. Проведення в життя націонал-соціалістичної ідеології не лишало місця на такі компроміси. Властиво існували тільки два основні логічні наставлення західніх держав до політики Гітлера: 1) припускати, що Гітлер не бере своєї ідеології серйозно, 2) створити достатні засоби оборони, які робили б гітлерівське проведення ідеї «лебенсрауму» неможливим. Перша можливість виявилася невірною калькуляцією. Друга можливість прийшла запізно, щоб оминати трагічні імплікації націонал-соціалістичної політики.

Для Німеччини гітлерівська зовнішня політика означала втрату морального і матеріального капіталу, який вона потенційно посідала і

який міг був зробити її одним з провідних і впливових західніх великодержав в дорозі до солідарнішої і більш збалансованої Європи.

Для східньої Європи курс німецької політики був особливо трагічним не лише з огляду на наслідки, але також з огляду на втрачені шанси. Тільки Німеччина могла в часі між двома світовими війнами практично започаткувати вільну інтеграцію східньої і західньої Європи. Коли б той національний ентузіазм і економічно-технічна динаміка, які Гітлер зручно змобілізував, зійшлися з політичною зрілістю німецьких мас і великої частини німецької духової еліти, перебудова Європи напевно пішла б іншим руслом.

Українське питання було остільки важним в гітлерівській зовнішній політиці, що Україна займала, за всіма ознаками, центральну позицію в планах німецької експансії. Коли ідеологічно-расово воля українського народу була чітко означена в початковій стадії націонал-соціалістичного руху, питання, коли і в який спосіб Україна буде включена в німецький «лебенсраум», не скристалізувалося перед вибухом радянсько-німецької війни. Це і виявляє комплексне маневрування української проблеми німецькими урядовими колами, а іноді і неконсенквентну політику супроти українських політичних груп.

Насувається питання чи активність і контакти українських екзильних та політичних організацій з різними колами третього райху могли змінити курс гітлерівської політики супроти України? В обличчі підставових вартостей націонал-соціалістичного руху і основних плянів Гітлера це видається неправдоподібним. Судячи з історичної перспективи найбільш, що вони могли зробити в даних обставинах, було остерегти українське суспільство перед загрозою походу Гітлера на схід і взяти до уваги такі засоби, які були в засягу поневоленої нації, щоб приготуватися на різні небажані несподіванки.

Питання, до якої міри це було зроблено чи занедбано, одначе, не лежить в рамках цієї праці.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

¹ Архів Міністерства зовнішніх справ. Бонн (Auswärtiges Amt, Abteilung A. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Deutschland, Nr. 169, Bd. 8, Betr. Alldeutscher Verband, A. 22450).

² Архів Німецької Федеративної Республіки. Koblenz, (R 431/155: Nr.: L 196390-I).

³ там же, ч. L 196292.

⁴ там же.

⁵ там же, ч. L 196345.

⁶ там же, ч. L 196290-I і L 196292-3.

⁷ там же, ч. L 196290-I.

⁸ там же, ч. L 196290-3 і L 196300.

⁹ там же, ч. L 196301-10; L 196344-5 і L 196387.

¹⁰ Hans Ross: Polen und Europa. Tübingen; Y. C. B. (Paul Siebeck) 1965, 2. Auflage, S. 91.

¹¹ Wilhelm Gröner: Lebenserinnerungen (Jugend-Generalstab). Herausgegeben von F. Fen. Hiller von Grerteinger. Göttinger Vanderhöck und Ruprecht, Micro, Nr. T 81.

¹² там же, стор. 568 (У своїм листі з України, датованому з 15 квітня 1919 р., ген. Гренер між іншим пише: «... ми мусимо полягати виключно на свою військову силу і з України для Німеччини якнайбільше користи, витягнути, а коли теперішній український уряд буде супротивлятися нашим інтересам, ми проже-немо його до сто чортів».

¹³ Ross, стор. 91.

¹⁴ Американський національний архів, Вашингтон, Roll. Ar. R. 16, Foler 11, Amt Oster: Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut, Berlin, 1932, 1841. Die Leibbrandt-Aktennotiz für Herrn Rosenberg. 15. Dez. 1933.

¹⁵ там же.

¹⁶ там же.

¹⁷ Архів німецького федерального уряду, Koblenz, R 431/155, Nr. L 196320.

¹⁸ там же, L 196341.

¹⁹ Герберт фон Дірксен був у той час спеціалістом Міністерства зовнішніх справ для східної Європи.

²⁰ там же, ч. L 196311 і L 196341-3.

²¹ там же, ч. L 196317.

²² там же, ч. L 196318.

²³ там же, ч. L 196309-10; L 196362-65.

²⁴ там же, ч. L 196362.

²⁵ там же, ч. L 196363-4.

²⁶ там же.

²⁷ там же, ч. L 196364.

²⁸ там же, ч. L 196364-5.

²⁹ Цитований у W. P. aus Felde K. Cortes of History of Anglo-Soviet Relations. London: Lawrence and Wishart, 1844, P. 329-30.

³⁰ Karel Demeter: The German Officer-Corps in Society and Stats. 1650-1945. New York F. A. Praeger, 1945, P. 149.

³¹ там же, стор. 186-194.

³² Архів Німецької Федеративної Республіки, Koblenz, R 431/155, ч. L 196309-10.

³³ там же, ч. 196344-5, дослівно говорить в тому документі: „Eine fortlaufende Form nicht zugesagt werden kann“. В іншому документі з 19 листопада 1929 р. Міністерство зовнішніх справ повідомляє, що гетьман дістає „aus dem Dispositionsfond des Herrn Reichspräsidenten einen Ehrensold“. Також Nr. L 196386.

³⁴ там же, ч. L 196302.

³⁵ там же, ч. L 196304.

³⁶ там же, ч. L 196359-60.

³⁷ Архів Німецької Федеративної Республіки, Koblenz, R 431/155, ч. L 196386.

³⁸ Американський національний архів, Вашингтон, мікрофільм ч. T 81, Roll 16, EAP 250-d-18-15/10-15, Flash I. Foldrell: Amt Osten. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut, Berlin 1932-1941.

³⁹ там же. Див. також Архів Німецької Федеративної Республіки R 431/155, ч. L 196380.

⁴⁰ Архів Німецької Федеративної Республіки R 431/155, ч. L 196386.

⁴¹ Американський національний архів, мікрофільм ч. T. 81, там же.

⁴² Adolf Hitler: Mein Kampf. R. Mannheim, New York, Literary Cassies, Ioc. 1942/P. 649, 653.

⁴³ там же, стор. 140, 653.

⁴⁴ Alfred Rosenberg: Die Zukunft einer deutschen Aussenpolitik, München, 1927.

⁴⁵ Hans-Günther Seraphim: Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40; München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1964.

⁴⁶ Adolf Hitler: Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahre 1928, eingeleitet und kommentiert von C. L. Weinberg, Stuttgart, 1961.

⁴⁷ Американський національний архів, Вашингтон. Мікрофільм Т 81, Roll 17, Records of the National Socialist German Labor Party, Flash I. EA-250-d-18-20-I, Fol. I, Amt Osten, Materials on Poland and German-Polish Relations, 1933-1934.

⁴⁸ Dokument PS-049, Denkschrift: England und Deutschland. Skizze einer welt-politischen Möglichkeit in Hans-Günther Seraphim-Ausgabe „Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40“, München, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1964, S. 166.

⁴⁹ 15. 5. 1934, там же, стор. 30.

⁵⁰ Ross, там же, стор. 209-211.

⁵¹ Інтерв'ю з проф. Р. Смаль-Стоцьким, квітень 1967.

⁵² Американський національний архів, Вашингтон, мікрофільм ч. Т. 81, Roll II/EAP. Records of the National Socialist German Labour Party, Amt Osten, Akten-notiz: Betrifft Simon Petluras, Secestaire de la reportica de la revue hebdomadaire ukrainienns 'Le Trident'.

⁵³ Інтерв'ю з проф. Р. Смаль-Стоцьким, квітень 1967.

⁵⁴ Ross, op. cit. S. 210-212; див. також Marjan Wojciechowski: Stosunki polsko-niemieckie 1933-1938. Poznań, 1965, стор. 243-245.

⁵⁵ Ross, там же, стор. 152; див. також M. Wojciechowski, стор. 234.

⁵⁶ там же, стор. 153-4.

⁵⁷ M. Wojciechowski, стор. 248.

⁵⁸ Архів Німецької Федеративної Республіки, Koblenz, R. 4311/1500, Nr. 374219-21.

⁵⁹ там же, R 431/155, L 196386; див. також Американський національний архів, Вашингтон, мікрофільм ч. Т. 81, Roll R. 16, Foler II, Amt Osten; Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut, Berlin, 1932-41.

⁶⁰ Американський національний архів, Вашингтон, там же.

⁶¹ Американський національний Архів, Вашингтон, мікрофільм ч. Т 81, R. 16, Flesh I. Foldrell II, Amt Osten, Poldes an das Ukrainische Wissenschaftliche Institut, Berlin 1932-1941. Ре: Виявлення у зв'язку з реорганізацією Інституту з 10. 7. 1934.

⁶² Архів Німецької Федеративної Республіки, Кобленц, 1579, fa 1-519, стор. 514, Amt Osten, Ре: В. Золотаренко з УНАКОР, 20. 9. 1935.

⁶³ там же.

⁶⁴ Ляйббрандт був райхсамтляйтером, головним співробітником Розенберга від східноєвропейських справ у Бюрі зовнішніх справ (АРА), пізніше, під час німецької окупації Сходу, був міністеріальним директором в Міністерстві Сходу (Остміністеріум).

⁶⁵ Американський національний архів.

⁶⁶ Архів Німецької Федеративної Республіки, Кобленц, R 43 II/1500. Твір про український націоналізм, 11. 8. 1939.

⁶⁷ Серафим, стор. 175.

⁶⁸ там же, стор. 86.

⁶⁹ там же, стор. 174.

⁷⁰ там же, стор. 176.

⁷¹ там же, стор. 84.

⁷² Friedrich W. Foerster: Europa and the German Question, New York Sheed and Ward, 1940, P. 379.

⁷³ Lancelot Lawton: The Oppressed Ukrainians. The Fortnightly Review, April, 1934.

⁷⁴ Див. у загальному: American National Archives, Washington, Microfilm, Reel No. 289, Flesh No. 2, EA-250-d-18-13/I. Translation from the Italian. A file from the Amt Osten 1937-1940.

⁷⁵ Бастіаніні прибув офіційно з нагоди урочистостей «Партійних днів» в Нюрнберзі.

⁷⁶ Flesh, № 3: Dr. Georg Leibbrandt, Italienreise 1937. Записка з 24 листопада 1938 року.

⁷⁷ Op. cit. Aktennotiz für Herrn Reichsleiter Rosenberg, Berlin, 17 Seite, 1937. Betrifft: Erklärungen des Staatssekretärs Bastianini über Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Italien auf dem Gebiet der Probleme der Sowjetunion.

⁷⁸ Op. cit. Flesh, No. 2: Ein italienisches Urteil über das ukrainische Problem.

⁷⁹ Op. cit. Flesh, No. 3: Leibbrandt an Rosenberg, 27. Oktober 1939. Bericht über Italien.

⁸⁰ там же, Sept. 1939: Verhältnisse Italien-Deutschland.

⁸¹ Arnold Toynbee: Aquaintances. London, Oxford University Press, 1967.

⁸² там же.

⁸³ Martin Silbert und Richard Gott: The Aeperses, Boston, Heupton. Microfilm Co. 1963, P. 40-41.

⁸⁴ Konstantin Neurath (1873-1956), німецький міністер зовнішніх справ 1932-1938.

⁸⁵ Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Series D (1937-1945). Vol. I.: From Neurath to Ribbentropp. United States Government Printing Office, Washington, D. C., 1949, No. 19, (Hoßbach Memory).

⁸⁶ там же.

⁸⁷ там же.

⁸⁸ Лорд Едвард Галіфакс, визначний член англійської консервативної партії, від лютого 1938 р. до грудня 1940 р. англійський міністер зовнішніх справ.

⁸⁹ там же, стор. 58.

⁹⁰ там же, стор. 64.

⁹¹ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Third Series, Vol. III, 1938-9, London: His Majesty's Stationary Office, 1950, P. 565.

⁹² див. там же, стор. 583-585.

⁹³ там же, розділ IX; див. також: Deutschland und die Ukraine 1934-1945, Tatsachen europäischer Ostpolitik, München, Osteuropa-Institut 1955, I. стор. 133-140.

⁹⁴ Document on German Foreign Policy 1918-1945, (US-Printing Office), Washington, 1953, Series D, IV, стор. 367.

⁹⁵ там же, стор. 366; див. також: Роман Ільницький, стор. 133-140.

⁹⁶ Hans W. Weigert: Generals and Geographers, London, Oxford University Press, 1942, стор. 221. На тему останніх англійських спроб оминати війну з Німеччиною див. теж Р. Ільницький, стор. 228-230.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ І УКРАЇНА

Деякі аспекти українсько-британських стосунків в першій половині ХХ століття та Євген Коновалець і ОУН в освітленні дипломатичних документів — спроба інтерпретації.

Дослідження ставлення Великобританії до української справи в ХХ столітті належать до одної з занедбаних ділянок сучасної української історіографії.

Великобританія залишилася надовго на периферії зацікавлень українських дослідників, які заходжувалися радше коло проблематики Східньо і Середньоевропейських країн. Заважили на цьому також немало неприступність самого острова та його людности, як також віддаль, відсутність матеріалів, суворість дотеперішніх правил для дослідників щодо ознайомлення з офіційними документами і, очевидно, фрагментарність наших історичних пов'язань з Великобританією.

Не буде, наприклад, перебільшенням, коли скажемо, що британці знали у загальному більше про Україну часів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, ніж про Україну ХІХ століття.

Так, отже, в широкому вахлярі українських зусиль, спрямованих на те, щоб здобути українській справі зрозуміння і прихильників та союзників, у різних країнах Європи і за океаном, спроби ОУН на британському терені належать до найменше відомих і ледве досліджених. Інтересно також, що хоч Великобританія виявила в 1918-1919 роках більше зацікавлення українською справою, ніж, скажимо, Франція чи США, ОУН не позначила аж до приїзду Євгена Ляховича до Лондону в 1933 році жадної політичної ініціативи на британському відтинку. З британського боку зацікавлення Україною та її долею також не було ніколи надто широке. Британці цікавилися Україною посередньо через Росію, яка була найбільшою і найвідомішою потугою на Сході Європи. Росія хвилювала англійські уми своєю величиною і відмінністю від

Європи, своєю внутрішньою загадковістю і зовнішньою потужністю та непокоїла їх як імперіяльний суперник Великобританії на азійському континенті.¹

В таких обставинах українська проблема просто не викликала своєю віддаленістю, політичною неясністю і невизначеністю довший час ширшого, ґрунтовнішого зацікавлення. Широке поле незнання української справи орали тільки нечисленні піонери, усуваючи помалу бур'яни упрощень, хащі легенд та туман односторонніх або викривлених на-світлень. Видатний британський українофіл міжвоєнного періоду, Ланселот Лотон, писав, напр., в 1934 році: «вражає . . . , що аж донедавна мало хто в Англії взагалі чув про Україну».*

Навіть тоді, коли український народ зумів виявити свою політичну волю в рр. 1917-20, Україна залишалася надалі радше непевним чи-слом у політичному книговодстві тих британців, яким приходилося вирішувати долю Східної і Центральної Європи, хоч правда не всіх.

Але британці не були б хіба нацією практичних комерсантів і гнучких та праґматичних політиків, коли б зовсім не зауважили українського народу, багатств заселеної українцями території та потенціяльних можливостей політичного відродження України.²

В невідомому дотепер дослідникам тристорінковому меморіалі, голова Британської військової місії в Києві, майор Дж. К. Л. Фіцвільямс пи-сав до підсекретаря стану у Міністерстві закордонних справ (Foreign Office) під кінець свого меморіялу від 17 грудня 1917 р. (який дійшов спізнено до міністерства аж 22 січня 1918 р.):

«Майбутнє України залежить цілковито від швидкої і рішучої дії альянтів вже тепер. Якщо ми не зробимо нічого в цьому напрямку, Україна впаде в руки нім-ців і стане ні менше ні більше, як тільки німецькою провінцією.

Якщо ми діятимемо сміливо і самовпевнено і є готові витратити 1 500 мільйонів рублів протягом наступних шістьох місяців, можна буде збудувати на півдні Росії силу, яка служитиме як забороло проти Німеччини в майбутньому.»

У постскрипту до цього меморіялу, датованому день пізніше, 18 груд-ня 1917 р., він додає наступні багатозначні рядки:

«Відколи я написав вище сказане, більшовикам вислано коротке відмовлення на їхній ультиматум, і Україна проголосила війну. Це особливо агресивне наставлен-ня більшовиків вказує на німецький вплив і бажання Німеччини знищити раз на завжди можливість створення якоїнебудь незалежної сили на терені Росії.

Необхідність, отже, дати негайне підпертя Україні шляхом офіційного визнання стає щораз то більше й більше очевидним з кожним днем. Україна не довірятиме нам повністю так довго, як довго ми цього не зробимо. Марнується дорогоцінний час, і незабаром може бути запізно, тому що якийсь протилежне потягнення з боку Німеччини може розладнати теперішній порядок речей, заки він зможе устателізу-ватися і стати тривким».*

* Lawton, Lancelot, «The Oppressed Ukrainians», *Fortnightly Review*, London, 19343, April, стор. 456.

* P.R.O., F.O., 371/3333.

Варто відмітити, з якою дійсною прецизністю відчув цей британський військовик на місці в Києві труднощі і дилеми української політичної ситуації, на цьому зворотному пункті новітньої української історії.

Його опінії не поділяло, однак, британське Міністерство закордонних справ. Лондон вибрав у цій справі нерішуче, вичікувальне й радше обережно-скептичне становище. Ще 6-го грудня 1917 р. британський військовий аташе у Петрограді з-перед часів вибуху більшовицької революції, генерал-майор Альфред В. Ф. Нокс, повідомив телеграфічно Лондон, що Центральна Рада рішилася приступити до мирних переговорів у Бересті Литовському. Британське Міністерство закордонних справ не повірило українцям, що з їхнього боку це був лише дипломатичний захід, спрямований на здобуття дорогоцінного часу, потрібного Центральній Раді для закріплення своєї влади.

Висловивши цілий ряд сумнівів щодо правдомовности речників Центральної Ради про її спроможність ефективно контролювати українську територію і про саму підтримку Центральної Ради широкими масами українського народу, Міністерство закордонних справ висунуло у своєму меморандумі з 18 грудня такі ще додаткові застереження:

«Існує все ще небезпека, що українці можуть використати якенебудь визнання з боку альянтів на це, щоб здобути кращі договірні умови від німців, тоді коли німці зі свого боку могли б використати це так, щоб більше ускладнити стосунки між Британією і Росією.*

Таке наставлення дуже чітко характеризує вагання і суперечності британської закордонної політики, яка хотіла була бачити в Україні спочатку протинімецький бастион, а відтак забороло проти комунізму, але яка відкидала принцип поділу російської імперії на самостійні держави.

Інтересно все таки, що майже в кожній ситуації, в якій британські політики, дипломати чи науковці висловлювали дуже критичне, якщо не скрайньо вороже становище до різних аспектів українського питання, завжди знаходилися люди, готові боронити українську точку зору та українські національні інтереси.

Таке наставлення впливало передусім з почуття гуманітарности й справедливости, притаманного багатьом членам британської еліти. Великобританія є країною, в якій ніколи не бракувало сподвижників забутих і занедбаних справ та оборонців гноблених і переслідуваних.³ Наприклад, під час пристрасної публічної дискусії довкола Берестейського договору, яка відбулася на сторінках лондонського «Таймсу», дійшло до зудару між двома знаними науковцями, які стали на протилежних собі позиціях. Видатний британський історик з міжнародньою репутацією, Альберт Фредерік Поллард, заявивши наперед, що

* Intelligence Bureau, Department of Information, Foreign Office Weekly Report on Russia, XXXIII, 18 December 1917.

такого договору можна було, очевидно, сподіватися від центральних держав, піддав незвичайно гострій критиці українців, кажучи: «але, що самозванчі представники України погодилися співробітничати у цьому ділі, є вчинком, який перевищує у своїй підлості і віроломстві первісні поділи Польщі» (The Times, 15. 2. 1918). До цього Поллард додає ще, що в порівненні з українцями більшовики поступили «чесно» і «патріотично».

Таке «нещадне засудження української Центральної Ради» заперечив відразу відомий правник, автор численних праць з історії і експерт у конституційних питаннях, сер Сідней Лов, закидаючи Поллардові нерозуміння складності української ситуації та більшовицьких намірів.

«Якже ж міг український уряд продовжувати надто вже даремний конфлікт з Центральними державами, будучи одночасно виставленим на наступ з боку більшовиків», які стреміли до занархізування «не бідної і відносно ще добре упорядкованої України», питає Лов.

«Так, як справи маютья тепер» — продовжує сер Сідней — «можна мати певне виправдання для представників України, які прийняли визнання їхньої національної автономії з рук ворога, якому було б безнадійним ставити спротив. Справжня, отже, відповідальність за цей несприятливий розвиток подій спадає на групу Троцького і Леніна» (The Times, 19. 2. 1918).

Українська справа мала противників і прихильників, які час до часу полемізували між собою.⁴

*

Дослідники звикли традиційно визначати як головну ціль Британської зовнішньої політики захист домашніх та заморських національних інтересів, зокрема й особливо — миру й торгівлі.

Острівне розташування і характер Великобританії, що ставлять її в позицію неначе стороннього «автсайдера» у стосунку до європейського континенту, причинилося певною мірою до того, що Британія не намагалася ніколи виступати в ролі гегемона Європи.

Вона завжди протидіяла спробам домінації інших європейських потуг, використовувала свою політичну і морську та господарську могутність, вигравала одних проти других або творила чи втримувала союзи чи коаліції проти зазіхань потенціального чи дійсного гегемона.

Проте ж, часті коливання між ізоляціоналізмом і втручанням та вплутуванням себе у політичні стосунки чи зудари зі зовнішнім світом, творять протягом цілих століть постійну й невідлучну характеристику британської зовнішньої політики та історії взагалі. Сторонні спостерігачі це вже давно підмітили, і це напевно причинилося до вироблення Великобританії репутації країни скрайнього егоїзму та перфідності. Ніхто, мабуть, не висловив цього погляду з більшою прозорістю і силою, ніж француз Альберт Сорель в 1885 році:

«Англіїці рішаються на відкриту боротьбу щойно тоді, коли їхнім інтересам загрожує скрайня небезпека... Їхня історія є повна чергувань між байдужістю, яка примушує людей приписувати їм декадентність, та випадками лютої, яка ставить у безвихідь їхніх ворогів. Ми бачимо їх, що вони або цілком залишають Європу і відмовляються від неї, або намагаються відігравати в ній домінуючу роль, занедбуючи великі і важливі континентальні питання або претендуючи, що вони контролюють і регулюють навіть найдрібніші справи, повертаючися від миру за всяку ціну до війни на життя і смерть».

Тому було б помилковим і недоцільним, аналізувати якийнебудь епізод в історії стосунків Великобританії з іншими країнами, не приглянувшись наперед до фундаментів і основних засад британської закордонної політики і британської дипломатії.

Наприклад, такою засадою є в британській зовнішній політиці засада збереження рівноваги сил і недопущення до того, щоби котранебудь з європейських потуг домінувала над континентальною Європою. Ця засада звужувалася на ділі до зусиль не допустити до того, щоби береги каналу Ля-Манш опинилися в руках вороже до Британії наставленої потуги.

Звідси саме походить загально прийняте в минулому переконання в Англії, що Європу на схід від Райну належить трактувати як територію, що не має історичного значення для життєвих інтересів Великобританії.

«Британія все ще знаходиться поза Європою. Глухі дрижання і тремтіння Європи не доходять до неї. Європа стоїть осторонь, і Англія не творить складової частини її тіла та організму». Інтересно, що це сказав не президент де Голь в 1967 році, а видатний британський економіст лорд Кейнс в 1919 році.

Першорядний знавець британської зовнішньої політики і сам довголітній дипломат, сер Геролд Ніколсон, визначає типову британську зовнішню політику й дипломатію як «комерційну», «крамарську» або «цивільну», протиставляючи їй «воєнній або героїчній концепції».

Тоді, коли «героїчна» концепція дивиться на закордонну політику як на «війну при помочі інших засобів», «цивільна» концепція уважає її за помічний елемент у веденні мирної торгівлі.⁵

Британська «комерційно-крамарсько-цивільна» концепція ведення зовнішньої політики визначає собі зовсім іншу мету і стосує цілковито відмінні методи, ніж «воєнно-героїчна».

«Ця цивільна теорія ведення переговорів», каже Ніколсон, «спирається на припущенні, що компромісова розв'язка у вороже-суперницькій ситуації є, звичайно, набагато більше корисною ніж цілковите знищення противника. І що переговори є не лише фазою в змаганнях на життя і смерть, але спробою досягнути при помочі взаємних поступок тривале порозуміння».

При такому підході треба б інтерпретувати «національну честь» як «національну чесність», а престижеві мотиви не повинні стояти на перешкоді в досягненні здорової комерційної чи політичної угоди.

У стремлінні знайти середній пункт між сторонами, що ведуть переговори з наміром примирення суперечних інтересів, слід було б спертися передусім на застосуванні методи відкритої дискусії і викладення карт на стіл в атмосфері збереження здорового глузду, взаємодовір'я і відсутности хитрощів.

Британці у своїх стосунках зі світом не тільки дуже дбали про те, щоб їхні зовнішньополітичні потягнення мали відповідне і загально сприйнятливим етичне й моральне виправдання. Помітною рисою британської зовнішньої політики було завжди прагнути до того, щоб узгіднювати та ідентифікувати інтереси Великобританії з загально прийнятими в даному часі концепціями спільноти інтересів інших націй, особливо такими, що здобули загальне визнання — від оборони «легітимних» монархій у давніші часи, обстоювання національної самостійности і конституційного устрою в XIX столітті до спроб виеліминувати війну й агресію шляхом міжнародньої контролі і договорення в XX столітті.⁶

Хоч британці здобули в самій техніці ведення зовнішньої політики і в дипломатичних методах велетенський довговіковий досвід і мають заслужену репутацію першорядних дипломатів, то це ще не означає, що їхня зовнішня політики не є позбавлена певних менше і більше яскравих слабостей.⁷

Нічого дивного, отже, що історія зовнішньої політики Великобританії є виповнена більше або менше вдалими компромісами.

Наприклад, інтервенція Великобританії в громадянській війні в Росії не була ніколи цілеспрямованою операцією відповідних розмірів і потужности, але радше, як слушно завважив наочний британський свідок революційних змін в Росії, сер Роберт Брюс Локгард: «компромісом між у найвищій мірі суперечними поглядами вдома».

З другого, одначе, боку найкращим доказом, як важко є часто розшифровувати справжній зміст та наміри британської зовнішньої політики та з якою зручністю є вона ведена, видно хоч би з пізнього, але щирого визнання польського політика Романа Дмовського.

Дмовський, який мав стільки відносин з англійцями і під час першої світової війни розгорнув в Лондоні широку політичну діяльність, робить у своїй книжці «Політика польська і відбудова держави» наступне ствердження:

«Я також вірив, як вірю й нині, що широка політична думка, глибше зрозуміння і відчуття добра Англії наказує англійській політиці підтримання Польщі цілою лінією.»

Цей абзац, написаний Дмовським на переламі 1923-24 років, появився у першому виданні його книжки в 1925 р. і був повторений без змін в другому виданні з 1926 р. В останньому, одначе, виданні цієї книжки з 1937 року, Дмовський додав до нього наступну, вельми вимовну замітку:

«Признаюся відкрито до помилки. Швидко сам досвід і застанова над політичними потягненнями Великобританії навчили мене, що стремління провідних англійських кіл стояли в явній суперечності до цього, що я собі уявив. Моя помилка походила з одностороннього розуміння цілей Англії у цій війні. Їй не йшлося про загальне послаблення Німеччини, а радше про вилучення її з світової політики з наміром позбутися конкурента і про спонукання її повернутися на шлях пруської політики.»

Не дивно, отже, що британці, які кладуть такий великий натиск у дипломатичній методи на емпіричність, практичність і ясне та реалістичне розуміння і визначення національних інтересів, почали вже під кінець першої світової війни дивитися на українців і поляків, як на політичних романтиків, а на чехів, як на реалістів. Як зрештою у всіх узагальненнях, є і в цьому упрощенні певна доза правди.

Не можна також забувати про нахил британців до ізоляціонізму.⁸

Крім цього, свободу політичних рухів Британії на європейському континенті обмежувала постійна відсутність сильної армії. Це дуже зв'язувало руки Британії в її європейській політиці.⁹

Тож розбіжність між амбіціями і легкодушними або дійсно конечними і важливими зобов'язаннями та наявністю ресурсів для їх здійснення була не раз справді вражаюча. Часто зовнішньополітичні рішення британського кабінету міністрів залежали від таких чинників, як припадок, неправильна оцінка ситуації через військові кола або сильний тиск з боку доміній.

У повному напружень і вирішальних потягнень 1939 році британське Міністерство оборони зуміло переконати прем'єр-міністра Невіля Чемберлена і кабінет міністрів, що Польща була мілітарно сильніша, ніж СРСР, і тому радше з нею, а не з СРСР треба скласти союз проти німецької загрози. Британський генеральний штаб твердив у своїй оцінці ситуації, що німці потребуватимуть «2-3 місяці», щоб перемогти Польщу, що вони матимуть при цьому великі втрати і що на втримання Польщі під контролею муситимуть залишити велику окупаційну армію. Тоді ж такі німецькі генерали Кайтель і фон Бравхіч запевнили Гітлера, що німці можуть без труднощів перемогти Польщу за один місяць.

У тому ж році Канада і Південна Африка робили постійний сильний тиск на Лондон, виступаючи вперто й консеквентно проти наближення чи союзу Великобританії з СРСР тоді, коли Австралія і Нова Зеландія давали Британії «carte blanche» в цій справі.

Щоб заокруглити нашу аналізу британської зовнішньої політики, зокрема її методу компромісів і намагань збереження миру за всяку ціну, треба коротко зупинитися над питанням британсько-німецьких стосунків, зокрема, над політикою стосованою до гітлерівської Німеччини, що отримала окреслення політики «епізмент». Було це намагання заспокоїти Гітлера шляхом постійних далекосяглих поступок.

І в зв'язку з цим варто б також в'яснити, як виглядає так часто поширюваний під адресою українців закид про геманofільство в порівненні з поступованням британців щодо німців взагалі та особливо після приходу Гітлера до влади в 1933 році.

Існує нині на цю тему багата історична й публіцистична література і чимало світла кидають на неї також недавно недоступні архівні документи.

Своєрідне, широко поширене германофільство було загальним явищем у Британії в ХІХ ст., на початку цього століття і пізніше. Відсутність довготривалого конфлікту та імперіяльних зударів, що різнили цілими століттями Великобританію з Францією, Нідерляндами та Іспанією, виповнили британську суспільність почуваннями прихильності до німецького народу.

До цього доходили ще династичні пов'язання, загальний респект до господарської потужності Німеччини та визнання німецького організаційного й технологічного хисту. Студії в німецьких університетах були дуже популярні між британською елітою, а британські політики були дуже добре ознайомлені зі стосунками в Німеччині. Утримувано, крім цього, живі промислові й профспілкові зв'язки.

У Великобританії панував у перших десятиліттях цього століття широко розповсюджений погляд, що лише пруський мілітаризм, отже не німецький народ і не Німеччина, як цілість, був ворогом Об'єднаного Королівства та Британської імперії.

Нині загально відомо, що Бісмарк блискуче спровокував Наполеона ІІІ, заманивши його у пастку французько-німецької війни 1870-71 років, яка була Бісмаркові так дуже потрібна для завершення процесу об'єднання Німеччини. Проте ж треба пригадати, що вся британська громадська думка, починаючи від вищих політичних кіл і консервативного «Таймсу», а кінчаючи на широких масах громадянства, сприяли неоднозначно Бісмаркові й Прусії.

Навіть великий історик, Томас Карлайль (1795-1881), здавалося б, найвидатніший далекозорий британський пророк та інтелектуал, протиставляв тоді підкреслено «благородну, терплячу, глибоку, побожну, благочестиву, солідну і поважну» Німеччину «хвастливій, пихатій, крикливо жестикулюючій, сварливій, невгамованій та образливій» Франції.

Дарма, що у ХХ столітті Британія і Франція були два рази союзниками у війні проти Німеччини, британсько-французька «entente cordiale» не була ніколи чимсь більшим, ніж звичайним домовленням між двома урядами. Вона позначалася впродовж цілого свого існування взаємним недовір'ям, непорозуміннями і взаємними обвинуваченнями.

Вже в 1921 році, отже, три роки після закінчення першої світової війни, британське Міністерство скарбу було, наперекір Міністерству закордонних справ, за наближення до переможеної Німеччини і за політичну й господарську «великодушність» до неї. Ще в літі 1939 року, отже напередодні вибуху другої світової війни, лондонські банкири розглядали можливість уділення Німеччині значних кредитів і позичок.

У широкому дослідженні громадської думки, що його перевів в грудні 1967 року лондонський щоденник «Дейлі Телеграф», виявилось, що переважна більшість британців вважає Німеччину, не Францію «найкращим приятелем Британії на континенті.»

Взагалі міжвоєнна німецька політика Британії спиралася на засаді, що німцям таки сталася певна кривда після першої світової війни, що цю кривду треба було якось виправити. Але головною слабкістю цієї політики було те, що вона стреміла до порозуміння з німцями не з позиції сили, а з позиції слабости та зі становища безконечних поступок, не говорячи вже про одержимість збереження миру за всяку ціну.

Ось деякі факти на потвердження цієї тези.

Прем'єр міністрів Невіль Чемберлен висунув на засіданні повного кабінету міністрів, яке відбулося 2 березня 1938 р., отже, десять днів перед «прилученням» Австрії, конкретну пропозицію передачі Німеччині у володіння цілого ряду колоніальних територій у тропікальній Африці, між Сагарою і Південно-Західною Африкою з наміром заспокоїти Гітлера. Йшлося тут не тільки про британські посілости, але також про деякі французькі території, про бельгійське Конго і португальську Анголю. Наступного дня, тобто 3 березня, британський амбасадор в Берліні, сер Невіль Гендерсон, представив подробиці цього пляну Гітлерові, але цей віднісся до нього з холодною неприхильністю і його відкинув. Цю пропозицію зроблено Гітлерові у суворій таємниці перед Францією, Бельгією і Португалією.

Хоч британський амбасадор в Берліні, сер Герольд Рамболд, остерігав британський уряд ще в 1936 р., що «зовнішня політика Гітлера зводиться до знищення мирних договорів і установлення Німеччини як домінуючої потуги в Європі», підкреслюючи при цьому, що Британія повинна конечно скріпити свої збройні сили, британський уряд продовжував свою політику «епізменту» аж до літа 1939 року.

І не тільки уряд. Підтримували цю політику також широка кола громадянства, інтелектуалісти, більшість членів парламенту, від консервативних захисників Гітлера до лейбористських пацифістів, і майже вся британська преса з «Таймсом» і «Манчестер Гардіаном» на чолі.

Єдиний сер Роберт Ванзітарт, довгі роки постійний підсекретар стану в Міністерстві закордонних справ, отже головний дорадник міністра закордонних справ, пропагував превентивну війну проти Гітлера, поки ще не було запізно. Ніхто його, одначе, не послухав. А втім він, не будучи вибраним політиком, а професійним дипломатом, не мав впливу на громадську думку.

«Я роблю все можливе ніч-в-ніч, щоб не пустити в газету чогось такого, що могло б порушити їхню вражливість» писав редактор «Таймсу», Джефрі Довсон. Йшлося йому про те, щоб не образили чимсь Гітлера та його режиму. Довсон передусім «цензурував» регулярні статті берлінського коресподента «Таймсу» Нормана Ебата. Це саме робив редактор «Манчестер Гардіян», В. П. Кроз'єр. В 1936 році він остеріг, «принайменше 13 разів», одного зі своїх найвидатніших кореспондентів, Ф. А. Войгта (який побував також в 1930 р. в Галичині і писав просторо про польську «пацифікацію») зберігати обережність і поміркованість у своїх статтях з Німеччини.

А відомий політик, лорд Лотіян (колись Філіп Кер), секретар Ллойда Джорджа, сказав в 1936 році до леді Оксфорд:

«Щодо мого погляду, то він є зовсім простий. Я відчуваю огиду до всіх диктаторів. Я гадаю, що Муссоліні і папа належать до найгірших з них. Після них слідує Літвінов з його інтригами по цілій Європі . . . Коли ж ідеється про Гітлера, який є радше візіонером і містиком, ніж гангстером, то він є цілком певно найменшим лихом з них усіх.»

Лише кмітливий і неспокійний ум Джорджа Орвелла міг підсумувати в 1941 році з таким досадним сарказмом це замішання в британських головах:

«Люди, які твердили, що Гітлер був антихристом або, на відміну, уважали, що він був святим духом, стояли ближче до відчуття правди, ніж ті інтелектуалісти, які впродовж десятих страшних років підтримували погляд, що він був лише фігурою з комічної оперети, яку не треба трактувати серйозно.»

Щойно повільне удоступнення дослідникам, починаючи від 1968 року, документів з державних архівів уможливило докладніше зорієнтуватися, на яких засадах і концепціях спиралася британська європейська політика під час першої світової війни і в періоді між двома світовими війнами, зокрема, у відношенні до середньо і східноєвропейських народів.

Під час першої світової війни, в серпні 1916 року, оформлюються в дискусії над военними цілями та політичною стратегією Великобританії перші ясніші концепції британської східноєвропейської політики.¹⁰

В жадній з цих політичних схем не було, одначе, місця для України. Як і перед тим, українське питання залишалось для архітектів британської закордонної політики внутрішньою справою Росії і суто маргінесовою проблемою. Тільки для Польщі (малої розміром, але з Галичиною) і в рамках російської імперії передбачувалось певну автономію.

Допіру 5 січня 1918 року, отже після великих політичних змін на території російської імперії і вже під час переговорів, що довели до підписання берестейського договору, прем'єр міністрів Великобританії Ллойд-Джордж, висловився за створення самостійної Польщі. Мала це бути Польща в етнографічних кордонах, тобто на землях, на яких поляки становили безспірну більшість.

Заява ця була сформульована в обережній формі з різних причин. Йшлося, між іншим, про пропагування ідеї самовизначення народів в обмеженій формі з огляду на загрозу політичного впливу цієї доктрини на ситуацію в британських колоніях.* Британцям залежало на тому, щоб не лякати й не насторожувати Росію, та не підважувати важливості різних воєнних, здебільша тайних, договорів і домовлень у альянтському таборі.

Вже після закінчення великої світової війни Великобританія, з одного боку, побоювалася скріплення впливів Франції, якщо не французької гегемонії у Східній Європі, а з другого, у впливових колах панувало переконання, що слід підпирати Німеччину, як одинокую силу, спроможну протиставитися небезпеці більшовизму.

Швидкий розвиток подій у Східній Європі примусив британський уряд зайняти конкретне становище до українського питання взагалі і до українських самостійницьких стремлінь зокрема.

Загальновідомим є факт, що Великобританія була рішуче проти прилучення Галичини до Польщі. Зокрема, українські і чужинецькі дослідники відмітили становище Ллойд-Джорджа, прем'єр-міністра Великобританії, про ситуацію в Галичині і про українсько-польський спір, що він його висловлював у палаті громад і під час версальської мирової конференції. Невідомим є факт, що такої розв'язки зовсім не по-

* P.R.O., F. O., Cabinet Papers, 1918, 23/5 Minute.

діляв імперіяльний генеральний штаб. Напередодні захоплення українцями влади у Львові, 1 листопада 1918 року, британські військові кола висловилися за включення Східньої Галичини у майбутню польську державу.*

Британський генеральний штаб не вірив у життєздатність самостійної української держави на території Східньої Галичини і виходив з застави, що при відродженні Росії як великої потуги така держава стала б відразу сателітом Росії, відкриваючи їй ще одну догідну випадову базу на Балкани.

Цієї концепції не поділяло, одначе, британське Міністерство закордонних справ. У своїй постанові від 3 листопада 1918 р., воно рекомендувало, щоб польські військові частини під командуванням ген. Галлера перекинути з Франції до Польщі морським шляхом до портів на Балтійському морі, а не через Румунію і Галичину, бо це могло б ще гірше загострити становище, з огляду на «необґрунтовані» претенсії Польщі до «рутенських» областей України і Галичини.**

Саме в цьому моменті українці знайшли в британському Міністерстві закордонних справ несподіваного та вельми інтелігентного і, можна сказати, доволі впливового союзника. Був ним пізніший видатний історик та дослідник політичного устрою Британії у XVIII столітті, сер Люїс Б. Нем'єр (1880–1960).

Нем'єр все своє життя палкий чехофіл і завзятий германофоб, приятель Едварда Бенеша, але завзятий противник Романа Дмовського та його концепції відбудови великої Польщі, народився в родині варшавського правника-жида, Бернштайна, який перенісся відтак до Східньої Галичини й осів у маєтку своєї дружини в селі Кошелівці.

В молодому віці він перейшов на католицьку віру і змінив своє прізвище на Намєровський. Нем'єр, хоч вихований у польській культурі, набрався певної антипатії до поляків під час своїх студій у львівському університеті, приглядаючись до антисемітських виступів і націоналістичних ексцесів польських студентів-ендеків. Виїхавши швидко зі Львова, він студіював в Льозанні, Лондоні, а відтак в Оксфорді. До Англії приїхав Нем'єр в 1908 році. З вибухом першої світової війни він перейшов, після короткої служби у війську, на працю у Міністерстві закордонних справ, спочатку як референт польської преси, а відтак на становище спеціаліста для середньоевропейських справ у Відділі політичної розвідки (Political Intelligence Department). Здобув також розголос, як публіцист, що ознайомлював правлячі кола і британську громадську думку зі слабо їм знаним комплексом східноєвропейських справ. Нем'єр залишився працювати в Міністерстві закордонних справ до 20 квітня 1920 р., мав широкі зв'язки з урядовими колами і політичним світом взагалі та користався постійним доступом до прем'єра міністрів, Ллойд-Джорджа.

У своєму першому меморіялі про Польщу від 3 травня 1917 р. Нем'єр виступив з широкими аргументами, в яких заперечував польські претенсії до т. зв. східніх земель, висуваючи одночасно погляд, що не-

* «Russia and the Ukraine», General Staff, war office., 29. 10. 1918; P.R.O., F.O., 371/4355, f. 100, p. c. 100

** P.R.O., F.O. 3282, f. 178087, p. c. 183360.

польське населення цих земель бажало б залишитися під першою-ліпшою владою, щоб тільки не під польською.*

Після проголошення Західньо-Української Народньої Республіки у Львові Нем'єр виготовив уже в перших днях листопада 1918 року спеціальну записку для потреб уряду, в якій закинув полякам «імперіалізм» у відношенні до Галичини та пропонував, щоб Британія зробила тиск на польські власті в Варшаві, щоб вони нав'язали негайні мирні переговори з українцями.**

Британський уряд, дійсно, вислав 8 листопада 1918 року гострий протест на руки представника Польського Національного Комітету.

У статті, написаній під свіжим враженням складення Берестейського миру між Центральними державами й Україною 9 лютого 1918 року, Нем'єр писав під адресою Польщі, що вона не може встоятися на власних ногах, бо вона не є достатньо сильною, щоб себе оборонити або щоб змінити своє географічне становище. Тому мусить вона «порушуватися в російській або німецькій орбіті»***, твердив Нем'єр.

Антипольське наставлення Нем'єра та його прихильність до українських національних аспірацій не означали одначе, що Нем'єр підтримував ідею створення самостійної української держави. Навпаки, він, покладаючи надії на позитивні революційні зміни в Росії, обстоював погляд, що українські політичні аспірації здійсненні лише в компромісі з Росією та в оперті на неї. Будучи палким германофобом, він твердив, що упадок Росії, як великопотуги зробив би Україну цілковито залежною від Німеччини. Як більшість британців, він настоював на тому, щоб східні кордони Польщі були визначені за етнографічним принципом.

З другого боку, Нем'єр виступив в 1919 р. з пропозицією прилучення Східньої Галичини до Чехо-Словаччини та з ідеєю припоручення Чехо-Словаччині важливої місії господарської відбудови знищених революцією України і Росії.*

Міністерство закордонних справ, висуваючи концепцію самовизначення народів по відношенні до українців, особливо у Східній Галичині, мало також на думці федерацію України, включно з Галичиною, з Росією.

В теорії мала б це бути демократична Росія, хоч в практиці Великобританія поспішила з допомогою Юденічеві, Колчакові, Денікінові і Врангелеві, які були переконаними противниками федеративних, а тим більше демократичних розв'язок.

* «Memorandum on Poland», No 1, 3. 5. 1917, P.R.O., F.O. 371/3001. f 6784. p. c. 9238.

** P.R.O., F.O. 371/32759 f. 89358.

*** «Poland and Brest Litovsk», The New Europe, 21. 2. 1918, стор. 179-183.

* P.R.O., F.O. 371/3897. f. 73. p. c. 32983; 371/3896 f. 73. p. c. 5255 (1919).

*

Приїзд в 1933 році Євгена Ляховича до Лондону в ролі представника ОУН і значне посилення його діяльності в 1935 році припадають на час помітного зростання зацікавлення британської дипломатії українським питанням. В недавно удоступленому дослідниками архіві Міністерства закордонних справ знаходимо численні дипломатичні звіти, звідомлення, оцінки міжнародньої ситуації й меморандуми, які віддзеркалюють характер, розміри та ступінь розуміння й зацікавлення українською проблематикою.

Наприклад, в докладному звіті з 31 грудня 1934 р., що його надіслав до Foreign Office тодішній британський амбасадор у Москві, лорд Віконт Чілстон, знаходимо наступне ствердження:

«На Україні, може більше, ніж в інших частинах Союзу, існує значна ворожість до режиму. Там діють автономісти й націоналісти, є поширене релігійне відчуження й існує численна суспільна кляса працьовитих селян. Усі вони не мають підстави проявляти любов до советської системи».*

А в резюме звідомлення цього ж амбасадора від 18 грудня 1934 року (Despatch No 691) знаходимо наступні ствердження:

«Україна далі викликає турботи й тривоги в Москві. Ментальність українця не може ніяк погодитися з советською системою правління... подає докази контрреволюційної діяльності, яка є далі джерелом тривоги для центральних властей.**

Відповідні експерти Міністерства зовнішніх справ подали ось які замітки на берегах цих звідомлень. Урядовець, якого підпису не можна відчитати, потвердив що: «опозиційні елементи є більше наявні в Україні, ніж в інших місцях», а голова Північного департаменту, якому підлягає, крім цілого ряду інших країн, також СРСР, Лоренс Кольер***, оформив своє становище ось як:

«Головним чином тому, гадаю, що Україну вживається як дійну корову Союзу, і економічне незадоволення є там найбільше поширене».*

Події 1930 року, зокрема українська підпільна акція і польська «паціфікація», знайшли широке віддзеркалення в британській дипломатичній кореспонденції цього року. Британська реакція на тодішні драматичні події в Галичині була своєрідним сумішем підозрливості й симпатії до українців. Міністерство закордонних справ дивувалося, наприклад, що отримуючи сотки протестаційних телеграм від українських громад і організацій, включно до парохій, з Канади і США, не отримало жадного солідно опрацьованого меморіялу у справі поль-

* P.R.O., F.O. 280/19455.

** тамже.

*** Лоренс Кольер нар. 13. 6. 1890, професійний дипломат, в дипломатичній службі від 8. 10. 1913, від 1. 11. 1932 один з 13 радників Міністерства закордонних справ. Кольер мав також вирішальний голос, яке становище взяти до різних петицій і меморіялів, що надходили до Північного департаменту Foreign Office.

ської «пацифікації» в Галичині. Збираючи інформації про події в Галичині, Міністерство закордонних справ мусіло спертися на звітах канадійського громадянина д-ра Дея, якого польські власті арештували 3 листопада 1930 р. і відтак депортували.

Британський консул у Варшаві, Сейвері, після довшого перебування в Галичині восени 1930 року, приготував спеціальний звіт міністерству на 14 сторінок, з датою 19 листопада 1930 року. Був це строго довірочний документ, який удоступлено також тодішньому прем'єр-міністрові Канади Річардові Бедфордові Беннетові. В цьому вельми інтересному документі, Сейвері, який зустрічався, м. ін., і мав розмову з Митрополитом Андреем Шептицьким, робить закид під адресою «української пропаганди за кордоном», що вона «перебільшувала розміри» пацифікації і «применшувала елемент української провокації».*

Виключно український меморіал про положення українців у Польщі, який Василь Панейко склав на руки британського амбасадора в Польщі, Вільяма Ерскіна, в липні 1930 р. зустрівся з радше негативною оцінкою Лоренса Колбера: «кажучи делікатно, цей памфлет не є документом, що заслуговує на довір'я».** Не могло бути в цьому якогось упередження, бо при іншій нагоді Колбер твердив, що «в українських обвинуваченнях є багато виправдань»***

Амбасадор Ерскін у своєму листі до тодішнього міністра закордонних справ, Артура Гендерсона, від 30 вересня 1930 року, писав:

«З усіх націй саме поляки повинні доцінювати найбільше, що денационалізація не є практичною політикою».*

А після побачення з тодішнім міністром закордонних справ Польщі, Августом Залеським, Ерскін наївно писав до Гендерсона 7 жовтня 1930 року наступне:

«П. Залеський заявив мені, що уряд має багаті докази на те, що цей руйніницький рух фінансувала щедро Німеччина через Коновальця, який являється головним організатором цілої кампанії. Крім цього, давала на це гроші також Росія. Я не маю причини сумніватися у правдивості цих тверджень, але я гадаю, що багато грошей приходить також від українців в США і в Канаді.**

Якщо ж узяти під увагу розвиток подій в 1935 році, то можна без перебільшення ствердити, що Євген Ляхович не міг пов'язатися з Міністерством зовнішніх справ у сприятливішому моменті. І то з різних точок зору і різних причин. Був це для нього справді більше, ніж щасливий збіг обставин.

Передусім бачимо в 1935 році помітне послаблення позицій двох інших українських політично-інформаційних представництв, що діяли тоді

* P.R.O., F.O. 182-183, 14827.

** P.R.O., F.O. 92/95, 14827 (записка з 17 липня 1930 р.).

*** P.R.O., F.O. 260/14833.

* P.R.O., F.O. 128/14827.

** P.R.O., F.O. 134/14827.

в Лондоні. Над самим гетьманом Павлом Скоропадським і над його самотнім діяльним в Лондоні від довшого часу представником, Володимиром Коростовцем відбувалася судова розправа.

З другого боку на Українське Бюро на Гровенор Сквер, що його очолював тоді Юрій Володимир Кисілевський, а фінансував заможний українець з Буковини і американський громадянин, Яків Макогін впала несподівано тінь підозріння та сумніву. Сталося це в наслідок доносу на Макогона, що його зробив в британському посольстві в Букарешті сенатор Володимир Залозецький, натякаючи, «що Макогон є більшовицьким агентом».

Сам розгляд судової справи ч. 915 проти гетьмана Павла Скоропадського і Володимира Коростовця за збирання грошей у невласливий спосіб відбувся у карному відділенні Найвищого Суду (High Court, King's Bench) 8 і 9-го жовтня 1935 року.

Про цей процес появилися короткі звідомлення в британській пресі, а суддя Мекнатен заявив, що це була найбільше неприємна справа, про яку що менше згадуватиметься, то краще. Простору документацію цілої справи переслав відтак 28 жовтня 1935 р. до Міністерства закордонних справ на руки Кольтера, підполк. Сесіль Лестрендж Малон, що живо цікавився українськими справами у міжвоєнному періоді і з яким стрічався також Євген Ляхович.

Кольтер, простудіювавши ці матеріали, зробив прикре зауваження, що «це може підтвердити наші підозріння, що рух Скоропадського не є нічим іншим нині, як лише німецьким шантажем».*

Відносно справи Якова Макогона й Українського Бюра в Лондоні, то Північний департамент Міністерства закордонних справ отримав 7 лютого 1935 р. листа з британського посольства в Букарешті з датою 24 січня 1935 р. В цьому листі британський дипломат і приятель сенатора з Буковини у румунському парламенті, Володимира Залозецького, Майкель Палаярет, писав тоді:

«Залозецький знає цю людину, але видається, що він має (це поміж нами) деякі сумніви щодо його чесности і є схильний думати, що він є більшовицьким агентом».**

Таке поставлення справи викликало доволі темпераментну реакцію з боку Кольтера, який написав на берегах листа, 14 лютого 1935 року: «Погоджуюся. Українські партії так себе взаємно ненавидять, що вони завжди оскаржують лідерів одна одної в тому, що вони є більшовицькими агентами. Я не вірю, що це відповідає правді у випадку п. Макогона»***

Кольтер написав відтак 3 березня 1935 року просторішого листа до британського посла в Букарешті, сера Р. Гоара, в якому подавши цілий ряд позитивних заміток про Якова Макогона, порадив знайти в цій

* P.R.O., F.O. 375/19455.

** P.R.O., F.O. 307/19455.

*** Там же.

справі дипломатично-неутральне становище і не дати Залозецькому дефінітивної відповіді.*

Інтересно відмітити, що два тижні перед відвідинами Євгена Ляховича у Міністерстві зовнішніх справ, постало в Лондоні нове важливе товариство для популяризації української справи на британських островах. На спеціальних зборах, що відбулися в будинку британського парламенту, 29 травня 1935 року, засновано «Англо-український Комітет».¹¹ До якої міри Євген Ляхович мав уже улегшене завдання, шукаючи наперед зв'язку з Foreign Office, а відтак зрозуміння в британських дипломатичних і політичних колах, видно з п'ятисторінкового листа, від 27 лютого 1935 року, присвяченого виключно українській проблематиці від сера Генрі Кеннарда, британського амбасадора в Варшаві до Кольєра.**

В цьому листі амбасадор Кеннард висловлює ставлення до ОУН, на-світлює свій погляд на гетьманський рух, українську політику польського уряду і українсько-японські контакти.

«Групою, яка, як загально тут думають, несе відповідальність за вбивство полковника Перацького, є ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка була відома перед кількома роками як УВО (Українська Військова Організація).

Вона дефінітивно послуговується терористичними методами, її трактується в Польщі як незаконну організацію, і польський уряд, безсумнівно, знищив би її, коли б він мав відповідні засоби і знайшов на це спосіб.

Звичайно, немає позначок, що поляки останньо послабили свої спроби її знищити, бо було б справжнім безглуздом з їхнього боку, коли б вони таке зробили. Ті члени цієї організації, які є причетні до справи Перацького, все ще караються в тюрмі без суду, а інших, згідно з пресовими повідомленнями, постійно арештовують і ув'язнюють під закидом терористичних злочинів.

Ми завжди припускали, що Коновалець був вождем ОУН, і після укладення польсько-німецької угоди в січні 1934 року його видалено з Німеччини, і він влаштував свій головний центр в Женеві.***

Щодо української політики польського уряду Кеннард стверджує, що тоді, коли польський уряд старається вести від довшого часу політику примирення і погодження супроти поміркованих елементів серед українського населення, згуртованих довкола УНДО, польська преса є заповнена статтями і протестами проти переслідування українців советськими властями в зв'язку з убивством Кірова, додаючи:

«Але це є зовсім природним, що поляки використали таку слушну нагоду, яка їм прямо з неба впала, щоб доказати, як значно краще живеться українцям на їхній території».*

Наприкінці Кеннард зупиняється також над «упертими і наполегливими чутками» про «зацікавлення японців українськими справами».

* P.R.O., F.O. 308/19455.

** P.R.O., F.O., 371/19455.

*** Там же. Не відповідає правді. Коновалець з власної ініціативи залишив Німеччину ще перед цим договором. — Ред.

* Там же.

Він пов'язує це зі звідомленнями в європейській пресі про згоданий польсько-японський союз, спрямований проти Советського Союзу і про повторні й категоричні заперечення цих поголосок з боку поляків. До цього додає він таке спостереження:

«Було б зовсім природним з боку японців, коли, звертаючи увагу на теперішню ситуацію на Далекому Сході, вони розвідували б і брали до уваги можливість розпалювання неспокою і лиха для росіян на Заході; як довідуся, „російський” елемент між населенням Далекосхідної республіки охоплює значне число українців, що мало б бути додатковою підставою для зацікавлення японців українським сепаратистичним рухом в загальному».*

Кеннард міг, очевидно, не знати тоді, що, починаючи з 1933 року, Євген Ляхович був, з припоручення полк. Коновальця, у зв'язку з бароном Убумі Іто, головою японської Місії в Женеві, а відтак амбасадором у Парижі і від 1935 року у Варшаві.**

Проте ж лише тепер маємо змогу встановити, як поставилися британські дипломатичні кола до відвідин Євгена Ляховича у Foreign Office в червні 1935 року і яку реакцію викликав там широкий лист полк. Коновальця до нього. У цьому листі полк. Євген Коновалець з'ясував свій погляд на тодішню міжнародну ситуацію, стан української справи, вплив недавно підписаних угод між Польщею і Німеччиною та ССРСР і Францією на політичне майбутнє українського народу, висловлюючи одночасно думку про користі, які випливали б для обох сторін з затисненням стосунків між Великобританією і українським народом. Повний текст цього листа, що його вислав полк. Коновалець 4 червня 1935 року з Женеві, і переклад його на англійську мову, який переслав Є. Ляхович до Північного департаменту Міністерства закордонних справ 15 червня, читач знайде в іншому місці цього збірника у спогадах Євгена Ляховича. Лист цей був адресований від головного Проводу Організації Українських Націоналістів до п. Євгена Ляховича, представника ОУН в Лондоні.

Євген Ляхович відвідав Північний департамент 13 червня 1935 року та відбув там довшу розмову з урядовцем цього департаменту Джорджем Пітером Лябушером. Лябушер, який народився 2 грудня 1905 року і після відбуття дипломатичної служби був перенесений 13 квітня 1935 року до Міністерства зовнішніх справ, зробив наступну записку про відвідини Євгена Ляховича:

«Зайшов тут нині п. Ляхович від імени Українського Бюро. Він заявив, що метою його відвідин було поінформувати Foreign Office про ту вдячність, яку Бюро відчувало у відношенні до впливових членів британських вищих кіл (це він вжив це окреслення) за їх зацікавлення їхньою (тобто українською — К. З.) справою. Він висловив надію, що у слухний час британські офіційні кола виявлять таку ж саму симпатію. Він відтак попровадив довшу розмову про жалюгідний стан

* Там же.

** Лист Євгена Ляховича до Михайла В. Бориса від 11 квітня 1965 року.

його батьківщини і той упертий опір, який вона ставить советській владі. Мені вдалося обмежити розмову до відносно загальних тем, і, не беручи на себе жадних зобов'язань, я зумів виявити стільки співчуття і розуміння, скільки це було можливо. Пан Ляхович, видається, є доброзичливою і цілком нешкідливою та невинною («harmless») людиною.*

Що ж до англійського перекладу листа полк. Коновальця, то він наспів до Foreign Office два дні пізніше, 15 червня, і його схарактеризовано ось так:

«Копія листа від полковника Є. Коновальця, який визначає і окреслює ставлення Організації Українських Націоналістів до деяких політичних питань, що мають відношення до України».**

Лябушер, натомість, прочитавши листа, зробив наступну, радше байдужу, замітку до нього під датою 17 червня:

«п. Ляхович прислав мені копію листа від полк. Коновальця до нього. В ньому нема нічого, що вимагало б якогось коментаря»***

День пізніше, 18 червня, переклад листа опинився в руках голови Північного департаменту, Лоренса Кольсра, і він зробив на його берегах наступне зауваження:

«Лист цей здається є маніфестом партії Коновальця (ОУН), в якому він висловлює її наставлення до недавніх потягнень німецької і советської політики. Його головна теза є висловлена в ідеї, що німецько-польське «визволення» України від більшовиків стоїть в суперечності до справжніх інтересів українського народу і тому мусить бути відкинене. Якщо б я був українцем, я висловився б так само».*

Архіви Міністерства закордонних справ кидають також чимало світла на спроби польського уряду припинити діяльність Євгена Ляховича і спонукати уряд депортувати його з британських островів. Польські прохання, протести і пропозиції в цій справі є виложені в чотиристорінковому листі-меморіялі французькою мовою від 6 березня 1936 року до тодішнього міністра закордонних справ Великобританії, Ентоні Ідена.** Листа цього підписав тодішній польський амбасадор в Лондоні, граф Едвард Рачинський, який звертається в цій справі до уряду Великобританії. До цього листа польської амбасадати долучено обширний добір документів про «терористичну» діяльність ОУН в Польщі, діяльність її відпоручників в США і в Канаді, особливо про контакти ОУН з Організацією Державного Відродження України, про зв'язок і співпрацю ОУН з литовським урядом і обширні інформації про судову розправу над членами ОУН за вбивство полк. Броніслава Перацького, міністра внутрішніх справ Польщі.

Більшість тієї документації з фотокопіями оригіналів і їх перекладами на англійську мову взяли поляки з т. зв. «Архіву Сеніка».

* P.R.O., F.O., 19455 (No N. 3017/51/38).

** Там же.

*** Там же.

* Там же.

** P.R.O., F.O., 371/19962.

Зміст польських пропозицій до уряду Великобританії такий:

- 1) ОУН є нелегальною терористичною організацією, діяльність якої загрожує безпеці польської держави;
- 2) представником ОУН в Лондоні є Євген Ляхович;
- 3) ОУН, отже, вживає британську територію для антипольських змов та плянування вбивств і терористичних акцій;
- 4) згідно, отже, з міжнародними і добрими дипломатичними звичаями, Великобританія повинна б депортувати Євгена Ляховича з британської території.

Міністерство зовнішніх справ віднеслося до цих польських аргументів з поважною дозою підозрливості і поставилося до них негативно.

Передусім завважено, що якщо дійсно ОУН і Євген Ляхович вживають британську територію для плянування нелегальної чи терористичної діяльності, то британські власті є завжди готові перевірити докладно докази пред'явлені їм польською поліцією.

Що ж до самої особи і дійсної ролі Євгена Ляховича, то голова Північного Департаменту, Лоренс Кольєр, зробив наступну записку на берегах документації:

«Я стрічався з ним і гадаю, що в нас є „північні” (у Північному департаменті — К. З.) матеріали про нього. Він видався мені цілком нешкідливим («harmless») — напевно неймовірний в ролі вбивці або заслуговуючого на депортацію».*

Інший високопоставлений урядовець Foreign Office також відкинув теорію, як неправдоподібну:

«що британська територія використовувалася чи то убивцями полк. Перацького, чи то іншими членами цих українських організацій для змов, убивств чи то для плянування і підготовки якихнебудь терористичних акцій».**

Далі цей же урядовець приходить до наступного висновку:

«Я погоджуюся з п. Кольєром, що ми не повинні пробувати спонукати Home Office (Міністерство внутрішніх справ) депортувати цю людину, і я думаю, що нам було б наряд чи потрібно відповідати на цю ноту, хібащо поляки повернулися б до цих обвинувачень ще раз».***

Нині маємо теж змогу довідатися, що за лондонською діяльністю Євгена Ляховича слідувала також військова розвідка (M.I. 5. — Military Intelligence). Передусім британська розвідка і контррозвідка, як видно з відповідних документів, мали дуже негативне, якщо не вороже, наставлення до ОУН.

В протоколі, чи радше звіті, що його переслала M. I. 5. до Foreign Office і до Home Office влітку 1936 року окреслюється цілком тенденційно ОУН і УВО як організації, що провадять головню розвідчу роботу з баз у Ковні, Гданську і Празі і як організації, що є на послугах

* Там же.

** Там же.

*** Там же (записка датована 2 квітня 1936 р.).

німецької військової розвідки. Не є також виключене, твердить М.І.5, що їх діяльність фінансує і підтримує також Гестапо.

«Слід було б, отже, дивитися на УВО радше як на зграю шпигунів і провокаторів, ніж політичну організацію, віддану серйозно справі самостійності України», читаємо у згаданому звіті.*

До самої особи Євгена Ляховича поставилася, одначе, М. І. 5 з певною дозою об'єктивності:

«Про п. Ляховича, якого поляки уважають лондонським представником ОУН, ми маємо мало що більше інформації від тих, що вже є в посіданні Foreign Office. З причини, одначе, пов'язань з іншою підозрілою особою, ми його тримали під наглядом при нагоді одних його відвідин в Лондоні, не встановивши, одначе, нічого певного, що можна б йому закинути.

Ми робитимемо дальші розслідування з метою встановити точно характер його діяльності і його контактів».**

Цей звіт М. І. 5 переслано 25 листопада 1936 року з Home Office до Foreign Office, де позначено його наступною заміткою під датою 27 листопада:

«В цій інформації нема нічого такого, що мало б виявити чи довести, що діяльність цих двох організацій (ОУН і УВО — К.З.) має злочинний чи навіть підозрілий характер. Не вимагається дальшої акції в цій справі»***

*

Удоступлені недавно документи у британських архівах розкривають перед нами вперше стан і ступінь політичного зацікавлення українською справою на британських островах в обговорюваному періоді, і цей широкий вахляр причин наших успіхів, досягнень і невдач та потенціальних можливостей у здобуванні українській справі зрозуміння і прихильників.

При дослідженні цих документів вражає, якщо не заскакує, високий і всесторонній рівень поінформованости Міністерства зовнішніх справ і британських дипломатичних представництв закордоном різними аспектами українського питання.

У самому ж, натомість, підході британських дипломатичних кіл до української проблематики в цілості чи до окремих питань і аспектів, помітна, як читачі зрештою самі зауважать, певна підозрілість, але також зрівноважена об'єктивність в оцінці і підході і навіть активна симпатія до українських зусиль.

Видається нам, що головне досягнення зусиль ОУН і діяльності Євгена Ляховича, як також інших українців на терені Великобританії, лежало у факті, що тоді, коли Україна зникла з міжнародньої арени як недооцінюваний, незрозумілий і часто ігнорований, але все ж таки до

* P.R.O., F.O., 371/19962 (с. 8457).

** Там же.

*** Там же.

великої міри важливий і самостійний чинник, акція в Лондоні була спрямована передусім на те, щоб не дозволити їй стати в очах британського громадянства і політичних кіл виключно «внутрішньою справою» Росії чи Польщі.

В цьому сенсі українська акція в столиці британської імперії створювала враження і переконувала, що українці не погодилися з наявним станом речей і продовжували боротися за здійснення своїх національних ідеалів.

Факт, що не прийшло до нав'язання тісніших стосунків між ОУН і британськими політичними чинниками у формі поїздки полк. Євгена Коновальця до Лондону, історики, природно, інтерпретуватимуть по-різному. Одні уважатимуть це ударом для української справи, інші поважною втратою, інші, врешті, прогавленням важливої нагоди. Така поїздка допомогла б, передусім, послабити причіплюваний нам тоді і пізніше ярлик безкритичного германофільства.

Які були однаке конкретні реальні можливості затіснення британсько-українських стосунків, на якому б це не було рівні? Якунебудь політичну співпрацю між Україною і Великобританією утруднювала, передусім, віддаль.

Ще в 1917 році Українська Центральна Рада хотіла продовжувати війну по боці Антанти проти Центральних держав. Тому однаке, що Дарданелли залишилися до кінця війни в руках турків, Великобританія була неспроможна дати Україні якунебудь допомогу.

Під час другої світової війни Великобританія заангажувалася в 1941 році в Греції і несла відтак далекойдучу допомогу партизанам в Югославі та Албанії, але виказала явну неспроможність допомогти Польщі. Теоретично українці по боці Великобританії, чи в орбіті британських впливів, могли б бути мати найбільшу політичну шансу на весну 1940 року, коли то Великобританія і Франція, як довідуємося з архівних матеріалів, мало не проголосили війну союзникові Гітлера, СРСР. Мілітарна потужність німецько-советського блоку спонукала б тоді відразу Великобританію до використання усіх можливих потенціалних союзників на території СРСР.

ПРИМІТКИ

¹ Британці, отже, досліджували Східню Європу починаючи від Росії. Черга на інші нації мала прийти аж пізніше. Тому то українська справа появлялася рідко на сторінках англійської історії. Не диво, що британське громадянство запізналося ближче з поляками, чехами та словаками аж під час і після другої світової війни або що зацікавлення до славістичних студій прийшло до Англії з Німеччини. Першу школу слов'янознавства відкрито допіру в жовтні 1915 року зі скромною програмою навчання російської, сербської, польської і болгарської мов.

Ще 1-го жовтня 1939 р. сер Вінстон Черчил запевнював своїх земляків, що Росія — це — «обкутана таємницею загадка в середині засекреченої загадковости». Але Герролд Мекміллан, недавній консерватистський прем'єр міністрів Великобританії підкреслив, що одною з найбільших політичних амбіцій його адміністрації було намагання «вести Росію в європейський світ». «Я пригадую», каже він, «як ми захоплювалися в 1912 році російською цивілізацією, як зачитувалися творами Толстого і Достоевського. Я не міг ніяк припустити, що ми поступали правильно, коли далі дивилися на Росію, як на якихось варварів». (The Sunday Times, 9. 2. 1964). А з другого, знову, боку, деякі погляди про східноєвропейські народи перейняли британці від німців. Попри те, що Росія завжди захоплювала багатьох німців і англійців, це своєрідне емоціональне очарування Росією пом'якшувалося, однак, свідомістю органічно закоріненого почуття західної вищости над «варварським Сходом». «Russische Zustände» і «polnische Wirtschaft» стали, напр., поширеними висловами погорди німців до слов'ян. Для багатьох британців натомість справжня Європа кінчалася на Райні або, в кращому випадку, на східних кордонах Німеччини.

² Бажання торгувати з півднем Російської імперії спонукало британців відкрити свій перший консулят на території України, в Одесі, вже в 1803 році. Згодом відкрито цілий ряд консулатів в інших містах України.

Заложена в 1869 році в Донбасі вайліцем Джоном Гюзом «New Russia Company» перемінилася ще до вибуху першої світової війни в Юзівку (пізніше Сталіно, а нині Донецьке) в один з найпотужніших центрів металургічної промисловости в Європі, в якому жило і працювало значне число британців.

Лондонська публікація з 1919 року The Russian Almanac інформувала фінансовий світ, що Україна продукувала 1/3 зерна, а експортувала 2/3, продукувала 95% цукру і 2/3 тютюну колишньої царської імперії.

³ Видатний британський історик, Роберт Сітон-Вотсон, який «відкрив» британцям сербів, чехів, словаків і румунів і який відвідав в 1914 р. Галичину, де зустрічався з Іваном Франком, писав в 1917 році, що страждання Шевченка «залишаться назавжди одним з найбільше ганебних випадків в історії національного шовінізму». Петицію до Ліги Націй з 13 грудня 1930 року в обороні української меншости в Польщі і з протестом проти польської «пацифікації» підписали аж 52 британські парламентаристи, члени Палати Громад, від групи, що себе називала «Союзом демократичної контролі».

⁴ Зацікавленню українською справою, що постійно зростало, міг до певної міри шкодити такий, напр., палкий русофіл, як сер Бернард Перес, професор російської історії й літератури в Лондонському університеті в рр. 1919-1936. Навіть його син, Річард, також історик, окреслив його як радше російського ніж британського ліберала й патріота.

Менше відомим є однак те, що перший у ХХ столітті відданий пропагатор української справи на британських островах, Джордж Рафалович (писав також під псевдонімом Бедвін Сендс), по матері нащадок видатного французького аристократичного роду і британець з вибору, мусів покинути Британію в 1915 році під тиском англійських русофілів і царських агентів.

З другого боку такий ерудит, як знаний філософ історії Арнольд Тойнбі у своїй виданій в 1916 році в Лондоні і в Нью-Йорку збірці есеїв The New Europe присвятив цілий розділ «The Ukraine — A problem in Nationality» важливішим аспектам українського питання. Він виступив передусім в обороні української мови, національної окремишности українців і права України на політичне самовизначення. Далі, поважний журнал Slavonic Review віддав на довгі роки свої гостинні сторінки до розпорядимости численним українським дослідникам. Отже, у міжвоєнний час розглядали українське питання з різних боків в цьому високоякісному науковому журналі такі українські політики і науковці: Іван Франко (у статті

про Тараса Шевченка, написаній в 1914 році, але опублікованій в червні 1924 р.), Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгин, Роман Смаль-Стоцький, Василь Панейко, Ілля Борщак, Іссак Мазепа, Микола Андрусак, Августин Волошин та Іван Мірчук.

⁵ Ніколсон твердить, що для прихильників «воєнної школи» не лише ціль зовнішньої політики має хижацький чи агресивний характер, але також і методи. Методи задумані і стосовані для досягнення цієї мети є також радше мілітарного характеру; навіть саме ведення переговорів нагадує мілітарну кампанію або, в найкращому випадку, осінні маневри.

Дипломатія цієї «воєнної» концепції не обмежується до досягнення певного задовільного компромісу — вона має стреміти невпинно й уперто до остаточної перемоги власних концепцій, стосуючи всякі можливі методи такі, як оточення й послаблення противника, порозівнення його з його союзниками, заскочення, методу тактичного відступу і несподіваного наступу, як також засобів залякування та безжалісного стосування сили.

Ясно, що при здійснюванні такої концепції дипломатії не може навіть бути місця на справжнє погодження, взаємодовір'я та справедливості і чесності, каже Ніколсон, бо роблення концесій чи поступок інтерпретовано б як слабкість і відступ та заохоту для противника до нової атаки.

⁶ В практиці це виглядало різно. У XIX столітті британська дипломатія відіграла першорядну роль у створенні самостійної Бельгії і в об'єднанні Італії, але висловила рішуче проти надмірного послаблення Австрії під час угорської кризи 1848-49 років, вважаючи, що це радикально порушило б європейську рівновагу сил. Тому Британія гаряче рекомендувала залагодити угорський конфлікт конституційними поступками і дружньою угодою, а не багнетами Габсбургів і Романових. Британія, як і інші європейські держави, виявила неабияку запопадливість в захопленні у володіння великих територій в Африці під кінець минулого століття. Але тоді, коли інші держави відгородили свої колонії від вільної торгівлі при помочі протекційних тарифів, британці дали таку саму нагоду торгувати у їхніх колоніях комерсантам усіх націй. Цим підкреслено, що ціллю британської політики була вільна торгівля, а не війняткові права.

⁷ Відомий британський дипломат, знавець Східної Європи і амбасадор Великобританії в Москві в роках 1953-1957, сер Вільям Гейтер, робить, напр., наступне важливе ствердження:

«Вибір та встановлення мети й цілей являє собою проте, мабуть, найбільшу слабкість британської дипломатії. Британці ніколи не відзначалися, як нація, особливими здібностями, якщо йдеться про довгореченцеве планування. Вони живуть з дня на день, вирішуючи й розв'язуючи різні проблеми тоді, коли вони виринають, розумно і вдало, не передбачаючи, одначе, ніколи проблем, які можуть виринути в майбутньому і не застановляючись над цілями, до яких належало б стреміти». На думку іншого видатного професійного дипломата з довголітнім досвідом, лорда Стренга, чимало помилок в британській зовнішній політиці випливає з браку зосередженості на одній ясно визначеній та відокремленій меті та з перебільшеного стремління до компромісів за всяку ціну. Він підкреслює, що британці є часто схильні сполучати дві або більше цілей, не усвідомлюючи собі, що вони можуть бути несумісні одні з одними.

Так, наприклад, британська політика намагалася заспокоїти домагання судетських німців і утримати Чехо-Словаччину в її тодішній формі, скріпити й урівноправнити Німеччину без творення загрози для Франції й Польщі, приборкати Муссоліні без ужиття сили і, не ризикуючи війною, створити нову батьківщину для жидів в Палестині, не озлобивши цим арабів. «Намагаючись стосувати політику найменшого спротиву, ми викликаємо часто багатогранний спротив проти себе», стверджує лорд Стренг.

⁸ Часто проповідуваний і практикований у Великобританії ізоляціонізм, до якого лорд Гошен додав 1896 року прикметник «блискучий», спирався, передусім, на британській морській супрематії і на тій щасливій обставині, що європейські великодержави були надто заклопотані конфліктами між собою, щоб творити протибританські коаліції.

⁹ Війна з бурами в Південній Африці (1899–1902) не тільки розкрила мілітарну слабкість Великобританії, але відразу спонукала Росію до використання послаблення, якщо не захитання британської позиції в Азії.

Наприклад, стурбованість ростом Росії спонукала Британію взяти участь у кримській війні в половині минулого століття, але Британія ніколи не відважилася б на цю війну без підтриму Франції.

¹⁰ В Британії, хоч і були певні симпатії до польських національних аспірацій, британці станули під час першої світової війни перед нещасливим вибором: підтримувати поляків могло б озлобити чи образити Росію. Але взагалі не висловлюватися в польській справі означало б залишити всю ініціативу в цій справі в руках німців та Австро-Угорщини.

Шеф генерального штабу, генерал сер Вільям Робертсон, побоюючися поширення впливів Росії на Балканах, висунув концепцію німецької гегемонії у Східній Європі. Його концепція віддзеркалювала, передусім, глибоко закорінену підозрілість британських військових кіл у відношенні до Росії та її імперських намірів і амбіцій. Два експерти Міністерства закордонних справ, сер Вільям Тірель та сер Ральф Педжет висунули проєкт перебудови Східньої Європи на національні держави, передусім коштом Австро-Угорщини, не Росії.

Автором ще іншої концепції був сер Джеймс Артур Балфур, тодішній перший лорд адміраліції, а від грудня 1916 р. міністер закордонних справ, при цьому ще й філософ та політик високого лету й великих здібностей. Для нього наріжним каменем задовільного східноєвропейського політичного укладення сил і тривалого миру мав би бути спільний німецькоросійський кордон і збереження рівноваги сил між Німеччиною і Росією. Така розв'язка, на його думку, давала б гарантію, що Росія стримуватиме експансію Німеччини на Захід, а Німеччина експансію Росії на Схід. Балфур був прихильником доволі поширеної тоді в Британії орієнтації, що британсько-російський антагонізм мав свої глибші причини і політичний сенс лише в Азії. Тому глибше заангажування Росії в європейські справи, спори та конфлікти послабило б, на його думку, тиск Росії на британські посілості і сфери впливів на азійському континенті.

Деякі кола заступали погляд, що Росія ніколи не перестане бути грізним суперником Британії, в рівній мірі в Азії як і в Європі, і тому треба б її було поборювати та ослаблювати всюди. Балфур був іншої думки.

«Росія» — писав він у просторому меморіалі, від 4. 10. 1916 р., і представленому кабінетові міністрів в лютому того року, — «може нам спричинювати різні труднощі в Месопотамії, Персії, Афганістані, але не гадаю, щоб вона наважувалася стягнути по гегемонію в Європі, а тим більше, щоб їй таке могло вдатися.»

¹¹ Головою зборів був член парламенту (Палати Громад), Джон Гилс. Заяву, яка звертала увагу британської громадської думки на українське питання і яка підкреслювала активне зацікавлення Комітету різними аспектами української справи, підписали між іншим: лорд Дікінсон, лорд Ноель Бакстон; члени Палати Громад: Джон Гилс, Джефрі Мандер та полковник Дж. С. Веджвуд, як теж два видатні британські історики Др. Дж. П. Гуч та професор Роберт Сітон Вотсон. Почесними секретарями стали Аше Лінколь, видатний правник та підполк. Сесіль Лестрендж Малон.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У ЛОНДОНІ В 1933-1935 РОКАХ

Уперше мав я нагоду зустрітись з полк. Євгеном Коновальцем в 1929 році під час його перебування в Сполучених Штатах Америки. Він об'їхав тоді головні українські осередки, відбував наради з представниками різних інституцій та з приватними особами, зацікавленими в розвитку українського націоналістичного руху. Наслідком цього він поклав у США основи для організованого українського націоналізму, створивши декілька клітин, з яких опісля виросла велика Організація Державного Відродження України (ОДВУ).

Опісля я бачився знову з Полковником в 1932 році, в Женеві (Швейцарія), повертаючися до США з дворічного побуту в Галичині. Під час зустрічі Полковник розпитував докладно мене про найрізноманітніші справи й події на рідних землях в їх ширшому засязі й у деталях, як також часто схиляв мене висловлювати мою думку і робити висновки з обговорюваних нами справ. Ми говорили про підпільну боротьбу, про легальний відтинок українського життя, а також про міжнародні справи. Наприкінці тих розмов полк. Є. Коновалець зробив мені пропозицію: повертатися до США, заактивізуватись в ОДВУ, докласти зусиль до її розросту і наступного року готуватись до Лондону на пост представника Організації Українських Націоналістів у Великобританії. І я, і Полковник, були свідомі моїх недоліків, браку досвіду в цього роду справах. Але треба було стосовні завдання виконувати і хтось мусів цього піднятись. З хвилюванням у серці я погодився прийняти його пропозицію.

У США я намагався солідно підготуватись до того другого, важливішого завдання, яке я мав перебрати наступного року. В 1933 р. я знову приїхав до Женеві, де почалась конкретна підготовка до виконання моїх обов'язків у Лондоні. В загальному зарисі вони полягали в тому, що я мав обзнайомити британські політичні кола з українсь-

Після нарад у Женеві провідних членів ОУН 1933 року.
Зліва направо: Євген Ляхович, полк. Євген Коновалець, Володимир Мартинець,
полк. Микола Сціборський, Ірина Мартинець

кими політичними завданнями, зокрема із настановою Організації Українських Націоналістів, яка мала тоді у Великобританії репутацію крайньо пронімецької. Цю репутацію створювали не тільки чужі, здекларовано ворожі нам кола, але й свої, що з ідеологічних причин утотожнювали український організований націоналістичний рух із фашизмом чи націонал-соціалізмом.

Іще перед моїм виїздом до Лондону Полковник доручив мені поїхати на Західні Українські Землі і там певним провідним представникам

українського легального політичного світу переказати поточні завдання й тактику Проводу Українських Націоналістів. У Львові я мав розмови з митроп. Андреем Шептицьким, полк. Андрієм Мельником, Василем Мудрим, Дмитром Палієвим, д-ром Дмитром Донцовим, д-ром Мироном Коновальцем, а також з деякими провідними особами нашого підпілля, прізвища яких були закриті псевдонімами. Деякі із названих осіб, як ось В. Мудрий і Д. Палііз, гостро критикували тактику ПУН і крайовий провід українського підпілля за революційно-терористичні акції, які, на їх думку, перешкоджали їм в їх заходах досягнути певні полекції в конструктивно-легальній площині. Я обіцяв їхні думки переказати Полковникові; але я й собі запитав їх: які саме досяги, дійсні чи потенційні, вони мають на увазі та які саме реальні успіхи, хоч би найменші, вони вже досягнули, що ними можна було б виправдати й обґрунтувати їх критику дій підпілля?

В ході дальшої дискусії виявилось, що в той час не тільки не було ніяких успіхів в розбудові легального сектора, але неможливим було вдержати статус кво. Навпаки, в різних ділянках цього сектора: на відтинку парцеляції поміщицьких маєтків й колонізації, в ділянках рідного шкільництва й суспільного виховання, на відтинку кооперативного й економічного життя наш стан посідання постійно скорочувався й усі легально-конструктивні зусилля нашого народу на ЗУЗ нівелювала тяжка рука польської окупаційної адміністрації. Критики революційної діяльності підпілля потверджували ті факти, але зауважували, що роблять усе, що можливе, щоб спинити або бодай послабити цей процес, але підпілля їм у цьому перешкоджає. На моє запитання: чи репресії польського уряду є тільки відповіддю на революційні дії підпілля, вони відповідали, що ні.

— Польський уряд нищить нас із засадничих причин, бо хоче раз на завсіди вирвати українські землі з нашого посідання й забезпечити їх польському народові — казали вони.

Після цього, очевидно, дальша дискусія над критикою підпільної боротьби ставала зайвою.

З прихильністю до діяльності ПУН і зокрема до особи полк. Є. Коновальця ставився полк. А. Мельник. Д-р М. Коновалець дав мені найвичерпніший огляд подій на Західніх Українських Землях. Д-р Д. Донцов злагіднив своє холодне відношення до ПУН і погодився виїхати з доповіддю до Парижу, де відбув зустріч з полк. Є. Коновальцем. При тому, зрозуміло, він дуже наполягав, щоб його не розконспірувати, бо це замкнуло б йому поворот до Львова. Митроп. А. Шептицький, з яким я мав два побачення, зустрів мене по-батьківському, з теплом і безпосередністю, якими відзначаються великі люди. Він мав деякі невірні інформації стосовно українського підпілля на ЗУЗ і запевняв мене, що воно контролюване провокаторами, оплачува-

ними польським урядом. Я заперечував це і вказував на те, що уряд не допустив би до успіху в атентатах на своїх високопоставлених осіб, якщо б дійсно контролював підпілля. Митрополит, з глибоко-відчутим переконанням благородної людини, зауважував, що не вірить у терор, бо «хто мечем воює, від меча вмирає». Я з боєм зауважував, що нам замкнені усі конструктивні шляхи, а інстинкт самозбереження виправдує навіть християнська наука. На відході Владика благословив нас усіх, хоч не погоджувався з деякими нашими вчинками.

По вичерпному обговоренні в Женеві з полк. Є. Коновальцем «крайових справ» ми повернули до справи моєї поїздки до Лондону. У Великобританії ОУН не мала тоді жадних зв'язків. Як ті зв'язки дістати? В Женеві проживали тоді Яків Макогін і його дружина пані Сузанна, які на власні кошти утримували українські інформаційні бюро в Женеві, Лондоні і Празі. Про ці бюро і їх спонзорів кружляли різноманітні, часто безпідставні вістки. Полковник рахувався з тими вістками, але, не маючи на них переконливих доказів, ставився до них з резервою. Він доручив мені нав'язати зв'язок з Я. Макогоном і через нього шукати потрібних нам контактів у Лондоні. Зв'язки з Я. Макогоном остаточно були наладані й я мав з ним часті розмови. Це був початок моєї співпраці з ним і його бюро в Лондоні, яким керував д-р Володимир Кисілевський, син відомої в Галичині української діячки, сенаторки до польського сенату, Олени Кисілевської. Часті розмови з Я. Макогоном і його дружиною, особливо активною в справах українських бюро, розвіяли в мене недовір'я до них. Я переконався в їх добрій волі й бажанні допомагати українцям в їх стремліннях до самостійної держави. Та поміч, звичайно, могла впливати тільки із тих можливостей, які вони самі мали. Я. Макогін часто повторяв: «Найважливіше — справа визволення; все інше мусить бути цьому підпорядковане». Я не мав і нині не маю причини сумніватися в його, вже покійного¹, щирості. В їх товаристві я мав нагоду познайомитися з визначними американцями, серед них з американським амбасадором у Великобританії², який опісля просив мене до амбасадри на розмову; а також з декількома англійськими журналістами.

Наслідком розмов з Я. Макогоном ми з ним вирішили співпрацювати на лондонському терені, не затрачаючи наших окремих позицій, себто — його, як спонзора приватно утримуваних інформаційних бюро і моєї, як представника політичного руху. Усталивши засяг нашого діяння, ми опісля не мали ніколи причини до зударів чи до взаємного підкопування нашої акції і наших авторитетів. Ми це самі добре знали і про це одверто іншим говорили, що ми повнотою солідаризуємось щодо принципу визволення України і відбудови самостійної держави; але в ділянці ідеології, в тактиці й інших політичних кроках у нас можуть бути діаметрально протилежні підходи. Ми захоували

до себе взаємопошану, не затаюючи наших ріжниць. Це не тільки не шкодило нашій праці, а навпаки; серед демократично вихованих англійців знаходило пошану.

Але повертаймо знову до Женеви. Мої розмови з Я. Макогоном і випливаючі з них домовлення мали повну апробату голови ПУН, полк. С. Коновальця. Однак, його увага не обмежувалася лише до тих розмов. Він думав ще й про інші джерела зв'язків. Через Василя Панейка, колишнього редактора львівського щоденника «Діло», Полковник вистарався для мене рекомендаційного листа до представника японської місії в Женеві, барона Нобуто Іта. Японський дипломат прийняв мене дуже ввічливо, але розмова не тривала довго. «Бачите, ми пакуємось і покидаємо Женеву» — сказав він, вказуючи на напактовані куфри і додав: «Прошу вас відвідати мене в Парижі, де я перебираю провід амбасадом і прошу вас бути там моїм гостем».

В дальших розшуках за зв'язками Полковник вирішив, щоб я нав'язав контакт з архикнязем Вільгельмом Габсбургом, відомим серед українців під ім'ям Василь Вишиваний, що в тому часі також проживав у Парижі. В дорозі до Лондону я заїхав до Парижу, де склав візиту вищезгаданому японському амбасадорові Нобуто Іто. Ми мали в його кабінеті довшу розмову про Україну, Росію, Німеччину і про тогочасне політичне становище в світі взагалі. Кілька разів я пробував відходити, дякуючи амбасадорові за щедро уделений мені час, але кожний раз він мене затримував. А що була обідня пора, він звелів замовити в одному паризькому ресторані окрему кімнату, куди ми, амбасадор, я і чотири секретарі амбасади, подались, щоб продовжити нашу розмову. Амбасадор виявляв зацікавлення до різних справ. Зокрема, його дивувала моя оцінка німецьких сил. Він знав, що українці справу свого національного визволення ставлять на мілітарний удар Німеччини і ССР. Однак, несподіванкою для нього було, що я не вірив в перемогу Німеччини. Нобуто Іто уважно слідкував за фактами і логікою моїх висновків. Я говорив, що гітлерівський рух — це, передусім, психічна реакція проти приниження німецького народу. Його основним психічним мотивом є довести вартість того народу. В багатьох випадках націоналістичний рух пробує досягнути це брутальними засобами. І тому саме, що їх головним мотивом є ствердити вартість німецького народу, провідники націонал-соціалістичної партії всі сили й надії на виграш ставлять на кров і геройство німецького вояка, як теж на інтелігенцію і справність свого запілля. Виходячи з такого психічного наставлення, вони не розраховують на поміч чужих сил і чужих течій; тих течій вони не розуміють і не хочуть розуміти, часто ті течії провокують, ображають і повертають проти себе навіть тих, що потенційно могли б бути їхніми союзниками. В остаточному розрахунку тієї крові і геройства німецького вояка забракне

й Німеччина закінчить програшем. Українці прагнуть зудару Німеччини і ССРСР, бо в тому зударі вони бачать нагоду на своє визволення. Однак, вони знають, що саме визволення мусить бути здобуте їхніми власними силами. Видно було, що він погоджувався зі мною, а навіть зауважив, що в Японії мілітаристи пруть до війни, прив'язуючи велику вагу до німецької сили.

Рік пізніше Нобуто Іто перенесено з Парижу до Варшави, як амбасадора до Польщі. Там я мав ще раз нагоду з ним зустрінутись і вручити йому меморандум Проводу Українських Націоналістів. Я перепрошував його, що, будучи представником революційно-визвольного руху, я міг би спричинити йому певне політичне клопотання, чого я ніяк не бажав би. — «Не бійтеся за мене, мені нічого не станеться; уважайте на себе» — і він попросився зі мною.

Знайомство з Василем Вишиваним також дало позитивні наслідки. Він добре володів — у слові й письмі — німецькою, французькою, англійською й українською мовами. Ми зустрічалися декілька разів і завжди розмовляли українською мовою. Він дав мені листа до ірландської амбасадри в Парижі. Я зложив візиту амбасадорові і дав короткий огляд українських визвольних змагань, порівнюючи їх з ірландським визвольним рухом. Амбасадор заявив, що в міністерстві в Дабліні будуть ширше заінтересовані тією справою і дав мені рекомендаційного листа. Але до Дабліну, в наслідок різних причин, мені не вдалося поїхати, і той лист був не використаний. Від В. Вишиваного я також дістав декілька рекомендаційних листів до осіб у Лондоні, серед них до кількох журналістів і одного посла до парламента.

Під час мого побуту в Парижі я мав також нагоду зустрічатись і обговорити ряд справ з провідними діячами українського націоналістичного руху: з ген. Миколою Капустянським, Миколою Сціборським, Володимиром Мартинцем, Олексою Бойковим — та поглибити знання української проблематики.

В Лондоні я почав використовувати рекомендаційні листи і нав'язувати зв'язки. Але найважливіше моє завдання: нав'язати контакт з британським Міністерством зовнішніх справ з метою представлення йому наших позицій — натрапляло на труднощі. Нарешті мені пощастило добитись побачення з одним парламентарним послом (його прізвище тепер, на жаль, не пригадую), до якого я мав рекомендаційного листа від В. Вишиваного. Посол прийняв мене ввічливо, хоч з резервою. Він вислухував мене якийсь час, а далі, — так мені видавалось, — почав непокоїтись. Вкінці мене запитав: — «Чого ви властиво від нас хочете? Щоби ми пішли вас визволяти?» — Я відрухово відповів: — «Ми не хочемо, щоби хтось чужий проливав за нас кров; ми це зробимо самі. Але ми були б вдячні Англії, якщо б вона, як прийде

знову слухний час, не шкодила нам в наших визвольних змаганнях». — «Хіба ми вам коли шкодили?» — він здивовано запитав. «Так, — відповів я, — помагаючи російським генералам А. Денікінові й П. Врангелеві, які нищили наші сили в ім'я неподільної Росії й остаточно, ослабивши нас, вони уможливили перемогу більшовикам». Мої слова викликали прикру мовчанку. Попроцавшись з холодною чемністю, я відійшов.

По кількох днях від того ж посла я одержав листа, в якому він мене рекомендував директорові північного департаменту Міністерства закордонних справ, Кольєрові Лоренсові³ і радив йому відбутися зі мною розмову. Цей лист, очевидно, мене здивував і викликавав різні міркування. Аж пізніше я довідався дещо більше про згаданого посла і про причину мого «успіху» в одержанні цього рекомендаційного листа: він колись належав до групи парламентарних послів, що були проти втручання Великобританії в революцію в російській імперії, зокрема проти підтримування старорежимних російських генералів, яке коштувало Великобританії бл. 100 мільйонів фунтів стерлінгів. Ось тут, в моїй особі, був свідок, що та піддержка осягнула і до чого довела.

Не відкладаючи надовго візити до міністерства, я заготовив меморандум в дусі тих інструкцій, які я мав від полк. Є. Коновальця і пішов туди на побачення. Кольєр Лоренс перший раз прийняв мене дуже ввічливо, деколи ставив запитання. Але коли за місяць часу я знов зайшов до нього — він прийняв мене холодно. Вже на початку нашої розмови він сухо сказав: — «То ви належите до групи, яка тісно зв'язана з нацистськими плянами». Треба було поновно заперечувати це і повторяти аргументи, повторювані уже не раз іншим особам. «Якби ми були знаряддям німецької політики, мене тут не було б. Я не прийшов тут виправдувати німецький похід на Схід, а шукати приятелів для українських визвольних змагань. Ми не задумуємо замінювати одного окупанта іншим, ми боремося за повну державну самостійність. Прихильне ставлення Англії до наших визвольних змагань підсилить нас оптимізмом, що не лише Німеччина із чисто егоїстичних мотивів, але й інші великі держави, із благородніших причин, цікавляться нами».

Наскільки мої слова переконували Кольєра Лоренса, мені було важко ствердити. Прощаючись я його просто запитав, чи він бажає, щоби я його знову відвідав? Він поспішно відповів, що так і що дасть також відповідні інструкції іншим урядовцям прийняти мене, якщо б його в той час в міністерстві не було. Я дійсно відвідував його, приблизно, щомісяця, залишаючи кожний раз меморандум, заготований з тих матеріалів, які мені постійно надсилав Полковник⁴. Одного разу Лондон відвідав інж. Андрієвський, що був офіційним політичним референ-

том ПУН. Я пішов туди з ним: він також подав Лоренсові свій меморандум французькою мовою.

Брак політичної літератури англійською мовою давав себе гостро відчувати. Щоб бодай дрібкою заповнити ту прогалину, я написав англійською мовою брошуру «The Ukrainian Question» на кількадесят машинописних сторінок. Друзі на континенті, не знаючи англійської мови, буква за буквою, перебили її на матрицях і надрукували на цикльостилі у сто примірниках. Споглядаючи на цю скромну відбитку мого ніким не справленого оригіналу — мене опановував настрій, що його ніяк не можна було назвати радісним. Але — Бог милостивий . . .

Серед моїх новонабутих знайомих в Лондоні був відомий англійський журналіст Ланселот Лотон (Lancelot Lawton), пізніше головний редактор місячника «Contemporary Russia», опісля переіменованого на «Eastern Europe». Мое знайомство з ним скріпилося і, приблизно, рік після мого приїзду до Лондону, він мені сказав: — «Ця ваша брошура остаточно переламала вороже наставлення до вас, навіть серед ваших завзятих противників. Не так її зміст, — він додав по хвилині, — як її скромна форма. Чужі агенти теж вміють писати добрі брошури й друкують їх на чудовім папері, поправною англійською мовою, у вишуканій естетичній формі. Скромна форма нас усіх переконала, що тут маємо до діла з представником революційної групи, багаті ідейністю, але бідної матеріальної засобами».

Щоби відтворити ті часи і докладніше з'ясувати ті думки й аргументи, з якими в нашій політичній діяльності доводилося зустрічатись на англійському терені, щоб ретроспективно побачити її правильні чи неправильні кроки, я наведу тут мою статтю, що її вміщено в органі молодих українських націоналістів при ОДВУ «The Trident» за березень 1940 р. Статтю написано за півтора року до вступлення США до 2-ої світової війни. Шкідлива тактика деяких наших провідних осіб на американському континенті, яка впливала з їх переконання, що Німеччина вийде переможною з конфлікту, отже — «треба нам тут віддержати, ігнорувати напади і не датись спровокувати на ніякі проти-німецькі потягнення» — довела до того, що ворожій нам пропаганді навіть у серйозних американських колах вдалось ідентифікувати українські визвольні змагання з німецьким наступом на Схід.

Нефортунно зааранжований напередодні війни на американському континенті великий з'їзд націоналістів, винесені ухвали на тому з'їзді, що підтримували авторитарний суспільний лад — давали зброю ворогам у їх пропаганді проти нас. Ми стали предметом урядових дослідів. Щоб протидіяти ворожій пропаганді й спростувати її аргументи, я опублікував статтю, яку подаю в перекладі на українську мову, в скороченні, але без змін:

«Дещо світла на зовнішню політику Українських
Націоналістів»

«Із невідомих для нас причин певні кола вважають зовнішню політику Організації Українських Націоналістів (ОУН) пронімецькою. Зокрема в останніх кількох місяцях вони рішили повести кампанію в цьому напрямі і тим самим завдати удар українським змаганням до незалежності. Тим більше дивними є ті закиди, які виходять з українських кіл, які, сповидно, теж стремлять до створення незалежної української держави...

Перед 1933 р., коли я взявся бути представником ОУН в Лондоні, я мав декілька розмов з полк. Євгеном Коновальцем, основоположником і головою ОУН, який був виразно стурбований загально поширюваним поглядом, що політика ОУН, мовляв, є пронімецькою. — «Це наносить шкоди нашій справі, — говорив він, — і було б дуже корисним, якщо б ця справа була вияснена в Лондоні, а саме: маючи на увазі нашу далеку майбутність, ми воліли б кооперувати з Британією у вирішуванні справ на Сході Європи, ніж з кимнебудь іншим... Нам потрібно приятелів, справжніх приятелів» — повторяв він кілька разів.

Полковник Коновалець не був самотнім, що заступав такий погляд. Очевидно, не всі члени Проводу ОУН були тієї самої думки. Були й такі, які вірили, що Німеччина була єдиною потугою, здібною дати українцям конкретну допомогу в їхніх змаганнях за волю. Було, однак, ясним, що вони становлять меншість...

Я приїхав до Лондону в 1933 р. саме з наміром представити погляди, які заступала більшість членів Проводу ОУН у відповідних англійських колах, особливо в урядових. Спочатку я мав труднощі, спричинені перш за все тим, що тут вже встигло закріпитися безпідставне й необґрунтоване обвинувачення, що ОУН є пронімецькою. Проте, певне число впливових англійців виявило зрозуміння для мого становища і оцінило мою щирість. Я висловлюю їм мою подяку і вдячність...

Наставлення ОУН до Великобританії найкраще висловлює лист полк. Коновальця до мене від 4 червня 1935 року. Переклавши листа на англійську мову, а передав його за кілька днів, wraz з моїми замітками, у північний департамент Міністерства закордонних справ (Foreign Office), залишаючи оригінал листа у секретаря саме тоді заснованого Англо-Українського Комітету в Лондоні⁴. Лист звучить:

«Дорогий Пана Ляхович!

Женева, 4 червня 1935.

У зв'язку із біжучими міжнародними подіями я вважаю за потрібне з'ясувати наставлення Організації Українських Націоналістів до певних політичних справ. Нехай це послужить Вам за напрямні у Вашій майбутній політичній роботі. Цим листом я уповноважую Вас передати це в такій формі, яку вважаєте за найвідповіднішу, тим політичним колам, з якими Ви маєте зв'язки:

1) Хочу перш за все підкреслити зі справжньою приємністю факт, що зацікавлення українським самостійницьким рухом, виявлене нещодавно в певних англійських колах, помітно зросло. Тоді, коли в минулому зацікавлення англійців становищем українського народу було радше гуманітарного характеру, що, наприклад, виявлялося у формі петицій до Ліги Націй, то сьогодні ми в стані ствердити, що воно поглиблюється, охоплюючи поволі політичний сектор.

Організація Українських Націоналістів, яка активно стремить до відновлення української самостійної держави, щиро вітає зріст цього зацікавлення і докладе зі свого боку всіх зусиль, щоб його виправдати та скріпити. У цьому напрямку наші сподівання спираються на тому, що політичні інтереси обох сторін не зударяються, а взаємно себе доповнюють, як також на тому, що, приблизно, півмільйона українців в Канаді є британськими громадянами.

Українські націоналісти є переконані, що самостійна і вільна українська держава стане важливим і корисним чинником у збереженні політичної рівноваги у Східній Європі, як також корисним чинником у культурному й економічному розвитку всієї Європи.

2) Ми, однак, повинні брати під увагу розвиток різних політичних подій, що мали місце минулого року і особливо у цьому році, і які відносяться до Східної Європи. Вони розгортаються до певної міри проти бажань українського народу. Маю тут на думці договори та угоди, заключені між деякими європейськими потугами, які заторкують теж долю територій, замешкалих головно українцями, і які порушують природне право українського народу до вирішування своїх справ ним самим. З цього виростає нова небезпека бути втягненим у конфлікти між різними державами в ролі пасивного чинника, який всі використовуватимуть для своїх власних цілей зі шкодою для нього самого.

3) Одним з таких договорів, що відноситься до Східної Європи й особливо до України, є німецько-польська угода, підписана 26 січня 1934 року. Вона скріплює панування Польщі над Західними Українськими Землями, що є, очевидно, проти інтересів українського народу. Жалюгідний стан цих земель є добре відомий; свідчать про нього постійні заворушення та ряд петицій, висланих в цій справі до Ліги Націй, а разом з тим також з Англії. Стан речей, який поставив нині на Західних Українських Землях, окупованих тепер поляками, позбавляє саму Польщу та її союзника морального права підносити справу «визволення українських земель».

Якщо цей договір має в собі в його таємних пунктах (статтях), як це подано недавно у різних чужинецьких газетах, далекосяглі пляни колоніального характеру відносно Східних Українських Земель, які, замість самостійности, принесли б Україні лише зміну окупантів, здійснення цих плянів зустрінеться з рішучим спротивом з боку українських націоналістів, які борються за повну самостійність української держави, а не за те, щоб зробити Україну чиеюсь колонією.

4) Наше наставлення до недавно заключеної угоди між Францією і Росією є також наскрізь негативне. Через підписання такого договору Франція лише причинюється до закріплення існуючого стану речей на Східних Українських Землях; вона нехтує аспірації українського народу до самостійности та не бере під увагу варварської поведінки більшовицького режиму з українцями, проти якого недавно протестував кількакратно весь цивілізований світ.

Якщо б виявилось, що ці договори є перш за все мілітарного характеру, Організація Українських Націоналістів докладе всіх можливих зусиль, щоб не допустити до того, щоб український народ проливав свою кров за чужі інтереси, як це було під час першої світової війни. Замість втішатися привілеєм свобідного життя в самостійній державі, український народ є нині поділений між чотирма сусідючими з ним державами. В цьому саме криється небезпека, що українці, якими команду-

ватимуть чужі в рядах армій цих держав, можуть бути приневолені виступати проти себе зі зброєю в руках.

Ми, Організація Українських Націоналістів, боремося за повну самостійність України. Тому ми нині ставимо активний спротив усім окупантам українських земель. Хоч ми вважаємо Росію найгрізнішим з усіх окупантів, однак ми будемо в майбутньому поборювати всіма силами всілякі самовільні спроби всіх інших інтервентів вирішувати справи Східної Європи проти волі українського народу або без порозуміння з ним, у свідомості, що кожна така розв'язка doprowadила б лише до нових поділів і поневолення України, а не до її визволення.

Ми виходимо з засади, що наші змагання до здобуття повної самостійності не стоять в жадній суперечності до політичних, економічних та стратегічних інтересів Великобританії. Беручи це під увагу, ми плекаємо також надію, що в наших змаганнях до самостійності ми одержимо підпертя Великобританії, бо ми переконані, що тільки сильна й самостійна Україна може вплинути на стабілізацію теперішньої непевної ситуації та на привернення рівноваги сил у Східній Європі.

Протягом останніх кількох років в умах українського громадянства помітно зросло активне зацікавлення англійською культурою та пошана і прихильність до неї, як теж признання для толерантної зовнішньої політики Британської імперії. Український народ є вдячний за всі вислови симпатії з боку англійського громадянства, виявлені в останніх роках. Ми надіємося, що в майбутньому вдасться встановити таке співвідношення між інтересами Великобританії й України, яке буде корисним для обох країн.

Залишаюся з пошаною
полк. Євген Коновалець»

Про високу оцінку українського руху та прихильне ставлення до нього найкраще свідчить наступна заява, що я її отримав від одного впливового британця⁶. Вона є настільки характеристичною, що наведу її в цілості:

Велика Британія і Україна

Розвиток українського самостійницького руху створює необхідну конечність розглянути його з точки бачення британських інтересів.

Висловлюючись відверто, певна ворожість до українського руху була викликана поширюваним певними колами поглядом, що він є нічим іншим, як зняряддям Німеччини. Цей погляд брав свій початок з писань та промов пана Розенберга та опирався ще й на тому, що певна незначна українська група мала свій центр у Берліні.

Роблено теж натяки (дотепер не потверджені), що недавно укладений між Німеччиною і Польщею пакт про ненапад має в собі таємні статті, які окреслюють сфери впливів обох договірних сторін в советській Росії, які мають особливе відношення до України.

Виглядає дуже неправдоподібним, щоб якийнебудь британський уряд погодився колинебудь на те, щоб сфера німецьких індустріяльних впливів простягалася від Саару по Кавказ та охоплювала б, як з цього виходить, новозбудовану Дніпропетровську індустріяльну округу. Як, зрештою, п. Ланселот Лотон заявив у «Fortnightly Review» з квітня 1934 року: «Проникнення Німеччини й Польщі в Україну було б на шкоду економічним та стратегічним інтересам Великобританії». Великобританія повинна рахуватися з фактом, що український рух таки існує і що нині він є, мабуть, сильніший ніж колинебудь перед тим. Це є зумовлене частинно ударами та стражданнями, що їх зазнали численні області України, а частинно советською політикою.

Всяка ворожість до українського руху з боку Великобританії лише зажене його у сферу ворожих до неї впливів. Самостійна, приязно наставлена Україна, тільки причинилася б до усунення багатьох труднощів Англії на Сході. Вона причинилася б до ефективного стримання російських прагнень у відношенні до Індії.

Виглядає, отже, що британська політика повинна стремити до утримування тісного зв'язку та приязних стосунків з українським рухом (виявляючи в цей спосіб історичну роль Британії, як оборонця поневолених народів). Її завданням є подбати, щоб зростаючий український рух не став виключним знаряддям чужих ворожих нам інтересів, а приязною силою, готовою щиро співпрацювати з Британською спільнотою народів».

24 червня 1935 р. я мав у Лондоні доповідь в «Near and Middle East Association», в якій я зробив такі зауваження на підтвердження факту, що українські націоналісти усвідомлюють собі небезпеку німецької експансії і стремлять до співпраці з Великобританією. Я твердив:

«Україна сповнена вибуховим матеріалом, і яканебудь іскра може його запалити. Цей елемент непевності у східноєвропейській ситуації лише заохочує деякі сусідні держави до плекання думок про інтервенцію й захоплення українських територій. Якщо б це наступило, то цілком певно змінило б міжнародню рівновагу сил і остаточно потягнуло б за собою конфлікт в Західній Європі. Тільки відновлення самостійної української держави послабило б незвичайно напружену ситуацію в Східній Європі й ушасливило б український народ, творючи загороду непрошеним агресорам.

Українці потребують розуміння та прихильності великопотуг. Впродовж довгого часу Німеччина виявляла чимале зацікавлення українським рухом, але з приходом Гітлера до влади мотиви цього зацікавлення вийшли наяв з брутальною відкритістю. Стосовно українських земель у своєму „Mein Kampf“ Гітлер заявив: „коли існування Німеччини, матері всіх народів, zagrożене, всі менші народності можуть пропасти, щоби вона могла жити”».

Всі українці дуже радо привітали б добре відношення й поміч Великобританії, і фактично багато із нас щиро надіються, що до тієї співпраці дійде. Я спробую з'ясувати причини, з яких випливають ці наші надії.

Відродження самостійної української держави у ніякому разі не йшло б в розріз з британськими інтересами, навпаки: доповнювало б їх політично і економічно.

Росія завсіди спричинювала клопоти в Азії і завсіди загрожувала британським інтересам на Далекому, Середньому і Близькому Сході. Нині вона продовжує свої руйнівницькі дії. В Китаї вона вже майже захопила Сінк'янґ, а тепер тихо готується до експансії в напрямку Індії. З тою метою вона буде залізничні й автомобільні шляхи, спрямовані до Афганістану й Індії, секретно вишколює агітаторів в Ташкенті і кожного року організує дослідницькі експедиції в Памірі під керівництвом комісара Криленка, в склад котрих входять старшини Червоної Армії. Також її полки, розташовані у цій області, постачаються спорядженням, кінечним у війні в гористих околицях. Кілька місяців тому влада влаштувала велику параду малому загоні червоних добровольців, що в повнім військовім вив'язненні перейшов на лещатах Памір. Подібні маневри Росія переводить стосовно Афганістану, Персії й Іраку. Коли б так сталося, що Японія одного дня відсунула б Росію від Пацифіку, остання зробить усе можливе, щоб дістатись до Перської Затоки.

Коли ми візьмемо до уваги, що Росія — це країна велетенських природних багатства, а до того Корея, Манджурія, Монголія в передвоєнних часах, а Сінк'-

янг, Монголія, Середній і Близький Схід в нижніх часах — це теж країни з великими природними багатствами, ми мусимо прийти до висновку, що безперервний російський гін до експансії не є економічний ні політичний в розумінні державної безпеки; він є нераціональний.

Російську імперію, яка містить в собі понад 70 різних національностей, заснували і над нею панували люди російської, або вірніше московської, національності. Завдяки нахилу до абсолютизму у московській національній вдачі, було відносно легко для московських правителів створити політичну силу з їхніх мас і поширювати їхнє володіння. Тим способом вони збудували свою імперію. Але хоч вони підбили інші народи, що деякі з них культурно далеко вищі від них самих — вони не були в силі своєї імперії виповнити належним соціальним змістом. Хоч російські володарі пишалися вдержуванням ладу в «одній шостій частині світу» — проте ні один з народів, яким вони заволоділи, не був задоволений в тій їх Російській імперії, не виключаючи навіть їх власного народу, їх власних московських мас. Що воно так — довела остання революція, яка свою російську еліту за те так тяжко покарала.

Для того, щоб створити якусь компенсацію для недоліків у її внутрішній соціальної структури, Росія стреміла до поширення її володінь, щоб таким чином при допомозі зовнішніх підбоїв втихомирювати внутрішнє незадоволення. Зовнішні невдачі мали завжди фатальні внутрішні наслідки в Росії.

Точнісінько те саме діється нині. Всупереч нібито інтернаціональній доктрині комунізму, всупереч Третьому Інтернаціоналові з його «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» всупереч «п'ятирічним плянам» а навіть всупереч оригінальним ідейним тенденціям комуністичних провідників створити комуністичний рай на землі — ми бачимо, як усі ці гасла дивовижно ставиться на службу московському імперіалізму. Ті, що оглядали російський пропагандивний фільм п. н. «Кричи, Китаю», який намагається бути нібито захисником китайського народу, саме тоді, коли мільйони українців вмирають з голоду, можуть собі уявити реакцію українців.

Незадоволення в Росії є більше, ніж колинебудь перед тим, і щоб втихомирити його, російські володарі мусять послуговуватися щораз більше своєю експансивною зовнішньою політикою. Сподіватися, що колись можливим буде якесь порозуміння з Росією, надіятися на її добру волю і згоду, на поділ сфер впливів — є ґрунтовна помилка. Під тиском певних міжнародних потягень вона може обіцяти спинення підривної пропаганди, але при першій нагоді вона зламає свою обіцянку, бо вона мусить мати щось, чим вона могла б відвернути увагу свого населення від внутрішніх проблем і заспокоїти його незадоволення; інакше вона заломиться зі середини.

Єдиною можливістю змінити Росію й її соціальні нахили та прагнення, щоб вони не прямували до зовнішньої експансії, а до внутрішнього поліпшення, є відокремити від неї інші народи і звести її до російської етнографічної території; спонукати її прийняти демократичні засади з їхньою заохотою до свободного розвитку людини. Ті російські демократи і ліберали, які рекомендують і захвалюють демократію в Росії, але водночас відмовляються відпустити інші народи з-під свого панування, є або нещирі, або наївні...

Росія в своїй нинішній формі завсіди буде викликати заворушення, завсіди буде пробувати поширити свої кордони і завždy загрожуватиме британським інтересам в країнах Азії, і якщо вона не матиме достатніх матеріальних і моральних засобів для конструктивного суперництва і змагу з Британією, вона не завагається вжити руйнівних методів...

Поділ Росії і створення самостійної української держави, яка постійно розвивалася б лінією, згідною з британськими інтересами, усунув би ту небезпеку і, на мою думку, був би корисним явищем і для Британської імперії.

Як я вже сказав, така держава вивпнила б також політичну порожнечу, створену на Сході Європи більшовицьким експериментом. Доки такої держави не буде, існуватиме небезпека, що якась інша сусідуюча держава спокуситься, щоб цю порожнечу вивпнити.

Одною з передових держав, що саме прямує до цієї ролі, є Німеччина, якої провідники, при різних нагодах, явно проголошують свої пляни. Якщо б вона закріпилася на Україні, рівновага сил перекилилася б в її користь; далі — вона вже не мала б ніяких перепон у своєму наступі, з України, далі на схід: Ірак, Персію і т. д.

Єдиним виходом із цієї напруженої ситуації є відновлення самостійної української держави, прихильної для Британії...»

В цьому самому часі з'явилося чимало подібних статей в українській націоналістичній пресі, які стояли у повному контрасті до якої-небудь пронімецької орієнтації. Я тут наведу тільки одну мою статтю, опубліковану в «Свободі» за 27 червня 1935 (США); в «Новому Шляху» (Канада); в «Українському Слові» (Франція); в «Нашому Кличі» (Аргентина). Стаття звучить:

«Британська закордонна політика
З ким нам іти?»

„Коли взяти до уваги факт, що Німеччина впродовж довгого часу була захищена в українських землях, а також факт, що інтереси Німеччини і Великобританії є рішуче протилежні — вирінає питання: з ким нам іти? Найкоротшою відповіддю було б: ідіть з тією стороною, що має найбільше шансів на виграш.⁸ Але тоді постає друге питання: котра сторона має найбільші шанси вийти переможною з надходячого конфлікту. Візьмім наперед під увагу шанси Німеччини.

Політичні зусилля і спрямованість Третього Райху є слідуючі: скинути зі себе пута Версалю, об'єднати всі німецькомовні народи, а відтак здобути нові території, наперед в Східній Європі, опісля в дальших заморських країнах. Для тих цілей Німеччина нині озброює себе мілітарно, морально й економічно. Але хто ближче приглядається цій кампанії озброєння, мусить завважити, що німецький народ головну вагу кладе сам на себе, на свою фізичну силу, силу своєї раси, а не на універсальні, захоплючі кличі, на яких в минулому виростили великі імперії.

Зате нинішня Німеччина поводитьсь так, неначе б хотіла усіх від себе відстрашити. Лише гола фізична сила промінює з їх багнетів, а її провідники заявляють, що „коли це справа життя Німеччини, матері всіх народів, інші можуть гинути, щоб вона могла жити”.

Лишім тут на боці дискусію етичної вартости того твердження... Ми хочемо тут підкреслити факт, що німці задумують будувати свою імперію виключно силою своєї власної раси і зовсім не беруть під увагу наставлень інших народів, навіть тих, над котрими вони хочуть простягнути своє панування. Дивлячись на це, стає очевидним, що в своїй експансії вони матимуть проти себе в першу чергу всі ті народи, котрі вони задалегідь визначили як погній для себе; а далі — всі ті потуги, котрі інтереси будуть загрожені їхнім ростом... Хіба має Німеччина в такій ситуації найменші шанси на виграш?

Слід підкреслити, що розходження між німецькою політикою з одного боку, а Англії, Франції, Італії і Чехо-Словаччини з другого — є сталого характеру й їх можна усунути тільки коштом зречення з боку Німеччини її агресивних плянів. Також Польща, всупереч її переходовій приязні з Німеччиною, дивиться з

острахом на зріст німецької сили і радо привітала б якийсь міжнародній плян, щоб знищити ту силу. Треба також пам'ятати, що на європейському континенті нема нині ні одної більшої неутральної сили, яка могла б ввійти в союз з прони́мецьким бльоком. Японія — на Далекому Сході, і хоч Німеччина могла б бути цінним союзником для неї, союз з Японією не міг би мати великої мілітарної вартости для неї.

Одинокою більшою державою, що могла б стати союзником Німеччини за ціну обмеження німецьких агресорських плянів тільки до Польщі — є Росія. Росія тепер втягнена в сферу впливів Франції. Коли б, однак, відносини між Польщею і Німеччиною гіршали, чого ніяк не можна уважати неправдоподібним, тоді Німеччина знов шукатиме зближення з Росією, нового Раппалло.

Наколи б це сталося, сподівання і надії українців зменшились би. Тому, беручи усе сказане до уваги, можна зробити висновок, що українці в прони́мецькому бльоці не знайдуть для себе нічого і коли зв'яжуться з ним — програють...

Залишаючись у сфері впливів німецької закордонної політики, ми не здобудемо симпатій у другому таборі, себто в таборі, що багато сильніший від Німеччини, має більше свободи рухів в зовнішніх посуненнях, якого політичні тенденції не тільки не виключають самостійної української держави на Сході Європи, але мають багато причин піддержати змагання до такої держави. На чолі цього табору стоїть Англія. В Лондоні є великі можливості для української політики».

Багато подібних статей інших авторів з'явилося тоді в українській націоналістичній пресі... Я вірю, що наведеного вистачає, щоби спростувати легенду про «загальновідому прони́мецьку» зовнішню політику Організації Українських Націоналістів.

Ця Організація працює серед дуже важких обставин. Сам полковник Коновалець впав жертвою атентату 23 травня 1938 р. в Роттердамі (Голляндія), з рук ворога українського визвольного руху. Замість робити поспішні висновки, об'єктивно наставлені чужинці, як теж деякі українці, зробили б найкраще, коли б взяли до уваги і докладно розглянули усі факти. Політика Організації Українських Націоналістів не була ніколи пронацистською і не є такою нині. Дехто пробує схарактеризувати її такою, щоб тим ослабити українську боротьбу за незалежність.» (Кінець статті в «Trident»).

В Лондоні були можливості розгорнути напередодні другої світової війни українську політичну діяльність. Полк. Євген Коновалець вислав мене туди з цим завданням. За його порозумінням і згодою я підготовляв його приїзд до Лондону, з метою закріплення і сконкретизування тієї початкової роботи. Впливові англійці, серед них підполк. Сесіль Лестрендж Малон, мені заявляли: «ми його тут найсердечніше приймемо». Було визначено навіть реченець його приїзду. Але кілька тижнів перед тим реченцем я одержав від Полковника повідомлення, що його приїзд відкладено на неозначений час. Подані причини були загальникового характеру. Вони відбивали нехіть нашого руху до цього роду радикальної зміни. Для багатьох провідних осіб в українському націоналістичному русі дух Англії був чужий, непривітливий. Лиш дехто з них володів англійською мовою. Англія видавалася занадто віддаленою від рідних земель, і це, на їх думку, обтяжило б зв'язки з українським підпіллям.

Маю враження, що Полковник не був щасливий з такого вирішення. Але він був реаліст і мав бистрий змисл відчуття: як далеко дотичну

справу і даних осіб можна посувати, а де треба зупиняється. У висліді він здобував максимум успіху.

Півроку раніше Полковник був вислав мене до Берліну, де була група ідейних, принципіяльних і відданих націоналістів. Я мав їм з'ясувати причини, які повинні нас спонукати шукати бази і співпраці в англосакському таборі. Знову ж тамошні націоналісти мали з'ясувати протилежний бік справи. В додатку до аргументів, про які була мова вище, я додав іще такі:

1) Навіть коли б Німеччина виграла, беручи до уваги згідливе відношення Гітлера до інших, слабших національностей, — є малоправдоподібним, щоб вона згодилася на проголошення самостійної української держави. В найкращому випадку вона погодиться на якийсь ляльковий уряд.

2) Ми, націоналісти, змагаємо до української соборної і суверенної держави, тому мусимо зв'язуватись з такими силами, які заінтересовані в Україні як чинникові, що може заважити на рівновазі потуг, а не з тими силами, які заінтересовані в наших територіях. Такою силою є англосакський табір.

3) Німецька сила є, без сумніву, реальним чинником, і ігнорувати її було б абсурдом. Але на цьому відтинку українську справу повинна заступати менш максималістична українська група. Залишім цей терен гетьманському осередкові, який фактично тут мав більші впливи, ніж націоналісти.

Проти цих аргументів виступали націоналісти берлінського осередку, і, крім згаданих вже аргументів, висували питання: звідкіля в мене певність, що Англія нас не піддурить? Скомпромітувавши нас в німецькому таборі, вона може викинути нас як зайвих. Вона відома із своєї політичної перфідії. Вийшовши з орбіти рухів Німеччини, ми станемо пасивними свідками світових подій взагалі.

Я знову відповідав, що під оглядом політичної перфідії, мабуть, ніхто не перевищить Гітлера. Що буде, як Гітлер, діставшись на українські землі, замість проголошувати самостійну державу, проголосить українські землі як добич і як колонізаційний терен для німецького народу?

Тут втрутився в дискусію сотн. Р. Ярий і заявив: — «Якщо б це сталося, то ми миттю повертаємо нашу зброю й усі наші сили проти німців». Очевидно, усі інші вповні піддержували цей погляд.

Ця заява мене роззброїла, тому я тільки додав: — «я переконаний, хоч би на основі того, що пише Адольф Гітлер в «Mein Kampf», що власне до того прийде, бо мусить прийти. Тому, власне, вважаю, що було б добре заздалегідь шукати політичної бази в другому таборі». Передумуючи цю рішучу заяву українських націоналістів берлінського осередку з дальшої перспективи, приходжу до переконання,

що їй треба було передискутувати глибше; передбачити різні можливі переходи і знайти на всі можливості конкретну зобов'язуючу відповідь. Брак докладного вирішення цієї проблеми, на мою думку, мав пізніше трагічні наслідки.

Рішення відкласти поїздку Полковника до Лондону поставило мене в прикре становище. — «Що сталося?» — запитували мене ті англійці, котрих іще недавно я просив про моральну піддержку для тієї поїздки. — «З певних, мені добре не відомих причин, відложено» — я відповідав. Одночасно я просив Провід Українських Націоналістів, щоб мене негайно забрав з Лондону, бо моя приявність шкодить справі. Саме в тому часі кінчився реченець мого пашпорту і щоб продовжити його по двох роках побуту за кордоном, треба було повернутися до США.

Попрощавшись з найближчими знайомими, я від'їхав з Лондону...

ПРИМІТКИ І ЛІТЕРАТУРА

¹ Яків Макогін помер 1956 р. у Бостоні. Він був родом з України; у 1905–1921 рр. на американській військовій службі. 1930 р. разом з своєю дружиною панею Сузанною (з визначного роду Фаллонів у Бостоні) об'їхав Галичину під час пацифікації поляками й інформував про неї англійських парламентаристів і журналістів.

² Американським амбасадором в Лондоні був тоді (від 23 травня 1913 р.) Роберт Ворт Бінгем (Robert Worth Bingham).

³ Кольєр Лоренс (Collier Laurence, С.М.Г.) професійний дипломат, народжений 13. 6. 1890 р., в дипломатичній службі від 8. 10. 1913 р., від 1. 11. 1932 р. один з тринадцятих радників Міністерства закордонних справ (Foreign Office), голова Північного департаменту, якому підлягає, крім цілого ряду інших країн, також СРСР.

⁴ В листі від 2 травня 1935 р. полк. Є. Коновалець до мене писав: «Я завжди обстоював і, мабуть, на тому всі ми погоджувалися, що наша увага мусить бути сконцентрована на чотирьох великодержавках: Англія. Італія, Німеччина, й Ніппон... Є факт, що прихід Гітлера до влади в Німеччині захитав тією рівновагою в Європі, яка була створена Версальським договором. Цієї рівноваги ще й досі не привернено. На підставі обсервацій і тих відомостей, що їх ми в справі міжнародних потягень узагалі маємо, треба ствердити, що в останньому часі, безперечно, ми є свідками намагання не так творити два фронти в Європі, як радше, беручи до уваги ту потенціальну силу, яку тепер гітлерівська Німеччина посідає, скріпити той зв'язок, який досі існував поміж усіма тими державами, що сусідують з Німеччиною, через притягнення до нього ще Советів. Ціла та акція ведеться під проводом Франції, при чому ця остання дуже зручно використала в останній час, з одного боку — цілий ряд незручних потягень гітлерівської Німеччини, а з другого — той страх, який охопив перед гітлерівською Німеччиною, а зглядно пангерманізмом майже всі держави Європи.

Сфінксом у цілій цій політиці, безперечно, являється ще й досьгодні Англія. Вона, з одного боку, не хоче допустити до надто великого скріплення Франції, одначе, з другого боку, має вона й страх перед Німеччиною, зокрема перед її інвазією на Схід. Цим теж треба пояснити ту хиткість англійської політики, яка раз висилає своїх представників на балачки до Берліну, приймає як довершений факт озброєння Німеччини, то знову посилає своїх представників до Стреси та в порозумінні з Францією й Італією осуджує Німеччину. Взагалі, спеціально слідкуючи за англійською політикою, я щораз більше набираю того переконання, що Англія й надалі готова підтримати Німеччину, але, розуміється, в тих границях, на які вона дозволить, себто, коли Німеччина погодиться вести таку політику, яка йшла б по лінії Великобританії. І так, як Англія, з одного боку, ніколи не допустить до німецько-французького порозуміння, так з другого боку, мабуть, завжди буде старатися контролювати порозуміння французько-советське. Воно в тій формі, як це його Франція з Советами уклала, є для Англії зовсім не безпечне.

На кожний випадок, ці події в міжнародній політиці, що їх ми зараз заобсервуємо, є для української проблеми зовсім катастрофальні. Це ми недвозначно мусимо ствердити. Справа в тому, що через французько-більшовицьке залицяння й нарешті через пакт — найважливіший наш ворог, себто большевицька Росія, значно себе посилив і, діставши вплив у концерті європейських держав, безперечно, зможе далеко успішніше паралізувати всі наші стремління до визволення українських земель з-під більшовицького ярма. Знову ж наслідком залицянь та порозуміння німецько-польського наш з черги другий ворог, себто Польща, теж значно себе посилив, і те посилення відчули вже якслід ЗУЗ, а зокрема наша Організація, і то не тільки на самих теренах, а й закордоном. Через останній розвиток подій ми втратили рівночасно дві бази, що їх ми могли використати для поширювання саме соборницької пропаганди й узагалі нашої діяльності; маю тут на увазі Німеччину й Чехо-Словаччину. Німеччину ми втратили через порозуміння з Польщею, ЧСР — через її порозуміння з більшовиками.

Розуміється, що цілий цей розвиток подій не повинен, зокрема нас, які в своїй діяльності мусіли бути приготовані й на найбільшій труднощі, ні демобілізувати, ні викликувати якогось почуття депресії. Виходячи з глибокої віри в наш народ і приймаючи як факт, що все, що зараз у світі діється, є ще великою мірою експериментуванням, яке дуже скоро може показатися нереальним, — нам треба під теперішній момент затримати якнайбільше холодну кров та не дати себе спровокувати на ніякі desperатські виступи чи потягнення. На мій погляд, наша політика в даний момент повинна:

1) За всяку ціну старатися включити українську проблему у сферу, так сказати б, заінтересування великобританської політики. Під теперішній момент тільки в Англії можемо мати базу для дальшого ведення нашої соборницької політики.

2) В нашій діяльності на англійському терені ми мусимо завжди підкреслювати нашу непримиримість супроти займанців українських земель, зокрема супроти Советів і Польщі, та при тому все мати на оці, що Англія серйозно зацікавиться українською проблемою, а зокрема нашою Організацією тільки тоді, коли ця Організація на самих українських теренах являтиме справжній фактор сили.

3) Виходячи з założення, що теперішній стан в Європі й узагалі теперішній розвиток подій не є чимось уже стабільним, ми в нашій міжнародній діяльності не повинні допустити до того, щоб нас використовувано як знаряддя одної великодержави проти другої. Справа в тому, що фронти в міжнародній політиці ще не визначилися так, щоб ми вже сьогодні могли прийняти вирішення, що, мовляв, стаємо й в'яжемо долю нашої Організації з одною групою держав. Ми му-

симо й надалі, як я вже вгорі згадав, рівнорядно вести нашу акцію на чотирьох теренах, себто в Англії, Італії Німеччині й Ніппоні».

⁵ Англо-Український Комітет заснувався на спеціальних зборах, які відбулися в будинку британського парламенту 29 травня 1935 р. Головою зборів був член парламенту (палати громад) Джон Гилс (John Hills, P. C., M. P.). Заяву, яка звертала увагу британського громадянства на українське питання і яка підкреслювала активне зацікавлення комітету різними аспектами української справи, підписали, між іншими: лорд Дікінсон (Lord Dickinson), лорд Ноель-Бакстон (Lord Noel-Buxton); члени палати громад: Джон Гилс, Джеффі Мандер (Geoffrey Mander) та полк. Дж. С. Веджвуд (Col. J. C. Wedgwood, D. S. O.) як також два видатні британські історики: д-р Дж. П. Гуч (Dr. G. P. Gooch, M. A., F. B. A.) та проф. Роберт Сітон-Вотсон (Prof. Robert Seton-Watson, D. Litt., F. B. A.).

Почесними секретарями комітету стали Аше Лінкольн (Ashe Lincoln, M. A., B. C. L.) та підполк. Сесіль Лестрендж Малон (Lt.-Col. Cecil L'Estrange Malone, F. R. As. S.).

⁶ Ним був Lt.-Col. Cecil L'Estrange Malone (підполк. Сесіль Лестрендж Малон). Він був вибраний послом до парламенту від ліберальної партії у виборах 1918 р. Пізніше, в 1920-х роках, він вступив до Партії Праці. Весь час мав тісні зв'язки і впливи в урядових колах. Підполк. С. Л. Малон був одним з двох почесних секретарів заснованого 29 травня 1935 року. Англо-Українського Комітету. Українською справою цікавився аж до смерти. Помер 26 лютого 1965 року.

⁷ Репортаж про цю доповідь подав журнал «The Near East and India» з 27 червня 1935 р.

⁸ Нині та відповідь звучить цинічно. Але тоді вона мала дуже реальні підстави і треба було її належно зустріти.

Смерть Коновальця

Остання світлина полк. Є. Коновальця кілька днів
перед смертю

ВБИВСТВО ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ У СВІТЛІ НІДЕРЛЯНДСЬКИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Дня 7 травня 1938 р. видав був тодішній нідерляндський міністер справедливости, Хоселінг, обіжник, в справі способу допущення, видалення й трактування чужинців. Обіжник цей був характеристичний тим, що він, всупереч традиції, зрівнював політичних біженців з небажаними чужинцями. Обороняючись перед критикою, міністер Хоселінг аргументував так: «... якщо б мое місце було десь-інде (а не в уряді О. К.), то я, мабуть, не був би в курсі справи, не знав би тих фактів і обставин, які тепер знаю, тоді я не мав би прямої відповідальности за добро держави...» і тоді «з серця міг би я говорити про великі принципи християнської любови до ближнього, також між народами, про права загальної людяности, про напрямки пристійного міжнароднього співжиття. Тепер я мушу більше наголошувати... національний інтерес, обов'язок і відповідальність стосовно власного народу, безвідрадне всіма сторонами становище у світі»¹. Коли ми розглянемо цю аргументацію в зв'язку з зовнішньою і внутрішньою політикою тодішнього нідерляндського уряду, прийдемо до висновку, що міністер Хоселінг налякав на потребу для Нідерляндії консеквентно продовжувати політику неутральности.

З ретроспективи виглядає дивним, що напередодні II-ої світової війни уряд Нідерляндії за всяку ціну додержувався неутральности. Але треба взяти до уваги, що від соборницької політики Бісмарка і головно з хвилюю, коли Англія виявила зацікавлення до «рівноваги сил Європи» і тим самим стала «природним оборонцем» самостійности малих держав в Європі, Нідерлянди вели т. зв. політику безсторонности.²

Неутральність до міжнародніх конфліктів зродила або, принайменше, підтримувала дух пацифізму, антимілітаризму, з одного боку, і схильність розвивати міжнародне право, як засіб нормування співжиття між

народами і розв'язування конфліктів — з другого боку. Це, і довголітня економічна криза, яка почалася в 1929 р., спричинюють зростання скрайніх політичних рухів та послаблюють відпорність деяких нідерландських політичних середовищ на вплив чужих ідеологій: комунізму і націонал-соціалізму. Нідерландські комуністи використовують проти фашистського наставлення, щоб прищеплювати в лівих колах радянське фільство. Націонал-соціалісти використовують занепад національного духу, щоб ширити германське фільство.

Представники скрайніх рухів використовували кожен нагоду, щоб критикувати політику уряду. Не диво, що комуністичний посол Де Фісер зголосив інтерпеляцію до міністра справедливості у зв'язку з обіжником від 7 травня 1938 р. про трактування чужинців. Де Фісер бачив добру нагоду, щоб ганьбити уряд за «профашистське» потягнення. Але склалося так, що ця інтерпеляція дала теж нагоду порушити справу атентату, що мав місце дня 23 травня 1938 р. в серці Роттердаму. Дня 24 травня, коли нідерландський парламент дав згоду на цю інтерпеляцію, не було ще відомим, що йшлося про атентат на Голову Проводу ОУН Євгена Коновальця. В пресі були припущення, що жертвою атентату був, мабуть, «німець Я. Новак, походження з Праги», або «чех Новак», який загинув через власну необережність. Новак, так звітувала преса, був замішаний в нелегальних транзакціях вибуховими матеріялами³. Щойно рано 26 травня з'являється в найвідомішому ліберальному щоденнику «Ніве Роттердамсе Курант» вістка про атентат на політичну особистість⁴, яку, до речі, спростував, як «вифантазовану брехню», комісар роттердамської поліції Й. П. Рошбах, що провадив слідство у справі експлозії 23 травня на Колсінгель⁵.

З пізніших пресових повідомлень довідуються нідерландці про справжнє ім'я вбитого. На основі цих повідомлень, які завжди посилалися на інформації поліційних чинників Роттердаму, не важко відтворити точну реконструкцію побуту Євгена Коновальця у фатальний день в Роттердамі та вияснити спосіб убивства.

Певним було, що в понеділок 23 травня 1938 р. приїхав був поїздом в годині 11,24 ранку тоді ще неозначений чужинець. Маючи валізи (одну велику і одну малу) і машинку до писання, він взяв стояче біля роттердамської станції «Maas» таксі та попросив по-німецьки завезти його до готелю «Централь» при Кройскаде. Беручи до уваги полудневу пору, їзда таксівою тривала приблизно 10 хвилин, так що цей чужинець — по акценті якого догадувався шофер, що він не німець — прибув до готелю десь 5 хвилин після пів на дванадцяту. Вписавшись, як Новак, він замовив скромну кімнату, ціною 3,- гол. гульдени за добу, і, отримавши ключ, подався до кімнати 104 в партері. Полагодження формальностей потривало кілька хвилин, так що Новак увійшов у кімнату десь 10 хвилин після пів на дванадцяту перед полуднем. Велику

Сучасний вид кварталу, в якому розміщені готель «Централь», каварня «Атланта», кінотеатр «Люм'єре»

валізу, до якої був прикріплений ремінцем подорожній коць, примістив він на козлі, а інші речі в кутку. Машинку до писання поклав на столі, який стояв перед вікном, а на нічному столику поставив хрест і будильник. Відтак він вмився й розложив на ліжку піжаму. Це все му- сіло забрати приблизно 15 хвилин часу, так що він десь в годині 11,55 вийшов зі своєї кімнати. В коридорі трохи проходжувався в задумі, ін- шим присутнім він здавався в цей момент дещо поденерованим. Опісля вернувся до своєї кімнати, але негайно вийшов з неї знову й пішов на- двір. Надворі була прекрасна весняна погода, тому Новак був без плаща. Дійшовши до рогу вулиць Кройскаде і Колсінгель, він повернув вправо та попростував в напрямку Кафе-ресторану «Атланта». Сотки людей були на вулиці, так що ніхто на нікого уваги не звертав. Десь по дванадцятій годині «Новак» сидів уже в каварні при столику біля вікна й приглядався великому вуличному рухові. Коли прийшов до нього кельнер, він замовив склянку шері, чим звернув окрему увагу

кельнера, бо дуже рідко траплялося, що гості в полудневу годину замовляли цей напиток. За кілька моментів увійшов до каварні «Атланта» якийсь пристійний пан і подався прямо до стола, при якому сидів чоловік з чаркою шері. Коли кельнер приступив до нового клієнта, цей, нахилившись до черевика — замовив склянку пива. Але кельнер вже при вході міг схопити характеристичні риси цього нового клієнта. Це була самовпевнена постать у віці коло 30 років, висотою 1,76-1,78 метра; педантно вбрана і гарно обголена людина. Волося було темно-брунатне й добре зачесане. Брови у нього зрослись, а очі темні, мабуть, карі. Говорячи по-німецьки, він мав дещо дивний акцент. Не міг не згадати кельнер і цього, що після привітання з чоловіком при столику коло вікна, вони обмінялися короткими словами, а відтак, що новий клієнт передав якийсь пакуночок, поспішно заплатив за пиво, поспішно попросився та поспішно залишив «Атланту». Опісля і перший чужинець заплатив кельнерові та вийшов о годині 12,13 на вулицю. Рух був не дуже великий, так що цей чужинець свобідно подався Колсінгелем в сторону Кройскаде, мабуть, він мав у пляні вертатися до свого готелю.

По хвилині ходу він спинився напроти кінотеатру «Люм'єре». В ту мить кілька проходячих на трохи більшій віддалі побачили великий клуб диму, який блискавкою піднісся на кілька метрів понад хідник. В середині цього димного клубу було видно сліпучий вогонь. Все це супроводив сильний вибух, короткий, сухий, точнісінько такий, як при розірванні в повітрі артилерійської гранати.⁶ Звітодавець «Ніве Роттердамсе Курант» описує у вечірньому виданні від 23 травня 1938 р.: «Безпосередньо по цьому запанувала на Колсінгель на мить, страхом насичена тиша. Публіка стояла, як вкопана. Відтак зчинилася з сторони кінотеатру біганина, наче б кожний втікав світ-за-очі. Трохи пізніше погналися всі знову назад, мабуть, щоб допомагати жертвам»⁷. А очевидець цього вибуху, який був з своїм товаришем лише кілька метрів від місця експльо́зії, нідерляндець Г. де Йонг, мешканець Роттердаму при вулиці Павл Кругер (страат) 17, зареєстрував цю страшну подію почерез «Роттердамс Нівсбляд» так:

«— О, яке чудо, під цю пору є якраз дуже спокійно на цій частині Колсінгель. Недалеко передо мною йде один пан і приблизно п'ять метрів перед ним, один чоловік. Я бачу його ще передо мною. У нього сивий капелюх; він середнього росту. Виглядає, як справжній джентлмен, але вбраний таки дещо скромно. В правій руці несе маленьку, плитку валізочку. Таку річ, яку можна всюди купити за кілька четвертин ґульдена. Мужчина знаходиться приблизно коло кінотеатру «Люм'єре», як стався цей випадок. Бачу, як розлітається валізочка. Оглушливий вибух. Носій валізочки розлітається на куски. Направо і наліво бачу летючі ноги і руки. Кривава маса, його тулуб, з великим розмахом ле-

Розірване бомбою тіло полковника Євгена Коновальця

Поліція обсліджує сліди розриву бомби на кам'яній вулиці Колсінгель

Посмертний рисунок з померлого Полковника

тять поза тротуар і паде яких двадцять метрів далі на вулицю. Я відчуваю шок від важкого тиску повітр'я, але втримуюся на ногах. Пан, який йде передо мною, падає, а його одяж горить. Одиноке, що я собі усвідомлюю, це те, що мені нічого не бракує. Та ще й те, що навколо носія бомби не було прохожих. І це було велике щастя.

Розігралося все в кількох секундах. Коротко по вибусі лунає дикий брязкіт побитого скла. З усіх сторін летять на вулицю шиби. Я втікаю скоро на дорогу, щоб охоронитися від летючого скла. Відтак почали збігатися з усіх боків люди до трупа й до раненого пана, скоро гасячи вогонь його горючої одяжі. Вони занесли його до кафе»⁸.

По короткій паніці постає наступний образ. Скоро на місці вибуху з'являються поліція, пожежна сторожа і амбулянси Міської служби здоров'я. Тлінні останки вбитого і двох ранених відвезено до недалекого шпиталю. Спалахнуті тут і там вогні погашено. Тих, які нервово дещо розхвилювалися, віддалено від місця випадку. Поліція замкнула для руху тротуар і дорогу західньої частини Колсінгел, між вулицею Арт ван Нес (страат) приблизно до театру Тіволі. Слідчий відділ прокуратури почав зразу слідство причин вибуху і пов'язаних з ним справ. Частину тротуару відразу відгороджено від публіки і зібрано всі «німі свідки» вибуху, як скалки «пекельної машини», рештки особистих

речей жертви. Марксистського публіциста Г. А. Тібена, який драматично доводив, що йшлося про атентат на нього, — забрано до поліційного бюро при «Гаксефер» на переслухання.

Поліція знайшла кров'ю пересяклу візитівку готелю «Централь». Непошкодженим був паспорт, так що поліція порівняно скоро знала, що розірвана людина — це перед годиною зареєстрований в готелі «Централь» Йозеф Новак, директор однієї купецької фірми. Випадок хотів, що лице жертви не було змасакроване. З уваги на слідство поліція не оприлюднювала покищо жадних даних.

Пополудні 23 травня, отже після вибуху пекельної машини, з'явився в готелі «Централь» один чужинець, який, мабуть, не знаючи нічого про трагедію на Колсінгел, питався за Новаком. Вже заздалегідь поліція вжила заходів, щоб усіх, які шукатимуть Новака, арештувати. Тому не тривало довго, коли цей чужинець опинився в поліційному бюро. Він теж подав себе за Лядіслава Бора з Праги. Поліція встановила скоро, що паспорт Бори мусів бути власністю іншої особи, бо світлинка на ньому, хоч дещо подібна до «Бори», належала іншій людині. Цілу добу не вдалося поліційним урядникам видобути ані слова від «Бори». Щойно коли у вівторок під вечір поліція сконфронтувала Бору з тлінними останками «Новака» — він зворушено заявив: «Це вождь Організації Українських Націоналістів — полковник Євген Коновалець». Відтоді почав «Бора» відповідати на всі питання. Поліція перевіряла всіма дорогами наслідки переслухання «Бори». Після того телеграфічно повідомила дружину сл. пам. Євгена Коновальця в Римі про «нещасливий випадок» з її чоловіком. Остання скоро прибула в товаристві двох «товаришів зброї» погиблого до Роттердаму і потвердила, що розірваний дня 23 травня 1938 р. пекельною машиною — це її чоловік. Офіційне повідомлення преси було подане щойно після вияснення, яке відбулося у п'ятницю дня 27 травня 1938. Вся понеділова преса, тобто з 30 травня, заговорила про «політичний морд 47-літнього провідника українсько-національного руху на Україні, полковника Євгена Коновальця, який подорожував на фалшивий паспорт, виставлений на ім'я Йозефа Новака». В цей же день довідалися нідерландці теж про похорон, що відбувся в суботу на Кросвейк.

В похороні взяла участь пані Ольга Коновалець, яка 26 травня прилетіла літаком з Риму і розпізнала в убитому свого чоловіка. З Берліну приїхали ген. Віктор Курманович, який прощав Полковника українською мовою, радник Омелян Тарновецький, який промовляв по-німецьки, і керівник «Націоналістичної Пресової Служби» Ярослав Оршан. Приявний на похороні був також литовський генеральний консул

* Один із поліційних службовців був дуже з лица подібний до Валюха. Я. Барановський не був певний, чи поліція не співпрацює з більшовицькою агентурою, тому мовчав (— ред.).

**РОТТЕРДАМСЬКІ МІСЦЯ, В ЯКИХ ПОЛК. КОНОВАЛЕЦЬ ПЕРЕБУВАВ
В ОСТАННЮ ГОДИНУ СВОГО ЖИТТЯ**

**готель «Централь», у якому
Полковник замешкав**

**готель і ресторан
«Атланта»,
де зустрівуся з своїм
убивником**

місце розриву бомби під кіном «Ліум'єре»

ОСТАННІ ХВИЛИ ПЕРЕД СМЕРТЮ

- 11,24 година — приїзд поїзду до Роттердаму
- 11,35 " — прибуття до готелю
- 12,05-12,13 — розмова з убивником
- 12,16 " — смерть від розриву бомби

Петер Пенн, який активно помагав у справах, зв'язаних з трагічною подією і з похороном та заопікувався дружиною Полковника. Поліція дозволила брати участь у похороні Ярославові Барановському, що перебував ще у слідстві.

*

Розуміється, що поліція не обмежувалася устійненням тотожності жертви пекельної машини. Вона рівночасно старалася вияснити справу замаху. Слідство було не легке, бо кружляли різні поголоски, поліція отримувала масу інформацій. Не маючи на початку нічого, від чого можна було б починати, комісар Рошбах і його штаб мусіли перевіряти кожну можливість.

Зупинімося лише на епізодах вирішних для знайдення розв'язки ідентичності вбивника і мотивів замаху.

Після першого переслухання згадуваного вище лівого публіциста Тібена, стало для поліції ясним, що він, мабуть, навіть не був на Колсін-

На похороні ген. В. Курманович виголошує прощальну промову (крайній праворуч). Зліва направо: консул П. Пенн, Я. Барановський, Ольга Коновалець, Ярослав Оршан, радник О. Тарновецький.

гель в час вибуху, але експлозію чув, бо його мешкання було порівняно недалеко від місця трагедії. В кращому разі, це було фантастичне припущення Тібена. Чому фантазував Тібен? На це питання відповісти не можна. Фактом є однак, що Тібен не лише забрав дещо дорогого часу поліції, але й упровадив у блуд пресу, бо навіть урядовий офіціоз АНПА (Загальна Нідерландська Пресова Агенція) передала в цілий світ новину, що «атентатник на Тібена» став сам жертвою свого замаху.

Мовчанка Бори дала ґрунт для гіпотези, що він причетний до справи вибуху, тому всіма середниками шукано за «містерійним третім». «Тому що ані жертва, ані Бора не мали грошей і рівночасно робили враження, що вони не числилися з грішми, є самозрозумілим припущення, що в цьому місті мусить знаходитися ще один співучасник, який диспонує зв'язками», — читаємо у вечірньому виданні поважного «Ніве Роттердамсе Курант» від 24 травня. Виходить, що і поліція рахувалася з можливістю, що експлозія — це випадок при нелегальному транспортуванні вибухових матеріалів.

Перервання мовчанки Борою стало початком розв'язки ідентичности вбивника Є. Коновальця. Важливу роль відіграли зібрані матеріали від голландських свідків, при чому дуже корисними були інформації кельнера «Атланти», висліди з дослідження скалок «пекельної машини», як теж інших «мертвих свідків» спеціалістами в лабораторіях й інформації з різних європейських столиць від поліційних централей. Конфронтація усього з реконструкцією побуту Є. Коновальця в Роттердамі і реконструкцією вибуху привели лише до одного висновку: Є. Коновалець згинув від сильної часової бомби, яка була в пакуночку, що його він отримав від свого співрозмовника в «Атланті». Цього ж важливого висновку не заперечувала навіть комуністична преса.

Вже 25 травня з'являються повідомлення в пресі: справу вибуху розв'язується під наглядом Гаґи, бо йдеться про справи державної безпеки. 30 травня стає відомим, що нідерландський уряд доручив чинникам, пов'язаним з слідством, робити все, що лише треба і можливо для цілковитого в'яснення справи, не числячись при тому з видатками. 31 травня з'являється у всій пресі знімка «Валюха, виконавця морду на Колсінгель» та такі дані про цього Валюха: «Вік приблизно 32 роки, високий 176 — 178 м., рівно обголене обличчя, темнобрюнет, догори зачесане волосся, темнобрунатні очі, здорові зуби, дуже самовпевнений, але елегантний в поведінці, брови зростаються на носі, говорить по-російськи, по-українськи, трошки по-німецьки і, мабуть, дещо по-французьки. Перед Коновальцем і його приятелями він виступав, як Валюх. Він є, однак, теж відомий, як Діссімов і Петровіч. В дійсності він називається зовсім інакше». З цього всього, як теж з факту, що роттердамська поліція звернулася до Брукгофа, комісара Централі, для шукання міжнародних злочинців, треба зробити висновок, що поліція посідала незаперечні докази щодо вини Валюха.

В пресі, почавши від 31 травня 1938 р., з'являються звідомлення щодо ходу слідства. З них виходить, що поліція всю увагу звернула лише на якнайскоріше віднайдення й арештування Валюха. Ввечорі 31 травня з'являється в пресі заклик роттердамської поліції, який католицька газета «Маасбодє» передає наступно: «Так, як ми вже вчора повідомляли, мусила бомба бути наставлена в Роттердамі. Годинниковий механізм, прикріплений до такої бомби, у більшості випадків спричиняє від 15 хвилин до двох годин часу вибух. В зв'язку з цим комісар головного бюро служби юстиції в Роттердамі просить кожного, хто протягом передполудня 23 травня в кафе, прийомній, готелі і тому подібне бачив чоловіка, який мав пакет завбільшки з пуделка на черевики, зголоситися в названому бюро при Гахсефер для подання інформацій». Там же читаємо, що в випадку, коли «вбивник прибув російським кораблем «Менжинский», то він, безумовно, мав потрібний час і нагоду наставити пекельну машину, і тоді ніхто не був свідком цього»⁹. Фактично

такий російський корабель перебував від полудня п'ятниці 20 травня 1938 р. в роттердамській пристані «Мервегавен» і відчалив дня 24 травня 1938 р. до Ленінграду. Посередником цього корабля була нідерландська фірма «Н. В. Недерляндсе Бефрахтінгскантор», про яку не раз були пресові повідомлення, що вона пов'язана з кораблями «Гардена», «Андра» й іншими, які з Гдині перевозили муніцію для червоної Іспанії. Незаперечним є теж факт, що 2-го червня 1938 р. один інспектор роттердамської поліції з кількома асистентами й Борою, якого вже називали справжнім іменем — Ярославом Барановським, подалися були до Еймойден, де стояв російський корабель «Магнітогорск». Поліція перевірила, чи на цьому кораблі немає Валюха. Про цей випадок знаходимо у вечірній газеті «Ніве Роттердамсе Курант» наступне: «Спочатку капітан (дотичного советського корабля) не хотів нічого й знати про контролювання його корабля, він навіть поводив себе супроти інспектора брутально. При цьому він, крім російської, дуже слабо говорив по-англійськи, а інспектор не розумів по-російськи. Вкінці перший стерновий, який говорив краще по-англійськи, став посередником, так що, врешті, вдалося говорити з пасажиром, який мав би бути Валюхом.

І в дійсності, цей моряк був дуже подібний на Валюха, так навіть, що коли йому показано світліну підозрілого, він сміючись заявив, що це він. Однак було багато ріжниць, так що треба було сумніватися. Моряк мав іншу поставу й не справляв враження елегантної особи, що було характеристичне для Валюха. Крім цього, Барановський, коли побачив цього моряка, зразу сказав, що цей моряк не може бути Валюхом». І далі читаємо в цій газеті: «А тим часом є дивним, що на кораблі, де, як виявилось, число поліглотів є дуже обмежене та який в час, коли виконано атентат, був на повному морі, кожний на кораблі був добре поінформований про випадок на Колсінгель, і то відразу по причаленні до Еймойден. Це зроджує підозріння, що в Еймойден був, принаймні один чоловік, який подію в Роттердамі вважав такою важливою, що оповів про неї обслузі корабля, і то з переданням найновіших подробиць»¹⁰.

Судячи з тодішніх звідомлень і коментарів преси усіх напрямків, почала витворюватися в Нідерляндії загальна опінія, що Валюх діяв на доручення ГПУ. Дуже промовистим є факт, що навіть до української справи вороже наставлений «Ганделсбляд» помістив фахово і змістовно написану статтю, яка починається так:

«Багато подробиць, які стали відомі останніми днями про бомбовий атентат, що був виконаний тиждень тому в Роттердамі, потвердили початкові припущення про виконавця. Немає жадного сумніву, що ми тут натрапляємо на злочин таємної російської державної поліції, горезвісного ГПУ. В архівах московської централі в Любянці можна вичерк-

нути ім'я Коновальця. І для тих, хто в це ще не міг повірити, дано доказ, що рам'я Сталіна довге й сягає теж до нашої країни»¹¹.

*

Саме під цю пору, коли в Нідерляндії почали уважати Валюха «рам'ям Сталіна», — комуністичний «Гет Фолксбляд» і соціал-демократична преса, охоплена в «Арбайдерспрес», робить... «сенсаційне відкриття» та лянсує «розв'язку» справи лінією «фашистського морду», маючи на увазі справу атентату на Голову Проводу Українських Націоналістів.

На видному місці і великим друком з'являється 2 червня 1938 р. в органі Комуністичної Партії Нідерляндців «Гет Фолксбляд» вістка про візиту членів комуністичної фракції міської Ради Амстердаму, Беземакера (Beuzemaker) і Зехерса (Seegers) в головного комісара поліції в Амстердамі, які вручили йому заяву на письмі одного свідка, складену одному редакторові комуністичної газети про «фашистську змову»; свідок згодився повторити свої зізнання перед поліцією. Згідно з публікацією в «Гет Фолксбляд», цей свідок заявив, що — будучи службовцем в одному ресторані при Ляйдсестраат в Амстердамі, — він завіз дня 14 травня 1935 р. листа до готелю «Централь» у Роттердамі з доручення одного відвідувача ресторану, в якому він впізнав тепер Є. Коновальця. На зворотній сторінці цього листа стояло ім'я Новак. В готелі «Централь» відкрито в його приявності цього листа і вийнято кілька банкнотів, а відтак цей свідок отримав пакуночок з осторогою, щоб він дуже з ним обережно поводився і доручив цей пакуночок адресатові листа. Новак — як заявив цей свідок — чекав поденерований на нього і, як винагороду за добрі послуги, дав йому 4 гульдени. Комуністичний орган коментував це свідчення, як доказ, що знайдено виразні сліди, які ведуть до «міжнароднього заговору фашистських терористів, які мають в Роттердамі зв'язкові пункти, правдоподібно в першій мірі для жвавої торгівлі вибуховими матеріалами»¹².

Поліція відразу взялася за перевірення наведених «фактів» і встановила, що «Гет Фолксбляд» на свій лад передала слова дотичного нідерляндця. Стверджено, що йшлося не про Новака, а італійського різьбаря Марколі, який в квітні 1935 р., а не в травні, маючи грошові клопоти, позичив у директора готелю «Централь» 50 нідерляндських гульденів і в заставу дав папську відзнаку, якою удекоровано було його за зроблення погруддя Пія X-го. Таким чином, висунена лівою пресою історія виявилася в нічому непричетною до справи атентату на Євгена Коновальця.

З'ясований випадок зате засвідчив, що Комуністична Партія нідерляндців чомусь хоче впливати на хід слідства. Це стало ще ясніше, коли названа партія видала масовим тиражем брошуру п. з. «Розрив в Роттердамі — хто є спричинниками»¹³. На основі пасквільної статті

«Последних Новостей», російсько-емігрантської газети, що виходила в Парижі, автори названої брошури сугерують, що «Коновалець — це відомий міжнародній проводир терористів» та твердять: «брехнею є твердження про атентат радянського агента», бо «бомбовий атентат — це фашистська провокація». В доказ наводять автори промову Літвінова з 1934 р. на засіданні Ліги Народів та виступ Дімітрова на процесі в Ляйпцігу¹⁴. Але найвиразнішими під тим оглядом є письмові питання комуністичного посла Де Фіссера з датою 8 червня 1938 р. до уряду «в зв'язку з виконаним в Роттердамі бомбовим атентатом на чужинця Коновальця». Тому наводимо ці питання в цілості:

«Відомо урядові, чи це правда, що при розриві бомби в Роттердамі вбитий український провідник Коновалець, який звав себе Новаком, був фашистським терористом, якого за підготовлення і виконання атентатів на визначних особистостей видалено з Польщі й з Швейцарії і перед яким вже остерігали різні делегації при Лізі Народів на сесії Ліги Народів в 1934 р.?

Якщо це дійсно так є, то чи не заступає уряд такі думки:

1. що треба уважати за неприпустиме, що Роттердамська поліція при повідомленнях для преси кермувалася — як виглядає — заявами одного підвладного виконавця названого Коновальця, арештованого Бора, чи пак Барановського;

2. що це лише може вийти на шкоду слідству, коли — а виглядає, що так сталося — поліція користується при цьому слідстві послугами інших членів організації Коновальця, а саме членів т. зв. Українського Бюра в Лондоні?

Чи уряд не є думки, що вплив, який — як виглядає — мають на слідство вище названі особи, — не утруднює судових розшуків і не спричинився до підбурюючої кампанії в частині нідерландської й іншої преси проти Союзу Радянських Соціалістичних Республік, через що постала небезпека загрози добрих політичних відносин, теж у некористь демократії і миру?

Чи уряд не є теж думки, що названа кампанія, яка є сперта виключно на заявах одностороннім загиблого — може завдати шкоди добрим торговельним взаєминам між Нідерландами і Радянським Союзом, тим більше, що слідство довело вже до створювання труднощів торговельним кораблям в нідерландських пристанях?

Чи уряд ще не є тієї думки, що використання в такій чи іншій формі світліни поліціанта-детектива з Масльойз (Maassluis) на те, щоб поширити схожий вигляд до одного підозрілого, — якщо це знову також зроблено за вказівками теж підозрілого — мусить в свою чергу вести до закаламучення слідства?

Чи прийняв уряд до відома численні повідомлення, які вказують на тісну співпрацю між означеними особистостями фашистської партії

в Німеччині з особами в тих питаннях часто називаними, і чи уряд не є того переконання, що власне на основі цієї співпраці не було правильним, що заяви Берлінської поліції без критики, як це мабуть було, давано для розпорядимости голляндській пресі?

Чи уряд не є того переконання, що для повного вияснення цієї події, яка заторкає безпосередньо безпеку і свободу нідерляндського населення, слідство мусить йти цілком незалежно від впливів, які виходять з кіл, з яких походила жертва, або від тих, з якими ці кола співпрацювали . . .»¹⁵.

*

Преса не обмежувалася до вісток про атентат і хід слідства. Вона містила теж коментарі та статті, в яких віддзеркалювала реакцію нідерляндської опінії на атентат.

Атентат, як такий, викликав у нідерляндців жахливе обурення та був сприйнятий, як звірачий, негідний людини вчинок. Коли виявилось, що атентат мав політичні причини й наслідки, то преса поділилася на два табори.

Комуністична преса й ліві журналісти розписувалися про «фашизм», «тероризм» і «вислужництво» українських самостійників. Частина й некомуністичної преси виявляла ворожість до української справи. Так, наприклад, дуже поширений щоденник «Де Телеграф» поміщував ворожі українській справі статті, завжди на основі джерел, пришиваних «українським колам» у Варшаві, Парижі чи то в Берліні. Характеристичною під цим оглядом була стаття у цьому щоденнику від 9. 6. 1938 р. під сенсаційним наголовком «Коновальця замануто в пастку. Атентат — це мабуть помста українців. Непевність щодо ідентичности виконавця»¹⁶. До цього ворожого табору долучилися білі російські емігранти. Вони інформували нідерляндців про «об'єктивний стан речей» і постаралися помістити в частині голляндської преси переклад довшої статті з ліберальної газети білоросійських емігрантів «Последние Новости»¹⁷. Цю статтю, насичену злобними інсинуаціями на адресу ОУН і Євгена Коновальця, використали, як вже відомо, комуністи при публікації брошури «Вибух в Роттердамі — Хто є спрчинниками». Знов якийсь, «походженням з України», д-р Борис Рапчінській, автор «Історії російського народу» нідерляндською мовою, помістив у провінційному «Леваржен Курант» статтю «Росія й Україна». Стаття ця — це зразок неперебірливости в методах затемнювання історичних фактів і очорнювання¹⁸.

Інша частина преси і на першому місці католицький щоденник «Де Інша частина преси і на першому місці католицький щоденник «Деспостерігачами. В цій пресі з'явилось багато вірних інформацій і оглядів про Україну, її історію й українську справу взагалі.

Але незалежно від таких позицій, з голосів нідерландської преси виходить недвозначно, що трагічна смерть сл. пам. Євгена Коновальця в Роттердамі заактивізувала українську проблему. Атаентат на Голову ОУН пригадав нідерляндцям, що на карті Європи є теж Україна, в якій є політичні неспокої, наслідком чого, як також наслідком активної дії українських самостійників поза СРСР, реальним є «українське питання». Цей атаентат засвідчив, що можна затемнювати «українське питання», але не можна зняти його з листи «нерозв'язаних проблем» міжнародніх відносин.

Двоподіл на табори був не лише при розгляді політичних імплікацій, але щодо слідства в справі атаентату. По одній стороні стояли комуністи, які через писане слово і через заходи перед офіційними чинниками впливали на слідство. По другій стороні — всі некомуністи. Вороже й невороже до українців наставлена некомуністична преса збирала лише факти щодо атаентату та лише на їх основі робила висновки. Тут доброю ілюстрацією може послужити вже цитований, до української справи ворожий, «Де Телеграф». Ще 9 червня 1938 р. він сугерував, що Євген Коновалець міг бути жертвою внутрішніх поражунків. Цей самий щоденник повідомляє 25 листопада 1938 р., що стало безсумнівним, що «ГПУ-агент вбив Коновальця», а «морг приготовано в Норвегії»¹⁰. Аргументацію цього ствердження знаходимо в виданні «Де Телеграфу» від 26 листопада 1938 р. Повідомивши, що «Нідерландська поліція внесла до Міністерства Справедливости Норвегії прохання стати в допомозі для розв'язки цієї драми (вбивства сл. пам. Є. Коновальця — О. К.)», продовжує «Де Телеграф»:

«Вихідною для розслідування поліції є таємнича телефонічна розмова, що її переведено вночі 31 січня між Гарстад в Норвегії і Римом. Російський корабель «Жилка» (в оригіналі «Shilka» — О. К.) в дорозі з Архангела (напевно Архангельська — О. К.) до Роттердаму, причалив увечорі до Гарстад, щоби забезпечитися вугіллям.

Єдиний пасажир на покладі був росіянин, який конче хотів телефонувати, і хоча бюро телефонне вже було закрите, то йому це вдалося саме тому, що він стягнув директора з ліжка. Він отримав сполучення з Римом і говорив з Коновальцем. Директор був присутній при цій розмові.

Про зміст цієї розмови нічого не опубліковано, як також і про спосіб, яким нідерландська поліція була повідомлена про неї, але «Афтенростен» (норвезька газета — О. К.) повідомляє ще, що пасажир «Жилки» теж дзвонив до Коновальця 8 лютого з Роттердаму і 9 лютого з Дордрехту, коли цей корабель причалував до обох пристаней.

З певністю приймається, що цей пасажир був ГПУ-агент Валюх, цей самий чоловік, котрого Роттердамська поліція визнала вбивником. Валюх прибув на фалшивий пашпорт до Нідерландії і втік по вбивстві

до Росії. Приймається, що Валюх в його телефонічних розмовах з Коновальцем настоював на цьому, щоб останній прибув до Роттердаму. Саме Валюх уважав це місто найзручнішим для переведення вбивства»²⁰.

Жадна з некомуністичних газет не сумнівалася в цілковитій безсторонності слідчих чинників.

Громадянство слідкувало за перебігом слідства, але не взяло, знову за виїмком комуністів, — жадного становища. Винятком був лише один випадок, що мав місце дня 9 червня 1938 р. в Другій Палаті нідерландського парламенту. При усній інтерпеляції в справі вже згаданого обіжника Міністра Справедливості щодо способу допущення, видалення й трактування чужинців, що мала місце дня 9 червня 1938 р., посол граф de Marchant et d'Ansembourg покликався на пресові звітлення та обвинуватив нідерландських комуністів в співвідповідальності за вбивство Є. Коновальця. Уряд не вступив в дискусію, чого хотів досягнути граф de Marchant et d'Ansembourg. Комуніст Де Фіссера оборонявся, мовляв, якщо б граф de Marchant et d'Ansembourg «крихітку знав засади й тактику соціалізму, комунізму й марксизму, проти якого він так часто верещить, то він знав би, що ці засади принципово рубом звернені проти засобів особистого терору . . .»²¹.

*

Перш, ніж приступити до висновків, потрібно ще присвятити увагу становищу нідерландського уряду до справи атентату.

На основі повідомлень преси і протоколів Парляменту, можна зовсім ясно ствердити, що нідерландський уряд підходив до справи атентату лише ділово. Як оборонець принципу правості держави, він стояв твердо на становищі, що «без огляду на особу» справа має бути до кінця просліджена, вияснена, а винний має бути поставлений перед суд.

З усього виходить, що громадянство схвалювало поставу Уряду. Як вже було видно, виїмком були комуністи. Їхня тактика мала виразну ціль підважувати докази щодо ідентичности вбивника або, принаймні, поставити під знак запитання безсторонність нідерландських слідчих чинників. Доказ цьому дають наведені вгорі питання комуністичного посла Де Фіссера, скеровані до уряду. В тому аспекті самі за себе промовляють питання комуністичного радного Роттердаму В. Г. Редерінка (W. H. Reuderink), скеровані дня 14. 6. 1938 р. до Управи Міста Роттердаму. Редерінг запитував посадика, як коменданта міської поліції, чи він познайомився з пресовими звітленнями пресової конференції комісара Рошбаха, який — як відомо — вів слідство в справі атентату, а головно з наступними висловами, які мав зробити Рошбах: «Дійсно, є різні українські партії, які себе завзято поборюють, але нічого не вказує на те, що ці противники користуються засобами, які були використані тут, тоді коли зі сторони СРСР є відомі такі атентати». І далі:

«В нашій країні ми не маємо правних чинників, які — так як де-інде це діється — грають комедію, засуджуючи підозрілих вироком, зробленим вже перед процесом.» І ще далі: «Властиво, це комічно, що ті, які так багато говорять про уявну односторонність поліції, роблять це тому, що вони знають, що їм є безпечно жити під охороною безпартійної юстиції, яка кладе їх — дуже обережно зрадаговані інсинуації на вагу, яка є для всіх рівна». Якщо так, продовжує Редерінк, «то чи посадник не є погляду, що цей пан — вдаючися до таких політичних прийомів полеміки, повинен би знати, що він цим ображає частину населення щодо політичної честі й почувань та що він, крім цього, ще пописався вмілістю подавати багато неточностей і далеко переступив свою повновасть, як відповідальний поліцейний — тобто слідчий урядовець»²².

Всі маневри комуністів не мали впливу на діловий підхід нідерландського уряду до слідства в справі атентату. Комуніст Редерінк отримав відразу відповідь посадника Роттердаму, що поліцейні урядовці у справі слідства діяли «на доручення Міністерства юстиції і в співпраці з ним», тобто виключно за відповідальністю нідерландського уряду²³. На питання комуніста де Фіссера, поставлені дня 8 червня 1938 р., відповіли спільно міністер справедливості і міністер зовнішніх справ 19 жовтня 1938 р. А тому, що на основі цієї відповіді можна виробити собі повний образ про становище уряду щодо комуністичних маневрів, передаємо ці відповіді в цілості:

«Не стверджено, що загинулий при розриві бомби в Роттердамі Є. Коновалець був «фашистським терористом». Так само не виявилось, ані не стало правдоподібним, що причиною видалення цього Коновальця з Польщі і Швейцарії було, що він мав би провадити підготову замахів на відомі особистості. Що когось у Женеві через делегації Ліги Народів остерігано перед Коновальцем, є можливим; з певністю цього зараз не можна ствердити.

Хоч посутньо оцим відібрано вихідну точку для чергових питань, проте немає застережень, щоб, до речі, заявити таке:

1. Ані в своїх повідомленнях для преси, ані поза ними, поліція не виходила майже виключно від заяв Я. Барановського.
2. Не використано повідомлень членів Українського Бюра в Лондоні, тому що таких повідомлень не зроблено, абстрагуючи від цього, чи в протилежному випадкові це було б пошкодило перебігові слідства. Про вплив на слідство будь-кого, хто міг би утруднити розшук, немає жадної мови, при чому підписані не можуть взяти на себе відповідальності за висновки і публікації, до яких дали привід різним пресовим органам наглядні і широко відомі факти. Советсько-російським торговельним кораблям не завдано клопотів. В зв'язку з цим слід завважити, що якщо на покладі чужих кораблів, коли вони перебувають в на-

ших пристанях, є потрібний розшук, то цього ніколи не можна було б відкинути, побоюючись завдавати «клопотів» . . .

Що всю справу, яку мається на увазі в поставлених питаннях, розглядає нідерландська юстиція цілком незалежно і без політичних впливів з якої то не було б сторони, можна цілковито вірити»²⁴.

Останній документ дозволяє нам зробити дуже важливий висновок, а саме, що Уряд не заперечив фактів і доказових матеріалів, які впродовж п'ятих місяців містила нідерландська преса. Уряд теж не заперечив того, що ці факти виходили від добре поінформованих чинників. Це ствердження має фундаментальне значення для нашої статті, яку ми власне побудували на перевірених і правдивих фактах, оприлюднених тодішньою нідерландською пресою²⁵.

А всі ці факти дають нам право робити наступні беззастережні висновки:

1. Замах на сл. пам. Євгена Коновальця виконав при допомозі «пекельної машини» Валух, який виявився агентом ГПУ.

2. Замах відбувся не випадково в Роттердамі. Радянські чинники вибрали Нідерландію тому, що між Нідерландами і Радянським Союзом тоді ще не було дипломатичних зв'язків та ще й тому, що традиційна нейтральність Нідерландії давала найбільше запевнення, що уряд цієї країни не допускати до політичних імплікацій, а тим самим стане легше різними версіями затирати сліди вбивника.

Цими висновками можна було б закінчити ці скромні причинки до історії останньої години життя сл. пам. Євгена Коновальця, години, яку історики може назвуть чорною годиною України першого п'ятдесятліття ХХ-го віку.

Для повноти треба, однак, ще згадати про одну публікацію в нідерландському тижневику «Елзевірсьвейкбляд», що з'явилася дня 10 серпня 1958 р. п. наг. «Бомба перед цвинтарем в Роттердамі». В цій статті є нові факти, пов'язані з атентатом в Роттердамі, а саме висвітлюється питання доставки «пекельної машини» до Роттердаму. В підрозділі «Нідерландська» читаємо в «Елзевірсьвейкбляд» наступне:

«Транспорт експльозивів, призначених для атентату на Коновальця, був свого часу зорганізований на вдоволення наказодавців «Лігою Вольвебера». Назва цієї організації це властиво похідна, якою в Швеції користувалися для означення групи терористів і диверсантів, які діяли під проводом Ернста Вольвебера. Нідерландським «емісаром» цієї організації був Й. Сх. Офіційно займав він пост секретаря домівки для моряків в Роттердамі. Сх. був за фахом моряк. Він був членом комуністичної партії в цій країні. В партійному органі «Гет Фолксбляд» було однак офіційно повідомлено, що управа партії рішила звільнити його з членства, тому що він своєю поведінкою мав заподі-

яти шкоди партії. Це узасаднення в партійній газеті було тому інтересним, що проти Сх. були вплинули скарги від односторонців, що Сх. надживав свою діяльність, залицяючись до жінок кількох вірних партійців. Для партійних працівників виглядала ця кара, яку управа партії наклала на Сх., справедливою. В дійсності партійна управа отримала доручення знайти якусь причину до звільнення Сх. з членства, тому що советська шпіонажа уважала за важливе, щоб не було офіційного пов'язання між Сх. і комуністичною партією.

В Москві бо вирішено, що Сх. цілковито буде відтяжений від партійної роботи, тому що для нього були інші важливі завдання. Це інше, важніше завдання полягало в тому, що треба було організувати лінію транспорту для 6-ої секції I-го відділу ГПУ. До компетенції цієї секції належали саботажні акції і атентати, поскільки ця I-а секція, теж звана «Західноєвропейською секцією», уважала це за відповідне.

Сх. перейшов курс в ленінській школі в Москві, а в парі з цим перейшов спеціальний вишкіл. Підготовка до його завдань була солідна. В Роттердамі засідав він у будиночку «морського клубу», інституції, яка в очах бона-фіде профспілок розглядалася, як філія червоного професійного інтернаціоналу.

Сх. був «продовженням рамени Вольвебера в Голляндії». В цій функції його завданням було помагати кур'ерам та пачкарям вибухових матеріалів та доставляти їм доручення. За посередництвом «організації Вебера» перепачковано до Роттердаму експлозивний матеріал, потрібний до атентату на Коновальця»²⁶

Беручи до уваги солідність названого тижневика і факт, що цей тижневик не береться до сенсацій, а його співпрацівники мають добрі зв'язки та свої публікації не будують на здогадах, а на перевірених даних, можна зробити на закінчення нашої розвідки ще й наступний, досить правдоподібний висновок:

3. ГПУ використало при атентаті на сл. пам. Євгена Коновальця не лише советські торговельні кораблі, але й нідерляндських та інших комуністів.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

¹ De Handelingen der Tweede Kamer 1937-1938, 55e Verslag van 9. 6. 1838.

² Mr. Dr. C. Smit, Diplomatieke geschiedenis van Nederland, 's Gravenhage 1950, стор. 237-273.

³ Bomaanslag op Coolsingel te Rotterdam, Maasbode 23. 5. 1938, Avondblad; De ontploffing te Rotterdam, Maasbode 24. 5. 1938, Ochtendblad.

⁴ Op last van de GEPOe een tegenstander uit den weg geruimd. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 26. 5. 1938, Ochtendblad.

⁵ De geheimzinnige ontploffing te Rotterdam, Maasbode, 27. 5. 1938, Avondblad.

⁶ De bomaanslag op den Coolsingel: een reconstructie der feiten. De Telegraaf, Zondag 29. 5. 1938, Tweede Blad.

⁷ Een ontploffing op den Coolsingel, Nieuwe Rotterdamsche Courant 23. 5. 1938, Avondblad D.

⁸ Bom ontploft op Coolsingel, Rotterdamsch Nieuwsblad, 23. 5. 1938.

⁹ De politieke moord te Rotterdam, Maasbode, 31. 5. 1938, Avondblad.

¹⁰ Een fantastisch, sensationeel verhaal. En wat ervan overblijft. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 3. 6. 1938, Avondblad.

¹¹ Stalins Arm, Maasbode, 3. 6. 1938, Avondblad.

¹² Een fantastisch, sensationeel verhaal. En wat er van overblijft. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 3. 6. 1938, Avondblad.

¹³ De ontploffing te Rotterdam. Wie zijn de daders? C.P.N. Frederiksplein 12, Amsterdam-C, 1938.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, Handelingen der Staten-Generaal 1937-1938, Vel. 61, crop. 123.

¹⁶ Konovalec was in een val gelokt. De Telegraaf 9. 6. 1938, Avondblad.

¹⁷ Een levensbeschrijving in een liberaal, te Parijs verschijnend emigranttenblad, Nieuwe Rotterdamsche Courant 2. 6. 1938, Avondblad.

¹⁸ Dr. Boris Raptshinsky, Rusland en de Oekraïne, Leeuwarder Courant 10. 6. 1938, crop. 3.

¹⁹ GEPEOE — Agent doodde Konovalec, De Telegraaf 25. 11. 1938, Avondblad.

²⁰ Waluch's telefoongesprek met Rome, De Telegraaf 26. 11. 1938, Avondblad.

²¹ De Handelingen der Tweede Kamer 1937-1938, 55e Verslag van 9. 6. 1938.

²² Politiek en Politie, Dagblad van Rotterdam, 15. 6. 1938, 3e blad.

²³ Vragen in verband met den bomaanslag, Dagblad van Rotterdam 18. 6. 1938, 3e blad.

²⁴ Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, Handelingen der Staten-Generaal, 1938-1939, Vel. 6, stop. 13.

²⁵ Крім названих газет ще використано:

Maasbode, Rotterdam, 24. 5. 1938. Ochtendblad: De ontploffing te Rotterdam; 24. 5. 1938. Avondblad: De geheimzinnige ontploffing te Rotterdam; 25. 5. 1938: De ontploffing te Rotterdam; 26. 5. 1938. Ochtendblad: De ontploffing te Rotterdam; 28. 5. 1938. Avondblad: De bom-explosie te Rotterdam; 30. 5. 1938. Avondblad: De politieke moord op den Coolsingel te Rotterdam; 30. 5. 1938. Avondblad: De begrafenis van Eugen Konovalec; 2. 6. 1938. Ochtendblad: De bomaanslag te Rotterdam; 2. 6. 1938. Avondblad: Terrorisme en aanslag als politieke methode; 2. 6. 1938. Avondblad: De bomaanslag te Rotterdam; 3. 6. 1938: Rond den bomaanslag op den Coolsingel te Rotterdam; 9. 6. 1938. Avondblad: De politieke moord te Rotterdam; 15. 6. 1938. Ochtendblad: Fred Marion-Séance; 15. 6. 1938. Avondblad: De moord op Konovalec; 20. 7. 1938: Baranovsky niet voor het Hof verschenen; 8. 8. 1938. Avondblad: Nog een nationaliteitenprobleem: Oekraïne: I. Zal een zelfstandig Oekraïne herleven?; 9. 8. 1938. Avondblad: Nog een nationaliteiten-probleem: Oekraïne: II. De strijd om de vrijheid duurt voort; 3. 10. 1938. Avondblad: De bomaanslag te Rotterdam; 20. 10. 1938. Ochtendblad: De bomaanslag op den Coolsingel; 16. 11. 1938. Avondblad: Nog eens de zaak Baranovsky; 26. 11. 1938. Ochtendblad: De bomaanslag op Konovalec. Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam, 24. 5. 1938. Ochtendblad: Vermoedelijk een ongeluk en dus geen opzet; 24. 5. 1938. Avondblad: De theorie van ongeoorloofd vervoer van ontplofbare stof acht men de juiste; 25. 5. 1938. Avondblad: De oplossing nabij?; 25. 5. 1938. Avondblad: Nog geen positief nader nieuws. Geheimzinnigheid

rondom Bora; 27. 5. 1938. Avondblad: Nog geen officieel nieuws; 28. 5. 1938. Avondblad: Het hotel aan een ramp ontkomen; De vreemde gedragingen van Bora; 29. 5. 1938. Ochtendblad: De resultaten van het officiële onderzoek; 30. 5. 1938. Avondblad: En het verleden van Konovalec. De regering looft een groot bedrag uit, voor wie aanwijzingen kan geven; 31. 5. 1938. Ochtendblad: De politieke moord te Rotterdam. Thans reeds iets meer omtrent den dader bekend; 1. 6. 1938. Avondblad: Konovalec en zijn voorganger. De bomaanslag te Rotterdam; 2. 6. 1938. Avondblad: Weer wat meer klaarheid. Waarom Bora aanvankelijk zweeg. Het verblijf van Konovalec in Geneve; 8. 6. 1938: Een lijkmis voor Konovalec te Parijs; 9. 6. 1938. Avondblad: Een voorlopige slot; 29. 6. 1938. Avondblad: De bomaanslag op den Coolsingel te Rotterdam. De zogenaamde Bora tot twee maanden gevangenisstraf veroordeeld wegens het gebruik van een valse pas; 22. 7. 1938. Avondblad: De bomaanslag op den Coolsingel. De zaak Baranowsky voor het gerechtshof; 5. 10. 1938. Avondblad: De zaak tegen Baranowsky, alias Bora; 16. 11. 1938. Avondblad: Vrijspraak voor den z. g. Bora gerequireerd; 24. 11. 1938. Avondblad: Een nieuwe Oekraïense organisatie; 28. 11. 1938. Avondblad: De politieke moord op den Coolsingel; 30. 11. 1938. Avondblad: Baranowsky thans vrijgesproken.

De Telegraaf, Rotterdam, 23. 5. 1938. Avondblad: Helse machine in Rotterdam ontploft; 24. 5. 1938. Avondblad: Spoor in ontploffingsdrama; Ochtenblad: Bom-explosie te Rotterdam. Stond slachtoffer in dienst van bende terroristen?; 25. 5. 1938. Ochtendblad: Bora trachtte vergeefs te vluchten; 25. 5. 1938. Avondblad: De Rotterdamse ontploffing. Internationaal politieke achtergrond?; 27. 5. 1938. Avondblad: Explosie een aanslag?; 27. 5. 1938: De explosie te Rotterdam. Wie en waar is de mysterieuze derde?; 28. 5. 1938. Ochtendblad: Novac slachtoffer van aanslag; 28. 5. 1938. Avondblad: Licht in de explosie te Rotterdam; 29. 5. 1938. Ochtendblad: Novac was leider der Oekraïners; 30. 5. 1938. Ochtendblad: Beloning uitgelooft voor opsporing van den dader. Konovalec vertrouwde zijn moordenaar volkomen; 31. 5. 1938. Ochtendblad: Twee bevrijdingsacties voor de Oekraïne; 31. 5. 1938. Avondblad: „Waluch“ Dader van aanslag? Konovalec had ook vijanden in Polen; 1. 6. 1938. Ochtendblad: Troebele politieke atmosfeer rond Konovalec. Moest de moord dienen om de verdeeldheid bij de Oekraïners aan te wakkeren?; 2. 6. 1938. Ochtendblad: Zonderlinge historie met politiefoto; 2. 6. 1938. Avondblad: Wil Bora tijd winnen? Hij doet wel erg naïef; 3. 6. 1938. Ochtendblad: Een vroeger bezoek van Novak aan ons land. Opdracht van drie jaar geleden; 5. 6. 1938. Avondblad: Geen bom, maar grootkruis. Een onthulling onthuld; 15. 6. 1938. Avondblad: De zaak Konovalec. Politie en Justitie proberen het met zwarte kunst. Hocus-pocus, de politie en de tovenaars; 16. 11. 1938. Avondblad: Bora reisde niet op een valse pas; 1. 12. 1938. Avondblad: Een correspondentie uit Oslo, 30. 11. 1938.

Rotterdams Nieuwsblad, Rotterdam, 16. 6. 1938: De bomexplosie op den Coolsingel Zeelui hielpen Konovalec. Oekraïense matrozen als koeriers. Is Waloech reeds door Sowjets vermoord?; 22. 6. 1938: Is Waloech in Amerika? Het oordeel van Baranowski; 8. 6. 1938: Konovalec's verbindingen in Rotterdam. Wat is de rol van den „priester“ Perridon?

Handelsblad, 8. 6. 1938: Waloech, Baranowski en Konovalec.

Dagblad van Rotterdam, 22. 6. 1938: Heette Waloech Sofroniak: „Konovalec, nam niemand in vertrouwen“.

12 uur, Rotterdam, 25. 5. 1938: Nieuwe gezichtspunten in ontploffingsdrama. Nowak was een achtenswaardig man; 27. 5. 1938: De bomexplosie een politieke moord; 9. 6. 1938: De aanslag op Konovalec. Het onderzoek te Berlijn en te Praag. Het gist in de Oekraïne. Oekraïense sowjet-bladen verboden; 22. 6. 1938: Is Waloech in Amerika? 29. 6. 1938: Radio doodde Konovalec.

²⁶ Elseviers weekblad, 10. 9. 1958.

Лікарня в Роттердамі, до якої перевезено тіло Є. Коновальця

Інша доля стрінула брата Полковника — смерть на засланні

Д-р Степан Коновалець, лікар, наймолодший брат Євгена у труні. Помер 14 травня 1952 р. у Сибірцево, Венгеровського району, Новосибірської області в південно-західному Сибіру

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРОВІДУ ОУН ПРО СМЕРТЬ ПРОВІДНИКА

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Дня 23. травня 1938 року згинув на вулиці голяндського міста Роттердаму від пекельної машини московського чекіста Вождь Євген Коновалець. Згинув у розквіті життя, повний енергії, в розгарі боротьби за Україну. Серце стискається з болю: Немає в живих Великого Сина України Євгена Коновальця...

Майже рівно 12 років тому, 26. травня 1926 року пролунав на вулицях Парижа стріж вислання Москви Шварцбарта, вимірений у груди Головного Отамана Симона Петлюри, а тепер той самий найлютіший ворог України, ця ж сама Москва вбила Твого другого, Український Народе, Вождя!

Москва знала, кого вбити. Москва розуміла, що Євген Коновалець це Україна, а Україна — це Євген Коновалець. Але помиляється ворог, коли думає, що вбив Ідею, вбиваючи її найбільшого Поборника!

Український Народе!

Євген Коновалець, Вождь Організації Українських Націоналістів, боровся за Самостійну Соборну Українську Державу. Євгена Коновальця породив біль катованої України. Її жадова відилати й невміруша воля боротьби й перемоги.

Вождь остане для Тебе, Український Народе, вічним дороговказом у боротьбі за Визволення. Ідея Українського Націоналізму, яку він заступав, остане для Тебе найбільшими свитами і повсякчасним зором до чину. Дух Вождя вітатиме над нами й над тими, що прийдуть по нас і Імя Його згадуватиме по віки вічні Україна — нині ще доповолена, але вже завтра візна й могутня!

Український Народе!

Організація Українських Націоналістів кличе Тебе над свіжою Могилою Вождя Євгена Коновальця записягнути кришаву помсту ворогам! Кличе Тебе боротися до загибну за Ідею, за яку Він героїчно згинув! Ставай на фронт Української Національної Революції під проводом Організації Українських Націоналістів!

Від нині знатимеш, Український Народе, тільки один Прапор — Прапор, освячений кровю Твого найкращого Сина: Євгена Коновальця. Обєднайся, Український Народе, біля цього Святого Прапору. Організація Українських Націоналістів прирікає Тобі не похилити його ніколи й ніколи його не слязмити!

Ворог, що вбив Євгена Коновальця, залллатити мусить Тобі, Український Народе, морем крові! Не матимеш спокою, поки не заспокоїться Твоя страшна жадова помсти!

З імям Євгена Коновальця — на бій і перемогу! Україна скоро вже вибудує йому найкращий Пам'ятник, якого Вождь міг собі бажати:

Самостійну Соборну Державу!

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

(О.У.Н.)

Українська Стрілецька Громада в Буенос-Айрес (Аргентина) влаштувала панахиду, жалобні сходи і віче 26 червня 1938 р.

Українська Далекосхідня Січ та Управа Українського Національного Комітету у Харбіні (Манджурія) відзначає 40-ий день смерти полк. Євгена Коновальця — 1 липня 1938 р.

У 20-річчя смерті полк. Є. Коновальця 1958 року на кладовищі Кросвік у Роттердамі, учасники після складення вінків і панахиди, слухають промов перед його могилою.

Зліва направо: В. Маркусь, Р. Найдан, М. Борис, Р. Малащук, С. Ленкавський, М. Рудько, С. Бандера, невідомий, полк. А. Мельник, О. Бойків, ген. М. Капустянський, П. Куліш

Похід учасників 20-річних святкувань для складення вінків у місці смерті Полковника

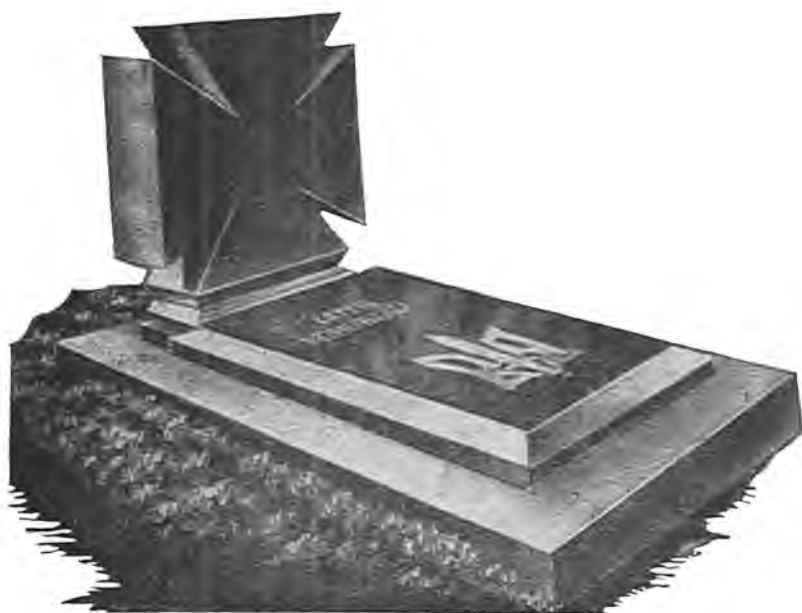
Складення вінка 1958 р. на місці смерті Є. Коновальця. Перший зліва — полк. Андрій Мельник; перший справа д-р Омелян Кушпета

Перші видання ОУН про життя і діяльність Полковника

Юрко Коновалець останній раз перед своєю смертю († 19. 12. 1958 р.) на могилі свого батька

Коновалець — організатор визвольних дій

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ —
ВІЙСЬКОВИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ОРГАНІЗАТОР

Можливо, що для декого здаватиметься приниженням постаті полковника Євгена Михайловича Коновальця, якщо вважати його лише за організатора. Я думаю, однак, що саме ця його виразна властивість зробила його великим.

Про Полковника з'явилось чимало статей та брошур, а у працях про нашу поточну історію в різних спогадах йому присвячено, зрозуміло, чимало місця. Але, в залежності від настанови авторів, це або майже панеґірики, сповнені всіляких перебільшень, або тенденційні пояснення, сповнені злоби, запідозри й намагань дискредитувати тощо. Натомість мало безпристрасних, речевих пояснень.

Тому нехай буде мені дозволено сказати напочатку, чим, на мою думку, полк. Є. Коновалець не був. Отож, він не був теоретиком і жадною мірою ідеологом, не був також публіцистом чи журналістом. Усім цим він не був, бо за своєю природою та темпераментом просто не хотів бути. Він, щоправда, визнавав згадані ділянки за важливі й потрібні, але ніколи ними не «пристращався», як окреслив би це Омелян Сенік-Грибівський. Пригадую, як на т. зв. «віденській» конференції ОУН, що відбулася у Празі, влітку 1932 р., Полковникові дуже сподобалося моє львівське окреслення (зрештою, вживане часто тоді у Львові молодими націоналістами, які не надто захоплювалися всілякими ідеологізмами): «революція — то непапари». Маю підстави думати, що Полковник також був цієї думки. При всіляких доповідях ідеологічного чи теоретичного характеру він мав радше трохи знудженої міну, і було враження, неначе він хотів би сказати, мовляв, мої панове, я все це вже брав на «першому курсі». Натомість при дискусіях оживлювався, його завжди цікавили передусім особи дискусантів.

Полковник ніколи не мав схильності розглядати справи й давати їм оцінку однобічно, з погляду догми чи ідеології, і при тому мав надто розвинений «коммон сенс». Під час т. зв. «віденської» конференції ОУН, що відбувалося в Празі, влітку 1932 р., одного вечора Володимир Мартинець зачитував учасникам, в тому числі кільком «крайовикам», деякі розділи підготованої до публікації праці п. н. «За зуби і пазури нації». Читав з притаманним йому темпераментом і запалом, але цілий ряд його тверджень та висновків викликав у нас, «крайовиків», спротив, а частково й обурення. Полковник весь час спостерігав нас, злегка підсміхався, а на мою реакцію, вже пізніше в безпосередній з ним розмові, мовляв, там було повно нонсенсів і, мовляв, ми приїхали з краю не на те, щоб їх вислуховувати, він дуже спокійно, просто поблажливо, відповів:

— Думаєте, що все написане таке дуже важливе? Завжди важливіші діла, ніж слова. Писалося вже дуже багато, але з цього ефекту не було. А Мартинець — надзвичайно працьовита й віддана справі людина, за це його дуже шаную. Ви на деякі справи дивитесь інакше тепер, а, може, з бігом часу, знову будете інакше дивитися. Отож, треба бути виrozumілим та толерантним.

Мушу признатися, що, власне, Полковник тоді мені дуже заімпонував. Всупереч усяким твердженням, мовляв, Полковник був суворий, безоглядний і т. п., одним словом «вождь», я вважаю, що він був радше лагідної вдачі. Коли йому часом доводилося висловлюватися різко та рішуче, піддавати когось суворій критиці, то я мав враження, що це йому справляло таки велику прикрість і коштувало немалого внутрішнього зусилля.

Виступаючи з словом, Полковник ніколи не вживав високолетних фраз, а завжди говорив сухо, безпосередньо до речі, хоча часто захоплювався порушеною справою, і було пізнати, що він її глибоко переживає. На всіляких конференціях, більших або менших зустрічах, Полковник не виступав з довгими промовами. Він це залишав іншим. Для себе резервував ролю уважливого спостерігача, і учасники відчували, що він їх дуже докладно спостерігає.

Полковника трудно вважати за великого полководця, стратега у розумінні керування великими армійськими з'єднаннями в, так скажу, «нормальній» війні. Якщо він і посідав у цьому напрямі талант, то просто не було жадної нагоди його виявити. Сам про себе він залюбки говорив, що він тактик. Але таке окреслення, без сумніву, занадто вузьке, і воно впливало радше з його чисто людської скромности.

Полковник ніколи не давав відчутти нікому свого вождівства. Не любив пози і просто не зносив, коли його оточували штучним престижем. Ми, тодішні молоді крайовики, брали йому це за зле, бож ми хотіли бачити його на «вождівському п'єдесталі». Хоча Полковник ніколи

не ставав на «вождівські котурни», проте все таки він якось природно тримався дистанції. Тоді ми брали йому також за мінус, що він не ділив українців згідно з тодішньою нашою панівною ідеологічною настановою, на, з одного боку, націоналістів, і, з другого боку, на всякого роду опортуністів, пристосуванців і т. п. Він завжди брав до уваги осіб як таких за те, що вони собою присутньо являють, а не за таку чи таку партійну налічку.

Полковник був, без сумніву, ідеалістом, але не фантастом-мрійником. Він завжди розраховував усе нахолодно і мав ясний погляд на «реалітети». Його глузд, не обтяжений ніякими пересудами, ідеологізмами чи іншими «заскоками», дозволяв йому бачити проблеми та речі ясніше й виразніше, ніж багатьом іншим. У нього сполучалося знання не лише про те, що, але й про те, як робити.

Щоправда, з другого боку, саме ці властивості, мабуть, перешкоджали йому мобілізувати емоційні сили, яких він потребував, і на які, в ґрунті речі, розраховував.

Треба підкреслити також справді рідку властивість у Полковника, що він учився на dokonаних помилках та одверто до цього признавався. Власне, скромність, відсутність вождівських манер, а також своерідна великодушність робили його постать по-людському милою і викликали дружню атмосферу, просто провокуючи на щире та одверту розмову. Але це не означало, що Полковник не був повнототою свідомий своєї ваги та ролі або що він мав будь-які комплекси неповноцінності, які дуже часто компенсуються перегинанням у протилежний бік, зарозумілістю тощо.

Полковник сам дуже точно і ясно окреслив свою роль в одному листі-звідомленні з 18. 1. 1935 р. Мова про його власне, з'ясування перед генеральним федеральним прокурором у Швейцарії під час, коли він дістав доручення негайно покинути цю країну. Цитую за Євгеном Онацьким:

«Беручи під увагу цю мою роль під час визвольних змагань, а далі дійсне положення українців під теперішній момент, я не заперечую, що в цій затяжній боротьбі зокрема молоде покоління, виховане на традиціях тих визвольних змагань, хоче у моїй особі бачити символ дальших українських визвольних змагань, яких кінцева ціль — створення української держави. Саме те намагання українського загалу, зокрема української молоді, бачити в мені той видимий символ тягlosti змагань українців до самостійності і є причиною тих атак і ненависти до мене як зі сторони поляків, так і більшовиків. Тим теж треба пояснити, що як одні, так і другі намагаються мене у першу чергу морально нищити і робити мені всякі можливі труднощі, зокрема представляючи мене, як провідника наскрізь терористичної організації, утруднювати мені перебування в будь-якій країні. З уваги на

це я мушу дати пояснення, що український визвольний рух в основі не терористичний. Його завдання — в першу чергу підготувати український загаль до того, щоб у випадку якихось міжнародних комплікацій українська нація була зріла до тих подій та щоб при розві тих подій була вона підготована до створення своєї власної держави...» І ще одне речення, дуже характеристичне, з листа Полковника з 20 травня 1935 р.:

«Мені тепер ідеться про те, щоб ворогам і противникам показати, що, не зважаючи на їх інтриги, ми маємо такі сильні моральні основи, що з ними їм боротися не легко»*.

Звертаю увагу на вислови «морально нищити», «сильні моральні основи», бо, власне, поняття моралі повторюється в принагідних писаннях та висловах Полковника дуже часто. Свою діяльність і організацію, яку він очолював, він завжди трактував як високоморальне діло. Це треба, зокрема, підкреслити, бо дуже часто давніше, а ще й тепер, вороги і противники закидають «неморальність» або якусь своєрідну «націоналістичну мораль» як Полковникові, так і організаціям, якими він керував. При цій нагоді хочу ще звернути увагу, що Полковник завжди й дуже точно розрізняв — «ворога» і «противника»; ворогами були чужі, противниками — свої.

В потоці всіляких дрібних, буденних, виснажуючих справ та клопотів, мабуть, не кожному впадала в очі серед нас доволі рідка властивість Полковника, а саме — почуття гумору. Рідка, бо ми справді радо сміємося, а ще радше висміваємо інших, але це ніяк не значить, що серед нас є багато осіб з почуттям здорового гумору. Британці дуже правильно вважають, що хто не має почуття гумору, не повинен заходжуватися коло якоїсь суспільної праці, разом з тим і коло політики. Отож, Полковник не тільки радо сміявся й любив жарти, але й сам виявляв своєрідний сухий, глумливо-кепкуватий гумор, не тільки в поміченнях, зауваженнях щодо своїх співрозмовців, оточення, знайомих тощо, але й щодо самого себе. Цю дуже людську, дуже позитивну властивість підкреслюю тим більше, бо, переглядаючи всілякі матеріали про нього, я ніде не знаходив згадки про його почуття гумору.

Полковник любив гру і, напевно, — нехай це мені буде дозволено сказати в позитивному розумінні, — він добре грав би в покер, що вимагає відваги ставити все на одну карту. Він спромагався протягом довгих годин зберігати «кам'яне» обличчя з трішки глумливим усміхом, і то не зважаючи на всілякі зворушення. Не знаю, чи він грав у покер, мабуть, не мав до цього часу. Але й ця, скажу так, британська властивість, рокувала його на політично-дипломатичну дію.

* Обидві цитати взято з чикагського журналу «Самостійна Україна» за травень 1963; Євген Онацький. «До біографії сл. п. полк. Є. Коновальця», стор. 16 і 19.

Полковник весь час був активний, він любив дію, конкретну роботу, а спокій і часом примусова нечинність його виснажували. Прагнучи бачити Полковника на «вождівському п'єдесталі», молоді тоді крайовики намагалися вплинути на нього, щоб він оточив себе штабом співробітників, а сам виступав тільки в дуже важливих справах. Поминаючи те, що такі задуми молодих, хоча й дуже щирі, були практично нездійсненні, хоч би через матеріальне становище і психічну структуру Полковника, — вони викликали в Полковника рішучий і безпосередній спротив:

— Ви мене хочете поставити за цоколь, а я мушу бути активний, бо я створений для безпосередньої конкретної роботи, а не для репрезентації.

Отже, чим був, властиво, Полковник? Він був, передусім, військовим і політичним організатором, з незвичайною інтуїцією. Треба підкреслити, — не менеджер, а політичний організатор, отже, особа, що має дар та здібність гуртувати людей навколо великого завдання.

Дальшими передумовами чи властивостями організаційного хисту були: невсипуща енергія, активність, тобто — в кожній ситуації прагнення щось робити, далі реалізм в оцінюванні умов та становища, швидка орієнтація та критичність розуму, вміння схоплювати з гуці всіляких компонентів найістотніше.

Політична інтуїція це не пересічне обдарування, але й вона потребує до свого вияву передумов: ідеалізму в настанові, твердого та послідовного характеру й здорового глузду.

Діяльність Полковника припадала на його розмірно молодий вік. Він народився в 1891 р., отже, під час визвольних змагань йому не доходила тридцятка. Він згинув на 47 році життя, отже, у досить молодому віці. Його дія обіймала не більш, ніж два десятиріччя.

Все це треба мати на увазі, щоб усвідомити собі та зрозуміти, що його рішення не спиралися на глибоких студіях та довгорічному досвіді, а випливали з дуже чуйної інтуїції. Відома річ, зрештою, що революції виконують і ними керують майже завжди молоді люди. Так було у французькій революції 18 сторіччя, в бурхливих роках половини ХІХ сторіччя, у великій революції на сході Європи, а й у наших визвольних змаганнях. Старші віком люди можуть бути добрими політиками, керувати державами, бути великими стратегами, хоч не полководцями, але в бурхливі роки повстання, революції завжди на перший план висуваються молоді люди.

Для характеристики організаційного таланту Полковника ще з цілком молодих років наведу уривок із спогаду Андрія Мельника п. н. «Дві зустрічі», вміщеного в журналі «Самостійна Україна», Чикаго, ч. 5. 1963:

«Коли ми приїхали до царинського табору, один з перших українців, з яким познайомилися, був молодий, рухливий, незвичайно привітний полонений старшина,

який, довідавшись про наше прибуття, постарався в таборівій адміністрації про найкраще приміщення нас, поміг полагодити перші вступні формальності, зорієнтував про місцеві відносини і познайомив з українською групою цього табору. Старшиною цим був Євген Коновалець, який 1915 року попав у полон у боях у Карпатах.

Знання мови й відносин, вмільий і рівний підхід до людей, дружне відношення до співтоваришів недолі здобули йому в дуже короткому часі симпатії таборового коменданта і довір'я та пошану всіх старшин-полонених цього табору. Євген Коновалець став речником таборян, інтервеніюючи в усіх можливих справах, в усіх інстанціях військової комендатури та інших установ Царицина. Він надовго до нашого приїзду нав'язав контакт з місцевою «Просвітою» і з найчільнішими членами її; він щотижня постачав нам чимало книжок з бібліотеки «Просвіти» і від приватних людей, він полагоджував нашу пошту, обходячи таборову цензуру для підтримування зв'язку з українцями інших таборів для воєнно-полонених. Він був щоденним гостем нашого бараку, і хоч ми, УСС-и, держалися завжди подальше інших в своєму гурті, ми радо вітали його серед нас, маючи змогу обмінятись з ним думками й одержувати цінні інформації про події, що на них такий багатий був 1917 рік. Не один вечір і не одну глибоку ніч провели ми разом, дискутуючи над актуальними питаннями, аналізуючи тодішні події, будуючи власні пляни, снуючи власні мрії.»

Одною з найкращих характеристик Полковника трохи пізнішого часу треба вважати фрагмент з книги Миколи Ковалевського п. н. «При джерелах боротьби» (Іннсбрук 1960, стор. 539-542):

„У військовій системі доби Директорії особливе місце займав полковник Євген Коновалець і так звана Стрільська Рада, якою він керував. Галицьке стрільцтво було, так би мовити, основою нашої військової групи, якої політичний центр містився у затишних кімнатах готелю «Континенталь».

Євген Коновалець почав відогравати досить значну роллю вже в перших місяцях революції 1917 року. Він виявив тоді великий організаційний хист, організуючи першу сотню «Січових Стрільців». Тоді, власне, я запізнав Євгена Коновальця у так званій «Ліфландській» каварні, яка була ще з передреволюційних часів місцем сходин нашої революційної молоді. Коновалець справляв — в порівнянні з іншими українцями з Галичини, збігцями й полоненими — надзвичайно добре враження. Вражала його скромність і його стремління зрозуміти біг революційних подій в Україні і взагалі на Сході. Часто він давав дуже практичні поради. І тоді, коли дехто з наших людей, переживаючи ентузіазм революційної доби, оперував мрійницькими проєктами творення мільйонної армії, проєктами, що не були реально обґрунтованими, Євген Коновалець зробив скромний початок і за допомогою Галицько-Буковинського Допомогового Комітету, в якому дуже діяльну роллю відогравав Ісаак Базяк, зорганізував першу стрільцьку сотню. Ця перша галицька формація дуже корисно відрізнялася від наших українських стихійно творених частин, не тільки своїм зовнішнім, так би мовити, муштровим виглядом, але і своїм високим національно-моральним станом і дисципліною. Працюючи енергійно, Євген Коновалець досягнув своєю муравлиною працею того, що ця сотня скоро розгорнулася в батальйон, а пізньої осені 1917 року це вже був полк у повному бойовому складі. В багатьох відношеннях цей полк Січових Стрільців був зразковим і став прибічною гвардією голови Української Центральної Ради й уряду. Виказуючи такий великий організаційний успіх, Євген Коновалець при своїй вродженій скромності не хапався за ранги і не шукав високих призначень. Своє призначення на командира полку він дістав від нашого військового міністра, а власне від Симона Петлюри, вже тоді, як це впливало із самого стану речей. Він був не тільки організатором Січового Стрі-

лєтва, але і його комендантом. В політичних справах Коновалець дуже пильно прислухався до всього, що діялося в Україні, однак не ввійшов до жадної з тодішніх політичних партій. Він залишився поза ними, хоч і тримав найтісніший контакт з українськими соціалістами-революціонерами. Він був прихильником динамічного й революційного розв'язання української проблеми і тому бачив у цій, власне, партії осередок національно-революційної ідеології...

У грудні 1917 року Євген Коновалець уже виріс і розвинувся в революційного діяча з великими амбіціями і з ширшими замірами щодо його особистої участі в тодішніх подіях. Він уже не був скромним організатором стрілецької сотні, який терпеливо вислухував накази й директиви Генерального Військового Комітету. Кілька місяців інтенсивної праці зробили його спочатку комендантом одної з найсильніших військових одиниць у Києві, потім уже й політичного діяча, що мав свій погляд на справи й відчував за собою моральне право сказати і своє слово при вирішуванні важливіших справ. Вроджений конспіратор, він дуже добре зорганізував свою стрілецьку громаду на час Гетьманщини, розташовуючи своїх стрільців невеличкими групами в різних кутках України й пов'язуючи їх міцною ниткою із своїм законспірованим штабом. Таким чином, коли гетьманське лихоліття з його добровольчими відділами й карними езекуціями добігало кінця і Український Національний Союз приготував повстання, стрілецька організація Євгена Коновальця стала натуральною підставою всієї національно-революційної акції. В часі повстання Євген Коновалець став на чолі цілого корпусу облоги гетьманського Києва і був першим комендантом київського гарнізону. На ті часи це було одне з найважливіших становищ у нашій військовій ієрархії.

В ті часи я розмовляв з Коновальцем тільки один раз в готелі «Континенталь». З цієї розмови я мав враження, що Коновалець переборює в собі деякі внутрішні вагання, а може й труднощі, щоб опанувати ситуацію, яка не дуже відповідала його вояцько-революційній ментальності. Він не мав ще достатнього досвіду, щоб зорієнтуватись у лабіринті київського бюрократизму і в політичних еволюціях того часу. Але що мене тоді дуже втішило, це його революційний запал і його внутрішні переконання, що процес української революції ще не скінчився і що наші визвольні змагання повинні далі пробивати собі шлях через усі труднощі внутрішнього й зовнішнього характеру. Пізніше бачив я Євгена Коновальця влітку 1919 року в маленькому волинському містечку, де містився його штаб. Тоді він був захоплений цілком військовими операціями й новими перспективами, які відкривалися перед українською справою в зв'язку з успіхами і перемогами наших армій на різних відтинках фронту. Це була моя остання зустріч з славним комендантом Січових Стрільців. В добу Директорії, про яку ми тут згадуємо, Євген Коновалець мав величезний вплив на головного отамана Симона Петлюру і був одною з центральних фігур тієї політичної групи, яку ми називали військовою і якої експонентом до певної міри був Симон Петлюра."

Після кожної поразки, невдачі, шукають винуватців найчастіше лінією найменшого опору, отже, там, де їх видно. Після того, як у листопаді 1920 р. українська армія перестала існувати, а спроба розпалити загальний повстанський рух в Україні закінчилася трагічним фіналом під Базаром у листопаді 1921 р., розгорнулася безпощадна критика всіх і всього. Вона не поминула і полк. Є. Коновальця. Проти нього висовувано всякі оскарження, наклепи тощо. Але, не зважаючи на те або, може, власне тому, що критика і оскарження ще й скріплювали його позитиви, він залишився, зокрема для доростаючої молоді, сказати б, чистий. І ось чому: він весь час виконував свій обов'я-

зок дуже активно й бездоганно. Ще до війни, як студент-активіст, він був суджений австрійською владою, пізніше був співтворцем і командиром Січових Стрільців, що, за словами ген. Миколи Капустянського, були «гвардією Української Центральної Ради і уряду Української Народньої Республіки».

Ця, пройнята патріотичним духом і соборництвом військова одиниця, не дала жадного підпертя гетьманові Павлові Скоропадському, а зате відіграла вирішальну роль в повстанні проти нього і його протектора, німецького окупанта. Січові Стрільці, хоч у більшості галичани, принаймні, щодо командного складу, не увійшли до Української Галицької Армії, а залишилися в центрі там, де вирішувалася справа нашої державности взагалі. Вони, як сказано, були опорою Директорії, але знову ж таки до часу договору УНР з Польщею. Тоді, в грудні 1919 р., Полковник розв'язує корпус Січових Стрільців.

Часто буває в історії і в поточній політиці, що рішення чогось не робити посідає рівну або й більшу вагу, ніж щось виконати. Не беручи участі в жадних діях, що так чи так обкраювали самостійність або соборність, Полковник і його Січові Стрільці зберегли за собою, як єдині, традицію самостійницького і соборницького війська. Ця визначна і, власне, не затемнена тіннями роля Полковника в період визвольних змагань оточила його в очах доростаючої молоді німбом довір'я, престижу та авторитету. Тим більше, що інші визначні постаті того часу не були вільні від усіляких закидів.

Тут не місце розглядати причини та спонуки таких чи таких дій. Але залишаються голі факти: Українська Галицька Армія пішла на тимчасові домовлення і з Денікіном, і з більшовиками, а уряд УНР підписав відомий договір з Польщею. Хочу підкреслити, що Полковникові було тоді 28 років, і приймати великі рішення: чи робити щось, чи не робити — йому, напевно, не приходилося легко. Тим більше, що особи, старші віком, рангою та становищем, чинили інакше. Саме в тому виявився політичний інстинкт чи, власне, згадана інтуїція Полковника, що переважило в безпосередніх, важких, навіть трагічних умовах. Мені, зокрема, хотілося б увипуклити ці моменти, бо вони визначили й пізнішу лінію та практичні дії Полковника. А, зокрема, його настанову: боротьбу за самостійність треба далі продовжувати, і вона має спиратися, передусім, на власні сили, а жадної угоди з будь-яким займанцем робити неможливо.

Молодь другої половини 20-х років на ЗУЗ зрозуміла, а радше відчула правильність таких позицій. Їх зформульовано й тлумачено так, мовляв, у кожній займанщині має провадитися безкомпромісова боротьба за самостійність. Ця теза видається нам тепер ніби samozрозумілою, але ще й у 30-х роках, і то серед членів ПУН-у були особи, які послідовно заступали думку, що, напр., Закарпаття та Буковину треба за-

лишити в спокої з тактичних міркувань, зберегти їх як «запілля» для достав зброї на випадок конфлікту.

Таких міркувань націоналісти на ЗУЗ не розуміли й не сприймали. Зобов'язувала тверда засада боротися з тим ворогом, який є на місці, з безпосереднім окупантом. Нашим найбільшим ворогом є російські більшовики, і з ними треба найперше боротися — говорили діячі УНР у Варшаві. Це націоналісти відкидали в засаді й окреслили таку настанову «уенерівщиною». В Галичині й на Волині окупантами були поляки, і супроти них, передусім, мала бути скерована боротьба. Пізніше (від 1932 р.) поширено її на боротьбу проти Польщі як такої, отже не тільки на наших землях. Радше символічно, окремими актами та акціями маніфестувалася боротьба проти ССРСР. У середині нашого громадянства на ЗУЗ радянофіли та комуністи, з одного боку, а всілякі угодовці або криптоопортуністи, з другого, становили тільки побічний фронт. Що так думала і згідно з тими засадами діяла тодішня молодь на ЗУЗ, було, передусім, заслугою Коновальця, дією за його прикладом. Безпосередня та послідовна боротьба з окупантами, одночасно з усіма, а не орієнтація на того чи того сусіда, залежно від умов і т. зв. реальної політики, висуває Євгена Коновальця на передову постать нашої політичної історії. Щоправда, не зважаючи на старання та заходи, ОУН і, зокрема, Полковника не пощастило поширити ОУН та її боротьбу на Східні Українські Землі. Але його настанова була загальновідома, в тому напрямі була побудована вся організація і скерована її політика.

На цьому місці я хочу підкреслити, що Полковник своєю настановою та діями вказав єдино правильний шлях до здобуття власної політичної підметности: боротися безпосередньо проти кожного окупанта. Ніби «реалістично» розглядаючи, безумна концепція. Але суттю й в ефекті — найреальніша. Він намітив шлях до спротиву державам осі на Карпатській Україні в 1939 р. Визначеною ним лінією пішла боротьба ОУН проти гітлерівської імперії і боротьба УПА на два фронти.

Але повернімося до початків 20-х років. Ризький мировий договір відбув та зміцнив новий поділ України. Рада амбасадорів у березні 1923 року формально визнала Галичину за Польщею. Моральна депресія запанувала по той і той бік Ризького кордону. Частина патріотів на ЗУЗ схилилась у своїй орієнтації, всіляко її ідеологічно підбудовуючи, на схід, у бік Москви. Частина патріотів на СУЗ орієнтувалася на Симона Петлюру, ніби на Антанту, практично на Польщу. Так, отже, виявилися «радянофіли» в Галичині й на Волині, Спілка Визволення України і кола, до неї зближені, на сході України. А паралельно з тим з успіхом запановували угодові та пристосуванські тенденції, по той і по той бік Ризького кордону.

В такій, здавалося б, безвиглядній ситуації Українська Військова Організація (УВО), задумана як збройне рамено самостійницьких партій, шукала шляхів та методів продовжувати боротьбу. Дбалася про те, щоб не дати заснути народові, перешкодити йому потрапити в резигнацію та безнадійність.

Тим часом молодь на ЗУЗ, та, яка дітьми переживала, принаймні в епізодах, нашу державність і захоплювалася безпосередньою боротьбою, цілком зрозуміло, бунтуватися проти «батьків», не вояків, а передусім, політичних діячів, бо вони саме, на її думку, пропагували велику нагоду й не були на висоті завдань. Розгорталася дискусія про «провід і масу»: ніби маса добра, провід ні до чого, або навпаки.

До речі, дискусія, по суті, безплідна, навіть дратуюча, її можна, щоправда, розуміти, але трудно політично виправдати. А головне, вона не могла бути ефективною. Серед молоді вживалися крилаті фрази в такому роді: «і на дурній голіві сивий волос росте». Об'єктивно — безсумнівна річ. Але підкреслювання цього факту на конкретну адресу було таки досить нечемним.

Дмитро Донцов своєю нищівною критикою просвітянства, хуторянства та проансальства захоплював, щоправда, молодь, але коли б у той час не діяла УВО й не було Євгена Коновальця як виразника безкомпромісової боротьби, то донцовська критика — в засаді негачія — просто виявилася б у дискусіях. Концепції конкретної політичної боротьби в т. зв. донцовізмі не було, він ніколи не був ідеологом ОУН і, зрештою, не хотів ним бути. Донцов весь час мав ресантимент до Полковника, підкреслюючи зокрема, що «Коновалець завалив мені „Заграву”»*, а Полковник, і собі, не перебільшував політичної ролі Донцова.

Тим часом події розвивалися так, що на ЗУЗ легальні політичні партії, декларативно самостійницькі, на практиці дедалі більше погоджувалися з утворенням становищем і старалися тільки до збереження прав та можливостей у рамках польської держави, страхаючи поляків екстремістичними елементами, згуртованими в УВО. На противагу до пристосуванства почав дедалі виразніше викристалізовуватися націоналістичний рух, як у краю, так і закордоном. У добу т. зв. «зміновиховщини» визначення себе націоналістом закордоном було простіше, ніж на рідних землях. Хто не був радянофілом, той уже посідав майже достатню легітимасію на те, щоб стати націоналістом. На ЗУЗ, одначе, хто не був комуністом, а чи радянофілом, то аж ніяк не вистачало для того, щоб він міг стати націоналістом. Критерії й вимоги до націоналі-

* Двоптижневик «Заграва», орган формованої тоді Української Партії Національної Роботи (Революції), виходив у Львові в 1923-1924 роках; головним редактором журналу був д-р Дмитро Донцов. На думку Донцова, Полковник недостатньо підтримав УПНР та її пресовий орган «Заграва».

ста на батьківщині були інакші та строгіші, ніж закордоном. Це, знов таки, заважило дуже великою мірою на постійному протиставленні: «Край» — «закордон». З бігом часу це протиставлення doprowadило до трагічних наслідків.

Становище Полковника закордоном було дуже складне, як політично, так і побутово. УВО не мала достатньої політичної опори, бо, як сказано, самостійницькі партії дедалі більше опортунізувалися. Не було також опори для УВО закордоном: діячі УНР співпрацювали з поляками, а діячі ЗОУНР посередньо схилилися у бік радянофільства.

Це, до речі, один з найменше висвітлених та з'ясованих епізодів нашої поточної історії. Про це не хочу висловлювати власної думки і зацитую інж. Осипа Бойдуника:

«Ще за часів т. зв. „Ваймарської республіки” з приводу відомої зміни у її зовнішній політиці супроти ССРСР, в яку нещасливо втягнений був і д-р Євген Петрушевич, комендант УВО, полк. Є. Коновалець, щоб не бути зв'язаним з Німеччиною і її політикою, виїхав з Німеччини до Швейцарії». (Мовиться, очевидно, про становище, витворене після договору в Рапалло).

Полковник перебував до кінця жовтня 1935 р. в Женеві, а після того до смерті в Римі.

У 20-их рр. назріла ситуація до того, щоб із націоналістичних гуртів створити єдину організацію. В 1929 р. постала ОУН, а провід (ПУН) очолив Є. Коновалець. ОУН була задумана як політична підбудова, неначе легальна база для УВО, в протиставленні до інших груп, які «зопортунізувалися», як тоді окреслювалось. В той час знову виявився організаційний талант Полковника, вміння зібрати до купи все таки досить різношерстні націоналістичні групи та групки і поодиноких людей.

Це було дуже складним завданням в умовах розсипаної і розсвареної еміграції. Зв'язок провадився здебільшого кореспонденційним шляхом, а далі поїздками, більшими й меншими зустрічами. Полковник не визначався риторичними виступами, не летів на дешеву популярність чи хвилеві ефекти, а наполегливо допильнував конкретні ланки праці. При тому він робив ставку, як правило, на особи, що мають наснагу, здібність та запал щось робити.

Як уже сказано, ОУН закордоном деякі кола уявляли як легальну організацію, а такі наміри заступав і дехто на ЗУЗ. Пригадую, що точилися розмови про те, що в «акадбуді» мала б бути влаштована домівка ОУН, з відповідними декораціями, а, отже, портретами Коновальця, Донцова, Мельника та інших. Вийшло так, як мусіло вийти: самостійницька організація не могла діяти в умовах польської держави легально, — або коли б вона діяла легально, то мусіла б платити данину «опортунізму».

Полковник, не маючи нахилу до екстремізму, брав речі так, як вони розвивалися. Варто ще підкреслити, що ОУН під його керівництвом не виявляла акцентів екстремістичної ідеології в цілому, хоч, щоправда, в деяких писаннях були екстремістичні ноти. ОУН наголошувала передусім і виключно визвольницьку дію України, без прикметників такої чи такої.

Перебуваючи закордоном, Є. Коновалець, згідно з своїм темпераментом та невсипущою активністю, розгорнув також ланку зовнішньополітичної роботи. При тому він не в'язався ані з екзильним урядом УНР, ані, — і це треба виразно підкреслити, — з жадною однією зовнішньою потугою, з одним бльоком чи однією концепцією.

Знову ж таки політична інтуїція й холодна аналіза реальної дійсності, а не ідеологічні гасла чи кон'юнктура були для нього вирішальними. А треба усвідомити собі, що тепер, по 30-х роках, усе виглядає інакше, і багато речей стають samozрозумілі. В 30-х роках фронти між державами ще не були з'ясовані, і, поза СРСР, мав місце дуже нечіткий поділ держав на т. зв. «have nations», і «have not nations», отже, на посідаючі і, сказати б, невдоволені, тобто ревізіоністи.

Наші легальні партії із ЗУЗ, хоча провадили цілком опортуністичну політику супроти Польщі, проте позирали в бік Німеччини і пов'язували з нею або чуттєво, або нібито реалістично якісь надії.

Кола УНР були радше пов'язані через Польщу й Малу Антанту з Францією. Саме тому варто й треба підкреслити, що Полковник не був ані франкофілом, ані германофілом, і то ані чуттєвим, ані політичним. Якщо він і мав сантимент, то хіба тільки як вояк — до німецького війська. Зокрема, він аж ніяк і ніколи не захоплювався гітлеризмом, що навіть деякою мірою дратувало декого з крайовиків. Бо треба було щойно дещо прочитати і придивитися до гітлеризму зблизька, щоб визнати Полковникові слушність.

Звичайно, Полковник не вагався користатися з допомоги, коли хтось готовий був її давати. Але таких багато не було. Найефективнішу допомогу давали литовці — документацією, дипломатичною підтримкою, зв'язками тощо. Полковник сам старався систематично розгортати осередки в усіх державах, де тільки для того були люди й можливість, цілком незалежно від такої чи такої кон'юнктури. І тому постали такі «точки опертя» в Парижі, Берліні, Лондоні, США, Бельгії, Канаді тощо. Інші були тоді умови, і вага нашої громади в діаспорі була значно менша, ніж тепер. Інші були й людські спроможності. На той час створення діяльних осередків у цілому ряді країн було великим політичним та організаційним досягненням.

Полковник дуже добре розумів, що Провід не був спроможний керувати політикою та боротьбою в Краю. Про це написав дуже виразно Лев Ребет у своїй праці п. н. «Світла і тіні ОУН»: «Провід... самим

фактом свого існування відіграв важливу моральну, хоч силою умов не безпосередню, керівну роль». І далі: «Вплив проводу ОУН закордоном виявлявся в чому іншому. Насамперед існував великий особистий авторитет полк. Є. Коновальця. Він, як командир корпусу СС, а далі — шеф підпільної УВО, користався великою пошаною, бо був людиною неперемінної боротьби за визволення, і це й деякою мірою рівноважило фактичну неспроможність його і його оточення керувати в повному значенні цього слова роботою організації на батьківщині... Тим часом психологічне відчуження між крайовою й емігрантською ОУН поступало з кожним роком далі, і тільки особистий авторитет полк. Коновальця запобігав назріваючій внутрішній кризі.»

Якраз великою проблемою для Коновальця було пов'язати дві вітки, частково дві генерації націоналістів. Він з великою увагою, не формально і не по-вождівському, прислухався до голосів молодших націоналістів з краю і щиро шукав розв'язки та синтези. Вважаю справжньою трагедією те, що Полковник наслідком умов, а також через те, що контакти були обмежені, що деякі «молоді», опинившись закордоном, не конечно вірно віддзеркалювали справжній стан і т. п., — не спромігся до часу смерти знайти задовільну розв'язку і здійснити синтезу.

Треба брати до уваги й дуже прикрі та виснажуючі побутові умови — непевність перебування в даній країні, слабкий виконавчий апарат, що розмірно багато коштував при малій ефективності праці. Багато справ Полковник мусів виконувати сам. Левина частка його часу та енергії зуживалася на листування, постійне латання проривів, фінансові турботи і т. п. А тим часом унаслідок дві цілком розбіжні тенденції в рамках ОУН.

Треба собі сказати, що Полковник був єдиним, який мав шансу не допустити до того, що наступило після його смерті — до розколу в ОУН.

Снування здогадів про те, як розвивалися б події серед українства в період другої світової війни, що було б здійснене, а чого не сталося б, коли б Євген Коновалець далі керував ОУН — слід уважати безплідним, а навіть фантазією. Можна, однак, припускати, що розвиток ішов би інакше, динамічніше, з більшими успіхами і з меншими трагічними непорозуміннями. На остаточний вислід другої світової війни Коновалець не міг мати вирішального впливу, але, можливо, була б збереглася жива політична картина боротьби єдиної Організації Українських Націоналістів.

Кремлівська кліка цілком правильно оцінювала становище. Рука скритовбивника була скерована не на наші емігрантські центри, репрезентації, уряди тощо, а на особу, що керувала безпосередньо боротьбою й могла згуртувати навколо себе великі сили українського народу.

Полковник весь час добре уявляв собі, що без опори на Східніх Українських Землях ОУН практично являє собою партикулярний і регіонально обмежений рух. Полковник вірив у «стару війну», у деяких січових стрільців, що залишилися в Україні. У фанатичному прагненні конечно прищепити ОУН на СУЗ і розгорнути її там Полковник знехтував заходи обережності. Стосовні органи Москви використали це його слабе місце для виконання успішного атентату.

Факт, що виконавець спромігся здобути довір'я, навіть симпатію Полковника, свідчить, що Коновалець, не зважаючи на довгорічний досвід революції й підпілля, не зважаючи на перестороги, мав природну схильність — і це було первісне та непереможне в нього і в ґрунті дуже позитивне — довіряти українській людині.

Полковник не завершив своєї боротьби, він тільки дав поштовх, спрямовання, розгорнув. Втрачення його не можна буде ніколи точно зважити чи зміряти. Визначні постаті в історії народів рідкі, постаті, що будять дрімучі сили, сповнюють надіями і викликають повне довір'я, виняткові. Полковник залишив нам своїм діянням та боротьбою заповіт, який зобов'язує нас не так до святкового згадування його при нагоді роковин чи академій, як до наслідування, до крокування його слідами.

Хоч формації, які він співтворив і якими керував, Січові Стрільці та УВО, визначили тільки етапи і вже належать до історії, а, припускаю, і роля ОУН переступила вже свій вершинний пункт та хилиться до присмерку, проте всі ці формації пов'язані одним стрижнем, безпосередньою боротьбою за здійснення національних ідеалів.

Поняття та термін «герої» та «геройство» в нас сплосилося, його надуживають направо й наліво, до всіх і до вся. Але у Полковника є, без сумніву, героїчні риси в несплощеному, сказати б, клясичному розумінні. І не тому, що він згинув з руки скритовбивника, — бо це не геройство, — а тому, що він без вагання, з готовістю взяв на себе великі завдання, виконував їх послідовно, без відхилень та вагань, і завжди мужньо. До його смерті трудно було відчутти й належно оцінювати тягар та відповідальність великої, а при тому щоденної та дрібної, навіть чорної роботи, яку він виконував.

Один з найглибших висловів Франкліна Рузвелта звучав: «Ми нічого не маємо боятися, хібащо тільки страху.» Отож, Полковник навчив нас не боятися, перебороти в собі внутрішній страх. Зокрема, це стосується західньоукраїнської, таки трохи м'якої інтелігенції. Полковник — реаліст і вояк — добре знав і доцінював силу та спроможності наших ворогів, а проте він сміливо пішов з ними на змагання, і то не з одчаю чи з одчайдушности, а просто виконуючи свій обов'язок, в свідомості свого покликання. Тим то він був вільний від почуття страху.

Можливо, і, мабуть, саме це найістотніше, що він залишив нам у спадщину. Його слідами пішли ген. Тарас Чупринка і всі вояки УПА, що воювали безстрашно проти двох імперій і продовжували боротьбу навіть і в добу сталінізму. Тут, закордоном, у це багато осіб не вірило, бо вважали таку боротьбу за неможливу. Їх усе ще опановував і тримав протягом довгих років паралізуючий страх.

Коли ми нині свідомі того, що молода генерація в Україні позбулася почуття страху, то це якоюсь мірою також є вислідом чи наслідком боротьби УПА, яка зродилася з УВО й ОУН, з організацій, що їх очолював і унапрявив Полковник.

КОНОВАЛЕЦЬ — БОРЕЦЬ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ

Від моменту трагічної загибелі сл. пам. Є. Коновальця минули десятиліття. Вибух пекельної машини на бульварі Колсінгель — це вже історія. Протягом такого періоду часу, звичайно, приходять до голосу нова генерація діячів, із своїми інтересами, переживаннями й емоціями, а минуле відходить у тінь... Таким є суворий закон історії. Але історія робить також і винятки, коли окремі постаті вона не стирає з пам'яті, а уяскравлює, надає їм більшої виразності. І от протягом років, десятиліть, протягом цілих епох виростають вони, ці безсмертні небіжчики, в постаті великі, далі щораз більші, якимсь світлим сяйвом містичної сили починає випромінювати з них на наступні покоління, вони зростаються з новими генераціями і наснажують їх у дальшому ході на історичнім шляху.

Саме до цих безсмертних небіжчиків належить Євген Коновалець, що його пошматовані смертні останки спочивають, прикриті масивною мармуровою плитою, на чужій землі, а віяння його безсмертного духу чуємо поміж нами.

Нас не раз дивує те, що в буремних подіях 1917-19 р.р. зовсім молодий Євген Коновалець виступає як зформована особистість. Скромний, тактовний, він уже несе в собі якийсь особливий чар опановувати душі людей, вселяти в них довір'я до себе, люди охоче віддаються йому під керму, і він упевнено веде їх. Організаторська жилка уже в цей час дає себе знати вповні. Організаційні здібності — це вроджений дар природи. Але не тільки. Євген Коновалець особисто в передвоєнній дійсності зробив багато, щоб ці вроджені таланти розвинути. Національно-демократична група студентів висуває його до «Українського Студентського Союзу», і тут він потрапляє до управи цієї групи. За його здібності, за активність, студентство виносить його на саму гору українського організованого життя в Галичині: він стає членом Народнього Комітету.

Тут він має нагоду зустрічатися з чільними українськими громадськими й політичними діячами, з парламентаристами. Зростає досвід, гартується умілість працювати, поширюється світогляд.

Коли вибухла 1-ша світова війна, Коновальця мобілізовано й приділено до 19-го полку австрійської піхоти. Кількамісячний вишкіл, і молодий вояк опиняється на фронті. Це вже був час, коли росіяни в своїм наступі на Галичину досягнули Карпат. Відбувається героїчний бій УССів на горі Маківці. Тут же була й військова частина Коновальця.

Багато молодих українських лицарів головою наложили за свою мрію визволення України. Тут і злая година молодого Євгена спіткала, і от опиняється він у московському полоні, понад піскуватими берегами Волги, спочатку в Чорному Ярі, недалеко від Каспійського моря, а згодом у Царицині.

Він наочно відчуває безмежність просторів московського Велетня, і грандіозна складність визвольних змагань проти цього колоса стає перед ним у всій своїй широті. Великі завдання з більшою напруженою мобілізують сили видатних людей. Як тільки сталася в Петрограді революція, Коновалець разом з іншими українцями-старшинами засновує Українську Царицинську Раду.

Він працює коло творення національних військових частин. Але він знає, що в Києві започатковано будову української державности, і серце йому підказує, що його історичне покликання там.

Разом з українізованим куренем він самовільно лишає царицинський табір полонених і поспішає до столиці України. Коновальцеві було ясно, що незабаром прийде нещадна важка війна за збереження засновуваної держави, і таку війну можна буде виграти лише тоді, коли створяться військові сили, надхненні мілітарним патосом, поставлені на службу державній ідеї, вишколені, добре озброєні й добре споряджені, а головне — в умовах революційної розпруженості — дисципліновані й упорядковані, готові до дії, як напружена тятива в луці. Полонені галичани, найперше Усусуси, змішані з ідейним наддніпрянським військовим елементом, могли б стати підвалиною такої боєздатної армії. Так оформилася ідея Січових Стрільців, і він очолив перший Курінь Січових Стрільців.

Ми не будемо тут викладати історії Січових Стрільців. Але нашим обов'язком є виділити ролю Коновальця в Січовому Стрілецтві. Він був душею цієї військової формації, безумовним авторитетом в ній, вона розвивалася згідно з його плянами. Він умів об'єднати навколо себе Стрілецьку Раду.

Стрілецька Рада була романтичним побратимством вояків, з товариським обміном думок, з демократичною засадою обговорення рішень, але рішення виконувалося без вагань за твердою кермою Євгена Коновальця.

Я маю сміливість твердити, що в роках 1917-1919 Коновалець виявив себе геніяльним організатором і провідником. Геніяльними вважаємо тих діячів, які раніше від своїх сучасників спромагаються усвідомити сенс історичного процесу, вимоги майбутнього, уміють всупереч опінії загалу окреслити свою лінію поступування, прокласти свою стежку, а потім розширити її в битий шлях і повести за собою багатьох. Це на їх голови падають обвинувачення, наклепи, злоба ворогів і своїх, і їхня заслуга в тому, що вони знаходять в собі силу бути непопулярними, а все ж таки не зійти з тої стежки, яку їм доводиться прокладати на власний ризик. Таким був Євген Коновалець уже в роках національної революції.

Тоді, як розбуялисть анархії прикривалася гаслом революційної свободи, Коновалець умів висунути й обстояти засаду свідомої залізної революційної дисципліни у війську. Коли навколо шаліла соціалістична боротьба, що широким потоком заливала армію і розкладала її, Коновалець зумів дисциплінувати Січових Стрільців і в їхніх соціальних стремліннях, прищепивши їм ідею, що поки вони у війську, доти їхні соціальні стремління підпорядковуються вимогам вояцької етики, яка не знає поділу інтересів. Коновалець дуже послідовно охороняв стрілецтво від партійної політики, але Січові Стрільці були наскрізь політизованим військом, коли йшлося про загальнонаціональний політичний принцип.

Підтримувати кожночасну українську владу, поки вона непохитно додержується засади самостійности й соборности, відмовляти підтримки й виступати проти такої влади, яка порушує якийсь із згаданих принципів загальнонаціональної політики — таким було поступування Коновальця. І він боронить український парламентаризм — Центральну Раду — від німців, що затіяли державний переворот у Києві, і відступає тільки тоді, коли бачить повну розгубленість і відсутність пляну боротьби у провідників Центральної Ради; він стає без вагання на боротьбу проти російської білогвардійщини, проти Палтових і Кірпічникових, проти накиненої ними грамоти про федерацію України з Москвою і силою зброї цю грамоту відкидає.

Коли ж, у безвиглядних обставинах мілітарної ситуації повного виснаження Українська Галицька Армія з кінцем 1919 р. збиралася залишити спільний український фронт і передатися на бік Денікіна, Коновалець, довідавшись про це, повідомляє зарані головного отамана Симона Петлюру, а коли трагічна подія сталася, він залишається вірний прапорові Української Народньої Республіки і разом з наддніпрянським військом відходить в район Проскурова-Старокостянтинова.

Коли ж у безвиглядних обставинах мілітарної ситуації повного виснаження української армії, Уряд УНР зважується на сумнозвісну угоду

з Польщею, Коновалець із своїми січовиками дає перевагу таборові військово-полонених перед союзом з історичним ворогом України. Так на всіх етапах української національної революції прокладав Коновалець шлях для безкомпромислового самостійництва і соборництва.

В українській спільноті того часу було чимало індивідуальностей, які чесно й послідовно служили самостійницько-соборницькій ідеї й не йшли на компроміси там, де вони виникли. Компактною організованою силою, яка послідовно на протязі революції творила світлий ідеал самостійности й соборности, була, власне, одна сила — Січові Стрільці, очолені Коновальцем.

Євген Коновалець розумів: коли дійсність показує, що ще не прийшов час здійснення ідеалу державности, то слід цей ідеал залишити наступним поколінням чистим і незаплямованим ніякими угодами з одвічним гнобителем українського народу.

З визвольних змагань він вийшов з великим політичним досвідом, він виробився в першорядного організатора. До нього можна було б тепер прикласти слова поета:

Мое серце дозріло,
Мої руки не зігнуться,
Мої очі бачать усі дороги й призначення речей...

У цьому стані духової провідницької зрілості Коновалець очолив Українську Військову Організацію. Національна революція зазнала часової поразки, але національна революція розгортається далі — це було гасло Коновальця. Ворог здобув перемогу в боротьбі регулярних армій, але за українцями залишаються різноманітні можливості боротьби в запіллі.

Боротьбу Коновалець розумів у прямому сенсі. В той час, як диктатор Петрушевич закордоном зрікся соборницької плятформи й обмежував свої завдання рятуванням ЗУНР, а згодом навіть перейшов на совето-фільську орієнтацію, коли він покладав свої надії на міжнародню справедливість, яку він намагався позискати шляхом меморандумів, то Коновалець вважав, що потрібний є перманентний зудар з силами окупанта на рідних землях, на всіх просторах України, і тільки успіхи революційного силового чинника можуть змусити міжнародню дипломатію узгляднювати українську проблему в бажаному для нас напрямкові. «Творити державу в державі» — так плястично висловив Коновалець ідею УВО, яка заснувалася 1920 року за постановою Ради Старшинського Корпусу Січових Стрільців.

«Інстинктивно вся Галичина відчуває, що її спасіння у Великій Україні» — писав Коновалець у 1921 році. І першим завданням УВО було розгорнути революційну діяльність на Східніх Українських Землях.

Туди, на Схід, повернулася більша частина Січових Стрільців — наддніпрянців, але пішло туди не мало й галичан: сотник Андрух, поручн. Опока заснували в Києві Революційний Центр, завданням якого було пляномірно скеровувати повстанчу акцію. Центр незабаром був викритий, його члени згинули в катівнях ЧК. Але частина увістів далі лишалася на центральній Україні. Знаємо такі прізвища, як Романишин, Нерослик, хорунжий Решетуха, Турок, Стефанишин, але скільки прізвищ поза цими заховала невмолима конспірація!

Вони включилися в процес українізації, більшовицьку політику українізації спрямовували в націоналістичне річище. Коли увісти прокладали собі шлях до наркоматів, коли вони, кінець-кінцем, в деяких наркоматах посіли ключеві становища і виконували свої адміністративні функції, керуючися націоналістичним сумлінням, то це й була, бодай до деякої міри, «держава в державі». Підпільну систему УВО більшовикам вдалося викрити в 1932 році. Тоді загинули увісти Кониш, Озерський, Петренко, Яворський і багато інших.

В Галичині і згодом на Волині увісти діяли яскраво, демонстративно, захопили засягом своєї дії весь галицький терен. Вони підбадьорювали маси, тримали їх у стані патріотичної напруги, перед зовнішнім світом вони показували, що польська держава не спроможна керувати окупованим тереном, що населення керується українським державним інтересом.

В перших роках окупації завдяки УВО полякам не вдалося здійснити ані перепису населення, ані перевести виборів до варшавського сойму в тих рамках, які вони собі визначили. УВО своїми застрашуючими заходами стримала наплив польських колоністів на українські землі, руйнувала економіку польського поміщицтва в країні. На спольщення Львівського Університету українська суспільність під кермою УВО відповіла створенням таємного Українського Університету. Це була війна в середині країни, війна збройна й духова. І скрізь у цьому видно було руку Євгена Коновальця. Він сам спочатку був у центрі бою, в Галичині, але рятуючи централю УВО від поліційного удару, змушений був виїхати закордон.

Коновалець бачить безвиглядну пересвареність і опортунізм українських політичних партій. Втома і зневіра поклала своє тавро на український політичний табір. Треба було з'єднати ідейні одиниці зі старшого покоління, об'єднати молодь, що самотужки шукала шляхів до націоналізму, треба було з народніх мас виплекати нові кадри політичних діячів. І над усіма ними запалити такий ясний смолоскип ідеї, віри в перемогу, який освітив би душі і викликав нове, ще нечуване в нашій історії піднесення свідомої, окриленої політичної дії. Це зробили люди, що скупчилися навколо Коновальця.

Євгенові Коновальцеві вдалося скоординувати і злити воедино шляхетні пориви українського духу — і так постала ОУН. Як майстер-будівничий зводить Коновалець у височінь могутню будову Організації. Яка гармонія частин, яка узгідненість і організованість у стремлінні вгору, все вгору, туди, де в небо піднімається ця колосальна будова, в небо української державної майбутности. Будівничий знає місце кожної цеглини.

У всіх країнах, де живе українська людина, постають цеглини для храму української державности. Уперше інтенсивно починає жити політичним життям українське громадянство також за океаном. Навіть, на Далекий Схід міцно сягає ОУН, творячи там свої осередки.

В основі лежить ідея: революція виростає з революційного виховання мас. Піднести маси на щабель ідеалізму, запліднити активною мрією про майбутню Україну, яка має аспірації створити свою державну систему, як вершок людської соціальности.

Хіба ж вона, та Україна, своїми віковими стражданнями не заслужила укоронувати людські стремління до кращого гідного життя? Але шляхетна місія досягається переродженням людей, їх моральною чистотою, їх горінням, їх готовістю до жертви. Таких членів ОУН має. І передусім таким є полковник Євген Коновалець. Ця людина з чистою гарною усмішкою має залізні нерви, не знає спокою ні вдень, ні вночі, наражує на небезпеки не тільки себе, а й гаряче люблених дружину і сина.

Небезпеки . . . Вони його чекали звідусіль. Але насамперед небезпекою для нього було те, що він був соборником не на словах, а на ділі, йому кривавилося серце на вістки про страждання національних братів над Дніпром і він мав незламне, як ґраніт, рішення йти назустріч усім смертельним небезпекам, які несе з собою особисте керування підпіллям Східньої України. Суворою конспірацією оточує він свої зв'язки зі Сходом. Кур'єри з Надніпрянщини прибувають що три місяці. Зв'язки розбудовуються через Румунію, Фінляндію, через прибалтійські держави. На Велику Україну продістаються західньоукраїнські й еміграційні націоналістичні видання, і можна помітити навіть неозброєним оком, як відбувається дифузія ідей між еміграційною і підсоветською українською літературою.

В 1935 р. журнал «Український Націоналіст» писав: «Зроджений і оформлений у підпіллі, організований націоналістичний рух уже від ряду літ став тим чинником, що поширює творчі впливи на всі простори окупованої України. . . Мало хто знає, скільки тих незнаних воїнів Революції — членів УВО і ОУН — головами наложили на Україні й скільки їх конає в московських тюрмах. Боротьба йде схована, підземна, й тому тим більш жорстока і відповідальна».

Ворог розумів, що націоналістичного підпілля в СРСР підірвати не можна, поки не вдасться знищити полковника Коновальця. І цілими роками рутиновано готує НКВД здійснення свого чорного задуму.

Вибух печельної машини 23-го травня 1938 року знищує славу історичну особистість, людину великого серця, незамінного організатора і незламного воїна.

Минули довгі роки . . . За такий час багато ран загоюється. Але ця рана не гоїться. І це свідчить ще більше, що Євген Коновалець безсмертний. З його духу зроджуються кращі наші почини, і ніщо не спинить нас на шляху реалізації тих ідей, за які він поклав своє життя.

СКОРОЧЕННЯ

австр. — австрійський
англ. — англійський
болг. — болгарський
брїт. — британський
буков. — буковинський
ген. — генерал
генер. — генеральний
гром. — громадський
зап. — запорозький
заст. — заступник
інж. — інженер
італ. — італійський
канад. — канадський
кс. — ксьондз
лит. — литовський
мадяр. — мадярський
митроп. — митрополит
м. — місто
мін. — міністер
нім. — німецький

оз. — озеро
письм. — письменник
підхор. — підхорунжий
полк. — полковник
поліц. — поліційний
поль. — польський
пполк. — підполковник
проф. — професор
пс. — псевдонім
през. — президент
р. — ріка
рос. — російський
св. — святий
свщ. — священик
сіль. — сільський
сотн. — сотник
татар. — татарський
урядн. — урядник
хорунж. — хорунжий
чесь. — чеський

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

* Зіркою є позначені ті сторінки, на яких є світлини осіб

Опрацювала Галина Левчук

- Абдерман, Альфред, 78
 д'Абернон, Віскаунт, *анг. амбасадор*, 858
 Августин, св., 45
 Авдієнко, Михайло, 130
 Аверченко, 124
 Адам → *А. Коцко*
 Адамак → *Т. Скоробогата*, 49, 55
 Азеф, 657
 Аксанич, М., 570*
 Алексович, Ярослав, 335
 Альвенслебен, фон, 860
 Амірович, 75
 Ангел, 213
 Андрейків, Михайло, 366*
 Андрій → *А. Мельник*, 260
 Андрієвський, Дмитро, *інж.*, 6, 8, 13, 369*, 389, 391, 411, 414*, 415, 416*, 417, 452, 455, 474, 477, 479, 480, 492, 521, 604, 627, 633*, 645, 654, 659, 660, 665-671, 674, 675, 679, 680, 681, 689, 694, 695, 695*, 696, 702, 707, 710, 712, 715, 717, 736, 737*, 757, 913
 Андрієвський, Опанас, 265, 271, 628
 Андрусяк, Микола, 905
 Андрух, Іван, 41, 82, 179, 185, 186, 200*, 201, 222*, 223, 267, 273, 290*, 362*, 601, 602, 978
 Андрушко, 564
 Адрущенко, Ольга, 551
 Адрушук, Володимир, 723
 Антоненко, М., 414*, 415, 416*, 417
 Антонов-Овсієнко, 209
 Антонович, Дмитро, *історик*, 724, 727
 Антонович, Михайло, *диригент*, 8
 Антонович, Марина, 570*
 Антоновичі, 116
 Антончук, *полк.*, 726
 Антохій, М., *мгр*, 8
 Арістотель, 61, 84
 Арраген, Жан, 794
 Арсенич, Володимир, 414*, 415, 417
 Артюшенко, Юрій, 5, 13, 380, 385*
 Архій, 61
 Атаманчук, Василь, 324, 324*
 Ахілл, 84
 Б., *свящ.*, *василіянин*, 546
 Бабій, Олесь, 333, 411, 414*, 415, 416*, 417, 630
 Бабій, Іван, 352
 Баб'як, 97
 Баврук, Василь, 557
 Бавманн, 767, 772, 773
 Багнюк, Олекса, 551
 Баград, 123
 Бадан, 613
 Бажанський, Михайло, 5, 12, 316, 336*, 418, 570*
 Базяк, Ісаак, 964
 Байда-Вишневецький, Дмитро, 806
 Байло, Сергій, *сотн.*, 246, 270
 Байрак, Михайло, 820*
 Бакович, Петро, 294
 Балабанов, 151
 Балицький, Всеволод, 617
 Балицький, М., 100, 111
 Балицький, Юліян, 66, 86
 Балицький, Ярослав, 316, 318, 322, 323
 Балфур, Джейм Артур, *адмірал*, 906
 Бальцігер, *д-р*, 778
 Бандера, Степан, *голова Проводу ОУН(р)*, 351, 355, 452, 453, 456*, 459, 461, 464, 475, 476, 478, 522, 537, 540, 954*
 Бандрівський, Володимир, 31, 110, 111
 Барабаш, Г., 444*
 Баран, Василь, 555, 557
 Баран, Степан, 72, 96, 689, 732

Баранецький, 612
 Бараник, М., 111
 Барановський, Роман, 287
 Барановський, Христофор Антонович, *мін.*, 135*, 343
 Барановський, Ярослав, 174, 280*, 286, 402, 408-414*, 415, 416*, 417, 452, 455, 457, 475, 568, 603, 611*, 616, 936, 938*-340, 942, 946, 949, 950
 Бардах, Борух, 75
 Барнич, Павло, 845
 Бартович *пс. І., Рев'юка*
 Бартошевський, Іван, 64
 Бас, Василь, 331, 333
 Басараб, Д., 109
 Басараб, Іван, 567
 Басараб, Ольга, 282*, 433, 820
 Бастіяніні, 872, 882
 Батько Є. Коновальця → *Мих. Коновалець (II)*
 Бауман, Е. В., 864
 Бачевський, 76
 Бачина-Бачинський, Євген, 6, 13, 605, 640, 641, 701, 711, 717, 752
 Бачинська, Липа, 724
 Бачинський, 418
 Бачинський, Володимир, 72, 505
 Бачинський, Євген → *Є. Бачина-Бачинський*
 Бачинський, Лев, *д-р*, 301, 302
 Бачинський, Леонід, 720
 Бачинський, Степан Петрович, 723
 Бачинський, Юліян, *посол*, 92, 828, 829
 Бедфорд Беннет, Річард, 896
 Бежинський, Василь, 551
 Беземакер (Beuzemaker), 941
 Безрідний, Василь, *пс. В. Макара*
 Безручко, Марко, *полк.*, 174, 176, 177, 207*, 211, 214, 215, 218, 221, 223*, 226, 233, 235, 245, 246, 269, 349
 Бей, Ф., *хорунжий*, 265, 273
 Бек, Ю., *поль. міністер*, 538*, 732, 757, 759, 771, 795, 797, 809
 Белюнь *пс. Петра Сайкевича*
 Бендасюки, 25
 Бенедек, Людвік, 79
 Бенеш, Едвард, *призидент*, 893
 Беннет → *Бедфорд*
 Бень, Василь, 75, 76, 86
 Бенцаль, Ярослав, 8
 Бенцек, 557
 Березинський, Юрко-Мирослав, 460*, 461
 Березюк, Ростислав, 551 → *Р. Волошин*
 Берзін, 193
 Берлад, 323
 Бернацький, Теодор, 845
 Бернштайн, 893
 Бжола, Олекса, 550, 551
 Бирон *пс. І. Мітринги*
 Бич, Л., 389
 Бігун, Микола, 335, 336*, 539
 Віденко, *отаман*, 210
 Бідло, Ярослав, 330
 Білас, Василь, 377, 460*, 461, 473*, 553
 Білас, Володимир, 473*
 Білецька, Марія, 35, 137
 Білецький, Василь, 60
 Білий, Гнат, 732
 Білий, П., 340
 Білозор, Володимир, 111
 Біляк, Степан, 59, 66, 67
 Біляч, В., *підхор. УСС*, 200*
 Біляшевський, Микола, 117
 Бінгем, Роберт, *Ворт, амер. амбасадор*, 923
 Бісик, Микола, *сотн.*, 200*, 226, 235
 Бісмарк, Отто, 17, 22, 839, 890, 930
 Блаватний, *полк.*, 171
 Блавацький, Дмитро, 75
 Блажкевич, Іван, 633*
 Блакитний-Еллан, В., 579
 Близнюк, Микола, 829*, 832, 833*
 Блюм, 79
 Боберський, Іван, *проф.*, 20-22, 30, 31, 35, 57, 60, 61, 70, 85, 86, 91, 100*, 111, 261*, 302
 Бобринський, Георгій, *рос. граф*, 26, 129
 Богуш, В., *пс. Макара Кушніра*
 Богуш, Макар → *М. Кушнір*
 Боднарович, Осип, 323, 373, 401-403, 406, 412, 438, 626
 Боднарук, Панько, 551
 Божейко, Маріян, 75
 Божик, Григорій, 393
 Божко, Євген, 137, 156
 Божко, Юхим, *отаман*, 234
 Бой *пс. В. Кучабського*
 Бойдуник, Осип, *інж.*, 5, 13, 286*, 332*, 333, 339, 353, 359, 360*, 364*, 366*, 367, 369, 375, 389, 412, 414*,

- 415, 416*, 417, 519, 623, 630, 846, 847*, 969
 Бойко, Степан, 325
 Бойко, Юрій, проф., д-р, 6, 14, 577, 974, 978 → Ю. Б.
 Болотний, Михайло, 217*
 Боніфацій, кс., 64
 «Бора, Лядісляв», пс. Я. Барановського
 Бордун, Олекса, 316
 Борис, 137
 Борис, Михайло, 8, 9, 899, 954*
 Борис, Франц, 176, 222
 Борковський, воєвода, 658
 Боронило, 137
 Бортник, Федір, 551
 Борщак, Ілля, 905
 Босовський, 557
 Боцян, Йосиф, списк. 66
 Бочко, Степан, 545
 Бочковський, член Цент. Ради від с-рів, 144, 232
 Бош, Євгенія, 144, 193
 Бравхіч, фон, ген., 889
 Брагіє, 734
 Бредов, ген., 218
 Бриндзан, Т., проф., 568
 Бріке, 730
 Бріян, Б., 791, 803
 Бродський, 137
 Брукгоф, 939
 Бубела, Петро, 34, 57, 64, 66, 67*, 86
 Будз, Василь, 313
 Будзиновський, Вячеслав, 92, 553
 Букшований, Осип, отаман, 229, 320, 544
 Булавський, Василь, 551
 Буній, Олекса, 473*
 Бурдига, Анна, 840
 Бурдига, Данило, 825, 834, 837, 839, 842, 845
 Буревій, Кость, 579, 592*, 608, 609
 Бурко, Дмитро, 111, 179, 185
 Бусел, Олександр, 541, 546-548, 551
 Бусел, Яків, 541, 546-548, 551
 Буткевіч, М., 538*
 Буценко, Опанас, 595
 Бучко, Іван, буков. студент, 573
 Бучко, Іван, Кир, архип., 82, 85, 648
- Вавельов, Ніканор, 217***
Ваврисевич, Микола, 544
Валуев, П., 125
- Вальдемарас, 735
 Валько, Дмитро, 557
 Вальницький, 544
 «Валюх» пс. вбивника Коновальця, 936, 939-941, 944, 945, 947, 949, 950 → «Діссімов», Петрович»
 Вансістарт, Роберт, сер, 891
 Василевський, Степан, 820*
 Василик, Григорій, 845
 Василишин, Евстахій, 817*
 Василь, (I), секретар у ЦРаді, 133
 Василь (II) → В. Кучабський
 Василь (III) → В. Макар
 Василь (IV) сіл. хлопець, 145
 Василько, Микола, 73, 76
 Васильченко, 125
 Васильчуки, брати, 544
 Вассиян, Юліян, д-р, 411, 412, 414*, 415, 416*, 417, 492, 493*, 493, 494, 625*, 625-627, 636, 665, 666
 Васькович, Григорій, д-р, 5, 8, 9, 12, 303
 Варавва пс. О. Кобиця
 Варивода, Антін, полк., 328
 Ващенко, Олександр, 846, 847*
 Веджвуд, Дж. С., полк., 906, 925
 В. З., 604
 Вейгерт, Ганс, В., 821
 Великанович, Дмитро, 54
 Великопольська, Сидонія з Коновальців, тітка полк. Євгена, 48
 Великопольський, урядовець, 48
 Вельничук, Олександр, адв., 562
 Венгжиновські, 18, 49
 Вербицька, Ольга, 324*
 Вербицький, Іван, 324, 324*
 Вербицький, Михайло, 324*, 335
 Вергановський, Володимир, 65
 Вергілій, 117
 Вергун, Петро, свящ., 726
 Вергуни, 25
 Весоловський, Я., 110
 Вец, 332*, 364*
 Вигнанський, Петро, 392, 393
 Винниченко, Володимир, 36, 71, 125, 134, 135*, 146, 170, 171, 209, 210, 222, 271, 272, 344, 346
 Винниченко, Михайло, 551
 Виноградник, Василь, 392, 393, 414*, 415, 417
 Вирвич, Іван, чотар, 188, 200*, 269
 Вислоцький, Олександр, 633*
 Висоловський, Евстахій, 545

Виталій, чернець, митроп., 127
Вихор, І., пс. І. Чмоли
Вишиваний, Василь, полк., 163, 230, 261, 262*, 263, 272, 911, 912 → Габсбург
Вікул, Микола, проф., д-р, 391, 393, 414*, 415, 416*, 417, 666
Вікул, С., 138
Вільгельм Тель, 125
Вільгельм → Габсбург, Вишиваний
Вілсон, 273
Вінклер, Йозеф, капіт., 79, 80
Вінгояк, Олекса, д-р, 8
Віняж, 27
Віоне, Фернанд, 794
Віра пс. Є. Коновальця
Вірлиний, Михайло, 570*
Вітошинські, 716
Вітик, Семен, 344
Вітовський, Дмитро, 35, 86
Владика → А. Шептицький
Власів, Олександр, 474*
Влодко, 120
Влизько, Олекса, 592, 596-598*. 598, 599, 604, 609
Внуковський, Іван, 125
Воблий, К. Т., віце-президент ВУАН, 595
Вовк, Михайло, 545
Вовк, Петро, 179, 180
Вовчок, Марко, 616
Водяний, Т., 109
Воевідка, д-р, 261
Вождь → Є. Коновалець
Возняк, Михайло (І), 97
Возняк, Михайло (ІІ), 555
Войнаровський, Тит, о., 87
Войгт, Ф. А., англ. журналіст, 891
Войтанівський, Василь, 576*
Войтиченко, 118
Войцеховський, Маріян, 881
Войцеховський, Станіслав, польс. президент, 769, 770, 813
Воевідка, К., д-р, 200*, 262
Волинський, Ю., 497
Волобуев, Михайло, 594, 595
Волох, Омелян, отаман, 222
Волч, 55
Волошин, Августин, о., 905
Волошин, Ростислав, 444*, 541, 546, 547, 549*, 551, 555, 557
Волошин, пані, 546
Вольвебер, Ернст, 947, 948

Воробець, Микола, 826*, 832, 833*
Воровський, 788
Воронець, 125
Врангель, П., рос. ген., 894, 913
Врецьона, Володимир, 452
Врецьона, Григорій, 20, 55
Врецьона, Євген, 5, 13, 434-438, 433, 444*, 342, 454, 463, 466, → Генко (І)
Вудкевич, Осип, 188, 269

Г. → Б. Гнатевич
Габсбург, Вільгельм → В. Вишиваний
Габсбург, Вільгельм, 211, 229, 230, 262*
Габсбурги, 905
Габсбург-Лотрінген, Вільгельм, 272, 740 → В. Вишиваний
Гаванський, Лев, 179, 180
Гавптман, Гергарт, 60
Гаврилко, Яків, 829*
Гавронський, Клим, 551
Гаєвський, 148
Гайвас, Ярослав, 10
Гайворонський, Михайло, 34, 64, 66, 76
Гайдай, Олександр, 393
Гайдучок, Степан, 57, 100, 129
Галаган, Микола, проф., 389, 623, 659
Галечко, Софія, 37*
«Галичанин» → Ємець
Галичин, Дмитро, 826, 827, 831, 833
Галій, Арсен, 551
Галіта, Семен, 551
Галіфакс, Едвард, мін., 876, 878, 882
Галлер, Юзеф, польс. ген., 223, 328, 828, 893
Галуцинський, Михайло, проф., 74, 228, 298, 301
Гамлет, 125
Гамораківна, Ольга, 43, 111
Гамсун, Кнут, 125
Ган, Л., 147
Ган, Петро, 330
Ганкевич, Лев, д-р, 111, 322*, 322, 479
Ганкевич, Микола, 92
Гарден, Максिमіліян, 17
Гарі, Мата, 488
Гарматій, Гриць, лікар, 53
Гартман, Николай, 81, 87
Гасин, Олекса, 444

- Гаслер, 767
 Гайгер, Вільям, 905
 Гендерсон, Артур, *англ. мін.*, 649, 896
 Гендерсон, Невіль, *анг. амбасадор*, 891
 Генерал → *М. Капустянський* 821
 Герасимович, Іван, 54
 Герасимович, Ярослав, 385*, 392, 393, 414*, 415, 416*, 417
 Герасимчук, 614
 Гермайзе, О., 109, 124
 Герміна → *Г. Шухевич*
 Герчанівський, Дмитро, *сотн.*, 5, 12, 41, 178, 179, 185, 192, 205, 216, 222, 226, 269, 294, 341
 Гетьман, 138, 148, 167, 173, 204-206, 226, 232, 233, 651 → *П. Скоропадський*
 Гендендорф, Конрад, 80
 Гінденбург, Павль, *нім. маршал*, 80, 859
 Гірняк, В., 111, 200*
 Гірняк, Євген, 604
 Гітлер, Адольф, 130, 477, 493, 519, 556, 691, 718, 745, 753, 855, 861-867, 869-881, 889, 891, 903, 918, 922, 923
 Гладкий, Гриць, 188, 192, 197, 200*, 235, 269
 Гладкий, Микола, 10
 Гладкий, Ярослав, 447*
 Гладун, Іван, 551
 Глібов, Леонід, 127
 Глібчук, Михайло, 823
 Гнатевич, Богдан, 83, 169, 278*, 293, 294, 297, 375
 Гнатів, Михайло, 616
 Гнатченко, *сотн.*, 212*
 Гнатюк, Володимир, 347
 Гоара, Р., *сер., англ. посол*, 897
 Гогенцоллерни, 869
 Гойош, Олександр, 76
 Голінатий, 544
 Голова ПУН → *Є. Коновалець*
 Головачук, Микохір, 551
 Головінський, Юліян, *сотн.*, 277, 278*, 286*, 286, 289, 302, 324*, 325-327, 333, 334, 352, 374, 375, 457, 467*, 644, 646
 Головний Отаман → *С. Петлюра*
 Голоскевич, Г., 10
 Голояд, Мирослав, 557
 Голояд, Павло, 282*
 Голтуренко, 614
 Голубець, Микола, 61, 106, 108, 111
 Голубович, Всеволод, 140, 613
 Голувко, Тадеуш, 377, 460*, 508
 Голюка, Роман, 75
 Гончаренко, Іван, 226
 Горачук, Ілля, 846, 847*
 Горбовий, Володимир, 360*, 366*, 557
 Горловецька, 720
 Горникевич, Теофіль, 76
 Горохович, 719, 720
 Горошкевич, 78, 87
 Гофман, 73
 Гошовський, Богдан, 403
 Гошовський, Юліян, 474
 Граб, Михайло, 51, 52
 Грабець, Омелян, 557
 Гребеняк, Володимир, 75, 80
 Греков, Олександр, *ген-хор.*, 210, 262*, 265, 270-272
 Гречак-Карапика, Стефа, 332*
 Грибівський *пс. О. Сеника*
 Грива, Максим, *поет, літ.* → *пс. М. Загривного*
 Григорієв, Никифор, 330, 389
 Григорієв, Матвій, *отаман*, 209, 213
 Григорович, 383
 Григорович, Іван, 567, 573
 Григорович, Петро, 567, 571
 Грималюк, Д., *хорунж.* 186, 200*
 Гриник, 157
 Грицай, *чл. КПЗУ*, 544
 Грицай, Григорій, *інж., підхор.*, 273
 Грицай, Дмитро I, *чл. КПЗУ*, 544, 545, 557
 Грицай, Дмитро II, *ген. УПА* → *пс. Перебийніс*, 545
 Грицай, Остап, *д-р*, 5, 11, 17, 86, 200*, 265, 570 → *О. Г.*
 Грицак, Осип, 548, 551
 Грицик, Євген, 75
 Грицишин, Іван, 845
 Грицьків, Василь, *хор.*, 224
 Громницький, Ісидор, 56
 Грудина, Дмитро, 604
 Грушевський, Михайло, *проф.*, 65, 83, 128, 130, 131*, 132-134, 136, 137, 142, 146, 148, 149, 154, 155, 157, 167, 187*, 201, 203, 271, 273, 344, 347, 495, 496, 580, 581
 Грушецький, 616
 Грушка, Петро, 75

- Гуглевич, Хризостом, 75
 Гузар, Володимир, *д-р*, 574
 Гузар, Дарія, 574
 Гузар, Євген, 20, 55
 Гузар, Любомир, 571
 Гузар, Ольга, 574
 Гузар, Ростислав, 574
 Гук, 322
 Гус, Теофіль, 75
 Гуцук, Д., 616
 Гюз, Джон, 904
- Габрусевич, Володимир, 403, 445
 Габрусевич, Іван, 375, 376, 401-404, 406, 407, 422, 448, 449*, 450, 452, 454, 457, 474*, 475, 477, 478, 480, 603
 Галан, В., *д-р*, 833*
 Галан, Михайло, 834, 835, 837, 838, 843, 845
 Гарібальді, Джузеппе, 488
 Гарібальді, Аніта, 488
 Гварілья, *італ. політик*, 680
 Гельнер, Василь, 829*
 Генік → Є. Врецьона
 Генік-Березовський, Роман, 323
 Генко (I) → Є. Врецьона
 Генко (II) → Є. Коновалець
 Герич, Дмитро, 817*
 Герінг, 875
 Геровський, Яків, 48
 Гижа, Іван, *д-р*, 331, 332*, 332, 333, 364*
 Гізан, *майор*, 793, 800
 Гімерович, Петро, 56, 85
 Гірса, Вацлав, *заст. мін. ЧСР*, 633, 634
 Гломбінські, 27
 Глоор, *д-р*, 793, 797, 800
 Глянц, Ілля, 137
 де Голь, 887
 Гольдельман, Соломон, 151
 Горук, Сень, 102
 Готт, Ріхард, 882
 Гошен, *лорд*, 906
 Гоцький, В., 558
 ГПУ, 947-949
 Грабовський, *воєвода*, 294, 348, 747
 Грабський, Станислав, 65
 Греголінський, 720
 Гренер, Вільгельм, *нім. ген.*, 855, 859, 860, 867, 880
 Грефнер, Болеслав, 556
- «Грібавскас» → О. Сенік
 Грінвіч, А., 193
 Грляц, Юліян, 794
 Гула, Федь, 111
 Густльоф, 769, 770
 Гутковський, Клим, 38
 Гуч, Дж. П., *історик*, 906, 925
- Д. А. → Д. Андрієвський, *інж.*
 Давний, Р., 226
 Дайнова, Ернестіна, *д-р мед.*, 736
 Данилевич, *пполк.*, 207*
 Данилишин, Дмитро, 377, 460*, 461, 473*, 553
 Данило, *кн.*, 25, 29, 30
 Данилович, В., 106
 Даниловичівна, С., 109
 Данилюк, Василь, 846, 847*
 Данилюк, Юліян, 551
 Данильчук, 267
 Данте, 125
 Данчевський, Андрій, 557
 Данченко, *отаман*, 209
 Даньків, Іван, *сотн.*, 82, 192, 201, 208*, 222*, 226, 233, 269
 Данько, М., → *пс. Л. Троцького*
 Дацьків, Федір, 22
 Дашкевич, Роман, 30, 31, 67, 68, 82, 90, 100, 101, 102, 109, 111, 171, 184, 185, 188, 191, 192, 197, 201, 221, 222*, 225, 231, 246, 247*, 269
 Д. Г. → Д. Герчанівський
 Дворжак, Н., 179
 Де Валера, 691
 Дебрицький, Роман, 8, 11
 Дей, *д-р*, 896
 Дейсак, Микола, 837, 845
 Делямар, Казімір, 149
 Деметер, Карель, 880
 Демидчук, Семен, 58
 Демкович-Добрянський, Михайло, 402, 406
 Демокрит, 84
 Демостен, 61, 134
 Демчина, Володимир, 557
 Демчук, Дмитро, *д-р*, 373, 383, 385*, 386, 389, 391, 393, 411, 414*, 415, 416*, 417, 623, 665, 666, 697
 Демчук, Осип, 57, 85, 261
 Дем'янчук, Володимир, 817*
 Денисюк, М., 667
 Денікін, А., *рос. ген.*, 149, 158, 161,

- 213, 214, 218-221, 303, 313, 390, 894, 913, 976
- Деркач, 266
- Дешамп, Шарль, 794
- Джон → *пс. І. Габрусевича*
- Джура, Гр., 616
- Дзіковський, В., *хорунж.*, 200*
- Дзіковський, Михайло, 283, 294, 603
- Диденко, Зиновій, 401
- Дидик, 23
- Дідух, Гимотей, 322
- Дідушицький, граф, 554
- Дідушок, Василь, 188, 189, 200*, 208*
- Дідушок, Петро, 31, 68, 111, 154
- Дік *пс. Б. Кордюка*
- Дікер, Яков, адвокат, 735, 736, 741, 744, 788, 792-795, 797, 798, 800, 804, 805, 807
- Дікінсон, лорд, 906, 925
- Дімітрієв, Радек, 79
- Дімітров, болгар. комуніст, 942
- Дірксон фон Герберт, *нім. амбасадор*, 856, 877, 890
- «Діссімов», *пс. «Валюха»*, 939
- Дмитрик, Олександр, 551
- Дмитро, 463 → *Д. Штикало*
- Дмитрюк, О., 544
- Дмовський, Роман, *поль. проф.*, 888, 893
- Дніпрянський, Б., *пс. Макара Богуща*
- Дністрянський, Станислав, 65, 70, 270
- Доброгаєв, В., 594, 595
- Добротворський, О., *сотн.* → *пс. Петренко*, 295
- Добсон, Джефрі, 891
- Довганюк, Ілько, 545
- Доленго, 609
- Долуд, Андрій, *полк.*, 48, 328
- Домарадський, А., 188, 200*, 222, 269
- Донцов, Дмитро, *д-р*, 31-33, 60, 70, 71, 93, 106, 107, 205, 226, 347, 348*, 351, 363, 383, 384, 402-404, 406, 419, 422, 489-492, 494-498, 501, 579, 591, 625, 909, 968, 969
- Донцов, Марія, 347
- Дорожинський, Микола, 335
- Дороцький, Богдан, 447*
- Дорошевич, 124
- Дорошенко, 125
- Дорошенко, Володимир, 41, 71, 93, 109
- Дорошенко, Дмитро, 130, 157, 173, 185 187*, 225, 232, 235, 389, 709, 905
- Дорошенко, Михайло, 179
- Достоевський, Ф., 904
- Доценко, Олександр, 267
- Д. Р., → *Дарія Ребет*
- Драган, Р., 445
- Драгоманов, Михайло, 62, 21, 83, 91, 396, 706, 735
- Драган, Роман, 403
- Драла, Іван, 845
- Дреслер, шеф *нім. преси*, 364
- Дрикалович, Володимир, 390, 393
- Друченко, Володимир, 551
- Дуб, Я., *пс. М. Кушніра*
- Дуб, Ярослав, 666
- Дублянська, Івга, 551
- Дубовий, І., 614
- Дуда, Йосиф, 544
- Дударів, Костянтин, 385*, 393
- Дудикевич, 127
- Дудикевичі, 25
- Дужий, Микола, 444*, 447*
- Думин, О., 35, 269
- Дурделло, Зенон, 335
- Дурдуківський, Володимир, *проф.*, 640*
- Дуткевич, Богдан, 545
- Дутчак, Василь, *д-р*, 563
- Душелевич, Володимир, 570
- Душний, Іван, 551
- Дячук, Хома, 551
- Еко *пс. Е. Козака*
- Еліяшевський, Богдан, *свящ.*, 33, 34, 52, 61, 64, 66
- Ельснер, 349
- Еней, 161
- Енгельс, Фрідріх, 134
- Епік, Дмитро, 550, 551, 604
- Ерскін, Вільям, *анг. амбасадор*, 896
- Е. С., 698
- Є. В. → *Є. Врецьона*
- Євген Михайлович → *Є. Коновалець*
- Єгер, Габрієль, 75
- Єгоров, 193
- Єнджеевіч, В., *мін.*, 538*
- Єжов, 617
- Ємець, студент, 117, 118, 145

Є. О. → Є. Онацький
Єремій, Михайло, *інж.*, 5, 12, 115,
158, 641
Єфремов, Сергій, 134, 135*, 152, 639*
640*

Жебуньов, Леонид, 116
Жеґуць, І., 10
Желехівський, М., 111
Желябов, Андрій, 488
Жемчужніков, Л., 616
Жила, Антін, 111
Житейський, Л., 44
Жлудкин, Ф., 390
Жлудкін, Олекса, 393
Жонас, 709
Жук, Андрій, 31, 44, 70, 256, 261, 272
Жуковський, Андрій, *сотн.*, 222
Жуковський, Аркадій, *інж.*, 568
Жуковский, Олександр, *мін.*, 198
Журавель, 139
Журавський, Владислав, 75
Жураківський, Маріян, 377

Забавський, Володимир, 452
Завадович, Роман, 403
Завазал, *чеський генер. консул*, 632
Завадзький, Владислав, *поль. мін.*,
538*
Заворицький, Панас, *інж.*, 392, 393,
649, 652*
Загаєвич, Микола, 41, 171, 179, 185,
186, 200*
Загоруйко, Антін, 845
Загривний, Максим, 381, 385*, 391,
393, 411, 414*, 415, 416*, 417, *пс.*
Максим Грива
Задорецький, Петро, 6, 13, 825, 831,
833, 837, 843, 845
Заклинський, Корнило, 103, 106
Залеський, Август, *поль. міністер*,
896
Залізник, Микола, 31, 70, 71, 93, 94,
109, 271
Залозецький, Володимир, *д-р*, 563,
650, 897, 898
Замора, Ф., 109
Занько, Богдан, 447*
Заньковецька, Марія, 125
Заровенний, Михайло, 845
Зарудний, Олександр, 144
Застирець, Йосиф, *свщ.*, 84
Затворницький, *вчитель*, 616

Затинайко, Михайло, 616
Зауніюс, *міністер*, 738
Заячківський, Микола, 468
Згорлякевич, Олександр, 414*, 415,
416*, 417
Зедльницький, 22
Зелений, Антін, 111
Зелений, *отаман, пс. Данила Тер-*
пила, 209, 226
Зеленко, Костянтин, 6, 14, 883
Зелинська, В., 444*
Зеров, Микола, 124
Зехерс (Seegers), 941
Зибачинський, Орест, 567, 568, 570,
571, 573
Зиблікевич, Євген, 408, 414*-416*,
417, 420, 422, 423
Зиновій → З. Книш
Зільберт, Мартін, 820
Зінкевич, Осип, 5, 12, 88, 320
Змієнко, В., *полк.*, 221, 223*, 235, 352
Знаний, Петро, 277
Золотаренко, В., 881
Зубов, *ген.*, 614

Ібсен, Гайнріх, 22, 125
Ів. → зв'язкова УВО, 327
Іван → І. Чмола
Іван, Теодорович, *архиєп.*, 701
Іванець, 266
Іваницький, Борис, *проф.*, 382
Іванов, Микола, 217*
Ігнат, Юрій, 845
Ігор, Святославович, 59
Іден, Ентоні, *анг. прем'єр*, 900
І. К. → І. Кедрин-Рудницький, І.К.Р.
Ілля, Г., 153
Ілько, 263
Ільницький, Роман, 882
Ілюк, Сергій, 551
Індишевський, І., 111
Індишевський, Степан, *інж.*, 103,
266, 273
Індишевський, Ярослав, *Кр. комен-*
дант УВО, 158, 226, 266, 273, 302
Інсабато, Енріко, *д-р.*, 727, 730, 732,
736, 739, 872
Інсабато, *дружина Енріка*, 732
Інсабато, *родина*, 732
Іртен → *пс. І. Габрусевича*
Ірха, М., *свщ.*, 823, 824
Іто, Нобуто, *япон. амбасадор*, 899,
911, 912

Йов (бібл. постать), 22
Йонг, Г., де, 933

К. → Є. Коновалець, 787, 789, 802
Кабайда, Анатоль, 550, 551
Кавуловський, 614
Кайтель, нім. генерал, 889
Калинович, 157, 158
Калитовський, Омелян, 109
Калінський, польс. міністер, 538*
Калнишевський, Петро, кошовий отаман, 806
Калявський, Яків, 825
Камаль-Курганський, Юзеф, 556
Каменецький, Ігор, проф., 6, 14, 851
Каменецький, Юліян, 102, 111
Кандиба, Олег, д-р → *Ольжич*
Кант, Іммануїл, 506
Кануков Джам-Булат, татар. князь, полк.-пілот УГА, 811
Канюк, Ярема, 570
Капкан, Ю., полк., 193
Капрас, Ян, проф., д-р, 330
Капустянський, Микола, ген., 391, 411, 414*, 415, 416*, 417, 452, 474, 475, 630, 631*, 631, 642, 652*, 702, 820*, 912, 954*, 966
Карачевський, Осип, 442
Кардаш, Ольга, 332*
Карло, І., австр. цісар, 80
Карляйль, Томас, брит. історик, 890
Кармеліта, Стефан, 75
Карманський, Петро, 317
Карпат → *пс. Р. Ярого*
Карпенко-Карий, Іван, письм., *пс.* → *І. Тобілевич*, 125, 126
Каррель, поліц. інспектор, 794, 795, 804, 808
Каррі, проф., 734
Каррі, Єлисавета, 720
Каручка, Степан, 544
Касіян, Степан, 325
Касьяненко, Євген, 137
Катамай, Дмитро, 101, 261*
Катасамів, 616
Катерина II., 78
Катрі, Поль, 716
Качалуба, Михайло, лікар, 719, 720, 750
Качмар, Василь, 377, 423
Кащенко, Андріян, 553
Квітка → *Д. Квітковський-Квітка*
Квітковський-Квітка, Денис, 6, 13,

561, 567, 568, 570, 571, 572, 573, 806
Кедрин-Рудницький, Іван, 5, 12, 341, 351, 352, 412, 645
Кедровська, М., 681
Кедровський, Володимир, 263, 267, 273, 681, 683, 833*
Кей, Еллен, 17
Кейнс, лорд, 887
Келлер, австр. лейтенант, 75
Келлер-Чикаленко, Ганна, 704, 705, 708, 717
Кеннард, Генрі, ам. амбасадор, 898, 899
Кер, Філіп, 891
Кербер, австр. прем'єр, 40, 44
Керенський, Олександр, 151, 182, 249
Керзон, Дж. Н., брит. міністер, 270
Кизима, Теодор, хорунж., 200*, 222
Кивелюк, Іван посол, 72
Киселиця, Олександр, педагог, 652*
Кисілевська, Олена, організаторка жіноцтва, 910
Кисілевська, Стефанія з Коновальців, 48
Кисілевський, парох на Лемківщині, з 1896 р. у США, дядько Є. Коновальця, 48
Кисілевський, Володимир, історик, 725, 747
Кисілевський, Кость, директор Укр. бюра в Лондоні, 658, 659, 719
Кисілевський, Юрій, Володимир, д-р, 897, 910
Кичун, Іван, педагог, 222, 339
Кіров, Сергій, секр. ЦК ВКПб, 608, 898
Кірпічніков, 976
Кіслюк, Володимир, 551
Клемансо, Жорж, франц. прем'єр, 273
Клименки, брати, 367
Климишин, Антін, 845
Климів, Гриць, 546, 555, 557, 560
Климів, Іван, член Кр. Проводу ОУН, 541, 546, 555, 560 → *пс. Легенда*
Климкевич, Михайло, сотник, 53
Клочко, Олекса, 551
Кмета, Архип, полк., 386, 387, 393
Книш, Зиновій, член Кр. Команди УВО, 5, 12, 86, 274, 286*, 288, 296,

302, 325, 374, 406, 422, 449 644*
Коберський, Остап, *діяч УРП і УВО*, 293, 339
Кобець, Олексій, *письменник*, 591, 609
Кобилянський, Богдан, 846, 847*
Кобилянський, Степан, 846, 847*
Ковалева, 641, 725
Ковалеви, 116, 641
Ковалевський, Микола, *укр. міністер*, 134, 143, 202, 225, 647, 964
Ковалевський, Олександр, 271
Ковалів, Левко, *діяч УКП-боротьбістів*, 134
Ковалів, Петро, *інж.*, 641, 725, 726, 731
Коваль, Антін, 545
Коваль, Володимир, *проф., інж.-агроном*, 133, 147
Коваль, Микола, 317*
Ковальський, Микола, *директор Держконтролю УНР*, 156, 271
Коваржик, Н., *чех*, 179
Ковенко, Михайло, *голова Верх. слідчої комісії за Директорії* 192
Ковжун, Павло, *графік*, 349
Когут, Осип, *д-р, посол УСРП до Варш. союму*, 31, 68, 102, 103, 111
Кожевників, Петро, *інж.*, 383, 389, 391, 393, 411, 413, 414*, 415, 416*, 417, 418, 625, 626, 632, 665, 666, 702, 723-725, 740
Козак, Едвард, *карикатурист*, 461
Козак, Михайло, *д-р*, 41, 331, 373, 623
Козак, Степан, *поручник*, 179, 186
Козловський, Олексій, *діяч УСД РП*, 271
Козловський, Леон, *пол. прем'єр*, 537, 538*
Кокорудз, Ілля, *директор гімн.*, 22, 59, 82, 430
Колесса, Олександр, *проф. і ректор Празького університету*, 65, 70, 92, 330
Коліюх, Дмитро, *кооператор*, 343
Коллард, Юрій, *укр. міністер шляхів*, 383
Колодзінський, Михайло, *шеф штабу Карпатської Січі*, 403, 405-407*, 445
Колосовський, Володимир, *полк.*, 704, 723

Колтунюк, Ярослав, *громад. діяч, член ЦК УНДО*, 179, 186
Колчак, Олександр, *рос. адмірал і командувач війська в Сибіру*, 894
Кольєр, Лоренс, 895-898, 900, 901, 913, 914, 923
Командо, Василь, 845
Комендант УВО → Є. Коновалець
Коморовський, *поліцей*, 557
Кон, *жид. комуніст*, 320
Кондратенко, *старшина Ч. Армії*, 614
Кондратьєв, Г. І., *майор*, 614
Коник, *діяч Наркому освіти*, 609, 613, 978
Конкас, *нім. майор*, 855, 856
Конкульовський, Василь, 829*
Коновалець, Володимир (I), *свщ. з Малехова, стрийком Євгена*, 48, 51
Коновалець, Володимир, (II), *син Володимира (I), свщ. і катехит, двоюрідний брат Євгена*, 48
Коновалець, Володимира з Паарівних, *дружина д-ра Мирона, брата Євгена*, 85
Коновалець, Євген, *полк., Комендант УВО, Голова Проводу ОУН*, 341, 382, 502, 577, 959, 964, 965, 967-972, 974-980
- *молодість*: 17-24, 26-31, 33-36, 45-47, 53*, 55-58*, 59-67*, 68-73, 85-93, 95-97, 99, 102-111
- *війна*: 38, 39, 41-43, 52*, 74-76, 78-87, 115, 146, 153, 154, 156, 158, 161, 163, 166-172*, 173, 174, 176, 178, 179, 182-186, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 197-200*, 201-207*, 208*-211, 213*-216, 218, 221, 222*-224*, 225, 226, 231-234, 239, 244*, 342, 600
- *УВО*: 240, 241, 247*, 265*, 268-272, 274, 276, 279, 283-286*, 287-290*, 291, 292*-297, 299*, 300*-309, 311, 312, 314, 315, 318, 321, 337, 343-345, 347-349, 360, 367-369*, 383, 386, 434, 435, 467*-469*, 471, 474, 601-603, 605, 621, 623-627*, 629
- *ОУН*: 350-355, 370, 372-374, 389, 390, 393, 399*, 408-410, 412-414*, 415, 416*-420, 423, 424, 426, 473, 475-478, 480-482, 487, 490, 501, 506, 520-

524, 528, 539, 540, 543, 552-556, 559-562, 565-567, 574, 575, 599, 605-614, 616, 617, 629-633*, 634-636*, 652-654, 657, 658, 660, 665-670, 675, 681, 683, 686, 689, 695, 700-703*, 704-728, 730-733*, 734-749*, 750-753*, 755-758*, 759, 762*, 764, 766*-768*, 769*-772*, 773, 774*-776*, 777*, 780*, 781, 784, 785, 788-796*, 797-801, 803-811, 814-817*, 818, 819*, 820-827, 829*-833*, 835, 838, 841, 843, 844*, 845, 883, 896, 898-900, 903, 907, 908*, 910, 911, 913, 915, 917, 921, 923, 927, 929*-931, 934*, 935*-937*, 939*, 941-951*, 952*, 953*, 954*, 955*, 956*, 957

- Віра, 177, 434
- Голова ПУН, 287, 410, 666, 941
- Генко (II), 54, 56
- Євген Михайлович, 18, 19*, 49, 51-55, 344, 352, 355
- Курінний Командир, 195
- Полковник (I), 20, 22-26, 28, 30, 31, 33-36, 41, 42, 47, 52*, 156, 164, 177, 206, 239, 287, 412, 413, 418, 419, 435-438, 442, 452, 454, 455, 457, 458, 464-466, 470-472, 474, 477, 479-481, 539, 559, 575, 601, 610, 616, 617, 621, 623, 630-632, 634-639, 641-653, 655, 657-660, 662, 663, 666, 667, 669-681, 683, 693, 697, 699, 701, 704-707, 709-713, 715-728, 730-741, 743-757, 759, 763-765, 767, 771, 773, 775, 785, 794, 825, 828, 830-843, 907, 909, 913, 921-923, 935*, 938, 955, 960-973
- Провідник, 465, 821
дивись: → К., → Новак

Коновалець, Євген (II), стрийко Євгена, 48

Коновалець, Євген (III), підхорунжий УГА, син Ореста, двоюрідний брат Євгена, 48

Коновалець, Марія (I), з Скоробогатих, бабка Євгена, 47-49

Коновалець, Марія (II), Срока, з р. Венжиновських, мати Євгена, 18, 46*, 49, 50, 52*, 53*, 54, 67*

Коновалець Михайло (I), свц., дід Євгена, 47-51

Коновалець, Михайло (II), учитель, батько Євгена, 18, 46*-52*, 53*-55, 713

Коновалець, Мирон, д-р і редактор, середущий брат Євгена, 47, 49, 52*, 53, 56, 67*, 85, 331-334, 338, 643

Коновалець, Ольга з Федаків, дружина полк. Євгена, 87, 342, 349, 467*, 471, 627*, 630, 635-638, 641, 347, 701, 703*-705, 712, 714, 720, 725, 731, 735-737*, 738-740, 743, 745, 747, 755, 756, 761, 765, 766, 790, 936, 938*

Коновалець, Орест, свц., стрийко Євгена, 48

Коновалець, Степан, лікар, наймолодший брат Євгена, 49, 52*, 53, 56, 67*, 85, 151*, 951*

Коновалець, Юрко, син полк. Євгена, 84, 87, 349, 371, 636*, 624, 701, 703*-705, 707, 720, 724, 725, 733*, 734, 737*, 738, 745, 747, 749*, 755, 756, 764, 790, 956*

Коновальців родина, 18*, 47*, 48, 49, 52, 53*, 54*, 55, 349, 350, 353, 641, 701, 703*, 713, 718-720, 722-727, 730-736, 738, 749*, 757, 759, 760, 762-765, 772, 773, 777-779, 783, 794, 935-938 → Великопольський, Кислевський, Левицький, Паарівний, Скоробогатий, Стернюк, Стрільбицький, Устіянович, Федак

Кончак, воловецький хан, 59

Кора, командир УПА, 554

Корбоз, комісар Женевської поліції, 793, 795, 797, 804, 808, 809

Кордюк, Богдан, проф., д-р, 6, 8, 14, 403, 406, 449, 452, 457, 459, 463, 473-475, 959

Корж, Кузьма, 136, 143

Коржан, Михайло, 6, 13, 537, 547, 549*, 550, 551

Кормощ, Теофіль, д-р, 261*

Королюк, Микола, сотн., 222

Король, Антін, 366*

Коростовець, Володимир, 725, 897

Коррель, 739

Кортес, К., 820

Корчак-Чепурківський, 157, 158

Кос, А., д-р, 34

Кос, Микола, 539, 547, 549*, 550, 551

Косаренко-Косаревич, Василь, 111, 854

Косарев, більшов. діяч, 617

Косачі, 116

- Косинка, Григорій, *письм.*, 579, 587, 592*, 596, 608
Косіор, Станіслав, *1-ий секр. ЦК КП(б)У*, 726
Косоноцький, С., 544
Коссак, Гриць, *отаман*, 228, 266, 273
Коссак, Зенон, *член КЕ ОУН*, 375, 376*, 377, 406, 407*, 458*, 461
Костарів, Леонід, *інж.*, 286*, 383, 385*, 386, 390, 391, 393, 411*, 416*, 418, 665, 697
Костек-Бернацький, Вацлав, *воєвода*, 556, 644
Котецький, Ігор, *режисер*, 10
Котецький, Юліян, 31
Котецький, О. В., 106
Котецький, Володимир, 68, 102, 111
Котко, Кость, *пс. М. Любченка*
Котляревський, Іван, *письм.*, 64, 65, 117
Котов, П., *організатор демонстрації*, 123
Коцко, Адам, *студент*, 28, 62, 63, 67*, 94, 95, 97, 110
Коцко, 67*
Кошиць, Олександр, *диригент, композитор*, 116, 381
Кравс, Антін, *ген.*, 218, 219, 328, 344, 631
Кравців, Богдан, *поет*, 401–403, 406–408, 422, 444*, 445, 449, 459, 465, 559, 624, 626, 685, 699
Кракалія, Кость, *журналіст*, 565, 566, 569, 650
Крамарж, Карл, 650
Крат, Павло, 71
Крезуб, А., *пс. О. Думіна*, 44, 226
Крейсберг, *більшовик*, 193
Крем'янська, Є., 123
Крестинський, *більш. дипломат*, 368
Кривень, Евстахій, 837, 840, 845
Криворучко, *командир кінноти*, 614
Крига, *видавець*, 349
Криленко, *більш. комісар*, 918
Крозьєр, В. П., *англ. редактор*, 891
Кромвел, Олівер, *вождь англ. революції*, 579
Крос, *проф.*, 705, 709
Крук, Федір, 555
Крупа, Василь, 282*
Крушельницький, Антін, *письменник*, 323, 603
Крушельницький, Тарас, 603
Крушельницькі, 592
Кубасевичі, 8
Кубарик, Іван, 845
Кубік, Карл, 471
Кудрин, *Нач. Ветеринарного Управління*, 614
Кузеля, Зенон, *проф.*, 467*, 633*, 724
Кузеля, *жінка Зенона*, 467*
Кузик, Степан, *коопер. діяч*, 633*
Кузьма, Олекса, *сотник, журналіст*, 44
Кузьмович, Володимир, *політ. і громад. діяч*, 683, 686
Кузнеців, Іван, *член ЛУН*, 393
Крук, Василь, 546
Крук, Ілля, *воєнополонений*, 179
Куліш, Панталеймон, *письменник*, 432
Куліш, Микола, *письменник*, 579, 604, 608
Куліш, Петро, 954*
Кульченко, *діяч УНС у Франції*, 652*
Кульчицький, 109
Кун, Бела, *мадяр. комуніст*, 509
Куницький, Леонтин, *прелат*, 856
Купецький, Гриць, *діяч на Далекому Сході*, 616
Купранець, Теодор, *хорунж.*, 201
Купченко, Володимир, 820*
Курах, Михайло, *пполк.*, 5, 12, 82, 188, 190*, 192, 225, 227, 226, 273
Курбас, Лесь, *режисер*, 604, 608
Курбас, О., *член Ради УСС*, 109
Курівець, І., *д-р*, 301, 302
Курманович, Віктор, *ген.*, 328, 474, 631, 936, 938*
Курочка, Маріян, 825
Куртяк, Іван, *закарп. посол*, 650
Кусманек, Герман, 79
Кутько, Ярослав, 287
Куцовол, *козак*, 118
Кучабський, Василь, *сотн.*, 35, 37*, 41, 82, 178, 179, 185, 190*, 191, 195, 197, 200*, 204, 221, 222*, 226, 245, 246, 269, 290*, 292–294, 309, 310, 341, 342, 349, 373, 402, 435–438, 467, 469*, 469–471, 681, 686
Кучеренко, *кобзар*, 115
Куцик, Григорій, 829*
Кушпета, Омелян, *д-р*, 6, 8, 930, 944, 955*
Кушнір, Володимир, *журналіст*, 34

Кушнір, Макар, (пс. *Богуш*), член Проводу ОУН, 411, 414*, 415, 417, 474, 603, 605-607, 635, 636*, 639, 642, 645, 646, 653, 662, 663, 666, 671, 696, 697, 702, 704-707, 710-714*, 715, 717-720, 722, 723, 725-727, 731, 733, 738, 750

Кушнір, Семен, 188, 265

Кушнірук, Корнило, сотн., 179, 185, 216

Кушнірук, Олекса, 551

Кшечунович, Валеріян, австр. маршалок, 51

Кшечунович, Леон, австр. посол, 51

Кюршо, Андрія, секретарка, 712, 751

Лаврівський, Володимир, організатор «Соколів», 30

Ладижевський, 704, 736, 737

Лазуренко, Ст., полк., 225

Лакота, Григорій, еп., 87

Лебедова, Віра, пс. *К. Малицької*, 35

Лебець, Микола, секр. УГВР, 866, 867*

Лебідь, Теофан, 551

Левенець, Андрій, 845

Левинський, В., діяч УСПД, 272

Левитський, Микола, кооператор, 140

Левицька, Оксана з Стернюків, двоюрідна сестра Є. Коновальця, 48

Левицький, Болеслав, 25

Левицький, В., 109

Левицький, Дмитро, голова УНДО, 344, 354, 475, 479, 643

Левицький, Євген, посол ЗУНР, 92

Левицький, Кость, д-р, голова Уряду ЗУНР, 30, 31, 44, 52, 72, 73, 76, 86, 87, 96, 108, 235, 505

Левицький, Н., 179

Левицький, О., 109

Левицький, Пилип, 101*

Левицький, Северин, керівн. «Пласту», 48, 109, 433, 434

Левченко, Яків, 138

Левчук, Галина, 10, 981, 1007

Легенда, пс. *І. Климова*,

Лежогубський, Теодозій, 34

Лемик, Микола, бойовик ОУН, 464, 489, 559, 613, 614

Ленін, Володимир, комуніст. вождь, 139, 141, 144, 691, 886

Ленкавський, Степан, діяч ОУН, 5, 8-11, 13, 352, 395, 408, 414*-416*, 417, 441, 445 449, 492, 508, 517, 630, 954*

Леонтович, хорун., 137, 265, 273

Леонтович, Теодор, свщ. 50, 52

Лере, фон, д-р, 867

Лесюк, Калинник, 845

Лешєга, педагог, 54

Лещій, Павло, 111

Лещук, Василь, 551

Либак, Панько, 551

Лизанівський, Іван, діяч УПСР, 154, 184, 185, 225, 230, 231, 613

Липа, Юрій, письменник, 578

Липинський, Вячеслав, історик, 271, 402, 651

Липківський, Василь, митроп., 579, 581, 582*-587, 596

Лисенко, Григорій, старшина СС, 184, 185

Лисенко, Микола, композитор, 115, 125

Лисенко, Олександр, поручн., 184, 188, 231

Лисяк, Мілена, 343, → *М. Рудницька*

Лисяк, Павло, д-р, ред. віден. «Укр. Прапору», 313-315, 343, 344

Литвин, Богдан, чл. Стр. Ради, 188

Литвин, Володимир, 339

Личковський, УСС, 109

Лівицький, Андрій, през. УНРади, 160, 161, 163, 354, 645, 702, 752

Лівицький, Микола, през. УНРади, 719, 720, 723, 752

Лігнав, Олександр, австр. ген., 169

Лінколь, Аше, 906, 925

Лісовий, 595

Літвінов, Максим, нарком зовнішн. справ, 734, 756, 779, 783, 790, 795-797, 802, 804, 805, 807, 809, 891, 942

Ліщинський, Іван, інспектор шкіль, 54

Ллойд, Джордж, англ. прем'єр, 265, 273, 891-893

Лов, Сідней, сер, 886

Лозинська, Стефа, 364*

Лозинський, Дмитро, 56, 85

Лозинський, Михайло, правник, заступник мін. ЗУНРО, 93, 109, 110, 310, 315

Лозовчук, Петро, 824

Локгард, Роберт Брюс, 888

- Лопатинський, Лев, 92
 Лонгет, 793, 797, 800
 Лопатюк, Данило, 544
 Лопушанський, Володимир, 403
 Лоренс, Кольєр, *шеф англ. департаменту мін.*, 895-898, 900, 901, 913, 914, 923
 Лось, Станислав, *поль. істор.*, 87
 Лотіян, Лорд, *англ. політик*, 891
 Лотон, Лянселот, 871, 881, 884, 914, 917
 Лотоцький, Олександр, *проф. історик*, 235, 365
 Лужницький, Григорій, *д-р, історик*, 643
 Лужницький, Леонид (I), *урядовець*, 56
 Лужницький, Леонид (II) *свящ.*, 56
 Лукавецький, Зто
 Луковенко, Богдан, 616
 Лук'яненко, 120
 Луцький, Остап, *кооператор.*, 633*
 Лучкович, *канад. посол*, 717
 Любарський, Семен, *посол з Холмщини*, 544
 Любинський, Микола, *делегат Ц. Ради*, 140, 142, 148
 Любович, Ярослав, 282*
 Любченко, Микола, *письменник*, 605, 606
 Любченко, Панас, *чл. Політбюра КП(б)У*, 617, 640
 Людendorф, Еріх, *нім. ген.*, 80, 225
 Людмила → Л. Старицька
 Люлета, Люлетт → Л. Плянк
 Лябушер, Джордж, Пітер, 899, 900
 Ляйббрандт, Георг, *д-р*, 868, 869, 872, 874, 880, 881, 882
 Ляйтгух, Ганс, 75
 Ляля → Федак, Оксана, 747
 Лянг, Едвард 75
 Ляхович, Євген, *представник ОУН у Лондоні*, 6, 14, 757, 833*, 895-902, 907, 908*, 915
 М. → М. Матчак
 Маврів, Лев, 317*
 Магальяс, Семен, *військ. і культ. діяч*, 57, 67
 Маєвський, *нач. поль. тюрми*, 324
 Мазепа, Іван, *гетьм.*, 132, 139, 149, 163, 349, 814, 883
 Мазепа, Ісаак, *проф.*, 207, 210, 225, 226, 271, 389, 578, 905
 Мазуренко, Василь, *член «Національного Центру»*, 613
 Мазуришин, Володимир, 846, 847*
 Мазурчак, Петро, 829*
 Маїлов, Алексей, *урядн. сов. консульства*, 613
 Майстренко, Іван, *проф.*, 10
 Мак, Ліда, 570*
 Макар, *сотн.*, 813-815
 Макар, Василь, 554, 558
 Макар, Володимир, 6, 113, 552
 Макар, Олександрович, → М. Кушнір
 Макаренко, *сотн. кінноти*, 226
 Макаренко, Андрій, *чл. Директорії*, 265, 271, 628, 853, 854, 860
 Макарушка, Любомир, 333, 624
 Макензен, Август, *нім. маршал*, 80
 Маківка, Степан, 544
 Маклаков, *київ. губернатор*, 130
 Маковецький, Яків, *д-р*, 6, 8, 9, 11, 13, 755, 757, 763, 764, 771, 785, 787, 789, 790
 Маковей, Осип, *письм.*, 347
 Макогін, Сузанна, 910, 923
 Макогін, Яків, 647, 658, 659, 661, 715, 719, 721, 723, 725, 726, 740, 747, 897, 910, 911, 923
 Макогони, 720
 Макса, Прокоп, *чесь. амбасадор*, 632
 Максим, М., *сотн.*, 212*
 Максимець, Петро, 555
 Максимович, *капітан*, 186
 Максимович, Антін, *посол УНДО*, 633*
 Максимович, *діяч Наркомату освіти*, 609, 613
 Максимович, Микола, *діяч «Січі» в Нью Йорку*, 829*, 833*, 835, 845
 Максим'юк, Микола, 325
 Макух, Іван, *голова У. Радик. Партії*, 302
 Маланюк, Євген, *поет*, 381, 384, 391, 393, 702, 748
 Малащук, Роман, *д-р*, 954*
 Малишкін, *ген. Київ. піхотної школи*, 614
 Малицька, Константина, *письмен., діячка просвіт. і жін. руху*, 35, 55, 83, 100

- Малон, Сесіль, Лестрендж, *підполк.*, 897, 906, 921, 925
 Мальноца, Іван, 447*, 452, 459
 Малько, І., *інж.*, 414*, 415, 416*, 417
 Малько, Д., 391, 393
 Мамаївський, Василь, 570
 Мамчур, Федір, *сотн. СС*, 200*, 269
 Манасевич, 118
 Мангайм, Р., 880
 Мандер, Джефрі, 906, 925
 Мансветова, 720
 Маньян, *перекладач*, 708, 709, 710
 Маренін, М., *чотар*, 200*
 Марків, Л., 109
 Марків, Михайло, 829*
 Марко → М. Безручко
 Маркови, 25
 Марковський, *поліцай*, 557
 Марколі, *італ. різьбар*, 941
 Маркс, Карл, 143, 587
 Маркус, В., *проф.*, 954*
 Мармаш, *пс. Гриця Климова*
 Мармаш, Анна з Скоробогатих, 49
 Мармаш, Володимир, *свящ.*, 49
 Мармаш, Михайло, *вчитель*, 49
 Мартель, Рене, *проф.*, 650
 Мартин, Олекса, 845
 Мартинець, Володимир, *чл. Пров. ОУН*, 289, 293, 296, 297, 302, 306, 315, 333, 339, 350, 369*, 373, 389, 411, 412, 414*, 416*, 417, 452, 455, 473, 475, 477, 480, 484, 492, 601, 603, 616, 623, 625*-627*, 632, 660, 665-667, 674, 681, 683, 689, 693, 698, 706, 711, 712, 725, 757, 908*, 912, 960
 Мартинець, Ірина, 908*
 Мартинів, Олекса, 392, 393
 Мартос, Борис, *мін. земельних справ*, 135*
 Мартинюк, *діяч УНС у Франції*, 652*
 Мартинюк, Федір, *д-р мед.*, 719, 720, 731
 Маруся, 197
 Марценюк, Сава, *д-р мед.*, 719, 720
 Марченко, Андрій, 445*, 555
 Маршан, de Marchant et d'Ansenbourg, 945
 Масарик, Т. Г., *президент ЧСР*, 633
 Масиник, Ілля, 555
 Масльойз (Maassluis), 942
 Масляник, Олександр, 612
 Масцюх, Василь, 64
 Масюкевич, Микола, 331
 Матілев, *ред.*, 704
 Матла, Омелян, 444
 Матчак, Михайло, *сотн.*, 41, 82, 84, 172*, 178-180, 185, 190*, 191, 200*, 203, 207*, 208*, 222*, 225, 241, 259, 268, 269, 290*, 291, 293, 294, 297, 300*, 301, 354, 643, 644
 Мацейко, Григорій, 556, 867*
 Мацик, Іван, Володимир, 551
 Мацієвич, Кость, *проф., агроном, дипломат УНР*, 271
 Мацілінський, Костянтин, 323
 Маціні, Джузеппе, *провідн. італ. визв. руху*, 488
 Мацях, Євген, *ред.*, 8
 Мек Доналд, Дж. Р., *англ. прем'єр*, 648
 Мекміллан, Геролд, *англ. прем'єр*, 904
 Мекнатен, *суддя*, 897
 Меленевський, Маріян, *чл. РУП і Союзу Визв. України*, 70, 71
 Меленець → Л. Костарів
 Мельник, Андрій, *полк.*, 5, 8, 12, 37*, 41, 82, 153, 161, 163, 166, 172*, 178, 179, 185, 190*, 191, 195, 197, 200*, 217*, 219, 221, 222*, 223, 226, 233, 243, 246, 261, 263, 268, 269, 273, 278*, 292*-294, 306, 307, 324, 326, 338, 344, 348, 353, 354, 375, 419, 422, 457, 539, 540, 543, 601, 603, 605, 814, 909, 954*, 955*, 963, 969 → *Полковник (II), Голова ПУН*
 Мельник, Михайло, 75
 Мельник, Софія з Федаків, *дружина полк. Андрія*, 353
 Мельникович, Осип, *діяч УВО*, 5, 12, 328, 331, 332*, 334, 335
 Мельничук, Володимир, 111
 Мельничук, *пс. Р. Сушка*, 681, 819
 Мельничук, *працівник Вінницького ветерин. управління*, 614
 Мельничук, Степан, *чотар*, 281*
 Меринда, В., 339
 Меркун, Павло, *інж.*, 334, 335, 637
 Метелля, *свящ.*, 48
 Меттерніх, Клеменс, *австр. держ. діяч*, 22
 М. Є. → Є. Маланюк
 Микилита, Степан, 846, 847*
 Микита, Дмитро, 557,
 Микитей, Григорій, 34, 67
 Микитин, Володимир, 75

Микитка, Осип, командир Корпусу
УГА, 83,
Микитюк, Павло, 551
Микола (I) → *М. Лемик*
Микола (II), 139
Миколин, С., *хорунж.*, 212*
Микуляк, Федір, 41, 179, 186, 226
Минів, Роман, 385*, 392, 393
Мирович, Роман, 557
Мирон → *д-р М. Коновалець*
Мирон, Дмитро, *чл. Проводу ОУН*,
560
Митлюк, Микола, 474*, 475, 616
Митрополит (I) → *А. Шептицький*
Митрополит (II) → *В. Липківський*
Михайлів, Володимир, *д-р*, 629
Михайлів, Євстахій, 845
Михайло → *М. Магчак*
Михайловський, 143
Михаськів, Н., 179
Мицюк, Олександр, *проф. економії*
і соціології, 679
Мишковський, О., *полк.*, 211
Мишковський, Тит, *свщ.*, 64
Мишуга, Олександр, *співак*, 117, 125
Мілена → *М. Лисяк-Рудницька*, 343
Міліянчук, Василь, *проф. механіки*
і фізики, 447*
Мілюков, Павло, *рос. історик і по-*
літ діяч КДП, 32
Міляновський, Петро, 542
Мінін, 42
Мінчак, 266
Мірчук, Іван, *проф.*, 860, 905
Мірчук, Петро, *д-р*, 255
Мітринґа, Іван, 444*, 611*
Міхаловський, Чеслав, *поль. мін.*,
537, 538*
Міхальський, *поль. мін.*, 730
Міхненко, Богдан, 545
Міхновський, Микола, 93, 107, 120,
121*, 146-148, 271, 361, 362, 367,
380, 396, 444*, 496
М. К. → *М. Кушнір*
Могілянський, М., *письменник*, 580,
581
Модзеловський, *поль. міністер*, 707
Моллік, Ігнатій, 74
Мольєр, Жан, Баптіст, *франц. пи-*
сьменник, 125
Мольтке, Гельмут, *прусський мар-*
шал, 79

Монфалькон, М. де, *суддя*, 794, 795,
797, 800, 809
Моравський, І., 111
Моралевич, Яків, *проф.*, 391, 393,
411, 414*-416*, 417, 702
Мосендз, Леонід, *письм.*, 381, 391,
393, 570*, 714
Мосціцький, Ігнац, *голова поль. дер-*
жави, 538*
Мостович, Леонид, 541, 547, 551
Мостович, Микола, 541, 546, 548, 550,
551
Мотика, Микола, 473*
Мотга, Джюзеппе, *швайц. презид.*
держави, 761
М. Р. о., 570*
М. С. → *М. Сціборський*
Мудрий, Василь, *голова УНДО, по-*
сол, 43, 550, 650, 909
Муравйов, М., *більшов. полк.*, 193,
195
Муссоліні, Беніто, 401, 493, 524, 691,
747, 872, 873, 891, 905
Мятлев, 153
Навроцький, Осип, 5, 10, 12, 68, 82,
96, 103, 110, 11, 289, 291-293, 294,
296-298, 300*, 354
Нагірний, Василь, *інж.*, 30, 45, 100*
Надушкевич, Опанас, 551
Назарук, Осип, *д-р*, 92, 109-111, 257,
272, 293, 302, 309, 310, 313, 314, 829
Найдан, Роман, 954*
Наконечников-Клюковський, *поль.*
міністер, 438*
Наливайко, Северин, *зап. отам.*, 134
Намеровський, 893 → *Нем'єр*
Наполеон Бонапарт, 80, 755
Наполеон III, *франц. імператор*, 890
Насадюк, Микола, 573
Натіїв, *ген. Запор. Корпусу (осети-*
нець), 232
Н. Б., 603, 609
Негребецький, Микола, 551
Недайкаша, 652*
Незлобін, 151
Нем'єр, Люїс, Б., *сер.*, 893, 894
Нєронович, Євген, *більш. нар. сек-*
ретар, 122
Нєрослик, *поручн.*, 273, 601, 978
Нестор, І., *рум. міністер*, 564
Нєчаєв, В. Н., 614
Нєчай, Симон, *ред.*, 865

- Нидза, Володимир, 559, 560
 Нижанківський, Омелян, 708, 728
 Нижанківський, Степан, *д-р, голова ГУНМ у Празі*, 333, 368, 621, 623
 Низькоклон, Микола, 184, 185, 231
 Никифоряк, С., 111
 Николишин, М., 608
 Никончук, 613
 Никорович, Сильвестер, 569, 570
 Ничка, Гриць, 111
 Ніколсон, Геролд, 887, 905
 Ніколь, Леон, *директор женева. поліції*, 721, 722, 734-736, 740, 744, 756, 757, 762, 763, 765, 769, 791, 797, 802, 803
 Нісель, *фр. ген.*, 262
 Ніцше, Фрідріх, *філософ*, 493
 Нобуто → *Іто Нобуто*
 «Новак, Йозеф», *пс. Є. Коновальця*, 931, 932, 936, 941, 942, 950
 Новгородов, 614
 Новодвірський, 623
 Новосад, Кость, 545
 Ноель-Бакстон, *лорд*, 906, 925
 Нойрат, Константин, *нім. мін.*, 875, 882
 Нокс, Альфред В. Ф., *англ. аташе*, 885
 Норман, Шарль-Петер, 741, 742, 786-789, 791-795, 797-804, 807, 808
 Носковський, *сотн. УСС*, 266
 Н. Т. → *Р. Волошин*
 Нурамський, 614

Обер, *адвокат*, 736
 Оберучев, *рос. начальник Київ. Воєнної Округи*, 184, 194
 Оборський, Гриць, 551
 Обст, *суддя*, 548
 Овсієнко → *Муравйов-Овсієнко* 144
 О. Г(рицай), 33
 Одинський, Євген, 323
 Озаркевич, Євген, 33, 66
 Озерів, Антін, 551
 Озерський, 609, 613, 978
 О. К., 570* → *Ольжич*
 О'Конор, Вілінська, Валерія, *письменниця*, 116
 Оксана → *Оксана Федак*
 Оксфорд, *леді*, 891
 О. К. → *Ольжич, О. Кандиба*
 Окуневський, Теофіл, *посол австр. парламенту*, 72, 96
 Олександр, 31
 Олександр, Великий, 83, 84
 Олександр II, *рос. цар*, 122
 Олексин, *свщ.*, 555
 Олексюк, Михайло, 545
 Олексюк, Олександр, 551
 Оленчак, Теодор, 557
 Олесницький, Євген, *посол до австр. парламенту*, 72, 96, 108
 Олесь, Олександр, *поет*, 610
 Олеські, *брати*, 555
 Олійник (I), *чотар*, 269
 Олійник (II) 402
 Олійник, Йосип, 75
 Олійник, Михайло, 188
 Олійник, Прокіп, 845
 Ольга Степанівна → *О. Коновалець*
 Ольгович, Р., *поет*, 445
 Ольховий, Ілярій, 333
 Ольжич-Кандиба, Олег, 569, 608, 610
 Омельчук, Євген, 392
 Омелянович-Павленко, Михайло, *ген.*, 223, 303, 305*, 628, 629, 631
 Онацький, Євген, *проф.*, 6, 13, 391, 414*, 474, 477, 493*, 494, 521, 523, 610, 650, 659, 662, 665, 666, 668-670, 674, 675, 680, 681, 684, 686-688, 697, 702, 704, 707, 712, 714, 717, 736, 457, 763, 765, 961, 962
 Онишкевич, Степан, *посол до австр. парламенту, організатор «Сільського господаря»*, 72
 Опока, Микола, *сотн.*, 362, 601, 602, 978
 Опришко, Іван, 557
 Орвелл, Джордж, 891
 Ординець, 322
 Орелецький, Василь, *проф., д-р*, 8
 Орелюк → *пс. І. Мітрингі*
 Орлик, Пилип, *гетьман*, 719
 Орловський → *пс. Я. Стецька*
 О. Роман, *поет*, 403, 422
 Оршан, Ярослав, 936, 938
 Освальд, 22
 Осецький, Михайло, *ген. нач. штабу*, 192
 Оскілко, Володимир, *отаман*, 210
 Оснач, Дмитро, 392
 Остафійчук, Петро, 545
 Остриця, *полк.*, 134, 740, 853, 868
 Отмарштайн, Юрій, *полк.*, 172*, 190*, 207*, 212*, 233, 267, 295*, 306

Оттагаль, австр. пполк., 79
Охримович, Володимир, д-р, посол
до австр. парламенту, 72, 92, 96,
110, 301, 302
Охримович, О., 109
Охримович, Степан, провідний діяч
ОУН, 375, 376, 401-403, 406-409,
411-114*, 415, 416*, 417, 420, 422,
445, 448, 449*
Охримович, Юліян, 31, 68, 111, 154,
489, 496

П. → Ж. Е. Плянк

Паарівна, Володимира, дружина
д-ра Мирона Коновальця, 85
Павлик, Микола, діяч КПЗУ, 545
Павлик, Михайло, ідеолог Драго-
манівського соціалізму, 62, 91, 92
Павликовський, Ю., інж., екон. діяч,
сенатор поль. парламенту, 301
Павлишин, Олександр, 317*
Павлишин, Осип, 557
Павло → П. Лисяк
Павлось, Антіїн, 542
Павлушков, Микола, 639*
Павлушкова, Наталя, 639
Павлок, Павло, 544
Падеревський, Ігнаці, Ю., 818
Пазюк, 328
Пак, Іван, хор. СС, 200*
Пакощ, Василь, 623
Паладійчук, Роман, 444*
Паламарчук, 143
Палатинський, Іван, 846, 847*
Паліїв, В., 110
Паліїв, Дмитро, ред., посол, 293, 294,
302, 320, 323, 350, 363, 406-408, 412,
478, 633*, 638, 683, 685, 687, 698,
699, 909
Палій, Михайло, 53
Паляйрет, Майкель, 897
Панас, Теодор, 557
Панасюк, Степан, 551
Панейки, 705
Панейко, Василь, д-р, укр. делегат
на мирову конференцію, 72, 96,
110, 311, 650, 651, 656, 701, 705, 709-
713, 716-718, 722, 724, 896, 905, 911
Паньків, Микола, хорунж., 261
Паньківський, Кость, економіст,
гром. діяч, 83
Папа → Пій X, XI
Парапоняк, Михайло, 557

Партицький, Омелян, педагог, про-
світлянський видавець, редактор,
92
Парфанович, Софія, лікарка, гром.
діячка, 339
Пасіка, Петро, сотник, 41, 179, 185,
197, 200*, 207*, 296, 634
Пасічник, Дмитро, 385*, 393
Пасічники, 391, 393
Пасічник-Тарнавський, Теофіл,
ЛУН, 385*, 393, 414*, 416*, 417, 623
Паславський, Іван, УВО 335
Пастернак, Ярослав, археолог, 544
Патлов, русифікатор, 976
Пацьорковський, Єжи, поль. мін.,
538*
Пачовський, Василь, поет, 59, 90
Пашник, Петро, інж., 8, 11
Педжет, Ральф, 906
Пежанський, Володимир, 66, 97, 103,
110, 111
Пежанський, М., 102
Пежанський, Олег, 31
Пеленський, С. Ю., літературозна-
вець, 445
Пеленський, Зенон, ред., 5, 286*,
374, 414*-417, 423, 424, 478, 502,
685, 721,
Пеленський, Зіновій, посол УНДО,
478, 661, 724, 752
Пелех, Іван, свщ., 47, 48
Пелех, Іванна з Меттелів, 47
Пелех, Йоася з Меттелів, 47
Пелех, Йосиф, 47
Пелехатий, діяч КПЗУ, 544
Пелліх, Володимир, свщ., 633
Пендер, нім. держ. секретар, 860
Пенн, Петер, литов. посол, 938*
Первак, Михайло, 393
Перебийніс → пс. Д. Грицяя, ген.
УПА
Перес, Бернард, проф., 904
Перес, Річард, 904
Перікл, атенський держ. муж, 60
Перовська, Софія, рос. революціо-
нерка, 488
Перрідон, свщ., 950
Перський, Степан → пс. С. Шаха
Перфецький, Леонид, 349
Перфецький, Р., 721
Пестальюці, Йоган, Гайнріх, 54
Петлюра, Симон, Головний Отаман,
71, 86, 135*, 146, 152, 153, 161, 162*,

- 163, 166, 171, 182, 186*, 187*, 192, 194, 201, 202, 209, 210, 216, 217, 220-223, 226, 234, 256, 267, 272, 303, 304, 307, 345, 354, 355, 366, 386, 388, 389, 728, 744, 780, 784, 806, 807, 829, 857, 858, 881, 964, 965, 967, 976
- Петрарка, Франческо, *італ. поет*, 125
- Петренко, діяч Наркомату Освіти УРСР, 609, 613, 978
- Петришин, М., 661
- Петрів, Всеволод, *ген.*, 391
- Петрів, Зіновій, 331-333
- «Петровіч», *пс. Валюха*, 939
- Петровський, Г., 595
- Петроній, *літер. персонаж римського аристократа*, 20
- Петрушевич, Євген, *през. ЗУНР*, 5, 12, 72, 87, 272, 273, 303, 304*, 305, 307-315, 318, 321, 343, 344, 346, 362, 368, 382, 389, 390, 398, 600, 621, 673, 853, 856, 977
- Печенюк, 325
- Перацький, Броніслав, *поль. міністер*, 464, 485, 520, 522, 556, 565, 728, 730, 739, 757, 760, 769, 770, 771, 790, 797, 802, 866, 867, 898, 900, 901
- Пивовар, Настя, 551
- Письменний, 134
- Питель, *поліцай*, 557
- Пишлик, В., 109
- Питляр, Орест, 6, 13, 719, 720, 724, 746
- Пищаленко, 235
- Підгірський, Самійло, *посол до поль. союзу*, голова УПН(р), 544
- Підгородецький, О., 444*
- Підкович, 652*
- Підляшецький, Я., 271
- Пій X, *папа римський*, 891, 941
- Пій XI, *папа римський*, 648
- Пік, Євген, 323
- Пілуудський, Юзеф, *голова поль. держави*, 34, 36, 74, 84, 249, 251, 268, 270, 294, 348, 349, 371, 432, 436, 442, 476, 535, 538*, 644, 647, 705, 709, 723, 747, 813, 864, 865
- Пісецький, Гриць, *бойовик УВО*, 282*
- Піснячевський, Віктор, *д-р і журналіст*, 343
- Піхно, Д., 127
- Платон, *гр. філософ*, 61
- Плахтина, *бойовик УВО*, 322
- Плохий, Кіндрат, *полк.*, 414*, 415, 417, 631
- Плутарх, *гр. історик і філософ*, 72
- Плянк, Жан-Ернест (-Альфред), 741, 742, 786-788, 791-795, 797-801, 803-805, 807, 808
- Плянк, Люлета, 793, 794, 797, 804, 808
- Плянк, Маргарета, 808
- Пляско, 616
- Повар-Терецук, Федір, 551
- Погода, Михайло, 555, 557
- Погорецький, Михайло, 819
- Полевий, Федір, 551
- Полковник (I) → Є. Коновалець
- Полковник (II) → А. Мельник, 338
- Полковник (III) → Р. Сушко, 407, 408
- Поллард, Альберт, Фредерік, 885, 886
- Полоз, 594
- Полотнюк, Євген, *бойовик УВО*, 318
- Полотнюк, Платон, *бойовик УВО*, 318
- Полуботок, Павло, *гетьман*, 806
- Полуведько, 612
- Полянський, Станіслав, 217*
- Полянський, Теофіл, 75
- Полянський, Юрій, *проф.*, Кр. Коменд. УВО, 97, 11, 290, 293, 298
- Понятишин, 723
- Попадюк, Володимир, 325
- Попадюк, Дмитро, 845
- Попович, Дем'ян, 111
- Порай-Мадейський, д-р, 87
- Порембальський, *дир. поліції*, 351
- Портянуха, Олександр, 720
- Порш, Микола, *чл. РУП, УСДРП, міністер*, 146, 184
- Постишев, П. П., *секр. ЦК КП(б) У*, 609, 613
- Потоцький, *поль. граф*, 95
- Призов, І., 616
- Пристай, Ольга, 447*
- Приходько, Віктор, *проф.*, *Поділь. губерніяльний комісар*, 737
- Пришляк, Яків, 282*
- Провідник → Є. Коновалець
- Прокеш, *поліц. агент*, 795
- Прокопович, Вячеслав, *прем'єр УНР*, 271, 865
- Процишин, Жигмонт, 445
- Процишини, 403
- Проць, Йосиф, *свщ.*, 316

Прутський, Д., 561
 Прушинський, 25
 Пугач, 144
 Пукса, Борис, 551
 Пукса, Сергій, 551
 Пушкар, В., 110
 Пушкар, К., 662
 Пушкін, Олександр, 149
 Пушковський, Дмитро, 551
 Пшеничний, Степан, *провідний діяч*
 ОУН, 541, 546, 547, 578, 550, 551
 Пятаков, Георгій, 193, 209
 Пятаков, Леонід, 193

Равич, 769, 770
 Равлик, Павло, 75
 Равлюк, Василь, 316
 Радецький, Іван, 59
 Райхман, Г., Флояр, 538*
 Райгородський, 585
 Райзен, Мерт, 734
 Райфайзен, 24
 Райчінський, Борис, *д-р*, 943, 949
 Рак, Ярослав, 447*
 Рамболд, Геролд, *сер, англ. амбасадор*, 891
 Рафалович, Джордж, 904
 Рачинський, Едвард, *поль. амбасадор*, 900
 Ребет, Дарія, 5, 9, 13, 482, 492-495
 Ребет, Лев, *проф.*, *Кр. Пров. ОУН*, 5, 13, 525, 537, 540, 541, 543, 576*, 970
 Рев'юк, Іван, 286*, 475, 646, 647, 648, 681, 718 → *пс. Баргович*
 Рев'юк, Осип, 738, 773
 Редечінк, В. Г., 945, 946
 Резен, Марсель, (Raisin), *адвокат*, 736, 771, 781
 Рекам'є, 20
 Ремньов, 144
 Ренс → *пс. З. Книша*
 Решетуха, *хор.*, 273, 601, 978
 Репін, 118
 Рибак, Микола, *д-р*, 71, 86
 Роман (I) → *Р. Сушко*
 Роман (II) → *Р. Дашкевич*
 Ривак, Василь, 548, 550, 551
 Рилев, 616
 Рихло, І., *д-р*, 200*
 Ріббентроп, *нім. міністер*, 882
 Рімль, Франц, 76
 Ріпецький, Степан, *д-р*, 103, 110, 111, 225, 226, 235, 265, 266, 273
 Ріхнер, *прокурор*, 788, 794, 797, 798, 800, 804
 Річицький, 604
 Робертсон, Вільям, *ген.*, 906
 Робітницька-Андрущенко, Ольга, 551
 Робітницький, Володимир, *чл. Кр. Пров. ОУН*, 550, 551
 Рогошевський, *ляйт.*, 75
 Рогульський, І., *сотн.*, 200*, 201
 Рожанковський, Теодор, *старшина УСС*, 200*
 Розумовські, 647
 Розвадовський, (*ендек*), 349
 Роздольський, 265, 273
 Розенберг, Альфред, *нім. міністер*, 862-865, 868-870, 872-874, 880-882, 917
 Рокіцький, Микола, 551
 Романенко, *старш. ЧА*, 616
 Романенчук, Богдан, *д-р*, 447*
 Романишин, В., *поручн. СС*, 222, 226, 601, 978
 Романови, 905
 Романчук, Юліян, *д-р*, 398, 445
 Романюк, Микита, 817, 820*
 Романюк, Степан, *хорунж.*, 613
 Ромер, *поль. проф.*, 52, 53
 Ромко → *Р. Шухевич*, 83
 Рондяк, Роман, *пор.*, 41, 179
 Рос, Ганс, (Roos), 519, 880, 881
 Росіневич-Щуровська 381
 Рошбах, Й. П., *комісар*, 931, 938, 945
 Руденко-Помста-Лютій, *отам.*, 215, 216
 Руденко, Юрій, 385*, 393, 414*-416*, 417
 Рудницька, Мілена, *посолка*, 344, 478, 643, 649, 650, 656-659, 661, 712, 717, 723, 724, 752
 Рудницький, Іван, *д-р*, 466
 Рудницький, Іван, Теодор, *сотн.*, 334*, 436
 Рудницький, Степан, *проф.*, 262, 314, 315
 Рудницький, Казімір, 75
 Рудько, Михайло, 954*
 Рузвелт, Франклін, *амер. през.*, 972
 Рурик, Іван, 372, 373
 Руснак, А., 719
 Русов, Юрко, 116
 Русова, Софія, 116, 649, 711, 712

Руссі, 728
Рут, д-р, 778

Сава → С. Марценюк
Савенко, 26, 124, 127, 153
Савицький, Іван, 97
Савойка, Любомир, *хор.*, 207*, 212*
Савченко, Яків, *поет і критик*, 591
Савчин, Михайло, *пор.*, 41, 179, 186
Савчук, Прокіп, 820*
Садовський, В., *член Ц. Ради*, 134, 136, 138
Садовський, Микола, *театр. діяч*, 12, 119, 125, 126.
Саевич, Микола, 293
Сайкевич, Петро, д-р, 324, 422, 435, 436, 621, 624
Сакаль, Осип, 551
Саків → пс. А. Федини, 681
Саксаганський, Панас, *режисер, актор*, 125
Саліковський, *діяч УПСФ*, 271
Самборський, Роман, 75
Самійленко, Володимир, *письм.*, 578
Самохваленко, Євген, 545
Самохваленко, Олександр, 545
Самчук, Улас, *письм.*, 570*
Санадуляк, 316
Сарраль, Абель, 738, 769, 770, 773, 780, 784, 785
Сато, *япон. делегат*, 656
Сацюк, Олексій, 551
Свенціцький, Іларіон, *проф.*, 65
Свистун, Василь, *адвокат*, 638
Свідерський, 266
Святополк-Мірський, *генерал*, 171, 233
Северинок, 614
Севрюк, Олександр, *член Укр. Центральної Ради*, 140, 142, 740
Сейвері, *анг. консул*, 896
Сект фон, Ганс, *нім. генерал*, 855, 859
Селепина, Анісій, 550, 551
Селешко, Михайло, *інж.*, 10, 393, 474*, 475, 704, 714*, 715
Сембай, Дмитро, 845
Сембратович, Роман, 34, 83
Сембратович, Сильвестер, *митроп.*, 83
Семенюк, Осип, 57
Семенюк, Рафаїл, 551
Семець, Василь, 188, 817*

Семчишин, Орест, 474*
Сем'янчук, Ілля, *інж.*, 623
Сенгlesh, *поліційний агент*, 795
Сендс, Бедвін, 904
Сенета, Михайло, *сотн.*, 226
Сеник, Омелян, *сотн.*, 280, 286*, 302, 414*, 415, 417, 436, 452, 455, 457, 467*, 473, 476, 479, 603, 611, 629, 646-648, 667, 681, 695*, 696, 736, 738, 759, 761, 773, 819, 843, 846, 847*, 900, 959
Сенчук, 613
Серафім, Ганс-Гюнтер, 881
Середюк, Макар, 551
Сецінський, Осип, 366*
Сидор, Іван, 825
Сидоренко, Г., 160
Симко, 719, 720
Син → Юрко Кошовалець
Синявський, О., 10
Сич, пс. Р. Сушка
С., Іван, 318, 319, 322, 326
Сікорський, Владислав, 79
Сімон, В., *лит. генер. консул*, 766, 767
Сінгалевич, фон Шілінг, Володимир, *посол*, 40, 72, 87, 856
Сітек, *поліцай*, 557
Сітон-Вотсон, Роберт, *історик*, 904, 906, 925
Січинський, Мирослав, 21, 31, 35, 70
Сіяк, 265
Скакальський, Іван, 551
Скоробогата, Марія з Коновальців, *бабка полк. Євгена*, 47
Скоробагатий, Корнило, *вчитель*, 49
Скоробагатий, Степан, *вчитель*, 49, 55
Скоробагаті, родина Є. Коновальця, 49
Скоропадський, Павло, *гетьм.*, 168*, 169, 203, 205, 206, 222, 233, 247, 254, 386, 651, 702, 816, 853-856, 858-861, 865, 880, 897, 966
→ Гетьман, Йоо світлість, 168
Скоропис-Йолтуховський, Олександр, 71, 76
Скоп'юк, Іван, 541, 546, 551
Скопюк, Микола, 541, 546, 547, 548, 550
Скоп'юки, *брати*, 541
Скочиліс, Ілько, 317*
Скрипник, Микола, *нарком. освіти*, 545, 591, 609, 610

- Скшинський, польський амбасадор, 648
- Слабченко, М., *акад.*, 579
- Славінський, Максим, 173
- Славко (I) → *Яр. Барановський*
- Славко (II) → *Яр. Чиж*
- Славицький, Теодор, 605
- Смалійчук, Теодор, 551
- Смаль-Стоцький, Роман, *проф.*, 351, 881, 905
- Сметанюк, 340
- Сміт, Ц., *д-р*, 948
- Снігурович, 364*
- Собінський, Станислав, *поль. шкільний куратор*, 321, 322, 324*, 431
- Собчук, Степан, 545
- Сокаль, *поль. міністер*, 707, 715
- Сокіл, Олекса, 705, 712, 719-721, 724, 726, 730, 750
- Соколовський, *повст. отаман*, 213
- Сологуб, *рос. економіст*, 594
- Соловчук, 222, 235
- Соніно, *італ. прем'єр*, 273
- Соня, *студентка*, 123
- Сорель, Альберт, 886
- Сосняк, А., 44
- Сотник (I) → *Юліян Головінський*
- Сотник (II) → *Р. Ярій*
- Сотничиха → *Ольга Яра*
- Софроняк, 950
- С., Петро, *лікар*, 316, 318, 319, 322
- Срока, Марія, *мати Євгена Коновальця*, 49 → *Марія Коновалець*
- Ставничий, Б., 109
- Стажинські, 27
- Сталін, Йосип, 545, 691, 732, 745, 873, 941, 949
- Станек, 251, 263, 265
- Старик, Володимир, 460*, 461
- Старицька, Людмила, *письм.*, 115
- Старицький, Михайло, *письм.*, 115, 125
- Старосольська, Дарія, 82
- Старосольська, Ляся, 83
- Старосольський, Володимир, *проф.*, 82, 101, 261*, 266, 272, 321, 322*, 323, 466, 479
- Старосольський, Юрко, 83
- Старух, Ярослав, 547-549*, 550, 551, 557
- Стасів, І., 652*
- Стасюк, М., 135*
- Стахів, Володимир, *ред.*, 10, 474*, 475
- Стахів, Матвій, *д-р*, 205, 217*, 225, 226, 311, 315, 330
- Стебельський, Петро, *проф.* 65
- Стед, 94, 110
- Стек, Моріс, 744
- Стек, Розалія, 743
- Стемфлі, *д-р, прокурор*, 738, 773, 778
- Степан → *С. Охримович*
- Степанівський, Володимир, 724
- Степанківський, 641
- Степаненко, Олександр, 31, 44, 143
- Стернюк, Володимир, *парох Пустомитів*, вуйко Є. Коновальця, 48
- Стернюк, Євгенія з Коновальців, тітка Євгена, 48
- Степанівна, Олена, 31, 43, 68, 100, 110, 111, 247*
- Стефаник, Василь, *письм.*, 19, 316, 322, 591
- Стефаник, Іван, 322
- Стефаник, Кирило, 322
- Стефаник, Микола, 322
- Стефаник, Михайло, 322
- Стефаник, Юрко, 322
- Стефанишин, Антін, 366*
- Стефанишин, Володимир, *сотн.*, 235, 978
- Стефанович І., 109, 335
- Стецура, Тарас, 551
- Стецьків, Н., 179
- Стецько, Ярослав, *голова ОУНР і АБН*, 456*, 459, 475
- Стецюк, 40
- Стецюкова, 364*
- Стешенко, І., 135*
- Стоцький, Роман, *проф.* 715
- Стражинський, 27
- Стренг, лорд, 905
- Стренн, Йосиф, 788, 791-795, 800, 801, 803, 807, 808
- Стрільбицька, Олімпія з Коновальців, тітка полк. Євгена, 48
- Стрільбицький, *свящ.* з Наварії, вуйко Є. Коновальця, 48
- Стрільчук, Володимир 169
- Стріндберг, Август, *шведський письменник*, 17, 61
- Стронціцький, Михайло, *сотн.*, 212*, 216, 222
- Струве, *рос. проф.*, 32

- Струтинський, Михайло, *ред.*, 22, 59, 86, 111, 263, 273
 Студинський, Кирило, *проф.*, 65
 Стшібрний, *посол*, 629
 Сукін, *старшина* ЧК, 616
 Сулима, Іван, *запор. гетьман*, 806
 Сулима, М., *проф.*, 10
 Сулима-Бойко, Олександра, *проф.*, д-р, 10
 Сулковський, Б., *полк.*, 233
 Супрун, 343
 Сухомлин, Кирило, *голова ЦКК КП(б)У*, 613
 Сушко → *пс. Мельничук*
 Сушко, Роман, *полк.*, 41, 176, 178, 179, 185, 191, 194, 200*, 201, 207*, 212*, 221, 222*, 223*, 225, 235, 245-267, 269, 278* 279, 287, 295, 332*, 352, 408, 413, 423, 435, 436, 445, 448, 452, 457, 473, 474, 521, 552, 602, 611, 631, 646, 649, 661, 681, 738, 748, 757, 759, 761, 773, 814, 819 → *Полковник (III)*
 Сушко, Христина з Скачківських, 748
 Сх., Й., *агент ГПУ*, 947, 948
 Сціборський, Микола, *полк.*, 367-369*, 381, 383-385*, 389, 390-393, 410, 414*-416* 418, 420, 452, 455, 467, 474, 477, 492, 569, 580, 602, 603, 608, 609, 623, 624, 626, 627, 629-633, 642, 652, 653, 658-660 662, 663, 665-667, 675, 681, 683, 689, 697, 698, 702, 705, 711, 712, 739, 742, 743, 908*, 912
 Талпаш, Мирослав, 265, 273
 Тарнавський, Мирон, *ген. УГА*, 81
 Тарновецький, Омелян, 936, 938*
 Тарноградський, Микола, *голова Губвиконкому*, 193
 Татух, Степан, 55
 Твердохліб, Сидор, *письм.*, 294, 634
 Творидло, Микола, *кооп.*, 50
 Теліга, Михайло, *інж.*, 392
 Теліга, Олена, *поет.*, 392
 Телятякі, *поручн.*, 769, 770
 Темістокл, *аген. полководець*, 72
 Темницький, Володимир, д-р 261*
 Тенета, Борис, *письм.*, 579
 Терещенко, 140
 Терлецький, Омелян, *історик*, 402, 496
 Тесля, Іван, *історик*, 452, 459
 Тефарі, 124
 Тиктор, Іван, *видавець*, 85, 542
 Тимчій, Володимир, *діяч ОУН*, 557
 Тисовський, Олександр, *пластовий діяч*, 71
 Тичина, Павло, *поет*, 608
 Тишковицький, Петро, 550, 551
 Тібен, Г. А., 936, 938
 Тірель, Вільям, 906
 Тіссо, Фернанд, *суддя*, 794
 Тобілевич, Микола, *драматург і актор*, 385*, 393
 Тобілевичі, 125
 Товаровський, 614
 Тодорюк, Володимир, 573
 Тойнбі, Арнольд, *англ. філос.*, 875, 882, 904
 Токарчук, Андрій, 331, 332*, 333, 334*
 Толстой, Лев, *рос. письм.*, 123, 904
 Томашівський, Степан, *проф. історії*, 35, 65, 69, 100, 110, 261*, 496
 Топольницький, Василь, *проф. права*, 817*
 Тварнічек, 78
 Трач, П., 719, 720, 750
 Тревізано, Джанчінто, *італ. журналіст*, 873
 Трильовський, Кирило, *організатор «Січей»*, *посол*, 30, 92, 100*, 101, 121, 247*, 261*, 271, 316
 Тріска, Йосиф, 56, 57, 85
 Троцька, 725
 Троцький, Лев, *комуніст. діяч*, 141, 886
 Троцький, Микола, *журналіст*, 163, 721, 723, 725, 730, 731, 741, 746
 Троян, 107
 Трубецькі, *рід*, 117
 Тур, *діяч Наркомату*, 609, 613
 Турок, 201, 235, 978
 Турула, Павло, 474*
 Турчманович, Михайло, д-р, 404, 406, 475
 Тютюнник, Василь, *полк.*, 223
 Тютюнник, Юрко, *отаман*, 218, 295, 305*
 Убуті → *Іто, Нобуті*, 899
 Удовиченко, Олександр, *ген.*, 225, 226, 229, 235
 Українка, Леся, *письм.*, 496, 597, 815
 Урбас, Еммануїл, 76

Уст'янович, Іван, *урядовець*, вуйко
С. Коновальця, 48

Уст'янович, Лукія з Коновальців,
тітка полк. Євгена, 48

Фавр, 739, 794, 795

Файда, Гриць, 616

Фаллон, Сузанна, 923

Фальківський. Дмитро, *поет*, 592,
608, 609

Федак, теща С. Коновальця, 749*

Федак, Володимир, 557

Федак, Оксана, 708, 714, 720, 747,
748 → *Ляля*

Федак, Ольга, дружина полк. Є.
Коновальця → *Ольга Конова-*
лець 84

Федак, Софія, дружина полк А.
Мельника → *Софія, Мельник* 292*

Федак, Степан, д-р, *адвокат*, тесть
полк. С. Коновальця, 76, 82, 84,
747

Федак Степан, Степанович, *поруч.*
УГА, 293, 294, 309, 314, 348, 467*,
642, 644*, 747, 845

Феденко, Петро, 271

Федик, Михайло, *сотн.*, 334, 337

Федина, Андрій, *діяч УВО і ОУН*,
414*, 415, 416*, 417, 463, 647, 649,
681 → *пс. Саків*

Федір → *Ф. Мартинюк*

Федорець, *співак*, 125

Федорченко, Іван, 117

Федорченко, Прокіп, 117

Федорців, Федір, *редактор*, 98, 111,
262, 347

Федчук, Всеволод, 551

Фекс, *суддя*, 786, 787

Фельде, 880

Фенчинський, Микола, *підстаршина*
УГА, 833*, 835, 837, 845

Фернав, Йоахім, 87

Ферстер, Фрідріх В., 881

Филип, *македон. король*, 84

Филипович, Іван *в'язень Берези*
Картузкої, 551

Филипович, Микола, *старш. СС*, 235

Фіголь, А., 440

Фіссер, де, *нідерл. посол*, 931, 942,
945, 946

Фіхте, Йоган Готліб, *філософ*, 60,
493

Фіцвільямс, д-р К. Л., *англ. майор*
884

Флоренський, Петро, 551

Фляйшман, Г., 36, 39

Фолдрелл, І., 820

Фокс, *суддя*, 742

Фолис, Йосиф, *свящ.*, 26, 43, 52, 72

Форнальчик, Дмитро, 50

Фостаківський, Іван, *сотн.*, 810

Франко, Іван, *письмен.*, 19, 44, 55, 57,
59, 62, 83, 91, 92, 105, 106, 108, 124,
154, 347, 446, 815, 839, 840, 904

Франко, Петро, 57, 71

Франс, Анатоль, *франц. письмен.*, 28

Франтішек, Бжезіна, 421

Франц, Йосиф І, *австр. цісар*, 18, 21,
38, 51, 73, 80

Франц Фердинанд, *австр. престо-*
лонаслідник, 72, 108

Фрицин, Василь, 332*

Фролов, Леонид, *проф.*, 392, 393

Жарамбура, М., *сотн.*, 200*, 222

Харина, Володимир, *свящ.*, 540

Харкевич, Едвард, 20, 21, 55

Хвильовий, Микола, *письм.*, 579, 604,
608

Хвиля, *критик*, 604

Хилобоченко, *полк.*, 211

Химак, Михайло, 75

Хименко, *отаман*, 209

Хімчин, 544

Хлопецький, Іван, 551

Хлопецький, Петро, 551

Хмара, Михайло, 75

Хмельницький, Богдан, *гетьм.*, 829,
832, 883

Хмельницький, О., 391, 393, 616

Ходан, 652*

Холодний, Петро, *маляр*, 302, 349,
601

Хомин, Гриць, 34

Хоселінг, *нідерл. міністер*, 930

Храпаль, 127

Христос, 583-583, 587

Христюк, Павло, 135*

Хруцький, Сергій, *посол*, 544

Хрущ, Антін, 811

Цегельський, Лонгин, д-р, 35, 40, 72,
96, 100, 261*

Цеглинський, М., 35

Целевич, Володимир, *посол*, 111, 291, 293, 298, 300*-302, 406, 412, 826, 840
Церкевич, Кость, 541
Церкевич-Яковлів, Євген, 551
Цесевич, 125
Цимбал, 116
Цівірко, *полк.*, 212*
Ціцерон, Марк Туллій, 61
Цяпка, Іван, *сотн.*, 201, 216, 226

Чаговець, 124
Чайківський, Микола, 109, 217*
Чайківський, Юліян, *сотн.*, 97, 111, 208*
Чайковський, Андрій, *письм.*, 553
Чеботарів, 693
Челюканов, 225
Чемберлен, Невіль, *брит. прем'єр*, 877, 889, 891
Чемеринська, Анна, 447*, 452, 459, 539, 540, 543
Чемеринський, Орест, 474*
Чемеринський, Ярослав, *свящ.*, 375, 539, 521
Чепель, 613
Череватюк, Володимир, 825, 837, 842, 845
Черемшина, Марко, *письм.*, 316
Черкавський, М., *посол*, 544
Черкавський, Олекса, 109, 330, 331
Черкасенко, Спиридон, *письм.*, 125
Черкасів, Микола, *капітан*, 184
Черник, Федь, *сотн.*, 35, 170, 171, 184, 185, 188, 191, 195, 200* 204, 231
Чернишевський, Микола, *рос. соціаліст. публіцист і діяч*, 143
Черняхівський, Афаній, 551
Черчл, Вінстон, *брит. міністер і політик*, 904
Чехівський, Андрій, 117
Чехівський, Віктор, 147
Чехівський, Володимир, *голова уряду УНР, церк. діяч*, 147, 158
Чехівський, Олександр, *проф. мед.*, 385*, 393
Чеховський, Еміліян, *комісар поль. поліції*, 670
Чиж, Ярослав, *сотн.*, 82, 84, 222*, 245, 269, 290*, 291, 292*-294, 300*, 309, 310, 348, 349, 354, 638, 646
Чижевський, Павло Іванович, 705, 719
Чикаленки, *родина*, 116

Чикаленко, Євген Харлампович, 116, 130, 641
Чикаленко, Левко, 138
Чикаленко, Петро, 122
Чикаленко-Келлер, Ганна, 641
Чирський, Микола, 381, 570*
Чичкевич, 266
Чілстон, Вісконт, *анг. амбасадор*, 895
Чіано, Галеаццо, *італ. міністер*, 873
Чмола, Іван, *полк.*, 34, 35, 41, 42, 44, 71, 81, 97, 98*, 99-103, 105, 107, 110, 179, 183-185, 188, 191, 195, 200*, 201, 221, 226, 231, 245, 263, 267, 269, 290*, 292*, 344, 440*, 440, 601
Чмола, Параска, 292*
Чорний, Тимко, 75
Чорниш, І., 200*, 269
Чорній-Розенберг, Володимир, *сотник СС*, 169, 172*, 265, 266, 273
Чорнява, Іван, *письм.*, 403
Чуб, Олекса, 391, 393
Чупринка, Грицько, *поет*, 578, 602
Чупринка, Тарас, *пс. Р. Шухевича, ген. УПА*, 84, 551, 971
Чучман, Сидір, *сотн.*, 23, 436, 467, 474*, 474, 627*

Шавішвілі, Харитон, 720, 731, 732, 735-737
Шадуровський, Павло, 551
Шайнер, *поліцай*, 557,
Шаповал, Микита, *діяч с-р*, 170, 271, 367, 388, 389
Шараневич, Валентина, 551
Шараневич, Федір, 551
Шарик, Михайло, 8, 13, 810, 812, 813, 820*
Шах, Степан, *дир. гімн.*, 5, 11, 45, 86, 87, 109
Шахнович, 92
Шахрай, Василь, *укр. ком. діяч*, 141
Шварцбарт, Самуель, 388, 807
Швець, Федір, *проф.*, 628
Шевченко, Р., 592
Шевченко, Тарас, 72, 92, 108, 116, 119*, 123, 134, 383, 496, 573, 578, 582, 591, 640, 704, 705, 815, 829, 840, 904, 905
Шекерик-Доників, Петро, 320
Шекспір, В., *драматург*, 125
Шелегеда, Платон, 551
Шелухин, С., 270, 657, 706
Шемет, Сергій, *голова УПХД*, 205

- Шендрик, Іван, проф., 312, 349
 Шептицький, Андрій, митроп., 76, 83, 103, 129, 337, 338, 353, 648, 688, 698, 709, 896, 909, 910
 Шерега, 720
 Шеремета, Павло, чотар УГА, 281*
 Шеретило, Ілько, 76
 Шикеравий, Юрій, 551
 Шиманський, Іван, 555
 Шинкар, сотн., 192, 195
 Шипинський, Василь, 569
 Шігера, 719
 Шіпцінгс, міс Мері, 647-649, 712, 713
 Шлимко, студ., 719, 720
 Шльома, Федір, 551
 Шмідт, Август, суддя, 794
 Шовгенів, Іван, проф., 392
 Шопенгауер, Артур, філософ, 493
 Шофар, інспектор, 716, 717, 734, 736, 739
 Шпарага, 613
 Штепа, Павло, інж., 817*
 Штикало, Дмитро, ред., 463, 557, 559
 → Дмитро
 Штірк, австр. прем'єр, 40, 44
 Штуль, Олег, ред., голова ПУН, 8, 11
 Шубський, Ігор, 541, 546-548, 550, 551
 Шульга, Євген, 551
 Шульгин, Олександр, мін. закорд. справ, 134, 163, 389, 657, 704, 710, 741
 Шумський, Іван, 551
 Шумський, Олександр, нарком освіти УРСР, 545, 579, 596
 Шухевич, Володимир, проф., етнограф, 55, 82, 83
 Шухевич, Герміна, 82, 83, 84
 Шухевич, Євгенія, 83
 Шухевич, Роман, ген. УПА, 83, 84, 87, 353, 407*, 557 → Ромко, Т. Чупринка
 Шухевич, Степан, адвокат, 111, 322*, 323
 Щербаківський, Вадим, проф. 117
 Щербаківські, брати, 117
 Щирба, Микола, 545
 Щирба, Розалія, 545
 Щоголів, Яків, поет, 128
 Ю. Б. → Юрій Бойко, 588, 590
 Юда, 584
 Юденіч, царський генерал, 894
 Юрик, Степан, 72
 Юринець, В., 109
 Юрієва, Таїса, 292*
 Юрїїв, Іван, сотн., 207*, 208*, 222
 Юрко, (I) → Ю. Коновалець,
 Юрко, (II) → Ю. Стефаник
 Юрчик → Ю. Коновалець
 Я. Б., 570*
 Яблонівський, А., ред., 125, 153
 Яблонські, 124
 Яворівський, Євген, 228
 Яворський, В., посол за Австрії, 34
 Яворський, Матвій, проф., 609, 613, 978
 Яворський, Олекса, посол до поль. союму, 656
 Ядов, 153
 Якимович, Осип, 555
 Я. М. → Я. Маковецький
 Янів, Володимир, Михайло, проф., д-р, 5, 13, 375, 403, 404, 406, 426, 444*, 445, 447*, 452, 466, 468, 469, 471, 475, 481, 559
 Янкевич, Геннадій, 551
 Ярій, Ріко, сотн., 163, 335, 414*-416*, 417, 436, 452, 455, 467*, 471, 474, 480, 481, 660, 662, 681, 692, 712, 721, 734, 764, 860, 867, 922
 Ярмолевич, Ксенофорт, 551
 Ярмолевич, Микола, 551
 Ярмолук, Іван, 554, 555
 Ярослав Мудрий, в. князь, 117, 118
 Ярослав Осмомисл, князь, 59
 Ясінський, Микола, бой. референт ОУН, 280
 Яців, Нестор, сотн., 466

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

* Зіркою позначено сторінки, на яких є світлини.

Опрацювала Галина Левчук

- Абаз 87
Абесінія 874
Австралія 889
Австро-Угорщина 21, 33, 51, 60, 72, 73, 167, 193, 227, 344, 563, 628
Австрія 22, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 38-40, 43-45, 48, 51, 68, 70-74, 82, 85, 86, 94, 96, 98, 99, 103, 106, 128, 139, 180, 184, 191, 227-229, 231, 247, 298, 343, 365, 426, 508, 518, 741, 789, 856, 864, 871, 876, 891, 905, 906
Азія 73, 589, 906, 918, 919
Албанія 903
Алберта 820
Алленштайн 466
Альпи 469*, 746
Америка 6, 25, 43, 51, 110, 137, 225, 226, 248, 249, 251, 296, 352, 373, 613, 665, 666, 673, 676, 681, 684, 695, 696, 701, 716, 731, 736, 746, 759, 761, 790, 802, 817, 825, 826, 829-837, 839, 842, 845, 858, 895, 896, 900, 907, 914, 920, 923 → США
Амстердам 742, 795-797, 804, 941
Англія 14, 73, 139, 140, 167, 248, 249, 251, 252, 643, 710, 725, 862, 864, 865, 870, 874, 875-877, 878, 881, 884, 887, 888, 892, 903, 912, 913, 916, 920, 921, 922-925, 930 → Великобританія
Анголя 891
Антанта (*держави англійсько-французько-російського союзу*) 207, 218, 220, 248-252, 254, 303, 306, 307, 310, 311, 344, 648, 650, 903 → Мала антанта
Антверпен 794, 804, 808
Ань'єр 722, 724
Аргентина 337, 731, 746, 920, 973*
Архангельськ 944
Асторія 825, 827, 828, 831-835, 837-839, 841-843
Астрахань 81
Атени 84
Атлантик 815, 822
Афганістан 906, 918
Африка 889, 891, 905, 906
Баварія 349, 469*
Базар 283, 355, 380, 387, 965
Базель 786
Балин 174, 176
Басарабія 567, 568, 570, 622, 769, 770
Балкани 25, 227, 893, 906
Балтійські країни 852, 979
Барані Перетоки 75
Батьківщина → Україна
Бахмач 184
Белз 814
Бельгія 73, 479, 659, 663, 668, 702, 725, 731, 737, 738, 891, 905, 970
Бердичів 211, 219
Бережани 41, 79, 81
Береза → Береза Каргузька
Береза Каргузька 444, 463, 464, 520, 537, 555-559
Берекавиця 47
Берестечко 127
Берестя (Литовське) 139-142, 166, 167, 193, 229, 535, 543, 545, 644, 885, 894
Берлін 271, 333, 346, 349, 350, 354, 365, 368, 369, 373, 391, 393, 413, 423, 433-435, 438, 462, 463, 466, 467*, 473, 474*, 481, 521, 625, 633*, 633, 636, 637, 642, 659, 666, 667, 683, 702, 704, 712, 714, 715, 717, 721, 724-727, 732, 734, 748, 756, 779, 789, 801, 855, 858-860, 864-867, 891, 917, 922, 924, 936, 943, 950, 970

- Берн 650, 683, 721, 724, 730, 734-736, 738-740, 742, 757, 759, 764, 766-770, 772-777, 780, 781, 786, 789, 792, 793, 795, 796, 801
- Бичків 453
- Бібрка 282*, 289, 376, 508, 655
- Біла Церква 169, 171, 205, 206, 232, 233
- Білгорай 545, 547
- Білокриниця 210
- Білорусія 545, 873
- Більський повіт 545
- Бльоне 714
- Болгарія 139, 167, 193, 555
- Борислав 101*
- Бородянка 231
- Боснія 72
- Бохня 49
- Бразилія 337, 847*
- Братіслава 330, 365
- Британія 855-887, 889-891, 893, 894, 904-906, 915, 917-920 → *Англія, Великобританія*
- Брно 329, 332, 338, 365, 386, 391, 393
- Бровари 194
- Броди 43, 211, 212, 451*, 546, 551
- Брюссель 658-670, 707, 727, 736
- Буг, р. 74, 75, 270, 273
- Будилів 323
- Буенос-Айрес 667, 953*
- Бузк → *Буськ*
- Букарешт → *Бухарест*
- Буковина 6, 13, 43, 44, 73, 228, 229, 231, 382, 482, 501, 561-575, 622, 650, 658, 673, 727, 769, 770, 806, 809, 897, 966
- Буськ 58, 66, 74
- Бухарест 158, 302, 564, 565, 601, 897
- Буча 231
- Вавилон 635**
- Вадовиці 298, 381
- Ваймар, нім. місто 851
- Ваймарська республіка 854, 861
- Ванзее, оз. 471
- Вапнярка 218, 219
- Варпалянка 40
- Варшава 13, 50, 52, 65, 87, 156, 246, 262, 265, 269, 270, 273, 301, 343, 346, 350, 352, 354, 462, 463, 541, 545, 550, 556, 557, 565, 575, 629, 632, 644, 645, 647, 648, 651, 698, 716, 730, 738, 757, 769-771, 781, 790, 792, 797, 802, 809, 853, 858, 864, 894, 896, 898, 899, 912, 943
- Васильків 171
- Ватикан 648, 707, 864
- Вашінгтон 828
- Ве́ве 714
- Великі Пузирки 218
- Великобританія 6, 273, 649, 871, 875, 877, 883, 884, 886-890, 892, 899, 900, 901-908, 910, 913, 915, 917, 920, 924 → *Англія*
- Венгеровський р-н 951*
- Верещиця 78
- Версаль 760, 851, 865, 870, 891, 920, 923
- Вижниця 561
- Винники 66, 67
- Висла 54
- Вишків Новий 75
- Відень 21, 27, 28, 34, 44, 50, 51, 62, 68, 76, 82, 87, 93, 104, 160, 161, 239, 240, 265, 267, 268, 270-273, 291, 297, 298, 303, 306, 307, 310, 313-315, 329, 333, 338, 342-348, 350, 365, 369, 389, 409, 410, 412, 414,* 415, 417, 472, 477, 505, 506, 520, 629, 663, 665, 689, 705, 721, 769, 770, 789, 801
- «Віденська» конференція 1932 року 959, 960
- Візантія 164
- Візенберг 75
- Вільно 251, 647, 648
- Віндзор 325
- Вінниця 219, 273, 342, 614
- Вінницька область 613
- Вінніпег 68, 225, 235, 816, 817
- Вод 786
- Водський кантон 740, 786
- Волга 41, 44, 81, 225, 975
- Волгоград 44, 81
- Волинь 75, 122, 213, 271, 301, 391, 392, 424, 482, 505, 510-513, 520, 540-548, 551, 554, 555, 705, 720, 731, 745, 769, 770, 967, 978
- Волиця Конарова 555
- Володава 547
- Володимирський повіт 548
- Воркута 87
- Вороніж 186
- Ворохта 292*, 325, 326
- Гаага 939**
- Газа 649**

- Галич 555
 Галичина 11, 13, 18, 21, 25, 30, 33, 35, 38, 40, 43, 44, 49, 51, 54, 56, 65, 66, 69, 86, 88, 89, 91, 92, 96, 97, 102, 104-107, 110, 121, 129, 204, 210, 225-229, 231, 234, 239, 242, 247, 250, 251, 253, 254, 256, 257, 260, 261, 269, 271-273, 276, 284, 287, 290, 291, 294-297, 301-303, 306, 308-311, 315, 333, 335-337, 340, 344, 346, 348, 361, 362, 365, 377, 384, 387, 390-392, 396, 418, 423, 445, 455, 470, 472, 481, 482, 497, 505, 508-514, 516, 534, 535, 540, 542-547, 554, 561-563, 600-602, 611, 631, 634, 645-648, 650, 651, 655, 657, 661-663, 666, 668, 673, 684, 707, 708, 710-712, 718, 727, 730, 745, 801, 811, 821, 826, 829, 836, 857, 891-896, 904, 907, 910, 923, 964, 967, 974, 975, 977, 978
- західня 25, 43
 — східня 50, 73, 265, 270, 273, 302, 306, 307, 310, 344, 346, 398, 427, 649, 650, 651, 769, 770, 789 → *Західня Україна* 343, «*Коронний Край*», «*Край*», *Україна*
- Гарстад, м. 944
 Глухів 709,
 Голляндія 510, 921, 948 → *Нідерланди*
 Гологори 74
 Голодівка (*біля м. Комарна*) 87
 Горинь р. 213
 Горлиці 43, 80
 Город Льва → *Львів*
 Городенка 318
 Городок (Ягайлонський) 48, 78, 377, 458,* 459, 460,* 461, 473, 508
 Горохівський повіт 548
 Градец → *Грац*
 Гребінка 209
 Греція 903
 Грибів 43
 Грубешів 547
 Грузія 391, 720, 731, 761
- Гаронда 74
 Гданськ (*Данціг*) 84, 330, 343, 350, 434, 462, 463, 466, 471, 541, 647, 649, 848,* 901
 Гдина 940
 Горгани (*гори*) 440
 Грац 68, 79, 80, 365
- Даблін 912
 Давидів 53
 Далекий Схід 615, 616, 918, 919, 921, 979
 Данціг 876 → *Гданськ*
 Даргів 178
 Дарданелли 858, 903
 Дарниця 184, 231
 Дермань 719
 Детройт 834
 Дніпро 116, 117,* 120, 124, 152, 157, 158, 166, 194, 229, 231, 273, 480, 613, 811, 812, 979
 Дністер 78, 174 212, 302, 564
 Добромиль 377
 Добусіша 366*
 Долгобичів 79
 Долина 359, 375
 Долинський повіт 359, 360
 Домб'є 48
 Дон 78, 234
 Донбас 612, 904
 Донецька область 613
 Донецьке 904
 Донщина 179
 Дордрехт, м. 944
 Дорошів 52
 Дофгана 573
 Дрогобич 351
 Дубенський повіт 548
 Дубляни 48, 50
 Дубно 548
 Дубовка 41, 42, 81, 178, 180, 182, 183, 185, 188, 225
 Дукля 78
 Думни Поток 45
 Дунаєць 80, 85
 Дунай 59, 85, 603
- Еберсвальд 349, 350
 Європа 21, 25, 32, 34, 38, 73, 92, 93, 124, 150, 227, 252, 256, 330, 355, 372, 382, 467, 498, 510, 519, 601, 651, 658, 659, 661, 711, 725, 734, 763, 770, 806, 816, 820, 826, 837, 851, 857, 858, 861, 870-876, 879-881, 883, 884, 887, 904, 906, 923, 924
- західня 918
 — середня 565, 883, 884
 — східня 104, 477, 778, 782, 851, 852, 861-863, 868-876, 878-880, 883, 884, 892, 903, 905, 906, 915-918, 920, 921, 963

— центральна 164, 250, 252, 600

Егейське море 874

Едмонтон 325, 816, 819,* 820*

Еймойден, м. 940

Еспанія 890

Естонія 273, 611, 864

Єгипет 730

Єлисаветград (тепер: Кірово) 169, 229

Желдець 75

Женева 6, 13, 163, 164, 373, 473, 565, 623-635, 637, 640-643, 645-647, 649-652, 659, 660, 666, 670, 673, 674, 680, 683, 684, 692, 696, 697, 701, 702, 704-706, 708, 711-721, 723-727, 730-732, 734-743, 745-748, 750, 752, 756, 758, 759, 761, 765, 769-777, 779, 781, 783, 785-795, 797-799, 801-804, 807, 808, 898, 899, 907, 908, 910, 911, 915, 946, 950, 969

Женевське озеро 635, 636,* 748

Женевський кантон 756-759, 762, 764, 766, 767, 772-777, 790, 792, 797

Женев-Шен-Бужері 775, 776

Жидатичі 26, 27

Жидачів 43

Житомир 138, 167, 197, 219, 380, 720

Жмеринка 156, 218

Жовква 43, 52, 55, 75, 546

Жовківський повіт 75

Журавиця 78

Заболотів 318

Забуяння 128

Завадів 45, 46

Загреб 576*

Закарпаття 43, 74, 121, 228, 231, 273, 302, 328, 382, 452, 480, 482, 570,* 632, 634, 648, 650 → *Карпатська Україна*

Замостя 269, 545, 547

Запитів 75, 86

Заславль 212

Захід 579, 580, 585, 586, 589, 591, 597, 600, 601, 603, 604, 613, 659, 851, 857, 862

Західні Землі → *Україна*

Західня Європа 38, 84, 307, 338, 365, 391, 600, 646, 735

Західноримська імперія 873

Зашків 18, 19,* 23, 24, 26, 34, 43, 45-

52,* 53-55, 58, 61-64, 66, 67,* 68, 85, 86, 91

Зборів 43

Збруч, р. 38, 53, 78, 174, 212, 215, 217, 226, 230, 234, 270, 302, 346, 366, 417, 495, 497, 592, 600, 604, 605, 611, 622, 830

Звягель 218, 219,

Здолбунів 548

Здолбунівський повіт 548

Зелем'янка 540

Зелений Клин 41, 616

Зимна Вода 78

Зіньківці 214

Золочів 72, 317*

Зубря 53

ЗУЗ (Західньоукраїнські землі) → *Україна*

ЗУР (Західньоукраїнська Республіка) → *Україна*

Індії 270, 871, 918

Іннсбрук 68, 964

Ірак 918, 920

Ірляндія 871

Ірпень, р. 166

Італія 73, 82, 158, 167, 248, 249, 273, 453, 643, 666, 685, 707, 718, 719, 738, 745, 763, 862, 864, 870, 871-874, 882, 905, 920, 924, 925

Йозефів 329, 331, 333, 364, 365, 629

Кавказ 122, 123, 249, 732, 745, 864, 873, 917

Кадлубиська 451*

Каліш 381

Калуський повіт 59

Калуш 402

Камінка Струмилова 75, 83

Кам'янець-Подільський 158, 161, 163, 174, 214-217, 303, 342, 391

Канада 6, 43, 68, 272, 302, 329, 337, 372, 373, 632, 638, 646, 647, 659, 661, 665, 673, 676, 685, 717, 731, 736, 746, 810, 815-822, 830, 831, 889, 895, 896, 900, 916, 920, 970

Канів 119,* 149

Карабчий 5, 12, 166, 174, 176, 177, 218

Карльсбад 682, 722

Карпати 80, 292,* 307, 328, 335, 337, 338, 344, 349, 353, 440*, 452, 453, 480,

540, 573, 600, 622, 696, 809, 964, 975
Карпатська Україна 407,* 523, 553,
730, 868, 877, 878 → *Україна, За-*
карпаття 966, 977
Касіно 329
Каспійське море 81, 975
Каталонія 441
Катеринослав 235
Каунас (Ковно) 548, 648, 735, 744, 758,
759, 762, 901
Кенігсберг 350
Керзона лінія 251, 270, 273
Київ 5, 12, 44, 48, 57, 59, 78, 81, 83-
85, 93, 95, 108, 109, 115-117,* 118-
121,* 122-126,* 128, 129, 131,* 133,
134, 136-154, 157, 198, 165-173, 179,
182, 183,* 184-186,* 187,* 188, 192-
194,* 195, 196,* 179-199,* 200,* 202,
205, 206, 208, 216, 217,* 218, 225, 226,
230, 231-234, 267, 270, 273, 304, 342-
347, 354, 362, 382, 390, 426, 559, 561,
569, 601 606, 614, 622, 633, 644, 653,
707, 722, 724, 728, 737, 738, 810, 811,
884, 885, 965, 975
Київщина 121, 122, 127, 613, 811
Китай 918, 919
Клівленд 325
Кнітгенфельд 79
Кобрин 546, 547, 551
Ковель 75, 547
Ковельський повіт 548
Ковно → *Каунас*
Козакія 732
Козятин 219
Колоденець 75
Коломия 275, 316, 318, 321, 322, 325
Комарів 555
Комарно 47, 56, 87
Комарнянщина 48
Конго 891
Константинів Старий 53
Конюхів 540
Копайгород 218
Копенгаген 344
Копитів 555
Корець 212
Корея 918
Коронний Край → *Галичина* 437
Коростень 197, 219, 231
Костеїв 64
Костопільський повіт 548, 551, 554
Кошелівці 893
«Край» → *Україна, ЗУЗ*

Краків 49, 68, 268, 298, 341, 353, 354,
421, 462, 533
Красилів 218
Красне 74, 810
Красноставський повіт 74, 810
Кремль 14
Крем'янець 210, 226, 541, 546, 551
Крем'янецький повіт 548
Крехів 85
Кронштадт 258, 270, 272
Кросно 43
Крути 27, 145, 156, 199,* 234, 283, 404,
438
Кубань 270, 382, 417, 610
Кугаїв 25
Куликів 46, 50, 52, 53, 55-57, 59, 68,
75, 76, 85
Куропатники 81
Курськ 186
Куфштайн 68

Латвія 273, 864
Левада 174
Левандівка 75
Левоч (*Словаччина*) 78
Лейзен 708
Лелюхів 78
Лемківщина 48, 64, 78, 512, 513, 723
Ленінград 608, 940
Леобен 68, 365
Лещатів 555
Лиманова 85
Липовеччина 602
Лисиничі 64, 66, 86
Лисоня 36, 275, 441
Литва 36, 251, 611, 646-648, 735, 738,
740, 744, 745, 756-759, 766, 767, 771,
789, 801, 864
Личаків 75, 539
Ліберці (*в ЧСР*) 265, 328, 329, 365
Лівобережжя 172, 193, 194, 209 →
Україна
Лінц 85
Літин 333
Льокарно 805
Лондон 6, 642, 643, 648, 650, 658, 659,
663, 719, 727, 798, 804, 808, 858, 877,
880, 883, 885, 888, 889, 893, 895, 897-
904, 907, 908, 910-915, 918, 921, 923,
942, 946, 970
Лубянка 940
Луцьке 211, 212, 224,* 303, 541, 546,
548, 551

Луцький повіт 548
Луциці 555
Любар 222
Любартів 545
Люблін 341, 541, 545-548
Люксембург 391, 393
Люрд 643, 707
Ляйпціг 942
Ля-Манш 887
Лянґфур 350
Лянцкорунь 174, 215
Львів 5, 18-21, 23-36, 38, 43-45, 47-58,*
59, 60, 62-67, 67*-76, 78, 82-88, 90-
97, 99, 100, 102-109, 121, 123, 124,
154, 161, 178 224, 227-229, 235, 240,
259, 268-271, 273, 279, 282,* 283, 287-
291, 293-297, 301, 302, 306, 309, 312,
313, 315, 318, 321, 324,* 325, 327,
333, 338-340, 346-348, 350-352, 361-
363, 365, 373, 375-377, 382, 390, 398,
400-402, 404, 420-422, 426-428,* 439,*
440, 441,* 441, 443, 444,* 445, 448,
450, 459, 460,*-463, 473, 475, 483,
489, 505, 507, 516, 529-532, 539-542,
544, 546, 551, 553-555, 559, 561,
573, 613, 621, 622, 625, 627, 629, 641,
646, 655, 658, 662, 705, 708, 713, 761,
769, 770, 810, 811, 813, 836, 838, 893,
894, 908, 959, 968
Львівський повіт 18, 24-26, 33, 34,
48-51, 64, 66, 75, 76, 86, 90, 96, 103,
178, 472
Льозанна 727, 736, 788, 797, 893
Льокарно 790

Магерів 56
Мадрид 748
Мазурські озера 80
Македонія 741
Маківка 36, 38-41, 80, 81, 275, 441,
840, 975
Мала Антанта (*чесько-румунсько-
югославський союз держав з 1920
р.*) 970
Малехів 48, 51
Манджурія 79, 616, 918, 953
Маневичі 197, 198, 225
Марвичі 59
Мармарош-Сиготський 127
Мармарощина 567, 568
Марсель 760
Мекка 108
Мемель 864

Мервегавен 940
Месопотамія 906
Мец 79
Миклашів 25
Миколаїв (над Бугом) 573
Миропіль 223
Мірнами (канад. місто) 820
Могилів 174
Молодятин 316
Мон-блян 746
Монголія 918, 919
Монтре 705, 718, 736, 737, 740, 774,
775, 779, 783
Москва *м.* 32, 33, 40, 71, 116, 130, 141,
142, 149, 153, 231, 256, 346, 354, 387,
388, 426, 509, 526, 575, 582, 586, 595,
596, 600, 602, 605, 613, 616, 617, 627,
657, 661, 738, 743, 744, 756, 771, 790,
792, 797, 800, 801 822, 895, 905, 948,
972
«Москва»-Росія 13, 741, 806-809, 812,
815, 822-824, 967, 976
Московщина 31, 38, 249, 603, 732
Мотовилівка 5, 12, 166, 170,* 171,
173, 206, 233, 275
Мукачів 74
Мур, *р.* 80
Мушина 78
Мюнхен 9, 47, 85, 109, 335, 338, 576,*
858, 877

Наварія 48
Наддніпрянина → *Україна*
Назарет 587
Недільщина, *р.* 45, 55
Никольська Слобідка 194
Нідерляндія 890, 930, 940, 941, 942,
944, 947 → *Голляндія*
Німеччина 14, 32, 43, 72, 73, 82, 139,
167, 193, 198, 227, 249, 252, 253,
335, 343, 350, 365, 370, 372, 373, 393,
434, 453, 476, 480, 510, 516, 518, 612,
631, 648, 659, 702, 725, 737, 745, 816,
851-866, 868-882, 884, 889-892, 894,
896, 898, 899, 903-906, 911-914, 917,
918, 920-925
Ніон 793, 797
Нішпон → *Японія*
Нова Зеландія 889
Нова Ушиця 213, 214
Нова Чортгорія 222, 223, 239, 268
Новий Санч 49
Новосибірська обл. 951

Ново-Торгівський повіт 85
Норвегія 22, 944
Нюрнберг 872
Нью-Йорк 235, 348, 351, 613, 681, 701,
705, 718, 825, 833*, 834, 840, 841, 843

Одеса 904
Одеська область 613
Окефорд 642, 893
Олександрівське 229
Одесько 74
Оліїв 74
Омекур 649
Опілля 26
Орлів 78
Осьльо 950
Осмолода 338
Остріг 548
Оттава 717
ОСУЗ (Осередньосхідні Українські
Землі) → Україна 612, 614

Палестина 905
Памір 918
Парана 846
Париж 75, 249, 251, 262, 265, 276, 310,
311, 313, 325, 335, 336, 631, 640, 642,
645, 648, 650-652, 667, 673, 675, 701,
702, 705, 711, 713, 714, 718, 724, 727,
738, 739, 742-744, 780, 784, 858, 899,
909, 911, 912, 942, 943, 950, 970
Паціфік 815, 822, 918
Пелла 83
Переворськ 462
Перемишль 20, 44, 55, 78, 79, 85, 86,
298, 374, 377, 718, 720, 721
Переяслав 209
Персія 871, 906, 918, 920
Перська затока 918
Петроград 25, 104, 105, 118, 127, 130,
146, 150, 151, 178, 184, 269, 885, 975
Печеніжин 508
Пикуличі (Перемищина) 298
Пикуловичі (Львівщина) 25
Північнозахідні землі → Україна
Підбірці 25
Підволочиська 174
Підгайці 546, 551
Підгірці 546, 551
Підкарпаття → Україна 684, 769, 770
Підліски Великі 51, 75
Підлюте 338

Підляшшя 505, 510, 513, 540-544, 546
Підмихайле 59
Підрадянська Україна → Наддні-
пряньська Україна
Підгемне 25
Піттсбург 715
Подебради 329, 330, 346, 365, 381, 382,
384, 385,* 386, 388, 389, 391, 392,
516, 627, 629, 632
Поділля 26, 122, 229, 392, 587, 591
Поздимир 555
Познанщина 434, 864
Познань 85, 556
Покуття 5, 26, 316, 318, 321, 325, 327
Полісся 128, 424, 505, 510, 513, 540-
544, 546, 551, 554, 556, 705
Полонне 211, 219
Полтава 193, 396
Полтавщина 121, 144
Полтва, р. 45
Польща 25, 32, 36, 48, 50, 54, 65, 79,
84, 86, 116, 122, 150, 163, 220, 221,
223, 248-254, 256, 260, 267, 269, 271,
273, 276, 279, 295,* 303, 304, 307,
310, 311, 321, 323, 329, 341, 343, 346,
347, 351, 368, 370-372, 381, 387, 390,
398, 402, 418, 425, 445, 447,* 448,
452, 462, 464, 467, 468, 470, 480, 505,
516-520, 526, 527, 534, 538, 545, 550-
552, 554, 556, 558, 562, 565, 566, 600,
627, 632, 647-650, 656, 657, 660, 661,
680, 730, 741, 743, 760, 769, 770, 789,
798, 801, 810, 812, 818, 829, 832, 852-
858, 861, 863-866, 868-871, 877, 880,
886, 888, 889, 891, 893, 894, 896,
898-900, 903-905, 912, 916, 917, 920,
921, 924, 950, 970, 977
Попрад, р. 78
Порт Артур 79
Португалія 891
Потьма 268
Почаїв 546, 551
Правобережжя → Україна 172, 614
Прага 20, 44, 62, 68, 83, 123, 124, 137,
254, 261, 263, 265-267, 269-273, 285,
286,* 289, 290,* 296, 298, 306,
307, 309, 313, 314, 323, 327, 329-332,*
332-340, 346, 364,* 365, 366,* 366,
367, 373-375, 382, 383, 386, 389, 409,
411, 412, 415, 418, 420, 421, 451, 453,
473, 475, 480, 516, 569, 599-601, 621,
623, 624, 626-634, 637, 643, 644, 649,
663, 666, 669, 673, 700, 702, 704, 710,

724-727, 737, 739, 790, 802, 901, 910,
931, 936, 950, 959, 960
Пранжен (швайц. м.) 788, 791, 794,
803, 804
Приліпка 319
Прип'ять 733
Проскурів 175,* 211, 213, 215, 218,
343, 976
Прусія 25, 80, 890
Прут, р. 320
Пустомити 48
Пшібрам 330, 332, 365

Рава Руська 52, 53, 56, 546, 551
Равіч 555, 559, 560
Радванці 75
Радянський Союз (СССР) 603, 801-
804, 822, 854, 856, 857, 861, 862, 865,
866, 870-875, 877, 878, 882, 895, 899,
903, 911, 912, 923, 924, 942, 944, 945,
947, 967, 969, 970, 980 → *Росія*
«Райх» 869, 873 → *Німеччина*
Рапалло 854, 921, 969
Раперевіль 724
Райн 252, 872, 887, 904
Ременів 75
Рененс (швайц. м.) 793, 797
Рига 252, 650
Ризький договір 967
Рим 87, 158, 161, 164, 338, 349, 353,
650, 659, 663, 666, 686, 689, 707, 714,
736, 748, 776, 792, 795, 808, 872, 874,
936, 944, 949, 969
Рівенський повіт 548
Рівне 212, 213, 223, 548, 550, 551
Ріо де Жанейро 846
Рогатин 74
Рокітно 53
Росія 26, 33, 38, 41-44, 51, 70-73, 78,
81, 85, 87, 98, 104, 106, 122, 123, 127,
128-130, 138, 142, 146, 147, 149, 150,
152, 170, 171, 179, 180, 182, 186, 188,
193, 205-207, 226-228, 233, 248-253,
258, 313, 345, 347, 480, 565, 566, 640,
704, 721, 741, 745, 794, 828, 853, 857,
858, 863, 864-866, 869, 871, 875, 884,
885, 888, 891-894, 895, 899, 903, 904,
906, 911, 913, 916-919, 921, 924, 943,
945, 949 → *Москва, Радянський*
Союз
Ростов 595
Роттердам 7, 11, 14, 84, 164, 287, 288,
383, 393, 559, 801, 822, 824, 845, 921,

931, 933, 936, 937,* 939-951,* 954
— місця трагедії 932,* 934,* 937,*
938,* 951,* 954,* 955,* 956*
— цвинтар 8, 938,* 956*
Рудківський повіт 47
Румунія 82, 211, 213, 248, 250, 267,
303-305, 387, 453, 480, 509, 526, 563-
567, 572, 573, 601, 611, 622, 722,
725, 769, 770, 893, 979
Русь 59, 708 → *Україна*

Саар р. 917
Савоя Горішня 707
Сагара 891
Садова 79
Салев 746
Самара 179
Самбір 78
Сан-Антуан 786, 787
Санкт-Петербург 723, 738
Сапежанка 75
Сараєво 38, 72, 108
Саратов 179
Сарни 167, 197, 225, 231, 546, 547, 551,
548
Саскатун 372, 816
Свінемюнде 471
Сен-Жан 748
Сербія 72, 73
Середня Азія 122
Середземне море 858, 874
Середземноморський басейн 874
Середньоевропейські країни 883
Седльце 555, 559
Сибір 49-51, 54, 85, 86, 122, 128-130,
179, 248, 322,* 354, 616, 951*
Сибірцево 951*
Сідней 571
Сільце 555
Сінк'янг 918
Скалатчина 810
Скільщина 80
Сколе 540
Слобідка 152
Словаччина 78, 741
Случ 218, 270
Смотрич 215
Снятин 316, 319, 320, 323, 325, 326
Снятинський повіт 318, 326
Советський Союз → *Радянський Со-*
юз, Росія, СССР
Содбури 822, 823*
Сокаль 44, 56, 57, 75, 79, 85, 212, 554

Сокальщина 75, 541, 542, 553-555
Солунь 83
Сороки 26
Софія 555, 684
Спасів 555
СПБ (Санкт Петербург) → *Петроград*
СРСР → *СССР, Радянський Союз*
СССР 526, 594, 605, 616, 617, 659, 661, 741, 769, 770, 798, 856, 857, 859, 861, 862, 877, 889, 895, 899, 903, 911, 912, 923, 942, 944, 945, 967, 970, 980 → *Радянський Союз, Росія*
Сталіно 904
Станиславів 86, 273, 318, 553
Стара Чорторія 222
Старокостянтинів 211, 219, 220, 226, 312, 976
Старчани 75
Стирія 51, 79, 80, 86
Стіг (гора) 328
Стокгольм 164
Сторонятин 75
Стреза 924
Страдча 48
Стрий м. 74 545, 548, 551
Стрий р. 78
Судети 871, 876, 877
СУЗ (Східньоукраїнські землі) → *Україна*
Сулимів 47, 76
Схід 585, 601, 604 → *Європа східня*
Схід Близький 918, 919
— Далекій 615, 616, 819, 899, 918, 921, 979
— Середній 918, 919
Східньоримська імперія 873
Східня Україна → *Україна Наддніпрянська*
США 48, 150, 272, 273, 302, 329, 337, 372, 632, 646-648, 659, 665, 701, 718, 723, 732, 736, 756, 895, 896, 900, 907, 914, 923, 970 → *Америка*
Сян 54, 78, 270, 273, 480, 622
Сянік 43
Сянки 338

Талергоф 51, 52*
Танненберг 80
Тарнів 80, 239, 255, 265, 270, 271, 302, 346, 382
Тартаків 555
Татарівка 39

Ташкент 918
Теребовля 53
Тернопіль 212, 282,* 377, 451,* 810, 812
Тернопільщина 377
Тессін (швайц. місто і кантон) 722, 786
Тешин (Цешин) 335, 340, 409, 420, 452, 637
Тинна 174, 176
Тіроль 74
Товщів 25
Токіо 354
Томашів Люблінський 547
Торонто 225, 325
Трієнт 74
Труднищина 723
Трускавець 351, 377, 460,* 508
Туреччина 32, 139, 167, 193
Турка 43, 78
Тухоля 329

Угнів, 56
Угорщина, 74, 78, 82, 228, 418, 505, 509, 864, 868, 877, 878
Ужгород 78, 335, 338, 340, 684
Україна 5, 6, 12, 13, 25, 27, 31, 34, 38, 41, 42, 70, 71, 73, 76, 78, 81, 88, 92, 93, 96-99, 104-108, 116-118, 120-122, 125, 127-130, 138-140, 143, 144, 146, 149-153, 155, 157, 163, 164, 167-171, 173, 174, 179-181*, 182, 184-186, 188, 189, 191-193, 195, 198, 202, 203, 206, 207, 209, 211, 217, 220*, 224-226, 228-235, 237, 239, 242, 248-251., 253, 254, 256, 258, 260, 265, 268, 270, 274, 276, 280, 287, 289, 295-297, 302, 304, 305, 307-309, 320, 329, 340-342, 345, 346, 349, 355, 357, 362, 366, 368, 370, 380-382, 387-389, 392, 395, 403, 405, 407, 411, 425, 430, 432, 435, 453, 459, 461, 462, 470, 477, 480, 489, 497, 498, 500, 501, 503, 510, 523, 525-527, 545, 560-564, 567, 575, 577, 581, 583, 584, 587-591, 593-602, 604-606, 608-611, 614, 616, 617, 619, 621, 622, 632, 634, 635, 640, 641, 651-653, 657, 661, 663, 665, 668, 689, 693, 702, 706-709, 714, 715, 722, 725, 726, 732, 736, 740-742, 745, 753, 755, 756, 761, 769-771, 778, 782, 785, 789, 790, 792, 797, 801, 802, 804, 806, 807, 808, 811, 813-815, 818, 819, 822, 828, 830, 839,

844, 853-855, 858-860-862, 864, 865, 871, 873-875, 877, 879, 880, 882-885, 892-895, 900, 902-904, 910, 911, 916-918, 922, 943, 944, 947, 949, 950, 964, 965, 967, 970, 973, 975, 976, 977-979 ← УРСР

— Велика (Наддніпрянська СУЗ)
12, 13, 31, 70, 71, 73, 94, 95, 104-106, 108, 110, 121, 124, 129, 154, 176, 228, 232, 233, 247, 249, 256, 260, 265, 273, 276, 307, 311, 313-315, 332, 362, 365, 387, 480, 482, 504, 509, 533, 545-580, 587, 591, 597, 599, 600-606, 608-614, 616, 634, 639, 656, 663, 672, 677, 678, 680, 689, 696, 701, 726, 745, 760, 810, 811, 827, 836, 842, 916, 967, 968, 972, 977, 979 ← *центральні землі*, ← УРСР, *Радянська Україна*

— Західньо-українські землі (ЗУЗ)
5, 18, 24, 43, 184, 185, 230, 253, 265, 270, 273, 276, 278, 286, 299*, 311, 315, 331, 335, 336, 339, 361, 365, 368, 376*, 378, 383, 387, 392, 395, 398, 401, 405, 407*, 410, 415, 417, 418-420, 424, 425, 431, 434-437, 448-451, 453, 457-459, 462, 464, 466-468, 471, 474-480, 482, 491, 497, 500-503, 505, 508-513, 515-519, 521-525, 529, 530, 536, 537, 539-543, 545, 547, 548, 550, 551, 556-559, 576*, 580, 582, 600, 604, 610, 624, 633*, 646, 654-657, 660, 662, 663, 666, 670, 672, 675, 678-680, 682-684, 687-689, 699, 700, 728, 745, 760, 856, 868, 908, 909, 916, 924, 926, 966-970
← *край*; → *Буковина, Галичина, Закарпаття, Карпатська Україна*

Уфа 180
Урал 745, 872, 875

Фесляв 161
Філядельфія 86, 701, 834
Фінляндія 273, 611, 612, 725, 975, 979
Франція 32, 73, 85, 139, 140, 167, 198, 248, 249, 251, 252, 262, 273, 328, 388, 391, 631, 632, 642, 649, 652*, 659, 663, 681, 702, 725, 738, 790, 802, 828, 258, 864, 870, 876-878, 883, 890-893, 899, 903, 905, 906, 916, 920, 921, 923, 924
Фрібург 735
Фюссен 349

Жабаровськ 41
Харбін 79, 953*
Харків 93, 95, 134, 141, 142, 148, 273, 346, 569, 605, 606, 609, 639, 705, 726
Харківщина 214
Хвастів 171, 172*
Херсонщина 209, 229, 736
Хирів 78
Холм 543, 547
Холмщина 79, 424, 540-544, 546, 705
Хорватія 576*
Хоривиця → *Київ*
Хортиця 125
Хотин 722
Хуст 573

Царицин 41, 42, 81, 178-180, 182, 183, 185, 186, 963, 964, 975
Ценівка 81
Центральні держави 886, 894, 903
Цешин → *Тешин*
Цюріх 635, 643, 721, 732, 734-736, 740-742, 744-768, 786, 787, 791, 792, 794, 795, 803, 804

Чорторія 342
Ченстохова 813
Черкаси 738
Чернівці 68, 95, 561, 563, 564, 566-568, 570-574, 683
Чернігівщина 136, 144, 213, 705
Черношиці 364*
Чехо-Словацьчина 5, 82, 304, 312, 328, 329-331, 333-340, 364-366, 368, 374, 680, 383, 386, 387, 391, 393, 401, 480, 505, 518, 527, 565, 566, 623, 628, 632-634, 642, 647, 659, 737, 769, 770, 852, 864, 876-878, 894, 895, 905, 920, 924
Чехія 51, 79, 221, 248, 409, 410, 526, 634, 681
Чижиків 25
Чікаго 325, 613, 828, 830, 832, 834, 963
Чорне море 234, 249, 611, 858, 865, 873
Чорний Острів 175*, 218
Чорний Яр 41, 81, 975
Чортків 263, 281*
ЧСР → *Чехо-Словацьчина*

Шамон 707
Шарпанці 555
Швейцарія 6, 43, 150, 163, 352, 372, 575, 641, 650, 669, 683, 702, 704, 707,

710, 713, 716, 717, 721-724, 726, 733,
735-742, 744, 748, 749, 755-760, 764-
775, 777, 779-781, 783-793, 795, 798,
800, 801, 802, 805, 807, 808, 907, 942,
946, 961, 969
Швайцарські Альпи 703
Швеція 226, 947
Шен-Бужер 738
Шен-Бург 788
Шепетівка 212*, 213, 218, 219
Шлезьк (*Горішній*) 75, 252, 335, 864

Щекавиця → Київ
Щепюрна 295*, 381
Щирець 48

Югославія 505, 555, 903

«Юг Росии» 180 → Україна
Юденбург 80
Юзівка 904

Яблонне німецьке 265, 328, 329, 344,
349, 365
Яворів 56, 75, 85, 275
Янів 48, 78
Яричів 45, 51, 52, 75
Ярмолинці 218
Ярослав 43, 48, 78
Японія 73, 249, 660, 864, 875, 912, 918,
921, 923, 924
Яси 574
Ясиння 327, 452
Ясло 43
Яшків 758, 759, 762

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

Сторінка:	Надруковано:	Рядок:	Має бути:
20	Евгена	17 згори	Євгена
25	львівському повіті	9 знизу	Львівському
48	львівському	21 згори	Львівському
49	львівському	13 згори	Львівському
50	львівського	16 знизу	Львівського
51	львівського	4 і 16 згори	Львівського
60	республіки	8 згори	республіки
64	львівському	11 згори	Львівському
66	львівського	4, 19, 29 і 33 згори	Львівського
72	президент	21 згори	президента
73	і серпня	18 згори	1 серпня
76	львівському	8 згори	Львівському
75	Лучакові	8 знизу	Личакові
94	липнених	6 знизу	липневих
120	правдоподібно	16 знизу	правдоподібно
178	перебула	5 згори	перебувала
289	VI (Сокальської) Бригади	11 згори	VI (Равської) Бригади
306	коплексу	1 згори	комплексу
321	великою	16 згори	великого
322	Д-р Лев Ганкевич, діяч УРП	3 згори	діяч Укр. Соц. Демократичної Партії
325	Бойко	15 згори	Йойко
342	скритним	16 знизу	скритим
367	Держеві	17 згори	Державі
380	наїї	4 знизу	нації
415	Зголяркевич	4 знизу	Згорлякевич
466	Янова	6 згори	Янева
469	Янова	5 знизу	Янева
521	Чимеринського	4-3 знизу	Чемеринського
636	женевським	13 знизу	Женевським

Сторінка:	Надруковано:	Рядок:	Має бути:
652	Заварицький	3 згори	Заворицький
708	Маньєн	13 згори	Маньян
734	Ююріху	15 знизу	Цюріху
738	Стемплі	12 знизу	Стемпфлі
741	Комуністичний Ін- тернаціонал	20 згори	Комуністичного Інтер- націоналу
783	Os-turoras	18-19 згори	Ost-europas
784	Polazeidepartement	15 згори	Polizeidepartement
801	Норманна Стренна	3 згори	Норманна, Стренна
819	видавані	7 згори	видаваний
824	акордам	7 знизу	акордом
848	«Галич»	1 згори	«Зарево»
867	Мацейко,,	1 згори	Мацейко,
872	ВІн	10 знизу	Він
874	увагую	8 згори	увагою
877	прийнятим	19 знизу	прийнятним
877	советського Союзу	10 знизу	Советського Союзу
880	Oster	12 згори	Osten
886	Британської	19 згори	британської
888	політики	20 згори	політика
899	Збірника	18 знизу	Збірника,
903	Юго-славі	17-16 знизу	Юго-славії
906	німецькоросійський	23 знизу	німецько-російський
936	публіциста	1 згори	публіциста
945	де Фіссера	15 згори	де Фіссер
948	Вебера	19 знизу	Воль Вебера
959	непапари	7 знизу	не папери

